

Національний педагогічний університет
імені М.П.Драгоманова

Українська Академія Наук

Тілея

Науковий вісник

Збірник наукових праць

- Історичні науки
- Філософські науки
- Політичні науки

Випуск 67 (№ 12)

Київ – 2012

**Збірник засновано 2004 року
Вихід з друку – щомісячно**

**Фахове видання з філософських, політичних
та історичних наук, затверджено постановами президії ВАК України
№ 1-05/2 від 10 березня 2010 р. та № 1-05/3 від 14 квітня 2010 р.**

*Свідectво про державну реєстрацію (переєстрацію) друкованого засобу
масової інформації серія KB № 16332 – 4804 ПР від 24 лютого 2010 р.*

Шеф–редактор:

АНДРУЩЕНКО В.П., доктор філософських наук,
професор, член–кореспондент Національної академії наук України,
академік Національної академії педагогічних наук України

Головний редактор:

ВАШКЕВИЧ В.М., доктор філософських наук,
професор, академік Української академії наук

Заступник головного редактора:

КРИВОШЕЯ В.В., доктор історичних наук,
академік Української академії наук

Відповідальний секретар:

ХАЛАМЕНДИК В.Б., доктор філософських наук, доцент

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

З історичних наук:

Войцехівська І.Н., доктор історичних наук, професор

Гончар Б.М., доктор історичних наук, професор

Дробот І.І., доктор історичних наук, професор

Журба М.А., доктор історичних наук, професор

Колесник В.Ф., доктор історичних наук, професор,
член–кореспондент Національної академії наук України

Макарчук С.С., кандидат історичних наук, доцент

Михайлюк В.П., доктор історичних наук, професор

Нестуля О.О., доктор історичних наук, професор,
академік Української академії наук

Солдатенко В.Ф., доктор історичних наук, професор,
член–кореспондент Національної академії наук України

Стоян Т.А., доктор історичних наук, доцент

Сушко О.О., доктор історичних наук, професор

Фіров П.Т., кандидат історичних наук, доцент

Чернега Л.М., доктор історичних наук, професор

З філософських наук:

Акопян В.Г., доктор філософських наук, старший науковий
співробітник, академік Української академії наук

Базалук О.О., доктор філософських наук, професор

Бех В.П., доктор філософських наук, професор,
академік Української академії політичних наук

Бондаренко О.В., доктор філософських наук, професор

Волинка Г.І., доктор філософських наук, професор

Герасимова Е.М., доктор філософських наук, доцент

Жацько В.О., доктор філософських наук, професор

Куцепал С.В., доктор філософських наук, професор,
академік Української академії наук

Закович М.М., доктор філософських наук, професор

Михальченко М.І., доктор філософських наук, професор,
член–кореспондент Національної академії наук України,
академік Української академії політичних наук

Онiпко О.Ф., доктор технічних наук, професор,
академік Української академії наук

Предборська І.М., доктор філософських наук, професор

Хімченко О.Г., кандидат філософських наук, професор,
член–кореспондент Української академії наук

Яшанов С.М., доктор педагогічних, професор

З політичних наук:

Андрусишин Б.І., доктор історичних наук, професор,
академік Академії наук вищої школи України

Бабкіна О.В., доктор політичних наук, професор

Балабанов К.В., доктор політичних наук, професор

Євтух В.Б., доктор історичних наук, професор,
член–кореспондент Національної академії наук України

Іванов М.С., доктор політичних наук, професор

Картунов О.В., доктор політичних наук, професор,
академік Української академії політичних наук

Котигоренко В.О., доктор політичних наук, професор,
академік Української академії політичних наук

Онiщенко І.Г., доктор політичних наук, професор

Римаренко С.Ю., доктор політичних наук, професор

Шаповал Ю.І., доктор історичних наук, професор,
академік Української академії політичних наук

Шкляр Л.Є., доктор політичних наук, професор

Гілея:* науковий вісник. **Збірник наукових праць** / Гол. ред. В.М. Вашкевич. –
К.: ВІР УАН, 2012. – Випуск 67 (№12). – 806 с.

Друкується за рішенням:

**Вченої ради Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова
(протокол № 4 від 29 листопада 2012 р.);
Президії ВГО Української Академії Наук
(протокол № 12-11-29 від 29 листопада 2012 р.)**

*Концепція збірника базується на багатоплановому науковому висвітленні
проблем інформаційної цивілізації, що формується. Основні рубрики
охоплюють галузі історичних, філософських та політичних наук. Розрахований
на фахівців гуманітарних та соціально-політичних наук.*

***Гілея** – в стародавні часи територія лісової Скіфії між
Борисфеном (Дніпром) і Гіпанісом (Південним Бугом).
Рештки цієї «лісової квітки» залишилися до теперішнього
часу на території Миколаївської та Херсонської
областей. (Докладніше див.: Геродот. Історія. IV.16-25).

© Редакційна колегія, 2012
© Автори статей, 2012
© Національний педагогічний університет
імені М.П.Драгоманова, 2012
© ВГО Українська академія наук, 2012

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

УДК 94(477)

Кушнір О.О.

Гайдамацький рух у спогадах та мемуарах: особливості сприйняття й інтерпретації (кінець XVIII – початок XIX ст.)

Зроблена спроба проаналізувати спогади та мемуари сучасників гайдамацького руху (кін. XVIII – поч. XIX ст.), як польських, так і російських авторів. Проведено комплексний аналіз відповідних джерел з точки зору їхньої інформативності та представлено їх порівняльну характеристику. Залучено актові документи як джерельну альтернативу спогадам та мемуарам.

Ключові слова: гайдамацький рух, Коліївщина, спогади, мемуари.

Гайдамацький рух, як форма соціальної та національно-визвольної боротьби, посідає видатне місце в історії українського народу. Гайдамацькі повстання й особливо Коліївщина 1768 р. знайшли своє відображення у польській та російській мемуарній літературі.

Проблемність наукового використання цього виду особових джерел полягає по-перше, у некритичному використанні авторами свідчень очевидців руху, а по-друге, у складності датування, визначення авторства та класифікації тих чи інших джерел як спогадів або мемуарів про гайдамаків. Поділ на спогади та мемуари залежить від стилю автора джерела у викладі матеріалу: переважно описовий – спогади; з присутніми інтерпретацією подій та їхнім аналізом – мемуари.

Досить довгий час історія гайдамацького руху в Правобережній Україні писалась на основі свідчень мемуаристів. У другій половині XIX ст. дослідники повстань гайдамаків почали публікувати у своїх роботах спогади очевидців руху. Так, Аполон Скальковський у своїй праці «Наезды гайдамак на Западную Украину в XVIII ст. 1733–1768» вперше видав «Короткий опис різанини в місті Умані, здійсненої 20 червня 1768 року» (в перекладі на російську мову) [1, с. 208–230], а Володимир Антонович при підготовці монографії «Іван Гонта» використовував декілька спогадів сучасників руху (зокрема, Вероніки Кребе, Павла Младановича, і Адама Мошинського й Тучапського). Михайло Грушевський став ініціатором друку серії статей присвячених мемуарній літературі про Коліївщину, розмістивши в одному з випусків Записок наукового товариства ім. Т. Шевченка розповідь Л. Зелінського про смерть І. Гонти, записану через 56 років після події (ця розповідь була частиною спогадів К. Сорочинського) [2].

У 1938 році історик С. Іваницький написав оглядову статтю до 28 польських спогадів [3], серед яких були й спогади П. Младановича [4, с. 105–151], сина уманського губернатора Р. Младановича. Хоча П. Младанович й був свідком уманських подій, але його записки мають багато вигадок і неточностей, що пояснюється юним віком автора під час Коліївщини та пізнім часом їх написання. Більш детальний та об'єктивний аналіз спогадів П. Младановича зробив Г. Храбан у однойменній статті [5]. Серед інших мемуарів розглянутих у статті С. Іваницького відносяться написаний С. Крушельницьким «Опис уманської різанини 1768 р., здійсненої запорозьким козаком М. Залізнякам та козацьким полковником Гонтою» [6, с. 7–15],

ВІННИЦЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ
(Вінницький національний технічний університет)
керівник **Денисюк С.Г.**, кандидат політичних наук
E-mail: svitlana.denisuyuck@yandex.ua

ДНІПРОПЕТРОВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ
(Дніпропетровський національний університет імені О. Гончара)
керівник **Вершина В.А.**, кандидат філософських наук, доцент
E-mail: vivi.dp@mail.ru

ДОНЕЦЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ
(Донецький національний університет)
керівник **Андриєнко О.В.**, кандидат філософських наук, доцент
E-mail: elena_andrienko8@mail.ru

ЗАПОРІЗЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ
(Запорізький національний технічний університет)
керівник **Ємельяненко Є.О.**, кандидат філософських наук, старший викладач
E-mail: gileya_zaporizhzhya@ukr.net

ІВАНО-ФРАНКІВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ
(Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника)
керівник **Дичковська Г.О.**, кандидат філософських наук, доцент
E-mail: go_osmomys@ukr.net

ЛУГАНСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ
(Східноукраїнський національний університет імені В. Даля)
керівник **Михайлюк В.П.**, доктор історичних наук, професор
E-mail: vital_mih@ukr.net

ЛЬВІВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ
(Національний університет «Львівська політехніка»)
керівник **Карівець І.В.**, кандидат філософських наук, доцент
E-mail: sacre@ukr.net

МАРІУПОЛЬСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ
(Маріупольський державний університет)
керівник **Дегтеренко А.М.**, кандидат політичних наук, доцент
E-mail: degterenko777@ukr.net

МИКОЛАЇВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ
(Південнослов'янський інститут Київського славистичного університету)
керівник **Хімченко О.Г.**, кандидат філософських наук, професор, член-кореспондент УАН; координатор **Макарчук С.С.**, кандидат історичних наук, доцент
E-mail: Alex_x_5@ukr.net або rvgreabis@farlep.mk.ua

ОДЕСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ
(Одеський національний університет імені І.І. Мечникова)
керівник **Барвінська Г.І.**, кандидат історичних наук, доцент
E-mail: barwinskaja@ua.fm

ПОЛТАВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ
(Полтавський факультет Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого)
керівник **Куцепал С.В.**, доктор філософських наук, професор
E-mail: svkutsepai@rambler.ru

СЕВАСТОПОЛЬСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ
(Севастопольський національний технічний університет, м. Севастополь)
керівник **Фіров П.Т.**, кандидат історичних наук, доцент
Тел.: 8 068 925 74 57

СИМФЕРОПОЛЬСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ
(Кримський економічний інститут Київського національного економічного університету імені В. Гетьмана, м. Симферополь)
керівник **Попов О.Д.**, кандидат історичних наук, доцент
E-mail: popalex79@mail.ru

ТЕРНОПІЛЬСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ
(Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка)
керівник **Кліш А.Б.**, доцент
E-mail: Klish_Andriy@ukr.net

УМАНСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ
(Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини)
керівник **Кривошея І.І.**, кандидат історичних наук, доцент
E-mail: kii1969@mail.ru

ХАРКІВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ
(Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»)
керівник **Владенова І.В.**, кандидат філософських наук, доцент
E-mail: vladlenova@email.ua

ЧЕРКАСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ
(Черкаський державний бізнес-коледж)
керівник **Васильчук Є.О.**, кандидат політичних наук
+3 8 067 735 51 17; +3 8 093 065 79 58
E-mail: vasilchuk84@bk.ru

ЧЕРНІГІВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ
(Чернігівський педагогічний університет імені Т.Г. Шевченка)
керівник **Горобець С.М.**, викладач
E-mail: olen-g@yandex.ru

Запрошуємо Вас відвідати наш сайт: www.gileya.org.ua

Див. також: Сайт Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського:

www.nbuv.gov.ua/portal Розділ: Наукова періодика України: журнали та збірники наукових праць

С.Гощинським – «Кілька слів про Україну та уманську різанину» (вступна стаття до поеми «Канівський замок») [7, с. 11–18] та публікація І.Галанта про події в Умані [8].

Мемуари як різновид особових джерел про гайдамаків досить скупі на достовірні факти про рух та, здебільшого, лише подають яскраву картину «іншого» бачення цього суспільного явища. Так, один з польських мемуаристів Ян Ліппоман [9] був польським шляхтичем, який жив на Україні, але під час Коліївщини був поза межами території повстання. Майбутній мемуарист, одразу «після уманської різанини, повернувся до України та встановивши зв'язки зі свідками тих подій, зібрав звістки про бунт Залізняка та про погроми вчинені в Лисянці, Умані й деінде» [10, с. 11]. Праця Я. Ліппомана це свідчення очевидців, зібрані та передані сучасником, але не у формі прямого запису зізнання очевидця, а у формі збірника всіх свідчень. При цьому прослідковується прагнення автора виправдати, навіть звеличити губернатора Умані Рафаїла Младановича, шляхом фальсифікації історичних подій.

Не був свідком Коліївщини й А. Мошинський, який зібрав інформацію від місцевих свідків подій та передав її у формі власного повідомлення про повстання. Автор бачив Коліївщину як помсту ігумена Мельхіседека Значко-Яворського «за свого племінника, посадженого поляками на палю», який намовив Максима Залізняка і його товаришів, щоб вони підняли повстання проти Польщі, бо «поляки організували конфедерацію в Барі проти їхньої віри» [11, с. 109].

Мемуаристи досить часто використовували такий різновид інформації як чутки про гайдамаків. Яскравим прикладом є записки Яна Дуклана-Охотського, в яких розповідається про чутки, поширювані в 1789 році у Варшаві під час Турбаївського повстання селян. У них йдеться про «пилипонів» (старообрядців), які розвозили повні вози ножів, надісланих для повстанців з Росії. У польській столиці вигадані ножі вирізалися з паперу і розсилалися по шляхетських оселях, а «уродзоні пані», дивлячись на них, від страху неприємно міли. Автор додає, що й сам немало таких ножів надіслав до провінції [12, с. 135]. У зв'язку з поширенням цих вигадок на українських землях, польські урядовці проводили обшуки селянських хат та відбирали звичайні ножі.

Відомий дослідник гайдамацького руху Д. Мордовцев, у своїй праці «Гайдамачина» часто посилався на щоденник Калмикова, який брав участь у придушенні Коліївщини. Автор щоденника описує події, очевидцем яких він був, а саме прибуття до Умані з генералом М. Кречетніковим, перебування там регіментаря К. Браницького, цитує розмови цих осіб з І. Гонтою тощо [13, с. 254–284, 298–308]. Однак, згідно з даними актових джерел, перебування М. Кречетнікова й К. Браницького в Умані – вигадка.

Іноді встановлення авторства мемуарів за непевними даними може привести дослідника гайдамацького руху до плутанини. Як приклад можна навести публікацію вже згаданих вище записок під назвою «Короткий опис різанини в місті Умані, здійсненої 20 червня 1768 року», які у 1842 р. було видано (не вперше) мовою оригіналу в збірнику разом із записками Я. Ліппомана. За примітками Я. Ліппомана авторство «Короткого опису» приписується Тучапському. Аналізуючи записки К. Сорочинського, І. Франко висунув твердження, що автор мемуарів не Тучапський, бо такого прізвища не було у реєстрі ченців уманського монастиря, а Корчинський, який став ігуменом монастиря в кінці 1768 року [10, с. 26–27]. В свою чергу, С. Іваницькому вдалося знайти записки, які дійсно належали перу Корчинського [14, с. 460–512]. Треба зазначити, що значна частина тексту «Короткого опису» Тучапського й написаного Корчинським мають схожість. Порівнюючи ж публікацію в журналі «Основа» під назвою «Уманська біда» [15] із записками Корчинського, С. Іваницький стверджував, що вміщені у журналі мемуари є скороченою редакцією записок Корчинського [3, с. 142]. Але будь-який дослідник може переконатися, що публікація в «Основі» – це переклад на російську мову «Короткого опису», приписуваного Тучапському.

В свою чергу, відомий український історик М. Костомаров опублікував у «Київській старовині» лист Кузалкевича датований 11 липня 1768 року, вважаючи автора одним з тих, хто врятувався від гайдамаків в Умані [16, с. 302–305]. Насправді, справжнє прізвище Кузалкевича – Квяткевич, а сам він був губернатором Торговиці, що входила до складу уманських маєтків Федіра Потоцького. Це легко перевірити, побачивши підпис Квяткевича на іншому архівному документі [17], а також порівнявши зміст листа

Кузалкевича з трохи ранішим (від 28 червня 1768 року) листом Квяткевича [18], який не був очевидцем уманських подій.

Також, досить проблематично датувати мемуари та, навіть, деякі датовані документи про гайдамаків. С. Іваницький стверджував, що Тучапський написав свій «Короткий опис» до 1779 р., і що цим описом користувалися інші мемуаристи Домінік Завроцький та уманський учень М. Даровський, автор поеми про події в Умані [3, с. 144, 148]. Вперше «Короткий опис» було видано в Бердичівському монастирі кармелітів. На титульному аркуші книги зазначено, що рукопис (очевидно, завірену в Умані копію) до друку подав 15 серпня 1788 р. пан Тучапський (не вказано, чи він чернець, чи ксьондз, чи просто пан) на відзначення «пам'яті про загибель своїх приятелів, безмірно вболіваючи» [19]. Враховуючи те, що дані мемуари, з незначними змінами, є копіюванням записок Корчинського та М. Даровського, немає підстав категорично стверджувати, що їхнім автором був Тучапський. З іншого боку, не потрібно відкидати його авторство копіювання, бо зазначення прізвища Тучапського полегшує розуміння того, про які спогади йде мова.

Згідно з даними актових джерел, мемуари Корчинського були написані ще за життя фундатора Уманського монастиря Ф. Потоцького та його дружини, бо при згадці про них у записках автор не додає виразу «світлій пам'яті» [14, с. 468, 470, 486, 496]. Відомо, що Ф. Потоцький помер 22 жовтня 1772 р., а його дружина в січні того ж року [20, розд. 45, 53]. Корчинський же, прибувши до Умані в середині жовтня 1768 р., почав опитувати свідків подій. В грудні, побоюючись нападу отамана Бугая, автор їде до м. Христинопіль, що знаходиться у володіннях Ф. Потоцького [14, с. 508–510]. Після повернення до Умані на початку 1769 р., Корчинський не зволікає із записом наслідків свого розслідування до монастирської актової книги, бо ці матеріали від нього вимагав ігумен Христинопільського монастиря. Отже, записки Корчинського, мабуть, складені протягом 1769–1771 рр.

Вже згаданий нами М. Даровський, автор поеми про «уманську різанину», навчався в Уманській унійній шестикласній школі до червня 1768 р. Поема писалася за завданням учителя (це видно з тексту: «лектор, почувши, цікавиться й питає», «прошу лектора не поспішати з своєю допитливістю») [10, с. 5]. Тому, навіть коли б М. Даровський у 1768 р. навчався тільки у першому класі, то його поема написана не пізніше 1773 р.

Причини гайдамацьких повстань польські мемуаристи вбачали не у складному соціально-економічному та національному становищі українських селян, а в особистій зацікавленості керівників руху та впливі російської влади.

Як приклад, можна навести постать ігумена Мельхіседека Значко-Яворського. Будучи управителем православних монастирів і церков Правобережжя (призначений на цю посаду єпископом Гервасієм у 1761 р.), він розгорнув активну антиуніатську діяльність, що тривала майже сім років. Майже всі мемуаристи згадують «указ» або «золоту грамоту» цариці Катерини II, за допомогою якої ігумен підбурював селян до бунту проти своїх панів. Одні автори вважали грамоту справжньою, інші – підrobкою Мельхіседека. Дослідник історії повстанського руху В. Кулаковський вважав, що чутки про «указ» це вигадка шляхти, бо «повстанці на допитах у Києві навіть не згадували його» [21, с. 34]. В Київських протоколах немає виразу «золота грамота», бо слідчі користувалися офіційною термінологією, згідно з якою документи, підписані імператрицею, називалися указами, рескриптами чи маніфестами, а не «золотими грамотами». Майже всі гайдамаки на суді у Києві або у Кодні говорили, що вони чули про «указ» від людей, а потім і від своїх отаманів, чи навіть від самого М. Залізняка. Сам граф П. Румянцев, почувши про «указ» після захоплення Канева Семеном Неживим, послав туди полковника Протасова з наказом знайти цей документ. Та й Катерина II у своєму маніфесті від 9 липня 1768 р. натякає на чутки про нього [14, с. СХСVIII].

Різняться у авторів мемуарів й інші факти з історії повстання 1768 р. Так, майже всі польські мемуаристи помилково вказують Соколівку (тепер село Жашківського р-ну Черкаської обл.), як місце об'єднання загонів І. Гонти та М. Залізняка. Як зазначав М. Залізняк та деякі повстанці, ця зустріч відбулася під Уманню [22]. Сам І. Гонта прибув під Умань пізніше М. Залізняка, бо уманську надвірну міліцію відрядили на боротьбу з повстанцями не до Соколівки, а до Звенигородки [23, арк. 11]. Про це пише у своїх мемуарах А. Мошинський зі слів іншого уманського полковника Магнушевського,

якого разом з полковником Я.Обухом—Вожатинським козаки наздогнали на переході з Романівни до Папужинців (тепер села Тальнівського р-ну Черкаської обл.) [11, с.141].

Яскравим прикладом перекинувань мемуаристів є відомості, що М.Залізняк в Умані проголосив себе «гетьманом» та «смілянським князем», а І.Гонту — «руським воеводою» та «князем уманським». Однак ці титули не підтверджуються документально. Серед зазначених у вирокі обвинувачень М.Залізняка сказано, що він «самовольно полковником називався» [24, арк.23зв.]. Жоден з повстанців, які розпочали свій похід з Холодного Яру, або тих, що прибували в табір під Уманню з 9 червня до дня арешту, у своєму зізнанні не називав М.Залізняка гетьманом, а тільки полковником [24, арк.55, 66, 68, 69, 74—76, 81, 88]. Отже, князівські, воеводські та інші титули М.Залізняка та І.Гонти треба відносити до вигадок польських авторів.

Також, спростовується документами твердження, яке міститься у спогадах дочки уманського губернатора Р.Младановича — В.Кребс, про передачу С.Потоцьким І.Гонті двох сіл (Орадівки та Росішок) [25, с.13—14]. Згідно з документами з архіву Потоцьких (за 1773 р.) Орадівка в 1768 р. була у володінні полковника Обуха, з яким у цьому селі й жив І.Гонта [26]. А.Мошинський, що з 1775 р. був уповноваженим С.Потоцького у справах його маєтків, у своїх мемуарах писав, що І.Гонті давалися три урочища на заснування слобід, але він цим не скористався [11, с.138].

Описуючи події, які відбувались у 1768 р. в Умані, польські мемуаристи наводили перебільшені цифри кількості загиблих (від 12 до 20 тисяч чоловік). Для С.Крушельницького таке число видалося замалим і він «утючив»: 85125 чоловік, окрім вкинутих до криниці (їх порахувати вже не можна було) [10, с.15]. М.Даровський, поема якого також містила багато перебільшень, стверджував, що всі трупи з міста вкинули до криниці, але для її заповнення ще дозволили й убитих з околиць, полів, ярів та інших місць [10, с.19]. Стосовно згаданої уманської криниці — вона мала глибину не 300 сажнів, як зазначала у своїх спогадах В.Кребс [25, с.15], а всього кілька сажнів [14, с.498], що підтверджується дослідженнями на місці (не більше 25 м). Отже, названа М.Залізником кількість убитих в Умані (близько двох тисяч) [23, арк.5зв.] не применшена, а збільшена.

У відділі рукописів Львівської національної наукової бібліотеки України ім. В.Стефаника, у фонді Осолінських під №163, зберігається рукописний збірник — «Історія Польщі, або найважливіші події, які трапились під час правління найяснішого польського короля, Станіслава Августа, протягом 1768—1770 рр». До складу збірника увійшли копії документів, звітів, записок і т.д. На 93—107 сторінках, розміщено документ — «Опис біди, яка спіткала Умань та всю Україну». Ці записки очевидця Коліївщини, могли бути написані у червні 1768 р., тобто після захоплення Умані гайдамаками (21 червня) та раніше придушення повстання російськими військами (7 липня), бо управителем міста тут названо саме М.Залізняка. Зважаючи на те, що головною темою цих спогадів є становище унійного духовенства в захопленій гайдамаками Умані, зокрема доля чернечого ордену Св. Василя Великого, можна припустити, що анонімний укладач записок був уніатським священиком в одному зі 120 приходів, які були силою наведені в унію «володарем» Уманщини Ф.Потоцьким. В перекладі на російську мову, дане джерело було опубліковане в одному з випусків «Київської старовини» [27].

Окремо від польських мемуарів про гайдамацький рух слід виділити «Журнал Генерал—Майора і Кавалера Петра Никитича Кречетникова, ... о движении и военных действиях в Польше в 1767 и 1768 годах» [28], що був опублікований у «Чтениях в Императорском обществе истории и древностей российских» у 1863 р. Свої військові записи П.Кречетніков вів з 11 лютого 1767 р. до 16 вересня 1768 р. (закінчив ведення щоденника у зв'язку з переведенням до м. Глухова, для підготовки до початку російсько—турецької війни). З військового журналу П.Кречетнікова можна дізнатись про його відносини з графом П.Рум'янцевим, графом М.Панініним, послом у Варшаві князем Н.Репніним, генералами С.Апраксіним та М.Салтиковим, польським генеральним регіментарем (тимчасовий верховний командувач найманого війська — О.К.) графом К.Браницьким, внутрішню організацію російських військ, а також, про методи боротьби з гайдамаками та польськими конфедератами. Термін «гайдамака» рідко згадується у записках генерала, що, ймовірно, випливає з першочергової цілі російської експеди-

ції — придушення виступів барських конфедератів. Однак, у «Журналі» можна знайти багато статистичної інформації про кількість українських повстанців та маршрут пересування їхніх загонів.

Польські мемуаристи кінця XVIII ст. висвітлювали Коліївщину, як і гайдамацький рух загалом, як розправу селян Правобережної Україні та запорозьких козаків над польською шляхтою та євреями. Некритичне використання ними свідчень очевидців повстання 1768 р. та офіційних документів, призвело до появи терміну «уманська різанина», під час якої селянство, очолене М.Залізником, перетворилося, за словами мемуариста Корчинського, на «бестій, яких прозвали коляями, ... які своїм дикунством та жорстокістю перевершили самих чортів» [14, с.460, 478, 490]. Окремо від мемуарів можна виділити спогади очевидців Коліївщини (наприклад, В.Кребс та П.Младановича), які перенасичені емоційністю та записані набагато пізніше подій 1768 р., тому, також вимагають критичного підходу дослідника.

Одними з головних причин Коліївщини мемуаристи вважали особисті інтереси керівників повстання та підбурювальну діяльність російської влади для полегшення розгрому барських конфедератів за допомогою українського селянства. Публікації деяких дослідників історії гайдамацького руху, які опирались на мемуарну літературу, продемонстрували проблематичність встановлення авторства та часу написання спогадів сучасників, а також розбіжності в поданій у цих джерелах інформації про гайдамаків. Тому, факти та твердження подані у спогадах та мемуарах польських авторів потрібно перевіряти даними з актових документів (протоколи допитів гайдамаків) та спогадів російських очевидців подій («Журнал» П.Кречетнікова).

Список використаних джерел

1. Скальковский А.А. Наезды гайдамак на Западную Украину в XVIII ст. 1733—1768. — Одесса, 1845. — 230 с.
2. Грушевський М.С. Матеріали до історії Коліївщини. Оповідання очевидця про смерть Гонти // Записки НТШ. — Львів, 1907. — Т.LXXIX, Кн. V. — С.94—96.
3. Иваницкий С.Ф. Польские мемуары о крестьянском восстании 1768 г. // Ученые записки Ленинградского пединститута. — 1938. — Т.I. — С.129—157.
4. Mosciński H. Z dziejów hajdamaczyzny. — Cz. I. — Warszawa, 1905. — 152 s.
5. Храбан Г.Ю. Про спогади Павла Младановича // Історичні джерела та їх використання. — К., 1969. — №4. — С.47—64.
6. Mosciński H. Z dziejów hajdamaczyzny. — Cz. II. — Warszawa, 1905. — 169 s.
7. Goszczynski S. Zamek kaniowski: powiesc. — Warszawa, 1905. — 113 s.
8. Галант И.В. К истории Уманской резни 1768 г. — К., 1895. — 21 с.
9. Bunt hajdamaków na Ukrainie w r. 1768, opisany przez Lippomana i dwóch bezimiennych // Obraz Polaków i Polski w XVIII wieku. — T.15. — Poznań, 1842. — 221 s.
10. Франко І.Я. Матеріали до історії Коліївщини. Польська поема про уманську різню // Записки НТШ. — Львів, 1904. — Т.LXII, Кн. VI. — С.1—40.
11. Moszczynski A. Pamiętnik do historii polskiej w ostatnich latach panowania Augusta III i pierwszych Stanisława Poniatowskiego. — Poznań, 1858. — 180 s.
12. Рассказы о польской старине. Записки XVIII века Яна Дуклана—Охотского с рукописей, после него оставшихся, переписанные и изданные И.Крашевским. — Т.I. — СПб., 1874. — 336 с.
13. Мордовцев Д.Л. Гайдаматчина. — СПб., 1884. — 345 с.
14. Документы, объясняющие историю Западно—русского края и его отношения к России и к Польше // Собрал документы и сост. исследование М.О. Коялович. — СПб., 1865. — 862 с.
15. Основа. — СПб, 1862. — №3. — С.11—23.
16. Костомаров М.И. Матеріали до історії Коліївщини або різанини 1768 р. // Киевская старина. — 1882. — Т.III. — Кн. 8. — С.297—321.
17. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі — ЦДІАК України). — Ф.229. — Спр.229. — Арк.22.
18. ЦДІАК України. — Ф.225. — Спр.6. — Арк.1—2.
19. Відділ рукописів Львівської національної наукової бібліотеки України ім. В.Стефаника. — Ф. Осолінських, №7374/III, Арк.59.
20. Kraszewski J.I. Staroscina Belzka (Gertruda z hr. Komorowskich hr. Potocka). Opowiadanie historyczne 1770—1774. — Warszawa, 1858. — 255 s.

21. Кулаковський В.М. Посіяти гайдамаки в Україні жито... // Наука і суспільство. – 1968. – №5. – С.32–37.
22. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). – Ф.225. – Спр.10.
23. Там само. – Ф.59. – Оп.1. – Спр.5520. – 93 арк.
24. Там само. – Спр.5518. – 88 арк.
25. Weronika Krebsowa. Opis autentyczny rzezi humanskiej. – Poznan, 1840. – 49 s.
26. ЦДІАК України. – Ф.49. – Оп.2. – Спр.1049.
27. Описание бедствия, постигшего Умань и всю Украину в 1768 году // Киевская старина. – 1882. – Т.III. – Кн. 3. – С.520–529.
28. Журнал Генерал-Майора и Кавалера Петра Никитича Кречетникова, Главного командира Корпуса Ее Императорского Величества, Императрицы Всероссийской, о движении и военных действиях в Польше в 1767 и 1768 годах // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. Раздел 2. Материалы отечественные. – М., 1863. – Кн. 3. (июль–сентябрь). – С.1–205.

Кушнир А.А. Гайдамацкое движение в воспоминаниях и мемуарах: особенности восприятия и интерпретации (конец XVIII – начало XIX вв.)

Сделана попытка анализа воспоминаний и мемуаров современников гайдамацкого движения (кон. XVIII – нач. XIX вв.), как польских, так и российских авторов. Проведено комплексный анализ соответствующих источников с точки зрения их информативности и подано их сравнительную характеристику. Задействовано актовые документы как альтернативу воспоминаниям и мемуарам.

Ключевые слова: гайдамацкое движение, Колиивщина, воспоминания, мемуары.

Kushnir, O.O. The Haidamak movement in remembrances and memoirs: features of the perception and interpretation (XVIII–XIX centuries)

The remembrances and memoirs of contemporaries of the Haidamak movement (XVIII–XIX centuries), both Polish and Russian authors are analyzed in the research. The complex analysis of the corresponding historical sources is conducted from the point of their informing and presented their comparative description. Act documents as the source alternative to the remembrances and memoirs are attracted.

Key words: Haidamak movement, Koliyivschyna, remembrances, memoirs.

УДК 282(477)»19»

Баковецька О.О.

Римо-католицька церква України в політичних подіях 30—60-х років XIX століття: реакція влади

Проаналізовано місце і роль римо-католицької конфесії України в національно-визвольному русі 30–60-х років XIX століття, а також вплив останнього на зміни в правовому статусі римо-католицької церкви.

Ключові слова: конфесія, римо-католицька церква, консисторія, національно-визвольний рух, духовенство.

Актуальність обраної теми обумовлена підвищенням інтересом в останні роки до історії конфесійного розвитку суспільства. Висвітлення діяльності римо-католицької церкви в українських землях, зокрема в період загострення політичної ситуації в 30–60-х років XIX століття, дає можливість виявити наріжні камені у відносинах між церквою і державою, зрозуміти, який вплив мало на політичні настрої суспільства духовенство цієї конфесії, розглянути позицію церкви відносно проблем, що існували в державі. Саме це є метою даної статті.

Серед сучасних українських істориків, які займаються дослідженнями історії конфесій в Україні, можна виділити О.Буравського [1], Ю.Земського [2], О.Рубльова [3], І.Шостака [4], Ю.Хитровську [5]. В основному ці роботи висвітлюють соціально-економічні, правові, культурні аспекти розвитку римо-католицької церкви у Правобережній Україні. Також в контексті досліджень діяльності конфесії частково розглядаються питання участі римо-католицької церкви Правобережної України в польських повстаннях 1830–1831 і 1863–1864 років. Певним чином історія римо-католицької церкви в Україні знаходить своє відображення в дослідженнях російських вчених, зокрема О.Ліценбергер [6], А.Тихонова [7], С.Голованова [8].

Розширення кордонів Російської імперії в кінці XVIII століття відбувалося за рахунок приєднання земель, отриманих в наслідок поділу Речі Посполитої – країни, з глибокою римо-католицькою традицією. Відповідно, одразу після поділу земель, виникло питання унормування відносин держави і римо-католицької конфесії. Основним завданням російського уряду стало перетворення останньої на цілком залежну від адміністрації церкву. Відповідно, всі закони, які видавалися в даному напрямі, містили значне обмеження прав і свобод римо-католиків в імперії.

Таким чином, російське законодавство постійно йшло в розріз із канонічними правилами римо-католицької конфесії. В свою чергу, порушення католицьких канонів новою системою законів, давало право католикам не підкорятися указам російського імператора. Саме це стало однією з складових ідеологічного обґрунтування польського повстання 1830–1831 років, в якому ключовим питанням став захист католицизму [7, с.91].

Після придушення повстання 1830–1831 років в Російській імперії починається період реакції. Насамперед це стосувалося західних і південно-західних губерній. Самодержавство ототожнює поняття національно-визвольний рух і римо-католицька церква. Висновок, що зробила влада, призвів до «корінних змін в національній політиці держави, царський уряд проводив жорстокі заходи антипольського і антикатолицького характеру...» [6, с.99].

Протягом 1830–1836 років вийшла низка указів, за якими заборонили уніатам і православним працювати в католицьких костелах і монастирях, [5, с.32] самовільно побудовані римо-католицькі церкви не мали права на організацію приходу, навіть якщо католики відповідної місцевості мали в цьому потребу. В костелах дозволялось проводити богослужіння лише у визначений місцевою владою час [9, с.253–342].

В грудні 1831 року Комітет у справах Західних губерній затвердив правила конфіскації майна католицьких монастирів. Згідно із цими правилами 19 липня 1832 року з'явився царський указ «Про ліквідацію деяких римо-католицьких монастирів».

З метою реалізації документу на території Правобережної України закрито 61 монастир [5, с. 32–33]. Указом від 25 липня 1832 року ліквідовано всі католицькі приходські школи на Волині і Поділлі. Від цього часу навчальні заклади переведені в управління православної церкви. В 1832 році також вийшов указ, який анулював усі шлюби між католиками і православними, укладені за католицьким обрядом [10, с. 125].

В квітні 1834 року з'явилась постанова про заборону греко-уніатському духовенству служити в римо-католицьких церквах [9, с. 237]. 1 січня 1837 року справи по греко-уніатській церкві передані з міністерства внутрішніх справ до обер-прокурора Святішого Синоду [9, с. 238–239]. Мета указу – поживлення заходів по так би мовити, поверненню уніатів до їх лона – східної церкви. 25 липня 1839 року Микола I підписав указ, яким остаточно ліквідував греко-католицьку церкву в Росії і підпорядкував її колишні приходи адміністрації православної церкви. Спроби уніатів перейти до латинського обряду, указом від 28 листопада 1839 року приривняли до зрадицтва [10, с. 125].

Позиція місцевої адміністрації відносно римо-католицької церкви не обмежувалась лише діями в рамках закону. З метою убезпечити себе від звинувачень, зокрема в бездіяльності, чиновники видавали безліч розпоряджень, що включали в себе заходи по контролі і обмеженню прав римо-католицької конфесії в «неблагонадійних місцевостях».

Київський військовий губернатор, Подільський і Волинський генерал-губернатор Василій Васильович Левашов 12 травня 1833 року видає припис №12 «Про нагляд за римо-католицьким і уніатським духовенством». Перед чиновниками та поліцейським ставилося завдання – з'ясувати, чи немає у проповідях священників «чогось не законного» [11, арк. 1–4]. Результатом розпоряджень стали доноси на ксьондзів. Так, на початку червня 1833 року, з Київського навчального округу до Київського генерал-губернатора надійшов лист, в якому повідомлялося, що вчитель Луцької гімназії Філіп Морачевський підготував рапорт з наведенням висловів, що проголошувались ксьондзами Луцького католицького кафедрального собору під час проведення проповідей. В доносі наголошувалось – «проповіді, більшою частиною наповнені бурливим духом, що хвилює серця поляків проти руського уряду і породжує в них полум'я безглузлого патріотизму, яким просякнута кожна жилка цього легковажного народу...» [11, арк. 8]. Луцько-Житомирському єпископу Михайлу Пивницькому наказано негайно розібратися в ситуації і усмирити непокірних. В іншому випадку, «коли миттєво не будуть припинені такі заворушення» адміністрація погрожує «приступити до самих суворих мір» покарання [11, арк. 24–27].

Пізніше, Київський військовий губернатор вносить ще одну пропозицію – обмежити кількість проповідників, залишити лише тих, що відзначаються найбільшими моральними якостями і знанням святого письма. В міністерстві пропозиції отримали підтвердження. Вже 29 липня 1833 року Київський військовий губернатор, Подільський і Волинський генерал-губернатор видає припис за №1652 про нагляд за дотриманням римо-католицьким духовенством «точного сенсу при проголошенні розданних їм друкованих повчань» і про дозвіл виголошувати проповіді тільки особам, що відзначились [11, арк. 28–32].

Слід зауважити, не зважаючи на заборони, тотальний контроль з боку влади і постійну загрозу бути покараними, римо-католицьке духовенство залишалось джерелом віри, натхнення для тієї частини суспільства, що не хотіла коритися чужорідній владі. Про це свідчать справи священників, які не зважаючи на заборони, продовжували виконувати свій обов'язок. Проведення траурних панахид за загиблими, проголошення молебнів по особам, що переслідуються владою за політичними мотивами – все це було вкрай важливим для глибоко віруючої католицької частини населення. Серед значної кількості справ, варто виділити кілька, найбільш характерних, показових для цього періоду.

В 1833 році в червні місяці священник Летичевського домініканського костелу Шимон Здзетовицький після проповіді звернувся до прихожан із запрошенням до молитви про двох відомих гнаних осіб. Коли у нього запитали, що це за люди, він відповів – його просили невідомі. Про те що сталося, одразу поінформовано місцевих чиновників, Подільського гражданського губернатора, Київського військового губернатора і міністерства внутрішніх справ. Відкрито справу. В результаті, згідно із розпорядженням міністерства внутрішніх справ, ксьондза Шимона Здзетовицького за

виголошену молитву і відмову назвати імена, відлучено від справ і під конвоем вислано до Саратова [12]. В справі міститься зауваження, зроблене міністерським чиновником, що «незважаючи на обережність в судженнях, римо-католицькі священники всі неблагонадійні у ставленні до нашого уряду». Цим висновком фактично виправдані будь які дії влади по відношенню до представників римо-католицької церкви.

Варто звернути увагу на ще одну справу, яка відкрита за доносом радзивилівського поліцейського чиновника, майора Забеліна. Адресовано рапорт Київському військовому губернатору, Подільському і Волинському генерал-губернатору Василю Васильовичу Левашову. В доносі поліцейський чин підкреслює, що згідно із таємним розпорядженням Волинського гражданського губернатора від 26 травня 1833 року за №751, він має обов'язок спостерігати за «думками і діями» особливо римо-католицького духовенства. За його спостереженнями, римо-католицькі ксьондзи «користуються довірою народно, розповсюджують сильний вплив під виглядом релігії на дворянство і простий клас людей польського походження» [13, арк. 1–2]. З метою виконання розпорядження майор Забелін доручив своєму помічнику губернському секретареві Г. Пальмиру вести пильне, таємне спостереження при богослужіннях в римо-католицьких та уніатських храмах. Наслідком подібних спостережень став донос на ксьондзів, які на думку місцевого чинів займались антиурядовою діяльністю. В справі міститься лист з поясненнями Луцько-Житомирського єпископа М. Пивницького. В документі по-пунктам дані відповіді на всі звинувачення: 1 – проведення мес в костьолах інших міст є традиційним заходом для римо-католиків; 2 – священник домініканського ордену Яцко під час відпустки приїхав на запрошення ксьондза Сагатівського і на його прохання прочитав проповідь спочатку у Радзивиліві а потім у Крупці; 3 – промова, про яку йдеться в рапорті, переписано з книги проповідей, що дозволено в 1824 році; 4 – окремі слова проповіді, в зв'язку із змінами політичної ситуації, необхідно було прибрати, але священник цього не зробив, за що його покарано – заборонено читати проповіді. Із справи видно, священникам не лише заборонено читати проповіді. Радзивилівського і крупецького ксьондзів віддалено від приходів, вислано в Луцьк і далі. Однак, справа має не сподіване завершення. Згідно із розслідуванням, проведеним чиновниками Київського військового губернського управління, з'ясувалось – донос майора Забеліна виявився таким, що не відповідає дійсності, а всі звинувачення проти місцевих ксьондзів безпідставні. За це йому винесено зауваження [13, арк. 30–48]. Подальша доля священників не висвітлюється. Подібні справи не поодинокі. Місцеві чини, в своєму бажанні «прислужитися вітчизні» доволі часто видавали бажане за дійсне.

Польське повстання 1863–1864 років явище, до якого суспільство готувалося протягом кількох попередніх років. В річницю Листопадового повстання – 28 листопада 1860 року у Варшаві пройшла політична маніфестація. Учасники співали патріотичні гімни «Ще не вмерла Польща» і «Боже, що з Польщею». З лютого 1861 року подібні заходи стали регулярними. І вже в січні 1863 року відбувся збройний виступ патріотичних сил Польщі [2, с. 157].

Військовий міністр Російської імперії Д. О. Мілютин, у своїх спогадах пише про події початку 60-х років: «Минуло рівно тридцять років з часів польського повстання 1830–1831 років. Воно було придушено силою зброї, але крамола польська не була викоренена... Політична діяльність польської еміграції являла собою рідкісне в історії явище по своїй наполегливості... Керманичі їх користувалися всіма шляхами, аби пропагувати революційні ідеї і готувати повстання... Їх дієюю зброєю були ксьондзи і жінки... Польський революційний рух не обмежувався кордонами Королівства Польського, він охопив і західні губернії Імперії, яким поляки надали назву «забраного краю». Все, що відбувалось у Варшаві, мало відгукосок у Вільно та Києві» [14, с. 47–58].

Активне залучення представників римо-католицької церкви до революційних подій 60-х років XIX століття пояснюється тим, що «рідна церква – для поляків – костюл польський – була тим оберегом, тим єдиним на весь широкий світ місцем, де можна почуватися як в батьківському домі – спокійно, затишно, в огорненні любові. Адже вітчизна втрачена, батьківська земля сплюндрована варварами-загарбниками, накинута чужі порядки, всюди панують чужинці» [2, с. 153].

Згідно із документами, акції протесту з лютого 1861 року починаються в прибалтійських, білоруських та в українських землях – фактично одразу після Варшавських

подій, що сталися 15 (27) лютого 1861 року. Згідно з поліцейськими рапортами, 10 березня 1861 року в Житомирському кафедральному соборі була проведена велика поминальна панахида за загиблими у Варшаві. В храмі зібралося 4000 чоловік, які були вдягнені у траурний одяг, прикрашений біло-чорними стрічками. Після служби, присутні збирали кошти для родин, що постраждали в наслідок розгону демонстрації у Варшаві [15, арк.31–37]. І це не єдине повідомлення про відповідні заходи, які були організовані в римо-католицьких костьолах на знак солідарності із поляками, що вийшли на протести проти імперського режиму в Царстві Польському. Начальник Ліповецької поліції доповідає про подібні акції в містечках Оратові, Монастирищі, Ілїнцях і Дашеві. Ініціаторами проведення траурних панахид і збору пожертв, згідно з рапортом, були ксьондзи Адамовіч, Олещук, Шемет і Кучевський [15, арк.282].

Відповіддю влади стало повернення до указу Київського військового губернатора від 30 березня 1860 року про заборону проводити в римо-католицьких костьолах панахид і інших служб, що мають політичний характер. З наказом ознайомлені ватажки місцевого дворянства і поліція [15, арк.282].

Показовими є справи відкриті проти поміщика барона Павла Гейсмара [16] і черкаського ватажка шляхти Валеріана Фліорковського. В домі останнього провели обшук, в результаті якого знайшли переписку на польській мові з представниками католицької церкви, літографічні портрети п'ятьох вбитих поляків у Варшаві під час подій лютого 1861 року, а також лист до таємного католицько-польського комітету. Фліорковського та інших осіб, що проходили по цим справам відправлено до Саратова, під нагляд поліції [17].

Військовий міністр звинувачує місцеву владу, а також представників вищих правлячих кіл у Петербурзі в надмірній гуманності та поступливості відносно польського руху [14, с.112]. Стає зрозумілим, що представники влади не були одностайними щодо методів боротьби з опозиційно налаштованим населенням «забраного краю».

Не все однозначно було у ставленні до римо-католицької церкви і на місцевому рівні. Підтвердженням даного висновку є характеристика, яку Д.О. Мілютін дає головному начальнику Південно-Західного краю, військовому губернатору князю Іларіону Іларіоновичу Васильчикову, в контексті його ставлення до польсько-католицького питання, а також справи проти католицьких ксьондзів, що доходили до губернатора. Мілютін писав: «І.І. Васильчиков – людина чесна, шляхетна, але* просякнута панською пихою, майже не входить в подробиці справ і задовольнявся тим зовнішнім спокоєм, який поки зберігався в краї». В рукописі спогадів Мілютіна, під зірочкою було закреслено вислів «доволі обмеженого розуму» [14, с.61]. Негативна оцінка, що була дана губернатору військовим міністром – людиною вкрай консервативною і доволі жорсткою, змушує поставити під сумнів об'єктивність Мілютіна і замислитися над питанням, чому головний начальник краю потрапив у таку «немилість». Частково світло проливають на це питання, справи проти католиків, яких звинувачували в державній зраді та інших злочинах перед імперією.

В справі про розповсюдження чуток серед населення стосовно приходу польських військ до міста Летичів Подільської губернії, австрійській підданий Зубчевський звинувачує місцевих ксьондзів Онуфрія Маржецького і Матея Андрушевича в антиурядовій діяльності. Донос адресовано міністру внутрішніх справ Д.Г. Бібікову. Справу передано для з'ясування обставин Київському генерал-губернатору Південно-Західного краю. З 1852 року ним став князь І.І. Васильчиков. Зубчевський пише в записці: «Багато разів я чув від них (ксьондзів) висловлювання проти уряду і православного віросповідання... радили одній молодій людині, яка заявила, що хоче поступити на військову службу, утриматися від цього наміру, і запевняли, що за два місяці буде польське військо. Ці відомості, які оголошені були священиками, мали значний вплив на людей не освічених, і дали можливість їм говорити про значні зміни в державі» [18, арк.2]. Проведено слідство і встановлено, що Зубчевський «по відомостям, людина здатна до всього злого» [18, арк.11], якій не можна довіряти. Матеріали справи по Зубчевському передано до поліції. Під час суду австрійський підданий продовжував писати скарги. Але бажаного результату він так і не досяг. Справу закрито в лютому 1860 року. Можна з впевненістю стверджувати, що при наявності на посаді генерал-губернатора іншої, менш поміркованої і толерантної людини ніж князь І.І. Васильчиков, подібного доносу

було б достатньо для того, щоб звинуватити обох ксьондзів в зраді з призначенням їм відповідного покарання.

Розглянута справа не була єдиною [19]. У 1857 році написано донос на ксьондза Годлевського, якого звинуватили у зв'язках із забороненим орденом єзуїтів та антиурядовій пропаганді. В результаті слідства встановлено: «Не можна не підозрювати дописувача в певному розумовому розладі і тому звинувачення його, ледве можуть бути передані на відкрите офіційне розслідування, хоча по важливості звинувачення, не можуть бути залишені зовсім без уваги, тим більше, що ксьондз Годлевський, скільки відомо, користується значною довірою в Києві серед осіб, що сповідують римо-католицьку віру і має на них сильний вплив» [20, арк.2–25]. На цьому справа була закрита.

Загалом, польська опозиція отримувала значну підтримку від римо-католицької церкви. Восени 1861 року відкрито цілий ряд духовних з'їздів, на яких біле і чорне духовенство намагалось скріпити свій союз із повстанцями. Революційні видання опублікували протест духовенства проти дарованих урядом краю земських установ – губернських, міських Рад. Майбутні повстанці почали збиратися в храмах. Саме там їх приводили до присяги на вірність центральному комітету [7, с.158–159].

Після придушення польського повстання уряд провів низку заходів направлених проти римо-католицької церкви в імперії. Олександр II наклав резолюцію на звітні відносно польського повстання 1863–1864 років: «...останні заворушення очевидно довели, що воно-то (римо-католицьке духовенство) і стоїть на чолі будь якого революційного руху». І вже 14 липня 1864 року вийшов Височайший указ про римо-католицькі монастирі в Королівстві Польському [7, с.165]. В 1865 році за наказом імператора проведено реформування ієрархічної структури польської католицької церкви. Закрили 80 католицьких монастирів, заборонили будь-які контакти з Римом, провели русифікацію польської школи [6, с.125]. Безумовно всі ці заходи також торкнулись католицьких єпархій в українських землях.

Отже польський національно-визвольний рух, на думку урядовців, давав законні підстави переслідувати римо-католицьку церкву, яка ідейно і не тільки підтримувала учасників заворушень. В свою чергу, узаконені переслідування, мали кілька наслідків. 1 – римо-католицька церква все більше перетворювалась на ідейно-духовне ядро національно патріотичних сил, причому як польських так і українських. 2 – в суспільстві продовжував заглиблюватися розкол за релігійною приналежністю. 3 – свобода віросповідання остаточно перетворюється на порожній звук. 4 – тиск і переслідування представників римо-католицької церкви провокували в суспільстві викривлене уявлення про порядність, моральність і вірність.

Список використаних джерел

1. Буравський О.А. Соціально-економічне становище Римо-Католицької Церкви на Правобережній Україні (друга половина XIX – початок XX ст.) // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія: Збірник наукових праць / За заг.ред. П.С. Григорчука. – Вип.15. – Вінниця, 2009. – С.46–51.
2. Земський Ю. Міфи та реальність щодо організуючої ролі римо-католицького духовенства Правобережній Україні в підготовці до польського повстання 1863–1864 рр. // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України. – Вип.21. – Київ, 2010. – С.149–161.
3. Рубльов О. «Українці-католики»: феномен польсько-українського Порубіжжя XIX–XX ст. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. – Вип. 20 / Відп. ред. С.В. Кульчицький. НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України, 2011. – 342 с.
4. Шостак І.В. Секуляризація церковних римо-католицьких маєтків на Волині у першій половині XIX ст. // Ефективність державного управління: зб. наук. пр. Львів. регіонального ін-ту держ. упр. Нац. акад. держ. упр. при Президенті України / за заг. ред. А.Чемериса. – Львів, 2003. – Вип. 4. – С.125–132.
5. Хитровська Ю.В. Організаційно-правове становище римо-католицької церкви на Правобережній Україні наприкінці XVIII – на початку XX ст. // Сторінки історії: збірник наукових праць. – Вип.30. – К.: ІВЦ «Видавництво» Політехніка», 2010. – С.27–42.

6. Лиценбергер О.А. Римско-католическая Церковь В России: история и правовое положение / Саратов, 2001. – 382 с.

7. Тихонов А.К. Католики, мусульмане и иудеи Российской империи в последней четверти XVIII–начале XX в. – СПб.: Издательство С. – Петербургского университета, 2008. – 365 с.

8. Голованов С., свящ. Католичество и Россия (Исторический очерк). – СПб., 1998. – 92 с.

9. Варадинов Н.В. История Министерства внутренних дел. – ЧЗ., кн.2., – СПб, 1861. – с.746.

10. Кумор Б. Российский конкордат от 3 августа 1847 г. и создание Тираспольской епархии // Чаплинский Б. История церкви в России. – СПб., 2000. – С.124–128.

11. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК). – Ф.442. – Оп.783. – Спр.97. – 33 арк.

12. Там само. – Спр.123. – 16 арк.

13. Там само. – Спр.131. – 50 арк.

14. Воспоминания генерал-фельдмаршала графа Дмитрия Алексеевича Милютин. 1860–1862 гг. – М.: Российский фонд культуры, Студия «Тритэ» Никиты Михалкова, «Российский архив», 1999. – 559 с.

15. ЦДІАК. – Ф.442. – Оп.811. – Спр.51.

16. Там само. – Оп.814. – Спр.260.

17. Там само. – Оп.812. – Спр.16.

18. Там само. – Оп.82. – Спр.123.

19. Там само. – Оп.812. – Спр.15.

20 Там само. – Оп.807. – Спр.280.

Баковецкая О.А. Римско-католическая церковь Украины в политических событиях 30–60-х годов XIX столетия: реакция власти

Проанализированы место и роль римско-католической конфессии Украины в национально-освободительном движении 30–60-х годов XIX столетия, а также влияние последнего на правовой статус римско-католической церкви.

Ключевые слова: конфессия, римско-католическая церковь, консистория, национально-освободительное движение, духовенство.

Bakoveckaya, O.O. The Roman Catholic Church of Ukraine in political events 30–60-ies of the XIX century: the reaction of the authorities

The article analyzes the place and role of the Roman Catholic denomination of Ukraine in the national liberation movement of the 30–60s of the XIX century, and the impact of the latter on the legal status of the Roman Catholic Church.

Key words: denomination, the Roman Catholic Church, the consistory, the national liberation movement, the clergy.

УДК 94:625.1(470+571)»18»

Кривопішин О.М.

Масштабні трансформації на залізничному транспорті в другій половині XIX ст.: причини, основні етапи, соціально-економічні наслідки

Розглядаються причини, які призвели до викупних операцій по одержавленню (викупу) приватних залізниць у державну казну.

Ключові слова: акціонерне товариство, тарифна політика, державна казна, викуп.

Сьогодні в Україні здійснюється акціонування державних залізниць. У такій спосіб держава намагається скоротити витрати на утримання залізниць та транспортної інфраструктури. Водночас у другій половині XIX ст. Російська імперія через низку фінансово-економічних і військово-стратегічних причин змушена була посилити державне регулювання залізничним транспортом, а значну частину шляхів сполучень повернути в державну власність.

Метою запропонованої історичної розвідки є з'ясування причин масштабних трансформацій на залізничному транспорті в другій половині XIX ст. та мотивів державного регулювання і акціонування галузі.

Серед пріоритетних завдань дослідження вирізняються такі, як вивчення фінансового стану залізниць Російської імперії, визначення ролі міністерства шляхів сполучень у реформуванні залізничного транспорту, виявлення найважливіших етапів одержавлення приватних залізниць, відслідкування політичних аспектів державного контролю в залізничній галузі.

Слід відзначити, що становленню і розвитку залізничного транспорту другої половина XIX – поч. XX ст. присвячено великий масив літератури, авторами якої є як російські, так і українські державні діячі, економісти, історики. Серед них – С.Ю. Вітте, П.П. Мигулін, В.В. Небрат, Н.А. Супрун, А.М. Соловйов, А.С. Фомін та ін. Водночас досліджувана проблема не знайшла належного відображення під кутом зору аналізу історичного досвіду минулого, з'ясування помилок і надбань у цій сфері соціально-економічного життя.

Кримська війна 1853-1856 років показала, що без сучасних транспортних засобів держава стає беззахисною перед зовнішньою агресією. Окрім того, активний розвиток економіки країни вимагав швидких і дешевих сполучень, якими були залізничні комунікації. Уряд, не маючи вільних оборотних коштів для залізничного будівництва, був змушений зробити ставку на залучення коштів приватних інвесторів. З огляду на фінансові ризики і тривалі терміни одержання віддачі від укладених у залізничну справу коштів, інвестори не квапилися будувати залізниці за власні кошти. Як вихід із ситуації, урядом були встановлені на час будівництва та концесійної експлуатації залізниць гарантовані щорічні виплати на вкладений капітал за рахунок держави у розмірі 5% від вкладених коштів. Такий відсоток був досить привабливим і будівництво залізниць перетворилось в бум, який за образним висловом С.Ю. Вітте породив епоху «залізничних королів» (1870–ті роки).

Як результат такої урядової політики, до 1885 року Російська імперія мала мережу залізниць довжиною 24 тисячі верст (25,5 тис. км), близько 90% якої перебувало в руках приватних акціонерних товариств. З моменту виникнення в них поширювалася корупція, хабарництво, казнокрадство та інші зловживання. Більшість інвесторів самоусувалися від керівництва залізницями, передавали управління експлуатаційною роботою найнятим управляючим, що призводило до занепаду доріг, низької технологічної дисципліни, збитковості. Поширеним явищем були тривалі затримки поїздів, аварії, катастрофи. Кожна приватна залізниця працювала за своїми правилами і тарифами. Тарифи, були вільні, урядом нерегульовані. Для підтримки прибутковості

приватного залізничного господарства, держава змушена була виплачувати субсидії по гарантованих облігаціях.

Війна також показала наявність значних проблем у роботі залізничного транспорту Російської імперії. Для вивчення стану справ на залізницях, у 1876 році, була створена Особлива вища комісія для дослідження залізничної справи в Росії під головуванням графа Є.Т. Баранова. Комісія повинна була досліджувати залізницю під кутом зору економічних, політичних і стратегічних потреб країни, визначити заходи для приведення залізниць у відповідність з цими потребами, продумати напрями підвищення прибутковості доріг, здешевлення їхньої експлуатації тощо. Результати діяльності комісії були відображені в «Загальному статуті російських залізниць». Прийнятий у 1885 році Статут зробив взаємини власників залізниць по перевезенню вантажів і відправників вантажу загальними для всіх залізниць і поклав на них відповідальність за терміновість доставки і збереження вантажів. У численних звітах комісії був зафіксований жалюгідний стан залізничного транспорту. Як основна причина, була визнана відсутність єдиного залізничного законодавства, що регламентує взаємні зобов'язання залізниць із відправниками вантажу і власне залізниць між собою. Було визнано необхідність виплати, позички, компенсації та інші надані державою для приватних залізниць кошти, то цієї суми цілком вистачило б на створення ще одної залізничної мережі. Тому у висновках комісії графа Є.Т. Баранова підкреслювалося, що уряд має повне право застосувати державний контроль над приватними товариствами, при цьому не лішаючи управління цих залізниць самостійності в їхній діяльності [6, арк. 6].

Іншою важливою подією в житті залізничного транспорту було прийняття «Общего соглашения о взаимном пользовании товарными вагонами». У 1889 році, вперше у світі було встановлено знеособлене використання вагонів незалежно від їхньої приналежності і вироблені взаємні обов'язки залізниць по комерційному і технічному оформленню обміну. Для ідентифікації робочого парку крім обов'язкового напису на кузові вагона, його номера, ініціалів або повної назви залізнично-власниці майже всі дороги мали ще особливий відмітний знак, що позначав приналежність вагона даній залізниці. Наприклад, Курсько-Харківсько-Азовська залізниця мала знак шестикутної зірки, Південно-Західні – п'ятикутної, Харківсько-Миколаївська – рівностороннього трикутника вістрям угору, Донецька-Кам'яновугільна – гірський знак молотка і кирки і т.п.

З метою удосконалювання роботи залізничної мережі в системі Міністерства шляхів сполучення були створені спеціальні органи для оперативного регулювання і керівництва експлуатаційною роботою всіх, у тому числі і приватних залізниць. Ці заходи дозволили прискорити просування вагонопотоків і поліпшити використання рухомого складу. Але не було вирішено одне із головних питань – усунення залізничного дефіциту в державному казначействі [4, с. 123].

Одна із перших спроб посилення державного контролю в сфері залізничної політики мала місце на початку 70-х років XIX століття. Противником концесійної системи будівництва залізниць виступив призначений у вересні 1871 року міністром шляхів сполучення Олексій Павлович Бобринський. У 1873 році ним була представлена Олександрові II доповідна записка, в якій новий міністр піддавав нищівній критиці систему приватного залізничного будівництва. На думку міністра О.П. Бобринського, «существование многих наших железнодорожных обществ мнимо, фирмы их фальшивы, правления неправильны, акционеры подставные, акции их не реализованы, а Министерство путей сообщения – безвластный свидетель этих действий, прикрытых законными формами...» [2, с. 130].

Справедливий критикуючи слабкі сторони приватно-концесійної системи, О.П. Бобринський запропонував повернутись до системи державного будівництва залізниць. Деякі ідеї міністра шляхів сполучення знайшли розуміння Олександром II. Водночас вони суперечили думці міністра фінансів М.Х. Рейтерна, зусиллями якого в липні 1874 г. О.П. Бобринський був звільнений від займаної посади і замінений

прихильником приватної ініціативи в залізничному будівництві К.Н. Посьетом. Але пропозиції О.П. Бобринського не були забуті: посилювався контроль над створенням приватних залізничних товариств і вдосконалювалася внутрішня організація акціонерних компаній. Ці принципи знайшли своє юридичне відображення в затверджених 30 березня 1873 року Олександром II нових правил створення залізничних акціонерних товариств [3, с. 152–153].

На кінець XIX століття царська Росія мала величезну залізничну мережу довжиною понад 52 тисячі кілометрів. Із розвитком промисловості значення залізниць в економічному житті країни усе більше зростало. Водночас їхнє будівництво та технічне оснащення вимагало величезних затрат. Наприклад, загальна сума основного капіталу залізниць у 1893 році становила 3,227 млн. рублів, тоді як виробничі фонди фабричної і ремісничої промисловості – 1,087 млн. рублів. Джерелами фінансування подальшого будівництва залізничних ліній були ресурси казни, приватних товариств і закордонні позики, що збільшували приплив іноземного капіталу. Середня норма прибутку на іноземний капітал в Російській імперії становила 6,6%, замість 2–3% в Західній Європі.

Як бачимо, імперська держава виплачувала західноєвропейським компаніям, що брали участь у будівництві залізниць величезні суми. Окрім того, співвідношення повної вартості основних виробничих фондів залізниць оплати праці залізничників становило, наприклад, у 1893 р. 26:1, тоді як для усієї вітчизняної промисловості це співвідношення не перевищувало 4:1.

В останні роки XIX століття активно продовжувалася централізація капіталів. Укрупнення залізничних товариств продовжувалось паралельно із викупом державою приватних залізниць. Державний капітал тісно переплітався з приватним, а вітчизняний – з іноземним. Так, наприкінці 90-х років XX ст. при активній участі уряду відбулось злиття низки акціонерних товариств: Московсько-Казанської, Московсько-Кієво-Воронежської, Московсько-Віндаво-Рибінської, Рязано-Уральської, Південно-Східної і Владикавказької залізниць. Кожне із цих товариств володіло величезним капіталом, який оброховувався сотнями мільйонів рублів і був тісно пов'язаний із банківським капіталом. Один із найбільших банків – «Російсько-Азіатський» – мав у своєму активі акції та облігації таких залізничних товариств, як Південно-Східної, Московсько-Казанської, Московсько-Кієво-Воронежської та ін. [8, с. 26–27].

У кінці 70-х – на початку 80-х років XIX століття в державній казні з'явився величезний фінансовий залізничний дефіцит, це вказувало на низьку рентабельність і збитковість залізничного транспорту. Станом на 1886 рік дефіцит перевищував 63 мільярди рублів. С.Ю. Вітте відзначав, що однією із причин дефіцитності залізниць став переважаючий вплив воєнно-стратегічних і політичних міркувань при їх будівництві над фінансовими та економічними. Іншою причиною С. Вітте називав посилену увагу до експлуатації залізниць, а не до її економічної ефективності.

Для усунення фінансового залізничного дефіциту Олександром II були прийняті деякі тимчасові заходи, які докорінно не змінили ситуацію на залізничному транспорті, «ібо боротьба с железнодорожными королевствами было делом не легким». Із вступом на престол Олександра III, було вирішено покінути із застарілою системою залізничного господарювання. До цього часу держава відносила до залізниць здебільшого як до приватно-промислових підприємств, які перебували під особливою протекцією держави. За часів Олександра III ставлення до залізниць змінюється. До них стали відноситися як до перспективної державної галузі, а їх приватно-промислова роль віддалялася на другий план.

Для створення цього перелому вся залізнична політика і економіка концентрувалася в міністерстві фінансів, яке до 1906 року, було також міністерством торгівлі і промисловості. Головними складовими зміни політики залізничному транспорті були наступні: відмінялася тарифна автономія приватних залізничних товариств і керівництво всією тарифною системою залізниць здійснювалось виключно міністерством фінансів; надавалася перевага казенному залізничному будівництву та експлуатації перед будівництвом і експлуатацією приватними товариствами у тих випадках, коли ризик приватних товариств перекладався на державну казну під її гарантії.

Після катастрофи царського поїзду 17 жовтня 1888 року на станції Борки Курсько-Харківсько-Азовської (тепер Південної) залізниці міністерство шляхів сполучення

тривалий час залишалося без постійного керівництва. Впродовж семи років на чолі залізничного відомства перебувало 6 міністрів.

Водночас генерал-ад'ютант, адмірал К.Н. Посьєт на міністерській посаді перебував упродовж тривалого часу (1874 – 1888 рр.), наполегливо проводив думку про нерозривний зв'язок водного і залізничного транспорту, вважав, що будівництво залізниць і портів повинно проходити одночасно та узгоджено.

Після адмірала К.Посьєта, звільненого з посади відразу після катастрофи з царським поїздом, міністерську посаду обіймав з 7 листопада 1888 р. і до 29 березня 1889 р. відомий професор і військовий інженер Г.Є. Паукер, який помер через рік після призначення. Г. Паукер насамперед наголосив на передачі тарифної справи у фінансове відомство міністерства. Міністр фінансів І.А. Вишнеградський, великий фахівець залізничної справи, створив департамент залізничних справ у мінфіні. Призначення С.Ю. Вітте на цю посаду відразу змістило центр ваги у прийнятті рішень з Міністерства шляхів сполучення до мінфіну.

Г.Є. Паукера замінив статс-секретар, сенатор А.Я. фон Гюббенет, який пропрацював на міністерській посаді до 17 січня 1892 року. За спогадами С.Ю. Вітте, Гюббенет залізничної справи не знав, був посереднім чиновником, дуже пихатим і вразливим, ніякого впливу на розвиток залізничної справи не мав. Окрім того, у нього відразу склалися вкрай напружені стосунки із міністром фінансів І.А. Вишнеградським. Практично увесь час перебування Гюббенета на посаді міністра можна охарактеризувати як безперервну війну проти Вишнеградського. Гюббенет, який так і не змірився із думкою, що залізничними тарифами управляє міністерство фінансів, був відправлений у відставку після безладу, що був виявлений у залізничному господарстві в голодний 1891 рік.

Неурожай 1891 року викликав підвищені вимоги до перевезень хлібних вантажів. Для усунення проблем у залізничному транспорті був висунутий військовий інженер, колишній керуючий Фастівською залізницею, полковник А.А. фон Вендрик, відраджений на південні залізниці з особливими повноваженнями. Своїми діями Вендрик посіяв «панику в железнодорожном мире и произвел в самый разгар усиленных перевозок небывалые смещения и перемещения личного состава, как в самом министерстве, так и в среде управляющих дорогами и начальников служб». 24 лютого 1892 року А.А. фон Вендрик був позбавлений наданих повноважень і повернутий на попередню посаду до Міністерства шляхів сполучення.

18 січня 1892 року управління міністерством шляхів сполучення було передано Г.А. Евреїнову, який працював до цього заступником міністра. Його вважали найбільш ймовірним кандидатом на пост міністра, але виявлена ним самостійність при скасуванні розпоряджень старшого інспектора залізниць полковника А.А. фон Вендриха, який користувався особливими повноваженнями і симпатіями імператора Олександра III, стала причиною звільнення Евреїнова із міністерства шляхів сполучення і передання до міністерства юстиції.

15 лютого того ж року управління міністерством було доручено С.Ю. Вітте, який залишався на цьому посту півроку. У своїх спогадах С.Ю. Вітте пише, що приступив до виконання нових обов'язків з повною впевненістю у своїх силах і програмою заходів направленою на удосконалення системи шляхів сполучення. Але вже 30 серпня 1892 року міністром шляхів сполучення призначається гофмейстер А.К. Кривошеїн. Він займав міністерську посаду із 30 серпня 1892 по 17 грудня 1894 року. А.К. Кривошеїна згодом звинуватили у поставці лісу зі своїх маєтків казенним залізницям. За це зловживання він був звільнений у відставку. Він виявився першим міністром за часів царювання Миколи II, якого змістили з посади. 4 січня 1895 року новим міністром шляхів сполучення був призначений князь Хілков. Цим призначенням семирічна міністерська кадрова плінність була вичерпана.

Природно, що при такій частій зміні міністрів шляхів сполучення давно назрілі перетворення у міністерстві шляхів сполучення не могли втілитися у життя.

Єдиним виключенням була короткотривала, але ефективна робота на міністерському посту С.Ю. Вітте. За шість місяців він встиг провести низку вдалих реформ, які рідко випадають на долю міністрів, котрі перебували в міністерствах навіть десятиліття.

Починаючи з 1880 по 1900 рр., у внутрішньому політичному житті Російської імперії відбулись дві знакових подій, що мали помітний і ефективний вплив на роз-

виток залізничного транспорту, а саме: змінились міністри фінансів: у 1887 році Вишнеградський замість Бунге, у 1892 році – Вітте замість Вишнеградського. Міністри фінансів мали більш широкі повноваження. Поряд із міністрами внутрішніх справ, міністри фінансів майже завжди претендували на перші ролі в управлінні державним господарством і виступали із проєктами соціально-економічних перетворень. Таким чином, урядове втручання в економічне життя країни посилювалося.

Обійнявши в серпні 1892 року посаду міністра фінансів, С.Ю. Вітте зосередив у своїх руках не лише фінанси Російської імперії, а й усе державне господарство. Якщо розглядати стан справ у цій галузі через низку макроекономічних показників, то він був більш, аніж сприятливий. Під захистом протекціоністського мита (середній митний тариф складав у 1869-1875 роках – 12,8%, а в 1891-1900-х роках – 33%) промислова продукція Російської імперії збільшилася з 1860 по 1900 роки у 7 разів, тоді як у Німеччині – приблизно в 5 разів, Англії – в 2 рази. ВВП Росії з 1890 по 1913 рік зростав щорічно на 3,5-5 відсотків, а на душу населення – на 1,6-2%. Постійно зростав експорт зерна. У 1893 році він складав 122,67 млн. пудів. С.Ю. Вітте прагнув максимально замінити прямі податки непрямыми – на спирт, пиво, тютюнові вироби, фосфорні сіркини, освітлювальні масла. З 1894 року вводиться винна монополія, яка стала стабільним і постійним зростаючим джерелом державного доходу. Для акціонерних товариств з'являються додаткові податки на капітал і прибуток, для інших приватних підприємств – «розкладочний» податок і процентний збір із наднормативного прибутку [1].

С.Ю. Вітте, як міністру фінансів, були підпорядковані департамент залізничних справ, торгівля, промисловість, він міг впливати на рішення із найважливіших економічних і політичних питань. У площині залізничного господарства С.Ю. Вітте докладав зусилля, спрямовані на розширення мережі залізниць, зосередження найважливішої її частини в руках державної казни і підпорядкування приватного залізничного господарства державному управлінню.

При викупі приватних залізниць у казну С.Ю. Вітте допускав виключення для окремих товариств, діяльність яких відрізнялася в кращий бік своєю господарською ініціативою. Таким чином товариство Рибинсько-Бологовської залізниці, що володіло лише 275 верстами рейкового шляху, перетворилось у товариство Московсько-Виндавсько-Рибинської залізниці, довжина залізничних ліній якого досягла 2446 верст. Невелика Рязансько-Козловська залізниця (199 верст) перетворилась у 1899 році у Рязансько-Уральську залізницю із мережею в 1600 верст.

Як результат діяльності С.Ю. Вітте, кількість приватних залізничних товариств скоротилася більш ніж утричі (до 9), але кожне, що залишилося було власником складної мережі залізниць. Спонукаючи приватні залізничні товариства до розширення залізничної мережі, С.Ю. Вітте водночас продовжував державний викуп приватних залізниць.

За часів міністерської роботи С.Ю. Вітте було викуплено 14116 верст залізничних колій. Водночас довжина залізничної мережі, що знаходилася в експлуатації, зросла на 25 тис. верст, із 29157 до 54217 верст, або на 86%. Із загальної протяжності новозбудованих ліній (25060 верст) на казенне будівництво припадало 10910 верст, на приватне – 14150. Приватне залізничне будівництво велося в основному там, де залізниці могли приносити прибуток в найближчий час. Найважливішими успіхами С.Ю. Вітте було розширення мережі залізниць, зосередження найважливішої її частини в руках державної казни і підпорядкування приватного залізничного господарства керівництву держави [7, с.79].

Ідея необхідності викупу приватних залізниць у казну вперше пролунала 22 січня 1881 року. Виступаючи на засіданні Комітету міністрів із програмою фінансових перетворень, міністр фінансів А.А. Абаза висунув першочергові завдання фінансового оздоровлення залізничного транспорту. Зупиняючись на досвіді викупу пруських залізниць у 1879 році, Абаза порахував доцільним перехід у казну, через викуп, низки збанкрутілих залізничних товариств. Таке рішення, насамперед, стосувалося товариства Харківсько-Миколаївської залізниці, яка мала величезні фінансові заборгованості перед казною. Сума заборгованості становила 18 млн. рублів, при основному капіталі у 38 млн. рублів. Запропонована урядом «викупна винагорода», було дуже вигідною для акціонерів. Так, недоходні акції Харківсько-Миколаївської залізниці на суму 2,6

млн. рублів обмінювалися на 5-ти процентні гарантовані і дохідні акції товариства Південно-Західних залізниць, що перебували у фонді казначейства.

За умовами більшості виданих концесій уряд мав право на викуп залізниць у казну після 20-літнього терміну експлуатації акціонерною компанією. Викупна сума визначалася річною рентою в розмірі середнього чистого прибутку за останні п'ять-сім років експлуатації залізниці. На малоприбуткових лініях викупна сума повинна була бути не нижче розміру державної страхової гарантії акціонерного або страхового капіталу. На практиці фінансові операції по викупу приватних залізниць здійснювалися в наступний спосіб: на казну автоматично переводився залишок облігаційного капіталу залізниці, анулювалися всі борги залізничного товариства. Викупна винагорода видавалася в цінних урядових паперах (облігації і рента) і готівкою за акціонерний капітал і премії правління.

Одержавлення російських залізниць продовжувалось впродовж 20 років, з 1881 по 1900 роки. У результаті було викуплено 37 приватних залізниць загальною довжиною рейкових колій у 21 тисячу верст.

По швидкості викупних операцій радянський дослідник історії залізничного транспорту Соловйова А.М. розділила процес одержавлення залізниць на три етапи. Зі свого боку вважаємо, що історично більш правильним і справедливим, буде віднесення цих етапів за часом діяльності міністрів фінансів – Бунге, Вишнеградського і Вітте.

Перший етап відноситься до першої половини 80-х років (1881-1886 р.) коли було викуплено чотири залізниці загальною довжиною 1324 версти. До державної казни перейшли Харківсько-Миколаївська, Тамбово-Саратовська, Муромська та Путилівська залізниці. При цьому було списано боргів із ліквідованих залізничних товариств на суму 46 млн. кредитних рублів.

Другий етап одержавлення залізничних товариств відноситься до 1887-1892 років. У казну було викуплено 10 приватних залізниць загальною довжиною у 5,5 тисяч верст. До державної казни перейшли Уральська, Рязько-Моршанська, Рязько-Вяземська, Моршансько-Сизранська, Закавказька, Лібаво-Роменська, Тамбово-Козловська, Курьсько-Харківсько-Азовська, Орловсько-Грязьська і Варшавсько-Тереспільська залізниці. По підрахунках Мигулина, сума державного боргу, у зв'язку із викупом 10 залізниць склала в золотій валюті близько 289 млн. рублів із щорічним платежем у 11 млн. рублів. При цьому із рахунків держказначейства був списаний борг залізничних товариств на суму в 353 млн. кредитних рублів. У зазначені два періоди, у результаті одержавлення, до державної казни перейшло 14 ліній загальною довжиною в 6,8 тисяч верст. Викупна вартість їх склала майже 690 млн. рублів. Загальна вартість списаних боргів дорівнювала 400 млн. рублів [5, с.396–397].

Третій етап одержавлення приватних залізниць відноситься до періоду економічного підйому 90-х років XIX сторіччя. З 1893 по 1900 рік були викуплені 23 приватні залізниці довжиною більше 14 тисяч верст. До казни перейшли: Московсько-Курська, Оренбурзька, Балтійська, Донецька, Миколаївська, Перербургсько-Варшавська, Московсько-Нижегородська, Митавська, Риго-Двинська, Орловсько-Вітебська, Новоторжська, Двинсько-Вітебська, Лозово-Севастопільська, Південно-Західні, Московсько-Брестська, Привислінські та інші залізниці.

Загальна підсумкова сума вартості викуплених залізниць склала 3572,5 млн. рублів. У середньому, вартість однієї версти викуплених залізничних становила 170,6 тис. руб., при будівельній поверхній вартості в 70-90-х роках земляного полотна з рухливим складом від 40 до 60 тис. рублів. Було викуплено паровозів – 4351 шт. на суму 114457 руб.; пасажирських вагонів – 6584 на суму 30016 тис. руб.; товарних вагонів – 94635 на суму 120514 рублів. Вартість рухливого складу викуплених залізниць становила 8% від вартості залізниць (при загальноприйнятій технічній нормі в 15%). Відразу після викупу потрібні були величезні суми на капітальний ремонт і реконструкцію.

До кінця 1894 р. російські залізниці мали розгалужену мережу загальною довжиною 31.219 верст (без доріг Фінляндії). Із них державна залізнична мережа склала 16.920 верст або більше половини (52%) залізничних магістралей Росії, інші 14.299 верст утримувалися приватними компаніями. Практично це означало поворот на сто вісімдесят градусів у колишній економічній і соціальній політиці російського уряду у бік упровадження державної системи управління на залізничному транспорті країни.

Отже, на початку 1880 року громадська думка про необхідність втручання держави в приватну діяльність залізничних товариств отримала суспільну підтримку серед різних верств населення, насамперед, в урядових колах країни.

Політичною причиною початку викупу приватних залізниць в казну була неспроможність держави, в особі уряду, відокремити економічний вплив власників залізниць на прийняття політичних рішень, іншими словами, відокремити владу від власності.

Одержавлення залізниць, проведене на підставі викупу, супроводжувалось величезною грошовою компенсацією власникам приватної залізничної мережі. Викупна вартість колишніх приватних залізниць в декілька разів була більшою за реальну вартість одержавленого залізничного майна.

Кінцевим результатом проведення залізничної реформи стало зниження державних витрат на субсидії приватних залізничних товариств, а також задоволення зростаючого попиту на перевезення вантажів та пасажирів. Немаловажним чинником проведеної реформи було покращення економічного становища на залізницях країни, поява стабільності і ритмічності перевезень, підвищення рівня безпеки.

Одержавлення залізничного транспорту цілком закономірно призвело до зростання авторитарності у діях уряду, посилення централізму в управлінні рейковими магістралями міністерством фінансів, збільшення кількості та розростання повноважень адміністративно-бюрократичного апарату міністерства шляхів сполучень.

Державний контроль і посилення ролі держави в регулюванні взаємовідносин власності і перспективного розвитку однієї з найбільших життєзабезпечуючих галузей економіки – залізничній галузі, сприяли зміцненню фінансово-економічній незалежності уряду від впливу економічної еліти, тобто, посиленню впливу уряду на економіку. Через одержавлення важливих у політичному, стратегічному і економічному плані залізничних ліній, російський уряд отримав важливі важелі впливу на посилення своєї економічної платформи, політичних і військово-стратегічних позицій.

Таким чином, на початку 80-х рр. XIX століття урядом була створена нова система фінансово-економічних і правових пріоритетів, спрямованих, з одного боку, на ліквідацію найбільш істотних недоліків в організації будівництва і функціонуванні залізничної мережі, а з іншого – на посилення державного регулювання залізничним транспортом.

Державне регулювання залізничним транспортом, повернення мережі шляхів сполучень у державну власність обумовлювалися насамперед військово-політичними складовими та економічною неефективністю акціонерних залізниць.

Кадрова плінність міністерства шляхів сполучень, непрофесіоналізм і казнокрадство були найголовнішими перешкодами на шляху реформування залізничного транспорту. Водночас позитивний алгоритм реформам на транспорті був заданий міністром фінансів С.Ю. Вітте, що результативно позначилося на економічних показниках залізниць, ритмічності і стабільності перевезень та підвищенні рівня безпеки. Покращання фінансового клімату на залізничному транспорті прямо і опосередковано, економічно і політично зміцнювало владні структури, посилювало авторитаризм і централізм в управлінні рейковими магістралями.

Історичний досвід минулого застерігає сучасних прибічників акціонування державних залізниць в можливості повторення помилок другої половини XIX ст. та указує на важливість урахування сучасного європейського і світового досвіду управління стратегічною галуззю держави.

Список використаних джерел

- Алексеев А. Судьба реформатора в эпоху катаклизмов / А. Алексеев // Наука и жизнь. – 2007. – № 1. – С. 64-73.
- Кислинский Н.А. Наша железнодорожная политика по документам архива Комитета министров: в 4 т. / Н.А. Кислинский. – СПб.: Типография Комитета министров, 1902.
- Краткий исторический очерк развития и деятельности ведомства путей сообщения за 100 лет его существования (1798–1898 гг.). – СПб.: Тип. Г. Гемпель, 1898.
- Кудрявцев В. Кто вынес «модный» приговор единству парка? / В.Кудрявцев // Транспорт России, 2011. – № 34.
- Мигулин П.П. Русский государственный кредит. Опыт историко-критического обзора. 1769 -1899 года / П.П. Мигулин. – Харьков. – Т.2. – 1899.

Российский Государственный исторический архив. – СПб. – Ф.422. – Оп.1. – Д.1359.

Справочная книжка для держателей русских государственных и гарантированных правительством ценных бумаг. – СПб.: Типография редакции периодических изд. М-ва финансов, 1911.

Терёшина Н.П. / Экономика железнодорожного транспорта // Терёшина Н.П., Галабурда В.Г., Трихунков М.Ф. и др. Учебник для вузов ж.-д. транспорта. – М.: УМЦ ЖДТ, 2006.

Кривошипин А.М. Масштабные трансформации на железнодорожном транспорте во второй половине XIX в.: причины, основные этапы, социально-экономические последствия.

Рассматриваются причины, которые привели к выкупным операциям по огосударствлению (выкупу) частных дорог в государственную казну.

Ключевые слова: акционерное общество, тарифная политика, государственная казна, выкуп.

Krivopishin, O.M. Large-scale transformation of the railways in the second half of the nineteenth century: causes, milestones, socio-economic impacts.

The article examines the reasons that led to the nationalization of redemption transactions (repurchase) of private railways in the state treasury.

Key words: Joint, tariff policy, the state treasury, redemption.

УДК 659.15:338.432.002.6

Макарець С.В.

Сільськогосподарські виставки як форма реклами продукції аграрного сектору на рубежі XIX–XX ст.

Проаналізовано організацію сільськогосподарських виставок у губерніях Лівобережної України на рубежі XIX–XX ст. Показано значення виставок у поширенні прогресивних результатів діяльності передових поміщицьких і селянських господарств краю.

Ключові слова: сільськогосподарська виставка, виставка–аукціон, регіональна виставка, Лівобережна Україна, аграрний сектор, реклама.

З моменту здобуття Україною незалежності основою розвитку економіки нашої держави стали ринкові відносини, невід'ємною частиною яких є конкуренція на ринку товарів і послуг. У зв'язку з цим перед товаровиробниками стоїть завдання не просто організувати належним чином власне виробництво, але й знайти оптимальні шляхи для реалізації своєї продукції та її реклами. Сучасні маркетингологи для вирішення поставлених завдань пропонують безліч найновіших способів і методів, серед яких, на думку багатьох економістів, важливе місце посідають виставки. «Як інструмент маркетингу, – зазначає президент виставкової компанії «Свроіндекс», член Ради директорів Всесвітньої асоціації виставкової індустрії UFI Валерій Пекар, – виставки з'явилися чи не за двісті років до появи самого слова «маркетинг», і знову набули великої популярності» [1, с.11]. Зародження виставкової діяльності в Україні відноситься до середини XIX ст. Найпопулярнішими тоді були сільськогосподарські виставки. Вивчення досвіду їх проведення є досить повчальним для сучасних теоретиків і практиків сільськогосподарського виробництва. Свого часу даної проблеми торкалися земські економісти В.Фурдуєв, С.Велецький, Т.Зенченко, В.Васильєв. Якщо говорити про сучасну історіографію, то відповідних праць практично немає. Основними джерелами дослідження проблеми є звіти організаторів виставок та публікації сучасників, присвячені діяльності різних сільськогосподарських товариств.

Як відомо, на початкових стадіях функціонування системи вільного підприємництва, коли засоби масової інформації тільки-но зароджувалися, набір рекламних можливостей безпосереднього товаровиробника був невеликим. Беручи до уваги те, що у другій половині XIX і на початку XX ст. питома вага грамотних у царській Росії складала за переписом 1897 р. 17,4% [2, с.293], розраховувати на успішну рекламу, розміщену в газетах, журналах чи спеціалізованих буклетах і брошурах, не доводилося. Цілком природно, що в цих умовах виставки кращих зразків сільськогосподарської продукції повинні були відігравати величезну, якщо не вирішальну, роль у просуванні товару до споживача. За такими критеріями як масштаб та кількість учасників сільськогосподарські виставки кінця XIX – початку XX ст. класифікувалися як регіональні (у межах однієї або кількох губерній), всеросійські та міжнародні. Відомо, наприклад, що кілька таких виставок було організовано у Харкові: Міжнародна виставка овець 1884 р.; Всеросійська сільськогосподарська виставка 1887 р. та Всеросійська виставка тваринництва 1903 р. Проте при всій важливості міжнародних і всеросійських виставок, із точки зору ефективності реклами певні переваги все-таки мали регіональні виставки, бо проводилися вони частіше і були більш доступними для широкого загалу.

Перші виставки на Лівобережжі організовувалися ще у дореформені часи. Наприклад, у 1860 р. була проведена Чернігівська губернська виставка сільськогосподарських та фабричних товарів. Найкращі зразки були нагороджені золотими і срібними медалями. Великою золотою медаллю був удостоєний поміщик В.В. Дунін-Борковський із Городнянського повіту за розведення корів холмогорської породи; бронзовою – поміщиця з Ніжинського повіту І.В. д'Оконор за корів тірольської породи та поміщик І.І. Лизогуб за овець іспанської породи. У 1883 р. у Чернігові відбулася ще одна сільськогосподарська виставка, де було представлено 650 експонатів. Нагороди отримали Корюківська економія цукрово-рафінадного заводу (золоту медаль); поміщик

І.Г. Єсимонтовський із Суразького повіту (велику срібну); поміщик П.В. Псіол та козак Пушкар (бронзові медалі) [3, с. 76]. Чергова виставка–ярмарок на Чернігівщині відбулася у жовтні 1897 р. у с. Крапивному Конотопського повіту. Її організаторами виступили місцеве сільськогосподарське товариство, губернське земство та Міністерство землеробства і державних маєтностей. У виставці взяли участь 86 товаровиробників (14 поміщицьких господарств і 72 селянських), які представили 248 експонатів (зернові культури, тютюн, махорка, насіння кормових культур і трав). Підвищений інтерес викликало новозеландське яре жито козака Івана Калиниченка та овес козака Івана Шевченка. Останній був тут же закуплений місцевим торговцем Петром Шахіним по ціні 60 коп. за пуд (всього 350 пудів), тоді як звичайна ринкова вартість подібної продукції складала 45 коп. за пуд [4, с. 8].

Особливою популярністю сільськогосподарські виставки користувалися на Полтавщині. Найчастіше ініціатором такого заходу було Полтавське сільськогосподарське товариство, яке у липні 1878 р. на своїх загальних зборах ухвалило клопотання перед міністром державних маєтностей дозволити товариству влаштувати у 1879 р. в Полтаві під час Іллінського ярмарку «першу приватну виставку сільського господарства і скотарства Полтавської губернії». Була визначена мета такої виставки: «ознайомитися із станом розвитку сільського господарства і скотарства в губернії і зблизити виробників цих продуктів з особами, які їх потребують» [5, с. 2]. Правління товариства розробило програму виставки, яку разом із проханням профінансувати цей захід було подано на адресу директора департаменту землеробства і сільської промисловості. Дозвіл на проведення виставки, а також 500 крб. від центральних органів влади було одержано у березні 1879 р. Комітет виставки, обраний правлінням товариства, провів значну організаційну роботу. Він забезпечив друкування 4 000 примірників програми і понад 1 000 запрошень взяти безпосередню участь у виставці. Програма і запрошення були надіслані у редакції регіональних і столичних газет, на адресу земських управ сусідніх губерній, усіх повітових земських управ, а також в усі волосні правління Полтавської губернії. Крім цього, іменні запрошення були відправлені багатьом поміщикам, власникам складів землеробських знарядь праці і машин, представникам торгових фірм. Виставка була відкрита 15 липня 1879 р. у приміщенні губернського земства. З метою компенсації витрат на організацію і проведення виставки було встановлено ціну за вхід: за перші 5 днів – 25 коп. з особи; за наступні три дні – по 10 коп. Останні два дні вхід був безкоштовним. За 10 днів виставку відвідало 8 858 осіб, які заплатили за вхід 919 крб. 33 коп. [5, с. 7]. У розпорядженні експертних комісій були нагороди, надіслані Міністерством державних маєтностей, Московським товариством сільських господарів, Радю товариства сільського господарства Південної Росії, Вільним економічним товариством та Петербурзькими зборами сільських господарів. Експертні комісії розглянули понад 1 000 експонатів, які привезли із 13 губерній Російської імперії, а один – із Німеччини. У відділі тваринництва були представлені: велика рогата худоба – 36 голів; коні – 37; мули – 2; вівці – 35; свині – 8; птиця – 13. Велика золота медаль дісталася князю Л.В. Кочубею за жеребця арденської породи; мала золота медаль – поміщику Я.В. Арондару за «каракову кобилу, виведену від арденського жеребця»; мала золота медаль – князю С.В. Кочубею за бугая симентальської породи; мала золота медаль – вівчарю Л. Кунде за барана породи рамбульє. У відділі рослинництва був представлений 21 експонат пшениці; 5 – жита; 7 – ячменю; 5 – вівса; 2 – гречки; 3 – проса і 1 – сорго. Найкращими експонатами було визнано зразки насіння пшениці і жита, які належали поміщику Є.І. Милорадовичу (велика срібна медаль); насіння ярої і озимої пшениці, пробштейського жита, ячменю двох – і шестирядного, австралійського вівса, червоного проса і пшоно з нього, гречки звичайної із зразками круп і борошна поміщика М. Варшавського (велика срібна медаль); зразки хлібних рослин у зерні і колосках, ярої галицької пшениці, остистої червоної пшениці, проса червоного, льону та інших злаків поміщика А.І. Заборинського (мала срібна медаль). У третьому відділі була представлена продукція рослинництва – борошно і тваринництва – вовна, а також різноманітні кустарні вироби із шкіри, вовни, льону, пива тощо. Золотих медалей у цьому відділі присуджено не було. Різного роду відзнаки одержали і поміщики, і селяни. Четвертий відділ був присвячений сільськогосподарським знаряддям праці, різноманітним машинам і механізмам. Як і у третьому відділі, золотих медалей тут присуджено не було [5, с. 21]. Загалом сільськогосподарська виставка 1879 р. у Полтаві мала значний суспільний резонанс, що суттєво вплинуло на організацію наступних виставок не

лише у цьому губернському центрі, але і за його межами. Уже у наступному, 1880 р., подібна, хоч і значно менша за своїми масштабами, виставка була проведена у Ромнах, а у 1881 р. – у Кременчуці [6]. На екстреному засіданні правління Полтавського сільськогосподарського товариства 8 жовтня 1881 р. було ухвалено рішення організувати у наступному 1882 р. на кошти товариства ярмаркові виставки у Лубнах (з 4 серпня) та у Костянтинограді (з 8 вересня) [7, с. 2]. Хоч і у дещо інші терміни, але такі виставки були проведені в обох вищезгаданих містах [8, 9].

Влітку 1883 р. чергова сільськогосподарська виставка у Полтаві зібрала незначну кількість бажаючих взяти у ній участь. Було виставлено всього 115 експонатів, з яких 40 представляли Полтавщину. Вхідна плата, порівняно з виставкою 1879 р., була підвищена у кілька разів: перший день – 1 крб. з особи; другий і третій – 50 коп.; четвертий і п'ятий – 25 коп.; шостий, сьомий і восьмий – 10 коп., останній, дев'ятий, – безкоштовно. Як і раніше, на виставці було організовано чотири відділи. У першому – 42 зразки великої рогатої худоби; 78 – коней; 55 – овець; 4 – свиней; 35 – птиці і 61 – продукції бджільництва. Другий відділ (рослинництво і лісництво) представляв: по групі злаків – 77 зразків; кормових рослин – 11; городніх культур – 28; садівництва – 212; лісництва – 62. У відділі «Сільськогосподарське і кустарне виробництво» по першій групі (продукти землеробства) було 103 зразки; по другій (продукція тваринництва) – 21 зразок; по третій (кустарна промисловість) – 412 зразків. У четвертому відділі були розміщені різноманітні знаряддя праці та будівельні матеріали. На цій виставці переважали експонати, представлені поміщиками. Представником несприятливих станів належало лише 14 із 115 експонатів. Кореспондент «Земского обоза», друкованого органу Полтавського губернського земства, В. Фурдуєв так охарактеризував зміст виставки: «Головний інтерес виставки зосередився у відділах тваринництва і землеробських знарядь праці. Ці відділи виставки, поза сумнівом, представили дуже багато цікавого матеріалу і не минуло безслідно для прогресу місцевої сільськогосподарської практики» [6]. На цій виставці також відбувався процес купівлі–продажу певних експонатів. Так, двоє полтавських поміщиків, Ілляшевич та Бородіно, купили у відомого підприємця «Бродського трьох напівкровних метисів – бугая, бичка і теличку» [6].

Наступна сільськогосподарська виставка була запланована у Полтаві на 1891 р., але через неврожай цього і наступного року організатори провели її лише у 1893 р. За своїми масштабами цю виставку можна порівняти з аналогічним заходом 1879 р. З метою залучення найширшого кола учасників організаційним комітетом виставки були надруковані оголошення у Полтавських, Московських, Волинських, Сибірських «губернських відомостях»; у газетах «Южный край», «Киевлянин», «Русские ведомости», «Варшавской земледельческой газете», «Волжском вестнике», «Одесском листке», «Новом времени»; журналах «Сельское хозяйство и лесоводство», «Вестник русского сельского хозяйства». Крім цього були розіслані оголошення у комітети грамотності (харківський, петербурзький, московський, при Вільному економічному товаристві), Міському сільськогосподарському товариству, на адресу вологодського Кустарного музею та Харківського товариства сільськогосподарської промисловості; до повітових управ Чернігівської губернії (Козелецьку, Остерську та Глухівську), усім повітовим земським управам Полтавської губернії, усім керівникам дворянства, земським начальникам, Хорольському і Лохвицькому сільськогосподарським товариствам, кореспондентам статистичного бюро губернської земської управи та найвідомішим заводам по виробництву сільськогосподарських машин і механізмів. На витрати по організації виставки було зібрано 5 200 крб., з яких 2 000 було виділено Полтавським губернським земством; 700 крб. – Міністерством державних маєтностей і 500 крб. – Полтавським сільськогосподарським товариством [10, с. 86].

Про значення, яке мала ця виставка у сфері тогочасного виробництва і збуту сільськогосподарської продукції, свідчить участь у її відкритті міністра землеробства і державних маєтностей А.С. Єрмолова. Крім нього на відкритті виставки 9 вересня 1893 р. були присутні директор департаменту землеробства і сільської промисловості В.В. Калачов, управляючий державними маєтностями Харківської і Полтавської губерній Г.А. Чуйкевич, представники місцевої державної адміністрації і громадських організацій краю. Виставка тривала 14 днів, а кількість відвідувачів була досить великою – 21 569 осіб. Збір за вхідні квитки склав 2 859 крб. 20 коп., тоді як на усіх попередніх виставках він ледве сягав 1 000 крб. Від попередніх виставок суттєво відрізнялась і її програма, яка вперше включала вісім розділів. У першому (велика рогата

худоба) було представлено 13 зразків; у другому (коні) – 35; у третьому (вівці) – 28; у четвертому (свині) – 26; у п'ятому (птиця) – 37; у шостому (бджоли, мед і віск) – 115; у сьомому (шовківництво) – 7; у восьмому (молочне господарство) – 9. Усього – 270 експонатів. Першу нагороду – велику срібну медаль – одержала Пісчано–Баляснівська економія князя В.С. Кочубея за стадо молочної худоби симентало–фрейбурзької породи. Право на золоту медаль Полтавського сільськогосподарського товариства одержала ферма Харківського землеробського училища за овець породи електорало–негретті та завод А.А. Бобринського з–під м. Люблін за свиней порід темворс, йоркшир і беркшир. Велику срібну медаль Вільного економічного товариства одержав В.П. Магденко за групу худоби сірої української породи; срібну медаль Полтавського сільськогосподарського товариства одержала С.О. Скліфасофська за свиней породи лінкольн. Загалом різними відзнаками було удостоєно 66 власників [10,с.228]. У 1889 р. у м. Ромнах було проведено сільськогосподарську і кустарно–промислову виставку, яка теж була досить представницькою, про що свідчить, зокрема, загальна сума організаційних витрат, що склала 10 240 крб. 73 коп. [11,с.18]. Як і під час проведення вищезгаданих виставок, найкращі зразки продукції рослинництва і тваринництва, а також кустарних виробів, одержали відзнаки Міністерства землеробства і державних маєтностей, Полтавського, Київського, Петербурзького і Роменського сільськогосподарських товариств, Вільного економічного товариства. Вперше у переліку організацій, які виявили бажання нагородити переможців, зустрічаємо Полтавський акціонерний земельний банк, золоту медаль якого одержала колекція насіння зернових культур землевласника Г.П. Дукельського з містечка Оболонь Хорольського повіту Полтавської губернії [11,с.21]. По мірі нагромадження практичного досвіду по організації сільськогосподарських виставок програма їх проведення ставала все складнішою. Наприклад, у 1909 р. на черговій сільськогосподарській виставці у Полтаві організатори визнали за доцільне розподілити представлені експонати вже у десяти різних за своїм змістом відділах [12]. На виставці, що відбулася з 5 по 20 вересня 1909 р., поряд із традиційними відділами рослинництва, тваринництва, сільськогосподарських знарядь праці та кустарних виробів, були ще й такі як машинний, технічний, науковий, земський (з пожежно–страховою групою) та відділ домоведення [13,с.3].

На початку ХХ ст. усе частіше почали проводитися вузькопрофільні виставки. У числі перших такі виставки стали організовуватися у Харкові. З 1883 р. практично щороку у цьому місті відбувалися виставки такого товару як овеча вовна. Інколи одночасно з виставкою проводився і з'їзд вівчарів, як це було, наприклад, влітку 1883 р. Велика виставка подібного типу відбулася у Харкові з 30 березня по 4 квітня 1911 р. На ній була представлена лише племінна рогата худоба та свині. Як і в усіх попередніх випадках генератором виставкової справи стало місцеве сільськогосподарське товариство, яке було об'єднанням товаровиробників, найбільше зацікавлених у вигідному збуті своєї продукції. За своїм змістом це була аукціонна виставка племінних тварин. Підготовка до аукціону велася майже півроку. Згідно з правилами цієї виставки власникам було надане право продавати виставлених тварин шляхом добровільних угод через касу відділення тваринництва Харківського сільськогосподарського товариства, яке утримувало і з продавця, і з покупця по 1% від продажної ціни тварини. Якщо ж якісь тварини на виставці не знайдуть своїх покупців, то їх власник повинен був внести до каси відділення 2% вартості тієї тварини, яку він залишав собі. Немало зусиль організатори харківської виставки–аукціону доклали для проведення належної рекламної кампанії цього незвичного для того часу заходу. Оголошення про виставку розміщувалися з листопада 1910 р. по березень 1911 р. у дев'яти провідних сільськогосподарських журналах і газетах: «Хліборобі», «Южнорусской сельскохозяйственной газете», «Сельском хозяйне», «Вестнике южно–русского животноводства», «Вестнике Кавказского хозяйства», «Хозяйстве», «Хуторе», «Хуторянинне», «Новом времени», «Южном крае», «Утре», «Харьковских ведомостях», «Приднепровском крае» і «Приазовском крае». Спеціальні афіші про майбутню виставку були надіслані на адресу губернських і повітових земських управ, сільськогосподарським товариствам, відомим підприємцям і посадовим особам Харківської та ряду сусідніх губерній. Для преміювання від Головного управління землеробства і землевпорядкування та Харківського сільськогосподарського товариства були одержані такі відзнаки: золоті медалі – 3; свідоцтва на золоті медалі – 10; великі срібні медалі – 5; свідоцтва на

великі срібні медалі – 10; малі срібні медалі – 13; свідоцтва на малі срібні медалі – 11; бронзові медалі – 12; похвальні листи – 10.

Усього на виставку було доставлено 334 тварини, з яких великої рогатої худоби – 134 голови і свиней – 200 голів. Представлені породи були досить різноманітними, задовольняючи будь–які смаки потенційного покупця. У числі великої рогатої худоби були: симентальська порода – 43 голови; метиси симентальської породи – 12; швицька порода – 20; метиси швицької породи – 22; сіра українська степова порода – 23; ольденбурзька порода – 6; великоруська худоба – 4. Стільки ж було голів і так званої «пользовательної худоби». Свині на цьому аукціоні–ярмарку були представлені лише двома найпопулярнішими у той час породами: йоркширська – 195 голів і темворська – 5 голів. Після визначення переможців і вручення нагород розпочався аукціон. Усього через касу організаційного комітету виставки проведено угод на загальну суму 14 952 крб., з яких великої рогатої худоби було продано на 8 545 крб., а свиней – на 6 407 крб. Симентальської худоби було продано 11 голів на суму 4 875 крб.; метиси симентальської породи – 2 голови на суму 550 крб.; швицької худоби – одна голова (310 крб.); метисів швицької породи – 13 голів (1 810 крб.); ольденбурзької худоби – 2 голови (1 000 крб.). Усього – 29 голів на суму 8 545 крб. Свиней було продано 88 голів на суму 6 407 крб. [14,с.16]. Загалом харківський ярмарок–аукціон було визнано успішним. Його організатори вирішили у наступному році провести четверту обласну виставку, яка була призначена на 17–22 квітня 1912 р. Ріст витрат на проведення подібних заходів був для організаторів виставки головним мотивом для підвищення збору за проданих тварин до 4%. За розміщення експонатів було вирішено брати по 4 крб. з голови великої рогатої худоби і 5 крб. за станок для свиней. Передбачаючи подальше розширення кількості учасників майбутніх виставок, відділення тваринництва Харківського сільськогосподарського товариства порушило клопотання перед міською владою про надання земельної ділянки для будівництва спеціальних виставкових павільйонів, які змогли б задовольнити учасників майбутніх виставок.

Про популярність сільськогосподарських виставок на території Лівобережної України свідчить і той факт, що на початку ХХ ст. їх проводили навіть у межах одного повіту або села. Наприклад, у 1912 р. на Полтавщині було влаштовано 5 виставок у повітових містах і 37 у селах. На сільських виставках експонували найрізноманітніші товари, а саме «хліб, трави, буряк, тютюн, городину, садові культури, худобу, коней, овець, свиней, курей, гусей, качок, полотна, бондарні, столярні, ковальські та інші вироби, сільськогосподарські машини і знаряддя». Організаторами цих виставок були земства і сільськогосподарські товариства малорайонного, тобто місцевого масштабу. Так, станом на 1911 р. у Полтавській губернії малорайонні товариства влаштували 18 сільськогосподарських виставок, з яких 11 мали загальний, а 7 – спеціалізований характер. Як правило, такі виставки продовжувалися від 1 до 4 днів. Суттєву допомогу у їх проведенні надавали повітові та губернське земства, департамент землеробства, відділ статистики і сільськогосподарської економії Головного управління землеробства і землевпорядкування та Головне управління державного конярства, які виділяли для цього від 25 до 200 крб. Загальні виставки, як правило, мали такі відділи: рослинництво, тваринництво, птахівництво, садівництво, городництво, бджільництво і кустарні вироби. У кожному відділі виставляли від 5 до 25 експонатів. Із семи спеціалізованих виставок по одній було присвячено кустарним виробам, птиці, свиням, телятам, лошатам і загалом тваринництву [15,с.94]. Напередодні Першої світової війни в губерніях Лівобережної України розповсюдження набули виставки молодянку, на яких експонувалися кращі за своїми якостями телята і лошата віком до одного року. У тих місцях, де були поширені певні галузі народного господарства, влаштовувалися спеціалізовані виставки. Так, у Решитилівці у 1913 р. була проведена виставка ягнят каракульської породи. У районі діяльності Боромлянського сільськогосподарського товариства Харківської губернії була розповсюджена така городня культура як полуниця. Відповідно влаштовувалися і виставки кращих її зразків. Більшість сільських виставок проводилися наприкінці серпня – на початку вересня. Навесні, як правило, влаштовувалися виставки кращих зразків тваринництва та його продукції.

Немає сумніву в тому, що різні форми реклами продукції рослинництва і тваринництва давали позитивні результати, розширюючи ринки збуту сільськогосподарської продукції. А це, у свою чергу, сприяло подальшому розвитку виробництва як у кількісному, так і у якісному відношенні. У конкретних умовах соціально–економічного

розвитку кінця XIX – початку XX ст. найефективнішою формою реклами виявилися виставки і виставки–аукціони, значне розповсюдження яких зайвий раз підтверджує неабияку їх популярність на ринку товарів і послуг.

Список використаних джерел

1. Пекар В. Виставки в Україні: підсумки, проблеми, перспективи / Валерій Пекар // Зовнішньоекономічний кур'єр. – 2003. – №7–8. – С.11–13.
2. Рашин А.Г. Население России за 100 лет (1811–1913 гг.). Статистические очерки / А.Г. Рашин; под ред. акад. С. Г.Струмилина. – М.: Госстатиздат, 1956. – 352 с.
3. Сельскохозяйственная выставка в Чернигове // Земский сборник Черниговской губернии. – 1883. – №12. – С.66–88.
4. Краткий обзор сельскохозяйственной выставки–ярмарки, устроенной в с. Крапивном Конотопского уезда // Земский сборник Черниговской губернии. – 1898. – №1. – С.6–12.
5. Отчет комитета по устройству Полтавской сельскохозяйственной выставки в 1879 году. – Полтава: Тип. Губ. правления, 1879. – 80 с.
6. Фурдуев Вл. Сельскохозяйственная выставка в Полтаве / Вл. Фурдуев // Земский обзор. – 1883. – 26 июля.
7. Журнал экстренного заседания Правления Полтавского сельскохозяйственного общества 8 октября 1881 года под председательством президента А.Н. Заборинского при секретаре Н.А. Базилевиче. – Б.м. и г.п. – 24 с.
8. Константиноградская ярмарочная сельскохозяйственная выставка. (Отчет, читан. в заседании 24–го окт. 1882 года секретар. общ–ва В.П. Фурдуевым). – Полтава: Тип. Н. Пигуренко, 1882. – 13 с.
9. Лубенская ярмарочная сельскохозяйственная выставка. (Отчет, читанный в заседании 24–го октября 1882 года секретарем общества В.П. Фурдуевым). – Полтава: Тип. Н. Пигуренко, 1882. – 13 с.
10. Полтавская губернская сельскохозяйственная выставка 1893 года. Отчет распорядительно–го комитета выставки / сост. С.Н. Велецкий. – Полтава: Типо–литогр. Л.Фришберга, 1895. – 242 с.
11. Отчет Роменской сельскохозяйственной и кустарно–промышленной выставки 1899 года (26 августа – 15 сентября). – Ромны: Типогр. бр. Э. и Н. Дольберг, 1901. – 130 с.
12. Протоколы экспертных комиссий Полтавской сельскохозяйственной выставки 1909 года / Полтав. о–во сел. хоз–ва. – Полтава: Электрич. тип. Г.И. Маркевича, 1911. – 71 с.
13. Полтавская сельскохозяйственная выставка, устраиваемая Полтавским обществом сельского хозяйства с 5–го по 20–е сентября 1909 года. Положение о выставке и программа. – Полтава: Электрич. тип. Г.И. Маркевича, 1909. – 54 с.
14. Отчет о третьей областной выставке племенного рогатого скота и свиней в г. Харькове с 30–го марта по 4–е апреля 1911 года / Отд–е животноводства Харьк. о–ва сел. хоз–ва. – Х., 1911. – 69 с.
15. Малорайонные сельскохозяйственные общества Полтавской губернии / сост. Т.В. Зенченко; под ред. Ю.Ю. Соколовской. – Полтава: Тип. И.А. Дохмана, 1914. – 500 с.

Макарец С.В. Сельскохозяйственные выставки как форма рекламы продукции аграрного сектора на рубеже XIX–XX вв.

Проанализирована организация сельскохозяйственных выставок в губерниях Левобережной Украины на рубеже XIX–XX вв. Показано значение выставок в продвижении прогрессивных результатов деятельности передовых помещичьих и крестьянских хозяйств края.

Ключевые слова: сельскохозяйственная выставка, выставка–аукцион, региональная выставка, Левобережная Украина, аграрный сектор, реклама.

Makarets, S.V. Agricultural exhibitions as form of advertisement of products agrarian to the sector on the border of XIX–XX of century

Organization of agricultural exhibitions is analysed in the provinces of Left–bank Ukraine on the border of XIX–XX of century. The value of exhibitions is shown in distribution of progressive results of activity of front–rank squire and peasant economies of edge.

Key words: agricultural exhibition, exhibition–auction, regional exhibition, Left–bank Ukraine, agrarian sector, advertisement.

УДК 9(477–25) «18»Муравйов А.

Побережник О.О.

Москва – третий Рим, Київ – второй Єрусалим: идея Києва Андрія Муравйова

Присвячено дослідженню ідеї Києва в творчості духовного письменника Російської імперії XIX ст. Андрія Миколайовича Муравйова. Прослідковано еволюцію ідеї «Київ – второй Єрусалим» від часу її виникнення до середини XIX ст., часу життя та діяльності письменника.

Ключові слова: Муравйов, ідея, символ, Єрусалим, Рим, Російська імперія XIX ст.

Символіка міста, його «зовнішнє» і «внутрішнє» сприйняття соціумом і призначення, безперечно, визначає його позиціонування і, так би мовити, «місце» у світовій історії, чи у власній державі. Осмислюючи своє місце в історії, християнські народи, як правило, використовували символічну самоідентифікацію з головним містом держави [1]. Середньовічна «формула міста», за визначенням російських дослідників, була покликана дати ідеологічну підоснову його існуванню та вказувала на жорстку для середньовічної культури необхідність мислити явище у співвідношенні з образом. Відповідно, слідування цьому образу було обов'язковим при створенні будь–якого тексту [2,с.80]. Визначальний вплив на середньовічне уявлення міста мало християнство, що як релігія подарувало людству лінійну історію. Подією, що ввела Київ (як державне утворення) в загальний поступ світової історії християнський країн, стало саме прийняття християнства.

Від запровадження християнства на Русі до XIX ст. символічне значення Києва знавало трансформації, подекуди змінюючи сам концепт ідеї міста. Дослідження генези ідеї «Москва – третій Рим», як такої, не є предметом статті, оскільки даній проблематиці присвячена значна кількість статей, монографій, і багатьох конференцій. Предметом розгляду даної статті є актуалізація і, на нашу думку, модернізація середньовічних ідей «Москва – третій Рим», «Київ – второй Єрусалим» у творчості відомого духовного письменника, історика Церкви Андрія Миколайовича Муравйова, а відтак розглядаємо еволюцію ідей від їх виникнення (Київська Русь) до середини XIX ст.

З політичним розвитком Київської Русі формувалося також її ідеологічне підґрунтя. Цьому сприяв досвід початків руського літописання, завдяки якому формується уявлення про руську співпричетність з подіями і явищами Священної історії [17,с.88]. Уподібнення Києва Священному граду Єрусалиму простежується у багатьох пам'ятках давньоруської писемності [18,с.23]. Зразками сакрального простору міст стають Константинопіль чи Єрусалим. Російський історик Ю.Лотман, характеризуючи семіотику міста, вказував на те, що коли місто ставиться до оточуючого світу як храм, розташований у центрі до нього самого, тобто коли воно стає ідеалізованою моделлю всесвіту, то воно, як правило, розташоване у «центрі Землі» (точніше, де б воно не було розташоване, йому приписується центральне становище, воно вважається центром) [7,с.276]. Єрусалим, Рим, Москва, Київ в різних текстах виступають саме як центри світів. Як засвідчують дослідники, урбаністичним ідеалом для Константинополя був Єрусалим, в свою чергу сакральна топографія та космогонічна сутність Царгорода – Нового Єрусалиму визначала основні ідеї містобудування та архітектурно–художнього оздоблення середньовічного Києва [17,с.105].

Зі зміною політичної кон'юнктури, монгольською навалою, зруйнуванням Києва і перенесенням державотворчих традицій на Схід, ідеї уподібнення Києва Новому Єрусалиму поступово втрачають актуальність. Наступна актуалізація ідеї Нового Єрусалима пов'язана з Московською державою, що після падіння Константинополя стала найвпливовішою православною країною. Проте, московські книжники, на підставі київських ідей в тому числі, творять власний концепт. Вже наприкінці XV століття у грамоті московського митрополита Зосіми Москва стає новим градом Константином, або на початку XVI століття, у посланнях псковського монаха Філофея до Івана III – Третім Римом [19,с.431,437]. На думку істориків Юрія Лотмана та

Бориса Успенського, ідея «Москва – третій Рим» за своєю природою є дволикою, тут зливаються дві тенденції – релігійна і політична. В сенсі одного трактування підкреслювалося священство, в сенсі іншого – влада і царство. Символічним виразом першого став Єрусалим, а другого – Рим [23, с. 237–238]. Обидві ці ідеї і знаходять втілення в осмисленні Москви як нового Константинополя чи третього Риму, яке проявляється після падіння Візантійської імперії. У іншій своїй роботі, присвяченій сприйняттю історії в Давній Русі, Б. Успенський відзначив, що Єрусалим і Рим позначають дві різні перспективи – Божественну і людську, – що відповідає двом розумінням царства: як Царства Небесного, і як Царства земного [22, с. 94].

Щодо Києва, то ідея його уподібнення до Єрусалиму у певні історичні епохи актуалізувалась насамперед православним духовенством. Подібність і значення Києва як другого слов'янського Єрусалиму використовувалось і в XVII столітті, такі думки простежуються у працях Йова Борецького та Захарії Копистенського [26, с. 310].

XIX століття дає ідеї другого Єрусалиму інше життя. В «туристичній» літературі XIX ст. (путівниках для паломників) формується, а точніше актуалізується середньовічний образ Києва – «матері міст російських», святого міста, тільки тепер не міста-держави, а духовної столиці Російської імперії. Окрім загальних вражень, сувенірів, богомольців виносили з київського паломництва стереотипне уявлення про Київ як про «загальноросійську» святыню [6, с. 7]. Це уявлення, сформоване у XIX столітті в масовій свідомості, закріпилось як своєрідний духовно-світоглядний стереотип. Крім того, на початок і середину XIX століття Київ був значною мірою ще й польським містом. Російська влада послідовно проводила політику русифікації міста, тому ідея Києва як своєрідного російського Єрусалиму і уявлення міста як головної святыні православної Російської імперії, безперечно, перебувала в концепті політики влади.

На думку київського історика О. Толочка, основоположною ідеєю в осмисленні російської історії в XIX ст. стає образ шляху, відповідно, зовнішня політика сприймається в образі спрямованості подолання простору [21, с. 107]. Російсько-турецькі війни досить рано були осмислені як паломництво, «ходіння», у російській масовій думці вони уподібнювались хрестовим походам [21, с. 110]. Не даремно в такому соціокультурному контексті з'являються чисельні твори «шляхової літератури» – записки паломників, письменників, купців і ін. [8, с. 13]. Одним з найперших відкривачів східного християнського світу після підписання Адріанопольського мирного договору і стає «протодіаконом крестоносцем», за словами О. С. Пушкіна [9, с. 146] – Андрій Муравйов.

Дослідження характеристики ідеї міста будується безпосередньо на працях Андрія Миколайовича, тож варто наголосити, що Муравйов був переважно істориком Церкви. Однак водночас, цілком і повністю віднести його роботи до історичного жанру не видається можливим – здебільшого вони були публіцистичного характеру, чи такими, що зазвичай відносили до категорії «словесність». Близький знайомий Андрія Миколайовича П. Казанський дуже влучно назвав Муравйова церковним публіцистом [5, с. 368], адже значна частина робіт письменника з історії Церкви написана у жанрі листів [12], причому у цілком доступному, «профанному» викладі. Сучасна російська дослідниця Н. Хохлова схарактеризувала Андрія Муравйова, як родоначальника церковно-белетристичного напрямку російської літератури [24, с. 146].

У дослідженні використані всі творчі матеріали Андрія Муравйова у яких вдалося виявити алюзії міст, це – опубліковані описи подорожей, листи, спогади, записки. Характеризуючи ідеї міст у роботах Муравйова, перш за все звертаємо увагу на наступні аспекти:

- час написання текстів (під час чи після подорожі на Схід, в період проживання у Москві, Києві чи деінде), а також місце видання творів;
- їх призначення у вузькому і широкому сенсі слова (проективне чи уявне коло читачів і аспект публічності);
- різниця алюзій Риму і Єрусалиму при порівнянні з Москвою і Києвом.

Із охарактеризованих робіт, у яких є подібні порівняння, неопублікованою за життя Муравйова була лише одна відносно невелика робота під назвою «Записка о сохранении самобытности Киева» [10, с. 259–267], яку датують початком 70-х років XIX ст. У ній «консервативний» (тобто спрямований у минуле) Муравйов з жalem розмірковує про зникнення патріархальності Києва та про його осучаснення. Всі інші праці були опубліковані за життя письменника, вже після того як відбулось його знайомство і з Києвом, і Святими місцями, і, звісно, з Москвою. Ще один аспект, на який

звернемо увагу, це те, що роботи Андрія Миколайовича багаторазово перевидувались, однак якщо при цьому тексти доповнювалися новим розділом, то в уже опубліковані частини тексту Муравйов правки не вносив, на відміну від власних спогадів, що були зредатовані вже дорослим письменником. Проте, на нашу думку, цілком логічним і зрозумілим є коригування спогадів про своє попереднє життя в статусі вже відомої людини, що уточнювало самопозиціонування (адже спогади орієнтувались «на читача» в широкому сенсі слова), і залишення недоторканими попередні описи подорожей чи перепублікації листів. Муравйов вважав, що «описывать двадцать лет спустя то, что я однажды видел и описал, в первом пылу молодости, – страшно! Это как будто стирать, собственной рукою, свежие цветы невозвратимых лет» [13, с. 89]. Відтак у перевиданнях таких описів могли бути правки редакторського характеру, які зовсім не змінювали візію міста автора.

Щодо часу і місця видання, то абсолютна більшість праць видана була у Петербурзі у 30–50-х роках. У Києві було опубліковано лише «Киев и его святыня» [11, с. 188] і вже після переселення письменника до цього міста. Муравйов придбав земельну ділянку в Києві у 1859 році [4, арк. 2], остаточно ж переїхав у травні 1868 року. Роком придбання землі у Києві датований лист Муравйова до митрополита Московського Філарета (Дроздова) «Письмо из Киева» [14]. Всі інші роботи, крім вказаних двох – докиївського періоду. Надзвичайно важливим аспектом характеристики ідеї міста вважаємо контекст часу написання роботи у загальній канві життя і кар'єри Муравйова. Адже від 1832 до 1842 року Андрій Муравйов перебував на посаді обер-секретаря Святійшого Синоду, проте всі праці письменника, крім «Путешествия по святым местам русским», побачили світ після 1832 року.

Що стосується призначення робіт Муравйова, то їх частина, а саме – «Римские письма» [16], «Письма с Востока» [13], «Письмо из Киева» [14] – були адресовані Московському митрополиту Філарету (Дроздову). Однак це не означає, що листи є особистою кореспонденцією, чи у даному випадку її частиною. Це своєрідний жанр, спосіб донести інформацію до читача у своєрідній суб'єктивізованій формі. Ці «Письма» передбачали читача, як мінімум в тираж книги. Тому публічність як така – обов'язкова, оскільки ці роботи писалися винятково для друку.

Думку про тріаду «вічних» міст (Рим – Єрусалим – Київ) Муравйов проніс крізь роки [24, с. 151], що й засвідчують його тексти. Вважаємо проте, що не йдеться про заміну у свідомості Андрія Миколайовича Москви на Київ, а про розмежування цих образів міст. Образ Києва присутній як у роботах молодого поета-романтика Муравйова, так і у текстах вже відомого духовного письменника (яким він став після видання «Путешествия по Святым местам русским» у 1832 р.). З огляду на семіотичну концепцію Ю. Лотмана та на еволюцію образу міста в працях Муравйова, спробуємо виділити складові образу міста Андрія Муравйова, що стосувалися, в першу чергу (здається, пріоритетну) значення міста, як православного центру Російської імперії. Адже письменник, з огляду на своє уявлення про ідеал християнства, мав на увазі перші християнські громади, що накладалось на вітчизняну історію, і трансформувалось в уявлення про ідеал православ'я Російської імперії – Київську Русь. До того ж, «консервативна» (тобто, налаштована на образи минулого) свідомість Муравйова була активним противником прогресу як такого, тому, на нашу думку, найсуттєвіша складова образу міста в уявленні Андрія Миколайовича була звернена виключно до міста давнього, «центрального» для всієї Русі, овіяного мистикою і ореолом перших християн.

В працях письменника аспект історії є визначальним, контамінованим з релігійним аспектом (хоч ці складові для доби Київської Русі в текстах автора переважно переплетені). Дуже влучно Муравйов писав у своїх листах про подорожі, що «есть места, невольны привлекающие путника воспоминаниями великих мужей, великих событий, которых слава вкоренилась в самую землю их родины и из развалин живо говорит воображению людей, жаждущих напитаться их священным минувшим.» [15, с. 228]. За словами письменника, такими містами є Рим і Афіни, такий Єрусалим. Історія міста і її святість є визначальною для Андрія Миколайовича. Не даремно ще в юні роки у молодого тоді ще поета-романтика Муравйова основним при обранні сюжету для поеми/вірша/прозового твору була саме значущість його в історії.

Письменник порівнює Рим у своїх працях переважно і здебільшого з Москвою. Основа для порівнянь міст в «Римских письмах» стосується Москви. Андрій Миколайович, описуючи власні враження відзначав: «Как объяснить вам первое впечатление

чатление Рима?... Это Москва, но без Кремля хотя и с Капитолием!» [16,с.2]. Тут же Муравйов пише про те що саме є подібним в обох містах – кам'яні уступи, тераси, будинки, величезна кількість церковних бань і дзвіниць, хоча у Римі не златоглавих, як у білокам'яній [16,с.3], навіть р. Тибр Андрій Миколайович кілька разів називає чи братом Москви–ріки, чи просто називає Московою–рікою і навпаки. Чому для Муравйова, який наголошував на святості Києва, на тому що це серце Русі і її історії, алюзія Риму виникає лише щодо Москви? Припускаємо, що Тибр все ж таки більше уподібнюється Москві–ріці, аніж Дніпру. Якщо спробувати візуалізувати літературні порівняння Муравйова (ширину річок, місце їх протікання, святині на берегах, крутизну схилів річищ), то Москва–ріка і Тибр виявляться певною мірою подібними, врешті обидві річки оточені каменем. У Москві кам'яні набережні споруджували поступово ще після наполеонівської війни, тобто за життя Муравйова, вони були вже в камені. Дніпро з кручами і зеленими берегами є цілком іншим в порівнянні з Тибром і Московою–рікою. Не варто забувати і про політичний аспект, чи, скоріше, державницький. На першу половину XIX століття об'єднаної Італії ще не існує, революцій і боротьба за об'єднання почнеться пізніше часу перебування у Римі Муравйова. Але ж нагадаємо підкреслений вище концепт: історичний (а не сучасний) був визначальним в світогляді Муравйова. На думку письменника, Рим це – імперія, яка була, є і буде. Проте, порівняння Москви з Римом в текстах Андрія Миколайовича носять політичний характер: «Не смотря на величие многовековых развалин Римских, для златоглавой не страшно такое соперничество, ибо и на нее, обильною рукою столетий, излитое было державное величие.» [16,с.117]. Показовим є й те, як Муравйов переінакшує знану приказку «Доколе стоит Капитолий, будет стоять Рим; доколе стоит Рим, будет стоять и вселенная» [15,с.266], подаючи її в новій проросійській інтерпретації: «Доколе стоит Кремль, будет стоять Москва; доколе стоит Москва, будет стоять святая Русь, а с нею и Православие!» [15,с.266].

Для Російській імперії середини XIX століття Київ був провінційним містом, хоча й зберігав ореол святині, проте ці алюзії аж ніяк не мали політичного підтексту. Для характеристики поглядів Муравйова доцільними видаються ідеї Ю.Лотмана та Б.Успенського про подвійний сенс концепту Рим – Єрусалим. Адже у своїх порівняннях Москви і Риму, Муравйов апелює насамперед до політики, до наслідування Московою державної традиції Візантії: «Не должно ли удивляться благому Промыслу, который совокупил вначале всю святыню в Царьград, из сокрушенного Востока, и потом, когда надлежало пасть сему забралу, приготовил сперва новое заветное вместилище, для святыни, в сердце вновь просвещенной Руси, только что избавившейся от тяжкого ига варваров.» [13,с.361].

Муравйов писав про те, що Константинопіль воскресає в обличчі третього Риму на 7–ми пагорбах північних і «по манию Господа возникают всенародные царственные исполины, коим вручается нить событий и мерило судеб! Не без тайного Промысла воздвигся и третий северный Рим, когда угасал второй, как бы светилник возженный от его искры, и ярко горит ныне при оскудении первого» [13,с.417]. Легенда про сім пагорбів, на яких стоїть Москва (в якості аналогії між Московою та Римом) відома з початку XVI століття, коли Російська держава за Івана III стає світовою державою. Сім пагорбів, про які пише Андрій Миколайович, мають, безперечно, значне ідейне навантаження. Російський вчений Ю.Лотман, досліджуючи семіотику міста, вказував на важливість організації культурного простору [20], та географічного розташування міста [3,с.85–86], як таку, що визначає уявну модель міста. Дослідник зазначає, що концентричне розташування міста в семіотичному просторі, пов'язане з образом міста на горі (або на горах), таке місто виступає як посередник між землею і небом, довкола нього концентруються міфи генетичного плану, воно має початок, проте немає кінця – це «вічне місто» [7,с.276–277]. Міста і святі місця уподобуються вершинам космічних гір, тому на думку вченого М.Еліаде, Єрусалим та Сіон не були затоплені під час потопа [25,с.41]. Порівняння з містом на горах перекикається і з Києвом: Муравйов постійно порівнював дніпровські схили з горнім Сигнахом. Цією алюзією Андрій Миколайович дійсно творить в образі Києва ще один смисловий сенс – міста вічного. Отже, і Москва, і Київ, як і Рим в його розумінні – міста вічні.

У своїх працях Муравйов іноді порівнює і Київ з Римом, проте, на нашу думку, суто в історичній площині – в його викладі не йдеться про наслідування державної традиції. Під час купівлі землі поблизу Андріївської церкви, письменник, підкреслюючи

важливість цієї землі, запитує: «Есть ли цена римському форуму, или нашему родному Кремлю если бы кто хотел приобрести его участок?» [14,с.18]. Звісно, це метафора, проте форум це, насамперед, історія – «предо мною носились образы минувшего; я уже не хотел более спрашивать о предстоявших развалинах: они называли сами себя, в своем красноречивом безмолвии, лучше всякого языка человеческого» [16,с.61].

Ще одне нашарування алюзій у творах А.Муравйова – порівняння Києва з Єрусалимом, що проходить наскрізною ниткою у свідомості та творчості письменника [11,с.257]. Описуючи місто він зазначає, що «опять, на несколько мгновений, в Иерусалиме, и град Владимиров казался мне градом Давида» [11,с.117]. Контекст порівнянь Києва з Єрусалимом цілком і повністю – святість. Київ Муравйов називає Сіоном – «Киев наш родной Сион» [11,с.265]. Андрій Миколайович, описуючи Київ, його значення як історичного та релігійного центру, постійно порівнює його з Єрусалимом та Римом, проте порівняння ці є принципово різними.

Говорячи про ідею Києва в текстах Муравйова, вважаємо, що хоч тріада вічних міст Єрусалим–Рим–Київ простежується у творчості Андрія Муравйова доволі чітко, ми відзначаємо різницю ідеї Рим–Єрусалим, як політичної і державної на протиположності священному і духовному Єрусалим–Київ. У цьому контексті ми говоримо про ідею міста, як літературного і метатекстуального сенсу. Для Муравйова це Москва–Рим, Київ–Єрусалим. Таким чином, в уявленні ідеї міста Муравйова Київ не витісняє Москву, а перебуває в іншому вимірі. Для XIX століття уявлення про Київ як другий Єрусалим є поширеним і навіть загальноприйнятим у тогочасній паломницькій літературі, розрахованій на пересічного читача, що подорожує до міста древніх святинь. Це переважаюче уявлення про загальну святість Києва актуалізує й саму ідею, якої послідовно дотримувався А.М. Муравйов: Київ – святий Єрусалим Російської імперії середини XIX ст.

Список використаних джерел

1. Александр (Драбинко), епископ Переяслав–Хмельницкий Киев – Новый Иерусалим. К очеркам киевской градософии // Доклад на IX Международных Успенских Чтениях «Память и надежда: горизонты осмысления и пути осознания», Киево–Печерская Лавра, 27.09.2009. – Режим доступа: <http://bogoslav-club.org.ua/?p=631>
2. Бадаланова Ф.К., Плеханова М.Б. Средневековые исторические формулы (Москва/Тырново – Новый Царьград) // Ученые записки Тартуского государственного университета. Труды по знаковым системам. – Тарту, 1989. – Вып. 855. – С.80–94.
3. Город и время. В беседе с Ю.М. Лотманом принимают участие М.Лотман, Л.Морева и И.Евlampиев // Петербургские чтения по теории, истории и философии культуры. – Спб., 1993. – Вып.1. – С.84–92.
4. Державний архів міста Києва. – Ф.163 Київська міська управа. Оп.41. Спр.1804. Дело о выдаче разрешения надворному советнику Чарнышу на постройку трех домов по Андреевскому спуску и Десятинному переулку, 1880 г., 21 арк.
5. Казанский П. Воспоминание об А.Н. Муравьеве // Душеполезное чтение. – М.: В Университетской Типографии (М.Катков), на Страстном бульваре. – 1877. – март. – С.359–389.
6. Краплина Л.О. Эволюция образа Києва в краєзнавчій та туристичній літературі (друга половина XIX – початок ХХІ ст.): автореф. дис. ... канд. культурології: спец. 26.00.01 «Теорія й історія культури» / Л.О. Краплина. – К., 2010. – 16 с.
7. Лотман Ю.М. Символика Петербурга // Лотман Ю.М. Внутри мыслящих миров. Человек–текст–семиосфера–история. – М.: Языки русской культуры, 1996. – С.275–295.
8. Моклєцова И.В. Русское православное паломничество как явление культуры (на примере произведений А.Н. Муравьева): автореф. дис. ... канд. культурологии: спец. 24.00.01 «Теория и история культуры» / И.В. Моклєцова. – М., 2002. – 24 с.
9. Цитується за виданням: Моклєцова И.В. Традиция паломничества в русской культуре (А.С. Пушкин и А.Н. Муравьев) // Вестник Московского университета. Серия 19. Лингвистика и межкультурная коммуникация. – 1999. – №2. – С.145–154.
10. Муравьев А.Н. Записка о сохранении самобытности Києва (начало 1870–х гг.) Публикация М.Кальницкого // Группе, 1999. – С.259–267.
11. Муравьев А.Н. Киев и его святиня. – зд. 4–е, исправленное и дополненное. – К.: в Типографии Киевопечерской Лавры. – 1871. – 322 с.
12. Муравьев А.Н. Письма о богослужении восточной церкви. – Спб.: в типографии III Отд. Собств. Е.И.В. Канцелярии, 1836. – 136 с.; Муравьев А.Н. Письма о православии. – К.: в тип. И.

и А. Давиденко, (аренд. С. Кульженко и В. Давиденко), 1871. – VIII, 305 с.; Муравьев А.Н. Письма о богослужении восточной католической церкви. – СПб.: в типографии III Отдел. Собств. Е.И.В. Канцелярии, 1839. – 448 с.; Муравьев А.Н. Письма с Востока в 1849–1850 годах. – Ч.2. – СПб., 1851. – 417 с.; Муравьев А.Н. Письмо из Киева – М.: в типографии В.Готье, 1859. – 26 с.; Муравьев А.Н. Римские письма. – Ч.1. – СПб.: В тип. III отдел.собств. Е.В.И. канцелярии, 1847. – 405 с.; Муравьев А.Н. Римские письма. – Ч.2. – СПб.: В тип. III отдел.собств. Е.В.И. канцелярии, 1846. – 392 с.; Муравьев А.Н. Прибавление к письмам. – СПб.: в типографии III отдел.собств. Е.И.В. канцелярии, 1847. – 200 с.

13. Муравьев А.Н. Письма с Востока в 1849–1850 годах. – Ч.2. – СПб., 1851. – 417 с.
14. Муравьев А.Н. Письмо из Киева – М.: в типографии В.Готье, 1859. – 26 с.
15. Муравьев А. Путешествие ко святым местам русским. – М.: Книга – СП Внешиберики, 1990. – Ч.1. – VIII, 296 с.
16. Муравьев А.Н. Римские письма. – Ч.1. – СПб.: В тип. III отдел.собств. Е.В.И. канцелярии, 1847. – 405 с.; Муравьев А.Н. Римские письма. – Ч.2. – СПб.: В тип. III отдел.собств. Е.В.И. канцелярии, 1846. – 392 с.
17. Ричка В. «Київ – другий Єрусалим» (з історії політичної думки та ідеології середньовічної Русі). – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – 243 с.
18. Ричка В. Образ «священного града» в культурі та ідеології українського середньовіччя // Людина і світ. – 1996. – №9. – С.23–27.
19. Стремouxов Д. Москва – Третий Рим: источник доктрины // Из истории русской культуры. – Т.2. – Кн.1. – Киевская и Московская Русь. – М.: Языки славянской культуры, 2002. – С.425–441.
20. Таратухина Ю. Семиотика Петербурга в восприятии Ю.М. Лотмана // Международный литературный клуб. – Режим доступа: <http://www.interlit2001.com/nevrozova-es-2.htm>
21. Толочко О. «Проща до святих місць» у російській культурі та політиці XIX століття // Сучасність: Література, наука, мистецтво, суспільне життя. – 1994. – №9. – С.106–113.
22. Успенский Б. Восприятие истории в Древней Руси и доктрина «Москва – третий Рим» // Успенский Б.А. Избранные труды. Т.1. Семиотика истории. Семиотика культуры. 2-ое изд., испр. и доп. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1996. – С.83–123.
23. Успенский Б., Лотман Ю. Отзвуки концепции «Москва Третий Рим» в идеологии Петра Первого (к проблеме средневековой традиции в культуре барокко) // Культурное наследие Древней Руси (Истоки. Становление. Традиции). – М., 1976. – С.236–249.
24. Хохлова Н. Діяльність Андрія Муравйова в Києві // Відкритий архів. Щорічник матеріалів та досліджень з історії модерної української літератури. – Т.1. – К.: Критика, 2004. – С.144–202.
25. Элиаде М. Космос и история. Избранные работы. Пер. с фр. и англ. – М.: Прогресс, 1987. – 311 с.
26. Яковенко Н. Символ «Богохранимого града» у пам'ятках київського кола (1620–1640–ві роки) // Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. – К.: Критика, 2002. – С.296–330.

Побережник А.А. Москва – третий Рим, Киев – второй Иерусалим: идея Киева Андря Муравьева

Освещена идея Киева в творчестве духовного писателя Российской империи XIX в. Андрея Николаевича Муравьева. Прослежено эволюцию идеи «Киев – второй Иерусалим» от времени ее возникновения до середины XIX в., времени жизни и деятельности писателя.

Ключевые слова: Муравьев, идея, символ, Ерусалим, Рим, Российская империя XIX в.

Poberezhnyk, O.O. Moscow as a «Third Rome», Kiev as a «Second Jerusalem»: idea of Kiev of Andrey Muraviev

This article is devoted to the investigation of idea of Kiev in the works of a famous clerical writer of Russian empire of the XIXth century A.M. Muraviev. Traced the evolution of idea «Kiev as a second Jerusalem» from the time of her emergence to the XIXth century, a time of writer's life and activities.

Key words: Muraviev, idea, symbol, Jerusalem, Rome, Russian empire of XIXth century.

УДК 281.9(477.46)(092)

Семенчук О.О.

Православний клір Уманського Свято–Миколаївського собору: маловідомі імена

На основі архівних джерел персоніфікуються священики Уманського повітового собору, які відзначились своєю пастирською та освітньою діяльністю. Увиразнюються життєписи саме тих ієреїв, які піклувались про поширення освіти та самовіддано працювали на освітнянській ниві.

Ключові слова: Уманщина, Уманський повіт, Уманський Свято–Миколаївський собор, клір, церковнопарафіальні школи.

Багато століть православне духовенство було носієм суспільних та історичних традицій, генератором та хранителем моральних та духовних цінностей. Але у вітчизняній історії часто губляться імена тих, хто слугував взірцем духовності, хто був найближчим до простого люду, хто щоденно був радником, кому звірялися у найпотаємнішому. Тому на сучасному етапі, в період розбудови незалежної української держави, постала необхідність, перш за все, персоніфікувати духовенство, узагальнити біографічні відомості, що слугуватиме створенню узагальненого портрета православного священства. Це буде своєрідне пошанування подвижницької праці православного духовенства, яке піклувалось про поширення освіти серед простого люду, про втілення у щоденне життя принципів християнської моралі, про піднесення духовності суспільства в цілому. Аби віддати належне, потрібно дослідити усі аспекти церковної історії, в т.ч. і на регіональному рівні.

Метою даної розвідки є персоніфікація та узагальнення окремих біографічних відомостей священнослужителів головного Собору Уманського повіту – Уманського Успенського градського (пізніше – Свято–Миколаївського собору), зокрема: Аполінарія Платоновича Стаховського, Василя Григоровича Ящуржинського, та Макарія Олексійовича Сергєєва, яким продовжуючи родинні традиції, вдалося стати взірцями високоосвіченості та духовності, порядності та гуманізму для мешканців значного регіону.

Історіографія даної проблеми є малочисельною. Тільки Т.В. Кузнець [1] у своїй праці частково торкається деяких граней життя та діяльності духовенства Уманського Собору, зокрема, Аполінарія Платоновича Стаховського та Василя Григоровича Ящуржинського. Життєва стега священика Макарія Олексійовича Сергєєва зовсім не висвітлена. Тому ознайомлення з названою публікацією та опрацювання нововиявлених архівних джерел з даної проблеми стала відправною точкою для більш глибокого дослідження життя та діяльності згаданих священнослужителів головного храму Уманського повіту – Уманського Свято–Миколаївського собору.

У 1795 році за сприяння графа Потоцького в м. Умані була збудована кам'яна Успенська церква. Вона стала головним православним осередком Уманського повіту XIX – початку XX ст. Власник міста виділив церкві орної та сінокосної землі на 60 днів. Першим священиком новозбудованої Успенської церкви був вихідець із священицького роду – Іоанн Овсяницький, котрий висвячений до цього храму уніатськом митрополитом у 1770 році. На території її парафії налічувалось 94 будинки, в яких мешкоало 446 осіб (227 чол. і 219 жін.). Довгий час служив о. Іоанн при церкві, а тим часом змінювався і притч, і сам статус церкви. З підпорядкуванням Правобережжя Російській імперії вона була перетворена у Соборну, і при ній були відкриті нові місця священно– та церковнослужителів: 9 штатних посад. За такої події збільшилась і парафія головного православного храму повітового міста Умані.

З 10 жовтня 1838 року причт Уманського Успенського Собору очолив Аполінарій Платонович Стаховський, що походив із священицького роду Харківської губернії. А

до цього призначення Аполінарій Платонович, закінчивши Харківську духовну семінарію, вступив до Київської духовної академії, де навчався читанню, Святому письму, Богословію, Біблійській та церковній історії, математиці і словесності, мовам – єврейській, грецькій, латинській та німецькій. Закінчивши навчання в Академії зі ступенем кандидата богослов'я, 25 вересня 1837 р. Аполінарій був призначений в Уманське повітове училище вчителем грецької мови та Закону Божого. Вже через рік, 10 жовтня 1838 року, Преосвященим Інокентієм, бувшим Вікарієм Київської Митрополії, Аполінарій Платонович був рукопокладений у священника Уманського Успенського Собору.

Свої обов'язки священник виконував достойно, із сумлінням та любов'ю до справи, за що через рік після рукопокладення, 15 вересня 1839 року, тим же Преосвященим, був нагороджений набредренником. Поряд із служінням у головному храмі повіту, о. Аполінарій у 1840–1841 рр. виконував обов'язки старшого священника 1-го округу військового поселення Київської та Подільської губерній і члена будівельного комітету. 27 лютого 1840 р. за Архієпископською Його Преосвященства резолюцією призначений «присутствующим» в Уманське духовне правління. Окрім цього, з 10 січня до 29 березня 1840 р., виконував обов'язки наглядача Уманського духовного училища і того ж року, 29 березня, був затверджений дійсним наглядачем названого училища. Отже, це свідчить про те, що священник сумлінно виконував пастирські обов'язки, за що Його Високопреосвященством Філаретом, Митрополитом Київським та Галицьким 26 серпня 1840 року був піднесений до гідності протоірея Уманського Успенського Собору.

Недовго довелося священнику служити у старій будівлі головного Собору. У зв'язку із появою великих тріщин у кам'яній будівлі храму, у 1841 році постала потреба у проведенні ремонтних робіт. Відповідно богослужіння у ньому було призупинено. Але потреба парафіян у духовній службі та збереженні Собору змусила протоірея шукати шляхи вирішення проблеми. Тому у квітні того ж року дві ікони із Собору – Казанської Божої Матері і Божої Матері – були перенесені до іншої церкви м. Умань – Миколаївської. І вже після цієї події на прохання православної пастви та протоірея Успенського Собору Аполінарія Стаховського обидві православні церкви – Миколаївська та Успенська – були об'єднані. Київська духовна консисторія перейменувала Миколаївську церкву в Собор Святого Миколая. У наступні роки активно велась розбудова храму: були побудовані бокові притвори, зведена цегляна дзвіниця, позолочено два головні і три бокові куполи, збагачено настінний розпис та виведено простори хори. І в кінці 1846 року протоіреєм Аполінарієм Платоновичем Стаховським соборний храм в присутності численного повітового духовенства та міської влади був освячений. А сам протоірей став настоятелем головного православного храму Уманського повіту [1, с. 105–106; 2, арк. 33, 35, 89].

Повертаючись до особи Аполінарія Стаховського, зазначимо, що саме за свою старанну службу та турботу про «продовження життя» Успенського Собору, йому 3 жовтня 1841 року було виголошено благословіння Св. Синоду. А ще через рік, 30 листопада 1842 року, за оновлення навчально-виховного процесу в Уманському духовному училищі Київським семінарським Правлінням священнику висловлено особливу подяку.

Отець Аполінарій служив при Св.–Миколаївському храмі до 1864 року. Разом з обов'язками настоятеля Собору священник виконував і інші обов'язки. Був головою Уманського духовного правління. З 26 листопада 1843 до 3 вересня 1846 рр. Аполінарій Платонович був депутатом від духовенства в Уманському повітовому суді. 30 вересня 1844 року за Архієпископською резолюцією був призначений цензором виголошуваних проповідей повітовим духовенством в Уманському Соборі. 21 квітня 1845 року за сумлінну і корисну службу та зрцєву поведінку священник був нагороджений оксамитовою фіолетовою скуфією. 18 квітня 1846 року він був призначений благочинним церков 1-го та 2-го округів військових поселень Київської та Подільської губерній. 7 червня 1850 року за сумлінне виконання покладених обов'язків був нагороджений оксамитовою фіолетовою камілавкою. Отже, Аполінарій Платонович Стаховський зумів своєю невтомною, добросовісною працею залишити не тільки в серцях прихожан незгасиму любов та повагу до нього, а й увіковічнити пам'ять про себе в історії головного храму Уманського повіту [3, арк. 79–81].

У Св.–Миколаївському Соборі служив ще один неординарний священник, який вартий уваги. Це був Василь Григорович Яшуржинський (1813 р.н.), якого 16 серпня 1893

року висвячено на цю посаду Преосвященим Варлаамом, єпископом Чигиринським, вікарієм Київської єпархії.

Василь Григорович закінчив Київську Духовну семінарію, де вивчав читання, філософію, математику, Богослов'є, церковну історію, красномовство, а також мови: грецьку, німецьку та літинську. Навчаючись у вищому відділенні семінарії, Василь Григорович отримав посаду лектора по класу грецької мови у нижньому відділенні. А вже 23 вересня 1835 року, по завершенні навчання в семінарії зі ступенем «студент», він став учителем нижнього відділення Уманського Духовного училища. 30 жовтня того ж року за розпорядженням Київського семінарського правління Василь Григорович Яшуржинський переведений у вище відділення вчителем Закону Божого, грецької мови та географії. Це призначення свідчить, що Василь Григорович мав здібність до навчання, та мав педагогічний талант. Цьому свідчать і особливі подяки семінарського Правління: від 22 лютого 1838 року – за якісне викладання предметів по класу латинської мови, Закону Божого та географії та від 30 листопада 1842 року – за сумлінне виконання обов'язків вчителя.

5 грудня 1835 року Василь Григорович Яшуржинський здобув посаду помічника інспектора Уманського училища, яку обіймав до 1 листопада 1876 року. Поруч з цим, із 20 січня 1836 року до 1 липня того ж року, Василь Григорович – інспектор Уманського духовного училища.

У 1843 році, 10 лютого, Василь Григорович Яшуржинський за вислугу років нагороджений чином губерньського секретаря. А через пів року після цієї події, 16 серпня 1843 року, Преосвященим Варлаамом, Єпископом Чигиринським, вікарієм Київської Митрополії, Василь Григорович був рукопокладений у сан священника до Уманського Собору. Але і на новій посаді Василь Григорович продовжував плідно працювати у галузі освіти, за що 29 листопада 1843 року відзначений окладом учительського жалування. 10 червня 1845 року Його Високопреосвященством Філаретом, Митрополитом Київським та Галицьким, священник був відзначений набредренником. А 19 липня 1846 року посідувало нове призначення: «присутствующим» в Уманському духовному Правлінні.

І надалі о. Василь продовжував сумлінно працювати. Тому за відданість своїй праці 3 грудня 1847 року він отримав Архієпископську подяку та благословіння Божє. 21 серпня 1850 року за відмінну службу священник отримав Благословіння Св. Синоду. 21 квітня 1851 року плідна праця та зразкова поведінка о. Василя була відзначена оксамитовою фіолетовою скуфією. А від Імператорського Російського Географічного Товариства та від редакції «Київських губерньських відомостей» 5 березня, 28 травня, 4 червня, 29 серпня 1852 року священнику висловлювались подяки за опис сонячного затемнення, а також м. Умані та Царициного Саду [3, арк. 81–82].

Історія головного Собору Уманського повіту була б не повна без повернення із забуття ще одного імені: священника Макарія Олексійовича Сергєєва, сина псаломника, який народився 25 червня 1871 р. в с. Чорна Кам'янка Уманського повіту.

Макарій Олексійович 1893 року закінчив Київську духовну семінарію зі званням «студент». Отримання цього звання свідчило про те, що Макарій був одним із кращих учнів семінарії. По закінченні навчання, Макарій Олексійович став вчителем церковно-парафіяльної школи с. Ризина Уманського повіту. За рік по тому, 18 вересня 1894 року Макарія Олексійовича Сергєєва було рукопокладено священником Свято–Успенської церкви с. Кам'яне Уманського повіту. Виконуючи пастирські обов'язки, священник повністю віддавався службі, за що 26 квітня 1900 року був нагороджений набредренником. А приблизно через два роки, 21 липня 1902 р., єпархіальним начальством о. Макарія було призначено на посаду Духовного слідчого 2-го округу Уманського повіту. Рівно десять років священник очолював парафію Свято–Успенської церкви с. Кам'яне Уманського повіту, і при тому рівно десять років, з 1894 до 1904 рр., він виконував обов'язки Законоучителя і завідувача двокласної церковнопарафіяльної школи цього ж села. А 31 серпня 1904 року, згідно прохання самого Макарія Олексійовича, його було переведено на священницьке місце до церкви Києво–Введенського жіночого монастиря. Через пів року після переведення, 15 січня 1905 року, єпархіальне керівництво призначило Макарія Олексійовича місіонером 1-го округу м. Києва. Священик і надалі продовжував плідно працювати у галузі освіти – за рекомендацією попечителя

Київського учбового округу від 19 серпня 1906 року за №3029 його було затверджено Законоучителем двокласного парафіяльного училища Міністерства народної освіти при Київському місцевому Арсеналі. За свої заслуги о. Макарій 29 січня 1907 року був нагороджений Архієпископським Благословінням.

У 1907 році Макарій Олексійович повернувся до рідних місць. Із червня місяці того ж року він став виконувати обов'язки Законоучителя двокласної церковнопарафіяльної школи передмістя м. Умані – Софіївської Слобідки та однокласної церковнопарафіяльної школи передмістя м. Умані – Лисої Гори та завідував цими школами. 31 серпня того ж року Макарій Олексійович стає священником Уманського Свято–Успенського градського Собору. Богослужіння в соборі священник поєднував із проствітницькою діяльністю, так як за пропозицією попечителя Київського учбового округу від 31 серпня 1907 року був призначений Законоучителем двокласного Уманського міського училища. Поряд із цим, 7–11 вересня 1907 року єпархіальне керівництво призначило його бібліотекарем 1–го благочинницького округу Уманського повіту. А 10 листопада 1907 року постановою Уманського повітового відділу Київської єпархіальної училищної ради – завідувачем недільними школами при Уманському військовому складі та при двокласному міському училищі. Окрім цього, 28 квітня 1908 року, єпархіальне начальство призначило о. Макарія слідчим 1–го округу Уманського повіту. Велика кількість обов'язків не завадило священнику продовжувати викладацьку діяльність. Уже 6 жовтня 1908 р. священник був допущений до викладання Закону Божого у чотирикласному Уманському міському училищі. Всі свої обов'язки священник виконував сумлінно, за що був нагороджений срібною медалью на Олександрівській стрічці в пам'ять царювання Імператора Олександра III Миротворця (1881–1894 рр.) [4, арк. 5–7].

Таким чином, сумлінна пастирська діяльність, яка включала і богослужіння, і освітняську працю протоієрея Аполінарія Платоновича Стаховського, священників Василя Григоровича Ящуржинського та Макарія Олексійовича Сергєєва достойно оцінювалась, а відтак була якісною. Проповідкування слова Божого, виконання християнських потреб, учителювання слугували морально–етичному вдосконаленню численної пастви. Їх імена навіки закарбувалися в пам'яті вірян, їх діяльність достойна пошанування, життєписи гідні вивчення, і наслідування.

Список використаних джерел

1. Кузнец Т.В. Православное духовенство Уманщины XIX – по началу XX столетия: Монография. – К.: Видавничо–поліграфічний центр «Київський університет», 2006. – 607 с.
2. Державний архів Черкаської області. – Ф.833. – Оп.1. – Спр.83. – 198 арк.
3. Центральний Державний історичний архів України у м. Києві. – Ф.127. – Оп.1009. – Спр.661. – 162 арк.
4. Там само. – Спр.1083 а. – 605 арк.

Семенчук О.А. Православный клир Уманского Свято–Николаевского собора: малоизвестные имена

На основе архивных источников персонализируются священники Уманского уездного собора, которые отличились своей пастырской и просветительской деятельностью. Выделяются жизнеописания именно тех иереев, которые заботились о распространении образования и самоотверженно работали в педагогической сфере.

Ключевые слова: Уманщина, Уманский уезд, Уманский Свято–Николаевский собор, клир, церковноприходские школы.

Semenchuk, O.O. Orthodox clergymen of Uman Saint Mykolay cathedral: unknown personalities

Uman district cathedral's clergymen who distinguished themselves in pastor and educational activities are personified on the basis of archival sources of information. The article describes the biographies of those priests who took care of education emission and worked unselfishly in the field of education.

Key words: Uman region, Uman district, Uman Saint Mykolay Cathedral, clergymen, church parochial schools.

УДК 94:614.84(477) «19/20»

Тараненко С.П.

Кримінальне та адміністративне законодавство України з питань пожежної безпеки в кінці XIX на початку XX ст.

Визначено напрямки розвитку та дію правових актів з пожежної безпеки у дореволюційній Україні.

Ключові слова: підпал, пожежна безпека, правовий акт, протипожежна діяльність.

Одним із найнебезпечніших засобів знищення чи пошкодження майна є підпал. Проблема підпалів була настільки серйозною, що час від часу піднімалося питання про збільшення покарання. Згідно ст. 140 «Статуту про покарання, що накладаються мировими суддями», за усну погрозу зробити підпал, зроблену без злочинної мети, винуваті підлягали арешту до одного місяця або штрафу до 100 крб. [16, с.14]. Якщо погрожували письмово, кара подвоювалася. Покарання за підпал були викладені в російському законодавстві в «Положенні про покарання» у 10 статтях (1606–1615) [15]. Вони ґрунтувалися на особливій небезпеці цього злочину для життя людини, а, отже, передбачали досить суворі міри.

Закон проводив різку грань між підпалами житлового будинку та нежилого приміщення. У першому випадку звинувачений за ст. 1606 відбував покарання у вигляді каторжних робіт від 8 до 10 років, а у другому, згідно ст. 1609 підлягав висилці до Сибіру на поселення [15]. Але таке розмежування не піддавалося точному визначенню. Поняття «не жилий» не є протилежністю «населений», оскільки перше стосується придатності для постійного проживання людей, а друге вказує не на «здатність» нерухомості, а на дійсну її експлуатацію.

Стаття 1610 нормувала дії, пов'язані з наміром зробити підпал. У цій статті також містилося цілий ряд суперечностей. Так, у п. 1 читаємо: «Коли пожежа хоча вже і почалася, але ліквідована на самому початку стараннями самого підпалювача, який розкався в тому, або покликаними ним на допомогу людьми, то винний піддається тільки ув'язненню до 8 місяців» [15].

Суттєвим недоліком російського законодавства було й те, що із 10 статей, які карали за підпал, лише одна (1612) згадувала про страхування й підпал із корисною метою [15]. І це за тих обставин, що 1/4 частина від загальної кількості підпалів мала на меті саме цей мотив. Так, наприклад, у 1906 р. кореспондент «Южного обозрения» із Вознесенська писав: «Вознесенські обивателі звикли, що в пожежі нема нічого страшного, тому що це не Божа воля, а скоріше хазяйська; вам повідомлять, як і з якої причини повинна статися пожежа; підрахують, скільки господарю перепаде чистого прибутку на цій справі...» [21, с.11].

Крім покарання за підпал ст. 1195 передбачалася суворіша кара за обман страхового товариства [15, с.10]. Винуваті, крім втрати права на пожежну винагороду за спалену власність, піддавалися конфіскації майна та висилці на поселення.

На думку сучасників, суттєвим недоліком законодавства в проблемі підпалів було те, що закон не брав до уваги дійсних наслідків учиненого злочину. При відсутності тяжких наслідків, окрім збитків у застрахованому майні самого підпалювача, покарання каторжними роботами здавалося надмірно суворою [1, с.22]. Цим, зокрема, пояснювалася велика кількість виправдувальних вироків. Їх відсоток за всіма видами підпалів у 1872 р. склав – 43,6%, у 1882 р. – 50,3%, у 1883 р. – 52,7%, 1884 р. – 46,1%, 1885 р. – 56,6% [12, с.6; 1, с.7].

На необхідність реформувати законодавчу базу вказувалося ще на першому пожежному з'їзді у 1892 р. [5, с.8]. Пропонувалося за «страхові підпали», якщо пожежа не призводила до загибелі людей та великих збитків, пом'якшити міру покарання, «тоді винні не користувалися б такою поблажливістю присяжних засідателів». Так, згідно

повідомлень «Зведення статистичних відомостей у кримінальних справах», за 1872 р. в Україні кількість відкритих справ щодо підпалів складала – 3173, за якими обвинувачувалося 1789 осіб, а кількість осуджених за підпал – 31 або 1,7% [12,с.6;22]. У багатьох випадках населення, знаючи «невидимих» підпалювачів, і, побоюючись помсти, не виказували їх слідству [19]. Злочинці між тим цю психологію добре враховували і кількість підпалів щороку зростала.

Правова база пожежної охорони і на початку ХХ ст. значною мірою залишалася недосконалою й суперечливою. Для розв'язання цієї проблеми в березні 1910 р. Державна Дума Росії створила комісію для боротьби з пожежами у складі 23 депутатів, серед яких були представники й від українських губерній [2,с.4]. 30 березня 1911 р. у законодавчій палаті Думи був направлений проект документа «Про деякі протипожежні заходи», розроблений членами комісії і пожежними спеціалістами. В проекті передбачалося утворення цільового протипожежного фонду та створення пожежної охорони в кожному населеному пункті, який нараховував не менше 100 дворів [2,с.4].

У цей період важливого значення набувають завдання забезпечення пожежної безпеки підприємств, що працювали на оборону, надання пільг щодо призову в армію членам добровільних пожежних формувань у містах, де не було професійної пожежної охорони. 13 листопада 1916 р. Департамент поліції видає циркуляр начальника губерньських та міських жандармських відділень «Про вжиття заходів для попередження підпалів мукомельних заводів агентами воюючих з Росією держав для поширення невдоволення і хвилювань серед населення» [18,с.3].

У березні 1915 р. Міністерство торгівлі та промисловості (далі – МТ та П) провело спеціальну нараду для обговорення протипожежного стану підприємств воєнно-промислового комплексу [20,с.13]. Практичним наслідком наради стало видання циркуляру МТ та П представникам фабрично-заводської інспекції від 16 березня 1915 р. за №2600 з покладенням на них обов'язку по нагляду за протипожежним станом підприємств.

3 вересня 1916 р. за підписом міністра внутрішніх справ вийшли «Правила про протипожежну охорону підприємств», які узагальнили питання організації протипожежного захисту на промислових об'єктах, що працювали на армію [9,с.17].

8 червня 1916 р. була видана інструкція, яка передбачала й регулювала пожежну охорону стратегічних мостів на річках Дніпро, Десна та Дністер за підписом начальника військових сполучень армій Південно-Західного фронту генерал-майора Павського [9,с.17].

Таким чином, до початку ХХ ст. правова база в галузі пожежної безпеки відзначалася недосконалістю і неефективністю. Головна причина такої ситуації полягала у відсутності безпосереднього зв'язку законодавців з практичними працівниками пожежної охорони. Тимчасові комісії, що створювалися владою з тих чи інших питань протипожежного законодавства не вирішували цієї проблеми. Уряд так і не спромігся створити загальну керівну ланку пожежної охорони ні на державному, ні на регіональному рівнях. Вплив регіонів на правове забезпечення протипожежної діяльності був незначним внаслідок відсутності на місцях кваліфікованих фахівців. Лише активна діяльність діячів Російського пожежного товариства на початку минулого століття, функціонування з 1906 р. навчального закладу з підготовки фахівців у галузі протипожежної служби, реформування професійних пожежних підрозділів, нагромадження досвіду в організації пожежної безпеки земськими установами та міськими самоврядуваннями заклали основи для реальних позитивних зрушень у підвищенні ефективності діяльності пожежної охорони краю та подальшому удосконаленні протипожежного законодавства.

Список використаних джерел

1. Бородин Д.Н. Поджог как одна из причин пожарных бедствий и борьба с этим преступлением. – СПб., 1912. – 104 с.
2. Виктор Т. Была и такая комиссия // Пожарное дело. – 1996. – №5. – С.52–53.
3. ДАМО. – Ф.216. – Миколаївська міська управа. – Оп.1. – Спр.2020. – Протоколи засідань комісії по благоустрою міста, про електричне освітлення міста. План м. Миколаєва за 1896 р.
4. Доманевский С.О. Рациональные основания взаимного страхования от огня имущества. – Житомир, 1900. – 30 с.

5. Журнал III Отдела Императорского русского технического общества за 1892 год // Записки ИРТО. – СПб., 1894. – Вып. 1. – С.15–21.
6. Короленко С.А. Обзор экономического положения России в сельскохозяйственном и промышленном отношении. – СПб., 1895.
7. Ландезен Ф.Э. К вопросу о борьбе с пожарами в России. – СПб.: Тип. М.Зархина, 1912. – 42 с.
8. Мавричев В.В. Согласование земских экономических мероприятий с деятельностью кооперативов как органов местной самостоятельности населения // Земское дело. – 1912. – №23.
9. Немчинов В.И. Городское самоуправление по действующему русскому законодательству. Городовое положение 11 июня 1892 г. – М., 1912. – 259 с.
10. Новороссийский телеграф. – 1888. – 13 мая.
11. Ренненкамф Н. Новое Городовое положение в его практическом применении. – К., 1874. – 41 с.
12. Свод статистических сведений по делам уголовным, возникшим в 1872 году. – СПб.: Тип. Правительствующего сената, 1873. – 54 с.
13. Скрипичин В.А. Пожары (свод трудов местных комитетов по 49 губерниям европейской России). – СПб., 1904. – 91 с.
14. Томас К. К истории пожарного дела в России // Пожарное дело. – 1902. – №18. – С.281–282.
15. Уложение о наказаниях уголовных и исправительных. – М.: Тип. А.И. Мамонтова, 1868. – 804 с.
16. Устав о наказаниях, налагаемых мировыми судьями. – СПб.: Государственная типография, 1885. – 48 с.
17. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – Ф.2090. – Оп.1. – Спр.411. – Журнал вхідних документів Канцелярії окружного фабричного інспектора за 1916 р.
18. Там само. – Ф.359. – Миколаївський розшуковий пункт Херсонського губерньського жандармського управління. – Оп.1. – Спр.67. – Листування з різних питань, що стосувалися війни за 1916 р.
19. Там само. – Ф.385 – Жандармське управління м. Одеси. – Оп.1. – Спр.929. – Листування з прокурором Одеської судової палати за 1901–1904 рр.
20. Там само. – Ф.574. – Оп.1. – Спр.1739. – Циркуляри Міністерства торгівлі та промисловості за 1914/18 рр.
21. Южное обозрение. – 1906. – 9 травня.
22. Ярошевич А.И. Очерки экономической жизни Юго-Западного края. 1908–1912. – К., 1912.

Тараненко С.П. Криминальное и административное законодательство Украины по вопросам пожарной безопасности в конце XIX в начале XX ст.

Определено направление развития и действие правовых актов по пожарной безопасности в дореволюционной Украине.

Ключевые слова: поджог, пожарная безопасность, правовой акт, противопожарная деятельность.

Taranenko, S.P. Criminal and administrative legislation of Ukraine on questions of firesafety in the end XIX at the beginning XX of centuries

Direction of development and action of legal acts are certain on fire safety in pre-revolution Ukraine.

Key words: set onfire, fire safety, legal act, fire-prevention activity.

УДК 94 (367)

Федоренко М.О.

Роздуми про єдність слов'ян: загально-етнічна пам'ять чи міф?

Проаналізовано вплив глобалізаційних процесів на відродження ідеї слов'янської єдності, пов'язаних з нею міфів та історичних фактів.

Ключові слова: глобалізація, панславизм, історичний міф, етнічна пам'ять, слов'янська єдність.

Минає перша декада третього тисячоліття та на жаль на сьогодні не вирішено і не знайдено однозначних відповідей на серйозний комплекс проблем, що склалися на кінець минулого сторіччя. Всесвітнє потепління, швидке зростання населення землі, нові хвороби, глобалізація в сфері політики, економіки та культури в наш час непокоять не лише коло фахівців, які намагаються проаналізувати і дати оцінку переліченим явищам, але й широкі кола світової спільноти. Людям не байдуже нині не тільки власне існування в контексті (Я – моя сім'я – моє близьке коло спілкування), їх починають хвилювати питання пов'язані як з виживанням людства в цілому, так і збереження своєї етнічної ідентичності зокрема.

Набираючи стрімкі оберти, з другої половини XX століття, процес глобалізації вторгся у найважливіші сфери життєдіяльності окремих людей, спільнот та етносів. Розвиток новітніх комунікативних систем, міграційна мобільність, конвергенція культур і особливо популяризація північноамериканської культури поступово призводять до етнологічної інтеграції, інтернаціоналізації, втрати національних культурних цінностей. У свою чергу, глобалізація в політичній і економічній сферах обмежуючи суверенітет національних держав також, безумовно, призводить до послаблення державного контролю над етнічними процесами, що, безсумнівно сприяє розмиванню етнічної ідентичності культуротворчих етносів.

З одного боку можна зробити висновок що, зазначені процеси є ні чим іншим як закономірним, природним і логічним ходом етногенезу в планетарному масштабі. Дійсно, історична і етнологічна науки однозначно вказують на той факт, що протягом всієї історії людської цивілізації етноси, зароджувались, проходили певні етапи розвитку і зникали з етнічної карти світу. Процес зникнення, як правило, проходив за двома напрямками. Або етнічні утворення припиняли своє існування безслідно (в силу об'єктивних причин: війни, голод, епідемії, природні катаклізми) що в основному характерно для малих етносів. Або ж трансформувалися в нові етноси, закладаючи в їх базис свої антропологічні і культурні елементи (елліни – сучасні греки, римляни – сучасні італійці, галли + римляни + франки – сучасні французи і т.д.), слід зазначити, що наведені приклади спрощено схематичні.

Разом з тим необхідно зауважити, що процеси етнічних трансформацій як правило, викликали реакцію опору з боку тієї частини етносу, яка ще зберігала свою етнічну ідентичність, або етносу в цілому. Досить згадати опір македонян і еллінів планам Олександра Македонського культурної та етнічної конвергенції між Елладаю та підкореною ним Азією. Протистояння українського етносу спробам його асиміляції з боку Речі Посполитої та Російської імперії, а також збереження самоідентифікації поляками після знищення їх державності Австрією, Росією і Пруссією. Крах спроби створення в СРСР нової етнічної спільноти Радянський народ.

Аналогічні явища, неприйняття розмивання етнічної ідентичності в ході глобалізації, ми спостерігаємо і на часі. Безумовно дані процеси також природні і об'єктивні, як і сама глобалізація у всіх її проявах. Однак необхідно чітко визначитися з позицією оцінки результатів вищевказаних явищ.

На наш погляд не можна не погодитися з точкою зору, що результати етнічних трансформацій, породжених глобалізацією, в кінці кінців можуть привести до вкрай негативних наслідків, які виражаються, як говорилося раніше, в поступовому набутті

етносами мозаїчно-конформістської псевдоментальності, втраті етнічної ідентичності та зміні етнічної карти світу. Дана перспектива викликає серйозну стурбованість, особливо стосовно слов'янських народів.

Незважаючи на те, що слов'яни є одним з найбільш численних і давніх етносів сучасної Європи, вони, на відміну від високорозвинених країн Західної Європи, США, а також МВФ, СОТ, Світового Банку та інших аналогічних організацій. Їх економіка швидкими темпами інтегрується в європейські та світові економічні структури, підкоряючись нав'язуванню моделям економічного і соціального розвитку. Досить високий рівень розвитку комунікативних мереж, і вільний доступ до них широких верств населення, також сприяє наростанню інтеграційних етнічних процесів у слов'янських державах, з усіма можливими негативними результатами.

У першому випадку недавній вступ до Євросоюзу і НАТО ставить, у певному сенсі, в залежність слов'янські держави від високорозвинених країн Західної Європи, США, а також МВФ, СОТ, Світового Банку та інших аналогічних організацій. Їх економіка швидкими темпами інтегрується в європейські та світові економічні структури, підкоряючись нав'язуванню моделям економічного і соціального розвитку. Досить високий рівень розвитку комунікативних мереж, і вільний доступ до них широких верств населення, також сприяє наростанню інтеграційних етнічних процесів у слов'янських державах, з усіма можливими негативними результатами.

У другому випадку, кажучи про історичний шлях слов'ян, необхідно звернути увагу на його трагічність. У середні віки майже всі слов'янські народи позбулися своєї державності, що не могло не привести до деформації у їх розвитку. У випадку ж з полабськими слов'янами ми спостерігаємо факт тотальної асиміляції за винятком лужицьких сербів, збережених тай то в незначній кількості. Тільки чехам, полякам і руським вдалося зберегти свою державність. Правда якщо чехи і поляки боронили свої державні утворення до XVIII ст. (включно), то російський етнос після звільнення від золотоординського ярма в 1480 році не тільки зберіг свою державу, але й розвинув її до імперського статусу. Отже, протягом тривалого хронологічного періоду, слов'янським етносам доводилося вести наполегливу боротьбу за збереження своєї ідентичності та відродження державності. Однак протистояння південних слов'ян Османській імперії, західних і східних Австрійській та Російській імперіям, а також Пруссії не приносило бажаних результатів. Внаслідок чого, на рубежі XVIII – XIX століть, серед видатних представників слов'янських народів постає ідея панславизму, метою якої було політичне об'єднання слов'янських етносів, на основі їх культурно-духовної єдності, та загально-етнічної пам'яті.

Проте, не дивлячись на весь позитив панслов'янської ідеї, хотілося б зауважити, що факт її виникнення прямо вказує на нездатність слов'ян в першій половині XIX ст. самостійно звільнитися від ярма поневолювачів. Це також виявилось в прагненні деяких її ідеологів обґрунтувати перспективи подальшого розвитку слов'ян у складі Російської імперії (Людевіт Гай. Йозеф Добровський), або в Австрійській імперії, перетвореній у федерацію (Франтішек Палацький). Зазначений пошук зовнішніх покровителів обумовлений невпевненістю у власних силах, породженою відсутністю державності, залежністю від зовнішньополітичних чинників.

Схожа ситуація, з пошуком зовнішніх покровителів, склалася в середині XX ст. після другої світової війни, коли всі слов'янські держави опинилися в соціалістичному таборі. Перебуваючи під жорстоким контролем СРСР, який постійно втручався у внутрішню і зовнішню політику своїх союзників, аж до збройного вторгнення (Чехословаччина 1968 р.), західні та південні слов'яни постійно відчували загрозу своїй незалежності. Вказаний факт став однією з причин вступу значної частини слов'янських держав до НАТО і Євросоюзу, після розпаду СРСР у серпні 1991р. У даному випадку ми спостерігаємо аналогічний пошук слов'янами покровителів з метою, як модернізації соціально-економічної і політичної систем, так і забезпечення гарантій власної незалежності. Останнє було продиктоване побоюванням по відношенню до Російської Федерації, яка асоціюється з Радянським Союзом.

Саме всі перераховані вище чинники викликані глобалізаційними процесами сприяють розвитку негативних явищ поступового розмивання етнічної ідентичності, інтернаціоналізації, втрати національних культурних цінностей слов'янськими етносами. Як наслідок, в кінці XX ст., з метою протистояння названому явищу у слов'янському

співтоваристві спостерігається відродження панслов'янської ідеї, яка втратила свою популярність в кінці XIX – початку XX ст. Слід зазначити, що за період свого вікового існування, ідея слов'янської єдності не уникла міфологізації. У даному випадку міф розглядається, як різного роду ілюзорні уявлення, які впливають на масову свідомість.

Міфологізації піддалися, самі поняття – слов'янської загально-етнічної пам'яті та єдності, у контексті політичного об'єднання слов'янських етносів на основі їх спільного походження й культурно-духовної спільності. Історична наука надає достатню кількість фактів, які засвідчують, що, протягом більшої частини своєї історії слов'янські етноси не прагнули до політичної єдності, і на жаль часто ворогували між собою. Суперечності між племенами полабських слов'ян привели до тотального їх знищення германцями. Протистояння між українським і польським етносами в XVI – XVII ст. переросло у війну 1648–1657 рр., при цьому білоруси підтримували у війні поляків. Ослабіла, під час війни, Річ Посполита у 1795 році при активній участі (слов'янської) Російської імперії припинила своє існування, що стало національною трагедією для поляків. У свою чергу політика Російського самодержавства з асиміляції українського етносу призвела до відчутних протиріч між росіянами і українцями. Сербсько-болгарська війна 1885 також не сприяла Південнослов'янській єдності. Події XX ст., на прикладі кровопролитного розпаду Югославії, утворення Чеської і Словацької держав у 1993 році (оксамитове розлучення Чехословаччини), відновлення української і білоруської державності в результаті розпаду СРСР, свідчать, про відсутність серед слов'янських етносів, прагнень до політичної інтеграції, як у минулому, так і в сьогоденні. Варто відзначити, що ще в процесі виникнення панслов'янської ідеї вже не спостерігалось єдиної точки зору щодо можливого центру політичного об'єднання слов'ян. Головним чином, в якості подібного центру, виступали Росія, Австро-Угорщина і Польща, окремо можна виділити позицію Миколи Костомарова про можливість слов'янської федерації з центром у Києві. Озвучені вище приклади свідчать про те, що єдність слов'ян, як у межах єдиної держави, так і у вигляді централізованого політичного союзу є історичним і політичним міфом.

Відношення до даного міфу не може бути однозначним. З одного боку фундатори панславізму, перебуваючи під впливом слов'янського національного відродження і романтизму, самі щиро вірили в можливість загальнослов'янської політичної консолідації. Ці ілюзорні уявлення відіграли позитивну роль у пробудженні етнічної самосвідомості слов'ян протягом XIX – початку XX ст. Водночас міф про слов'янську єдність активно експлуатувався правлячими колами Австро-Угорської та Російської імперій для поширення свого впливу на слов'янські народи. Не виключено, що і сьогодні конкуруючі наддержави можуть використовувати згаданий міф з метою зміцнення власного становища на міжнародній арені. Це, імовірно може привести до того, що слов'янські народи знову стануть заручниками чужих ім політичних інтересів. Завадити розвитку подібного сценарію можна лише на підґрунті культурно-духовної єдності слов'ян, в основі якої лежать спільність походження, міфологія, язичницька релігія та звичаї, що утворюють культурне ядро, духовність слов'янських етносів. Саме на засадах даної реальної, а не міфологічної єдності відбувається відродження панслов'янської ідеї, як відповідь слов'янських етносів на виклик негативних процесів, породжених глобалізацією. Цей факт підтверджується появою кількох громадських і науково-освітніх напрямів загальнослов'янської консолідації. Серйозне значення мало створення, в 1994 році, міжнародної асоціації слов'янських ВУЗів, при Міжнародній асоціації дослідження та поширення слов'янської культури при ЮНЕСКО. Сприяючи формуванню єдиного загальнослов'янського освітнього простору, і протидіючи розвитку етнічної індиферентності і космополітизму серед слов'янської студентської молоді, дана асоціація сприяє пробудженню етнічної самосвідомості слов'янської інтелігенції. Проведення в 1998 році в Празі VII міжнародного слов'янського з'їзду відновило діяльність громадського напрямку в панслов'янській ідеї. Спільно, науково-освітній та громадський напрямки, можуть стати важливим чинником у протидії розмиванню слов'янської етнічної ідентичності, навіть не зважаючи на певну декларативність у їх діяльності, обумовлену відносно не довгим періодом діяльності зазначених напрямків.

Спроби створення політичного напрямку даремні сьогодні і навряд чи будуть мати успіх в майбутньому, оскільки вони неминуче закінчуються прагненням одного етносу підпорядкувати собі інші, що як показує історична практика далеко слов'янській ментальності. Втім, проблема впливу глобалізації на слов'янську ідентичність, проблема слов'янської єдності та загально-етнічної пам'яті, з їх міфами, історичною і політичною реальністю вимагають подальшого ретельного вивчення, оскільки вони породжують сьогодні більше запитань, а ніж відповідей.

Федоренко М.А. Размышления о единстве славян: обще-этническая память или миф?

Проанализировано влияние глобализационных процессов на возрождение идеи славянского единства, связанных с ней мифов и исторических фактов.

Ключевые слова: глобализация, панславизм, исторический миф, этническая память, славянское единство.

Fedorenko, M.O. Thinking about slav unity: nation-wide memory or myth?

It has been analyzed the influence of globalizational processes on the revival of the ideal of Slav unity, connected with myth and historical facts.

Key words: globalization, historical myth, nation-wide memory, slav unity.

УДК 94(477)»1900–1917»

Тригуб О.П.

«Почесні шпигуни» (розвідницька діяльність іноземних консулів на Півдні України на початку XX ст.)

Розкривається місце та роль дипломатів іноземних держав у шпигунській діяльності у межах південноукраїнського регіону початку XX ст. Автор приходиться до висновку, що в Одесі та Миколаєві діяли дві розгалужені мережі японської та австро-німецької розвідки, які досягли значних успіхів у зборі інформації про економічний та військовий потенціал Російської імперії, отриманні нових технологій у воєнному суднобудуванні тощо.

Ключові слова: Південь України, консули, Одеса, Миколаїв, розвідка, Японія, Австро-Угорщина, Німеччина, російсько-японська війна, Перша світова війна, шпигунство.

В історії Південної України до сьогодні можна знайти велику кількість маловідомих аспектів, недосліджених сторінок і проблемних питань. Однією із таких «білих плям» є діяльність дипломатичних представників іноземних держав – генеральних консулів, віце-консулів, консулів і консульських агентів, що перебували у провідних портових містах регіону – Одесі, Миколаєві, Херсоні та ін. Окрім представницьких функцій, вони брали активну участь в економічному, громадському, науковому просторі Південної України. Ці аспекти знайшли певне відображення у працях В.Варварцева, Б.Чуми, Л.Вовчук, Г.Чередниченко [5;6;7;20;22] та інших. Натомість у колі малодосліджених питань залишається розвідницька діяльність іноземних консулів у регіоні, що й спонукало автора звернутися до зазначеної проблематики.

У всі часи таємні служби здійснювали великий вплив на хід історії. Але відомо зовсім небагато випадків, коли їх робота заслуговувала офіційного визнання. Документи секретних розвідувальних служб безстроково зберігаються в архівах, і зміст більшості з них не стане відомим світу до тих пір, поки існує держава або, принаймні, не зміниться суспільний лад. Наприклад, в архівах Великобританії до сьогодні знаходяться під замком папери, датовані XVI–XVII ст. Можливо, їх оприлюднення змусило б переписати деякі розділи британської історії. Подібний стан речей з таємними архівами в інших країнах. У цьому відношенні Росія, яка зберігає більшу частину документів з історії Північного Причорномор'я дорадянського часу, у тому числі і дипломатичного характеру, не є винятком.

За часів Російської імперії (як і до цього) важливу роль у виконанні шпигунських завдань грали дипломати, які ще у XVI–XVII ст. отримали особливий статусний термін – «почесний шпигун» («espion honorable»). Завдання дипломатичного шпигунства історично визначилися як інформаційна (у тому числі попереджувальне шпигунство і диверсії з боку супротивника) і наступальна діяльність, тобто контррозвідка і проведення локальних підвирних операцій у тилу ворога. Необхідно відзначити, що саме перша задача була одним з основних завдань, що реалізовували працівники іноземних консульств в Одесі та Миколаєві.

Перші дані про шпигунську роботу представників «південного» консульського округу відносяться до середини XIX ст. (розвідувальна діяльність нідерландського консула в Одесі Едуарда Тетбу–де–Марині [18]), що на наш погляд пов'язане з майбутньою російсько-турецькою війною, що отримала назву «Кримської». Надалі зустрічаються уривчасті відомості про розвідувальну роботу дипломатів, які не дають можливості повноцінно реконструювати події у досліджуваній проблематиці. Тому для ілюстрації зазначеного аспекту діяльності іноземних консулів Південної України ми використовуємо дві яскраві справи: справа японської резидентури в Одесі (1904–1905 рр.) та

діяльність німецько-австрійської резидентури напередодні Першої світової війни, яку ще інколи називають «Справа Вермана».

До початку російсько-японської війни розвідувальна служба Японії мала багатовікову історію. Наявність досвіду внутрішньої розвідки дозволило японському Генеральному штабу вже у кінці XIX ст. швидко і порівняно легко організувати широку розвідувальну мережу у державах, які Японія розглядала в якості об'єктів своєї зовнішньої експансії, у тому числі і в Російській імперії.

У 1893 р. Японія відкриває консульство в Одесі, але у зв'язку з відсутністю власних дипломатичних кадрів, які знали б побут і звичаї Росії, призначає своїм представником почесного громадянина Одеси Олександра Васильовича Рашевського, до якого через деякий час, у 1896 р. прибув секретар Сейзіро Мурто [1]. Дата прибуття останнього збігається з перемогою Японії в японсько-китайській війні 1894–1895 рр., що змусила її звернути погляд на Росію, яка стала розглядатися основною перешкодою японській експансії на Далекому Сході. Як стверджує відомий російський дослідник Є.М. Османов, готуючись вже з кінця XIX ст. до військового захоплення Маньчжурії і російських далекосхідних земель, японці стали активно проводити розвідувальну роботу всередині Росії. Ще за 10 років до початку російсько-японської війни японці направили в Росію велику кількість своїх шпигунів і диверсантів, на підставі отриманих від них відомостей ретельно вивчали організацію і бойові можливості російської армії і флоту, майбутній театр воєнних дій, і складали оперативні плани ведення війни. За далеко неповними даними, складеними на підставі матеріалів жандармських органів Росії, кількість японських шпигунів, які діяли на території держави, до початку російсько-японської війни, доходило до п'ятисот чоловік [12, с.3–4].

Зіставлення всіх вищевказаних даних дає підстави припускати, що секретар японського консульства в Одесі С.Мурто був ніким іншим як представником японської розвідки. Його у 1898 р. змінив С.Тодо, який у 1899 р. став виконувати обов'язки консула [2].

У 1903 р. на посаду консула Японії до Одеси прибув досвідчений дипломат Каметаро Іжима (Kametarō Iijima) [3], який розгорнув активну розвідницьку діяльність. Центром японської резидентури у центральних регіонах Російської імперії став Відень, де розташовувалася японська дипломатична місія на чолі з японським агентом підполковником Мотодзіро Акасі (до війни перебував військовим аташе Японії у Санкт-Петербурзі).

Російська контррозвідка у свій час документально встановила, що японський консул в Одесі мав перед російсько-японською війною свою широку розгалужену агентурну мережу у Туреччині, Персії, Болгарії, Сербії і на Кавказі, активно цікавився подіями на Балканах [15]. Вбивство російського консула у Туреччині і посилка у турецькі води російської Чорноморської ескадри являли для японського консула в Одесі значний інтерес. Він по кілька разів на день отримував з місць і посилав до Токіо шифровані донесення. Так про замах на господаря Кавказу, князя Голіцина, японський консул в Одесі дізнався від своїх агентів на 24 години раніше офіційного повідомлення [13]. Всі одержувані від своїх шпигунів у Росії відомості про пересування російських військ і флоту негайно доставлялися до Генерального штабу Японії.

З початком війни К.Іжима, отримавши від японського уряду розпорядження про закриття консульства, залишив Росію і влаштувався у Відні, де, за даними Департаменту поліції, очолив «центр японської розвідувальної служби» з агентурою у Харкові, Львові та Одесі. Незважаючи на вжиті зусилля, агентура Іжими у Харкові так і не була виявлена, зате його одеського інформатора (японця Коцесімо Тогасі) знешкодити вдалося, що також слід занести в актив російської контррозвідки. На слід Тогасі, залишеного в Одесі нібито для нагляду за майном консульства, Департамент поліції вивело одне з його донесень до Відня, перехоплене поштовою цензурою у травні 1904 р. У результаті «особливо пильного» спостереження за Тогасі і його кореспонденцією у червні–липні було здобуто ще чотири його донесення, в яких містилися відомості про мобілізацію і пересування російських військ, а також йшлося про підготовку японцями «злоумислень» на Балтійському і Чорноморському флотах. 31 липня 1904 р. Тогасі був заарештований [10;16] (за іншими даними, можливо це різниця пов'язана з використанням іншого календаря у документах американського консула, він перебував у

в'язниці з 13 по 18 серпня [23,р.49]) і, незважаючи на заступництво американського консула в Одесі Томаса Хінана, витворений з країни.

Після завершення війни К.Іжима, який виконував обов'язки секретаря японської місії у Римі, на початку 1906 р. повернувся до Одеси і 28 квітня знову був призначений консулом Японії, а секретар-перекладач Н.Фукуда 16 березня 1907 р. був визнаний віце-консулом [9,арк.1,6,11].

Оскільки на думку розвідувального відділу Штабу Одеського військового округу «чини японського консульства в Одесі діяльно займаються шпигунством», то усі японці попадали під особливо пильний нагляд поліції, як підозрювані у розвідувальній діяльності [9,арк.12].

Так 25 лютого 1907 р. Одеський поліцеймейстер повідомляв Одеського градоначальника про те, що до Одеси прибули із Батума майор японської служби Такело Такеноуці та студент Фокава Шинджиро, за якими відразу ж влаштовано «негласний нагляд поліції» [11,арк.1]. Іншим прикладом може слугувати стеження (із веденням щоденника зовнішнього спостереження) за майором японської служби Ястаро Такаянагі, який мав тісні зв'язки з консулом і секретарем дипломатичного представництва Японії в Одесі [19,арк.1–5].

Таким чином японські агенти наповнили Росію й отримували точну інформацію з багатьох оперативних рішень, здійснювали диверсії тощо. Натомість отримавши від японців з перших же днів війни хороший урок в організації розвідувальної служби, Росії нічого не залишалось, як організувати широку контррозвідувальну мережу, яка до кінця війни стала приносити відчутні результати, і до кінця першого десятиліття у боротьбі з японською агентурою, що діяла проти Росії з Європи й одним із центрів якої була Одеса, були досягнуті великі успіхи. Це спричинило те, що генеральний консул К.Іжима залишив посаду в Одесі і був переведений до США, а в 1909 р. і саме консульство, яке на той час очолював консул Н.Фукуда, перестало діяти.

Паралельно із згортанням японської резидентури в європейській частині Російської імперії активізують свою розвідницьку діяльність країни Четверного союзу, використовуючи дипломатичний апарат, що знаходився на теренах Південної України.

Через деякий час після оголошення війни Німеччиною війни Росії (19 липня (1 серпня) 1914 р.) 28 липня імператор Микола II підписав указ, згідно якому належало «затримати підданих ворожих держав, які перебувають на дійсній військовій службі, так і тих, що підлягають призову, в якості військовополонених», що стосувалося і дипломатичних представників.

До початку вересня в Одесі та Миколаєві були інтерновані практично всі дипломатичні представники Австро-Угорщини, Німеччини, Болгарії й Османської імперії. Більшість з цих осіб було вислано у внутрішні губернії Росії. Так, 4 вересня з Миколаєва потягом, у супроводі двох поліцейських, до м. Котельнич В'ятської губернії було відправлено 7 чол., що проживали до війни у Миколаєві. Серед них: німецький віце-консул Август Фішер і австрійський віце-консул Гойє [17,с.186].

Після поразок на фронті у 1915 р. в країні починається справжня «шпигуноманія». Дійсно, у роки війни австро-німецька агентура діяла у Росії досить ефективно. І російській контррозвідці часто доводилося, ведучи боротьбу зі справжніми й уявними шпигунами, висилати вглиб країни німецькопідданих, які за матеріалами жандармерії підозрювалися у співпраці з німецько-австрійською розвідкою.

Вже у перші дні війни миколаївський поліцеймейстер Є.Подгорний розпорядився розшукати й арештувати німецького підданого, австро-угорського віце-консула Густава Віндшейда (Gustave Windscheid), голову миколаївського Південноросійського товариства плавучих елеваторів, який 15 липня виїхав до Києва. Підставою послужило донесення начальника миколаївського жандармського розшукового пункту підполковника П.Фокіна. Він вказував, що у шпигунстві, крім Г.Віндшейда, підозрюються колишній німецький віце-консул Франц Фрішен, нинішній німецький консул Август Фішер і його син, який представляв голландське консульство – Віктор Фішер. За посередництва Г.Віндшейда і Ф.Фрішена німецькому підданому Рудольфу Гіттерману, який займався шпигунством, у 1912 р. вдалося відвідати миколаївські суднобудівні заводи й оглянути споруджувані там військові кораблі. Крім того, Віндшейд і Фрішен наполегливо намагалися завести близьке знайомство з місцевими військовими, до яких

не мали ніякого відношення; до того ж, часті виїзди за кордон «дають повну підставу припускати в заняттях їх військовою розвідкою» [17,с.188].

Ключовою фігурою у цій справі був колишній німецький віце-консул Франц Фрішен. Вперше він прибув до Миколаєва у 1874 р. в якості купця. Через 7 років став власником великої хлібно-експортної контори. У 1882 р. він – німецький віце-консул Миколаєва. Його підприємницька діяльність зростає, і з 1897 р. його фірма іменується «Торговим домом Ф.Фрішена». Проте вже з 1909 р. за ним встановлюється, як за німецьким резидентом, негласний нагляд розвідки штабу Одеського військового округу. Але дії жандармерії виявилися запізними. Франц Фрішен залишив службу у Миколаєві ще в 1913 р., а Густав Віндшейд і Віктор Фішер виїхали з міста за кілька днів до початку війни – 15–16 липня 1914 р. Консул же Август Фішер, як уже згадувалося, був висланий до В'ятської губернії [17,с.188].

Деталі створення розгалуженої агентурної мережі на чолі з німецьким віце-консулом дає нам слідча справа 1933 р., яку іноді умовно іменують «Справою Вермана». Окреме місце у справі німецької шпигунсько-диверсійної організації займає особа Віктора Едуардовича Вермана, німецько-підданого, заарештованого органами ДПУ 15 листопада 1933 року. Згідно з матеріалами слідчої справи В.Е. Верман народився у Херсоні в 1883 році у сім'ї капітана торговельного флоту. Після навчання отримав посаду кресляра у технічній конторі кораблебудівного заводу «Наваль» у Миколаєві. У вересні 1903 року виїхав до Німеччини для проходження військової служби як німецько-підданий.

У 1905 р. Верман повернувся до Миколаєва і за сприяння німецького консула Ф.Фрішена і його племінника австро-угорського консула Г.Віндшейда був прийнятий у відділ морських машин заводу «Наваль». У тому, що головний інженер заводу «Наваль» Еггерс не відмовив прохачам, не було нічого дивного. Адже це було підприємство, в якому основна роль належала іноземному капіталу, і серед працівників, у тому числі в керівництві була значна кількість іноземців.

У свідченнях на допиті Верман наводить наступні факти:

«Разом зі мною у цьому відділі працювали інженери: Мор – унтер-офіцер німецького флоту і Ган – офіцер запасу німецького флоту – німецько-піддані.

Обидва вони, як я дізнався згодом, прибули з Німеччини у 1903 році і працювали на заводі «Наваль», займалися шпигунством, здійснювали зв'язок з німецькою розвідкою через Віндшейда (у матеріалах слідчої справи австро-угорський консул іменується Вінштайтом, що є помилкою. – Авт.).

Останній, як мені потім стало відомо, був резидентом Німецького Генерального штабу, і до моменту втечі до Німеччини – початок війни 1914 року, проводив велику розвідувальну роботу на Півдні Росії. З 1906–1907 рр. Віндшейд був призначений австрійським віце-консулом у Миколаєві.

Працюючи у технічній конторі відділу морських машин, я близько зійшовся з інженерами Мором і Ганом, про яких я говорив вище, і обидва вони стали мене обробляти і поступово залучати до шпигунської роботи на користь Німеччини.

Початок моєї шпигунської діяльності відноситься до періоду 1907 року, коли я став постачати матеріалами розвідувального характеру інженера Мора, а з його від'їздом до Німеччини разом з Ганом у 1908 р. – безпосередньо Віндшейда. Бували випадки, що матеріали я передавав Віндшейду через працюючого зі мною в одному відділі інженера Ліпмана – німецько-підданого, про якого я забув згадати вище як про активного розвідника, який прибув із Німеччини разом з Мором і Ганом у 1902–1903 рр.» [14,с.128–129].

Загалом шпигунська організація охоплювала Миколаїв, Катеринослав, Одесу, Херсон, Севастополь, Олександрівськ. У приморських містах Г.Віндшейда насамперед цікавила інформація про будівництво військових суден, як надводних так і підводних, їх конструкція, озброєння, тоннаж, швидкості тощо [8,арк.268]. Серед завербованих були В.Е. Верман, Лінке Бруно, інженер А.Ф. Шеффер та інженер-електрик О.В. Сгібнев (Миколаїв), офіцер Блюм та інженер Міллер (Одеса), крупний власник Гофман, офіцер Т.А. Полудьонний, фабрикант Байль (Херсон), інженер Візер і конструктор Севастопольського адміралтейства І.Карпов (Севастополь) і низка інших осіб [8,арк.269–270]. Особливо слід згадати про розвідувальну мережу у Севастополі.

Саме з цією шпигунською групою деякі дослідники пов'язують вибух, що стався у 1916 році на лінкорі «Императрица Мария» [4;21].

Про зв'язок шпигунської мережі із германським консулом Ф.Фрішеном на допиті відзначає й А.Ф. Шеффер: «Верман повідомив мені, що пан Фрішен, що приживав тоді у Миколаєві і виконував обов'язки германського консула у Миколаєві, доручив йому збирати на заводі «Наваль» низку свідчень, що відносяться, головним чином, до військового суднобудування і виробництва снарядів, а також до питань завантаження окремих цехів, комерційної і фінансової діяльності заводу...» [8,арк.4–5]. Керуючу шпигунську роль консула Ф.Фрішена підтвердив на своєму допиті й електрик О.В. Сгібнев: «Впритул до початку імперіалістичної війни протягом 1912–1914 рр. я передавав Верману відомості в усній формі про будівництво лінійних кораблів типу «дредноут»... Зазначені відомості Верманом передавались германському консулу в Миколаєві Фрішену» [8,арк.100–101].

2 серпня 1914 року В.Е. Верман, згідно вже згадуваного указу від 28 липня 1914 р., був заарештований і разом з іншими німецько-підданими висланий під Оренбург, де і залишився на проживанні у Сейтовському посаді Каргала. У грудні 1917 р. він тікає з місця висилки і з'являється у Миколаєві у березні 1918 р., коли місто було окуповане німцями та відновлює свою співпрацю з німецькою розвідкою, але вже самостійно (детальніше про «Справу Вермана» дивіться працю С.С. Макаруча [14]).

Таким чином можна констатувати, що напередодні Першої світової війни на Півдні України при участі та під керівництвом дипломатичних представників Німеччини й Австро-Угорщини Ф.І. Фрішена, А.Фішера, Г.Віндшейда та В.Фішера була створена розгалужена шпигунська мережа, яка ставила своїм завданням збір інформації по військовим об'єктам Російської імперії, здобуття новітніх воєнних технологій та іншої необхідної інформації.

Узагальнюючи місце і роль консулів у шпигунській роботі на південноукраїнських теренах можна відзначити, що переважно ця діяльність провадилася за допомогою військових розвідників, яких консули приймали на роботу до диппредставництва в якості секретарів, помічників, а інколи призначаючи на молодші посади в якості консульських агентів чи віце-консулів. Натомість керівний склад консульства переважно займався загальними питаннями організації, звітністю, узагальненням та обробкою інформації. Саме ці загальні моменти ми можемо побачити у роботі двох найвідоміших шпигунських мереж на Півдні України початку ХХ ст. – японській та австро-німецькій.

Отже, виникши як інститут правового захисту торгівлі і мореплавання, консульська служба по мірі розширення і поглиблення міжнародного спілкування ускладнювала свої завдання, до важливих сфер якої відноситься і розвідницька діяльність на користь акредитуваної держави.

Список використаних джерел

1. Адрес–календарь Одесского градоначальства на 1896 год. – Одесса: Типография штаба войск Одесского военного округа, 1895. – С.250.
2. Адрес–календарь Одесского градоначальства на 1899 год. – Одесса: Типография штаба округа, 1898. – С.208.
3. Адрес–календарь Одесского градоначальства на 1903 год. – Одесса: Издательство «Ведомостей Одесского градоначальства», 1903. – С.581.
4. Бар–Бирюков О. Катастрофа, затерявшаяся во времени... / О.Бар–Бирюков // Наука и жизнь. – 2007. – №11. – С.116–122.
5. Варварцев В.В. Культурные и общественные связи Украины со странами Европы / В.В. Варварцев. – К.: Наукова думка, 1990. – 220 с.
6. Вовчук Л. Консули іноземних держав у громадсько–культурному житті Миколаєва (друга половина ХІХ – 1919 р.) / Людмила Вовчук // Архасівські читання: матеріали І Міжнародної наукової конференції (14–15 квітня 2011 р.). – Миколаїв: МДУ імені В.О. Сухомлинського, 2011. – С.168–171.
7. Вовчук Л. Російсько–американські дипломатичні зв'язки (1832–1919 рр.): на матеріалах Південної України / Людмила Вовчук // Емінак. – 2009. – №1–4 (4) (січень–грудень). – С.73–79.
8. Державний архів Миколаївської області. – Ф.Р–5859. – Оп.2. – Спр.6587.
9. Державний архів Одеської області. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.3264.

10. Там само. – Оп.2. – Спр.3446.
11. Там само. – Спр.3554.
12. Из истории русско–японской войны 1904–1905 гг.: сборник материалов к 100–летию со дня окончания войны / Автор–составитель Е.М. Османов. – СПб.: Изд–во СПб. ун–та, 2005. – 470 с.
13. Кириллович К. Шпионы за работой / К.Кириллович // Известия (Москва). – 1937. – 26 апреля.
14. Макаруч С.С. Літерна справа «Контроль–Ко»: спроба аналізу в контексті радянсько–німецьких відносин / Сергій Сергійович Макаруч // Гілея: науковий вісник. – 2010. – Вип. 30. – С.114–137.
15. Одесские новости. – 1904. – 27 апреля.
16. Павлов Д.Б. Российская контрразведка в годы русско–японской войны / Дмитрий Борисович Павлов [Электронный ресурс] // Войны, история, факты. Альманах. – Режим доступа: <http://www.almanacwhf.ru/?no=6&art=7>
17. Пархоменко В. Антинемецкая кампания на Николаевщине в годы Первой мировой войны / Владислав Пархоменко // Науковий вісник / Миколаївський державний університет імені В.О. Сухомлинського: збірник наукових праць – Вип.3.30: історичні науки. – Миколаїв: МДУ імені В.О. Сухомлинського, 2011. – С.186–191.
18. Соснина Е.Л. Мог ли М.Ю. Лермонтов участвовать в разведывательных операциях? / Екатерина Леонидовна Соснина // Военно–исторический журнал. – 2008. – №6. – С.67–72.
19. Центральний державний історичний архів у м. Києві. – Ф.268. – Оп.1. – Спр.230.
20. Чередниченко Г. Иностранные консульства в Николаеве как культурно–историческое явление ХІХ–ХХ столетий / Галина Чередниченко // Красназвичий альманах (Миколаїв). – 2004. – №1 – С.61–67.
21. Черепков А., Шишкин А. Постарайтесь убрать «Марию» / Александр Черепков, Андрей Шишкин // Тайные страницы истории – М.: ЗАО «ЛГ Информэйшн Групп», ООО «Издательство АСТ», 2000. – С.127–138.
22. Чума Б. Діяльність Луїса дель Кастильйо на посаді першого консула Королівства Іспанії в Одесі (1804–1825 рр.) / Богдан Чума // Гуржіївські читання: Збірник наукових праць. / Ред. кол.: В.А. Смолій, О.І. Гуржій, А.Г. Морозов та ін. – Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б.Хмельницького, 2011. – Вип. 4. – С.278–281.
23. Takshaahi S. Inrenational law applied to the Russo–Japanese War, 1904–1905 / Sakuyé Takshaahi. – London: Stevens and Sons Ltd, 1908. – XVIII+805 p.

Тригуб А.П. «Почетные шпионы» (разведывательная деятельность иностранных консулов на Юге Украины в начале ХХ в.)

Раскрывается место и роль дипломатов иностранных государств в шпионской деятельности в пределах южноукраинского региона начала ХХ в. Автор приходит к выводу, что в Одессе и Николаеве действовали две разветвленные сети японской и австро–немецкой разведки, которые достигли значительных успехов в сборе информации об экономическом и военном потенциале Российской империи, получении новых технологий в военном судостроении и т.д.

Ключевые слова: Юг Украины, консулы, Одесса, Николаев, разведка, Япония, Австро–Венгрия, Германия, русско–японская война, Первая мировая война, шпионаж.

Trygub, O.P. «Honorary spies» (secret service activities of foreign consuls in Southern Ukraine in the beginning twentieth century)

The place and role of diplomats of foreign countries in espionage activities within the Southern Region in the beginning twentieth century are revealed. The author concludes that in Odessa and Nikolayev had two branched network of Japanese and Austrian–German intelligence that have made significant progress in gathering information about the economic and military potential of the Russian Empire, obtaining new technologies in military shipbuilding etc.

Key words: South Ukraine, consuls, Odessa, Mykolayiv, secret service, Japan, Austria–Hungary, Germany, Russo–Japanese War, World War I, espionage.

Особливості повсякдення міського населення Катеринославської губернії наприкінці XIX – початку XX ст.

Розглянуто особливості повсякденного життя населення міст Катеринославської губернії наприкінці XIX – початку XX ст.

Ключові слова: повсякдення, побут, дозвілля, міське населення, життєвий рівень.

Дослідження повсякдення городян, їх побуту малих життєвих світів, включає насамперед висвітлення їх умов життя та відпочинку. Вивчення цих питань, без сумніву, має важливе значення адже останні реально впливали на формування поглядів та стереотипи соціальної поведінки городян, а також це дозволяє з'ясувати, яким чином пересічні громадяни ставали суб'єктами або об'єктами історичного процесу.

Повсякденне життя є однією з малодосліджених тем в історичній науці. В радянській історіографії дане питання знайшло висвітлення лише в контексті вивчення побуту та дозвілля робітничого класу. Насамперед варто назвати розвідки Ю.І. Кирьянова, Н.П. Приходька, Ю.І. Сірого [11;21;23]. Окремі аспекти теми дослідження були відображені також у працях сучасних науковців – О.Л. Вільшанської, О.І. Купріянова, В.Б. Молчанова, В.І. Подова, Д.М. Чорного [3;12;15;17;23]. Варто виокремити наукові розвідки Г.В. Утешевої, де широко висвітлюються особливості проведення вільного часу городянами Катеринослава, їх культурне життя [24]. Ці ж питання розглядаються і у дослідженнях Т.В. Портнovoї та О.Б. Шляхова, проте побіжно і лише в контексті вивчення модернізаційних перетворень [18;26].

Достатньо насиченою є джерельна база досліджуваного питання. Вона представлена широким колом як архівних матеріалів, так і опублікованих джерел, серед яких чільне місце посідають матеріали періодичної преси XX ст., урядова статистика [6–8;9;10;13;14;19;20;22;27–29;4;5].

Зрештою, завдання цієї статті полягає у вивченні особливостей повсякденного життя городян Катеринославської губернії у період становлення раннієї індустріальної суспільства.

Варто зазначити, що рівень життя городян, можливості задоволення їх потреб визначали як доходи, які вони отримували, так і благоустрій міст, можливості міського господарства у забезпеченні населення відповідними комунальними послугами.

Необхідно зазначити, що прибутки городян Катеринославщини неабияк позначалися на їх побуті, і перш за все – на раціоні та якості харчування. Так, еліта міського суспільства регіону повністю задовольняла свій денний раціон, вживаючи у повній мірі різноманітні продукти високої якості. Дворянство, заможне купецтво, яке завжди прагнуло йому уподобитися, та навіть представники вищого духовництва нерідко снідали, обідали та вечеряли у найдорожчих закладах громадського харчування – ресторанах. Серед останніх популярними на той час були «Європа» у Катеринославі, «Франція» у Новомосковську, ресторан «Самсон» у Маріуполі, «Арабат» у Луганську та ін. [22,с.1;9,с.1;13,с.1]. Як правило, обідня трапеза в ресторанах супроводжувалася оркестровою музикою та грою у більярд. В асортименті була різнонаціональна кухня, а обід коштував у середньому від 75 коп. до 3 крб. (значно більше ніж денний зарібок робітника чи прислуги). Кава та шоколад, пунш, трог, лимонад, мед, оршад, вина (мускат – люнель, портвейн, каберне – лафіт), омари, устриці, котлети, голубці – були цілком звичними стравами та напоями у тогочасному меню. Заможні городяни могли також собі дозволити замовляти їжу додому. Зокрема, в Маріуполі серед верхів суспільства поширеним та модним було замовлення страв з ресторану «Ведмідь», де щомісячні ціни на обід становили від 14 крб. [13,с.2]. Зазвичай представники міської

еліти мали також вдома особистих кухарів, які готували їжу на смак та уподобання своїх господарів.

Середні верстви міського суспільства краю – дрібне купецтво та заможне міщанство – харчувалися більш дешевими продуктами, враховуючи рівень їх матеріальних статків. Серед закладів громадського харчування вони, головним чином, відвідували трактири, паркові буфети, кав'ярні та їдальні. Зокрема, у Катеринославі завдяки помірним цінам на обіди завжди була переповнена їдальня «Аракс» [28,с.7]. Разом з тим серед цих груп населення популярними були й ресторани з більш доступними цінами. У Катеринославі це були «Орел» та «Париж», у Маріуполі – ресторан С.Вонсовського тощо [2,с.1].

В свою чергу денний раціон незаможних городян Катеринославщини був значно обмеженим. Робітники, чорнороби, прислуга, ремісники, які переважно були вихідцями з селянського середовища, через дефіцит власного бюджету, зазвичай були змушені задовольнятися харчами низької якості.

Так, представники незаможних верств населення міст Катеринославської губернії часто вживали недоброякісну, але достатньо дешеву базарну продукцію. Серед домашнього денного раціону був поширений, так званий, «борщ із собачкою» (тобто борщ без навару), «неголені галушки» (галушки з грудками не провіяного борошна) і т. ін. [1,с.1535]. Згадаємо також, що у Катеринославі найбільшою популярністю серед простого люду користувався Озерний базар, в районі якого в основній масі вони і проживали [10,с.116].

Важливою складовою у визначенні умов побуту населення міст Катеринославщини є також рівень задоволення їх потреб у одязі. В зв'язку з цим зазначимо, що прибутки городян суттєво позначалися на особливостях їх одягу та взуття. Так, заможні городяни через дорожнечу гарного вбрання могли хизуватися своїми матеріальними статками. Для бідних верств населення одяг був скоріше черговою життєвою потребою, позбавленою будь-яких естетичних уподобань та смаку. Тож вчорашні вихідці із села, які посідали найнижчу соціальну сходинку у міському соціумі, одягаючись за міською модою, нерідко виглядали просто карикатурно. «Важко уявити щось більш жалюгідне ніж молодця, – писав про таких «городян» публіцист XIX ст. А.І. Левітов, – який йде у своєму шойнопридбаному сюртукові з талією, що болтихалася аж по п'яти; у чоботях, у які запхали обірвані штани... та обмотаною тричі на шиї краваткою» [11,с.343].

І все ж у містах губернії з кінця XIX ст. відбувалося поступове розширення стансового характеру одягу. Непривілейовані верстви населення вже не розглядали модне вбрання як дворянське та із задоволенням переходили на європейську моду.

Згадаємо також, що специфіка одягу та взуття міського населення Катеринославської губернії кінця XIX – початку XX ст. залежала не тільки від соціального походження та прибутків, а й від сезонності, вікової та статевий приналежності, професійної зайнятості тощо. Так, серед верхнього чоловічого одягу популярними були розраховані на будь-яку пору року пальта. Їх ціна різнилася від 25–30 крб. (літні) до 100–150 крб. (хутряні) [27,с.2]. Не менш популярними серед чоловіків були фуфайки (від 50 коп.), кожухи (10–15 крб.) та сюртуки (близько 50 крб.). Поступово у моду входили також піджаки та піджачні костюми, які коштували у середньому в містах регіону від 6 до 14 крб. [9,с.4]. Натомість піджачні костюми за останньою берлінською та паризькою модою для представників еліти коштували вже від 15 до 45 крб.

Влітку городяни носили легкі ситцеві сорочки, жилети та брюки, вартість яких була досить помірною – від 2 крб. 75 коп. до 8 крб. 50 коп. Представники чиновництва Катеринославщини одягали навіть краватки.

Жіночий одяг був більш різноманітним. Із верхніх речей жінки носили демісезонні пальта (від 25 крб.), саки та полусаки (літні від 5 крб., зимові від 10 крб.) [9,с.4]. Серед менш забезпечених осіб були поширені тужурки та фуфайки. У теплу пору року жінки носили спідниці, блузки, сорочки-полотнянки і сукні, а восени та ранньою весною – манто і костюми із міцного полотна. В середовищі заможних городян у моду входили розкльошені спідниці, блузки з пишними рукавами, спідниці-шаровари, панчохи. Натомість носіння корсетів поступово відходило у минуле.

Щодо головних уборів, то чоловіки носили шапки, картузи, котілкі та капелюхи, вартість яких у залежності від якості матеріалу складала від 1 крб. до 7 крб. Серед

жіноцтва поширеними були капори та капелюхи різних фасонів: для свят, прогулянок, повсякдення.

Зазначимо, що городянки із заможного середовища купували собі дорогі капелюхи, вартість яких могла сягати більше 100 крб. Як правило, вони були прикрашені пір'ям, стрічками, хутром, квітами та навіть дорожочинним камінням. Таким чином, у жінок головний убір міг чітко визначати їх станове приналежність.

В якості допоміжних аксесуарів жінки із панівних станів суспільства носили вуалі, дорожочинні каміння, ексклюзивне пір'я та ін. прикраси, які, звичайно, не могли придбати жінки із бідного середовища.

В залежності від сезону міські жителі Катеринославської губернії носили чоботи, ботинки, туфлі та босоніжки. Пара чоловічого та жіночого взуття зазвичай коштувала від 3 крб., а дитячого від 2 крб. Зокрема, модним у міському середовищі було імпортоване з Америки взуття торгівельної марки «Епгем» [19, с. 6]. Втім придбати його могли лише забезпечені особи, адже його вартість складала від 13–14 крб. за пару.

Вкрай важливою проблемою в організації побуту населення міст Катеринославської губернії було і питання житлового забезпечення. Зазначимо, що заможні городяни з високим рівнем доходів проживали у великих квартирах чи просторих маєтках. Так, понад 62% власників дво- та трьохповерхових житлових будинків за своєю становою приналежністю були купцями, 26% належали до дворян та чиновництва, і лише 12% – представники міщанського стану, у власності яких переважно були нашвидкуруч збудовані флігелі [16, с. 166].

Необхідно зазначити, що вартість житла була різною. Зазвичай вона залежала від якості та місця розташування, а також від рівня благоустрою міста. Зокрема, квартири у шість кімнат та більше коштували 120–1300 крб. на рік [4, с. 256; 5, с. 590–591]. Причому найвищою їх ціна була у Катеринославі (від 900 до 1300 крб.), а найменшою – у Слов'яносербську (120 крб.). У таких типах квартир саме і мешкала міська еліта.

Квартири середніх розмірів у 4–6 кімнат коштували дешевше – від 80 крб. у позаштатному Слов'яносербську до 900 крб. у губернському центрі [4, с. 256; 5, с. 590–591]. Річна ціна таких квартир в інших містах регіону складала в середньому 400 крб. (33 крб. у місяць). Квартири, у яких було до 4-х кімнат коштували у містах регіону від 60 до 300 крб. у рік. Максимальна ціна на них була у Маріуполі (300 крб.) та Катеринославі (180–300 крб.), а мінімальна – у тому ж Слов'яносербську (36 крб.) [4, с. 256; 5, с. 590–591]. За більш помірковану вартість – 10–20 крб. на рік можна було винаймати окремі кімнати із включенням сюди і харчування [20, с. 7].

Таким чином, на межі XIX–XX ст. житло у містах Катеринославської губернії було досить високої вартості. Проте і завищені ціни далеко не завжди гарантували всіх зручностей проживання. Антисанітарія зустрічалася не лише серед найдешевшого житла, а й мала місце в дорогих квартирах. «У наших містах, – писав у 1900 р. «Мариупольский листок», – стан переважної більшості квартир не витримує навіть виправданої критики... Розташування кімнат, денне освітлення, вентиляція, влаштування необхідних побутових приналежностей – все це перебуває у незадовільному стані» [14, с. 2].

Важливою потребою городян у забезпеченні комфортних умов проживання була і система опалення житлових будинків. Найраціональнішим видом палива на межі XIX–XX ст. було кам'яне вугілля. Хоча досить поширеним видом палива в містах залишалися в той час й більш дешевші за вартістю дрова, солом та перегній.

Для освітлення свого житла городяни Катеринославської губернії переважно використовували гас і свічки. Електричне ж освітлення, що з'явилося наприкінці XIX – початку XX ст., було привілеєю представників заможних верств міського суспільства.

Поступово удосконалювалась в регіоні і система водопостачання, що значно покращило побут городян. Якщо у перші роки початку XX ст. у містах Катеринославської губернії водопровід діяв у Катеринославі, Олександрівську та Бахмуті, то в 1910 р. він з'явився і у Маріуполі. В інших містах регіону вода продовжувала постачатися лише з річок та спеціально викопаних криниць.

Зрештою у 1910 р. уже в усіх містах Катеринославщини одночасно з вивозом була розроблена система асєнізації, що у деякій мірі сприяло покращенню санітарного стану у регіоні. Проте каналізація в той час була збудована лише у губернському центрі, і то – тільки наприкінці 1914 р.

Зазначимо, що невід'ємним атрибутом культури повсякденності городян на межі століть є дозвілля.

Головною рисою міського життя під час переходу від традиційного до індустріального суспільства була ще остаточно не подолана замкненість станів, кожен з яких жив власним життям, мав свої певні розваги та користувався характерними тільки для нього формами відпочинку.

Так, дворяни, купці, заможні міщани брали активну участь у засіданнях клубів, відвідували театри, художні виставки, садово-паркові розваги. Такі способи відпочинку несли інформаційну наповненість, що сприяло розширенню світоглядних позицій, підвищувало культурний та освітній рівень відповідних груп населення. Таке проведення вільного часу через значні фінансові витрати не було характерне для малозабезпечених городян. Проте представники трудящого людю, які були вихідцями із середовища бідного міщанства та селян інколи могли дозволити собі відвідувати синематографи, циркові вистави, спостерігати за польотами аеропланів чи проводити безкоштовні прогулянки в садах. Все ж найпопулярнішими серед них зазвичай були практичні організаційні форми дозвілля (вуличні ігри, кулачні бійки), що неабияк відбивалося на їх вихованні та відділяло від «високої» культури еліти суспільства. Тому особливості проведення вільного часу городян Катеринославської губернії наприкінці XIX – початку XX ст. визначали не лише матеріальні можливості, а й місце та роль різних груп населення у міському соціумі.

Таким чином, особливості повсякдення міського населення Катеринославщини наприкінці XIX – початку XX ст. переважно залежали від їх матеріального статку. Тож, чим більшим був рівень доходів, тим кращі умови життя могли собі забезпечити городяни і навпаки.

За нашими підрахунками, у заможних сім'ях річні витрати на харчування складала приблизно 40% доходів, на одяг та взуття – біля чверті, на житло та комунальні послуги – близько 20%. Натомість середньорічні витрати робітничих сімей у відсотковому відношенні відносно їх заробітної плати становили: харчування – 56%, одяг та взуття – 12,3%, житло та комунальні послуги – 25,6%.

Прибуток городян визначав також особливості проведення ними вільного часу. Якщо дворяни, чиновники, купці у міру своїх матеріальних можливостей могли дозволити собі щоденний культурний відпочинок, відвідуючи театри, ресторани, бали, маскаради, різні паркові розваги і т.п., то малозабезпечені городяни віддавали перевагу проведенню вільного часу вдома або у шинках.

Список використаних джерел

1. Вестник екатеринославского земства. – 1904. – №51–55.
2. Вестник Мариуполя. – 1906. – 9 дек.
3. Вільшанська О. Повсякденне життя міст України кін. XIX – початку XX ст.: європейські впливи та українські національні особливості / О.Л. Вільшанська. – К.: Вид-во НАН України, Ін-т історії України, 2009. – 172 с.
4. Города России в 1904 году. – СПб.: Изд.-е Центрального Статистического Комитета МВД, 1906. – 1460 с.
5. Города России в 1910 году. – СПб.: Типо-Литография Н.Л. Ныркина, 1914. – 1120 с.
6. Державний архів Донецької області. – Ф.20. – Оп.1. – Спр.69.
7. Там само. – Ф.113. – Оп.1. – Спр.240.
8. Державний архів Запорізької області. – Ф.24. – Оп.1. – Спр.827.
9. Донецкая жизнь. – 1910. – 4 апр.
10. Известия Екатеринославского городского общественного управления. – 1909. – №2. – С.116.
11. Кирьянов Ю.И. Жизненный уровень рабочих России (конец XIX – начало XX в.) / Ю.И. Кирьянов. – М.: «Наука», 1979. – С.37–275.
12. Куприянов А.И. Городская культура русской провинции. Конец XVIII – первая половина XIX века / А.И. Куприянов. – М.: Новый хронограф, 2007. – 480 с.
13. Мариупольская жизнь. – 1906. – 9 дек.
14. Мариупольский листок. – 1900. – 2 авг.
15. Молчанов В.Б. Життєвий рівень міського населення Правобережної України (1900–1914 рр.) / В.Б. Молчанов – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – 318 с.

16. Памятная книга Екатеринославской губернии на 1867 г. – Екатеринослав: Тип. Губ–го Правления, – 1867. – 356 с.
17. Подов В.І. Історія Донбасу / В.І. Подов, В.С. Курило. – Луганськ: Вид–во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2009. – 300 с.
18. Портнова Т.В. Міське середовище і модернізація: Катеринослав середини XIX – початку XX ст. / Т.В. Портнова. – Д.: «Інновація», 2008. – 104 с.
19. Приднепровский край. – 1914. – 4 июл.
20. Приднепровский край. – 1914. – 9 ноябр.
21. Приходько М.П. Житло робітників Донбасу / М.П. Приходько. – К.: «Наукова думка», 1964. – 107 с.
22. Русская Правда. – 1912. – 25 окт.
23. Серый Ю.И. Рабочие Юга России в период империализма (1900–1913) / Ю.И. Серый. – Ростов–на–Дону.: Издательство Ростовского университета, 1971. – 212 с.
24. Утешева Г.В. Катеринославські народні гуляння на межі XIX–XX ст. / Г.В. Утешева // Придніпров'я: історико–краєзнавчі дослідження: зб. наук. пр. / Редкол.: С.І. Світленко (відп. ред.) та ін. – Вип. 6. – Д.: Вид–во ДНУ, 2008. – С.100–110.
25. Чорний Д.М. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX – початок XX ст.) / Д.М. Чорний. – Х.: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2007. – 304 с.
26. Шляхов О.Б. Україна на шляху до індустріального суспільства (друга половина XIX – початок XX ст.) / О.Б. Шляхов – Д.: Вид–во Дніпропетр. нац. ун–ту, 2010. – 244 с.
27. Южная Заря. – 1913. – 20 апр.
28. Южная Заря. – 1914. – 2 марта.
29. Южная Заря. – 1914. – 30 окт.

Грищенко Л.В. Особенности повседневности городского населения Екатеринославской губернии в конце XIX – начале XX вв.

Рассмотрены особенности повседневной жизни населения городов Екатеринославской губернии конца XIX – начала XX вв.

Ключевые слова: повседневность, быт, досуг, городское население, жизненный уровень.

Grizhenko, L. V. Features of everyday life of urban population of Ekaterinoslav province at the end of the 19–th century and at the beginning of the 20–th century

Considered are the the features of everyday life of population of cities of Ekaterinoslav province at the end of the 19–th century and at the beginning of the 20–th century.

Key words: daily occurrence, way of life, leisure, urban population, standard of life.

УДК 930(477)

Воронін В.М.

Державні відзнаки Директорії УНР: спроба створення повноцінної нагородної системи у часи Громадянської війни

Досліджено історію створення нагородної системи Директорії Української народної республіки, в тому числі нереалізовані проекти, що готувалися у Військовому міністерстві і в інтендантському відділі Генерального штабу.

Ключові слова: Директорія Української Народної Республіки, відзнаки Республіки та Слави України, Залізний хрест, орден Визволення, Генеральний штаб, Військове міністерство, нагородні статuti.

Для Директорії питання створення власних державних нагород набуло особливо великого значення враховуючи, що УНР весь час свого існування знаходилася у стані війни відразу з кількома противниками. Тому вони повинні були стати не тільки вагомою ознакою державної незалежності, а крім того і надзвичайно важливим заохоченням для війська. Однак, незважаючи на постійну й достатню системну роботу у цьому напрямку керівництва УНР та розробку відповідних детальних пропозицій, до кінця Громадянської війни діюча нагородна система так і не була створена. Але, дослідження роботи у нагородній сфері Директорії УНР представляє собою значний не тільки історичний інтерес – в значній мірі ці проекти (як і проекти гетьманського періоду про які йдеться у рукопису сотника Бориса Монкевича [2.арк.6]) вплинули й на створення нагородної системи незалежної України.

Як сказано в фундаментальній праці з історії вітчизняної фалеристики «Українська фалеристика. З історії нагородної спадщини»: «...розуміння необхідності створення власної повноцінної нагородної системи з різних за статусом нагород (орденів, хрестів, медалей, тощо) визрівало поступово, зі становленням незалежної України, розбудови її державних інститутів, включаючи в першу чергу ті, що повинні відповідати за створення й функціонування нагородної системи» [1,с.57].

Керівництво УНР періоду Центральної Ради, незважаючи на постійні гучні заяви щодо державотворення, не зробило жодного кроку до створення власної нагородної системи, що незмінно, у всі часи є не тільки невід'ємним, але і вкрай важливим атрибутом будь–якої державності. Не викликає сумніву, що у цій сфері сумні уроки Центральної Ради були в повній мірі враховані Директорією і це спонукало її керівництво активно зайнятися створенням власної нагородної системи.

Після антигетьманського перевороту і приходу до влади Директорії, у новій владі також з'явилося (з тих же самих причин, що й в гетьманській Українській Державі, яка перестала існувати) на порядку денному питання створення власної нагородної системи. Про те, яке значення надавалося цьому питанню Керівниками Директорії свідчить той факт, що вже 10 січня 1919 року уряд Директорії – Рада Народних Міністрів УНР прийняв рішення про заснування перших нагород новоствореної республіки – відзнак Республіки та Слави України.

При цьому очевидно, що за основу нагородної системи УНР була взята розроблена раніше гетьманська система, але вона була ще додатково спрощена, навіть у порівнянні з нагородним проектом сотника Б.Монкевича. Подібне граничне спрощення пояснюється тим, що становище УНР порівняно з Українською Державою було ще більш складним і уряд вкрай потребував створення власних нагород, якими би можна було заохочувати військо та своїх найбільш активних прихильників. Зрозуміло, що проста нагородна система надавала можливість запровадити їх набагато скоріше.

Про терміновість цих дій свідчить, перш за все, той надзвичайно красномовний факт, що не були розроблені навіть самі короткі статuti запроваджених відзнак

Республіки та Слави України. Також не були навіть ескізно розроблений і зовнішній вигляд новостворених нагород. Фактично Директорія прийняла лише тільки назви нових державних нагород, однак і це був важливий крок враховуючи, що гетьман Павло Скоропадський з квітня до грудня 1918 року так й не пішов далі розроблення проектів.

Тому майже відразу після постанови Ради Народних Міністрів – 24 січня 1919 року Директорія прийняла спеціальний закон, що регулював головні питання створюваної нагородної системи.

Про значення цього закону свідчить, зокрема, те, що прийнятий закон підписало фактичне все керівництво Директорії. Під законом стоять підписи Голови Ради Народних Міністрів В.Чеховського, за військового міністра начальника канцелярії Військового міністерства отамана Галкина. Затверджений закон «іменем Української Народної Республіки» був Головою Директорії В.Винниченком, членами Директорії Петлюрою, Андрієвським, Макаренком, членом-секретарем Ф.Швецем та посвідчений в.о. державного секретаря М.Корчинським [4, Ч.75].

Нагородний закон, хоча і був дуже коротким, вміщуючи лише чотири пункти, але при цьому регулював основні складові новостворюваної системи державних нагород.

Пункт перший регулював носіння нагород колишньої Російської імперії. Ним було заборонено «ношення на території Української Народної Республіки як орденських, так і інших зовнішніх відзнак бувшої Російської держави, за винятком Георгіївського хреста та Георгіївської зброї» [4, Ч.75].

Звернемо особливу увагу на те, що за загальної заборони носіння нагород колишньої Російської імперії, виключення робилося лише для Георгіївських хрестів (зрозуміло, що за цим загальним виключенням мався на увазі як офіцерський орден Святого Георгія, так і знак ордену Святого Георгія, яким нагороджувалися солдати та унтер-офіцери) та зброї. Це було зроблено з тією метою, щоб в армію Директорії йшли військові з цінним досвідом Першої Світової війни, для яких було важливо збереження права на носіння найбільш шанованої в Російській імперії бойової нагороди.

Другим пунктом встановлювалася особлива відзнака за участь в антигетьмансько-му повстанні, що повинно було згуртувати навколо Директорії найбільш відданих її прихильників. Як було сказано, встановлювалася «зовнішня відзнака» «на пам'ять останньої боротьби з гетьманом та його урядом» та надавалося «право носіння її всім, хто брав ту чи іншу участь у цій боротьбі» [4, Ч.75].

Третім пунктом засновувалася власне перша державна нагорода УНР двох ступенів, якою можна було нагороджувати як цивільних, так і військових. Як було сказано: «Встановити особливу відзнаку Республіка двох ступенів для тих громадян України, котрі особливо відзначилися своєю працею по відродженню України як в останній боротьбі проти гетьмана та його уряду і за весь час відродження Української Народної Республіки» [4, Ч.75].

Четвертим пунктом встановлювалася суто військова нагорода за відзнаку в бою (фактично вона була дуже близьким аналогом російського Георгіївського хреста, яким у білих частинах продовжували нагороджувати у Громадянську війну). Як було сказано: «Встановити відзнаку Слава України двох ступенів для тих старшин і козаків, котрі виявили своє лицарство в бою» [4, Ч.75]. Відзначимо при цьому, що на відміну від Георгіївських нагород Російської імперії, відзнака Слава України не ділилася на офіцерську (старшинську) та солдатську, що повинно було додатково засвідчити демократизм влади Директорії.

Також слід звернути увагу на те, що у законі Директорії не має взагалі слова «орден», хоча засновані нею нагорода Республіки та Слави України повністю підпадають під цю дефініцію. Замість цього використовується лише назва «відзнака». Це також пояснюється намаганням Директорії будь-що підкреслити свій демократизм, враховуючи, що революційна пропаганда зробила у свідомості більшості населення ордени однією з головних ознак «старого режиму».

Цей закон поклав начало створенню нагородної системи УНР й вона, незважаючи на вкрай важку ситуацію Громадянської війни розвивалася й далі.

Але закон від 24 січня так і залишився на папері – визначені у ньому відзнаки не були вироблені, їх статуту не розроблено, а жодного нагородження так й не відбулось. Це можна пояснити не тільки ситуацією Громадянської війни з постійною зміною ліній

фронтів, але і тим, що керівництво УНР розуміло його недосконалість та необхідність вироблення більш досконалої моделі (в тому числі її наближення до усталених європейських фалеристичних стандартів).

Зрозуміло, що в умовах, коли головним для існування УНР, була перемога на фронтах, вся увага приділялася саме заохоченню військових.

Показово, що як і раніше в Українській Державі, розробка нагород (бойових хреста та медалі, що було кроком к відкритому поверненню до традиційної нагородної системи) була доручена військовим. З квітня 1919 року ця робота виконувалася в інтендантському відділі Генерального штабу та 1-му відділі Персональної управи (займалася кадровими питаннями командного складу) [1, с.64].

Спочатку розробниками було запропоновано Головному отаману С.Петлюрі заснувати за військові відзнаки орден Святого Архистратига Михаїла двох ступенів, згодом назва була змінена на Визволення України. Однак С.Петлюрою назва не була прийнята, що змусило розробників знову повернутися до визначеної в законі від 24 січня назви – Республіки.

При цьому розробники підкреслювали в своїх проектах, що ця відзнака буде мати статус виключно бойової нагороди.

Проект статуту «бойової відзнаки Республіки» двох ступенів був остаточно складений у липні 1919 року, а докладний опис нагороди в серпні цього ж року.

Статут бойової відзнаки був виписаний докладно і слід констатувати, що він вже повністю відповідав європейській нагородній практиці. Він практично нічим не відрізнявся від статусів аналогічних бойових нагород європейських держав того часу. Одночасно не можна не помітити значну подібність статуту нагороди до Георгіївського статуту Російської імперії.

У статуті особливо підкреслювалось, що бойова відзнака Республіки «буде перед світом на всі часи доказом особистих бойових відмін та хоробрості за волю і національність Української Народної Республіки». При цьому всі нагороджені цією відзнакою автоматично отримували звання «лицаря відзнаки Республіки» [5, арк.11].

Днем утворення відзнаки пропонувалося проголосити 22 січня на честь «сполучення Західної і Наддніпрянської України в єдину Велику Соборну Україну». Зазначалося, що цей день повинен святкуватися щорічно у «всіх військових частинах і інституціях» [5, арк.11].

Як і в попередніх нагородних проектах Директорії, збереглося положення про те, що нагородою однаково «ушановуються старшини та козаки» [5, арк.11].

У проекті статуту принципово визначалося хто саме достойний нагородження цією відзнакою: «Ні попередні заслуги, ні одержані в боях рани не приймаються на увагу при вшануванні відзнакою Республіки, ушановується цією відзнакою виключно той, хто не тільки обов'язки свої виконував у всім по урочистій обіцянці, честі і долгу, але крім того виявив себе на користь і славу України особливою відміною» [5, арк.12].

Надалі ці «відміни» детально у статуті конкретизувалися наступним чином: «Хто, зневаживши очевидну небезпеку і вказавши сміливий приклад небоязкості, присутності духа і самопожертваності, учинить визначний військовий подвиг, увінчаний повним успіхом і давший явну користь нашому війську. Подвиг цей має бути виявлений або по розпорядженню вищого начальства або по власному умовлянню (власній ініціативі)» [5, арк.12].

Показово, що одночасно у статуті робляться красномовні зауваження з метою не дати розвинути в війську анархії та самовільним, нехай і хоробрим виступам (що було в цей час більш ніж актуально): «...дисципліна є душа військової служби...всякий вчинок, її порушувачий, не користь і славу, а шкоду і сором приносить. По цьому, коли, вказуючи зазначений подвиг, він розірве загальний зв'язок подій, головним воєначальником вироблених, при тім зі згубленим виходом, то не тільки позбавляється всіх прав на одержання відзнаки Республіки, але вкупі з тим, як поручитель дисципліни, віддається під військовий суд» [5, арк.12].

У другому розділі статуту у 49-ти пунктах надзвичайно докладно (як раніше у Георгіївському статуті) «по всім родам зброї взагалі розписується за які саме військові подвиги старшини та солдати нагороджуються бойовою відзнакою (як приклад – у п.18 сказано «хто особисто, з безпекою для життя, вибухами або іншим робом виб'є

ворога з бліндажів, казематів, контрмінних галерей, капонірів або інших оборонних будівель» [5, арк. 13].

Розділ другий не менш докладно визначає порядок нагородження і, знову таки, визначений порядок нагородження надзвичайно схожий з тим, що у Георгіївському статуті. Явно за зразком Георгіївської думи пропонувалося з «7 лицарів відзнаки Республіки» утворити Раду «для розгляду представлень по нагородженню відзнакою Республіки» [5, арк. 14].

Також зазначалося, що «після вирішення і ухвалення Радою представлень на осіб, котрі будуть визнані поважним нагородження відзнакою Республіки, такі представлення, з закінченням Ради, надсилаються до Головного штабу для складання наказу війську Української Народної Республіки» [5, арк. 14].

У четвертому розділі також дуже детально визначалися «особливі прав та переваги» нагороджених, що робило статут повністю завершеним.

24 серпня 1919 року Головним управлінням Генерального штабу був запропонований проект опису нагороди, що повинен був виглядати як прямий хрест із окисданого заліза, у центрі якого з обох боків круг покритий блакитною поливою [6, арк. 26].

Одночасно було запропоновано і медаль Республіки чотирьох ступенів, що повинна була стати бойовою відзнакою нижчого рівня.

В пояснювальній записці від 14 липня 1919 року за підписом начальника Головного управління Генерального штабу про згадану медаль було сказано наступне: «Медаль кожного ступеня відрізняється між собою як по металу, з котрого вона зроблена, так і по своєму зразку. Вибрані зразки медалей містять в собі ідею поступового переходу від 8-мигранного многоугольника (4-а ступінь) до хреста з широкими кінцями (1-а ступінь), маючи на увазі, що слідуюча, більш висока нагорода відзнака «Республіки» є теж хрест, але ще більш рельєфний і більш відрізняючийся від проєктуємих зразків медалей» [2, арк. 23в].

Однак і на цей раз запропонований проєкт не був реалізований, чому не сприяла в першу чергу ситуація на фронті.

За важкі бої армії УНР наприкінці 1919 – початку 1920 року Директорія хотіла запровадити спеціальну відзнаку «За зимовий похід і бої», розробкою якої займалася Пенсійна управа Військового міністерства. Остаточний проєкт нагороди (яка отримала офіційну назву Залізного Хреста) був затверджений одночасно з орденом Визволення 19 жовтня 1920 року, коли вже Директорія була витіснена червоними військами з української території.

Як було сказано у Наказі Головної команди війська УНР (за підписом Головного отамана Петлюри і в.о. військового міністра генштабу генерал-поручника Галкіна) про встановлення в армії ордена Визволення і відзнаки Залізний хрест: «Трьохрічна безупинна боротьба кращих синів нашого народу з ворогами самостійності нашої держави заслуговує вищої похвали й невідкладно вимагає особливого відзначення тих із них, які своєю хоробрістю в боях або енергією та неустанною працею принесли визнану користь для держави. Для здійснення цього завдання в Українській республіканській армії встановлюються ордени 1. Визволення й 2. Відзнака Залізного хреста, статут яких до цього додаються» [7, арк. 69].

У цьому ж документі встановлювалось взаємне старшинство орденів:

- а) орден Визволення 1-го ступеня.
- б) орден Визволення 2-го ступеня.
- в) відзнака Залізного хреста.

Одночасно зазначалося, що «відзнакою Залізного хреста можуть бути нагороджені по присуду Ради Залізного хреста особи, які брали участь в поході з грудня по 6 травня 1920 р., незалежно від нагороди другими орденами» [7, арк. 69].

Слід особливо відзначити, що вперше у нагородній практиці України було піднято питання про нагородження державними відзнаками іноземних громадян, що було значним кроком уперед в розвитку нагородної системи. Згідно з положенням підписаного наказу: «Приймаючи на увагу можливість нагородження зазначеними вище орденами не тільки військових, а й цивільних, а також підданих інших держав, – військовому

міністру одночасно з цим подбати про проведення статутів через Раду Народних Міністрів» [7, арк. 69].

Разом з наказом також були прийняті статuti орденів Визволення і відзнаки Залізного Хреста.

Що стосується відзнаки Залізного хреста, то звертає на себе увагу, що в положенні особливо відзначається можливість нагородження нею жінок з військового медичного персоналу (що було абсолютною новиною в нагородній системі України): «Сестри-жалібниці, фельдшеріці й інші особи-жінки медичного персоналу отримують жетон (такий же хрест, але зменшений в три рази, який носить в розетці жовто-блакитного кольору); жетон дає права й привілеї такі, як і відзнака Залізного хреста» [7, арк. 70].

Як і в попередніх нагородних проєктах Директорії був чітко прописаний порядок нагородження. Згідно з ним відзнака давалася виключно по затвердженню спеціально створеною радою Залізного хреста. Рада Залізного хреста складалася з представників від частин, приймавших участь в поході, старшин та козаків по одному від полку, по обранню учасників походу. Ради для козаків збирались при дивізіях, а для старшин – при штабі армії.

Також вперше в нагородній справі визначався кодекс поведінки нагороджених які за його порушення могли бути «притягнуті до відповідальності» (тобто фактично йшлося про позбавлення отриманої нагороди). Згідно з п.4 Розділу II: «Особи, що мають Залізний хрест повинні стежити за тим, щоб жоден лицар цього хреста не заплямував козацької честі. Кожен лицар, що зробив ганебний вчинок, притягується до відповідальності радою по заяві хоч би одного лицаря» [7, арк. 70].

Надзвичайно ретельно у положенні були виписані права і привілеї нагороджених відзнакою. Достатньо сказати, що цей розділ складався з 37 пунктів. При цьому серед них були пункти, які торкалися прав і привілеїв родин нагороджених.

Так, гарантувалося, що дружини лицарів після смерті чоловіка одержують пенсію в розмірі, яку отримували померлі чоловіки або яка належала їм на протязі одного року, після чого одержують пенсію на загальних підставах. Крім того, дружина й діти до повноліття лицаря забезпечувались безкоштовним лікуванням в державних та громадських лікарнях.

Ще більшій увазі заслуговує і затверджений статут ордена Визволення, що став першим орденом УНР.

Вивчаючи затверджений статут не можна не помітити, що він в значній мірі схожий з проєктом ордена Республіки, що розроблявся раніше.

При цьому, як і раніше, в статуті ордена Республіки, відчувається значна схожість зі статутом орденом Святого Георгія-Победоносця, що цілком логічно. Більшість старшинського складу армії УНР походило з офіцерів колишньої Російської імператорської армії і для них була зрозуміла логіка створення нового бойового ордена.

Статут ордена Визволення складався з шести наступних розділів: Загальні положення, Порядок нагороди і нагородної ради, Хто й за що може бути нагороджений орденом Визволення, Про привілеї лицарів ордена Визволення, Опис ордена Визволення, Положення про печатку ордена Визволення [8, арк. 3–7].

У статуті підкреслювалось, що орден Визволення (як і колись хрест Святого Георгія-Победоносця) «має свідчити про високу хоробрість і бойові відзначення військовослужачих» [8, арк. 3].

Надзвичайно схожий (фактично ідентичний) з Георгіївським статутом і наступний пункт: «Орден Визволення встановлюється для нагородження начальників всіх ступенів (старшин і козаків) за виявлені ними в військовий час зі своїми частинами вчинки хоробрості, мужності і розпорядності і воєнків всякої ранги за виявлені ними у військовий час вчинки персональної хоробрості й мужності» [8, арк. 3].

Згідно зі статутом, для розгляду представлень по нагородженню орденом Визволення утворювалася Вища нагородна рада для розгляду представлень Відзначалося, що надалі в раді «з 7 лицарів цього ордена по призначенню головного отамана» головує член, обраний самою радою [8, арк. 3].

Також буда передбачалося, що «в надзвичайних випадках, коли відзначення старшин та козаків виявлені в яскравій і повній мірі на місці самого бою і не виникає сумніву відносно нагородження вчинка орденом, то воно може бути зроблено по докладу

командуючого армією персонально Головним отаманом без попереднього розгляду у Вищій нагородній раді з видачею самої нагороди на місці бою» [8, арк.3].

Передбачувалося і питання перших нагороджень, до того як буде утворена Вища нагородна рада: «Перші нагородження до утворення необхідної при Вищій нагородній раді кількості лицарів ордена, провадяться владою Головного отамана Українського республіканського війська з числа тих осіб, які виявили в Дієвій армії особисті бойові відзначення» [8, арк.3].

Було ретельно деталізовано хто саме і за які подвиги може бути нагороджений. Крім того, що цьому було спеціально присвячено цілих 35 пунктів статуту, давалося і визначення головного принципу нагородження: «При нагородженні орденом Визволення не звертається уваги ні на відзначення в минулих війнах у складі чужих армій, ні на високі ранги. Нагородження вимагає не тільки того, щоб нагороджує мий виконував свої службові обов'язки згідно з урочистою обіцянкою, з вимогами військової честі і морального зобов'язання, відзначився, може й несподівано для себе, яким-небудь славетним вчинком, але щоб носив в собі серед інших чесно ще й деякі душевні якості, нерозлучно зв'язані зі здібністю до високих подвигів, як, наприклад, зневажання явної небезпеки та хоробрість, сміливість та відвага, присутність духу ті рішучість, самоофіра та самовідречення, здатність до проявлення власної ініціативи, коли того вимагається, вірність до України й любов до Батьківщини та до військової слави, дисциплінованість та відданість своїй справі» [8, арк.4].

Таким чином, можна констатувати, що нагородна система (хоча і виключно на папері, без виготовлення орденських відзнак і проведення реальних нагороджень) була створена Директорією УНР лише наприкінці 1920 року, коли Громадянська війна була нею повністю програна і територія України була залишена.

Список використаних джерел

1. Українська фалеристика. З історії нагородної спадщини. (У двох книгах). Керівник авторського колективу Д.В. Табачник. – К., 2004. – Книга 1.
2. Центральний державний історичний архів в м. Львові. – Ф.316. – Оп.1. – Спр.22.
3. Нагороди України. Історія, факти, документи. (У трьох томах). Керівник авторського колективу Д.В. Табачник. – К., 1996. – Том 1.
4. Вістник державних законів для всіх земель Української Народної Республіки. – 1919. – Вип. 5.
5. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф.1075. – Оп.1. – Спр.45.
6. Там само. – Оп.2. – Спр.3.
7. Там само. – Ф.3172. – Оп.1. – Спр.30.
8. Там само. – Ф.1075. – Оп.1. – Спр.117.

Воронин В.Н. Государственные отличия Директории УНР: попытка создания полноценной наградной системы во время Гражданской войны

Исследована история создания наградной системы Директории Украинской народной республики, в том числе нереализованные проекты, которые готовились в Военном министерстве и в интендантском отделе Генерального штаба.

Ключевые слова: Директория Украинской Народной Республики, отличия Республики и Славы Украины, Железный крест, орден Освобождения, Генеральный штаб, Военное министерство, наградные уставы.

Voronin, V.M. State awards Ukrainian People's Republic Directory: an attempt to form an award system in the Civil War

Researched the history of the award system directory Ukrainian People's Republic, including unrealized projects prepared in the War Ministry and the General Staff of the Quartermaster Department.

Key words: Directory of Ukrainian People's Republic, the Republic of awards and Glory of Ukraine, Iron Cross, Order of Liberation, General Staff, War Department, award statutes.

УДК 94(47+57) «1920/1930»

Дєдков М.В., Васильчук Т.В.

Радянська повсякденність 20—30-х рр. XX ст.: пошуки консенсусу

Проаналізовано основні складові сучасного історіографічного дискурсу концепції повсякденності. З'ясовано, що становлення цього проблемно-тематичного напрямку в історіографії розпочалося на початку 1990-х рр. XX ст. як оптимальної методологічної парадигми висвітлення соціально-економічного розвитку країни у 20—30-х рр. XX ст.

Ключові слова: історія повсякденності, структура повсякденності, системний аналіз на мікрорівні соціального буття.

Методологічний плюралізм, характерний для сучасного історіографічного процесу, вирізняється наявністю різних теоретичних моделей з'ясування політичної та соціальної історії. Дослідники соціально-політичних відносин в СРСР 1920—30-х рр. застосовують пізнавальну схему, яка базується на двох основних епістемологічних засадах – теорії тоталітаризму та концепції модернізації. Вони набули поширення в історичній літературі, хоча ставлення до них науковців неоднозначне: одні сприйняли їх за методологічну основу, інші заперечують ґносеологічну спроможність подібних концепцій. Однак, попри теоретичні суперечки, вони прижились в історіографії, стали її характерними ознаками. Якщо теорія тоталітаризму, тобто висвітлення історії України через політичний розвиток радянського суспільства, пронизує переважну більшість праць «перебудовної» та пострадянської доби, то її протилежністю на сьогодні почала виступати концепція повсякденності, яка більше орієнтована на виклад та аналіз соціальних складових історичного процесу.

Мета поданої розвідки, не вдаючись до висвітлення основ зазначеної концепції, її формування, позаяк це має бути окремих дослідженням теорії і принципів історичного пізнання в цілому, з'ясувати основні складові сучасного історіографічного дискурсу в обраному жанрі історіописання.

Провідними науковцями цього модерного напрямку вивчення історії – є представник німецької Alltagsgeschichte Адольф Людтке, італійської Microstorie Джованні Леві, Карло Гінзбург, Карло Поні та вчені, що гуртуються навколо журналу Quaderni Storic, історики «школи Анналів» які досліджують «histories de la vie quotidienne». Поміж дослідників мікроісторичного підходу вирізняються такі вектори історичного аналізу, як соціальна (системна) і культурна (епізодична) мікроісторії. Адепти соціальної мікроісторії зорієнтовані на компаративізм та методологічний індивідуалізм, більше наближений до соціологічних екзерсисів. Слід також згадати про «історію низу», долю якої опікуються деякі англійські дослідники, але мабуть варто погодитися, що всі згадані напрямки та відгалуження повинні використовуватися, як слушно зауважує професор історії Йоркського університету Д.Шарп, «для критики, доповнення і посилення головної течії історичної науки» [1, с.54].

Основним є поняття «повсякденність», хоча існує безліч його тлумачень, тому, на думку російської дослідниці М.С. Жулевої, єдиної і визнаної дефініції немає [2, с.4]. Зміст поняття «повсякденне життя» і предмет «історії повсякденного життя», вважає вона, є «об'єктом наукового теоретизування» суспільствознавців, а історики мають справу з конкретними явищами. Історія повсякденності, за її словами, це історія рядових учасників історичного процесу. До повсякденності вона зараховує також взаємовідносини, вчинки, ідеали, звичаї і традиції, ціннісні орієнтації, які регулюють поведінку людей, індивідуальну і колективну практику, форми комунікації. Ці погляди підтримує і відомий вітчизняний фахівець з питання, що розглядається, доктор історичних наук О.А. Коляструк, яка зазначає, що історія повсякденності є галуззю соціально-антро-

пологічних студій, оскільки її об'єктом є людина у життєвому просторі щоденності в інститутах суспільної організації і культурної комунікації [3, с. 10].

З'ясовуючи методологічні аспекти історії вивчення повсякденності, Ж.О. Абregoва звернула увагу на понятійно-термінологічну строкатість, характерну для низки праць істориків. Вони використовують різні тлумачення: «повсякденне життя», «повсякденне людське буття», «життєвий світ» [4]. На її думку історія повсякденності є традиційною для історіографії науковою проблемою, яка досліджується безсистемно. Визначення повсякденності істориками стосуються реальних процесів, відтак є перехідним від теорії до практики історичного дослідження.

Теоретико-методологічне обґрунтування концепції повсякденності достатньо висвітлене, але її застосування в конкретно-історичних дослідженнях відбувається значно повільніше. Історики намагаються показати складові повсякденного духовного життя українського селянства [5], обговорюють теоретичні та історичні підходи до самої структури повсякденності [6], вивчають бюджети міського населення як джерело висвітлення матеріального побуту [7], діяльність земельної громади селян [8], пільги номенклатури освітніх [9] та партійно-радянських установ [10], повсякденні турботи дрібних кустарів [11], «непманів-торгашів» [12], розкривають особливості побуту та дозвілля сільського населення України 1920–30-х рр. [13], виявляють деформації традиційної етнокультури українців 20–30-х рр. XX ст. [14], досліджують повсякдення окремих верств населення [15], аналізують структури повсякденності окремих територій [16]. Саме конкретні аспекти соціальної мікроісторії розкривають проблему повсякденного життя суспільства, ідентифікують його, тобто визначають рівень його розвитку.

На думку українського дослідника історії повсякденності О.А. Удода, котрий вивчає освітньо-духовне життя радянського суспільства 1920–1930-х рр., засновником наукового напрямку вивчення цієї проблеми був Ф.Бродель. Саме він, як наголошує О. Удод, виділив «матеріальну базу людського життя» – харчі, житло, техніку, одяг, гроші, тобто структуру повсякденності [17]. Український дослідник звернув увагу на еволюцію форм поселення та житла українців, особливо у 1920–30-х рр., які зазнали змін внаслідок проведення колективізації та соціалістичної модернізації побуту. Висвітлюється не житлова проблема, а історія трансформації самого житла, структури міст, сіл, адаптованих до нової адміністративно-командної системи управління суспільними процесами. Така точка зору на дослідження соціально-побутових відносин, відтак і повсякденного життя радянських людей, стає константою сучасної української історіографії.

Історичний аспект вивчення історії повсякденності радянського суспільства 20–30-х рр. минулого сторіччя започатковано наприкінці 1980-х рр., коли історики намагалися показати соціальні аномалії розвитку радянського суспільства. Вони висвітлювали особливості повсякденного життя так званих маргінальних груп суспільства (повій, безпритульних дітей і дорослих, алкозалежних тощо), не вдаючись до теоретизування. Зміна історіографічної ситуації, яка склалася внаслідок демонтажу марксистської методології, сприяла міждисциплінарним дослідженням та взаєминам. На початку 1990-х рр. з'явилися дослідження соціологів та філософів [18], які активізували розробку істориками відповідного понятійного апарату науково-історичних досліджень [19]. У 1994 р. побачила світ стаття ленінградської дослідниці Н.Б. Лебіної [20], яка стосувалася соціальних аномалій повсякденного життя міського населення, тобто конкретних питань – пияцтва, проституції, безпритульності. Наступного року вийшов збірник матеріалів наукової міжнародної конференції, присвяченої виключно проблемам повсякденності у 1921–1941 рр. [21]. Конференція започаткувала наукову легітимність терміну «радянська повсякденність», а також визначилася стосовно її структури – побут, повсякденні турботи, житло, соціальні девіації тощо. Інноваційними є застосування поняття «повсякденність економіки», яке розкриває соціально-економічний вплив державної політики цін на життя людей, а словосполучення «економіка російської повсякденності» має відношення до харчування робітників, зарплати, карткової системи, доходів населення.

Повсякденність, на думку Л.Тарасевича та Б.Старкова, радянські історики та сучасні дослідники міжвоєнного періоду висвітлюють ізолювано від політики та економіки [21, с. 6–17]. С.О. Шинкарук, застосовуючи теоретичні методи концепцій повсякденнос-

ті, розкриває нове бачення соціально-політичного життя інтелігенції, її ставлення до більшовицького режиму, а головне його вплив на ментальність цієї групи населення. Підходи, запропоновані ними, є справді конструктивними, позаяк через індивідуальне, тобто соціально-повсякденне, висвітлюється образ епохи і реальне життя суспільства. Російські науковці першими порушили декілька принципових проблем дослідження радянської повсякденності: загальносоціальні орієнтації і норми міжособистих відносин, індивідуального мікросередовища та самоідентичності людини, публічного і приватного життя, протиставлення закону і звичаю, відносин держави і суспільства, стереотипів групової моралі в колгоспах та в обшині, соціальної самотності.

Історія повсякденності радянської епохи, якщо покликатися лише на праці інноваційного спрямування з даної проблеми, заявила про себе переважно упродовж другої половини 1990-х рр. Формування історіографії започаткували праці з історії повсякденного життя міста, автором яких є доктор історичних наук, професор Санкт-Петербурзького університету економіки і фінансів Н.Б. Лебіна. У 1997 р. вона опублікувала великий розділ в колективній монографії про повсякденне життя у 1920–30-х рр. [22], а через два роки індивідуальну монографію [23]. Чотири розділи її ґрунтовної праці висвітлюють традиційні аномалії та їх радянську специфіку (пияцтво, злочинність, проституцію, смерть та обряди поховань), інверсії норми і патології («безбожний побут», нова релігія, комунальний уклад життя), пряме нормування повсякденності (будинки, одяг), непряме нормування повсякденності (дозвілля, приватне життя). Новизною вирізняється розділ про «квартирний переділ», тобто про «комунальну повсякденність» мешканців багатоквартирних будинків, про ущемлення прав колишніх власників квартир, про їх дивну соціалізацію, про синдром «доносительства». Структура повсякденності, яку обрала Лебіна за предмет дослідження, має функціональне спрямування, а не статичне висвітлення простого побуту, що є характерним для більшості сучасних праць.

Особливості повсякденного життя мешканців радянських міст є предметом дисертаційного дослідження С.Є. Паніна [24]. Дисертація М.С. Жулевої, яка присвячена вивченню повсякденності міського населення, стосувалася переважно соціально-демографічного аспекту: зовнішнього вигляду міст, їх комунікацій, демографічної характеристики, сімейно-шлюбних відносин, взаємин поколінь, виховання дітей, житла, бюджету сімей, зарплати робітників, медичного обслуговування, дозвілля, масових форм культурного життя, свят, а також девіантних форм повсякденного життя. Історико-демографічний аспект життєдіяльності міської сім'ї, у тому числі і протягом першої половини 1920-х рр., є ключовим в індивідуальній монографії Н.А. Араловцев [25]. З шести розділів книги, два припадають на 1921–1926 рр.

Складовою частиною структури повсякденності 1920–30-х рр., судячи з проблемно-тематичних пріоритетів історіографії, є тема проституції та побутової злочинності. Їхньому висвітленню присвячено статті соціологів та істориків – Н.Б. Лебіної [26], В.В. Нікуліна [27], Т.В. Царєвської [28]. Характерною ознакою цих робіт є виокремлення соціальних аномалій в якості аргументу про утопічність остаточного подолання згаданих «соціальних проблем» в умовах радянської системи влади. Ореол новизни зумовлений гостротою постановки самої проблеми соціальних аномалій в контексті формування і функціонування радянського способу життя суспільства, тобто їх наявність засвідчує історичний факт неспроможності нової влади подолати феномен девіантності. У 2002 р. була захищена дисертація на тему соціальних аномалій у повсякденному житті населення СРСР 1920-х рр., автор якої показав соціально-економічні та політичні умови їх виникнення [29]. Традиційними підходами вирізняються дисертації М.Ф. Сморгунова [30], М.В. Балахіної [31], І.А. Рябцевой [32] про соціально-побутове становище жінки-робітниці, про подолання дитячої безпритульності, демографічні і соціальні питання жіноцтва у 1920–30-х рр.

Оригінальним напрямком в історіографії проблем повсякденного буття соціально-вікових груп суспільства є дослідження умов життя молоді. Необхідно зазначити, що ця тематика активно досліджується російськими істориками. Вплив політичних, державних, громадських організацій на соціальне становище молоді показано в дисертації В.І. Бріля [33], соціальної політики на молодь в роботі Р.А. Семка [34], а проблеми працевлаштування молодого покоління досліджував Е.С. Маруцький [35].

Життєдіяльність молодих людей у роки непу стала предметом наукових уподобань Є.С. Постнікова [36]. О.Ю. Рожков досліджує побут школярів, студентів, червоноармійців у 1920–х рр., захистив докторську дисертацію у 2003 р. [37]. Взаємини влади і молоді показав А.А. Селєзін, аналізуючи особливості соціально–політичної адаптації молоді в умовах непу та формування монопартійної політичної системи [38]. Про діяльність побутових комун робітничої молоді писали Д.Ю. Гнатівська та М.Р. Зезіна [39], а про матеріальні умови життя робфаківців І.О. Сергачев [40]. Проблеми побуту студентів та молоді загалом висвітлювалися в роботах, які стосувалися непу, але в контексті соціальної політики держави, а не теорії чи історії повсякденності. Про них пише український історик В.І. Прилуцький, виокремлюючи соціально–політичний аспект [41].

Матеріально–побутові умови життя робітників та соціально–трудова конфлікти на промислових підприємствах стали предметом наукових розвідок Ю.М. Іванова [42]. Непівська проблематика соціальної повсякденності активніше висвітлюється російськими істориками. Зокрема, соціальні та соціокультурні аспекти повсякдення виокремлено у збірнику наукових статей, підготовленого у 2006 р. в Інституті російської історії РАН. Так, Н.А. Араловець розглянула соціально–демографічний аспект міської сім'ї, тобто різних груп населення – непманів, службовців [43, с.404–417]. Виділено умови життя жінки, її ставлення до шлюбу, а з другого боку спроби деяких більшовицьких лідерів модернізувати сімейні відносини, переглянути етичні норми у відносинах між чоловіком та жінкою. До проблематики повсякденного життя міського населення можна віднести і статтю Т.М. Смірнов, яка стосувалася демуніципалізації будинків в роки непу, а загалом діяльності домоуправлінь та комунальних служб, побуту так званих «комуналок» [43, с.468–481]. Нещодавно історичний факультет Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна сформував одну з найцікавіших збірок наукових розвідок присвячених історії повсякдення. Декілька статей присвячені якраз повсякденню радянської доби, а саме 20–30–м рр. XX сторіччя [44].

У сучасній українській історіографії присутні праці, які можна віднести до класичних прикладів соціальної історії в її «повсякденній» інтерпретації. Підважує означений модерний дискурс лише відсутність ґрунтовних монографічних праць, а на противагу, наявна велика кількість статей та розвідок. Побутом будівельників великого індустріального комплексу та питаннями медичного обслуговування робітників в 1920–30–х рр. переймається В.Г. Ткаченко [45;46], матеріальне становлення науково–педагогічної інтелігенції досліджує О.А. Коляструк [47], повсякденні проблеми українських селян цікавлять відомого дослідника С.Р. Ляха [48;49]. Цікавою є спроба показати повсякденні турботи непманів [50], тобто приватних підприємців.

Пріоритетною, судячи з кількості праць, є історія створення та функціонування системи соціального забезпечення. У 1990 р. була захищена одна з перших дисертацій про державний інститут соціального забезпечення [51], написана на методологічних принципах радянської історіографії. В Україні цю проблему досліджує В.Г. Шарпатий. Перша його книга вийшла у 2004 р. і тематично розкривала формування системи соціального забезпечення в УСРР 1919–1922 рр., а також особливості пенсійного забезпечення деяких соціально–професійних груп населення, матеріально–побутове становлення червоноармійців, беженців та «жертв контрреволюції» [52]. Друга монографія Шарпатого висвітлює особливості функціонування системи соціального забезпечення в УСРР 1921 – першої половини 30–х рр. [53]. Пенсійне забезпечення відповідних категорій суспільства розкриває маловідомий аспект його повсякденного життя у 1920–30–х рр. Громадські форми соціальної взаємодопомоги досліджував С.М. Свистович, монографія якого вийшла у 2007 р. [54].

Історія повсякденного життя селянства і села в цілому, незважаючи на колосальну кількість праць з аграрної історії, висвітлюється опосередковано або в контексті соціально–економічного розвитку за усталеною історіографічною традицією. В українській історіографії є низка досліджень про селянство 1920–30–х рр., серед яких безпосереднє відношення до повсякденного укладу життя мають книги В.В. Калініченка про селянське господарство періоду непу [55].

Історики виокремлюють проблему повсякденного життя населення у роки перших п'ятирічок через підприємництво і ринок, товарний дефіцит, діяльність торгсінів

[56;57]. Функціонування селянської сім'ї в роки непу з'ясувала О.М. Вербицька, зосереджуючись на соціально–демографічних аспектах та сімейно–шлюбних відносинах [43]. Декларуючи у назвах проблеми «соціальної політики», особливо на селі, історики зосереджуються інколи на політичних аспектах – розкуркулюванні, конфліктах, податках, які мають відношення до повсякденного життя селян, але опосередковано, враховуючи поняття «структура повсякденності». Залишається поза увагою соціально–психологічний аналіз повсякденності, котрий лише постає в історіографії, особливо в умовах екстремального існування людей, тобто на межі «масової маргінальності». Повсякденна історія життєдіяльності колгоспного та самодіяльного селянства 1930–х рр. чекає дослідників. Краще висвітлюється праця і побут спецпереселенців, тобто розкуркулених та депортованих селян. Новим напрямком історичних досліджень є з'ясування повсякденного життя іноземців, які працювали на промислових підприємствах.

Практично залишалася поза увагою істориків тема повсякденного життя етнічних меншин України у міжвоєнний період. Проте в 2011 р. вийшла друком монографія Л.Д. Якубової, в якій досліджується історія повсякденності в її етнічному розрізі [58].

Підсумовуючи аналіз науково–історичної літератури з проблем вивчення повсякденного життя населення радянського суспільства, слід визнати досить потужний старт цього проблемно–тематичного напрямку в історіографії. Його становлення фактично розпочалося на початку 1990–х рр., коли пострадянська історична наука перебувала у творчому пошуку оптимальної методологічної парадигми висвітлення соціально–економічного розвитку країни у 20–30–х рр. XX ст., які вирізнялися крутими поворотами, політичними експериментами, неоднозначними соціальними наслідками. Для певної частини дослідників повсякденність належить до одного з розділів соціальної історії. І на сьогодні історики з'ясовують теоретико–методологічні аспекти її дослідження.

Історіографічний аналіз свідчить про певну тематичну одноманітність, яка обмежується висвітленням соціальних аномалій у побуті міського та сільського населення. Ця складова досліджується набагато ширше, ніж решта історико–теоретичних проблем. Фактично залишається малодослідженою історія повсякденності селянства, незважаючи на велику кількість праць з проблем аграрних відносин. Недостатнє вивчення історії повсякденності робітників промислових підприємств можна пояснити консервативністю усталеної за роки радянської історіографії теми індустріалізації. Теорія повсякденності дозволяє розширити пізнавальні можливості історичних досліджень. Її представники не уособлюють «ревізіоністську групу» в історіографії, проте формують її новий напрямок. «Ревізії» підлягають методологічні принципи радянської історіографії, з її соціально–класовою домінантою і теоретичною однотипністю. Теорія повсякденності є виразником системного аналізу на мікрорівні соціального буття різних груп суспільства, а не універсальною методологічною базою історичних досліджень. Її новизна відносна, позаяк питання побуту та соціальних аномалій досліджувалися у далеких 20–х рр., але без відповідної теоретичної бази. Історики ще не з'ясували єдиної дефініції, однак найпоширенішими є терміни «історія повсякденності» та «повсякденне життя». Ключове значення має термін «структура повсякденності», тобто її складові частини.

Список використаних джерел

1. Шарп Джим Історія низу. Нові перспективи історіописання / Джим Шарп / ред. П.Берка; пер. з англ. – К.: Ніка–Центр, 2004. – 392 с.
2. Жулева М.С. История повседневности жителей г. Кургана в 1929–1941 гг.: автореф. дис. ... канд. ист. наук.: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / М.С. Жулева. – Курган, 2004. – 21 с.
3. Коляструк О.А. Методология истории повсякдення / О.А. Коляструк // Вісник Харк. нац. ун-ту ім. В.Н. Каразіна. – 2011 – №982: сер. «Історія». – Вип. 44 – Спец. вип. – С.8–21.
4. Абрегова Ж.О. Повседневная жизнь сельского населения Кубани (конец XIX – первая треть XX вв.): автореф. дис. ... канд. ист. наук.: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / Ж.О. Абрегова. – Майкоп, 2004. – 25 с.
5. Дровозюк С.І. Духовне життя українського селянства як предмет конкретно–історичного дослідження / С.І. Дровозюк // Український історичний журнал. – 1994. – №5. – С.61–67.

6. Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки / голова ред. В.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2005. – Вип. 1. – 401 с.
7. Калініченко В.В. Бюджетні обстеження 20-х років як джерело до вивчення матеріального становища міського населення України / В.В. Калініченко, П.В. Ямпольський // Вісн. Харків. ун-ту. – 1997. – №396. – С.139–145.
8. Калініченко В.В. Організація та діяльність земельної громади в українському доколгоспному селі (1922–1930 рр.) / В.В. Калініченко // Вісн. Харків. ун-ту. – 1997. – №396. – С.124–138.
9. Виговський М.Ю. Повсякденна діяльність номенклатури освітніх установ початку 30-х рр. XX ст. (за матеріалами протоколів засідань колегії Наркомосу УСРР, серпень 1931–1932 рр.) / М.Ю. Виговський // Соборна Україна: історична ретроспектива: зб. наук. стат. – Випуск 4. – Т. 1. – Черкаси: Черкас. нац. ун-т, 2006. – С.43–47.
10. Дорошко М.С. Становлення системи номенклатурних привілеїв у радянській Україні в 20-ті роки / М.С. Дорошко // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 1998. – Вип. 4. – С.159–170.
11. Сушко О.О. Соціально-професійний тип сільського кустаря-підприємця в Україні 1920-х рр. / О.О. Сушко // Пам'ять століть. – 2003. – №2. – С.94–101.
12. Сушко О.О. «Непман-торгаш»: соціально-історичний тип приватного підприємця / О.О. Сушко // Пам'ять століть. – 2003. – №4. – С.95–101.
13. Лукашевич О.М. Побут та дозволи сільського населення України (1920–1930 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук.: спец. 07.00.01 «Історія України» / О.М. Лукашевич. – К., 2006. – 16 с.
14. Стасюк О.О. Деформація традиційної культури українців в кінці 20-х – на початку 30-х років XX ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук.: спец. 07.00.05 «Етнологія». / О.О. Стасюк – К., 2007. – 20 с.
15. Рябченко О.Л. Повсякденне життя студентів радянської України (1921–1936 рр.): автореф. дис. ... докт. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / О.Л. Рябченко – Х., 2012. – 36 с.
16. Непотенко І.В. Чернігів у 1920-х рр.: структури повсякденності: автореф. дис. ... канд. іст. наук.: спец. 07.00.01 «Історія України». / І.В. Непотенко – Чернігів, 2012. – 20 с.
17. Удод О.А. Житло і побут в структурі повсякденного життя українців (30-ті роки XX ст.) / О.А. Удод // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. – 2003. – Вип. 8. – С.311–321.
18. Бордюгов Г.А. Соціальний паразитизм или социальные аномалии? (Из истории борьбы с алкоголизмом, нищенством, проституцией, взрослой беспризорностью в 20–30-е годы) / Г.А. Бордюгов // История СССР. – 1989. – №6. – С.56–64.
19. Меликян А.С. Проституция в 1920-е годы / А.С. Меликян // Социологические исследования. – 1989. – №3. – С.45–54.
20. Лебина Н.Б. Теневые стороны жизни советского города в 1920–1930-х годах / Н.Б. Лебина // Вопросы истории. – 1994. – №2. – С.34–45.
21. Российская повседневность 1921–1941 гг.: новые подходы. Доклады, сделанные на междисциплинар. конф., (СПб, 16–19 августа 1994 г.) – СПб.: Изд-во СПб УЭФ, 1995. – 156 с.
22. Лебина Н.Б. Повседневность 1920–1930-х годов: «Борьба с пережитками прошлого» / Н.Б. Лебина // Советское общество: возникновение, развитие, исторический финал. В 2 т. – Т.1. – М.: Российский государственный гуманитарный университет, 1997. – С.23–46.
23. Лебина Н.Б. Повседневная жизнь советского города: Нормы и аномалии. 1920–1930 годы / Наталья Борисовна Лебина. – СПб.: Журнал «Нева», Изд.-торг. дом «Летний Сад», 1999. – 320 с.
24. Панин С.Е. Повседневная жизнь советских городов: пьянство, проституция, преступность и борьба с ними в 1920-е гг. (на материалах Пензенской губернии): автореф. дис. ... канд. ист. наук.: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / С.Е. Панин. – Пенза, 2002. – 19 с.
25. Аралов Н.А. Городская семья в России 1897–1926 гг. Историко-демографический аспект / Аралов Н.А. – М.: ИРИ РАН, 2003. – 232 с.
26. Лебина Н.Б. «Ленька Пантелеев – сыщиков гроза...» Преступность в советском обществе 1920–1930-х годов / Н.Б. Лебина // Родина. – 1995. – №1. – С.23–36.
27. Никулин В.В. Социальный механизм экономической преступности в период НЭПа / В.В. Никулин // История отечества на рубеже веков: опыт, проблемы, пути решения: межрегион. науч.-практ. конф. 28–29 мар. 2001 г.: материалы. – Оренбург: Изд-во ОГПУ, 2001. – С.47–56.
28. Царевская Т.В. Преступление и наказание: парадоксы 1920-х годов / Революция и человек: быт, нравы, поведение, мораль / Т.В. Царевская // Родина. – 2001. – №10. – С.34–46.

29. Валиев Г.Х. Социальные аномалии в повседневной жизнедеятельности населения Сибири в 1920 гг.: автореф. дис. ... канд. ист. наук.: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / Г.Х. Валиев. – Новосибирск, 2002. – 28 с.
30. Сморгунова М.Ф. Предупреждение беспризорности среди детей и подростков в России (20–90-е гг. XX в.): автореф. дис. ... канд. пед. наук.: спец. 13.00.01 «Общая педагогика, история педагогики и образования» / М.Ф. Сморгунова. – Владимир, 1998. – 22 с.
31. Балахина М.В. Социально-бытовое положение женщин-работниц Западной Сибири (1921–1929 гг.): автореф. дис. ... канд. ист. наук.: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / М.В. Балахина. – Новосибирск, 1997. – 21 с.
32. Рябцева И.А. Женщины Западной Сибири в 1920–1930-х гг.: демографические и социальные проблемы: автореф. дис. ... канд. ист. наук.: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / И.А. Рябцева. – Новосибирск, 1996. – 23 с.
33. Бриль В.И. Влияние политических, государственных и общественных организаций на решение социальных проблем молодежи Западной Сибири: автореф. дис. ... канд. ист. наук.: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / В.И. Бриль. – Барнаул, 1992. – 24 с.
34. Семка Р.А. Социальная политика в России в отношении молодежи в 20-е годы: опыт, уроки: автореф. дис. ... канд. ист. наук.: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / Р.А. Семка. – М., 1995. – 22 с.
35. Маруцкий Э.С. Проблемы трудоустройства и формирования молодого пополнения рабочих кадров в 20-е годы: тенденции и противоречия (на материалах государственных, партийных, общественных организаций России): автореф. дис. ... докт. ист. наук.: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / Э.С. Маруцкий. – Саратов, 1996. – 43 с.
36. Постников Е.С. Российское студенчество в условиях новой экономической политики (1921–1927) / Постников Е.С. – Тверь: Изд-во ТГУ, 1996. – 245 с.
37. Рожков А.Ю. Молодой человек в советской России 1920-х годов, повседневная жизнь в группах сверстников: школьники, студенты, красноармейцы: автореф. дис. ... докт. ист. наук.: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / А.Ю. Рожков. – Краснодар, 2003. – 25 с.
38. Селезин А.А. Молодежь и власть. Из истории молодежного движения в Центральном Черноземье 1921–1929 гг. / Селезин А.А. – Тамбов: Изд-во Тамб. ГТУ, 2002. – 220 с.
39. Матеріальне становище науково-педагогічної інтелігенції Києва у першій половині 20-х рр. XX ст. / Ю.Д. Гнатовська, М.Р. Зезина // Вест. Москов. ун-та. Серия 8. История. – 1998. – №6. – С.42–58.
40. Сергачев И.А. Материальное положение рабфаковцев ЦЧО в годы нэпа / И.А. Сергачев // Актуальные проблемы социально-гуманитарных наук. – 1996. – Вип. 6. – С.37–39.
41. Прилуцкий В. Опір молоді політиці правлячого режиму в УСРР в період утвердження тоталітарного ладу (1928–1936 рр.) / В.Прилуцкий // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – 2001. – Вип. 5 – С.152–184.
42. Иванов Ю.М. Положение рабочих России в 20-х – начале 30-х годов / Ю.М. Иванов // Вопросы истории. – 1998. – №5. – С.28–42.
43. НЭП: экономические, политические и социокультурные аспекты / А.С. Сенявский (отв. ред.), В.Б. Жиромская, С.В. Журавлев, Г.Б. Куликова и др. – М.: РОССПЭН, 2006. – 544 с.
44. Методологія історії повсякдення / Вісник Харк. нац. ун-ту. ім. В.Н. Каразіна. – 2011 – №982: сер. «Історія». – Вип. 44 – Спец. вип. – 264 с.
45. Ткаченко В.Г. Побут будівельників Запорізького індустріального комплексу (кінець 20-х – початок 30-х років XX ст.) / В.Г. Ткаченко // Наук. праці. іст. ф-ту Запоріж. держ. ун-ту. – 2004 – Вип. XVIII. – С.197–204.
46. Ткаченко В.Г. Питання медичного обслуговування робітників у документах державних органів управління України в 20–30-ті роки XX століття / Віктор Григорович Ткаченко // Культурологічний вісник: наук.-теорет. щорічник Нижньої Наддніпрянщини – 2005. – Вип. 14. – С.43–48.
47. Коляструк О.А. Матеріальне становище науково-педагогічної інтелігенції Києва у першій половині 20-х рр. XX ст. / О.А. Коляструк // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. – 2007. – Вип. 11. – С.86–101.
48. Лях С.Р. Спогади сільського інтелігента минулого століття: Д.З. Лях. Спогади про життя моє / Сергій Романович Лях // Наук. праці іст. ф-ту Запоріж. держ. ун-ту. – 2004 – Вип. XVII. – С.181–221.

49. Лях С.Р. «Жаркое» на п'яту річницю Жовтневої революції: деталі воєнно-політичного побуту на Запоріжжі у 1922 році / Сергій Романович Лях // Наук. пр. іст. ф-ту Запоріж. держ. ун-ту. – 2006 – Вип. XX. – С. 178–183.

50. Сушко О.О. Непмани: соціально-історичний тип приватних підприємств в УСРР (1921–1929) / Олександр Олександрович Сушко. – К.: Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова, 2003. – 95 с.

51. Шалугина И.Б. Социальное обеспечение в РСФСР в 20-е годы: автореф. дис. ... канд. ист. наук.: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / И.Б. Шалугина. – М., 1990. – 21 с.

52. Шарпаций В.Г. Формування системи соціального забезпечення в УСРР (1919–1922 рр.) організаційна структура та функції / Віктор Григорович Шарпаций. – К.: Ніка-Центр, 2004. – 80 с.

53. Шарпаций В.Г. Функціонування системи соціального забезпечення в УСРР 1921 – першої половини 1930-х років. Історичний аспект / Віктор Григорович Шарпаций. – К.: Ніка-Центр, 2005. – 88 с.

54. Свистович С.М. Громадський вимір соціалістичного експерименту в Україні (20–30 рр. XX ст.): Монографія / Степан Михайлович Свистович. – К.: Варта, 2007. – 568 с.

55. Калініченко В.В. Селянське господарство України в період непу. Історико-економічне дослідження / В.В. Калініченко. – Х.: Основа, 1997. – 400 с.

56. Осокина Е.А. Предпринимательство и рынок в повседневной жизни первых пятилеток. На примерах рынка потребительских товаров / Е.А. Осокина // Социальная история. Ежегодник 1998/99. – М.: РОССПЭН, 1999. – С.339–368.

57. Смирнов А.С. За зеркальной дверью торгсина / А.С. Смирнов // Отечественная история. – 1995. – №2. – С.86–104.

58. Якубова Л.Д. Повсякденне життя етнічних меншин радянської України у міжвоєнну добу / НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України, 2011. – 339 с.

Дедков Н.В., Васильчук Т.В. Советская повседневность 20–30-х гг. XX ст.: поиски консенсуса

Проанализировано основные составляющие современного историографического дискурса концепции повседневности. Установлено, что становление этого проблемно-тематического направления в историографии началось в начале 1990-х гг. как оптимальной методологической парадигмы освещения социально-экономического развития страны в 20–30-е гг. XX ст.

Ключевые слова: история повседневности, структура повседневности, системный анализ на микроуровне социального бытия.

Dyedkov, M.V., Vasilchuk, T.V. The Soviet daily routine of 1920s–1930s: the search of consensus

The article deals with the main components of the modern historiographic discourse of concept. The author proves the formation of the trends in historiography began in early 1990s. The social and economic development of the country in the 1920s–1930s laid the foundation of basic methodological paradigms.

Key words: history of daily routine, the structure of daily routine, system analysis at the microlevel of social objective reality.

УДК 94(477):37(09)477

Іванцова Н.І., Воронянський О.В.

Вечірні робітничі університети в УСРР у 1920–ті рр.

Досліджується процес становлення та розвитку системи вечірніх робітничих університетів в УСРР в 1920–ті рр. Аналізуються соціально-економічні передумови їх виникнення та роль в процесі підготовки кадрів для промисловості.

Ключові слова: вечірній робітничий університет, робітнича освіта, вечірнє навчання.

Одним із пріоритетних напрямків державної політики в галузі освіти є пошук нових відкритих і демократичних моделей розвитку освітньої системи, забезпечення її розвитку з урахуванням кардинальних організаційно-економічних, правових, соціально-психологічних змін в суспільстві в цілому. На цьому наголошується в Державній національній програмі «Освіта» («Україна XXI століття») та Національній доктрині розвитку освіти в Україні у XXI столітті. Ідея підготовки керівних кадрів нижчої та середньої ланки промисловості з найбільш кваліфікованих робітників, що здійснюється з мінімальним відривом від виробництва, сьогодні вважається однією з найдемократичніших освітніх ідей як у країнах Південно-Східної Азії, що динамічно розвиваються, так і в Європі. В цьому ключі досить цікавим є вивчення досвіду розвитку системи робітничої освіти в перші десятиріччя становлення української радянської держави.

Найбільш радикальною спробою втілення у життя ідеї робітничої освіти стало створення мережі вечірніх робітничих та селянських університетів в УСРР у 1920–ті роки. Ця унікальна форма робітничої освіти становить особливий інтерес для дослідження. Однак на сьогодні в історичній літературі вона практично не висвітлена. Дана стаття ставить за мету заповнити цю лаку в дослідженні системи робітничої освіти в Україні.

Вечірні робітничі університети почали створюватися з початком індустріалізації, коли, з одного боку, робітнича освіта для дорослих вже дала змогу в основному ліквідувати неписьменність на підприємствах і підняти загальний рівень грамотності основної маси робітників [1], а з другого – швидкий розвиток промисловості в перші роки індустріалізації та необхідність залучення широких робітничих мас до керівництва виробництвом поставили перед закладами професійної робітничої освіти всіх типів вимогу більш високої підготовки тих, хто в них навчався. У цей період, коли катастрофічно не вистачало кваліфікованих кадрів на виробництві, яке стрімко зростало, отримання робітниками більш високої освіти в багатьох випадках тягло за собою їхнє висування на керівну посаду [2, с. 77–78].

В той же час мережа заочного навчання ще не існувала, вечірня форма навчання у вищих навчальних закладах не була достатньо розгорнута. Тому для робітників, які закінчили загальноосвітню школу підвищеного типу, але через побутові чи виробничі умови не мали змоги навчатися в інституті чи технікумі, навчання в вечірніх робітничих університетах могло стати шляхом для продовження освіти і одночасно – просування по кар'єрній драбині.

З самого початку Народний комісаріат освіти намагався «рішуче відкинути усякі спроби перетворити вечірній робітничий університет у школу малописьменних» [3, арк. 117–122].

В університети приймали осіб від 20 років, які мали загальноосвітню підготовку і трирічний виробничий стаж. При прийомі до вечірніх робітничих університетів було рекомендовано орієнтуватися на рівень знань чотириохрічної освіти або вечірньої робітничої школи II ступеня. Термін навчання у вечірньому робітничому університеті визначався у три роки [3, арк. 121]. Перший в Україні робітничий університет був утворений 26 січня 1926 року у Дніпропетровську, в 1926/27 навчальному році відкрилися також вечірні робітничі університети у Києві, Луганську, Миколаєві та Одесі. В цих п'яти вечірніх робітничих університетах навчалось 1142 слухачі [3, арк. 118, 120, 121].

У 1927 році відкрився Харківський вечірній робітничий університет, у якому діяли три відділи (факультети). Метою університету проголошувалося «зробити робітника політично й суспільно свідомим та технічно грамотним» [4, арк. 54]. За соціальними показниками робітники становили 71 відсоток його слухачів, однак робітники–виробничники з них складали лише 65 відсотків до загальної кількості слухачів, останні ж 6 відсотків були «висуванцями». Наступними за чисельністю соціальними категоріями серед слухачів Харківського вечірнього робітничого університету були червоноармійці, службовці й кустарі. Виробничий і трудовий стаж слухачів був таким: 46 відсотків з них мали до 5 років стажу, 54 відсотки складали працівники зі стажем від 6 до 15 років. Понад 70 відсотків всіх слухачів мали початкову освіту і додаткову самоосвіту. Розподіл по факультетах був наступним: на природничий факультет було прийнято 179 чоловік, на соціально–економічний – 242 чоловік, на технічний – 427 чоловік [4, арк. 17, 24–28, 36, 43]. Показово, що 80 відсотків слухачів Харківського вечірнього робітничого університету постійно займалися так званою «громадською роботою», тобто у ході навчання в ньому перейшли до категорії «висуванців».

Бажання навчатись у вечірніх робітничих університетів було досить великим. Так, Харківський вечірній робітничий університет з самого початку був розрахований на 300 слухачів, проте вже в перший рік свого існування змушений був прийняти 780 слухачів і більше сотні так званих вільних слухачів. При цьому понад 250 претендентам на навчання в ньому було відмовлено у зарахуванні з огляду на слабкий підготовчий рівень та класовий стан абітурієнтів. Вже на наступний навчальний рік набір до цього навчального закладу було розширено до 1200 чоловік [5, с. 52]. Вечірній робітничий університет при Херсонському інституті народної освіти був відкритий у 1927 році. В перший же рік у ньому був здійснений набір на два курси: підготовчий, куди приймалися робітники зі знаннями за три групи (концентри) професійної школи – 110 чоловік, та перший зі знаннями чотирьохрічної школи і вище – 85 чоловік. При вступі у цей навчальний заклад абітурієнти складали два іспити: з математики і української мови. Приймались лише члени профспілки. 96% слухачів були у віці від 18 до 30 років, 72% – до 25 років. У вступі з різних причин було відмовлено 60 абітурієнтам [6].

29 грудня 1927 року РНК УСРР затвердив положення про вечірні робітничі університети [7], в якому було розроблено типову навчальну програму вечірнього робітничого університету. Таким чином, вже у 1926/27 навчальному році вечірні робітничі університети в Україні оформилися як новий тип навчального закладу, зі своїми специфічними ознаками. Головними з них було відкриття їх за ініціативою самих робітників профспілок та підприємств. Утримання цих навчальних закладів покладалось на підприємства та професійні спілки.

У 1929 році в Україні вже діяло 22 вечірніх робітничих університети із терміном навчання два–три роки. На кінець 1920–х років в Україні у вечірніх робітничих університетах навчалось 9,5 тисяч чоловік, в тому числі в індустріально–технічних – 6 тисяч [8, арк. 22–27].

У документах, які відносяться до досліджуваного періоду, вказується, що вечірні робітничі університети виникли з ініціативи самих робітників, яка була підтримана партійними, радянськими, профспілковими і комсомольськими організаціями. Проте деякі моменти історії виникнення та розвитку системи вечірніх робітничих університетів не дозволяють повністю прийняти на віру дане твердження. Головною проблемою при цьому є протиріччя між тими вимогами, які висували до вечірніх робітничих університетів самі робітники, що поступали до них на навчання, та тими завданнями, які ставили перед вечірніми робітничими університетами партійно–радянські органи того часу.

Згідно з Положенням про вечірні робітничі університети, вони створювались за ініціативою окружних виконкомів Рад робітничих і селянських депутатів, а також партійних, професійних і господарських органів з дозволу Народного комісаріату освіти УСРР і отримували права юридичних осіб. Джерелом фінансування вечірніх робітничих університетів мали бути кошти відповідних професійних, кооперативних і господарських організацій, а також кошти місцевих бюджетів [7]. В партійних же рішеннях підкреслювалось, що держава не бере на себе утримання вечірніх робітничих університетів і не несе відповідальності за їх зобов'язання [9]. Таким чином, вечірні

робітничі університети зразу ж були оформлені як самодіяльні установи додаткової робітничої самоосвіти. Вони повинні були найбільш повно втілювати в собі ідею і принципи робітничої освіти: шляхом отримання знань на виробництві і у безпосередньому зв'язку з ним [7, с. 140]. Звідси – те місце, яке відводилося вечірнім робітничим університетам в системі робітничої освіти: вони не повинні були підміняти собою ні курси підвищення кваліфікації чи навчання партійно–господарського активу, ні шкільні навчальні заклади типу вечірніх робітничих технікумів. Отримання знань у вечірніх робітничих університетах мало стати «не шаблем у кар'єрі, а шляхом розвитку всього суспільства у цілому» [10]. Однак ця точка зору, що відображала теоретичні положення марксизму–ленінізму, які зумовлювали місце і роль робітничої освіти в культурній революції, прийшла в зіткнення із реальною практикою господарського будівництва. Нестача коштів на утримання освітніх установ та нерозвиненість їх мережі зумовила прагнення значної частини партійних, радянських і господарських керівників (і на загальносоюзному рівні, і на рівні керівництва України), які безпосередньо працювали у сфері народного господарства, використати вечірні робітничі університети як форму саме професійної освіти [11, арк. 17–21].

Вже в постанові Народного комісаріату освіти УСРР «Про організацію вечірніх робітничих університетів», прийнятій у липні 1926 року, на вечірні робітничі та селянські університети було покладено завдання популяризації знань з усіх галузей і підвищення загальноосвітньої й політичної підготовки та виробничої кваліфікації трудящих без відриву від виробництва.

Керівництво Народного комісаріату освіти республіки спочатку розглядало вечірні робітничі університети як тип вечірньої школи для дорослих, яка могла б без відриву від виробництва ознайомити трудящих із дисциплінами, котрі не входили до програм шкіл для дорослих підвищеного типу, а також навчати робітників основам комуністичної ідеології [12]. В українському Положенні про вечірні робітничі університети прямо вказувалося, що робітничі університети повинні створюватись для підвищення загальноосвітнього та культурного рівня робітників, поглиблення їх комуністичного світогляду, озброєння необхідними навичками громадської, професійної і культурної роботи, давати робітникам «потрібні для них науково–популярні знання» [7, с. 139–140]. У Положенні про вечірні робітничі університети, затвердженому колегією Народного комісаріату освіти у 1926 році, висувалась також мета сприяти підвищенню виробничої кваліфікації їх слухачів. Останнє положення дало можливість підприємствам і профспілкам, чийми коштами здебільшого утримувалися робітничі університети, використовувати їх в якості шкіл підвищення кваліфікації робітників.

Так, керівництво Маріупольським вечірнім робітничим університетом висловилося за те, щоб робітничі університети готували своїх студентів тільки для вступу до вищих навчальних закладів [13, арк. 79–82]. У грудні 1926 року було визнано за необхідне «зробити робітничі університети професійною школою типу робітничого вечірнього технікуму» [14, арк. 72–81].

В ході Першої всеукраїнської наради вечірніх робітничих університетів, яка відбулася 16–20 червня 1929 року, представники Народного комісаріату освіти УСРР неодноразово й різко критикували тезу про те, що «вечірній робітничий університет має готувати робітників для виробництва» [15]. У підсекції Луганського вечірнього робітничого університету прямо обговорювалось питання про «втягнення в обсяг своєї діяльності широкі робітничі маси, а не лише верхівку» [15, с. 137]. Однак у кінцевій постанові Першої всеукраїнської наради вечірніх робітничих університетів було зроблено серйозну поступку прагненню більшості слухачів до отримання через ці освітні заклади технічної освіти і переходу на більш високі посади на виробництві. В рішеннях наради рекомендувалось створювати при вечірніх робітничих університетах «додаткові» курси, семінари та цикли для поглиблення професійних знань і «отримання практичних навичок роботи», обмежуючи термін додаткового навчання одним роком [15, с. 166].

Народний комісаріат освіти УСРР до 1930 року формально розглядав вечірні робітничі університети як політосвітні школи вищого типу, які повинні надавати робітникам загальні знання та основи політичної освіти. При цьому в рішеннях партійних нарад неодноразово наголошувалося, що не можна перетворювати вечірні робітничі

університети в установи типу вечірніх робітничих технікумів. Завданням вечірніх робітничих університетів вважалося піднімати загальний культурно–політичний рівень робітничої маси в цілому, а не сприяти утворенню «робітничої інтелігенції», яка була протиставлена «пролетарській масі» [15, с. 166–167]. Водночас Я.П. Ряппо у статті «Що дала Жовтнева революція в галузі освіти на Україні» розміщає вечірні робітничі університети «між вечірніми робітничими технікумами і фабрично–заводськими технічними курсами (ФЗТК)», тобто прямо відносить їх до закладів професійної робітничої освіти [16, с. 31]. Погляди Я.П. Ряппо, таким чином, були досить близькими до поглядів так званих «дипломістів» – досить потужного в радянсько–партійних органах УСРР напрямку, представники якого вважали, що вечірній робітничий університет повинен був діяти як вищий навчальний заклад по типу вечірніх робітничих технікумів, який надавав би робітникам без відриву від виробництва змогу підвищити кваліфікацію до рівня майстра, техника та інженера і отримати диплом про вищу освіту. Особливо активно цю позицію відстоювало керівництво Харківського вечірнього робітничого університету та Дніпропетровського губернського комітету КП(б)У.

Таким чином, в керівництві Народного комісаріату освіти України в 1920–ті роки не було однастайної думки щодо цільового призначення вечірніх робітничих університетів.

Результатом подвійної позиції керівництва українського Народного комісаріату освіти щодо ролі вечірніх робітничих університетів стало те, що у багатьох робітничих університетах створювалися спеціалізовані відділи (факультети). Наприклад, Дніпропетровський робітничий університет, відкритий в жовтні 1926 року, мав технічне, математичне та природничо–наукове відділення. У складі Харківського вечірнього робітничого університету в 1928 році відкрилися електротехнічний, механічний, хімічний, будівельний, кооперативний, професійний та адміністративно–господарчий відділи [17]. Однак більшість робітничих університетів надавала своїм слухачам переважно не професійні знання і вміння, а загальні та суспільно–політичні знання.

Лише на початку 1930 року ЦК КП(б)У прийняв рішення, в якому рекомендував Народному комісаріату освіти передати вечірні робітничі університети комбінатам робітничого навчання на правах відділів по підготовці кадрів для господарської і культурної роботи. Робітничим університетам було також дозволено готувати техніків, але без дипломів. У 1931 році 19 вечірніх робітничих університетів отримали статус індустріально–технічних середніх навчальних закладів і були передані у відання ВРНГ УСРР [18]. Це стабілізувало їх становище у системі індустріально–технічної освіти. Вони почали працювати більш активно і цілеспрямовано.

В період наступу соціалізму «по всьому фронту» продовжувалась активна пропаганда необхідності подальшого підвищення рівня загальної грамотності дорослих трудящих через засоби періодичної преси. Завдяки цьому продовжувала розвиватись система робітничих університетів. Колегія Народного комісаріату освіти УСРР, що відбулася 28 березня 1931 року, прийняла нову постанову про вечірні робітничі університети, в якій фактично прирівняла їх до вечірніх технікумів з правом підготовки техніків. Згідно постанови Колегії Народного комісаріату освіти УСРР «Про організацію системи робітничої освіти» саме на базі робітничих університетів (у тих містах, де вони існували і мали міцну матеріальну і навчальну базу) рекомендувалось створювати Комбінати робітничої освіти, які б об'єднували всі форми професійної робітничої освіти – від шкіл і курсів підготовчого характеру до вечірніх робітничих технікумів і вечірніх вищих технічних навчальних закладів [19, с. 23].

З весни 1931 року розпочалось утворення й двох типів комбінатів робітничої освіти: галузевих, що обслуговували одне чи кілька виробництв однієї галузі і організовувалися лише при великих підприємствах, і територіальних, що обслуговували кілька галузей народного господарства та соціально – культурне будівництво. Комбінат робітничої освіти в таких випадках включав у свою структуру всі основні ланки інших спеціальностей.

Територіальні Комбінати робітничої освіти підлягали віданню ВРНГ або Народного комісаріату освіти УСРР й фінансувалися з їх коштів, а галузеві підлягали виключно госпооб'єднанням і утримувалися за рахунок бюджету цих організацій.

Щодо всіх комбінатів робітничої освіти зберігалось програмно–методичне керівництво з боку Народного комісаріату освіти УСРР. Воно включало розробку програм і планів та керівництво справою українізації. Комбінати робітничої освіти утворювалися в містах, де діяли міцні робітничі університети і на їх базі, а в інших містах на базі наявних місцевих навчальних закладів, що входили до системи комбінатів робітничої освіти [9, арк. 90]. Водночас було прийнято рішення про відокремлення вечірніх робітничих університетів від вечірніх технікумів. Було також вирішено провести розділення системи вечірніх університетів на вечірні робітничі університети та вечірні комуністичні університети за окремими напрямками – масова професійно–технічна освіта та масова комуністична і радянська освіта, з передачею їх відповідно до відомства або ВРНГ УСРР чи Народного земельного комісаріату УСРР, або до Народного комісаріату освіти УСРР. При цьому фінансування діяльності вечірніх робітничих університетів покладалось на їх «головні» установи [19]. Намагання представників ВРНГ УСРР перекласти фінансування переданих до цього відомства вечірніх робітничих університетів на державний бюджет були відхилені. В постановах РНК УСРР вказувалось, що додаткова вечірня робітнича освіта фінансується «в основному» за рахунок промисловості. Вечірні робітничі університети остаточно були визнані як форма додаткового робітничого навчання, окрема від технікумів. Саме в них була передбачена і заочна форма навчання [9, арк. 24].

Проте існування вечірніх робітничих університетів як окремого специфічного типу навчальних закладів, у якому прямо на виробництві можна було набути ту ж кваліфікацію, що і в технікумах, продовжувалося всього декілька місяців. Вже згідно постанови РНК УСРР від 12 листопада 1931 року [20, с. 47] всі робітничі та селянські університети було перетворено на Комбінати робітничо–колгоспного навчання для підготовки середнього технічного та адміністративно–господарського персоналу для народного господарства.

Таким чином, вечірні робітничі університети стали найбільш повним втіленням більшовицької ідеї робітничої освіти. Перед ними ставилося триєдине завдання: комуністичне виховання, підвищення загальної освіти і професійно–виробниче навчання. При цьому держава з самого початку намагалася позиціонувати вечірні робітничі університети як самодіяльні заклади, що виникли і розвиваються під впливом прагнення звільненого революцією пролетаріату до підвищення культурно–освітнього рівня всього класу в цілому, причому за власний рахунок. Однак реальні потреби народного господарства та спротив такої трактовки функцій вечірніх робітничих університетів з боку самих робітників, які хотіли отримати освіту не заради підвищення культури, а для просування по соціальній драбині та отримання більш високої заробітної платні, змусило більшовицьке керівництво піти на компроміс. Вечірні робітничі університети, залишаючись додатковою формою робітничої освіти, в кінці кінців були перетворені на заклади, які готували кадри фахівців середньої ланки технічного та адміністративно–управлінського персоналу.

Список використаних джерел

1. Костюкевич Л.Н. Развитие профтехобразования в УССР (1917–1940): Автореф. дисс... канд. пед. наук / Л.Н. Костюкевич. – К., 1982. – 24 с.
2. Бобров Х. П'ятнадцять років боротьби за масові технічні кадри // Комуністична освіта. – 1932. – №11–12. – С. 76–89.
3. «Сводки про робітничу освіту» Президії Голвпрофосу УСРР в Секретаріату ЦК КП(б)У // Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2297. – Арк.1–140.
4. Акти комісії по обслідування вечірнього робітничого університету. 21 червня 1927 р. // Центральний державний архів органів влади та управління України. – Ф.166. – Оп.3. – Спр.1776. – Арк.16–58.
5. З доповідної записки Харківського окрвиконкому Харківській окружній раді профспілок про роботу ХВРУ від 2 серпня 1928 р. // Культурне будівництво в УСРР, 1928 – червень 1941: Збірник документів і матеріалів. – К.: Держполітвидав УСРР, 1986. – С.115.
6. Катинський М. Вечірній робітничий університет при Херсонському інституті народної освіти // Шлях освіти – 1927. – №8–9. – С.139–141.

7. Положення про вечірні робітничі університети // Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України. – Харків: Вид-во НК Юстиції УСРР – 1928. – №67. – С.139–142.

8. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). Матеріали та пропозиції щодо матеріально-побутового стану студентства. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.3099. – Арк.21–47.

9. Там само. Партнарада при ЦК КП(б)У в справі технічних кадрів. березень 1930 р. Резолюції. – Спр.3275. – Арк.1–243.

10. Красновський Л. Професіоналізм у робітничому університеті // Новий студент. – 1927. – №3. – С.3–4.

11. ЦДАГО України. Матеріали комісії ЦК КП(б)У з питань робітничої освіти та самоосвіти. Циркулярні листи. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.3279. – Арк.1–21 зв.

12. Державний архів Харківської області. Інструкції НКО УСРР з питань прискореної підготовки спеціалістів. жовтень 1920–квітень 1921 рр. – Ф.Р.820. – Оп.2. – Спр.111. – Арк. 8–11.

13. ЦДАГО України. Протоколи засідання Президії Голвпрофосу УСРР за 1924–1926 рр. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2267. – Арк.1–200.

14. Там само. Циркуляри КПУ «Про роботу в вузах». – Спр.1075. – Арк.1–114.

15. Бюлетень Народного Комісаріату Освіти УСРР –Харків: Вид-во НКО УСРР, 1929, №41. – 653с.

16. Ряппо Я.П. Що дала Жовтнева революція у галузі освіти на Україні? / Я.П. Ряппо. – Харків: Книгоспілка, 1928. –113 с.

17. Центральний державний архів Дніпропетровської області. Доповідна записка Держплану УРСР та Наркомату промисловості про підготовку інженерних кадрів для промислових підприємств губернії за 1928/29 р. – Ф.Р.2580. – Оп.1 – Спр.565. – Арк.21–23.

18. ЦДАГО України. Збірка найважливіших постанов Ради Народних Комісарів УСРР. Видання Організаційно-інформаційного відділу Управління справами РНК УСРР. План роботи Наркомату освіти УСРР. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2462. – Арк.44–77.

19. Протокол колегії НКО України №20 та №21 від 5.07.31. // Бюл. НКО – 1931 – №43. – 4 с.

20. Бюлетень Народного Комісаріату Просвіщення РСФСР. – М.: Госиздат, 1931. – №10. – 150 с.

Иванцова Н.И., Воронянский А.В. Вечерние рабочие университеты в УССР в 1920-е гг.

Исследуется процесс становления и развития системы вечерних рабочих университетов в УССР в 1920-е гг. Анализируются социально-экономические предпосылки их возникновения и роль в процессе подготовки кадров для промышленности.

Ключевые слова: вечерний рабочий университет, рабочее образование, вечернее обучение.

Ivantsova, N.I., Voronyansky, O.V. Evening University working in the USSR in 1920

Explores the process of formation and development of the University of night workers in the USSR in 1920. Analyzes the socio-economic background of their origin and role in the process of training for the industry.

Key words: evening work university business education, evening classes.

УДК378.12:316.4.063.7(477/43) «1932/1933»(045)

Островий В.М.

В.О. Геринович: з матеріалів слідства ДПУ УСРР 1932-1933 рр.

Досліджено процес підготовки та здійснення репресивних заходів органами ДПУ УСРР в 1932-1933 рр., щодо професора В.О. Гериновича, представника української наукової інтелігенції. Проаналізовано причини, що вплинули на прийняття непростого рішення вченим, а саме визнання себе винним у злочинах інкримінованих слідством. Разом з тим показано сфальсифікований характер слідства.

Ключові слова: професор В.О. Геринович, Кам'янець-Подільський інститут соціального виховання, українська наукова інтелігенція, вчений, наукова праця, карально-репресивна система, матеріали слідства, антирадянська, контрреволюційна шпигунська діяльність.

Трагічні наслідки діяльності сталінської карально-репресивної системи залишили глибокий слід на формуванні та становленні української наукової еліти в 30–40-ві рр. ХХ ст. За часи репресій було піддано знищенню ціле покоління діячів вітчизняної науки. Основний удар був спрямований на боротьбу з будь-якими проявами свободи, особливо в освітянській сфері. Наряду з відомими представниками української інтелігенції, науки і культури до виру репресій потрапив і професор Кам'янець-Подільського інституту соціального виховання В.О. Геринович. В останні роки складному етапу біографії вченого присвятили свої наукові розвідки відомі українські краєзнавці: О.М. Завальнюк [1, с.178–183; 2, с.206–213], Л.Л. Місінкевич [3, с.169–183], В.С. Прокопчук [4, с.286–304.], В.О. Савчук [5, с.9–18], О.І. Шаблій [6, с.19–20] та ін. Однак, незважаючи на значний внесок у дослідження біографії Володимира Гериновича, ще й досі цей складний життєвий етап залишається до кінця не вивченим. Тому, метою дослідження є з'ясування маловідомих обставин, пов'язаних з проведенням слідства над ученим за матеріалами кримінальної справи 1932–1933 рр.

З метою повного контролю над суспільно-політичним, а також культурним життям в країні, керівництво СРСР організувало судові процеси проти так званих «шкідників»: «Шахтинську справу», справу «Промпартії», та ін. Головною ціллю каральні органи обрали українську дореволюційну інтелігенцію, яка була піддана масовим арештам. Вигадали «Спілку Визволення України», «Спілку Української Молоді», інші ворожі організації. Для психологічної підготовки громадськості у формуванні ворожого ставлення до української наукової еліти, в пресі організували масовану кампанію по її дискредитації. Психологічне напруження зростало не тільки серед пересічних громадян, але й серед науковців. Не був винятком і В.О. Геринович, який також став об'єктом цькування у Кам'янецькій. Вченого звинуватили в «троцькізмі» та «бухаринських установах» [7, с.2].

Під тиском антинаукової істерії, усвідомлюючи всю небезпеку перебування в м. Кам'янці-Подільському, В.О. Геринович вирішив залишити місто. Оскільки на той час його син Олександр навчався у Московській військово-інженерній академії, вчений переїхав до Москви. 1 червня 1932 р. В.О. Гериновича звільнено з інституту соціального виховання, в зв'язку з переходом до Московського геологорозвідувального інституту ім. С. Орджонікідзе [8, арк.168]. Однак, переїзд не врятував вченого. 13 грудня 1932 р. під час перебування в м. Харкові, він був заарештований органами ДПУ УСРР [9, арк.2–3]. В.О. Гериновича було звинувачено за статтею 54 Ч.ІІ КК УСРР у причетності до контрреволюційної (далі – к. р.) фашистської організації, метою якої було повалення радянської влади шляхом збройного повстання [9, арк.2; 10]. Допити та слідство вели

начальник 2-го відділення таємного політичного відділу ДПУ (далі – ТПВ) Долинський і оперуповноважений ТПВ Соколов [9,арк.22]. Загальновідома методика «вибивання» необхідних свідчень з підслідного радянськими каральними органами призвела до того, що вже 14 грудня 1932 р. В.О. Геринович пише «щиросердне» зізнання в неіснуючих злочинах [9,арк.10]. Воно було продиктоване об'єктивною причиною: син В.О. Гериновича, Олександр став заручником у трагічній долі батька. Перший письмовий протокол допиту, в якому В.О. Геринович почав давати «потрібні» свідчення, був датований 16 грудня 1932 р. [9,арк.15]. Під час перших допитів арештант дав інформацію про своє прибуття до м. Кам'янець-Подільського 1919 р. з військами УГА, а також про подальший конфлікт між політичними лідерами Є. Петрушевичем та С. Петлюрою. Після встановлення радянської влади значна кількість професорів Кам'янецького університету була вимушена емігрувати, остерігаючись арештів. Тому, як свідчить В.О. Геринович, він очолив к. р. діяльність в окрузі, центром якої став місцевий університет [9,арк.258]. Назвав підслідний і членів антирадянського підпілля: викладачі М. Федорів, Н. Гаморак, О. Мельник, М. Геращенко, В. Бернадський, Ю. Сіцинський, М. Курневич, О. Неселовський, В. Герасименко, М. Баєр, І. Любарський, О. Полонський, В. Гагенмейстер, Ф. Шумлянський, аспірант Ф. Панасюк та ін. [9,арк.19,21-22].

За словами В.О. Гериновича, наукова діяльність вишу була прикриттям к. р. діяльності. До підривної організації підслідний зарахував УТОРНІТСО на чолі з бувшим головою Упрнауки М. Яворським, яка фактично стала керівним центром у м. Харкові. Як виявилось, М. Яворський неодноразово вів розмови з В. Гериновичем про соціально-економічну кризу в країні, важкий стан українців за межами УСРР і наближення краху СРСР. В. Геринович зазначав, що М. Яворський був прибічником німецької концепції, в напрямку якої к. р. підпілля на Україні розпочало свою роботу [9,арк.27-30]. За свідченням ученого, існувало дві концепції майбутнього розвитку України в наслідок запланованого «відриву» від СРСР: німецька і польська. За німецьким варіантом, у випадку інтервенції Польщі, Західна Україна приєднується до складу «Великої України» (без частини Волині, Полісся, Лемківщини та Східної Галичини), Бессарабія залишається за Румунією. Решта частина Західної України разом з радянською Україною мала увійти в український гетьманат. На випадок франко-польської інтервенції, етнографічні землі України, Литва, Польща об'єднуються в одну федерацію, «Триєдину Польську». Про ці перспективи В. Геринович дізнався, перебуваючи у Польщі 1-12 червня 1927 р. на Всеслов'янському конгресі [9,арк.34]. Саме на конгресі польський професор Е. Ромер заігував В. Гериновича займатися шпигунською діяльністю на користь Польщі [9,арк.38]. Під впливом Е. Ромера вчений змінив свої погляди відносно переорієнтації України з німецької концепції на польську [9,арк.174]. Чомусь, лише наприкінці слідства, Володимир Олександрович дав детальне пояснення концепції німецької орієнтації антирадянського підпілля. На його думку Німеччина та Австро-Угорщина вплинули на формування національної свідомості галичан, переважна частина яких була незадоволена передачею Галичини Лігою Націй в 1923 р. Польщі [9,арк.272].

Візди українських вчених у наукові відрядження до Німеччини, виписування іноземних наукових видань і каталогів на замовлення літератури, В. Геринович кваліфікував як шпигунські, що здійснювалися з метою передачі інформації к. р. змісту [9,арк.262-270]. Звинуватив вчений і професора С. Рудницького, який організував у м. Харкові Український науково-дослідний інститут географії і картографії (далі – УНДІГК), плануючи сформувати покоління наукових робітників, які збудують нове суспільство на націоналістичних засадах [9,арк.42].

Незадовго до початку округових краєзнавчих зборів, що відбулися 1929 р. в м. Кам'янці-Подільському, до В.О. Гериновича звернувся секретар краєзнавчого комітету, директор Кутківського технікуму Савченко. В розмові директор повідомив, що отримав директиви з Харкова щодо організації краєзнавчих осередків на периферії в містах та селах Жванці, Дунаївцях, Кутківцях і Новій-Ушиці з метою к. р. роботи. Краєзнавча робота мала стати прикриттям у роботі всієї організації на Кам'яничині. Серед своїх підлеглих В.О. Геринович назвав А. Марцинока, Ф. Кондрацького, І. Любарського, Н. Гаморак, М. Курневича [9,арк.46-47]. Повідомив В. Геринович і про часті к. р. контакти в м. Харкові С. Рудницького з Г. Косаком, бувшим січовим стріль-

цем [9,арк.61а.]. Також визнав свою причетність до підготовки збройного повстання 1931 р. в Дунаєвському районі, яке охопило с.с. Тернаву, Нестерівку [9,арк.64]. За його показами, після ліквідації к. р. центру в м. Харкові, керівниці функції перебрала Волинська геологорозвідувальна база в м. Житомирі на чолі з професором Бельським. Новий центр проводив к. р. роботу, де велася геологічна розвідка [9,арк.66-67].

Аналізуючи протоколи допитів В.О. Гериновича та доказову базу, можна зробити висновок про відсутність складу злочину. Слідчі очевидно зрозуміли необхідність пошуків більш переконливих доказів і вкотре натиснули на підслідного. Тому, 23 грудня 1932 р. В.О. Геринович знову повертається у свідченнях до періоду своєї праці в Кам'янському університеті та дає більш «потрібну» інформацію. Тепер метою к. р. організації університету стало прийняття до своїх лав націоналістів. Передбачалося виховувати студентство в дусі ворожого ставлення до радянської влади. Господарську частину вишу планувалося довести до банкрутства, тим самим демонструвати неефективність радянської системи господарювання. Для цього знищено значну частину урожаю. Всі прибутки йшли на потреби к. р. організації. У 1924 р., за словами В.О. Гериновича, в м. Кам'янці-Подільському була організована мережа наукових товариств при ВУАН, яку очолював колишній протоієрей Є. Сіцинський. До її активу Володимир Олександрович зарахував: Ф. Кондрацького, Ф. Шумлянського, О. Неселовського, С. Красовського та ін. Організація здійснювала підпали будинків, вибухи на залізничі та мостах, вбивства партійців. Аналізуючи ці свідчення, важко уявити, що терористичною діяльністю займався авторитетний вчений Поділля, релігійний діяч Є. Сіцинський. Неймовірно здається також історія про еміграцію за кордон відомих професорів університету, яка мала на меті розвалити радянську вищу школу в Кам'янці. В. Геринович усі наукові організації та установи м. Кам'янця назвав контрреволюційними [9,арк.73-78]. Під час святкування ювілею М. Грушевського в 1926 р. у м. Києві, В. Геринович дізнався про політичні настрої відомого вченого К. Студинського, який орієнтувався на союз із Польщею. За його словами, процес колонізації на території Західної України, був значно повільніший та завдавав меншої шкоди в порівнянні з радянізацією, яка би повністю поглинула Україну. Тому галицькі політичні кола були однієї думки щодо вибору орієнтирів, з урахуванням можливих перспектив створення незалежної України. Навколо М. Грушевського мала згуртуватися національно-мисляча інтелігенція [9,арк.80-82]. За свідченням В.О. Гериновича, в Україні існувало два к. р. центри: перший – у м. Києві на чолі з М. Грушевським, другий – у м. Харкові на чолі з М. Яворським. Засудив В. Геринович і свою к. р. діяльність в УНДІГК, де він начебто розробляв план роботи, який не відповідав соціалістичному будівництву. Володимир Олександрович підкреслив, що відразу був втягнений працівниками інституту до клубу політемігрантів [9,арк.109-112]. Розповів про підготовку збройного повстання в Дунаєвському районі у відповідь на масові арешти керівників Харківської к. р. організації. З метою перевірки готовності повстання, до м. Кам'янця-Подільського прибув М. Сіак. В. Геринович звітував про пророблену роботу. М. Сіак повідомив, що заворушення готуються вздовж прикордонної смуги і на інших ділянках. Якщо виступ буде успішним, його підтримають військові організації Західної України [9,арк.127-128]. З цих слів В. Геринович зрозумів, що є домовленість з УВО за кордоном. Подальші дії по організації повстання вченому були невідомі. Характерно, як і в інших випадках, ніякої конкретної інформації про кількість повстанців, забезпечення зброєю, терміни та плани повстання не надається. Іноді називаються окремі прізвища. В основному це науковці, студенти та деякі селяни. Майже завжди одні й ті ж особи.

Після провалу повстання, активіст к. р. підпілля О. Кость, зустрівся з В. Гериновичем, чомусь тільки в червні 1932 р., та поskarжився на відсутність належної організації. Як результат, виступ відбувся лише в двох селах Нестерівцях і Тернаві. В інших місцях повстання були настільки слабкими, що їх ліквідували досить швидко.

Розмови про повстання на Кам'яничині, покладені в основу звинувачення вченого, є загальними, позбавленими конкретики та займають лише один аркуш у кримінальній справі.

28 грудня 1932 р. підслідний називає ще один к. р. центр – галицький у Москві, керівником якого був голова Народного Комісаріату Земельних Справ УСРР Ф. Конар-Палашук [9,арк.149]. Для слідчих, матеріалами розробки питання участі вченого у дія-

організації стали лише особисті розмови з Ф. Конаром-Палащуком, Ф. Гумецьким, С. Давидовим, Г. Яворським-Косаком, Н. Гамораком, О. Мельником, С. Рудницьким, В. Баб'яком та ін. [9,арк.137]. Підризна к. р. діяльність проводилася під виглядом науково-дослідної, педагогічної, сільськогосподарської роботи. Передбачалося разом з іноземними державами виступити збройним шляхом проти радянської влади. Саме московський центр мав об'єднати два к. р. угруповання: «гетьманське» і «петлюрівське» [9,арк.150]. Компрометуючу інформацію було надано на Ф. Гумецького а також на Ф. Конара-Палащука, в минулому січового-стрільця [9,арк.153-157]. За свідченням В. Гериновича, вони зазначали, що радянська влада довела економіку країни до катастрофи. Особливо негативно характеризували колективізацію на Україні, яка повністю зруйнувала сільське господарство та призвела до вимирання села.

Свій переїзд у 1932 р. до м. Москви вчений пояснив квітневим рішенням Облплану. В Москві В. Геринович зустрів допомогу в обличчі Ф. Гумецького, Й. Барга, Д. Ходорковського, які надали рекомендаційні листи до заступника Упрнауки Похилевича, Наркомфіна України Ковалю та працівника ЦК Леперта. Це дало можливість Володимирі Олександровичу зайняти посаду в геологорозвідувальному інституті ім. С.Орджонікідзе [9,арк.161]. 22 червня 1932 р. В. Геринович, отримавши трьохтижневу відпустку, відвідав м. Харків. Там вчений зустрівся з колишніми колегами, які відмітили загальну депресію та острах перед масштабними арештами. В м. Кам'янці-Подільському серед членів к. р. організації спостерігалася повна дезорієнтація. Викладачі Н. Гаморак, О. Мельник та ін. шукали можливість залишити Україну, аби уникнути арешту.

В. Геринович, під тиском слідчих, був змушений дати свідчення і проти колишньої дружини Христини Данилівни Стефанович, яка проживала на території Польщі та приїздила два рази до СРСР провідати сина Олександра, звичайно в шпигунських цілях [9,арк.251]. Помешкання Христини Данилівни, яке вона винаймала, стало місцем зустрічі к. р. молоді: сина О. Гериновича, М. Блонського (курсантів військово-інженерної академії) і К. Дудкевича (студента кіноінституту) [9,арк.166-167]. За показами К. Дудкевича від 17 квітня 1933 р. про діяльність молодіжної групи УВО в московській військово-інженерній академії, за безпосередньої участі Х. Стефанович обговорювалося питання про необхідність організації замаху на Й. Сталіна [9,арк.340].

В. Геринович також надав слідству поіменний список галичан, членів к. р. організації в м.м. Кам'янці-Подільському, Києві, Одесі, Дніпропетровську, Житомирі, Проскуріві, Вінниці, Глухові, Запоріжжі, Харкові і Москві (всього 62 особи) [9,арк.220-221].

5 січня 1933 р. слідчі почали вимагати від вченого детальну інформацію про к. р. діяльність Московської молодіжної групи військово-інженерної академії [9,арк.244]. В. Геринович називає М. Блонського, О. Гериновича (власного сина), Й. Барга (службовця хлібозаготівельної контори, раніше – завідувача фінансової частини військово-інженерної академії), П. Мельникова (в минулому військового керівника Кам'янець-Подільського ІНО). У показах учений окреслив к. р. зв'язки Й. Барга переважно з кам'янчанами, які працювали на той час у Москві. За його словами, головна увага цієї групи була спрямована на боротьбу проти генеральної лінії партії, проти т. Сталіна [9,арк.252-255]. Курс Й. Сталіна, прискорені темпи індустріалізації та колективізації, на думку к. р. молоді, вели до руйнації країни [9,арк.249].

16 березня 1933 р. вчений був виключений з лав кандидатів у члени КП(б)У [9,арк.10]. Важливими для звинувачення стали свідчення В. Гериновича щодо діяльності УВО на території Західної України, які були отримані під час останнього допиту 15 квітня 1933 р. Як з'ясувалося УВО активно діяла на Галичині. Оскільки її діяльність була спрямована переважно проти СРСР, польська влада не чинила спротиву [9,арк.297].

Усі товариші, співробітники, вчені, аспіранти та рідні В. Гериновича, заарештовані по справі, також дали компрометуючі свідчення, зокрема: М. Блонський, Н. Гаморак, Ф. Гумецький, К. Дудкевич, В. Зборовець, Г. Косак, М. Курневич, І. Любарський, А. Марцинюк, А. Мельник, Н. Романюк, С. Рудницький, А. Розенкранц, В. Храневич [9,арк.307-312,317-324,347-382], навіть брат В. Затонського – Є. Затонський [10, арк.280-281]. Останній повідомив, що був залучений до шпигунської діяльності в 1928 р. на користь Німеччини особисто В. Гериновичем. Серйозні звинувачення у к. р. діяльності

В. Гериновича надав І. Любарський. За його свідченнями, після святкування ювілею М. Грушевського в м. Києві В. Геринович повернувся до м. Кам'янця-Подільського та повідомив про сформовану к. р. організацію, метою якої була ліквідація радянської влади та створення незалежної України [11,арк.375]. В Польщі вчений отримав конкретні завдання від Е. Ромера і почав займатися шпигунсько-розвідувальною роботою в прикордонній смузі. Проводив фотозйомку важливих стратегічних об'єктів та місцевості на Кам'яничині. Окрім того, В. Геринович активно працював над підготовкою збройного повстання в Дунаєвецькому районі. Для прикриття к. р. діяльності Володимир Олександрович очолював Кам'янецьку філію УТОРНІТСО – центр націоналістичного активу.

Внаслідок проведення слідчих дій «злочин» В. Гериновича було «доведено». Вченому інкримінували: 1. Контрреволюційну діяльність в складі УВО, яка проводила роботу по підготовці збройного повстання з метою повалення радянської влади та відновлення буржуазної соборної України. 2. Шпигунство на користь Польщі з використанням мережі геологорозвідувальних пунктів і студентства м. Кам'янця-Подільського. 3. Організацію повстанської роботи на Кам'яничині. 4. Підтримку терористичних тенденцій московської к. р. групи [11,арк.383-385].

В жовтні 1933 р. Оперуповноважений ТПВ 2-го відділу Соколов та начальник ТПВ ДПУ УСРР Подольський передають слідчу справу на розгляд при Колегії ДПУ УСРР з клопотанням про ув'язнення підслідного до концтабору терміном на 10 років. За рішенням Судової Трійки від 16 листопада 1933 р. В. Геринович був засуджений до 10 років виправних таборів.

Отже, всупереч намаганням, Володимир Гериновичу не вдалося уникнути арешту. Протягом слідства, вочевидь шантажем та погрозами, арештованого примусили дати «потрібні» зізнання. Аналізуючи кримінальну справу, можна дійти висновку, що звинувачення В. Гериновича в причетності до к. р. фашистської УВО необгрунтовані. Оскільки всі покази підслідного та фігурантів справи ґрунтуються на загальних, неконкретних відомостях, їх навряд чи можна назвати фактами. Звучали тези: «... тонко продумані форми і методи боротьби...» [11,арк.142], «...боротьба проти генеральної лінії партії...» [11,арк.273], тощо. Компрометуючих матеріалів, окрім розмов про незадоволення радянською дійсністю, що озвучувала громадська думка, слідство виявити не змогло. Навіть у звинувачувальному вирокі конкретно вказано, що речових доказів по справі немає [11,арк.385]. В кінцевому результаті слідству потрібно було лише зізнання. Під тиском слідчих В. Геринович був змушений визнати себе винним у неіснуючих злочинах та розділити гірку долю української наукової інтелігенції, зазнавши багаторічного ув'язнення в таборах ГУТАБу.

Список використаних джерел

1. Завальнюк, О.М. «Винним себе визнав...» (В.О. Геринович) / О.М. Завальнюк, М.Б. Петров // Репресоване краєзнавство (20-30-ті роки) – К.: Рідний край; Хмельницький: ред.-вид. відділ, 1991.
2. Завальнюк, О.М. Історія Кам'янець-Подільського державного українського університету в іменах (1918-1921 рр.). – Кам'янець-Подільський: Абетка НОВА, 2006.
3. Місінкевич, Л.Л. Реабілітація жертв сталінських репресій на Поділлі у 1987-1989 рр. / Л.Л. Місінкевич // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський: ОІОМ, 2006. – Т.8: Матеріали четвертого круглого столу. «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі у XVIII-на початку XXI ст.».
4. Прокопчук, В.С. Український комітет краєзнавства: з хроніки діяльності / В.С. Прокопчук // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський: ОІОМ, 2006. – Т.8: Матеріали четвертого круглого столу. «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі у XVIII-на початку XXI ст.».
5. Савчук, В.О. Політичні репресії проти науково-краєзнавчої інтелігенції Кам'янця-Подільського у 20-30-х рр. XX ст.: [у тому числі викладачів ІНО] / В.О. Савчук // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2008. – Т.18. На пошану проф. В.С. Степанкова.
6. Професор Володимир Геринович / за ред. О. Шаблія. – Львів: Видавн. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2008. – 366 с.

7. Проробкою листа тов. Сталіна, озброїтись для боротьби на ідеологічному фронті // Червоний Кордон. – Кам'янець-Подільський, 1932. – №7. – 12 січня.
8. Державний архів Хмельницької області. – Ф.Р.302. – Оп.2. – Спр.126.
9. Державний архів Служби безпеки України. – ФП. – Спр.59171.
10. Там само. – ФП. – Спр.49834. – Т.2.
11. Там само. – ФП. – Спр.59171.

Островой В.М. В.О. Геринович: из метариалов следствия ГПУ УССР 1932-1933 гг.
 Исследовано процес подготовки и совершения репрессивных мер органами ГПУ УССР в 1932-1933 гг., в отношении профессора В.А. Гериновича – представителя украинской научной интеллигенции. Проанализировано причины, которые способствовали принятию непростого решения учёным, а именно признание себя виновным в преступлениях инкриминируемых следствием. Вместе с тем показано сфальсифицированный характер следствия.

Ключевые слова: профессор В.О. Геринович, Каменец–Подольский институт социального воспитания, украинская научная интеллигенция, ученый, научный труд, карательно–репрессивная система, материалы следствия, антисоветская, контрреволюционная шпионская деятельность.

Ostrovyyi, V.O. V.O.Gerynovych: from the Materials of Inquiry of State Political Administration of USSR 1932-1933

The process of preparation and performing repressive actions by organs of State Political Administration of USSR to the professor V.O. Gerynovych as a representative of Ukrainian scientific intelligentsia has been studied. The reasons that influenced difficult decision of the professor, exactly to adjudge himself guilty in the crimes incriminated by the inquiry have been analyzed. The falsified character of the inquiry has also been shown.

Key words: professor V.O. Gerynovych, Ukrainian scientific intelligentsia, scientist, punitive-repressive system, anti-Soviet, counter-revolutionary, espionage activities.

УДК 378.1

Москальова Н.П.

Жінки в історії ХІМЕСГ (1930–і рр. ХХ ст.)

Охарактеризовано студентський контингент Харківського інституту механізації та електрифікації сільського господарства у 1930–ті рр. ХХ ст., досліджено роль та місце жінок у розвитку інституту, проаналізовані матеріали із випускних фотоальбомів 1935–1945 рр.

Ключові слова: вища сільськогосподарська освіта, гендерна рівність, соціальне походження, модернізація, освітянська реформа.

Основним завданням вищої школи України у 1930–ті рр. була підготовка народної інтелігенції, яка відповідала б усім завданням побудови нового суспільства. В розвитку вищої школи панували принципи партійно–класового пріоритету, перш за все, у формуванні контингенту студентства, оптимізації викладацького складу, розробці та затвердженні навчальних програм. У 1930 р. у Харкові було відкрито інститут механізації та електрифікації сільського господарства (ХІМЕСГ), покликаний забезпечити інженерними кадрами більшовицьку технічну модернізацію сільського господарства. Значну роль у формуванні освітянського середовища інституту, налагодженні сприятливих умов студентського життя відігравали жінки – студентки, викладачі, бібліотекарі, прибиральниці тощо. Поки що відсутні спеціальні роботи, присвячені ролі жінок у розвитку ХІМЕСГ, хоча проблеми жіночого впливу на гармонійний розвиток освіти знайшли значне висвітлення.

Історія ХІМЕСГ поки що не досліджена в достатній мірі, так само як не розкрито і вплив жінок на розвиток навчального закладу [1]. Взагалі про активне дослідження проблем вищої школи, зокрема і аспектів гендерної рівності свідчать роботи М.М. Кузьменка, О.Ю. Осмоловської, Є.М. Стрижака, О.О. Лаврут, О.В. Струченкова [2]. Важливі питання організації вищої школи та впливу політичних технологій розглянуті в роботах М.Ю. Виговського, Т.В. Орлової, Г.М. Васильчука [3].

В статті зроблена спроба визначити ступінь розробки теми та наявні джерела про жінок в історії інституту у 1930–ті рр. на основі вивчення даних архіву музею історії ХНТУСГ ім. П.Василенка (ХІМЕСГ), зокрема, представлених у випускних фотоальбомах, а також документів Харківського обласного державного архіву.

ХІМЕСГ почав готувати інженерів–механіків з ремонту та експлуатації тракторів та сільськогосподарських машин для сільського господарства з метою забезпечення реалізації масштабних більшовицьких проєктів створення в аграрній сфері великого механізованого виробництва та обслуговування машинно–тракторних станцій, будівництво яких розгорнулося по всій країні. Освітянська реформа, що почалася у 1930 р., не була забезпечена необхідною матеріально–технічною базою та фінансуванням. Гостро не вистачало навчальних приміщень, кваліфікованих викладацьких кадрів, підручників, лабораторного устаткування; побутові умови для студентів теж були незадовільними. До того ж ця реформа передбачала цілу низку радикальних «новачій»: перехід від багатьох факультетних до одного факультетних інститутів, прискорену підготовку фахівців, відмову від традиційних методів навчання (зокрема лекцій), введення безперервної виробничої практики, відмову від дипломного проєктування тощо. Це вкрай ускладнило становлення нових навчальних закладів.

Технології побудови нового суспільства комплексно впроваджувались в усіх напрямках створення освітянського середовища. Про конституційну рівність жінок і чоловіків говорилось в Конституції УНР 1918 р., у ст.11 «Ніякої різниці в правах і обов'язках між чоловіком і жінкою право УНР не знає» [4,с.332]. Конституції УСРР 1919 та 1929 р. також не виділяли окремих статей про переваги чоловіків, або статевої нерівності. Після прийняття Конституції УРСР 1937 р. питання про рівноправність чоловіків і жінок в радянській Україні вважалося вирішеним. У ст.121 цієї Конституції проголошувалося: «Жінці в УРСР надаються рівні права з чоловіком у всіх галузях господарського державного, культурного і громадсько–політичного життя» [4,с.429].

Враховуючи важливість модернізаційного ривка країни, партійні та господарські органи, зрівнявши на конституційному рівні жінку в політичних та інших правах з чоловіками, намагалися максимально залучити жінок до процесу соціалістичного будівництва. Як свідчить довідка управління професійної освіти наркомату освіти УСРР ЦК КП(б)У «Про заходи по збільшенню прийому жінок до учбових закладів та забезпечення їх стипендіями» (1928 р.) «Укрпрофосвіти, відмічаючи незначний процент жінок по робфакам та вузам ІТО, СГО, ІТОРу та соцеку, дало директиву приймальним комісіям про комплектування робфаків в 1928–1929 рр.: збільшити прийом жінок до робфаків ІТО як мінімум до 20%, СГО – 15% загального прийому; щодо комплектування вузів, то Укрпрофос вважає за необхідне щорічно збільшувати процент жінок. В інструкції по розподілу стипендій дана директива при забезпеченні стипендіями при однакових умовах перевагу дати жінкам...» [5, с. 56].

Цікавими в цьому напрямку є також правила вступу до вузів у 1930/31 навчальному році. Уже п. 1 визначав, «що особи, які живуть на нетрудові доходи або які позбавлені виборчих прав, у вищі навчальні заклади не приймаються». Приймальні комісії вузів самостійно повинні були здійснювати класовий відбір кандидатів в навчальні заклади. В переліку документів, які необхідно було подати при вступі до вузу, вказувалося на необхідність надання документів, що свідчать про соціальний стан та стаж роботи самого вступника та його батьків; правом першочергового зарахування до внз користувалися робітники та їх діти, селяни (батраки, бідняки та середняки) і їх діти, і т.п. Список закінчувався нагадуванням, що «цим же правом користуються і діти осіб, яких убили або покалічили куркулі» [6, с. 74]. Основні принципи прийому в 1930/31 навчальний рік вказували на ту квоту, яку необхідно було витримати приймальним комісіям, затверджуючи списки вступників: а) індустриальних робітників і батраків і дітей робітників і батраків не менше 70% – в індустриальні, 30% – в сільськогосподарські, 50% – в економічні, 40% – в педагогічні і 40% – в медичні вищі навчальні заклади; б) селян-бідняків і середняків в першу чергу – колгоспників і їх дітей – не менше: 15% – в індустриальні, 50% – в сільськогосподарські, 20% – в економічні, 30% – в педагогічні і 20% – в медичні вищі навчальні заклади; в) службовців та дітей спеціалістів і службовців до: 15% – в індустриальні, 20% – в сільськогосподарські, 30% – в економічні, 30% – в педагогічні і 40% – в медичні вищі навчальні заклади; г) жінок не менше: 20% – в індустриальні, 30% – в сільськогосподарські і 35% – в економічні вищі навчальні заклади [6, с. 72].

За архівними даними на 1.10.1934 р. в інституті навчалися 1069 студентів, з них 896 студентів – чоловіків і 173 студентів – жінок, тобто відсоток жінок складав 16,2. Звичайно, цей відсоток коливався з року в рік. Так, серед нового набору на І курс він складав 11, на 2 курсі – 15, на 3 – 23, на 4 курсі – 17, на 5 – 20%. Серед 74 дипломників 1934/35 навчального року жінок було 13, тобто 17,5%. На І курс було набрано 438 чол., з них 50 жінок. Серед першокурсників було 28 членів і кандидатів у члени КП(б)У, 204 члени ЛКСМУ. За своїм соціальним походженням 283 були робітниками, 59 колгоспниками, 88 службовцями, 5 батраками, 2 одноосібниками. Картина соціального походження всього студентства інституту виглядала так: 55,1% із робітників, 19% із колгоспників, 21% із службовців, 2,2% із батраків, 1,7% були одноосібниками, інші складали 2%. Частка членів і кандидатів у члени КП(б)У складала 12,4%, членів ЛКСМУ – 44,1% [7, арк. 4]. Значну частину складали ті, хто був направлений в інститут за путівками комсомольських, партійних, господарських органів. Переважна частина студентів мала трудовий стаж.

Звіт не виділяє графу про жінок серед професорсько-викладацького складу, хоча звичайно вони серед 84 викладачів були. Всього викладацький склад являв собою таку картину: професорів – 10 чол., доцентів – 42, асистентів – 27 і викладачів – 5. За соціальним походженням: із робітників – 12, із службовців – 38, із селян – 27. Значний відсоток був сумісників, на що керівництву інституту неодноразово вказувалося на різних нарадах з питань розвитку вищої освіти як на один із недоліків, що гальмує підвищення якості освіти.

Приймальним комісіям ХІМЕСГ протягом першої половини 30-х рр. не вдалося в повній мірі виконати партійні рішення про забезпечення 30% квоти при зарахуванні жінок до навчального закладу. Цьому є пояснення. Зокрема відсутність достатнього контингенту абітурієнтів жінок, важкі умови проживання у Харкові, слабка загальна підготовка і неможливість скласти на належному рівні вступні іспити, недостатня кіль-

кість жінок на робітничих факультетах тощо. Про особливості студентського життя у Харкові наприкінці 20–початку 30-х рр. свідчать дані обслідування, які були здійснені комісією (весна 1929 р.). Було обстежено значну групу харківського студентства (технологічного інституту, медичного, сільськогосподарського, інституту народної освіти, комуністичного університету ім. Артема і будівельного технікуму) – 1732 студента (з них – 380 жінок). Умови життя характеризувалися наступними даними: стипендію як єдину форму матеріального забезпечення мали 65,4% чол. і 474% жінок. Приробіток до стипендії мали 19% чол. і 10,7% жінок. 66,6% чол. і 57,6% жінок заявили, що засвоювати їм дисципліну надто важко. Серед причин, що впливали на слабе засвоєння навчальних дисциплін, були виділені: погане матеріальне забезпечення, незадовільні умови харчування, недостатня шкільна та робітфаківська підготовка, несприятливі умови проживання, зокрема в гуртожитках, значне завантаження громадською роботою. 27% із загальної кількості обслідуваних вважали умови свого харчування нормальними, проте 52% їх вважали незадовільними і 20% дуже поганими. Тільки 44% студентів обдали щодня, всього 59% снідали щодня і тільки 42% вечеряли щодня (із загальної кількості обслідуваних). 62% проживали у гуртожитках, 38% – на приватних квартирах, 9% проживали у підвальних та напівпідвальних приміщеннях. Допомога батьків чи родичів як джерело існування зустрічалася у 4,5% чол. і 21,5% жінок. Значні проблеми у студентської молоді були із здоров'ям. Тільки 4,2% чол. і 4% жінок вважали себе здоровими. Студенти мали хвороби нервової системи, серцево-судинні, органів травлення, туберкульоз. На підставі обстеження комісія зробила висновок, що стан здоров'я переважної більшості студентів є незадовільним. В основному, єдиним джерелом існування є державні стипендії. Умови проживання, характер харчування, забезпеченість одягом (38% не мали теплої пальто, 32% не мали задовільного взуття, 35% не мали кашо) несприятливі для більшості студентів, що негативно впливало на здоров'я в цілому і шкідливо відбивалося на навчанні. Дані обслідування спонукали партійні та господарські органи м. Харкова прискорити будівництво студентських гуртожитків у місті, тим більше, що цього вимагала і освітянська реформа 1930 р. [8, с. 38–40].

Певну картину впливу жінок на розвиток інституту у 1930-ті рр. дає вивчення випускних альбомів студентів ХІМЕСГ. У випусковому альбомі 1935 р. представлені фотографії 68 випускників. Із них всього 12 жінок: Панасенко Н.Т., Білан І., Гаврилова М.Ф., Ростовська Р.Ш., Балзак Р.Ш., Сиркіна Ф.Р., Дронова М.А., Прокопенко Н.І., Половець С.С., Айцехівська М.А., Костелецька Н.А., Шляфке Е.Г. Серед представлених фото викладачів жінки відсутні [9]. Альбом 1936 р. із 152 фото студентів містить фото 26 жінок: Василенко Н.С., Ковалевська А., Буслаєва З., Пишник Г.В., Лобунець З.І., Блохіна П.В., Єременко З.А., Пиндич І.М., Найдєн С.П., Пакуліна Н.І., Полякова М.В., Глушко А.Е., Аксиок Є.Н., Павловська А.Н., Марченко А., Намитченко С.К., Виноградова Т.О., Вільна Ю.Я., Луценко В., Космодем'янська К.С., Малюта А.І., Попова Н.В., Грушецька, Табакмахер, Зарецька. Також представлено фото секретаря комсомольської організації, студентки Дедкової З.І. [10]. В альбомі 1937 р. із 52 фото студентів представлено фото 27 жінок: Соколова Н.М., Чорнуха О.О., Петренко А.П., Церковна Л.А., Ленівкіна О.С., Пузіна А.В., Яшеулова О.І., Григор'єва В.А., Кривонос В.Д., Сергієнко В.І., Сорокіна М.В., Клейман М.А., Борцова О.О., Рекун М.С., Койсман Д.І., Савченко А.П., Сапаленко О.П., Гірш В.О., Мілішкіна О.С., Половнева П.П., Краснікова Л.А., Глизіна А.В., Григор'єва О.Г., Ністратова М.І., Продченко О.П., Чепурненко Ф.С., Дітун Л. [11].

В альбомі 1938 р. із 115 фото – 19 фото жінок [12]: Винокурова Ф.М., Максимова Г.М., Зелінська Т.С., Клименчук Т.С., Водоп'янова М.П., Нестеренко О.Є., Фоміна Л.М., Портна Г.І., Кайданик М.І., Остапенко В.М., Тінянська А.М., Кремень О.Г., Шульц З.І., Демкова В.І., Гусаченко Н.К., Фішбейн О.С., Межевкіна В.І., Бойченко В.А., Григоренко Л. Також в альбомі представлена асистент кафедри фізики Гугель Е.М. В альбомі 1939 р. із 180 фото студентів 29-жінки: Крамаренко М., Шапошнікова М.С., Цебрик М., Сульженко В.С., Лискова Є.Л., Шульгіна Є.Є., Яворська-Бойко Н.В., Ступнікова Є.І., Зільберман А.Б., Пінчук П.Л., Сухомлінова В., Галушко М.Г., Шаповалова М.К., Савицька П.П., Глушенко М.М., Кучеренко З.А., Лобода Н.М., Мартинєць А.А., Копилевич Б.В., Дубровіна Л.Н., Вілінова І.Л., Карпенко П.М., Аколова А.А., Воробйова Л.А., Сокол М.М., Михалевич С.А., Мамасєва Л.А., Корчагіна А.К., Кір'янова М. В цей рік стали випускниками багато студентів із республік Середньої Азії [13]. У випусковому альбомі 1940 р. (80 фото) жінки не представлені,

окрім фото викладача Сігал О.С. [14]. В альбомі 1941 р. є фото викладачів Вернигори А.П., Шварцман О.І., Сігал О.С. та 8 фото студенток: Болотіна Р.Я., Липіна З.А., Грана К.В., Досудова З.А., Зубицька Л.І., Сирова К.І., Арав М.С., Лавринова Л.П. Представлені також фото секретаря факультету механізації сільського господарства Спесивцевої К.Р. та асистента кафедри фізики Гугель Е.М. [15].

На час формування випускного альбому не всі студенти сфотографувалися з різних причин, тому значна частина з них не представлена в цих історичних документах. Також не всі студентки представлені в цих фотоальбомах. Так, згідно протоколів засідань державної екзаменаційної комісії за 1937 р. (протокол від 19 червня 1937 р.) захист пройшла Раковська М.В. Її тема дипломного проекту «Машинно-тракторна майстерня», виконаний він був на кафедрі ремонтно-монтажної справи, керівником її дипломного проекту був інженер Бродський Т.Я. Протокол засідання ГЕК від 25 червня 1937 р. свідчить про захист дипломного проекту Михайловською А.К. (повторний захист) на тему «Молотарка європейського типу по типу МК-1100». Керівниками проекту були інженер Іродов А.В. та науковий співробітник УНДІМа Поляков Л.Г. 27 червня 1937 р. відбувся захист дипломного проекту студентки Лернер С. П. на тему «Машинно-тракторна майстерня». Керівниками були інженер Бродський Т.Я. та проф. Подольський І.М. Підготовка дипломного проекту була по кафедрі ремонтно-монтажної справи. 28 червня захистила дипломний проект на тему «Зерноочисна машина» Цеховська А.А. Керівники проекту – агроном Прес П.М. та інженер Запорожченко Е.М. (кафедра сільськогосподарських машин). В цей же день захищалася Тараканова М.Д. Тема «Машинно-тракторна майстерня». Керівники проекту – доцент Уріна А.М. і доцент Фере М.Е. (кафедра машиновикористання). 28 червня захистила проект Павловська А.М. на тему: «Машинно-тракторна майстерня» також по кафедрі ремонтно-монтажної справи, керівник інженер Решетов, хоча її фотографія знаходиться в альбомі 1936 р. Можливо зробити припущення, що у зв'язку з певними обставинами (наприклад, заміжжям) її захист дипломного проекту було відкладено на рік [16, арк. 37, 47, 65, 72, 74]. Фото Лернер С.П., Цеховської А.А., Тараканової М.Д., Михайловської А.К., Раковської М.В. у випускних фотоальбомах відсутні.

В інституті працювало багато жінок. На кафедрі хімії працювали доценти Алексеева Н.А. і Андронікова Н.М., які у 1934/35 рр. розробляли наукову тему «Швидкий метод визначення у сплавах рідкісних елементів: молібдену, хрому, ванадію» [17, арк. 4]. У збірнику наукових праць інституту за 1940 р. представлені їх наукові праці «Ліквідація накипоутворення» та «Контрастні маси для рентгеноскопії зерна» [18, с. 107–110]. Жінки працювали на кафедрі мов. Так, газета «За механізацію та електрифікацію с.г.» (Орган комітету КП(б)У, ЛКСМУ, профкому та місткому ХИМЭСХ) в №4 за 11 лютого 1936 р. в замітці «Кращі ударники учбового процесу» відмічає Іванівську Т. – асистента кафедри мов та вже згаданих Алексееву Н.А. і Андронікову Н.М. [19]. Тієї ж Іванівської Т. в №11 газети за 1936 р. поміщена замітка «Досконало вивчаємо англійську мову» [20]. Нажаль, серед керівного складу інституту жінок не було. В основному вони працювали на кафедрах лаборантами, у господарській частині – прибиральницями, швейцарями, працювали у бібліотеці. Їх внесок у розвиток інституту є темою подальшого дослідження.

Освітня сфера 1930–х рр. була включена в систему підготовки кадрів вищої кваліфікації – радянської інтелігенції, яка повинна була вирішити успішно побудову нового суспільства. Обрання більшовиками стратегічного напрямку розвитку країни визначило основні принципи розвитку вищої школи. Значну роль у розвитку вищої школи відігравали жінки, діяльність яких та їх доля потребує подальшого дослідження.

Список використаних джерел

1. Харьковский институт механизации и электрификации сельского хозяйства. Проспект. – М.: Изд-во МИИСП, 1980. – 40 с.; Москальов Б.Г. Харківський національний технічний університет сільського господарства ім. Петра Василенка: становлення і розвиток у 30–ті роки / Б.Г. Москальов, Н.П. Москальова // Механізація сільського господарства: Вісник ХДТУСГ. – 2004. – Вип. 29. – С. 5–15.; ХНТУСГ ім. Петра Василенка. Буклет. Вид. 2-е. – Х.: ХНТУСГ, 2010. – 120 с.
2. Кузьменко М.М. Науково-педагогічна інтелігенція УСРР 20–30-х рр. XX ст.: еволюція соціально-історичного типу: автореф. дис. ... докт. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / М.М. Кузьменко. – Х., 2005. – 25 с.; Осмоловська О.Ю. Державна політика щодо професорсько-викладацьких кадрів радянської України (1920–1930-ті рр.): автореф. дис. ... канд. іст.

наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / О.Ю. Осмоловська – Донецьк, 2004. – 19 с.; Лаврут О.О. Студентство радянської України в 20–ті роки XX ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / О.О. Лаврут. – Донецьк, 2004. – 20 с.; Стрижак Є.М. Кадрове забезпечення середньої та вищої школи УССР: історичний досвід 1920–1930-х років: автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Є.М. Стрижак. – Черкаси, 2008. – 20 с.; Струченков О.В. Інженерно-технічна інтелігенція Донбасу (кінець 1920–1930-і роки): формування, умови життя, діяльність: автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / О.В. Струченков. – Донецьк, 2008. – 20 с.

3. Виговський М.Ю. Становлення та функціонування номенклатури радянської системи освіти в Україні 20–30-х рр. XX ст.: автореф. дис. ... докт. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / М.Ю. Виговський. – К., 2006. – 35 с.; Орлова Т.В. Жінка в історії України: історіографія XX – початку XXI ст.: автореф. дис. ... докт. іст. наук: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спец. іст. дисципліни» / Т.В. Орлова. – К., 2010. – 31 с.; Васильчук Г.М. Сучасна українська і зарубіжна історіографія соціально-політичного і культурно-духовного розвитку Української РСР в 20–30-ті рр. XX ст.: автореф. дис. ... докт. іст. наук: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спец. іст. дисципліни» / Г.М. Васильчук. – К., 2008. – 32 с.

4. Хрестоматія з історії держави і права України: Навч. посіб. – К., Юрінком Інтер, 2003. – 656 с.

5. Культурне будівництво в Українській РСР, 1928–черв. 1941: Зб. документів і матеріалів. – К., Наукова думка, 1986. – 415 с.

6. Сельскохозяйственные вузы техникумы и рабфаки на 1930/31 г. (Итоги реорганизации с.х. образования). – М.–Л.: Сельхозгиз, 1930. – 104 с.

7. Державний архів Харківської області (далі – ДАХО). – Ф.Р-5945. – Оп.1. – Спр.2.

8. Томілін П. Що кажуть цифри (Попередній аналіз санітарно-побутового обслідування харківського студентства, проведеного навесні 1929 р.) / П.Томілін // Студент революції. – 1930. – №6. – С.38–40.

9. Архів музею історії ХНТУСГ ім. П.Василенка. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.70.

10. Там само. – Спр.67.

11. Там само. – Спр.69.

12. Там само. – Спр.64.

13. Там само. – Спр.63.

14. Там само. – Спр.61.

15. Там само. – Спр.62.

16. ДАХО. – Ф.Р-5945. – Оп.1. – Спр.9.

17. Там само. – Спр.4.

18. Сборник научных работ. Посвящается X-летию со дня основания Харьковского Института Механизации Социалистического сельского хозяйства. Вып. II. – Х.: ХИМЭСХ, 1940. – 124 с.

19. За механізацію та електрифікацію с.г. – 1936. – №4. – 11 лютого.

20. За механізацію та електрифікацію с.г. – 1936. – №11. – 5 травня.

Москалева Н.П. Женщины в истории ХИМЭСХ (1930–е гг. XX ст.)

Дана характеристика студенческому контингенту Харьковского института механизации и электрификации сельского хозяйства в 1930–е гг. XX ст., исследована роль и место женщин в развитии института, проанализированы материалы, представленные в выпускных фотоальбомах 1935–1941 гг.

Ключевые слова: высшее сельскохозяйственное образование, гендерное равенство, социальное происхождение, модернизация, образовательная реформа.

Moskaleva, N.P. Women in the history of Kharkiv institute of mechanization and electrification of agriculture (1930 years of XX century)

The characteristic of the students of Kharkiv Institute of Mechanization and Electrification of Agriculture in 1930 years of XX century, is examined the role and place of women in the development of the Institute, analyzed the materials presented in graduation albums of 1935–1941 years.

Key words: higher agricultural education, gender equality, social origin, modernization, education reform.

УДК 94(477.73) «1941/1944»:355.404.52(430)

Макарчук С.С.

Діяльність німецької воєнної розвідки і контррозвідки на Миколаївщині в 1941–1944 рр.

Розглядається структура і діяльність німецької воєнної розвідки і контррозвідки «Абвер», прослідковується її зв'язок з білою еміграцією у справі створення штатних резидентур на Півдні України. Здійснена спроба аналізу провалу німецької розвідки на радянсько-німецькому фронті.

Ключові слова: «Абвер», «Абверштелле Півдня України», бюро Делюса, резидентура, абверофіцер, Російський загальновійськовий союз (РЗВС).

(стаття друкується мовою оригіналу)

Макарчук С.С.

Деятельность немецкой военной разведки и контрразведки на Николаевщине в 1941–1944 гг.

Рассматриваются структура и деятельность немецкой военной разведки и контрразведки «Абвер», прослеживается ее связь с белой эмиграцией в деле создания штатных резидентур на Юге Украины. Проведена попытка анализа провала немецкой разведки на советско-германском фронте.

Ключевые слова: «Абвер», «Абверштелле Юга Украины», бюро Делюса, резидентура, абверофицер, Российский общевоинский союз (РОВС).

Несмотря на то, что по истории Великой Отечественной войны имеется огромное количество литературы, издаются новые публикации на основе рассекреченных архивных документов – остается большое количество «белых пятен» или малоизученных ее страниц. К ним относится и деятельность подразделений «Абвера» на территории Украины в период 1941–1945 гг., которая практически не исследовалась в отечественной исторической науке.

В планах «блицкрига», спланированного руководством Третьего рейха, особое место отводилось мощной и разветвленной армейской разведывательной службе. Немецкий военный разведывательный и контрразведывательный орган «Абвер» (в переводе «Отпор», «Защита», «Оборона») был создан в 1919 году. В связи с переходом фашистской Германии к открытой подготовке к агрессивной войне в 1938 году была произведена его реорганизация, в результате которой было создано на его базе Управление «Абвер – заграница» при штабе Верховного командования вооруженных сил Германии (ОКВ).

В соответствии с новыми задачами в Управлении «Абвер – заграница» были созданы отделы:

«Абвер -1» – разведка;

«Абвер- 2» – саботаж, диверсии, террор, разложение противника;

«Абвер -3» – контрразведка;

«Аусланд» – иностранный отдел, изучение экономики, внутренней и внешней политики иностранных государств;

«ЦА» – центральный отдел, комплектование кадрами и материальное обеспечение Управления.

В июне 1941 года для организации разведывательно-диверсионной и контрразведывательной деятельности против Советского Союза был создан специальный орган Управления «Абвер – заграница» на советско-германском фронте – штаб «Валли» [2,с.56].

Практическую разведывательную, контрразведывательную и диверсионную работу проводили периферийные органы «Абвер – абверштелле» (сокращенно АСТ). Абверштелле подчинялись непосредственно Управлению «Абвер – заграница» и согласовали свою работу с отделами 1 Ц (разведотделы) военных округов, армий и воинских соединений (от дивизии и выше).

В годы войны абверштелле были созданы в странах – сателлитах Германии, а также на оккупированной территории. Они выявляли агентуру и лиц, враждебно относившихся к фашистской Германии, вели борьбу с партизанским движением и готовили агентов для фронтовых команд «Абвера». В абверштелле на оккупированных территориях главную роль исполняли контрразведывательные рефераты (отделы) 3-Ф (борьба с агентурой противника) и 3-Ц (контрразведывательная работа среди гражданского населения).

Контрразведывательные команды и группы «Абвер-3», действовавшие на советско-германском фронте в тылу немецких армейских группировок и армий, которым они были приданы, проводили активную агентурную работу по выявлению советских разведчиков, партизан и подпольщиков, а также собирали и обрабатывали трофейные документы. Свою работу они проводили в сотрудничестве с органами СД и ГФП (орган «Абвера» «Гехаймфельдполиция» – тайная полевая полиция). Всего на территории СССР действовало 5 контрразведывательных абверкоманд – 301, 302, 303, 304 и 305. В подчинении каждой абверкоманды находилось от 3-х до 8 абвергрупп, которые придавались армиям, а также тыловым комендатурам и охранным дивизиям.

Следует отметить, что абвергруппы и абверкоманды не оставались на одном месте, а двигались вместе с вермахтом, постоянно меняя дислокацию. Путь многих из них пролегал через Николаевщину. Например, именно в Николаеве в августе 1941 года в результате слияния зондеркоманд «Пума», «Мердер», «Вольф» и «Аллигатор» была создана абвергруппа 101, путь которой пролегал на Северный Кавказ. В 1944 году она вновь оказалась на территории нашей области.

Здесь же некоторое время располагалась зондеркоманда «Дромедар», состоявшая из армян-дашнаков. Возглавлял команду бывший генерал дашнакской армии Канаян Дро. Впоследствии она выделилась в самостоятельный разведорган – абвергруппу 114. На территории Николаевской области в тот или иной период войны дислоцировался и целый ряд других абверкоманд и групп [2,с.64].

Особо необходимо сказать о составе разведывательно-диверсионных и контрразведывательных органов «Абвера». Анализ «Сборника справочных материалов об органах германской разведки, действовавших против СССР в период Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.», составленный в 1952 году Министерством госбезопасности СССР, свидетельствует, что руководящие должности в них занимали имперские немцы, основная же масса сотрудников резидентур, агентуры, осведомителей и т.п. состояла из местного населения, в том числе немцев – фольксдойч и, частично, представителей белой эмиграции, действовавшим по идейным соображениям. Безусловно, причиной тому являлась политика сталинского режима в 1920–1930-х годах, создавшая социальную базу из недовольных советской властью. Именно антисоветские настроения позволили немецким спецслужбам вербовать десятки и сотни советских граждан, формировать из них воинские подразделения, воевавшие против своих соотечественников на стороне вермахта.

Показательным в этом отношении является формирование разведывательных и контрразведывательных команд «Абвера» на территории Болгарии, впоследствии действовавших в 1941–1944 годах на Юге Украины, в том числе и на территории Николаевщины.

Еще в 1938 году при немецком посольстве в Софии «Абвером» был создан разведывательный центр «Кригсорганизацион Болгария» (с 1941 года – «Абверштелле София»), условно названный – «бюро доктора Делиуса». Возглавлял бюро под вымышленной фамилией «Делиус» майор, впоследствии полковник немецкой армии Вагнер, официально занимавший пост немецкого консула в Софии.

Одним из резидентов «Делиуса» был секретарь 3-го отдела РОВСа, возглавляемого генералом Абрамовым, и одновременно руководителем «внутренней линии», то есть разведки РОВСа, Клавдий Александрович Фосс. Кроме него работу на «бюро Делиуса» вели также руководители белоэмигрантской организации «петровское движение» Яренко и Будков, а также участник РОВСа Браунер. Через них поставлялась разведывательная информация о Советском Союзе, шла вербовка белоэмигрантов для работы на немецкие спецслужбы. Так, только в 1942-1943 годах «АСТ София» через агентуру РОВС завербовал в Болгарии и южных районах Украины в т.н. «Русский охранный корпус» свыше 2 тысяч человек.

Один из членов РОВСа, а впоследствии резидент «Абвера» в Николаеве Громов Ф.Ф. на допросах в 1947-1948 годах описал следователям «Смерш» и Николаевского УНКВД процесс формирования абверкоманд и участия в них белоэмигрантов, а также переброску их на оккупированную территорию СССР в 1941 году.[1, л.8-15].

Капитан Фосс Клавдий Александрович

15 июля 1941 года Громову Ф.Ф. и другим членам РОВСа через капитана Фосса К.А. поступило предложение выехать на оккупированную немцами территорию Советского Союза в качестве переводчика с окладом 5 марок в день. Уже 18 июля 1941 года первая группа добровольцев – белоэмигрантов убыла в направлении на Бухарест, где они были зачислены в т.н. «Марине Айнзатцкомандо дес Шварце Меерс» (Морская разведывательная команда), во главе которой стоял корвет-капитан германского ВМФ Ротт. Всего в команду вошло около 30 белоэмигрантов, участников болгарского отделения РОВС.

В задачу команды входил сбор разведывательных данных о военном и торговом флотах Черного и Азовского морей, портах, портовых сооружениях и предприятиях судостроительной промышленности, об организации и состоянии обороны побережья, о шифрах и документах Советской армии и флота [2, с.124].

Уже в первых числах сентября 1941 года команда Ротта вошла в оккупированный Николаев, где развернула работу по сбору информации по судостроительным предприятиям. Но уже в начале октября команда Ротта, в которую входил и Фосс К.А., последовала дальше в направлении Крыма. Часть команды, в которую входил Громов Ф.Ф., осталась в Николаеве, перейдя на службу в немецкую контрразведку «Абверштелле Юга Украины», будучи переведены в расположение абверофицера 3-Ф Енча. Штаб капитана Енча находился на улице Адмиральская, 3. По словам Громова в контрразведке он был агентом-вербовщиком, а затем резидентом. На допросе 20 сентября 1947 года он показал: «Как представитель немецкой контрразведки [я] занимался агентурной работой, вербовал резидентов и руководил их работой. Завербованные мною резиденты после получения определенного навыка в агентурной работе по моему указанию также занимались вербовкой агентов-информаторов и работали с ними, постоянно отчитываясь передо мной». Из числа белоэмигрантов для работы в контрразведке остались также Триколич и Гаврилуус. В начале 1942 года в Николаев для расформирования возвратилась команда Ротта, а с ней и 7 белоэмигрантов во главе с Фоссом, которые также перешли в абверкоманду к Енчу. Фосс К.А., как и прежде стал старшим группы белоэмигрантов в Николаеве [1, л.15].

Штатные резидентуры «Абверштелле Юга Украины» были созданы в Николаеве (Фосс, Закржевский, Громов, Кошарновский, Шпиллер). В Первомайске резидентами работали еще два «фрововца» – Триколич и Носков. Вскоре из-за межведомственных противоречий в немецкой контрразведке последние вынуждены были перейти в другие населенные пункты. Триколич возглавил резидентуру в Новой Одессе, а Носков в гор. Вознесенске, где они действовали под видом филиалов исследовательского рыбного института «Фишварт». Масштабы их деятельности впечатляют. Так, исходя из захваченной в 1944 году советскими войсками картотеке, только Носков завербовал около 60 человек, поставлявших информацию о подпольном и партизанском движении на Николаевщине.

Характер и масштабы деятельности немецкой разведки невозможно в полной мере прояснить без представления о ее структуре.

Штаб «Абверштелле Украина», в подчинении которого был «АСТ Юга Украины» находился в городе Ровно и имел в своем составе четыре отдела:

Отдел III-л (Люфт – воздушный отдел). В его функции входило проведение контрразведывательной работы на авиабазах, аэродромах, военно-воздушных частях и штабах немецкой армии, а также на авиазаводах, находящихся на оккупированной территории.

Отдел III-м (Марине – морской отдел). Занимался контрразведкой в морских портах, пунктах береговой обороны, на военных судостроительных заводах и военно-морских частях и штабах.

Отдел III-ф (Функ – радиоотдел). Проводил агентурную контрразведывательную работу по выявлению:

- а) радиоточек разведки противника – т.е. выявлял оставленных в тылу агентов-радиоточек или забрасываемых советских парашютистов;
- б) радиоточек советских партизанских формирований и подпольных организаций;
- в) выявление агентуры противника, забрасываемой в ходе войны в тыл немецкой армии.

Обнаружив и захватив агента-радиота с рацией отдел III-ф не ограничивался только ликвидацией этой радиоточки, а наоборот, ставил своей задачей перевербовать захваченного радиота и через него завязать радиоигру с центром противника.

Отдел III-ц (Цивиль – гражданский отдел). Осуществлял контрразведывательную деятельность главным образом среди гражданского населения и в лагерях военнопленных на оккупированной немецкими войсками территории. В его задачу входило:

- а) агентурное выявление и разработка партизан и подпольных организаций, проводивших антифашистскую подрывную деятельность в тылу у немцев;
- б) выявление и ликвидация партизанских баз и складов оружия;
- в) разработка советских патриотов, занимавшихся подрывной работой на предприятиях оккупантов;
- г) выявление скрывающихся от немецких карательных органов коммунистов, советских активистов и граждан еврейской национальности.

Первоначально представителей контрразведки по линии отделов III-л и III-ц в Николаеве не было. По показаниям Громова в апреле 1942 года в Николаев прибыл офицер морской службы корвет-капитан Хаун, который на базе абверкоманды III-ф организовал «Абверштелле Николаев» (в «Сборнике справочных материалов» этот орган не упоминается, есть только «Абверштелле Юга Украины», дислоцировавшийся в гор. Николаеве по ул. Адмиральская, в домах №2 и №8 в подчинении у «АСТ Украина» с центром в г. Ровно – Авт.). С организацией «Абверштелле Николаев» абверкоманда капитана Енча вошла в подчинение Хауна как отдел III-ф. Как свидетельствовал Громов вскоре в состав «Абверштелле Николаев» были назначены абверофицер III-л капитан Гро и абверофицер III-ц капитан Ганф. Капитан Хаун одновременно с руководством «Абверштелле Николаев» исполнял обязанности абверофицера III-м. Таким образом, как следует из протокола допроса, к апрелю 1942 года «Абверштелле Николаев» в своем составе имел все четыре отдела. Наконец, в апреле 1943 года в «Абверштелле Николаев» на должности абверофицеров III-л и III-ф были назначены соответственно капитан Мельянс и капитан Дрекслер, которые занимали их вплоть до февраля 1944 года. Следует также упомянуть созданную по указанию Дрекслера в марте 1943 года отдельную польскую группу III-ф во главе с зондерфюрером Врублевским [1, л.78].

Несмотря на то, что агентура «Абвера» занималась сбором информации, установкой, вербовкой и наружным наблюдением и всю «грязную» работу по проведению

арестов, обысков, ведения следствия, допросов, применению пыток возлагалась на органы СД и полиции безопасности, на ГФП, кровь партизан и подпольщиков, военнопленных, мирного населения находится и на ее руках.

После окончания Великой Отечественной войны судьба агентов «Абвера», действовавших на Николаевщине сложилась по разному. Абсолютное большинство не ушло от справедливого возмездия, и были найдены и арестованы советской контрразведкой. Некоторым удалось скрыться и найти себе новых «хозяев» в лице американской, французской, английской разведок. Бывшему какое-то время помощником коменданта города Николаева, резидентом и старшим т.н. «русской группы» РОВСа в немецких разведывательной и контрразведывательной командах, награжденному Железным Крестом второго класса Фоссу К.А. удалось избежать выдачи СССР. Скончался он 11 ноября 1991 года в деревушке Тютцинг близ Мюнхена.

В завершение хотелось бы отметить следующее, что, несмотря на наличие разветвленных многочисленных немецких спецслужб на оккупированной территории СССР ни контрразведывательных (борьба с подпольем, партизанским движением, диверсионными группами), ни разведывательных задач они не выполнили. Один из бывших руководителей «Абвера» генерал-лейтенант Пиккенброк, оказавшись в советском плену, отметил: «...Необходимо заметить, что за все время моей разведывательной работы против СССР военная разведка не выполнила поставленных перед нею задач. Это зависело не от плохой работы германской разведки, а от хорошей контрразведывательной работы, высокой бдительности не только военнослужащих Красной Армии, но и гражданского населения». Сам Гитлер в 1941 году признал в разговоре с Муссолини, что «впервые после начала войны немецкая военная разведка потерпела провал» [3, с.288].

Касательно нашей темы представляются важными выводы, сделанные начальником Департамента военной контрразведки ФСБ России генерал-лейтенантом Безверхим А.Г.: «В 1940-м и первой половине 1941 года органами госбезопасности, включая особые отделы, было ликвидировано 66 резидентур германской разведки, разоблачено свыше 1600 агентов... Абверу не удалось создать внутри СССР устойчивую разведывательную сеть, обеспечить Вермахт достоверной информацией о его военной мощи... Когда же война началась, то в соответствии со стратегией «блицкрига» немецкая разведка сосредоточила свои основные силы и средства в зоне боевых действий и в ближайшем тылу советских войск... Агентура, приобретенная «Абвером» в преддверии войны, состояла в основном из белоэмигрантов, работавшим по идейным соображениям. Но длительный отрыв от обстановки в нашей стране делал их заметными среди советских военнослужащих и населения. К концу 41-го эти агентурные кадры были в основном обезврежены сотрудниками особых отделов» [3, с.289].

Список использованных источников

1. Государственный архив УСБУ в Николаевской области. – Архивно-уголовное дело №8014 (Громов Ф.Ф.). Т.2.
2. Структура и деятельность органов германской разведки в годы Второй мировой войны: [Сб. док.] / Сост.: А.В. Велякин, А.А. Кохан, Симферополь. Главное управление СБУ в АР Крым, 2011. – 654 с.
3. Колпакиди А. КГБ / Александр Колпакиди, Александр Север. – М.: Яуза: Эксмо, 2010. – 784 с. – (Энциклопедия спецслужб).

Makarchuk, S.S. German military investigation and counterintelligence «Abwehr» in Nikolaev's region

The structure and activity of German military investigation and counterintelligence «Abwehr» are considered, its communication with white emigration in order to create regular residency in the south of Ukraine is traced. Attempt of the analysis of a failure of German investigation on the Soviet-German front is carried out.

Key words: «Abwehr», «Abwehrsstelle of the South Ukraine», Delius' bureau, residency, Abwehrofficer, Russian ALL Military Union (RAMU/ROWS).

УДК 94(477)«1941/1945»:281.96

Гула Р.В.

Патріотична діяльність Руської Православної церкви в роки Великої Вітчизняної війни

Проаналізовані особливості державно-церковних відносин в роки Великої Вітчизняної війни. Розглянута патріотична позиція церкви.

Ключові слова: держава, церква, війна, патріотизм.

З проголошенням незалежності України розпочався новий етап теоретичного переосмислення місця та ролі церкви у житті суспільства. Розкол православ'я, спроби створення єдиної помісної церкви що відповідно створюють проблема комплексу подолання внутрішніх протиріч, які визначають різні підходи до оцінки історичного минулого та перспектив патріотичного виховання нації на основі релігійних моральних цінностей.

В останні десятиріччя особлива увага російської та української історіографії звернена на дослідження особливостей функціонування та розвитку церкви як специфічного соціального інституту, його ролі у соціальній структурі суспільства. У цьому контексті слід зазначити величезний науковий внесок у розробку історичних основ воєнно-державної складовій патріотизму таких сучасних українських дослідників як Ю.Волошин, О.Лисенко, І.Гридіна. Серед російських дослідників слід визначити наукові розробки О.Васильєвої, М.Одинцова, І.Шимона.

Метою статті автор визначає висвітлення особливостей патріотичної позиції Руської Православної церкви у роки Великої Вітчизняної війни.

У роки війни перед церквою постала дилема світоглядного вибору. Потрібно було обирати чи скористатися важким становищем держави й відітнути владі за допомогою загарбників чи разом з народом встати на захист своєї Батьківщини. Більшість конфесій та віруючих твердо зайняли патріотичну позицію. Сприяли цьому глибокий патріотизм та здоровий глузд. Церква, яка була відокремлена від держави, в надзвичайних умовах війни багато зробила для реалізації державної політики щодо захисту Вітчизни. Патріотична діяльність Руської Православної церкви в період Великої Вітчизняної війни відбувалась за такими напрямками:

1. Роз'яснювальна робота серед віруючих, які знаходилися у лавах діючої армії, партизанських загонах та на тимчасово окупованій території.
2. Особистий приклад мужньої поведінки священників у боротьбі з нацизмом.
3. Акти милосердя духовництва та віруючих при догляді за хворими та пораненими у шпиталях, допомога дітям-сиротам, родинам загиблих, коштовні пожертви на оборону та на подарунки військовослужбовцям на фронті.
4. Публічне засудження частини духовництва, яка співпрацювала з окупаційним режимом.
5. Активізація антифашистської боротьби народів, які знаходилися під окупацією нацистського та фашистського режимів.

Роз'яснювальна робота серед віруючих у цей період проводилась через звернення вищого керівництва РПЦ до пастви. Впродовж війни місцеблюститель патріаршого престолу звертався до пастви з патріотичними зверненнями 24 рази.

Глава Руської Православної церкви митрополит Сергій вже 22 червня 1941 року виступив зі зверненням «Пастирям и пасомым Христовой Православной церкви», в якому закликав народ до боротьби з німецько-фашистськими загарбниками. 26 червня митрополит Сергій у Богоявленському соборі відправив молебень за перемогу російської зброї. Причому, наприкінці богослужіння Сергій висловив сподівання, що, як гроза освіжає повітря, так і війна сприяє «оздоровленню нашої атмосфери духовної» [4, с.184]. В словах митрополита прозвучало сподівання у можливість зміни довоєнної ситуації де панували доносителств, страх, здійснювали акти фізичного знищення духовенства.

Звернення до пастви митрополита Сергія та ієрархів церкви є зразком мужності та патріотизму, особливо у найважчий для народу період 1941–1942 років. Так, у зверненні від 14 жовтня 1941 року, в день свята Покрови Пресвятої Богородиці, в момент

трагічних подій під Москвою, Сергій підтримує бойовий дух воїнства, закликаючи його до оборони столиці [4,с.217].

В листопаді 1941 року Московську патріархію на чолі з Сергієм евакуювали в Ульяновськ, який став своєрідним центром церковного життя того часу.

24 листопада 1941 року Сергій з митрополитом Київським та Галицьким Ніколаєм, архієпископами Куйбишевським Андреем та Ульяновським Іоанном знову звернулися до пастви. Основною тезою цього звернення була думка про несумісність віри та нацистської ідеології. Фашисти є «сатанинськими ворогами християнства та віри... У всіх, кому дорога наша Вітчизна зараз одна ціль – ...подолати ворога» [5,с.218].

У січні 1942 року звернення Сергій адресував мешканцям окупованих територій. В ньому митрополит закликає до вірності Батьківщині та засуджує співпрацю з ворогом [5,с.218].

У Великодньому зверненні від 2 квітня 1942 року митрополит Сергій ще глибше розкрив антихристиянську сутність нацистської ідеології. «Не свастика, а хрест повинні очилити нашу християнську культуру, наше християнське «життя». В фашистській Німеччині стверджують, що християнство до прогресу не додало нічого. За ці безумні слова чекає праведний суд на Гітлера та його прибічників» [5,с.218].

В перший рік Великої Вітчизняної війни митрополит Сергій двічі звертався до віруючих – мешканців Москви та всеросійської пастви. Московське звернення було пронизане радістю від поразки гітлерівців під Москвою. У всеросійському зверненні митрополит критикував нацистів, які виголошували гасла захисту християнської Європи від більшовиків–безбожників. У посланні висловлена надія на близьку перемогу над ворогом [5,с.220].

22 вересня 1942 року митрополит Сергій звернувся до віруючих Балтії. У посланні засуджувалася діяльність митрополита Сергія (Воскресенського) та єпископів, які співпрацювали з окупаційним режимом. Цікавим у зверненні є твердження про те, що для виживання росіяни повинні боротися з нацистами, адже основна мета фашизму – фізичне знищення російського народу. Наголошується також на пріоритеті національного характеру війни перед класовим [4,с.186].

Різдвяне звернення митрополита від 1943 року проголошувало неминучість перемоги радянських військ. Великодне звернення 1943 року закінчувалося словами: «З допомогою Бога наша російська армія позбавить нашу землю від ворога. Хай воскресне Бог та розточається вороги його» [4,с.187]. В посланні, яке присвячене другій річниці початку війни Сергій звернувся до віруючих з проханням продовжити «патріотичний подвиг на фронті та в тилу» [5,с.220].

Патріотична позиція РПЦ відображалася також і у зверненнях митрополитів Ніколая (Ярушевича) та Алексія (Сіманського). Екзарх України, митрополит Київський та Галицький Ніколай особисто проводив богослужіння у церквах в прифронтовій смузі, брав участь в поїздках в частини діючої армії. 22 червня 1942 Ніколай звернувся до пастви, яка залишилася на тимчасово окупованій території. В зверненні розкривається антихристиянський зміст нацистської ідеології та надається благословення «народним героям» для ведення партизанського руху [4,с.196].

Митрополит Ленінградський Алексій в дні блокади Ленінграда постійно був з віруючими. Організував пастирську діяльність в п'яти діючих храмах міста. 22 червня 1941 року митрополит звернувся до віруючих: «Церква кличе до захисту Батьківщини». Вже влітку 1941 року Алексій закликав паству до здачі пожертв на оборону держави. Отже, на нашу думку, Алексія можна вважати засновником руху з всенародної церковної допомоги фронту. У своїх проповідях Алексій завжди опирався на історичну спадкоємність народу та церкви. У Великодній тиждень, 9 квітня 1942 року він звернувся до пастви з нагадуванням, що 700 років тому Олександр Невський переміг німців на Чудському озері та врятував північно–західні землі Русі від загарбників. В своїх проповідях Алексій постійно звертав увагу на те, що Олександр Невський та Дмитрій Донський перемагали противника не тільки з допомогою патріотизму, але й з божим благословенням та християнською вірою в справедливість справи. У вербну неділю 1942 року Алексій звернувся до пастви з закликом жертвно допомагати воїнам чесною роботою в тилу [4,с.187].

Самовіддана діяльність церкви яскраво виявилася в допомозі організації роботи військових шпиталів. Фактична підтримка медичних закладів жертвами віруючих, душпастирська робота серед поранених та скалічених – ось основні форми допо-

моги церкви в тилу. Видатний лікар–хірург, архієпископ Красноярський Лука (Войно–Ясенецький) особисто провів сотні найскладніших хірургічних операцій щоб врятувати життя військовослужбовцям. 67–річний Лука особисто перебував в операційній 6–8 годин та проводив 4–5 операцій щоденно. У 1943 році архієпископ Лука видав на підставі хірургічного досвіду 2–е видання «Очерков гнойной хирургии», а у 1944 році – «Поздние резекции инфицированных огнестрельных ранений». У 1944 році Войно–Ясенецький отримав Сталінську премію I ступеня за медичні дослідження та практичну діяльність спрямовану на допомогу фронту. Із 200 тис. рублів премії 130 тис. Лука перерахував на допомогу дітям, які постраждали у війні [2,с.64–66].

З перших днів війни духовництво та віруючі надавали активну матеріальну допомогу для фронту. Збір пожертв почався вже 23 червня 1941 року. Тільки Ленінградська єпархія надала фронту 6 млн. руб., Красноярський край – 4 млн. руб., Вологодська область – 2,5 млн. руб., Горьківської – 9 млн. руб. Вже наприкінці 1944 року сума внесків від РПЦ складала 150 млн. рублів – величезну на той час суму [3].

На кошти РПЦ створювали та озброювали окремі військові формування. На заклик митрополита Сергія 30 грудня 1942 року почався процес створення танкової колони імені Дмитрія Донського, а вже 7 березня під Тулою відбулася урочиста передача 40 танків особовому складу 38–го та 516–му окремим танковим полкам. При передачі техніки до воїнів звернувся митрополит Крутицький Ніколай (Ярушевич) з закликом продовжити славні бойові традиції Дмитрія Донського. Надалі 38 окремий танковий полк у складі II Українського фронту визволяв південно–західну Україну. За мужність та героїзм 49 танкістів полку були нагороджені орденами та медалями, 21 солдат й офіцер загинули смертю хоробрих, 19 згоріли у танках. 516 окремий танковий полк визволяв Білорусію та Польщу в складі I Білоруського фронту [1,с.15]. У Новосибірську збирали гроші на будівництво літаків Сибірської ескадрильї «За Батьківщину», йшло формування авіаескадрильї імені Олександра Невського.

Висновок: Патріотична позиція РПЦ, яку вона зайняла вже з перших годин війни є наслідком як історичної традиції руського православ'я, так і ментальними потребами закликати до ведення священної війни проти ворогів Господа та його чад, якими були на той час слов'янські народи СРСР. Тобто, єдність цих двох начал треба сприймати, як об'єктивно та історично обумовлену історико–духовну даність.

Список використаних джерел

1. Васильева О.Ю. Советское государство и деятельность русской православной церкви в период Великой Отечественной войны: автореф. дисс. ... канд. ист. наук: спец. 07.00.02 «Отечественная история» // О.Ю. Васильева: АН СССР, ин-т истории СССР – М.: 1990. – 26 с.
2. Марушак В. Святитель–хирург: житие архиепископа Луки (Войно–Ясенецкого) / М.: Данилевский благовестник, 2007. – 416 с.
3. Одинцов М.И. Государство и религиозные организации в СССР накануне и в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. [Электронный ресурс] / М.Одинцов – Режим доступа до сайта: <http://www.church-war.ru/research/odincov-05/>
4. Поспеловский Д.В. Русская православная церковь в XX веке / Д.Поспеловский. – М.: Республика, 1995. – 511 с.
5. Цыпин В. История Русской Церкви 1917–1997 / Владислав Цыпин, протонерей. – М.: Изд-во Православного Свято–Тихоновского Богословского института, 2004. – 697 с.

Гула Р.В. Патриотическая деятельность Русской Православной церкви в годы Великой Отечественной войны

Проанализированы особенности государственно–церковных отношений в годы Великой Отечественной войны. Рассмотрена патриотическая позиция церкви.

Ключевые слова: государство, церковь, война, патриотизм.

Goola, R.V. Patriotic stance of the Russian Orthodoxy Church in years Great Patriotic War

The paper analyzed the characteristics of church–state relations during the Great Patriotic War. Considered patriotic stance of the church.

Key words: state, church, War, patriotytyzm.

УДК 719.061.2:341.123.4 «20»

Андрес Г.О.

Пріоритетні напрями діяльності UNESCO в галузі охорони культурної спадщини на початку XXI ст.

Аналізуються актуальні напрями діяльності авторитетної міжнародної організації (UNESCO) в справі охорони культурної спадщини. Визначається, що проблема охорони пам'яток підводної спадщини та нематеріальної спадщини це пріоритетний напрям в діяльності організації, що сформувалася на початку XXI ст. в наслідок швидких темпів технічного розвитку та процесів глобалізації сучасного суспільства.

Ключові слова: UNESCO, нематеріальна спадщина, підводна спадщина, конвенція, рекомендації, охорона культурної спадщини, глобалізація, інтеграція.

Сучасне суспільство давно усвідомило необхідність об'єднання міжнародних зусиль з метою охорони культурного надбання. В країнах світу сформовані державні системи які поєднують в собі як адміністративні, правові, так і практичні заходи, що спрямовані на охорону культурної спадщини.

Світові інтеграційні процеси ставлять перед міжнародними організаціями галузі вимогу розробки та впровадження нових стандартів охорони пам'яток із врахуванням сучасних обставин, а від держав – запровадження нових тенденцій в повсякденну практику. Конвенції UNESCO наголошують на тому, що спадщина кожної держави є частиною світової культурної спадщини, а вивчення та впровадження вдосконалених міжнародних стандартів в національну пам'яткоохоронну справу, створять нові умови її охорони. Участь держави у реалізації таких підходів пов'язана із необхідністю досконалого вивчення запропонованих міжнародних стандартів та їх практичного впровадження із пристосуванням до національних умов.

В свідомості сучасного українця діяльність міжнародних організацій, в більшості випадків, асоціюється виключно із економічними та політичними питаннями. Вплив міжнародних об'єднань на національні культурні політики, зокрема, у сфері охорони культурної спадщини, лишається не до кінця усвідомленими і тільки останній період стали предметом окремих досліджень.

Тому, на основі аналізу документів міжнародних організацій (а саме однієї із найавторитетніших в справі охорони пам'яток – UNESCO), що були прийняті на поч. XXI ст., постала необхідність дати оцінку діючим міжнародно-правовим актам, визначити і конкретизувати основні вимоги щодо покращення стану охорони окремих видів спадщини, сформовані організацією в зазначений період. Це дасть можливість визначити перспективні напрями розвитку національної системи охорони культурної спадщини, та шляхи її вдосконалення із урахуванням вимог міжнародної спільноти.

Питанню діяльності міжнародних об'єднань в галузі охорони культурної спадщини в XX ст., присвячено ряд досліджень (монографічних, дисертаційних і окремих наукових статей) як українських так і зарубіжних пам'яткознавців, архітекторів, юристів, істориків. Міжнародно-правові аспекти пам'яткоохоронної справи розглядаються в ґрунтовних працях В.І. Акуленка, які розкрили концептуальні положення конвенцій, рекомендацій, можливості їх практичного застосування, а також визначаються шляхи вдосконалення пам'яткоохоронного законодавства України.

Українські науковці в своїх дослідженнях здійснили широкий огляд діяльності UNESCO та інших міжнародних організацій в галузі охорони спадщини в XX ст. та висвітлили положення хартій ICOMOS. В контексті діяльності міжнародних організацій варто визначити праці В.Максимова, О.Мельничук, О.Титової, Л.Прибеги. Роль музейних установ в справі збереження нематеріальної спадщини аналізують в своїх роботах – М.Каулен, И.Козлова, О.Труевцева, Т.Ю. Юрєнева та ін.

У 1990–х – на поч. 2000–х років відзначається підвищення інтересу до питань охорони культурної спадщини, як наслідок активізуються дослідження, вивчення і аналіз міжнародного досвіду, що напрацьований в країнах з високим рівнем економічного розвитку. Цим питанням присвячені дослідження Т.Катаргіної та ін. Однак, незважаючи на широкий перелік праць, напрями які були сформовані UNESCO на поч. XXI ст. ще не були предметом спеціального дослідження.

Основні етапи, що сформувались в діяльності UNESCO в II пол. XX ст. можна визначити на основі аналізу прийнятих конвенцій із тими економічними, політичними і соціальними змінами які відбулися в світі після II Світової війни. Серйозної шкоди пам'яткам історії та культури було нанесено в період військових конфліктів XX ст. Вони стали передумовою для розвитку правового захисту культурних цінностей. У зв'язку з цим були розроблені міжнародно-правові акти, що регулюють фізичний захист пам'яток та їх охорону як об'єктів власності.

В повоєнний період, усвідомивши наслідки та врахувавши помилки які були зроблені під час війни, зрозумівши необхідність охорони пам'яток, в першу чергу, від нищення в наслідок збройного конфлікту, була представлена конвенція «Про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту» (Гаазька Конвенція 1954 р., доповнена двома протоколами від 1954 і 1999 рр.) [1, с.85–101]. Невдовзі, для врегулювання питання власності на культурні цінності і налагодження співпраці між державами щодо обміну, охорони пам'яток перед незаконним переміщенням – відкрита для підписання Конвенція UNESCO «Про заходи, спрямовані на заборону і запобігання незаконного ввезення, вивезення і передачі права власності на культурні цінності» від 14.11.1970 р. [2, с.439–440]. Ці два документи можна виділити в перший етап діяльності UNESCO.

Другий етап, відзначений прийняттям найавторитетнішої конвенції галузі – «Про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини» [3, с.60]. Усвідомивши, що наслідком здійснення масштабних транскордонних будівельних проектів може стати втрата унікальних пам'яток, UNESCO запропонувало документ який взяв під охорону пам'ятки загальнолюдського значення. Втрата яких може зашкодити не тільки культурі нації, а й культурі всього світу.

За останнє десятиріччя, на розгляд міжнародною спільнотою були представлені два нових документи. Новий, актуальний етап діяльності організації характеризується формуванням заходів щодо охорони пам'яток підводної і нематеріальної культурної спадщини. Швидкий розвиток технічних засобів і активна глобалізація суспільства можуть призвести до втрат цих пам'яток, які донедавна не знаходились в «зоні ризику» через складність їх дослідження або відсутності методики збереження.

Захист підводної спадщини має величезне значення, оскільки сьогодні жодна історична пам'ятка, чи потерпіла аварію судно не захищені від мисливців за скарбами. Це призводить до знищення цілих шарів історії людства. Знайдені предмети не реєструються і розпорошуються по приватних колекціях у різних країнах світу. За словами представників UNESCO «всі дослідження виявилися під загрозою, тому що сучасні технології дозволяють кому завгодно занурюватися в глибини морів і океанів» [4]. Сьогодні громадськість усе більше усвідомлює важливість збереження підводної культурної спадщини, багато країн вживають заходів з охорони історичних пам'яток і археологічних об'єктів у своїх територіальних водах. З прийняттям Конвенції UNESCO «Про охорону підводної культурної спадщини» ситуація повинна змінитися.

Актуальний стан справ доводить, що об'єкти підводної спадщини (за винятком держав, які ввели заходи щодо охорони підводної спадщини у внутрішнє законодавство) фактично позбавлені охорони. Єдиними міжнародними актами, які до останнього часу врегульовували це питання, були Рекомендації Ради Європи «Про охорону підводної культурної спадщини» 1978 р. №848 [5, с.167–171], а також «Міжнародна Хартія охорони і управління підводною культурною спадщиною», прийнята ICOMOS в м. Софії 1996 р. [5, с.158]. Жоден з названих документів не має обов'язкового характеру. 2 листопада 2001 р. UNESCO було підписано Конвенцію «Про охорону підводної культурної спадщини» [6, с.184], робота над проектом Конвенції тривала чотири роки.

Основні положення даного документу направлені на захист цінностей, що знаходяться під водою Конвенція передбачає санкції проти порушників – конфіскацію незаконно добытих цінностей. Для запобігання даній проблемі, статтями Конвенції

передбачається заборона доступу до об'єктів культурної спадщини, які знаходяться під водою більше ста років без належного дозволу, і віддається пріоритет збереженню «in situ» судам, затопленим містам і іншим археологічним об'єктам. Документ забороняє розробку морського дна з комерційною метою в районах підводних археологічних досліджень.

У Конвенції підводна культурна спадщина визначається як: «сліди людського існування, що мають культурний, історичний чи археологічний характер, що частково чи цілком, періодично чи постійно знаходяться під водою терміном не менш 100 років».

Під слідами людського існування цей міжнародний акт визначає:

а) визначні місця, споруди, будинки, артефакти і людські останки разом з їх археологічним і природним оточенням;

б) судна, повітряні апарати, інші транспортні засоби чи будь-які їхні частини, їхній вантаж чи інше наповнення, разом з їх археологічним і природним оточенням;

в) об'єкти доісторичного характеру [7, с.36–37].

На країни-учасниці конвенції, UNESCO покладає обов'язки щодо опрацювання дієвих заходів проти шукачів скарбів, наскільки це передбачено у внутрішньому праві (та введення, якщо до цього не передбачалося, дієвих санкцій). Так, зокрема, держави повинні вжити заходів «по запобіганню ввозу на їхню територію культурної підводної спадщини, що була незаконно експортована і/чи піднята на поверхню з порушенням даної Конвенції, комерційних операцій з нею, володіння такою спадщиною». Також передбачається, що держава-учасник повинна вести облік, охороняти і вживати заходів для збереження підводної спадщини [7, с.38–39].

Глобалізація – одне із актуальних питань, наслідки якого становлять загрозу ідентичності тієї чи іншої нації при інтеграційних процесах. Тенденції до глобалізації, які спостерігаються в суспільстві, ставлять перед світовим співтовариством ряд достатньо складних питань. Діяльність UNESCO, останнім часом, зосередилась на пошуку шляхів до вирішення проблем, з якими стикається галузь охорони нематеріального надбання. Такі шляхи були запропоновані у новому акті, що розширює діяльність UNESCO, яка почалася в 1972 р., із прийняттям Конвенції «Про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини». Це Конвенція «Про охорону нематеріальної спадщини».

UNESCO представила проект на обговорення у 2002 р., і відкрила для підписання в 2003 р., Конвенцію «Про охорону нематеріальної культурної спадщини» [8, с.197–198]. Такий вид спадщини, як нематеріальна – є неповторним свідченням самотності культур. Ця достатньо делікатна сфера, при процесах глобалізації, перша стає на межу зникнення. Шедеври усної і нематеріальної спадщини людства – це унікальна форма культурного вираження. Вони охоплюють широкий спектр культурних проявів таких як мова, усна народна творчість (зокрема, міфи, казки, епос), музика, танці й інші види мистецтв. У Конвенції зазначено, що багато зразків такої спадщини, яким загрожує зникнення, часто являють собою джерела самотності культури як корінного народу, так і національних меншин.

Документ наголошує на необхідності розуміння цінності цієї спадщини в кожній країні й збереження її відповідними національними державними і недержавними органами, компетентними в цих питаннях. Об'єкти підлягають внесенню до Списку нематеріальної культурної спадщини, який складається, поновлюється й публікується на підставі переліків, поданих державами-сторонами. Згідно з п.4 ст.11 до Списку можуть бути внесені цінності, яким загрожує серйозна небезпека – спричинена збройними конфліктами, природними катаклізмами, бідністю, міграцією, зникненням традиційних культурних громад, спотворенням нематеріальних культурних цінностей, зміною місць проживання, зникненням важливих для нематеріальної культурної спадщини природних ресурсів тощо [9, с.12–17]. Нематеріальна спадщина розглядається UNESCO як колективна мудрість людства.

Значення, що надається UNESCO нематеріальній спадщині, засвідчує факт започаткування двох програм, ще до розробки конвенції – «Живі скарби людства» 1993 р. і проголошення «Шедеврів усної і нематеріальної спадщини людства» 1997 р. На 154 і 155 сесіях, Виконавча рада UNESCO розробила положення про надання статусу «Шедевра усної і нематеріальної спадщини людства» і підкреслила значення усної спадщини як невід'ємної частини нематеріальної спадщини людства. Започаткований

UNESCO проект «Проголошення шедеврів усної і нематеріальної культурної спадщини» дав поштовх міжнародній діяльності і сформував новий напрям охорони пам'яток на світовому рівні – охорона нематеріальної культурної спадщини. Мета цього проекту в збереженні культурних особливостей, подальшому розвитку і збагаченню духовної спадщини [10, с.15–22]. У 2001 р. оголошено перші 19 шедеврів нематеріальної культурної спадщини [9, с.74–75; 11, с.19–21].

У цьому напрямку, на основі тісного співробітництва з державами та неурядовими організаціями, а також зацікавленими інститутами та асоціаціями UNESCO здійснює практичну діяльність, яку можна звести до наступних основних завдань: відродження та поширення традиційних культур і, головне, реєстрація культурних об'єктів. Останнє передбачає складання двох переліків: Репрезентативного списку нематеріальної культурної спадщини та Списку нематеріальної культурної спадщини, що знаходиться під загрозою [9, с.202].

На сьогодні можна відзначити активізацію досліджень в цьому напрямку як етнографів, народознавців, культурологів так і музейників та спроби визначити методикку збереження такого типу надбання [12;11].

Напрями охорони культурної спадщини, розробка яких на початку XXI ст. зумовлюються соціально-економічними, історичними, політичними факторами та розширюють сферу зацікавленості UNESCO і виводять діяльність організації на більш широкий рівень. Організація своїми документами визначає політику пам'яткоохоронної галузі і на неї орієнтуються різні країни, зберігаючи свою національну спадщину [13, с.51].

Культурна спадщина держави уособлює пам'ять її народів. За станом збереження пам'яток та ставленням до них можна визначити політичні, соціальні, релігійні, моральні, естетичні норми й цінності, які панували у суспільстві в певний історичний період або існують сьогодні [14, с.3].

Наведені тут основні документи і їх аналіз є базовими для розуміння напрямків діяльності міжнародного співтовариства в галузі охорони культурного надбання в XXI ст. Це основа, що визначає напрями міжнародної культурної політики для застосування на національному рівні кожної держави.

Україною ратифіковані всі зазначені конвенції. Їх вивчення і аналіз допоможе у розв'язанні багатьох практичних питань пам'яткоохоронної справи в Україні. На сьогодні, перед нашою державою стоїть проблема адоптації національного пам'яткоохоронного законодавства та системи до визначених в них вимог, та напрацювання власного досвіду в цій галузі. Це потребує, в першу чергу, розробки необхідних нормативних актів, інструкцій та методики охорони такої спадщини, налагодження співпраці між зацікавленими установами, організаціями та окремими фахівцями.

Дедалі більше усвідомлюючи цінність свого культурного надбання, людство розглядає пам'ятки, як загальну спадщину і визнає свій обов'язок перед наступними поколіннями за її збереження.

Список використаних джерел

1. Конвенція про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту: за станом на 14 трав. 1954 р. / ООН // Україна в міжнародно-правових відносинах / НАН України; Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького; [відп. ред.: Ю.С. Шемшученко, В.І. Акуленко; упоряд. В.І. Акуленко]. – К.: Юрінком, 1996. – Кн. 2: Правова охорона культурних цінностей. – С.85–101.
2. Юрєнева Т.Ю. Музей в мировой культуре / Тамара Юрьевна Юрєнева. – М.: Русское слово, 2003. – 532 с.
3. Всемирное наследие в руках молодых. Знать, ценить и действовать: метод. пособ. для учителей / ред. Л.С. Лазгива, Т.А. Мурована; Московское Бюро ЮНЕСКО. – М.: Права человека, 2000. – 230 с.
4. ЮНЕСКО ставит заслон на пути искателей сокровищ [Електронний ресурс] // Корреспондент.net Украина. – 2001. – 4 нояб. – Режим доступа: <http://korrespondent.net/world/32392>.
5. Mindzynarodowa Karta Ochrony i Zarzadzania Podwodnym Dziedzictwem Kulturowym Międzynarodowe zasady ochrony i konserwacji dziedzictwa archeologicznego / oprac. Zbigniew Kobylński. – Warszawa: Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich – Oddział Warszawski, 1998. – 171 s.

6. Конвенція про охорону підводної культурної спадщини: за станом на 02 листоп. 2001 р. / ЮНЕСКО // Офіційний вісник України. – 2009. – 13 лют. (№8). – С.184.
7. Збірник нормативно-правових актів сфери охорони культурної спадщини. – [автори-упорядники Сердюк О.М., Бобровський Т.А., Кириленко Л.М.]. – Чернігів: БАТ «РВК»Деснянськи правда», 2011. – 796 с.
8. Мельничук О.І. Міжнародно-правовий статус всесвітньої культурної і природної спадщини / О.І. Мельничук. – К.: Наук. Думка, 2008. – 287 с.
9. Мельничук О.І. Концепція нематеріальної культурної спадщини. Формування в міжнародному праві / О.І. Мельничук // Пам'ятки України: історія та культура. – 2003. – №3. – С.12–17.
10. Козлова И. Международный проект UNESCO «Провозглашение шедевров устного и нематериального наследия человечества» / И.Козлова // Ориентиры культурной политики. – 2001. – №1. – С.15–22.
11. Труевцева О.Н. Музеи и нематериальное культурное наследие / О.Н. Труевцева // Хранители наследия / Алт. гос. акад. культуры и искусств; гл. ред. О.Н. Труевцева. – Барнаул, 2005. – Вып. 2. – С.19–21.
12. Каулен М.Е. Роль музея в сохранении и актуализации нематериальных форм наследия / М.Е. Каулен // Культура памяти / Рос. ин-т культурологии; [сост. А.В. Святославский]. – М.: Древлехранилище, 2003. – С.124–125.
13. Прибег Л.В. Міжнародна охорона історико-культурної спадщини / Л.В. Прибег // Праці центру пам'яткознавства. – К., 1992. – Вип. 1. – С.40–69.
14. Катаргіна Т. Збереження культурної спадщини у Великій Британії, США, Канаді (історія і сучасність) / Т.Катаргіна. – К.: Інститут історії НАН України, 2003. – 186 с.

Андрес А.А. Приоритетные направления деятельности UNESCO в сфере охраны культурного наследия в нач. XXI ст.

Анализируются современные направления деятельности одной из самых авторитетных международных организаций (UNESCO) в сфере охраны культурного наследия. Определяется, что охрана подводного и нематериального культурного наследия это приоритетные направления в деятельности организации, которые сформировались в нач. XXI ст. как следствие быстрого технического развития общества, так и процессов глобализации.

Ключевые слова: UNESCO, нематериальное наследие, подводное наследие, конвенция, рекомендация, охрана культурного наследия, глобализация, интеграция.

Andres, H.O. Priorities of UNESCO in the field of cultural heritage at the beginning of 21 century

Actual trends in activities of authoritative international organizations (UNESCO) in the protection of cultural heritage are analyzed. The problem of underwater heritage sites and intangible heritage is determined as the priority field of activity of The Organization and was formed at the beginning of the XXI century. as a result of the rapid pace of technological development and globalization processes of modern society.

Key words: UNESCO, intangible heritage, underwater heritage, convention, recommendations, protection of cultural heritage, globalization, integration.

УДК 94(477):323.1=161.2

Цимбал І.В.

Мовний аспект у процесі самоідентифікації населення різних регіонів України

Розглянуто мовний аспект та роль мови в процесі регіональної ідентичності, визначено функції й особливості мови як засобу самоідентифікації населення України.

Ключові слова: мова, регіон, ідентичність, самоідентифікація, пам'ять.

Сутність мовної проблеми не локалізується у сфері тільки мовних явищ і відносин, а пов'язана з рядом феноменів, які стосуються соціокультурних аспектів буття суспільства. Мова – це пам'ять народу, в якій втілюються надбання віків. Вона є одним із основних інструментів формування етнічної й національної ідентичності, соціалізації та самоідентифікації.

Мові як символу належить особлива роль – адже саме вона створює унікальне макрополе для духовної життєдіяльності нації. Серед багатьох класифікаційних ознак, які відрізняють один народ від іншого, класифікація за мовою є найточнішою. Мовний код – найчіткіший маркер культури. Водночас мова є найвиразнішим символом боротьби націй та етнічних груп за підвищення власного суспільно-політичного статусу [8, с.348]. Коли відбувається змішування етносів і виникають міжетнічні поєднання, мова виступає як бар'єр завдяки її ідентифікаційній функції.

Із набуттям незалежності України проблема вивчення коріння української мови, її зв'язок із історією та традиціями українського народу стала предметом дослідження широкого кола вчених гуманітарного напрямку. Одним із ґрунтовних досліджень щодо визначення національної самоідентифікації є робота Г.Касьянова [4]. Дослідженням даної проблеми займаються О.Картунов, С.Кисельов, А.Колодій, І.Кресіна, В.Лісовий, Л.Нагорна, Г.Палій, О.Майборода, М.Обушний, Ю.Саєнко, Ю.Римаренко, Т.Рудницька, М.Шульга та ін.

Історично територія України формувалася з різних частин, які упродовж певного історичного часу перебували у складі (відповідно зазнавали впливу) таких держав, як Польща, Росія, Австро-Угорщина, Румунія, Чехословаччина. Ці обставини зумовили соціально-економічні, ментальні, культурні, конфесійні, лінгвістичні і т.п. відмінності різних регіонів України [13, с.25]. Можна стверджувати, що для України мовна проблема не стільки гуманітарна, скільки геополітична. Відтак, можна говорити про регіональну самоідентифікацію населення, національну ідентифікацію й консолідацію, де українська мова виступає потужним чинником різних важливих аспектів соціально-політичного життя (самоідентифікація української нації, розвиток української культури, науки, освіти, зміцнення національної пам'яті української нації, мас-медіа, книгодрукування тощо).

Регіональна ідентичність – це, насамперед, уявлення про місце власної «малої батьківщини» у загальнонаціональному просторі, а також сформовані на цій основі моделі поведінки. У ній відбивається також нечітко усвідомлене прагнення регіональної спільноти до розширення прав і компетенцій регіональної влади, збереження власної самобутності, народних традицій [9, с.213]. Ідентичність забезпечує регіональній спільноті здатність до самовідтворення та саморозвитку, ефективність процесів соціальної мобілізації. Отже, регіоналізм та ідентичність – категорії взаємопов'язані. Їхнє співвідношення неможливо прояснити, не вдаючись до бодай побіжної характеристики територіальних ідентифікацій [10, с.192]. Це означає, що регіональна належність – це складова ідентичності.

Основні чинники «регіональності» Заходу і Сходу – це різні темпи та засоби асиміляції, перевага тих чи інших конфесій, сусідських культур, розходження в уявленнях про власність, також «розчинення» українців іноетнічними населенням Росії. У західних

областях України поширенішими є західноєвропейські культурні й політичні орієнтації, які підкріплюються сімейно–родинними зв'язками. Центральна та південно–східна Україна це регіони з розселенням українського етносу, який є найменше інонаціональним. Тут переважає сільське населення. Міста мають значний прошарок людей з близькою до селянської психологією. Існують давні й широкі культурні, економічні та сімейно–родинні зв'язки з Білоруссю та Росією. Особливою етнопонаціональною специфікою відзначається південно–східний регіон. Це традиційно промислова зона країни. Етнічний склад населення дуже неоднорідний. Поряд з українцями проживає великий відсоток росіян і представників південних народів. Населення переважно російськомовне з традиційною економічною, історичною, культурною та сімейно–родинною орієнтацією на Росію.

Важливість мовного питання для України визначається ще й тим, що на її території, за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року, проживали представники понад 130 національностей і народностей, проте нараховувалось 37,5 млн. українців (77,8% від загальної кількості населення) і 10,9 млн. (22,2%) представників понад 130 національностей. Найчисельнішою національною меншиною країни є росіяни – 8,3 млн. осіб або 17,3% всього населення. Найбільш чисельними після росіян є представники ще шістнадцяти етнічних груп, кількість яких складає (від 300 до 30 тис. осіб) – це: білоруси – 275,8 тис. (0,6% населення), молдовани – 258,6 тис. (0,5%), кримські татари – 248,2 (0,5%), болгары – 204,6 тис. (0,4%), угорці – 156,6 тис. (0,3%), румуни – 151,0 (0,3%), поляки – 144,1 тис. (0,3%), євреї – 103,6 тис. (0,2%), вірмени – 99,9 тис. (0,2%), греки – 91,5 тис. (0,2%), татари – 73,3 тис. (0,2%), цигани (роми) – 47,6 тис. (0,1%), азербайджанці – 45,2 тис. (0,1%), грузини – 34,2 тис. (0,1%), німці – 33,3 тис. (0,1%), гагаузи – 31,9 тис. (0,1%). Чисельність представників інших 100 національностей складає від 30 тис. до 300 осіб. Найменш чисельними етнічними групами в Україні є турки – месхетинці – 300 осіб, буряти і кримчаки – відповідно по 400 осіб [11].

Згідно з дослідженнями Інституту соціології НАН України, виключно українською мовою в своєму повсякденному житті користуються 82,2% жителів західних областей України, виключно російською говорять 80,4% жителів Донецького регіону і АР Крим. Причому, як показують результати щорічних національних моніторингових досліджень Інституту соціології НАНУ, мовна ситуація в Україні є стабільною й у цілому не зазнала істотних змін із 90–х років минулого століття [12].

Розглянемо інші показники соціологічних досліджень. Соціологічною службою Центру Разумкова 2008 року проведено опитування: «Яка мова є для Вас рідною?» у всіх областях України, Києва та АР Крим (таблиця 1) [14].

Таблиця 1

Яка мова є для Вас рідною?
(регіональний розподіл, динаміка 2006–2008)

Захід

	Травень 2006	Червень 2007	Жовтень 2008
Українська	90.3	91.3	89.9
Російська	3.8	3.2	3.5
І російська, і українська	3.3	3.2	4.9
Інша мова	2.2	1.7	1.0
Важко відповісти	0.4	0.6	0.7

Центр

	Травень 2006	Червень 2007	Жовтень 2008
Українська	72.0	69.0	59.6
Російська	13.0	10.7	10.1
І російська, і українська	14.3	19.5	29.1
Інша мова	0.4	0.3	0.6
Важко відповісти	0.3	0.5	0.5

Південь

	Травень 2006	Червень 2007	Жовтень 2008
Українська	27.7	28.9	13.9
Російська	52.0	43.7	48.0
І російська, і українська	17.0	25.5	35.4
Інша мова	2.8	1.5	2.2
Важко відповісти	0.5	0.4	0.4

Схід

	Травень 2006	Червень 2007	Жовтень 2008
Українська	21.3	21.2	15.2
Російська	54.0	45.2	44.4
І російська, і українська	23.5	32.2	39.0
Інша мова	0.4	0.7	0.6
Важко відповісти	0.8	0.7	0.8

З цього можна зробити висновок, що українська мова є домінуючою на терені Західної України, а симпатиками російської мови є мешканці Сходу та Півдня України.

Характерною рисою формування національної ідентичності громадян сучасної України є істотна різниця в тому, як відбуваються ці процеси в різних регіонах, серед різних етнічних, мовних, конфесійних груп тощо. Дослідження таких ключових аспектів, як мовний, культурний, релігійно–конфесійний, геополітичний, регіональний, державно–політичний дозволяють виявити розбіжності в ідентичностях громадян, а також специфічні особливості утворення єдиної української національної ідентичності. Справді, регіональні ідентичності надзвичайно різноманітні, до того ж нестійкі та мінливі. Якщо регіон має чіткі кордони, виразні історичні особливості, потужну місцеву еліту, «образ регіону» складається природно, і на цій основі так само природно (або внаслідок цілеспрямованих акцій місцевих еліт) формується регіональна самосвідомість. В іншому разі регіональна ідентичність існує у пригніченому, латентному стані, і для її виразного вияву потрібні певні специфічні поштовхи [10, с. 186].

За даними соціологічних досліджень Центру Разумкова, виокремимо особливості ідентичності й погляди жителів різних регіонів та областей України за такими позиціями як статус мови та культурна традиція [15, с. 16–18]:

– Захід (Волинська, Закарпатська, Івано–Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Чернівецька області).

1. Статус мови: єдиною державною та офіційною мовою в Україні має бути українська, підтримують дві третини і більше жителів усіх областей регіону, крім Закарпатської, де підтримка становить 59,6%.

2. Культурна традиція: переважна більшість (79,9%) жителів регіону відносять себе до української культурної традиції: в Івано–Франківській області – 93,5%, Львівській – 84,1%, Тернопільській – 79,4%, Закарпатській – 76,1%, Рівненській – 74,7%, Чернівецькій – 70,7%, Волинській – 69,1%. При цьому у галицьких областях менше, ніж у решті областей Заходу, послідовників радянської культурної традиції – від 0,3% в Івано–Франківській до 1,5% у Львівській, тоді як в інших областях – від 5,9% в Чернівецькій і до 15,7% у Волинській.

– Центр (Вінницька, Житомирська, Київська, Кіровоградська, Полтавська, Сумська, Хмельницька, Черкаська, Чернігівська області).

1. Статус мови: статус української мови як єдиної та офіційної підтримують половина (50,3%) жителів Центру, тут відмінності між областями виглядають ще різкішими. У Вінницькій і Хмельницькій областях статус української мови як єдиної та офіційної підтримують дві третини опитаних (відповідно 66,2% і 66,7%). У Житомирській, Київській, Кіровоградській, Полтавській областях рівень підтримки дещо нижчий і коливається від 53,8% у Полтавській до 57,8% у Кіровоградській. У Черкаській і

Чернігівській він становить відповідно 43,7%, а в Сумській – лише 17,7%. В останній більшість – 51,9% жителів, підтримують державну двомовність.

2. Культурна традиція: більшість (69,1%) жителів Центру відносять себе до української культурної традиції. За цим показником області можна поділити на дві групи, де носіїв української культурної традиції:

(1) більше 60%: Кіровоградська – 84%; Хмельницька – 79,4%; Київській – 75,6%; Вінницька – 71,8%; Житомирська – 67,9%; Полтавська – 68,8%; Черкаська – 63,7%.

(2) трохи більше половини або відносна більшість: Чернігівська – 55,9%; Сумська – 46,6%, що зближує ці області з південними та східними областями.

– Південь (АР Крим, Миколаївська, Одеська, Херсонська області).

1. Статус мови: близько половини (46%) жителів регіону підтримують державну двомовність. В АР Крим – 62,6%, у Миколаївській області – 43,9%, в Одеській – 36,6% (стільки ж, скільки і прихильників державного та офіційного статусу лише української мови). В Херсонській області останні становлять – 36,3%, тоді як прихильники державної двомовності – 33,6%.

2. Культурна традиція: відносна більшість (40,9%) жителів Півдня відносять себе до української культурної традиції. На другому місці за чисельністю (26,5%) – носії радянської традиції, на третьому – російської (18%).

– Схід (Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Луганська, Харківська області).

1. Статус мови: відмінності у ставленні до статусу мов є досить значимими. Загалом, половина (50,1%) жителів регіону виступають за державний статус української і російської мов. Однак, лише в Донецькій і Луганській областях прихильники цієї думки становлять більшість (70,5% і 55,6%, відповідно). У Запорізькій і Харківській – відносно більшість (відповідно 47,9% і 38,1%), а в Дніпропетровській області відносно більшість (42,1%) становлять ті, хто вважає, що українська мова повинна бути державною, а російська може бути офіційною в деяких регіонах. З іншого боку, у Дніпропетровській області прихильниками збереження нинішнього статусу української мови є 19,8%, у Запорізькій – 17,3%, Харківській – 24,3%, а в Донецькій – лише 1,7%, Луганській – 6,7%. Отже, Донбас у ставленні до мовного питання суттєво вирізняється із загального масиву східноукраїнських областей.

2. Культурна традиція: відносна більшість (42%) жителів Сходу відносять себе до української культурної традиції, 26,3% – до радянської, 18,1% – до російської, найменше (4,7%) – до загальноєвропейської.

З вищенаведеного напрошуються висновки про те, що загальнонаціональна ідентичність населення України перебуває у процесі становлення. Ступінь взаємної відчуженості регіонів залишається. За останні двадцять років незалежності проблеми України підсилюються небажанням частини населення (Півдня і Сходу країни) ідентифікувати себе з українською нацією.

Автономна Республіка Крим є особливим регіоном України, де в складі населення переважають росіяни (їхнє співвідношення до українців становить 2,39 до 1). Домінування етнічного російського населення доповнюється культурною та політичною русифікацією представників інших народів, включно з українцями. Зрусифікованість значної частини представників етнічних груп Криму накладається на мовний самоідентифікації. В першу чергу це стосується білорусів, євреїв, німців та інших. Так, за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р., російську мову рідною визнали 97% євреїв Криму, 89% німців, 82% білорусів, 79% корейців, 78% болгар, 73% греків. Загалом російську мову вважають рідною 23% неросійського населення регіону [5, с.305].

На прикладі східного регіону можна простежити ті деструктивні механізми, які застосовувалися спочатку Російською імперією, а потім СРСР й спрямовувалися на знищення української національної ідентичності та української мови, як її складової. Приблизно так само відбувалася насильницька асиміляція південної та центральної України та Криму. Крім того, вагомим чинником у зменшенні частки україномовного населення за радянських часів стала відсутність перспектив та передумов до кар'єрного росту в тих, хто відверто спілкувався українською. Звісно, ці процеси не могли не вплинути на українську спільноту й навіть сьогодні є потенційними вогнищами загрози у суспільстві.

Розмежування регіонів, поляризація Сходу (Донбас) та Заходу (Галичина) й Півдня у мовному протистоянні здійснюється не лише за статусом та переважанням однієї зі двох мов, а навіть за стратегією й тактикою регіональної мовної політики.

Мовні проблеми не втрачають гостроти упродовж усіх років існування української держави, але політизація мовного питання особливо активізується під час виборчої компанії та парламентських криз в основному на Сході й Півдні країни для російськомовної групи, а також під час зростання напруги в суспільстві загалом. Дії виконавчої влади мають характер ситуаційного реагування. Політичні сили активно спекулюють на дражлих питаннях.

Однак проблема штучного походження, створена політиками з відповідною метою. Як свідчать результати опитування, громадяни не вважають мовне питання пріоритетним. Розглянемо результати соціологічного дослідження, яке було проведене соціологічною службою Центру Разумкова з 20 по 27 грудня 2005 року в усіх регіонах України (Застосовується такий розподіл областей за регіонами: Південь – АР Крим, Одеська, Херсонська, Миколаївська області; Центр – Київ, Вінницька, Житомирська, Київська, Кіровоградська, Полтавська, Сумська, Хмельницька, Черкаська, Чернігівська області; Захід – Волинська, Закарпатська, Івано–Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Чернівецька області; Схід – Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Луганська, Харківська області.). Опитано 2009 респондентів віком від 18 років (таблиця 2) [14].

Таблиця 2

Який із п'ятих зазначених чинників найбільше об'єднує або може згуртувати народ України в єдину спільноту?

	Захід	Центр	Південь	Схід	Україна
Знання і розуміння української культури і мови	20.3	7.5	4.3	3.3	8.1
Спільна східнослов'янська культурна й історична спадщина	10.0	12.4	15.9	9.3	11.5
Спільні політичні принципи й ідеї	7.9	19.5	6.3	8.3	11.6
Рівні права і співіснування в рамках однієї держави (України)	19.3	26.1	33.2	33.0	28.2
Прагнення до істотного підвищення добробуту всіх громадян України	38.0	25.5	34.9	38.1	33.4
Важко відповісти	4.5	9.0	5.3	7.7	7.3

За даними дослідження, зараз людей більш цікавить питання підвищення власного добробуту, соціальний та економічний розвиток України та куди ми прямуємо. Згідно зі статтею 10 Основного закону, застосування мов в Україні гарантується Конституцією та визначається законом [6]. Маніпулювання колективного свідомістю, зокрема нехтування державною мовою, здатне спричинити втрату державності як такої через втрату самоідентифікації народу. У здоровому суспільстві спроби політизації мови якщо й виникають спонтанно, то швидко гасяться, не знаходячи для себе сприятливого ґрунту. Існує чітке усвідомлення того, що вільне володіння другою (третьою і т.д.) мовою розширює обрії соціальної мобільності, полегшує міжгрупові й крос-культурні контакти [8, с.344].

Візьмемо, наприклад, одну з колишніх республік СРСР, сусідню з нами Білорусь. Після розпаду СРСР в Білорусі єдиною державною мовою законодавчо закріпили білоруську. Але після референдуму, який відбувся в квітні 1995 року, російська мова отримала статус рівний з білоруською мовою. Після цього національна мова стала втрачати своє значення і фактично зникла з діловодства і в повсякденному житті переважає більшість розмовляють російською. За даними перепису населення Білорусі 2009 року, білоруську мову назвали рідною приблизно 60 відсотків мешканців країни. Однак у повсякденній нею користуються лише 23 відсотки населення (10 років тому – 37

відсотків), російською ж вдома розмовляє 70 відсотків. При цьому 21 відсоток білорусів заявили, що взагалі не користуються білоруською мовою [1]. Як у 1995 році в Білорусі, так і в 2012—му році в Україні мовне питання є елементом політики, а взагалі, у стабільних суспільствах регіональна ідентичність не домінує над національною.

Велику роль у питаннях національної свідомості, національної ідентичності треба відвести місцевої української еліті. Відродження українства — це її завдання. Вона повинна бути інтелектуальним ядром нації, важелем державотворення, провідником вивчення ідейних надбань наших попередників, створювати умови захисту національного інформаційно—культурного простору та мови. Інтелігенція теж не повинна залишатися поза цим питанням. За словами Л.Лук'яненка: «Від енергії та завзяття патріотичної еліти залежить, як швидко інтелігенція долатиме колоніальну ідейну спадщину і набуватиме українську ідеологію з розумінням суті наших національних інтересів та їх відмінності від інтересів чужих. Це даватиме інтелігенції почуття відповідальності за ідейний стан народу» [7, с.239].

У розв'язанні мовного питання певну роль відіграють й нацменшини, які проживають на території України. Міжнародні правові документи підкреслюють, що національні меншини крім знання своєї мови, володіли й мовою країни де вони проживають. Зокрема, у преамбулі до Європейської хартії про регіональні мови й мови меншин від 5 листопада 1992 р. зазначено: «...що охорона і розвиток регіональних мов або мов меншин не повинні зашкоджувати офіційним мовам і необхідності вивчати їх» [3].

У першому пункті Гаазьких рекомендацій щодо прав національних меншин на освіту, прийнятих під егідою Організації з безпеки та співробітництва в Європі (жовтень 1996 р.), говориться, що: «Разом з тим особи, які належать до національних меншин, зобов'язані інтегруватися в більш широке суспільство держави через належне володіння державною мовою» [2]. У Пояснювальній записці до Гаазьких рекомендацій ще раз повторюється: «Така інтеграція вимагає набуття міцних знань як мови національної меншини, так і державної мови» [2].

Підсумовуючи можна сказати, що мова є компонентом національної свідомості тоді, коли вона сприймається всіма суб'єктами як «рідна», і нею спілкується все населення, що визнає себе єдиною національною спільнотою. Мова, як символічний компонент культури, забезпечує розуміння між членами нації, які можуть належати до різних етносів, а також забезпечує передачу та збереження культурної інформації від поколінь до поколінь, забезпечуючи культурну наступність. Очевидно, що різні регіони країни потребують відмінних стратегій і тактик впровадження оптимальної мовно—культурної політики та розробки специфічних для кожного регіону шляхів подолання конфлікту.

Щоб мовні процеси в Україні розвивалися не за конфронтаційною, а за консолідуючою логікою, потрібна продумана система заходів підтримки української мови, яка нині, попри державний статус, є об'єктивно слабшою. На основі детального аналізу мовної ситуації в найбільш зрусіфікованих регіонах мають бути накреслені шляхи спокійного, поетапного еволюційного додання відстані між сучасним станом мовного функціонування й проголошеним юридичним статусом української мови як державної [9, с.301]. Запровадження на території України тільки української мови, як державної, це ознака зрілості національної самосвідомості. Це складне завдання, але за ним сьогодні й майбутнє нашої держави.

Список використаних джерел

1. Білоруси попереджають: «Язык» до Мінська доведе [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.dw.de/dw/article/0,,16133272,00.html?maca=ukr-rss-ukrnet-ukr-all-3816-xml>
2. Гаазькі рекомендації щодо прав національних меншин на освіту та пояснювальна записка (Жовтень, 1996) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.osce.org/uk/hcnm/32194>
3. Європейська хартія регіональних мов або мов меншин (Страсбург, 5 листопада 1992 року.) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_014
4. Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму / Г.Касьянов. — К.: Либідь, 1999. — 352 с.
5. Ковач Л.Л. Мовно—освітня ситуація в Автономній Республіці Крим: тенденції останніх років / Л.Л. Ковач // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. — Запоріжжя: ЗНУ, 2010. — Вип. XXVIII. — 500 с.

6. Конституція (1996) Конституція України: офіц. текст // Офіційний вісник України. — 2010. — № 72/1.
7. Лук'яненко Л.Г. Національна ідея і національна воля / Л.Г. Лук'яненко. — К., 2006. — 288 с.
8. Нагорна Л.П. Регіональна ідентичність: український контекст / Л.П. Нагорна. — К.: ІПіЕНД імені І.Ф. Кураса НАН України, 2008. — 405 с.
9. Нагорна Л.П. Політична мова і мовна політика: діапазон можливостей політичної лінгвістики / Л.П. Нагорна. — К.: Світосгляд, 2005. — 315 с.
10. Нагорна Л.П. Регіональна ідентичність як фактор впливу на вітчизняний політичний процес. Наука. Влада. Політика / Л.П. Нагорна // Ін—т політ. і етнонац. дослідж. ім. І.Ф. Кураса НАН України; редкол.: М.І. Михальченко (голова) та ін. — К.: Знання України, 2008. — 240 с.
11. Пилипенко Т.І. Етнонаціональний фактор в ході реалізації «Проекта Україна» [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://dialogs.org.ua/project_ua_full.php?m_id=8869
12. Про сучасний стан і напрями розвитку мовної політики в Україні [Електронний ресурс]. — Режим доступу: www.new-ukraine.org.ua/news/529/30 вересня 2009
13. Рафальський О. Регіоналізм в Україні: проблеми і перспективи / О.Рафальський // ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України. — 2010. — №2(46). — С.22—29.
14. Соціологічні опитування. Центр Разумкова [Електронний ресурс]. — Режим доступу: www.ucps.org/socpolls.php
15. Спільна ідентичність громадян України: підґрунття, виклики, шляхи формування // Національна безпека і оборона. — 2007. — №9(93). — С.15—28.

Цимбал І.В. Языковой аспект в процессе самоидентификации населения разных регионов Украины

Рассмотрен вопрос языкового аспекта и роли языка в процессе региональной идентичности, выделены функции и особенности языка как способа самоидентификации населения Украины.

Ключевые слова: язык, регион, самоидентификация, идентичность, память.

Tsymbal, I.V. Language aspect in the self-identification process of population of different regions of Ukraine

In the article a language aspect and role of language are considered in the process of regional self-definition, functions and features of language are certain as to the means of consciousness of population of Ukraine.

Key words: language, region, self-identity, identity, memory.

УДК 94(477):378

Антонюк Т.Д.

Болонський процес та його адаптація до української системи освіти

Аналізуються цілі та зміст Болонського процесу, особливості його адаптації до української системи освіти.

Ключові слова: Болонський процес, вища освіта, національна система освіти, міжнародне співробітництво, конкурентоспроможність.

Україна підписавши Болонську декларацію взяла на себе зобов'язання активно формувати Європейський простір вищої освіти. Вхідження нашої держави до Європейського простору вищої освіти стало кроком ефективного входження у світове співтовариство. Україна мусить знайти можливості здійснити внутрішню перебудову освітньої сфери відповідно до нових стандартів, вдосконалити організацію національної освітньої системи, не порушивши балансу між включенням країни в глобалізаційні процеси та підтримкою національно-специфічних форм та елементів освітнього процесу.

Питання реформування української системи освіти в контексті Болонського процесу досліджують такі вчені як В.Андрущенко [1;11], Л.Беззубко [2], І.Вакарчук [12], В.Журавський [4], М.Згуровський [4;6], І.Каленюк [7], В.Кремень [9], С.Суліма [15] та інші. Широко висвітлюються питання реформування української освіти в освітнянській пресі та наукових часописах.

Мета і завдання дослідження – здійснити аналіз особливостей адаптації Болонського процесу до національної системи освіти.

Болонський процес – це своєрідний рух національних систем освіти до єдиних критеріїв і стандартів, що в перспективі має забезпечити формування єдиного освітнього простору, визнання дипломів та уніфікації освітніх стандартів і систем. Ключовими принципами інтегрованої моделі європейської освіти були задекларовані мобільність, визнання, доступ до ринку праці.

Передісторія Болонського процесу розпочалася 18 березня 1988 року в Болоньї, де ректори понад 400 університетів Європи підписали Велику хартію університетів (Magna Charta Universitatum). Цим документом визнано унікальну роль сучасних університетів у суспільстві: «Майбутнє людства значною мірою залежить від культурного, наукового і технічного розвитку, зосередженого в центрах культури, знання і досліджень, якими є справжні університети» [4,с.127]. Ректори, які підписали Хартію, проголосили чотири фундаментальні принципи діяльності університетів. Два з них безпосередньо стосуються автономії та академічних свобод: незалежність дослідницької та викладацької діяльності університетів від політичної та економічної влади та свобода в дослідницькій і викладацькій діяльності.

Наступними кроками Болонського процесу стало розроблення та підписання представниками країн Європи Лісабонської конвенції (1997 р.) про визнання кваліфікацій для системи вищої освіти європейського регіону, а також розроблення та підписання Сорбонської декларації (1998 р.) щодо узгодження структури системи вищої освіти в Європі. Сама Болонська декларація була підписана у 1999 році 29 міністрами освіти від імені своїх держав. Її мета – створити європейську зону вищої освіти та сприяти поширенню європейської моделі освіти у світовому масштабі, при цьому не просто уніфікувати освітню сферу в Європі задля полегшення проблеми визнання дипломів, а в першу чергу – забезпечити міжнародну конкурентоспроможність європейської системи освіти. Цей процес добровільний, полісуб'єктний, багатоваріантний, гнучкий, відкритий, поступовий. Він ґрунтується на цінностях європейської освіти і культури, й не має на меті руйнації національних особливостей освітніх систем різних країн Європи. І хоча ідеалізувати Болонський процес не слід, альтернативи йому не існує на сучасному етапі економічного і суспільного розвитку країн, які прагнуть вступити до Європейського Союзу і розвиватися в демократичному вимірі [4,с.6–7].

Країни-учасниці Болонського процесу визнали, що для розвитку та зміцнення стабільних, мирних і демократичних суспільств першочергове значення має освіта й освітня співпраця, а роль університетів у розвитку європейського культурного простору є провідною. Країни-учасниці зосередилися на вирішенні завдання збільшення міжнародної конкурентоспроможності європейської системи вищої освіти. Уряди країн-учасниць зобов'язалися сприяти академічній мобільності через усунення перешкод на шляху ефективного використання права на вільне пересування з метою забезпечення студентам доступу до навчання, забезпечення визнання та зарахування часу, який викладач, дослідник чи член адміністрації вищого навчального закладу провів у європейському навчальному закладі. Обов'язок урядів – сприяти європейському співробітництву щодо забезпечення якості освіти з метою вироблення порівняльних критеріїв і методології, просування необхідних європейських стандартів у галузі вищої освіти, зокрема щодо розробки навчальних планів, співробітництва між освітніми закладами, схем мобільності й інтегрованих навчальних, дослідних і виховних програм.

Україна приєдналася до Болонського процесу на Конференції міністрів європейських країн у травні 2005 року в Бергені. Ця подія є незаперечним фактом міжнародного визнання вітчизняної системи вищої освіти. Як учасниця Болонського процесу, Україна взялася за вирішення ряду першорядних ключових завдань, що передбачали запровадження до 2010 року стандартів, рекомендацій та основних інструментів Європейського простору вищої освіти: Національної рамки кваліфікацій, інноваційної Європейської кредитно-трансферної системи, Додатку до диплома європейського зразка. Реалізуючи ці завдання, Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України провело ґрунтовний порівняльний аналіз вітчизняної системи науки й освіти з європейською за болонською моделлю. За результатами цього аналізу визначено, що потрібно змінити у вітчизняній системі науки й освіти, розпочато відповідні реформи. Освітні реформи стосуються корінних основ національної науки й освіти. Європейський простір вищої освіти – це не єдина система вищої освіти, а об'єднання 46 національних систем, що розвиваються відповідно до спільно погоджених принципів.

3 травня 2005 року в системі вищої освіти України зроблено такі важливі кроки із реалізації положень Болонського процесу:

- запроваджено Програму дій щодо реалізації положень Болонської декларації в системі вищої освіти і науки на 2004–2005 роки;
- створено Міжвідомчу комісію із запровадження положень Болонського процесу в системі вищої освіти та Національну групу промоутерів Болонського процесу (National Team of Bologna Promoters) (2006);
- створено Всеукраїнську студентську раду при Міністерстві освіти і науки України, яка стала кандидатом в члени Національних спілок студентів Європи (The National Union of Students in Europe (ESIB)) (2006);
- запроваджено пілотну європейську кредитно-трансферну систему (ECTS) у вищі навчальні заклади України III–IV рівнів акредитації (2006/2007 навчальний рік);
- підготовлено «Національний звіт – 2005–2007» до Лондонської конференції міністрів європейських країн (травень 2007 рік) [12,с.14].

Після Конференції міністрів європейських держав у Лондоні в системі вищої освіти України зроблено такі кроки із реалізації положень Болонського процесу:

- затверджено «План дій щодо забезпечення якості вищої освіти України та її інтеграції в європейське і світове освітнє співтовариство на період до 2010 року»;
- підготовлено проект Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про вищу освіту» із врахуванням стандартів і рекомендацій Болонського процесу»;
- Україна стала повноправним урядовим членом Європейського реєстру забезпечення якості (EQAR) (квітень 2008 рік);
- запроваджено систему ранжування вищих навчальних закладів відповідно до Берлінських принципів;
- Українська асоціація студентського самоврядування стала членом європейського студентського союзу ESU (European Student's Union) (грудень, 2007 рік);
- створено робочу групу Міністерства освіти і науки України із розробки національної рамки кваліфікацій системи вищої освіти;
- підготовлено «Національний звіт – 2007–2009» до Конференції Міністрів європейських країн у Лувені (квітень, 2009 рік) [12,с.15].

У місті Льовен/Лувен–ла–Ньов (Бельгія) 28–29 квітня 2009 року міністри 46 країн–учасниць Болонського процесу, відповідальні за вищу освіту, критично оцінили досягнення в рамках Болонського процесу і встановили пріоритети Європейського простору вищої освіти на наступне десятиріччя.

У Комюніке Лувенської конференції зазначено, що у десятиріччі до 2020 року Європейська вища освіта має зробити вирішальний внесок у реалізацію Європи знань, високо креативної й інноваційної [12, с. 40]. Студентоцентризоване навчання і мобільність допоможуть студентам розвинути компетенції, які необхідні їм на ринку праці, що постійно змінюється, і надасть їм можливість стати активними та відповідальними громадянами. Досягнення сталого економічного відродження і розвитку європейських суспільств зможе забезпечити динамічна й гнучка європейська вища освіта, спрямована на інновації, зосереджена на інтеграції освіти і науки на всіх рівнях. Вища освіта має відігравати ключову роль, щоб успішно відповідати викликам, що стоять перед ними, сприяти культурному і соціальному розвитку наших суспільств. Отже, суспільне інвестування у вищу освіту є найвищим пріоритетом.

Болонський процес забезпечує більшу сумісність і порівнянність національних систем вищої освіти та полегшує мобільність для осіб, що навчаються, а для навчальних закладів стимулює залучення студентів і науковців з інших континентів. Вища освіта модернізується разом з прийняттям три циклової структури, включаючи, в національних контекстах, можливість проміжних кваліфікацій, пов'язаних з першим циклом, з прийняттям європейських стандартів і рекомендацій із забезпечення якості, створенням Європейського реєстру агенцій із забезпечення якості та національних рамок кваліфікацій, пов'язаних із загальною рамкою європейського простору вищої освіти, що ґрунтується на результатах навчання і навчальному навантаженні. Болонський процес сприяв запровадженню додатка до диплома і Європейської кредитно–трансферної системи задля подальшого підвищення прозорості визнання. Виклики нової епохи вимагають постійного зосередження уваги на якості вищої освіти, збереження культурного різноманіття, визнання цінності різних місій вищої освіти. Конкуренція у глобальному масштабі доповнюється посиленням діалогом і співпрацею на основі партнерства з іншими регіонами світу.

Мобільність студентів, дослідників–початківців і викладачів у контексті Болонського процесу розглядається як фактор покращення якості програм та забезпечення високого рівня досліджень, посилення академічної і культурної інтернаціоналізації європейської вищої освіти. Мобільність важлива для особистісного розвитку і працевлаштування, вона сприяє повазі до різноманітності і надає можливість мати справу з іншими культурами. Вона заохочує до мовного плюралізму, підкреслює багатомовну традицію європейського простору вищої освіти, а також підвищує співпрацю і конкуренцію між вищими навчальними закладами. Отже, мобільність має стати ознакою європейського простору вищої освіти. За період до 2020 року країни–учасниці Болонського процесу ставлять мету підвищити мобільність, забезпечити її високу якість і урізноманітнити її види і обсяг. У 2020 році щонайменше 20% осіб, що закінчуватимуть навчання в країнах Європейського простору вищої освіти, мають мати період навчання або стажування за кордоном [12, с. 52].

Динаміка розвитку вищої освіти засвідчує щорічне зростання попиту на вищу освіту у світі на 6%. Попит на транскордонну освіту є ще вищим. У 2007 році іноземну освіту в усіх її формах отримувало біля 3 млн. студентів, у 2025 році прогнозується, що її отримають 7,2–7,3 млн. осіб, переважна частка яких буде навчатися за програмами транскордонної освіти [7, с. 21].

Країни–учасниці зобов'язалися створити у кожному з трьох циклів можливість для мобільності у структурі ступеневих програм. Спільні ступені і програми, як і вікна мобільності, мають стати більш загальною практикою. Політика мобільності має ґрунтуватися на низці практичних заходів, що належать до фінансування мобільності, визнання, доступної інфраструктури, візових правил і дозволів на роботу. Необхідними вимогами є гнучкі траєкторії навчання і активна інформаційна політика, повне визнання навчальних досягнень, підтримка навчання та повна портативність грантів і позик. Мобільність має також приводити до більш збалансованого потоку студентів, що приїжджають та виїжджають на навчання в усьому Європейському просторі вищої освіти. Ставиться мета досягти кращого рівня участі різних груп студентів.

Країни–учасниці для залучення до вищих навчальних закладів висококваліфікованих викладачів і дослідників зосереджують свою діяльність на створенні привабливих робочих умов і кар'єрних шляхів, а також забезпеченні відкритого міжнародного прийому на роботу. Адаптують до сприяння мобільності викладачів і дослідників–початківців кадрові структури своїх ВНЗ, визначають рамкові умови для забезпечення відповідного доступу мобільних викладачів до соціального забезпечення та сприяння портативності їхніх пенсій і додаткових пенсійних прав, що забезпечить краще використання наявних правових рамок.

Україна, як одна із країн–учасниць Болонського процесу, послідовно здійснює реформи у сфері вищої освіти, працює над забезпеченням якості вищої освіти, забезпеченням мобільності студентів, викладачів, наукових працівників, справедливого доступу до вищої освіти, зміцненням позицій українських університетів на національному, європейському і світовому ринку праці та ринку освітніх послуг.

Період 2009–2010 року (базовий) був надзвичайно важливим для системи вищої освіти України у визначенні ключових короткотермінових стратегій розвитку та узгодженні національної нормативно–правової бази із стандартами і рекомендаціями Європейського простору вищої освіти.

На сучасному етапі реформа вищої освіти України здійснюється у двох площинах:

- національної стратегії соціально–економічного розвитку;
- співпраці та інтеграції в європейський і світовий освітній простір.

Період з 2010–2020 року передбачається як ключовий у реалізації довготермінових стратегій забезпечення сталого розвитку та удосконалення системи вищої освіти України, визнання її у європейському і світовому просторі в контексті забезпечення якості.

5–8 липня 2009 року у Парижі, під егідою ЮНЕСКО відбулася Всесвітня конференція з вищої освіти «Нова динаміка вищої освіти і науки для соціальної зміни і розвитку». За результатами роботи Конференції країни–учасниці ухвалили Комюніке, в якому зазначається, що вища освіта – це справа відповідальності і економічної підтримки усіх урядів, оскільки вона є суспільним благом і стратегічним імперативом, повинна бути однаково доступною усім на основі якості. Вища освіта і дослідження сприяють викоріненню бідності, сталому розвитку і прогресу у напрямі досягнення міжнародно–узгоджених цілей розвитку, які включають Цілі розвитку тисячоліття (ЦРТ) й Освіту для усіх (ОДУ) [12, с. 20].

Міжнародне співробітництво у вищій освіті є головним питанням порядку денного поточного моменту. Співпраця між державами в сфері освіти має базуватися на солідарності і взаємній повазі та сприянню гуманістичним цінностям і міжкультурному діалогу. Заклади вищої освіти у всьому світі мають покласти край прірві у розвитку, збільшуючи передачу знань через кордон, особливо у напрямі країн, що розвиваються, і, працюючи над знаходженням спільних рішень, заохочувати кругообіг «мізків» та полегшувати негативний вплив відтоку «мізків».

Міжнародній співпраці сприяють товариства науковців і викладачів та студентські обміни. Більш широке заохочення заснованої і збалансованої академічної мобільності має бути інтегрованим у механізми, які гарантують справжню багатосторонню і полікультурну співпрацю. 3 квітня 2011 року українські студенти отримують від уряду можливість здобути освіту у відомих закордонних навчальних закладах і наукових установах. У 2011 році можливість навчатися за кордоном за державний кошт отримали 300 українських студентів. Держава має намір поступово збільшувати обсяги реалізації програми. Хоча наші фінансові можливості досить обмежені, але цю програму уряд планує нарощувати. У 2012 році на навчання за кордоном заплановано відправити тисячу студентів, а у 2013 році – планується відправити на навчання в кращі закордонні виші 10 тисяч студентів [5:8].

Паризьке комюніке наголошує, що транскордонна вища освіта може зробити істотний внесок у вищу освіту, за умови, що вона надає якісну освіту, сприяє академічним цінностям, підтримує відповідність і поважає основні принципи діалогу і співпраці, взаємного визнання і поваги прав людини, різноманітності і національного суверенітету [12, с. 20–40].

Станом на сьогодні, Україна послідовно адаптує положення Болонського процесу до національних реалій. З кожним роком все більше студентів і науково–педагогічних працівників, представників адміністрації ВНЗ беруть участь в реалізації програм

Європейського Союзу, які забезпечують реальну академічну мобільність і співпрацю між вищими країнами-учасницями Болонського процесу. Запроваджена урядова бюджетна програма навчання і стажування українських студентів і аспірантів у кращих закордонних ВНЗ також сприяє процесам інтеграції в сфері вищої освіти, обміну кращим досвідом та посиленню якості вищої освіти учасників. У листопаді 2011 року уряд України затвердив національну рамку кваліфікацій [3], з 2012 року запроваджено у обов'язковому порядку додаток до диплома європейського зразка [13].

На засіданні Комітету ради Європи з питань освітньої політики та практик (CDPPE) у Страсбурзі у березні 2012 року розглядалися питання реформи в освітній політиці та освіти для демократичного громадянства, розвитку європейського простору вищої освіти, а також освіти для міжкультурного порозуміння, питання права на якісну освіту, мовної політики, громадянства і прав людини тощо. У рамках роботи Комітету відбулося підсумкове оцінювання Плану дій Ради Європи для України на 2008–2011 роки. Обговорено результати реалізації положень цього документа, зокрема: рівень ефективності та користності заходів, передбачених у Плані дій для України; вплив цих заходів на реформування й розвиток освітньої галузі нашої держави; розширення співпраці Ради Європи з донорами та партнерами щодо питань фінансування; налагодження зв'язків між учасниками з реалізації проектів у рамках Плану дій як у країні так і за її межами. Співпраця європейських освітян у Страсбурзі щодо українських пропозицій і проектів у галузі освіти констатувала, що «свій відрізок шляху до євроінтеграції українські освітяни долають енергійно й упевнено» [14].

Чергова конференція міністрів країн-учасниць Болонського процесу, яка відбулася у квітні 2012 року в Румунії констатувала результативність діяльності країн-учасниць у рамках Болонського процесу. Під час конференції міністр освіти і науки, молоді та спорту України Дмитро Табачник зустрівся зі своїм румунським колегою Католином Баба, з яким обговорив низку нагальних питань українсько-румунського співробітництва у сфері освіти. Важливим питанням форуму стала Європейська рамка кваліфікацій. Було оцінено ґрунтовну роботу, яку зробила Україна щодо впровадження Національної рамки кваліфікацій. За результатами зустрічі підписано Бухарестське комюніке «Використання всього потенціалу – Консолідація Європейського простору вищої освіти». Учасники Конференції передали керівництво секретаріатом Болонського процесу наступниці – Республіці Вірменія. У 2015-му році міністерський саміт країн-учасниць Болонського процесу відбудеться в Єрвані [10].

Отже, Болонський процес поступово адаптується до української системи вищої освіти, а Україна, в сучасному світі гострої конкуренції на ринку освітніх послуг з кожним роком все помітніше інтегрується в європейський і світовий освітній простір. Вітчизняна система освіти, прийнявши вимоги Болонської декларації, співпрацює з представницькими організаціями у сфері вищої освіти: Асоціацією європейських університетів, Конфедерацією спілок ректорів ЄС та іншими. На сьогоднішній момент українська система вищої освіти вступила до такої фази, коли структурні зміни стали серцевиною розвитку. Двоступенева структура освіти сприяє розвитку національної та інтернаціональної мобільності, оскільки передбачає модульний (блоковий) характер навчальних програм.

Вільна мобільність студентів, викладацького складу та випускників є однією з необхідних якостей європейського простору вищої освіти, адже міністри освіти країн-учасниць Болонського процесу наголосили на своїй рішучості домогтися усунення будь-яких перепон щодо вільного пересування студентів, викладачів, науковців та адміністративних працівників і відзначили соціальне значення мобільності. Вони закликали до тіснішої співпраці між європейськими країнами щодо можливих труднощів і перспектив транснаціональної освіти. Відкрито програми Європейського Співтовариства «Сократ», «Леонардо да Вінчі», Tempus-Cards та інші, в яких активно беруть участь українські провідні вищі навчальні заклади.

Україна, як і всі інші країни-учасниці Болонських домовленостей здійснює заходи щодо сприяння європейській співпраці в гарантуванні якості. Керівництво національною системою освіти визнало життєво важливу роль, яку відіграють системи гарантування якості в забезпеченні високих якісних вимог і сприянні подібності кваліфікаційних рівнів у всій Європі. Україна активно вивчає передовий досвід європейських університетів та інших закладів вищої освіти і розробляє плани дій взаємного визнання механізмів оцінювання й акредитації (сертифікації), щедро ділиться своїм

кращим досвідом організації навчально-виховного процесу та системи оцінювання знань студентів. Велику роботу проведено в національній системі освіти, конкретно у вищих навчальних закладах щодо розробки навчальних модулів, курсів і програм на всіх рівнях «за європейським» змістом, орієнтацією та організацією. На нашу думку, найбільшим досягненням Болонського процесу є створення умов кожній країні порівняти свої освітні системи і можливість кожній країні зрозуміти, що її освітня система унікальна, самобутня, глибоко національна. Тому необхідно зберігати баланс між включенням країни в глобалізаційні процеси та підтримкою національно-специфічних форм та елементів освітнього процесу. Заради цього варто включатися в Болонський процес і бути його активним учасником. Адже, Болонський процес, перш за все, – це інтеграція заради самоідентифікації і самоусвідомлення себе в європейському контексті.

Список використаних джерел

1. Андрущенко В.П. Стратегія реформування освіти в Україні: рекомендації з освітньої політики / В.Андрущенко (заг. ред.). – К.: К. І. С., 2003. – 296 с.
2. Беззубко Л.В., Черниш О.І., Соколова Л.С. Розвиток системи освіти у сучасних умовах / Монографія. – Донецьк: «ВІК», 2005. – 132 с.
3. Володимир Луговий: автономія має розглядатись у парі з відповідальністю // Освіта України. – №6, 6 лютого 2012 року.
4. Журавський С., Згуровський М.З. Болонський процес: головні принципи входження в Європейський простір вищої освіти. – К.: ІВЦ «Видавництво «Політехніка», 2003. – 200 с.
5. За кордон – державним коштом // Освіта України. – №13, 26 березня 2012 року.
6. Згуровський М.З. Болонський процес: головні причини та шляхи структурного реформування вищої освіти України / НТУ «КПІ». – К.: НТУУ «КПІ», 2006. – 543 с.
7. Каленюк І.С., Гонга О.І., Вербовий М.П., Холявко Н.І. Інтеграція вищої освіти України в європейський та світовий освітній простір: економічний вимір: монографія / І.С. Каленюк, О.І. Гонга, М.П. Вербовий, Н.І. Холявко; За заг. ред. д. е. н., проф. Каленюк І.С. – Чернівці: РВК «Деснянська правда», 2011. – 165 с.
8. Кембридж, Оксфорд і Сорбонна чекають // Освіта України. – №26, 25 червня 2012 р.
9. Кремень В.Г. Освіта і наука України: шляхи модернізації (Факти, роздуми, перспективи). – К.: Грамота, 2003. – 216 с.
10. Міністри зустрілися в Бухаресті // Освіта України. – №18, 4 травня 2012 року.
11. Модернізація вищої освіти в Україні і світі: десять років наукового пошуку: колектив. моногр. / Акад. пед. наук України; Ін-т вищої освіти України; за заг. ред. В.П. Андрущенка, В.І. Лугового, М.Ф. Степка. – Х.: Вид-во НУА, 2009. – 504 с.
12. Нова динаміка вищої освіти і досліджень для соціальних змін та розвитку: Болонський процес 2020 – Європейський простір вищої освіти у новому десятиріччі / Міністерство освіти і науки України, Фонд «Європа XXI»; упоряд.: Т.Ф. Фініков, [та ін.]; за ред. І.О. Вакарчука. – К.: «Агентство «Україна», 2009. – 64 с. – Укр., англ.
13. Освіта України. – №23, 4 червня 2012 року.
14. Освітня «Антанта» у Франції: «Школа без кордонів» розкриває обійми // Освіта України. – №5, 9 квітня 2012 року.
15. Суліма Євген. Вища освіта в контексті національної стратегії розвитку освіти в Україні на 2012 – 2021 роки // Вища школа. – 2012. – №3. – С.7–15.

Антонюк Т.Д. Болонский процесс и его адаптация к украинской системе образования

Анализируются цели и содержание Болонского процесса, особенности его адаптации к украинской системе образования.

Ключевые слова: Болонский процесс, высшее образование, национальная система образования, международное сотрудничество, конкурентоспособность.

Antonyuk, T.D. Bolonga process and its adaptation to Ukrainian system of education

The article analyses an aim and content of Bolonga process and features of his adaptation to the Ukrainian system of education.

Key words: Bolonga process, higher education, national system of education, international cooperation, competitiveness.

УДК 061.2:396(477)

Бінецька О.В.

Зайнятість жінок на ринку праці в сучасному українському суспільстві

Аналізуються основні тенденції та проблеми зайнятості жінок на ринку праці в сучасному українському суспільстві; характеризуються нормативно-правові документи з даної проблематики.

Ключові слова: жіноцтво, професійні орієнтації, нормативно-правові документи, безробіття, працевлаштування.

Сучасне українське суспільство все ще перебуває на стадії невизначеності та формування нових соціальних норм і життєвих стратегій, які стосуються, зокрема, і проблем гендерного паритету. Питання гендерної нерівності у сфері зайнятості залишається все ще не повністю усвідомленим та вивченим. Актуальність проблеми дослідження визначається протиріччям, що склалося у сфері зайнятості жінок, яке полягає в тому, що, з одного боку, ринкова модель і конституційний принцип прав дозволяє вільно розвиватися жіночій ініціативі, самостійності і незалежності у виборі форм зайнятості, а з іншого боку – в умовах переходу до ринку жінки виявляються менш захищеними у сфері праці, що робить їх низько конкурентною робочою силою.

Дослідження ролі жінки в усіх аспектах життєдіяльності суспільства знайшло своє відображення у працях вітчизняних дослідників. Зокрема, питанню розкриття проблематики зайнятості жіноцтва на ринку праці в сучасному українському суспільстві приділяють увагу В.Гриньова, О.Купець, В.Самойленко, Г.Чепурко [1]. Однак проблеми, з яким зіткнулися жінки в питаннях професійної зайнятості, залишаються недостатньо вивченими. Немає робіт історичного плану, в яких би дане питання досліджувалося всебічно.

Аналіз розвитку України за роки незалежності дає підстави стверджувати наступне: практика проведення економічних реформ показала, що за відсутності адекватної системи заходів державного регулювання зайнятості жіноча частина трудових ресурсів першою витісняється на периферію ринку праці або взагалі за його межі. У результаті посилюється прихована та явна дискримінація жінок, відбувається гендерна сегментація ринку праці і, як наслідок, знецінення жіночого освітнього і кваліфікаційного потенціалу. Дана проблема набуває все більшої актуальності, проте часто при її дослідженні не враховують власне соціальні фактори, що відчутно впливають на трудові відносини. Українські жінки адаптуються до ринкових змін дуже важко. Зниження попиту на робочу силу загострило проблему участі жінок у суспільному виробництві. Жінка стала найбільш уразливим прошарком населення у сфері діяльності через необхідність поєднання сімейних та професійних функцій. Не можна сказати, що держава не реагує на ці обставини. Законодавство передбачає суттєві гарантії працевлаштування жінок, які мають малолітніх дітей, гарантії при звільненні з роботи за ініціативою власника, але на сьогодні таких заходів недостатньо. Найважливішими законодавчими актами, прийнятими у даній галузі Верховною Радою України є Закони України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми», «Про охорону праці», «Про пенсійне забезпечення», «Про внесення змін і доповнень в КЗпП України при переході республіки до ринкової економіки» та ін.

Україна з проголошенням незалежності ратифікувала ряд міжнародних документів. Серед них була й Європейська соціальна хартія (прийнята 1961р. у Турині), створена як аналог Конвенції з прав людини у соціальній сфері [2]. Серед багатьох положень вагомим місцем займає стаття 20 (частина II), в якій зазначається, що «з метою забезпечення ефективного здійснення права на рівні можливості та рівне ставлення при вирішенні питань щодо працевлаштування та професії без дискримінації за ознакою статі Сторони зобов'язуються визнати це право і вживати відповідних заходів для забезпечення його

застосування або для сприяння його застосуванню у таких напрямках: а) працевлаштування, захист від звільнення; б) професійна орієнтація, підготовка, перепідготовка, перекваліфікація; в) умови працевлаштування і праці, включаючи винагороду; г) професійний ріст, включаючи просування по службі».

У 1999 р. Верховною Радою України було ратифіковано Конвенцію Міжнародної організації праці №156 про рівні можливості для трудящих чоловіків і жінок [3]. У контексті виконання вимог Європейської соціальної хартії діє Кодекс законів про працю України, 12-й розділ якого стосується питань щодо праці жінок. Основними положеннями даного розділу є: перелік робіт, на яких забороняється застосування праці жінок; обмеження праці жінок на роботах у нічний час; обслуговування матері на підприємствах, в організаціях; заборона залучення вагітних жінок та жінок, що мають дітей віком до трьох років, до нічних, надурочних робіт, робіт у вихідні дні, направлення їх у відрядження та інші [4]. Наприклад, Стаття 176 КЗпП України не припускає залучення до робіт у нічний час, та понаднормових робіт і робіт у вихідні дні і направлення у відрядження вагітних жінок, а також жінок, які мають дітей віком до трьох років. Тим не менше в Україні практика застосування праці жінок у нічний час досить широка.

Серед документів з даної проблематики можна також зазначити такі як: Постанови Ради Міністрів СРСР «Про додаткові заходи з покращення умов праці жінок, зайнятих у народному господарстві» від 25 квітня 1978 р.; Перелік важких робіт та робіт із шкідливими і небезпечними умовами праці, на яких забороняється застосування праці жінок [5]; Граничні норми підймання і переміщення важких речей жінками [6]; Постанова Кабінету Міністрів України від 28 липня 1992 р. «Про Довгострокову програму поліпшення становища жінок, сім'ї, охорони материнства і дитинства». Остання була націлена на подолання таких проблем як низький технічний рівень виробництва, застосування праці жінок на роботах з важкими та шкідливими умовами праці, масова зайнятість жінок некваліфікованою працею, праця жінок в умовах, які не відповідають правилам і нормам охорони праці [7].

Не зважаючи на низку нормативно-законодавчих актів, рівність можливостей для всіх суб'єктів ринку праці незалежно від статі, що декларується у ряді документів, залишається гаслом, не підкріпленим конкретним механізмом реалізації. Внаслідок цього принцип рівності можливостей фактично зведений до забезпечення можливостей отримати освіту (зокрема, спеціалізовану), рівноправності за критерієм умов праці і до розширення системи пільг і гарантій, пов'язаних із материнством. Для підтвердження висловлених зауважень звернемось до результатів досліджень Інституту економіки та прогнозування та Інституту демографії та соціальних досліджень Національної академії наук України. Було проаналізовано розподіл населення, яке має освіту. В результаті опрацьованих даних було продемонстровано, що жінки і чоловіки у віці 15–19 років мають приблизно рівні показники в отриманні освіти (як правило, ця вікова група отримує повну середню освіту). А в віці від 20 років (було простежено вікові групи від 15 і до 60 і старші) переважають у отриманні освіти міські жінки. Наприклад, у віці 30–40 років ця пропорція виглядає наступним чином: чоловіки – 47,7%, жінки – 52,3%. А от у віці після 60 років питома вага жінок, які мають освіту, стає набагато більшою: 61,9% жінок і 38,1% чоловіків. У сільській місцевості у віці від 15 до 50 років жінки мають меншу питому вагу порівняно з чоловіками, але у віці після 50 років частка освічених жінок зростає до 56,7% від загальної кількості [8, с.124].

Одним із наслідків неадекватності існуючої нормативної бази стало витіснення жінок із сфери зайнятості, що і виявилось у зростанні зареєстрованого жіночого безробіття. Хоч безробіття в однаковій мірі є проблемою як для жінок, так і для чоловіків, але практика засвідчує, що жінкам важче знайти роботу, ніж чоловікам. Взагалі, рівень безробіття українського населення за методологією МОП на 2009 р. серед економічно активного населення склав 6,8% і 7,5% серед жінок і чоловіків відповідно [8, с.143]. Проте, якщо прослідкувати процес вивільнення працівників, то, наприклад, у 2007 році жінок було вивільнено 56%, в 2008 р. – 54,2%, а в 2009 р. – 49,7% [8, с.149]. Статистика демонструє призупинення процесу вивільнення жінок, проте все таки ситуація залишається нестабільною. Адже більшість безробітних жінок, як правило, не звертається до центрів зайнятості через труднощі працевлаштування або через низьку заробітну плату, через непрестижні види праці, які може запропонувати їм служба зайнятості.

Важливим показником, що характеризує стан жінок на ринку праці, є тривалість безробіття. Такий період занадто довгий і природно, що особа, яка залишилась без роботи, втрачає трудові навички, процес її адаптації до нових умов зайнятості ускладнюється і, в результаті, падає її конкурентоспроможність.

Враховуючи психологічні фактори, сучасний стан економіки України, недостатню підтримку з боку держави, можна стверджувати, що жінка у нашій країні практично не має права вибору: працювати чи не працювати. Будучи берегинею домашнього затишку, вона позбавлена можливості працювати для себе, самореалізуватися в роботі. Гендерні нерівності у сфері праці починають все більше проявлятися саме зараз, коли жінка намагається стати рівноправною учасницею ринку праці. Для жінок нове соціально-економічне середовище, налаштованість громадської думки, індивідуальний психологічний стан широкого загалу менш сприятливі, ніж для чоловіків. Згідно із даними соціологічних досліджень, лише одна із 100 жінок відчуває себе ніни абсолютно впевненою, 8–9 із 10 перебувають у постійній тривозі за завтрашній день, а частка тих, хто остаточно зневірився знайти будь-яку роботу, становить у структурі економічно неактивного жіночого населення 6,4% [9].

Отже, становище жінок на ринку праці визначається такими чинниками: набагато вищими витратами часу, що пов'язано з веденням домашнього господарства, доглядом за дітьми та ін.; прискореними темпами вивільнення жінок з виробництва, набагато більшим навантаженням на одне вільне робоче місце порівняно з чоловіками; ускладненням процесу працевлаштування; обмеженими можливостями кар'єрного росту; збереженням високої питомої ваги жінок, які працюють в умовах, що не відповідають санітарно-гігієнічним нормам.

Поліпшення становища жінок на ринку праці є важливою загальнодержавною проблемою, яка потребує формування і реалізації активної соціальної політики в цій сфері, вдосконалення правових і нормативних засад у різних сферах суспільного життя, що повною мірою враховували б роль жінки в суспільстві, розвитку системи ефективного соціального обслуговування сім'ї та жінки.

Існує декілька можливих шляхів вирішення проблем жіночого працевлаштування, але майже всі вони є в юрисдикції лише держави. Зокрема, це:

- реформування існуючого недосконалого законодавства щодо забезпечення юридичних умов існування ринку праці, а також забезпечення механізму функціонування цього законодавства;
- покращення умов соціального забезпечення безробітних і зокрема жінок;
- налагодження ефективної роботи центрів зайнятості;
- активізація роботи програм навчання, перенавчання та підвищення кваліфікації жінок;
- забезпечення не декларативного, а фактичного зрівняння прав чоловіків та жінок на ринку праці;
- розробка методів підрахунку рівня прихованого безробіття та прихованої зайнятості та пошук шляхів зменшення цих показників.

Список використаних джерел

1. Гриньова В.М. Ринок праці: теоретико-методологічні засади та напрямки розвитку / Харківський національний економічний ун-т / В.М. Гриньова, В.В. Самойленко. – Х.: ВД «ІНЖЕК», 2007. – 168с.; Купець О.В. Оптимізація роботи державної служби зайнятості з безробітними / О.В. Купець // Формування ринкової економіки: Зб. наук. пр. Спец. вип. Управління людськими ресурсами: проблеми теорії та практики. – К.: КНЕУ, 2007. – 234 с.; Чепурко Г.І. Ринок праці в Україні: проблеми зайнятості в період становлення ринкової економіки / НАН України; Інститут соціології / Г.І. Чепурко. – К., 2004. – 274 с.
2. Права людини: міжнародні договори Організації Об'єднаних Націй та Ради Європи / Упоряд. В.Павлик, В.Тесленко. – К.: Факт, 2001. – 152 с.
3. Закон України «Про ратифікацію Конвенції Міжнародної організації праці №156 про рівне ставлення і рівні можливості для трудящих чоловіків і жінок: трудящі із сімейними обов'язками» від 22 жовтня 1999 року №1196–14 // Голос України. – 1999. – 30 жовтня. – С.3.
4. Стичинський Б.С. Науково-практичний коментар до законодавства України про працю / Б.С. Стичинський, І.В. Зуб, В.Г. Ротань. – К.: «А.С.К.», 2001. – 1072 с.

5. Наказ Міністерства охорони здоров'я України «Про затвердження Переліку важких робіт та робіт із шкідливими і небезпечними умовами праці на яких забороняється застосування праці жінок» від 29 грудня 1993 року №256 // Бюлетень законодавства і юридичної практик України. – 1999. – №12. – С.327–347.

6. Наказ Міністерства охорони здоров'я України «Про затвердження граничних норм підіймання і переміщення важких речей жінками» від 10 грудня 1993 року №241 // Бюлетень законодавства і юридичної практик України. – 1997. – №5. – С.252–253.

7. Постанова Кабінету Міністрів «Про Довгострокову програму поліпшення становища жінок, сім'ї, охорони материнства і дитинства» від 28 липня 1992 року №431 // Збірник постанов Уряду України. – 1992. – №8. – С.163–175.

8. Гендерна статистика України: сучасний стан, проблеми, напрями вдосконалення. – Запоріжжя: Друкарський світ, 2011. – 192 с.

9. Гриньова В.М., Самойленко В.В. Ринок праці: теоретико-методологічні засади та напрямки розвитку / Харківський національний економічний ун-т / В.М. Гриньова, В.В. Самойленко. – Х.: ВД «ІНЖЕК», 2007. – 168 с.

Бенецькая О.В. Занятость женщин на рынке труда в современном украинском обществе

Анализируются основные тенденции и проблемы занятости женщин на рынке труда в современном украинском обществе; характеризуются нормативно-правовые документы по данной проблематике.

Ключевые слова: женщины, профессиональные ориентации, нормативно-правовые документы, безработица, трудоустройство.

Binetskaya, O.V. Employment of women at the market of labour in modern Ukrainian society

Basic tendencies and problems of employment of women are analysed at the market of labour in suchanomu Ukrainian supil'stvi; characterized normatively legal dokumentiz of this problematiki.

Key words: woman, professional orientations, normatively legal documents, unemployment, employment.

УДК 94(477)2005–2010

Бровар О.В.

Реалізація державної політики щодо національних меншин упродовж 2005–2010 рр.

Проаналізовано роль державних органів України у здійсненні етнополітики упродовж 2005–2010 рр.

Ключові слова: Україна, національні меншини, вищі органи влади, освіта, культура.

На території України згідно з даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р. проживає 48,2 млн. осіб, які відповідно до Конституції України являють собою Український народ. Він складається з представників понад 130 національностей, у т.ч. з ряду етнічних спільнот.

Удосконалення етнонаціональної політики держави є важливою і вагомою умовою формування і функціонування в Україні соціальної правової держави відповідно до сучасних світових і європейських стандартів в галузі прав людини, консолідації Українського народу, утвердженні в українському суспільстві засад гуманізму і демократії, забезпечення всебічного розвитку кожної окремої особи та етнічних спільнот.

Завдання наукового осмислення державної системи управління серед етноменшин у цих умовах виступають сьогодні як першочергові. Навіть тепер ця важлива проблематика в країні перебуває на стадії початкового висвітлення. Деякі аспекти цієї проблеми одержали фрагментарне висвітлення у працях Я.Калакури [1], В.Євтуха [2], О.Майбороди [3], М.Панчука [4], В.Наулка [5], В.Пилипенка [6], О.Рафальського [7], Р.Чілачави [8]. Вони здебільшого присвячені етнонаціональній структурі українського суспільства, сучасному стану етноменшин, освітній політиці держави, особливостям процесів етнічного відродження.

Україна провела ряд заходів з метою найкращого обслуговування потреб національних меншин. З цієї метою були створені в травні 2005 р згідно затверджених Кабміном примірних переліках управлінь та відділів місцевих державних адміністрацій окремі структурні підрозділи у справах національностей не були передбачені. Наслідком стало зменшення на місцях структури органів управління етнонаціональними процесами і міжетнічними відносинами. На 2007 р. реалізація етнонаціональної політики на рівні управлінь держадміністрацій здійснювалася лише у двох областях – Одеській та Івано-Франківській, а також у м. Києві. У шести областях – Вінницькій, Донецькій, Закарпатській, Київській, Миколаївській та Полтавській функціонували окремі самостійні відділи у справах національностей. У Львівській, Черкаській та Чернівецькій областях аналогічні відділи діяли у складі різних управлінь. У Житомирській області завдання з реалізації етнонаціональної політики покладено на відділ зв'язків з об'єднаннями громадян. У шести областях – Рівненській, Харківській, Сумській, Херсонській, Хмельницькій, Волинській та у м. Севастополі державна етнополітика реалізується на рівні профільних секторів, а ще у шести областях – Дніпропетровській, Запорізькій, Луганській, Кіровоградській, Тернопільській та Чернігівській – ці функції виконує лише один фахівець. Крім того, одні з названих підрозділів займалися, відповідно до нинішніх функцій центрального спеціалізованого органу, національними і конфесійними питаннями, інші – тільки національними, чим суттєво утруднювалося об'єднання структурних підрозділів у систему, об'єднану спільною функцією.

Об'єднанню підрозділів на місцях у єдину систему суттєво заважає неуніфікованість їх функціональних обов'язків. Так, згадане типове положення про місцеві підрозділи управління національними питаннями не відносило до переліку їх завдань, приміром, підготовку пропозицій до місцевих бюджетів у частині фінансового забезпечення програм, спрямованих на вирішення етнічних проблем, як і не наділяло їх правом утворювати в разі потреби різного роду комісії або робочі групи у складі представників інших структурних підрозділів та органів місцевого самоврядування, а тільки дозволяло залучати їх до розгляду відповідних питань або скликати для цього наради. Окремий пункт типового положення, що управління або відділ взаємодіє з іншими структурними підрозділами місцевої адміністрації, органами місцевого самоврядування, а також

підприємствами, установами, організаціями та об'єднаннями громадян, хоча і повторює відповідний пункт положення про державний комітет, не будучи супроводжений пунктами про аналогічні права, не міг достатньо сприяти посиленню функціональної ролі місцевих органів державного управління.

На практиці на місцях завдання, що покладалися на структурні підрозділи держадміністрацій, часто ставилися у ще більш короткій версії, ніж та, що передбачалася типовим положенням. Приміром, завдання відділу у справах національностей Миколаївської облдержадміністрації обмежувалися забезпеченням дотримання законодавства стосовно національних меншин, здійсненням заходів щодо розселення та облаштування депортованих осіб різних національностей, які повертаються в Україну, а також допомогою їх адаптації у нових умовах, сприянням задоволенню національно-культурних, мовних та освітніх потреб українців, які проживають за межами України, їхнім зв'язкам з Україною. На Управління у справах національностей та релігій Одеської ОДА щодо сфери міжнаціональних відносин покладено лише одну функцію – забезпечення міжнаціонального миру і злагоди. Відповідно, основними напрямками діяльності управління визначено забезпечення дотримання законодавства стосовно національних меншин; реалізація державної політики щодо міжнаціональних відносин, забезпечення прав національних меншин, а також зв'язків з українцями, які проживають за межами України; сприяння задоволенню національно-культурних, мовних та освітніх потреб українців, які проживають за межами України, їхнім зв'язкам з Україною; забезпечення права національними меншинами на національно-культурну автономію; забезпечення виконання законодавства щодо всебічного розвитку та функціонування української мови як державної в усіх сферах суспільного життя, створення умов для розвитку та використання мов інших національностей; створення рівних можливостей для всіх громадян незалежно від етнічного походження; запобігання будь-яким проявам національної та релігійної ворожнечі, нетерпимості до громадян будь-якої іншої національності, розпалювання ворожнечі та ненависті на національному ґрунті [9].

Основні завдання Відділу у справах національностей Полтавської ОДА щодо етнополітичної сфери полягають у реалізації державної політики у сфері міжнаціональних відносин, сприяння консолідації та розвитку української нації, забезпечення прав національних меншин; у забезпеченні дотримання законодавства стосовно національних меншин України та осіб, депортованих за національною ознакою, які повертаються в Україну, у здійсненні заходів щодо їх розселення та облаштування; сприяння їх адаптації та інтеграції в українське суспільство; у координації діяльності місцевих органів виконавчої влади з питань реалізації державної політики у сфері міжнаціональних відносин; у сприянні задоволенню національно-культурних, мовних, освітніх потреб та розвитку етнічної самобутності українців, які проживають за межами України, а також налагодженню та зміцненню їх зв'язків з Україною [10].

Виділені проблеми мають бути вирішені Постановою Кабміну від 1 серпня 2007 р., якою обласним та Севастопольській міській державним адміністраціям рекомендовано ввести у свої структури відділи з міжконфесійних питань. Однак ця рекомендація не стосується структурних підрозділів районних адміністрацій. У них етнополітична проблематика найвірогідніше буде або зосереджена в одному з підрозділів (зазвичай ним буває відділ або сектор з питань внутрішньої політики та зв'язків з громадськістю), або розподілена між цим та іншими підрозділами, чий профіль роботи стосується національних меншин (приміром, відділів культури і туризму, освіти).

Потреба у спеціалізованих підрозділах, що здійснюють державну етнонаціональну політику, актуальна не лише для держадміністрацій, а й для органів місцевого самоврядування. Науковці, які досліджували стан етнополітичної сфери в регіонах, вказували, зокрема, на необхідність введення таких підрозділів на первинному рівні в органи місцевого самоврядування з метою, зокрема, підвищення рівня підготовки та перепідготовки кадрів, які працюють у галузі етнонаціональних відносин. Залежність структури механізмів реалізації державної етнополітики від стратегії останньої веде за собою необхідність торкнутися питання про інші чинники формування системних зв'язків між цими механізмами, правил, що регламентують порядок їх взаємодії. Насамперед, йдеться про сукупність законодавчих норм, якими має керуватися державна політика в етнонаціональному питанні. Звісно, дотримання правових норм, як міжнародних, так і вітчизняних, насамперед є функціональним обов'язком механізмів реалізації державної етнополітики, одним із завдань державного управління. В той

же час, утвердження у країні тих або інших правових норм визначає і характер цієї політики, а отже право може розглядатися як один з механізмів її реалізації, під дією якого формується її якісний стан [11].

Право, яким забезпечується захист і підтримка об'єктів етнополітики, проявляє себе в актах національного законодавства, у приєднанні України до міжнародних правових документів, у правових актах Кабінету Міністрів України, органів виконавчої влади та місцевого самоврядування, спрямованих на забезпечення розвитку етнічної, мовної та культурної самобутності національних меншин. Українським законодавством передбачено також захист прав і свобод національних меншин шляхом укладання міжнародних договорів. Прикладом цього є договори України з низкою сусідніх держав, якими передбачено встановлення з ними відносин партнерства і добросусідства.

Право може бути одним з механізмів реалізації державної етнополітичної політики лише за наявності органів, відповідальних за його послідовне і неухильне застосування на практиці. Таким чином, при моделюванні структури цих механізмів не можна оминати ті органи державного управління, що відповідальні за дотримання законності і за забезпечення правопорядку у країні.

У системі державного управління України утворено сукупність органів, до функціональних обов'язків яких входить практичне втілення правових засад етнополітики держави і правове регулювання етнополітичної сфери. Насамперед, необхідно вказати на органи юстиції, які, по-перше, здійснюють підготовчу роботу щодо прийняття правових актів, по-друге, забезпечують у судовому порядку розгляд конфліктних ситуацій у міжетнічних відносинах та у відносинах між етнічними спільнотами і державою. За характером і змістом судових рішень значною мірою можна визначити дотримання у країні принципу справедливості і практичної рівності усіх суб'єктів етнополітичної політики.

Лакмусовим папірцем у цьому питанні для національних меншин може бути позиція судових органів Криму у земельному питанні. Формальна правова обгрунтованість судових рішень щодо незаконності самозахоплень земельних ділянок кримськими татарами та виконання цих рішень, на жаль, не супроводжується прийняттям ідентичних рішень та виконанням щодо незаконної роздачі земель місцевою владою. Як наслідок, органи юстиції в очах населення можуть поступово втратити моральну легітимність, що неминуче потягне за собою зневагу до права як важливого механізму реалізації державної етнополітики.

Важливу роль у функціонуванні права як механізму реалізації етнополітичної політики належить органам прокуратури і служби безпеки. Вони наділені повноваженнями виступати ініціаторами переслідування тих, хто провокує міжетнічну ворожнечу та здійснює дискримінацію за національною ознакою. Органи прокуратури і служби безпеки в Україні періодично ініціювали такі переслідування, але далеко не завжди їхні ініціативи знаходили підтримку у судових органах. Значною мірою це пов'язано не зі структурними зв'язками всередині системи механізмів державної етнополітики, а з нечіткістю правових визначень тих вчинків, які мали б підпадати під дію відповідних законів.

Органи Міністерства внутрішніх справ, функцією яких є щоденне забезпечення правопорядку, як правило безпосередньо причетні до розгляду ситуацій, пов'язаних з міжетнічними відносинами. Особливо посилилась їхня функція у реалізації етнополітики держави після переведення під їхню юрисдикцію міграційних питань. Діяльність органів МВС найчастіше привертає увагу ЗМІ та громадських організацій, будь-які їхні дії, що виходять за межі наданих повноважень, зазвичай тлумачаться як прояв державної етнополітики, як демонстрація її моральних і правових засад. Тим самим небезпека моральної делегітимізації права посилюється ще більшою мірою, оскільки неправові вчинки представників правопорядку залишають у суспільній свідомості вельми глибокий емоційний слід.

До структури механізмів, якими забезпечується реалізація етнополітики держави, треба віднести і Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. Він не має розпорядчих повноважень стосовно органів державного управління, але наділений можливостями впливати на їхні дії, спираючись на авторитет міжнародного права, за дотриманням положень якого у країні він покликаний стежити, та міжнародних організацій, з якими він тісно співпрацює.

Використовувати авторитет міжнародного права і міжнародних організацій як суб'єктів нейтральних, неупереджених і незаангажованих у внутрішні справи України, як і свій власний авторитет Уповноважений може лише за умови, що він, як це передбачено законом, не має представницького мандату, не виконує оплачувану роботу в органах державної влади, місцевого самоврядування, у громадських організаціях, на підприємствах та установах (за винятком творчої роботи), не є членом будь-якої політичної партії.

Функціональна роль угод за участю України, які мають відношення до її етнополітичної політики, здійснюється створенням такого механізму, як спільні міжурядові або міжвідомчі комісії, до компетенції яких входить захист відповідних етнічних діаспор. У питанні про залежність ефективності системи механізмів реалізації етнополітики від подібності її елементів між собою необхідно виділити і такий аспект, як врахування регіональних особливостей етнополітичного простору країни. Виходячи з постулату, що структура системи визначається її стратегією, слід насамперед визначити загальний курс етнополітичної політики – асиміляціоністський чи інтеграціоністський. Останній, безумовно, є найбільш демократичним, і не випадково дослідженню феномена інтеграції приділяється особлива увага дослідників, оскільки вона може сприяти удосконаленню концептуальних засад державної етнополітики України.

Інтеграційна модель реалізується через механізми акультурації, які успішно діють в умовах рівності етнополітичних суб'єктів і їх взаємної відкритості. Разом з тим, непропорційні демографічні та культурні потенціали суб'єктів передбачають інтеграцію меншин у домінуючу культуру. В Україні співвідношення названих потенціалів варіюється по регіонах, що має передбачити і варіативність реалізації державної етнополітичної стратегії, а відтак і певні відмінності у функціональних завданнях механізмів державної етнополітики. В українському праві є певні можливості для вирішення цього питання.

Зокрема, законодавство про місцеве самоврядування надає можливість приймати статuti територіальних громад на рівні села, селища або міста із врахуванням місцевих традицій. Не має підстав перешкоджати поширенню цього положення і на етнополітичну сферу і тим самим розв'язати проблему про поєднання вимоги уніфікації системи реалізації державної етнополітики зі специфікою її елементів.

Інша складність у врахуванні етнорегіональної специфіки полягає у наявності на місцях двох органів влади – місцевих державних адміністрацій та місцевих органів самоврядування. Аналіз їх функціонування виявляє, що на практиці їх взаємодія нерідко призводить до певних проблем у питаннях розподілу функцій та повноважень, а також способів вирішення суперечок у сферах суміжної компетенції, коли держадміністрації та органи самоврядування наділяються повноваженнями в одній сфері, але предмети їх відання є різними. Вирішення цієї проблеми може бути суттєво полегшене застосуванням в Україні положень Європейської хартії про місцеве самоврядування, а саме: що органи місцевого самоврядування у межах, встановлених законом, володіють повною свободою дій для здійснення владних ініціатив з питання, віднесеного до її компетенції; що під час делегування повноважень центральним і регіональним органам місцеві органи повинні, наскільки це можливо, володіти свободою пристосовувати їх здійснення до місцевих умов; що в процесі планування й ухвалення будь-яких рішень, що безпосередньо стосуються органів місцевого самоврядування, необхідно, наскільки це можливо, консультуватися з цими органами.

Механізми реалізації державної етнополітичної політики виявляються у взаємодії з її об'єктами. Власне, на забезпечення їхніх прав задля упередження розбалансування системи міжетнічних відносин і спрямовані зусилля регулюючих механізмів державної етнополітичної політики. Тобто, йдеться про взаємовідносини між органами державної влади і місцевого самоврядування та етнічними спільнотами, насамперед національними меншинами. Механізмом такої взаємодії є діалог між органами влади різного рівня та етнічними спільнотами. Саме такий діалог спроможний упередити виникнення недовіри між владою та національними меншинами, зменшити потенціал міжетнічної напруженості [12, с. 118–121].

Функціонально система механізмів реалізації державної етнополітики має діяти в таких напрямках: вивчення та аналіз ситуації у міжнаціональній сфері, у т.ч. із залученням наукового потенціалу; здійснення діагностики самопочуття етнічних груп, тенденцій у міжетнічних відносинах; заохочення розробок наукових рекомендацій, що

стосуються етнополітичної сфери, безпосередня взаємодія органів влади з громадськими організаціями національних меншин. Останній із названих напрямів має особливе значення для ефективного функціонування системи етнополітичного менеджменту.

Інституційно він забезпечується діяльністю постійної комісії, що опікується питанням міжнаціональних відносин у Верховній Раді України, Ради з питань етнополітики при Президентові України та Ради представників кримськотатарського народу при Президентові України, відповідних структурних підрозділів у місцевих державних адміністраціях та місцевих органах самоврядування, дорадчих органів з представників національних меншин загальноукраїнського та місцевого рівня. Практика взаємозв'язків органів влади й державного управління з громадськими організаціями національних меншин показала, що механізмом реалізації державної етнополітики може бути не тільки певний орган, а й певна форма цілеспрямованої діяльності [13, с.2].

До позитивних наслідків механізму владно-громадських взаємозв'язків слід віднести, зокрема, виявлення потреб етносів України та віднаходження оптимальних механізмів їх задоволення в інтересах суспільства в цілому та заради запобігання етнічним конфліктам, вивчення та аналіз усього спектра проблем суспільно-громадського життя етнічних спільнот і підготовку на цій основі конкретних пропозицій щодо забезпечення їхніх етнокультурних потреб.

Функціонування механізму владно-громадських взаємозв'язків певною мірою утруднюється неповнотою їх правового забезпечення. Зокрема, фахівцями пропонувалося, щоб органи місцевого самоврядування були наділені не лише правом, а й законодавчим обов'язком створювати дорадчі органи з представників національних меншин. Слушною слід визнати і думку, що для повноважень органів місцевого самоврядування в етнополітичних питаннях має бути присвячена окрема стаття закону про національні меншини. Йдеться, зокрема, про повноваження надавати певним територіям статусу місць компактного проживання меншин, встановлення місцевих свят та пам'ятних для меншин історичних дат, організацію заповідних територій промислів меншин тощо [14, с.326].

Інше складне питання – обмеженість влади щодо можливості фінансового забезпечення потреб громадських організацій національних меншин. Приміром, у 2005 р. Міністерство у справах сім'ї, молоді та спорту виділило 150 путівок для реалізації першої зміни щорічного табору «Джерела толерантності», організованого Конгресом національних громад України, але це становило приблизно тільки 40% кошторису однієї зміни табору.

Останнім часом у середовищі національних меншин зростає популярність такої моделі механізму суб'єкт-об'єктної етнополітичної взаємодії, як забезпечення їх гарантованого представництва в органах державної влади і місцевого самоврядування. Вона має своїх прихильників і серед науковців. Головний аргумент на її підтримку – наявність положення про право національних меншин створювати власні організації з політичними партіями включно у Рекомендації №1201 1993 року Парламентської Асамблеї Ради Європи до Конвенції про захист прав людини та основних свобод, а також посилення на практику інших країн. Поки що законодавство України не передбачає впровадження дання якихось політичних преференцій за етнічною ознакою, а по-друге, крім росіян на всій території України і кримських татар у Криму, інші меншини не мають достатнього кількісного потенціалу, який дозволяв би їм суттєво впливати на політичний розвиток країни. У підсумку можна визнати ту систему механізмів реалізації державної етнополітики, що склалася в Україні, адекватною цілям і завданням, передбаченим стратегією етнонаціонального розвитку країни. Винайдення якоїсь нової моделі цієї системи було б виправданим, якби радикально мінялося функціональне призначення її елементів [14].

Однак наваж чи можна говорити про доцільність зміни стратегічного курсу держави в етнополітичній сфері (забезпечення безконфліктного стану у міжетнічних відносинах, підтримка етнокультурного розмаїття), внаслідок якої виникла б потреба у відповідній зміні функціонального призначення системи механізмів його реалізації. Найбільш раціональною позицією стосовно системи реалізації державної етнополітики слід визнати вдосконалення її наявних механізмів.

Для таких механізмів, як органи влади, місцевого самоврядування і державного управління важливо чіткіше розмежувати їхні повноваження у процесі прийняття рішень та відповідальність за імплементацією цих рішень. Бажано досягти аналогіч-

ності регулятивних повноважень органів управління етнонаціональною сферою на загальнодержавному та місцевому рівнях – у підготовці рішень, у формуванні бюджетів тощо. Видається доцільним запровадити окремі механізми моніторингу за станом етнополітичної сфери та контролю за здійсненням державної етнополітики. Механізми такого роду можуть бути як державними, так і громадськими. Ефективність функціонування цієї групи механізмів має оцінюватися за такими критеріями, як швидкість реагування на загострення міжетнічних стосунків і оперативність у прийнятті рішень, рівне та неупереджене ставлення до усіх етнополітичних об'єктів, односпрямованість і скоординованість дії усіх механізмів.

Правові механізми реалізації етнонаціональної політики потребують першочергового наповнення Концепцією (Основними засадами) державної етнонаціональної політики, ревізії та оновлення на її основі чинного законодавства, яким регулюється етнополітична сфера, прийняття нових законів, покликаних забезпечити розв'язання найневідкладніших етнополітичних проблем.

Список використаних джерел

1. Калакура О.Я. Мультикультуралізм: сутність і перспективи для України / Калакура О.Я. // Чорноморський літопис. – 2010. – №2. – С.19–25.
2. Євтух В.Б. Етносуспільні процеси в Україні: можливості наукових інтерпретацій / В.Б. Євтух. – К.: Вид. дім «Стилос», 2004. – 242 с.
3. Майборода О. Етнонаціональна політика і перспективи етносоціального розвитку в Україні / О.Майборода // Сучасність. – 1995. – №12. – С.77–83.
4. Національні меншини України у XX столітті: політико-правовий аспект / М.І. Панчук, В.А. Войналович, О.Галенко та ін. – К., 2000. – 358 с.
5. Наулко В.І. Етнічний склад населення України / В.І. Наулко // Культура і побут населення України. – 1993. – С.36–37.
6. Пилипенко В. Національні меншини столиць: проблеми інтеграції в українське суспільство / В.Пилипенко // Розбудова держави. – 2000. – №1–6. – С.54–58.
7. Рафальський О. Національні меншини України у XX столітті: історіографічний нарис / О.Рафальський. – К.: Полнос, 2000. – 447 с.
8. Чілачава Р.Ш. Міжнаціональні відносини і національні меншини України: стан, перспективи / Р.Ш. Чілачава. – К.: Голов. спец. ред. літ. мовами нац. меншин України, 2004. – 384 с.
9. Основні завдання відділу у справах національностей Миколаївської ОДА [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mykolayivoda.gov.ua/ua/publication/content/2167.html> – Загол. з екрана.
10. Положення про Управління у справах національностей та релігій ОДА [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.obladmin.poltava.ua/main/publication/content/606.htm> – Загол. з екрана.
11. Постанова Кабінету Міністрів України від 1 серпня 2007 р. №996 «Про затвердження рекомендаційних переліків управлінь, відділів та інших структурних підрозділів місцевих державних адміністрацій» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua> – Загол. з екрана.
12. Попова І. Стан та перспективи розвитку національно-культурних відносин на Херсонщині // Вісник Національної академії державного управління. – 2006. – №4. – С.118–121.
13. Трошинський В. Інтеграційна модель державної етнополітики: концептуальні засади, можливості застосування в Україні // Вісник Української Академії державного управління. – 2002. – №3. – С.2–5.
14. Борисова Ю. Нова влада і «третій сектор»: у бій аналітиків, як і раніше, не беруть. – Дзеркало тижня. – 2005. – 1–7 жовтня.

Бровар А.В. Реализация государственной политики относительно национальных меньшинств на протяжении 2005–2010 гг.

Проанализирована роль государственных органов Украины в осуществлении этнополитики на протяжении 2005–2010 гг.

Ключевые слова: Украина, национальные меньшинства, высшие органы власти, образование, культура.

Brovar, O.V. The implementation of the state policy on ethnic minorities during 2005–2010

At this article analyzes the role of government in Ukraine's ethnic policy during 2005–2010.

Key words: Ukraine, national minorities, higher authorities, education and culture.

Запровадження двоступеневої системи у вищій освіті (бакалавр–магістр) в рамках участі Російської Федерації в Болонському процесі

Розглянуто основні етапи переходу російських вищих навчальних закладів на багатоступеневу систему у вищій освіті. Охарактеризовано законодавчу та нормативно–правову базу переходу російських ВНЗ на багатоступеневу систему вищої освіти

Ключові слова: болонський процес, інтеграція, двоступенева система вищої освіти, європейські стандарти.

Російська Федерація на Берлінській конференції в 2003 році офіційно приєдналася до Болонського процесу та взяла на себе зобов'язання до 2010 року запровадити у вищих навчальних закладах Росії європейські стандарти у сфері вищої освіти. Цей процес відбувався в Росії у ході реформування системи освіти загалом і системи вищої освіти зокрема. Реформа вищої освіти передбачала, перш за все, розробку освітніх програм, спільних з європейськими, а для їх реалізації – відповідну трансформацію структури ВНЗ, нормативної бази та практики викладання, а також перехід на європейські стандарти у сфері вищої освіти.

Російська Федерація підписала Болонську декларацію [1] у вересні 2003 року, приєднавшись до Болонського процесу та взявши на себе зобов'язання перейти на європейські стандарти у сфері вищої освіти. Історично так склалося, що російська система вищої професійної освіти є відмінною від європейської, зокрема це стосується системи освітніх кваліфікацій. На відміну від багатьох європейських країн в Росії існував і існує досі ступінь спеціаліста, якого немає в освітніх системах європейських країн (окрім Німеччини), більш того, така кваліфікація для європейців не є зрозумілою. Сама ця невідповідність часто є причиною того, що російські дипломи про вищу освіту не визнаються в Європі і дипломовані спеціалісти (навіть якщо вони є кваліфікованими фахівцями в своїй галузі), перебуваючи та працюючи за кордоном, повинні переучуватись, тобто здобувати вищу освіту заново, за вимогами та стандартами країни, в якій вони перебувають.

Мета статті полягає у тому щоб з'ясувати, наскільки ефективною виявилася реформа вищої освіти в Росії в рамках Болонського процесу та наскільки вдалими та результативними були дії по запровадженню двоступеневої системи (бакалавр–магістр), яка відповідає європейським стандартам у сфері вищої освіти.

Завдання статті полягають у тому, щоб прослідкувати, яким чином відбувалось впровадження основних принципів Болонського процесу, зокрема перехід на багатоступеневу систему в російських вищих навчальних закладах, дослідити нормативно–правову базу, законодавче оформлення даної системи в Росії, виявити роль у цьому процесі Міністерства освіти і науки Російської Федерації, Союзу ректорів Росії, керівництва провідних російських вищих навчальних закладів. Слід з'ясувати, з якими проблемами зіштовхнулася російська вища школа при впровадженні двоступеневої системи у вищій професійній освіті, які заходи здійснювалися по реалізації програм бакалавр–магістр. Важливим завданням статті є прослідкувати, наскільки ці заходи були втілені в життя та наскільки дієво і ефективно вони впроваджувалися у вищих навчальних закладах Росії.

Важливою складовою дослідження даної теми є представлення статистичних даних та моніторингу з запровадження Болонського процесу в Російських ВНЗ та оцінка викладачами і студентами методів запровадження та реалізації В статті представлені матеріали статистики та моніторингу запровадження двоступеневої системи у вищій

освіті в трьох провідних російських ВНЗ та матеріали опитування та анкетування викладачів та студентів.

Джерельною базою статті є нормативно–правові документи, які включають в себе: постанови, укази президента Російської Федерації, Міністерства освіти і науки Російської Федерації, законодавчі документи Федеральних державних освітніх стандартів вищої професійної освіти, статистичні та аналітичні дані підготовані на замовлення міністерства освіти та науки РФ, національні звіти координаційних груп по реалізації Болонського процесу в Росії, заяви, інтерв'ю офіційних осіб російської держави, представників уряду та міністерства освіти і науки Росії, ректорів та керівництва провідних вищих навчальних закладів, постанови Союзу ректорів Росії.

Також в статті була використані актуальні наукові публікації, що з'явилися в науково–популярних періодичних виданнях: «Высшее образование в России», «Высшее образование сегодня», «Alma mater (Вестник высшей школы)», «Вестник образования в России», а також науково–методичні посібники ВНЗ, офіційні сайти провідних вищих навчальних закладів Росії.

Російська Федерація підписала Болонську декларацію [1] у вересні 2003 року, приєднавшись до Болонського процесу та взявши на себе зобов'язання перейти на європейські стандарти у сфері вищої освіти. За наказом Міністерства освіти і науки Російської Федерації, від 25 жовтня 2004 року в Росії було створено групу по запровадженню Болонських принципів у російських ВНЗ, яка мала координувати діяльність федеральних органів управління вищою професійною освітою по розвитку Болонського процесу в Росії [2]. В грудні 2004 року були розроблені та затверджені урядом «Пріоритетні напрямки розвитку освітньої системи РФ». В цьому документі вперше декларувалось реалізація в Росії в найближчій перспективі основних принципів Болонського процесу, зокрема і законодавче впровадження двоступеневої системи (бакалавр–магістр). 16 грудня 2004 року на засіданні колегії при Міністерстві освіти і науки Росії було розглянуто питання «Про реалізацію положень Болонської декларації в системі вищої професійної освіти Російської Федерації». Для повноцінної участі Росії в Болонському процесі російській вищій школі потрібно було в 2005–2010 роках прийняти ряд заходів, серед яких створення умов для функціонування двоступеневої системи вищої професійної освіти; системи залікових одиниць для визнання результатів навчання; впровадження системи забезпечення якості освітніх програм у російських ВНЗ; залучення до оцінювання знань студентів потенційних роботодавців, а також створення умов для запровадження додатку до диплома про вищу освіту, аналогічного європейському.

На засіданні Міністерства освіти і науки колегія постановила затвердити «План заходів з реалізації положень Болонської декларації в системі вищої професійної освіти в Росії на 2005–2010 роки» [4]. Разом з тим весною 2005 року урядом РФ був затверджений «Комплекс заходів з реалізації пріоритетних напрямків розвитку освітніх систем Російської Федерації на період до 2010 року», що також передбачав перехід на освітні програми «болонського» зразка. Постановою уряду РФ від 23 грудня 2005 р. за №83 була затверджена «Федеральна цільова програма розвитку освіти на 2006–2010 роки» (ФЦПРО), в якій визначався порядок проведення і фінансування заходів по реформуванні російської освітньої системи. В ході виконання розпоряджень Міністерства освіти і науки та Уряду РФ було законодавчо закріплено перехід російських ВНЗ на двоступеневу систему у вищій освіті. 24 жовтня 2007 року президент Росії В.В. Путін підписав федеральний закон: «Про внесення змін в окремі законодавчі акти Російської Федерації (Встановлення ступенів вищої професійної освіти)», згідно якого в системі російської вищої професійної освіти встановлювалось три основні ступені: бакалавр – дипломований спеціаліст – магістр. До 1 вересня 2009 року всі російські вищі навчальні заклади повинні були перейти на багатоступеневу систему у вищій професійній освіті [8]. Другий рівень вищої освіти, з поглибленою професійною спеціалізацією, – це магістр або спеціаліст. Магістратура мала готувати спеціалістів, які здатні вирішувати найбільш складні завдання професійної діяльності, тобто магістрів і спеціалістів готували до науково–дослідницької діяльності та самостійної аналітичної

роботи, виходячи з кадрових вимог економіки і соціальної сфери. Термін навчання для здобуття ступеня магістр мав становити два роки. Правом вступу до аспірантури чи ординатури користувались громадяни, які отримали диплом спеціаліста або магістра.

Таким чином, перехід на багатоступеневу систему вищої освіти, був першим кроком Росії в реалізації принципів Болонського процесу. Як зазначали російські експерти, введення двоступенєвої системи мало як свої позитивні, так і негативні сторони. До позитивних відносили можливість підвищення ефективності використання бюджетних коштів, залучення роботодавців до фінансування у підготовці кадрів, можливість продовжувати навчання в іншому ВНЗ (не тільки російському, а і європейському), можливість вирішення проблеми з надлишковими кадрами (спеціалістами, які перенасичують ринок праці). До негативів нової системи відносили можливість того, що вона призведе до руйнування традиційної (радянської) моделі вищої освіти, яка була досить ефективною та конкурентоспроможною в свій час. Російський ринок праці не був готовий на той час розглядати бакалаврів як людей із закінченою вищою освітою, тому могли виникнути проблеми з їх подальшим працевлаштуванням, а також було побоювання, що якщо російські дипломи будуть визнаватись в Європі, то це могло б привести до трудової еміграції російських кваліфікованих кадрів та вчених за кордон [9]. У 2007 році Міністерством освіти та науки Російської Федерації був затверджений проект «Федерального державного освітнього стандарту вищої професійної освіти за напрямками підготовки бакалавр–магістр–спеціаліст», в якому встановлювалися основні вимоги до освітніх програм підготовки вище названих кваліфікацій [10, с.22–38].

Щодо реалізації багатоступенєвої системи у вищій професійній освіті, то вона почалась дещо раніше. У 2003–2004 рр. колективом авторів з Державного університету Вища Школа Економіки та Московського державного технічного університету ім. М.Е. Баумана та деяких інших ВНЗ був виконаний проект «Розробка моделей бакалавра за спеціальністю і магістра за спеціальністю. Реалізація моделей за групами спеціальностей» на замовлення Міністерства освіти РФ. У цьому проекті були розроблені підходи до створення стандартів інженера–бакалавра та інженера–магістра, які за рахунок винесення частини природничих, гуманітарних, економічних та загальноінженерних дисциплін з бакалаврського на магістерський рівень і перекомпонуванню навчальних планів зробили можливою підготовку бакалавра за спеціальними дисциплінами, включаючи практики, і таким чином дозволили готувати бакалаврів з кваліфікацією. Це означало, що такий підхід давав можливість готувати бакалаврів як «масового інженера», а магістра – як «елітного інженера» [11]. У 2004–2006 рр. групою експертів МДУ ім. М.В. Ломоносова, МДТУ ім. Н.Е. Баумана та Координаційною радою Міністерства освіти та науки Росії були запропоновані нові принципи проектування державних освітніх стандартів (третього покоління) та новий перелік напрямків підготовки бакалаврів та магістрів, суміжний зі спеціальностями ВПО. Вони передбачали, що програми підготовки першого (бакалавра) та другого рівнів (спеціаліста та магістра) повинні бути суміжним за напрямками в цілому, а для окремих програм інтегрованими, при цьому освітня програма бакалавра за напрямком повинна була давати повноцінну базову фундаментальну підготовку, орієнтовану на продовження навчання на другому рівні за програмою спеціаліста або магістра [12, с.22].

За даними Національного звіту РФ за 2007–2009 рр., підготованого експертною групою до складу якої входили представники міністерства освіти і науки РФ, національного акредитаційного агентства, ВНЗ РФ і Національного фонду підготовки кадрів в 2007 р. лише 7,6% російських студентів навчалися за двоступенєвою системою; у 2008–2009 рр. – 9,4%. Для порівняння, по системі бакалавр–магістр в Швеції навчається 100% студентів, в Італії – 98,5, в Польщі – 83% студентів [13]. Разом з тим в російській системі вищої освіти передбачалося зникнення ступеня «спеціаліста» (як тільки останні студенти, що навчалися за програмою спеціаліста отримують дипломи про вищу освіту) та повний перехід на двоступенєву систему. Однак за словами проректора МДУ ім. М.В. Ломоносова, академіка РАН А.Р. Хохлова в Московському університеті планувалося створити програму шестирічного спеціалітету замість системи «бакалавр–магістр», тобто фактично цей напрямок підготовки прирівнюва-

тиметься до магістратури і після його закінчення студенти матимуть право вступати до аспірантури чи продовжувати навчання за кордоном [14]. Експерти досить неоднозначно оцінюють двоступенєву систему, виділяючи її недосконалість. Так, на думку заступника Генерального директора по роботі з персоналом ОАО «Російська літакобудівна корпорація МиГ» М.К. Касьянова, серйозною проблемою є нескоординованість процесів професійної освіти та використання кваліфікованих спеціалістів на виробництві. Випускники спеціалісти мають явну перевагу над випускниками бакалаврами при працевлаштуванні. М.К. Касьянова зазначає: «для випускника з кваліфікацією бакалавра, який закінчив технічний ВНЗ, на авіаційному виробництві поки що складно визначити посаду в штатному розкладі оскільки не можливо визначити його кваліфікаційну приналежність до «техніка» чи «інженера». Для вирішення цієї проблеми потрібно внести уточнення в законодавчі і нормативні акти, для того щоб випускники–бакалаври і випускники–магістри відносились до конкретного кваліфікаційного рівня в ієрархії існуючих посад» [15].

На думку експертів в галузі вищої освіти в багатьох сферах, таких як медицина, архітектура, інженерні спеціальності запровадження двоступенєвої системи є негативним явищем і погано впливає на якість професійної підготовки. Такої думки дотримується Рада стоматологів Європи до якої входять понад 320 000 європейських стоматологів. Рада складається з асоціацій і палат стоматологів понад 30 країн Європи. На думку Ради, запровадження двоступенєвої системи «бакалавр–магістр» загрожує професії стоматолога та може створити ряд проблем у майбутньому. Оскільки запровадження двоступенєвої системи в стоматологічній освіті, коли можна йти працювати після здобуття першого кваліфікаційного рівня (бакалавр), створить штучну кваліфікацію без чітко визначеного місця в професії, стоматологи–бакалаври, маючи більше теоретичну підготовку ніж практичну, можуть нанести шкоду пацієнту. Тому Рада стоматологів Європи підготувала директиву за якою спеціаліст в сфері медицини і зокрема стоматології повинен мати відповідний кваліфікаційний рівень та здобути всі необхідні теоретичні і практичні знання, навчаючись не менше 5 років [16, с.6].

Отже, приєднавшись у 2003 році до Болонського процесу в російській системі вищої професійної освіти почали відбуватись суттєві зміни. Перехід на двоступенєву систему відбувався поступово, була підготована відповідна законодавча база, створено робочі групи при міністерстві освіти РФ, розроблено плани заходів по запровадженню. Законом від 24 жовтня 2007 року в Російській Федерації була затверджена багатоступенєва система вищої освіти, яка передбачала три основні кваліфікаційні рівні бакалавр – спеціаліст – магістр. Офіційно функціонувати така система почала з 1 вересня 2009 року.

Специфіка російської системи вищої освіти полягала в тому, що на відміну від європейської двоступенєвої системи «бакалавр – магістр» в Росії збереглась традиційна, багатоступенєва система «бакалавр – спеціаліст – магістр». Але залишається ряд проблем пов'язаних з переходом на двоступенєву систему бакалавр–магістр. Перш за все це відсутність відповідної законодавчої та нормативно–правової бази, на що постійно звертають увагу фахівці в галузі вищої освіти, науковці та професорсько–викладацьких склад провідних російських ВНЗ. По–друге, студенти, отримавши диплом бакалавра все ще сприймаються як фахівці з недостатнім рівнем освіти (вища незакінчена освіта) і тому їх неохоче сприймають на ринку праці. Також запровадження багатоступенєвої системи у вищій освіті в різних російських ВНЗ відбувається нерівномірно. Складається тенденція до того, що провідні (в першу чергу столичні) ВНЗ досить вдало реалізують багатоступенєву систему, готуючи відповідні магістерські програми, про що свідчать дані статистики, на відміну від менш популярних ВНЗ, де запровадження багатоступенєвої системи, в кращому разі, відбувається повільно. В таких ВНЗ як викладачі так і студенти є мало інформованими та обізнаними як з багатоступенєвою системою у вищій освіті, так і з основними принципами та положеннями Болонського процесу. Також саме двоступенєва система (бакалавр–магістр) сприймається більш позитивно та є більш ефективною саме у ВНЗ з гуманітарним ухилом наук, тоді як медичні ВНЗ та ВНЗ технічних і математичних спеціальностей запроваджують такі інновації, в першу

чергу проблемою є саме підготовка за чотири роки висококваліфікованого працівника (інженера..., лікаря...), оскільки бакалавр не завжди є конкурентоспроможним на ринку праці, а перевага надається спеціалістам і магістрам.

Список використаних джерел

1. Болонская декларация 19 июня 1999 г. «Европейская территория Высшего образования». Совместная декларация европейских министров образования. – Болонья, 19 июня 1999 г. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.rusmagistr.ru/page_0002/page_0026/page_0042/
2. О группе по осуществлению Болонских принципов в России. Приказ Министерства образования и науки Российской Федерации от 25.10.2004., №100. – М., 2004. Официальный сайт Министерства образования и науки Российской Федерации. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.edu.ru/db-mon/mo/Data/d_04/m100.html
3. О реализации положений Болонской декларации в системе высшего профессионального образования Российской Федерации. Решение коллегии Министерства образования и науки Российской Федерации от 16.12.2004., №ПК–8. – М., 2004. Официальный сайт Министерства образования и науки Российской Федерации. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.edu.ru/db-mon/mo/Data/d_04/mpk-8.html
4. О реализации положений Болонской декларации в системе высшего профессионального образования Российской Федерации. Приказ Министерства образования и науки Российской Федерации от 15.02.2005., №40. – М., 2005. Официальный сайт Министерства образования и науки Российской Федерации. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.edu.ru/db-mon/mo/Data/d_04/mpk-8.html
5. Перечень головных вузов и организаций в Российской Федерации по реализации основных целей развития системы высшего профессионального образования в соответствии с Болонской декларацией. Приказ Министерства образования и науки Российской Федерации от 25.04.2005., №126. [Приложения №1, №2]. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.edu.ru/db-mon/mo/Data/d_04/mpk-8.html
6. Байденко В.И. Болонский процесс: проблемы, опыт, решения. Научное издание / В.И. Байденко. – М., 2006. – 112 с.
7. Федеральные государственные образовательные стандарты высшего профессионального образования: законодательно–нормативная база проектирования и реализации: Учебно–информационное издание. – М.: Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, Координационный совет учебно–методических объединений и научно–методических советов высшей школы, 2009. – 100 с.
8. О внесении изменений в отдельные законодательные акты Российской Федерации (в части установления уровней высшего профессионального образования) от 24 октября 2007 г. №232–ФЗ. Принят Государственной Думой 11 октября 2007 г. Одобрен Советом Федерации 17 октября 2007 года: федеральный закон РФ // Вестник образования России. – 2007. – №22. – С.3–13.
9. Агранович М. Магистральный момент / М.Агранович // Российская газета. – 2007.12.06. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.rg.ru/printable/2007/12/06/magistry.html>
10. Федеральные государственные образовательные стандарты высшего профессионального образования: законодательно–нормативная база проектирования и реализации: Учебно–информационное издание. – М.: Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, Координационный совет учебно–методических объединений и научно–методических советов высшей школы, 2009. – 100 с.
11. Федоров И.Б., Коршунов С.В. О ходе разработки проектов государственных образовательных стандартов бакалавров и магистров по специальности в области инженерного образования / Доклад на Координационном совете УМО и НМС, МГСУ, 25.03.04 г. – М: Изд–во МГТУ им. Н.Э. Баумана. – 30 с.
12. Проектирование основных образовательных программ вуза при реализации уровней подготовки кадров на основе федеральных государственных образовательных стандартов / Под ред. С.В. Коршунова. – М.: МИПК МГТУ им. Н.Э. Баумана, 2010. – 212 с.
13. Национальный доклад РФ // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.ond.vlaanderen.be/hogeronderwijs/bologna/links/National-reports-2009/National_Report_Russia_2009.pdf (25.02.2011).

14. Хохлов А.Р. Главное – повысит престиж науки. Проректор МГУ А.Р. Хохлов о фестивале науки // Официальный сайт Московского государственного университета имени М.В. Ломоносова. Режим доступа: http://www.msu.ru/press/smiaboutmsu.html?2010-10-07_16-22.2fc3ffe (10.11.2010).
15. Касьянова М.К. Реформирование системы высшего профессионального образования – шаг вперед или два шага назад для развития наукоемких производств // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.edu.meks-info.ru/tezis2/037.doc (25.02.2011).
16. Сидорова А.А. Двухуровневая система высшего образования как инструмент управления рынком образовательных услуг России // Государственное управление. Электронный вестник. Выпуск №26. Март 2011 г. – 10 с.

Хан Е.В. Законодательная база перехода российских вузов на двухуровневую систему высшего образования (бакалавр–магистр) в рамках участия в Болонском процессе

Рассмотрены основные этапы перехода российских вузов на многоступенчатую систему в высшем образовании. Охарактеризованы законодательную и нормативно–правовую базу перехода российских ВУЗов на многоуровневую систему высшего образования.

Ключевые слова: болонский процесс, интеграция, двухуровневая система высшего образования, европейские стандарты.

Khan, E.V. Transition to the two–tier system of higher education (Bachelor, Master) in the framework of the Russian Federation in the Bologna Process

The paper considers the main stages of the transition of Russian higher education in a multi–system in higher education. The characteristic of the legal framework of the process and an example of leading Russian universities presented statistics of questioning teachers and students about the effectiveness of two–tier system.

Key words: bologna process, integrations, two–tier system of higher education, European standards.

УДК 323.112 (73+477) «1991–2011»

Ващенко О.Ф.

Українська діаспора як вагомий чинник активізації двостороннього співробітництва США й України у 1991–2011 рр.

Проаналізовано лобістську діяльність провідних організацій української діаспори у США протягом 1991–2011 рр. Виокремлено головні проблеми, що перебували у полі зору української діаспори та форми й засоби відстоювання українських інтересів на теренах США.

Ключові слова: США, Україна, діаспора, УККА, Український «кокус», міждержавні відносини.

Зарубіжна діаспора зазвичай є потужним політичним ресурсом, котрий дозволяє лобіювати інтереси країни поза її межами. Зарубіжне українство досить чисельне (за різними оцінками становить від 16 до 20 мільйонів) та достатньо організоване і у окремих країнах проживання справляє помітний вплив на стратегію уряду щодо України. Це значним чином стосується й української діаспори у США. Вона з ентузіазмом сприйняла проголошення незалежності України й розгорнула досить активну діяльність щодо налагодження діалогу із українською владою та громадськими організаціями, надання гуманітарної допомоги, а також відіграла досить помітну роль у процесі лобіювання інтересів України. Саме останній напрямок діяльності української діаспори у США на сьогодні лишається висвітленим у історичній літературі не достатньо повно, відтак потребує детального дослідження.

Однак, окремі аспекти проблеми стосовно ролі та місця української діаспори у США у процесі розвитку двостороннього співробітництва та лобіювання інтересів України частково розкриті у дослідженнях, котрі стосуються історичного розвитку діаспори в цілому [1]. Безпосередньо співпраці української влади й громадськості з діаспорою у США присвячено ряд розвідок А.Гуменюк та М.Знаменської [2]. Особливе значення мають публікації, котрі висвітлюють діалог українських політиків із представниками діаспори у США [3]. Погляд самих діячів української діаспори на визначену проблему представлено у статті Т.Кузьо та О.Дечаківського «Хто і як працює в Америці на Україну» [4]. Проте окремого ґрунтовного дослідження про діяльність діаспори у якості проукраїнського лобі у період 1991–2011 рр. поки не існує.

Перш за все, вважаємо за доцільне коротко окреслити головні аспекти розвитку та організаційної структури української діаспори у США, що дозволить зрозуміти й механізми та можливості її діяльності в інтересах України.

Серед факторів, котрі зумовлюють лобістські можливості української громади варто назвати тривалість її перебування у США, чисельність, організованість, розташування у важливих політичних центрах країни, наявність тісних контактів із американським політикумом. Також варто враховувати факт зростання української еміграції до США протягом 1990–2011 рр., зміну її соціального складу, світогляду та мотивації.

Процес формування та організаційного оформлення української діаспори у США сягає др. пол. XIX ст., коли перша потужна хвиля емігрантів (бл. 500 тис. чоловік) поселилась у США. Друга хвиля була менш чисельна (бл. 40 тис. чоловік) і осіла у США у міжвоєнний період. Зміцнення комуністичного режиму в СРСР, котрий інкорпорував і Західну Україну, та масові переслідування за політичною й релігійною ознаками, спричинили третю хвилю української еміграції до США вже у повоєнний період (бл. 85 тис. чоловік). Розпад Радянського Союзу та складна економічна ситуація 1990–х рр. стали причиною «четвертої хвилі» еміграції, названої «економічною». Вона є найчисельнішою за усю історію української еміграції до США [5]. Цей процес продовжився й на початку XXI ст. При цьому представники «четвертої хвилі» вирізняються високим рівнем освіти та суто економічною мотивацією. Вони проявляють здатність швидко адаптуватись до нових умов і менш активні у громадському житті загалом та у відстоюванні українських інтересів зокрема. Одна із причин – вони докладають чималих зусиль для пошуку власного місця у американській системі.

Відтак на 2006 р. за офіційними даними у США бл. 900 тис. українців, а за неофіційними – бл. 2 млн. Найбільші громади українського населення проживають у штатах Нью-Йорк, Пенсільванія, Каліфорнія, Нью-Джерсі, Іллінойс, Огайо, Мічиган, Флорида та Вашингтон [6].

Саме у місцях компактного проживання українців сформувались і найбільш потужні та дієві громадські організації, котрі не лише дбають про збереження української мови та культури, допомагають новоприбулим адаптуватись та облаштуватись, а й беруться до відстоювання інтересів України. Певним виключенням є українська громада Каліфорнії та Західного узбережжя в цілому, котра характеризується невисоким рівнем консолідації та політизації. Водночас, українська громада штату Мічиган вважається однією із найбільш організованих, консолідованих та політизованих.

На початок 2010 р. у США діяли 13 політичних українських організацій, 12 професійних товариств, 29 кредитних спілок, 4 страхові товариства, 3 молодіжних організації, 3 жіночі спілки. Здійснювалось видання однієї щоденної газети, до десяти тижневиків та значної кількості щомісячних журналів («Свобода», «Ukrainian Orthodox World», «Народна воля», «Національна трибуна», «Our life», «Америка», «Шлях», «Час і події», «Українські вісті») тощо [7].

Серед організацій американського українства особливу роль відіграє Український Конгресовий Комітет Америки (УККА; Ukrainian Congress Committee of America), створений ще 1940 р. Він має статус громадсько-політичної організації й налічує бл. 15 тис. членів, об'єднуючи понад 20 українських суспільно-громадських організацій. Важливим інструментом лобістської діяльності УККА є Українська національна інформаційна служба у Вашингтоні, котра налагодила зв'язки з представниками усіх гілок влади США, аналітичними центрами, фондами, діловими колами та через них намагається відстоювати інтереси України й покращити її імідж у США. Тривалий час УККА фінансувалась за рахунок внесків, але із 1992 р. уряд США став надавати їй державні дотації для здійснення ряду проектів в Україні. Серед лідерів УККА варто назвати Михайла Савківа, котрий протягом багатьох років активно працює з конгресменами та сенаторами для забезпечення підтримки України в Конгресі США, до того ж був одним з організаторів групи підтримки України в американському парламенті. За активну проукраїнську діяльність нагороджений орденом «За заслуги» III ступеня [8]. Також заслуговує на повагу діяльність Аскольда Лозинського та нинішнього (на грудень 2012 р.) керівника Тамари Олексій [9].

Іншою впливовою організацією є Українсько-Американська Конгресова Рада (УАКРада; Ukrainian American Coordinating Council), котра організаційно оформилась 1983 р. після виходу із УККА ряду впливових організацій, таких як Український Народний Союз, Український Братський Союз тощо. Вона також включає низку українських організацій різного спрямування і налічує бл. 100 тис. американських українців. Тривалий час її очолює Ігор Гавдяк.

До потужних та активних організацій американських українців варто віднести й Український народний союз (УНС), членами якого є понад 60 000 осіб. УНС видає газети «Свобода» та «The Ukrainian Weekly», проводить різноманітні культурні заходи, займається освітньою та видавничою діяльністю.

Також варто вказати на діяльність Асоціації українських та американських професіоналів під назвою «Вашингтонська Група» (The Washington Group TWG), котра переслідує за мету ознайомлення американської громадськості із здобутками української культури та історичним розвитком сучасної України. Заснована 1984 р., вона є не досить чисельною (бл. 500 чол.), проте, зважаючи на високий освітній рівень її членів – потенційно вагомою силою для просування українських інтересів на теренах США. Варто наголосити, що важливими складовими Вашингтонської групи є Культурний і Стипендіальний Фонди та Бізнес-Форум. Серед керівників групи слід назвати Андріана Підлущького, Ігоря Котлярчука, Андрія Бігуна [10].

1991 р. за підтримки американської адміністрації було утворено Фундацію «США–Україна» (US–Ukraine Foundation) зі статусом неприбуткової неурядової організації. Мета – сприяння демократичному розвитку, проведенню ринкових реформ та зміцненню прав людини в Україні. Незважаючи на те, що практична діяльність Фундації полягає у наданні методичної, освітньої та гуманітарної допомоги Україні, проте ряд її успішних програм, зокрема «Українсько-американська програма партнерства громад» (започаткована 1997 р.) та активна інформаційна кампанія про Україну, сприяють фор-

муванню взаємовигідних відносин між США та Україною. Також Фондація здійснює підтримку візитів українських політиків до США та проводить різноманітні громадські зустрічі [11]. Серед очільників слід назвати Надію Комарницьку–МакКоннелл, котра багато років активно працює у інтересах України та є одним з організаторів групи сприяння Україні в Конгресі США. 2001 р. нагороджена орденом «За заслуги» III ступеня [12].

Серед жіночих організацій українців США найбільшим та найактивнішим є Союз Українок Америки, заснований ще 1925 р. Сфера діяльності головню культурно–гуманітарна. Ще одна організація – Українська Федерація Америки (Ukrainian Federation of America) із 1992 р. проводить активну роботу серед конгресменів та сенаторів з метою забезпечення підтримки України в Конгресі США, організовує освітні програми для поширення інформації про стратегічну важливість України. Серед її очільників активну позицію займають Зеня Черник та Віра Андрейчик [13].

Із початку 2000–х років значну роль у питанні зміцнення двосторонніх відносин між Україною та США, поглиблення інституційних зв'язків між ВР України та Конгресом США відіграє Коаліція за безпеку та демократію в Україні, створена 2006 р. з метою зміцнення українсько–американських відносин. Коаліція об'єднує понад 100 відомих представників української громади, єврейських організацій, колишніх дипломатів. Основними учасниками коаліції є Фондація Україна–США, УАКРада, Національна Конференція у справах радянських євреїв (НКСРЄ). Фактично вона стала правонаступницею Коаліції за скасування поправки Джексона–Веніка, яка сприяла наданню Україні статусу держави, що має постійні нормальні торговельні відносини із США. Співголовами її є колишні послы США в Україні Стівен Пайфер та Вільям Міллер.

З–поміж інших українських громадських організацій США варто назвати: Український народний дім; Злучений український американський допомоговий комітет; Фонд допомоги дітям Чорнобиля; Український освітньо–культурний центр; Організацію «Пласт»; Товариство українських інженерів Америки; Український інститут Америки; Українсько–американську фундацію Голодомору; Українсько–американську федеральну кредитову спілку «Самопоміч»; Українську федерацію Америки [14].

Поряд із громадськими організаціями варто назвати й окремих представників української діаспори, котрі роблять вагомий внесок у справу розбудови державності України та вирішення її нагальних проблем. Їхня діяльність стосується переважно гуманітарної сфери. Це Зенон і Надія Матківські, котрі 1990 р. заснували Фонд допомоги і розвитку дітям Чорнобиля (ФДРДЧ). Серед впливових українців Америки, котрі активно лобюють інтереси України у США є: Богдан Федорак, який очолює головну управу Організації оборони чотирьох свобод України, є віце–президентом крайової ексекутиви УККА і користується авторитетом в українських та американських політичних колах; Лариса Коваль – Президент Міжнародної культурно–освітньої асоціації, член–кореспондент АПН України; Ярослав Ганкевич – Президент Українського національного музею в Чикаго; Юліан Куляс, юрист і фінансист, президент Банку «Певність», який підтримує зв'язок з демократами і особливо з А.Гором; фінансист Богдан Ватраль, який підтримує зв'язок з республіканцями; Григорій Бучай – фінансовий консультант компанії «Пруденшл Сек'юрітіс», один із найактивніших діячів української діаспори м. Х'юстон, шт. Техас й нагороджений орденом «За заслуги» III ступеня; Мирослава Футей, котра зробила значний внесок у налагодження діяльності ПУ в США та у розбудову двосторонніх українсько–американських відносин на початку 1990 р. [15].

Є представники української діаспори й серед урядової, політичної, та бізнесової еліти США. Зокрема це Пола Добрянські (Заступник Держсекретаря США з питань демократії та глобальних справ), Марсі Каптур (член Конгресу США), Орест Дейчаківський (Експерт Американської Комісії з Безпеки і Співробітництва в Європі (Гельсінкська Комісія США), Богдан А. Футей (суддя Федерального Суду Претензій США), Ярослав Дуткевич (директор зі зв'язків з країнами Корпорації США «Виклики нового тисячоліття»), Джон Гевко (віце–президент Корпорації США «Виклики нового тисячоліття»), Володимир (Уолтер) Василь Дудич (сенатор у відставці штату Іллінойс), Ігор Вислоцький (президент компанії «Українсько–американський обмін», «Інтелпак») та ряд інших.

Серед методів відстоювання українських інтересів варто назвати потужну інформаційну кампанію. Так через ЗМІ ще із міжвоєнного періоду діаспора докладала

чималих зусиль, щоб привернути увагу громадськості та політикуму США до проблем України. Проте у 1980–х рр. її активність стала ще більш виразною. При цьому діаспора задіяноє як власний інформаційний ресурс, так і розміщує публікації у провідних американських виданнях.

Іншим важливим та досить дієвим методом є встановлення особистих контактів із провідними політичними діячами США. Зокрема, відомий конгресмен Д. де Кончіні був серед перших, хто підтримав ідею незалежності України та у подальшому відстоював її інтереси. Результатом цього напрямку діяльності стало формування Групи сприяння Україні (Український «кокус», Ukrainian Caucus, UCCA) у Палаті представників американського парламенту. Вона стала вагомим та дієвим інструментом лобювання українських інтересів. Група була створена 1997 р., її чисельність на листопад 2012 р. становить 42 особи. Усі вони переймаються проблемами американсько–українських стосунків та розвитку України вцілому. Частина учасників «Кокусу» неодноразово була в Україні. Серед активних учасників українського «кокусу» слід назвати його співголів Р.Бартлетта, Дж.Герлаха, С.Левіна та М.Каптур та Говарда Бермана (конгресмен від 28–го округу штату Каліфорнія, співголова Комітету у закордонних справах Палати представників) [16].

Багато в чому завдяки цьому методу в середовищі американського політикуму сформувалась група діячів, котрі працюють над проблемами України та переймаються її долею. Т.Кузьо та О.Дейчаківський назвали ряд з них: Стівен Леребі, Джелліфер Мороні, Кейт Крейн, Ольга Олікер (Rand Corporation); Андерс Аслунд (Фонд Карнегі); Блер Рубл (Kennan Institute); Майкл Макфол (Stanford University – Washington); Збігнев Бжежинський, Селест Уолландер, Річард Мерфі, Кейт Сміт та Януш Бугайський (Центр стратегічних та міжнародних досліджень); Брюс Джексон (Project on Democasy); Радек Сікорський (Американський підприємницький інститут); Аріель Коен (Heritage Foundation); Ярослав Мартинюк (Інтермедія); та Морган Вільямс (Бізнес рада Україна – США та SigmaBleyzer). Серед них є й представники української діаспори [17]. Колишні американські послы в Україні, особливо Стівен Пайфер та Уільям Грін Міллер (Steven Pifer, William Green Miller), також виявляли активний інтерес щодо українських справ.

Серед методів лобювання українських інтересів досить поширеним було написання листів до Президента США, високопосадовців та міжнародних організацій, у котрих від імені української діаспори зверталась увага на нагальні проблеми України та пропонувались шляхи їхнього вирішення. Для прикладу, напередодні поїздки Дж.Буша до СРСР, у серпні 1991 р., представниця Українського Національного Союзу Уляна Дячук від імені 70 тис. американських українців привітала прагнення Президента відвідати Україну, звертала увагу на необхідність особливого підходу до України та надання їй вслякої допомоги, у тому числі й економічної. При цьому особливий наголос робився на тому, що допомога має здійснюватись окремо від Росії [18]. 1993 р. президент УККА А.Лозинський передає представникам Б.Клінтона Меморандум з позицією української діаспори щодо України. У ньому наголошувалось, що Україна потребує не лише фінансової допомоги, але й гарантування безпеки та захисту суверенітету. Українська діаспора спрямувала потужний потік меморандумів, звернень, послань тощо до американської адміністрації з вимогою прийняти українського Президента Л.Кучму на рівні державного візиту, як це було із візитом Б.Єльцина, і домоглася цього [19, арк.44]. Загалом візит Л.Кучми 1994 р. став часом значної активізації української діаспори.

Вдавались американські українці й до більш радикальних заходів. Так, після промови Дж.Буша 1 серпня 1991 р. в українській Верховній Раді, загальний сенс котрої зводився до визнання важливості України та необхідності збереження її у статусі складової оновленого СРСР [20], тисячі американців українського походження у Лос–Анджелесі, Чикаго й Вашингтоні вийшли на вулиці. Головний лозунг – визнання України незалежною [21]. До речі цю промову Дж.Буша у США з легкої руки журналіста назвали «Chicken Kiev speech», вказуючи таким чином на нерішучість та недалекоглядність американської політики щодо України.

Ще один дієвий засіб впливу це – протест шляхом голосування за опонентів: відповідно до статистики УНС за 1988 р. бл. 85% українських американців голосували за республіканців, але восени 1991 р. саме завдяки підтримці українців, у Пенсільванії переміг представник Демократичної партії. Це був своєрідний протест проти української політики Дж.Буша. У результаті 27.11.1991 р. Дж.Буш зустрівся із

¹ Усі посади вказано станом на листопад 2012 р.

представниками української громади і наголосив, що має намір визнати незалежність України [22, с. 148].

Після визнання незалежності України та встановлення дипломатичних відносин із нею, українська діаспора налагодила активну співпрацю із амбасадой у Вашингтоні, а пізніше – із консульствами у Нью-Йорку, Чикаго та Сан-Франсіско. У процесі цього співробітництва активісти української діаспори надавали суттєву допомогу у розбудові двосторонніх відносин, налагодженні контактів із представниками американського політикуму, поширенні позитивної інформації про Україну, налагодженні ділових контактів тощо.

У окремих випадках діаспора застосовувала цілий комплекс засобів впливу. Яскравим проявом консолідації української громади у США та її впливу на формування іміджу України стали масові пікетування та протести, що виражались у формі листів, делегацій, телефонних дзвінків, закликів до бойкоту тощо до телеканалу Бі-Бі-Сі, котрий 23 жовтня 1994 р., напередодні візиту українського Президента до США, показав фільм про антисемітизм в Україні під назвою «Потворне обличчя свободи». У результаті навіть рабин, котрий говорив про наростаючий антисемітизм, заявляє, що його слова було вирвано із загального контексту [23, с. 18].

Серед найважливіших проблем, котрі відстежувала та постійно піднімала перед американським урядом українська громада у США, були проблеми суверенітету, безпеки, загрози з боку РФ, надання економічної допомоги, сприяння вступу до міжнародних організацій тощо. Зокрема, важливим напрямком діяльності представників української діаспори стало відстоювання суверенітету України і прагнення всіляко вплинути на американську адміністрацію та Конгрес із метою не допустити поширення впливу Москви на Україну. Таку діяльність розгорнули як організації, так і окремі громадяни. Досить цікавою у цьому плані є діяльність американця українського походження Петра Пшика [24, с. 151–152], який зайняв надзвичайно активну позицію, котру висловлює у листах зверненнях до американського Президента Б.Клінтона, до УККА, публікує відкриті листи в україномовних виданнях, звертається до представників церков, наукового товариства ім. Т.Шевченка та Українського наукового центру у Гарварді тощо. Головний зміст його висловлювань – не допустити поновлення комунізму та захоплення РФ України.

Також українські громадські організації завжди досить активно реагують на політику РФ, котра є загрозою для національних інтересів України. Як приклад – вкрай негативна реакція на побудову РФ греблі на Азовському морі наприкінці 2003 р. УККА робить заяву про агресивність намірів Москви, запрошує громаду вийти на демонстрації перед дипломатичними місіями Росії та закликає уряд США й міжнародні організації надати швидку та різку реакцію на такі дії Росії [25, с. 1, 3].

Інтенсивність лобістської діяльності української діаспори була не однаковою. Якщо період 1989–1995 рр. вона була надзвичайно високою, то на початку 2000–х років активність української діаспори у цій царині дещо зменшується. УНС ще 1995 р. закриває свої відділення у Вашингтоні і його діяльність фактично обмежується виданням газети «Свобода». Вашингтонська група із початком 2000–х зосереджує свою увагу переважно на гуманітарній діяльності та культурних проектах. Серед низки причин, що зумовили таку ситуацію варто назвати факт поступового зменшення числа представників старої еміграції, а молодь вже інкорпорована до американської спільноти й відчуває себе передовсім американцями. Також важливим фактором є те, що тривалий час організації української діаспори перебували на самофінансуванні, а інтенсивна робота потребувала значних витрат. Інша причина – своєрідна втома і розчарування українською політикою. Негативно позначились на активності української діаспори й низка гучних скандалів, таких як «справа Гонгадзе», «колючужна справа» тощо. Відтак діяльність діаспори перемищується переважно до гуманітарної площини. Зокрема, у лютому 2002 р. УККА відкрив власне бюро у Києві. Воно здійснювало головню культурно-гуманітарну місію, так було презентовано та розіслано по дитячих садках і школах переважно Сходу України та Криму касету «Українські народні казки». Також бюро сприяло українським журналістам та науковцям-соціологам у отриманні грантів фонду «Відродження» для спостереження за листопадовими 2002 р. виборами до Конгресу США» [26]. На цьому тлі позитивним моментом стало входження 2004 р. до складу УККА найбільшої української фінансової організації в США – Українського Народного Союзу. Також своєрідним винятком із загальної ситуації є активна діяльність Фондації

«Україна–США», котра завдяки активності своїх членів по налагодженню контактів із провідними американськими політиками та фінансовій підтримці з боку американського уряду лишається вагомим чинником просування українських інтересів у США [27].

Важливим чинником активізації та консолідації українців Америки стали події осені 2004 р. Українська діаспора згуртувалась і розгорнула надзвичайно активну діяльність з метою підтримки помаранчевих сил та В.Ющенка. Так, УККА під час передвиборчої кампанії реалізовує проект громадської освіти та направляє на вибори своїх спостерігачів. А після перемоги В.Ющенка у своєму прес-релізі вітає усіх українців із демократичними виборами. Також після Помаранчевої революції у Чикаго розгорнула активну діяльність українська громадська організація «Помаранчева хвиля», котра об'єднала як авторитетних представників старої, так і значну кількість новоприбулої еміграції. Також варто наголосити, що Помаранчева революція активізувала діалог всередині самої української діаспори, й спричинила конфлікт між більш лояльними до режиму Л.Кучми українцями Америки та їхніми опонентами.

Разом із тим на початку 2007 р. було утворено громадську організацію «Нова українська хвиля», котра об'єднала представників «четвертої хвилі» еміграції для вирішення спільних проблемних питань української громади за кордоном. «Нова українська хвиля» також ставить за мету активізувати співпрацю закордонних українців з громадськими організаціями, державними органами України та об'єднаннями закордонних українців.

Представники української діаспори у США значну увагу приділяють поширенню інформації про Україну та про її трагічне минуле. Передовсім це стосується комуністичного періоду української історії. Зокрема тривалий час найбільш обговорюваною на теренах США була тема Голодомору 1932–1933 рр. і саме представники української діаспори докладають значних зусиль для офіційного визнання Вашингтоном цієї події актом геноциду проти українського народу. Серед найбільш активних організацій Середнього Заходу США, котрі працюють у контексті цієї проблеми є Українсько-американська фундація Голодомору (Ukrainian Genocide Famine Foundation – USA, Inc). Також представники української діаспори організовують акції до цієї дати. Зокрема, 17 листопада 2007 р. тисячі українців американського походження і громадян України, які проживають у США, взяли участь у скорботній ході під лозунгами «Геноцид в Україні: 1932–1933, 10 мільйонів жертв» та «Голодомор – вбивство голодом». Традиційною стала й акція «Запали свічку», до якої долучаються й тисячі американців. 2008 р. УККА виступив ініціатором відкриття у Вашингтоні пам'ятного знаку жертвам Голодомору 1932–1933 рр. та узяв дієву участь у реалізації цього проекту. 2 грудня 2008 р. у м. Вашингтоні відбулася офіційна церемонія освячення земельної ділянки під спорудження цього пам'ятника [28].

Інша важлива тема – Чорнобильська трагедія, ліквідація її наслідків та закриття ЧАЕС. Українська діаспора є ініціатором та активним учасником усіх заходів, що проводяться у контексті цієї проблеми. Зокрема, 2011 р. представники діаспори взяли участь у підготовці та проведенні конференції з ушанування 25–х роковин Чорнобильської трагедії за участю американських експертів з цієї проблематики.

Поряд із цим УККА через свою інформаційну службу організовує так звані «Українські дні» з метою донесення до американського політикуму кола питань, які цікавлять українсько-американську громаду та задля встановлення більш продуктивних контактів з членами Конгресу США й іншими державними посадовцями.

Вагому роль у справі поширення інформації щодо ситуації в Україні відіграють організовані Вашингтонською групою конференції та круглі столи з важливих економічних та політичних питань, участь у яких беруть представники українського Посольства та запрошені українські фахівці. Вони проводяться кожні два роки. З 2000 р. УККА разом з іншими українськими та неукраїнськими неурядовими організаціями у США проводить щорічні конференції про Україну, запрошуючи на них високопосадовців з Києва. У цьому ж контексті варто назвати й організоване УККА та Конгресовим Українським «кокусом» у січні 2005 р. інформаційне засідання «Україна: тоді і зараз» у Конгресі. На ньому обговорювались питання визнання української економіки ринковою та відміни поправок Джексона-Веніка, збільшення допомоги США Україні, допомога їй у процесі вступу до СОТ та НАТО, активізації торговельної та інвестиційної взаємодії з Україною. Загалом 2005 р. українська діаспора приділяє значну увагу питанню відміни поправок Джексона-Веніка щодо України [29, с. 3]. І її зусилля увінчуються успіхом уже наступного року.

Серед заходів, організованих українською діаспорою задля покращення іміджу України у США та активізації двосторонніх стосунків, варто назвати святкування 20-ї річниці незалежності. Воно відбулось 15.09.2011 р. у приміщенні Конгресу США. Головні організатори – УККА та Група сприяння Україні в Палаті представників Конгресу США (Український «кокус»). Участь у заході взяли впливові американські та українські політики.

Під час заходу УККА відзначило низку американських посадовців за їхній внесок у справу підтримки України та розвиток двосторонніх відносин: Р.Лугара, С.Левіна, Дж.Герлах, М.Каптур, Д.Девіса, Д.Ріттера, Д.Хертеля, Р.Попадюка і У.Міллера спеціальними нагородами імені Михайла Грушевського [30].

Розвиткові співробітництва у торговельно-економічній сфері сприяє низка організацій української діаспори, зокрема: Федерація українсько-американських ділових та професійних асоціацій (Federation of Ukrainian American Business & Profes Assc); Асоціація українсько-американських комерсантів та професіоналів (Association of Ukrainian American Merchants & Professionals); Українсько-американська асоціація бізнесу та професіоналів (Ukrainian American Business & Professionals Association); Українсько-американська асоціація професіоналів та ділових людей (Ukrainian American Professionals & Businesspersons Association); Українська ділова та професійна група в Чикаго (Ukrainian Business & Professional Group of Chicago). Проте інвестиційна активність самих українців Америки лишається низькою.

Проблема ефективності лобістської діяльності діаспори є досить дискусійною. Так, українські посадовці досить високо оцінювали внесок української діаспори у США у справу розвитку взаємовідносин між двома країнами. Зокрема Міністр закордонних справ України Б.І.Тарасюк на зустрічі з представниками української громади США у Нью-Йорку у вересні 2006 р. наголосив на вагомому внеску американських українців у справу надання Україні статусу країни з ринковою економікою, скасування поправки Джексона – Веніка. А Міністр закордонних справ України А.П.Яценюк під час свого виступу перед представниками української громади США у Нью-Йорку у вересні 2007 р. наголосив, що й визнання Вашингтоном Голодомору в Україні 1932–33 рр. актом геноциду проти українського народу відбулося багато в чому завдяки українській діаспорі [31]. Аналогічну заяву, проте із наголосом на проблемі зведення пам'ятника жертвам Голодомору у Вашингтоні, зробив у лютому 2011 р. і Міністр закордонних справ України К.І.Грищенко. Діяльність української діаспори, передовсім УККА, високо оцінив і Президент Б.Обама, котрий у своєму зверненні закликав українців Америки і у подальшому працювати заради демократії в Україні.

Разом із тим, більшість дослідників погоджуються, що незважаючи на значну чисельність та організованість, українська діаспора не виробила чіткого алгоритму лобіювання українських інтересів на рівні урядових та представницьких структур США. Також, на відміну від польської, китайської та інших діаспор, українська поки що не зробила суттєвого інвестиційного внеску до економіки України [32, с.85,91]. Про це говорять і самі представники української діаспори Т.Кузьо та О.Дейчаківський [33].

Однак, варто зауважити й на факті недосконалої державної політики щодо відносин із закордонним українством. Фактично усі затверджені Указами Президента України національні програми «Закордонне українство» не були забезпечені фінансуванням, що формалізує цей напрямок державної політики.

Підсумовуючи варто наголосити, що найбільш активну позицію у питанні лобіювання інтересів України у США відіграють представники старої еміграції. Їхні нащадки та представники «четвертої хвилі» еміграції перебувають під впливом асиміляційних процесів та переймаються переважно економічними проблемами власної сім'ї. Значним фактором, котрий порушив цю тенденцію, стали події «Помаранчевої революції». Однак деструктивні процеси в українському політикумі 2006–2012 рр. призводять до розчарування та зменшення громадсько-політичної активності американських українців. Основними формами та засобами впливу на американську адміністрацію є налагодження конструктивного діалогу із представниками політикуму, інформаційна кампанія з метою покращення іміджу України та залучення інвестицій до її економіки, а також звернення й відозви до урядових структур та висловлення власної позиції з питань, що стосуються України.

Стосовно ефективності лобістської діяльності діаспори існують діаметрально протилежні оцінки: від винятково позитивних, декларованих українськими очільниками

МЗС, до критичних, наданих самими представниками української діаспори у США (Т.Кузьо, О.Дейчаківський). Разом із тим варто вказати, що незважаючи на значний невикористаний потенціал української діаспори у США у питанні відстоювання інтересів України, її внесок у справу налагодження та розвитку двосторонніх відносин як на державному, так і на суспільному рівнях є значним. А причини невикористаного потенціалу криються не лише в інертності діаспори, а й у політиці Києва щодо заручного українства.

Список використаних джерел

1. Тобі, Україно. Історія координаційного комітету допомоги Україні в США 1991–2003 рр. – К.: «АКОНІТ», 2004. – 255 с.; Сагайдак О., Шевченко А. Актуальні питання української діаспори США та Канади // Вісник Львівського ун-ту. Серія міжнародні відносини. – 2008. – Вип.23. – С.135–139; Діаспора як чинник утвердження держави України у міжнародній спільноті. Тези доповідей. Відповідальний за випуск Калінець І., Галік М. – Львів: «Наукове видання», 2006. – 367 с.; Т.Кузьо, О.Дейчаківський, М.Лендєл. Формування стратегії США в «українському питанні» (1939–1996) // Політична думка. – 1997. – №4. – С.141–169; Мерфі Н.Г. Українська діаспора в США: збереження традицій національної культури // Автореф. дис. канд. іст. наук. 07.00.01. – історія України. – Донецьк, 2006. – 19 с.; Мерфі Н. Українці у США: збереження національних та культурних традицій. – Донецьк: «Ноулідж» Донецьке відділення, 2010. – 247 с.; Тітова Н., Обритько Б. Шляхи залучення ділових та фінансових кіл діаспори до інвестиційного процесу в Україні // Регіональна економіка. – 2002. – №2. – С.80–93.; Слісаренко І. Нові акценти зовнішньої політики України: інформаційно-комунікаційний аспект // Персонал. – 2005. – №11. – С.15–23; Губарець В.Українська етнічна преса Північної Америки про американо-українські стосунки у початковий період становлення нової незалежної Української держави (1991–1994) // <http://journallib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=2159>.
2. Гуменик А.Г. Співробітництво України із діаспорою США // Науковий вісник дипломатичної академії України. – Вип.13. – 2008. – С.76–78.; Знаменська М.В. Взаємовідносини громадськості України з діаспорою // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – 1995. – Вип.5. – С.65–80.
3. BigunY. Ukraine's ambassador to US confers with community representatives // «The Ukrainian Weekly» – 2010. – 19 December. – P.2; Юліан Куляс: «Америка хоче, щоб Україна нарешті почала працювати на себе сама» // <http://zik.ua/ua/analytics/2009/07/02/187051>.
4. Кузьо Т., Дечаківський О. «Хто і як працює в Америці на Україну» Ukrainian Weekly – 2005. – 12.08.
5. Українці за межами України // Галузевий державний архів Міністерства закордонних справ України (далі – ГДА МЗС України). – Ф.ОФ. – Спр.10982. – Арк.47–49.
6. Українці в світі // Офіційний сайт МЗС України // <http://www.mfa.gov.ua/mfa/ua/publication/content/37862.htm>.
7. Там само.
8. Українці у США. Інформаційна довідка ПУ України // ГДА МЗС України. – Ф.ОФ. – Спр.10982. – Арк.74–83.
9. УККА. Історія // <http://ucca.org/uk/about-us/history>.
10. Українці в світі // Офіційний сайт МЗС України // <http://www.mfa.gov.ua/mfa/ua/publication/content/37862.htm>.
11. Фондація. Програми // http://www.usukraine.org/ukrainian/u_programs.shtml.
12. Українці у США. Інформаційна довідка ПУ України // ГДА МЗС України. – Ф.ОФ. – Спр.12068. – Арк.31–32.
13. UFA. Programs // <http://www.ukrainianfederationofamerica.org/Programs/Programs.aspx>.
14. Українці в світі // Офіційний сайт МЗС України // <http://www.mfa.gov.ua/mfa/ua/publication/content/37862.htm>.
15. Визначні представники української громади у США // <http://www.mfa.gov.ua/usa/ua/24055.htm>.
16. UCCA // <http://ucca.org/en/unis/cuc>.
17. Кузьо Т., Дечаківський О. «Хто і як працює в Америці на Україну» Ukrainian Weekly – 2005. – 12.08.
18. Свобода. – 1991. – 17 вересня. – №144. – С.1 // <http://www.svoboda-news.com/arxiv/pdf/1991/Svoboda-1991-144.pdf>.
19. Організація офіційних та робочих візитів до США // ГДА МЗС України. – Ф. – Оп.181. – Спр.66 (013). – Арк.41–45.

20. Промова Дж.Буша у ВР України 1 серпня 1991 р. // http://en.wikisource.org/wiki/Chicken_Kiev_speech
21. Свобода. – 1991. – 13 вересня. – С.2 // <http://www.svoboda-news.com/архив/pdf/1991/Svoboda-1991-175.pdf>.
22. Лендсьел М. Формування стратегії США в «українському питанні» (1939–1996) // Політична думка. – 1997. – №4. – С.141–169.
23. Слісаренко І. Нові акценти зовнішньої політики України: інформаційно-комунікаційний аспект // Персонал. – 2005. – №11. – С.15–23.
24. Пшик П. Україна і світ відкритими очима і серцем українця в Америці: частина аналітичних спостережень і коментарів: листи, допити і есе на різні теми. – Л.: Каменяр, 2007. – 320 с.
25. «Закликаємо українців до протесту!»: зі звернення УККА до української громади // Свобода. – 2003. – 31 жовтня. – С.1,3.
26. Київське бюро УККА: минув рік праці // Свобода. – 2003. – 31 січня // http://www.scribd.com/full/14820411?access_key=key-kaougf0isucnhg6mzj4
27. Кузьо Т., Дечаківський О. «Хто і як працює в Америці на Україну» Ukrainian Weekly – 2005. – 12.08.
28. Меморіал жертвам Голодомору у Вашингтоні. ПУ в США // <http://www.mfa.gov.ua/mfa/ua/publication/content/14528.htm>.
29. Від УККА: Відкликати додаток Джексона–Веніка щодо України // Свобода. – 2005. – 11 листопада.
30. Двадцять річницю незалежності Україна відсвяткувала у Конгресі США // <http://www.mfa.gov.ua/usa/ua/news/detail/67630.htm>.
31. Виступ Міністра закордонних справ України Б.І. Тарасюка на зустрічі з представниками української громади США (Нью-Йорк, 23 вересня 2006 р) // <http://www.mfa.gov.ua/mfa/ua/publication/content/6935.htm>; Зустріч Міністра Арсенія Яценюка з українською громадою Нью-Йорку // Свобода. – 2007. – 28 вересня. – С.1.
32. Тітова Н., Обрицько Б. Шляхи залучення ділових та фінансових кіл діаспори до інвестиційного процесу в Україні // Регіональна економіка. – 2002. – №2. – С.80–93.
33. Кузьо Т., Дечаківський О. «Хто і як працює в Америці на Україну» Ukrainian Weekly – 2005. – 12.08.

Ващенко Е.Ф. Украинская диаспора как весомый фактор активизации двустороннего сотрудничества США и Украины в 1991–2011 гг.

Проанализирована лоббистская деятельность ведущих организаций украинской диаспоры в США на протяжении 1991–2011 гг. Выделены главные проблемы, которые были в поле зрения украинской диаспоры, а также формы и средства отстаивания украинских интересов на территории США.

Ключевые слова: США, Украина, диаспора, УККА, Украинский «кокус», межгосударственное сотрудничество.

Vaschenko, H.F. Ukrainian diaspora as significant factor for activation of the USA and Ukraine's bilateral cooperation in 1991–2011

Lobbyist activity of Ukrainian diaspora leading organizations in the USA in 1991–2011 is analyzed. Principal problems have been being in focus of Ukrainian diaspora as well as forms and ways of maintaining Ukrainian interests in the USA are distinguished.

Key words: the USA, Ukraine, diaspora, Ukrainian Caucus, UKKA, intergovernmental relations.

УДК 629.78:94(73) «1980–1990»

Журавльова Л.В.

Виклики та проблеми космічної політики США в умовах трансформації системи міжнародних відносин (кінець 1980–х – початок 1990–х рр.)

Аналізується космічна політика США в умовах завершення «холодної війни» і формування нової системи міжнародних відносин. У дослідженні обґрунтовується актуальність аналізу американських космічних програм в контексті проблем космонавтики та становлення «нового світового порядку».

Ключові слова: космічна політика, «холодна війна», постбіполярна система міжнародних відносин.

З кінця 1950–х років, коли було покладено початок освоєнню космосу, навколоземний простір Землі став ареною протистояння двох наддержав – США та СССР, які і сформували біполярну систему міжнародних відносин. У процесі розгортання «холодної війни» саме космічний чинник став важливим індикатором першості на міжнародній арені. Американське та радянське керівництво оцінювали важливість освоєння космосу з позиції показника науково-технічного, промислово-економічного та зрештою військового потенціалу власних країн. Реалізація власних космічних програм стала одним із ключових аспектів доведення міжнародної вагомості для провідних європейських та азійських держав.

Період завершення «холодної війни» та руйнації біполярної системи ознаменувався появою нових чинників, що стали визначати подальший розвиток космічної галузі. Прискорення темпів науково-технічного прогресу та глобалізаційних процесів, загострення економічної конкуренції між західними країнами та «азійський» виклик впродовж 1990–х рр. поставили на порядок денний проблему використання космічного потенціалу держав для ефективного впровадження інформаційних технологій як гарантії економічного процвітання і підвищення конкурентоздатності. Безперечно, що все це не могло не позначитись на якісних змінах в політиці щодо вивчення і використання космічного простору єдиної світової суперпотуги – США.

Відтак, дослідження питання трансформації американської політики в космічній галузі зазначеного періоду являє собою значний науковий та прикладний інтерес, зумовлений новими можливостями і перспективами розвитку даної сфери людської діяльності. Проблемам космічної політики США присвячений значний масив досліджень американських вчених (Л.Вайрбел [17], Дж.Джонсон–Фріз [16], Дж.Еббі та Н.Лейн [14]), та ін.). Традиційно ця проблематика є актуальною і для російських дослідників. Зокрема, таких як С.Веселовський [2], А.Фененко [8;9], Г.Хозін [11;12]. У вітчизняній українській науці зазначена проблема не знайшла достатнього висвітлення і побіжно розглядалась в контексті дослідження американського зовнішньополітичного курсу [3]. Дана обставина ще раз підкреслює актуальність аналізу політики США в галузі освоєння і використання космосу у контексті адаптації до трансформаційних процесів у системі міжнародних відносин, що розпочалися після розпаду Радянського Союзу.

Крім зовнішніх викликів, які постали перед керівництвом США в період к.1980–х – поч.1990–х рр., американська політика в космічній галузі визначалась результатами стратегічного курсу адміністрації Р.Рейгана (1981–1988 рр.). Зокрема, в період першого строку перебування на посаді Президента, з 1981 по 1984 рр., Р.Рейган проводив курс на згортання політики «розрядки» в американсько-радянських відносинах і знищення радянської системи. Одним із засобів досягнення цієї мети стала космічна політика. Космічна програма Стратегічної оборонної ініціативи – СОІ, проголошена Р.Рейганом 23 березня 1983 р., яку за надскладні, майже нереальні завдання охрестили програмою «зоряних воєн», започаткувала новий етап гонки озброєнь і американсько-радянського

військового суперництва. Безпрецедентне нарощування американського космічного військового потенціалу стало одним із найважливіших важелів тиску на Радянський Союз. Головним результатом, за задумом американського керівництва, мало стати виснаження і послаблення СРСР, а також підірив довіри до нього у світі. Нарощування темпів зростання радянського військового потенціалу розглядалися як виклик з боку СРСР Сполученим Штатам Америки і загроза «вільному світу».

Втягненням СРСР в непосильні для нього збройні перегони передбачалось вирішити принаймні два основних завдання: досягти рішучого американського військового верховенства і знесилити СРСР до такого ступеня, щоб викликати в країні внутрішню кризу, в умовах якої можна було б говорити про радикальну демократизацію СРСР [4, с. 77]. Проводячи свою космічну політику щодо СРСР, адміністрація Р. Рейгана намагалася виконати свою головну мету – побороти комунізм у світовому масштабі.

Як зауважує Зб. Бжезинський: «Р. Рейган більш чітко та відверто кинув виклик радянським намаганням у всіх сферах і проводив свою лінію із політичною рішучістю, звернувшись до всього світу із широким і ефективним закликом. Всі ці дії у сукупності сприяли тому, що перебудова проваджувана М. Горбачовим перейшла би в загальну кризу радянської системи» [1, с. 22]. Фактом, що підтверджує справедливості цієї думки є те, що в переговорному процесі з М. Горбачовим періоду «перебудови» погодившись на скорочення воєнних арсеналів, Р. Рейган був непохитним у неможливості для США відмовитись від СОІ.

Це питання вирішувалося у ході переговорів про ліквідацію ракет середньої і меншої дальності. І лише у лютому 1985 р. у Женеві на зустрічі міністра іноземних справ СРСР А. Громико та держсекретаря США Дж. Шульца радянське керівництво погодилося вести переговори по наземних ракетах середньої і меншої дальності окремо від переговорів по космічній озброєнності. Однак це не дало бажаних результатів Радянському Союзу, оскільки США були готові йти на компроміс у питаннях скорочення озброєння, що і було досягнуто пізніше, але це ні в якому разі не стосувалося програми СОІ. Проте варто додати що, у Директиві №195 [20], виданій у 1985 р., щодо позиції США у ядерних і космічних переговорах, вказувалася можливість запропонувати радянському лідеру ініціативу «відкритих лабораторій», за якою сторони відкрили б доступ один одному до розробок дослідницьких установ по тематиці СОІ, на що, звичайно, Москва ніколи б не погодилася.

Рейганівська космічна програма надала потужний імпульс опанування американцями космічного простору. Розробка протиракетної системи з елементами космічного базування вимагала вирішення надзвичайно складних, і надзвичайно коштовних науково-технічних проблем. СОІ дала поштовх розвитку як самої технічної галузі, так і НАСА. Адже поєднання різних ударних засобів заснованих на нових фізичних принципах і велика кількість супутників для роботи СОІ, вимагало покращення технологій, використовуваних у космічній галузі.

Одночасно проблема воєнізації космічної техніки викликала глибоку занепокоєність усього світу. Навіть самі американці побоювалися наслідків такої прямолінійної, часом агресивної, політики Р. Рейгана. Побоювання стосувалися не лише загострення міжнародної напруги, але й подальшої долі американської космічної галузі. Зокрема, К. Ціпіс, вчений-фізик Массачусетського технологічного інституту, висловлював думку, що в міру того, як військово-космічні проекти будуть вибирати в себе все більше коштів, НАСА зовсім занепаде і разом з ним занепаде і космічна діяльність у цивільному секторі [13, с. 35].

Занепокоєння вченого було небезпідставним з огляду на процес комерціалізації космічної галузі, що набував обертів впродовж 1980–х рр. Реалізована НАСА з початку 1970–х рр. державна програма «Космічна транспортна система» і будівництво шаттлів вже від початку значною мірою була підпорядкована завданням, що висувалися перед нею Пентагоном і ЦРУ. І хоча прийняття програми Конгресом США обумовлювалось в першу чергу комерційною прибутковістю галузі, воєнно-стратегічні інтереси держави в умовах загострення «холодної війни» диктували пріоритетність використання шаттлів у військових цілях. В результаті запуску у 1984–1988 рр. європейських ракет-носіїв середнього класу «Аріан-2,3,4» США втратили своє монополіне становище на ринку прикладних космічних послуг та космічних перевезень вантажів. Адже, члени

Європейського космічного агентства (надалі ЄКА) вже не потребували допомоги американського уряду у розробці космічних технологій, як це було раніше. Успіх європейців призвів до відтоку клієнтів США до ЄКА, де цінова політика була більш гнучкою і активно підтримувалася рядом європейських держав, особливо Францією. Удар був тим більш серйозним, що у січні 1986 р. страшна трагедія катастрофи при десятому запуску американського спейс-шаттла «Челленджер» і загибель 8 астронавтів поставили питання про подальший розвиток програми будівництва багаторазових транспортних космічних кораблів.

Саме в цьому контексті одним із дискусійних питань в американському політикумі стала проблема приватизації космічних прикладних систем для більш адекватного реагування на запити ринку космічних послуг. Це питання було підняте ще на початку президентства – так одним із рішень прийнятих адміністрацією Р. Рейгана по космічній програмі США, стало половинне скорочення бюджетного запиту, підготовленого демократами, і вже в березні 1981 р. із проекту бюджету космічної програми на 1982 фін. р. були викреслені 103 млн. дол. [15, р. 46], виділені Дж. Картером на будівництво «Лендсат-6,–7». Обмеження фінансової підтримки з боку держави на даний проект було перш за все зумовлено коштовністю виведення на орбіту супутників «Лендсат» і потребою їх постійного утримання та удосконалення. Тому адміністрація Р. Рейгана розробляла варіант найшвидшої передачі системи «Лендсат» у руки приватного сектору, на який покладалися б обов'язки по будівництву, запуску і експлуатації цієї серії супутників.

Загалом, основними результатами і проблемами реалізації космічної програми США за 1980–ті рр., на нашу думку, стали: широка мілітаризація космічної сфери; визначення проекту «Спейс шаттл» як стрижня космічної програми США на 1980–ті рр.; подолання кризи космонавтики після загибелі багаторазового транспортного космічного корабля «Челленджер» і усвідомлення реальних масштабів можливостей проекту «Спейс шаттл»; проблема переведення космічних прикладних та транспортних систем у сферу комерційного сектору; втрата монополічного становища США на ринку космічних послуг через прогрес космічних технологій країн ЄКА; відхід від конфронтаційної моделі космічної політики в результаті процесу завершення «холодної війни».

Відтак, серед важливих аспектів другого президентського строку Р. Рейгана з'являється тенденція до поступового переходу на компромісні умови із Радянським Союзом у космічній галузі, що обумовлювалось наявністю спільних інтересів двох наддержав у цій сфері. Особливо яскраво таку тенденцію можна було прослідкувати у питанні вимоги представників «третього світу» ввести національні квоти на використання екваторіальної геостационарної орбіти – орбіти, яка є найбільш зручною для розміщення супутників зв'язку. Звичайно, ані СРСР, ані Сполучені Штати не були зацікавленими у зміцненні такої позиції.

Справжнім початком нової ери в космічній політиці США став 1991 р. СРСР припинив своє існування і разом з ним розпався спільний космічний комплекс, що існував у цій наддержаві. Як зауважив Зб. Бжезинський: «Грудень 1991 року був по суті символічною датою, кульмінацією цілої серії подій, невдач, помилок і дій, як внутрішніх, так і зовнішніх, які, склавшись разом зруйнували все більш загніваючу споруду» [1, с. 23]. Отже 1991 р. символізував для США не лише перемогу у «холодній війні» але й перемогу у космічному змаганні – адже вони залишилися лідером у сфері освоєння космосу.

В цей час перед новою адміністрацією Дж. Буша–старшого постав ряд викликів, які і визначили напрями змін у політиці освоєння та використання космосу. Космічна політика США вступила в період трансформації. Зміст трансформаційних процесів, що відбувалися у 1990–х рр. визначався як зовнішньою так і внутрішньою політичною і економічною кон'юнктурою. Але основною дилемою, що виникла у зазначений період постав вибір методів впливу США на функціонування міжнародної системи. Космічні програми ставали відображенням загального налаштування США на «силовий» чи «м'який» сценарій американського лідерства (від того яким чином будуть втілюватися космічні американські програми залежала і можливість їх використання як засобу жорсткої силової політики або м'якої сили). Так, на думку американського спеціаліста з питань військово-космічної політики Дж. Джонсон-Фріз, космос міг би

статі продовженням колосальної «м'якої сили» Америки, сприяючи покращенню іміджу США закордоном [2, с.44].

Вибір в практичній реалізації цих двох сценаріїв передбачав або акцент на використанні військового потенціалу американської космічної галузі або акцент на перспективах кооперації з іншими космічними державами.

Тут слід звернути увагу на те, що космічний простір завжди розглядався американськими адміністраціями в першу чергу, як невід'ємна частина оборонної системи національної безпеки Сполучених Штатів. Це можна прослідкувати не лише у ієрархії розміщення стратегічних цілей в космічних директивах президентів, але і у риторичі цих документів та висловлюваннях самих президентів США. Наприклад, порівнявши цілі космічної політики у Директиві «Про рішення у галузі національної безпеки» №42, що була прийнята адміністрацією Р.Рейгана у 1982 р. [19] і офіційну Директиву адміністрації Дж.Буша–старшого «Щодо космічної політики США» №30, 1989 р. [18], можна прослідкувати ідентичність формулювання першого із завдань – посилювати безпеку США.

Безпекове обґрунтування присутності американського космічного флоту на навколосезній орбіті було обрано і в 1990–х рр. Основною причиною такого курсу була не лише традиційна для США впевненість у своєму лідерстві і праві нести демократію народам власними методами, але і глибока переконаність у тому, що Сполучені Штати виграли «холодну війну» саме через нездатність СССР наздогнати США у гонці стратегічних озброєнь у космосі.

Крім того, важливим чинником невід'ємності питання безпеки і космічної політики для американської зовнішньополітичної стратегії стало те, що із розпадом Радянського Союзу найбільш озброєна країна в світі, якою на той час були і залишаються сьогодні США, не могла почувати себе в безпеці, тому що змінилася сама суть поняття безпеки. Біполярність, як система зникла, а нова ще не встигла сформуватися. У часи «холодної війни» СССР та США керувалися принципом «стратегічного стримування», у відповідності до якого були розроблені юридичні (наприклад «Договір про принципи діяльності держав з дослідження і використання космічного простору, включаючи Місяць та інші небесні тіла») і політичні принципи діяльності в космосі, які мали на меті перешкоджати усім видам космічного авантюризму, зокрема нарощуванню там військової могутності [16, р.4].

Умови, що склалися у світі після 1991 р., з одного боку надали унікальний шанс Сполученим Штатам використовувати свої збройні сили для того, щоб стати новим глобальним лідером не лише на землі, але і в космосі. З іншого боку, США опинилися у небезпеці через відсутність потужної стримуючої сили, яка б могла контролювати космічне озброєння в регіонах, що звільнилися з-під опіки СРСР. Саме це парадоксальне становище і визначало надалі поєднання цих двох потенційних напрямків здійснення Сполученими Штатами своєї космічної політики: залучення силового фактору та шлях компромісу на основі взаємних поступок.

Проявом використання космічних технологій як силового методу впливу стало їх застосування США під час проведення масштабних військових операцій. За часів перебування Р.Рейгана на посаді президента США, модернізація космічної ядерної зброї дійсно досягла небачених висот через програму СОІ. Реальний діапазон практичного застосування космічної техніки виявився значно ширшим за ті завдання, які ставили перед собою в цій галузі «космічні держави» на початковому етапі розвитку світової космонавтики [11, с.342]. Так, можливості космічних супутників в першу чергу використовувалися для створення систем спостереження і космосу.

Яскравим прикладом такого використання космічного простору стала військова операція США та їх союзників у Іраці у 1991 р. Під час проведення операції «Буря в пустелі» Сполучені Штати використали свою супутникову систему для виявлення і попередження пусків ракет противника. Не залишилося жодного роду військ, де б космічна система навігації не була застосована. Супутниковий зв'язок, що використовувався для управління військами, надавав можливість американським військовим, аж до командира відділення включно, управляти бойовими діями безперервно і з високою ефективністю. Система визначення координат дозволяла встановити розташування своїх військ із точністю до метра [5].

Іншим аспектом силового використання космосу у цілях безпеки на початок 1990–х рр. стала проблема нерозповсюдження ядерної зброї – її контролювання у різних регіонах світу. Після розвалу СССР з'явилася проблема наявності ядерної зброї у ряду країн, що стали правонаступниками колишньої наддержави, до складу яких входила і Україна. На думку російського вченого А.Фененка – для досягнення мети посилення контролю над ядерними запасами у світі США допомогли Росії чинити тиск на держави, що утворилися після розпаду СРСР [9, с.83].

Зникнення СССР вплинуло на ситуацію з ядерною зброєю і в азійських країнах. На думку ряду сучасних російських дослідників, для утримання ситуації Сполучені Штати вдалися до розповсюдження більшої кількості звичайної зброї, особливо щодо країн звідки спостерігалася небезпека заволодіння ядерною зброєю (Північна Корея, Індія, Пакистан, Лівія) [7, с.48].

Впродовж 1990–х рр. Індія та Пакистан активно працювали над створенням власної ядерної зброї, що дозволило їм поповнити клуб ядерних держав вже у 1998 р. З цього ж періоду активно починають розвиватися і космічні програми цих країн, що стало додатковим стимулом для США у збереженні і нарощенні космічного потенціалу власної країни.

Спонуканням до зазначеної тенденції стали ще й зміни, що відбувалися у американській військовій доктрині. Міністр оборони в адміністрації Дж.Буша–старшого У.Перрі запропонував концепцію «превентивної оборони», яка передбачала створення безпеки за допомогою діалогу з регіональними лідерами [7, с.50] а також запобігання появи небезпечних тенденцій перш, ніж виникне необхідність в крайніх заходах. Концепція «превентивної оборони» у космічній галузі ґрунтувалася на розумінні того, що США не володіють повною мірою можливостями стримування всіх регіональних сил, які поставили перед собою завдання досягнення гегемонії в своїх регіонах і створення власних національних космічних систем для військового використання космосу.

Отже, США у виробленні космічної політики зіткнулись із викликом власній національній безпеці, що зумовило ставку на розвиток військового аспекту і закріплювало за космосом роль засобу силового тиску, що не виключало в нових міжнародних умовах одночасного дипломатичного напрямку вирішення проблем безпекового використання космічного простору.

Крім суто практичних проблем, вирішення яких вимагала політика національної безпеки, потужним важелем формування космічної політики США в 1990–ті рр. став шанс стати світовим лідером глобалізованого світу через політику кооперації з іншими державами. «Новий світовий порядок», який було проголошено гаслом зовнішньополітичної діяльності адміністрації Дж.Буша–старшого і який став відображенням американського бачення світу у «похолодний» період передбачав, у першу чергу, становлення США як єдиного лідера глобалізованого світу. Завдяки цьому на початку 1990–х років спостерігається тенденція до більш гнучкого прилаштування програм і проектів науково-технічної співпраці до нових завдань зовнішньої політики США.

Прикладом таких змін і проявом «м'якої сили» США у космічній галузі стало створення у 1998 р. Міжнародної космічної станції (надалі МКС). Ініційована ще у 1984 р. Р.Рейганом, як американська орбітальна станція, вона з часом оформилася у міжнародний космічний проект, де головну роль відіграв економічний чинник. Адже, розуміючи нездійсненність створення великогабаритної керованої космічної станції через високу вартість розробки проекту, Сполучені Штати вдалися до міжнародної кооперації. Межі та завдання цієї співпраці було визначено в угоді між Російською Федерацією та Сполученими Штатами Америки «Про співробітництво у дослідженні та використанні космічного простору у мирних цілях» від 17 липня 1992 р. [6].

Цей документ є цікавим не лише з точки зору закладення основ у сфері зближення національних програм створення орбітальних станцій, але і з точки зору появи нової риторичі у домовленостях США з іншими країнами.

Усвідомлюючи, неможливість збереження витрат на космічну галузь на рівні періоду «холодної війни» і одночасне бажання зберегти своє виключне становище, викликали необхідність пошуку нових методів утримання лідерства у сфері освоєння космосу. Як результат, адміністрація Дж.Буша–старшого вдається до кооперації у цій галузі із вчорашнім суперником для ефективнішого контролю над масштабними кос-

мічними проектами і для недопущення безконтрольного витоку космічних технологій колишнього Радянського Союзу в інші країни.

І хоча ескізний проект самої МКС було затверджено лише у березні 1995 р., договір «Про співробітництво у дослідженні та використанні космічного простору у мирних цілях» ще до того чітко регламентував обсяг такого співробітництва, особливо у галузі права інтелектуальної власності на результати діяльності орбітальної станції. Отже, сам факт створення МКС говорив не про зміну концепції космічної політики США, а про коригування шляхів досягнення цілей національної космічної програми Сполучених Штатів через залучення інших держав до міжнародної співпраці у сфері вивчення і використання космічного простору.

Ще одним важливим аспектом формування космічної політики стала необхідність врахування і економічних проблем, що були успадковані з 1980–х рр. Адже, грандіозні космічні програми Р.Рейгана не лише не виправдали сподівань, але й значно збільшили державний борг Сполучених Штатів. Це в свою чергу, зумовило зміну економічної концепції розвитку як самої космічної галузі, так і програми «Спейс шаттл» зокрема. Тому Дж.Буш–старший сформував принцип удосконалення космічних систем в умовах бюджетних скорочень. У рамках цієї стратегії відбулося скорочення частки пілотованих польотів на користь автоматизованих місій.

В цей же час змінюється і риторика космічних досліджень США. Вже в перші роки президентства Дж.Буша–старшого стає зрозуміло, що США вже ніколи не зможуть мати абсолютну монополію на освоєння космосу і не можуть контролювати розповсюдження ядерного арсеналу. Нова світова система є полікультурною за своїм змістом. І якщо раніше існувала боротьба ідеологічних доктрин, то в нових умовах постає боротьба цивілізацій. В цьому новому світі локальна політика є політикою етнічною, чи расової належності; глобальна політика – це політика цивілізацій [10, с.18].

Трансформаційні процеси системи міжнародних відносин, що були закладені на поч. 1990–х рр., визначили тенденцію до формування якісно нових умов функціонування космічної політики США. Намагання довести свою виключність у галузі космічних досліджень і наявність амбіцій до удосконалення міжнародного клімату на всій планеті безумовно стали рушійною силою змін у постхолодний період для цієї країни.

Наявність двох шляхів впливу на формування «Нового світового порядку» свідчило, в першу чергу, про неможливість в тогочасних умовах вибору одного вектору космічної політики як пріоритетного. Тому ставка американських адміністрацій на силовий метод використання космосу не могла існувати без компромісного кооперативного способу реалізації космічної політики США, що свідчило про паритетний розвиток обох напрямів.

Глобалізація, надала Сполученим Штатам Америки унікальний шанс продемонструвати всю міць і перспективність свого космічного потенціалу. Однак, глобальне лідерство США, особливо в космічній галузі, стало для них і вразливим місцем. В умовах наявності безумовної потреби в скороченні дефіциту державного бюджету, космічні американські програми потребували надто коштовного фінансування, що і підштовхнуло Сполучені Штати вдатися до співпраці у даній сфері.

Процес трансформації космічної політики США в умовах творення нової системи міжнародних відносин не можна трактувати однозначно. Адже, наведені виклики не вичерпують увесь спектр проблем космічної галузі США, що постали в зазначений період. Лише комплексне вивчення функціонування космічної системи Сполучених Штатів надасть змогу об'єктивно оцінити шляхи та результати реалізації їх космічної політики у постбіполярному світі.

Список використаних джерел

1. Бжезинский Збигнев. Еще один шанс. Три президента и кризис американской сверхдержавы. – М.: Междунар. отношения, 2007. – 240 с., ил.
2. Веселовский С. Мощь и изъяны американской космической политики // Международные процессы. – январь–апрель 2010. – Т.8. №1 (22). – С.42–45.
3. Дашкевич А.В. На роздоріжжі: виклики сучасності і парадокси зовнішньої політики США. – К.: Наукова думка, 1996. – 152 с.

4. Овчаренко А.О. Императивы внешней политики администрации Р.Рейгана: автореф. дис. канд. полит. наук: спец. 23.00.04 «Политичні проблеми міжнародних систем та глобального розвитку» / А.О. Овчаренко. – К., 2000. – 19 с.

5. Понамарьов Г. Космос на американській військовій службі // Дзеркало тижня. – 05.04.2003. – №13.

6. Соглашение между Соединенными Штатами Америки и Российской Федерацией о сотрудничестве в исследовании и использовании космического пространства в мирных целях от 17 июля 1992 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа до документа: <http://www.roscosmos.ru/main.php>.

7. Уткин А.И. Американская империя. – М.: Изд-во Эксмо, 2003. – 736 с.

8. Фененко А.В. Конкуренция в космосе и международная безопасность // Международные процессы. – сентябрь–декабрь 2008. – Т.6. №3 (18). – С.34–36.

9. Фененко А.В. Трансформация сдерживания // Россия в глобальной политике. – ноябрь–декабрь 2009. – Т.7. №6. – С.77–98.

10. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. – 603 с.

11. Хозин Г.С. Великое противостояние в космосе (СССР – США): свидетельства очевидца. – М.: Вече, 2001. – 416 с., ил.

12. Хозин Г.С. США в мире 90–х годов. – М.: Знание, 1990. – 64 с. – (Новое в жизни, науке, технике. Сер. «У политической карты мира»; №9).

13. Шальнев А.А. «Звездные войны»: что думают американцы. – М.: Политиздат, 1987. – 223 с.

14. Abbey G., Lane N. United States Space Policy: Challengers and Opportunities Gone Astray. – Cambridge (Mass): American Academy of Arts and Sciences, 2009 – 141 p.

15. Elson B. Concern Over Landsat Budget Cutbacks Expressed // AW&ST. – 1981. – April 20. – P.46–47.

16. Joan Johnson–Freese Heavenly Ambitions: America's Qest to Dominate Space. – Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2009. – 178 p.

17. Loring Wirbel Star wars: US tools of space supremacy. – Pluto Press, 2004. – 174 p.

18. NSD №30, «National Space Policy», November 2, 1989 [Электронный ресурс]. – Режим доступу: <http://www.bushlibrary.tamu.edu/research/pdfs/nsd/nsd30.pdf>

19. NSDD №42, «National Space Policy», July 4, 1982 [Электронный ресурс]. – Режим доступу: <http://www.hq.nasa.gov/office/pao/History/nsdd-42.html>.

20. NSDD №195, «The US Position: Nuclear and Space Talks», October 30, 1985 [Электронный ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reagan.utexas.edu/archives/reference/Scanned%20NSDD%20195.pdf>.

Журавлева Л.В. Вызовы и проблемы космической политики США в условиях трансформации системы международных отношений (конец 1980–х – начало 1990–х гг.)

Анализируется космическая политика США в условиях завершения «холодной войны» и формирования новой системы международных отношений. В исследовании обосновывается актуальность анализа американских космических программ в контексте проблем космонавтики и становления «нового мирового порядка».

Ключевые слова: космическая политика, «холодная война», постбіполярная система международных отношений.

Zhuravlyova, L.V. Challenges and problems of U.S. space policy in transforming the system of international relations (end of the 1980s – beginning of the 1990s)

The article analyzes the U.S. space policy in completing the «cold war» and creating a new system of international relations. In a study substantiates the relevance of analysis of the American space programs in the context of the problems of astronautics and the formation of a «new world order».

Key words: space policy, the «cold war», post–bipolar system of international relations.

Суфражистська кампанія у Великій Британії 1918–1928 рр.

Досліджено процес входження жінок до політичної сфери Великої Британії через призму здобутків суфражистської кампанії. Акцентується увага на діяльності жінок у Палаті Громад.

Ключові слова: суфражизм, «перша хвиля фемінізму», «Акт про представництво» (1918), «Акт про представництво (Рівне право голосу)» (1928).

У період активізації «другої хвилі фемінізму» (друга половина XX ст.) в історичній науці з'являється новий перспективний напрям – «жіноча історія», яка з 80–х рр. XX ст. трансформується у гендерну історію. У рамках гендерних досліджень вчені-історики акцентують увагу на вивченні взаємозв'язків статей у світі минувшини. Необхідно зазначити, що рівності статей у достатній мірі поки що не вдалося досягти жодній з країн світу, тому дослідження у даній галузі на сьогоднішній день залишаються актуальними не лише з точки зору відтворення історичного минулого, але й у практичній сфері використання прогресивного досвіду і руйнування застарілих стереотипів щодо ролі жінки у суспільстві.

Ще донедавна у світі існували держави, в яких жінки були повністю позбавлені права голосу. Так, наприклад, король Саудівської Аравії Абдулла надав жінкам виборче право лише у 2011 р., але взяти участь у виборах вони матимуть можливість лише з 2015 р. [2]. На сьогодні ще існує невелика кількість країн, де жіноча половина населення має обмежене право голосу. Мабуть, чи не єдина держава, де жінки і більша частина чоловіків взагалі не мають права голосу – це Ватикан, оскільки вибори у цій країні проходять у вигляді папського конклаву. Надання жінкам права голосу у Ватикані стане можливим тоді, коли католицька церква дозволить їм приймати сан кардинала [14].

Історіографія питання. Оглядова стаття російської дослідниці В.І. Успенської [5] присвячена особливостям перебігу та основним здобуткам суфражистських рухів у світі. Російська вчена Н.М. Степанова розглядає особливості залучення британських жінок до політичної сфери [3;4]. Білоруська дослідниця І.Р.Чикалова акцентує увагу на гендерній політиці Лейбористської партії [6]. Західна історіографія представлена монографією фахівця з гендерних відносин у політичній сфері, відомої англійської вченої Дж.Ловендускі [11], в якій досліджено моделі політичної поведінки жінок та жіночого представництва у масштабах європейського континенту. Аналіз діяльності Національного союзу жіночих суфражистських товариств міститься у статті британки Г.Войтчак [16]. Важливе значення у вивченні діяльності жінок у Палаті Громад має довідково-статистичне видання британського парламенту «Жінки у Палаті Громад» [17].

Законодавчі акти британського парламенту щодо «жіночого питання» за період 1918–1925 рр. – «Акт про представництво» (1918) [8], «Акт про представництво (Рівне право голосу)» (1928) [12], «Акт про усунення дискваліфікації за ознакою статі» (1919) [13], «Закон про майнові права» (1925) [10]. Чималий інтерес представляють передвиборча листівка [9] і вибірка з виступу [7] першої жінки-парламентаря леді Астор.

Актуальність дослідження посилюється тим, що вищезазначена тема мало вивчена серед українських істориків-британістів, і вітчизняні дослідження у цій сфері практично відсутні.

Метою даної статті є спроба всебічного та об'єктивного висвітлення процесу прилучення жінок до політичної сфери у Великій Британії.

Відповідно до мети, завданнями роботи є: 1) дослідити особливості надання англійським жінкам виборчого права; 2) проаналізувати діяльність перших жінок-пар-

ламентарів Великої Британії; 3) визначити вплив факту набуття права голосу жінками на політику основних партій Великої Британії.

Велика Британія була у числі тих країн, які в умовах загальної демократизації визнали за необхідне урівняти у виборчих правах чоловічу та жіночу частини населення країни. Першою державою в світі, що надала жінкам право голосу, була Нова Зеландія (1893). Наступними стали Австралія і Скандинавські країни. До 40–х рр. XX ст. таких держав було вже 26. Найбільшого прогресу процес забезпечення рівного виборчого права досяг після Другої світової війни [5, с.78–79].

Надання британкам виборчого права супроводжувалося тривалою боротьбою, яка в історіографії отримала назву «перша хвиля фемінізму» або «суфражизм» (від англ. «suffrage» – «право голосу»). Британський суфражизм характеризується наявністю двох основних течій: поміркованої та радикальної. Діяльність представників цих течій була спрямована на досягнення єдиної мети – надання жінкам виборчого права. Поміrkована течія є більш ранньою за часом виникнення. Перша організація поміrkованих або ж конституційних суфражистів – Національне жіноче суфражистське товариство (НЖСТ) – виникла у 1867 р., її очолила Лідія Беккер. Згодом, у 1897 р. на основі НЖСТ було створено більш потужну організацію – Національний союз жіночих суфражистських товариств (НСЖСТ) на чолі з Міллісент Фосетт. Його соціальною базою стали переважно жінки з середнього та вищого прошарків суспільства.

НСЖСТ мав у своїх лавах найбільше прихильників у порівнянні з іншими подібними організаціями кін. XIX – поч. XX ст. і не виступав проти участі у ньому чоловіків. У якості методів боротьби НСЖСТ використовував агітацію, петиції, пропаганду тощо.

Представниці радикальної течії британського суфражизму були об'єднані у Жіночий соціально-політичний союз (ЖСПС) на чолі з Емелін Панкхерст, створений у 1903 р. Організація сформувалася на основі групи активістів НСЖСТ, невдоволених політикою вищого керівництва. Він мав у своєму складі як представниць середнього прошарку, так і робітниць (зокрема, з Північної Англії). У науковій літературі активісток цієї організації (ЖСПС був виключно жіночим об'єднанням) називають також мілітантками (від англ. «militant» – «войовничий») або суфражетками, оскільки, на відміну від поміrkованого крила, ЖСПС використовував екстремістські методи боротьби, які часто йшли у розріз із законодавством та нормами моралі.

По завершенні Першої світової війни вимоги жінок були частково втілені в життя. За «Актом про представництво» (1918 р.) право голосу отримували жінки старші 30 років, балотуватися до парламенту вони могли по досягненню 21 року [8, с.63–67].

Прийняття Акту 1918 р., на нашу думку, було обумовлене комплексом різноманітних факторів, серед них можна виділити наступні:

- довосенні кампанії як поміrkованих, так і радикальних суфражистів;
- сприятлива політична ситуація (необхідність реформування виборчої системи, прихід до влади більш лояльного, у порівнянні з Г.Асквітом, прем'єр – міністра Д.Ллойда-Джорджа тощо);
- загальносвітova тенденція до демократизації й жіночої емансипації (на прикладі Нової Зеландії, Австралії, Фінляндії, Данії та інших країн, що вже надали жінкам право голосу);
- пригнічений моральний стан суспільства повоєнного періоду і небажання продовження суфражистських кампаній;
- війна змінила образ самої жінки у суспільстві, воно відкрило для себе дещо новий її тип, не обмежений виключно домашніми клопотами та низькооплачуваними «жіночими» сферами зайнятості, тому можливість причетності жінки до творення загальнодержавної політики сприймалася вже не так категорично [1, с.149].

На Загальних виборах до парламенту у 1918 р. серед 1623 кандидатів було лише 17 жінок. Переважно це були активні учасниці суфражистської кампанії. З них найбільшу підтримку здобула Крістабель Панкхерст, але виборчу кампанію вона прогала з різницею у 775 голосів [17, с.4]. Місце у парламенті отримала лише одна жінка – баронеса Констанція Маркевич. Перебуваючи у в'язниці Холовей, вона оскаржила результати виборів. За іронією долі, баронеса Маркевич не була активісткою жіночих кампаній. Вона відбувала покарання за участь у Великодньому повстанні в Ірландії (за вироком суду їй було призначено довічне ув'язнення), Маркевич також була звинувачена у

співпраці з Німеччиною під час Першої світової війни. Згодом вона була амністована, але, разом з іншими членами партії Шин Фейн, відмовилася посісти законне місце у парламенті на знак протесту проти політики, яку здійснювала Велика Британія щодо Ірландії [17, с.4].

Прийнятий у 1919 р. устав Консервативної партії відводив жінкам гарантоване місце у її організаційній структурі. Зокрема, передбачалось, що жінки повинні складати не менше третини членів представницьких органів партії на центральному та місцевому рівнях. Перша конференція жіночої консервативної організації відбулась у 1920 р. і з того часу вони проходили щорічно, за винятком воєнного часу. Періодом розквіту у роботі організації були 20–30-ті рр. ХХ ст. Але, фактично, жіноча організація не мала важелів впливу на загальнопартійну політику [3].

Вирішальну роль у Лейбористській партії продовжували відігравати тред-юніони, що були консервативно налаштовані щодо участі жінок у політиці. Разом з тим, з 1918 р. жінки отримали можливість вступити до Лейбористської партії на індивідуальній основі через жіночі секції при місцевих організаціях. Але, незважаючи на те, що станом на 1921 р. жінки складали одну шосту загальної чисельності членів профспілок, моделлю політичного лейбористського активіста був чоловік – член тред-юніону, промисловий робітник. Партія залишалася маскулінною за своєю сутністю [6].

Як зазначає Н.М. Степанова, починаючи з 1918 р. на рівні місцевих організацій жінки стали повноправними членами британських політичних партій, однак на загальнонаціональному рівні – як у партіях, так і в державі – керівництво залишалось майже виключно чоловічим. Причиною цього були традиційні погляди на жінок як на «піхоту політичних битв» [3].

На додаткових виборах 15 листопада 1919 р. від округу Саттон (Плімут) було обрано кандидата від Консервативної партії баронесу Ненсі Астор. У передвиборній листівці леді Астор зазначила: «Я зроблю все, що в моїх силах, для того, щоб підтримувати високі традиції нашого міста, ідеали моєї статі, а також виправдати довіру парламенту. Моя діяльність буде спрямована на забезпечення Миру, Прогресу та Процвітання Країни» [9].

Звістка про входження Ненсі Астор до Палати Громад, яка вважалася клубом джентльменів, прозвучала буквально як вибух бомби. Сама леді Астор згадувала, що навіть її хороші знайомі у стінах парламенту перестали з нею вітатися. А Вінстон Черчілль заявив, що розглядає появу жінки у Палаті Громад як її вторгнення до його ванної кімнати [4, с.32–33]. Перебуваючи у парламенті, Ненсі Астор опікувалася інтересами жінок та дітей, приділяла значну увагу проблемам, пов'язаним зі зловживанням алкоголю.

Леді Астор представила у парламенті «Акт про спиртні напої», який мав на меті заборонити продаж алкогольних напоїв особам, які не досягли 18 років. У своїй першій промові 24 лютого 1920 р. вона зазначила: «Я не думаю, що країна дійсно дозріла для заборони алкоголю, але я впевнена, що вона готова до корінних реформ у законодавстві щодо спиртних напоїв [Поважні члени парламенту після цих слів скандували: «Hi!】. Я знаю, що я кажу, і ви повинні пам'ятати, що жінки отримали право голосу, і ми маємо на меті використовувати його з мудрістю, на благо суспільства в цілому, а не в інтересах якоїсь конкретної його частини» [7]. Також вона наголосила: «Я не хочу, щоб ви дивилися на жінку–парламентаря як на фанатика чи божевільного. Я лише намагаюся говорити від імені сотень жінок та дітей, які не мають змоги зробити це самостійно» [17, с.4]. Їй вдалося переконати парламент і цей білль був першим законопроектом, представленим рядовим членом парламенту (бекбенчером), що набув сили закону (1923 р.) [17, с.4].

У 1921 р. до Ненсі Астор приєдналася кандидат від Ліберальної партії Маргарет Вінтрінгем, вдова відомого парламентаря, обрана до Палати Громад від маргінального округу Лут. Під час своєї передвиборчої кампанії вона не робила публічних виступів і була обрана на знак вшанування пам'яті її видатного чоловіка [17, с.4]. Варто зазначити, що факт обрання дружини на місце чоловіка–парламентаря не був поодиноким явищем у тогочасному політичному житті Британії.

На виборах 1923 р. до парламенту було обрано трьох представниць Лейбористської партії – Арабеллу Сьюзен Лоуренс, Доротією Джоусон та Маргарет Бонфілд. Як зазначає

білоруська дослідниця І.Р. Чикалова, з цього часу суффражистський рух, виконавши свої завдання, зникає з політичної сцени [6]. Британська вчена Дж.Ловендускі стверджує, що «перша хвиля» фемінізму у Великій Британії все ще продовжувала своє існування, але у жіночому русі пройшли якісні зміни. Суффражизм був замінений тим рухом, який англійка О.Бенкс називає «фемінізмом загального добробуту», а її співвітчизниця Е.Вільсон – «поміrkованим фемінізмом». У цей час жінки беруть активну участь у пацифістських рухах та кампаніях, присвячених проблемі контролю за народжуваністю [11, с.72–73].

Поведінка жінок у парламенті свідчила, що вони ставили на перше місце свою приналежність до тої чи іншої політичної фракції, а не статі. Тому пропозиція щодо їх об'єднання у специфічну жіночу фракцію не знайшла підтримки, головним чином, через політичні вподобання [3].

Першою жінкою, яка отримала міністерську посаду, стала Маргарет Бонфілд (Лейбористська партія), яка у січні 1924 р., після відставки кабінету С.Болдуїна, отримала посаду заступника держсекретаря у міністерстві праці в уряді Р. Макдональда. У червні 1929 р. вона була призначена міністром праці і стала першою жінкою–політиком, яка отримала доступ до Таємної ради. Вона перебувала на посаді до 1931 р., коли Лейбористська партія зазнала поразки на виборах [17, с.5].

Загалом за період 1919–1928 рр. у Великій Британії було прийнято декілька важливих законів, що стосувалися жінок. Зокрема, «Акт про усунення дискваліфікації за ознакою статі» (1919) [13] відкривав для жіночої частини населення рівні можливості з чоловіками щодо вибору професії (за винятком церковних санів). У 1923 р. жінки отримали право на розлучення у разі подружньої зради чоловіка. Через два роки по тому у світ вийшов «Закон про майнові права», за яким чоловік і дружина повинні розглядатися як окремі особи у сфері майнових відносин [10, с.24]. Як зазначалося вище, за законом 1918 р. британські жінки отримали право бути обраними до парламенту з 21 року, але голосувати на виборах вони могли лише після досягнення 30-річного віку з певними майновими обмеженнями.

Ця аномалія була ліквідована у 1928 р., коли з ініціативи Консервативної партії через парламент було проведено закон про рівне виборче право. Білль було представлено тогочасним міністром внутрішніх справ сером Вільямом Джонсоном Хіксом. Він набув сили закону 2 липня 1928 р., ставши доповненням до прийнятого у 1918 р. «Акту про представництво» і отримав назву «Акт про представництво (Рівне право голосу)» [12]. Під час голосування у парламенті була присутня Міллісент Фосетт. Тієї ночі вона написала у своєму щоденнику наступне: «Проїшов майже 61 рік з того часу як я була присутня на виступі Джона Стюарта Мілля, який 20 травня 1867 р. представляв у парламенті свою суффражистську поправку до «Білля про реформу». Я маю виняткову вдачу, оскільки я бачила цю боротьбу від самого її початку» [16].

У законі зазначалося: «І. З метою забезпечити рівне право голосу для чоловіків та жінок, пункти (1) та (2) частини четвертої «Акту про представництво», 1918... потрібно замінити на першу та другу частини даного Акту:

- (І) особа може бути зареєстрована парламентським виборцем від округу, якщо він або вона є повнолітніми і не є суб'єктами будь-якої юридичної недієздатності;
- і (а) особа володіє необхідним, відповідно до цензу, місцем проживання;
- або (б) особа володіє необхідними, відповідно до цензу, комерційними приміщеннями;
- або (в) є чоловіком або дружиною особи, на яку зареєстровані необхідні, відповідно до цензу, комерційні приміщення...» [12, с.478].

Відповідно до нового закону, чисельність електорату на Загальних виборах 1929 р. складала 12 250 000 чоловіків та 14 500 000 жінок (всього – 26 750 000 чол.). За рахунок жінок кількість виборців у 1928 р. збільшилась на 5 240 000 осіб. З них, за офіційною статистикою, 1 590 000 – жінки віком до 25 років, 1 700 000 – віком 25–30 років і 1 950 000 – жінки, що досягли 30-річного віку, але не отримали право голосу за законом 1918 р. [15]. Таким чином, серед загальної кількості виборців, зареєстрованих у 1928 р. жінки складали 54%. Отримання британським жіноцтвом права обирати та бути обраними до владних структур у Великій Британії стало важливою подією у політичному житті Великої Британії. Оскільки тепер вони складали більшу частину

британського електорату, основні політичні партії активно намагалися заручитися їхньою підтримкою на виборах.

Історія британських жінок 1920–1930-х рр. залишається відкритою для подальших студій. Зокрема, малодослідженою в історії британського фемінізму виступає проблема становлення активістів жіночого руху у міжвоєнний період, а також пов'язане з нею питання верхньої межі «першої хвилі» фемінізму; поглибленого вивчення потребує проблема адаптації жінок до політичних реалій та роль у цьому процесі чоловіків–парламентарів.

Список використаних джерел

1. Залеток Н. Участь британских жінок у Першій світовій війні та її значення для прийняття «Акту про представництво» (1918) // Всесвітня історія очима українських істориків: зб. наук. статей учасників конференції, Київ, 8 грудня 2011 р. / відп. ред. і упор. С.О. Осмоловський, О.С. Черевко, Ю.Б. Гончар. – К.: Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2012. – С.142–150.
2. Саудовские женщины получили право голоса [Электронный ресурс] // Информационный портал «Meuspath» [сайт]. – Режим доступа: <http://www.meuspath.com/world/53249-saudovskie-zhenshhiny-poluchili-pravo-golosa.html> (20.10.2012). – Название с экрана.
3. Степанова Н.М. Культура гендерных отношений в политических партиях и в парламенте Великобритании [Электронный ресурс] / Н.М. Степанова // Гендерная реконструкция политических систем. – Санкт-Петербург: ИСПГ – Алетейя, 2003. – Режим доступа к изд.: <http://www.owl.ru/win/books/genderpolicy/stepanova1.htm> (01.10.2012). – Название с экрана.
4. Степанова Н.М. Феминизм в британской политике [Текст] // Великобритания после всеобщих выборов 2001 г.: результаты и тенденции: материалы «круглого стола». – М.: Институт Европы РАН, 2002. – С.32–37.
5. Успенская В.И. Суфражизм в истории [Текст] / В.И. Успенская // Женщины в социальной истории России: Сб. научн. тр. – Тверь, 1997. – С.70–80.
6. Чикалова И.Р. Британский лейборизм: гендерные идеологии и практики (Первый парламентский успех 1906 г. – победные выборы 1997 г.) [Электронный ресурс] / И.Р. Чикалова // Летняя школа «Общество и гендер». – Рязань, 2003. – Режим доступа к изд.: <http://www.gender-cent.guazan.ru/chikalova1.htm> (01.10.2012). – Название с экрана.
7. Extract of Lady Astor's Maiden Speech in the House of Commons – 24 February 1920 [Electronic resource] // Parliamentary Debates, 10 Feb 1920 to 27 Feb, 1920. – Vol. 125. – P.1623–1631. – Mode of access: <http://www.parliament.uk/business/publications/parliamentary-archives/archives-highlights/archives-the-suffragettes/archives-the-first-women-in-parliament-1919-1945/> (01.10.2012). – Title from the screen.
8. Fraser H. The Representation of the people act, 1918: with explanatory notes [Text] / H. Fraser. – London: Sweet and Maxwell, 1918. – 804 p.
9. Lady Astor Campaign Leaflet, 1919 (BRO/1) [Electronic resource] // The First Women MPs // UK Parliament Website. – Mode of access: <http://www.parliament.uk/business/publications/parliamentary-archives/archives-highlights/archives-the-suffragettes/archives-the-first-women-in-parliament-1919-1945/> (09.10.2012). – Title from the screen.
10. Law of Property Act (1925). Ch.20 [Text]. – London: London: Her Majesty's Stationery Office, 1967. – 203 p.
11. Lovenduski J. Women and European politics: contemporary feminism and public policy [Text] / J. Lovenduski. – Univ. of Massachusetts Press, 1986. – 320 p.
12. Representation of the People (Equal Franchise) Act 1928. Ch. 12 (Britisches Reich), 478 [Text] // Heidelberg Journal of International Law (HJIL). 1929. – Volume 1. – P.478–483.
13. Sex Disqualification Removal Act (1919). Ch. 71 [Text]. – London: Printed by Eyre and Spottiswoode, LTD., for William Richard Codling, Esq., C.B.E., M.V.O., the King's Printer of Acts of Parliament, 1919. – 3 p.
14. Smith S.E. In Which Countries are Women Not Allowed to Vote? [Electronic resource] / S.E. Smith // Wisegeek [site]. – Mode of access: <http://www.wisegeek.com/in-which-countries-are-women-not-allowed-to-vote.htm> (09.10.2012). – Title from the screen.
15. The Franchise Bill [Electronic resource] // The Times Newspaper, 12 March 1928. – Mode of access: <http://www.bl.uk/learning/histcitizen/21cc/struggle/struggle.html> (06.10.2012). – Title from the screen.

16. Wojtczak H. The National Union of Women's Suffrage Societies [Electronic resource] / H. Wojtczak // Victorian Web [site]. – Mode of access: <http://www.victorianweb.org/gender/wojtczak/nuwss.html> (06.10.2012). – Title from the screen.

17. Women in the House of Commons [Text] // House of Commons Information Office, 2010. – 12 p.

Залеток Н.В. Завершение суфражистской кампании в Великобритании

Исследован процесс вхождения женщин в политическую сферу Великобритании сквозь призму достижений суфражистской кампании. Акцентируется внимание на деятельности женщин в Палате Общин.

Ключевые слова: суфражизм, «первая волна феминизма», «Акт о представительстве» (1918), «Акт о представительстве (Равное право голоса)» (1928).

Zaletok, N.V. The completion of the suffrage campaign in Britain

The process of entry of women into the political sphere through the prism of the British suffrage campaign achievements are studied. Attention is accented on the activities of women in the House of Commons.

Key words: suffragism, «first-wave feminism», «The Representation of the People Act» (1918), «The Representation of the People (Equal Franchise) Act» (1928).

УДК 323+327(410)

Пекарев І.М., Крапівін О.В.

Військова складова зовнішньої політики Великобританії (1990–2010 рр.)

Аналізується нова зовнішньополітична лінія Великобританії, яка пов'язана з її військовою складовою. Підкреслено, що зовнішня політика країни базувалася на концепціях, програмах і доктринах, що відповідають національним інтересам.

Ключові слова: Велика Британія, НАТО, ЄС, військова програма, зовнішня політика.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Пекарев И.М., Крапивин А.В.

Военная составляющая внешней политики Великобритании (1990–2010 гг.)

Анализируется новая внешнеполитическая линия Великобритании, которая связана с ее военной составляющей. Подчеркнуто, что внешняя политика страны базировалась на концепциях, программах и доктринах, отвечающих национальным интересам.

Ключевые слова: Великобритания, НАТО, ЕС, военная программа, внешняя политика.

Кардинальные изменения, происходившие в мире в начале 1990-х годов в геополитической, социально-экономической и других сферах сделали проблему обеспечения национальной безопасности стран особенно острой. Окончилась «холодная война», была распущена Организация Варшавского договора, распался СССР и на его территории образовались независимые государства, произошло укрепление общеевропейского интеграционного центра, но в то же время появились новые угрозы безопасности. Мир не стал более безопасным, и потенциал военной силы по-прежнему рассматривался как наиболее действенный фактор мировой политики. Великобритания, являясь одним из ключевых игроков на европейской политической сцене, была вынуждена реагировать на эти изменения. Корректировке подверглись основные направления внешней политики, в том числе её военная составляющая.

«В мире поразительных изменений, первоочередной обязанностью государства остается безопасность страны. На сегодняшний день Великобритания одновременно и более безопасна, и более уязвима, чем на протяжении большей части своей долгой истории» [1] – указывается в Стратегии национальной безопасности Великобритании, принятой в 2010 году. На протяжении 1990–2010 годов данная стратегия претерпевала многочисленные изменения, связанные с внутренней и внешней политикой государства. Особое влияние на национальную безопасность Великобритании оказывали ее отношения с ЕС и НАТО.

Тема эта получила известное освещение в исторической и политологической литературе, как на Западе, так и в России [2]. Некоторые аспекты проблемы затронули в своих научных работах и украинские исследователи [3].

Военная составляющая внешней политики правительства Великобритании в начале 1990-х годов выстраивалась на фоне изменившейся международной обстановки, на которую значительное влияние оказывали усиливающиеся интеграционные процессы в Европе, в особенности, построение новой архитектуры безопасности в рамках ЕС.

В связи с этим, позиция Великобритании в отношениях с континентальной Европой была пересмотрена, о чем свидетельствует координация военно-стратегических подходов в рамках сессии Европейского Совета, проведенной в декабре 1991 года. На этой встрече было принято решение о создании в Европе совместной оборонительной системы на базе Западноевропейского союза, но при этом признавалось главенство НАТО в военных вопросах. Информировав палату общин об итогах данной сессии, премьер-министр Великобритании Джон Мейджор заявил, что Европа должна больше делать для собственной обороны. При этом он отметил, что необходимо продолжать строительство Западноевропейского союза, которое превратится в оборонную опору Европейского союза, но всё, что будет делаться на европейском уровне, должно быть совместимо с НАТО [4].

Следует отметить, что, являясь одной из стран-учредительниц Североатлантического альянса, Великобритания всегда воспринимала НАТО как один из инструментов гарантированной защиты собственной независимости и территориальной целостности. И в современном мире такая позиция остается неизменной: одна из центральных позиций британской внешней политики – приверженность положениям коалиционной стратегии и концепциям НАТО относительно характера войн, направлений строительства и применения вооруженных сил, организации и способам ведения военных действий.

В 1993 году в документе британского Министерства обороны «Защищая наше будущее» перед вооруженными силами (ВС) Великобритании ставились три задачи:

1) обеспечить безопасность страны и зависимых территорий, защиту Великобритании и её союзников в случае крупномасштабной угрозы извне с использованием потенциала НАТО;

2) укрепить безопасность посредством участия в операциях под эгидой других международных организаций, в первую очередь ООН и ОБСЕ;

3) постепенно сократить бюджет на оборону с одновременным увеличением «гибкости» и «мобильности» вооруженных сил [5].

Кроме того, появилась необходимость в разработке отдельного документа по миротворческим операциям, что нашло своё отражение в полевом уставе, принятом в 1993 году, который получил название «Расширенное поддержание мира» [6]. Этот устав был разработан специально для действий в рамках сил ООН в бывшей Югославии. В нём была предпринята попытка адаптировать нормы традиционных операций по поддержанию мира к более жёстким и неопределённым условиям обстановки, когда продолжается активная фаза конфликта. Поэтому традиционный принцип ООН «неприменение силы» трансформировался в этом документе в «минимально необходимое применение силы», а принцип нейтралитета был заменен на принцип «беспристрастности». В связи с этим следует отметить, что, по мнению британских специалистов, нейтралитет предполагает пассивное наблюдение, тогда как беспристрастность требует принципиальных оценок относительно мандата миссии и соответствующих действий с целью противодействия его нарушению какой-либо из конфликтующих сторон [7].

В ноябре 1994 года в ходе встречи президента Франции Ф.Миттерана и премьер-министра Великобритании Дж.Мейджора было принято решение о создании совместного военно-воздушного командования. В кризисный период в его состав должны привлекаться эскадрильи военно-воздушных сил (ВВС) двух стран.

Следует отметить, что во время правления этого премьера пересмотру подверглось и внутреннее направление военной политики. Так были сформулированы основные задачи военной реформы, вызванной изменениями международной обстановки, составлена и принята программа модернизации ВС, получившая название «Возможности для перемен» [8]. В рамках данной программы, рассчитанной на десять лет, были модернизированы структура и состав британских ВС. Основная цель реформы заключалась в создании меньших по численности, но лучше оснащённых и подготовленных ВС.

После победы лейбористов на выборах 1997 года эволюция взглядов правительства в области обороны и безопасности ускорила. Новый премьер-министр Великобритании Тони Блэр в своей программной речи «Принципы современной британской внешней политики» подтвердил роль Великобритании как «моста между Европой и США». Он заявил, что глобальные интересы Британии будут и дальше

реализовываться с помощью таких рычагов, как место постоянного члена Совета Безопасности ООН, участие в НАТО, «восьмерке», ЕС, Содружестве наций [9]. Новое правительство подчеркивало важность коалиционного характера решения внешних задач с опорой, как на постоянные, так и на тактические коалиции. Была определена роль Британии как «осевой державы», «региональной державы с глобальной ответственностью», которая, не имея возможности доминировать в мире, осуществляет второй классический принцип – «ударить сильнее своих возможностей» [10].

Указанные тенденции отчетливо проявились в Стратегической оборонной программе, принятой лейбористами в 1998 году [11]. В ней определялись новые вызовы безопасности страны: распространение оружия массового уничтожения, наркоторговля, терроризм и пр. Вооруженные силы должны были подготовиться не только к гуманитарным, миротворческим миссиям, но и к участию в конфликтах высокой интенсивности за пределами государства.

В том же году министерство обороны Великобритании впервые дало комплексное определение деятельности ВС по обеспечению интересов страны на международной арене после окончания «холодной войны» и ввела в оборот сам термин «оборонная дипломатия». Суть этого понятия состояла в решении следующих основных задач. Это, во-первых, осуществление прямых контактов между военными разных стран для достижения стабильности, установления взаимопонимания и доверия. Во-вторых, продвижение демократических преобразований в военной сфере (отношения между военным и гражданским секторами общества, гражданский контроль над ВС). Кроме того, «оборонная дипломатия» подразумевала повышение оперативной совместимости (доктрин, вооружения и военной техники, а также взглядов на применение вооруженных сил в конфликтных ситуациях) [12].

Кроме того, британские военно-морские силы (ВМС) оставались одним из основных средств обеспечения национальной и коалиционной политики, направленной на сохранение и укрепление позиций Великобритании, как в Западной Европе, так и в глобальном масштабе; эффективным средством предотвращения и реагирования на кризисы и конфликты (военно-морское присутствие, миротворческие операции и операции по принуждению к миру и др.) и сохранения потенциала по сдерживанию противников [13].

В 2000 году Министерство обороны Великобритании, действуя в рамках программы «Совместное ведение войны», издало наставление под названием «Операции по обеспечению мира» [14]. Главной целью документа была выработка руководящих оперативно-тактических принципов для командиров и штабов в проведении операций по поддержанию мира и принуждению к миру. Эти принципы включали постоянную готовность к применению силы и наличие достаточных сил и средств для подавления сопротивления миссии. Также в числе прочего подчеркивался такой принцип, как постоянная работа по достижению согласия между конфликтующими сторонами, включающая меры убеждения (информационно-психологические операции) и меры принуждения. Кроме того, отмечалась деятельность представителей гражданских органов в постконфликтном строительстве и в деле восстановления и укрепления доверия между сторонами.

Приход лейбористов к власти сопровождался и другим нововведением – «этичной внешней политикой». Р.Кук, ставший главой британского МИДа, в своей программной речи заявил: «Национальные интересы не должны быть втиснуты в узкие рамки «реалполитики» [15]. Кроме того, защита прав человека в «этичной» внешней политике, прежде всего, должна выражаться в экспорте вооружений. (Следует отметить, что на тот момент Британия занимала 3-е место в мире в этой сфере) [16].

В своей Чикагской речи (22 апреля 1999 г.) Тони Блэр, выступая за право развитых демократических стран на проведение интервенций, в том числе и военных, направленных на защиту гуманитарных принципов во время кризисов в «третьих странах», указал: «Глобализация – это не только экономический, но и политический феномен. Если мы хотим жить в безопасности, мы не можем себе позволить закрывать глаза на конфликты и нарушения прав человека в других государствах» [17]. Кроме того, премьер сформулировал условия, при наличии которых такие интервенции целесообразны. Среди таких условий уверенность в собственной правоте; предварительное

использование всех возможностей дипломатии; готовность к долгосрочному военному присутствию; угроза национальным интересам других стран и пр. [18].

Пользуясь подобным «правом», во время правления Блэра Великобритания провела военные операции в Сьерра-Леоне, Югославии, Афганистане, Ираке.

Подобные действия имели для Великобритании неоднозначные последствия. В 2007 году глава британского МИД Д.Милибэнд признал, что ставка на военную силу не оправдала себя: «Хотя мы выиграли войны, однако выиграть мир оказалось значительно сложнее» [19]. В связи с этим новое руководство Лейбористской партии полностью отказалось от Чикагской доктрины.

В новой национальной внешнеполитической концепции Великобритании, принятой в 2010 году, среди опасностей новой эпохи были определены:

- наличие в мировых отношениях так называемых «несостоявшихся государств и целых регионов»;
- международный терроризм, его распространение и новые формы;
- новые виды конфликтов;
- распространение ядерной науки и технологии [20].

Задача защиты безопасности Великобритании стала более сложной в результате появления новых угроз. Кроме того, изменилась природа международных конфликтов.

1 июля 2010 года У.Хейл как новый глава британского МИД отметил: «Несмотря на все нынешние трудности, Великобритания должна искать возможности сохранять свое влияние, где только это возможно, а в ряде мест и расширять его. Наша внешняя политика в первую очередь является защитой продвижения наших национальных интересов. И даже в узком понимании, эти интересы требуют нашей активной вовлеченности в международные дела, так как существующие в мире угрозы обращены и в нашу сторону» [21].

С целью консолидации и координации действий всех министерств и ведомств в вопросах, касающихся внешней политики Великобритании был создан новый правительственный орган в рамках государственного аппарата Великобритании – Совет национальной безопасности.

Таким образом, военная составляющая внешней политики Великобритании на протяжении 1990–2010 годов теоретически основывалась на программах, концепциях и доктринах, отвечающих национальным интересам и приоритетным направлениям внешнеполитической деятельности государства. Под влиянием как внешних, так и внутренних факторов военные стратегии Великобритании трансформировались и дополнялись определенными положениями, однако, ключевое из них – защита национальных интересов и безопасности государства – оставалось неизменным.

Список использованных источников

1. A Strong Britain in an Age of Uncertainty: The National Security Strategy. Режим доступу: <http://direct.gov.uk>
2. Hurd D. The Search for Peace Diplomacy / D.Hurd. – L., 1997; Childs D. Britain since 1945: a political history / D.Childs. – Taylor & Francis, 2006; Sharp J. British views on NATO Enlargement II / North Atlantic Treaty Organisation Official Homepage / J.Sharp. – 1997. – 7 oct.: <http://nato.int/acad/conf/enlaga97/shn.htm>; Давыдов Ю.П. Расширение зоны ответственности атлантического мира / Ю.П. Давыдов // США – Канада: экономика, политика, культура. – №3. – 2000; Його ж. «Старый европеизм против «нового» атлантизма» / Ю.П. Давыдов // США – Канада: экономика, политика, культура. – №9. – 2003; Захаров Ю.М. Трансатлантические отношения: в повестке дня – «новое партнерство» / Ю.М. Захаров // Мировая экономика и международные отношения. – №2. – 1999; Данилов Д.А. Эволюция НАТО в контексте европейской системы безопасности / Д.А. Данилов // Европа. Вчера, сегодня, завтра. – М., 2002; Минаев М. Америко-британское оборонное партнерство в первой декаде XXI века // Индекс безопасности. – М., 2009. – №3–4(90–91). – Т.15; Великобритания. Эпоха реформ. Под ред. Ал.А.Громыко. – М., 2007 та ін.
3. Мінгазутдінов І.О. Становлення політики розрядки в Європі та зміцнення європейської безпеки / Міжнародні відносини та світова політика / І.О. Мінгазутдінов та ін. – К., 2010; Голишев В. «Європеїзація» системи оборони? / В.Голишев, В.Смолянко // Політика і час. – №11–12. – 2000; Купренюк Т. Старі узи і нові виклики. Трансатлантичне партнерство в концепціях і системі національної безпеки США / Т.Купренюк // Політика і час. – №12. – 2003 та ін.; Пик С.М. США –

Велика Британія: «особливі відносини» / С.М. Пик. – К., 2006; Крушинський В.Ю. Британська Європа чи європейська Британія / В.Ю. Крушинський. – К., 2003; Яковенко Н.Л. Велика Британія в сучасній системі міжнародних відносин: заявка на європейське лідерство / Н.Л. Яковенко. – К., 2003; Храбан І.А. Система європейської безпеки і напрями воєнно–політичної інтеграції України до її структури. – К., 2005; Коваль І.М. Модернізація системи безпеки в сучасній Європі: міжнародно–правовий аспект // Дослідження світової політики: зб. наук. праць. – К., 2000 та ін.

4. Третьяков А. Оборонная политика Великобритании (новый этап) / А.Третьяков // Режим доступу: <http://ieras1.socionet.ru/files/Tretjakov.doc>

5. Громыко А. Внешняя и оборонная политика Великобритании в свете Иракского кризиса / Громыко А. // Режим доступу: <http://inon.ru/product/eurosec/st5vp9.htm>

6. Третьяков А. Оборонная политика Великобритании (новый этап) / Третьяков А. // Режим доступу: <http://ieras1.socionet.ru/files/Tretjakov.doc>

7. Военная доктрина Великобритании. Режим доступу: <http://infopravo.by.ru/fed1991/ch02/akt12125.htm>

8. Третьяков А. Оборонная политика Великобритании (новый этап) / Третьяков А. // Режим доступу: <http://ieras1.socionet.ru/files/Tretjakov.doc>

9. Внешняя политика Великобритании: от империи к «осевой державе». Режим доступу: <http://polit.ru/research/2005/05/17/britain.html>

10. Blair T. 1999. Facing the Modern Challenge: The Third Way in Britain and South Africa. Speech in Cape Town / T.Blair // Режим доступу: <http://sussex.ac.uk/Users/ssfa2/calcutta2.htm>

11. The Strategic Defence Review – 1998. Режим доступу: <http://mod.uk/DefenceInternet/AboutDefence/CorporatePublications/PolicyStrategyandPlanning/SDR/StrategicDefenceReview.htm>

12. A Strong Britain in an Age of Uncertainty: The National Security Strategy. Режим доступу: <http://direct.gov.uk>

13. Резяпов Н. Морская доктрина Великобритании / Н.Резяпов // Режим доступу: http://nvo.ng.ru/concepts/2001-06-15/4_doctrine.html

14. Третьяков А. Оборонная политика Великобритании (новый этап) / А.Третьяков // Режим доступу: <http://ieras1.socionet.ru/files/Tretjakov.doc>

15. Внешняя политика Великобритании: от империи к «осевой державе». Режим доступу: <http://polit.ru/research/2005/05/17/britain.html>

16. Морган О. Кеннет. История Великобритании / О.Морган. – М: Весь мир, 2008 г. – 680 с.

17. Терентьев А. Торийская внешняя политика Тони Блэра / А.Терентьев // Мировая экономика и международные отношения. – 2005. – №9.

18. Макарьев В. Великобритания в поисках новой внешней политики / В.Макарьев // Режим доступу: <http://rodon.org/polit-070927155211>

19. A Strong Britain in an Age of Uncertainty: The National Security Strategy. Режим доступу: <http://direct.gov.uk>

20. Там само.

21. Новая концепция внешней политики Великобритании. Режим доступу: <http://imperiya.by/comments3-8100.html>

Pekarev, I.M., Krapivin, A.V. The military component of the foreign policy of the United Kingdom (1990–2010 gg.)

The article analyzes the new foreign policy of the United Kingdom relating to its military component. Stressed that the country's foreign policy was based on the concepts and theories of programs that meet the national interests.

Key words: United Kingdom, NATO, EU military program and foreign policy.

УДК 930.271

Ніколаєв М.І.

Синхронізація епонімного календаря Ольвії IosPE I² 201 – об'єктивна реальність

Представлено синхронізований календар Ольвії з порядковими коментарями.

Ключові слова: Ольвія, календар, синхронізація.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Nikolaev, M.I.

The synchronization of Olbian eponymous calendar IosPE I² 201 is objective reality

The Olbian synchronized calendar with line-by-line comments is presented.

Key words: Olbia, calendar, synchronization.

1. In 1980–s the well-known catalogue of citizens of Olbia IosPE I² 201 was construed as a diachronic list of eponyms – the calendar of Olbia. As a rule, discovery of ancient peoples' calendar means a «break-through» in historical research. Unfortunately, discovery of the Olbian calendar amounted to nothing more than merely a fact statement; paleography capabilities for synchronization and reconstruction of the calendar turned out to be exhausted.

2. Synchronization of the calendar has been reached based on systematic approach with predominance of mathematical modelling. On the initial stage the absent chronological reference point was substituted with numerous (approximate) chronological spans. In the course of research the real chronological reference point was established – the year of Καλλίνικος Φιλοξένου= 329+2 B.C. This reference point substantiation was preceded with the argument that the lines of the 1 column central part in the calendar relate to the Zopyrionis' siege period.

3. Relative dating (lines number difference) was widely used in the course of research. Prosopographical information on major elite clans from the calendar and inscriptions allowed getting fragments of Olbian elite genealogy branches.

4. The calendar size is reconstructed based on matrix and genealogical models and makes up 110 lines. The remarkable fact is that the Olbian calendar size is equivalent to the 1 column size of the Miletos calendar I. Miletos № 122. As long as the Olbian system of chronology was the exact copy of the Miletos one, this fact is probably regular.

5. The synchronized calendar IosPE I² 201 is a new effective tool for Olbian inscriptions research and adds to traditional paleographic methods.

6. This tool is based on traditional mathematical principals and differs from traditional paleographic principals. Acceptance of this tool by professional paleographers will certainly require considerable efforts. However de principiis non est disputandum.

The synchronized calendar of Olbia IosPE I² 201

Year, B.C.	Name and patronymic of eponym	The comment	
(Οἶδε ἱερέων Ἀπόλλωνο Δελφίνιο?)			
Column I. The column I conditionally begins in 400 B.C. (terminus post quem) and the end in 291 B.C. (according to the accepted models of a calendar). Size of 110 lines.			
The chronological lacuna of calendar: 400–358 B.C.	The inscriptions and historical persons of 400 –358 B.C.: 1. [IGDO 10; IGDO 9; 19, c.135]. Εὐρησίβιος Συρίσκου. Period of activities 395–365 B.C. Leokratidos–Euresibiados family. Also see coins EY or EYP [3, №29 (380–360 B.C.)] also [4, №100 (400–370 B.C.)]. See 356, 330, 318, 295, 201, 110, 109 B.C. 2. [IosPE I ² 160=IGDO 7]. Ικέσιος Ἐκατέωνος. Period of activities 395–365 B.C. Pantaklos–Kleombrotos family. See 339 B.C. –son. 3. Βατάκος τοῦ δεινός. Monetary city council. Monogram BA on coin [3, №30 (380–360 B.C.; №62 (360–350 B.C.)) also 4, №155,156 (370–360 B.C.)]. Batakos family. See 313, 223, 97 B.C. See inscriptions [IosPE I ² 32; I.Olbia 72; I.Olbia 28+29+123+IosPE I ² 240]. See inscriptions after–geths Olbia. 4. [IosPE I ² 219]. Αντιμήστωρος(?). Agatinos family. See 357, 327, 296 and 214 B.C. 5. [IosPE I ² 178]. Νικήρατος Καλλικράτους? Nikeratos family. See 322, 221, 220 (Καλλικράτης Νικηράτου), 218 B.C. 6. [IGDO 8; I.Olbia 65 (damnatio memoriae)] Λεωκράτης Εὐρησίβιου. Period of activities 365–335 B.C. Leokratidos–Euresibiados family. See 356, 330, 318, 295, 201, 110, 109 B.C.		
	357	Ἀντιμήστωρ Ἀγαθίνου	Reconstruction [1, c.92]. Agathinos family. See inscription [IosPE I ² 219] – father [9, c.24;10].
	356	[Ε]ὐρησίβιος Λεωκράτου	Leokratidos–Euresibiados family. See dedication [I.Olbia 71= IGDO 11]. Head of society of priests–Euresibiados [1, c.50].
	355	Διονύσιος Ἀριστείδου	Dionysios family. See reconstruction of dedication [I.Olbia 168]. Head of society of priests–Leokratidos [9, c.24;10]. Traditional order of sequence of eponyms (357/356/355 B.C.) Agathinos, Leokratidos–Euresibiados, Dionysios families.
	354	Ἡρόδοτος Μητροδώρου	Unknown.
	353	Ἡροσών Ἡροδώρου	Girosonos–Girodoros family.
	352	Στάφυλος Ἡροδώρου	Girosonos–Girodoros family.
351	Ἐπίκουρος Ἀδράστου	Adrastos family. See graffiti [SEG 42.711;1, c.41]–brother (Νικοφάνης Ἀδράστου).	
350	Φιλωνίδης Καλλίσταχρου	Unknown.	
349	Δημοκλῆς Εὐβιότου	Demokhonos family.	
348	Νικολῆς Ἐκατεωνύμου	Nikoklos family. See 304 B.C. and inscription of wall builders [IGDO 13] (Νικόστρατος Νικοκλέους) –son. See funerary monument [6, c.131;9, c.24;10] – bic son (Ἐκατεωνύμος Νικοκλέους).	
347	Παντακλῆς Ἰκεσίου	Pantaklos–Kleombrotos family.	
346	Ἀριστόκριτος Ποσειδωνίου	Aristokritidos–Sokhratidos family.	
345	Φιλίσκος Ἡροδώρου	Girosonos–Girodoros family.	
344	Ἀριστοκράτης Ἀριστωνος	Aristokratidos family.	
343	[Θ]εοκλῆς Ἀριστωνος	Aristokratidos family. See inscription of wall builders [IGDO 13].	
342	Ἀλφίνος Ποσειδωνίου	Aristokritidos–Sokhratidos family.	
341	Κάλλιππος Καλλινίκου	Kallinicos family.	
340	Εὐδωρος Πρωτογένης	Protogenos family. See letter on lead [IGDO 104] 400–350 B.C. (... Εὐσθένης Πρωτογένης, Εὐδωρος Πρωτογένης...). Out dating [IGDO 104] – near 340 B.C.	
339	Λεοντομένης Ἰκεσίου	Pantaklos–Kleombrotos family.	

338	Εὐξενος Καλλιστράτου	Kallinicos family. See decree [IosPE I ² 25+31] (Καλλίνικος Ευξένου) – son?
337	Φιλτῆς Λεωνίδου	Pantaklos–Kleombrotos family.
336	Ζώϊλος Πεδιέως	Pedieos family. See inscription of wall builders [IGDO 13]. (Λαμπων Πεδιέως) – brother [1, c.43]. See also – agoranomos Πεδιέως Ζωΐλους [1, c.45].
335	Σωκράτης Ποσειδωνίου	Aristokritidos–Sokhratidos family.
334	Γοργίας Εὐβιότου	Demokhonos family (?).
333	Θρασυδάμας Ἀριστωνος	Aristokratidos family.
332	Ποσειδώνιος Ἐπικράτου	Aristokritidos–Sokhratidos family. See funerary inscription [IGDO 45;9] 400–350 B.C. (Ἐπικράτης... πατὴρ Ἰσοκράτης) – father. Our dating of the inscription [IGDO 45] –350–320 B.C.
331	Ἰκέσιος Ἀριστωνος	Aristokratidos family.
330	Πολύμνηστος Μένωνος	Unknown. Radical democracy is established [19, c.164]. The position of eponymous is executed by the representative of insignificant elite [1, c.205].
329	Καλλίνικος Φιλοξένου	Kallinicos family. See graffiti of fiase of Boreikoi [IGDO 95;1, c.70]. Relative – Καλλίνικος Ευξένου [IosPE I ² 25+31]. Gold, silver, bronze (borysphen) and lead (year of a siege of Olbia) coins with monogram = Κ[αλλίνικος] Ε[υξένου]: [2, c.81, №1, 2].
328	Εὐρήμων Τιμησθέου	Eurymonos family. See 298 B.C. – son. See comment of 330 B.C.
327	Ἀγαθίνος Ἀντιμήτορος	Agathinos family. See reconstruction of inscription I.Olbia 168 [9, c.24]; See graffiti [1, c.92]. See reconstruction of inscription [IosPE I ² 219] – grandfather [9, c.24;10]. See 357, 327, 296 B.C.
326	Θεοκύδης Παγκράτου	Unknown. See comment of 330 B.C. Monograms Θ, Θε on coin (borysphen) [2, c.81, №7, 8].
325	Διστέφης Ἑσπιάου	Unknown. See comment for 330 B.C.
324	Πρωτογένης Εὐδώρου	Protogenos family. Monogram on coin [2, c.81, №9;15, c. 238/325–320 B.C.). Grandfather of Protogen of decree [IosPE I ² 32].
323	Εὐφρόνιμος Μητροδώρου	Unknown. See comment of 330 B.C. The eponyms of next is the highest of Olbian elite.
322	Πλειστώνης Νικηράτου	Nikheratos family. One basis with a name Πλειστάρχος (see decree IosPE I ² 32).
321	Ποσειδώνιος Ἀριστοκρίτου	Aristokritidos–Sokhratidos family. Monogram Πo on coin (borysphen) [2, c.81, №4].

320	Ἐκατέων Παντακλέους	Pantaklos–Kleombrotos family. Monograms : [2.c.81, №13,14] (beginning of the last quarter IV centuries B.C.); silver coin: [15.c.238(320–315 B.C.)].
319	Ἰκέσιος Σωκράτους	Aristokritidos–Sokhratidos family.
318	Πολυμέδων Λεωκράτους	Leokratidos–Euresibiados family. See inscription [I.Olbia 71=IGDO 11].
317	Κλεόμβροτος Παντακλέους	Pantaklos–Kleombrotos family. See inscription [losPE I ² 179]. Monogram (read – ΚΛ. Π) on coin (borsphen): [2.c.81, №18;5, №777 (320–310 B.C.)]. Monogram ΚΛΕ on coin [3, №88,93 (330–300 B.C.)].
316	Σύνμαχος Διονυσίου	Dionysios family.
315	Αρίστων Θεοκλέους	Aristokratidos family. Monogram AP on coin (borsphen) [2.c.81, №11].
314	Μενεκράτης Θεοκλέους	Aristokratidos family.
313	Βάτακος Τιμοθέου	Batakhos family. See 223, 97 B.C.
312	Εύρησιβιος Πανδίωνος	Leokratidos–Euresibiados family(?)
311	Αριστοκράτης Θεοκλέους	Aristokratidos family.
310	Τιμόθεος Πάρμιος	Unknown.
309	Αθήναιος Πολυξένου	Unknown. Kallinikos family(?).
308	Ὀρθόβουλος Εὐβιότου	Dimokhon family. See 307 B.C. –son.
307	Δήμαχος Ὀρθοβούλου	Dimokhon family. See 308 B.C. – father (lobbying).
306	Ἰκέσιος Παντακλέους	Pantaklos–Kleombrotos family. Monogram IK on coin (borsphen) [2.c.81, №20].
305	Αρίστων Ἀριστοκράτους	Aristokratidos family. See inscription [losPE I ² 277] – possibly of funerary monument of Ariston Aristokratous. Monogram AP on coin (borsphen) [2.c.81, №19]. See decree [losPE I ² 32] ([Α]ριστοκράτους) – son.
304	Νικόστρατος Νικοκλέους	Nikoklos family. See inscription of wall builders [IGDO 13]. See 348 B.C. – father (Νικοκλῆς Ἐκατεωνύμου); bic brother Ἐκατεωνύμος Νικοκλέους [17.c.131;9.c.24;10]. Monogram N on coin (borsphen) [2.c.81, №16].
303	Φιλόμηλος Διονυσίου	Dionysios family. Monogram ΦI on coin (borsphen) [2.c.81, №21].
302	Θεοδέκτης Ἡροδώρου	Girosonos–Girodoros family.
301	Λήναιος Ἡροδώρου	Girosonos–Girodoros family.
300	Αθηνόδωρος Μάσχου	Moshos family. See 299 B.C. – son. Next information about father: stigma on a local tile ΜΟΣΧ [14.c.308]; Coins ΜΟΣΧI, ΜΟΣΧ [15.c.239(340–335 B.C.)].
299	Ἀμύντωρ Ἀθηνοδώρου	Moshos family. See 300 B.C. – father (lobbying).
298	Ἀριστοκλῆς Εὐρήμονος	Eurymonos family. See 328 B.C. – father.

297	Ἀπολλόδωρος Διοδώρου	Dionysios family. See funerary monument [losPE I ² 210] – (Διόδωρος Διονυσίου) –father. See graffiti [16, №14] (Διονυσίος Διοδώρου) –relative. Traditional order of sequence of eponyms (297/296/295 B.C.) Agathinos, Leokratidos–Euresibiados, Dionysios familys [9.c.25;10].
296	Ἀντιμήτωρ Ἀγαθίνου	Agathinos family. See reconstruction of inscription [losPE I ² 219] –great–grandfather [9.c.24;10].
295	Λεωκράτης Πολυμέδοντος	Leokratidos–Euresibiados family. See 356 and 318 B.C. –grandfather and father.
294	Ἡροσών Πρωτογένους	Protogenos family. Father of Protogenos from decree [losPE I ² 32]; monogram HP on coin [2.c.81, №28,29].
293	Δάμασος Ἀριστοκράτου[ς]	Aristokratidos family.
292	Ἐκατέων Ἀριστ[οκ]ράτ[ου]ς	Aristokratidos family.
291	[Ἀγρότας? Δ]ιονυσίου	Dionysios family.
Column II. The column II conditionally begins in 290 B.C. and the end in 179 B.C. (according to the accepted models of a calendar).		
The chronological lacuna of calendar. 290–227	The inscriptions and historical persons of 290–227 B.C.: 1. [losPE I ² 188]. Παντακλῆς Κλεομβρότου. The euerget. Period of activities of 280–250 B.C. [1.c.140]. Pantaklos–Kleombrotos family. 2. [losPE I ² 32]. Πρωτογένης Ἡροσώντου. The euerget. Period of activities of 270–240 B.C. Protogenos family. See stigma on a local ceramic ...Δαίκράτους,..., Πρωτογένους [13.c.132]. (Our dating of the stigma 270–240 B.C.). See coin ΠΡΩΤΗΡ [4, №408]. 3. [losPE I ² 32]. Ἡροδῶρος τοῦ δέινος. The eponym. Period of activities of 280–250 B.C. Girosonos–Girodoros family. 4. [losPE I ² 32]. Πλειστάρχος τοῦ δέινος. The eponym. Period of activities of 277–247 B.C. Nikheratos family. See 313 BC. 5. [losPE I ² 32]. Ἀριστοκράτης. The sitizen. Period of activities of 270–240 B.C. [1.c.116]. Aristokratidos family. 6. [losPE I ² 32]. Κώνων [Βατάκου?]. The farmer. Period of activities of 290–260 B.C. Batakhos family. See 313 (father), 223 (grandson), 97 B.C. Also Ἀθήναιος Κώνωνος [I.Olbia 72] – son. 7. [losPE I ² 32]. Δημοκῶν. The arhont. Period of activities of 290–260 B.C. Dimokhon family. 8. Ἀγα(...? τοῦ δέινος). Monetary city council. See coin ΑΓΑ [3, №216 (280–270 B.C.)]. Agatinos family. See 357, 327, 296 B.C. 9. Χαίρ(ήμων τοῦ δέινος). Monetary city council. See coin ΧΑΙΡ [5, №698 (280–260 B.C.)]. Nikeratos family. See 322, 221, 220, 218, 210 B.C. Brother– Πλειστάρχος τοῦ δέινος? (See of decree losPE I ² 32). 10. [I.Olbia 72]. Ἀθήναιος Κώνωνος. The member of sitons board. Son of farmer Κώνων [Βατάκου?]. Dating of dedication 260–250 B.C. Batakhos family. See 313, 223, 97 B.C. 11. [SEG 34:758 (damnatio memoriae from Dionysios family)] Ἀνθεστίριος Ἀη...(?). Euerget. Also see dedication [I.Olbia 67]. Dating of decree and dedication 260–250 B.C. Aristokratidos family. 12. [11;18.c.51]. Διονυσίος Διονυσίου. Eponym of Olbia and proxen and euerget of Delfi. Outcast. Period of activities of 278–248 B.C. Dionysios family. 13. [losPE I ² 186 (damnatio memoriae from Aristokratidos family)]. Νικόδομος Διονυσίου. The gymnasiarch. Period of activities of 277–247 B.C. Dionysios family. Brother – Διονυσίος Διονυσίου [losPE I ² 189;11;18.c.51]. 14. [I.Olbia 26]. Θεογίτονος τοῦ δέινος. The eponym. Dating of decree 236–227 B.C. Teogitonos family. See 199, 198 B.C. 15. [I.Olbia 30]. ὁ δέινος τοῦ Ἀν[α]ξιμένους. The eponym. Dating of decree 250–227 B.C. Unknown family. 16. Βοσπορίχος τοῦ δέινος. Monetary city council. Monogram ΒΟΞ on coin (borsphen) [2.c.81, №68] – 270–240 B.C. See 217 B.C. and reconstruction of inscription [losPE I ² 163](Μὺς Βοσπορίχου)–son. 17. [losPE I ² 189; I.Olbia 68; I.Olbia 70]. Ἀγρότας καὶ Ποσιδεὺς Διονυσίου. Period of activities of 248–218 B.C. Dionysios family. See inscription [losPE I ² 189;11;18.c.51] (Διονυσίος Διονυσίου)– father.	
226	Πολύμεδων τοῦ δέινος]	Unknown. Euresibiados family(?).
225	Ἀριστο[δῆμος Δαίκράτους?]	Daikratos–Aristodimos family. See 209 and 104 B.C. See stigma Δαίκράτους,..., Πρωτογένους [13.c.132]. Our dating of stigma 270–240 B.C.

224	Εὐβίσιος Δ[ημοκωντος?]	Demokhonos family.
223	Κόνων Βα[τάκου?]	Batakhos family. The second priest of decree [I.Olbia 28+29+123+10-sPE I ² 240]. The farmer Κόνων [Βατάκου?] of decree [IosPE I ² 32] – grandson. The member of sitons board Αθήναιος Κόνωνος [I.Olbia 72]–son.
222	Κλεόμβροτος Παντακλέους	Pantaklos–Kleombrotos family. See inscription [IosPE I ² 180] also inscription [I.Olbia 125] (?). Monogram ΚΛΕ on coin [4, №425 (220–210 B.C.); 3, № 264 (220–210 B.C.)].
221	Χαιρήμων Νικηράτου	Nikheratos family.
220	Καλλικράτης Νικηράτου	Nikheratos family.
219	Αγαθίνος Δημοκώντος	Demokhonos family.
218	Αρίστων Νικηράτου	Nikheratos family. Monograms ΑΡΙ, ΑΡ on coins (boryspens) [2, c.81, №91, 92]. See inscriptions [IosPE I ² 190, 191] – brother (Επικράτης Νικηράτου). Monogram ΕΠΙ on coin (borysphen) [2, c.81, №93].
217	Μῦς Βοσπορίχου	Bosporichos family. See reconstruction of inscription [IosPE I ² 163]. Monogram ΜΒ on coin (borysphen) [2, c.81, №89]. Monogram ΒΟΞ on coin (borysphen) [1, c.92; 2, c.81, №68] – father.
216	Μένανδρος Ἐκατωνύμου	Unknown family. See graffiti board of ναοκλήριος [IGDO 26]: Μένανδρου. Monogram ΜΕ on coin (borysphen) [2, c.81, №88].
215	Αγαθίνος Δημάχου	Agathinos family. See 357, 327, 296 B.C. The first priest of decree [I.Olbia 28+29+123+IosPE I ² 240]. Year of release of the decree [I.Olbia 28+29+123+IosPE I ² 240] and inscription [IosPE I ² 196].
214	Ἰκέσιος Πολυξένου	Information is absent.
213	Παντακλῆς Λεωδάμαντος	Pantaklos–Kleombrotos family. Monograms ΠΑ, ΠΛ on coins (borysphen) [2, c.81, №82, 83].
212	Στάφυλος Ἡροδώρου	Girosonos–Girodoros family.
211	Ἰκέσιος Παντακλέους	Pantaklos–Kleombrotos family.
210	Κρίτος Νικηράτου	Nikheratos family. Monogram ΚΡΙ on coin [3, №265 (220–210 B.C.); №269 (210–200 B.C.)].
209	Δαίκρατης Αριστοδήμου	Daikratos–Aristodimos family. See 225 and 104 B.C.
208	Εὐβίσιος Μητροδώρου	Metrodoros family. See decree [IosPE I ² 76]– father and brother. Year of release of the decree [IosPE I ² 76] [1, c.143].
207	Διονύσιος Βοπύλου	Dionysios family (?).
206	Σωσίστρατος Νυμφοδώρου	Unknown.
205	Διονύσιος Ὀρθοβούλου	Demokhonos family or Dionysios family.
204	Φιλτῆς Λεωδάμαντος	Pantaklos–Kleombrotos family.

203	Νουμήνιος Ἰκεσίου	Pantaklos–Kleombrotos family. See of decree [I.Olbia 24]: Νουμήνιος [Ἰκεσίου] (?).
202	Ἰκέσιος Λεωδάμαντο[ς]	Pantaklos–Kleombrotos family.
201	Εὐμένης Συρίσκου	Leokratidos–Euresibiados family. See dedication from Neapolis Skyphian [12;1,c.68].
200	Διονύσιος Αγρότ[ο]υ	Dionysios family. See honourable decrees [IG 813, 814; IosPE I ² 77–78] – relative (Ποσιδέος Ποσιδέου (Period of activities of 217–187 B.C. [1,c.189]) and Διόδωρος Α(γ)ρότου). Geographer Dionysios Olbianous (?).
199	Τιμέας Θεογίτον[ος]	Teogeitonos family. See 198 B.C. B.C. – son. See inscription [I.Olbia 26] – father.
198	Ἀρτεμίδωρος Τιμέου]	Teogeitonos family. See 199 B.C. B.C. – father (lobbying).
197	Νικήρατος Εὐρησιβίου]	Nikheratos family or Euresibiados family.
196	Εὐρησιβίος Δημ[.....]υ	Euresibiados family (?). Identification with the character of an inscription [IosPE I ² 187] is doubtful.
195	Παντακλῆς Κλεομβρότου]	Pantaklos–Kleombrotos family. See new inscription: [Παντακλῆ]ν [Κλεομβρότου] [τὸν εὐεργ]έτην [...] [1,c.11].
194	Δημοκῶν [τοῦ δεινός]	Demokhonos family.
193	Εὐνίκος Ε[υδῶρου]	Protophenos family. See dedication [SEG 42:716;1,c.111] (300–250 B.C.). Grandson of Protophen of decree [IosPE I ² 32].
192	Νικήρατ[ος τοῦ δεινός]	Nikheratos family.
191	Ἡρόφιλ[ος τοῦ δεινός]	Unknown.
190	Λεωδ[άμας τοῦ δεινός]	Reconstruction. Pantaklos–Kleombrotos family(?).
189	Δάμ[ασος τοῦ δεινός]	Unknown.
188	Λε[ω..... τοῦ δεινός]	Unknown.
187	Ἰκ[έσιος τοῦ δεινός]	Reconstruction. Presumably Pantaklos–Kleombrotos family. Year Ἰκέσιος Φιλτέους (?) [SEG 42:717;1,c.58].
186	Π[α.....]	Unknown.
185	Σ[.....]	Unknown.
184–181	The chronological lacuna of calendar. Information is absent.	
Column III. The column III conditionally begins in 180 B.C. and the end in 71 B.C. (according to the accepted models of a calendar)		
The chronological lacuna of calendar. 180–111	The inscriptions and historical persons of 180 –111 B.C.: 1. [IosPE I ² 33]. Αἰγναίος τοῦ δεινός. Eponym. Dating of decree after 175 B.C. Unknown family. 2. [SEG 40: 633] Ποσιδέος Διονυσίου. Period of activities of 188–158 B.C. [1,c.188] Dionysios family. 3. [IosPE I ² 670, 671, 672; NE 3 (1962) 41] Ποσιδέος Ποσιδέου. Period of activities of 155–115 B.C. [1,c.188]. Dionysios family.	
110	Εὐ[ρ.....]	Euresibiados family (?). See inscriptions of after–geths Olbia. See coin EYPH [3,№328 (120–110 B.C.)].
109	Εὐ[ρ.....]	Euresibiados family (?). See inscriptions of after–geths Olbia. See coin EYPH [3,№328 (120–110 B.C.)].

108	Ε[ύ.....]	Unknown. Euresibiados family(?). See inscriptions after–geths Olbia.
107	Αγ[.....]	Reconstruction. Presumably Agathinos family. (Αγαθίνος or Αγαθάρχος etc.). Traditional order of sequence of eponyms (108/107/106 B.C.) Agathinos, Leokratidos–Euresibiados, Dionysios families [9, c.25; 10].
106	Ποσ[ιδέος Αναξαγόρου]	Reconstruction. Dionysios family. See of decree [IosPE I ² 35].
105	Απ[όλλων Δίος]	Reconstruction. See of decree [IosPE I ² 35] –Apollo year.
104	Δα[ικράτης ...]	Reconstruction. Daikratos–Aristodimos family [1, c.109]. See coin [5, №2078]: Δ= Δ(αἰκράτης) (?) or Δ(ιογένηV Quaίου)(?) [6, 8].
103	Δημ[.....]	Information is absent. See 104 B.C. – alternative option for Δ.
102	Ικ[έσιος]	Information is absent.
101	Φιλ[.....]	Information is absent. Fragment of a patrimonial name Aristokritidos–Sokhratidos or Girosonos–Girodoros family. See inscriptions of after–geths Olbia.
100	Α[.....]	Information is absent
99		Information is absent
98	Αν[.....]	Information is absent
97	Βά[τακος]	Batakhos family. See inscriptions of after–geths Olbia.
96	Ε[.....]	Information is absent
95	[.....]	Information is absent
The chronological lacuna of calendar. 94–71	The inscriptions and historical persons of 94–71 B.C.: 1. [7; 8] Στέφανος Αλεξάνδρου Σμυρνάιος. The deputy of Mithridat VI Eupatoros of Olbia or merchant of Smyrna. Also see coin (read – Στέφαν) [3, №330 (110–100 B.C.)]. Dating of decree and coin 105–90 B.C. [8]. 2. [6]. ΔιογένηV Quaίου. The deputy of Mithridat VI Eupatoros of Olbia. Dating of dedication 78–77 B.C. [6]. 3. [I. Olbia 76]. Πολυμήδης Κα(λλισφενους?). Dedicator. Period of activities of 112–82 B.C. Leokratidos–Euresibiados family. See coin ΠΟΥ [3, c.53 (120–110 B.C.)]. 4. [IosPE I ² 201]. Single fixing of calendar of Olbia not earlier 95 B.C. and not later 70–60 B.C.	

Bibliography

1. Николаев Н.И. Политическая и культовая элита Ольвии IV–I вв. до н.э. – Николаев, 2008
2. Карышковский П.О. Монеты Ольвии. – К., 1988.
3. Анохин В.А. Монеты античных городов Северо–Западного Причерноморья. – К., 1989.
4. Нечитайло В.В. Каталог античных монет Ольвии. – К., 2000.
5. Фролова Н.А. Абрамзон М.Г. Монеты Ольвии. – М., 2005.
6. Крапивина В.В., Диатроптов П.Д. Надпись наместника Митридата VI Евпатора из Ольвии // Вестник древней истории. – 2005. – №1.
7. Иванчик А.И. Стефан, сын Александра из Смирны: Ольвии и ее эвергет второй половины II в. до н.э. // Нумизматика и эпиграфика. XVIII. – 2011.
8. Nikolaev N.I. New Materials on Activities in Olbia of Stephan the Son of Alexander of Smyrna // Гілея: науковий вісник, 2012. Вип.64.
9. Николаев М.І. Синхронізація епонімного літочислення та просопографія Ольвії IV–I ст. до н.е. // Археологія, 2010. – №4.
10. Avram A. M.I. Nikolaev. Arkheologija, (Kiev), 2010, 4, 19–30: Synchronisation des effectifs éponymiques lapidaires avec la prosopographie d’Olbia du IVe au Ier siècle a.C. (en ukrainien) // Bulletin épigraphique. – 2012. Pont.
11. Fraceliere R. Notes de chronologie Delphique // Bulletin de Correspondance Hellénique. – 1928. Vol. 52. P. 189–190.
12. Соломоник Э.И. Четыре надписи из Неаполя и Херсонеса // Советская археология. – 1958. – Т. XXVIII.

13. Книпович Т.Н. Население Ольвии в VI–I вв. до н.э. // Материалы и исследования по археологии. – 1956. – Т.50.
14. Брашинский И.Б. Комплекс кровельной черепицы из раскопок ольвийской агоры 1959–1960 г. // Ольвия. Теменос и агора. – М.; Л., 1964.
15. Каришковский П.И. Дополнения до історії монетної справи Ольвії наприкінці IV ст. до н.е. // МАПІ. – Одеса, 1962.
16. Толстой И.И. Греческие граффити древних городов Северного Причерноморья. – М., 1953.
17. Диатроптов П.Д. Надгробие с рельефом сюжета «загробной трапезы» и надписью из раскопок Ольвии // HYPERBOREYS. 12. – СПб., 2006.
18. Dana M. Les relations des cités du Pont–Euxin ouest et nord avec les centres cultuels du monde grec // Ancient Civilizations from Scythia to Siberia 17. – 2011.
19. Виноградов Ю.Г. Политическая история Ольвийского полиса VII–I вв. до н.э. – 1989.

Сокращения

- I.Olbia – Надписи Ольвии. – М.; Л., 1968.
 IG – Inscriptiones Graecae.
 SEG – Supplementum Epigraphicum Graecum.
 IGDO – Dubois L. Inscriptions grecques dialectales d’Olbia du Pont. 1996.
 I.Milet. – McCabe, Donald F. Miletos Inscriptions. Text and List.
 IosPE I²– Latyshev B. Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini Graecae et Latinae. – Petropolis, 1916.

Николаев Н.И. Синхронизация эпонимного календаря Ольвии IosPE I² 201 – объективная реальность

Представлен синхронизированный календарь Ольвии с построчными комментариями.
Ключевые слова: Ольвия, календарь, синхронизация.

УДК 543.42:929 Валяшко (091)

Фесенко В.Ю.

**Микола Валяшко: становлення науковця
(кінець XIX – початок XX ст.)**

У центрі уваги автора перебуває початковий етап науково-дослідної діяльності знаного хіміка-фармацевта Миколи Валяшка. Він охоплює час з моменту вступу М.Валяшка до фармацевтичної лабораторії Харківського університету і до його другого закордонного від'їзду, яке суттєво змінило пріоритети наукових досліджень вченого. Підкреслюється велике наукове значення досліджень науковця у галузі фітохімії, які і спонукали його до розробки методу спектрографічного аналізу.

Ключові слова: Микола Валяшко, аналітична хімія, фітохімічні дослідження, фармацевтична лабораторія, наука.

Микола Овксентійович Валяшко (1871–1955) за правом вважається одним з фундаторів вітчизняної фармацевтичної науки. Широкому науковому загалу він став відомий завдяки, головним чином, своїм роботам у галузі спектрографії. Розпочавши займатися цією проблематикою ще наприкінці першого десятиліття минулого століття, він став творцем першої у Російській імперії спектрографічної лабораторії, що акумулювала в собі всі інноваційні здобутки у цій науковій галузі. Проте становлення Миколи Овксентійовича як науковця почалося дещо раніше, ще у стінах фармацевтичної лабораторії Харківського університету, до якої майбутній фахівець потрапив у 1895 році. Саме ознайомлення з першими роками самостійної науково-дослідної діяльності М.Валяшка, дозволить визначити основні етапи, які довелося подолати вченому-початківцю на шляху до закріплення за ним статусу провідного науковця у галузі органічної хімії та фармації.

Слід відзначити, що у історіографії присвяченій постаті М.Валяшка, відсутні спеціальні роботи, які б стосувалися аналізу перших років його науково-дослідної діяльності. Більшість авторів, як загальних робіт з історії фармації в Україні, так і більш вузьких праць пов'язаних власне з життєдіяльністю Миколи Овксентійовича, обмежуються констатацією факту важливого закордонного відрядження у 1901 році, захисту ним магістерської дисертації у 1903 році та вказують на його захоплення дослідом у галузі фітохімії [1–4; 7–11; 17–18]. Цього, звичайно, недостатньо для повноцінної реконструкції науково-дослідної діяльності вченого до його другого відрядження закордон у 1908 році. Тому автор при написанні статті, крім вищезгаданих робіт попередників, спирався на численні звіти Харківського фармацевтичного товариства та матеріали з фондів музею історії фармації при НФАУ [5; 12; 14–16], що дозволило більш повно представити процес наукової еволюції видатного вченого.

Беручи до уваги актуальність поставленої проблеми та фрагментарність її висвітлення у історіографії, основною метою статті є визначення основних напрямків науково-дослідної діяльності Миколи Овксентійовича Валяшка на зламі XIX–XX століть та тих чинників, що впливали на його становлення як науковця у галузі органічної хімії та фармації.

Перші кроки у науці майбутній вчений зі світовим іменем почав робити ще під час свого перебування на посаді лаборанта в університетській фармацевтичній лабораторії у останньому десятилітті позаминулого століття. На сторінках звітів Харківського університету імена вчених-фармацевтів Миколи Овксентійовича Валяшка та Миколи Петровича Красовського з'являються наприкінці 1890-х років. У листі до редакції журналу «Фармацевт», молодий науковець підкреслював надзвичайну важливість для фармації використання досягнень аналітичної хімії. На його переконання, хімія досягла значних успіхів лише завдяки «застосуванню у наукових дослідженнях аналізу, а до цього вона блукала у темряві» [5, с. 507]. Навіть зважаючи на певний максималізм харак-

терний для багатьох дослідників-початківців, не можна не відзначити справедливості даного судження, бо аналітична хімія дійсно встановлює зв'язок між теоретичною хімією та практичними роботами.

Перебуваючи з лютого 1898 року на посаді секретаря Харківського фармацевтичного товариства, М.Валяшко не залишався осторонь жвавих наукових дискусій, що раз по раз виникали під час засідань товариства. Вже на першому засіданні, в якому він приймав участь, молодий дослідник зробив кілька влучних зауважень щодо доповіді магістра фармації Л.Спаського, в якій мова йшла про отримання кристалів із свинцю. М.Валяшко зауважив, що розмір кристалів залежить не тільки від розміру речовин, що кристалізується, але й від багатьох інших умов: температури, швидкості кристалізації, концентрації розчину тощо [14, с. 346]. Доцільність зауважень М.Валяшка була підтримана і більш досвідченими колегами, зокрема професором А.Чиріковим.

Не в останню чергу під впливом ідей М.Валяшка, на жовтневому 1898 року засіданні фармацевтичного товариства було прийнято рішення про створення при товаристві спеціальної аналітичної комісії, до компетенції якої входило дослідження товарів з місцевих ринків, прийом і науковий аналіз результатів досліджень певних речовин від інших аптекарів та приватних осіб [16, с. 969]. Головою комісії було обрано професора А.Чирікова, а його заступником М.Валяшка.

У звіті фармацевтичного товариства за 1899 рік зазначалося: «Из специальных работ в 1899 г. в фармацевтической лаборатории производились следующие: Н.А. Валяшко и Н.П. Красовский осуществляли определение достоинств образцов различных лекарственных веществ, доставленных частными лицами (малиновые сиропы, эфирные масла, соли, тинктуры и проч.), Н.А. Валяшко производил исследование достоинств железных руд Донецкого бассейна... будучи лаборантом фармацевтической лаборатории занимался специальными работами на органическом отделении химической лаборатории – предмет его исследования составлял адонидин...» [13, с. 21–22, 95–96].

Прізвище М.Валяшка фігурує і у підсумковому річному звіті про діяльність Харківського фармацевтичного товариства за 1899 рік. В ньому наголошувалося на науково-практичній цінності доповідей починаючого вченого «Про розклад йодистого калію у розчинах» та «Про приготування розчинів фізостінгміну» [6, с. 576]. В них молодий фахівець продемонстрував потенційну небезпечність деяких хімічних сполук до складу яких входив натрій, які використовувалися у аптечній справі з метою надання стійкості деяким розчинам.

Протягом 1899 року відбулося п'ять засідань товариства і на чотирьох з них М.Валяшко виступав з доповідями або повідомленнями, які здебільшого стосувалися різноманітних проблем пов'язаних з рецептурною практикою. Систематичні виступи, участь у обговоренні актуальних наукових питань, свідчили про далеко не формальне його перебування у лавах даної організації.

У вільний від викладацької роботи час, М.Валяшко багато уваги приділяв керівництву науковими роботами інших молодих вчених. Серед перших робіт виконаних під його безпосереднім керівництвом, слід згадати розвідки Я.Зільбера «Дослідження кримського гіркого миндалю» (1898 р.), Р.Зінченка «Дослідження кримських вин» (1898 р.), І.Лівшиця «Дослідження українських м'ятних масел» («Фармацевтичний вісник», 1899 р.) [12, арк. 2].

Спільною рисою цих робіт було переконання авторів, яке повністю поділяв їх керівник, у необхідності більш ширшого використання вітчизняними аптеками сировини місцевого походження для виготовлення різноманітних препаратів, що було б значно вигідніше ніж закупати інгредієнти закордоном [15, с. 383].

На становлення Миколи Валяшка як науковця, великий вплив мали його закордонні поїздки. Перебуваючи під час першого відрядження у Німеччині, вчений розпочав дослідження глюкозидів рутину й робініну [1, с. 17]. Він винайшов способи отримання цих речовин у чистому вигляді з рослин, встановив їх формули та видозмінення під впливом різних кислот, визначив продукти розщеплення як для рутину, так і для робініну [12, арк. 33]. М.Валяшко також дослідив руту на наявність в ній органічних кислот та алкалоїдів, з метою вивчення методів їх виділення. Під час проведення експериментів він зміг виділити такі речовини, як смоляна кислота та холін.

Починаючи науковець прослухав теоретичні курси з бактеріології у відомого вченого проф. Е.Шмідта, з хімії та дослідження поживних і смакових речовин у проф. А.Мейєра, а також практичні курси з медичної бактеріології (проф. Г.Гадамер), мікроскопічне дослідження рослинних поживних та смакових речовин (проф. А.Мейєр) [12,арк.37].

Крім того, ним було проведено велику серію фітохімічних досліджень, які довели високу фізіологічну активність флавонів та флавонових глюкозидів, здатних відновлювати нормальну резистентність капілярних кровоносних судів. Відправним пунктом усіх подальших робіт М.Валяшка в галузі структури органічних сполук стали ідеї Бутлерова про взаємний вплив атомів у молекулі [19,с.3]. Велике значення при цьому науковець надавав впливу зовнішніх факторів, що впливають на хімічні процеси, а саме: температурних умов реакції, розчинників тощо.

У 1903 році відбувся захист його дисертації на ступінь магістра фармації «Хімічне дослідження глюкозиду рутини». В роботі вперше досліджувався склад глюкозиду рутину. Автором було доведено, що при гідролізі рутину крім кверцетину і рамнози утворюється глюкоза, про що жоден з попередників М.Валяшка не згадував [17,с.47].

Першою оригінальною науковою роботою, опублікованою у фармацевтичному віснику ще до захисту дисертації, стала стаття «О гликозиде адонидине» [2,с.14]. Згодом на сторінках видань російського та харківського фізико-хімічних товариств друкуються наступні серйозні наукові роботи дослідника «К вопросу о строении флавонов», «О гликозиде робинин» [7].

Вже в цих перших працях Миколи Овксентійовича виявляється його підвищений інтерес до глибшого розуміння механізму хімічних реакцій і зв'язку з будовою реагуючих речовин. У цей період він висловлює вельми революційні думки, що насправді стан молекули органічної сполуки не є незмінною структурою відповідно до її формули, а динамічно й безперервно змінюється, тобто він висловив те, що пізніше буде постульовано науковцями в теорії квантово-механічного резонансу [8,с.479].

У 1906–1907 рр. М.Валяшко спільно з М.Красовським займається дослідженням лікарських засобів та за дорученням медичного факультету проводить деякі судово-хімічні дослідження. Одним з найважливіших досліджень у галузі фітохімії стала дисертаційна робота М.Красовського «Химическое исследование плодов колючей крушины», підготовлена ним під керівництвом М.Валяшко на отримання ступеня магістра фармації у 1907 році [7].

Наступного року з'явилася спільна робота двох вчених «О составных частях плодов колючей крушины», яка мала остаточно розв'язати спірне на той час питання, які саме речовини, що містяться у ягодах крушини, мають послаблюючі властивості. В результаті дослідники прийшли до висновку, що цією речовиною є емодин, який у невеликій кількості міститься у ягодах [17,с.48]. Автори підтвердили теоретичне припущення, що послаблюючі властивості багатьох рослинних речовин, обумовлені знаходженням в них похідних з групи оксилметілантрахінонів.

Значна частина наукових праць професора М.Валяшка з тих, що побачили світ у першому десятилітті ХХ століття, пов'язана з питаннями фітохімії. В них докладно розбираються питання хімічного складу речовин рослинного походження, що мають фармацевтичне значення. Широко відомі його роботи з вивчення та отримання рутину, рябініна, кемферолі і деяких інших глюкозидів, з вивчення ефіроносних рослин і ефірних масел, смол, а також роботи у галузі судової хімії та технології фармацевтичних препаратів.

Їх науковим значенням був результат пізнання складу та структури нових речовин, а також використання при дослідженні оригінальних методів, що мають більш широке значення. Роботи цієї спрямованості дали досить багато для роз'яснення структури глюкозидів жовтих барвників флавонолів, широко розповсюджених у рослинному царстві. Завдяки цим дослідженням, науковець зумів довести, на протипагу розповсюдженої тоді думки, що правило Костанецького-Дрегера про нездатність гідроксилів, які знаходяться у сусідстві з карбонільною групою, давати метилові ефіри, справедливе лише за умови метиліровання йодистими алкалами. При дії ж діметилсульфатом із кверцетину легко можуть бути отримані триметилі ефіри [10,с.226]. Результати робіт

даної групи мали і практичне значення, так як були затребувані тодішньою фармацевтичною промисловістю.

Його фітохімічні роботи також сприяли розширенню української сировинної бази лікарняних рослин. До цієї групи належить більше 15 робіт [12,арк.8]. В них науковець докладно дослідив хімічні якості таких рослин, як горіхвіт-адонін, азалія з українського Полісся, складові частини плодів колючої крушини, кількісно виявив алкалоїди у листві беладони, запропонував спеціальний метод витягу стрихніну, встановив хімічний склад і основні властивості касторового масла, яке отримували з рицини тощо [10,с.226].

Саме з робіт фітохімічного спрямування М.Валяшко починав свою самостійну науково-дослідну діяльність. Ці розвідки до сьогодні представляють значний теоретичний інтерес, тому що надають багато цінної інформації стосовно різних органічних речовин, а при їх здійсненні автором застосовувалися маючі більш ширше значення оригінальні методи дослідження. З іншого боку, дуже багато з цих робіт мають і велике практичне значення, з точки зору розширення сировинної бази для виготовлення ліків. Достатньо, наприклад, зауважити, що робота про касторове масло українського походження відіграла значну роль при вирішенні питання про необхідність розвитку культури рицини в Україні для отримання медичного касторового масла, так як до цього існували серйозні сумніви щодо доцільності культивування цієї рослини.

При вивченні флавонів хімічним шляхом, дослідник зустрівся з низкою питань, відповіді на які могли бути отримані тільки із залученням фізико-хімічних методів, зокрема спектрографічного. Це і зумовило появу у М.Валяшка зацікавленості у проведенні спектрографічних досліджень, які посіли провідне місце у його науковій діяльності протягом наступних десятиліть.

Список використаних джерел

1. Аржанов Н.П. Купянск – Харьков, аптека – лаборатория, фармация – химия: вертикали судьбы провинциала (по страницам автобиографии Н.А. Валяшко) / Н.П. Аржанов // Провизор. – 2001. – №7. – С.16–18.
2. Аржанов Н.П. Купянск – Харьков, аптека – лаборатория, фармация – химия: вертикали судьбы провинциала (по страницам автобиографии Н.А. Валяшко) / Н.П. Аржанов // Провизор. – 2001. – №8. – С.14–17.
3. Атрошенко В.И. Н.А. Валяшко. [Некролог] / В.И. Атрошенко, Б.Н. Тютюнников // Украинский химический журнал. – 1955. – Т.21. – Вып. 4. – С.541–543.
4. Борисюк Ю. К истории Харьковского фармацевтического института / Ю.Борисюк, В.Семиных, Л.Казарновский // Труды ХГФИ. – 1957. – Вып. 1. – С.8–14.
5. Валяшко Н. Письмо в редакцию / Н.Валяшко // Фармацевт. – 1898. – №13. – С.506–508.
6. Годовой отчет о деятельности Харьковского фармацевтического общества за 1899 год // Фармацевт. – 1900. – №18. – С.576–577.
7. Історія Національного фармацевтичного університету: люди, події, факти. – Х.: Золоті сторінки, 2005.
8. Історія фармації України / Р.В. Богатирьова, Ю.П. Спіженко, В.П. Черних та ін. – Х.: Прапор, 1999. – 799 с.
9. Лаврушин В. Николай Авксентьевич Валяшко (к 130-летию со дня рождения) / В.Лаврушин // Вестник Харьковского национального университета им. В.Н. Каразина. – 2001. – №532. – Сер. Химия. – Вып. 7 (30). – С.205–206.
10. Луцкий А. Памяти профессора Н.А. Валяшко (1871–1955) / А.Луцкий, В.Атрошенко // Труды ХПИ. – 1956. – Т.8. – Вып. 3. – С.225–232.
11. М.О. Валяшко. До 140-річчя з дня народження: біобібліографічний показчик. – Х.: НФаУ, 2011. – 48 с. – (Вчені фармації).
12. Музей історії фармації України. – Ф. 1. Валяшко М. О. – Спр. 1.
13. Отчет о состоянии и деятельности Харьковского университета за 1899 г. – Харьков: Типография Зильберберга, 1900. – 109 с.
14. Протокол заседаний Харьковского фармацевтического общества 27 февраля 1898 года // Фармацевт. – 1898. – №9. – С.344–346.
15. Протокол заседаний Харьковского фармацевтического общества 27 февраля 1898 года // Фармацевт. – 1898. – №10. – С.382–386.

16. Протокол заседаний Харьковского фармацевтического общества 30 марта 1898 года // Фармацевт. – 1898. – №25. – С.967–970.

17. Развитие органической химии на Украине. – К.: Наукова думка, 1979. – 128 с.

18. Хотинский Е. Органическая химия в Харьковском университете до Великой Октябрьской социалистической революции / Е.Хотинский, Б.Красовицкий // Украинский химический журнал. – 1954. – Т.ХХ. – Вип. 2. – С.157–168.

19. Черных В.П. Дело всей жизни. Н.А. Валяшко – гражданин, ученый, педагог / В.П. Черных, Е.А. Подольская, Н.Н. Савченко // Фармацевтический журнал. – 1991. – №4. – С.3–5.

Фесенко В.Ю. Николай Валяшко: становление ученого (1895–1908)

В центре внимания автора находится начальный этап научно-исследовательской деятельности известного химика-фармацевта Николая Валяшко. Он охватывает время от момента поступления Н.Валяшко на работу в фармацевтическую лабораторию Харьковского университета и до его второй заграничной командировки, которая существенно изменила приоритеты научных исследований ученого. Подчеркивается весомое научное значение исследований ученого в области фитохимии, которые подтолкнули его к разработке метода спектрографического анализа.

Ключевые слова: Николай Валяшко, аналитическая химия, фитохимические исследования, фармацевтическая лаборатория, наука.

Fesenko, V.Yu. Nicholas Valyashko: becoming a scientist (1895–1908)

The author focuses on is the initial stage of the research work of the famous chemist, pharmacist Nicholas Valyashko. It covers the time from admission N. Valyashko to work in pharmaceutical laboratories Kharkov University and before his second trip abroad, which essentially turned the research scientist. Emphasizes the significant scientific value of research scientist in the field of phytochemistry, which led him to develop a method for spectrographic analysis.

Key words: Nicholas Valyashko, analytical chemistry, phytochemical research, pharmaceutical laboratories, science.

УДК 061.27:378(477–25):378.12:929 Крокос (091)

Красікова О.Ю.

3 історії Київського інституту народної освіти – постать професора Володимира Крокоса

На основі архівних матеріалів розглядаються маловідомі факти наукової діяльності видатного українського вченого Володимира Івановича Крокоса, за часів роботи в Київському інституті народної освіти.

Ключові слова: геологія, Володимир Крокос, Київський інститут народної освіти, Комісія по вивченню четвертинного періоду.

Відомий український вчений В.І. Крокос відіграв особливу роль в розвитку геологічних, палеонтологічних досліджень та ґрунтознавства на терені України в 20–і – 30–і роки ХХ ст.

Біографія видатного вченого широко представлена в історичних працях присвячених Київському інституту народної освіти (нині Київський національний університет імені Тараса Шевченка), а також сучасних підручниках з ґрунтознавства та геології, окремих статтях, електронних джерелах тощо [1;2;5;8].

Але можна впевнено стверджувати, що вся ця інформація в більшості повторюється, а нових фактів що до біографії цієї особистості не додається. Деякі публікації містять данні по датах, не співпадаючи з архівними документами, багато інших помилок. Мало розкрита діяльність вченого в Академії наук УРСР, зокрема в Комісії по вивченню четвертинного періоду, адже робота проведена Володимиром Крокосом високо оцінювалась, зокрема іноземними спеціалістами.

Метою даної статті є введення в наукову літературу недостатньо представлені відомості з біографії професора Володимира Крокоса, за часів роботи в Київському інституті народної освіти.

В 1927 р. після успішного захисту докторської дисертації талановитий одеський вчений Володимир Іванович Крокос отримав запрошення від академіка П.А. Тутковського переїхати до Києва [1, с.92].

16 квітня 1927 р. тогочасні опоненти на захисті: проф. Б.Л. Лічков, В.В. Різниченко, акад. П.А. Тутковський, а також присутні на дискусії Р.Виржиковський і Г.Махов високо оцінили роботу В.Крокоса та одногослосно ухвалили рішення визнати оборону дисертації за цілком задовольняючу. Професору Крокосу присудили вчений ступінь доктора геології [3, арк.3].

Але не все в науковій кар'єрі молодого Крокоса складалося лагідно та без перешкод. В літературі про життя та творчість Володимира Івановича майже не зустрічаються спогади про одну значну подію, яка відбулась в травні 1925 р. на черговому зібранні Української Академії Наук. Кандидатуру молодого науковця було запропоновано для обрання на члена-кореспондента. Потаємним голосуванням Крокос здобув 5 голосів виборчих і 14 голосів невиборчих, тобто Академія наук проголосувала – проти. На наступному засіданні 1 червня 1925 р. головуєчий акад. П.А. Тутковський, який бачив в особі Крокоса талановиту і працелюбну особистість, намагався виправити ситуацію. Він зробив від імені II-го відділу заяву, що відділ вважає попереднє спільне зібрання за нечергове і робить внесення вважати необрання т.Крокоса за невідбуте та переобрати його на новому зібранні. Питання було поставлено на голосування, більшість голосів дійсних членів академії проголосували за те, щоб вважати вибори, проведені на попереднім зібранні за правильні. Отже, кандидатура В.Крокоса знову не була підтримана [4, арк.81–82].

До Київського інституту народної освіти (ІНО) Володимир Іванович прийшов вже доктором геології та як геолог, який вже зарекомендував себе у галузі вивчення

четвертинних відкладів і розробки нової методи такого вивчення [5, с. 473]. В липні 1928 р. його було обрано на посаду штатного професора II-ї групи кафедри геології та палеонтології, а в жовтні 1929 р. головою комісії з організації геолого-географічного відділу [6, арк. 20; 7, арк. 159]. В 30-ті роки В. Крокос багато уваги приділяв педагогічній роботі: читав низку предметів на геолого-географічному факультеті, був завідувачем кафедри загальної геології, а через декілька років він став першим деканом геолого-географічного факультету. Навколо ерудованої особистості Крокоса невдовзі сформувалась київська школа геологів-четвертинників. За багато пізніше у 50-их роках його учень П. К. Заморій, продовжуючи працю свого вчителя, здійснив узагальнення обширних матеріалів своїх та інших досліджень четвертинних відкладів УРСР і на цій основі створив велику монографічну роботу, склавши першу зведену геологічну карту вказаних відкладів у масштабі 1:100 000 із застосуванням полярної стратифікації лесових утворень. За цю роботу йому було присуджено докторську ступінь [8, с. 94–96, 482].

Працюючи в університеті, В. Крокос одночасно брав діяльну участь в організації та роботі заходів, які відбувалися в Академії наук УРСР де він керував палеонтологічним відділом Інституту геології. Про одну із таких подій варто згадати. У вересні 1932 р. на території СРСР проходила 2-а Міжнародна конференція Асоціації вивчення четвертинного періоду Європи (АВЧПЄ). Конференцію було відкрито в Ленінграді (1–7 вересня), після чого відбулася велика екскурсія, що тривала 21 день, за маршрутом: ст. Рудня, Київ, Канів, Пивиха, Дніпропетровське, Дніпробуд, Бессергенівка, Баталпашинськ, Орджонікідзе, Кисловодськ, Манич, Сталінград, Москва, Ленінград.

Екскурсії на терені України тривали з 9 по 14 вересня включно. На конференції були присутні вчені – геологи з різних країн світу: Німеччини, Франції, Австрії, Голландії та ін.

Володимир Крокос керував екскурсією в околицях Дніпропетровська (13 вересня). Його завдання полягало в ознайомленні через шурфи з будовою четвертинної серії плато та найдавнішої тераси лівого берега Дніпра. За допомогою наукового співробітника І. С. Педана та аспіранта В. В. Різниченко були викопані два шурфи один на плато і другий на терасі. Професора Вольф (Фінляндія) і Едельштейн (Німеччина) підкреслили особливе значення методи закладання шурфів для вивчення лесових поверхів та копальних ґрунтів. Проф. Вольф відмітив: «Товариство, я можу Вам сказати тільки дуже коротко про те, що нам сьогодні показав проф. Крокос. Проф. Крокос показав нам стільки нового в цих двох глибоких і гарних шурфах, що я шкодую, що ми на огляд їх могли приділити тільки одну годину. Я б залюбки залишився там на весь день, щоб докладно дослідити ці шурфи» [9, с. 82, 65].

В підсумках роботи конференції на Україні було акцентовано, що метода дослідження четвертинної серії через закладання шурфів та свердловин на різних елементах рельєфу блискуче себе виправдала і визнана у всеєвропейському масштабі, а проф. Крокоса було обрано в комісію, на чолі якої стояв акад. Світальський, по виданню праць зазначеної конференції [10, арк. 61].

Для Володимира Івановича це мало велике значення, оскільки не одноразово він натрапляв на незрозумілий опір від інших вчених-геологів. За пів року до конференції на засіданні Четвертинної комісії після доповіді В. І. Крокоса – «Оловні питання стратиграфії четвертинних покладів басейну Дніпра» свою думку висловив О. В. Красівський: «Я поганий дипломат і тому перепрошую доповідача, коли скажу щось може надто гостро. Я бачу, що В. І. Крокос намагається простіше і не з заплісненими очима підійти до з'ясування не таких уже складних питань, як скажімо, походження лесу та його поверхів. Але В. І. Крокос все ж таки тримається старого і не хоче одмовитися від своєї схеми остаточного. Щоб почати роботу наново. Тимто в мене склалося враження. Що з часу коли я чув доповіді небіжчика Набокіх, я ніби заснув і от, прокинувшись, отут з уст В. І. Крокоса я почув ту ж саму пісню, якої співали за часів Набокіх. Я дозволю собі ще висловитися фігуально і скажу, що В. І. Крокос неначе стоїть з ключем коло дверей, але ніяк їх не одімкне, щоб увійти в хату геологічних питань...» [11, с. 121].

Але не зважаючи на всі негаразди Володимир Іванович йшов тим науковим шляхом, яким вряховував за потрібне і визнані результати його роботи не заставляли себе на довго чекати. В серпні 1935 р. Академією наук за сукупністю наукових робіт і без

захисту дисертації проф. В. Крокоса було вдруге присуджено ступень доктора геології [12, арк. 73].

Не можна не відзначити той вагомий внесок у справу відродження української мови, науки і культури який зробив Володимир Іванович Крокос. В результаті своїх багаторічних праць він написав і видав перший підручник українською мовою «Курс палеозоології» в 2-х частинах, друга частина якого вийшла друком вже після його смерті. Слід тільки уявити скільки часу знадобилось вченому провести в розкопках для збору необхідного матеріалу. Пізніше, окремі глави приходилося писати будучи у відрядженні, а листи з матеріалами і малюнками Володимир Іванович поштою пересилав своїй дружині-помічнику Єлизаветі Олексіївні, яка їх вичитувала і вставляла в рукопис [13, арк. 1]. Не залишалися байдужими і співробітники Володимира Івановича, котрі плекувалися виданням цього необхідного для студентів посібника [14, арк. 1].

Лист до деканату геолого-географічного факультету Київського державного університету

Від кафедри геології і палеонтології

В 1931 р. Держсільгоспвидав надрукував підручник проф. В. І. Крокоса «Курс палеозоології. Т. І. Безхребетні», який був ухвалений Державним Науково-Методологічним Комітетом НКО УСРР до вжитку, як посібник для гірничих Виш'їв та Педвишів.

В 1932 р. В. І. Крокос здав до Держсільгоспвидаву рукопис другої частини «Курс палеозоології. Т. II. Хребетні», розраховану як підручник для університетів. Рукопис пройшла фахову і політичну рецензію і була прийнята до друку, але на початку 1933 р., в зв'язку з реорганізацією Держсільгоспвидаву була знята з видавничого плану.

В зв'язку з розгортанням на УСРР університетів, питання про забезпечення викладання потрібними підручниками набирає великого значення. У даному разі констатувати відсутність університетських підручників з дисципліни «Палеозоологія», яка є стрижневою на геологічному відділі геолого-географічного факультету.

Кафедра вважає за потрібне піднести клопотання перед НКО щодо термінового надрукування другої частини підручника В. І. Крокоса «Курс палеозоології. Т. II. Хребетні», на яку акад. М. Г. Світальський дав позитивну рецензію (рецензія від 20 серпня 1935 р.).

Також слід видати другим виданням «Курс палеозоології. Т. I. Безхребетні», пере-робив і доповнив його згідно вимогам навчального плану держуніверситетів.

20.3.1936 Керівник кафедри геології та палеонтології

За вісім років роботи в ІНО Володимир Іванович видав більше двадцяти наукових праць, серед яких вагоме місце займає «Інструкція до вивчення четвертинних відкладів України» і «Геологічний нарис» (разом з цікавими малюнками провідних копалин різних геологічних епох), який Крокос підготував на прохання Г. Махова для книги «Ґрунти України». Найбільшою популярністю користувались і користуються роботи професора в галузі геології, палеонтології, палеозоології і ґрунтознавства. В цілому наукова спадщина проф. Крокоса налічує біля ста робіт.

В 1936 р. Володимир Іванович Крокос вибув із плеяди науковців ІНО, завдяки раптової смерті, точніше сказати – загибелі.

Актуальними напрямками подальшого дослідження є висвітлення неопублікованих наукових праць В. І. Крокоса, і поповнення його наукового доробку, відтворення деяких сторінок біографії, адже обставини загибелі науковця і досить залишаються таємничими.

Список використаних джерел

1. Макаренко Д. С. Голгофа українських геологів / Д. С. Макаренко – К.: Логос, 2007. – 187 с.
2. Ґрунтознавство з основами геології / [Гнатенко О. Ф., Капштик М. В., Петренко Л. Р., Вітвицький С. В.]. – К.: Оранта, 2005. – 648 с.
3. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України) – Ф. 166 – Оп. 7 – Спр. 593.
4. Архив Президиума Академии наук Украинской ССР (далі – ВУАН). – Ф. 251. – Оп. 1 – Ед. хр. 12. Протоколы заседаний Общего собрания ВУАН за 1925–1926 года.
5. Історія Київського університету / [відп. ред. проф. О. З. Жмудський]. – К.: Київ. ун-т, 1959. – 629 с.

6. ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.6. – Спр.4626.
7. Там само. – Спр.463.
8. Київський національний університет ім. Тараса Шевченка. Незабутні Постаті / [ред. кол.: В.В. Скопенко та ін.]. – К.: Київ. ун-т, 2005 – 464 с.
9. Крокос В.І. Експерсії 2-ої Міжнародної конференції АВЧПЕ на Україні / В.І. Крокос // Четвертинний період. – 1933. – №5. – С.77–83.
10. ВУАН. – Ф.251. – Оп.1. – Ед. хр. 53. Протоколи №№ 1–26 засіданий Президиума ВУАН за 1932 год.
11. Протокол №9 засідання Четвертинної комісії ВУАН / Четвертинний період. – 1933. – №6. – С.120–121.
12. ВУАН. – Ф.251. – Оп.1. – Ед. хр. 59. Протоколи засіданий Президиума ВУАН за 1935 г.
13. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. – Ф.183. – Спр.32. Крокос Е.А. – Фруксману Л.І. Письмо: 26 ноября 1936 г. из Киева. Машиноп. копія.
14. Там само. – Ф.183. – Спр.34. Деканату геолого-географічного факультету Київського державного університету. Прохання про видання «Курсу палеозоології» Крокоса В.І. Машиноп. копія. 20 березня 1936 р.

Красикова Е.Ю. Из истории Киевского института народного образования – личность профессора Владимира Крокоса

На основе архивных материалов рассматриваются малоизвестные факты научной деятельности выдающегося украинского ученого Владимира Ивановича Крокоса, во времена работы в Киевском институте народного образования.

Ключевые слова: геология, Владимир Крокос, Киевский институт народного образования, Комиссия по изучению четвертичного периода.

Krasikova, O.Y. From the history of the Kiev Institute of Education – the person of professor Vladimir Krokos

On the basis of archival materials are considered unknown facts of scientific activity of outstanding ukrainian scientist Vladimir Krokos, while working at the Kiev institute of education.

Key words: geology, Vladimir Krokos, Kiev institut of education, Commission for quaternary research.

УДК 94:930.338.246(47+57) «192/193»

Яковенко Ю.Л.

Историки різних часів про значення іноземної технічної допомоги у СРСР у 1920–х — на початку 1930–х років

Досліджено оцінку радянськими та сучасними істориками ролі іноземної технічної допомоги у розвитку економіки СРСР у 1920–х — на поч. 1930–х рр.

Ключові слова: іноземна технічна допомога, історіографія, наукове дослідження.

Нова економічна політика характеризувалась допущенням існування вільної торгівлі, дрібних приватних, орендованих, концесійних підприємств, налагодженням дипломатичних й економічних зв'язків з державами світу, залученням іноземної технічної допомоги у відродження промисловості. Дослідження методів подолання кризових явищ в економіці, соціальній сфері є актуальною проблемою, бо історичний шлях кожної держави – це не завжди періоди розквіту та підйому. Одним з методів подолання економічних та зовнішньополітичних проблем 1920–х років була передача радянським урядом державних об'єктів у концесію іноземним підприємствам. До розряду концесій більшовики відносили й іноземну технічну допомогу, коли зарубіжні фірми передавали радянським заводам проекти, креслення, технічну документацію за винагородження, постачали обладнання. Історіографія питання про залучення іноземного технічного сприяння у розвиток промисловості СРСР тісно пов'язана із історіографією проблеми концесій 1920–х років [1]. Оцінка іноземної технічної допомоги і концесій завжди була неоднозначною.

Мета даної статті – вивчити оцінку радянськими та сучасними істориками ролі іноземної технічної допомоги у розвиток та модернізацію промисловості СРСР 1920–х – початку 1930–х років.

Вже у 1920–х рр. з'явилися перші дослідження проблеми концесій, де висвітлювались мета, завдання, перспективи залучення іноземних капіталів в радянське народне господарство. Серед таких досліджень – роботи відомих економістів, співробітників господарських органів (наприклад, Головного Концесійного Комітету СРСР (ГКК)). Договори про іноземну технічну допомогу вважались різновидом концесійних угод.

Економіст М.Іоельсон, який протягом 1920–х рр. працював у системі ВРНГ, запропонував класифікацію концесійних підприємств, які поділяв на 5 груп в залежності від типу договору. До четвертої та п'ятої груп М.Іоельсон зарахував договори про технічну допомогу: 1) технічна допомога з фінансуванням, коли іноземна фірма надавала креслення, проекти, вказівки та фінансувала будівництво чи модернізацію підприємств; 2) технічна допомога без фінансування (простий договір), коли усі витрати несли радянська сторона. М.Іоельсон підкреслював вигідність іноземного технічного сприяння для СРСР [2, с.46].

З другої половини 1920–х років з'явилися роботи, у яких аналізувались перші результати концесійної практики. В.Бутковський, робітник ГКК, детально дослідив історію концесійної політики і практики СРСР з 1917 по 1928 р. Автор підкреслював позитивну, але підсобну роль концесій у господарському житті Радянського Союзу. У своїй науковій праці В.Бутковський наводив приклади укладених договорів про технічну допомогу за галузями промисловості, розкривав їх особливості, вивчав перші результати, вигідність. Дослідник писав, що концесії – це «капіталістичний наріст на тілі нашого соціалістичного господарства», а договори про технічну допомогу оцінював позитивно, як засіб сприяння індустріалізації [3, с.86]. В процесі роботи В.Бутковський використовував багатий фактичний матеріал, опрацьовував документи вищих органів влади держави, статистичні збірки, роботи відомих економістів (М.Іоельсона, Б.Ландау, ін.) та газети 1920–х рр.

Протягом 1930–х – першої половини 1950–х рр. відбувалось зміцнення тоталітарної системи, посилення планових начал у господарстві, реалізація п'ятирічок. В цей час значно звужилось коло історичних проблем. Питання, пов'язані з непом, концесіями, іноземною технічною допомогою, на довгі роки опинились поза сферою дослідницької роботи.

З другої половини 1950–х рр., після розвінчання культу особи Й.Сталіна, в умовах послаблення ідеологічного тиску під час хрущовської «відлиги» посилювався інтерес до нової економічної політики та її складових частин. Дослідниками була розпочата дискусія з приводу визначення сутності поняття «державного капіталізму». Концесії та іноземна технічна допомога у цей період розглядалися в контексті проблеми держ-капіталізму. Дослідник І.Брін одним з перших підкреслював різницю між договорами про технічну допомогу та концесійними угодами: 1) за умовами договорів про технічне сприяння держава не передавала іноземній фірмі засоби виробництва в експлуатацію, як передбачалось у концесіях; 2) прибуток підприємств при технічній допомозі залишався власністю держави. При цьому І.Брін продовжував вважати технічне сприяння різновидом концесій [4, с.154]. Дослідник підкреслював його значну роль у розвитку окремих галузей промисловості (металургія, металообробка, хімічна, електротехнічна) [4, с.155].

Група дослідників В.Касьяненко, Л.Морозов, Л.Шкаренков, вивчаючи історію концесійної політики СРСР 1920–х рр., приділили увагу і договорам про технічну допомогу. Вони підкреслили мізерну роль концесій та іноземного технічного сприяння у вирішенні економічних проблем СРСР. Дослідники вказували, що іноземні підприємці займалися більше шкідництвом, а радянські спеціалісти усі виробничі задачі вирішували самостійно [5, с.57–58]. Дослідник Л.Морозов розглядав договори про технічну допомогу як форму концесійних договорів, коли залучалися капітали, а зарубіжний досвід. При цьому автор підкреслював, що практика технічної допомоги представляла собою взаємний обмін інформацією та документацією [6, с.28]. Це твердження є сумнівним, бо завданням радянських вчених, інженерів було вивчення та аналіз зарубіжних проектів, креслень, технічних вказівок, можливим було внесення змін в цю документацію, але своїми власними досягненнями та розробками радянські спеціалісти навряд чи ділились [3, с.21].

Історик П.Хромов, спираючись на архівні матеріали та газетні статті 1920–х рр., аналізував у своїй роботі лише окремі договори про технічну допомогу. Особливу увагу автора привернула проблема вартості технічної допомоги для радянської країни. Він вважав, що ця практика була дорогою [7, с.63], а її роль у промисловому розвитку СРСР незначною.

Вперше думку про те, що технічну допомогу не можна віднести до концесій та до форм державного капіталізму, висловив дослідник В.Левін [8, с.28]. Продовжуючи думки свого попередника І.Бріна [4, с.154], він вказував, що ці угоди не були вилученням із радянського законодавства на відміну від концесій, що вони укладались на більш короткі строки, що іноземні підприємці за технічну допомогу отримували гроші, отже, вивозили капітал, а не ввозили, не користувались радянською власністю, як це передбачалось в концесійних договорах [8, с.29].

Дослідниця О.Юферева – автор найбільш повної, ґрунтовної праці, присвяченої різним формам державного капіталізму. Вона приділила увагу проблемі сутності договорів про іноземне технічне сприяння, вартості технічної допомоги для радянської країни. Вона підкреслювала позитивну роль іноземного технічного сприяння для СРСР (як можливість здійснення технічного прогресу [9, с.94], як форму навчання та технічної підготовки кадрів [9, с.95]). При цьому О.Юферева стверджувала, що визначальну роль в процесі будівництва чи модернізації підприємств грали радянські спеціалісти [9, с.94].

Цікавою є наукова робота історика В.Шишкіна, який ґрунтовно аналізував зовнішньополітичні та зовнішньоекономічні зв'язки СРСР з іншими країнами світу в період між двома Світовими війнами. Він зазначив, що договори про іноземну технічну допомогу не можна вважати концесійними, що вони являли собою одну з форм використання зарубіжного науково-технічного досвіду, головну таку форму [10, с.58].

Наприкінці 1980–х рр. в нових історичних умовах розпочалося активне вивчення аспектів непу, його сутності, ходу економічних реформ. Інтерес дослідників привернула проблема залучення іноземних капіталів та досвіду у радянську економіку 1920–х рр.

Можна виділити дві причини різкого зростання інтересу до цієї проблеми: 1) в умовах «перебудови» необхідність не протиставляти СРСР країнам з ринковою економікою, а співпрацювати з ними, входити у світовий ринок; 2) невдачі економічних реформ політичного курсу «перебудови», дискусії з приводу методів подолання перепонов на шляху до нового механізму господарювання, в тому числі до організації спільних підприємств. В історіографії кінця 1980–х рр. дії радянського уряду в роки непу по відношенню до концесій, іноземних підприємців, спеціалістів тепер не завжди визнавались правильними. Історик О.Куликов підкреслював, що більшість угод з іноземними підприємцями у 1926–1928 рр. складали договори про технічну допомогу. Він зараховував ці угоди до концесій змішаних акціонерних товариств [11, с.93]. Але при укладанні угод про технічне сприяння змішані акціонерні товариства не створювались. Іноземна фірма надавала допомогу при складанні проектів, налагодженні виробництва, отримуючи за це винагородження [12, с.96].

Доктор економічних наук В.Шитов досить стисло проаналізував концесійну політику радянської держави, її результати. Метою його статті була популяризація знань про поняття «концесія», про історичний досвід СРСР по залученню іноземних капіталів, а не глибоке історичне дослідження. Невідомо, на яку літературу спирався автор при підготовці статті. В.Шитов зауважував, що договори про технічну допомогу зіграли помітну роль у вирішенні економічних та виробничих проблем 1920–х рр. [13, с.27], що залучення іноземного досвіду вже існувало в умовах курсу «перебудови» [13, с.28].

Дослідник В.Касьяненко, вивчаючи проблему взаємовідносин СРСР і США ще на початку 1960–х рр., продовжив свою дослідницьку діяльність у нових історичних умовах. Його ставлення до концесій та іноземної технічної допомоги кардинально не змінилось. В.Касьяненко підкреслював їх помітну політичну роль та головну причину незначного економічного ефекту – погану роботу ГКК СРСР [14, с.24].

Сучасний період в історіографії (1990 – початок XXI ст.) характеризується продовженням та поглибленням наукових традицій кінця 1980–х рр. на основі аналізу нових документів, які раніше були недоступними для дослідження. В цей час значно розширилась джерельна база наукових досліджень, відкрилась можливість вивчення матеріалів спецховищ, розпочалось видання наукових праць емігрантів, жертв репресій. Неп продовжує цікавити істориків своїм суперечливим характером. Історик В.Шишкін продовжив розпочате ще в 1970–х рр. дослідження про зовнішньополітичні та зовнішньоекономічні зв'язки СРСР між двома Світовими війнами. Його ґрунтовна наукова праця є цінною, бо автор розглядав проблему концесій та іноземної технічної допомоги на тлі міжнародних відносин. Зміни в концесійній політиці та технічному співробітництві СРСР з іншими державами світу пояснюються змінами в міжнародній ситуації. Особливу увагу автора привернули радянсько–німецькі науково–технічні зв'язки, бо саме німецькі фірми стояли на першому місці по кількості укладених угод [15, с.153–154].

Сучасний історик О.Мозохін у своїй науковій праці, присвяченій дослідженню роботи Об'єднаного державного політичного управління у 1920–х – на початку 1930–х років, приділив увагу справі «Метрополітен Віккерс». Ця англійська фірма надавала технічну допомогу радянським машинобудівним заводам. На базі великої кількості архівних матеріалів автор розкрив подробиці ходу розслідування шпигунства та шкідництва працівників іноземної компанії, його результатів. Всі карні справи порушувались проти окремих іноземних спеціалістів та разом із ними громадян СРСР, а не проти великих відомих зарубіжних фірм, щоб не погіршувати міжнародну обстановку [16, с.289]. Більшість із засуджених була з часом реабілітована [16, с.290]. Частина таких розслідувань та карних справ були лише засобом ліквідації непотрібних концесій, анулювання договорів про технічне сприяння, висилки іноземців за кордони СРСР, засобом відволікання уваги радянських громадян від соціальних та економічних проблем початку 1930–х рр., результатом пошуку «винуватців» цих проблем.

Дослідниця Л.Сапоговська, вивчаючи історію золотопромисловості у XIX–XX ст., вказала, що технічна допомога замінила концесії наприкінці I п'ятирічки [17, с.79]. Однак відомо, що угоди про технічну допомогу існували і в роки розквіту концесій. Після травня 1931р. нові договори про іноземне технічне сприяння не укладались,

існуючі – ліквідовувались [5, с. 59]. Наприкінці І п'ятирічки кількість угод про технічну допомогу поступово зменшувалась.

Уперше практика укладання та дії договорів про технічну допомогу з боку американських компаній стала предметом дослідження в роботах історика Б.Шпотова. Він вперше запропонував періодизацію процесу залучення іноземної технічної допомоги у розвиток радянської промисловості, обираючи в якості часових меж роки перших двох п'ятирічок [18, с. 118]. Б.Шпотов розібрався у причинах зацікавленості у технічній допомозі не лише радянської, а й іноземної сторони договорів [18, с. 119]. Автор запевнив, що саме американське технічне сприяння дозволило збудувати ряд потужних промислових підприємств, принесло у СРСР нові методи будівництва, збільшило об'єми машинобудівного виробництва [18, с. 120]. Дослідник проаналізував також причини зменшення та результати використання іноземної технічної допомоги, наполягав на її значній ролі у прискоренні індустріалізації СРСР [18, с. 122].

Кожен період в історіографії питання про організацію іноземної технічної допомоги у СРСР є важливим, наповненим новими відкриттями, які ставали базою для подальшого дослідження. Можна виділити перший період, коли авторами досліджень були свідки та організатори розгортання нової економічної політики в Радянському Союзі, господарники, юристи, партійні діячі. Оцінка процесу залучення іноземних капіталів та досвіду для вирішення економічних і зовнішньополітичних проблем того часу була суперечливою, при цьому договори про технічне сприяння вважались вигіднішими та безпечнішими за концесії. У 1950–1980-х рр. історія залучення іноземного технічного досвіду в роки непу та індустріалізації була доповнена новими фактами. Частина дослідників вважала роботу іноземних спеціалістів на території СРСР шкідливою (В.Касьяненко, Л.Морозов, Л.Шкаренков). Інші ж зауважували, що залучення зарубіжного технічного досвіду мало позитивне значення, хоча й підкреслювали вирішальну роль в цьому процесі саме радянських спеціалістів (О.Юферева). Жорсткі ідеологічні рамки заважали об'єктивному оцінюванню історичних проблем, особливо тих, що були пов'язані із протистоянням капіталістичного та соціалістичного світів. Важливим є також четвертий етап у історіографії (кінець 1980-х рр.), бо в цей час розпочалось поступове звільнення від догматизму в історичній науці, переоцінка багатьох історичних явищ та процесів. Найбільш перспективним можна вважати сучасний період, коли дослідники мають можливість проводити науковий пошук в умовах вільного користування архівними матеріалами, відкриття спецховищ, публікації раніше забороненої інформації. Він характеризується значним розширенням джерельної бази досліджень, кола історичних проблем, прагненням до об'єктивності, використанням нових методів та підходів. Уперше практика укладання договорів про іноземне технічне сприяння стала предметом дослідження (Б.Шпотов). Науково-технічна співпраця СРСР з іншими країнами світу у 1920-х – на початку 1930-х рр. оцінюється зараз позитивно, як засіб сприяння та прискорення індустріалізації.

Список використаних джерел

1. Яковенко Ю.Л. Історіографія проблеми концесій у СРСР у період здійснення нової економічної політики / Ю.Л. Яковенко // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. – №762. – Серія «Історія». – Випуск 39. – Харків, 2007. – С.198–207.
2. Иоэльсон М. Путь активизации концессионной работы / М.Иозельсон // Экономическое обозрение. – 1928. – №10. – С.42–52.
3. Бутковский В. Иностранные концессии в народном хозяйстве СССР / Владимир Бутковский. – М., Л.: Государственное изд-во, 1928. – 123 с.
4. Брин И.Д. Государственный капитализм в СССР в переходный период от капитализма к социализму / И.Д. Брин. – Иркутск: Иркутское книжное изд-во, 1959. – 182 с.
5. Касьяненко В.И. Из истории концессионной политики советского государства / В.И. Касьяненко, Л.Ф. Морозов, Л.К. Шкаренков // История СССР. – 1959. – №4. – С.33–59.
6. Морозов Л.Ф. Иностранные капиталовложения в СССР в переходный период / Л.Ф. Морозов // Вопросы истории. – 1986. – №9. – С.16–30.
7. Хромов П. Использование иностранного капитала в восстановлении и развитии промышленности СССР / П.Хромов // Экономические науки. – 1962. – №2. – С.56–66.

8. Левин В.Я. Социально-экономические уклады в СССР в период перехода от капитализма к социализму / В.Я. Левин. – М.: Экономика, 1967. – 166 с.
9. Юферева Е.В. Ленинское учение о госкапитализме в переходный период к социализму / Е.В. Юферева. – М.: Экономика, 1969. – 223 с.
10. Шишкин В.А. Октябрьская революция и экономические отношения Советского государства с капиталистическими странами (1917–1940 гг.) / В.А. Шишкин // Политика мира и сотрудничества: Сб. ст. – М.: Международные отношения, 1979. – С.48–64.
11. Куликов А. Концессии 20-х годов / А.Куликов // Международная жизнь. – 1989. – №3. – С.87–95.
12. Яковенко Ю.Л. Иноземна технічна допомога у СРСР (1920-ті – початок 1930-х рр.): сутність та значення / Ю.Л. Яковенко // Гілея: науковий вісник. – Вип. 55 (№12). – К., 2011. – С.96–101.
13. Шитов В. СКФ, РАГАЗ и другие. Нужны ли сегодня концессии? / В.Шитов // Новое время. – 1989. – №25. – С.26–28.
14. Касьяненко В.И. Страна Советов и США: опыт и уроки сотрудничества в 20 – начало 30-х гг. / В.И. Касьяненко. – М.: Знание, 1989. – 62 с.
15. Шишкин В.А. Цена признания: СССР и страны Запада в поисках компромисса (1924–1929 гг.) / В.А. Шишкин. – С.–П.: Наука, 1991. – 437 с.
16. Мозохин О. ВЧК–ОГПУ: карающий меч диктатуры пролетариата / О.Мозохин. – М.: Изд-во «Яуза», изд-во «ЭКМО», 2004. – 444 с.
17. Сапоговская Л.В. Исторический опыт национальной золотопромышленной политики XIX–XX вв.: нужно ли России золото? / Л.В. Сапоговская // Клио. – 2005. – №1. – С.73–84.
18. Шпотов Б. Политика использования западных технологий как фактор создания крупной индустрии в СССР / Б.Шпотов // Проблемы теории и практики управления. – 2003. – №4. – С.118–122.

Яковенко Ю.Л. Историки о значении иностранной технической помощи в СССР в 1920-х – начале 1930-х годов

Исследована оцінка советскими и современными исследователями роли иностранной технической помощи в экономическом развитии СССР в 1920 – начале 1930-х гг.

Ключевые слова: иностранная техническая помощь, историография, научное исследование.

Yakovenko, J.L. Historians about the value of foreign technical help in the USSR in the 1920th – the beginning of the 1930th years

The assessment by the Soviet and modern researchers of a role of foreign technical assistance in economic development of the USSR in 1920 – the beginning of the 1930th is investigated.

Key words: foreign technical help, historiography, scientific research.

УДК 477(94)

Горбачик О.О.

Редакційно–публіцистична діяльність Матвія Стахів у міжвоєнний період ХХ ст.

Охарактеризовано діяльність Матвія Стахів на посаді редактора часопису «Громадський голос» та директора народного університету «Самоосвіта», проаналізовано його науково–публіцистичну спадщину та творчий доробок у міжвоєнний період ХХ ст.

Ключові слова: М.Стахів, «Громадський голос», «Проти хвиль», «Живе слово», «Самоосвіта».

Редакційно–публіцистична діяльність М.Стахів у міжвоєнний період ХХ ст. – проблема малодосліджена. Окремі її аспекти розглядалися сучасними українськими та польськими науковцями (О.Боднар [1], М.Мішук [7], І.Соляр [14], М.Швагуляк [24;25], Р.Томчик [26] та ін.) в контексті значно ширших проблем. Джерельну основу розвідки становлять наукові праці М.Стахів, спогади його сучасників, а також матеріали періодичної преси. Основна мета статті – охарактеризувати науково–публіцистичну працю одного із ідеологів УСРП наприкінці 1920 – упродовж 1930–х рр.

Перебуваючи у лавах УСРП, М.Стахів розпочав активну публіцистичну діяльність у друкованому органі партії – «Громадському голосі». Його редакторська праця у часописі припала на надзвичайно важкий період. По–перше, починаючи із 1922 р. (засновано часопис) «Громадський голос» мав значні кредиторські заборгованості, які під час виборчої кампанії 1928 р. значно зросли. Однак, «наслідком поширення газети ті довгі поволи скорочувалися», – відзначав М.Стахів [21, с.2]. По–друге, наприкінці 1920–х рр. значно зменшилася кількість передплатників. Якщо у 1929 р., коли М.Стахів став відповідальним редактором часопису, газету передплачували близько дев'яти тисяч осіб, у 1931 р. – тільки 6,5 [21, с.2]. По–третє, значних фінансових втрат часопис зазнавав зважаючи на т.зв. «конфіскації». Тільки у 1932 р. часопис вилучався поліцією 21 раз [21, с.2].

Упродовж другої половини 1920 – першої половини 1930–х рр. М.Стахів був автором більшості редакторських статей, які побачили світ у «Громадському голосі». Тематично їх можна розділити на дві великі групи. До першої відносимо розвідки присвячені критиці головного конкурента соціалістів–радикалів – УНДО, а також антиукраїнської політики Другої Речі Посполитої, до другої – викривальні статті про комунізм, фашизм та клерикалізм. Зважаючи на вагомий вплив друкованого слова на освіднення народних мас, завдяки публіцистичній праці М.Стахів став одним із ідеологів УСРП, а починаючи із 1930–х рр. формував стратегічну тактичну лінію цієї впливової у Західній Україні політичної сили.

Чи не найбільше від М.Стахів на «зорі» його редакторської праці «дісталось» польським чиновникам, націонал–демократам та більшовикам. Відповідаючи на запитання: «Чого ж хоче УСРП?», член Головного секретаріату партії наголосив політичним опонентам, що партія прагне створити «таке громадське життя, такий суспільний порядок, в якому люде будуть з собою жити більше по людськи, як тепер, вони будуть жити по товариськи, бо тільки в рівності й спільному господарстві над усім є корінь волі» [23, с.8].

«Товаристському життю» у Галичині, на думку М.Стахів, перешкождали польські переселенці та дискримінаційна щодо українців національно–культурна політика Другої Речі Посполитої. «Поляки направляють своїх поселенців, щоб позбавити народ український економічної сили і натомість посилити потугу елементу польського на українських землях... Це є спроба пересунути етнографічну польсько–українську границю. Наслідком цього та колонізація мусіла стати жерелом вічної ненависти і національної боротьби на цих землях», – відзначав соціаліст–радикал [3, с.1].

Вибірчі кампанії до місцевих органів влади (1927 р.) та польського парламенту (1928 р.) – невід'ємна тематика тогочасних редакторських статей М.Стахів. Незначна кількість мандатів до польського парламенту здобутих УСРП не засмутила одного із ідеологів партії. «Оден мандат менше або більше не грає ролі для організованого соціально–політичного руху, особливо тоді, коли воля голосуючих не має можности свобідного вислову й такого висліду, який справді відповідає силі даної організації», – оправдувався редактор «Громадського голосу» [10, с.2]. Оптимізму соціалістам–радикалам додавав «незначний відсоток голосів» відданих за УНДО, яке «розпоряджаючи силенною силою інтелігенції і фондами», отримало «тільки» близько півмільйона голосів [10, с.2].

У 1928 р. з ініціативи М.Стахів постав ще один підконтрольний соціалістам–радикалам «місячник політики і громадського життя» – «Проти хвиль». Пояснюючи необхідність заснування часопису, він відзначив, що прагне «згуртувати біля себе усіх, кому не вистарчає духовної поживи, що дається українській громаді існуючою журналістикою» [12, с.16]. Відповідальний редактор часопису вбачав його основне завдання у боротьбі з «усіма нездоровими течіями, які ослаблюють наш національний організм всякого рода орієнтаціями на чужі сили» [12, с.16].

Пропагуючи «об'єктивність в оцінці громадських явищ», М.Стахів, все ж таки, не зумів уникнути суб'єктивізму. На сторінках часопису, в авторських статтях, а також рубриках «Політична хроніка», «Замітки», «З преси» здебільшого публікувалися партійні діячі, серед яких особливою активністю відзначався С.Жук, а сам редактор упродовж двох років опублікував тільки одну розвідку («Соціалістичний конгрес у Брюкселі» [13, с.12]). Наприкінці 1929 р. «через брак фондів» часопис «Проти хвиль» перестав виходити друком. М.Стахів наголошував, що «треба його конечно відновити, бо без того трудно відносити політичне вироблення» [21, с.2], однак задуми секретаря УСРП не увінчалися успіхом, зважаючи на відсутність у редакції коштів та незначну кількість передплатників.

Закриття восени 1929 р. часопису «Проти хвиль» сприяло тому, що М.Стахів зосередився на роботі у «Громадському голосі», що дозволило порушити низку наболілих для українського громадянства проблем. Пацифікація, достроковий розпуск вищого законодавчого органу Польщі у 1930 р., необхідність консолідації національно–свідомих сил, боротьба із угодовством націонал–демократів, антиукраїнська політика Польщі та зростання впливу диктаторських режимів – провідні теми публічного обговорення М.Стахів на сторінках часопису упродовж 1930–1935 рр.

Особливе занепокоєння М.Стахів викликали вибори до вищого законодавчого органу Польщі 1930 р., які проходили в умовах «пацифікації» та масових арештів. М.Стахів переконував, що «тільки спільним українським бльоком можна оборонитися перед терором та осягнути виборчу ціль, яку виразно ставлять також усі польські організації – ствердити виборчою карткою, чи наші землі мають польську чи українську більшість населення» [9, с.2].

Кандидат у посли польського парламенту вкотре відзначав, що «УСРП меншу увагу звертала на те, щоби здобути більше або менше число посольських мандатів, але всю свою увагу звертала на організацію сил до боротьби й на поглиблення класової і політичної свідомости українських працюючих мас. І цього, хоч не у повній мірі, досягла» [14, с.116]. М.Стахів наголошував, що саме «звідси виросла наша сила, якої нині ніхто не ладен зламати. У наших селах і містах маємо вже серед працюючих людей великі маси робітників, що самі є собі провідниками, які ведуть працю на освітньому полі, економічному й політичному. Українська трудова маса має своє виразне політичне обличчя: знає, куди йти і якою дорогою» [22, с.2].

«Куди і якою дорогою йти» знала і сама УСРП. М.Стахів та його соратники розкритикували нормалізаційний курс УНДО 1935 р., зазначаючи, що націонал–демократи «кандидовані [до польського парламенту – авт.] виключно з ласки польського проурядового табору», залежатимуть тільки від урядовців і «не відображатимуть інтересів народу» [14, с.121]. Більше того, у редакційних статтях М.Стахів наголошував, що «на основі нової ординації [виборчого закону 1935 р. – авт.] селянські і робітничі маси (крім одиниць) позбавлені виборчого права до сенату, а при виборах до сейму маси виборців

не мають практичної можливості поставити своїх незалежних кандидатів, до котрих український працюючий народ мав би повне довір'я» [14, с.125].

В умовах політичного безправства, М.Стахів закликав «до найбільшої політично-організаційної активності, бо тільки справжня масова політична сила може досягнути належні народові національні права та соціальну справедливість» [4, с.8]. Редактор часопису закликав українців до консолідації адже «взаїмна нетерпимість і зоологічна ненависть дійшли в нас до психози й до споду пережерли внутрішній організм нашого громадянства» [2, с.2].

Консолідації українства вимагала також загрозлива для титульної нації ситуація на Наддніпрянщині. Оскільки ідеолог соціалістів-радикалів безальтернативно вважав (як зрештою і інші члени партії), що комунізм – це «щось окреме від українського соціалістичного руху» [20, с.122], на сторінках «Громадського голосу» лунала його нищівна критика, яка посилювалася у міру зростання репресій в УСРП, посилення антиукраїнського політики, що проявлялося передусім у масовому голодоморі 1932–1933 рр. Соціалісти-радикали наголошували, що у 1920–х рр. «вироблено в тім напрямі [радянськості – авт.] так сильний настрій, що треба було просто нелюдських зусиль, щоб не допустити до комуністичного залування і руїни цілого національного життя» [11, с.2]. М.Стахів відзначав, що «партія усунула зі своїх лав тих, хто був зорієнтований на Москву або ж на Варшаву» [20, с.122]. Критики зазнала навіть українізація, адже більшовикам «треба було кінче розвести агітацію за українізацію, щоби обдурити і себе, і світ, а що найважливіше обдурити українського селянина, який день за днем перекопується, що найкраще улаштує свою долю тоді лишень, коли справді матиме свою незалежну ні від кого державу» [14, с.139].

Упродовж 1930–х рр. М.Стахів у циклі редакційних статей («Ідеолог фашизму»; «Клерикалізм і соціалізм»; «До джерел нашої сили»; «Сталін»; «Машина смерті»; «Хто винен?»; «Релігія, клер і українські соціалісти-радикали»; «Расизм як ідеологія»; «Сумерк комунізму»; «Демократія, соціалізм і національна справа»; «Весна української революції»; «Доба гетьманату» та ін. [6, с.445–446]) продовжував розвінчувати «комуністичний міф», переконував громадськість, що «московська совітська державність на Україні» перетворила її «у колонію, а український народ повертає у невольника, якому відбирає усі здобутки його праці, а для повного його згноблення залякує його засланням, масовим виселенням, тюрмами, карними експедиціями, побоями, розстрілами та винищує його плянково зорганізованим голодом» [8, с.2]. Із неменшим ентузіазмом М.Стахів критикував фашистські режими Західної Європи, які вважав спорідненими із комуністичним в СРСР. «Большевизм і фашизм – зілля з одного поля: диктаторські режими виростають там, де маси ще не навчилися самі собою володіти, отже, там, де ще живе дух отари овець, що має свого провідника-барана, який іде попереду, а отара сліпо, не думаючи за ним», – відзначав один із лідерів УСРП [14, с.308].

Публіцистичні статті опубліковані у «Громадському голосі» та часописі «Проти хвиль» упродовж 1927–1935 рр. заклали підґрунтя наукової діяльності М.Стахіва у т.зв. народному університеті «Самоосвіта», який наприкінці 1920–х рр. постав завдяки соціалістам-радикалам. Назва доволі умовна і немає нічого спільного із класичними університетськими студіями. Під вивіскою «народний університет» УСРП замаскувала десятки різнопрофільних книжок, виданих кооперативом «Самоосвіта», які давали селянам «популярні енциклопедичні знання» [5, с.5].

Основна мета народного університету, на думку його творців – «нести освіту в маси найбільшого населення» [5, с.5]. Заперечуючи будь-який «зиск», який могла б отримувати УСРП від продажу книжок, соціалісти-радикали постійно наголошували, що основним завданням видань «є дати правдиве знання і виховання та піднести моральний рівень українського народу» [4, с.5]. Виходячи із партійних інтересів, М.Стахів вважав «Самоосвіту» підставою «дальшої громадської праці, бо без загальної освіти є неможлива ніяка солідна народня праця» [21, с.2].

Кооперативне видавництво «Самоосвіта» друкувало книги, часописи, які, за словами К.Коберського, сприяли формуванню національного світогляду, вихованню твердої волі та критичного мислення українців. У 1932 р. «Самоосвіта» опублікувала 37 «книжкових чисел» загальним тиражем 125 тисяч примірників. Станом на 1939 р.

зусиллями «Самоосвіти» було видано 142 книги, тиражем понад мільйон примірників [5, с.5].

Вклад М.Стахіва у «просвітництво» народних мас доволі відчутний. Ідеолог УСРП задунав: «З цієї ділянки писав я статті і довші розвідки та містив їх в українських періодичних видавництвах. Деякі мої праці з цієї наукової ділянки вийшли відразу в книжковій формі, як н[а]пр[иклад]: 1. Про полеві й лісові шкоди, 2. Про права й обов'язки громад, 3. Вибірчий закон до громад, 4. Закон про збори. У «Народнім Університеті Самоосвіти» де був я одним з директорів, дбав я між іншим про те, щоб були друковані праці суспільно-історичного характеру. У цім видавництві видав я свою більшу працю «Історія українського політичного руху» – від упадку козацької держави до найновіших часів, та «Історію революції в Росії». Перед війною віддав я був до друку свою більшу працю в цім видавництві «Історія державного устрою України», але вона з причини воєнних подій уже не появилася друком. У видавництві «Народного Університету Самоосвіти», де був я технічним редактором, дбав я про те, щоб приєднати інших визначних авторів суспільно-історичних праць» [20, с.80].

Загалом, у серії «Історичні науки», передбачалося опублікувати книги, які стосувалися семи напрямів: 1) Історія України XII–XIX ст.; 2) Історія України XX ст.; 3) Історія українського війська; 4) Історія соціальних рухів в Україні; 5) Історія українського селянства, міщанства і промислового робітництва; 6) Історія інших народів; 7) Історія релігій і культури. Сучасники із захопленням наголошували, що ці дослідження «переняті національним духом... дають матеріал для побороювання більшовизму, великий фактичний матеріал в усіх ділянках знання, виложений популярно, тож можуть придатися в освітній, головню в самоосвітній праці...» [5, с.6].

Роботи написані М.Стахівим для народного університету поділяємо на дві групи: 1) власне історичні праці, які знайомлять читача із історією України XIX–XX ст.; 2) теоретико-політологічні роботи пропагандистського характеру, створені з метою поширення серед малоосвіченого селянства соціалістичних ідей. Однак, публіцистичні праці першої групи значно переважають над роботами з ідеологічним відтінком. «На хвилях революції. Історія українського політичного руху в новіших часах» [15], «Пробудження народних мас» [19], «Причини світової війни. Історія світової війни в 1914–18 рр.» [17], «Про державу» [18], «Наша тактика. Відповіді на найважливіші питання» [16] – далеко не вичерпний перелік науково-публіцистичних праць підготовлених М.Стахівим для народного університету «Самоосвіта».

Таким чином, М.Стахів значну увагу приділяв науковій діяльності. Перебуваючи в лавах УСРП, він у перші роки після створення партії став головним редактором друкованих органів соціалістів-радикалів. На сторінках періодичних видань ідеолог партії порушував злободенні для більшості українського населення краю теми: боротьба із соціальним визиском, побороювання комуністичного руху, протистояння колонізації тощо. Інший напрям наукової праці М.Стахіва – «викладацька робота» у народному університеті «Самоосвіта». Для вишу відомий соціаліст-радикал підготував серію публіцистичних праць, основна мета яких – піднесення освітнього рівня українського селянства та перетворення цієї соціальної верстви на національно свідомих громадян майбутньої української держави. Перспективний напрям подальших досліджень – науково-публіцистична праця М.Стахіва в еміграції у США (1949–1978 рр.).

Список використаних джерел

1. Боднар О. Українська соціалістично-радикальна партія: основи політичної платформи (1926–1939) / О.Боднар // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Ювілейний збірник на пошану Івана Патера. – Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2008. – Вип. 16. – С.430–436.
2. Війна чи мир в українському громадянстві // Громадський голос. – 1937. – 23 жовтня.
3. Життя переможе // Громадський голос. – 1925. – 26 вересня.
4. З Головної Управи УСРП // Громадський голос. – 1936. – 22 лютого.
5. Знання села це самоосвіта // Громадський голос. – 1937. – 18 вересня.
6. Макух І. На народній службі: Спогади / Іван Макух. – Київ, 2001. – 532 с.

7. Мішук М. Національна ідея в політичних програмах та практичній діяльності Української радикальної партії (1918–1939 рр.) / М. Мішук // Україна соборна: Збірник наукових статей. – Київ, 2005. – Вип. 2. – Ч. 1. – С. 192–198.

8. Наша відповідь большевикам // Там само. – 1937. – 17 липня.

9. Наше становище // Громадський голос. – 1930. – 25 жовтня.

10. Перемога української соціалістично–радикальної думки // Громадський голос. – 1928. – 8 березня.

11. Політика нинішнього і завтрашнього дня // Громадський голос. – 1938. – 9 квітня.

12. «Проти хвиль». Місячник політики і громадського життя // Проти хвиль. – 1928. – вересень.

13. С.М. [Стахів Матвій] Соціалістичний конгрес у Брюкселі / С.М. // Проти хвиль. – 1928. – вересень.

14. Соляр І. Зовнішні орієнтації національно–державницьких партій Західної України (1923–1939) / І. Соляр. – Львів, 2011. – 348 с.

15. Стахів М. На хвилях революції. Історія українського політичного руху в новіших часах / М. Стахів. – Львів, 1938. – 42 с.

16. Стахів М. Наша тактика. Відповіді на найважливіші питання / М. Стахів. – Львів, 1936. – 86 с.

17. Стахів М. Причини світової війни. Історія світової війни в 1914–18 рр. / М. Стахів. – Львів, 1936. – Ч. 1. – 48 с.

18. Стахів М. Про державу / М. Стахів. – Львів, 1936. – 43 с.

19. Стахів М. Пробудження народних мас / М. Стахів. – Львів, 1939. Ч. 4. – 32 с.

20. Стахів М. Проти хвиль / Матвій Стахів. – Львів, 1934. – 157 с.

21. Тридцять другий конгрес УСРП. Звіт Головної Управи // Громадський голос. – 1933. – 21 січня.

22. Чим є для нас соціалізм і демократія // Громадський голос. – 1931. – 21 липня.

23. Чого хоче Українська Соціалістично–Радикальна партія. – Львів, 1926. – 36 с.

24. Швагуляк М. «Пацифікація». Польська репресивна акція у Галичині 1930 року і українська суспільність / М. Швагуляк. – Львів, 1993. – 52 с.

25. Швагуляк М. Суспільно–політична ситуація у Західній Україні на початку 30–х років ХХ ст. / М. Швагуляк // Записки Наукового Товариства імені Шевченка. – Том ССХХІІ. Праці історико–філософської секції. – Львів, 1991. – С. 111–145.

26. Tomczyk R. Ukraińska Partia Radykalna w II Rzeczypospolitej. 1918–1926 / R. Tomczyk. – Szczecin, 2007. – 284 s.

Горбачик О.А. Редакционно–публицистическая деятельность Матвея Стахива в межвоенный период ХХ ст.

Охарактеризована деятельность Матвея Стахива на должности редактора журнала «Общественный голос» и директора народного университета «Самообразование», проанализировано его научно–публицистическое наследие и творческую работу в межвоенный период ХХ ст.

Ключевые слова: М. Стахив, «Общественный голос», «Против волн», «Живое слово», «Самообразование».

Gorbachyk, O.O. Editorially–publicism activity of Matvij Stakhiv is in an intermilitary period of XX of century

Activity of Matvij Stakhiv is described on position of editor of magazine «Public voice» and director of folk university «Self–education», he is analysed scientifically–publicism inheritance and creative work in an intermilitary period of XX of century.

Key words: M. Stakhiv, «Public voice», «Against waves», «Living word», «Self–education».

УДК 94(477) «1939/1945»:930.1

Наумова І.Б.

Друга світова війна в історичній та національній пам'яті: сучасна історіографія

Аналізуються деякі питання історичної та національної пам'яті про Другу світову війну в сучасних українських наукових дослідженнях. Окреслено процеси, що впливали на стан наукової розробки проблеми.

Ключові слова: історична пам'ять, історіографія, дослідження, Друга світова війна.

Осмислення причин і наслідків Другої світової війни, як найзначнішого соціального загальносвітового катаклізму ХХ ст., відбувається вже понад півстоліття. Друга світова війна посідає важливе місце в історії України ХХ ст., бо інтерпретація та використання історичних подій цього періоду політиками постійно актуалізують їх серед науковців та в суспільстві. Така постійна актуальність вивчення історії Другої світової війни та пам'яті про неї спричинена співіснуванням у сучасній Україні різних моделей пам'яті про війну, що є результатом впливу радянської політики пам'яті та творенням української національної моделі пам'яті в незалежній Україні.

Історичний процес не зводиться лише до переліку подій. Це дуже важливо, але крім «історії фактів» існує ще дуже вагома і вкрай важлива історія, так би мовити, «внутрішня» – це еволюція свідомості суспільства, його цінностей та пріоритетів, і, можливо, передовсім, стан та еволюція історичної пам'яті як основи сукупного досвіду нації. Ця історична пам'ять, як переконливо свідчить трагічна спадщина усього ХХ століття, не є чимось матеріальним, проте, дуже часто істотним чином впливає на подальший розвиток народів або навіть цілих континентів. Особливо це стосується пам'яті про роки глобальних катастроф (для України це, передовсім, доба Голодомору та Другої світової війни). Адже якщо на рівні індивідуальної свідомості людина, яка тривалий час перебувала на грані життя й смерті, назавжди закарбовує це в своїй пам'яті, то ціла нація, яка протягом майже шести років, з 1939 по 1945–й, піддавалася найжорстокішому випробуванню, тим більше ніколи не зможе забути ті жахливі роки. Український народ відстояв своє право на життя, заплативши за це страшну ціну – життям мільйонів людей. Тепер ясна, твереза і жорстка пам'ять про трагедію є надійною запорукою неповторення таких трагедій.

У сучасній українській історіографії проблеми історії України періоду Другої світової війни, питання історичної пам'яті про Другу світову війну, її актуальності і значення, сутності, змісту й особливостей, джерел, механізмів і шляхів формування, набули особливої наукової актуальності й політичної гостроти. Ця тема викликає «чи не найбільший інтерес в істориків» [1, с. 184]. Це пояснюється новими процесами, які відбуваються у суспільстві. Вони дозволили значно ширше залучити необхідні архівні документи і матеріали, досліджувати раніше замовчувані теми, з нових позицій розглянути складні й неоднозначні процеси, які мали місце в роки війни.

Політичної гостроти цій темі надає та обставина, що донині живі учасники Великої Вітчизняної війни і радянські партизани, з одного боку, та бійці ОУН і військовики УПА, з іншого. Війна розділила їх ідеологічними та військово–політичними бар'єрами. «Вони й донині, слушно зауважує О.С. Лисенко, – перебувають на «передовій», хоча воюють не зброєю, а словами» [2, с. 3]. Учасники оунівського руху побачили в сучасних умовах можливість взяти політичний реванш, реабілітувати і героїзувати діяльність ОУН і УПА. Проти цього рішуче виступають ветерани Радянської армії. Вони продовжують твердити, що ті, хто перебував в ОУН і УПА, є «зрадниками українського народу, фашистськими прислужниками і воєнними злочинцями» [3, с. 41].

На кожній із сторін знаходяться не тільки певні політичні організації, але й професійні історики, які теж часто стоять на взаємопротилежних позиціях. А це в свою

чергу веде, як правильно підкреслюють науковці В.В. Іващенко та В.К. Якунин, до різних оцінок всього спектру ключових складників війни: її сутність, характер, образ ворога, феномен героїзму, можливості примирення, увічнення пам'яті про неї тощо [4, с. 149]. Звідси запекла боротьба в українській історіографії історії України періоду Другої світової війни. Слід зазначити, що всі спроби влади примирити українців – ветеранів, активних учасників війни (з одного боку – УПА, а з іншої – Червоної Армії) були невдалими. Занадто глибокими виявилися душевні й фізичні рани, взаємні упередження, неприязнь, образи. Проте цей термін (від сьогодні до остаточного взаємопрощення та примирення сторін) може виявитися занадто довгим, насиченим не лише протистоянням і жорсткими суперечками з приводу історичного минулого, а й силовими конфліктами. Адже носіями конфліктогенності, конфронтаційних свідомостей, непримиренних поглядів і пам'ятей є не лише ветерани минулої війни та їх ровесники, тобто люди похилого віку, а й (що більш значимо для сьогодення та майбутнього) їх нащадки: діти, онуки, правнуки, і головне – певні політичні сили як усередині країни, так і поза її межами, що свідомо зіштовхують людей і розколюють суспільство, категорично не сприймаючи, відкидаючи і «викриваючи» погляди й бачення іншої сторони та агресивно нав'язуючи соціуму лише «свою правду».

Такі «зусилля» лише збуджують «противників» і надалі радикалізують суспільство, підривають підстави консолідації української нації, що історично складалася під дією поліетнічних, поліконфесійних, мультикультурних чинників [3, с. 11]. Безперечно, наявний гострий конфлікт історичних пам'ятей у нашому сучасному соціумі – вкрай небезпечне і деструктивне явище не лише з погляду підтримання громадянської злагоди та стабільності розвитку, а й загалом для існування держави. Він виступає одним із серйозних викликів, чинників розколу, породжує небезпеку для державного суверенітету та територіальної цілісності.

До проблем історії України періоду Другої світової війни, питання історичної пам'яті про Другу світову війну вже зверталось багато науковців, працюють в цьому напрямі українські історіографи [1; 5–18]. Однак поступальний розвиток історичної науки потребує активізації історіографічних досліджень. Сьогодні національна історична наука вже досягла того етапу дослідження Другої світової війни, коли з'являються загальнотеоретичні розробки на кшталт відповідних розділів колективної монографії «Україна: політична історія. XX – початок XXI ст.» [19]. В 2011 році вийшло науково – популярне видання у двох книгах «Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття» [20], в якому висвітлюється дуже широке коло питань періоду Другої світової та Великої Вітчизняної воєн. Серед істориків, праця яких напряму пов'язана з дослідженнями теми Другої світової війни, а саме в контексті історичної та національної пам'яті, її формування та функціонування, слід відзначити О. Лисенко, В. Гриневича, В. Ковалю, Ю. Шаповала, Д. Веденєва, І. Льюшина, М. Ковалю, В. Кучеру, Г. Грінченко, Я. Грицака, В. Стецькевича, О. Марушенка та ін.

Мета даної статті – розкрити основні, з точки зору автора, тенденції розвитку історіографії історії Другої світової війни, проаналізувати вплив найбільш гострих й суперечливих проблем зазначеної теми на історичну та національну пам'ять. Джерелом для її написання стали наукові дослідження, які характеризують історіографічний процес в незалежній Україні.

Розглядаючи історіографічний процес, ми бачимо, що на різних етапах розвитку суспільства на перший план висувалися ті чи інші питання. У радянські часи пріоритетними напрямками вивчення й висвітлення подій воєнної доби були: бойові дії регулярних збройних сил, партизанів та підпільників, зусилля радянського тилу, масовий героїзм і трудова звитяга, злочини окупантів. Більшість робіт присвячувалась висвітленню історичного досвіду КПРС у боротьбі за перемогу. Інші тематичні ніші, зокрема втрати Червоної армії, помилки й невдачі радянської військово-політичної верхівки, недоліки в організації радянського партизанського руху, ставлення тоталітарного сталінського режиму до власного народу, репресивно-каральна система радянськими істориками не досліджувались. У виключно негативному ключі висвітлювалась історія ОУН та УПА [2, с. 4].

Звичайно, що в умовах однопартійної системи історія Великої Вітчизняної війни значною мірою була зретушована, подавалась в «глянцево-лакованій офіційній версії»

[21, с. 66]. Але в цілому радянська історіографія давала більш або менш повне уявлення про воєнні події. Концепція Великої Вітчизняної війни, яка була створена радянськими істориками, спрямовувалась, як справедливо зазначає О.Є. Лисенко, «на оптимізацію історичної пам'яті про неї, героїзацію тих, хто виніс на своїх плечах тягар боротьби з наці-фашизмом, увічнення в масовій свідомості немирущого подвигу полеглих» [2, с. 6].

Після проголошення у 1991 р. незалежності України розпочалися складні процеси формування нової національної ідентичності, а, отже, переоцінка ідеології і міфології, сформованих за попередніх часів. Проблеми історії України періоду Другої світової війни стали предметом дискусій істориків різних напрямів і шкіл. Науковці передусім стали звертатися до тих тем, які були закритими в радянській історіографії. Так, розкриваючи образ трагедії, яку довелося пережити українському народу в роки Великої Вітчизняної війни, вони проаналізували справжні причини поразок її початкового періоду. Дослідники спростували твердження радянських істориків, що головною причиною поразок була раптовість фашистського нападу [22, с. 310].

Стосовно визначення головної причини поразок Червоної Армії історики нерідко розходяться у висновках. Так, автори книги «Україна в полум'ї війни. 1941–1945» П. Панченко, О. Уткін, В. Горелов та ін. вважають, що основними причинами нездатності Червоної Армії дати відсіч першим ворожим ударам були «помилки в оцінці можливого часу нападу гітлерівців на СРСР, перевага агресора у силах, досягнута багаторічною підготовкою до війни» [23, с. 4]. На думку В. Литвина, головна причина поразок «полягає в репресіях 30-х рр., які залишили в душах червоноармійців глибокий слід. Вони погано воювали не тому, що не вміли воювати. Вони не бажали воювати за той лад, при якому були можливі депортації, голодомори і масові репресії» [24, с. 142]. В. Гудзь стверджує, що «найбільше позначилися на перебігу війни сталінські репресії військових кадрів» [25, с. 384]. Н. Савченко і М. Подольський дійшли висновку, що «фатальну роль у невідповідності Радянського Союзу до війни відіграла сліпа віра Сталіна в радянсько-німецький пакт про ненапад» [26, с. 387]. Але незважаючи на ці розходження, висвітлення причин стратегічних поразок радянських військ в сучасних дослідженнях становиться більш глибоким і всебічним.

Аналізуючи втрати Радянського Союзу у воєнну добу, науковці звернули увагу на цілеспрямоване зниження числа жертв війни в радянській історіографії з метою виправдання тоталітарного режиму. Спочатку в літературі називалася загальна цифра людських жертв в СРСР 7 млн. чол., потім 12, 19, 27 млн. чол. М. Коваль у своєму дослідженні назвав загальну цифру людських жертв в Україні – до 8 млн. осіб [21, с. 12]. До такої ж цифри загальних втрат прийшов В. Косик [27, с. 627]. Демографічні втрати були ще більші. Необхідно підкреслити, що й сьогодні остаточно не визначені втрати Радянського Союзу і України у війні. Сучасні фахівці припускають, що загальний показник демографічних втрат українців може сягати 13–17 млн. осіб [28, с. 235].

Пострадянський період у вітчизняній історіографії характеризується підвищеною увагою до історії ОУН і УПА в період Другої світової війни. У вересні 1996 р. у Верховній Раді України було створено тимчасову комісію для вивчення діяльності ОУН і УПА. Коли ж з'ясувалося, що без поглибленої наукової експертизи не обійтися, за рік Кабінет Міністрів України сформував урядову комісію з вивчення проблеми. З метою підготовки історичного висновку було організовано робочу групу спеціалістів з цієї теми (керівник – професор С. Кульчицький), під егідою якої впродовж 1998–2004 рр. опрацьовувалися архівні документи, було підготовлено 27 монографій, збірників документів і матеріалів, бібліографічних видань, а також підсумковий том «Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Історичні нариси» [29]. Підсумки роботи було доведено до відома урядової комісії. Паралельно широке коло питань, безпосередньо чи опосередковано пов'язаних з українським самостійницьким рухом, некоординовано здійснювалося окремими науковцями, а з 2002 р. – ще й центром досліджень визвольного руху при Інституті українознавства імені І. Крип'якевича НАНУ, який розпочав випуск збірника наукових статей «Український визвольний рух». Крім того, завдяки співробітникам Інституту української археографії та джерелознавства імені М. Грушевського НАНУ і Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України) – у 1995 р. започатковано нову серію

«Літопису УПА» (упорядники – К.Абрамова, О.Вовк, В.Галас, М.Деркач, А.Кентій, В.Кук, В.Лозицький, І.Павленко, Ю.Черченко та ін.), у рамках якої вийшло 14 томів, де сконцентровано документи різного походження від 1943 до 1959 рр.

Серед монографій виокремлюються праці Ю.Киричука [30;31] й А.Русначенка [32], де подано узагальнену характеристику ідеологічних та організаційних засад, військово–політичної діяльності самостійницьких сил. Г.Стародубець уперше у вітчизняній історіографії звернулася до діяльності повстанського руху, подавши його визначення й змістове наповнення. Публікації дослідниці заклали підґрунтя соціально–історичних аспектів цієї проблематики [33;34].

На унікальній джерельній базі та нових теоретичних підходах виконано праці Д.Веденєєва й Г.Биструхіна [35;36;37;38], автори яких професійно аналізують бойові, диверсійні, терористичні, оперативно–агентурні, розвідувальні й контррозвідувальні форми та методи діяльності оунівської підпільної мережі й Української повстанської армії.

До найбільш зважених та аргументованих досліджень історії українського самостійницького руху слід віднести доробок А.Кентія [39–45]. Спираючись на широкий комплекс архівних джерел, він створив цикл праць, в яких ця сторінка минулого постає в тісному взаємозв'язку з військово–політичними, дипломатичними, соціально – економічними процесами 1920–1950–х рр. Це дозволило автору встановити мотивацію багатьох подій, стратегію й тактику основних акторів збройного протистояння. Принципова неупередженість дослідника стала надійним фундаментом для вагомих узагальнень та теоретичних положень.

Іншим неосвоєним тематичним напрямом, який почали досліджувати українські науковці, стала проблема колабораціонізму на зайнятих військами нацистської Німеччини територіях Радянського Союзу, в тому числі й на українських землях. У фундаментальній праці «Політичний терор і тероризм в Україні XIX–XX ст. Історичні нариси» [46], дослідженнях М.В. Ковалю [21], О.В. Потільчака [47] проаналізовані причини і передумови колабораціонізму на теренах СРСР, охарактеризована його соціальна база.

Проблема колабораціонізму на території рейхскомісаріату «Україна» та військової зони в період Другої світової війни комплексно розглянута в монографії української дослідниці В.Шайкан. Автор всебічно дослідив причини, форми і типи колабораціонізму на українських землях, окупованих німецькими військами. Аналізуючи український самостійницький рух, В.Шайкан визначає лише ситуативну тимчасову співпрацю його учасників з окупантами. Вона стверджує, що угоди українських націоналістів з вермахтом були, але це була лише тактика боротьби у складних умовах війни. «З тактичних міркувань, ОУН–Б йшла на ситуативну співпрацю з Німеччиною. З часом, бандерівський рух зайняв радикальну позицію по відношенню і до гітлерівців, і до Червоної армії, і до польської сторони, і до інших напрямів самостійницького руху», – говорить в монографії [48,с.408].

Слід підкреслити, що такої оцінки дотримуються багато хто з українських істориків. Це пов'язано з тим, що з кон'юнктурних міркувань вони, як зазначають В.В. Іваненко та В.К. Якунін, «будь що намагаються обілити бандерівський рух, вивести його за межі ніким ніколи не спростованих обвинувачень у колабораціонізмі» [4,с.127].

Таким чином, аналізуючи та узагальнюючи величезну дослідницьку роботу в цьому напрямку, яка була проведена після здобуття Україною незалежності, можна зробити наступні висновки. По–перше, історики ввели в науковий обіг велику кількість фактичного матеріалу, що висвітлює націоналістичний рух в роки війни. Сьогодні в розпорядженні дослідників знаходяться десятки томів архівних матеріалів з історії ОУН і УПА. По–друге, багато українських дослідників намагалися спростувати міфи, що були на їх думку створені радянською історіографією. Історики доводили, що неможна в цілому характеризувати український націоналізм як «ворога українського народу», що радянська історіографія неправомірно відкидала національно–визвольні мотиви в боротьбі ОУН–УПА. «Програмні документи ОУН, – підкреслюють В.В. Іваненко та В.К. Якунін, – переконливо доводять, що українські націоналісти свято вірили в таку мету, як самостійна соборна Держава Україна, і то не була тільки гра в самостійність» [4,с.54]. По–третє, розроблено багато «білих плям» з історії ОУН і УПА. В сучасних

працях розкриваються масштаби націоналістичного руху в Україні, рівень підтримки його населенням. Певна група науковців підкреслюють, що характерною рисою УПА була державотворча діяльність у ході визвольних змагань.

Історики дослідили програмні положення й документи українських націоналістів через призму трансформації та еволюції поглядів на них чільних діячів ОУН і УПА. В їх працях зіставляється вплив зовнішньо– і внутрішньополітичних об'єктивних і суб'єктивних чинників на вектори діяльності цих структур, простежуються напрями еволюції українського націоналізму від авторитарних і тоталітарних концепцій до демократичних програмних засад. Разом з тим в сучасній вітчизняній історіографії спостерігається тенденція до ідеалізації діяльності ОУН і УПА в роки Другої світової війни. Історики часто перебільшують їх внесок в боротьбу проти нацистських окупантів на території України, надмірно героїзують учасників оунівського руху. Так, І.Патріляк стверджує, що УПА вела боротьбу з рейхом «самовіддано, масштабно і безкомпромісно», що «нацисти з 1942 р. саме в українських націоналістах бачили найбільшу загрозу своєму пануванню в краї. УПА зробила максимум, що в такій ситуації могла зробити партизанська армія» [49,с.93]. Адже, як переконливо доводять численні першоджерела, збройні дії націоналістів проти нацистських окупантів проводилися в обмеженому обсязі. Керівництво УПА виявило обережність щодо німецьких гарнізонів, оберігаючи свої військові сили для виконання найголовнішого завдання – відсічі «нової більшовицької окупації». Не випадково, в жодній праці з історії ОУН–УПА не наводяться узагальнюючі статистичні дані стосовно того, скільки фашистських окупантів було вбито і поранено, скільки літаків, танків, бронемашин та іншої техніки було знищено військовиками УПА.

В новітніх публікаціях, спрямованих на реабілітацію ОУН–УПА, замовчуються або виправдовуються союзницькі зносини цих організацій з німецькими військами, спецслужбами, окупаційною адміністрацією, проведення терору та воєнних дій проти Червоної Армії, радянських партизан, проти мирного польського й українського населення, яке співчувало радянській владі і радянським партизанам. Курс на героїзацію ОУН–УПА підтримується певними політичними силами, представниками деяких владних структур, а отже академічними інститутами в галузі історії. Як зазначає академік НАН України П.Толочко, частина науковців обслуговує політичну кон'юнктуру, живе за принципом: чого завгодно? А коли «завгодно» говорити, що бандерівці – це герої – визволителі України – і вони про це говорять [50].

Слід визнати, що дослідникам цієї суперечливої, складної теми завжди було нелегко, оскільки вони постійно відчували підвищену увагу з боку влади, політиків та суспільства. Треба зазначити, що ця тема вимагає подальшого поглибленого вивчення, оприлюднення нових документів (якого б змісту вони не були), а також принципової юридичної експертизи крізь призму чинних норм права, у тому числі міжнародного, порівняльної характеристики з іншими аналогічними рухами у світі й, нарешті, виведення з політичного на суто науковий рівень.

Аналізуючи багатий масив наукових досліджень, слід зазначити, що сучасна вітчизняна історіографія Другої світової війни має значні здобутки. Серед суттєвих особливостей сучасної української історіографії Другої світової війни доцільно назвати активізацію історичних досліджень, радикальне оновлення, урізноманітнення і розширення їхньої тематики. Демократичні процеси в державі дали можливість вільно вивчати і обговорювати кардинальні, ключові проблеми української історії воєнної доби.

Враховуючи те місце, яке Друга світова війна посіла в житті українського народу, слід одночасно вести мову й про необхідність інтенсифікації наукових зусиль у цій сфері і про засади функціонування історичної пам'яті про війну в сучасному суспільстві. Зливаючись, накладаючись одне на одне в певному сегменті, ці поняття все ж виступають як окремі складові нашого знання про минуле. Слід зазначити, що одним із джерел наукових знань є спогади учасників подій воєнної доби, які трансформуються у предмет досліджень, виконують допоміжну інформаційну роль. І навпаки, продукт наукових здобутків, популяризований в суспільстві, перетворюється на складову пам'яті про війну. Але треба завжди мати на увазі, що це різні явища за генезою, механізмом функціонування, формами і засобами. Їх свідоме виокремлення допоможе уникнути

багатьох непорозумінь, оскільки суб'єктивна, емоційна історична пам'ять не завжди співпадає з аргументацією наукового пізнання. Також дуже важливо зробити акцент на необхідності деідеологізації історіографії взагалі, а саме питань, пов'язаних з таким болючим періодом нашої історії, як Друга світова війна та її наслідки для українського народу. Не піддаючись кон'юктурі, науковці мають усвідомлювати свою важливу роль в суспільстві, залишатися своєрідним еталоном для перевірки істинності тих чи інших думок.

Список використаних джерел

1. Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми. Колективна монографія за редакцією Леоніда Зашкільняка. – Львів: Львівський національний ун-т ім. Івана Франка, 2004. – 406 с.
2. Лисенко О. Друга світова війна як предмет наукових досліджень та феномен історичної пам'яті // Український історичний журнал. – 2004. – №5. – С.3–16.
3. Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія: Фаховий висновок робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА / НАН України; Інститут історії України. – К.: Наукова думка, 2005. – 53 с.
4. Іваненко В. ОУН і УПА у Другій світовій війні: проблеми історіографії та методології: Монографія / Іваненко В., Якунін В. – Дніпропетровськ: АРТ-ПРЕС, 2006. – 424 с.
5. Україна в роки Другої світової війни (1939–1945 рр.): Історіографія // Новітня історія України (1900–2000): Підручник / А.Г. Слюсаренко, В.І. Гусев, В.П. Дрогжин та ін. – К.: Вища школа, 2000. – 663 с.
6. Головкин М. Громадські організації та руху України в роки Другої світової війни: вітчизняна і зарубіжна історіографія. Монографія. – К.: ОЛАН, 2004. – 112 с.
7. Марущенко О. Вибрані проблеми українсько-польського протистояння 1940–х рр.: історіографічний аспект // Сторінки воєнної історії України [Текст]: зб. наук. ст. Вип. 10. Ч.1 / Ін-т історії України НАН України. – К.: Видавництво Інституту історії України, 2006. – С.44–55.
8. Марущенко О. Волинська трагедія 1943 року в сучасній українській історіографії // Галичина. – 2003. – №9. – С.112–126; 2004. – №10. – С.122–134; 2005. – №11. – С.116–124; 2006. – №12. – С.118–122.
9. Марущенко О. Друга світова війна і українське питання: історіографічні аспекти // Актуальні проблеми вітчизняної і всесвітньої історії. – Луганськ, 2001. – С.200–202.
10. Марущенко О. Історики України про дослідження вченими української діаспори актуальних проблем історії Другої світової війни [Міжнародний Науковий Конгрес «Українська історична наука на порозі XXI ст.», (Чернівці, 2000 р.) – Чернівці, 2001. – Т.1. – С.396–401.
11. Марущенко О. Основні тенденції сучасної вітчизняної історіографії Другої світової війни // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси / Ред. кол.: В.А. Смолій (голова колегії), Г.В. Боряк, Ю.А. Левенець, В.М. Литвин, О.Є. Лисенко (відп. ред.), О.С. Онищенко, О.П. Ресніт, П.Т. Тронько; Рецензенти: О.С. Рубльов, В.Ф. Шевченко. НАН України. Інститут історії України. – К.: НВІП «Видавництво «Наукова думка, НАН України», 2011. – Т.1. – С.83–142.
12. Марущенко О. Сучасна вітчизняна історіографія волинських подій 1943 р.: проблеми і перспективи досліджень // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / Відп. редактор В.А. Смолій. НАН України. Ін-т історії України. – Вип. 11. – К. – 2008. – С.32–42.
13. Марущенко О. Сучасна вітчизняна історіографія участі українців у збройних формуваннях воюючих сторін в роки Другої світової війни // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / Відп. редактор В.А. Смолій. НАН України. Ін-т історії України. – Вип. 6 – К., 2002. – С.54–62.
14. Марущенко О. Сучасна вітчизняна історіографія українсько-польського протистояння періоду Другої світової війни: демографічний аспект // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / Відп. редактор В.А. Смолій. НАН України. Ін-т історії України. – К., 2005. – Вип. 9. – Ч.1. – С.126–135.
15. Стецкевич В. Вітчизняне історіописання війни 1939–1945 рр. (деякі проблеми методології) // Сторінки воєнної історії України. / Відп. редактор В.А. Смолій. НАН України. Ін-т історії України. – К., 2006. – Вип. 10 – Ч.1 – С.73–84.
16. Стецкевич В. Україна в роки війни: деякі історіографічні та антропоцентричні аспекти проблеми (тези) // Осягнення історії. – Острог–Нью-Йорк, 1999. – С.490–493.

17. Стецкевич В. Історія України в роки війни 1941–1945 рр.: теоретичний контекст осмислення (деякі аспекти проблеми) // Сторінки воєнної історії України / Відп. редактор В.А. Смолій. НАН України. Ін-т історії України. – К., 2002. – Вип.6. – С.25–31.
18. Стецкевич В. Україна в роки навали 1941–1945 рр.: спроба аналізу сучасного історіописання окупаційної доби та актуалізації проблеми // Сторінки воєнної історії України / Відп. редактор В.А. Смолій. НАН України. Ін-т історії України. – К., 2005. – Вип. 9 – Ч.1 – С.172–194.
19. Україна: Політична історія XX – початок XXI століття. – К.: Парламентське видавництво, 2007. – 1023 с.
20. Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси / Ред. кол.: В.А. Смолій (голова колегії), Г.В. Боряк, Ю.А. Левенець, В.М. Литвин, О.С. Лисенко (відп. ред.), О.С. Онищенко, О.П. Ресніт, П.Т. Тронько; Рецензенти: О.С. Рубльов, В.Ф. Шевченко. НАН України. Інститут історії України. – К.: НВІП «Видавництво «Наукова думка, НАН України», 2011. Кн.1. – 735с. Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси / Ред. кол.: В.А. Смолій (голова колегії), Г.В. Боряк, Ю.А. Левенець, В.М. Литвин, О.С. Лисенко (відп. ред.), О.С. Онищенко, О.П. Ресніт, П.Т. Тронько; Рецензенти: О.С. Рубльов, В.Ф. Шевченко. НАН України. Інститут історії України. – К.: НВІП «Видавництво «Наукова думка, НАН України», 2011. – Кн. 2. – 943 с.
21. Коваль М. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). – Київ: Альтернативи, 1999. – 336 с.
22. Новітня історія України (1900–2000). Підручник / А.Г. Слюсаренко, В.І. Гусев, В.П. Дрогжин та ін. – К.: Вища школа, 2000. – 663 с.
23. Україна в полум'ї війни. 1941–1945 / П.П. Панченко, О.І. Уткін, В.І. Горелов та ін. – К.: Вид-во «Україна», 2005. – 560 с.
24. Литвин В. Україна в Другій світовій війні (1939–1945) / В.Литвин. – К.: Видавничий дім «Лі-Терра», 2004. – 464 с.
25. Гудзь В. Історія України. – К.: Видавничий дім «Слово». – 2003. – 616 с.
26. Савченко Н. Історія України: модульний курс: Навчальний посібник / Савченко Н., Подольський М. – Київ: ЦНЛІ, 2006. – 544 с.
27. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні / Наукове товариство імені Т.Шевченка у Львові; Українознавча бібліотека НТШ. – Париж; Нью-Йорк; Львів: 1993. – 684 с.
28. Друга світова війна в історичній пам'яті України (За матеріалами Українського інституту національної пам'яті) / [Упорядники: Л.Герасименко, Р.Пилиявець]. – Київ–Ніжин: Вид. ПП Лисенко М.М., 2010. – 247 с.
29. Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія: Історичні нариси / НАН України; Інститут історії України / С.В. Кульчицький (відп. ред.). – К.: Наук. думка, 2005. – 495 с.
30. Киричук Ю. Нариси з історії українського національно-визвольного руху 40–50-х років XX ст. / Ю.А. Киричук. – Львів: Видавництво ЛНУ імені Івана Франка, 2000. – 304 с.
31. Киричук Ю. Український національний рух 40–50-х років XX століття: ідеологія та практика [текст] / Юрій Киричук. – Львів: Добра справа, 2003. – 464 с.
32. Русначенко А. Народ збурений: Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940–1950-х роках. – К.: Пульсари, 2002. – 519 с.
33. Стародубець Г. Українське повстанське запілля (друга половина 1942 – початок 1946 років). – Тернопіль: Підручники і посібники, 2006. – 527 с.
34. Стародубець Г. Генеза українського повстанського запілля: Монографія. –Тернопіль: Підручники і посібники, 2008. – 464 с.
35. Веденєв Д. Меч і тризуб. Розвідка і контррозвідка руху українських націоналістів та УПА. 1920–1945 / Веденєв Д., Биструхін Г. – К.: Генеза, 2006. – 408 с.
36. Веденєв Д. «Повстанська розвідка діє точно і відважно...». Документальна спадщина підрозділів спеціального призначення ОУН та УПА. 1940–1950-ті роки / Веденєв Д., Биструхін Г. – К.: К. І. С., 2006. – 568 с.
37. Биструхін Г. Війна в кам'яних джунглях. Міська партизанська війна як феномен збройної боротьби та спеціальної діяльності. 1945–2005 рр. Монографія / Биструхін Г., Веденєв Д. – К.: Генеза, 2006. – 512 с.
38. Веденєв Д. Одиссея Василя Кука. Воєнно-політичний портрет последнего командующего УПА. – К.: К. И. С., 2007. – 208 с.

39. Кентій А. Українська військова організація (УВО) в 1920–1928 рр. Короткий нарис. – Київ: Ін-т історії України НАНУ, 1998. – 81 с.
40. Кентій А. Нариси історії Організації Українських Націоналістів (1929–1941 рр.). – Київ: Ін-т історії України НАНУ, 1998. – 201 с.
41. Кентій А. Нариси історії Організації українських націоналістів в 1941–1942 рр. – К.: Інститут історії України НАН України, 1999. – 201 с.
42. Кентій А. Українська повстанська армія в 1942–1943 рр. – К.: Інститут історії України НАН України, 1999. – 287 с.
43. Кентій А. Українська повстанська армія в 1944–1945 рр. – К.: Інститут історії України НАНУ, 1999. – 220 с.
44. Кентій А. Нарис боротьби ОУН–УПА в Україні (1946–1956). – К.: Інститут історії України НАНУ, 1999. – 111 с.
45. Кентій А. Збройний чин українських націоналістів. 1920–1956: Історико-архівні нариси. – К.: Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Т.1: Від Української військової організації до Організації українських націоналістів. 1920–1942. – 2005. – 332 с.; Т.2: Українська повстанська армія та збройне запілля Організації українських націоналістів. 1942–1956. – 2008. – 415 с.
46. Політичний терор і тероризм в Україні XIX–XX ст. Історичні нариси / [Архієрейський Д.В., Бажан О.Г., Бикова Т.В. та ін.]; под. ред. В.А.Смолія. – К.: Наукова думка, 2002. – 952 с.
47. Потильчак О. Економічний колабораціонізм в Україні в роки нацистської окупації (1941–1944): причини і прояви / О.В. Потильчак – К.: УДПУ ім. М.П. Драгоманова, 1997. – 29 с.
48. Шайкан В. Колабораціонізм на території рейхскомісаріату «Україна» та військової зони в період Другої світової війни / В.О. Шайкан; НАН України, Ін-т історії України. – Кривий Ріг: Мінерал, 2005. – 468 с.
49. Патриляк І. До питання про внесок ОУН та УПА у боротьбі проти нацистських окупантів на території України // Український історичний журнал. – 2004. – №5. – С.81–95.
50. Толочко П. «Историю пытаются подменить мифами» // Донецкий крај. – 2006. – №38.

Наумова И.Б. Вторая мировая война в исторической и национальной памяти: историография проблемы

Анализируются некоторые вопросы исторической и национальной памяти о Второй мировой войне в современных украинских научных исследованиях. Обозначены процессы, влияющие на состояние научной разработки проблемы.

Ключевые слова: историческая память, историография, исследования, Вторая мировая война.

Naumova, I.B. The World War II in historical and national memory: modern historiography
Analyzed some issues and national historical memory of World War II in contemporary Ukrainian research. Outlines the processes that affect the state of scientific problems research.

Key words: historical memory, historiography, research, World War II.

УДК 930.22(477)»1948/1992»

Гарнагіна С.О.

Джерела з історії міжнародної діяльності екзильного центру УНР (1948–1992 рр.): історіографія проблеми

Проаналізовано джерелознавчу літературу з історії міжнародної діяльності екзильного центру УНР, виокремлено невирішені проблеми, окреслено перспективи подальшого вивчення питання.

Ключові слова: екзильний центр УНР, міжнародна діяльність, історіографія, історичні джерела, джерелознавча література.

Документи з історії міжнародної діяльності екзильного центру УНР є важливим комплексом джерел з історії України, української еміграції та міжнародних відносин другої половини XX ст. відображена в них інформація надає можливість відтворити стан та напрямки міжнародної діяльності Державного центру УНР в екзилі. В історичній літературі дана проблема практично не досліджена. Поки що не створено комплексної праці, яка б у повному обсязі відтворювала багато граней процесу міжнародної діяльності екзильного центру УНР. Хоча окремі аспекти цієї проблеми знайшли висвітлення в працях зарубіжних, радянських, українських (після 1991 р.) дослідників.

В працях окремих науковців є спроби узагальнення історіографічного досвіду вивчення джерел з міжнародної діяльності, проте, питання дослідження джерел з історії міжнародної діяльності екзильного центру УНР у 1948–1992 рр. в науковій літературі не розглядалося.

Таким чином, метою даної статті є історіографічний аналіз робіт радянських, зарубіжних і сучасних українських дослідників, висновки яких можуть бути використані під час вивчення джерелознавчих аспектів міжнародної діяльності екзильного центру УНР.

Аналіз джерелознавчої літератури з даної теми дозволив виділити три групи робіт:

1) методологічні праці із загального джерелознавства, які сформулювали підґрунтя джерелознавчих досліджень; 2) наукові розвідки, в яких розглядалися проблеми джерелознавства історії міжнародної діяльності, зовнішньої політики і дипломатії; 3) дослідження сучасних українських науковців, в яких проаналізовано окремі джерела з історії міжнародної діяльності екзильного центру УНР у 1948–1992 рр.

Першу історіографічну групу – методологічні праці із загального джерелознавства, які сформулювали підґрунтя джерелознавчих досліджень – становлять праці істориків–джерелознавців, в яких закладено методологічну основу джерелознавчих досліджень, сформульовано основні принципи і методи джерелознавчих досліджень, розроблено класифікацію джерел, визначено специфіку й особливості опрацювання окремих видів джерел. В роботах С.Валка [1], В.Стрельського [2], С.Пронштейна [3], А.Тартаковського [4], Л.Пушкарьова [5], О.Медушевської [6], М.Варшавчика [7], І.Ковальченка [8], А.Сандевича [9], Б.Корольова [10], І.Войцехівської [11] були розглянуті такі загальнотеоретичні питання в тому числі прийоми зовнішньої і внутрішньої критики писемних джерел, визначення інформаційного потенціалу окремих видів джерел тощо. Незважаючи на те, що об'єктом їх вивчення були, головним чином, документи походження установ Російської імперії, зміст яких згідно з марксистсько-класовим підходом вимагав ґрунтовного критичного аналізу в силу «буржуазного походження», їхні теоретичні та методологічні розробки заклали підґрунтя сучасних досліджень документів з історії міжнародної діяльності XX ст. зусиллями цих учених подано визначення дипломатичних документів, здійснено їх внутрішню класифікацію залежно від змісту та призначення, розкрито методику роботи з ними, охарактеризовано їхнє значення як історичних джерел.

Особливо слід відмітити дослідження, в яких було висвітлено джерелознавчі питання роботи з діловодною документацією, оскільки дипломатична документація

у вітчизняному джерелознавстві розглядається як специфічна система діловодної документації [12, с.371].

Значно вплинув на поглиблення досліджень дипломатичних документів відомий історик–джерелознавець Л.Шепелев [13]. Він визначив особливості системи діловодства, що існувала в державних установах Російської імперії XIX – початку XX ст., і за зразком якої була сформована система діловодства українських урядів доби національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. та Державного центру УНР в екзилі, а також висунув пропозиції що до оптимізації методики пошуку і аналізу джерел цієї групи.

С.Макарчук розглянув особливості таких видів діловодної документації як журнали, протоколи, стенограми, доповіді, матеріали комісій, службові листи, заяви, скарги тощо в якості джерел з історії України XIX – початку XX ст. [14, с.318]. Важливе методологічне значення має висновок дослідника про те, що для підвищення інформативності діловодних документів під час їх опрацювання необхідно враховувати маргінальні записи, почерк, чисельність документів того чи іншого виду [14, с.184].

Друга група – наукові розвідки, в яких розглядалися проблеми джерелознавства історії міжнародної діяльності, зовнішньої політики і дипломатії – представлена низкою праць радянських науковців, зарубіжних і сучасних українських дослідників. Радянське джерелознавство зовнішньополітичної історії було започатковано у 20–30-х рр. XX ст.

У 60-х – 80-х рр. XX ст. вийшла низка статей і навчальних посібників, в яких розглядалися такі питання теоретичного характеру як класифікація джерел з історії зовнішньої політики, розробка основних принципів роботи із дипломатичними документами. Проте конкретні прийоми зовнішньої і внутрішньої критики дипломатичних джерел залишилися поза увагою дослідників.

Однією з перших наукових праць у цьому напрямку стала стаття І.Міронової [15], яка надала коротку джерелознавчу характеристику таким різновидам дипломатичних джерел з історії зовнішньої політики Росії кінця XIX – початку XX ст. як міжнародні договори і угоди, інструкції МЗС дипломатам за кордоном, доповіді міністра закордонних справ, протоколи нарад з питань зовнішньої політики, донесення і листи дипломатів. Важливими джерелами для дослідження питань зовнішньої політики, не дивлячись на низку недоліків, були на її думку також документи особового походження, зокрема спогади і приватне листування дипломатів [15, с.137]. Буржуазна періодична преса розглядалася в першу чергу як джерело дезінформації, матеріали якого мають незначну цінність [15, с.138].

На противагу негативній оцінці зарубіжної періодики, А.Кан дійшов висновку про необхідність використовувати матеріали періодичних видань під час дослідження подій міжнародного життя [16, с.465]. Він зазначав, що вивчення історії міжнародних відносин передбачає дослідження обох боків цього процесу – таємного та офіційного. Для висвітлення офіційної позиції держави на міжнародній арені преса має дуже велике значення, оскільки містить «...дипломатичні документи, урядові заяви, повідомлення, парламентські дебати і інші публічні виступи, статистику...», є «...недосконалим, безсистемним, але все ж таки змістовним збірником документів» [16, с.466]. Дослідник звернув увагу на такі особливості роботи з газетою в якості джерела з історії міжнародних відносин, як необхідність співставлення між собою газетних матеріалів різних країн та політичних напрямків; порівняння інформації періодичної преси та інших історичних джерел; з'ясування меж контролю за засобами масової інформації з боку уряду; урахування політичних орієнтацій редакції газети та її відношення до влади тощо [12, с.467].

І.Черніков у роботі «Основні джерела дослідження радянсько–турецьких в відносин (1935–1970)» виділив такі групи джерел з історії міжнародних відносин, як твори В.Леніна, рішення з'їздів, конференцій КПРС, пленумів ЦК, радянські та зарубіжні дипломатичні документи, мемуари та щоденники очевидців та учасників подій, преса [17, с.135]. На думку автора, зарубіжна мемуарна література та преса вимагали більш критичного підходу, ніж відповідні радянські джерела через «тенденційність та необ'єктивність» при викладенні подій [17, с.141].

В книзі «Источниковедение истории СССР XIX – начала XX в.» під редакцією І.Федосова було виділено 4 групи джерел з історії зовнішньої політики: 1) офіційний актовий матеріал; 2) дипломатичне листування; 3) документи особового походження;

4) періодична преса [18, с.116]. Найбільше уваги в праці було приділено характеристиці перших двох груп джерел, оскільки, на думку авторів, саме вони мали найбільше значення для вивчення історії міжнародних відносин та зовнішньої політики [18, с.141]. Міжнародні акти за змістом і призначенням автори поділили на договори, трактати, конвенції, протоколи, угоди, ноти, меморандуми, декларації. На думку науковців, на початку XX ст. найпоширенішими формами дипломатичного листування були ноти, меморандуми та пам'ятні записки [18, с.141]. Група джерел особового походження та періодична преса розглядалися дослідниками як такі джерела, що містили інформацію додаткового характеру та мали другорядне значення для історії зовнішньої політики порівняно з активними матеріалами і дипломатичним листуванням [18, с.132].

М.Чорноморський розділив джерела з історії зовнішньої політики на 6 груп: 1) твори В.Леніна; 2) документи КПРС; 3) документи вищих органів влади; 4) періодику; 5) мемуарну літературу; 6) дипломатичні документи. Найважливіше значення для історії зовнішньої політики, на думку дослідника, мала група дипломатичних документів, до якої він відніс міжнародні акти та дипломатичне листування [19, с.275]. Щодо класифікації міжнародних актів, то автор, як і його попередники, поділив їх на договори, трактати, конвенції, протоколи, угоди, ноти, меморандуми, декларації [19, с.289]. До дипломатичного листування М.Чорноморський відніс послання голови держави, листування між головами урядів, листування між міністерствами закордонних справ, внутрішнє листування і інші документи міністерств закордонних справ [40, с.284].

Серед особливостей аналізу дипломатичних документів дослідником було виділено необхідність вивчення засад зовнішньої політики в певний період, історичних обставин, в яких відбувалися відповідні міжнародні заходи, використання всіх документів, як оприлюднених, так і архівних, з проблеми, яка вивчається; критичне вивчення змісту дипломатичних документів у зв'язку з можливим приховуванням справжніх мотивів та причин діяльності на міжнародній арені [19, с.282]. Спираючись на марксистсько-ленінську методологію, М.Чорноморський наголосив на застосуванні різних підходів до вивчення дипломатичних документів соціалістичних країн – дипломатія, яких є «відкритою» – та капіталістичних – які користуються прийомами «таємної» дипломатії, тому підхід до вивчення цих документів, на думку дослідника, мав бути більш критичним [19, с.283].

В праці «Источниковедение истории СССР» питання джерел з історії зовнішньої політики Російської імперії та СРСР не розглядалося в окремому розділі. Автори книги подали свою класифікацію джерел, серед яких виділили й дипломатичні документи [20, с.9]. Міжнародні договори характеризувалися як різновид законодавчих актів [20, с.257], а дипломатичне листування як різновид діловодних документів [20, с.270]. Класифікація групи актових матеріалів не відрізнялася від попередніх. Дипломатичне листування поділялося на ноти, меморандуми, пам'ятні записки, річні звіти міністерства по окремих країнах, листи, депеші, консульські повідомлення, телеграми [20, с.270].

Тобто, більшість радянських науковців серед джерел з історії зовнішньої політики та міжнародних відносин виділяли групи міжнародних актів, дипломатичного листування, джерела особового походження та періодичні видання. Класифікації дипломатичних документів, які пропонували вчені, були зумовлені колом наявних джерел досліджуваного періоду, склад якого залежав від специфіки міжнародних відносин певної історичної епохи. Визначне місце серед джерел з історії зовнішньої політики та міжнародних відносин, на їх думку, належало групі дипломатичних документів. Джерела особового походження та періодична преса мали значення другорядних джерел.

У 90-х рр. XX ст. російські науковці зосередили свою увагу на дослідженні конкретних видів джерел з історії міжнародних відносин і зовнішньої політики, використанням новітніх дослідницьких методик. Їхні роботи від робіт попередників радянської епохи відрізняє різноманіття методологічних підходів до класифікації дипломатичних документів, обрання широкого спектру методів та прийомів їхнього дослідження, спроба історіографічного аналізу вивчення документів з історії міжнародної діяльності тощо.

А.Георгієв у своїй кандидатській дисертації, присвяченій джерелознавчим проблемам вивчення зовнішньої політики Росії напередодні Першої світової війни, використав метод контент-аналізу, що дозволило йому побудувати статичну і динамічну моделі

роботи структурних компонентів зовнішньополітичного механізму Російської імперії зазначеного періоду [21, с. 22].

Найважливішим комплексом джерел задля вивчення процесів підготовки і реалізації зовнішньополітичних рішень дослідник вважав матеріали російських посольств і місій. Автор виділив такі особливості комплексу документації посольств і місій, як: тематичне різноманіття, тісно пов'язане з рангом дипломатичного представництва; вибіркове відображення дійсності, орієнтація на унікальні процеси і явища; наявність в межах комплексу трьох типів документів, які виділяються відповідно до зафіксованої в них інформації: первинно інформаційних, вторинно-інформаційних та аналітичних [21, с. 11].

Крім цього, на його думку, важливою умовою вивчення зовнішньої політики держави є звернення до відомчої документації військових міністерств, яка теж містить зовнішньополітичну інформацію [21, с. 12].

Значних успіхів було досягнуто в опрацюванні таких видів джерел з історії зовнішньої політики і дипломатії як відомча періодика міністерства закордонних справ, донесення консулів, дипломатичне листування тощо.

В. Хевроліна дослідила консульські донесення в якості джерел з історії дипломатії. На її думку, достовірність консульських донесень підтверджується в першу чергу призначенням цього різновиду дипломатичних документів – наданням правдивої інформації для визначення зовнішньополітичного курсу держави, а також такими підтверджуючими супроводжуючими матеріалами, як листи та звернення від населення країни перебування, свідчення інших дипломатичних агентів, що додавалися до донесень консулів [22, с. 61].

І. Рибаченок розкрив значення порівняльного методу під час встановлення ступеня об'єктивності джерела у відображенні історичної дійсності. Його розвідка цікава тим, що автор обрав для порівняння дипломатичні документи, присвячені одній і тій самій події, складені трьома мовами – німецькою, французькою і російською [23, с. 65]. Всебічне висвітлення питань історії дипломатії можливе лише за умови порівняння вітчизняних і зарубіжних джерел.

Таким чином, в працях радянських науковців був накопичений позитивний досвід роботи із джерелами з історії міжнародних відносин і зовнішньої політики, визначена специфіка різних груп джерел, розроблені методики їх пошуку і аналізу. Не дивлячись на те, що радянські учені вивчали джерелознавчі аспекти історії зовнішньої політики і міжнародних відносин Російської імперії та СРСР, їхні роботи можна вважати теоретичним підґрунтям робіт сучасних російських і українських дослідників проблем джерелознавства історії міжнародних відносин та зовнішньої політики.

В сучасних російських навчальних посібниках із джерелознавства, як правило, міжнародні договори за радянською традицією розглядаються як різновид законодавчих актів, а дипломатичні документи – як специфічна система діловодної документації [24; 25; 26]. Вагомих коректив до питань вивчення джерел з історії міжнародних відносин і зовнішньої політики автори посібників не внесли.

Теоретичні проблеми джерелознавства зовнішньої політики і дипломатії новітнього часу, зокрема класифікація джерел, принципи опрацювання дипломатичних документів тощо, зарубіжними дослідниками не висвітлювалися.

Джерелознавство історії міжнародної діяльності та дипломатії екзильного центру УНР 1948–1992 рр. на сьогодні перебуває в процесі становлення, оскільки ні в історичному, ні в джерелознавчому плані за радянських часів ця проблема не досліджувалася.

С. Макарчук одним з перших вітчизняних дослідників розглянув питання джерелознавства дипломатичної історії у праці «Писемні джерела з історії України». Він дійшов до висновку, що зміст і форма таких міжнародних актів як договори, трактати, конвенції, ноти, угоди, меморандуми, декларації тощо визначаються в першу чергу назвою цих документів [4, с. 179]. Проте, є випадки, коли ноти, протоколи і декларації набувають сили договорів, а трактати чи меморандуми виявляються лише порожніми заявами [4, с. 179].

Авторський колектив посібника «Історичне джерелознавство» проаналізував особливості міжнародних договорів і дипломатичних документів в якості джерел з історії зовнішньої політики України [12, с. 371]. В праці зазначено, що дипломатичним

актам властива специфіка, яка «простежується як за змістом документів, присвячених зовнішній політиці і міжнародним відносинам, так і за формою, що відповідає дипломатичному протоколу і встановленим міжнародним правилам» [12, с. 110].

І. Войцехівська у своїй статті порушила низку важливих теоретичних проблем дипломатичного джерелознавства, зокрема, визначила його місце в структурі історичного джерелознавства, розглянула його предмет і завдання, окреслила межі дипломатичного документального масиву [11, с. 323].

Отже, методологічною основою досліджень дипломатичних документів з історії міжнародної діяльності екзильного центру УНР 1948–1992 рр. стали наукові праці видатних вчених-джерелознавців радянської та пострадянської епохи. У них детально проаналізовано основні джерела з історії СРСР і України, наведено методику пошуку й вивчення джерел, висвітлено структуру і зміст дипломатичних документів, досліджено значення цього виду документації як історичного джерела, подано джерелознавчу характеристику та класифікацію цих документів. На сьогодні вивчення джерелознавчих аспектів історії зовнішньої політики і дипломатії України є актуальним напрямком у вітчизняному джерелознавстві.

Третю групу – дослідження сучасних українських науковців, в яких проаналізовано окремі джерела з історії міжнародної діяльності екзильного центру УНР – складають праці сучасних українських дослідників, в яких було проаналізовано окремі джерела з історії міжнародних відносин екзильного центру УНР. Вони мають безпосереднє відношення до теми нашого дослідження.

Історики розробили нові підходи до оцінки міжнародної діяльності і екзильного центру УНР. Більшою чи меншою мірою зазначені проблеми висвітлено в працях Ю. Недужка [27], В. Сідака [28]. Ці роботи побудовані на широкому документальному матеріалі архівних фондів і колекцій ЦДАВО України, ЦДАГО України, ЦДА України, вони дають змогу прослідкувати вплив різноманітних чинників суспільно-політичного, соціально-економічного, зовнішньополітичного характеру на діяльність та розвиток екзильного центру УНР.

Серед праць узагальнюючого характеру, присвячених вивченню історії Державного центру УНР в екзилі 1920–1992 рр., найближче до досліджуваних нами проблем стоять праці Д. Будкова, Д. Веденєєва [29], Т. Вронської [30], З. Городиського [31], С. Рудика [32] та В. Сідака [28]. Характерним для них є не лише використання і наведення тексту окремих документів і матеріалів, створених владними структурами, а й значного коло іншого видів джерел. У згаданих працях розкриваються вузлові питання розвитку діяльності екзильного центру УНР, робиться спроба джерелознавчого аналізу окремих його аспектів.

Саме ці праці, на нашу думку, започаткували новий етап в історіографії діяльності Державного центру УНР в екзилі 1920–1992 рр., який характеризується прагненням авторів подолати пануючі раніше стереотипи у висвітленні історії національно-визвольної боротьби українського народу. Окрім цього деякі аспекти діяльності екзильного центру УНР були предметом обговорення на наукових конференціях та круглих столах.

Значну історіографічну цінність для вивчення джерелознавчих аспектів історії діяльності екзильного центру УНР мають роботи М. Лендєл [33], В. Недужка [34], І. Срібняка [35]. Вона зумовлюється тим, що автори досліджували окремі види джерел з історії діяльності ДЦ УНР в екзилі, систематизували їх, використали наявні в них відомості.

В дисертації М. Лендєл розглянуто питання взаємовідносин української етнічної групи та влади США. На основі аналізу міжнародних та двосторонніх договорів 1945–1991 рр. автор зробив висновки про стан дипломатичних відносин між українською діаспорою в Америці та державною владою США та перспективи їх розвитку. Дослідниця розкрила інформативні можливості різних джерел із зазначеної теми, але джерелознавчого аналізу в роботі не подано.

Ю. Недужко, вивчаючи діяльність української діаспори щодо відновлення державної незалежності України, здійснив аналіз різноманітних документів з історії діяльності екзильного центру УНР, в тому числі й з міжнародної та дипломатичної діяльності. Автор зробив висновки про історичну цінність цих документів та їх вплив на державотворчий процес в Україні.

І.Срібняк вивчав військову діяльність уряду УНР в екзилі у 1921–1923 рр. У цій праці подається аналіз дипломатичних документів тарнівського періоду існування екзильного центру УНР, які також треба враховувати для повноцінного аналізу нашої проблеми.

Таким чином, можна стверджувати, що праці третьої підгрупи джерелознавчих досліджень містять цінний матеріал для нашого дисертаційного дослідження. Значення їх полягає в тому, що вони, по-перше, орієнтують на теоретичне осмислення історичних джерел і застосування системного підходу до них; по-друге, слугують основою для розробки та використання певних методик опрацювання дипломатичних документів радянської та пострадянської доби.

Проаналізувавши сукупність матеріалу, опублікованого з даної проблеми, можна зазначити, що незважаючи на значний масив праць, проблематика джерелознавчих досліджень є доволі обмеженою, чимало аспектів історії міжнародної діяльності екзильного центру УНР залишається поза увагою дослідників. Це, насамперед, обумовлено тим, що тривалий час історія визвольних змагань українського народу фальсифікувалась і свідомо замовчувалась. Радянська історіографія ігнорувала сам факт існування Державного центру УНР в екзилі.

Суттєвим недоліком майже всіх праць є й те, що часто, використовуючи не оригінали, а копії документів чи їх фрагменти, які не завжди дають повну уяву про джерела в цілому, автори не наводять документів для підтвердження їх достовірності або навпаки. Крім того, часто не визначено характер документів, їх авторство, час і місце створення та ін. В науково-довідниковому апараті зустрічаються так звані «глухі посилання», котрі не дають уяви про використанні джерела. Для ряду праць характерні посилання на численні архівні фонди, опис яких не відповідає сучасним стандартам.

Таким чином, не дивлячись на те, що радянською, зарубіжною і сучасною українською історіографією накопичено істотний досвід з питань роботи над дипломатичними документами в якості джерел з історії міжнародних відносин і дипломатії, джерелознавчі аспекти історії міжнародної діяльності Державного центру УНР в екзилі у 1948–1992 рр. не порушувалися в жодному із згаданих джерелознавчих досліджень. Виключення становить низка праць сучасних українських науковців, в яких серед інших джерел розглядалися окремі джерела з історії міжнародної діяльності центру УНР на еміграції.

Отже, проаналізувавши джерелознавчі праці з теми дослідження, доходимо висновку, що у цих роботах відображено питання загальної методології дослідження дипломатичних документів як історичних джерел, розроблено загальну класифікацію дипломатичних документів та здійснено джерелознавчий аналіз окремих документів радянської доби. Але, незважаючи на те, що у вітчизняній історичній науці накопичено значний досвід опрацювання дипломатичних документів, відсутні дослідження, у яких було б проаналізовано їхній інформативний потенціал як джерел з історії міжнародної діяльності екзильного центру УНР у 1948–1992 рр., здійснено класифікацію, визначено характерні риси.

Список використаних джерел

1. Валк Н.С. Избранные труды по историографии и источниковедению. – Санкт-Петербург: Наука, 2000. – 664 с.
2. Стрельский В.И. Теория и методика источниковедения истории СССР. – К.: Изд-во КГУ, 1968. – 263 с.
3. Пронштейн А.П. Методика работы над историческими источниками. – Ростов-на-Дону: Изд-во Ростов. ун-та, 1971. – 467 с.
4. Тартаковский А.Г. Некоторые аспекты проблемы доказательности в Источниковедении // История СССР. – 1973. – №6. – С.54–80.
5. Пушкарев Л.Н. Классификация русских письменных источников по отечественной истории. – М.: Наука, 1975. – 281 с.
6. Медушевская О.М. Теоретические проблемы источниковедения. – М.: Изд-во Московского государственного историко-архивного ин-та, 1977. – 86 с.
7. Варшавчик М.А. О структуре источниковедческой критики // Источниковедение отечественной истории – М, 1980. – С.23–38.

8. Источниковедение истории СССР: Учебник для ист. спец. ун-тов и пед. ин-тов. / Под ред. И.Д. Ковальченко. – 2-е изд. – М.: Высшая школа, 1981. – 496 с.
9. Санцевич А.В. Методика исторического исследования. – К.: Наукова думка, 1989. – 248 с.
10. Корольов Б. Особові архівні фонди та їх відображення у путівниках і покажчиках // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвід. зб. наук. праць. – К., 2000. – Вип. 2. Архівознавчі читання. – С.85–90.
11. Войцехівська І. Пам'ятка дипломатичного джерелознавства // Україна дипломатична. – 2005. – Вип. V. – С.230–239.
12. Источниковедение: Пособие / Я.С. Калакура, И.Н. Войцехівська, С.Ф. Павленко та ін. – К.:Либідь, 2002. – 488 с.
13. Шепелев Л.Е. Проблемы источниковедческого изучения делопроизводственных документов государственных учреждений XIX – начала XX в. // Источниковедение отечественной истории. – М.: Наука, 1976. – С.248–271.
14. Макаручук С. Писемні джерела з історії України. – Львів, 1999. – 352 с.
15. Миронова И.А. Основные источники по истории внешней политики России конца XIX – начала XX века // Археографический ежегодник за 1965 год. – М.: Наука, 1966. – С.122–138.
16. Кан А.С. Газета как источник по истории международных отношений // Источниковедение. Теоретические и методологические проблемы. – М.: Наука, 1969. – С.466–477.
17. Черніков І.Ф. Основні джерела дослідження радянсько-турецьких відносин (1935–1970) // Український історичний журнал, 1970. – №11. – С.135–141.
18. Источниковедение истории СССР XIX – начала XX в.: Учеб. пособие для ист. фак. / Под ред. И.А. Федосова. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1970. – 469 с.
19. Черноморский М.Н. Источниковедение истории СССР. Советский период. – М.: Высшая школа, 1976. – 324 с.
20. Источниковедение истории СССР: Учебник для ист. спец. ун-тов и пед. ин-тов. / Под ред. И.Д. Ковальченко. – 2-е изд. – М.: Высшая школа, 1981. – 496 с.
21. Георгиев А.В. Источниковедческие проблемы изучения внешней политики России накануне Первой мировой войны: Автореф. дис. ...канд. ист. наук. – М., 1989. – 25 с.
22. Хевролина В.М. Донесения российских консулов в Боснии и Герцоговине как источник по истории их дипломатической деятельности (1856–1874 гг.) // Внешняя политика России. Источники и историография. – М.: Наука, 1991. – С.40–63.
23. Рыбаченко И.С. Переговоры М.Н. Муравьева в Париже и Берлине в 1897 г. (Сравнительный анализ русской, французской и германской дипломатической документации) // Внешняя политика России. Источники и историография. – М.: Наука, 1991. – С.65–83.
24. Источниковедение: Теория. Метод. Источники российской истории: Учеб. пособие / Данилевский И.Н., Кабанов В.В., Медушевская О.О., Румянцев М.Ф. – М.: Рос. гос. гуманитар. ун-т, 1998. – 702 с.
25. Голиков А.Г., Круглова Т.А. Источниковедение отечественной истории. – М.: РОССПЭН, 2000. – 438 с.
26. Никулин П.Ф. Теория и методика источниковедения в отечественной истории X – начала XX вв. / Учебное пособие. – Томск, 2000.
27. Недужко Ю.В. Державний центр Української Народної Республіки в екзилі (друга половина 40-х – 50-ті роки XX ст.). – Луцьк: Вид-во обласної друкарні, 2007. – 90 с.
28. Сідак В.С. Військова спецслужба ДЦ УНР в екзилі та її керівники (1926–1938 рр.) // Воєнна історія. – 2002. – №1. – С.1–5; №3–4. – С.10–21.
29. Будков Д.В. Слово правди про Україну. Міжнародно-інформаційна діяльність Української держави. 1917–1923 рр. / Д.В. Будков, Д.В. Веденєв. – К.: «К.І.С.», 2004. – 204 с.
30. Сідак В.С. Вронська Т.В. Спецслужба держави без території: Люди, події, факти. – К.: Темпора, 2003: Видавництво Національної академії СБ України, 2003. – 240 с.
31. Городиський Зенон. Українська Національна Рада. Історичний нарис. – К.: Видавничий дім «КМ Academia», 1993. – 98 с.
32. Рудик С.Я. Основні напрями допомоги українських організацій США та Канади українським біженцям і переміщеним особам у Західній Європі (1944–1946) / С.Я. Рудик // Українська діаспора. – 1997. – №10. – С.52–68.
33. Лендєл Мирослава Олександрівна. Політична взаємодія української етнічної групи та державної влади США в 1945–1991 рр. Дис. канд. іст. наук. 07.00.02 / Ужгород. держ. ун-т. – Ужгород, 1998. – 211 с.

34. Недужко Ю.В. Діяльність української діаспори щодо відновлення державної незалежності України (середина 40-х – початок 90х років ХХ ст.): дис. д-ра іст. наук: 07.00.01 / Недужко Юрій Вікторович; НАН України, Ін-т історії України НАН України. – К., 2009. – 498 арк.

35. Срібняк І.В. Військова діяльність уряду УНР в екзилі (1921–1923 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Срібняк Ігор Володимирович; Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 1995. – 216 с.

Гарнагіна С.А. Источники по истории международной деятельности экзильного центра УНР (1948–1992 гг.): историография проблемы

Проанализирована источниковедческая литература по истории международной деятельности экзильного центра УНР, выделены нерешенные проблемы, обозначены перспективы дальнейшего изучения вопроса.

Ключевые слова: экзильный центр УНР, международная деятельность, историография, исторические источники, источниковедческая литература.

Garnagina, S.O. Sources on the history of international activity exile center of UNR (1948–1992 years): historiography of the problem

In the article the source literary of the history of international activity exile center of UNR is analyzed, some unsolved problems are pointed; the prospects of further study of question are marked.

Key words: exile center of UNR, international activities, historiography, historical sources, source study literature.

УДК 930.1:94(477)»19»

Буряк Л.І.

Урбаністичні дослідження в контексті українського історіографічного модерну (60–ті роки ХХ ст.)

Розглядаються особливості та аналізується амбівалентність урбаністичних досліджень в історіографічній ситуації 1960-х років. Окреслюються риси українського модерну як явища в радянській історіографії.

Ключові слова: урбаністичні дослідження, радянська історіографія, український історіографічний модерн, Олена Компан.

Українська урбаністика як напрям історіографії, орієнтований на вивчення соціокультурного феномену міста та міського простору у його численних вимірах, має складну конфігурацію свого поступу. В сучасних умовах вона репрезентує один з найбільш актуалізованих сегментів наукових досліджень в Україні. Переконливим підтвердженням цього являються урбаністичні студії Я.Верменич, О.Журби, О.Карліної, Т.Портнові [1], конференції та проекти міжнародних фондів [2], присвячені історії міст як центрів культурного, економічного, політичного життя, громадської активності та сукупності досвіду різних поколінь.

Ретроспективний погляд на історію історичної науки свідчить, що до недавнього часу урбаністика займала маргінальні позиції, а імена вчених, які присвятили свою творчість проблемам розвитку міст, були відомі лише вузькому колу науковців. Серед них – історик Олена Станіславівна Компан, наукова діяльність якої розпочалась у період, який у вітчизняному історіографічному процесі можна назвати «українським радянським модерном». Його пік в українській історіографії припадає на 60–ті роки ХХ ст., коли на хвилі лібералізації суспільно-політичного життя окреслились нові тенденції та напрями в українській історичній науці, що відповідали світовим гуманітарним викликам. Основними рисами українського радянського модерну можна зазначити наступні: домінуюча національна складова у тогочасних дослідженнях, їхнє тематичне розмаїття, звернення до спадщини дореволюційних істориків, багато з яких були табуовані як «буржуазні націоналісти» або зазнали репресій після встановлення радянської влади. Український історіографічний модерн репрезентований спадщиною передусім таких вчених, як О.Апанович, М.Брайчевський, Я.Дзира, О.Компан, М.Марченко, Ф.Шевченко.

Науково-творчий доробок О.Компан займає особливе місце в історіографії, зокрема в українській радянській урбаністиці. На думку М.Брайчевського, О.Компан «найкраще і найглибше» володіла теоретичними підвалинами історіософії [3, с.429]. О.Апанович називає свою давню колегу по професійному цеху «філософом в історії» [4, с.422]. Домінантою наукової творчості вченої була урбаністична проблематика. Для О.Компан місто – не лише урбаністичний простір, Це – метафоричний образ, «яскрава квітка середньовіччя», загадку якої вона намагалася з'ясувати упродовж практично всієї науково-творчої діяльності. Розвитку середньовічних міст України присвячена значна кількість праць вченої [5], центральне місце серед яких займає докторська дисертація – монографія «Міста України в другій половині XVII ст.», надрукована на початку 1960-х років. Невипадково редактором цієї праці був відомий історик М.Марченко. На той час його праця, присвячена українській історіографії, що з'явилась у 1959 р., стала не просто подією у науковому житті, а сприймалась чимось на кшталт «інтелектуального вибуху», який спричинив значний резонанс та викликав численні рецензії у науковій періодиці» [6, с.476].

Серед ключових проблем у монографії О.Компан, були чисельність міст, співвідношення, соціальний та національний склад міського населення. Компаративістика, якою віртуозно володіла вчена, використовувалась нею з метою порівняння розвитку

українських міст, що мали свої особливості, зумовлені входженням до складу двох державних утворень, а саме Речі Посполитої та Російської імперії. Міста як осередки промисловості і торгівлі цікавили О.Компан у контексті суспільного поділу праці, організації міського ремесла, зародження нових форм виробництва, формування купецтва як верстви, завдяки якій формувалась та еволюціонувала урбаністична традиція. Щодо джерел нагромадження купецького капіталу, то вчена розглядає їх у контексті проблем, пов'язаних з процесом первісного нагромадження взагалі. Попри те, що найбільші прибутки приносила зазвичай не внутрішня торгівля, а міжнародна, в українських землях, як стверджувалось, цей процес мав свою особливість. На переконання О.Компан, як і деяких інших представників українського радянського модерну, купецький капітал в Україні формувався як результат інтенсивного розвитку внутрішнього ринку. Для підтвердження цієї гіпотези вчена посилює на одного з найбільш авторитетних та поважних тогочасних істориків – Ф.П. Шевченка, який стверджував, що українська торгівля середини XVII ст. формувалась саме за рахунок зв'язків між місцевими ринками [7, с.306].

У праці О.Компан підтримувалась не менш модерна точка зору щодо елементів меркантилізму та протекціонізму, які ненавбачливо прочитувались в універсалах Богдана Хмельницького. Завдяки цілеспрямованій політиці простежувалось прагнення гетьманської влади обмежити діяльність іноземного купецтва в українських землях, створюючи нагомисті сприятливі умови для місцевої торгівельної верстви.

Водночас коментарі щодо епохи первісного нагромадження капіталу XVII ст. були проникнуті гострою критикою. Наприклад, вчена писала: «У своєму прагненні до збагачення купці не хтували жодними засобами. Об'єктом купецького грабежу насамперед був дрібний виробник і споживач товару. Це був довгий і особливо тяжкий для народу процес грабежу, що відбувався як посередньо, так і безпосередньо. Власник ремісничої майстерні силою обставин змушений був продавати скупникові вироби оптом по ціні, продиктованій скупником. Таким чином, купецький капітал зростає на неоплаченій праці селян, ремісників і власників промислів. Продукти їх праці продавались по ціні, нижчій за ту, яка існувала на ринку, а різниця в цінах йшла в кишеню купців, їх агентів та взагалі всіх хто виступав на ринку у ролі посередника між виробником та споживачем» [7, с.329].

У монографії звертають на себе увагу гендерні сюжети, яких не могла оминати вчена. Вони були органічною складовою спадщини тих істориків, які своїми дослідженнями надихали її на урбаністичні студії і на праці яких вона спиралась. Серед них О.Левицький, бодай, був одним з найбільш послідовних і яскравих істориків, що урбаністичні процеси розглядав в органічній єдності з гендерними, аналізуючи стосунки між жінкою та чоловіком у тому числі й у контексті міського простору. Як пише О.Компан, серед судових справ Лівобережжя кінця XVII – початку XVIII ст., «О.Левицький наводить багато справ, які виникали між чоловіками і їх жінками на ґрунті незгод, зв'язаних з торгівлею. Жінки нарікають на те, що їх чоловіки рідко бувають дома, роз'їжджаючи з різним товаром, занедабують господарство, яке цілком залишається на них, жінок» [7, с.301].

Однією з перших О.Компан обґрунтувала висновок стосовно того, що розвиток українських міст пізньосередньовічної / ранньомодерної доби досяг значно вищого рівня і мав глибші наслідки, аніж прийнято було вважати відповідно до існуючої історіографічної концепції. Втім проблема полягала в тому, що численні українські міста, на відміну від західноєвропейських, так і не досягли у своєму розвитку того рівня, який б забезпечив бурхливий буржуазний розвиток. Констатуєчи недослідженість цього питання, вчена водночас інтуїтивно припускала, що відповідь може бути захована у площині вивчення козацтва як соціальної верстви. У відповідності до тогочасних історіографічних теорій, саме козацтво виконувало місію в економічному розвитку подібну до тієї, яку брали на себе міста. Застосовуючи порівняльний метод, О.Компан прагнула розглядати історію українських міст у контексті європейських та світових процесів. Вона ініціювала перегляд традиційної схеми дослідження, впроваджуючи новаторський підхід до однієї з бурхливих епох в історії України – XVI–XVIII ст.

Особливої уваги у монографії поміж іншим заслуговує вступ, де вчена разом із визначенням проблеми свого дослідження представила розлогий і ґрунтовний

історіографічний огляд. Значення його важко переоцінити, адже він виходив за межі домінуючої історичної концепції. У ньому поміж світоглядної позиції вченої та її методологічних підходів відбилась суперечлива багатоманітність історіографічної ситуації у тогочасному українському гуманітарному просторі. О.Компан намагається подолати існуючі стереотипи, вийти на новий рівень осмислення історичних процесів, залишаючись, як того вимагав час, у межах пануючої ідеологічної системи, поширеної на всі сфери наукового та суспільного життя, та її догматів. Вчена пише що головним завданням дослідження «є спроба, виходячи з лєнінського положення про XVII ст. «як новий період» російської історії, визначити елементи нового в житті феодальних міст України XVII ст.» [7, с.23]. Але тут же вона висуває провокативну, навіть для того часу, думку, а саме висловлює сумнів щодо правомірності поширення лєнінської концепції «нового періоду» на історію України XVII ст. На підтвердження своєї гіпотези наводиться простий, але переконливий та беззаперечний аргумент: «Якщо Лівобережжя після 1654 р. ввійшло до складу Росії і включилось таким чином в загальний напрям її економічного розвитку, то Правобережжя залишилось під владою Речі Посполитої і так чи інакше підлягало умовам життя цієї держави» [7, с.24].

Завдяки історіографічному огляду, представлено у монографії, відбувалось повернення з довготривалого забуття імен корифеїв української історичної думки другої половини XIX – початку XX ст., на чий науково-творчий доробок спиралась у своїх дослідженнях О.Компан. Серед них були В.Антонович, М.Владимирський-Буданов, М.Грушевський, О.Лазаревський, О.Левицький, М.Слабченко та інші. Хоча майже всі вони у відповідності до існуючої історіографічної класифікації, позиціонувались у тексті як представники «буржуазного націоналізму», або «близькі» до нього, тим не менш, їхній доробок уперше, через три десятиліття високо оцінювався та визнавався важливим внеском у розвиток історичної науки.

Рефлексії з приводу науково-творчої спадщини істориків, так званого, «буржуазного націоналізму» були позначені амбівалентністю, яка синтезувала позитивну характеристику з неодмінними критичними зауваженнями. Яскравим прикладом на підтвердження такого підходу були оцінки доробку О.Лазаревського та О.Левицького. Характеризуючи О.Лазаревського як «видатну постать», вчена водночас звертала увагу на його «певну непослідовність і суперечливість поглядів», зумовлену приналежністю до табору «буржуазних вчених демократично-просвітительського напрямку» [7, с.34]. Попри заздалегідь визначену критичну налаштованість щодо спадщини істориків дореволюційної доби, О.Лазаревському в ній відводилось все ж особливе місце. Не зупиняючись докладно на причинах такого «привілейованого статусу» історика, оскільки це тема вже іншого дослідження, зауважимо лише, що у історіографічному огляді О.Компан О.Лазаревський визначався як буржуазний вчений, котрий, позатим, зробив «значний вклад в розвиток історичної науки», «великий крок вперед» [7, с.34], віднайшов в архівах і опрацював значну кількість документів, які, у тому числі, безпосередньо відносились до історії міст. Стосовно О.Левицького так само дотримувалась поширена схема оцінок і історіографічної критики. Вчений визнавався «видатним архівознавством», проте далеким «від розуміння законів історичного розвитку людства», на світогляді якого «виразно позначилися антинаукові «теорії» про «одвічність ідеалів» українського народу і особливий шлях його розвитку» [7, с.35].

На тлі важливих науково обґрунтованих висновків, джерельної інформації, академічних викладів у працях О.Компан цінним є антропологічний чинник, а саме відображення особистого ставлення авторки до об'єкту дослідження – міста, Києва зокрема. Це – лютюв, захоплення, зачарування кризь призму історії, власного інтелектуального оточення, особистого життя. Київ, на думку вченої, – одне з «вічних міст», в якому, як ніде, відчувається еманация багатьох попередніх поколінь [8, с.417]. Архітектуру міста вчена сприймає як «інформацію з генетичним кодом», позначену «мовчазною присутністю міських людей» [9].

Урбаністикою просякнуті численні її тексти, якої б проблеми не торкалась вчена. У науковому доробку О.Компан урбаністика виступає основним ґрунтом, на якому вибудовувалась більшість дослідницьких сюжетів, будь-то нагадування про пам'ять, на яку заслуговувала Галшка Гулевичівна, чи рецензія на багатотомне видання «Історія українського містечтва». В історично-публіцистичному образі Галшки Гулевичівни

вчена, скориставшись особливостями напівакадемічного жанру, обраного для нарису, реконструювала деякі риси власного автопортрету. Відкриваючи вже вкотре забуту киянку, щедрому дару якої завдячувала своїм існуванням Києво-Могилянська академія, О.Компан, передала не лише своє захоплення жіночим вчинком, але й Містом, як духовно-культурним простором, який дозволяє жінці реалізувати свої мрії.

На думку вченої, до Києва Галшка повинна була б мати такі ж самі почуття, як і сама вчена. «Не відомо, чому вона покинула Київ, — писала О.Компан, — який, слід думати, любила: тут минула її молодість. У розквіт міста вона пожертвувала свою спадщину. Із скупих відомостей про неї вимальовується образ духовно багатой, освіченої, інтелігентної, вольової жінки. Свій «фундуш» вона зробила всупереч волі родичів, бо ж було заведено віддавати маєтність на монастир або церкву, або залишати в спадок дітям, онукам. Галшка натомість подбала про освіту дітей співгромадян і до того ж в умовах, коли подібна акція викликала незадоволення польського уряду, що намагався не допускати українських шкіл на окупованій території» [10, с.391].

Хоча одна з головних праць О.Компан з'явилась у 1963 р. на хвилі лібералізації суспільно-політичних процесів в Україні, проте їй судилась складна доля, як і самій авторці. Оглядаючи науково-творчу спадщину вченої, можна констатувати свого роду «казус» Олени Компан. Подібне явище в науці відомо як «непотрапляння в час». Випереджаючи час, тематика досліджень вченої, її методологія, міркування, гіпотези, висновки виходили за межі пануючих тогочасних стереотипних уявлень, конструкцій, вимог. Як відомо, час з відповідною політичною системою, навіть коли усвідомлюються його особливості з дотриманням основних позицій ідеологічного канону, рідко пробачає подібну зухвалість харизматичним постатям. Результатом стало звільнення у 1972 р. О.Компан з Інституту історії України за офіційним формулюванням «скорочення штату». Урбаністичні студії потрапили у стан «очікування». Відбувся розрив історіографічної традиції, що знову вкотре дистанціювало українську історичну науку від процесів у світовій гуманітаристичній. Втім той же неблаганний час врешті-решт все розставляє на свої місця. Вітчизняні дослідження 60-х років ХХ ст., присвячені вивченню українського міського простору, виступають невід'ємною складовою історіографічної традиції, сприяють подальшому поступу української урбаністики.

Список використаних джерел

1. Верменич В.Я. Історичне місто як об'єкт регіональних досліджень / В.Я. Верменич // Історія України: маловідомі імена, події, факти. — К., 2000. — Вип. 10. — С.73–87; Її же: Історична урбаністика в Україні: теорія містознавства і методика літочислення. — К.: Інститут історії України, 2011. — 306 с.; Карліна О. Роль міста в аграрному суспільстві: деякі аспекти проблеми / О.Карліна // На службі Кліо. Збірник праць на пошану Л.Вінара. — Київ — Нью-Йорк — Торонто — Париж — Львів, 2000. — С.493–501; Портнова Т. Міське середовище і модернізація: Катеринослав середини ХІХ — початку ХХ ст. / Т.Портнова. — Дніпропетровськ: Інновація, 2008. — 104 с. тощо.
2. Всеукраїнська науково-практична конференція «Київ у соціокультурному просторі ХІХ–ХХІ століття: національний та європейський контексти», 12 квітня 2012 р. [М–во освіти і науки, молоді та спорту України, КМДА, Київський університет імені Бориса Грінченка]; Міжнародна конференція «Місто вчора, сьогодні, завтра: пам'ять в урбаністичному просторі», 19–20 листопада 2012 [Представництво Фонду Гайнріха Бюлля в Україні] тощо.
3. Брайчевський М. Пам'яті Олени Компан / М.Брайчевський // Історик Олена Компан: матеріали до біографії. / Упоряд. Я.Компан. — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська акад.», 2007. — С.429–436.
4. Апанович О. Спогади про видатну вчену і незвичайну особистість / О.Апанович // Історик Олена Компан: матеріали до біографії. / Упоряд. Я.Компан. — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська акад.», 2007. — С.422–428.
5. Компан О. Участь міського населення у визвольній війні українського народу 1648–1654 рр. / О.Компан. — К.: Видавництво АН УРСР, 1954. — 112 с.; Компан О. Книги з історії Львова / О.Компан // Вісник АН УРСР. — 1957. — №8. — С.69–73; Компан О. Міста України в другій половині ХVІІ ст. / О.Компан. — К.: Видавництво АН УРСР, 1963. — 387 с.; Компан О. О некоторых особенностях социально-экономического развития городов Правобережной и Левобережной Украины в ХVІІ–ХVІІІ вв. / О.Компан // Города феодальной России. — М., 1966. — С.350–362 (у співавтор.); Компан О. Місто стольне козацьке // Пам'ятники України. — 1970. — №3. — С.39–42 (у співавтор.);

Компан О. Общие черты исторического развития средневековых городов Грузии и Украины / О.Компан // Из истории украинско-грузинских связей. — К., 1971. — С.54–63.

6. Войцехівська І., Закринична І. Творчість, перервана на злеті. Невідома і відома праця Михайла Марченка / І.Войцехівська, І.Закринична // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. Бібліотека Ейдосу. Вип. 3. — К.: Інститут історії України НАН України, 2009. — С.476–483.

7. Компан О. Міста України в другій половині ХVІІ ст. / О.Компан // Історик Олена Компан: матеріали до біографії. / Упоряд. Я.Компан. — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська акад.», 2007. — С.21–356.

8. Компан О. Український ренесанс. Роздуми історика над проблемами мистецтвознавства / О.Компан // Історик Олена Компан: матеріали до біографії. / Упоряд. Я.Компан. — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська акад.», 2007. — С.416–421.

9. Співзвучні думки щодо цих понять знаходимо вже значно пізніше у праці визнаного і широко відомого медієвіста А.Гуревича (Средневековый мир: культура безмолвствующего большинства. — М.: Искусство, 1990. — 395 с.).

10. Компан О. І не забудьмо Галшку / О.Компан // Історик Олена Компан: матеріали до біографії. / Упоряд. Я.Компан. — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська акад.», 2007. — С.388–393.

Буряк Л.І. Урбаністическіе дослідження в контексті українського історіографічного модерна (60–е роки ХХ в.)

Рассматриваются особенности, и анализируется амбивалентность урбаністических исследований в историографической ситуации 1960–х годов. Очерчиваются черты украинского модерна как явления в советской историографии.

Ключевые слова: урбаністическіе дослідження, советская историография, украинский историографический модерн, Елена Компан.

Buryak, L.I. Urban studies in the context of the Ukrainian historiographical modern (60–th years of the XX–th century)

The article considers the main peculiarities and the ambivalent of the urban studies in the context of the historiographical situation of the 1960–th. The features of the Ukrainian modernism as a phenomenon in the Soviet historiography is outlined.

Key words: urban studies, soviet historiography, Ukrainian historiographical modernism, Olena Kompan.

УДК 930:94(477) «1991–2012»

Дмитрушко О.М.

Проблема торгівельно–економічної співпраці України з Європейським Союзом: історіографія питання

Розкривається проблема торговельно–економічної співпраці України з Європейським Союзом, проаналізовано історіографічні аспекти взаємовідносин та входження України до європейського економічного співробітництва.

Ключові слова: Європейський Союз, СОТ, «Східне партнерство», інвестиції, євроінтеграція.

Державотворчі процеси, що розгорнулися в Україні з початку 1990–х років, супроводжувалися значним зростанням у суспільстві зацікавленості до зовнішньополітичного курсу, до набуття Україною власної європейської ідентичності. Об'єктивна необхідність вимагає поступового, але неухильного включення економіки України до системи міжнародного поділу праці (МПП), світових інтеграційних процесів. Нинішня ситуація характеризується глобальною трансформацією усіх країн світу до нового якісного стану, нового типу цивілізації третього тисячоліття. На даному етапі історичного процесу має інтеграція України в Європу. Україна широким фронтом виходить на західноєвропейський соціально–економічний простір. Таким чином, самостійність України зовсім не означає її самоізоляції на міжнародній арені. Сучасні тенденції світового розвитку ставлять перед Україною нові проблеми та потребують від неї активної участі в їх вирішенні.

Економічні аспекти проблем європейської інтеграції України перебувають у центрі уваги багатьох науковців. Зокрема, Л.Гальперіна [1], І.Сторов [4], М.Калина [7], В.Онищенко [12], В.Папп [13] розглядали різні аспекти проблеми відповідності української економіки європейським вимогам та напрямки необхідних системних зрушень. О.Гладський [2], О.Ковальова [8], В.Сіденко [13] зосередили увагу на потенційних можливостях України щодо реалізації євроінтеграційних амбіцій. Зовнішньоторгівельні аспекти взаємовідносин України та ЄС розглянули у своїх наукових працях Н.Гончаренко [3], С.Науменко [9], О.Шнирков [18].

Питанням законодавчого оформлення торговельно–економічних зв'язків присвячене монографічне дослідження «Європейська інтеграція: організаційні засади». Зокрема зазначається, що 14 червня 1994 р. між Україною та ЄС було укладено Угоду про партнерство та співробітництво. А на період ратифікації цієї угоди 1 червня 1995 р. було укладено Тимчасову Угоду про торгівлю, що вступила в дію 1 лютого 1996 р. На думку автора, це є дуже важливим, оскільки ЄС є другим найбільшим торговельним партнером, після Росії, України. Так, лише в 1994 р. торговий оборот України та ЄС зріс на 20% і становив 2,572 млн. ЕКЮ, а за 1995 р. експорт України в країни Європейського Союзу зріс на 35%. Проте, частка України в зовнішньоторгівельному обороті ЄС становить усього 0,42% загальної торгівлі ЄС. Як зазначає автор, прямі інвестиції в Україну, порівняно з іншими країнами Центральної та Східної Європи, досить малі і не мають істотного значення для економіки України [4, с.82–82].

Окрім того, в дослідженні В.Копійки відзначається, що в листопаді 1994 р. ЄС ухвалив спільну стратегію щодо України, а в грудні 1996 р. – План дій, який висловлював підтримку незалежності та територіальній цілісності, демократичним, політичним та економічним перетворенням в Україні та її інтеграції до світової економіки. Положення про економічне співробітництво в УПС передбачали не лише утворення необхідної мережі інституціональних механізмів та правової бази співробітництва, а й заходи, що гарантували ринок ЄС від надмірного імпорту з України «чутливих товарів». 15 липня 1997 р. було підписано угоду між Україною та ЄОВС про торгівлю продуктами сталеварної промисловості. Аналогічна угода була підписана відносно текстильної

продукції. Також автор зазначає, що незважаючи на постійне зростання товарообігу, в якому торгівля з ЄС в загальному об'ємі української торгівлі зростає з 15% в 1995 р. до 24,5% у 2002 р., Україна продовжує займати в торгових преференціях ЄС менше одного відсотка. Також автором проводиться аналіз УПС. Відмічається, що з економічної точки зору УПС практично нічим не відрізняється від звичайної торговельної угоди і є лише дешево модернізованою формою стандартних неpreferenційованих угод. За рівнем своїх економічних можливостей УПС поступається угодам про асоціацію, що передбачають автономні преференції, які ЄС підписав з рядом країн, що розвиваються, угодам про митний союз та вільну торгівлю з Туреччиною та Ізраїлем [9, с.323–324, 331–332].

В колективному дослідженні «Україна – Європейський Союз: економіка, політика, право» розкриваються аспекти, пов'язані з основними формами економічного співробітництва України з європейським Союзом. Відзначається, що протягом 1994–2000 рр. питома вага країн ЄС у зовнішній торгівлі зростає: в експорті України з 9 до 16,2%, в імпорті з 13,3 до 20,6%. В 90–х р. ХХ ст. основними партнерами України були Німеччина, Італія, Великобританія та Франція. У 2004 р. основними партнерами стали Італія, Німеччина, Польща та Угорщина. Відзначається, що на початку ХХІ ст. Європейський Союз залишався найбільшим іноземним інвестором в Україні, який інвестує більше, ніж США та Росія разом. Так, за даними Держкомстату України, на 01.01.2001 р. обсяг прямих іноземних інвестицій з країн–членів ЄС становив 1415,7 млн. дол. США, на 01.01.2005 р. – 4795,1 млн. дол. США. Це становило 54,1% загального обсягу прямих іноземних інвестицій в українську економіку. Крім того, розглядаються економічні критерії вступу країн субрегіону до ЄС. Зазначається, що умовами вступу є: лібералізація цін, відсутність бар'єрів для відкритого ринку, макроекономічна стабільність та ін. [19, с.36, 38, 45].

Значну увагу економічній співпраці України та Європейського союзу приділив у своїй монографії «Україна на шляху до європейської та євроатлантичної спільноти» І.Тодоров. Автор зазначає, що протягом 2001–2004 рр. важливою особливістю співробітництва України з ЄС та його новими державами–членами стало прискорення темпів зростання взаємної торгівлі, коли щорічний приріст товарообігу складає понад 16–18%. Не в останню чергу це пов'язано з лібералізацією торговельного режиму в Україні на основі принципів СОТ та європейських стандартів. Проте, частка України у торгівлі ЄС на початку ХХ ст. залишалася незначною і складала лише близько 0,5% від загального обсягу зовнішньоторгівельних операцій Євросоюзу. Україна поки що не зайняла належного місця як торговельний партнер ЄС. Це зумовлено, передусім, неефективною структурою українського експорту та недостатніми темпами реструктуризації національного виробництва [17, с.46].

Окрім того, І.Тодоров зазначає, що на початку ХХ ст. одним з пріоритетів України залишалось вирішення проблеми оптимізації структури торгівлі товарами у напрямі підвищення частки продажу товарів середньої та високої технологічності. В експорті України до 15 «старих» країн ЄС домінували поставки мінеральних продуктів (25,5% від загального експорту до країн ЄС), неблагородних металів та виробів з них (24,9%), текстилю та текстильних виробів (11,3%), меншою мірою – машин, устаткування та механізмів (8,6%). За 2003 р. зовнішньоторгівельний товарообіг з країнами ЄС склав 10,4 млрд. дол. США, що на 36,9% або на 2,8 млрд. дол. США більше аналогічного періоду 2002 р. Обсяги експорту товарів з України до країн ЄС у 2003 р. порівняно з 2002 р. зросли на 29,2% (на 1031,2 млн. дол. США.) і склали 4,6 млрд. дол. США, а відповідні обсяги імпорту товарів збільшились на 43,7% (на 1763,1 млн. дол. США) і склали 5,8 млрд. дол. США. Традиційно головними зовнішньоторгівельними партнерами України серед країн ЄС (більше половини загального обсягу торгівлі) були Німеччина, Італія та Великобританія [17, с.47].

Питанням торгівлі та інвестиційного співробітництва присвячене дослідження І.Софіщенко «Співробітництво України – ЄС: особливості сучасного етапу та можливості для територіальних адміністративних одиниць». У статті проаналізовано основні тенденції економічного співробітництва країни з Європейським Союзом. Відмічається, що протягом 2005–2007 рр. чітко окреслилися структурні вади зовнішньоторгівель-

ного співробітництва, які зумовили зростання негативного торгового сальдо. Товарна структура торгівлі товарами, яка має незначні темпи диверсифікації, демонструє стійке домінування в експорті з України в ЄС енерго- та трудомістких товарів, а в імпорті з ЄС – капітало- та наукомістких товарів. Автор повідомляє, що економічне зростання пов'язане з інтенсифікацією інвестиційного співробітництва з Євросоюзом. Після 2004 р. зростають обсяги взаємних потоків прямих іноземних інвестицій України та ЄС. У I півріччі 2008 р. в економіку України іноземними інвесторами вкладено \$6,8 млрд. прямих інвестицій, у т.ч. із країн ЄС надійшло \$5,6 млрд. (83,5% загального обсягу). В дослідженні також значна увага приділяється економічному співробітництву окремих регіонів України з Європейським Союзом. Згідно з даними Держкомстату, за обсягами торгівлі товарами з країнами ЄС до першої п'ятірки належать Донецька, Дніпропетровська, Запорізька, Закарпатська та Львівська області. Водночас, на країни Євросоюзу припадає понад 50% ЗТО у Закарпатській, Івано-Франківській, Тернопільській та Львівській областях. Вузкість географічного простору і незначна географічна диверсифікація експорту та торгівлі з ЄС є перешкодою для стабільного розвитку торговельних відносин і поглиблення інтеграції [15, с.32–33].

Економічні проекти в рамках «Східного партнерства» ЄС розкрито в колективному дослідженні авторів «Східне партнерство ЄС: додаткові можливості для євроінтеграції України». Зазначається, що участь у «Східному партнерстві» матиме позитивні наслідки для України, якщо стане додатковим стимулом в імплементації угоди про поглиблену зону вільної торгівлі. Україна ще має розробити план виконання угоди і розпочати його втілення. Цей процес може уповільнитись через наявність великої кількості важливих для української економіки питань (на відміну від інших країн «Східного партнерства», структура та розмір економік яких є простішими та меншими). «Східне партнерство» може сприяти процесу імплементації домовленостей щодо угоди про поглиблену зону вільної торгівлі, подоланню наслідків економічної кризи та реформуванню економіки [16, с.39].

Аналіз вибору євроатлантичної інтеграції України розкривають у своєму дослідженні М.Мальський та А.Пехник. Поряд зі стратегічним вектором європейської інтеграції, у зовнішній політиці України зберігають своє значення також розвиток та поглиблення взаємовигідних зв'язків з Росією. При цьому не слід забувати про певне зниження ролі Російської Федерації навіть у просторі СНД, а отже – увага повинна приділятися співробітництву з усіма державами СНД, а не обмежуватися співпрацею з Росією. Стратегічно важливими є зв'язки України з країнами Центральної та Східної Європи, котрі пов'язані з Україною не лише спільною історією, але й низкою схожих проблем (зокрема, залежністю від енергоносіїв, а також наявністю військово-політичного тиску з боку Росії), що само по собі полегшуватиме Україні процес знаходження з ними спільної мови. Особливо зацікавлені в європейській та євроатлантичній інтеграції України нові країни-члени ЄС і НАТО, котрим явно не вигідний їх теперішній напівбуферний статус «на межі цивілізованого світу». Зазначається, що Європейська інтеграція України обов'язково повинна враховувати процеси глобалізації сучасної світової економіки, враховувати їх основні тенденції, позитиви, негативи та суперечності. Слід пам'ятати про дві сторони глобалізаційних процесів: з одного боку, глобалізація сприяє розширенню торгівлі товарами, послугами, інформацією, технологіями та капіталом, з іншого боку – вона ж обумовлює поглиблення розмежування світу та збільшує відставання бідних держав від багатих, причому відставання не лише у чисто меркантильному розумінні, в плані доходів, але й у технологічній сфері, оскільки менш розвинуті країни виявляються виключеними з синергічних ефектів спільного технологічного розвитку. За умови прискорення науково-технічного прогресу політика запозичення технологій остаточно втрачає будь-який сенс і стає відверто безперспективною, призводячи до все глибшого відставання, оскільки запозичені технології стають морально застарілими ще на етапі запозичення та впровадження у виробництво [11, с.5].

Я.Жіліло відмічає, що першочерговим завданням для України у сфері європейської інтеграції є суттєве поглиблення економічного спрямування стосунків між Україною та ЄС. Здійснення у пріоритетному порядку низки кроків, які сприятимуть встановленню

взаємовигідної економічної співпраці, стане продуктивним підґрунтям для реалізації «нової хвилі» соціально-економічних перетворень, орієнтованих на впровадження в Україні економіко-правового середовища, сумісного з нормами та стандартами Європейського Союзу. Зазначений орієнтир має бути врахований у процесі остаточного формування нової посиленої угоди між Україною та ЄС щодо практичного формування зони вільної торгівлі нашої держави та Європейського Союзу. Активізація торгівлі з ЄС може стати сприятливим чинником для української економіки у період після-кризового відновлення. Проте, це можливо лише за умови забезпечення поступовості у зниженні рівня тарифного захисту українського ринку та адекватного перехідного періоду, протягом якого має відбуватися досягнення економікою України системних параметрів конкурентоспроможності [6, с.134].

Таким чином, проблема торгово-економічного співробітництва України з ЄС розроблялась дослідниками протягом усього часу співробітництва. Враховуючи, що даний напрямок відносин є досить динамічним, тому постійно з'являються нові дослідження, що висвітлюють окремі аспекти торгово-економічного співробітництва.

Список використаних джерел

1. Гальперіна Л. Європейський вибір України та можливості дотримання Маастрихтських критеріїв з точки зору внутрішньої макrorівноваги / Л.Гальперіна // Стратегія розвитку України. – 2005. – №1. – С.35–41.
2. Гладський О. Основні умови та фактори здійснення євроінтеграційного вибору України / О.Гладський // Вісник НАДУ при Президенті України. – 2005. – №3. – С.94–101.
3. Гончаренко Н.І. Інтеграційний вектор України: гравітаційна модель зовнішньої торгівлі країн Європейського Союзу та України / Н.І. Гончаренко // Актуальні проблеми економіки. – 2008. – №1. – С.78–84.
4. Євроінтеграція організаційні засади.
5. Сторов І.Ю. Україна в світлі європейських індикаторів науково-технічного розвитку / І.Ю. Сторов // Наука та наукознавство. – 2008. – №1. – С.3–10.
6. Жаліло Я.А. Євроінтеграційні перспективи України: від декларацій – до дій – Стратегічні пріоритети. – 2009. – №3 (12). – С.129–135.
7. Калина М. Євроінтеграційна політика України в контексті необхідності досягнення відповідності копенгагенським критеріям Європейського Союзу / М.Калина // Вісник НАДУ при Президенті України. – 2005. – №1. – С.346–352.
8. Ковальова, О.О. Європейська стратегія сусідства: нові можливості для України / О.О. Ковальова // Стратегічна панорама. – 2004. – №4. – С.29–34.
9. Копійка В.В. Європейський Союз: Досвід розширення і Україна. – К.: Юрид. думка, 2005. – 448 с.
10. Науменко С.В. Стратегія забезпечення зовнішньоекономічної безпеки України за умов інтеграції до Європейського Союзу / С.В. Науменко // Регіональна економіка. – 2007. – №4. – С.26–33.
11. Мальський А. Стратегічні зовнішньополітичні та зовнішньоекономічні вектори України у системі світових інтеграційних процесів / Маркіян Мальський, Андрій Пехник // Вісник Львів. Ун-ту. Серія міжнародні відносини. – Вип. 25. – 2008. – С.3–8.
12. Онищенко В.П. Україна у координатах Європейського Союзу / В.П. Онищенко // Зовнішня торгівля: право та економіка. – 2008. – №3. – С.5–14.
13. Папп В.В. Структурна трансформація економіки України у контексті євроінтеграційних процесів / В.В. Папп // Регіональна економіка. – 2008. – №1. – С.23–30.
14. Сіденко В.Р. Потенціал економічного розвитку України в контексті європейської інтеграції / В.Р. Сіденко // Фінанси України. – 2007. – №9. – С.143–150.
15. Софіщенко І. Співробітництво України – ЄС: особливості сучасного етапу та можливості для територіальних адміністративних одиниць / Ірина Софіщенко // Економічний часопис – XXI. – 2009. – №1–2. – С.32–37.
16. Східне партнерство ЄС: додаткові можливості для євроінтеграції України / [І.Ф. Газізуллін, М.М. Гончар, О.В. Коломієць [та ін.]; за ред. В.Мартинюка; Укр. незалеж. центр політ. дослідж. – К.: Агентство «Україна», 2009. – 84 с.

17. Тодоров І.Я. Україна на шляху до європейської та євроатлантичної спільноти: Монографія / І.Тодоров. – Донецьк: ДонНУ, 2006. – 268 с.

18. Шнирков О. Створення поглибленої зони вільної торгівлі між Україною та ЄС: передумови та наслідки / О.Шнирков, А.Копистир // Міжнародний огляд. – 2008. – №1. – С.3–14.

19. Шнирков О. Україна – Європейський Союз: економіка, політика, право: Монографія / О.Шнирков, В.Копійка, В.Муравйов. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2006. – 268 с.

Дмитрушко А.М. Проблема торгово-экономической сотрудничества Украины с Европейским Союзом: историография вопроса

Освещается проблема торгово-экономического сотрудничества Украины с Европейским Союзом, проанализированы историографические аспекты взаимоотношений и вхождения Украины в европейское экономическое сотрудничество.

Ключевые слова: Европейский Союз, ВТО, «Восточное партнерство», инвестиции, евроинтеграция.

Dmytrushko, O.M. Problem trade and economic cooperation Ukraine with the European Union: historiography of question

The article reflects the problem of trade and economic cooperation between Ukraine and the European Union. Analyzed historiographical aspects of relations and Ukraine's entry into the European Economic Cooperation. Also, the study highlights the process of Ukraine's accession to the European Economic Cooperation.

Key words: European Union, WTO, «Eastern Partnership», investments, European integration.

УДК 50(091)

Звонкова Г.Л.

Праці Г.М. Доброва як теоретико–методологічна база розширення тематики історичних досліджень

Показано як історично формувалось наукознавство як науковий напрямок. Оцінено роль робіт Г.М. Доброва для поглибленого вивчення історії науки і техніки.

Ключові слова: наукознавство, методологія, наука, історія науки і техніки, інформація, знання.

Наукознавство, як самостійна наукова дисципліна, сформувалось тоді, коли увесь світ вступив до науково–технічної революції (НТР). Г.М. Добров був першим ученим України, який звернувся до історії зародження і розвитку наукознавства. З середини ХХ ст. (загально прийнятий відлік початку НТР) наукознавство виступило як принципово новий метод науки. Він збагатив його методологічний методами, що лежать в основі пізнання дійсності, мають практичну значимість. Можна сказати: наукова спадщина Г.М. Доброва стала інструментарієм у визначенні ролі науки як головної сили соціально–економічних перетворень суспільства. Вчений обґрунтував неперевершене теоретичне і прикладне значення наукознавства. Він визначив роль нової наукової дисципліни як галузі науки, що істотно впливає на розвиток концепцій і комплексних методів науково–технічного прогнозування. Усе це вчений–новатор розвинув у працях, які написані ним одноосібно або у співавторстві з іншими видатними вченими другої половини ХХ ст. Варто принципово підкреслити одну особливість його робіт – у переважній більшості з них вони містять історико–науковий аспект. Цим можна визначити спорідненість і органічну єдність власне наукознавства з історією науки і техніки [1–12].

Оцінюючи внесок Г.М. Доброва у формування наукознавства, як об'єкта, що має свій предмет і методи, варто відзначити, що під впливом його робіт наука про науку перетворилась на комплексну наукову дисципліну. Її наукові результати набули теоретико–методологічного значення, без яких не може працювати ні одна галузь наукового пізнання. До неї проявляють інтерес учені й організатори інших наук, проводячи дослідження у певній галузі. І це не випадково, оскільки сьогодні наукові знання стали ключовим джерелом інноваційного розвитку, безпосереднім фактором суспільних трансформацій, що породжує необхідність принципово нового аналізу науки, здатного сконцентрувати увагу на практичній функції наукознавства. Ця функція остаточно перетворила науку в суб'єкт соціального управління і відповідної державної політики [13, с.3–4].

Але давайте подивимось у глибину століть. З того часу, коли у XVII ст. філософ і природодослідник Френсис Бекон проголосив «Наука – сила!», людство відчувало радикальні революційні сплески під впливом перетворень в галузі науки і техніки. Підтвердженням цього є впровадження парової машини, відкриття Фарадеєм і Максвеллом електромагнітної теорії та ін. Резерфорд, Ейнштейн і Бор – започаткували епоху ядерної енергії. Ідеї Норберта Вінера створили передумови комп'ютерної революції другої половини ХХ ст. Генетична, лазерна, біологічна революції істотно змінили погляд людини на Всесвіт, його структуру і характер перетворень, які відбуваються під впливом нових знань. Тільки завдяки науковому підходу, стверджував Г.М. Добров, можна сконцентрувати накопичений досвід змістовного аналізу явищ науки і техніки, багажу знань і методів, їх правильне застосування для обґрунтування закономірностей реалій кожного етапу розвитку науки. Крім того, тільки завдяки традиційним дослідженням історії науки і техніки можна зібрати великий обсяг конкретного матеріалу про наукові відкриття і винаходи, здійснені протягом тривалого періоду вченими багатьох країн. При цьому необхідно вести спостереження спадкоємності і долі багатьох науково–технічних ідей, їх повторних відкриттів і дублювання. Усе це підлягає аналізу з точки зору організації та ефективності наукового процесу на різних етапах і рівнях

його розвитку. Таким чином, узагальненням творчої спадкоємності народжувався новий науковий напрямок, що отримав назву «наукознавство» [12, с. 6–8].

На шляху до самостійності як науки наукознавство набувало комплексності. Воно збагачувалося спробами англійського вченого Френсиса Голтона внести кількісні статистичні методи у вивчення процесу розподілу видатних вчених серед діячів різного часу. Ним же запропоновано явище, що було назване повторним науковим відкриттям. Д.І. Менделєєв у серії своїх праць звертав увагу на необхідність вивчати структуру наукових установ, закономірності розширення складу дослідників та ін. Історичну і практичну зацікавленість викликає конкретний внесок в наукознавство російського вченого–хіміка П.І. Вільдена. Зокрема, питомої ваги відкриттів, зроблених у фізиці та хімії, в якому віці і в яких країнах усе це здійснювалось. З часу видання наукових праць В.М. Бехтерева, В.І. Вернадського, В.Оствального, Дж.Бернала Б.М. Гессена, А.Лотка, було сформульовано концепцію сучасної науки як потужної організаційної сили науково–технічного розвитку. Це передбачало у найкоротші терміни за рахунок концентрації наукового потенціалу, умілої координації зусиль, досягти ефективної організації досліджень і проектно–конструкторських розробок. У роки Другої світової війни і післявоєнний період, на етапі науково–технічної революції, проблеми наукового підходу до організації і управління наукою актуалізувалися і знайшли відображення у працях А.П. Александрова, С.І. Вавілова, П.Л. Капиці, М.В. Келдиша, Б.Є. Патона, М.М. Семенова та ін. Ідеї цих видатних організаторів сучасної науки відомі далеко за межами країн СНД. Неперевершене значення ідей цих особистостей полягає в тому, що у їх працях визначено фактори, які сприяють розвитку наукознавства в епоху НТР [12, с. 9–15].

Українська наукова школа наукознавців бере свій початок з діяльності Г.М. Доброва. У 1950 р. він закінчив механічний факультет Київського політехнічного інституту, через три роки – аспірантуру за спеціальністю історія науки і техніки. Захист дисертації з цього напрямку і подальші його дослідження привели до усвідомлення необхідності дати відповідь на вимоги НТР і виробити інструментарій, за допомогою якого можна було не лише вивчати глибше історію науки і техніки, а й виробити наукові підходи до науково–технічного прогнозування їх розвитку. З 1965 р. у нього з'являється низка його праць з проблем організації науки та переробки історико–наукової інформації. У 1966 р. Г.М. Добров зі своїми учнями і співробітниками В.М. Клименюком, Є.І. Левіним Л.П. Смирновим, та видали монографії: «Машинные методы переработки историко–научной информации» (1969) та «Машинные методы анализа информации об опыте научно–технического развития» (1972). Авторами запропоновано конкретні методи використання обчислювальної техніки для обробки науково–технічної інформації. З виходу у світ робіт Г.М. Доброва поглиблювався інтерес дослідників до наукознавчих питань не лише в Радянському Союзі, а й за кордоном. Одержані ним пріоритетні результати дістали широке визнання в країні і за кордоном. Окремі з його робіт перевидані іноземними мовами. Створена Г.М. Добровим українська школа наукознавців продовжує розвивати теоретико–методологічні основи і прикладні методи удосконалення й перебудови соціально–економічного механізму науки. До цієї школи сьогодні належить 10 кандидатів і понад 50 кандидатів наук [15, с. 4, 6–7].

Аналізуючи роль і місце наукознавства в системі наук, Г.М. Добров у книзі «Наука о науке. Начала науковедения» з єдиних системних позицій обґрунтував увесь комплекс проблем «самопізнання науки», «науки про науку», «теорії науки», «наукознавства» від стратегії державної політики відносно науки до «технології» індивідуальної творчої діяльності вчених. У цій фундаментальній праці він показав: що таке інформаційна система наукового процесу?; що таке наукова політика?; як розвиваються тенденції розвитку науки і наукових кадрів?; організацію праці людей науки; яке значення має прогноз як наукове знання?; моделі перебудови науки тощо [12, с. 4, 301–302].

Особливу цінність, як теоретико–методологічна оцінка науково–технічного потенціалу, має монографія «Научно–технический потенциал: структура, динамика, эффективность». Книга написана колективом вчених–дослідників на замовлення ООН з питань освіти, науки і культури (структура ЮНЕСКО). Її цінність полягає в тому, що це, по суті програма з наукознавства, над якою працювали 23 дослідники Радянського Союзу і 18 вчених інших країн–учасниць міжнародного проекту ЮНЕСКО

«Міжнародне порівняльне дослідження організації та діяльності дослідницьких груп». Таким чином згадана книга є не що інше як програма з наукознавства, над якою працював інтернаціональний колектив учених. Результатом такої співпраці стало видання книги російською, англійською та іспанською мовами, де представлено матеріали про розвиток окремих аспектів науково–технічного потенціалу різних країн. Наукова праця охопила комплекс проблем, які в цілому дають повну уяву про динаміку ефективності науки, роль і місце вчених у дослідницьких колективах, професійну мобільність наукових кадрів, інформатику і технології науково–дослідних і дослідно–конструкторських робіт. Вперше вітчизняна історіографія поповнилась відомостями про науково–технічний потенціал як систему ресурсів досліджень і розробок, тематичної динаміки дослідницьких груп і наукових шкіл. Особливістю колективної праці є те, що в ній відображено загальні проблеми країн при формуванні і результативності використання науково–технічного потенціалу, як складову світового виміру інноваційних перетворень суспільства [11, с. 3, 346–347].

Матеріали монографії «Научно–технический потенциал: структура, динамика, эффективность» для дослідників і спеціалістів є теоретико–методологічною основою проблемно–орієнтованих оцінок науково–технологічного потенціалу України. Спираючись на доробки вчених, що викладені у цій роботі, колектив Центру досліджень науково–технічного потенціалу та історії науки ім. Г.М. Доброва НАН України протягом понад 20 років здійснює аналіз стану науки України у світовому вимірі, виробляє пропозиції щодо управління нею, фінансового і кадрового забезпечення, оптимальної структури виробництва, використання інноваційних факторів в економіці. Одним з таких проектів був представлений на загальнонаціональному форумі «Майбутнє науки – майбутнє України», що відбувся у 2005 р. Ще до початку форуму матеріали досліджень були опубліковані для ознайомлення наукової громадськості. Одним із наслідків результатів наукового пошуку вчених Центру стали пропозиції, запропоновано ряд заходів, які могли б кардинально змінити ситуацію в умовах розвитку кризових явищ України. При цьому зроблено висновок про те, що єдиний вибір для України в умовах розвитку кризових явищ – це перехід на шлях інноваційного розвитку економіки, розбудова знаннєвої економіки і знаннєвого суспільства [16, с. 3–4].

Висновок. Творчим доробком Г.М. Доброва, як одного із засновників наукознавства в Радянському Союзі, обґрунтовано концептуальну єдність історії науки і наукознавства. Запропонований ним підхід дає можливість дослідникам можливість вивчення минулого і порівняння із сьогоденням прогнозувати майбутнє науки і техніки. Як встановлено, в Україні за останні понад 20 років значно розширено дослідження в напрямку історії науки і техніки із застосуванням методів наукознавства. Сукупність прийомів дослідження, запропонованих Г.М. Добровим, складають теоретико–методологічну базу розширення тематики вивчення з історії науки і техніки, наповнення її новим змістом, що у свою чергу є матеріалами для наукових пошуків. Прийоми вченого–новатора широко застосовуються в написанні праць з природничих, технічних наук та історії їх розвитку.

У зв'язку з цим: Центр досліджень науково–технічного потенціалу та історії науки ім. Г.М. Доброва НАН України, завдяки працям його засновника, став методологічним осередком в Україні, де разом з вищими навчальними закладами та іншими науковими установами НАН України розширюється тематика історичних досліджень, збагачується теорія і практика науково–технічного прогнозування. Створена Г.М. Добровим школа з наукознавства, до якої належить 10 докторів і понад 50 кандидатів наук, розвиває теоретико–методологічні основи і прикладні методи удосконалення і перебудови соціально–економічного механізму науки. В усьому згаданому – творча спадкоємність і продовження традицій, започаткованих Г.М. Добровим. [16, с. 6–7].

Список використаних джерел

1. Добров Г.М. О машинных методах переработки историко–технической информации / Г.М. Добров // Вопросы истории естествознания и техники. – 1967. – Вып. 22. – С. 48–55.
2. Добров Г.М. Актуальные проблемы науковедения / Г.М. Добров. – М.: Знание, 1968. – 46 с.
3. Добров Г.М. Исследование организационных форм ученых (научный отчет) / Г.М. Добров, В.Н. Клименко, В.М. Ордин, А.А. Савельев. Часть I. – К., 1969. – 194 с.

4. Добров Г.М. Науковедение. Прогнозирование. Информатика. (Сб. статей). – К.: Наук. думка, 1970. – 351 с.
5. Добров Г.М. Организация науки / Под общей ред. Г.М. Доброва / – К.: Наук. думка, 1970. – 204 с.
6. Добров Г.М. Научно–техническое прогнозирование для промышленности и правительственных учреждений. (Сб. статей под. ред. Д.Р. Брегга). – М.: Прогресс, 1972. – 270 с.
7. Добров Г.М. Исследование организационных форм ученых (научный отчет) / Г.М. Добров, В.Н. Клименок, В.М. Ордин, А.А. Савельев. Часть II. – К., 1969. – 224 с.
8. Добров Г.М. Прогнозирование науки и техники / Г.М. Добров. – 2-е изд., доп. – М.: Наука, 1977. – 209 с.
9. Добров Г.М. Организация управления в Академии наук Украинской ССР: опыт и проблемы (1961–1986 гг.) / Г.М. Добров, Б.С. Стогний, В.Е. Тонкаль, В.Г. Чирков, Б.А. Малицкий, Е.В. Авсенов. – К.: Наук. думка, 1986. – 356 с.
10. Добров Г.М. Повышение эффективности внедрения научно–технических программ / Г.М. Добров, М.И. Молдованов. – К.: Техніка, 1987. – 198 с.
11. Добров Г.М. Научно–технический потенциал: структура, динамика, эффективность / Г.М. Добров, В.Е. Тонкаль, Б.А. Малицкий, Е.В. Авсенов и др. – К.: Наук. думка, 1987. – 348 с.
12. Добров Г.М. Наука о науке. Начала науковедения. 3-е изд., доп. и перераб. / Г.М. Добров / Отв. ред. Н.В. Новиков. – К.: Наук. думка, 1989. – 304 с.
13. Добров Г.М. Прогнозирование и оценка научно–технических нововведений / Г.М. Добров. – К., 1989. – 276 с.
14. Малицкий Б.А. Прикладное наукознание / Б.А. Малицкий. – К.: Фенікс, 2007. – 464 с.
15. Малицкий Б.А. Г.М. Добров – учений та учитель (до 80-річчя від дня народження) / Б.А. Малицкий, Ю.О. Храмов // Наука та наукознавство. – 2009. – №1 (63). – С.3–8.
16. Малицкий Б.А. Науково-технологічний потенціал України: сучасний стан та перспективи розвитку // Б.А. Малицкий // Наука та наукознавство. – 2005. – №3 (49). – С.3–4.

Звонкова Г.Л. Труды Г.М. Доброва как теоретико–методологическая база расширения тематики исторических исследований

Показано как исторически формировалось науковедение как научное направление. Освещено роль работ Г.М. Доброва для углубленного изучения истории науки и техники.

Ключевые слова: науковедение, методология, наука, история науки и техники, информация, знания.

Zvonkova, G.L. Proceedings of the G.M. Dobrova as a theoretical base methodology expansion of their scope of historical research

Shown as a historically formed science of science as a scientific discipline. Highlight the role of work G.M. Dobrova for more advanced science and technology history.

Key words: science of science, methodology, science, history of science and technology, information, knowledge.

УДК 930.1(477)

Савченко А.В.

Проблеми якості життя сільського населення УРСР періоду хрущовської «відлиги»: історіографія

Розглянуто основні історіографічні аспекти становлення історичних знань про проблеми якості життя сільського населення доби хрущовської «відлиги». Відзначено процес звільнення українських вчених від радянських стандартів у висвітленні змін якості життя сільського населення в Україні 1953–1964 рр. Це одна з перших спроб узагальнити історіографічний досвід з даної проблематики.

Ключові слова: історіографія, дослідження, «відлига», соціально–економічні перетворення, українське село.

З проголошенням незалежності у 1991 р. Україна стала на шлях структурних реформ в економіці та соціальній сфері. Розбудова молодої держави вимагає багато зусиль, але беззаперечним пріоритетом залишається постійне зростання рівня та якості життя населення. В контексті світової економічної кризи та складної суспільно–політичної атмосфери, важливим є звернення до власного історичного досвіду для подолання внутрішніх суперечностей і віднайдення найбільш оптимального шляху трансформацій в соціально–економічній сфері. Тому звернення до історичного досвіду реформ хрущовського періоду є надзвичайно актуальним. Адже в 1953–1964 рр. добробут сільських мешканців постійно зростав.

Метою статті є аналіз літератури з обраної теми дослідження. На думку автора, доцільно класифікувати та систематизувати праці з обраної тематики за двома періодами: радянський (початок 1950–х – кінець 1980–х рр.) та сучасний (початок 1990–х – початок 2000–х рр.). Радянська історіографія характеризується значною кількістю наукових оглядів істориків, соціологів, економістів. На жаль, публікації радянських науковців перебували під жорстким контролем партійного апарату і носили часто агітаційно–пропагандистський характер. Тому соціально–побутові умови, проблеми підвищення матеріального і культурно–духовного рівнів життя українського селянства в роки хрущовської «відлиги» розглядалися в контексті виключно позитивних зрушень. Але ідеологічна заангажованість радянських вчених, акцентування уваги на «спрямовуючій ролі» КПРС, часто заважали побачити реальний рівень та якість життя на селі. Особливістю таких робіт є завищення показників добробуту селянства та відсутність критичних зауважень стосовно реальних проблем розвитку села. Ідеологічна боротьба проти «ревізіоністських теорій» та «буржуазної історіографії» штовхали радянських науковців до необґрунтованого перебільшення темпів «безперервного зростання народного добробуту», констатування повсякчасної і повсемісної підтримки реформ радянської влади.

Прийняття політичних рішень ХХ з'їздом КПРС (14–25 лютого 1956 р.) безпосередньо вплинуло на зміну в радянській історіографії оцінок якості життя сільського населення. Після з'їзду відбулося поглиблення досліджуваної проблеми, почали з'являтися перші змістовні роботи та збірники документів, в яких науковці показали соціальні результати аграрної політики М.С. Хрущова [1;2;3]. Однак уже директиви ХХІІ з'їзду КПРС (17–31 жовтня 1961 р.) ознаменували посилення цензури, що позначилося на характері досліджень в роки «застою». Так, відомий російський історик А.Я. Гуревич визначив період між ХХ і ХХІІ з'їздами як час «ідеологічної розгубленості», після якої на «рубезі 60–х і 70–х років був покладений кінець всіляким дискусіям» [4, с.430].

Досить ґрунтовно рівень та якість життя на селі, особливо соціальні зміни, які проходили в 1953–1964 рр. розкриті у загальних колективних працях «Історія селянства УРСР» [5], «Історія народного господарства УРСР» [6], багатотомному виданні «Історія Української РСР» [7;8]. Проте ці роботи написані на методологічній основі «партійності», тому містять інформацію насамперед ідеологічного характеру. В цьому контексті написані і дослідження М.Т. Шепети, І.Д. Черниша, П.Ю. Котлова,

Є.П. Талан [9;10;11;12], які охоплюють період 1950–х рр. Зростання добробуту та аналіз соціально–побутових умов життя селянства наприкінці 1950–х – в 1960–х рр. в контексті політики Комуністичної партії стали предметом дослідження П.П. Панченка, Л.Д. Вітрука, Б.П. Ковалевського [13;14;15;16]. Окремої уваги заслугове колективна праця російських науковців В.П. Данілова, М.П. Кіма, Н.В. Тропкіна «Радянське селянство: короткий нарис історії» [17]. В зазначеній роботі значна увага приділена соціально–економічним змінам на селі та зростанню матеріального благополуччя селянства. Дослідники досить об'єктивно показали результати аграрної політики доби «відлиги», в тому числі для українського села.

Грунтовнішою визначаються дослідження відомого українського історика В.С. Петренка. У своїх працях він описав міграційні процеси колгоспного селянства, його соціальну структуру, покращення побутових умов та матеріально–технічного забезпечення села [18;19]. Принцип матеріальної зацікавленості працівників колгоспів, МТС та зростання їх доходів стали предметом дослідження Т.І. Заславської, І. Глотова, Н.М. Кірієнко [20;21;22]. Серед робіт радянських істориків, які побачили світ у 1970–х – 80–х рр. звертають на себе увагу колективні видання з історії радянського сільського господарства і рівня матеріального забезпечення селянства в досліджуваній період [23;24]. В цей час також вийшли змістовні праці В. Беззуба, Є.П. Талана, Л.Д. Вітрука, дисертаційна робота О.А. Малька, в яких містився аналітичний матеріал про економічні перетворення в українському селі, рівень його соціально–культурного розвитку [25;26;27;28].

Вагомим залишається внесок зарубіжних дослідників у розробку проблем різних аспектів життя українського селянства досліджуваного періоду. Потрібно виділити, зокрема, студії українських діаспорних вчених Я.Шумелда, Б.Винара, Л.Лисенка, І.Майстренко, М.Руденка [29;30;31;32;33]. Недоліком робіт згаданих вчених є їх надмірна політизація в контексті ідеології націоналізму та емоційні, інколи занадто суб'єктивні висновки. До проблем якості та рівня життя сільського населення в СРСР 1953–1964 рр. оглядово звертались Дж.Бюффа, М.Геллер, П.Холандер, Дж.Хоскінг, У.Таубман, М.Маля, А.Алексеева, О.Вербицька, Ю.Аксютін, О.Нижиков [34;35;36;37;38;39;40;41;42]. Згадані автори звертали особливу увагу на соціально–економічні та культурні процеси в СРСР, суспільно–політичну атмосферу суспільства і в цьому контексті деталізували зрушення в рівні життя населення.

Дослідження істориків незалежної України характеризуються поживленням вивчення рівня життя сільського населення періоду хрущовської «відлиги», критичними підходами до радянської історіографії та джерел. Утвердження новітніх підходів, запозичених в західній історіографії, дало можливість по–новому дослідити означену проблематику. Однією з важливих робіт, яка стала дороговказом для багатьох істориків при вивченні рівня життя сільського населення в 1953–1964 рр., в якій було подолано застарілі оцінки, стала історіографічна праця Л.Ю. Беренштейна [43]. Особливістю сучасного історіографічного періоду стало введення до наукового обігу нових архівних матеріалів, недоступних раніше. Значний внесок в цьому сенсі зробив В.М. Литвин, С.В. Кульчицький, Баран В.К., В.М. Даниленко, Шаповал Ю.І. [44;45;46;47;48;49]. Соціально–побутове становище, умови праці, повсякденне життя сільського населення в роки хрущовської «відлиги» стали предметом дослідження ряду дисертаційних робіт останніх років [50;51].

Грунтовнішою викладу матеріалу вирізняються дослідження соціально–економічних та культурних процесів в українському селі 1953–1964 рр. І.М. Романюка, С.С. Падалки [52;53]. Покращення соціально–побутових умов життя сільських мешканців доби хрущовської «відлиги» досліджував Л.В. Ковпак, І.В. Рибак, О.В. Лісовська [54;55;56].

Певним підсумком історіографії проблеми в роки незалежності стало видання в 2006 р. двотомної «Історії українського селянства». В сімнадцятому розділі другого тому, у співавторстві істориків В.М. Даниленка та І.М. Романюка, розкриваються питання аграрних реформ в українському селі в 1953–1964 рр. Поміж іншим, автори звернули увагу на динаміку життєвого рівня селян та розвиток культури на селі [57]. Повсякденне життя, здобутки і провали соціальної політики в 1953–1964 рр. розкриті в історико–економічному дослідженні «Економічна історія України» [58].

Зазначені праці не вичерпують всього комплексу робіт, що стосуються якості життя сільського населення періоду хрущовської «відлиги». Не зважаючи на появу в останній час ряду комплексних робіт з означеної проблематики, на думку автора, вона ще

повністю не вичерпана. Адже після публікації фактологічних робіт мають обов'язково іти історіографічні огляди, які б давали можливість побачити ті сторони проблеми, які ще не повністю розкриті або латентні. Отже, подальше дослідження якості життя сільського населення України в 1953–1964 рр. залишається досить актуальним.

Список використаних джерел

1. Новый этап в развитии колхозного строя: Сборник статей / ред. коллегия: П.С. Буянов и др. – М.: Соцгиз, 1959. – 347 с.
2. Партия – организатор крутого подъема сельского хозяйства СССР: Сборник документов (1953–1958). – М.: Госполитиздат, 1958. – 520 с.
3. Союз рабочего класса и крестьянства на современном этапе / Редкол.: Ким М.П. (гл.ред.) и др. – М.: ВППШ и АОН при ЦК КПСС, 1962. – 358 с.
4. Гуревич А.Я. История – нескончаемый спор / А.Я. Гуревич. – М.: Российск. гос. гуманит. ун–т, 2005. – 889 с.
5. Історія селянства Української РСР: У 2–х т., т. 2. Від Великого Жовтня до наших днів / Ред. кол. тома: І.І. Компанієць, І.Х. Ганжа, І.І. Слинько; Академія Наук Української РСР, Інститут історії. – К.: Наукова думка, 1967. – 534 с.
6. Історія народного господарства Української РСР: У 3–х т., 4–х кн. Т.3. Розвиток соціалістичної економіки в період будівництва і вдосконалення розвинутого соціалізму (1938–80–ті рр.): Кн.1. Будівництво економіки розвинутого соціалізму (1938–1960 рр.) / ред. І.І. Лукинов. – К.: Наукова думка, 1985. – 465 с.
7. Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн., Т.8. Радянська Україна в період зміцнення соціалізму і поступового переходу до комунізму (1945–70–ті рр.). Кн.1. Українська РСР в період зміцнення соціалізму (1945–50–ті роки) / АН УРСР. Ін–т історії; Голов. редкол.: Ю.Ю. Кондуфор (голов. ред.) та ін.; Редкол. тому: А.В. Лихолат (відп. ред.) та ін. – К.: Наукова думка, 1979. – 390 с.
8. Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн., Т.8. Радянська Україна в період зміцнення соціалізму і поступового переходу до комунізму (1945–70–ті рр.). Кн.2. Українська РСР в період розвинутого соціалізму і будівництва комунізму (кінець 50–х – 70–ті роки) / АН УРСР. Ін–т історії; Голов. редкол.: Ю.Ю. Кондуфор (голов. ред.) та ін.; Редкол. тому: А.В. Лихолат (відп. ред.) та ін. – К.: Наукова думка, 1979. – 698 с.
9. Шепета М.Т. Допомога робітничого класу України колгоспному селу у боротьбі за дальше піднесення сільського господарства (1951–1958 рр.) / М.Т. Шепета. – Чернівці: Видавництво Чернівецького університету, 1970. – 116 с.
10. Черниш Й.Д. Комуністична партія України – організатор соціалістичних перетворень у Західних областях УРСР (1939–1958) / Й.Д. Черниш. – Львів: Видавництво Львівського університету. – 1963. – 267 с.
11. Котлов П.Ю. Діяльність Комуністичної партії України по удосконаленню суспільно–економічних відносин колгоспного села (1951–1958 рр.) / П.Ю. Котлов. – Х.: Вища школа, 1974. – 143 с.
12. Талан Є.П. Колгоспи Української РСР в період завершального будівництва соціалізму (1951–1958 рр.) / Є.П. Талан. – К.: Наукова думка, 1966. – 160 с.
13. Панченко П.П. Развитие сельского хозяйства Украинской ССР, 1959–1980 гг. / П.П. Панченко. – К.: Наук. думка, 1980. – 288 с.
14. Панченко П.П. Научные основы развития общественно–политической жизни села: на материалах Украинской ССР, 1959–1978 / П.П. Панченко. – К.: Вища шк., 1979. – 279 с.
15. Витрук Л.Д. Улучшение социально–бытовых условий жизни трудящихся УССР (60–80–е годы) / Л.Д. Витрук. – К.: Наук. думка, 1986. – 181 с.
16. Ковалевский Б.П. Укрепление союза рабочего класса и колхозного крестьянства в период строительства коммунизма 1959–1970 гг. (на материалах Украинской ССР). – К.: Наукова думка, 1972. – 324 с.
17. Советское крестьянство: краткий очерк истории (1917–1969) / под ред. В.П. Данилова и др. – М.: Политиздат, 1970. – 510 с.
18. Петренко В.С. Зростання культурно–технічного рівня колгоспного селянства України (1953–1961 рр.) / В.С. Дмитренко. – К.: Наук. думка, 1964. – 224 с.
19. Петренко В.С. Село на шляхах піднесення: Зміни в складі, умовах праці і житті колгоспного селянства Української РСР (1951–1969) / В.С. Петренко. – К.: Наук. думка, 1970. – 348 с.
20. Заславская Т.И. Распределение по труду в колхозах / Т.И. Заславская. – М.: Издательство Экономика, 1966. – 342 с.
21. Глотов І. Про матеріальну заінтересованість колгоспів, колгоспників і працівників МТС / І.Глотов. – К.: Держполітвидав УРСР, 1954. – 84 с.

22. Кириенко Н.М. Материальная заинтересованность и ее использование для развития колхозного общественного производства (по материалам колхозов Украинской ССР): автореф. дис. ... д-ра экон. наук / Н.М. Кириенко; К.: АН УССР, Отд-ние экономики, истории, философии и права. – 1966. – 44 с.
23. Советское крестьянство: краткий очерк истории (1917–1970) / под ред. В.П. Данилова и др. – 2-е изд., доп. – М.: Политиздат, 1973. – 592 с.
24. Історія народного господарства Української РСР: У 3-х т., 4-х кн. Т.3. Розвиток соціалістичної економіки в період будівництва і вдосконалення розвинутого соціалізму (1938–80-ті рр.): Кн.1. Будівництво економіки розвинутого соціалізму (1938–1960 рр.) / ред. І.І. Лукінов. – К.: Наукова думка, 1985. – 465 с.
25. Беззуб В. Економічні проблеми розвитку сільського господарства УРСР на сучасному етапі / В.Беззуб, В. Зимовець. – К.: Політвидав, 1974. – 112 с.
26. Талан С.П. Соціальні зміни в колгоспному селянстві Української РСР (1946–1958 рр.) / С.П. Талан // УЖ. – К.: «Наукова думка», 1974. – №3. – С.25–35.
27. Витрук Л.Д. Улучшение социально-бытовых условий жизни трудящихся УССР (60–80-е годы) / Л.Д. Витрук. – К.: «Наукова думка», 1986. – 183 с.
28. Малько О.А. Вклад рабочего класса Украинской ССР в укрепление материально-технической базы сельского хозяйства (1959–1970 гг.): автореф. ... канд. ист. наук: / Малько О.А.; АН УССР. Ин-т истории. – К., 1974. – 34 с.
29. Шумелда Я. Зміни в СРСР після смерті Сталіна / Я. Шумелда. – Париж: Видання Першої Української друкарні у Франції, 1957. – 340 с.
30. Винар Б. Матеріали до історії економічних дослідів на еміграції (1919–1964) / Б.Винар. – Мюнхен: б. в., 1965. – 119 с.
31. Лисенко Л. Сільське господарство України / Л.Лисенко. – Видання Закордонних частин ОУН, 1960. – 206 с.
32. Майстренко І. Історія Комуністичної партії України / Іван Майстренко. – Мюнхен: Сучасність, 1979. – 256 с.
33. Руденко М. Економічні монолози: Нариси катастрофічної помилки / Передм. П.І.Григоренка. – Б.м.: Сучасність, 1978. – 200 с.
34. Боффа Дж. История Советского Союза. В двух томах. – Т.2. От Отечественной войны до положения второй мировой державы. Сталин и Хрущев. 1941–1964 / Джузеппе Боффа. – М.: Международные отношения, 1994. – 632 с.
35. Геллер М.Я. Утопия у власти / М.Я. Геллер, А.М. Некрич – М.: Издательство «МИК», 2000. – 856 с.
36. P. Hollander The Many Faces of Socialism/ Comparative Sociology and Politics / Paul Hollander. – NJ: Transaction Publishers, 1988. – 362 p.
37. Хоскинг Дж. История Советского Союза (1917–1991) / Джеффри Хоскинг – М.: Вагриус. – 1995. – 510 с.
38. Таубман У. Хрущев / У.Таубман. – М.: Молодая гвардия, 2005. – 850 с.
39. Маля М. Радянська трагедія: історія соціалізму в Росії (1917–1991) / Пер. з англ. А.Д. Гриценка, П.С. Насади, З.І. Клещенко, В.П. Павленка / Мартін Маля – К.: Мегатайт, 2000. – 608 с.
40. Алексеев А.И. Многоликая деревня: население и территория / А.И. Алексеев. – М.: Мысль, 1990. – 266 с. Вербицкая О.М. Российское крестьянство: От Сталина к Хрущеву (середина 40-х – начало 60-х гг.) / О.М. Вербицкая; Отв. ред. И.Е. Зеленин; Российская академия наук. Институт истории России. – Науч. изд. – М.: Наука, 1992. – 224 с.
41. Аксютин Ю.В. Хрущёвская «оттепель» и общественные настроения в СССР в 1953–1964 гг. / Ю.В. Аксютин. – М.: РОССПЭН, 2004. – 487 с.
42. Пыжиков А.В. Хрущевская «оттепель» / А.В. Пыжиков. – М.: Олма-пресс, 2002. – 509 с.
43. Історіографія, методологія та джерельна база досліджень аграрних відносин в Україні у другій половині ХХ століття / Л.Ю. Беренштейн та ін.; голова ред. кол. В.А. Смолій; НАН України, Інститут історії України, Українська академія історичних наук. – К.: б.в., 2000. – 136 с.
44. Литвин В.М. Україна у другому повоєнному десятилітті (1956–1965) / В.М. Литвин. – К.: Видавничий дім «Лі-Терра», 2004. – 272 с.
45. Литвин В.М. Україна у першому повоєнному десятилітті (1946–1955) / В.М. Литвин. – К.: Видавничий дім «Лі-Терра», 2004. – 240 с.
46. Кульчицький С.В. Україна у добу Леніна, Сталіна і Хрущова: порівняльний аналіз // М.С. Хрущов і Україна. Матеріали наукового семінару 14 квітня 1994 р., присвяченого 100-річчю від дня народження М.С. Хрущова / С.В. Кульчицький. – К.: Інститут історії НАН України, 1995. – С.6–11.

47. Баран В.К. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-ті рр.) / Баран В.К., Даниленко В.М. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. – Т.13. – 303 с.
48. Баран В.К. Україна 1950–1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. – Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 1996. – 448 с.
49. Шаповал Ю.І. Україна 20–50-х рр.: сторінки ненаписаної історії / Ю.І. Шаповал. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1993. – 350 с.
50. Тевікова О.В. Повсякденне життя громадян УРСР: соціальні та культурні аспекти (1953–1964 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Тевікова Ольга Валентинівна; Нац. ун-т «Києво-Могилян. акад.». – К., 2010. – 20 с.
51. Халецька Л.М. Сільське населення України в роки хрущовської «відлиги»: рівень та якість життя: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Халецька Лілія Миколаївна; Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. – К., 2011. – 20 с.
52. Романюк І.М. Українське село в 50-ті – першій половині 60-х рр. ХХ ст. / І.М. Романюк. – Вінниця: Книга-Вега, 2005. – 256 с.
53. Падалка С.С. Українське село в контексті політики тоталітарної держави (60–80-ті роки ХХ ст.) / С.С. Падалка. – К.: Український Центр духовної культури, 2002. – 160 с.
54. Ковпак Л.В. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині ХХ ст. (1945–2000) / Л.В. Ковпак. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2003. – 250 с.
55. Рибак І.В. Соціально-побутова інфраструктура українського села (1921–1991 рр.) / І.В. Рибак. – Кам'янець-Подільський, 2000. – 304 с.
56. Лісовська О.В. Українське село у 60-ті – першій половині 80-х рр. ХХ ст. (стан матеріально-технічної бази) / О.В. Лісовська. – Умань: Видавець «Сочинський», 2010. – 216 с.
57. Даниленко В.М. Українське село в добу реформ М.Хрущова / В.М. Даниленко, І.М. Романюк // Історія українського селянства: у 2-х тт. – К.: Наукова думка, 2006. – Т.2. – С.411–476.
58. Економічна історія України: Історико-економічне дослідження: в 2 т. / ред. рада: В.М. Литвин (голова), Г.В. Боряк, В.М. Гесць та ін.; відп. ред. В.А. Смолій; авт. кол.: Т.А. Балабушевич, В.Д. Баран, В.К. Баран та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: Ніка-Центр, 2011. – Т.2. – 608 с.

Савченко А.В. Проблеми качества жизни сельского населения УССР периода хрущевской «оттепели»: историография

Рассмотрены основные историографические аспекты становления исторических знаний о проблемах качества жизни сельского населения Украины периода хрущевской «оттепели». Отмечен процесс освобождения украинских ученых от советских стандартов в освещении изменений качества жизни сельского населения в Украине 1953–1964 гг. Это одна из первых попыток обобщения историографического опыта в данной проблематике.

Ключевые слова: историография, исследование, «оттепель», социально-экономические преобразования, украинское село.

Savchenko, A.V. Quality problems living of rural population of the USSR during the Khrushchev «thaw»: historiography

In the article basic historiographic aspects of historical knowledge formation about quality problems living of rural population in Ukraine during the Khrushchev «thaw». The article emphasizes the process of the Ukrainian scientists' departure from the Soviet standards in the highlight of the changes in the quality living of rural population in Ukraine during 1953–1964 years. This is one of the first attempts to generalize historiographical experience of this issue.

Key words: historiography, research, «thaw», socio-economic changes, Ukrainian village.

УДК [479.243]

Зульфугарлі М.

Аналіз історії НКАО в радянській історіографії

Аналізується історія Нагірно-Карабахського регіону. Аналіз сфокусований в основному на праці істориків Азербайджану. Дослідження радянських вчених можуть бути корисні для вирішення Нагірно-Карабахської проблеми.

Ключові слова: історіографія, Нагірний Карабах, Азербайджанська РСР, конфлікти, вторгнення, окупація.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Зульфугарлі М.

Анализ истории НКАО в советской историографии

Анализируется история Нагорно-Карабахского региона. Анализ сфокусирован в основном на труды историков Азербайджана. Исследования советских ученых могут быть полезны для решения Нагорно-Карабахской проблемы.

Ключевые слова: историография, Нагорный Карабах, Азербайджанская ССР, конфликты, вторжение, оккупация.

Созданная в 1923 году Нагорно-Карабахская Автономная область (НКАО), функционировала до конца 80-х годов XX века, т.е. до начала армяно-азербайджанского конфликта. После принятия 20 февраля 1988 года Верховным Советом НКАО обращения о выходе НКАО из состава Азербайджана и вхождении в состав Армении, в ответ на действия армянских сепаратистов, Верховный Совет Азербайджанской ССР вынес решение о ликвидации НКАО. По нашему мнению, объективное исследование истории НКАО может сыграть серьезную положительную роль в деле разоблачения необоснованных территориальных притязаний, выдвигаемых армянскими сепаратистами в конце 80 годов XX столетия.

В 1983 году, в связи с 60-летием создания НКАО была издана книга на русском языке [3]. В этой книге авторы, основываясь на фактах, пытались доказать, насколько успешно претворялись в жизнь ленинская национальная политика в Азербайджанской ССР, и в частности, в НКАО. Авторы писали, что в НКАО представители 49 национальностей живут дружно, как одна семья и что идеи интернационализма и дружбы народов глубоко укоренились в жизни и сознании людей.

Начиная с первой части книги – «По революционному русскому календарю», 60 летняя история НКАО освещалась посредством одних лишь положительных фактов, в соответствии с официальными идеологическими требованиями, и в свойственной для советской исторической науки манере. Кроме того, в конце книги приводятся специальные таблицы, в которых успехи НКАО, в области промышленности и сельского хозяйства за период 1970–1983гг отражены в цифрах. Однако в книге ничего не говорится о проблемах, существовавших здесь в течение сферы межнациональных отношений, и этот факт подтверждает, что основной задачей авторов являлась пропаганда формальной дружбы народов, далекой от объективной реальности.

Именно такой формальный подход явился причиной появления на более позднем этапе более серьезных проблем, связанных с надуманной проблемой Нагорного Карабаха, и привел сначала к вооруженному конфликту, а затем и к войне между Арменией и Азербайджаном.

Книга Р.Иманова [4] состоит из вступительной части и трех разделов. Во вступительной части автор пишет, что 28 апреля 1920 года, т.е. день установления Советской власти в Азербайджане вписан в новую историю НКАО золотыми буквами. 7 июля 1923 года является знаменательной датой для всей истории НКАО. Именно в этот день ЦИК Азербайджанской ССР объявил о создании НКАО. Далее, в той же книге говорится о трудовых свершениях рабочих и колхозников НКАО, о коренных преобразованиях, происшедших в НКАО за годы социалистического строительства, основываясь на конкретном материале, освещалась также целенаправленная деятельность партийной организации НКАО под руководством ЦК КП Азербайджана, в области развития экономики и культуры за последние три пятилетки.

В первой главе книги – «Создание НКАО – воплощение ленинской дружбы народов» – дается краткий обзор истории НКАО. Автор приводит цитату из статьи «Вопрос Карабаха и очередные задачи партии», революционера Г.Джабиева, опубликованной в газете «Бакинский рабочий» 21 ноября 1923 года в связи с созданием НКАО. В статье Г.Джабиева говорится: «Выражаем благодарность правительству Азербайджана за подписание декрета о создании НКАО в составе Азербайджана. Этот декрет сыграет важную роль в деле восстановления и укрепления дружеских и братских связей между армянскими и азербайджанскими трудящимися».

Во второй главе книги под названием «Экономическое и социальное развитие области в годы социалистического строительства» даются сведения о том, что на основе декретов революционного комитета Азербайджана от 5 мая и 15 декабря 1929 года в НКАО было национализировано и передано в пользование трудовому народу более 117 560 десятин земли, 42 764 десятины пастбищ, и более 140 тыс. десятин лесополосы. В том же разделе указывается, что в 1922 году было засеяно пшеницей 28 тыс. десятин земли, сдано в эксплуатацию 5 шелкопрядных предприятий, а в 1925 году урожай зерна в Нагорном Карабахе достиг 92,2% дореволюционного уровня. В виноградарстве и табаководстве уровень производства по сравнению с 1921 годом возрос в 2,5 раза.

Кроме того, в Шуше был открыт педагогический техникум, в целом же по области функционировало 191 общеобразовательная школа. В 1925 году в школах автономной республики число преподавателей 241, а в 1937–38 гг., число преподавателей достигло 1796. В книге приводятся также и другие факты, связанные с экономическим и социальным развитием автономной области.

В статье [5, 1973, №3] Джамиля Гулиева «Из истории создания Нагорного Карабаха» дается широкий обзор различных вопросов, таких как борьба интернациональных отрядов, в составе которых были как армяне, так и азербайджанцы против дашнаков, указывается, что в июне 1921 года, во время повторного обсуждения на бюро ЦК КП Азербайджана было подчеркнуто, что Нагорный Карабах как с географической, административной, так и с экономической точки зрения является неотъемлемой частью Азербайджанской ССР, и поэтому представляется целесообразным оставить НКАО в составе Азербайджана. Наконец, в статье отмечается, что в июне 1923 года, решением Президиума Верховного Совета ЦК КП Азербайджана было принято решение о целесообразности считать Нагорный Карабах административным центром, и был принят декрет ЦК КП Азербайджана от 7 июля 1923 года о создании НКАО.

Определенную роль в изучении истории Азербайджана в 20 годах XX века сыграли также материалы «Круглого стола» [6, 24 августа 1988 г.] на тему: «Партийная жизнь: проблемы 20-х годов», проведенного при участии группы ученых – историков Азербайджана. Во время этой встречи ученые выразили новую точку зрения, новое мнение относительно истории Азербайджана 20 годов, в корне отличавшуюся от прежнего, официально принятого мнения.

20 февраля 1988 года Совет депутатов Нагорно-Карабахской Автономной Области Азербайджанской ССР принял обращение о выходе НКАО из состава Азербайджанской ССР, и объединении с территорией Армянской ССР. Принятие этого обращения послужило основой для начала нового этапа конфликта между подстрекательской Арменией и Азербайджаном, искусно подогреваемым определенными силами с начала XX столетия. После упомянутого обращения в НКАО и Армянской ССР начали проводиться митинги и демонстрации, забастовки, организованные комитетами «Крунк» и «Карабах». Все эти акции, которые поддерживались из центра, оказывали давление на

государственные органы, и были направлены на претворение в жизнь сепаратистских планов армянского населения НКАО.

В настоящее время проблема Нагорного Карабаха является серьезным препятствием на пути установления мира и стабильности на Южном Кавказе.

А.Абдуллаев в своей книге – справедливо указывает, что началом трагедии еще до принятия 20 февраля 1989 года депутатами Верховного Совета НКАО обращения, – стали организованные комитетом «Карабах» в 1987 году митинги в саду имени А.С. Пушкина, в Ереване, на которых армянская сторона выдвигала необоснованные территориальные притязания к Азербайджану [1, с.7].

В книге о событиях в Нагорно Карабахской Автономной Области было представлено интервью, которое дал французской газете «Юманите» А.Г. Аганбегян, советник Генерального секретаря ЦК КПСС М.С. Горбачева, сыгравшего важную роль в негативном развитии этих событий. В этом интервью, на вопрос о Карабахе и Нахичевани, Аганбегян ответил следующим образом: «Я был бы рад услышать весть о том, что Карабах, расположенный на северо-западе республики Азербайджан, вновь стал армянским. Как экономист, я считаю, что Карабах больше связан с Арменией, нежели с Азербайджаном. В связи с этим я внес определенные предложения, и надеюсь, что в обстановке перестройки и демократии эта проблема найдет свое решение» [1, с.11].

В 1989 году академик Иггар Алиев опубликовал книгу на русском и азербайджанском языках. В этой книге, автор, основываясь на широком историческом материале, освещает географическое положение, краткую историю Карабаха с древних времен до 1989 года, национальный состав, историческую обстановку, в которой создавалась НКАО, политические процессы, происходившие в то время, причины сепаратистских движений, начавшихся в 1988 году. Однако, оставаясь верным традициям советской исторической науки, автор характеризует создание НКАО как торжество ленинской национальной политики, и указывает, что ответственный, партийный и классовый подход, и серьезная коммунистическая взыскательность имеет в данный момент большое значение. Далее автор отмечает, что национальные интересы соблюдаются наилучшим образом в том случае, если учитываются интересы всего СССР. Отсюда следует вывод: автор (Иггар Алиев) видел решение проблемы в сохранении СССР [2, с.5].

Ю.Помпеев в своей книге [7] осветил причины возникновения проблемы Нагорного Карабаха и разоблачил армянский терроризм, основываясь на реальных исторических событиях. Ю.Помпеев, ссылаясь на БСЭ, изданную в 1926 году, указывал, что к моменту начала Первой мировой войны армянское население, проживавшее на землях, расположенных между Россией и Турцией, приобрело особую политическую значимость для Англии и России, желавших завладеть проливами Босфор и Дарданеллы. Утратившие в 387 году свою государственность армяне, спустя примерно 1500 лет, т.е. после русско-турецкой войны 1877 года, при поддержке России предприняли попытку вновь создать армянское государство. Основываясь на исторических фактах, Ю.Помпеев справедливо указывает, что проблема Нагорного Карабаха вытекает из столкновения стратегических интересов России, Турции и стран Запада на Южном Кавказе. Ю.Помпеев приводит слова одного из партийных лидеров Закавказья Левона Мирзояна, заявившего в 1923 году, что «проблемы нагорного Карабаха в чистом виде не существует. Армянские крестьяне не смогут жить без тесной связи с Баку и Агдамом». И тут же публицист отмечает, что, несмотря на заявления подобного рода, армяне всегда, в разные периоды существования Советской власти искали подходящего момента для проявления идей сепаратизма. Так, в названной книге указывается, что первую попытку поднять вопрос о Нагорном Карабахе армяне предприняли еще в конце 50-х годов при поддержке А.И. Микояна. На их обращение Н.С. Хрущев ответил следующим образом: «Я готов предоставить 12 тыс. военных грузовиков, для выселения в течение суток всех армян из Нагорного Карабаха в Армению». Эти слова Н.С. Хрущева вынудили армян отступить. События в Сумгаите Ю.Помпеев также связывает с международной политикой и армянским терроризмом. В книге указывается, что именно после событий в Сумгаите, из Армении, из 172 сел, расположенных на территории компактного проживания азербайджанцев (8 тыс. кв. км.) и превышающей площадь всей НКАО в два раза, было депортировано около 200 тыс. азербайджанцев, и что во время этого

преступления погибло 216 человек, из них 57 женщин, 5 грудных младенцев, 18 детей разного возраста [7, с.21].

Исторический научный анализ истории НКАО Азербайджанской ССР убедительно доказывает, что отечественным историкам предстоит сделать очень многое для объективного изучения указанного исторического периода. По нашему мнению, эти исследования могут сыграть большую положительную роль в деле освобождения оккупированных территорий и восстановления территориальной целостности Азербайджана.

Список использованных источников

1. Абдуллаев А. «Из истории агрессивной политики Армении по отношению к Азербайджану». Баку, 1995 г. (на азербайджанском языке).
2. Алиев И. «Нагорный Карабах. История. Факты. События». Баку, 1989 г. (на русском и азербайджанском языках).
3. Муслимов И.С., Мосесова И.М., Саркисян Э.Г. «Советский Нагорный Карабах. Торжество ленинской национальной политики». Баку, 1983.
4. Иманов Р. «Цветущий край». Баку, 1984 (на азербайджанском языке).
5. «Известия АН Азербайджанской ССР» (серия «История, философия, право»).
6. «Коммунист» газ. (на азербайджанском языке).
7. Помпеев Ю. – «Карабах, тонущий в крови» Баку, 1992.

Zulfugarli, M. Analysis of the history of Nagorno-Karabakh in soviet historiography

In this article Nagorno-Karabakh region's history is analyzed. The analysis is mostly focused on the works of Azerbaijani historians. According to author the research of the soviet scholars can be useful for the solution of the Nagorno-Karabakh problem.

Key words: historiography, Nagorno-Karabakh, Azerbaijan SSR, conflict, invasion, occupation.

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

УДК 130.2:165.191

Серова Ю.В., Скалацький В.М.

Соціальна міфотворчість як невід'ємний механізм функціонування суспільства

Розглядається соціальна міфотворчість як невід'ємний механізм функціонування суспільства, визначається роль означеного процесу в конструюванні соціальної реальності.

Ключові слова: міф, міфотворчість, суспільство, суспільна свідомість, культура, маніпулювання.

Будучи не просто живою, а свідомою та розумною істотою, людина проявляє свою сутність у специфічній сфері свого самовираження – у творчій діяльності, що спрямована як на оточуючий людину світ, так і на саму себе. Незалежно від розуміння характеру й змісту творчості, у будь-якій культурі вона виступає як цінність, оскільки організовує та регулює буття соціуму.

Але потрібно звернути увагу на те, що далеко не будь-яка зміна в світі є проявом або ж результатом творчості. Адже творчістю, по-перше, може вважатися лише творення, а не руйнування й знищення; по-друге, у творчості створюється цінність, а не просто будь-який продукт чи будь-яка зміна. Окрім того, існує виражений соціальний аспект творчості: творець, самореалізуючись створює для інших, руйнівник же самостверджується, насамперед, у власних очах і для себе, працює на своє самолюбство, свою самооцінку.

Одним з виявів творчої фантазії людства є міф. Саме фантазія, як вираз специфічної активності людської психіки, є тією основою, що викликала до життя міф. Саме тому творча фантазія є фундаментом міфотворчості, релігії, мистецтва, науки тощо. Міфотворчість постає як специфічний різновид культуротворчого процесу, у ході якого формуються ті або інші міфологеми, які спричиняють досить істотний вплив на функціонування знання в духовному житті суспільства. Міфотворчість виступає невід'ємним компонентом людської діяльності та є найбільшим досягненням духовного, культурного розвитку людства. Вона відображає процес узагальнення народом своєї історії, пошук свого героя, визначення характеристик антигероя, уявлення про добро й зло. Міфотворчість виділяє з життя суспільства події, які повинні залишитися в пам'яті людей, бути передані з покоління в покоління, відображати певні звичаї, сприяти появі й розвитку традицій. Можна сказати, що в історії культури міфотворчість – це найбільш ранній зі способів узагальнення, осмислення та збереження для наступних поколінь всебічного досвіду колективного життя. Саме тому проблема визначення місця й ролі соціальної міфотворчості у функціонуванні суспільства постає доволі актуальною. Адже протягом усієї своєї історії людство завжди створювало міфи. Незалежно від змін, що відбувалися з плином часу, міф завжди затверджував ідеали сучасного йому суспільства, становлячи, при цьому, фундамент колективної свідомості. І якщо первісна людина й не усвідомлювала значення своїх творінь, а міф був несвідомим вимислом, то дешифрування, дискурс цього «вимислу» припав на долю наступних поколінь. Тут зливаються знання, уява, фантазія – все, що було підготовлено культурним і особистим досвідом людини.

Особливого значення дослідження даної проблеми набуває у соціально-філософському аспекті, що має низку напрацювань. Зокрема, структуру міфології, її зміст та форми, ступені впливу на індивідуальну та масову свідомість досліджували

Р.Барт, М.Еліаде, Е.Касирер, Ф.Кесіді, К.Леві-Строс, Х.Ортега-і-Гасет та інші. Соціально-філософські аспекти міфології серед вітчизняних та зарубіжних дослідників вивчали С.Аверинцев, Р.Арон, І.Бойченко, Я.Голосовкер, М.Ліфшиц, О.Лосєв, В.Лях, М.Михальченко, В.Полохало, А.Цуладзе та інші.

Однак метою даної статті є спроба визначення та обґрунтування соціальної міфотворчості як невід'ємного механізму функціонування суспільства.

Від самого початку історії людства міфотворчість була породжена гострою життєвою потребою людини в пізнанні оточуючого світу, який сповнений небезпек та невизначеностей. Щоб позбутися цих невизначеностей, людина надавала всьому незрозумілому міфологічного пояснення. У свою чергу, це позбавляло її від тягара нерозуміння, наповнювало конкретним змістом світ, пояснювало його устрій, надавало діям людини осмислену цілеспрямованість, та окреслювало її місце в цьому світі. Тим самим міф забезпечував людині відчуття психологічної захищеності й змісту буття.

Таким чином бачимо, що витoki міфотворчості досить глибокі, однак з часом вона не вичерпується, а навпаки має здатність відтворюватися. Міфотворчість, згідно з К.Юнгом, трактується як безперервний процес, властивий людині в усі часи. Безперервність міфотворчості протягом історичного розвитку також визнає і російський науковець А.Афанасьєв, який зазначає, що міфотворчість необхідно розуміти не просто як продукт первісної свідомості, а як таку форму свідомості, що постійно розвивається, відкриту в майбутнє.

Те, що міфотворчість не зникає з повсякденного життя людства, а супроводжує його, продовжуючи відігравати важливу роль у регулюванні поведінки сучасної людини, є зрозумілим, оскільки, як вважає М.Еліаде, постійне повернення до вічних, міфологічних цінностей є іманентною людською властивістю. Лише міфологія дає людині можливість вирватися за межі буденності: «Ми покидаємо світ буденності і проникаємо у світ перетворений... Ми відчуваємо особисту присутність персонажів міфу та стаємо їхніми сучасниками. Це передбачає існування не у хронологічному часі, а у первісній епосі, коли події відбулися вперше. Саме тому можна говорити про часовий простір міфу, заряджений енергією» [1, с.29].

Тобто людина постійно живе під впливом міфологічного світу, а міф у широкому розумінні розглядається як сітка координат певного культурного простору і визначається через метанавкову опозицію «свій – чужий»; «сучасний – історичний»; «глобальний – локальний»; «індивідуальний – колективний» тощо.

К.Юнг взагалі порушуючи питання: «Що значить жити з міфом і що таке жити без нього – відповідає: – оскільки міф, як каже хтось із Отців Церкви, це «те, в що вірять всі, завжди і всюди», то, людина, яка гадає, що може прожити без міфу чи за межами його, випадає з норми. Вона уподібнюється вирваній з коренем рослині, позбавленій реального зв'язку з минулим, із родовим життям, яке в ньому продовжує себе, й із сучасним людським співтовариством. Це гра її розуму, що завжди лишає остеронь її життєві сили» [2, с.207–209].

Видатний російський мислитель О.Лосєв причину життєздатності міфотворчості пов'язує з потребою людини сподіватися на диво, очікувати дивовижного. Саме в міфотворчості втілюється прагнення людини самій творити дива у своєму повсякденному житті, в той час як, наприклад, філософія чи наука викривають диво, народжуючись із сумніву в його можливості. І тільки міф дозволяє вірити у власні можливості, здійснювати дива.

На сьогодні, міф вже відштовхується не від первинних вражень та безпосереднього знання, а від того багатства об'єктивного знання, що накопичувалося людством століттями.

Таким чином, людство й зараз займається міфотворчістю та живе в полоні міфів, які «переслідують» його у всіх сферах діяльності. Міф залишився, змінився лише його зміст, тепер його цікавлять зовсім інші події та явища. І це є природним, адже розвивається суспільство, його мислення й відповідно розвивається міфотворчість. А смисл міфу залишився тим же самим: описати те, що неможливо пояснити або краще не пояснювати взагалі.

У процесі міфотворчості символічно пов'язуються два світи – духовний та тілесний. Мається на увазі, що міфотворець створює певну ритуальну модель, яка в свій час буде впливати на долі людей, відкриваючи для них інший час, інший простір й, на кінець, інші можливості.

В цьому контексті необхідно розглянути основні причини міфотворчості, під дією яких відбувається заміна об'єктивного сприйняття дійсності міфологічним: це потреба в «ілюзіях» і характер її задоволення; рівень суспільної довіри; рівень і характер загальної культури (люди різної культури по різному піддаються міфологізації й сприймають різні міфи: наприклад для інтелектуалів потрібні більш витончені міфологічні побудови); забезпеченість інформацією; емоційна напруга (на основі страху або голоду); колективність переживання; етнопсихологічні й етнокультурні передумови й особливості.

Слід зазначити, що світ, в якому ми живемо, можна представити у вигляді трьох різних площин: світ реальний, інформаційний та символічний, де об'єктивна інформація з світу реального попадає в світ інформаційний, а потім у символічний. Тут їй надається оцінка і вона потрапляє в систему символів і образів. Соціальні міфи функціонують саме в цій площині.

Правомірним постає наступне питання: яким чином створюються соціальні міфи. Людина сучасності змушена жити та діяти, як правило, в оточенні значної кількості інформації, з якої вона сприймає лише малу частину, звертає ж увагу ще на меншу кількість. Інформація, перш ніж досягти свідомості людини, проходить ряд бар'єрів, пропускну здатність яких обумовлена індивідуальними особливостями людини та її соціальними характеристиками.

У такий спосіб частина відомостей з реального світу відсівається на інформаційному рівні, не досягаючи символічного, в якому вони могли б бути поставлені в систему цінностей людини й викликати якесь відношення до себе. Відомості, що потрапили все-таки в площину символічного світу, можуть послужити матеріалом, з якого згодом утворюються міфи, чий характер визначається наявністю інформації, яка поступає або яка вже міститься. Міфи виникають тільки тоді, коли людина намагається пояснити існуючі в ній факти, побудувати між ними причинно-наслідкові зв'язки. Цей процес протікає по вже наявним у психіці людини схемам. Таким чином, у процесі міфотворчості відбувається реалізація певної схеми, що заповнюється індивідуально й особистісно значимою інформацією, у даному випадку щодо соціальних явищ.

Поняттям соціальної міфотворчості позначається два процеси: цілеспрямоване продукування міфів та стихійне їх виникнення в міфологічній свідомості. Стихійне виникнення соціальних міфів, тобто дійсна соціальна міфотворчість – це є об'єктивне формування міфу, дистанційоване від волі та безпосереднього впливу соціальних суб'єктів. Самостійно міф виникає як потреба сьогодення, як спроба і засіб пояснити ті обставини чи ситуації, які науково, раціонально пояснити неможливо, або як спрощена інтерпретація цих, не для всіх зрозумілих, пояснень. Якщо дійсна міфотворчість як процес починається з ірраціонального імпульсу і розгортається в міфологічній свідомості, то удавана міфотворчість є цілеспрямованою раціональною дією, продуктом якої є міф з обміркованим задумом, ірраціональність якого пов'язана з несвідомим сприйняттям і поширенням міфу. Процес удаваної міфотворчості передбачає існування активного творчого суб'єкта, результатом діяльності якого є соціальний міф. А оскільки певний суб'єкт творить міф, справедливим є висновок, що він і твориться з певною метою (здійснення впливу на будь-що або будь-кого) і має функціонувати з цієї ж причини.

Важливо підкреслити, що соціальна міфотворчість все більше зазнає впливу цілеспрямованої раціональної дії, результатом якої є міф з обміркованим задумом.

Свідоме продукування соціальних міфів перетворює міфотворчість на виробництво, зберігання, поширення та переробку спеціальних «зразків», шаблонів, відповідно до інтересів окремих груп людей, на налагоджену міфоіндустрію, яка за основу власного клонування бере історичні змісти. Міф із свідомісної форми перетворюється на виробничу форму продукування ідей, уявлень, на суспільний засіб виробництва – а це вже не той міф, це лише його залишки.

Міфотворчість як процес створення соціального міфу та ключові моменти його конструювання розглядає дослідник сучасної міфології Е.Касирер. Ґрунтуючись на його ідеях, відображених в праці «Техніка політичних міфів», вважаємо за потрібне розглянути процедуру міфотворчості, яка складається з трьох основних прийомів:

1. Зміна функцій мови, в результаті чого домінуюча роль належить емоційній функції в порівнянні з описовою: «слово описове та логічне було перетворене в слово магичне»;

2. Обряд, що змушує його учасників втрачати відчуття індивідуальності й переходити в стан екстатичного злиття з колективом: здавна по відношенню до людини застосовувалися методи придушення й примусу, але в більшості випадків ці методи орієнтувалися на «матеріальні» результати. Навіть найбільш суворі деспотичні режими задовольнялися лише нав'язуванням людині певних правил дії, а почуття та думки людей їх при цьому не цікавили. Сучасні міфи діють зовсім по-іншому. Вони не починають із того, що санкціонують або ж забороняють якісь дії. Вони спочатку змінюють людей, щоб потім мати можливість регулювати й контролювати їхні діяння. В результаті чого люди стають жертвами міфів без серйозного опору. Адже вони переможені й скорені ще до того, як виявляються здатними усвідомити, що ж насправді відбулося;

3. Пророцтво: «Звичайні методи політичного насилля не здатні дати подібний ефект. Навіть під найбільш потужним політичним пресом люди не перестають жити приватним життям. Завжди залишається сфера особистої свободи, що протистоїть такому тиску. Сучасні політичні міфи руйнують подібні цінності. Наші сучасні політики чудово знають, що великими масами людей набагато легше управляти силою уяви, а ніж грубою фізичною силою. І вони майстерно використовують це знання. Політик став чимось на зразок публічного провісника майбутнього. Пророцтво стало невід'ємним елементом у новій техніці соціального управління» [3, с.155–156].

У розглянутій схемі міфотворчості залучаються такі властивості міфу як зв'язок з ритуалом, магія слова, емоційно-чуттєве сприйняття реальності. Під соціальним міфом вбачається те, що необхідно впровадити в суспільну свідомість у формі міфу.

Інший відомий дослідник соціальної міфотворчості С.Корсаков запропонував проєкт побудови соціальної міфології, який орієнтований на більш глибокі пласти суспільної свідомості. Так, С.Корсаков успіх маніпулювання свідомістю за допомогою соціальних міфів вбачає не у формальному, а в сутнісному їх аспекті. Не оформлення в міф, а розпізнання діючого міфу й сама його модифікація в потрібному напрямку є запорукою успіху соціальної міфотворчості. Причому характер такого впливу маніпулятивний [4].

Звертаючись безпосередньо до процесу творення міфу, потрібно зазначити, що неможливо його створити на порожньому місці. Для цього обов'язково необхідним є певний об'єкт (концепт), який має бути знайомим для групи людей, для яких створюється міф (якщо ж у міфі відсутній концепт, тоді його важко відрізнити від звичайних вигадок або зловмисної неправди, тому за таких умов він є лише казкою). Іншими словами, він уже наділений деяким числом асоціацій та знань, якими володіють люди про цей об'єкт. Як правило, це дуже характерно для повсякденної мови та ЗМІ. Такі асоціації й знання є досить нестійкими, розпливчастими та такими, що позбавлені жорсткої вивірності визначень й логічної аргументації, тому міфу їх зручно використовувати в тих кількостях й у тому контексті, що йому потрібний для конструювання реальності.

Так, в основі міфу лежить поняття або ситуація (концепт), що від початку має деякий набір значень та смислів. Міф же «віднімає» у концепту його першопочатковий смисл та намагається замінити його іншим, котрий й буде змістом міфу. Таким чином, концепт використовується міфом як форма, яку можна наповнити різним змістом. Але потрібно відзначити, що зміст концепту не зникає повністю, він лише деформується міфом та спрощується. Так, наприклад, коли з ланцюга подій висмикуються тільки ті факти, які потрібні для створення образу або уявлення про ту або іншу подію. Цей прийом дуже часто використовується засобами масової інформації, коли певні факти замовчуються, а інші, навпаки, активно виставляються напоказ, акцентуючи на собі увагу глядача.

Мистецтво міфотворчості полягає в тому, щоб сконструйовані нею елементи, або інтерпретації тих або інших подій чи явищ, виглядали природно, вписувалися у здоровий глузд людей та сприймалися ними як система об'єктивних фактів. Отже, міф конструює реальність, що виглядає як сукупність очевидних фактів.

В результаті, під дією соціальних міфів реальність настільки спотворюється та міфологізується, що її об'єктивний аналіз теоретично можливий тільки при критичному співставленні різних джерел. Однак у більшості випадків це практично є неможливим через упереність, суб'єктивність або заангажованість джерел інформації.

Доволі цікавою в цьому контексті є думка західного теоретика П.Бурдьє, який констатує, що у світі відбувається символічна боротьба за право створюва-

ти та нав'язувати легітимне бачення світу. Тобто той соціальний світ, що кожний індивід вважає природним, насправді ж є таким, яким його хочуть бачити пануючі прошарки. Саме вони нав'язують людям схеми сприйняття, логіку аргументації, відношення до подій тощо, тобто формують уявлення, здоровий глузд. Для цього вони використовують свій символічний капітал у вигляді довіри й визнання, популярності, звань тощо [5, с. 203–205].

Таким чином, розглядаючи розміщення сил у полі політики, П.Бурдьє відзначає, що саме держава має монополічне право на символічне насильство, тобто на нав'язування уявлень і трактувань, тому що в розпорядженні держави перебувають потужні механізми легалізації й легітимації: законодавча система й вибори. Також він виділяє одиничних агентів, що не мають відношення до державної влади, але тим не менш мають у своєму розпорядженні доступ до певних ресурсів трансляції уявлень, приймають участь у конструюванні реальності, керуючись своїми інтересами.

В Україні в якості таких агентів можуть виступати, наприклад, олігархи, яким належать ЗМІ, або ті, хто мають можливість нав'язувати ЗМІ свою політику, тому що сьогодні саме засоби масової інформації є головним транслятором та розповсюджувачем соціальних міфів. Їх роль, на думку фахівців, стосовно поширення масового соціального міфу, а також зловживання ним з часом не зменшується, а лише збільшується. Фактично на сьогоднішній день кожен, хто має доступ до легітимних засобів трансляції міфів, починаючи від окремої людини й закінчуючи державою, може займатися виробництвом й нав'язуванням уявлень. А той, хто має можливість нав'язувати свої зрежисовані уявлення, має владу та є спроможним впливати на процеси управління. Таким чином, міфи в сучасну українську дійсність привносять суб'єкти, що мають власні інтереси. Ці інтереси пов'язані зі збереженням або підвищенням статусних позицій у політико-управлінському, економічному або соціокультурному контекстах. Носіями відповідних інтересів, як правило, є еліти – політичні, економічні й інтелектуальні. Саме вони, насамперед, зацікавлені в збільшенні символічного капіталу, що і є головною метою формування соціальної міфології.

Так, міфотворчість, на думку тих, хто конструює соціальні міфи, є інструментальне використання символічної й значеннєвої реальності, що обслуговує виживання соціальної спільноти й створеної для неї соціальної утопії. Насправді ж соціальні міфи створюються для того, щоб втягнути масу в діяльність, спрямувати її в потрібному напрямку, який, як правило, відстоює інтереси лише окремих осіб.

Тим не менш, сучасна людина, на відміну від первісної, не захоплена міфом тотально. Оскільки вона може розглядати міф, який хтось сприймає як реальність, як казку, вигадку або обман. Звідси й походить різноманіття соціальних міфів, їх зіткнення між собою, що породжує конкуренцію та ідеологічну боротьбу.

Панівний вплив ЗМІ як глобального джерела інформації, і як наслідок цього превалювання автоматичного мислення, обумовленого прискореним темпом життя, великим обсягом та мозаїчністю інформації ставить нинішнє суспільство в умови, коли воно неспроможне сприймати у повному обсязі інформацію надану ЗМІ. Але водночас й зовсім без інформації людина не може, оскільки це дає їй змогу орієнтуватися в соціальних процесах. Тому ЗМІ доводиться виступати провідником та пропагандистом ідей, своєрідним маяком.

Завдяки створенню інформаційного, часто інтерактивного зв'язку між окремим ЗМІ та споживачем, виникає можливість впливу на суспільну свідомість. Саме характер і спрямування інформації на різні верстви населення дає змогу ЗМІ виконувати своєрідні управлінські функції та надає можливість здійснення маніпулювання масовою свідомістю. На сьогоднішній день в Україні має місце всеохоплююча, технологія державного маніпулювання, що базується на систематичному впровадженні в масову свідомість соціальних міфів.

Зменшення деструктивної сили соціальних міфів та обмеження їх впливу, згідно з українським дослідником М.Рябчуком, здійснюється двома шляхами: «По-перше, розв'язавши політичними засобами ті суспільні суперечності, котрі сприяють міфотворчості й створюють сприятливу кон'юнктуру для використання міфів у ідеологічній боротьбі. По-друге, деконструюючи самі міфи, показуючи, як вони зроблені...» [6, с. 162].

Підсумовуючи вищезазначене можна констатувати наступне.

Своєрідність соціальної міфології розкривається через окреслення її як цілеспрямованої діяльності у якості чинника політичних, рекламних технологій. У соціокультурній реальності міф існує як специфічний текст (з сюжетами та персонажами), як феномен свідомості (спосіб мислення) та як соціальні практики. Використовуючи соціальні інститути, організації та установи, він впливає на систему суспільних відносин, намагаючись її змінити у напрямку обраного вектора.

Міфотворчість не зникає з повсякденного життя сучасного суспільства, вона супроводжує його, відігравши важливу роль у регулюванні поведінки сучасної людини, впливаючи на її свідомість. Механізмом соціальної міфотворчості як цілеспрямованого продукування соціальних міфів є міфоіндустрія, яка працює на конкретного соціального замовника.

Потужним інститутом соціальної міфотворчості є засоби масової інформації, діяльність яких пов'язана з міфологізацією свідомості, що здійснюється на рівні створення цілісної віртуально-міфологічної картини світу.

Список використаних джерел

1. Элиаде, Мирча Аспекты мифа [Текст] / М.Элиаде; пер. с фр. В.П. Большаков. – 2. изд., испр. и доп. – М.: Академический Проект, 2001. – 239 с. – (Концепции). – Библиогр.: С. 225–226. – ISBN 5–8291–0102–5.
2. Носова Г. Контрверзи класичного та некласичного розуміння: «історичне» та «неісторичне», міф та образ [Текст] / Г.Носова // Філософська думка. – 2001. – №4. – С. 104–126.
3. Кассирер Э. Техника современных политических мифов [Текст] / Э.Кассирер // Вестник МГУ. Сер. 7, Философия. – 1990. – №2. – С. 58–65.
4. Косарев, Александр Федорович Философия мифа. Мифология и ее эвристическая значимость [Текст] / А.Ф. Косарев; науч. ред. И.И. Ремезова. – М.: Университетская книга: PerSe, 2000. – 303 с. – (Humanitas). – ISBN 5–9292–0003–3. – ISBN 5–7914–0085–X.
5. Ваганов А.Г. Миф. Технология. Наука. [Текст] / А.Г. Ваганов // Вып. 15: «Ценологические исследования». – М.: Центр системных исследований, 2000. – 168 с. – ISBN 5–901271–17–3.
6. Самохвалова В.И. Творчество и энергии самоутверждения [Текст] / В.И. Самохвалова // Вопросы философии. – 2006. – №5 – С. 34–46.

Серова Ю.В., Скалацкий В.М. Социальное мифотворчество как неотъемлемый механизм функционирования общества

Рассматривается социальное мифотворчество как неотъемлемый механизм функционирования общества, определяется роль отмеченного процесса в конструировании социальной реальности.

Ключевые слова: миф, мифотворчество, общество, общественное сознание, культура, манипулирование.

Serova, Y.V., Skalackiy, V.M. Social creation of myths as inalienable mechanism of functioning of society

Authors examine social creation of myths as inalienable mechanism of functioning of society in the article. It is determined the role of this process in the constructing of social reality.

Key words: myth, mifotvorchestvo, society, public consciousness, culture, manipulation.

Інтелектуальна активність громадянського суспільства як чинник правової соціалізації особи

Запропоновано філософсько–правове розуміння ролі інтелектуальної активності громадянського суспільства у правовій соціалізації особи.

Ключові слова: інтелектуальна активність, правова соціалізація особи, права людини, інтелектуальна активність, громадянське суспільство.

Проблема формування та розвитку громадянського суспільства обумовлена потребами практики, насамперед утвердженню такої глобальної тенденції, як демократизація суспільних процесів, що поступово, але невідворотно охоплює собою все більш помітний масив народів і країн світу, розгортається на теренах України все з більшою активністю і перспективою. Зрозуміло, кожен громадянин зацікавлений в утвердженні демократії і свободи. Зрозумілим є також і те, що для цього він має об'єднати свої зусилля щодо їх досягнення з іншими громадянами. Таке об'єднання й утверджується як «громадянське суспільство» – як механізм і засіб волевиявлення активності громадян в реалізації власних прав і свобод, наближення демократичного майбутнього. Дослідження означеного процесу має глибокий сенс: воно формує його (процесу) теоретичне підґрунтя, чим забезпечує цілеспрямованість і системність соціальних трансформацій, убезпечує від можливих похибок і суб'єктивних збочень.

Визначення поняття «громадянське суспільство» в сучасній літературі достатньо різноманітні: громадянське суспільство розглядається як таке суспільство, в якому співвідносяться приватні і суспільні інтереси (Гегель); суспільство розгорнутих стосунків народу з державою; суспільство, яке контролює державу й основні її багатства; суспільство самоорганізаційних начал з розгорнутими недержавними відносинами, співвідношення «суверен–держави» з «суверен–народом», взаємний контроль гілок влади й громадянського суспільства.

Разом з тим, незважаючи на досить широкий пласт наукових публікацій, проблема формування інтелектуальної активності громадянського суспільства в Україні залишається ще вивченою недостатньо повно. Існує ряд теоретичних прогалин, які потребують якнайшвидшого опрацювання. Серед них – більш глибоке визначення сутності й змісту головного і опорного поняття – «громадянське суспільство»; історична генеза його змісту в історії розвитку філософських вчень; історичні, соціально-економічні, політичні та соціокультурні передумови становлення громадянського суспільства в Україні; структура громадянського суспільства; його взаємодія з державою; громадянське суспільство в системі міжнародних відносин; прогнозування розвитку громадянського суспільства в Україні в період докорінних соціальних трансформацій.

Утвердження громадянського суспільства як стійкого соціального феномену спочатку у європейській, а потім і у світовій історії пов'язане з подоланням відносин особистої належності (рабовласництво) та залежності (феодалізм) та визнання юридичної рівності всіх громадян, а також формуванням такої психологічної атмосфери, за якої індивіди відчують відкриті обрії для власної самореалізації.

Чим більш розвинутим є громадянське суспільство, тим легше громадянам захищати свої інтереси, тим більшими є їхні можливості щодо соціалізації в різних сферах суспільного життя і тим меншою є небезпека узурпації політичної влади тими чи іншими її органами або окремими особами. Відстоюючи матеріальну й духовну незалежність людини від держави, домагаючись правової гарантії такої незалежності захисту приватних і суспільних інтересів людей, громадянське суспільство активно сприяє процесам політичної демократизації, набуття державою ознак держави правової.

Інтелектуальна політична активність, як правило, передусім іншим видам політичної активності, в чому і знаходить прояв її особлива якість.

Це активність первинного порядку по відношенню до практичних дій – активності вторинного порядку. У цій якості теоретична активність виступає квінтесенцією політичного. Недаремно Б. Спіноза писав, що людина діяльна, оскільки пізнає, а В. Вернадський говорив про могутність вільної думки і особи, царство яких попереду. Ще безперечніше виразився Д. Дьюї: «Як це не напроочуд може звучати, питання, сформульоване І. Кантом, означає, що можливості що надаються знанням, є фундаментальною політичною проблемою сучасності» [1, р. 61].

На думку М. Новака, ідеї і символи нашого часу стали могутніші за реальність, адже вони і є новою реальністю [2, р. 183]. Саме тому морально-культурні аспекти висуваються на головне місце в розвитку сучасних політичних систем. Для О. Тоффлера в цивілізації «третьої хвилі» найважливішими чинниками стають інформація і уява. По суті, це закономірно, бо кожне століття яка-небудь грандіозна ідея адаптується в інтелектуальні потреби суспільства, проникаючи в найвіддаленіші простори нашого життя [3, р. 367]. Правильно організовані ідеї завжди були вирішальною зброєю політики. Недаремно кладовища історії, писав В. Ебенштейн, заповнені «реалістами» на зразок Наполеона, Вільгельма II, Гітлера або Муссоліні [4, с. 70].

Цивілізацію просувають вперед енергії народів, що вивільняються за допомогою абсолютно нових інститутів і конституцій [5, р. 441]. Власне кажучи, за цим стоїть щось навіть потужніше, ніж енергія, а саме, колективна уява [6, р. 167]. Зв'язуючи політику і теоретичну думку, Г. Моска писав, що кожна країна і епоха мають набір ідей і вірувань, визначальний чин тих, що впливають на політичний механізм. Для Ж.–Ф. Ревеля убогість народів є наслідок політики, заснованої на поганих ідеях [7, с. 128]. У Д. Писарева політично панують люди, що мають найбільшу суму розвинених розумових сил. Не випадково ще в 1826 р. Д. Каннинг передбачив, що прийдешня європейська війна стане війною світоглядів [8, с. 178]. Для Р. Рейгана вирішальним чинником сучасної війни було змагання умів і ідей, духовних цінностей, переконань і ідеалів. Втім, ще Ф. Ницше писав про боротьбу, яка вестиметься від імені філософських принципів [9, с. 36].

Згідно П. Вайнцвайга ідеї – це основне джерело людської енергії [10, с. 212], а для Ф. Хайека збереження чисельності населення прямо пов'язане з технологією добування і передачі інформації [11, с. 208]. Як писав Ю. Канигин, успіхи і поразки націй пов'язані із складом мислення їх авангардних груп [12, с. 335], адже потенціал сучасного суспільства визначається не обсягом накопичених в ньому знань, а їх ентропією, розкидом, можливостями акумуляції [13, с. 231]. Сьогодні багато хто згоден, що місце будь-якої країни і народу в ХХІ ст. визначатиметься їх інтелектуальною потужністю. Диктувати умови будуть інтелектуально сильні країни. На думку Б. Малиновського, боротьбу за майбутнє виграють суспільства, в яких освіта буде вільнішою і універсальною, а цілі обиратимуться спонтанно. Системи ж, які продовжуватимуть робити індивідів в якості засобів досягнення запрограмованого результату, програють.

З. Бжезинський вважає, що суспільство майбутнього буде перефокусовано на значущість філософії і духовних аспектів життя. Оскільки інформація – це влада, режим інформації стає політико-правовою проблемою. Чи повинні банки даних контролюватися урядом, або їм краще розвиватися вільно, є найважливіше для суспільства питання.

Як вважає А. Зінов'єв, ізоляція одних регіонів світу веде до посилення ксенофобії в інших, скорочуючи тим самим потенційну здатність кожного з регіонів протистояти злу [14, с. 11].

Свобода інтелектуальної активності, писав З. Бжезинський, істотна тому, що демократія не здатна відповісти на питання про те, що ж насправді є хорошим життям [15, р. 75]. Демократія має селективний, а не креативний, творчим даром. Цінності, що мотивують поведінку людей, генерує культура і філософія, і саме тому останні мають бути максимально вільні. Т. Джефферсон писав про свободу інформації, як про політичну вимогу, оскільки був, услід за К.–А. Гельвецієм, переконаний, що вільний і мислячий народ керує народами, які не мислять. Саме на основі цього переконання виник потім конституційний імператив, що забороняє уряду судити чий-небудь погляди.

У А. Токвіля демократичне правління хоч і базується на простих принципах, проте в якості своєї основи припускає високу культуру і обізнаність суспільства [16, р. 168–171]. І у К. Юнга політичне благополуччя визначається інтелектуальним здоров'ям. Адже у сучасному світі занадто багато що залежить від правильної функціонуючої

свідомості. Якщо люди втратять голову, буде підірвана воднева бомба [17, с. 107–108]. У А. Шлезінгера інтелектуальна робота стимулює ідею рівноправ'я і диверсифікацію суспільства. Вже починаючи з римського форуму і новгородського віче демократія припускала певний спосіб закріплення, зберігання і обміну інформації. Інформаційній свободі чинили опір усі диктаторські режими, але правда, будучи виявленою, завжди їх скидала.

Цінність «загальних ідей» А. Токвиль убачав в тому, що ці ідеї дозволяють оцінити ситуацію, в якій діє безліч суб'єктів. Про політичний світогляд, що встановлює порядок усіх речей, писав Н. Шлемкевич [11, с. 45].

Зазвичай інтелект визначають як здатність системи (людини, ЕОМ, суспільства) перетворювати емпіричні данні на знання, витягати сенс з наборів фактуальних даних, декодувати їх. При цьому пам'ять і логічний висновок є визначальними для рівня інтелекту [18, с. 251]. У морально-політичному ж сенсі інтелектуальна активність виступає як діяльність громадського організму у пошуках справедливості. А це вимагає, щоб обмеження інтелектуальних зусиль були відкинута, а проблеми вирішувалися на основі усіх доступних суспільній свідомості фактів.

В структурному сенсі інтелектуальна суспільства є колективною розумовою дією, синтеллектикой. Її головними якостями є здатність сприймати, накопичувати і зберігати знання, виробляти ідеї і потім використати їх [18, с. 251]. Інтелект виступає тут інструментом перетворень тонкої матерії свідомості. Втім, ще В. фон Гумбольдт говорив, що людська індивідуальність є ідея, втілена в явищі. Іншими словами, ідея набула форми індивіда лише для того, щоб відкрити себе.

Оскільки загальний сенс інтелектуальної активності полягає в освоєнні суспільством навколишньої дійсності, виробленню стратегії і тактики реагування на незліченну безліч ситуацій, в інтелектуальну політичну активність включаються переважно, ті форми розумової діяльності, які прагнуть до комунікації, дискурсу. У більшості випадків ця діяльність проявляє себе на науковому, релігійному, загальнокультурному і побутовому рівні.

Інтелектуально-креативна інфраструктура цивільного суспільства повинна бути захищена від всякого офіційного, перш за все державного, втручання. Духовній свободі шкодить будь-яке обмеження. З іншого боку, збереження безпеки держави зовсім не вимагає, щоб розвитку інтелекту надавався певний напрямок. У сфері інтелектуального змагання, відкритого для всіх, державі навряд чи доречно претендувати на німби над головою [2, р. 183], бо сьогодні визнається доведеним, що інтелектуальний патерналізм веде лише до деградації.

Сьогодні деідеологізація охопила посттоталітарні країни, відбившись в їх конституціях. Проте, політичне життя без стратегій навряд чи можливе. Тому реальна проблема посттоталітарних країн полягає, як представляється, не стільки у відмові від ідеології, скільки у визнанні ідеологічного плюралізму, права людини на неконформну поведінку і опір організаціям, заснованим на моноідеологічному або просто колективному інтересі.

Проблема, проте, стоїть ширше і полягає не тільки в законах. Із заперечення моноідеології витікає також і те, що всяка можлива державна експертиза інтелектуальних проєктів громадянського суспільства не може і не повинна визнаватися остаточною. Держава також не повинна сертифікувати приватні освітні установи, приймати обов'язкові для них учбові програми і іншими словами, громадяни посттоталітарних країн повинні бути захищені від рецидивів інтелектуально-корпоративного насильства.

Слід визнати, що держава давно усвідомила, що ідеї здатні перевертати світ, і що його соціальна динаміка ґрунтується на переконаннях. Заперечуючи розбіжність розумів з основних питань буття, держава зазвичай поважає традицію, як найважливішу умову соціального порядку. Ще Т. Гоббс писав, що політичній владі властиво судити про думки, що перешкоджають або сприяють впровадженню миру; про людей, що поводяться змовами до народної маси, а також про доктрини неопублікованих книг. У Д. Локка правитель може заборонити публікацію думок, що підірвують владу уряду, а у В. Розанова урядовий функціонер повинен бути вільним «від гніту друку» і виходити в своїх діях лише з власних переконань і принципів.

За свідченням Ф. Броделя, держава завжди наглядала над рухами культури, що оспорюють традицію, побоюючись бути захопленим зненацька якими-небудь ново-

введеннями. Докази цього ми виявляємо як в епоху Лоренцо Прекрасного, так і напередодні Французької революції. Іншими словами, логіка влади закономірно не співпадає з логікою преси – у всі часи і у всіх країнах [19, с. 29].

Оскільки, як прийнято сьогодні вважати, недоступність інформації навіть для половини населення країни зазвичай руйнує механізм демократії, приховування інформації компрометує владу більше, ніж ухвалення нею поганих рішень. В результаті, державний істеблішмент, що виробляє спеціальну зрозумілу лише політикам мову, лише зовні здається відкритим. Так виникає феномен політичної «логократії», тобто сучасної системи витонченого застосування слова. Як констатував М. Шимечка, звичайні люди в цьому сенсі можуть лише «жалко» наслідувати професіоналам [18, с. 251].

Саме тому інтелектуальна активність громадянського суспільства не співпадає з ідеологічною активністю держави. І хоча, кінець кінцем, державі також вигідна свобода і демократія, ця вигода існує для держави лише стратегічно, як би тільки в історичній перспективі. Навпаки, громадянське суспільство може розвиватися виключно в умовах повсякденної інтелектуальної свободи, хоча стратегічно і воно зацікавлене в порядку і стабільності. Д. Шумпетер, мабуть, був прав, коли писав, що жодне сучасне суспільство не забезпечує абсолютної свободи, так само як і жодна держава не зводить її до нуля. Проте по контрасту з державою, в громадянському суспільстві імператив інтелектуальної свободи домінує. «Перетворившись на уряд», – писав О. Конт, думка негайно ж розбещується. У здоровому ж вигляді вона незадоволена тим, що існує. Якщо наше століття дійсно є століттям свободи, то одночасно воно є і століттям критики, якій підпорядковано все. Насправді, краще взагалі не мислити, чим тільки погоджуватися.

На думку В. фон Гумбольдта, гарантію прогресу може дати лише автономна позиція суспільства по відношенню до державної влади. Іншими словами, для забезпечення прогресу необхідне з'єднання «пануючої» і «підлеглої» частин нації так, щоб першою гарантувалося збереження влади, а другою – забезпечення вигод свободи. Кращим тому він вважав політичний устрій, здатний виховувати в громадянах високу пошану до чужого права в з'єднанні з любов'ю до власної свободи. Крім того, держава не повинна загрожувати інтелектуальній свободі, бо, з погляду народного суверенітету, інтелектуальна цензура політично абсурдна.

Хоча право, як соціальний регулятор, виникло давно, повною мірою служити особистості, її самореалізації воно почало лише в умовах громадянського суспільства, що формується. Тому правове суспільство може розглядатися як ідеальний тип, який розкриває певний аспект громадянського суспільства, спосіб його буття, або, кажучи словами Канта, «громадянський стан, що розглядається тільки як стан правовий». Громадянське суспільство є сферою вільної, автономної активності громадян та створених ними організацій, які виступають як самостійні і незалежні суб'єкти, що переслідують приватні цілі та відстоюють приватні інтереси. Ця саморегулююча сфера спонтанності і творчого хаосу є опорою свободи особистості.

Саме наявність громадянського суспільства обмежує державну владу. Однак таке обмеження здійснюється безпосередньо правовими інститутами громадянського суспільства. Розвиток і зміцнення цих інститутів є індикатором становлення правового суспільства.

Правовий характер суспільства виключає як домінування громадянського суспільства над державою, так і держави над суспільством і передбачає їх «рівновагу» через розмежування функціональних сфер. Громадянське суспільство і правова держава є взаємно передбачуваними і взаємно доповнюючими сторонами цивілізованого, правового суспільства, де спонтанні і раціональні засади, свобода і порядок урівноважені, де підпорядкування універсальним нормам організовано таким чином, що воно не тільки не пригнічує, а, навпаки, сприяє проявам самостійності та незалежності людини, розвитку її індивідуальності.

Україна в силу її геополітичного розташування є об'єктом інтересів багатьох розвинувтих держав, що обумовлює велику вірогідність втягування її в інформаційну війну та вимагає розробки методологічних основ інформаційної безпеки як фундаменту для формування і реалізації політики забезпечення національних інтересів на інформаційному рівні і створення національної системи інформаційної безпеки. Тобто забезпечення такого стану захищеності життєво важливих інтересів особистості, сус-

пільства і держави, при якому зводиться до мінімуму можливі збитки через неповноту, невчасність і недостовірність інформації, негативний інформаційний вплив, негативні наслідки функціонування інформаційних технологій, а також через несанкціоноване поширення інформації.

Список використаних джерел

1. Dewey D. The Essential Writings. – N.–Y.: Harper Torchbooks, 1977.
2. Novak M. The Spirit of Democratic Capitalism. – London: IEA Unit, 1991.
3. Easton D. A Systems Analysis of Political Life. – Chicago: University of Chicago Press, 1965.
4. Эбенштайн В. Государь, государство, общество. – Знание–сила, 1990, № 9.
5. Toffler A. The Third Wave. – N.–Y.: Bantam Books, 1994.
6. Revel J.–F. Democracy Against Itself. – USA: Free Press, 1993.
7. Донцов Д. Клич доби. – Лондон: Вид–во Союзу українців у Великій Британії, 1968.
8. Камю А. Бунтующий человек. – М.: Политиздат, 1990.
9. Вайнцивайг П. Десять заповедей творческой личности. – М.: Прогресс, 1990.
10. Хайек Ф. Пагубная самонадеянность. – М.: Новости, 1992.
11. Каньгин Ю. Основы когнитивного обществознания. – К.: 1993.
12. Белл Д. Социальные рамки информационного общества // Новая технократическая волна на Западе. – М.: Прогресс, 1986.
13. Зиновьев А. Зияющие высоты. Т.1. – М.: Изд–во ПИК, 1990.
14. Від головної редакції// Кур'єр ЮНЕСКО, 1990, листопад.
15. Brzezinski Z. Out of Control. – USA, 1993.
16. Tocqueville A. Democracy in America. Vol. 1. – N.–Y.: Arlington House.
17. М. Загублена українська людина. – N.–Y., 1954.
18. Шимечка М. Мой товарищ Уинстон Смит// Проблемы Восточной Европы, 1989, № 27–28.
19. Гилберт Д., Малкей М. Открывая ящик Пандоры: социологический анализ высказываний ученых. – М.: Прогресс, 1987.

Куличенко В.В. Интеллектуальная активность гражданского общества как фактор правовой социализации личности

Предложено философско–правовое понимание роли интеллектуальной активности гражданского общества в правовой социализации личности.

Ключевые слова: правовая социализация личности, права человека, интеллектуальная активность, гражданское общество.

Kulichenko, V.V. Intellectual activity of civil society as a factor of legal socialization of the individual

Philosophical and legal understanding of the role of intellectual activity of civil society in the legal socialization is proposed.

Key words: legal socialization of the individual, human rights, intellectual activity, civil society.

Громадянське суспільство як засада сучасної демократії

Істотним аспектом громадянського суспільства є демократична складова, демократія як явище, як суспільний феномен. Об'єктивно і закономірно, що ефективність втілення на практиці світоглядних пріоритетів громадянського суспільства залежить від всебічності аналізу демократії, її еволюціонування і перспектив.

Ключові слова: демократія, громадянське суспільство, світоглядні пріоритети, еволюція, держава, соціум.

Держава та громадянське суспільство приречені на функціональну взаємодію і взаємозалежність, бо за відсутності чи невиразності будь-якого з цих елементів система сучасного соціуму приречена на буттєву стагнацію і управлінську непереконливість.

Розвиваючи ідею гармонізації відносин між особою і державою, Платон, Аристотель, Цицерон, Ж.Боден, Н.Макіавеллі, Т.Гоббс, Дж.Локк, Ш.Монтеск'є, Ж.–Ж.Руссо, А.Фергюсон, В.Гумбольдт, І.Кант, Г.Гегель, А.Токвіль, К.Маркс створили основу теорії громадянського суспільства.

Сучасні західні соціологи Дж.Александр, Е.Арато, Ю.Габермас, Е.Геллнер, Дж.Кін, Дж.Коген, Р.Патнам, І.Шапіро розглядають громадянське суспільство у зв'язку з демократичною державою, а їхні моделі відображають лише одну традицію суспільної думки, яка характеризує зріле громадянське суспільство. На відміну від країн Євро–Атлантичної цивілізації, такий підхід не є виправданим для країн Східної Європи, зокрема України, бо ігнорує іншу традицію суспільно–політичної думки, яка пов'язує громадянське суспільство з існуванням будь-якої держави.

У сучасних дослідників громадянського суспільства в Україні склалися два підходи до визначення його сутності. Представники першого розглядають громадянське суспільство у зв'язку з демократичною державою (аристотелівська традиція). Представники другого підходу доводять універсальність громадянського суспільства, розглядаючи його у зв'язку з будь-якою державою (боденівська традиція).

У наш час доволі поширеним є визначення демократії через конкуренцію, конкурентні форми взаємодії. У цьому контексті доцільно зауважити: конкуренція як така не є демократією, однак вона продукує, творить демократичне середовище і демократичний процес. Можна стверджувати, що демократія – це побічний продукт конкурентного рекрутування керівного складу. В кожному разі, демократія виходить із того положення, що визначення переможців серед конкурентів – прерогатива демосу.

Середина ХХ століття пройшла під акомпанемент того, що К.Леонтьєв назвав *mania democratica progressiva*, тобто манією демократичного прогресу. В ті часи демократія була об'єктом тотального славослів'я, а тверезі й критичні погляди на це суспільно–політичне явище перебували в очевидній меншості. Віддалений натяк на паритет у підходах до демократії зберігся завдяки висловлюванням на кшталт Б.Рассела, який зауважив, що в умовах демократії чесний політик може вижити лише в тому випадку, якщо він невеликого розуму, оскільки лише така людина може щиро поділяти заботи більшості суспільства.

Тенденція демократизації в різних країнах і регіонах час від часу поступалася місцем «сутінкам демократії». Це явище С.Хантінгтон уподібнив «хвилям демократизації», принцип дії яких виклав у праці «Третя хвиля. Демократизація наприкінці ХХ століття» [4].

Згідно з С.Хантінгтоном, хвилею демократизації є група змін, які відбуваються у визначений час і трансформують політичні системи з недемократичних у демократичні, а також мають вагомий вплив на систему, ніж ті зміни, що впливають на неї в той

же час, але в протилежному напрямку. Хвилі демократизації, як і хвилі відступу від демократії, можна зобразити у вигляді циклу «два кроки вперед – один крок назад». Кожна хвиля відступу від демократії руйнувала частково демократичні зміни попередньої хвилі демократизації.

Було чимало спроб з'ясувати причини відступу від демократії в 60–х і 70–х роки ХХ століття. Зокрема, дослідники вказували на невідповідність демократії бідним країнам і дещо більшу користь авторитаризму для політичного порядку та економічного зростання. Також були виявлені причини того, чому економічний розвиток сам по собі призводить до виникнення нової і тривалої форми бюрократичного авторитаризму.

Початок ХХІ століття ознаменувався хвилею відступу від демократії. Зокрема, в щорічному огляді стану свободи в світі американська правозахисна організація Freedom House зазначає, що «2009 рік увійшов до анналів історії як період стагнації свободи і посилення контрнатопу авторитарних режимів на неурядові організації, рухи і ЗМІ, які здійснюють моніторинг ситуації з правами людини і сповідають концепцію розширення демократичних свобод» [3, с. 16].

З 1972 року Freedom House використовує систему балів для оцінки стану справ в країнах світу на предмет політичних та громадянських свобод. Хоча ця методологія досі викликає чимало суперечок серед фахівців і в середовищі неурядових організацій, однак, тим не менше, впродовж чверті століття вона слугує в цілому добротним індикатором тих напрямків, в яких відбувається суспільно–політичне еволюціонування різних країн з точки зору рівня свободи демократії. Попри те, що кількість держав у кожній з трьох категорій – «вільні», «відносно вільні» і «невільні» – в 2009 році майже не зазнала змін (підвищення отримала Гаїана, Гаїті і Непал, а пониження зазнали Таїланд і Конго–Браззавіль), Freedom House зазначала, що 33 країни продемонстрували ознаки відступу від свободи і демократії, в той час як лише щодо 20 можна стверджувати досягнення деякого прогресу.

Ідеологія сучасних суспільств нетоталітарного (першочергово західного) типу характеризується так званним «рамковим плюралізмом», який, з одного боку, визнає рівноправність усіх ідеологічних підходів, але з іншого, – виносить за межі прийнятного (тобто забороняє) окремі («крайні») ідеологеми – наприклад, націонал–соціалізм, расизм, частково комунізм і т. ін. Зазначена характерна особливість західних демократій є доволі повчальною для становлення ідеологічної сфери в Україні, яке зазнає необґрунтованого аргументаційного пресингу з позицій уподібнення плюралістичних норм світоглядно–ідеологічній уседозволеності.

Насправді ж, як доводить досвід Заходу, плюралізм аж ніяк не збігається з уседозволеністю – він має чіткі межі, передбачені потребами якщо не оптимального, то хоча б безпечного функціонування соціуму відповідного конкретно–історичного формату. Все, що виходить за межі стереотипізму суспільної думки про оптимум і безпеку, рішуче вилучається з реєстрів плюралізму і набуває статусу антисоціальних екстрем з відповідними й неухильними в таких випадках санкціями, які, між іншим, з точки зору жорсткості не завжди збігаються з поширеними уявленнями про гуманізм.

Демократія як влада більшості (висловлюючись терміном А. де Токвіля, «тиранія більшості») нині здійснюється через інститути представницької демократії. Як зазначають Д.Веймер і Е.Вайнінг, «суспільство підійшло б найближче до прямої демократії, якби мало право відкликати виборних представників, відповідальних за ухвалення рішень. Тоді відповідальні за ухвалення рішень принаймні виробляли політику з урахуванням динаміки вподобань» [1, с. 186–187]. У перспективі інститути представницької демократії необхідно замінити формами і моделями прямої демократії, котра забезпечить індивідуально і безпосередню участь громадян у прийнятті загальносуспільних рішень.

Сутність вибору, перед яким стоїть сучасне українське суспільство, за великим рахунком, полягає в наступному: або не формулювати (не артикулювати рефлексивні зусилля) чітке уявлення щодо ідеологічної феноменології, або зробити вибір на користь західної моделі оперування ідеологічною феноменологією і фактографією.

У другому випадку йтиметься про «відносно плюралістичний» підхід, який декларуватиме ідеологічний плюралізм, але водночас у строгому розумінні не буде плюралістичним, оскільки накладатиме заборону на значну низку ідеологічної пропо-

зиційності, котра ставить під сумнів або робить неможливою актуалізацію потенціалу української держави і суспільства.

На теперішню пору існують три основних підходи до розуміння сутності демократії. Перший визначає її в категоріях джерел влади («волі народу»), другий – її цілей («загального добра»), а третій – процедур, котрі застосовуються під час правління. На переконання Р.Даля, процедури мають два виміри: боротьбу та участь, на підставі яких і визначається ступінь демократичності політичних систем.

Ця теза поділяється більшістю сучасних фахівців у галузі суспільних дисциплін. Сучасна демократія передбачає обов'язковий контроль громадян над політикою, відповідальне правління, толерантність і відкритість у здійсненні політичних намірів, раціональний дискурс з приводу найважливіших суспільних проблем.

Нині загалом домінує концептуальний підхід американського соціолога Р.Даля, згідно з яким ідеалом сучасної представницької системи – не демократія, а поліархія (влада кількох груп, еліт та прошарків, які ефективно акумулюють представницькі функції). Симетричним відповідником цього типу ідеалу є «поліархічна» модель. Згідно з Р.Далем, поліархія – це правління меншості, що обирається народом на конкурентних умовах (виборах). Фактично поліархія була притаманна і античним полісам, і середньовічним республікам, і сучасним конституційним державам з усеагальним виборчим правом, і суперництву за владу політичних партій. Демократія ж, на відміну від поліархії, є ідеалом, який передбачає рівну участь усіх громадян в управлінні.

Не вдаючись до численних «за» та «проти» цієї концепції, наведемо зауваження Р.Гароді: теорія винятковості завжди стоїть на заваді діалогу. Іншими словами, якщо поліархія прагне досягти якомога вищої суспільної і корпоративної ефективності, то вона повинна навчитися селекціонувати до владних та управлінських структур усіх рівнів справді найкращих і найпереконливіших. Але їй не слід акцентувати суспільну увагу на винятковості й природній вишості своїх представників, оскільки навіть якщо це й відповідає дійсності, все ж сприймається масовою свідомістю здебільшого негативно.

Найбільший внесок у розуміння сучасної демократії зробила праця Й.Шумпетера «Капіталізм. Соціалізм. Демократія» (1942), в якій автор довів недосконалість так званої «класичної теорії демократії», яка визначала демократію в категоріях «волі народу» (джерела), а також «загального добра» (цілі). Як зазначав Й.Шумпетер, «демократичний метод є тим інституційним механізмом прийняття політичних рішень, в якому одиниці отримують силу прийняття рішень в результаті конкурентної боротьби за голоси виборців» [5, с. 336].

Втім, різні учасники голосування можуть голосувати за певного кандидата з різних причин. Фактично, кандидат, що в усіх важливих питаннях дотримується поглядів меншості, міг би все–таки вийти переможцем. Наприклад, «третина електорату може голосувати за кандидата завдяки його ставленню до торговельної політики, бо саме це питання видаватиметься виборцям найголовнішим, дарма, що їм не до вподоби погляди кандидата на інші питання. Іншій третині електорату може не подобатися позиція цього кандидата з питань торговельної політики, але виборці голосуватимуть за нього завдяки його поглядам на оборонні витрати, бо саме це питання для них найважливіше» [1, с. 187].

Таким чином, кандидат може перемогти, навіть якщо більшість виборців не погоджується з його поглядами на всі питання, зокрема, й на торговельну та оборонну політику. Загальний висновок з цього для демократії такий: завжди, коли люди мусять голосувати за певний пакет політичних пропозицій, не кожна конкретна політична пропозиція в тому пакеті, що здобуде перемогу, виражає волю більшості. Навіть велика перемога на виборах не засвідчує, що політика, яка набрала більшість голосів, є «наказом виборців» [1, с. 187].

Це спонукає до суперечливих висновків про недосконалість демократії як механізму суспільного вибору. Треба визнати, що демократичні процеси не завжди дають правдиву оцінку суспільних цінностей. Можливо, надійних суспільних цінностей взагалі не існує, можливо, голосування не здатне виявити їх. Отже, уряди, які начебто виконують «волю народу», не завжди робитимуть добро.

Крім того, доцільність демократичного волевиявлення з приводу багатьох проблем є доволі сумнівною: «Проводити референдум з метою вирішення дуже складних,

багатогранних за своїм змістом проблем державного керівництва (скажімо, приймати конституцію) практично немає сенсу, оскільки переважна більшість населення не володіє тими знаннями, які необхідні для адекватних оцінок і компетентних рішень у питаннях такого рангу. Не рятує становища і пояснювально-просвітницька робота засобом масової інформації, позаяк насправді вона може виявитися звичайним лобізмом на користь певних партій чи соціальних груп» [2, с. 101].

Зрештою, незважаючи на притаманні їй проблеми, пряма демократії має декілька істотних переваг. Зокрема, можливість участі в політичному процесі заохочує людей цікавитися державними справами. В багатьох випадках це спонукає учасників процесу погодитися із суспільним вибором, проти якого вони виступали, оскільки вони мали змогу оприлюднити свої погляди й проголосувати. Справді, референдуми можуть служити засобом відклати політичні питання, які поділяють суспільство [1, с. 187–188].

Згідно з підходом Й. Шумпетера, політичні системи відповідають нормам демократії в тій мірі, в якій їхні представники обираються на основі рівних, чесних і періодичних виборів, під час яких кандидати вільно конкурують за голоси виборців і в яких має право брати участь практично все доросле населення. Таким чином, визначена демократія набуває двох вимірів – боротьби та участі. Саме їх Р. Даль згодом визначив як ключові поняття у своїй реалістичній демократії (поліархії), котра передбачає існування громадянських і політичних свобод – свободи слова, друку, зборів і організацій, що є необхідними для повноцінного здійснення політичної конкуренції і виборчої кампанії.

Це процедурне визначення демократії стосується багатьох індикаторів, які згруповані відповідно до двох вимірів Р. Даля, що, власне, забезпечує можливість оцінки ступеня демократичності політичних систем: системи є настільки недемократичними, наскільки вони не допускають опозицію до виборів або в якій така опозиція є обмеженою чи переслідуються, опозиційні газети зазнають цензури і закриваються, а також відбувається маніпулювання голосами виборців та фальшування результатів виборів. Уряди, що виникають на основі виборів, можуть бути неефективними, корумпованими, безвідповідальними та контрольованими різними групами інтересів, нездатними до впровадження політики, необхідної для суспільного блага.

Відтак виникає запитання: наскільки уряд може бути несамоостійним і підконтрольним побічним чинникам, щоб при цьому вважатися демократичним? Варто зауважити, що на сучасну пору дослідники соціальних дисциплін не мають одностайної думки щодо такої межі. Якщо ще наприкінці 90-х років ХХ століття основним критеріальним аргументом вибору на користь демократичного розвитку суспільства вважався господарсько-економічний успіх і рівень життя, то нині, після того як з'ясувалося, що завдяки паразитуванню на природних багатствах можна забезпечити високий рівень достатку, нехтуючи при цьому елементарними демократичними нормами, правами й свободами, вибір на користь демократії все більше набуває ознак вибору першочергово культурно-цивілізаційного, аксіологічного та етичного.

Підводячи підсумок, слід зазначити, що демократія покликана пронизувати всю політичну систему суспільства: форми державної влади, принципи діяльності громадських організацій, політичний режим і політичну свідомість. Інакше доводиться констатувати наявність квазідемократичних, «гібридно-конвергентних» соціальних структур і відносин.

Згідно з Г. Спенсером, суспільство – це організм, цілісність, котра складається із взаємозалежних частин (агрегатів), що перебувають у стані рівноваги. Сутність еволюції зводиться до двох взаємопов'язаних процесів – диференціації та інтеграції. Диференціація означає рух від простих не розмежованих цілісностей до складних утворень, в яких частини цілого набувають усі більше спеціалізованих ознак, залишаючись в той же час інтегрованими. Інтеграція ж полягає у відборі найбільш усталених структурних відносин між частинами цілого. Втім, інтеграційні тенденції неспроможні розв'язати проблему самотності окремих індивідів як складових елементів натовпу. Цей аспект доволі переконливо висвітлив Д. Рісмен у праці «Самотній натовп».

Прийшовши до висновку про телеологічний характер історії і механічну дію її законів, Г. Лебон у своїх працях «Психологія народів і мас» і «Психологія соціалізму» стверджував, що кожен народ володіє душевною будовою настільки ж стійкою, наскільки стійкими є його анатомічні особливості, а моральні та інтелектуальні ознаки – це

результат синтезу історичного досвіду. Наполягаючи на принципових відмінностях рас, Г. Лебон сформулював судження про їх анатомічну й психологічну різницю, а також про неможливість ефективного злиття, поєднання. Будучи одним із засновників доктрини «омасовлення суспільства» та «ери натовпу», Г. Лебон наполягав, що цивілізація повинна завдячувати діяльності еліти, яка наділена критичним розумом.

Не випадково ще Платон констатував: держави не позбудуться великих проблем доти, доки ними не почнуть правити мудреці. Згідно з традицією, що йде від Аристотеля, найкращою формою правління слід визнати аристократичну, тобто правління кращих – еліти. На відміну від влади багатих, еліта – це така соціальна група, котра володіє багатством нематеріального гатунку. Здебільшого зазначений суспільний прошарок досягає найвищого рівня у певній сфері життєдіяльності завдяки своїм вродженим або набутим якостям.

Як теоретико-концептуальні, так і емпіричні джерела дають підстави для висновку: чим більш розвинене громадянське суспільство, тим надійніше підґрунтя для утвердження демократичної політичної системи. І навпаки: недосконалість громадянського суспільства детермінує суспільні кризи і призводить до панування авторитарних чи навіть тоталітарних політичних режимів. Саме від рівня розвитку громадянського суспільства залежить консолідаційні можливості держави, її суспільно-політична стабільність і прогнозованість розвитку. Високий рівень самоорганізації громадянського суспільства генерує керовану систему і задає чіткі межі державного втручання.

Список використаних джерел

1. Веймер Д. Л., Вайнінг Е. Р. Аналіз політики: Концепції і практика. – К.: Основи, 2000. – 254 с.
2. Сичевіца О. Криза демократії і проблема нового розподілу влад // Українські проблеми. – К., 1998. – №2. – С. 98–105.
3. Financial Times. – January, 26. – 2010.
4. Huntington S. P. The Third Wave. Democratization in the Late Twentieth Century. – Oklahoma, 1991.
5. Schumpeter J. A. Capitalism. Socialism. Democracy. – London–Boston, 1987.

Грица Ю. И. Гражданское общество как принцип современной демократии

Существенным аспектом гражданского общества является демократическая составляющая, демократия как явление, как общественный феномен. Объективно и закономерно, что эффективность воплощения на практике мировоззренческих приоритетов гражданского общества зависит от всесторонности анализа демократии, ее эволюции и перспектив.

Ключевые слова: демократия, гражданское общество, мировоззренческие приоритеты, эволюция, государство, социум.

Hrytsa, U. I. Civil society as principle of modern democracy

The substantial aspect of civil society is a democratic constituent, democracy as phenomenon, as the public phenomenon. Objectively and appropriately, that efficiency of embodiment in practice of world view priorities of civil society depends on the comprehensiveness of analysis of democracy, its evolution and prospects.

Key words: democracy, civil society, world view priorities, evolution, state, socium.

Анімізм як рання форма гілозоїзму

Анімізм розглядається як рання форма гілозоїзму; визначається, що анімізм охоплює віру прадавніх людей у богів і майбутнє, котра формується на віруваннях про духів і душу; висловлюється закладена в анімістичних віруваннях думка про ідею збереження природного світу.

Ключові слова: анімізм, гілозоїзм, душа, дух, Бог, природа, одухотвореність.

Актуальність розгляду гілозоїзму як давнього вчення про живу природу та його ранньої форми під назвою «анімізм» визначається необхідністю звернення до проблем духовності особистості та піднесення морального рівня сучасного суспільства у зв'язку із закономірною переорієнтацією цінностей у постмодерному суспільстві. Саме в більш глибокому осмисленні гілозоїзму криються витoki духовності сучасної людини з її особливим ставленням до природи й до всього світу: деякі сучасні екологи віднаходять в анімізмі чимало тих принципів, які робили співіснування людини з природою набагато гармонічнішим, ніж нині.

Гілозоїзм передували ранні форми анімізму, що персоніфікували природу. Анімізм (від лат. *anima* – душа) – віра в наявність душі у тварин і людей, духів та одухотворення явищ природи. Уперше цей термін увів німецький вчений Г.Шталь, у творі «Theoria medica» (1708) він назвав анімізмом своє вчення про душу як певне безособове життєве начало, що лежить в основі усіх життєвих процесів [9].

Найповніше анімістичні вірування описав у книзі «Первісна культура» (1871) відомий англійський етнограф і релігієзнавець Едуард Бернет Тайлор (1832–1917), котрий не лише ввів у науковий обіг поняття «первісний анімізм», а й доводив, що вірування в духовні істоти, які є у всіх народів планети, доцільно вважати мінімумом релігії. Тайлор обстоював ідею природного й поступового розвитку релігійних ідей у людському суспільстві, вказував на те, що нижчі фази розвитку релігії слугують для пояснення вищих (розвинутих) [1].

Анімістичні уявлення, за Е.Тайлором, розвивалися у двох напрямках: перший пов'язаний зі спостереженнями первісної людини над такими явищами, як сон, хвороба, смерть, транс, галюцинації [10]. Осмислення цих явищ привело до висновку про існування в людини душі, яка може лишати тіло час від часу або назавжди. Далі формуються складніші уявлення про існування душі після смерті тіла, про переселення душі в інші тіла, про потойбічний світ. Другий ряд анімістичних уявлень пов'язаний з властивим для первісних людей прагненням до персоніфікації явищ навколишньої дійсності, наділенням їх бажаннями, волею, мисленням. Так з'являється віра в духів сил природи, яка згодом трансформувалась у політеїзм.

На одному з перших етапів анімістичних уявлень світ населяють духи землі, води, повітря, вогню – гноми, русалки, ельфи, саламандри. Легенди про домовиків, лісовиків знаходять згодом відображення у фольклорі практично всіх народів світу – данина народній вірі в одухотворену природу [4, с.88].

Найпростішою формою анімізму є віра в духів, появу якої етнографи пояснюють своєрідним тлумаченням первісними людьми цілої низки оптичних і акустичних явищ: тіні, луни, відображень, шумів і т. п., у реальності яких вони зовсім не сумнівалися. Адже існування цих явищ швидко підтверджувалося чуттєвим сприйманням і ґрунтувалося на здогаді про те, що у навколишньому світі поруч із тілесними є невідомі у своїй тілесності істоти – духи. Для прадавніх людей духи були природним явищем – вони належали до природного порядку, як і всі інші речі.

Своєрідністю й багатством анімістичних уявлень вирізняється світогляд давніх слов'ян, зорієнтований на єдність з природою. Праукраїнці, безперечно, одухотворяли сили природи: джерелом і головним двигуном усього живого на землі вважалося сонце, вогонь мав святу й праведну силу, вода сприймалася як жива і мертва, цілюща і безсила сонцева сестра, а земля уособлювалася у слов'янському світогляді з багатством [5, с.497,83,84,188].

Спільною ознакою усіх духів є утаємниченість, невимовність, поєднана зі здатністю набувати вигляду будь-якого предмета (дерева, каменя тощо). Наприклад, у язичницькому світогляді рослини посідали значне місце в широкому комплексі традиційних вірувань, звичаїв та обрядодій – вони мали допомогти людині зміцнити здоров'я, добробут сім'ї, посилити плодючість землі й худоби, вберегтися від нечистої сили. Так, у давніх слов'ян дуже поширеною була персоніфікація дерев, окремі дерева (дуб, бук, липа) вважалися незвичайними, біля яких пращури влаштовували обрядові дійства. Таке одухотворення знайшло своєрідне відбиття в цілій низці символічних фольклорних образів: дуб – молодий козак – символ міцного здоров'я й довголіття; калина – дівчина – життя, краса й кохання; тополя – красива, струнка дівчина або заміжня жінка, верба – чиста вода, повнота життя, довголіття; плачуча верба – опечалена мати або вдова [11, с.25–29].

Про одухотворення рослинного світу свідчить і шанування прадавніми слов'янами різноманітного зілля та їхня тверда віра в те, що воно має чарівну силу: розрив–трава дає доступ до всього міцно замкненого, любисток привертає любов, папороть дає чарівну силу, барвінок допомагає зберегти молодість, м'ята заспокоює, часник оберігає від злих сил. Однак окремі рослини носять негативні асоціативні символи: лобода символізує нужду та вбогість, полин – нещасливе життя тощо [11, с.29–30].

В анімістичних уявленнях українців значне місце традиційно посідає і тваринний світ. Так, коза вважалася породженням диявола й водночас символізувала родючість і життєву силу, лис – хитрун, вовк – символ швидкості й голоду, ведмідь – недотепа, собака – символ вірності, баран чий вівця – невинності, кінч користувався особливою пошаною та зводивсь у культ прачездатності й достатку [5, с.515–537]. Серед пташиного царства зозуля – віщий птах, символ суму та відвіства, чайка – засмучена жінка, голуби – щира та вічна любов; ластівка приносить весну на землю і щастя в дім, крик півня відганяє від хати нечисту силу і злих духів. Деякі ж птахи вважаються лиховісними: ворон, галка можуть накаркати біду, пугач або сова також кричать на лихо [5, с.400–414].

У слов'янських анімістичних віруваннях духи населяли увесь простір: землю, ліси, поля, води. У воді живуть водяники, болотяники, очеретяники, русалки й навіть криничний дід, у збіжжі – польовики, які люблять викочуватися в хлібах і носитися з вітром по них, ліси населяли лісовики й лісові мавки (усе лісове царство поетично оспівала у «Лісовій пісні» Леся Українка). Пізніше світ духів поступово диференціюється, розмежовуючись на добрих і злих. Так, злим духом у прадавніх слов'ян вважався перелесник, що міг набирати вигляду будь-якої людини, відвідувати людей і навіть оселятися у їх хаті. Нечуваною жорстокістю у свідомості праукраїнців наділялися велетні–людоїди песиголовці, повір'я про недобрі очі й зурочення пов'язані з оповідями про вія [11, с.31–31].

Про єдність людини та світу живої природи свідчить і віра в перевертнів. Таким демонічним духам, як упирі й вовкулаки властива двоїстість форми [5, с.359–361]. Специфічним представником світу духів є чорт, котрий шкодить людям, насилає хвороби, зводить жінок, полює на людські душі, штовхає на злочини й прикрі вчинки, водночас є постійним об'єктом для жартів і анекдотів.

У теорії гілозоїзму ще з античних часів досить стійким є уявлення про те, що вся матерія є одухотвореною сама по собі або шляхом участі у функціонуванні світової душі. Ще представники мілетської школи натурфілософів (Фалес, Анаксимандр, Анаксимен) визнавали одухотвореність як всезагальну рису макро– й мікрокосму: увесь світ – живий, наділений властивістю відчувати, запам'ятовувати й діяти; все є породженням єдиної первинної матерії (праматерії). Так, Фалес стверджував, що магніт притягує метал, бо в нього є душа (така ж як у жінки, що притягує чоловіка), а Анаксимен вбачав у повітрі першоджерело всього суцього, а душу трактував як «подих» повітря [9].

Віра у відносно самостійне існування душі є найвищою формою анімізму як ранньої форми гілозоїзму, і тому найчастіше анімізм визначають як уявлення про існування в тілі людини її двійника – душі, від якої залежить життя, фізіологічний і психічний стан індивіда. Такі уявлення спочатку мали дуже конкретний характер: душу ототожнювали з диханням, з кров'ю, вважали, що вона міститься у серці, в очах; згодом стали вважати, що душа розчинена в усій людині, вона є, але не міститься ніде, і може існувати без тіла. Різні фізіологічні стани (сон, непритомність, а також явища, що супроводжують смерть – кровотечі, останні подихи тощо) навели первісну людину на думку, що функціями життя керують особливі тілесні істоти – душі, від волі яких

і залежить людське життя, адже вони мають особливу, надчуттєву здатність робити людину живою, мертвою, непритомною, хворою, бадьорою, веселою тощо. Душі не лише мають індивідуальний характер, а й можуть виявлятися у різних формах: як чоловічок у зінці ока, пташка в грудях, пара, кров тощо. Душа може переселятися до інших людей, тварин, рослин. Врешті-решт це привело до визнання існування душі як двійника конкретної людини, як частини її організму, яка оживляє його, а згодом й одухотворює.

Відомий український фольклорист і етнограф Володимир Гнатюк (1871–1926) подає узагальнені відомості про душу, відтворені з численних записів розповідей своїх співвітчизників, зазначаючи, що «у нашого народу немає чіткого погляду на природу душі, її витoki. Немає однозначних уявлень і про місце перебування душі в людським тілі. Одні думають, що місце душі в голові або ямці під шиєю, інші – що в крові, грудях, у животі, печінці... Коли людина умирає, тоді душа покидає тіло. Вона може виходити ротом у вигляді пари, мати вигляд маленького чоловічка з чистим та прозорим тілом, дитини з крильми. Може з'являтися як біле ягня, золота пташка, бджола, муха або пара». Такі уявлення свідчать, що спочатку душа мислилася як певна тілесна, чуттєва сила, і лише пізніше, у християнстві, душа набуває статусу духовної субстанції [1].

Душа як духовна субстанція може знаходитися в усіх речах. Так, італійський мислитель Джордано Бруно (1548–1600) визнає існування «світової душі», яка є складовою частиною і рушійним початком Всесвіту та, як принцип життя, як духовна субстанція, знаходиться в усіх речах, а це вже, на думку П.Вінцукевича, гілозоїзм – учення про всезагальну одухотвореність матерії. На основі гілозоїзму Бруно зробив висновки про матерію, як активну субстанцію, яка породжує все нові й нові форми [2].

Анімистичні уявлення прадавніх людей передбачають ще й віру в Богів і переконаність у тому, що не тільки духи й душі підпорядковуються Богом, а й від їхньої волі й бажань залежить майбутнє людини. А тому прадавні люди уособлювали Богів, персоніфікували та наділяли їх особистими рисами. Так, образною мисленню слов'ян здавна властивий був антропоморфізм. Яскравим свідченням тому у слов'ян є образ великої Богині, що завжди зливалася з символами життя й плодючості, з деревом, квітами, сонцем і різними живими сутностями: то голова у неї прикрашена вінком із квітів, то в руках вона тримає сонячні диски, то руки її поступово переходять у молоде дерево чи у птаха. Цей образ жінки з піднятими до неба (до сонця) руками, є прообразом Богородиці Оранти, заступниці роду людського, котра в давніх слов'ян звалася Берегинєю, Рожаницею [3].

Властивості людини – її вигляд, звичай, спосіб життя – притаманні й іншим Богам: вони, як і люди, розмовляють, радіють, гніваються, люблять, веселяться. Українському політеїзму притаманні уявлення про ієрархію надприродних сил. Численні боги відтіснялися на другий план володарями природи та суспільності – богами неба, землі, сонця, води, ремесел, війни тощо – такими й були Перун, Сварог, Дажьбог. Так, Перун був богом дощу, вогню, грому, блискавки й водночас богом війни, наділявся ще й функцією бога родючості, але був і войовничим богом, і «богом над богами»; Сварог вважався богом вітрів, неба, вогню, заліза, ковальства та шлюбів; Дажьбога вважали богом сонця, який на зиму ховає живильні промені, а весною знову посиляє їх на землю. Опікунами природних явищ і виробничої діяльності людини поставали й інші язичницькі боги: Ярило – бог весняних робіт і плотьської любові, Велес – бог худоби, чередників і музик, Лель – бог кохання і бджолярства. Особливе місце у пантеоні богів посідали Купало і Коляда: слов'яни поділяли календарний рік на Коляду (зиму) й Купало (літо). Відповідно, Купало був богом родючості, врожайного літа, лікарських рослин і добробуту, а Коляда – богиня неба, дружина Дажьбога й мати Сонця [11, с.41].

Гілозоїстичні твердження про існування душі незалежно від тіла близькі до теорії релігії, де концепція духовного домінує над концепцією матеріального, а душа, як безтілесна копія тіла, може існувати самостійно як при житті, так і після нього. У багатьох народів головними двійниками були душі померлих родичів, тому анімистичні вірування часто називають культом предків.

Етнографи стверджують, що анімізм властивий всім народам, що живуть досі в умовах, схожих з первісним ладом. Ці уявлення містять картини «відлігання» душі померлої людини з світу живих, її мандрівок в далеку країну мертвих, а також описи життя, що чекає на душу в потойбічному світі. Як писав Е.Тайлор, «небагато які предмети будять в розумах поетів–дикунів такі сміливі і живі уявлення, як думки про майбутнє життя» [10, с.304].

Розташування духів могло бути різним – під землею, на землі, на місяці, на зірках, однак уявленням різних народів властива певна спільність, що полягає у чіткому поділі їх на дві великі категорії: 1) життя душі в царстві мертвих буде повним блаженством, 2) частина душ у потойбічному світі насолоджується, а частина – страждає. Більшість народів вважала, що душі померлих можуть приходити з царства тіней, відвідувати живих у сні, протегувати їм в земних справах або ж, навпаки, заважати. Так, наприклад, єгиптяни вірили, що людина має кілька душ: душа на ім'я Ба у вигляді птаха з людською головою в момент смерті покидає тіло, ще одна душа Ка вважалася примарним двійником людини, який мешкав у гробниці [9]. З таких і подібних їм уявлень про автономне існування душі (а у ведичній культурі й уявлення про міграцію душ – сансару, блукання, переродження), виникають погребальні культури.

Про віру в загробне існування душі, потойбічне життя свідчить велика кількість стародавніх поховань, супроводжуваних ритуалом і пов'язаних із певним комплексом анімистичних образів, серед яких і духи померлих предків, і душі живих людей, і душі сил природи (озер, гаїв, вітрів).

Анімізм як вірування в те, що кожна річ у світі має душу або дух, тісно пов'язаний з практикою табу (заборони на певні дії щодо якоїсь істоти чи предмета). У своїх конкретних виявах у примітивних культурах табу, на думку Л.Іоніна, тісно пов'язане з тотемізмом, що стосується передусім інцесту й убивства тотемної тварини, у наш час розглядається як універсальний феномен, що виконує ті ж самі функції [9].

Анімистичні вірування були тісно пов'язані з життям, з довкіллям, прадавня людина хотіла бути зі своєю природою в найкращих стосунках, оскільки ясно бачила, що в усьому залежить від неї, і тому початкова релігія заснована була на певному ставленні до цього довкілля, – до сонця, води, землі, дерев, тварин тощо [2]. Так намагання підкорити сили природи призвело до появи магії – індивідуальних і колективних дій, покликаних надприродним шляхом вплинути на духів (а через них і на людей) чи явища природи. В.Рабінович зазначає, що магія за антиномією добра та зла, з точки зору мага чи його адепта, буває білою (господарська, цілювальна) і чорною (навроч, наговір, порча) [9].

Первісна людина широкими очима дивилася на своє довкілля, на все те, що її оточувало, від чого залежало все її життя, і що було сильнішим від неї. Однак анімізм як рання форма гілозоїзму має два основні спрямування: 1) про духів, 2) про «чуттєво–надчуттєву» душу, здатну існувати самостійно поза людським тілом, а на своєму найвищому щаблі розвитку анімізм передбачає вірування в богів і підпорядкованих їм духів, душу і майбутнє життя [1].

Слід додати, що теорія анімізму викликала жваву дискусію серед дослідників культур, деякі з яких (Е.Ленг, В.Шмідт, Р.Маррет, Дж.Фрезер й ін.) критикували переконання Е.Тайлора з теологічних позицій, використовуючи для цього факти наявності елементів монотеїстичних вірувань в архаїчних народів. За Тайлором, анімізм – це давня філософія, яка виявляється у формі віри, на практиці – у пошануванні, а тому в основі всіх релігій лежать первісні уявлення про душу й духовні сутності [10]. Така теорія мала серйозних опонентів, які висловлювали думку про ідеалізацію Тайлором первісної людини. На їхню думку, мислення, здатного до формування понять «душа» чи «дух», не мали не лише найдавніші люди (архантропи), а й люди сучасного виду (неоантропи) на початковій стадії свого інтелектуального розвитку. А також зверталась увага на те, що теорія Тайлора у формуванні первісних вірувань не враховувала соціального чинника. Так, Е.Дюркгейм доводив, що жодні спостереження людини над зовнішньою та власною природою не в змозі породити релігійних вірувань. Ці вірування могли з'явитися лише в суспільстві, у сфері колективних уявлень, які стають надбанням людини не завдяки її особистому досвіду, а під впливом суспільного середовища [6, с.14].

Крім того, наслідком анімистичних уявлень були і досить непривабливі з погляду сучасної людини обряди. Наприклад, сезон польових робіт у землеробських племен завжди починався із сексуально забарвлених свят, які мали сприяти родючості землі. Причому в деяких регіонах світу до останнього часу перед сівою відбувалися колективні сексуальні оргії. Ще один анімистичний феномен – канібалізм з метою набуття якостей жертви, залишився в мисливських звичаях. Так, коли евенк убивав лося або оленя, у першу чергу він виймав очі і з'їдав їх сирими, видаливши кришталік. Мисливець уважав, що при цьому немовби осліплюються і стають легкою здобиччю інші звірі. «Очі їв, інший олень не буде мене бачити» [8, с.39].

Але так чи інакше досвід ставлення до природи в давніх і традиційних культурах дедалі частіше залучається до сфери пошуку способів подолання екологічних проблем сьогодення. Крім того, аналіз анімістичних уявлень як феномена суспільної психології може дещо відкрити й для розуміння свідомості та психіки сучасної людини. Так, К.Юнг пише: «Свідомість тоді була набагато простішою, її володіння сміховинно мізерні. Величезна частина того, що сприймається нами тепер як частина нашої власної психіки, життєрадісно проектувалася дикуном на більш широке поле, складність душі зростала пропорційно втраті одухотвореності природи» [12, с. 15].

Отже, давня віра була вірою анімістичною, людина вірила, що все кругом неї живе: почуває, розуміє, має свої бажання, бореться за своє існування, як будь-яка жива істота, а тому до природи первісна людина ставилась, як до живої. І оскільки в основі первісного світогляду стояв культ природи, у гілозоїзмі й теорії анімізму чітко простежується заклик до збереження природного світу, часткою якої є людина. Так, Р.Вечірко наводить уривок з промови індіанського вождя Сітла перед своїми одноплемінниками 1854 р.: «Ми – частина землі, і вона – частина нас ... Земля не належить людині – людина належить землі ... Усі речі пов'язані між собою, як кров, що об'єднує весь наш рід...» [4, с. 89].

Список використаних джерел

1. Анімістичні вірування / Електронна онлайн-бібліотека. – Режим доступу: http://ualib.com.ua/br_1293.html.
2. Апологет / Православний апологетичний портал; [електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.apologet.kiev.ua/biblioteka/47-filosofiya-yak-apologetika/853-iv-.html>.
3. Білоусько О. А. Україна давня: Євразійський цивілізаційний контекст / Олександр Білоусько. – К.: Генеза, 2002. – 272 с.
4. Вечірко Р.М. Українська та зарубіжна культура: Посібник [кер. авт. кол. Р.М. Вечірко]. – К.: КНЕУ, 2003. – 367 с.
5. Войтович В. Українська міфологія; [вид 2-ге, стереотипне] / Валерій Войтович. – К.: Либідь, 2005. – 664 с.
6. Дюркгейм Е. Первісні форми релігійного життя: Тотемна система в Австралії / Наук. ред. Тетяна Метельова; [пер. з фр. Г.Філіпчук та З.Борисюк]. – Київ: Юніверс, 2002. – 423 с.
7. Магія глазами ученых и чародеев. [Ред. и сост. И.Т. Касавин]. – М.: Республика, 1992. – 572 с.
8. Мазин А.И. Традиционные верования и обряды эвенков-орочонов (конец XIX – начало XX в.) / А. И. Мазин. – Новосибирск: Наука, 1984. – 200 с.
9. Новая философская энциклопедия / Институт философии Российской академии наук; [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://iph.ras.ru/elib/2251.html>.
10. Тайлор Е.Б. Первобытная культура / Едуард Тайлор. – М.: Издательство политической литературы, 1989. – 573 с.
11. Шейко В.М., Тишевська Л.Г. Історія української культури; [Наук. ред. В.М. Шейко]. – К.: Кондор, 2010. – 264 с.
12. Юнг К. Г. Архетип и символ; [перевод А.М. Руткевича] / Карл Юнг. – М.: Ренессанс, 1991. – 329 с.

Береговая Г.Д. Анимизм как ранняя форма гилюзоизма

Анимизм рассматривается как ранняя форма гилюзоизма; определяется, что анимизм охватывает веру древних людей в богов и будущее, которая формируется на верованиях о духах и душах; высказывается предположение в анимистических верованиях мысль об идее сохранения естественного мира.

Ключевые слова: анимизм, гилюзоизм, душа, дух, Боги, природа, одухотворенность.

Beregova, G.D. Animism as an early form of hylozoism

Animism is considered as an early form of hylozoism. It is determined that animism includes ancient people's faith in gods and future, the faith being formed by beliefs about spirits and souls. The idea of protecting the natural world laid in the animistic beliefs is expressed.

Key words: animism, hylozoism, soul, spirit, God, nature, spirituality.

Світоглядно-ідеологічне протистояння у сфері управління технічними, біологічними і соціальними системами

Розглядається різниця у сферах управління технічними, біологічними і соціальними системами за критеріями: ідеологія, світогляд, тип мислення, причини породження управління, природа управлінського впливу.

Ключові слова: управління, система управління, технократизм, екологізм, гуманізм, ідеологія, світогляд, інформація.

Вирішувати проблему становлення нової ідеології і світобачення на переломному етапі розвитку людини, суспільства і всього сучасного світу важко, оскільки по-перше, немало сучасних філософів і політичних авторів переконують, що патології і кризи були в усі історичні часи, однак наближається гірший, оскільки світ наближається до «кінця ідеології», «кінця історії», «кінця цивілізації», по-друге, головною перепоною на шляху до цього є ідеологія яка затримує тих хто прагне відійти від тоталітаризму. Розлом тоталітарного суспільства розпочинається з руйнації ідеології, зазначає В. Андрущенко.

У якості джерельної бази для аналізу даного явища ми спираємось на праці Олівера Шелдона «Философия управления» (1924 год), праці з аналогічною назвою російських авторів Л. Голубової і В. Розіна, А. Назаретяна, І. Богачека, П. Щедровицького, публікації В. Дієва, Б. Соколова, С. Цивирко, Р. Юсупова, В. Мирзояна у журналах «Вопросы философии» і «Проблемы теории и практики управления», вітчизняних авторів В. Кремени, В. Бека, В. Воронкової, В. Лисого, О. Мигولات'єва, О. Пономарьова, І. Шавкун, С. Попова, І. Гончаренко, поширені публікації про японську філософію управління виробництвом і особливо персоналом.

Метою даної статті є аналіз світоглядно-ідеологічного протистояння у сфері управління технічними, біологічними і соціальними системами.

Ми стикаємось з ідеологічним плюралізмом, що утворюється у сфері управління технічними (технократизм), біологічними (екологізація) і соціальними системами (гуманізм). Ці три ідеології певною мірою знаходяться у суперечностях одна до одної, однак їх коректне співвідношення є необхідним для суспільства, хоча і довготривалим в плані виконання. ««Організоване суспільство» має забезпечити цьому процесу цивілізовані форми, адже ідеологічні руїни є найбільш небезпечними. Як і радіоактивний бруд вони підлягають утилізації в безпечних для суспільства місцях і формах. Тому, відмовляючись від колишніх ідеологічних облуд, організоване суспільство «відділяє зерна від плевел», утилізує «ідеологічний брук» і одночасно зберігає в людині і в суспільстві все те краще, світле й справедливе, яке поза всяк сумнівом було в цій непростій епосі новітнього соціального творення» [1, с. 246].

У чому суть цього взаємного розуміння, що є «мірою самого соціального зв'язку»? [2, с. 185]. За визначенням О. Богданова воно полягає у «спільній мові і тієї суми понять, яка їм виражається, в тому, що називається загальною «культурою», або, точніше, ідеологією» [2, с. 186]. Фактично нам треба сформувати провідну ідеологему, що має впливати і тримати під контролем усі три різновиди організаційної діяльності людини і спрямувати її дії у напрямку пошуку загальної теорії управління технічними, біологічними і соціальними системами.

Виходячи з цього, розглянемо існуючі протиріччя у трикутнику: технократизм – гуманізм – екологізм. Міра гостроти між ними, за нашою оцінкою, різна. Протиріччя між сциентично-технократичним і духовно-гуманістичним (антисциентичним) напрямками у сучасній філософії та у людській діяльності є більш гострим і застарілим, у той час як їх протистояння з ідеологією екологізму ще тільки формується.

Науково-технічна революція, що почалася в середині ХХ ст., на основі перетворення науки на провідний чинник виробництва, в результаті якого відбувається трансформація індустріального суспільства в постіндустріальне яскраво показала, що технократизм безапеляційно превалює над гуманізмом і екологізмом, тому ми розглянемо його більш ґрунтовно. Він виступає у вигляді сучасної форми догматичного, механістичного світогляду й діяльності. В основі розуміння технократизму лежать причини двоякого характеру. З одного боку, це тверда (адміністративно-командна) форма організації виробництва й всього життя людини. З іншого боку, – це сам характер сучасної цивілізації, що прийнято називати в сучасній науці «машинної», або техногенної. Спосіб взаємодії із природою, що базується на механічних принципах, закладених у техніку, диктує людині певний спосіб поведінки й мислення. Цей спосіб закріплюється в мисленні й розподіляється на інші сфери людського життя.

Технічний прогрес у наш час явно випереджає соціальний і культурний. У цей час, техніка панує над людським співтовариством, диктуючи свої закони й свою волю. Прикладом слугують факти того, що багато людей впадають у залежність від Інтернету, загалом від комп'ютера, як результат, у психодиспансерах з'являються нові хворі з порушенням психіки.

Така ж картина спостерігається і на рівні світоглядного протистояння технократизму, гуманізму і екологізму. У сфері виховання, технократизм – це переконання у здатності виховувати кожного під впливом ідеологічного, інженерного, масового і технократичного впливу. «Технократ – це педагог, який придушує всяку ініціативу; політик, який створює рецепти для всіх часів і народів; це віра в передбачуваність; нездатність співвіднести отриману користь і заплачену ціну; це – як інтегральна характеристика – антигуманне відношення до людини і результату її діяльності» [7, с.20].

Технократичне мислення, щоб створити цілісність, завжди механічно поєднує елементи однорідні й однорівневі. Але на даному кризово-катастрофічному етапі розвитку, необхідний протилежний підхід, коли йде відмова від розуміння єдності лише як з'єднання на єдиній науковій платформі всього багатства теорій і концепцій. Акцент робиться на взаємодоповнюючому характері теорій.

Усвідомлюється неможливість механічного поєднання гуманітарного і природничо-наукового знання, як і відповідних їм образів світу. «...Фрагменти дійсності, які вивчаються природничими науками, не зливаються в єдиний образ із тими фрагментами світу, які вивчають науки суспільні... єдиний «зріз» із усього пласту знання виступає лише ідеалом і може розглядатися як орієнтир дослідження з методології науки» [5, с.278].

Отже, технократизм зробив деконструктивними всі скріплення складових елементів духовної культури. Тому відбулося змішання принципів і народився світоглядний еклектизм; виникла ентропія духу культури, дух перестав творити вічні ідеали й цінності; виникає корозія вічних стовпів істин Буття, фундаменту культури; відбувається ерозія вічних непорушних духовних ідеалів і цінностей.

Антитехнократичним є синергетичний підхід. Цілісність перестав отожднюватися з рівновагою і порядком. Вони виступають лише частковим випадком, який не визначає загальної картини. Цю картину, навпаки, визначають нерівномірність і хаос, випадковість. Нерівноважений і спонтанний характер системи наукового знання яскраво виражений в концепції В. Біблера. Цілісне знання виростає з безперервного діалогу (полібалки), переклику, взаємодії змістів як в історичному, так і в сучасному середовищі. Цей підхід підводить до необхідності повернення науки в лоно культури.

Таким чином, можна зробити наступні висновки. В сучасній ситуації світоглядного еклектизму, втрат стійкого фундаменту світосприйняття, розпаду цілісної картини світу, щоб вирватися із чергового тупика світової історії необхідно зробити прорив через:

1) Пратнення до відходу від механічного розуміння єдності й цілісності до усвідомлення їхньої структури як сукупності неоднорідних елементів, які доповнюють один одного.

2) Відмова від розуміння цілісного знання як його рівноваги, абсолютної впорядкованості; перехід до дослідження розвитку, динаміки цілого, до ідеї поліфонічності знання.

3) Що зміцнюються антитехнократичні тенденції в просторі більше загальної тенденції пошуку оптимальних форм інтеграції, синтезу, цілісності наукового знання.

4) Парадоксализація, розірваність наукової картини світу.

Перехід світової спільноти від індустріальної до інформаційної доби розвитку потребує докорінної зміни світогляду. Якщо за умов індустріального виробництва панував негативний зворотний зв'язок і гомеостаз був розповсюдженим типом функціонування суспільних відносин, то у глобалізованому суспільстві на перші ролі виходить позитивний зворотний зв'язок і тепер гомеорез стає бажаним станом структур соціального призначення.

Отже в даному випадку ми виходимо з положення, що завдання філософії не стільки створювати нове знання, і, навіть, не стільки обґрунтовувати процес пізнання, а створення відношення до знань, до пізнання, до світу – тобто формувати світогляд. Адже філософія носить аксіологічно-генезисний характер. Саме тому «філософія (грец. *φίλοσοφία* – любов до мудрості) – система ідей, поглядів на світ і на місце в ній людини: любов до істини; вільне дослідження основних проблем буття, людського пізнання, діяльності і краси; методологічні принципи, що лежать в основі будь-якої науки; переконання, що склалися, з приводу чого-небудь (буденна, життєва філософія)» [4, с.851].

У системі загроз для світової спільноти особливе місце займають світоглядні зриви, які вражають суспільство в цілому або великі його частини. Це пов'язано з тим, що будь-яке співтовариство «зібране» і відтворюється на певній матриці. Важливим її зрізом є когнітивна структура – система засобів пізнання реальності і інструментів суспільної свідомості й обміну інформацією (мова, значимі факти, теоретичні уявлення, методи, міра, логіка тощо).

Великі гетерогенні співтовариства (як народ, нація, суспільство) зібрані на складній світоглядній матриці, в якій переплетені когнітивні структури безлічі співтовариств і субкультури. У цій матриці є ядерна зона, яка об'єднує усі часткові співтовариства. Порожнеча тут неприпустима, бо мислення ніколи не припиняється. Це єдиний повністю негентропійний процес, що відомий нам.

Завдяки механізму мислення людська особистість у своїй структурі породжує специфічну голограму – цілісне відтворення Всесвіту. Щодо її існування у філософії відомо давно завдяки відомому парадоксу Лао-цзи «Найбільше знаходиться в найдрібнішому». Саме з цієї позиції справедливе твердження про те, що людина це мікрокосм. З філософської точки зору представляє безперечний інтерес те, що адекватне відтворення в мозку людини зовнішнього світу досягається за допомогою кодування сенсорної інформації за принципом «частина заміщає ціле».

Саме цей принцип лежить в основі символічного уявлення світу, завдяки чому в пам'яті людини може бути зафіксований колосальний обсяг інформації. Оптичні голограми тепер широко відомі, вони дозволяють отримувати цілісне об'ємне зображення об'єкту, що істотно відрізняється від фотографії тим, що воно локалізоване в просторі і дає можливість оглядати об'єкт з усіх боків.

Установка на синергетичне сприйняття світу є семантичним фільтром через який має людина вивчати світ. З синергетики народжується нова філософія: філософія усвідомлює, що вивчати треба нелінійний світ, оскільки саме в ній майже завжди в рішенні є присутнім кінцевий час.

І поблизу кризи, якщо він здійснюється в режимі із загостренням вдається знайти конкретну модель та побудувати для неї спектр таких структур, які відповідають нашому сьогоднішньому життю і сприяють коеволюції. Тому занурення в синергетику, вивчення її законів, механізмів, висновків, результатів повинне відбуватися до тих пір, поки не виникне система знань, що дозволяє орієнтуватися в глобалізованому й інформатизованому життєвому просторі.

Цього вимагають стрімкі технологічні інновації, особливо в області комп'ютерної техніки та комунікацій, що зробили поведінку соціальних систем інноваційним і крихкими, а навколишній світ і бізнес-середовище мінливими і непередбачуваними. Стрикаючись з новою дійсністю, лідери і менеджери виявляють, що їх засадничі теорії і прославлені бізнес-моделі стають неефективними. Традиційні ієрархічні моделі і моделі

«годинникового механізму», що дозволяли передбачати і контролювати, вимагають заміни на органічніше моделі і нелінійне мислення.

В основі моделі життєздатності соціальних систем у гомеорезі лежить закон необхідної різноманітності, який вимагає, щоб набір управлінських реакцій був не менш багатим, ніж набір можливих станів. Чим більша різноманітність, тим більше всьляких варіантів рішень. Причому різноманітність зачіпає всі характеристики співробітників: стать, вік, психологічні особливості, переконання, світогляд і так далі. Команди, яким бракує різноманітності, схильні до вироблення однотипних рішень, тобто підсвідомо тягнуть систему у гомеостаз.

Як закономірна реакція на вимогу соціальних систем забезпечити їх життєздатність потоці становлення глобалізованого світу, у сфері організаційної взаємодії виникло декілька якісно нових підходів до соціального управління. Найбільш розвинутими на сьогодні є такі концепції як: м'якого управління, синергетичного менеджменту, нейроменеджменту, управління ризиками тощо.

Звернемо увагу на системоутворюючу роль особистості людини, яка сама відноситься до біологічних систем, але, як домінуючий суб'єкт, що має організаційні властивості, задає параметри існування і напрями розвитку для технічних, біологічних і соціальних систем. «Якщо люди вбивають і їдять тварин, – писав О. Богданов, – то вони дезорганізують інші життєві системи, щоб організувати їх елементи у складі свого власного тіла. Якщо вони винищують хижаків, то тому, що знаходять в них дезорганізуючі сили і, усуваючи їх, тим самим організують своє життєве середовище у своїх інтересах. Якщо суспільства, класи, групи руйнівню стикаються, дезорганізують один одного, то саме тому, що кожен такий колектив прагне організувати світ і людство для себе, по-своєму. Це результат окремоті, відособленості організуючих сил, результат того, що ще не досягнуті їх єдність, їх загальна, струнка організація. Це боротьба організаційних форм» [2, с. 71].

Високоєфективними інструментами впливу людини на розвиток цих трьох систем є її мислення, світогляд і ідеологія. Розглянемо динаміку цих інгредієнтів управлінського процесу через ідеологему формування загальної теорії управління технічними, біологічними і соціальними системами.

Мислення людини – глибинний процес. Про його зміст і характер ми можемо судити тільки по його продуктам – світогляду і ідеології, а також по діяльності керівників різного рангу. Свідомість універсального керівника у такому разі повинна мати широкий діапазон функціонування, що утворює ланцюжок: технократизм – екозбереження – синергетика. У структурі конкретної особистості людини він має мати універсальний характер, а не такий як сьогодні спостерігається на практиці.

Відповідно до логіки саморозгортання технічної, біологічної і соціальної сфер вони, мислення і свідомість, намагаються нав'язати один одному власну ідеологію, що виключають існування інших ідеологічних підходів. «Там, де втручається людина, природа не припиняє робити свою справу. Доля комплексу, який вона прагне зберегти або усунути, визначається як і раніше усією сумою умов, усіма діями середовища, а зусилля людини – тільки один з додатків цієї суми» – слушно писав О. Богданов [2, с. 166]. Руйнівний ефект від цього неймовірний, оскільки у випадку негармонійного управління цими трьома сферами у якості руйнівних чинників починають працювати техносфера, біосфера і соціосфера. Тому управління технічними, біологічними і соціальними системами є ефективним інструментом утримання його у безпечному режимі функціонування і розвитку. Це означає, що оскільки позбавитися ідеологій технократизму, екологічної безпеки і гуманізму принципово неможливо, то треба їх синтезувати і знайти золоту середину.

Це означає, що наступний етап розвитку планетарного співтовариства повинен бути організованим у парадигмі динамічної ідеологічної рівноваги, оскільки тільки таким шляхом можна утримати рівновагу у планетарному соціальному організмі, що має функціональну природу. Як функціональна система він, планетарний організм, саморуйнується від дії дисфункцій і диспропорцій. Цього треба уникнути як можна скоріше і надійніше.

У залежності від обраного світогляду, типу мислення і ідеології (авторський погляд на які ми тут подали) змінюється наш погляд на характеристики інших світоглядних

складових формування загальної теорії управління технічними, біологічними і соціальними системами.

Причини породження управління у кожному випадку специфічні:

– у технічній сфері – це намагання задовольнити потреби людини та оволодіння навколишнім середовищем, у першу чергу природними ресурсами;

– у сфері біологічного розвитку – це потреба адаптації біологічного організму до стану зовнішнього середовища з метою самозбереження і розвитку, а при втручанні людини додається потреба реалізації можливостей клонування, штучного розмноження та селекції;

– у соціосфері – це потреби особистості, що привели до поділу праці і агресія людини до зовнішнього середовища з метою оволодіння ним і збагачення, розширення ареалу, життєвого простору, у першу чергу, за рахунок сусідів, а у другу – за рахунок осолодіння Космосом. На Місяці вже майже немає вільних ділянок – усе розпродано ще на Землі. Черга тепер вишикувалась за зірками.

Крім того, природа управлінського впливу у кожному випадку так само специфічна:

– в управлінні технічними системами превалює енерго-інформаційний вплив на об'єкт управління;

– у екологічних системах – це відбувається за рахунок інформаційно-речовинних впливів, оскільки до цього прагне біологічний організм, що живе за рахунок метаболізму;

– у соціосфері – за рахунок інформаційної політики керівних суб'єктів, що привело сьогодні навіть до ведення інформаційних війн між країнами.

Оскільки влада взагалі ґрунтується на інформації, то даний вид впливу на людей є найбільш «тонким» і найбільш потужним, навіть всеосяжним. Тому далеко не випадково Всесвітня федерація вчених, свого роду «мозок людства», у серпні 2000 року першою у списку загроз людству в ХХІ столітті поставила загрозу міжнародної інформаційної безпеки (МІБ). «Вмить безпека інформаційного простору стала загальнолюдською проблемою, – пише О. Соснін, – ожививши в пам'яті глобальні конфлікти, супроводжувані активними діями США і НАТО, скандали навколо «Ешелону», тисячі кібернетичних атак на інформаційні і керуючі системи економічних і політичних структур різних країн, Інтернет, який сприймається як інструмент формування нової свідомості інформаційного суспільства. Світ одержав можливість відповідально виважити свої уявлення про роль інформації у світі, про мир і війну в інформаційній сфері» [6, с. 7].

Це ми пояснюємо тим, що: по-перше, слова як семантичні одиниці є ключами – фільтрами, що складають будь-яку ідеологію, а остання уже фільтрує інформацію, якою користується окрема людина, групи і цілі етноси; по-друге, будь-яка культура на архетипічному рівні несе цінності та зразки поведінки які напряду наслідують людина, оскільки із цінностей виростає нормативна система, що використовуються органи управління; по-третє, владний вплив здійснюється завдяки інформаційно-знаковим системам або мові, яка зафіксована у тексті підручників, монографій та інших освітніх матеріалах; по-четверте, маніпулювання поведінкою окремих людей і цілого народу, наприклад, за допомогою реклами, політичних PR-компаній, пропаганди, нейролінгвістичного програмування, псевдокультури, механізмів моди, та інших прийомів – справа звичайна для сьогодення.

Важливою характеристикою системи управління є міра присутності в управлінському процесі розуму. В управлінні технічними системами приймає участь природний розум людини і зараз намічається тенденція залучити до нього штучний інтелект, що є результатом проникнення розуму живого у косну речовину. Біологічні системи користуються природним розумом. Соціальні системи у свою чергу користуються колективним розумом, що ґрунтується на природному розумі людини. У той же час є гіпотези про те, що людина здатна використовувати інтелектуальний потенціал ноосфери і Космічного розуму, наприклад, завдяки технологіям медитації.

Філософія управління у даному випадку ще пояснює перебіг видів причинності, що діють у сфері формування загальної теорії управління технічними, біологічними і соціальними системами. За нашими спостереженнями у сфері управління технічними системами превалює каузально-механічна причинність, у біоті живого – телеологічна, а у сфері соціального розвитку – вільна.

Отже, ми систематизували низку властивостей і характеристик управління технічними, біологічними і соціальними системами, що впливають з філософського аналізу. Нарешті, можемо зробити деякі висновки з порівняльного аналізу управління технічними, біологічними і соціальними системами. По-перше, для того, щоб побачити міжвидову різницю в системах управління даними системами треба зробити декілька серйозних кроків, а саме: по-перше, змінити власний світогляд для того, щоб побачити іманентний зв'язок між цими структурами, і по-друге, визнати необхідність і теоретично обґрунтувати головну ідеологему в сучасному управлінні технічними, біологічними і соціальними системами – динамічної ідеологічної рівноваги, оскільки плюралізм у цій справі веде до хаосу і розведенню вказаних напрямків організаційної діяльності, а гармонія – ще чекає нас далеко попереду.

Список використаних джерел

1. Андрущенко В. П. Організоване суспільство. Проблема організації та суспільної самоорганізації в період радикальних трансформацій в Україні на рубежі століть: Досвід соціально-філософського аналізу. / В. П. Андрущенко. – К.: ТОВ «Атлант ЮЕМСі», 2005. – 498 с.
2. Богданов А. А. Тектология: (Всеобщая организационная наука) : [в 2 кн.] / А. А. Богданов. – М.: Экономика, 1989. – Кн. 1. – 304 с.
3. Большая Советская энциклопедия: [в 30 т.]. – 3-е изд. – М.: Сов. энциклопедия, 1969-1978. – Т. 12. – 1973. – 624 с.
4. Кемпбэл Э. Стратегический синергизм. – 2-е изд. / Э. Кемпбэл, Лаче К. Саммерс. – СПб.: Питер, 2004. – 416 с.
5. Мигдал А. Б. Качественные методы в квантовой физике / А. Б. Мигдал. – М.: Наука, 1975. – 336 с.
6. Соснін О. В. Проблеми державного управління системою національних інформаційних ресурсів з наукового потенціалу України: Монографія / О. В. Соснін. – К.: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2003. – 572 с.
7. Суркова Л. В. Технократизм: социокультурный феномен / Л. В. Суркова. – М., 1992. – 198 с.

Бех Ю. В. Мировоззренческо-идеологическое противостояние в сфере управления техническими, биологическими и социальными системами

Рассматривается разница в сферах управления техническими, биологическими и социальными системами по критериям: идеология, мировоззрение, тип мышления, причины порождения управления, природа управленческого влияния.

Ключевые слова: управление, система управления, технократизм, экологизм, гуманизм, идеология, мировоззрение, информация.

Bekh, Y.V. View-ideological opposition in the spheres of management by the technical, biological and social systems

A difference is examined in the management spheres by the technical, biological and social systems on criteria: ideology, world view, type of thinking, reason of generation of management, nature of administrative influence.

Key words: management, control system, technokratism, ekologism, humanism, ideology, world view, information.

УДК 141.7:316.77

Висоцька О.Є.

Феномен комунікації у суспільстві постмодерну: передумови становлення та основний зміст

Розкрито основний зміст феномену комунікації у суспільстві Постмодерну в контексті трансформації раціональності. Визначено еволюцію та суперечливість парадигми постраціональної комунікації як основи комунікативних відносин у суспільстві Постмодерну.

Ключові слова: Постмодерн, комунікація, суспільство, раціональність, постраціональність.

Суспільство початку ХХІ століття можна назвати суспільством Постмодерну, оскільки і за формою комунікативних відносин, і за характером його існування чітко визначається певний бар'єр, що відділяє епоху Модерну з його вірою у непорушність раціональних настанов, та Постмодерн, який позбавлений оптимізму технологічного розуму і характеризується плюральністю побудови «образів» світу та комунікації.

Метою статті є визначити основний зміст та передумови становлення феномену комунікації у суспільстві Постмодерну у контексті трансформації її раціональних форм.

Постмодерна ситуація опосередкована критикою та переосмисленням раціональності у результаті невіправданих очікувань стосовно можливостей останньої. У філософії криза «класичного» раціоналізму полягала в його своєрідній «інверсії»: розум вже не визначався сутністю світу, а світ перестав бути тотожний суб'єкту, що пізнає; свідомість не тотожна розуму, оскільки, як з'ясувалося, душевне життя в основному знаходиться за його межами і йому не підпорядковується. Відбувається деградація методологічних настанов раціоналістичного «суб'єктивізму», здійснена вже Ф. Ніцше, коли «суб'єкт» постає як множинність, а проблематика свідомості замінюється проблематикою тілесності та мови. Висновок, який робить Ф. Ніцше на «руїнах» методологічного соліпсизму класичної раціональності: «Якщо не існує нічого матеріального, то не існує також і нічого нематеріального» [21, с. 227], стає у подальшому головним постулатом постраціональності, що розробляється перш за все у межах структуралістської та постструктуралістської методології.

Головною реакцією на невдалий «раціоналістично-інструменталістський оптимізм» Модерну стає поширення некласичних ірраціоналістичних течій, що зосереджуються на критиці раціональності, а головну увагу приділяють пошукам місця людини у новому, раціонально необґрунтованому світі. Екзистенціалізм найбільш чітко ставить проблему людини, формулюючи ситуацію самоідентифікації суб'єкта у термінах «втрати», «абсурду», «ніщо».

Після Другої світової війни виникає глобалізований світ з якісно новими потребами у комунікації, які вже не можуть бути охоплені раціональними (у новоевропейському розумінні) формами взаємодії. Становлення суспільства Постмодерну припадає приблизно на 50–ті роки ХХ століття, що прямо пов'язано з розвитком нових засобів комунікації (перш за все телебачення), та переорієнтацією економіки та соціальної політики на цінності споживання. Ситуація Постмодерну розкриває колажність сучасної епохи як з точки зору епістемологічних, так й ідеологічних характеристик, коли «нічого не можна знати напевно», і «ніякої версії «прогресу» не можна переконливо захищати» [11, с. 110].

Одночасно можна побачити декілька точок зору на еволюцію суспільства Постмодерну. По-перше, це віра в можливість побудови однополярного глобалізованого світу, де переважають постіндустріальні західноєвропейські цінності, і з цієї точки зору Постмодерн розглядається як перехідний етап до нового, більш раціонально обґрунтованого, тобто більш «модерного» суспільства. Така точка зору була розповсюджена наприкінці 70–тих, першій половині 80–тих років ХХ століття і визначала

оптимістичні футуристичні проекти Д.Белла, Е.Тोфлера, З.Бжезинського, а також консервативні економікоцентричні теорії (Ф.Фукуяма).

По-друге, існує так званий критично-деконструктивістський підхід, характерний для постмодернізму (Ж.-Ф.Ліотар, Ф.Деріда, Ф.Джеймсон, Ж.Бодріяр, Ж.Дельоз, Ф.Гваттарі) та Франкфуртської школи (М.Горкгаймер, Т.Адорно, Г.Маркузе), згідно якому культура Постмодерну має суперечливі ідеологічні настанови, які призводять до негативних, саморуйнівних наслідків. Так, Ж.-Ф.Ліотар, говорячи, що Постмодерн почався з Освенціму [17,с.216], підкреслює, що всі його ідеологічні настанови – це переоцінка зруйнованих подіями першої половини ХХ століття гуманістичних ідеалів, пов'язаних з Модерном.

По-третє, Постмодерн розцінюється як нереалізований проект Модерну (й у цьому сенсі він є лише його продовженням) – такою є оцінка ситуації, наприклад, з боку К.–О.Апеля та Ю.Габермаса. Зокрема, за думкою Ю.Габермаса, сам постмодернізм сприяв формуванню суперечливої за своєю суттю ідеології Постмодерну, в якій поняття раціональності було спотворено і зведено до «інструментального розуму», в результаті чого зараз спостерігається якраз нестача таких ключових цінностей Модерну як свобода, демократія та солідарність. Тому сучасність потребує нової легітимації раціональності на засадах дискурсивно-комунікативного підходу [23].

Нарешті, по-четверте, в останні два десятиліття поширюється точка зору, згідно якої Постмодерн став «радикалізацією модерніти» у тотальній реалізації модерних ідеалів, перш за все ідеалів індивідуалізму, на що звертають увагу такі дослідники, як, наприклад, У.Бек [3], З.Бауман [2], В.Вельш [8], А.Крокер, Д.Кук [25] тощо.

Попри поляристість зазначених точок зору, всі вони сходяться в одному: постсучасність репрезентує нові комунікативні системи, в яких панує не спрямованість на згоду, консенсус та універсалізацію відносин, а орієнтація на «паралогію» та розбіжність «мовних ігор» [16,с.157]. Усвідомлення того, чи стане суспільство Постмодерну граничною реалізацією позитивного потенціалу Модерну (як того прагне Ю.Габермас) або реалізується на зовсім інших, немодерних позиціях (чи, навпаки, буде наслідком руйнівних ультрамодерних принципів, як вважають, наприклад, Д.Кук та А.Крокер) залежить від тих характеристик, що будуть сприйняті ним в якості основи комунікативних відносин.

Постмодерна ситуація починається з радикальної недовіри до будь-яких універсалістських проектів. Звідси – прагнення розглядати Постмодерн у контекстах множинності та плюралізму, які переносяться на всі аспекти буття людини – мораль, наукове знання, соціальні ролі, економічні моделі тощо. У такий спосіб формується ідеологія Постмодерну як плюралістично заданої культурної ситуації. При цьому, як вважає, зокрема, Ж.-Ф.Ліотар, «Постмодерном виявляється те, що усередині модерну вказує на неувявлення в самому увявленні» [18,с.322], тобто постмодерністське мислення «відштовхується» від принципів Модерну, переосмислюючи їх на радикально-плюралістичних засадах. Постмодерн як логічне продовження Модерну є процесом подальшої персоналізації індивідуумів, панівною стратегією тотальної індивідуалізації [2,с.190], яка, однак, має і певні вади, оскільки при цьому руйнуються усталені соціальні зв'язки.

Відмова від метанарацій означає відмову від будь-яких авторитетів, кумирів та канонів, що задане вже проектом «переоцінки всіх цінностей» Ф.Ніцше. Класичний образ «Я» як певної самосвідомої цілісності «розсіпається» у контексті «кризового» світобачення. Зосередженість на «глибинах» буття, що характеризувала «класичну» раціональність, замінюється постмодерністською зацікавленістю «поверхнею» людського досвіду, «провокаціями» багатоваріантного розуміння тексту, негативним ставленням до однозначних інтерпретацій.

Ж.-Ф.Ліотар, описуючи культуру Модерну як культуру метанарацій, тобто певних панівних настанов, що задають легітимацію лише одного типу раціональності, протиставив їй «постмодерністську ситуацію», в якій заданий дискурсивний плюралізм та варіабельність раціональностей, що проявляють себе у різноманітних «мовних іграх» [16,с.46].

Основною атрибутивною характеристикою комунікації суспільства Постмодерну можна вважати постраціональність, яка стала природним результатом критики раціональності (у «класичному», модерному розумінні). Ця критика відбувалася двома

шляхами. По-перше, через відмову від раціональності як панівної форми мислення у філософському постмодернізмі, а також у його попередників – ірраціоналізмі та екзистенціалізмі (перший крок до цього був зроблений А.Шопенгауером, Ф.Ніцше та М.Гайдегером). По-друге, через переосмислення раціональності, розширення та поглиблення її змісту – в аналітичній англо-американській школі (Дж.Остін, Дж.Р.Серль) та представниками комунікативної теорії (К.–О.Апель, Ю.Габермас, Д.Бюлер, В.Кульман, П.Ульріх та ін.).

Критика раціональності включає розуміння обмеженості репрезентативного способу мислення, що позиціонується перш за все у філософії Г.–В.–Ф.Гегеля як «філософії тотожності» (тотожності «мислення» і «буття»). У силу цього постраціональність конституюється у зверненні до «граничних» ситуацій «Іншого» – екзистенційного переживання кінцевості людського буття, смерті, болі (С.Кьеркегор, М.Гайдегер, Ж.–П.Сартр, А.Камю), досвіду безумства, насилля, хвороби (З.Фрейд, Ж.Лакан, М.Фуко), бажання (Ф.Гваттарі, Ж.Дельоз, Ж.Деріда), екстатичних станів (Ж.Батай, Е.Левінас) як «філософії розрізнення» («відмінності»), коли між «Я» та буттям лежить непрохідна безодня, тому «буття» концентрується у моментах «життєвості» та спонтанності існування людини. Комунікація, яка у межах парадигми раціональності розглядалася як акт взаємодії двох автономних суб'єктів, скріплений загальним визнанням певних універсальних принципів, у постраціональній формі отримує самодостатнє значення, оскільки суб'єкт тепер розчинений у мовному середовищі, яке фактично «говорить ним» (Р.Барт). Мова постулюється як субстанційна основа комунікативного простору (Г.–Г.–Г.Гадамер) і, водночас, апіорна форма людської самоідентифікації в світі (К.–О.Апель), той самий «дім буття» (М.Гайдегер), поза яким не існує ніякої іншої «реальності», крім реальності мови (Д.Деріда).

У межах іншого підходу раціональність осмислюється як найважливіше набуття людської суб'єктивності, що сполучена зі свободою волі людини і не може бути відкинута її запереченням, бо, як зазначає, зокрема, Дж.Р.Серль, вона вбудована в структури інтенціональності та мовних актів. Отже, «раціональність як така не потребує, чи навіть не припускає обґрунтування, оскільки будь-яка думка і мова... передбачають наявність раціональності» [22,с.11]. Своєю чергою Ю.Габермас також бачить універсальну засаду моральної єдності в комунікації, побудованої на основі інтерсуб'єктивно сприйнятого «категоричного імперативу» раціональності: коли ми спілкуємося з іншими, ми визнаємо їх як самих себе. Інтерсуб'єктивна комунікативна дія передбачає практику взаєморозуміння та симетричного врахування інтересів, коли визнання іншого не потребує ніяких зовнішніх авторитетів, крім авторитету самої процедури комунікації [24,с.84]. У цьому сенсі можна говорити про модель постраціональної комунікації як позитивної критики раціональності (на відміну від негативної, здійсненої ірраціоналізмом, екзистенціалізмом та постмодернізмом).

Не зважаючи на відмінність підходів до визначення характеру і ролі раціональності, всі вони є описом по-різному сприйнятих моделей постраціональної комунікації як основи комунікативних практик Постмодерну.

Становлення парадигми постраціональної комунікації також пов'язане із розвитком так званої «культури реальної віртуальності» [14,с.314], тобто культури, в якій віртуальність є основою конструювання «реальності» для суб'єктів за допомогою ЗМІ.

Перш за все наявна віртуалізація наукового середовища, яка полягає в тому, що, як зазначає П.Козловський, «наука і техніка виявляються «все менш наочними» та «все більш фіктивними» й «імітуючими» [15,с.33]. Хоча сучасна наука спрямована на «ультрареалізм» (тобто підпорядкування наукових досліджень конкретним практичним завданням), головним методом вирішення останніх є моделювання, в результаті чого «нові теорії сьогодні більше не знаходять, а придумують і конструюють» [15,с.34]. Велике значення при цьому набуває така наукова галузь як кібернетика, яка є виразом стохастичних уявлень щодо побудови Всесвіту. Визначаючи інформацію як особливий стан «негативної ентропії» [9,с.54], за допомогою якої людині вдається на деякий час організувати своє життя, Н.Вінер фактично вбудовує постраціональність (сприйняту як кібернетичну віртуальність) у структури соціального буття. Одночасно кібернетичні методи стають основою для розвитку масових засобів комунікації, що створюють різноманітні симулятивні моделі речовинного світу як віртуальної «реальності» (перш

за все телебачення та Інтернет). Формуванню нової, «об'ємної» та динамічної аудіо-відеотекстової та гіпертекстової «картини світу» також сприяють добутки квантової теорії та теорії ймовірності, які зводять нанівещь суб'єкт–об'єктні опозиції, принцип каузальності, надаючи особливого статусу спостерігачу та принципу невизначеності.

Паралельно переглядаються «класичні» методи раціональності у мистецтві та літературі. Так, принцип невизначеності був концептуалізований модерністськими течіями початку ХХ століття в осмисленні хаосу як творчого самостановлення всіх речей (у футуризмі, кубізмі, експресіонізмі, дадаїзмі, який потім трансформується у сюрреалізмі під впливом фрейдизму у принцип «чистого практичного автоматизму»). Хоча присутність цієї ідеї відчувається ще в романтизмі й, особливо, у Ф.Ніцше, який намагався визначити у діонісійському початку засаду творчості як первісної спонтанності, але лише у модернізмі вона отримує найбільше розкриття. Пізніше розрив з раціональністю призводить до пошуку способів розмивання меж людської «суб'єктивності», коли раціональний зміст слова замінюється мовою тіла (візуально–пластичним «письмом»), що було запроваджено у «театрі жорстокості» А.Арто, а також знайшло свій прояв у перформансі як довербальному, дораціональному способі комунікації, що створює «реальність, в яку можна повірити, яка змогла би стати якоюсь реальною уразливістю для серця і почуття» [1, с.175–176]. Перформанс слугує безпосередньому впливу на свідомість та поведінку глядачів шляхом залучення їх у дійство, а також злиттю життя і мистецтва завдяки показу їхньої ефемерності та випадковості. Ці ідеї розкриваються і в літературній творчості – починаючи з методу «потoku свідомості», запроваджені Дж.Джойсом та М.Прустом, і закінчуючи концепцією «відкритого тексту» Р.Барта та «відкритого твору» У.Еко.

Комунікація у такий спосіб розглядається як процесуальність, в якій всі думки та дії у кожний конкретний момент мають характер невизначеності і випадку. З невизначеності виходить розуміння фрагментарності будь-якої взаємодії, будь-яких форм суб'єктивності. Головним методом побудови образів стає метод колажу (монтажу), орієнтація на парадокси і паракритику, тотальна іронічність, звернена і на саму себе. Результатом такого підходу є ефект зміщення «дискурсів» (які були «розведені» раціональністю як різні сфери соціальності чи суб'єктивного досвіду), а також розчинення в єдиній масовій культурі так званих «високої» та «низької» культур – у прийомах траверсі, пастіш, пародії (як тотальної реалізації принципу «карнавалізації» культури, заявленому М.Бахтіним).

Колажність (монтажність) стає універсальним способом організації текстового, візуального і, взагалі, культурного простору постмодерного стану суспільства сьогодення. Образним визначенням подібного способу існування речей у постмодерністській методології стало поняття ризому (Ж.Дельоз, Ф.Гваттарі). Колаж, що спочатку був прийомом модерністського елітарного мистецтва (вперше використаний П.Пікассо та Ж.Браком), став основою *pop-art* технологій, що завдяки кіно і телебаченню у прийомах монтажу були ототожені із самою культурою Постмодерну. Колажність прямо виводиться з принципу дискурсивного плюралізму та децентрованості як конститутивних принципів культури Постмодерну.

Ф.Джеймсон звертає увагу на інший бік прояву постраціональності – пастіш як вторинність всіх образів мистецтва, властивих Постмодерну. Поняття «пастіш» (від нім. *pastiche* – наслідування, імітація) на відміну від пародії (що завжди спирається на сатиричні елементи критики), не містить у собі орієнтацію на якийсь норматив. Пародія відштовхується від конкретного зразку, який вона розглядає крізь призму іронії, гумору. На відміну від неї пастіш – це «порожня» пародія, що втратила «почуття гумору» [13, с.65], оскільки вона лише копіює якусь форму, тасуючи всі її елементи. Тобто постраціональні види знання та комунікації мають симулятивний характер, бо спираються на віртуальну реальність, яка, з одного боку, переносить у власний простір «форми» реальності речовинної, роблячи їх «порожніми», а, з іншого боку, об'єктивує власну символіку як «реальну».

Віртуальна реальність генерує образи–«симулякри», зосереджені на поглинанні «реальності» як втрачає меж між реальним та симулятивним. Поняття симулякру, подане Ж.Дельозом як ціннісна антитеза платонівського (в якому тепер і зосереджені творчі функції необмеженого становлення «діонісійської машини» [12, с.341]), пізні-

ше розробляється Ж.Бодріаром, який будує своєрідну еволюцію знаків як змін форм комунікації від архаїчного стану до сучасності [40]. Якщо в архаїчній спільноті знаки захищені системою заборон, що забезпечують їхню ясність та однозначність, то з моменту Відродження розпочинається етап «визволення» знаку, коли знаки множаться у штучних виворах (таким є, наприклад, письмо як штучна форма знаку). Епоха «підробки» змінюється «радикальною мутацією» знаку в епоху технічного виробництва як постійного відтворення знаків. Вже В.Беньямін [4], а потім і М.Маклюєн [19] побачили у технології відтворення новий принцип породження смислів. Симулякри «третього порядку», на відміну від серійних симулякрів «другого порядку», орієнтуються на моделі, з яких породжуються всі інші форми. Якщо серійність – це відтворення принципу безупинного прогресу, то модель – принципу циклізму, коли кожний новий рівень симулякрів включає попередній.

У свою чергу, П.Віріліо визначає особливу кінематику світосприйняття людини сучасності у зв'язку з опануванням новими телекомунікаційними та комп'ютерними технологіями, коли звичне відчуття простору–часу доповнюється «третім інтервалом» – швидкістю світла, за допомогою чого звична топографія соціального (простір–географія, час–історія) як реального змінюється «телетопікою комунікацій» віртуального. Параметри всіх соціальних явищ набувають реальності лише крізь призм телекомунікаційних мереж. Звідси – своєрідна експозиційність (топологічність) комунікативних зв'язків, що базуються на ефекті зміщення горизонтів світосприйняття. Між візуальним горизонтом простору та горизонтом пам'яті і уяви виникає «третій горизонт» – «горизонт прозорості» екранів, який дезорієнтує загальну структуру сприйняття, провокуючи зміщення близького і далекого, зовнішнього і внутрішнього. На думку П.Віріліо, такий спосіб комунікації організує всі органи сприйняття – від візуальних до тактильних, у результаті чого людина відчуває своєрідний шок, «фундаментальну втрату орієнтації», оскільки позбувається відчуття власної ідентичності [10, с.129].

Описаний характер комунікативних відносин змінює контекст соціальних практик. На зміну модерному індивідуалізму приходить мережний колективізм (що одночасно має всі риси крайнього, «нарцисичного» індивідуалізму), коли єднання обумовлене конкретним контекстом і тому характеризується несталістю, короточасністю та смисловою стрімкістю.

Такий спосіб конструювання «реальностей» за допомогою постраціональної форми комунікації має як позитивні, так і негативні впливи, що відбиваються на характері соціальних практик, ціннісних та світоглядних орієнтацій членів суспільства. З одного боку, наявна суттєва гнучкість відносин на відміну від ієрархічності архаїчних та традиційних культур та функціональності модерної культури. Це стосується всіх сфер соціального – соціокультурної, політичної, економічної. Так, спілкування не тільки переборює межі простору–часу в інтерактивних способах комунікації, але й послабляє культурні, статусні, статеві, вікові та інші бар'єри. Загальноновизнаними стають такі принципи взаємодії як терпимість та толерантність. З іншого боку, це призводить до суттєвої релятивізації цінностей, загальної недовіри до проявів ціннісного універсалізму, відмови від претензій на істинність будь-якого знання, розмивання поняття норми в соціальних відносинах тощо. На відміну від раціональної форми комунікації, в якій визначальним є конструктивно–критичний та визвольний акцент розгорнення суб'єктивності, у постраціональній формі комунікації «децентрований» сам елемент боротьби – з канонами чи ціннісними настановами. Постраціональність або приймає будь-яке правило, поглинаючи його, або ігнорує його, зводячи лише до пастіш.

Ж.Бодріяр звертає увагу на те, що «симуляційні потоки замкнуті самі на собі» [7, с.10], тобто комунікація функціонує лише у вигляді автономних інформаційних потоків або дискурсів, які мають циклічний, зворотний характер, однак ніколи між собою не перетинаються. Така нарощувана «емансипація кодів від референтів» [20, с.61] призводить до того, що комунікація може відбуватися безвідносно від останніх (що стає правилом для практик гіперреальності).

Постраціональна форма комунікації, що орієнтована на тотальне саморозкриття, має результатом ефект, який Ж.Бодріяр назвав «дифузійною цінністю», «коли речі, знаки, дії звільняються від своїх ідей і концепцій, від сутності та цінності, від походження

і призначення» [5, с.11]. Тотальна емансипація раніше табуйованих аспектів життя людини веде до кризи самого проекту визволення, коли «нема більше ніякої нестачі, ніяких заборон, ніяких обмежень» [7, с.30].

Отже, можна побачити суперечливість такої форми побудови комунікації – вбачаючи у дискурсах «священного» підґрунтя дискурсу влади, людина стає нездатною будувати світогляд, орієнтований на позитивну перспективу. Суспільство Постмодерну живе тут і тепер, свідомо уникаючи будь-яких моделей майбутнього. Воно не в змозі їх побудувати і не тільки тому, що пам'ятає досвід тоталітарних утопічних проєктів комунізму, фашизму, націоналізму тощо. Але й тому, що не має ніяких проєктів у силу відсутності дискурсів майбутнього, а це робить таку культуру занадто мінливою і несталою. Саме тому у такій культурі важливим стає поняття «нестабільності», в якому постійно вишукуються креативний потенціал, своєрідний творчий початок (який між тим залишається «інволюційним»).

Парадигма постраціональної комунікації, легітимуючи плюральність ціннісного світу, тим самим провокує подальші процеси деаксіологізації суспільної свідомості, коли «розчаклування світу» призводить до загальної байдужості, схованої під маскою «терпимості» та «толерантності». Також спостерігається ситуація поляризації ідейних засад Постмодерну. Дискурсивний плюралізм, що проголошується ідеологією Постмодерну, санкціонує насправді єдину ідеологічну пріоритетність глобалізму. З іншого боку залишається маргінальним елементом такої культури так званий негативний постмодернізм (Ж.Бодрийяр, С.Жижек, Н.Хомскі, М.Хардт, А.Негрі та ін.), завданням якого залишається тотальна критика принципів Постмодерну як культури пізнього капіталізму та завуальованої ідеології споживання.

Висновки. Отже, критика та переосмислення характеристик раціонального способу світобачення, що відбувалися у межах наукового та філософського знання, з одного боку, а також становлення постмодерної культури, в якій переважний вплив мають постраціональні форми комунікації, спричиняють серйозні зрушення у структурі соціальних відносин. Головною особливістю парадигми постраціональної комунікації є переосмислення головних принципів Модерну на радикально плюралістичних засадах, орієнтація на гнучкі форми суспільного єднання, залежності соціальних процесів від віртуального способу комунікації. Віртуальний світ, створюваний масмедіа, побудований на специфічній символізації реальності, в якій закони логіки сучасного раціонального відносин втрачають значиму роль і стають вторинними. Тобто до моделі «природний життєвий світ» – «індивідуально-комунікативний світ» – соціально-нормативний світ» додається компонент «символічний віртуальний світ», при цьому останній впливає як на структуру світогляду сучасної людини, так і на загальні особливості соціальних перетворень у ситуації Постмодерну.

Список використаних джерел

1. Арто А. Театр и его Двойник [Текст] / А.Арто; пер. с франц. – СПб.: «Симпозиум», 2000. – 440 с.
2. Бауман З. Индивидуализированное общество [Текст] / З.Бауман; пер. с англ. – М.: Логос, 2005. – 390 с.
3. Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну [Текст] / У.Бек; пер. с нем. – М.: Прогресс-Традиция, 2000. – 384 с.
4. Беньямин В. Произведение искусства в эпоху его технической воспроизводимости: Избранные эссе [Текст] / В.Беньямин; пер. с нем. – М.: Медиум, 1996. – 240 с.
5. Бодрийяр Ж. Прозрачность зла [Текст] / Ж.Бодрийяр; пер. с фр. – М.: Добросвет, 2000. – 258 с.
6. Бодрийяр Ж. Символический обмен и смерть [Текст] / Ж.Бодрийяр; пер. с фр. – М.: «Добросвет» 2000. – 387 с.
7. Бодрийяр Ж. Система вещей [Текст] / Ж.Бодрийяр; пер. с фр. – М.: Рудомино, 1995. – 168 с.
8. Вельш В. Наш постмодерний модерн [Текст] / В.Вельш; пер. с англ. – К.: Альтерпрес, 2004. – 320 с.
9. Винер Н. Кибернетика, или управление и связь в животном и машине [Текст] / Н.Винер; пер. с англ. – 2-е издание. – М.: Наука; Главная редакция изданий для зарубежных стран, 1983. – 344 с.
10. Вирильо П. Машина зрения [Текст] / П.Вирильо; пер. с фр. – СПб.: Наука, 2004. – 140 с.

11. Гидденс Э. Последствия модернити [Текст] / Э.Гидденс; пер. с англ. // Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология. М.: Academia, 1999. – С.101–115.

12. Делёз Ж. Логика смысла. [Текст] / Ж.Делёз; М.Фуко; пер. с фр. – М.: Раритет, Екатеринбург: Деловая книга, 1998. – 480 с.

13. Джеймисон Ф. Постмодернизм, или логика культуры позднего капитализма [Текст] / Ф.Джеймисон; пер. с англ. // Философия эпохи постмодернизма. Сб. обзоров и рефератов. – Минск: «Красико»–принт., 1996. – С.6–31.

14. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура [Текст] / М.Кастельс; пер. с англ. – М.: ГУ ВШЭ, 2000. – 608 с.

15. Козловски П. Культура постмодерна: Общественно-культурные последствия технического развития [Текст] / П.Козловски; пер. с нем. – М.: Республика, 1997. – 239 с.

16. Лиотар Ж.-Ф. Состояние постмодерна [Текст] / Ж.-Ф.Лиотар; пер. с фр. – М.: «Институт экспериментальной социологии»; СПб: Изд-во «Алетейя», 1998. – 160 с.

17. Лиотар Ж.-Ф. Заметки на полях повествований [Текст] / Ж.-Ф.Лиотар; пер. с фр. // Комментарии. – 1997. – №11. – С.214–220.

18. Лиотар Ж.-Ф. Ответ на вопрос: что такое постмодерн? [Текст] / Ж.-Ф.Лиотар; пер. с фр. // Ежегодник Ad Marginem, 93. – М.: Ad Marginem, 1994. – С.303–323.

19. Маклюэн М. Понимание Медиа: Внешние расширения человека [Текст] / М.Маклюэн; пер. с англ. – М.; Жуковский: «КАНОН-пресс-Ц», «Кучково поле», 2003. – 464 с.

20. Маньковская Н.Б. Эстетика постмодернизма [Текст] / Н.Б. Маньковская. – СПб.: Алетейя, 2000. – 347 с.

21. Ницше Ф. Воля к власти: опыт переоценки всех ценностей [Текст] / Ф.Ницше; пер. с нем. – М.: «REFL-book», 1994. – 352 с.

22. Сёрль Дж. Рациональность в действии [Текст] / Дж.Сёрль; пер. с англ. – М.: Прогресс-Традиция, 2004. – 336 с.

23. Хабермас Ю. Концепции Модерна. Ретроспектива двух традиций [Текст] / Ю.Хабермас; пер. с нем. // Хабермас Ю. Политические работы. – М.: Праксис, 2005. – С.234–268.

24. Хабермас Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие [Текст] / Ю.Хабермас; пер. с нем. – СПб.: Наука, 2000. – 377 с.

25. Kroker A. The Postmodern Scene. Excremental Culture and Hyper-Aesthetics [Text] / A.Kroker, D.Cook. – Montreal, 1987. – 318 p.

Высоцкая О.Е. Феномен коммуникации в обществе Постмодерна: предпосылки становления и основное содержание

Раскрыто основное содержание феномена коммуникации в обществе Постмодерна в контексте трансформации рациональности. Определена эволюция и противоречивость парадигмы пострациональной коммуникации как основы коммуникативных отношений в обществе Постмодерна.

Ключевые слова: Постмодерн, коммуникация, общество, рациональность, пострациональность.

Vysotska, O.E. Phenomenon of communication in society of postmodernity: preconditions of becoming and the main content

The main content of the phenomenon of communication in society of postmodernity in the context of the transformation of rationality is disclosed. Evolution and contradictory of the poststrational communication paradigm as the basis of communicative relations in postmodern society are defined.

Key words: Postmodern, communication, society, rationality, poststrationality.

Міфологізація історико-філософського знання

Розглядається міф як інший спосіб мислення, до якого не можна ставитися з упередженістю, як до забобону. Стверджується, що міф є найбільш значущою формою колективного мислення в загальній історії думки. В площині суспільного життя не існує розриву у послідовній зміні архаїчного та сучасного світів. Єдина істотна відмінність полягає у наявності персонального мислення у більшості індивідумів, з яких складається сучасне суспільство.

Ключові слова: міф, колективне мислення, персональне мислення.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Vashkevych, V.M.

Mythologizing of historical and philosophical knowledge

Myth as another way of thinking, which must not be treated with prejudice, as superstition, was reviewed. It was stated, that myth is the most significant form of collective thinking in the general history of thought. In the area of social life there is no gap in the successive change of archaic and modern worlds. The only significant difference lies in the presence of personal thinking in most individuals that make up modern society.

Key words: myth, collective thinking, personal thinking.

Mythologizing of history – is a way of understanding it, which is based on the principles of mythological worldview and which reveals its meaning through myth's mediation. Mythologizing of history as the primeval form of historical consciousness has several specific features. In the early stages of its development, this type of consciousness that has origins in cosmogonic myths, due to syncretism of archaic thinking is not yet separated from the ancient theogonies and cosmological models of universal formation and destruction. Oral communications of the older generation, which act as the witnesses of historical events or community's memory keepers (tribes, groups, etc.) are its main source. There is no set on a critical attitude towards «their» (by descent, national or social origin) source of information about the past in the consciousness of bearers of mythologized history. In formation of historical knowledge, mythological thinking operates primarily by images – concrete or separated while giving secondary role to the notions. Subject of an immediate historical action here is personified in the figure of a hero, in relation to which human communities act as the means and objects of will of a personality that make history.

Idea of «mystical participation» (Lucien Levy-Bruhl) – supernatural complicity of mythical heroes of the past (gods, ancestors, «founding fathers») in the life of modern generations is typical for the mythological history. This idea is based on the concept of time which is intrinsic to the mythological consciousness which states both sequence of existence of «primeval» time, in which the creators of history were located and parallelity of being of time layers, in which the heroic past becomes eternity, able to be included in certain segments of the present events. Such concept of time sets an appropriate composition of mythological history – its leitmotiv is a «sacred history», creation and transformation of communities' lives by mythical heroes. Period of «sacred history» for this type of consciousness is «golden», the most significant and paragon age. Saturation of mytho-historical stories with reports on activities of the heroes that are sacred to the cultural history, surrounds them with a halo of sacred knowledge. The overall coloring of the mytho-history is due to the theme of salvation

of the community or its selected part. The text here is drawn up primarily as an oral narrative (in archaic cultures – poetic) and as a ritual that plays the plot of a certain myth, however peculiarly comprehended phenomena of the world such as landscape, whose structure in the context of mythological thinking «is read» as a system of signs of historical deeds of the heroes of the past, can act as the text. The traditional way of transmitting mytho-history was built primarily on personal communication and involvement into ritualized forms of behavior.

In ancient cultures mytho-history was composed as a set of myths that used to tell about the origin of people, nascence of cultural skills, separation of clans and tribes, arrangement of social life. Theology of history and philosophy of history derive from the archaic mytho-history. Mytho-history does not disappear with the complication of historical consciousness, even now it remains as one of the most common ways of understanding and experiencing the past. Meaning of the mytho-history especially grows during society's crisis epoch, when different social groups – from the most conservative to the ultra-revolutionary resort to development and promotion of mytho-history that use it for realization of their plans.

Before we talk about conditions and means of demythologization of historical consciousness, it is necessary to reject prejudice concerning myth, which was formed back in the XVIII century, namely – identification of myth with fib, fiction, everything that goes beyond the «reality».

Mircea Eliade said that this prejudice was formed under the influence of primitively interpreted Christianity and that it should be overcome: «like many others, cliches of the Enlightenment and positivism (prejudices concerning myth) also have Christian origin and structure, as in accordance with the primitive Christianity, everything that could not be justified through reference to a particular Covenant was wrong, «fib». However, studies of ethnologists forced us to reconsider this semantic inheritance of Christian polemics, which contradicts with the pagan world. We finally begin to realize and understand meaning of myth which was laid in it by «primitive» and archaic societies, i.e. those layers of mankind, where myth is a true basis of social life and culture» [1, p.23-24].

A similar position was advocated by O.Losyev, who claimed that *myth is in no way to be construed as a fiction or fantasy*. To confirm this idea, Eliade as well as Losyev directly appeal to the mythological consciousness that justifies itself as something genuine. Losyev believed that attitude towards mythology as to the fib was caused by a quite contingent point of view, typical for a narrow circle of scientists of the last two or three centuries. This point of view does not allow us to understand the true nature of a myth. To do this, one must stand on the position of a myth, to see with «mythical eyes.» And only when we see the myth inside itself, it will become self-evident that myth – is the most vivid and genuine reality. This is a quite necessary category of thinking and life, far from any randomness and arbitrariness. Myth is a logical (primarily dialectical) necessary category of consciousness and being. [2]

Losyev's requirement concerning seeing the myth with the eyes of the myth itself is fully realized in the method of creative hermeneutics, which uses M.Eliade. The essence of this method lies in explaining the myth from itself without resorting to notions borrowed from other fields. With the help of creative hermeneutics, the researcher begins to dive deep into the very myth, opening more and more new meanings in it. As a result we, following M.Eliade, conclude that myth – is not just an infantile or deceptive work of «primitive mankind», but a display of a form of being in the world.

Modern human, that is starting to guess, is constantly approaching towards such understanding that myth – is another way of thinking, which can not be treated with prejudice, as superstition. Furthermore, Eliade says that «myth is the most significant form of collective thinking in the general history of thought.» But since collective thinking is present in any epoch and society, regardless of culture and level of development, it must unavoidably shape features of mythical consciousness. Therefore the myth, according to Eliade, equally describes both archaic and modern society: in the area of social life there is no gap in the successive change of archaic and modern worlds. The only significant difference lies in the presence of personal thinking (which was absent or almost absent among members of traditional societies) in the majority of individuals that make up modern society.

As M.Eliade shows us, mythical consciousness is closely linked to historical consciousness. In archaic societies myth was a peculiar paradigm of history development, designed to transmit absolute truth about sacred history, to be a model for all human actions and to hold a certain model in itself, which was cyclically reproduced in history.

Discovery of linear history in the monotheistic consciousness to some extent was the overcoming of the myth, but that does not mean it disappears at all. Mythological thinking had survived and preserved, albeit radically changed. The most paradoxical fact is that, according to Eliade, it survived and preserved primarily in historiography.

In order to analyze how the myth is present in modern consciousness, first of all, it is necessary to reveal *the logic of relationship of mythical and historical self-consciousness*.

Historical self-consciousness, as we know, can show itself on several levels. Theoretical level is the most interesting for us. In this case in order to organize historical ideas, specific historical concepts are selected, which first of all should have worldview significance for a human. Their authenticity is usually determined not by scientific methods and theoretical arguments, but mostly by those that give human a sense of his place in history. And this is where mythology comes to the fore.

In modern historical consciousness, conceptual component has the same meaning as the archetypal exemplar for mythological consciousness, we can even distinguish their *common features*.

First, both archetypal and historical concepts structure the empirical content and create a coherent picture of the world.

Second, both archetypal and historical concepts are primary in relation to empirical content and are not derived from it. In other words, the choice of historical concept is not determined by number and nature of the accumulated knowledge.

Third, change of historical as well as archetypal paradigms is motivated not by new knowledge about history and world, but by the change of either worldview settings, or the need of self-determination in the world and in our lives, or by changes of their own self-esteem, evaluative perception of external reality.

Fourth, historical concept, as a rule, excludes from historical cognition everything that is inconsistent with it and all that is random, secondary, and has no historical value. Quite similarly archetypal model excludes from the mythological consciousness everything that is inappropriate.

Fifth, historical concept as well as archetypal model provide a unique meaning for the phenomena and exclude their consideration beyond interpretation within their own context.

The above mentioned similarities show not clearly enough the difference between historical concept and scientific theory yet. However, we can distinguish common differences (for both mythological paradigm for historical concept) from the traditional interpretation of scientific theory. Thus, scientific theory, as is known, is aimed at gaining new knowledge; mythological paradigm as well as historical concept is aimed primarily at ordering the already existing knowledge. If using physical concept one can learn something new about physical world, then using historical concepts it is impossible to receive neither new evidence about past events, other than those already known, nor predict future events. The genuineness of scientific theory is always problematic and can be refuted either experimentally, or by ascertaining internal contradictions; *historical concept can not be tested experimentally in principle* and the requirement of internal consistency can not be performed due to presence of random factors in history. They set the moment of uncertainty, which is a priori assumed by any historical concept and with the help of which any contradiction is explained.

In addition, *historical cognition initially foresees perception of historical facts not as themselves, but in a particular interpretation, /1/ which is set by historical concept*. In other words, facts that might contradict the historical concept are immediately excluded from the historical cognition that is inherent not only in historical, but also in mythological consciousness. Therefore, if using rationalistic arguments, we can refute one or the other scientific concept using rationalistic arguments, we can not similarly deny a historical concept in principle. We can only predict existence of another concept that will accord more with intuition and leave less problems describing reality. However, proving the advantages

of new historical concept, we will have to appeal not to the scientific criteria of genuineness (experiment, verification, etc.), but to the mythological ones (conformity with vital intuitions, lack of problematization etc.).

It should be noted that historical concept is not united in its claim for scientific nature and is not united in the use of mythological criteria of truth. For example, S. Freud's psychoanalysis does the same. With the help of his concept we can sort in a certain way and align in accordance with the theory any empirical material related not only to the human psyche, but also to the history of human culture in general. In other words, Freud's concept explains almost everything, leaving no room for problematization of reality. Along with this criterion (elimination of problematization), other criterion that is being used in Freud's concept – is the appeal to vital intuitions of the human himself. On this basis, it can be argued that Freud's concept is much closer to mythological worldview than to scientific one.

Mythological character of Freud's theory was noted by many researchers, particularly K.Levi-Strauss, who writes: «Trend that has occurred in recent years, to make a psychological system that consists of a set of scientific hypotheses, into a peculiar blurred mythology, which penetrates the consciousness of a group, causes concern.<..> Thus, danger of overlap between psychoanalysis and magic arises <..> This can lead to a state when psychoanalysis will lose the ability to provide effective help, heal individuals and a popular mythological system will come to fore, in accordance with and based on which the world of a particular social group will begin to rebuild» [3, p.162-163].

Russian philosopher Sergei Bulgakov drew attention to another significant difference between historical and scientific cognition. During analysis of the concept of progress, he set the task for himself to explore the nature of notions which are being used in sociology. He recognized sociology as not only a specific social discipline, but all the cognitive tools of historical consciousness in general. Bulgakov said herewith, that sociology uses notions which were obtained by abstraction from a specific historical reality. With the help of these interrelated notions it reveals different connections between phenomena, and the latter are described as sociological laws. Herewith, the actual individual events vanish in the abstracted from reality notions, thus sociology does not deal with individual events and can not make predictions about them in principle. Philosopher understands clearly that any science uses abstract notions, however he shows that the nature of formation of notions in sociology and science as a whole, is quite different. Scientific notions are formed by separation of a certain amount of attributes of an object by abstraction; however, these attributes themselves are an independent reality; therefore, science can use conclusions for practical purposes, exposing these conclusions to a certain practical accounting; within this extent natural science becomes able to predict [4, p.58].

In other words, if scientific notion is formed as a class of objects that have any common, essential for the given science feature, and scientific concept distinguishes from objective reality a definite general content, which can be analyzed and regarding which it is possible to make assumptions that can be experimentally verified, then *sociological (historical) notions do not provide separation of the general content of different phenomena*. They abstract from reality, in which different phenomena that have no common content, merge completely, namely sociological notion can be used to describe only that reality, from which it was abstracted. If the situation changes, then the content of elements that compose it changes, and so the sociological notion has to change. Thus, changing the situation, we can not use old sociological notions because we can not use the existing notions to describe the future situation. On this basis, according to S.Bulgakov, sociology can not say anything about future events in principle, its task is only to systematize knowledge, but it can not facilitate the acquisition of new knowledge.

Thus, we can conclude that historical cognition has a specific nature that distinguishes it from other sciences. It appears in the fact that historical cognition contains many features that are common with the mythological worldview. As was shown, historical cognition is entirely determined by historical concept, which contains many features inherent in mythological archetype. This circumstance allowed M.Berdyayev to reason about the continuity of historical consciousness and myth-making. Any historical concept creates myths about

the historical epoch. No matter to which period we would address, we will always encounter with its mythologization.

However, apart from myths that reach depths of the past, various historical epochs are replete with elements of myth-formation. Each historical epoch, even in the new history of mankind, such unfavorable for mythology, is replete with myths – for example, the French Revolution, which took place in the bright light of rational day, has overgrown with myths, actually it created a myth about itself; this myth was maintained and was not ruined by historians for a very long time, and only relatively recent historians began to ruin it, like Ten did in his history of the revolution. Such myths exist about the Renaissance, Reformation, medieval era and I am not even mentioning more distant historical epochs, when the thought was not yet illuminated with the bright light of the mind [5, p.18].

M.Berdyayev concludes about the impossibility of cognition of exclusively objective history. However, he is far from being able to assume that history is fib or fiction. History is the true reality, which manifests itself not outside in relation to human, but from within. History is revealed through a dialogue with someone who cognize it. It is the result of human self-knowledge and it mystically combines destiny of one human and destiny of the whole mankind. Berdyayev does not even try to justify all these thoughts. He only strives to express his personal intuition more brightly, not worrying about how this expression will meet the requirements of philosophical worldview. What Berdyayev does is called mythologizing of history. At the beginning of his book on the philosophy of history, he comes from the identification of history and myth – history is not an objective empirical givenness, history is a myth. But myth is not a fib, it is a reality, however it is a reality of a different order than reality of the so-called objective empirical givenness.

Separation of similarities of mythology and history can be illustrated with specific examples, particularly on the theory of progress and the theory of cultural-historical types. S.Bulgakov emphasized the special importance of the theory of progress for a human of his time. In his opinion, this theory replaces at the same time lost metaphysics and religion. In essence, due to its claim to predict progressive historical development, it plays the role of eschatology and this unites it with theology: similar insight into the future is attributed to the science of social development – sociology, which therefore acquires a quite exceptional meaning among other sciences, it becomes a peculiar theology of the new religion.

During S.Bulgakov and M.Berdyayev, philosophy of myth was not yet formed as a separate direction of domestic philosophy. Before O.Losyev's book «Dialectics of myth» mythology and religion were separated quite nominally. What Bulgakov calls religion regarding the theory of progress, we should have rightfully called mythology.

One of the main reasons why the concept of progress acquires its mythological authenticity is that it meets expectations of the people for a better future. Theory of progress creates illusion that over time life will improve. However, as different people understand better life completely different, it becomes unclear what exactly should progress. Theory of progress simulates elevated evaluative nature that allows bring it into accordance with the human need to hope for the best.

As is known, mythological consciousness has its own logic and this logic can not be refuted with the help of logic of abstract thinking. Under the latter will have in mind the use of rules of formal logic for analysis of notions that describe the world. O.Losyev also showed that myth strives not to analysis, but to synthesis of meanings of things. If abstract thinking requires consistency in the analysis of individual meanings of things, the mythological consciousness steps aside and this provides an opportunity to implement more general meanings in things. M.Eliade noted that mythological logic consorts with the logic of mythological archetypes, where the requirements of formal logic are being removed. Y. Holosovker considers logic of myth as a way of cognition through imagination. In this type of cognition, semantic images emerge for the first time, which act as a condition of all other laws derived through abstraction from the primary semantic content.

Thus, logic of the myth should not be subordinated to the mental logic, since the latter is secondary and derivative from the logic of imagination, which is being used by the mythological consciousness. Based on the above mentioned we can formulate a fundamental principle

of mythological thinking – the principle of rational indisputability of mythological truths. This principle was also discovered by R.Barthez, who analyzes it on the example of quite typical everyday situation. In order to illustrate it, he took the usual headline, which claimed: «PRICE REDUCTION: FIRST SIGNS. VEGETABLES: REDUCTION IS ANTICIPATED» [6, p.290-291]. Semiological scheme of this headline according to Barth is as follows: primary semiological system is purely linguistic, it announces price reduction. Secondary semiological system indicates the success of the government's activity, which led to price reduction. Its concept Barthez designates as «governmentality», i.e. government as the quintessence of effectiveness. The entire title as a whole indicates on this concept, including both text and the meaning of the text and large font that was used. Headline contributes to the creation of the myth: prices on vegetables are reducing because the government wants it.

Herewith the very same newspaper, for decency, adds a phrase written in fine print that should have destroyed this myth: «Price reduction is due to seasonal saturation of the market». However, as indicates Barthez, the above mentioned phrase can not ruin the myth. According to the researcher, myth is based on the suggestion, it causes a direct effect and it is not important that later myth will be ruined, because it is expected that its impact will be stronger than rational explanations which can later refute it. This means that reading the myth is instantaneous. A more careful reading of the myth will neither strengthen nor weaken the power of its influence, myth can be neither improved nor denied; neither time nor our knowledge are able to add or take anything away.

Semiological scheme of the above mentioned headline provides two different semantic levels – linguistic and mythological. Fine print postscript is related to linguistic meaning, but does not affect the mythological one. In other words, no postscript, aimed at rational explanation of the situation, can refute the myth that was formed. This example aptly characterizes modern mythological consciousness, which primarily involves «ambiguity» «A person may know a rational explanation of the situation and at the same time adhere to the mythological explanation which contradicts with the rational one. Herewith, a person gains an opportunity to not to respond to quite obvious facts and arguments. As a result, any rationalist argumentation ceases to affect it.

The above mentioned principle of rational indisputability provides a second principle of admissibility of contradictions, that follows from it. This principle was most fully explored in Y.Holosovker's «Logic of Myth», where the author shows independence of mythological logic from the requirements of consistency of formal logic. If in formal logic in a dilemma – «either-or» there is a principle of «no middle ground», then mythological logic states the opposite: a third is given. Herewith, both provisions of a dilemma may be true and false at the same time – logic of miracle in the myth, while denying one thing, can simultaneously deny the opposite to it and while affirming one something, it can affirm exactly the opposite [7, pp.37-39].

Collective consciousness of a modern human mostly able to grasp only semantic images, but not detached conceptual structures, with the help of which the analysis is being conducted. Historical consciousness in mass consciousness takes forms of political ideologies that are completely subject to mythological regularities. One can trace a *parallel between the principles of mythological thinking, which were pointed out by Holosovker and modern ideological consciousness.*

1. Randomness in time: logic of a miracle in the myth sort of freely plays these categories – time, space, quantity, quality, causality. Playing time and space, the miracle arbitrarily constricts, stretches or even eliminate them, herewith without stepping outside the subject thingness of the world. Lifespan of the heroes can arbitrarily extend or reduce. Period of development of a human can stop at any point, leaving it forever young or forever old. Chronology of events can be mixed randomly. Modern ideological consciousness is also completely independent from of the laws of time. Duration of political life plays nominal role here. Someone can strive for power for years and someone, in six months, from a completely unknown functionality can become a political leader.

2. Independence from space: playing time, logic of miracle simultaneously plays space and sometimes even completely eliminates it. Distance, speed and method of movement in

the mythological space are completely random. Thus, present ideological consciousness often demands presence everywhere from the politicians. Whatever happens, it happens with the consent of the government. This follows from the axiom of ideological consciousness: «Government is guilty for everything». Political leadership of the countries is well aware of this principle of mythological thinking and often tries to present it in a more favorable light: «All this thanks to the government»

3. «If after this, therefore owing to this» principle. During analysis of the mythological consciousness, this principle is the most noticeable. Thus, if yesterday a new government came to power and today the prices have changed, nothing can persuade an ordinary person that government is not the reason for it. And it does not matter that the government did not have time for any actions. If one event preceded another, then it caused it.

4. Ignoring the obvious. Mass ideological consciousness completely ignores obvious facts, absurd things can be perceived as something entirely proper and obvious explanations can be ignored. If a terrorist attack happened, then ideological consciousness ignores the fact that it was beneficial for a particular person and looks for the culprits among either minorities or ideological opponents or other metaphysical enemies. Any phenomena, starting from basic industrial accidents to macroeconomic processes are similarly explained.

5. Optionality of conclusions from premisses. Ideological consciousness is quite able to ignore the relationship of conclusions and premisses. For example, a person can recognize that the economy is in crisis because of the budget deficit and completely reject any idea of reducing the budget expenditures. Apparent contradiction between these positions is simply ignored, which excludes possibility to discuss this issue.

The above mentioned principles, even though they do not deplete all the characteristics of mythological and ideological consciousness, make the latter quite free from the rational requirements of a mind. Any ideological polemics on rational principles becomes meaningless. However, inability to engage in polemics altogether does not come from the impossibility to engage in polemics on rational principles within the ideological consciousness. It is possible. However, it should focus on the mythological rather than rational genuineness. While mythological reasoning finds its reasoning in personal experience.

Thus, if a person is set to see everybody as enemies, then this experience of conflict with the others will serve for him as a confirmation of genuineness of an ideology based on class or national hatred. Arguing with the specific theoretical forms of expression of this ideology is absolutely absurd, polemics becomes possible only on condition of appeal to a personal life experience of a human. In this case, it is necessary to reveal the semantic evaluative structure a person's worldview, to show how adequately it reveals its life intuitions and how destructive they can be when acquired exactly this ideological form. In other words, one can engage in polemics with a mythological consciousness only inside this very mythological consciousness.

Misunderstanding of this requirement causes the society to make great effort towards the political polemics, which gives no results. As a result, parties to the dispute remain in their positions and it brings nothing useful but irritation. The above mentioned principles provide insight into specific patterns, on which persuasion of carriers of mass consciousness is based, which mechanisms can be used for their indoctrination and how they can be engaged in polemics.

Modern historical consciousness relies primarily on mythological principles that operate on both historical-theoretical and mass ideological level. If on the first level they are used along with the rational, then on the second level rational means of cognition are eliminated and only mythological means can operate. Herewith, as was already noted, myth should be interpreted not as a fib, but rather as a specific form of expression of specific sensuous reality.

From the point of view of its structure, *myth as an expression of creativity comprises at least four types of human activity*: communicative, cognitive, value-orientation and transformative. Their unity is appeared in the fact that each of these forms of activity while remaining relatively independent, comprises three other types. Concerning real practical activity, mythical activity is repeatedly mediated and at the same time appears as its direct form. Mythical model is a substitute for the real episode of human life activity. Being similar

to the mythical event, it is also a scheme, a structure, a sign system, which is similar to the original; as a model of certain actions it is a model, a standard, a measure which creates a possibility of identifying the real subject with mythical, makes it possible to inherit. This model has the following *functions*: a) transformation of real event into the mythical image (designing the «original»); b) transformation of the image into understanding, information (generalization and internalization of knowledge, abilities, skills); c) storage, accumulation and updating the information; d) connection of information with certain ways and forms of its expression (oral and written language, symbolic and other forms of expression).

Thus, there is some reasons to consider *myth-making as a phenomenon, largely immanent to the human nature*. After all, if there were no human, personality with self-consciousness and awareness of disharmony of his being and being of the surrounding reality, there would be no myth as a means of compensating the consequences of distorted and deformed public relations display. One can not but agree with the idea that in order to understand what is a myth, it is necessary to understand what is a human at first. Anthropological essence of a myth was emphasized by K. Hubner [8], a German researcher, known for his work in the field of philosophy of science. This thinker justifies his theory of myth as anthropology, trying to prove that human essence with considering all its historical transformations in the ultimate, fundamental sense is invariable.

Historical myth-making is one of the socio-cultural phenomena. This phenomenon is purely archaic and at the same time, like the shadow continues to accompany a human to this day. Obviously, solving the mystery of this socio-cultural phenomenon lies in cognition of the essence of a human, for whom the historical myth-making is something more than just a simple game of imagination and expression of imperfection of his thinking. Because, creating a myth about its past, a human on one hand, thereby lays the possibility of incompleteness of a dialogue with himself, possibility of self-creation and on the other hand – he eliminates the danger of reduction of history to positivist simplifications and schemes.

From this point of view, demythologization of history can become a means of a peculiar insight only on condition that it will enable such attitude to the past as not only to the chain of facts, determined by causation of natural type, but as the sphere of realization of human freedom, human spirit.

Available mythemes in the society affect youthful perception of the history. As a rule, in the minds of contemporary Ukrainian youth, several formulas-mythemes are being established, which together reproduce holistic *Ukrainian national myth* which is being formed not within a given real situation, but within a desirable one.

As was pointed out by N. Yakovenko, during the middle – second half of XX century, and especially in the recent years, some of the above mentioned formulas-mythemes, adapting to the new political and social realities, has overgrown with modified variations, new vectors of interest, unexpected nuances and so on.

Tracing the intellectual genealogy and internal springs of each of these mutations is a thankful research problem precisely owing to the fact that historical science in Ukraine has always been (and still is) something more than just a cognitive discipline, and interest in Ukraine's past is rooted in a quasi-historical area. For the educated public, it is not about the fact of history as such, but about the fact, that it certifies expressis verbis existence of Ukraine in spite of all – real or imaginary – enemy forces. Thus, modification of one or another formula-mytheme signals about non-verbalized, but even unconscious changes in the sensation of «Ukrainian identity» that gives the researcher a unique material for studying latent displays of national self-expression, especially in the Soviet era, when seemingly, totalitarian machine of processing minds completely crushed it.

For example, let us recall fulminant, truly triumphant spreading of the statement, declared by Y. Dashkevych in the early 90-ies about Ukraine as a civilizational frontier between East and West (unavailable for the Ukrainian youth, this statement has long enjoyed popularity in the emigration and contemporary foreign Ukrainian science). The fact that space, outlined in this way was preferred by the majority of modern Ukrainian youth (nowadays the perception of Ukraine as the terrain between the East and the West in general has become a journalistic cliché), shows much more clearly the internal choice of every young person concerning

changes that have outlined in Ukraine. So in our eyes, in essence, the next modification of the myth about choice was born, which continued a logical number of the similar turning points such as Prince Volodymyr's «choice of faith» followed by the christening of Rus, Bohdan Khmelnytsky's «Choice of patronage», which tied Ukraine to Muscovy, Ivan Mazepa's «choice of the master» and others.

Genealogy of another relatively new formula-mytheme is much more complicated, which today operates at the level of axioms in historiography, as well as in journalistic retransmissions and hence in the minds of Ukrainian youth. It is about a belief that Ukrainians from different regions, since the Kievan Rus, were always aware of their ethnic unity and, therefore, continuously gravitated towards «reunion» of one or another territorial units which during XI-XIV centuries were comprised in several neighboring countries. Genetically *mytheme of continuous gravitation towards the «reunion»* is, of course, a branch of one of the major elements of designing the national identity – myth about common ethnic origin as the basis for a sense of cultural complicity, common destiny and wider – a certain «collective I» of the nation. Its formation began in the late XVI – early XVII century, but contemporary formulation was fully provided in the fundamental «History of Ukraine-Rus» by M. Grushevsky. Question of awareness of members of the ethnos of their unity did not seem significant to the historians, because in its metaphysical vision, ethnos (nation) proves itself as a certain «organic coherency».

On the other hand, V. Lypynsky within the territorial model of the Ukrainian nation, practiced by him in many works, saw two of its fractures – Galician and Dnieper, i.e. East and West. In the harmonization of their diversity, in his opinion, «lies all our past and future as Ukrainians: not as Russian or Polish provincial difference, but as a separate – occupying its own purpose, its «right for existence» – nation. In the 20-ies of the last century M. Hvylovyy anticipated «an oasis of Asian renaissance» that will come when Europe depletes its spiritual potential. Location between Europe and Asia – he explained – allows Ukraine <...> to act as a vanguard of further progress of humanity [9, p. 173].

Another formula-mytheme is based on the fact that *in our country everything should be distinctly Ukrainian*. For this reason it is believed that every young person has intrinsic national psychological features. Because originality of the Ukrainian national psychology is caused by material factors, cultural and historical circumstances (features of nature, territory, economy, culture, etc.), natural features of the Ukrainians (anatomical, physiological, genetic, etc.). Thus, mental processes (thinking, feeling, will, etc.) of the Ukrainian, Belarusian, Moldovan, Russian have both common and distinctive features. Ignoring all the richness and diversity of qualities, hues of the national psychology (pace and way of thinking, course of emotions and feelings, peculiarities of the speech, etc.) and their underestimation may lead to depletion of the mental life of a young person, narrow his worldview and distort the originality of outlook.

Thus, in the process of upbringing and education of youth it is necessary to focus especially on the originality of the Ukrainian national character. Eternal searching of truth, hospitality and generosity, kindness and goodwill, writing and musicality, hardworking and talent, tenderness and deep lyricism, love of freedom and spiritual wealth – these are only some of the world's known features of the Ukrainian nation. But we certainly need to pay attention to the fact that Ukrainian national character and temperament of many Ukrainians has layers that are historically not inherent and emerged under the influence of foreign factors, political suggestions and guidelines, ideological dogmas brought from outside. Such layers inherent in a part of young Ukrainians are as follows: loss of historical memory, without which national consciousness is unthinkable, their sense of national inferiority, lack of sense of national identity, lack of knowledge and disrespect of the native language, rejection of the unity of all Ukrainian lands, tolerance towards things that violate the integrity and unity of the nation, humiliate its national, spiritual and cultural values.

List of references

1. Eliade Mircea. Myths, dreams, mysteries. / Mircea Eliade. – Refl-book, 1996. – 288 p. – (Topical psychology).

2. Losyev Aleksei Fedorovich. Dialectics of a myth. / Aleksei Fedorovich Losyev. – M.: Akademicheskii Project, 2008. – 303 p.

3. Levi-Strauss C. Structural Antropology / Claude Levi-Strauss, [Vyach.Vs. Ivanov (translated from Fr.)]. – M.: Akademicheskii project, 2008. – 555 p.: fig. – (Philosophical and anthropological technologies).

4. Bulgakov S.N. Works in two volumes / Sergei Nikolaevich Bulgakov, [I. B. Rodnyanskaya (comp., annot. and introd. art.)]. – M.: Nauka, 1993. – (From the history of domestic philosophical thought; Annex to the journal «Questions of Philosophy»). – Vol 2: Chosen articles. – M.: Nauka, 1993. – 752 p.

5. Berdyaev N.A. Meaning of History; New Middle Ages / Nikolai Alexandrovich Berdyaev, [V. V. Sapov (comp. and comment.)]. – M.: Kanon+, 2002. – 446 p. – (Series «History of philosophy in monuments»).

6. Barthez R. Myth today // Mythologies / Roland Barthes; [transl. from Fr., intr. art. and comment. S. Zenkina]. – M.: Akademicheskii Project, 2008. – 351 p. – (Philosophical technologies).

7. Holosovker Y. E. Logic of a myth / Yakov Emmanuilovich Holosovker [N. V. Braginskaya (comp. and auth. annot.), D.N. Leonov (comp. and auth. annot.)]. – M.: Nauka, 1987. – 218 p. – (Studies of folklore and mythology of the East).

8. Hübner K. The Critique of scientific reason / Kurt Hübner. – M., Center for studying German philosophy and sociology, 1994. – 326 p.

9. See.: Gorskiy V.S. Philosophy in Ukrainian culture: (methodology and history). – Philosophical Essays. / Vilen Sergiyovych Horsky. – K., Center for Practical Philosophy, 2001. – 236 p.

Вашкевич В.Н. Мифологизация историко-философского знания

Рассматривается миф как другой способ мышления, к которому нельзя относиться с предубежденностью, как к суеверию. Утверждается, что миф является наиболее значимой формой коллективного мышления в общей истории мысли. В плоскости общественной жизни не существует разрыва в последовательном изменении архаичного и современного миров. Единственное существенное отличие заключается в наличии персонального мышления в большинстве индивидуумов, из которых состоит современное общество.

Ключевые слова: миф, коллективное мышление, персональное мышление.

Єдність і різноманіття в історичному процесі: закономірності, узагальнення і проблема спрощення

Експлікується механізм утвердження етнокультурного різноманіття у світі, що глобалізується.

Ключові слова: *родова спільнота, соціальність, етнос, етнічність, антропологічний поворот.*

Унікальність історичних подій, що обумовлені неповторністю природного середовища планети та особливостями способу життя народів, у процесі становлення історико-філософського знання, що наближає до розуміння логіки історичного процесу в цілому, – поступово була досягнута в контексті закономірностей соціального буття. Картина безкінечної різноманітності, наповнюючи собою абстракції, моделі, концепції, перетворювалася на теоретичне узагальнення проявів діалектики єдності і різноманіття. Різне розуміння суспільної динаміки привело до створення двох, щонайменше, моделей існування людства в історії, – лінійної і не лінійної. У підґрунті обох моделей лежить уявлення про первинні соціальні колективи – *родові спільноти*, які стали історично першою формою реалізації соціальних витоку, що виникли в первісному людському стаді. Формуючись як перша, базова ланка, від якої беруть початок концептуальні схеми, що теоретично відображають історико-культурний процес, родові соціальні спільноти можуть стати також і предметом сучасних досліджень. Зокрема, з приводу аналізу причин мобілізації етнічного чинника у світі, що глобалізується. Увага філософії до даної проблеми пояснюється її близькістю до фундаментальної діалектики соціального і біологічного, і – ширше – до логіко-онтологічного обґрунтування антропологічного повороту у філософії кінця ХХ ст. У сучасній філософській літературі складно знайти праці, в яких би об'єднувалися і конкретизувалися вказані проблеми. Дослідження зосереджені в основному на опрацюванні концептів, що теоретично «охоплюють» окремі аспекти проблематики світу, що глобалізується. В межах статті вкажемо на можливість концептуалізації питання щодо впливу характеристик родових людських колективів на затвердження етнокультурного різноманіття сучасного світу, яке прокладає собі шлях у соціальних конфліктах регіонального масштабу.

Аналізуючи буття людини як живої істоти, європейська наука виходить з розуміння людства як єдиного виду *Homo sapiens* і визнає наявність такої якості, як соціальність, що приводить до колективного існування людей у формі спільності. Саме у спільності, починаючи з історично першої форми існування «людини розумної» – родової спільноти, – реалізувалися соціальні начала, що виникли в первісному людському стаді. Соціальна спільність виступає родовим поняттям по відношенню до поняття «суспільство»; у «community» (англ. – спільність, співтовариство, об'єднання, єдність, нерозривність) підкреслюється об'єднаність людей, об'єктивно задана способом їх стійкого взаємозв'язку, при якому вони виступають як колективний суб'єкт соціальної дії. Спільності є формами людського гуртожитку, спільної життєдіяльності людей, що підтримують ті або інші соціальні норми й цінності. Завдяки цій підтримці створюються більш менш однакові (у всіх або деяких аспектах життєдіяльності) умови, схожий спосіб життя; формуються константи колективної свідомості. Етимологічно «спільність» наближається до слова «загальне», проте з позиції філософії вказує зовсім не на схожість, повторюваність або подібність, а на єдність відмінностей, зв'язаних між собою в рамках єдиного цілого, або єдине в множині (єдність різноманітного). Дійсно, для соціальних спільнот характерна наявність загальних об'єктивних характеристик, що формують яскраво виражене усвідомлення єдності через розвинене відчуття загального зв'язку і приналежності. При цьому зберігається і відмінність в цілому ряді особливих ознак: зовнішнього вигляду, і укладі життя, традиціях, – що дозволяє актуалізувати опозиції «свій» – «чужі», і це було відмічено ще в глибокій давнині. В перших античних описах народів (Геродот, Пліній, Страбон і ін.) народжується поняття «етнос», в якому фіксується природне походження людей, їх кровно-родинні зв'язки усередині родових спільнот і в процесі їх укрупнення. Вказується і на морально-етичні відмін-

ності: група людей завжди є носієм певного етосу (моралі, влад, мов опису світу), що відрізняє її від іншої групи. Тому соціальність як іманентна будь-якому індивідові природна якість навіть в близьких співтовариствах (своєрідних світах) набуває різних відтінків. В цілому ж соціальність (антропологічна її форма) формується в час переходу від стадності до людського співтовариства, і потім лише модифікується. Спочатку зв'язок між індивідами виступає як система особистих залежностей між членами кровноспорідненого співтовариства, в якому соціальний простір скріплює традиція як «схема» соціального відтворення або форма трансляції людського досвіду. Соціальність цього типу П.К. Гречко визначає як колективістську, таку, що має «близькодійчий» характер. Вона формує соціальне поле під впливом біологічних, генетичних чинників. Така соціальність «взагалі» – як особливий психофізичний стан антропологічної родової солідарності, – конкретизується в межах певного людського колективу: вона «фрагментується» і «консервується», стаючи етнічністю – специфічно-груповою солідарністю. Етнічність складається в завершальний момент переходу – перетворення родового зв'язку, де переважає біологічне начало, – в зв'язок символічний (переважає соціальне) [1, с.31–33]. Етнічність – вище втілення антропологічної соціальності, її якісна граничність, що готує появу комплексу **світовідчуття певної групи індивідів**.

В етнічності «колективне несвідоме» (родове) інтегрується в соціальне, що народжується, тобто, з одного боку, досягає своєї повноти і зрілості, з іншого, – «знімається» (Гегель) соціальним як вищим рівнем розвитку матерії. Мається на увазі те соціальне, становлення якого відбувається після налаштування психічних процесів на новий – словесний – режим функціонування. Ускладнення когнітивного апарату у вказаний період дозволяє людині об'єднувати «свої» дії і індивідуальні «волевиявлення» (волення – рос. – Ф.Тенніс) з діями і «волевиявленнями» інших людей, тобто фіксувати соціальний зв'язок в свідомості, – **розділеному з іншими людьми знанні про необхідне їх сприяння в збереженні певної людської організації**. Нове знання – словесний «ідеальний» простір буття людини – **культура**, – «виросло» соціальність і формує соціальну спільноту за допомогою правил, норм поведінки, символів, кодів-комунікацій: вони закріплюються в колективній свідомості **певної групи людей** у процесі її (свідомості) народження. Етнос – носій конкретної соціальності і культури, типу господарювання, і головна мета його існування і відтворення – передача індивідові «властивостей об'єктивно-реального існування» у всій їх повноті, акумульованої в соціальній матерії на мезорівні. Розвиток індивіда відбувається шляхом ускладнення психічних процесів і формування духовного світу в просторі культури малої (етнічної) групи, і лише потім включення в так звану – загальнолюдську – культуру.

В європейському суспільствознавстві тип соціальності, взаємозв'язки і взаємодії індивідів, властиві родовій спільності, глибоко проаналізовані К.Марксом («Економічні рукописи 1857–1861 pp.»), Ф.Теннісом («Gemeinschaft und Gesellschaft») та іншими авторами. Общинна реалізація соціальності – (Gemeinschaft (нім.) – спільнота) або соціально-органічна, – характеризується класиками злиттям, цілісністю і щонайтіснішим внутрішнім єднанням індивідів. Стосунки такого роду кореняться в емоціях, прихильності, душевній схильності; зберігаються навіть за наявності індивідуальності. Традиція, авторитет, обряди, дисципліна, порядок і сумлінність і ін. формуються також завдяки об'єднуючому впливу спільної мови. Е.Дюркгейм в роботах щодо групової солідарності писав про соціальність «механічну», яка була спочатку заснована на кровній спорідненості, коли індивідуальні свідомості повністю розчинені в колективній свідомості. То ж, мова йде про стосунки, які виникли в глибокій первісності та й потім залишилися у людському середовищі, характеризуючи також і стосунки етнічні.

Утворення другого типу соціального зв'язку (Gesellschaft (нім.) – суспільство) обумовлене становленням цивілізації, яка «підірвала світ родової, кровноспорідненої соціальності. При цьому зв'язки і стосунки, що виникають як власне соціальні, – протистоять кровноспорідненим не як соціальні – біологічним, а як розвиненіші соціальні – первинній і нерозвиненій соціальності, – пише сучасний російський філософ М.Г. Козін [2].

Виникає суспільний, або соціально-атомістичний тип зв'язків, який характеризує суспільство, в якому індивіди внутрішньо не налаштовані на тісний зв'язок, роз'єднані. Маркс писав з приводу другого типу зв'язку: «Кожен обслуговує іншого, щоб обслужити самого себе; кожен взаємно користується іншим як своїм засобом, кожен досягає своєї мети лише оскільки він служить засобом для іншого і лише будучи для себе

самоціллю» [3, с. 190]. Перехід від традиційного до індустріального суспільства відобразився у Ф. Тенніса в дихотомії *Gemeinschaft/gesellschaft*, у М. Вебера – *Gemeinschaft/vergesellschaftung*. Дюркгейм писав, що такий тип зв'язку заснований на суспільному розподілі праці і спеціалізації видів діяльності, які породжують функціональну залежність індивідів [4]. В сучасному світі існують обидва види соціального взаємозв'язку, але кількісно – нерівномірно, переважає базовий, первинний, фундаментальний – обшинний. У цей же час розвиток інформаційних технологій, змінюючи структуру комунікації, породжує зв'язок третього типу, в якому стають потрібними не тривалі (родинні), не середньострокові (дружні, сусідські, професійні), а короткочасні контакти. Короткочасні «модульні» стосунки функціонального характеру, в яких кожен з учасників взаємозамінний, – руйнівні діють на родову антропологічну соціальність, про що свідчить антропологічна криза, яка стала загрозою не лише в західному регіоні. Нова соціальність порушує межі адаптації індивіда, оскільки підводить організм до режиму надзбудження, вимагає нервових витрат, породжує безліч невідомостей і неослабних хвилювань й страхів [5, с. 64]. Передчуття певного «кінця» соціальності модерного і постмодерного західноєвропейського світу глибоко проаналізували постмодерністи. Ж. Бодрийяр бачить проблему в тому, що після закінчення «договірної» соціальності епохи модерна настає соціальність «контакту, безлічі тимчасових зв'язків», і цей простір псевдоконтакту перетворює реальність в гіперреальність й приносить відчуття неможливості якої б то не було реальності [6]. (Бодрийяр Ж. В тени молчаливого большинства). Напрямок експансії західного світу (Західної Європи і США, перш за все), що приводить до елімінації старих і виникнення нової соціальної тотальності і відмінностей, – це країни Східної Європи, Азія, Африка, Росія, арабський світ. У стратегії, що склалася, є своя об'єктивна логіка, яка витікає з внутрішніх особливостей західного світу, його традиційного механізму «виплискування» (після щільного опрацювання свого внутрішнього соціального простору); історично тривалі традиції розробки стратегії і тактики вестернізації сусідніх і далеких територій [7]. Проте, як попереджував в 60–і рр. XX ст. американський сходознавець Л. Пай, процеси модернізації виявляються «нескінченно складнішими, ніж передбачають існуючі підходи», а «вимушена модернізація може викликати широкий спектр дуже глибоких руйнівних реакцій, що загрожують порушенням ідентичності індивідів», що перешкоджають «їх здібності до їх людських і політичних відносин», «паралізуючих активність» [8, р. 37, р. 287].

Логіка експансії повторює логіку провідної європейської (лінійної) – Дж. Віко, І. Гердер, Ж. Кондорсе, Г. В. Ф. Гегель, К. Маркс, В. Ростоу, Д. Белл, Ж. Фурастьє, Р. Арон, А. Турен, О. Тоффлер, І. Ілліч, І. Масуда та ін.) моделі соціальної динаміки, в якій рух починається від міфологеми «первісне суспільство», – якоїсь єдиної для всіх народів соціальної, культурної, господарської і політичної моделі. Безумовно, така модель теоретично необхідна, вона акцентує увагу на загальних формах організації життя співтовариств, проте помилково бачити в ній лише відбиток застиглої нерозвиненої соціальної форми. У цьому випадку вона провокує дослідника оцінювати ускладнення суспільного «організму» як прогрес технологічний та науковий, зростання раціональності («расколовывание мира» – рос. М. Вебер) – як повне заперечення попереднього етапу. Так, ймовірно, виникає ідея «соціальних всесвітів», що «розширюються», згідно якої конкретне суспільство (спільність) і людство стають однопорядковими явищами: суспільство – це зменшена копія і модель людства, а людство – розширене до крайньої межі суспільство, – «суспільство суспільств». Або переконання в обов'язковому злитті малих суспільств у великі, – обидві ідеї підтримували провідні європейські теоретики епохи Модерну [9].

Але й в нелінійній схемі (культурно–історичні типи, цивілізації) завуальовано ігнорується спільність з соціальністю першого типу, – етнос, – що дає почало історично значимому народів. Так, Данілевський поєднує ідею різнонаправленості культур з принципом єдиної поступальної ходи історії: його окремі культурно–історичні типи відокремлюються мислителем по мірі ускладнення культурної діяльності. О. Шпенглер, А. Тойнбі, Ф. Конечні виділяють свій ряд цивілізаційних світів, виходячи з критеріїв буття сучасного їм європейського соціального світу, а народи, що не увійшли до їх класифікацій, розцінюють як неісторичні. Підкреслюючи важливість духовного як компонента важливішого, ніж фізичний, вони в той же час знаходилися в полоні сучасним уявленню про складність і простоту в організації життєвого світу людських співтовариств. Дослідження антропологів і філологів спростували уявлення про примітивізм

неісторичних народів. Виявлено, що між мірою складності мови і рівнем матеріальної «розвиненості», технологічності різних суспільств відсутня видима взаємозалежність. Цей факт вказує на малу вірогідність існування родових відмінностей психічної організації індивідів, що живуть в умовах усних культур, з одного боку, і «цивілізацій», з іншого. З визнанням цього факту необхідно визнати і помилковість припущення, що цивілізації складніші, ніж усні культури, або продовжити аналіз поняття «складність» відносно антропологічної соціальної реальності. Поза сумнівом, цивілізації (головним чином, та специфічна форма всеосяжного і всепоглинаючого порядку, що виникла унаслідок домінуючого впливу Заходу) передбачають велику просторово–часову протяжність, ніж та, що властива усним культурам. Разом з тим деякі особливості соціальної діяльності, що виявляються в усних культурах, – інститути спорідненості, перш за все, – надзвичайно складні. Деякі усні культури характеризуються вельми строгими моральними і етичними заборонами, регулюючими повсякденну поведінку людей, стосунки з природним середовищем, – а також суворими покараннями, використовуваними в процесі виховання дітей [10, с. 336].

Визнання багатополарності, різноманіття, нерівномірності історичного руху приходить не просто. До цих пір не аналізується з методологічних позицій соціальної філософії феномен тривалого існування примітивних співтовариств, «неісторичних» народів, етносів («локальних солідарностей»), їх роль в складному переплетенні соціальних, культурних, технологічних, політичних і інших процесів світової спільноти. Ще в другій половині XIX ст. Е. Гуссерль показав, що соціальне неможливо описувати тільки через соціальне і затверджував значущість «сфери життєвого світу», «повсякденності» (у контексті нашого дослідження – і соціальності), яка первинна, безумовна для всіх людей скрізь і завжди, хоча і неоднорідна, неоднакова за змістом і значенням. Одним з перших він вказав на зв'язок природно–тілесного і особисто–суспільного буття/поведінки людини, що сьогодні звучить як попередження про порушення певних екологічних імперативів тими соціальними світами, які модифікували соціальність в її третю форму [11, с. 175].

Існує думка, що події в СРСР були в деякому роді запобіганням сьогодишній кризі етнічності в планетарному масштабі: у другій половині XX ст. динамічний розвиток економіки, зростання добробуту, удосконалення транспортної техніки привели в безпосереднє зіткнення етнічні маси з дуже різною культурою та устроєм життя. Інтенсивність процесу була така, що значно перебрала можливості взаємної адаптації. В результаті виникло гостре відчуття загрози цілісності етнічних світів, що і послужило фундаментальним чинником трансформації всього соціального простору («перебудова»). Етнічна революція, у такому разі, – не відступ в минуле, а спосіб вкорінення в сучасності, створення передумов для прориву в майбутнє [12].

Таким чином, парадоксальне (на поверхневий погляд) затвердження етнічного є вказівкою на необхідність продовження подальших досліджень з проблеми біологічне–соціальне, з метою уточнення якісної специфіки антропологічної соціальності – певної інтегрованої цілісності. Практика доводить, що біологічні підвалини життєдіяльності виду «Хомо» і досі залишаються таємницею. Відомо тільки, що її порушення призводить до зростання кількості «хвороб цивілізації», збільшення кількості суїцидів, втрати соціальним суб'єктом ідентичності. Механізм затвердження етнокультурного різноманіття має джерела космічного рівня, і сьогодні він порушується планетарним людством. Історія, яка уявляється як соціальна історія, сьогодні вимагає конкретизації, набуває вигляду історії народів, в якій конкретно–соціальне виступає як етнічне.

Список використаних джерел

1. Арефьева Г.С., Калинин Э.Ю., Люскин М.Б. Постклассический подход к познанию социального и этнического / Г.С. Арефьева, Э.Ю. Калинин, М.Б. Люскин // Философия и общество. – 2002. – №1. – С.16–45.
2. Козин Н. Постигновение России. Опыт историософского анализа. Эл. ресурс: Режим доступа: http://www.gramotey.com/?open_file=1269014211
3. Маркс К., Энгельс Ф. Экономические рукописи 1857–1861 гг. / К.Маркс, Ф.Энгельс. Соч. Т.46. Ч.1.
4. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии / Э.Дюркгейм [Общ. ред. А.Б. Гофмана]. – М: «Наука», 1991. – 576 с.

5. Бауман З. Индивидуализированное общество / З.Бауман [Пер. с англ. под ред. В.Л. Иноземцева]. – М.: Логос, 2005. – 390 с.
6. Бодрийяр Ж. В тени молчаливого большинства, или Конец социального / Ж.Бодрийяр [Пер. с франц. Н.В. Суслова]. – Екатеринбург: Изд-во Уральского ун-та, 2000. – 96 с.
7. Красильщиков В.А. Превращения доктора Фауста (Развитие человека и экономический прогресс Запада) / В.А. Красильщиков. – М.: «Таурус» при участии «Просперус», 1994. – 240 с.
8. Pye, L. Politics, Personality, and National Building. New Haven and London, 1962, p.37, p.287.
9. Гофман А.Б. От «малого» общества к «большому»: классические теории социального роста и их современное значение / А.Б. Гофман // Классическое и современное. Этюды по истории и теории социологии. – М.: Наука, 2003. – 783 с. – С.597–610.
10. Гидденс Э. Устроение обществ: Очерки теории структуризации / Э.Гидденс [Пер. с англ.]. – М.: Академический проект, 2005г. – 528 с. – С.336.
11. Гуссерль Э. Кризис европейских наук и трансцендентальная феноменология / Э.Гуссерль. – СПб.: «Владимир Даль», 2004. – 400 с.
12. Андреев А.Л. Этническая революция и реконструкция постсоветского пространства / А.Л. Андреев // Общественные науки и современность. – 1996. – №1. – С.105–114.

Емельянова Ю.П. Единство и многообразие в историческом процессе: закономерности, обобщения и проблема упрощения

Эксплицируется механизм утверждения этнокультурного многообразия в глобализирующемся мире.

Ключевые слова: родовая община, социальность, этнос, этничность, антропологический поворот.

Yemelianova, Y.P. Unity and diversity in the historical process: consistent patterns, generalizations and problem of simplification

Explicated approval mechanism of ethnic and cultural diversity in a globalizing world.

Key words: tribal community, sociality, ethnos, ethnicity, anthropological turn.

Політичний вплив: сутність та вектори прояву

Акцентується увага на необхідності детального категоріального вивчення та закріплення універсального розуміння терміну політичного впливу. Зокрема, надається повне визначення політичного впливу, його елементів, ознак та джерел. Також зосереджується увага на основних засобах реалізації політичного впливу.

Ключові слова: вплив, політичний вплив, харизма, еліта, авторитет, лідер, PR.

Сучасна політична система України переживає перехідний період і знаходиться на шляху від тоталітаризму до демократії. Політичний вплив, постаючи невід'ємною складовою політичного процесу відіграє в становленні демократії в Україні важливу роль. У цьому явищі перетинаються психологічні, економічні, соціальні, політичні та історико-культурні компоненти суспільства. В цьому контексті аналіз феномена політичного впливу має особливе значення для розуміння структури та послідовності процесів перехідного періоду, змін у ході політичних реформ, циркуляції еліт і динаміки політичних циклів, коли майбутнє держави залежить від пріоритетів та стратегічних ліній розвитку найвпливовіших суб'єктів політики.

Політичний вплив як один із проявів взаємодії суб'єктів політики отримав своє відображення в роботах класиків політичної думки: Платона, Аристотеля, Г.Гегеля, К.Маркса, В.І. Леніна, М.Вебера, Т.Парсонса та інших. У своїх працях вони розглядали переважно проблеми політичної взаємодії окремих груп суспільства і влади, чим підготували широку філософську, соціологічну і політологічну базу для подальшого дослідження цього питання.

Хоча сьогодні означена проблема знаходить своє відображення в дослідженнях багатьох вітчизняних авторів, але через ряд об'єктивних причин політична наука досі не розглядає політичний вплив в якості особливої складової політики. Сучасні автори демонструють різноманітність та суперечливість у розумінні і трактуванні політичного впливу. Найбільш відомою вітчизняною роботою, присвяченій феномену впливу, можна вважати дослідження В.І. Власова, в якому дана наукова проблема отримала глибоке опрацювання у соціально-філософському аспекті.

Крім В.І. Власова, категорію політичного впливу досліджували А.А. Дегтярьов, Є.А. Нікіфорова, В.П. Шейнов та ін., проте не можна прослідкувати методологічну та концептуальну єдність поняття в їх роботах, оскільки за цими авторами природа проблеми впливу окреслена не однозначна.

Деякі автори (В.І. Зубков, Р.Ф. Туровський, В.Ф. Халіпов та ін.) використовують поняття політичного впливу як допоміжне для опису і аналізу феномена влади взагалі, інші (Б.А. Ісаєв, Н.Ф. Пономарьов та ін.) аналізують проблему політичного впливу в окремих його складових.

Є також роботи (Т.І. Виноградова, В.Н. Иванов, Л.І. Ковальова, П.А. Толстих та ін.), присвячені вивченню процесів і явищ, які в тій чи іншій мірі зачіпають проблематику політичного впливу.

І все ж предметом дослідження в роботах вищезазначених авторів виступає вузьке коло питань (часто відверто прикладного характеру) та в інших галузях наукового знання, їх автори не виходять на рівень загальнотеоретичних політологічних узагальнень і роблять висновки про механізми політичного впливу поверхово.

Справа в тому, що природа відносин впливу дуже складна і багатогранна, однак політичний вплив володіє власною специфікою, яка виводить його в розряд особливого, самостійного явища.

По-перше, на відміну від філософської, психологічної, соціологічної та інших складових, політична складова впливу тісно пов'язана з ідеологією як формою вираження інтересів певної групи, а отже – з актуальними завданнями політичної практики:

стратегією і тактикою діяльності. З цієї причини ні філософський, ні соціологічний, ні психологічний, ні юридичний підходи до розуміння впливу не можуть дати достатнього пояснення сутності впливу в політиці і його значення. Навіть взята в сукупності методологія цих підходів не вичерпає повноти цього явища, що володіє крім соціальних, біологічних та інших характеристик властивостями іншого роду – політичними, пов'язаними з мінливими умовами політичної кон'юнктури. Відповідь на питання: чому суб'єкт обрав для себе той чи інший спосіб діяльності, що спонукало його вступити у взаємодію з одними та ігнорувати інших учасників політичного процесу – неможливо отримати, не враховуючи значення політико-ідеологічної складової.

По-друге, політичний суб'єкт володіє певними соціальними характеристиками (суспільний статус, роль), психологічними особливостями (тип особистості, характер), юридичним статусом (формалізовані права і обов'язки), є носієм певних цінностей та культурно-історичних норм, але спосіб і ефективність їх реалізації не задана йому наперед.

Феномен впливу дозволяє визначити його як таку особливу дію, що породжує подію буття. Людина – це, насамперед, істота, яка цілеспрямовано впливає на навколишній світ і на саму себе з метою творення нового, впливає, щоб бути і щоб пізнавати й у такий спосіб стверджувати своє місце усередині суспільства.

Політичний вплив впливає із сутності й поняття впливу та особливостей і контексту політичної діяльності. У Великому тлумачному словнику сучасної української мови «вплив» пояснюється як «дія, яку певна особа чи предмет або явище виявляє стосовно іншої особи чи предмета» та як «сила влади, авторитету» і «державне або інше ділове й політичне керівництво» [1, с.205].

У короткому енциклопедичному словнику із загальної, соціальної та юридичної психології М.І. Єнікеева і О.Л. Кочетова вплив розглядається як процес і результат зміни індивідом чи соціальною групою поведінки інших людей, їх позицій оцінок та установок [2, с.22].

У соціологічному енциклопедичному словнику під редакцією Г.В.Осипова дано два підходи до визначення впливу. По-перше, вплив визначається як «цілеспрямована зміна уявлень, думок, поведінки особистості або групи шляхом вчинення дії». По-друге, як «зміна уявлень, думок, поведінки індивідів чи групи, яка склалася стихійно під впливом інших людей через механізми наслідування, психічного зараження, дифузії культурних зразків тощо» [3, с.41].

На думку деяких авторів, вплив – це всеохоплююче явище, оскільки включає всі форми переконання, тиску, примусу і т.д. Відносини впливу переплітаються із владними відношеннями, доповнюють їх і в суміщеному вигляді виглядають наступним чином: актор (суб'єкт впливу) ==> адресат (суб'єкт влади і об'єкт впливу одночасно) ==> об'єкт влади. Інакше кажучи, актор добивається потрібного впливу на об'єкт влади засобами суб'єкта влади [4].

Засади вивчення феномена політичної влади з позицій впливу заклали представники біхевіористського напрямку політичної науки, передусім науковці Чикагського університету, які почали досліджувати поведінку людей у царині політики. Біхевіористи як основу пояснення всіх явищ і феноменів політичного життя розглядали властиві людині особливості поведінки, волі, почуттів, емоцій, що концентруються у прагненні до влади. Саме прихильники поведінкового підходу заявили про те, що «у політиці все є влада, і будь-яка влада є політика». Політика, таким чином, є цариною соціальної взаємодії людей, які вступають у відносини з приводу влади. Тому політичну владу слід аналізувати через відносини її суб'єктів, розглядаючи такі відносини як ринок влади.

Отже, політичний вплив може визначатися як свідомо цілеспрямована діяльність, у якій виражається основне специфічне ставлення людини до світу, де політик є силою, що послідовно, свідомо змінює та перетворює світ відповідно до власних цінностей з метою реалізації своїх ідей, та одна з найважливіших сторін політики та влади, яка характеризує якість і ступінь цієї влади. Перспективи подальших наукових досліджень вбачаємо в дослідженні суб'єктивних факторів політико-управлінського впливу.

Необхідно зауважити, що термін «політичний вплив» може вживатися як у широкому, так і у вузькому значеннях. Перше використовується в плані проявів взаємодії права та політики і означає загальний закономірний зв'язок явищ політичної і правової

природи. Друге значення охоплює лише частину позначеного змісту і зводиться до неформального впливу на структури державної влади [4, с.45].

Цей вплив відрізняється: а) високим ступенем інтенсивності, б) поєднанням негативного і позитивного характеру в оцінці змін, що відбуваються, в) невизначеним характером результату – як у розвитку системи в цілому, так і її окремих елементів, г) латентним, прихованим характером процесів впливу, що відбуваються у сфері владовідносин [5, с.85].

Властивостями політичного впливу являються:

- 1) універсальність (суб'єктами політичного впливу може стати будь-хто із будь-якими соціально-політичними якостями);
- 2) системність (політичний вплив є невід'ємним від системи суспільних інститутів);
- 3) динамічність (проявляється в постійній зміні складу учасників, трансформації відносин між ними);
- 4) єдність психологічної та соціальної складової (щоб впливати, потрібно володіти певними психологічними прийомами, а також бути частиною суспільних відносин).

Двоєдиність впливу виражається в тому, що являючись доволі істотним елементом політичного процесу, вплив сам по собі є процесом. Це пов'язано з тим, що суб'єкт впливу ніколи не робить разової дії. Він робить ряд дій, які відбуваються поетапно в часі і просторі. Розгляд політичного впливу як процесу дозволяє розкрити його сутність. Виходячи з особливостей даної категорії, структура поняття «політичний вплив» містить такі елементи як суб'єкт, об'єкт, етапи та кінцеві результати. Крім того, серед елементів ще виділяють цілі, засоби та предмет взаємодії. Питання про те, хто може вважатися суб'єктом політичного впливу вирішується авторами по-різному.

Татенко О.В. говорить про різного роду державні та недержавні організації, громадські та політичні об'єднання, формальні та неформальні групи, приватні підприємства, «лідерів думки», «лідерів дії» тощо, кожний з яких намагається утвердитися як суб'єкт впливу [6, с.3].

З позиції Власова В.І., представляється можливим підрозділити їх на плюралістичні і індивідуальні. Відповідно до соціологічного розуміння, під плюралістичними суб'єктами впливу маються на увазі соціальні групи (великі і малі), соціальні інститути та соціальні організації. Індивідуальні суб'єкти впливу – це фізичні особи, обтяжені чи не обтяжені владою. Щодо індивідуальних суб'єктів, які не мають доступу до влади, слід насамперед зупинитися на лідерах впливу. Це вчені і філософи, письменники і журналісти, священнослужителі та люди мистецтва. У ролі суб'єктів впливу можуть виступати претенденти на владу – люди, що рвуться до влади, але ще не мають її в своєму розпорядженні. Особливий випадок – революційний вождь. Не слід також випускати з поля зору і лідерів тоталітарних режимів. Нарешті, в цьому ж руслі знаходиться таке явище як фаворитизм.

З численних визначень політичного лідерства в найбільшій мірі відповідає суті проблеми характеристика його як особливого роду впливу, бо вона охоплює не тільки владні види керівництва, але й керівництво, сформоване на авторитеті і свідомому переконанні. У структурі лідерства більшість західних політологів виділяють три основних компоненти: індивідуальні риси лідера; ресурси або інструменти, якими він володіє; ситуацію, в якій він діє і яка впливає на його політичну поведінку [7, с.28].

Особливе місце у реалізації політичного впливу займає така соціальна категорія як еліта.

За визначенням Криштановської О.В., «еліта – це правляча група суспільства, що є верхньою стратою політичного класу. Еліта стоїть на вершині державної піраміди, контролюючи основні, стратегічні ресурси влади, приймаючи рішення загальнодержавного рівня. Еліта не тільки править суспільством, але й управляє політичним класом, а також створює такі форми організації держави, при яких її позиції є ексклюзивними. Політичний клас формує еліту і в теж час є джерелом її поповнення» [8, с.26–27].

У суспільстві на кожному етапі його історичного розвитку, у будь-якій його сфері і структурі, на всіх його рівнях еліта існує реально. Наприклад, за обсягом владних повноважень і масштабами діяльності вона поділяється на політичних лідерів і політичних виконавців, вищу еліту – загальнодержавну, обласну (регіональну) – та нижчу – районну, міську. Можна говорити про еліту маргінальних верств і соціально

нестійких структур. Усі вони пов'язані між собою по вертикалі. Еліта в цілому утворює своєрідну ієрархію, перетворюючись на потужне знаряддя влади [9, с.89].

Серед суб'єктів політичного впливу хочеться відзначити ще такий як «клан». Клан складається навколо впливового лідера й сприяють тому, що керівні пости монополізуються цієї неформальною групою еліти. Клан характеризується неієрархічними структурою, відсутністю фіксованих обов'язків, непостійним членством, наявністю деяких моральних принципів і спільних інтересів, що зв'язують групу.

Отже, до можливих суб'єктів політичного впливу варто віднести: окремі громадяни та їх групи, політичні лідери, комерційні організації (в т.ч. іноземні), громадсько-політичні організації, військові, релігійні, профспілкові, культурні об'єднання, політичні партії, асоціації і об'єднання громадян, воєнізовані формування, ЗМІ, кримінальні структури, еліти, клани, неформальні групи, що сформувалися всередині органів державної влади та місцевого самоврядування тощо.

Джерелом політичного впливу, його підґрунтям можуть бути такі явища як сила, статус, харизма, багатство, інформація, воля. Сила, багатство та інформація як і у випадку є самими вагомими джерелами впливу.

Сила являє собою примус до виконання дії. Її невід'ємний елемент – насильство, воно потрібне для забезпечення покірності. Говорячи про силу і насильство, часто мають на увазі збройну силу. Проте вплив сили не може бути тривалим та стабільним, тому наступним за силою йде багатство. Володіння великими матеріальними і фінансовими цінностями дозволяють впливати на державну владу і будь-яку іншу владу також. На сьогодні знання та інформація, засоби їх отримання та розповсюдження являють собою визначальний фактор впливу.

До цих трьох основних джерел впливу варто додати ще статус, харизму і волю. Статус – це положення, займає індивідом або соціальною групою в суспільстві або окремій підсистемі суспільства. Статус завжди пов'язаний із положенням особистості, групи або організації в певній суспільній організації. Положення, займає в суспільстві суб'єктом впливу, і його авторитет мають велике значення.

Авторитет полягає у визнанні за суб'єктом (носієм) видатних досягнень, знань, умінь, навичок, здібностей, його особливого становища в суспільстві, їх значущості для людства, для того чи іншого об'єкта, сфери соціального життя, науки. На цьому і базується ненасильницький вплив його носія на той чи інший об'єкт. Можна володіти високим науковим або моральним авторитетом, не володіючи при цьому владою. Те ж саме відноситься до статусу. Він може дати можливість контролю над певним колом осіб.

Слово «харизма» прийшло до нас з грецької і означає приписування або визнання за особистістю набору таких властивостей, рис і якостей, які забезпечують схилення перед нею її послідовників, їх беззастережну довіру й безумовну віру в необмежені можливості харизматичного суб'єкта.

Багато вікова історія християнства приписувала ці якості виключно релігійним діячам. М.Вебер перший переніс поняття «харизми» в сферу політики, поклавши початок науковим розробкам цієї проблеми численними послідовниками [10, с.140].

На нашу думку, найефективнішими напрямками політичного впливу є:

- вплив на прийняття кадрових рішень. Цей напрям переплітається із категорією політичної еліти і процесами мобільності всередині неї. Здатність контролювати процес підбору кадрів в управлінських структурах говорить про доволі значний вплив того чи іншого суб'єкта. Як наслідок такого впливу – гарантії подальшого співробітництва, врахування інтересів того, хто впливає, контроль над ситуацією;

- вплив на ухвалення рішень про розподіл та перерозподіл державного, або комунального майна або бюджетних коштів;

- вплив на ухвалення законопроектів та інших підзаконних нормативно-правових актів;

- вплив на формування громадської думки. Цей напрям пов'язаний із функціонуванням системи ЗМІ.

Від того, яку інформацію, в якій формі і з якими коментарями отримують суб'єкти політики, багато в чому залежать їх наступні дії. Мати важливу інформацію – означає мати владу; вміти відрізнити важливу інформацію від неважливої означає володіти

ще більшою владою; можливість розповсюджувати важливу інформацію у власній режисурі і приховувати її означає мати подвійну владу. Безпосереднє володіння такою владою – прерогатива ЗМІ. Вони не лише відбирають відомості, які поставляють інформативні агентства, а й самі добувають та оформляють їх, а також виступають коментаторами та розповсюджувачами [11, с.42].

Як зазначає А.Моль: «Вони фактично контролюють всю нашу культуру, пропускаючи її через свої фільтри, виділяють окремі елементи із загальної маси культурних явищ і надають їм особливого ваги, підвищують цінність однієї ідеї, знецінюють іншу, поляризують таким чином все поле культури. Те, що не потрапило до каналів масової комунікації, у наш час майже не впливає на розвиток суспільства» [12].

Таким чином, засоби масової інформації стали головним інструментом для розповсюдження повідомлень, що впливають на суспільну свідомість.

Публіка не має ніякої можливості ухилитись від впливу засобів масової інформації, оскільки може лише пасивно сприймати сигнали, що вони надсилають. Засоби масової інформації практично повністю витіснили особисте спілкування як джерело повідомлень, що надає нову інформацію. Отже, з процесу отримання інформації виключається діалог, який є захистом проти маніпуляції свідомістю [13, с.19].

З усіх засобів розповсюдження політичної реклами найбільш ефективним є телебачення, оскільки для телебачення характерні по-перше, охоплення найбільшої з усіх засобів масової інформації аудиторії, по-друге, поєднання впливу на аудиторію через зображення та звук, тобто одночасний вплив через два головних для сприйняття канали – слуховий та зоровий. По-третє, телебачення відіграє провідну роль в політичній комунікації [14, с.54].

На сучасному етапі світового розвитку можна з впевненістю говорити про інформаційні війни, глобальні та локальні конфлікти, що вже давно не обмежуються киданням дезінформації.

Важливе місце серед ЗМІ як суб'єкту політичного впливу посідає такий електронний засіб масової комунікації як Інтернет. В Інтернеті можна розміщувати новини дешево, оперативно, та ще й часто анонімно. Тому електронні засоби масової комунікації – ідеальний інструмент для політичних маніпуляцій.

Вивчення впливу на аудиторію Інтернет-повідомлень, символів, політичних за своєю природою або тих, що мають політичні наслідки, є одним з напрямів широкої сфери досліджень впливу політичної медіакомунікації. В рамках цього вивчення можуть розглядатися різні рівні такого впливу – вплив на окремих представників суспільства (мікроефекти) і вплив на політичну систему, суспільні інститути або суспільство в цілому (макроефекти). За своєю природою такий вплив може бути періодичним (наприклад, під час виборів) або постійним (наприклад, невисипує спостереження преси України за діями президента чи прем'єр-міністра) [15, с.79].

Засоби, за допомогою яких реалізується політичний вплив, різноманітні. Всю їх сукупність сучасні автори узагальнюють поняттям «політичні технології», під якими маються на увазі комплексні системи методів і способів впливу на об'єкт політики з метою досягнення певних цілей. При зустрічному впливі влади і суспільства один на одного технології впливу формуються і вивчаються в рамках двох напрямів політичної практики і науки: політичного PR (public relations – зв'язки з громадськістю) та GR (government relations – зв'язки з державними (управлінськими) структурами).

Першим професійним представником PR вважається американський журналіст Айві Лі, який у 1903 році підготував та надрукував своєрідний моральний кодекс PR під назвою «Декларація принципів», де він сформулював завдання майбутньої професії. Вони, на думку А.Лі, пов'язані із відкритим висвітленням діловими колами, публічними інститутами громадськості США та пресою питань, які становлять суспільну цінність та інтерес. Цікаво, що саме в цій праці визначено не тільки необхідність подібної професійної діяльності, але й доведено потребу створення в компаніях та органах публічної влади радників по «паблік рилейшнз». Їх завданням має стати зміна громадської свідомості, знаходження шляху до довіри людей прагненням корпорацій та владних інституцій своєю повсякденною діяльністю піклуватися про добробут людей. Довіра людей стає головним функціональним призначенням для представників нової професії [16, с.144].

Інтенсивний розвиток «паблік рилейшнз» на пострадянському просторі в 1990–х роках супроводжувались певним відхиленням від первісних цілей і задач західного PR. У період накопичення капіталу PR у цих країнах стали розуміти, як складову частину реклами (перш за все політичної) і прикладних розділ політичної психології, який активно використовується виключно у передвиборчих кампаніях. Головним завданням стало просування «репутації престижу» – конструювання суперпозитивних іміджів політиків, кандидатів на виборах різних рівнів [17, с.88].

У літературі нараховується близько 500 дуже часто різних визначень того, що таке «PR». Це і мистецтво, і наука, і соціальна практика досягнень таких чудових речей, як гармонія, створення гармонійного клімату. На жаль, більшість визначень носить відверто етичний, оціночний і, тому, ідеологізований характер, прикриваючи жорсткі функціональні цілі сучасного PR. Разом з тим цілі PR, так чи інакше, зводяться до маніпуляції думками інших осіб, установ чи мас населення.

У той же час поняття GR можна вважати відносно новим для пострадянської політичної науки. П.А. Толстих визначає GR як сферу менеджменту, пов'язану з просуванням інтересів в органах влади. При цьому лобізм розглядається як технологія GR, а лобісти (як правило, фахівці у правовій сфері), що діють за гонорар – як виконавці вказівок замовника. На думку С.Файнер, лобізмом є «будь-яка діяльність організацій, що впливають на органи державної влади з метою сприяння власним інтересам, причому ці організації не готові самі взяти відповідальність за владу в країні» [18, с.23].

В реальному житті кожна конкретна думка є результатом конкретних впливів, а сформовані точки зору є наслідком конфліктів таких впливів.

Отже, являючись структурним елементом існуючої політичної системи і спираючись на діючі державні інститути, механізм політичного впливу забезпечує обмін інформацією в вертикально та горизонтально організованих структурах політичного процесу. Перебуваючи в такій складній просторовій системі координат, політичний вплив означається в різновекторному режимі, торкаючись як суб'єктів політики, що займають різні статусні та функціональні положення, так і самого об'єкта – політики.

Не зважаючи на наявність численних наукових праць, які частково предметом дослідження дотикаються до розглянутої нами у статті проблеми, вважаємо, що феномен політичного впливу потребує подальшої розробки як політологічна проблема.

Список використаних джерел

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К.; Ірпін: ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с.
2. Еникеев М.И., Кочетов О.Л. Общая социальная и юридическая психология. Краткий энциклопедический словарь / М.И. Еникеев, О.Л. Кочетов. – М.: Юридическая литература, 1997. – 368 с.
3. Социологический энциклопедический словарь: На русском, английском, немецком, французском и чешском языках / Редактор-координатор – академик РАН Г. В. Осипов. – М.: Издательская группа ИНФРА-М–НОРМА, 1998. – 488 с.
4. Власов В.И. Влияние и процесс. Монография / В.И. Власов. – Ростов-на-Дону: РГЭА, 2000. – Режим доступа: // <http://filosof.historic.ru/books/item/f00/s01/z0001096/st000.shtml>.
5. Бульбенюк С.С. Аналіз могутності і впливу в концепті політичної влади: основні підходи та напрями [Текст] / С.С. Бульбенюк // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв: Щоквартальний науковий журнал. – 2010. – №1. – С.155–159.
6. Татенко В.О. Психологія впливу: суб'єктна парадигма: зб. статей // Наук. студії із соц. та політ. психології / В.О. Татенко. – К.: Сталь, 2000. – Вип. 3(6). – С.3–18.
7. Пахарев А.Д. Политическое лидерство: историко-политологический контекст и современное состояние: Дис... д-ра полит. наук: 23.00.02 / НАН Украины; Институт политических и этнонациональных исследований. – К., 2003. – 435 с.
8. Крыштановская О.В. Современные концепции политической элиты и российская практика // Мир России. – 2004. – Т.13. – №4. – С. 3–39.
9. Крюков О.І. Назва: Сутнісні особливості політичної еліти у владно-управлінських відносинах / О.І. Крюков // Право та державне управління. – 2010. – С.88–92.
10. Вебер М. Харизматическое господство // Социологические исследования / Вебер М. – 1988. – №5. – С.139–147.

11. Хлівнюк Т.П. Влияние засобів масової інформації на політичний простір сучасної України: дис... канд. наук: 23.00.02. – Одеська національна юридична академія. Одеса. – 2008. – 192 с.

12. Головка Н. Теоретична спадщина сучасних маркетингових комунікацій / Н.Головка // Маркетинг в Україні. – 2002. – №3 (13). – Режим доступу до журн.: <http://www.probusiness.in.ua/publications/10/>

13. Джига Т.В. Методи та технології впливу політичної реклами (на прикладі передвиборної кампанії): дис. ... канд. політ. наук: 10.06.03 / Тетяна Василівна Джига. – К., 2003. – 166 с.

14. Зернецька О.В. Нові засоби масової комунікації (соціокультурний аспект) / О.В. Зернецька. – К.: Наукова думка, 1993. – 131 с.

15. Осика Г.О. Електронні джерела політичного впливу: форми маніпулювання свідомістю та засоби їх обмеження.: дис... канд. наук: 23.00.02 – 2008. – 193 с.

16. Почепцов Г.Г. Паблік рилейшнз для професіоналов / Г.Г. Почепцов. – М.: Реал-бук; К.: Ваклер. – 2001. – 357 с.

17. Ольшанский Д.В. Пеньков В.Ф. Политический консалтинг / Д.В. Ольшанский, В.Ф. Пеньков. – СПб.: Питер, 2005. – 448 с.

18. Толстых П.А. GR: Практикум по лоббизму в России / П.А. Толстых. – М.: Альпина. Бизнес Букс, 2007. – 372 с.

Карпец Ю.В. Политическое влияние: сущность и векторы проявления

Акцентируется внимание на необходимости детального категориального изучения и закрепления универсального понимания термина политического влияния. В частности, дается полное определение политического влияния, его элементов, признаков и источников. Также сосредоточивается внимание на основных средствах реализации политического влияния.

Ключевые слова: влияние, политическое влияние, харизма, элита, авторитет, лидер, PR.

Karpet's, Yu.V. Political influence: essence and directions of manifestation

Author in this article states the necessity of the detailed categorial examination and consolidation of universal understanding of political influence institute. Particularly, author gives a full definition of political influence, it's elements, indications, attributes and sources. Also author concentrates on the main instruments of political influence' realization.

Key words: influence, political influence, charisma, elite, authority, leader, PR.

Основні підходи до визначення змісту поняття «сила» в теорії політичного ідеалізму

Розглянуто погляди провідних представників теорії політичного ідеалізму щодо змісту поняття «сили» у внутрішній та зовнішній політиці держави. Виокремлено практичні способи реалізації ідеалістичних підходів у міжнародній практиці.

Ключові слова: теорія політичного ідеалізму, сила.

Поняття «сили» завжди займало і займає до нині центральне місце серед засобів досягнення державою бажаних результатів на світовій арені. Якщо частина теоретиків підтримує ідею активного використання сили в міжнародній політиці, то інші – вважають за доцільне відмовитись від силових засобів вирішення конфліктів. Зокрема, таких поглядів дотримуються й представники ідеалістичної теорії, яка є усталеною системою поглядів у науці про міжнародні відносини.

Актуальність запропонованої теми полягає в тому, що всі сучасні течії у політичних вченнях, чи то неоідеалізм, чи то неореалізм та інші, беруть за теоретичну основу провідні ідеї своїх попередників. Відтак вивчення змісту сучасного поняття «сила» слід розпочати з його тлумачення в теоретичних засадах ідеалізму, концептуальні основи якого створили теоретичні передумови для виникнення нових концепцій у системі міжнародних відносин.

Засади ідеалізму досліджували такі зарубіжні вчені як Дж.Х.Херц, Р.Альтшулер, Д.Хакім, Ч.Строммер та ін. З-поміж вітчизняних досліджень варто відзначити роботи таких вчених як С.Шергін, М.Капітоненко, М.Мальський, М.Мацяк, Ф.Кирилюк, А.Горук та багато інших. Оскільки вивчення саме силового аспекту проводилося тільки у комплексі з іншими проблемами, то метою статті є конкретизація змістового наповнення поняття «сила» в теорії ідеалізму під впливом різних часових тенденцій.

Політичний ідеалізм – це теорія міжнародних відносин, що знайшла відображення у західних ліберальних традиціях і пропагує глибоку віру у добро, яке властиве людській природі. Прихильники ідеалізму вважають, що міжнародні системи моралі, права, організації та договору, можуть і повинні існувати в якості певної протидії анархічному характерові міжнародної арени [1].

Починаючи з Античності і до сьогодні, поняття «сили» в теорії ідеалізму пройшло непростий шлях трансформації свого змісту. Так, представник ідеалізму часів античності Платон у своїй праці «Держава» поняття «сили» більшою мірою розглядав у контексті внутрішньої політики «ідеальної держави». На думку мислителя, найдосяконалішою формою державного правління є рабовласницька аристократія, де сила є основним засобом для пригнічення та утримання в покорі народу, що дозволяло підтримувати панування аристократів–рабовласників [2]. Однак важливо відзначити те, що за Платоном, форма політичного правління визначає не тільки внутрішню політику держави, але й зовнішню [3,с.224]. Тим самим можна припустити, що й у зовнішній політиці аристократична держава мала застосовувати силові методи для досягнення бажаних цілей.

Інший, не менш відомий давньогрецький вчений, Аристотель у праці «Політика» проаналізував не лише процес виникнення та функції держави, а й класифікував форми державного правління, приділив значну увагу особливостям функціонування держави у міжнародному співтоваристві, в тому числі й поняттю «сили» як дієвому засобу захисту державної цілісності. Він розумів під силою військову могутність, яка, однак, не є першочерговою метою держави. Військова сила необхідна тільки у разі війни, проте деяким державам наявність воєнно–морських сил потрібна постійно, по–перше, для «навіювання» страху на ворогів, а, по–друге, для надання допомоги дружнім державам [3,с.226].

Голландський юрист та політичний мислитель Г.Гроцій, як ще один представник теорії ідеалізму, у своїй праці «Про право війни та миру» закріпив теоретичні основи міжнародного права. Він також сформулював концепцію гармонійних та безконфліктних міжнародних відносин [3,с.228]. Важливу увагу Г.Гроцій приділив поняттю «сили» як у внутрішній, так і у зовнішній політиці держави. Під силою мислитель розумів військову міць, застосування якої у разі потреби відстояти справедливість (при вичерпності всіх можливих мирних засобів або ж неможливості їх застосування) є не тільки морально допустимою, але й законною. На думку Г.Гроція, силові методи є законними лише в тому випадку, коли вони не порушують «чужі права». Таким чином, вчений робить наголос на тому, що сила має «обмежуватися правом та стояти на службі у права». Таке обмеження стосується насамперед цілей, заради яких застосовується сила, а саме: самозахист, повернення майна та покарання [4].

У період Нового часу варто відзначити погляди французького філософа Ж.–Ж. Руссо. Незважаючи на демократичні засади його теорії «суспільного договору», у питаннях, які стосуються міжнародних відносин, він також своєрідно підходить до поняття «сили». На думку автора, у світовій політиці гармонія, взаємодія інтересів та наявність доброї волі існує вкрай рідко, тому замінити їх можна тільки силовими методами, використовуючи примус та військову силу [5].

Погляди ідеалістів щодо міжнародних відносин, у тому числі і поняття «сили», чітко виокремились у поглядах німецького філософа І.Канта. У своїй праці «До вічного миру» філософ обґрунтував можливість міжнародного права позитивно впливати на встановлення позитивних відносин між державами. Поняття «сили», яке насамперед передбачає військову міць (постійну армію, озброєння тощо), на його думку, не має місця на існування у світі, де панує «вічний мир». Відповідно до авторського проекту мирової угоди І.Кант висловлює ідею про доцільність ліквідації постійних армій, позаяк вони створюють гонку військових озброєнь між країнами та посилюють напругу у системі міжнародних відносин [6].

Варто звернути увагу на ще одного ідеаліста Нового часу – англійського юриста І.Бентама, який пропагував ідею нагальної потреби становлення міжнародного миру. Щодо поняття «сили», яка, як і в попередніх випадках, трактується з позиції військової сили, то обґрунтованим є підхід автора про «обмеження сили» у міжнародних відносинах. Зокрема, він пропонує удосконалити правові норми, щоб запобігти подальшому виникненню суперечностей на міжнародній арені [7]. Для обмеження застосування збройної сили у міжнародній політиці, за переконанням І.Бентама, необхідно, по–перше, ввести особисту відповідальність членів уряду за «втягнення» народів у війну, по–друге, припинити милітаризацію, послабити вплив армії на розвиток суспільства та провести загальне роззброєння, по–третє, ліквідувати практику «таємної» дипломатії, по–четверте, створити міжнародну організацію, яка буде розв'язувати суперечки між державами [3,с.230]. Запропонований І.Бентамом проект «європейського миру» мав на меті створити на основі міжнародної організації постійно діючий конгрес, робота якого мала ґрунтуватися на рівноправному представництві держав, спільних судових і військових структурах, що передбачало скорочення національних армій [7].

На підставі вищезазначеного, можемо зробити висновок про те, що теоретики ідеалістичного напрямку обґрунтували ідею створення не лише держави, чия внутрішньополітична і зовнішньополітична діяльність мала ґрунтуватися на демократичних принципах (зокрема моралі та права), а й світового порядку, за якого в системі міжнародних відносин пануватиме мир, натомість застосування міжнародним співтовариством військової сили втратить актуальність.

З метою уточнення змісту поняття «сили» в теорії ідеалізму варто розглянути шляхи реалізації запропонованих ідей у міжнародній практиці. Не зважаючи на те, що цей напрям називали утопічним, окремим політичним діячем усе ж таки вдалося впровадити у зовнішню політику держав деякі ідеалістичні принципи. Так, президент США В.Вільсон позиціонується в історії як постать з найяскравіше вираженими ідеалістичними поглядами. До прикладу, можемо згадати «14 пунктів В.Вільсона», висловлені ним на Версальській мирній конференції у 1919 р. Запропонована програма пропагувала формат міжнародної взаємодії на основі відкритої дипломатії та припинення будь–яких військових дій. В останньому пункті документу В.Вільсон запропонував створити

наднаціональний орган, головна мета якого полягала у підтримці післявоєнного миру [8]. Важливим результатом проведення Версальської конференції стало створення Ліги Націй – міжнародної організації, діяльність якої спрямовувалася на врегулювання міждержавних суперечок шляхом переговорів, забезпечення колективної безпеки, поліпшення якості життя у світі тощо.

Ідеалістичні підходи до ведення зовнішньої політики також відобразилися у діяльності державного та політичного діяча, держсекретаря США – Дж.Ф.Даллеса. Відомою є його активна участь у веденні міждержавних переговорів з питань підписання мирного договору з Японією, військових домовленостей з Австралією, Новою Зеландією, Філіппінами та Японією (1950–1951 рр.). Також Дж.Ф.Даллес був спостерігачем від США на Загальній конференції з роззброєння та долучався до роботи у семінарі «Мирні зміни», який відбувся у Парижі. Визначним етапом в його кар'єрі стало головування у «Комісії на захист справедливого і міцного миру», заснованої на початку 1942 р. Важливим проявом ідеалістичних поглядів Дж.Ф.Даллеса слугує авторський маніфест політика «Шість стовпів світу», який пропонує теоретичну схему побудови післявоєнного миру. Він був підтриманий Федеральною радою церков, що, на думку аналітиків міжнародних відносин, значно пришвидшило процес утворення Організації Об'єднаних Націй – міжнародної організації завдання якої полягало у підтриманні та зміцненні міжнародного миру, а також розвитку співробітництва між державами. Дещо пізніше, в 1949 р. Дж.Ф.Даллес закликав підтримати створення Організації Північноатлантичного договору (НАТО) [9].

Американський політолог З.Бжезинський хоча й формував свої ідеї на основі реалістичних традицій, проте деякі з його поглядів носили цілком ідеалістичний характер. Так, підтримуючи модель «м'якої гегемонії» США, З.Бжезинський наголошував на тому, що попри домінування Сполучених Штатів в системі міжнародних відносин, яка утворилася після завершення Холодної війни, нова влада в своїх діях повинна опиратися на принцип поваги до прав та інтересів всіх учасників міжнародних відносин, а при розв'язанні конфліктів – надавати перевагу не засобам з використанням військової сили, а переговорам, домовленостям, компромісам та консенсусам. Кінцевою метою політики США, на переконання З. Бжезинського, має бути створення світу на основі міжнародної співпраці, яка б включала в себе довгострокові тенденції, зокрема й історичні, та фундаментальні інтереси людства [10].

Американський політичний діяч, президент Дж.Картер також увійшов в історію як політик-ідеаліст. Ще з дитинства й упродовж усього життя Дж.Картер пропагував ідеї народоправ'я та рівноправ'я [11]. Він боровся проти таємної дипломатії, війн, ядерного озброєння тощо. На підтвердження цього можна навести декілька яскравих прикладів з його політичної діяльності. Дж.Картер не лише обґрунтував ідею про провідну роль США у світовому співтоваристві, а й висловив переконання в тому, що зовнішньополітичний курс американської держави повинен бути відкритим, а влада має діяти чесно та правдиво, відмовившись від використання засобів військової чи економічної могутності, а також політичного тиску. Передвиборча програма Дж.Картера включала низку ідеалістичних ідей з-поміж яких варто виокремити створення «відкритого уряду», становлення дієвої системи захисту прав людини у всьому світі, зниження рівня американської військової присутності у світі способом виведення військових сил з Таїланду, Японії тощо, скорочення витрат на озброєння, а також ліквідації ядерного військового потенціалу країн світу, який, на його переконання, становив найбільшу загрозу для становлення миру та безпеки у світовій політиці [11]. Тут варто згадати й про переговори щодо обмеження стратегічних озброєнь 1979 р. («ОСО–2») між США та СРСР [12]. Своєрідним їх продовженням стали переговори між президентом США Дж.Бушем та президентом РФ В.Путіним щодо підписання договору про «Скорочення стратегічних наступальних потенціалів» (2002 р.), а також договору про «Обмеження наступальних озброєнь» («ОСО–3» 2010 р.), підписаного президентом США Б.Обамою та президентом РФ Д.Медведевим. Після закінчення терміну перебування на посту президента Дж.Картер й далі продовжував упроваджувати в політичну практику міжнародних відносин свої ідеалістичні ідеї. До прикладу ним було засновано «The Carter Center», який спрямовував свою діяльність на підтримку демократії та прав людини в цілому світі [11]. У 2002 р. політик став лауреатом Нобелівської премії миру в номі-

нації «За зусилля щодо мирного залагодження конфліктів у всьому світі і боротьбу за права людини» [12].

З-поміж інших президентів США варто виокремити постаті Дж.Буша–старшого та Дж.Буша–молодшого, яких також відносять до прихильників традицій ідеалізму. Так, Дж.Буш–старший, намагаючись впровадити в політичне життя ідеалістичні ідеї, 29 січня 1991 р. звернувся до американського народу і Конгресу США зі словами на підтримку великої ідеї нового світового порядку, де всі нації з'єднаються в єдине ціле з метою реалізувати головну мрію людства – встановлення миру й безпеки, свободи та справедливого закону [13]. За час президенства Дж.Буша–молодшого було розроблено дві стратегії національної безпеки держави (у 2002 та 2006 рр.). Якщо основною ціллю Стратегії безпеки від 2002 р. було збереження миру шляхом «боротьби з тероризмом і тиранією», то Націонала стратегія безпеки Сполучених Штатів Америки за 2006 р. зосередилася вже не тільки на глобальній війні з тероризмом, а й на вирішенні регіональних конфліктів, посиленні союзницьких утворень та протистоянні викликам глобалізації [14].

Отже, можемо зробити висновок про те, що спершу поняття «сили» в теорії політичного ідеалізму не виходило за рамки внутрішньополітичного курсу держави. Разом зі становленням системи міжнародних відносин це поняття значно розширило межі свого змісту та застосування, відтак розповсюдилось і на сферу зовнішньої політики основних суб'єктів світової політики. Як вже зазначалося, основні ідеї політичного ідеалізму полягали у впровадженні на світовій арені принципів моралі та права, організації та договору, тому зрозумілими є бажання ідеалістів відхилити силові методи у вирішенні конфліктів чи досягненні державою поставлених цілей у міжнародній взаємодії. Проте в системі міжнародних відносин ХХІ ст. у зв'язку з модернізацією попередніх політичних теорій під впливом глобалізації все ще відкритим залишається питання змістовного уточнення поняття «сили», що може стати предметом подальших наукових досліджень.

Список використаних джерел

1. Political Realism vs Political Idealism [Електронний ресурс]. – Режим доступу до джерела: <http://faculty.valenciacollege.edu/scrosby/realismidealism.htm>
2. Касьян В.І. Платон «Держава» / В.І. Касьян. – Філософія [Електронний ресурс]. – Режим доступу до джерела: <http://pidruchniki.ws/14821111/filosofiya/pershodzherela>
3. Мальський М. Теорія ідеалізму. Теорія міжнародних відносин: Підручник. – 3-тє вид., перероб. і доп. / Маркіян Мальський, Михайло Мацих. – К.: Знання. – 2007. – 461 с.
4. Гусейнов А.А. История этических учений. Гроций / А.А. Гусейнов. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу до джерела: http://society.polbu.ru/guseinov_ethichistory/ch83_ii.html
5. Новиков Г.Н. «Суждение о вечном мире» Ж.-Ж. Руссо / Г.Н. Новиков. – Теории международных отношений. – 2009. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу до джерела: <http://uchebnik-besplatno.com/uchebnik-mejdunarodnie-otnosheniya/sujdenie-vechnom-mire.html>
6. Формування соціально-політичної думки з проблематики міжнародних відносин. Теорія міжнародних відносин [Електронний ресурс]. – Режим доступу до джерела: <http://www.ruthenia.info/txt/drgluck/irteo/3T2.html>
7. Новиков Г.Н. План «Европейского мира» И.Бентама / Г.Н. Новиков. – Теории международных отношений [Електронний ресурс]. – Режим доступу до джерела: <http://uchebnik-besplatno.com/uchebnik-mejdunarodnie-otnosheniya/plan-evropeyskogo-mira.html>
8. Декрет про мир і мирна програма Вільсона (14 пунктів) [Електронний ресурс]. – Режим доступу до джерела: <http://politics.ellib.org.ua/pages-268.html>
9. Даллес Джон Фостер. Биографии. История жизни великих людей. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до джерела: <http://www.tonnel.ru/?l=gzl&uid=519>
10. Горук А. Американські наукові бачення міжнародного порядку після завершення «холодної війни» / А.Горук // Історична панорама: Збірник наукових праць. Частина 2. – Чернівці. – 2009. – 200 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до джерела: <http://politics.ellib.org.ua/pages-4812.html>
11. Ермольев Д. Картер Джеймс (Джимми) (р.1924), 39-й президент США (1977–1981), лауреат Нобелівської премії миру (2002) / Д.Ермольев [Електронний ресурс]. – Режим доступу до джерела: <http://www.memo.ru/history/diss/carter/carterbio.html>

12. Джимми Картер – лауреат Нобелевской премии мира [Електронний ресурс]. – Режим доступу до джерела: <http://www.1tv.ru/news/polit/39291>

13. Україна: шляхом незалежності чи неокolonізації? [Електронний ресурс]. – Режим доступу до джерела: http://imanbooks.com/book_480_page_14

14. Подобінська–Штик Т. Протистояння безпечним загрозам у США та Великій Британії: порівняльний аналіз / Т.Подобінська–Штик // Віче [Електронний ресурс]. – Режим доступу до джерела: <http://www.viche.info/journal/2473/>

Никулишин Н.В. Основные подходы к определению содержания понятия «сила» в теории политического идеализма

Рассмотрены взгляды ведущих представителей теории политического идеализма относительно содержания понятия «силы» во внутренней и внешней политике государства. Выделены практические способы реализации идеалистических подходов в международной практике.

Ключевые слова: теория политического идеализма, сила.

Nikulishyn, N.V. Basic approaches to the definition of the term «power» in the theory of political idealism

In the article the opinions of leading representatives of political idealism theory as to the term «power» in domestic and foreign policy of the state were considered. The practical ways of implementation of idealistic approaches in international practice were pointed out.

Key words: theory of political idealism, power.

Ідентичність як екзистенцій на визначеність присутнього «я»

Аналізується проблема взаємообумовленості ідентичності та екзистенції в контексті головних концептів філософського вчення М.Гайдеггера – тут–буття (Dasein) та буття–у–світі, спів–буття та спів–тут–буття, буття «я» та «хто», теми узбіччя й повернення.

Ключові слова: екзистенція, ідентичність, самість, суб'єкт, «я», «хто», самототожність, самотбуття, інший, буття–в–світі, тут–буття, співбуття, спів–тут–буття.

Коли в критично загострених ситуаціях буття глобально загнаного світу впадаєш у відчай щодо можливості мислено досягнути основи його роз'єднаності, пояснити причини непорозуміння з іншими, знайти врешті вихід з фрагментарності власних вчинків та думок, приходиться на пам'ять аргумент К.Ясперса проти обмеженості раціоналістичних пояснень буття. «Этот предел ведёт меня к самому себе, туда, где я уже не прячусь за объективной точкой зрения, сводящейся к совокупности моих представлений; туда, где ни я сам, ни экзистенция другого не могут стать для меня объектами» [1, с.28]. Зміна ракурсу світорозуміння в неklasичній філософії, зумовлена цивілізаційною динамікою, сприяла переходу від класичної позиції об'єктивуючого розуму до погляду на світ та людину з глибин існування. Постало очевидним, що серед усього сущого людина єдина, на відміну від інших живих істот, володіє екзистенцією, а отже має здібність розуміти буття усякого сущого, звернувши до себе питання про власну духовну суть. Людина виходить з самопзнання й отримує перспективу виробити відношення до буття іншого сущого.

Саме у неklasичній філософії централізувалася проблема людської ідентичності. І якщо в психоаналітичній концепції Фрейда вона розглядалася механізмом формування духовної цілісності особи (Супер–Его), а в контексті феноменологічної теорії Гуссерля розумілась результатом редукуючої діяльності самототожної («чистої») свідомості відносно світу засобами смислового «доопрацювання» реальності, то вироблення екзистенційних підходів до ідентичності розпочав Кьєркегор. Важливими були його ідеї про відповідальний вибір особистістю власної історії життя всупереч зовнішнім обставинам, про правдість перед собою у граничні моменти буття, що складає сутність людського «я». Поглибленню цього підходу сприяло здійснене в межах філософії життя протиставлення культурного як репресивного життєвому в людині та бачення цілісного «Я» розколотим зсередини. А також і негативна діалектика ідей Просвітництва Адорно та Хоркхаймера, які запровадили поняття «нетотожності», «безпосередності існування», протиставлені існуванню «самототожних тотальностей». Значно пізніше, в філософії постмодернізму означені інтенції проростуть в герменевтичній концепції постідентичності Рікера. Це прагнення людиною особистісної цілісності, що постійно потребує нової наративу для виправлення власної історії, залежне від мовно–символічних факторів, інколи здійснюватиметься через суміщення незалежних визначальних характеристик особистості, або через маскування самодостатності. Також і в концепції комунікативної ідентичності Хабармаса – призми власної унікальності, крізь яку людина сприймає цілісність світу, з перспективою комунікативного розуміння себе в контексті міжособистого спілкування й залежності від інших, з аспектом інтерсуб'єктивної й темпоральної відкритості, невловимості для визначення [8, с.298–301].

Світові цивілізаційні та глобалізаційні проблеми, водночас і питання, пов'язані з кардинальними соціально–політичними змінами на постсоціалістичному просторі (загостренням національних проблем, світовим тероризмом та системними фінансово–економічними кризами тощо) активізували проблематику ідентичності в

роботах зарубіжних соціологів Д.Гатчинсона, Е.Сміта, Б.Андерсона, А.Валіцького, Дж.Армстронга, П.Браса, К.Майноута, Т.Еріксона, Б.Стефанеску, Л.Грінфелд, Я.Крейчі, В.Велімського, В.Діас–Переса, М.Е.Беррі, Д.Хауелла, Ф.Вейкмана, А.Вудсайда, В.Гайзена, Ж.Поллока, в розвідках вітчизняних дослідників з цієї проблеми – С.Барабанова, Б.Ананьєва, М.Ярошевського, В.Андрущенка, С.Кримського, М.Дмитрова, В.Іванова, А.Каварелова, І.Кона, В.Малахова, П.Гнатенка.

Однак в універсалізації проблематики ідентичності, яка на сьогодні ствердилася ключовою у сферах осмислення людської одиницності, унікальності, особистого виміру, з іншого боку, в дискурсі феноменів «іншості», «різниць», «автентичності», фундаментальну роль відіграли роботи М.Гайдеггера. Оскільки саме він першим у неklasичній філософії надав ідентичності значення модальності всезагального існування. Вихідна теза його робіт – якщо суще саме собі тотожне, то усе суще також тотожне собі й тотожне усьому іншому, що існує. Аспект самототожності доповнюється співвіднесеністю з іншим, передбачаючи творче дбайливе розгортання взаємодії самоті («Я» людини) з безособистою самістю (Das Man).

І головне – саме М.Гайдеггер, найбільш послідовно обґрунтував тісний зв'язок та взаємообумовленість екзистенції з ідентичністю. Дискурс ідентичності як специфічного способу людського буття, ще одного екзистенціалу, присутній в роздумах М.Гайдеггера про буття, суще й істину буття, про тут–буття (Dasein) та буття–у–світі, спів–буття та спів–тут–буття, неприхованість та провіт. Можна сказати, практично всі невід'ємні гайдеггерівському світорозумінню теми у підтексті сходяться на розумінні ідентичності в сенсі онтологічної категорії, що визначає специфічний модус людського буття. Нажаль, дослідники проблеми ідентичності й дослідники філософії М.Гайдеггера, не часто зосереджувалися на головних інтенціях гайдеггерівського дискурсу ідентичності, визначеної присутністю «я» в світі, що й визначило мету даної розвідки.

Рефлексія ідентичності в роботах М.Гайдеггера невідривна від екзистенції. Екзистенція виступає умовою ідентичності – без існування не було б і людського покладання самого себе. «Если «Я» есть сущностная определенность присутствия, то она должна интерпретироваться экзистенциально», – відзначав М.Гайдеггер [3, с. 74]. Спочатку будучи присутнім у світі – існуючи, людина може себе віднайти й розкрити, спроекувати, спрямовано вибудувати й реалізувати. Людина як «здесьбытие» екзистує. Далее, здесьбытие есть сущее, которое всякий раз есть «я» [6, с. 521–523]. Передуючи ідентичності, екзистенція співпадає з самовизначенням людини, а її самоідентифікація є екзистенціуванням з висвітленням внутрішньої суті. Людина існує кожний раз, будучи «Я», тому її буття є «її» буттям. Оскільки екзистенційне «Я» володіє вихідним «моїм» в єдності неповторного, унікального («власнохарактерного», «власнобуттєвого») та подібного («невласнохарактерного», «невласнобуттєвого»). Саме як тут–буття, ідентичність «я» виступає умовою влаштованості буття, буттям–в–світі, вважав М.Гайдеггер. Ідентичність постає відбиттям екзистенціування в духовному світі людини, стаючи очевидною кризою «просвіт» (відкритість–розгорнутість буття) [2, с. 199]. Як екзистенція, людина визначена через ідентичність, з'являючись перед собою в духовній відкритості власного існування. «В этом способе бытия», – відмічав М.Гайдеггер, – «основан модус повседневного бытия самоти, экспликация которого покажет то, что мы можем именовать «субъектом» повседневности, человеком» [3, с. 72]. Ідентичність потребує людини, як своєрідного духовно відкритого вектору існування. В цьому ідентичність проявляє себе сутнісною людською константою, що забезпечує певну міру духовної постійності при усій екзистенційній змінювальності. Ідентичність – хранителька духовності людського існування. Екзистенція – хранителька людської ідентичності, що дає можливість духовного самовизначення. Тому, на думку М.Хайдеггера, більш точно розуміти екзистенцію зусиллям людини бути у власному існуванні самим собою, вмінням досягнути самототожності проектуванням на себе певних можливостей.

Екзистенційно зумовлена, ідентичність відрізняється саме людським, гуманним наповненням, що виникає у буттєвих взаємовідносинах. Саме тут–буття людини як буття у світі пояснюється М.Гайдеггером, виходячи з трьох моментів (світ, хто, буття в...). Центральний з них –хто– існуюча самість, суб'єкт ідентифікації. «Присутствие есть сущее, которое есть всегда я сам, бытие всегда мое. Это определение указывает

на онтологическое устройство, но и только. Оно содержит вместе с тем онтическое – хотя и вчерне – показание, что всякий раз одно Я есть это сущее, а не другие. Ответ на «кто» идет из самого Я, «субъекта», «самоти». Кто – это то, что сквозь смену расположений и переживаний держится тождественным и соотносит себя притом с этой множественностью» [3, с. 73]. Ідентичний «хто» й пов'язує тут–буття зі спів– та самотуттям в єдності людського існування. А ідентичність дає можливість зрозуміти існування «хто» в світі через нього самого та його відношення до світу, котре здійснюється в якості «довірливої близькості» людини до буття.

Усі події, що відбуваються у внутрішньому світі людини («зайнятість своїм світом», «розходження у своєму світі»), отримуючи форму «всередині–буття», концентрують зміст повсякденного існування ідентичного «хто». Багатоманітність способів існування всередині–буття «хто» – мислених відносин з предметним світом («справа з чим»), діяльного впливу на нього, змін та підпорядкування його своїм потребам, пізнавальних та комунікативних дій («обробляє що та доглядає за чим, користується чим, розстається з чим та втрачає що, розпочинає, довідується, запитує, спостерігає, обговорює, признає») [6, с. 522] наділяє людську ідентичність неповторною духовною багатоманітністю. І значить, людина ідентифікує себе («здесьбытие обнаруживает «самого себя») [6, с. 523] у неповторній «хтоїності» власних очікувань, застережень у дбайливо вибудованому ним світі культури. Тому ідентичність – носій способів натхненого, відміченого турботою про суще діяльного буття людини, яка має внутрішню наповненість «хто».

«Хто» і є свого роду внутрішнім відповідачем того зовнішнього очевидного «я», «суб'єкта», «самоті». Цей «хто» – внутрішньо неповторне духовне єство людини. Саме він, духовний концентрат унікальності, зберігає тотожність «я», поєднану з багатоманітністю в контексті чуттєвої й раціональної людської змінювальності. Звідси, ідентичність постає єдиністю духовно неповторного внутрішнього «хто» з очевидним «я».

Виникаючи в існуванні незалежно від волі самого «хто», ідентичність виявляє людський зміст як творче саморозкриття себе, духовну самовибудову, творчу породжуючу й потенційно творчу сутнісну спрямованість в людині. Тим самим, відрізняє «хто» від лише екзистуючої самоті, між якими прірва «от идентичности продерживающегося в многосложности переживаний Я» [3, с. 82].

Ідентичність з'являється тоді, підкреслював М.Гайдеггер, коли завдяки екзистенційно неусвідомленій здібності «Я» до буття, відбувається схоплення очевидності істини буття. В цьому налаштуванні на хвилю правдивості буття плануються відношення людини із світом, зв'язки з іншими людьми, майбутні мотивації дій та комунікацій, приховані коди різних видів діяльності й потенціал художньої творчості. Тому ідентичність «я», що перетворюється в процесі мисленого самозапитування у «хто» – своєрідний творчий проект самого себе, котрий виходить з істини буття та містить довірливе, правдиве, щире відношення до буття й підходи налагодження духовного зв'язку людини з буттям.

Екзистенційно обумовлена, ідентичність онтологічно розташована, вона й сама має просторовість. Бо, на думку М.Гайдеггера, людина завжди визначає самого себе у вимірі власного буття в даний момент часу в певному місці «Я тут» («тут–буття наголошує у зверненні до себе «я–тут») [6, с. 523]. Відходячи від себе всередину власно оглянутого простору, людина говорить: «я там». Синтезуючи обидва плани, ідентичність дає розуміння себе у наближенні – з глибини самого себе, в межах власного внутрішнього світу, тому найближча собі – тільки сама людина.

Одночасно, ідентичність допомагає, виходячи з себе, реагувати на інших людей як спів–тутбуття, котрі зустрічаються на життєвому шляху. Без сумніву, людина наділена ідентичністю, що виникає у людському існуванні як співбутті та співприсутності [2, с. 72]. Сприймати іншу людину подібною собі, такою ж людиною, з власною внутрішньою неповторністю, як зараз, в цю хвилину, тут співіснуючу поруч. При цьому, як вказував М.Гайдеггер, виникає оманливе уявлення, буцімто ідентичність «я» не передбачає первинний екзистенційний зв'язок з іншими людьми, екзистенційну поєднаність із сторонніми самому собі іншими тут в бутті, вписаність існування «я» у соціальні стосунки. Хоча також і не заперечує можливість самому в собі існуючому бути поруч з іншими існуючими людьми. Тому ідентичність «я» існує як частка буття, в якій вільно екзистують інші існуючі в цьому світі. Інші люди й розкриваються для «я» на основі

нааявності в просторі самототожності плану співіснування з іншими. Екзистенційною своєрідністю структури людської ідентичності відначально є саме допущення спрямованості на взаємодію з іншими людьми («тут–буття сутнісно є співбуттям») [6, с. 524]. Самототожність стає головним критерієм визнання людиною існування інших на основі закону тотожності («Я присутній не один, ... є й інші, мені подібні»).

Співбуття, як вбудована в каркас ідентичності складова, константна для «я», визначає існування людини навіть при фізичній відсутності інших. Навіть тоді, стверджував М.Гайдеггер, передчуття іншого не залишає «я». Значить, екзистенційна діалектика ідентичності полягає в тому, що співбуття присутнє в індивіді незалежно від наявності інших людей, але гіпотетичні інші сутнісно конституують «я». І якби структура співбуття не вкорінювалася всередині «я», відношення до інших визначалось би завжди виключно ситуаційно. Адже, володіючи неповторністю буття, людина існує настільки, наскільки визначається структурою співбуття як поруч існуючого буття через зустріч у власному існуванні у світі інших.

Співбуттєва наповненість ідентичності відкриває можливість екзистуючому «хто» бути не стороннім у відношенні до світу, усього суцього й інших «хто» в ньому, але вписатися у світ шляхом співпричетності й співучасті («співбуття та спів–тутбуття») в них. Ідентична єдність «я» й «хто» людини схиляє розуміти інших людей. З внутрішнього досвіду існування людина вимірює іншу істоту, співіснуюче тут–буття («спів–тут буття інших») власним «хто». Розуміння іншого, передусім, екзистенційне: не як речовинно завершеної данності, не як предмету («людинорічч»). А як живої, існуючої в деякій життєдіяльності («за роботою у бутті в світі») урахуванням неповторності й невідтворюваності духовного «хто» іншого.

Навіть якщо на перший погляд життєва активність іншого та його відносини з буттям незрозумілі для нас, він все рівно приймається подібним до нас, поруч існуючим у своєму «співтутбутті», підкреслював М.Гайдеггер. Можливо, інший буде здаватися якимось не просвітленим духовно, незарядженим душевною турботою про суще, що перебуває у байдужості до всього й усіх, людиною без «хто», але він має бути сприйнятим як можливий у його існуванні суб'єкт співбуття – «неозабоченное, неосматривающееся пребывание при всём и не при чём», бо він – «другой встречается в своём создесбытии в мире» [6, с. 524–525]. І в цьому його ідентичність – змінити нічого неможливо, слід лише прийняти. Адже ідентичність як буття в собі безцінна, не є відначально людською метою, котрої можна досягти чи свідомо створити. Хоча ми докладаємо зусиль до її усвідомлення.

Екзистенційно ідентичність не доцільна, ні до чого не веде, не передзадана. Навпаки, природна та безпосередня, не практична й не відчужена метою, не здолана й без розрахунку, не спланована, не технічна й не інструментальна, оскільки близька до «я», виходячи з його власної суті. Відповідно, ідентифікація – не штучна, а екзистенційно природня, вона – невідчужене живе становлення та зростання людської істоти. По суті, ідентичність – незалежне суще людини, що існує саме по собі й заради себе, ні для будь–чого іншого, не використовується задля стороннього їй. Навпаки, вона збирає в собі усе, що відбувається та існує в житті людини, вона центрує на собі живий простір людини, відбиває на собі увесь зміст життя й діяльності «хто». А відбиваючи, всотує в себе, стає змістом людської істоти. Ідентичність «хто» стає самодостатністю людини, що йде від її сутнісно–змістовної екзистенціальної неповторності, яка віддзеркалює усі особливості життєдіяльності, думок та переживань, дій та висловів. Вона незримо, як внутрішній стрижень або духовна тропа, проходить крізь людину, йдучи з самої себе до себе самої, даючи утримувати себе по–своєму. При цьому вона не тільки сама по собі в'ється, але й спрямовує людину власним шляхом, вважав М.Гайдеггер.

І в цьому місці хайдеггерівський дискурс екзистенційного «хто», що запитує буття, плинно перетікає у філософію волаючого до людини битого шляху («звызывающей к человеку просёлочной дороги»), яка повертаючи тишею до того самого, звертається до витоків буття. Тут людська ідентичність та битий шлях співпадають в одне нерозривне ціле: «хто» вбудовується в істинність вічного піднесеного самототожнього буття, бо простота вічного того ж самого «мандрування» втягує в себе. «Простота несложного берегает внутри себя в ее истине загадку всего великого и непреходящего. Незванная, простота вдруг входит в людей и, однако, нуждается в том, чтобы

вызрывать и цвести долго. В неприметности постоянно одного и того же простота таит свое благословение. А широта всего, что выросло и вызрело в своем пребывании возле дороги, подает мир», – писав М.Гайдеггер, – «если человек не подчинился ладу зова, исходящего от дороги, он напрасно тщится наладить порядок на земном шаре, планомерно рассчитывая его. Велика опасность, что в наши дни люди лхуки к речам проселка. Шум и грохот аппаратов полонили их слух, и они едва ли не признают его гласом божьим. Так человек рассеивается и лишается путей ... Извечно то же самое настораживает и погружает в покой. Утешительный зов проселочной дороги отчетливо вянен. Говорит ли то душа? Или мир? Или Бог? И все говорит об отказе, что вводит в одно и то же. Отказ не отнимает. Отказ одаривает. Одаривает неисчерпаемой силой простоты. Проникновенный зов поселяет в длинной цепи истока» [4, с. 2].

В логічній розбудові символіки битого шляху («просёлочной дороги») М.Гайдеггера сховано глибокий онтологічний буттєвий зв'язок оточуючого шляху з людською ідентичністю. Сама ситуація шляху (чи то повсякденного, заплідненого робочими думками або шляху прогулянкового, наповненого романтичним настроєм, мріями та сподіванками, а можливо й шляху, що ведучи бездоріжжям до цвинтаря, супроводжується сумними роздумами про сенс буття) у Хайдеггера отримує значення змінюваної в людському житті обставини ідентифікації. В дорозі людина вимірює власне буття та приходить до себе, повертається у власне, осмислює власне минуле і дійсне існування. Та паралельний реальному, здійснений духовно шлях до себе через спомини про рідне й близьке, про витоки та далеке пройдене, внутрішньо створює людину. Тому путивець («просёлочная дорога») – не тільки хайдеггерівська метафора буття, але в підтексті – образ довгого, заплутаного, що відхиляється, плывучи периферіями душі, але незмінно повертає до самого себе, духовного шляху людини. Адже подібно до путівця, ідентичність «безмолвно носит с собою» при усій просторовій змінюваності людського буття, гармонійність звучання усього людського існування. Врешті, стає декотрим сутнісним змістовним концентратом людини, гармонією звучання «я» та «хто», структурною доповненістю тут–буття та спів–тутбуття. Така, що зростає, постала сама собою, з'явилася без зусиль людини, поза його волею, метою або завданням, сама по собі, ідентичність – середина простору людського існування, простору людської діяльності. Вона відрізняється внутрішньою цілісністю, замкнена на самій собі, а замкнена, вона – шлях людини до самої себе [7, с. 21]. Це – повернення до себе, до свого, у своє, в те саме, повернення до власної тотожності, у самототожність. Хоча в цьому поверненні до того самого, у самототожність проглядаються також і риси онтологічної напередвизначеності, що надає ідентичності долю зверхзаданості, доленосне звучання.

Тут тема ідентичності як дороги до себе, вплетеної у вічну простоту того самого буття, поєднується з темою повернення, успадкованою М.Гайдеггером з філософії Ф.Ницше. Але в гайдеггерівському прочитанні це – взаємообумовленість екзистенції з ідентичністю, що вічним поверненням людини у власному існуванні в те саме, відомово від будь–чого протилежного сущому, із входженням в те саме власне, в одвічно те ж саме самотуття. Тому тема повернення у М.Гайдеггера звучить як повернення екзистуючого суцього у власну самототожність. Тоді, як у Ф.Ницше, за словами самого М.Гайдеггера, це – тема одвічності суцього, діонісійської циклічної незнищуваності природного коловороту життя та смерті в їх внутрішній схованості, таємничості, незбагненості [7, с. 22].

Як постійне повернення до себе, писав М.Гайдеггер, ідентичність запобігає виходу, засвідчує на користь невичерпності життя, існування. Мабуть завдяки цьому, «здесь–бытие М.Гайдеггера и его собственная интерпретация как раз не имеют вовсе трагического характера, что экзистенция вовсе не в фактической смерти имеет своё неизбежное увенчание...», відмічав Я.Поточка [2, с. 281]. Гайдеггерівське розуміння екзистенції примушує серйозно замислитися про ідентичність всупереч смерті. Про ідентичність, що після смерті можлива як повернення після відходу. Все існує – кінчене, люди – смертні, вважав М.Гайдеггер. Однак чи стає фізична смерть кінцем для ідентичності? Чи можливе позбавлення від ідентичності в смерті? Заперечуючи смерть як суще, не можна не визнати її властивою буттю, відмічав М.Гайдеггер. В її неминучості приховано таємницю буття: у незбагненій мовчазності – сховище Ніщо і надра буття одночасно. Як усяка жива істота, людина смертна. Але тут–буття людини, її

екзистенція, не має, на думку М.Гайдеггера, трагічного забарвлення. Бо не у фактичній смерті кінець екзистенції, якщо віднести до смерті як до хранительки в Ніщо таємниці буття. «Смерть – это хранилище Ничто, а именно того самого, что ни в каком взгляде на него не бывает просто сущим, но что тем не менее бытийствует, и даже как тайна самого бытия. Будучи хранилищем Ничто, смерть утаивает в своих недрах бытийственность бытия. Хранилище Ничто. Смерть – это таящие недра бытия» [7, с.9]. Якщо так, то чи співпадає кінець фізичного існування зі смертю ідентичності? Щоправда М.Гайдеггер тлумачить смерть – вихід – відхід – скоріше зрадою самому собі, зрадою своєму, втратою того самого, самототожності буття, а значить деїдентифікацією з розпадом «я» [7, с.22].

Однак що ж тоді продовжує збуджувати в художніх творах давніх цивілізацій, в римських історичних хроніках, в наукових трактатах Відродження, що продовжує жити у пам'яті послідовників Великих Вчителів? Може «чиясь», «комусь» приналежна ідентичність? А що, як подивитись на це з платонічних позицій: може незнищувана з розпадом тілесної людської цілісності, ідентичність «хто» продовжує існування за межею фізичної смерті, таємно випромінюючи в буття неповторність духовної аури людини, якої нема? І чи не це кожний раз поверне духовне існування видатних постатей минулого продовжує буття в думках наступних поколінь, у вимовлених багато століть, навіть тисячоліть потому пророчих словах, де не знищується істина буття?

Список використаних джерел

1. Камю А. Бунтующий человек / Альбер Камю. – М.: Издательство политической литературы, 1990. – 415 с.
2. Бимель В. Мартин Хайдеггер / Вальтер Бимель. – Урал LTD, 1998. – 285 с.
3. Мартин Хайдеггер. Бытие и время / Мартин Хайдеггер [Електронний ресурс] – Режим доступа: <http://ihtik.lib.ru>. – 266 с.
4. Хайдеггер М. Просёлок / Мартин Хайдеггер [Електронний ресурс] – Режим доступа: <http://lib.dnipro.net/koi/HEIDEGGER/bypath.txt>.
5. Михайлов А.В. О значении и переводе слова Dasein / А.В. Михайлов // Исток художественного творения. – М.: Академический проект, 2009. – С.520–525.
6. Михайлов А.В. От переводчика читателям. С эпиграфами ко всей книге. Философия просёлка. Хайдеггер и Ницше / А.В. Михайлов // Исток художественного творения. – М.: Академический проект, 2009. – С.5–75.
7. Постмодернизм. Энциклопедия. Интерпресссервис. – Книжный Дом. Минск, 2001. – [Електронний ресурс] – Режим доступа: Янко Слава (библиотека Fort/Da) <http://yanko.lib.ru>

Тарасова Н.Ю. Идентичность как экзистенциальная определенность присутствующего «я»

Анализируется проблема взаимоотношенности идентичности и экзистенции в контексте основополагающих концептов философского учения М.Хайдеггера – здесь-бытия (Dasein) и бытия-в-мире, со-бытия и со-здесь-бытия, бытия «я» и «кто», темы просёлка и возвращения.

Ключевые слова: экзистенция, идентичность, самость, субъект, «я», «кто», самотождественность, самобытие, другой, бытие-в-мире, здесь-бытие, событие, со-здесь-бытие.

Tarasova, N.Y. Identify as existential definite of presenting «I»

The problem of mutual conditionality identity and existence in the content of basic concepts of M.Heidegger philosophy study –here-being(Dasein), being-in-the world, co- being and co- here- being, «I», being and «who» being is analyzed.

Key words: existence, identity, egoism, the subject, «I», «who», self-identity, self- being, another, being-in-the world, here- being, event, with – here- being.

Принцип детермінізму як складова стихійно сформованого світогляду

Стихійно сформований світогляд містить концептуально несумісні складники. Зокрема, стихійно-матеріалістичні уявлення щодо причинності суміщаються в стихійному світогляді з об'єктивно-ідеалістичними уявленнями щодо причинності, сформованими на основі міфології та релігії. У підсумку, в стихійно сформованому світогляді формується узагальнене, однак внутрішньосуперечливе поняття причинності.

Ключові слова: світогляд, причинність, детермінізм, індетермінізм, прислів'я.

Загальновідомо, що одним з чинників, який детермінує діяльність людини, є її світогляд. Тому розуміння усіх аспектів його формування та зміни має не тільки теоретичне, але й практичне значення. Один із шляхів отримання узагальнень у цій галузі знань полягає в якомогі детальнішому аналізі генези якогось одного зі змістових компонентів світогляду, для прикладу, уявлень про причинно-наслідкові зв'язки. Виявлені закономірності генези одного з компонентів світогляду можуть стати підставою для узагальнень щодо генези всіх інших компонентів. Зазначена пізнавальна проблема обрана предметом дослідження, результати якого викладено в цій статті.

Різні аспекти формування уявлень та знань про причинно-наслідкові зв'язки стали предметом багатьох досліджень. Зокрема, Ольга Маслієва дослідила становлення причинності як форми мислення на матеріалі історії мовних форм вираження причинно-наслідкових зв'язків [1]. За результатами її дослідження можна стверджувати, що: 1) в етимології слів, від яких походить в різних мовах слово *причина*, переважають конкретні види дій, знарядь чи предметів праці, що свідчить про те, що початково поняття *причина* було пов'язане з відображенням простих зв'язків виробничого процесу; 2) категорія причинності присутня в словесному вигляді в мисленні людини у процесі філогенезу вже на етапі розкладу родового устрою (за матеріалами досліджень народів Сибіру до перших десятиліть ХХ ст.), а отже саме поняття причинності мало сформуватися ще раніше.

Наступним етапом після узагальнення поняття *причина* стало його теоретичне осмислення з початками філософії. Розвиток досліджень категорії *причина* в історії філософії достатньо детально проаналізовано в колективній монографії «Причина і дія» [2], однак на стихійне формування світогляду фахові філософські знання мають істотно менший вплив.

Окрім знань щодо причинної лексики, причинних синтаксичних конструкцій, знання про присутність детерміністичних уявлень в стихійно сформованому світогляді можна дослідити також на матеріалі усної народної творчості, зокрема аналізуючи такі види паремій як прислів'я та прикмети. Різні форми вираження причинного зв'язку в прислів'ях проаналізовано в праці Володимира Чернова [3], в якій предметом окремого підрозділу є прояв зв'язків причинності, необхідності, закономірності в стихійно матеріалістичних поглядах мас. Зокрема, на підставі дослідження В.Чернова можна відзначити таке: початково формується масив прислів'їв, у яких фіксується співіснування певних явищ чи об'єктів (за схемою «де одне, там друге»); потім в прислів'ях фіксують конкретний причинно-наслідковий зв'язок; після цього зразки конкретного причинно-наслідкового зв'язку використовують як узагальнення причинних відношень для певного типу ситуацій; ще пізніше виникають узагальнення щодо причинно-наслідкових відношень, які не прив'язані до якихось конкретних прикладів причинно-наслідкового зв'язку. Водночас, коли йдеться про джерела формування прислів'їв, то автор вбачає в них тільки прояви стихійного матеріалізму, з чим можна

не погодитись на тій принаймні підставі, що міфологічні та релігійні пояснення явищ дійсності, які почали формуватися на ранніх етапах філогенезу, також входили до складу прислів'їв і збереглися до сучасності. Отже стихійному світогляду притаманні як компоненти стихійного матеріалізму, так і компоненти стихійного ідеалізму. Тому, важливо з'ясувати також, як детерміністські чи індетерміністські узагальнення, відповідні різним онтологічним концепціям, уживаються в межах світогляду однієї особи, співставити світоглядні уявлення щодо причиновості з філософськими та науковими підходами до розуміння цієї категорії.

Для розв'язання сформульованої пізнавальної проблеми проаналізуємо насамперед, якою мірою ідеї причиновості представлені у прислів'ях і співставимо ці ідеї з концепціями детермінізму та індетермінізму.

Ключові терміни цього дослідження (*причиновість, детермінізм*) різні дослідники тлумачать по-різному (з різними значеннями цих термінів можна ознайомитися в працях [4;5]). Тому, насамперед зафіксуємо значення головних термінів. Під причиновістю будемо розуміти такий зв'язок об'єктивного зумовлення між певним явищем (наслідком) і іншим явищем (причиною), за якого наслідок пов'язаний з причиною взаємодією, причина породжує наслідок. Під детермінізмом будемо розуміти вчення про об'єктивну зумовленість усіх явищ іншими явищами (одним з видів такого зумовлення є причиновість). У такому разі, під індетермінізмом будемо розуміти вчення, яке заперечує об'єктивну зумовленість одних явищ іншими. Відповідно, головним принципом детермінізму буде принцип, згідно з яким кожне явище об'єктивно зумовлене іншими явищами. Під стихійно сформованим світоглядом будемо розуміти світогляд особи, яка не вивчала систематичного курсу філософії у середньому чи вищому навчальному закладі.

Для аналізу вмісту ідей детермінізму чи індетермінізму в стихійно сформованому світогляді візьмемо корпус прислів'їв і приказок, зібраних Іваном Франком [6]. Насамперед доцільно розглянути наявність прислів'їв, у яких зафіксовано принцип причиновості як об'єктивної зумовленості одних явищ іншими. Треба зауважити, що прислів'їв, якими зафіксовано зазначений вид зв'язку, в кожній національній культурі, і в тому числі в українській, дуже багато. Зокрема, велику кількість прикладів прислів'їв згаданого типу наведено в проаналізованій вище праці В.Чернова [3]. Тож достатньо навести кілька прикладів подібних прислів'їв. Зокрема, є зразки прислів'їв, у яких зафіксовано об'єктивну причиновість з тим, що причина і наслідок не стосуються світу істот. До таких належать: *Без диму й огню нема; По димі огонь пізнають* {Знач. де куриться, там видно й горить} (тут і далі, в фігурних дужках уміщено коментарі до прислів'їв, надані Іваном Франком); *Нема диму без полоніни* {Нема чутки без якогось зерна правди, без причини}; *Без диму й горіти не буде* {Так само ніяке діло не зробиться без прикраси й невигод}.

Є також зразки прислів'їв, у яких зафіксовано об'єктивну причиновість з тим, що причина і наслідок стосуються світу істот, зокрема людей: *Баба виновата, що дівка черевата* {Очевидно іронія, мовляв: баба в тому винна, хоч того й не зробила}.

Водночас є також немала кількість прислів'їв, у яких принцип причиновості не заперечується, однак причину тлумачать не як об'єктивне явище, а як неспостережувану, нематеріальну істоту (демон чи божество). Скажімо, в багатьох пареміях зафіксовано, що все діється за безпосереднім втручанням бога або за його згодою. Відповідно до цього, настання будь-якого явища тлумачать як спричинене богом, тобто причиною є бог. Зазначена ідея проявляється в прислів'ях різними способами, описаними нижче.

По-перше. Усі незвичні явища тлумачать як наслідок веління бога, зокрема: *Бог го назначив* {Говорять про каліку або загалом про чоловіка з незвичайною будовою тіла (рудого, зизокого і т. и.)}. Коли людина поступає нерозважливо, це також наслідок веління бога: *Кого Бог карати має, тому розум відбирає* {Загальною звісна і давня приповідка про розумове затемнене, ослаблене розумових сил у злочинців}. Якщо на когось випали більші випробування, то це також детерміновано богом: *Кого Бог любить, того навидит* {Себто посиляє йому свої знаки – нещастя, якими випробовує і гартує його характер}; *Кого Бог любить, тому хрестики посиляє* {«Хрестики» символічно зам. терпіння, кари}. Згідно з зазначеним підходом до пояснення зв'язку між явищами, бога тлумачать як відповідальний не тільки за те, що явись сталося, але й за те,

що явись сталося: *Десь Бог від тебе мнѣиру заубив* {Говорять про чоловіка надзвичайно високого}.

По-друге. Усе, що має статися в майбутньому, тлумачать як детерміноване богом, тобто коли настануть ці явища, то причиною їх буде бог: *Так буде, як Бог дасть* {Таким реченням кінчать селяне звичайно свої розмови про всякі сподіанки та побоювання на майбутнє}; *Бог надія наша* {Говорять селяне про річі, яких досягнене можливе, та залежне від елементарних обставин, прим. про будучі жнива, погоду і т. и.}. Як один з варіантів згаданого тлумачення майбутніх явищ є такий умовний зв'язок: коли хтось зробив поганий вчинок, то в майбутньому з ним станеться погане, і причиною цього поганого буде те, що воно буде вчинене богом як відплата за злий вчинок згаданої людини. Наприклад: *Бог віддає – хоть не скоро, та споро*. {Всяке зле чи добре діло дождеться відплати хоч не скоро, але в достаточній мірі}; *Бог не прийде буком бити, але трутит* {Себто: Бог не карає так як чоловік, але полпне чоловіка в таке, що станеся карою для него, збудить у його нутрі такі пристрасти й бажання, що доведуть його до лиха}.

По-третє. Відповідно до попереднього, в низці прислів'їв зафіксовано, що всі події, які вже сталися, також є наслідком дій бога, мовляв, саме бог є відповідальним за ті надбання чи втрати, які трапляються протягом життя: *Бог дав, Бог взяв* {Клясичний вислов резигнації і піддання себе божій волі. Приповідка взята з старогерейської книги Іова (гл. I, 21)}; *Одному Бог дає аж за много, а другому й зовсім нічого* {Характеризується нерівністю масткова або соціальна між людьми}; *То все від Бога!* {Так звичайно кінчать розмову про різні пригоди в житті}; *Що Бог має дати в лісі, то й до хати принесе* {Фаталістичний погляд на неминучість певних пригод у людському житті}; *Якого-с ня, Боже, сотворив, такого ня маєш* {Висловлена детерміністична думка, що чоловік не вповні одвічальний за свої вчинки, бо вони в значній мірі залежать від його вроджених здібностей, соціального стану, місцевості і т. и. обставин, яких він сам собі не вибрав}; *Не всім Бог рівно дає* {І природа, і життєві обставини витворюють нерівність між людьми}; *Бог сі на нас загнівав* {Говорять в часі загального нещастя: повені, посухи, помору}.

По-четверте. Віра в те, що майбутнє, детерміноване богом, проявляється в поширених побажаннях: *Най Бог помагає на все добре* {Формула витання, коли когось зустрічають зайнятого працею}; *Най вас Бог благословит!* {Звичайна формула благословенства, прим. молодих, як ідуть до шлюбу, або діти, яких батько вмирає}; *Най го Бог судит!* {Говорить чоловік, що не хоче правуватися з іншим або не хоче говорити про него зле, здаючи осуд на Бога}.

По-п'яте. У частині прислів'їв стверджується, що не тільки бог відповідальний за настання тих чи інших подій, тобто бог є не єдина причина, частково причиною є дії людини: *Бог взивай, а руки прикладай* {Сама молитва, зверхня побожність не достаточна для життя, а мусить бути сполучена з невпинною діяльністю}; *Боже поможи, а ти небоже не лежи* {Упіймене до праці; для життя не вистарчає сама побожність і поклики до божої помочи}; *В Бога вір, тільки Богови не вір* {Вірючи в Бога не спускайся на божу поміч і ласку, але працюй та дбай сам за себе}; *На Бога надія тай на кума Матія* {Жартливо, коли хтось просить у другого помочи; мовляв: крім божої помочи потрібна також і кумова}.

Можна підсумувати, що, згідно з аналізованими пареміями, в частині випадків бог є повністю відповідальним за спричинення наслідку (тоді, коли людина не може взагалі впливати на хід явищ). У цьому разі вплив бога є і необхідною, і достатньою умовою настання певного явища, а коли воно настає, то повною причиною наслідку. В іншій частині випадків дія бога є необхідною, але недостатньою умовою настання наслідку, а отже частиною повної причини наслідку (це є у разі, якщо для настання наслідку людина повинна проявити свободу волі, проявити активність). Отже, божя детермінація, згідно з прислів'ями, стосується всіх явищ (*Без божої волі і волос з голови не знаде*), водночас не всі явища доступні волі бога: *Як нема, то й Бог не дасть* {Загальна думка про людську безсильність супроти недостатку}.

Для аналізу стихійно сформованого світогляду, треба дати відповідь на питання: яким чином сформована та складова світогляду, в якій причиновість витлумачена не як об'єктивний зв'язок зумовлення? Чи справді ця складова світогляду є продуктом стихійної, а не впорядкованої, системної, суспільно інституційованої діяльності? У філо-

софських працях дослідників періоду соціалізму було поширеним пояснювати будь-які дії в світогляді боротьбою ідеологій, а отже боротьбою філософських концепцій, які лежать в основі конфліктуючих ідеологій. Отже, виникнення і поширення прислів'їв, в яких явища зумовлення пояснювалися через дію бога, відносили до цілеспрямованих дій прибічників поширення релігійного світогляду. Нема підстав для того, щоб відкинути цей шлях формування паремій, а отже формування певних компонентів світогляду. Водночас, необгрунтовано було б усе зводити до цілеспрямованої діяльності релігійних діячів. Цілком обгрунтовано припустити також те, що творцями згаданих паремій були широкі народні маси, які використовували релігію як засіб пояснення світу, а отже й намагалися звести пояснення різноманіття оточуючих явищ до невеликої кількості узагальнень на основі релігійних поглядів, в які вони вірили. Більше того, про стихійне виникнення згаданих компонентів світогляду свідчить також те, що релігійному світогляду передували міфологічний, про який не можна сказати, що він нав'язувався представниками протиборчих філософських концепцій. Треба зауважити, що попри боротьбу монотеїстичних релігій супроти попереднього багатобожжя, у народному світогляді велика кількість паремій збереглася до початку XX століття (коли їх збирав Іван Франко), а за спостереженнями автора і в другій половині XX століття (а мабуть і дотепер, – щоб з'ясувати це, треба провести спеціальне емпіричне дослідження). На підтвердження зазначеного можна навести такі приклади з корпусу паремій, зібраних Іваном Франком. У багатьох прислів'ях та приказках натрапимо на таких демонів, як мара, манія, ляк, блуд, біда. Натрапимо також на цілу низку дохристиянських уявлень, наприклад: *Взвила би ти сі фрибра!* {Хороби уявлені в виді демонів, що чіпаються чоловіка. Прокляте}; *Веселиці воду п'є* {Народ уявляв собі веселку як якусь істоту, що випиває воду з якихсь певних криниць, ставів і т. и., а іноді з водою випиває й жаби та риби, які пізніше при великих тучах спадають із неба геть далеко від того місця, де були висані в повітрі}; *У верьхи ти дорога!* {Говорять лихому, напасливому чоловікові, мовляв, відчепися, йди на верхи та на гори, куди відсилають злих духів}; *Бодай ті вергло в горьчку!* {Прокляте. Горячка уявлена тут як якась яма, калюжа чи безодня, в яку таємна демонська сила кидає чоловіка}; *Що за бута сі тебе хапле?* {І знов приклад, як певний внутрішній психічно-моральний стан чоловіка уявлено як якусь посторонню силу, якогось демона, що «хапаєся», посідає чоловіка}; *Богач – певно хованцьи має* {Хованць – злий дух вихований із курячого яйця; про него вірять, що достарчає багатства тому, хто запише йому свою душу. Що богач віддає за багатство душу чортови, се думка досить розповсюджена}.

Отже, коли особа пояснює собі причини настання якогось явища дією духів чи певних божественних або диявольських сил (в будь-якому разі нематеріальних істот), то ця особа розуміє, що йдеться про нематеріальні істоти, які отже не можуть розглядатися як учасники матеріальної взаємодії внаслідок якої причина породжує наслідок. У цьому разі, пояснення такої особи, оскільки зумовлення в цьому разі уявляють як позбавлене матеріальної основи, треба віднести до індетермінізму. У підсумку отримуємо, що в окремих випадках пояснення явищ зумовлення чинять на основі матеріальних взаємодій та закономірностей (відповідно до принципу детермінізму), а в інших – на основі нематеріальних відповідей до принципу індетермінізму. Тож у стихійному світогляді детермінізм суміщений з індетермінізмом, тобто такий світогляд є суперечливим, хоч суперечність ця не є явною.

На підставі виконаного дослідження можна виснувати, що в стихійно сформованому світогляді зафіксовано загальне розуміння того, що без причини нічого не буває, однак причину тут розуміють у дуже загальному значенні: це може бути і матеріальна взаємодія, (що відповідає детермінізму), і дія нематеріальної істоти (що відповідає індетермінізму). Ці несумісні принципи погоджуються своєрідним предметним розгалуженням знань, яке вчинене не на тій підставі, що природні явища описуються природними законами і відображаються в істинах раціонального пізнання, а божественні – божественними і відображаються в істинах одкровення. У разі поєднання детермінізму й індетермінізму в світогляді розмежування гнучкіше: ті явища, настання яких є в межах впливу людини, обгрунтовують об'єктивними причинами, а те, що виходить за межі впливу людини, те тлумачать як детерміноване богом, а отже і в

разі настання таких явищ їхньою причиною є бог. У підсумку раціональні знання не входять у суперечність з божественними.

Список використаних джерел

1. Маслиева О.В. Становление категории причинности (на материале истории языка) / Ольга Васильевна Маслиева. – Ленинград: Наука, 1980. – 105 с.
2. Парнюк М.А., Рыжко В.А., Кирилук А.С. и др. Причина и действие / Михаил Алексеевич Парнюк, Владимир Антонович Рыжко, Александр Сергеевич Кирилук и др. – К.: Наук. думка, 1994. – 274 с.
3. Чернов В.И. Философия и фольклор / Владимир Иванович Чернов. – Саратов: Приволжское кн. изд-во, 1964. – 151 с.
4. Бунге М. Причинность. Место принципа причинности в современной науке / Марио Бунге. – М.: Изд-во иностр. лит., 1962. – 511 с.
5. Казютинский В.В., Мамчур Е.А., Сачков Ю.В. и др. Спонтанность и детерминизм / В.В. Казютинский, Е.А. Мамчур, Ю.В. Сачков и др. – М.: Наука, 2006. – 323 с.
6. Галицько-руські народні приповідки: У 3-х т. / Зібрав, упорядкував і пояснив Др. Іван Франко: 2-е вид. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2006–2007. – 3 Т.

Хамар У.В. Принцип детерминизма как составляющая стихийно образованного мировоззрения

Стихийно образованное мировоззрение содержит концептуально несовместимые компоненты. В частности, стихийно-материалистические представления о причинности совмещены в стихийном мировоззрении с объективно-идеалистическими представлениями о причинности, возникшими на основании мифологии и религии. В итоге, в стихийно образованном мировоззрении формируется обобщенное, однако противоречивое понятие причинности.

Ключевые слова: мировоззрение, причинность, детерминизм, индетерминизм, поговорки.

Khamar, U.V. The principle of determinism as a component of spontaneously formed worldview

Spontaneously formed worldview contains conceptually incompatible components. In particular, spontaneous materialist understanding of causality in the spontaneous worldview combined with objectively idealistic notions of causality, which have arisen on the basis of mythology and religion. As a result, the spontaneously formed worldview contains generalized, however contradictory concept of causality.

Key words: worldview, causality, determinism, indeterminism, proverbs.

Екзистенційно–антропологічний зміст творчості

Протиставляється поширений у гуманітарних науках концепції буття людини у відношенні до «картини світу», яка використовує поділ суцього на об'єкт і суб'єкт, що ставить (за М.Гайдеггером) людину в центр світобудови, позиція критичного раціоналізму.

Ключові слова: екзистенційність, антропологія, знання, творчість.

На відміну від традиційних філософських учень, основоположною засадою творчості, наприклад, наукової, сьогодні починають визавати існування відношення людини до знання [1, с.47–51], а не до дійсності. Наприклад, сучасний науковець є людина, яка обов'язково має фахову підготовку (володіє знаннями) та відрізняється, наприклад, від схоласта тим, що переживає сумніви, а не безпосередньо приймає знання на віру. Іншими словами, він перебуває у відношенні до знання: осмислює їх; прагне ясного розуміння; перевіряє; уточнює тощо.

Власне для схоласта чи тривіального споживача здобутого науковцями знання є можливою зазначена М.Ф. Овчинніковим позиція: «...ця придуркувата наука, усі думки якої спрямовані у сфери високої теоретизації, є винуватою в тому, що її результати нерозумно і трагічно знищують умови існування людства на нашій чудовій планеті Земля» [2, с.88]. Рефлексуючий науковець є такою людиною, що судить саму себе. Для неї суд історії та оточуючих не має значення. Такій людині дошкуляє лише нерозуміння оточуючих, яке дратує її. Тобто йдеться про людину, яка має істину.

Однак позицію науковця не можна ототожнювати з аморалізмом. Нерозумні правила суцього соціального існування, як багато хто вважає, «мають відноситися не до кожного». Тобто іноді вважають, що їх можна не виконувати. Аморалісти не розуміють, що діяти, заперечуючи загальне правило, можна не тільки тілесно, а й духовно, не тільки як тварина, а й як людина. Наприклад, тілесно «дурний» собака кусає свого господаря, який його годує (так само роблять і політики, які не шанують джерело своєї влади). У цих випадках заперечення правила є абсолютним, оскільки демонструє неможливість буття правила взагалі. Духовне заперечення правила має раціональний критичний характер, наприклад, так визначається настанова науковцям проти схоластів у відомому методологічному сумніві Р.Декарта. Тобто духовність науковця полягає у формуванні відношення (тобто в збереженні) до змісту правила, оскільки інакше критика втрачає свій сенс. Іншими словами, заперечення ірраціонального порядку має антидуховний, нелюдський, тваринний зміст, що визначається, наприклад, бажанням (іноді чогось уявного), яке є мінливе, яке знищує умови існування і саме існування.

Загалом треба вказати, що за останні десятиліття в Україні значно зросла кількість філософських праць, у яких розглядається зміст творчості, виходячи з різних методологічних перспектив. Це, насамперед, праці В.Андрущенка, М.Бойченка, Н.Бусової, М.Бузького, А.Єрмоленка, О.Йосипенка, С.Кримського, А.Лоя, В.Менжуліна, О.Панафідіної, М.Поповича, В.Табачковського, В.Шпака, В.Якубіної, Т.Яшук та інших.

Цікаво, що подекуди ірраціональність пов'язують з духовними проявами, наприклад, стражданнями закоханих. Однак тут не враховується, що в цьому випадку реалізується не заперечення, а творче поєднання різного, дві різні ідеї «Я» об'єднуються чуттями, з'єднуються два різні правила існування, два унікальні існування.

Поділ суцього на об'єкт і суб'єкт ставить, за М.Гайдеггером, людину в центр світобудови. Однак так може існувати тільки та людина, яка не усвідомлює себе творцем «картини», що була утворена внаслідок вирішення конкретних проблем. «Споживач» картин світу сприймає їх як даність, а тому проблематики, що мучила їх творців, для нього не існує. Використовуючи запроваджене у фундаментальній онтології вирішення навчання майстерності, як опанування уміннями та навичками, від навчання мисленню, як опанування «розвіряністю, що прямує в метафізичне» [3, с.285], ми можемо виявити, що саме знання презентує особливу майстерність людини до розуміння необхідності зв'язати різне в одне єдине ціле. Безпосередньо це стає очевидним при співвідношенні

майстерності та магії, оскільки остання ніби являє нам приклад майстерності. Однак така майстерність не засновується на розумінні цілого, вона погоджується з незнанням, забороняючи свідомості втручатися. Наприклад, Фауст (у Гьоте) займався саме магією лише мріючи про знання та розуміння, усвідомлюючи їх відсутність. У цьому контексті є очевидним, що не може бути зрозумілою остаточно відома пропозиція Полані звернутися до вивчення особистісного знання, оскільки не можна визначити, в якому випадку він має на увазі знання, а в якому – уміння.

Така сама невизначеність присутня і в структуралізмі. Це видно з такого положення: «...немає знання, позбавленого будь-якої визначеної практики; і всяка мовна практика може бути визначена через те знання, яке вона формує» [4, с.285]. Враховуючи відоме визначення в структуралізмі М.Фуко тієї обставини, що майстерність і мислення, уміння і знання мають бути взаємопов'язаними, хоч вони і не є тотожними, ми отримуємо означену невизначеність.

Пропозиція позитивізму обмежити думку науковця вирішенням питань «як?», відмовляючись від розмислів над «чому?», має коректне виправдання. Питання «як?» дозволяє здійснити абстрагування від онтології та звернутися до методу. Такий підхід уможливорює створення розуміння, зцентроване методологією. Тобто методологічне знання, стаючи головним предметом думки, тепер може розглядатися без урахування сфери застосування методів. Відповідно воно вперше змістовно та конкретно відокремлюється від онтології та гносеології, стає об'єктом дослідження.

Дисциплінарно домінування питання «як?» дозволило якісно змінити структуру, динаміку змін та відношення між знаннями, утворивши поділ на фундаментальну та прикладну науку.

Одночасно, як засвідчили парадокси прагматизму, ототожнення змісту знання з методом виявило неможливість вирішити питання про походження, вибір, удосконалення методів, якщо відсутня онтологія (уявлення про дійсність, щодо якої методи створюються).

Стосовно зазначеного вирішення (знання та майстерності) в теорії наукового пізнання важливим стає упроваджене К.Поппером розрізнення дескриптивної і аргументативної функції мови, що виявляють можливість різних концепцій істинності.

Відповідно до дескриптивної функції наукової мови виникає регулятивна ідея істини, що визначає опис та його узагальнення як адекватний фактам і емпіричним ситуаціям.

Відповідно до аргументативної функції наукової мови, яка за К.Поппером полягає в критиці описів з позиції «регулятивної ідеї істини», «змісту», «правдоподібності», можна констатувати можливість об'єктивності: суб'єкт (як носій методу) встановлює єдність (тотожність) між предметом думки (чи картиною світу) і об'єктом (проблемами, завданнями, суперечностями) таким чином, що проблеми та завдання вирішуються (суперечності знімаються).

Пропозиція критичного раціоналізму визначати наукову діяльність в межах моделі зростання знання «від проблеми до проблеми», яка позитивно розкривається за допомогою «рефлексивних тез експлікації об'єкта суб'єктом» [1, с.42–43], вимагає конкретної відповіді стосовно можливості позитивного вирішення проблеми експлікації наукової істини. Щонайменше в межах цього підходу ми бачимо можливість позитивно вирішити поставлене М.Даммітом завдання, сформульоване таким чином. «Нам не треба намагатися виключити термін «знання», але нам також не можна бути задоволеним, кажучи, що є відомим, не кажучи при цьому, що означає мати це знання, тобто як його проявляє той, хто його знає» [5, с.105].

Проблемність як форма відношення до знання, а не до дійсності, виявляє, що аргументоване знання, даючи таке визначення єдності предмета і об'єкта думки, яке знімає суперечність (вирішує задачу), є дещо принципово зрозуміле, оскільки «в собі» розповідає про те, що означає мати певне знання, інакше задачі (проблеми, завдання...) не вирішуються.

Наприклад, на підставі зазначеного, так званий метод «спроб та помилок» набуває принципово раціональне обґрунтування, якщо його застосування свідомо буде обмежуватися визначенням характеристик, які шукаються в невизначеному середовищі з мало визначеними властивостями. Іншими словами, він має сенс там, де здійснюється пошук в невідомому тих властивостей, які визнаються відомими. При цьому відомі

методи у відношенні до невідомої (необмеженої) дійсності використовуються як засоби обмеження та абстрагування дією, визначаючи окремі властивості невідомого, перетворюючи їх на відоме. Тому більш адекватним формулюванням такого підходу була б назва: метод визначення відомого в невизначених обставинах (невизначеному середовищі, невизначених множинах, множині, яка не може бути вичерпно визначеною).

Позитивний зміст зазначеного методу як демонстратора істини можна охарактеризувати таким чином. Якщо існують відомі, формалізовані методи, які дозволяють отримувати передбачувані результати при їх застосуванні (для різних методів % таких результатів може бути різним: від відносного до однозначного) до невизначених обставин, то можна вважати методологічно обґрунтованою гіпотезу про наявність у невизначених обставинах властивостей, що уможливають реалізацію відомого методу. Зрозуміло, що для різних методів необхідна і достатня множина таких властивостей є різною. Позитивна реалізація методу (знання, на якому він заснований) у формі зняття невизначеності ситуації свідчить про наявність істини.

Принаймні в умовах, коли науковцю доводиться визнати наявність суперечності у формалізованих системах уявлень, він починає застосовувати метафори. У зазначених умовах метафора використовується як «активізатор» ірраціональних, індивідуальних, особистісних властивостей науковця. Відповідно формалізація може розглядатися як демонстрація такого знання, яке дозволяє відкривати, виявляти, бачити з очевидною ясністю присутність суперечності. Внаслідок виявлення суперечності раціональна послідовність розмірковування стає неможливою, а тому активний суб'єкт започатковує синтетичне «продукування уявлень», яке часто відбувається як алогічна, творча подія за участю метафори. Без формалізації метафора є необмежена гра уяви, яка не має до науки ніякого відношення. У цьому випадку зміст розуму та свідомості полягає в тому, щоб визнавати не тільки себе, а й свою залежність від об'єктивних обставин. Тобто в концепції Р.Декарта «Я, мислю...» визначається не зміст, а форма розумного існування. Реально питання про зміст знання, розуму та свідомості постало лише у І.Канта, який визнавав за загальну мету філософії знайти відповідь на три відомі питання. Власне єдність цих трьох відповідей і визначається в нашому випадку як концепція істини, прийнятна для теорії наукового пізнання.

Згідно з цією концепцією проблема своєю наявністю для свідомості виконує спонукальну та спрямовувальну функцію, вимагаючи активності думки при її вирішенні, оскільки усвідомлення невизначеності є розуміння і переживання неможливості бути свідомо діючим, знаючим наслідки своєї активності. У таких випадках тільки «недіяння» як принцип може застосовуватися свідомим чином без втрати здатності бути свідомим, розсудливим, розумним. Знання, що дозволяє вирішувати проблему, а відповідно переходити від «недіяння» в стан «діяння», носієм якого є людина «Я–мислю», може повноцінно називатися істинним. Тим самим здатність виявляти проблеми є розум, а дурень є той, хто проблем не помічає.

Однак, якщо істина є проблемою тоді, як визначив Ф.Ніцше, віра в неї є «самоодурення». Та незважаючи на поширеність критики істини (її проблематизацію), не можна не визнати такого. Якщо в прямокутному трикутнику квадрат, утворений від гіпотенузи, завжди дорівнює сумі квадратів, утворених від катетів, то мене ніхто не переконає в тому, що істина є «самоодурення».

Роз'яснити це має приповідка про розмову розумного учителя з розумними учнями:

– Я розповідаю вам те, що зрозумів та можу обґрунтовано роз'яснити. Ви сприймаєте лише це. Однак у мене залишається ще те, чого сам поки що не зрозумів і не можу обґрунтовано роз'яснити. Саме цього (мого нерозуміння) ви не сприймаєте. Тому ви, як учні, існуєте із моїми словами (залежні від них), а я існую, маючи справу з реальністю, незалежною від мене (нерозумілою, невизначеною, об'єктивною).

Інакше бути не може, бо для появи у вас знання про те, чого я не розумів, та розуміння підстав для мого нерозуміння ви маєте знати про те, чого я розповісти вам не можу.

Загалом комунікативізм як феномен сучасної культури за різними публікаціями (та відомими мені дисертаціями) свідчить про завершення доби масових соціальних рухів як основи соціальних, політичних, культурних змін у суспільстві. Поняття «бажання» та «воля», як вони, наприклад, витлумачувалися Ф.Ніцше, перестають виконувати роль евристичного джерела для розуміння сучасних процесів у європейському культурному просторі. Іншими словами, зміни починають започатковуватися концептами окремих

розумників, які здатні були домовитися та узгодити свої ідеї з представницькими органами суспільної влади, а не народними масами.

Одночасно, під впливом феномена так званої «смерті суб'єкта» в культурній комунікації відбувається перетворення науки на безперервну домовленість (в методологічному конвенціоналізмі таку безперервність зупиняють «інваріантом»). Це є смерть самої наукової комунікації, оскільки зникає її зміст, смисл та сенс. Втрата об'єктивності одночасно стає втратою тематики наукового дискурсу – знання про невідоме. Дискурс своїм предметом може мати і метод, і предмет, а не об'єкт думки. Об'єкт має бути одинично та унікально виявленим, щоб продемонструвати науковцю свою незалежність від загальних розмов (тематикою яких в науці може бути метод і предмет). Тому вихід за межі висловленого (дискурсивного) здійснюється саме за допомогою емпіричної демонстрації (фактів): одиничного, неповторного, унікального. При цьому суб'єкт науки як носій відношення до знання, а не дійсності, має дійсність як знаряддя виявлення проблем, а не їх вирішення. Вирішення проблем є наслідок мислення, напруження розуму, творчого зусилля. Тому істину доводиться не відкривати чи знаходити, а формувати, створювати. Відкривають і знаходять незнання: проблеми, питання, задачі, що мають об'єктивний зміст.

Як відомо «людське око знаходить те, що шукає». Тому коли замість системної «загальної картини», прозорості в усіх напрямках, перед нами з'являється щось, що є нове, як очевидна даність (нова технологія, нова річ та тощо), тоді виникає логічна суперечність.

Оскільки подібні питання детально розглядаються в межах персоналістської концепції М.Бердяєва, виникає необхідність звернутися до його досліджень проблем творчості. У межах поглядів відомого представника київського екзистенціалізму формуються оригінальні методологічні характеристики, так званої екзистенціальної антропології.

Цікавим є трактування слова в екзистенціальній антропології, яке розглядається не як елемент судження, і навіть не одиниця змісту. Не є воно й винятково об'єктивацією, адже об'єктивається щось, що має не об'єктивоване джерело. Тут слово – не що інше, як саме «творче зусилля», що здобуває дух людини, проробивши певну інноваційну роботу в «полі» екзистенції. У принципі, це зусилля може відбутися й у рамках однієї значеннєвої (або навіть фонетичної) одиниці. І може не відбутися в рамках безлічі таких одиниць. Звідси висновок: філософія тоді перетворюється в жорстко позначену креативно витлумачену «філософію мови» (зрозуміло в цьому випадку як логічна макроструктура стосовно слова), коли з філософії виходить екзистенціальне зусилля й виникає небезпека того, що вмирає живе слово [6, с.82].

Отже, відповідно до Бердяєва, слова мови постійно перебувають в процесі об'єктивації, інноваційного виявлення, якому протистоїть зустрічне зусилля щодо «деоб'єктивації».

Відомо, що мова – комунікативна структура, яка розвивається. Слова застарівають, запозичаються, модифікуються; виникають неологізми; а згодом – навіть серйозні, у тому числі й граматичні, трансформації. Однак сучасна філософія виявляє в мові тривожний процес, що далекий від публіцистичної ностальгії за «чистотою мови в минулому». Слова гублять значення. Вони ніби замикаються на собі, перестають «відкриватися», перетворюються із творчого зусилля суб'єкта в креативну подію. Слово стає «еготистристом», що не бажає знати нікого, крім самого себе, чи то снобом, закритим для «непосвячених», і перетворює самий головний, буквальный зміст у профанований.

Відхилення слова від прямої інноваційної присутності суб'єкта, пов'язане із проблемою несвободи людського існування, нав'язаною людиною самій собі. Бердяєв стверджує, що людина не тільки може, але й повинна перебороти цю неволю креативності.

Існування вислизає від присутності тут і зараз. Тому будь-яке слово, у тому числі слово розмовної мови (яке особливо цікавить Бердяєва), перетворюється в метафору, ховаючись за її «дзеркальним» змістом. «Побічне» і метафоричне філософське слововживання помітив, як відомо, ще Платон, говорячи про те, що на сонце істини не можна дивитися прямо. Більше того, сама присутність людини на освітленому сонячним світлом місці виглядає в Платона подвигом філософа, що ризикнув вибратися з печери «нормального» людського існування. Так метафора розростається до міфу, що повертається в поле зору філософії, збагатившись новими соціальними й психологічними ракурсами

розуміння. Завдяки їм міф розкривається у своєму вихідному, простому значенні як слово. Але слово, що несе «у собі» каркас можливих «валентностей», тих зв'язків, в які воно може вступати; тих ігор, у які грає. Тут креативізована, «родова пам'ять» людини сполучається з її особистим існуванням, а психологічні шари останнього – з «занебесною областю» змісту, логосу, що звільнив, таким чином, «місце» для нових зв'язків.

До цього комплексу проблем, що посилюються на соціальну (зовнішню) ситуацію сучасної людини (адже саме вона диктує слову переключений спосіб існування), примикає так звана «проблема перекладу». Не вдаючись у подробиці, розшифруємо її як труднощі, пов'язані із принциповою «не пластичністю» прозаїчних й особливо поетичних текстів (яка, щоправда, іноді буває вдало переборена так названими «авторизованими перекладами»). Ця проблема не просто порушує питання про ізоморфність мов (хоча й цей аспект у ній, безсумнівно, є присутнім). Ще більш важливим є питання про онтологічну підставу можливості інтерпретації як такої; і про принципову парадоксальність усякої інтерпретації як вихідної розбіжності зі змістом, що претендує в підсумку на такий збіг.

Варто визнати, що понятійні одиниці в рамках різних мов, як й у рамках різних свідомостей (особистих, родових, етнічних і т.д.) бувають пов'язані з різними виразними засобами.

Сучасна філософська компаративістика, виявляючи «інтелектуальний каркас» культури, що робить можливим сам процес розуміння, посилається на «небезпечну проблему», відому («із часів Гегеля й Шеллінга: формальний переклад текстів і термінів не гарантує тотожність змістів думки, виражених автором і перекладачем»). Тому тотожної характеристики соціально вмотивована креативна діяльність у формах інновацій не виявляє повністю.

Йдеться про «неповторне розчленовування» реальності суб'єктом, зафіксоване у фундаментальних «категоріях» мови й у режимі їх можливих взаємних зв'язків, які диктуються, на думку фахівців, «інститутами, способами мислення й життя». Звідси – необхідність при порівняльному аналізі наукової та технічної культур виходити з порівняння «змісту термінів» у поле діалогу, виявляючи «певну архітектоніку мови, її конкретного історично обумовленого змісту». Пошук «універсальних духовних структур», пов'язаний з «руйнуванням стереотипів», може, звичайно, опиратися на виявлення «загальних умов людського буття». Отже, семантичні конструкції помітно відрізняються від суто лексичних: вільне володіння лексикою ще не гарантує точного перекладу поняття з однієї мови на іншу. Навіть образ соціокультурної й етнопсихологічної складових не гарантує значеннєвий ізоморфізм перекладу, можливості виявити глибину суб'єктивного в інноваційному.

З погляду Бердяєва, підстава цієї проблеми – наявність парадоксу інтерпретації. Цей парадокс пов'язаний з «тимчасовістю» існування, що сполучає онтологічну підставу змісту (дух) зі своєрідністю історичного шляху його екзистенціального сприйняття людиною («екзистенціальна подія»). Це і є парадокс «незмінності» існування змісту як якоїсь даності, що не залежить від людської сваволі, і мінливості її «розуміння» у рамках конкретних інтерпретацій, що задаються умовами особистої й соціальної історичності.

«Екзистенціальний зміст» слова виявляється в складному переплетенні «внутрішнього само розуміння» суб'єкта і реального побутового життя (даної людини, роду, етносу й т.д.). Тут, відповідно концентрується пам'ять про «історію розуміння» тих або інших змістів (своєрідний звіт про їхнє можливе розуміння, тобто інтерпретації). Відповідно до цієї позиції процес, що відбувається в мові, – це ще одна форма об'єктивації, що парадоксально являє собою інновацію, «розпад» об'єкту, який перетворився на предмет.

Аналізуючи літературу свого часу, Бердяєв залишив «ключ» до розуміння сучасних процесів «поглинання» мови, що розкриваються як взаємне переплетення двох тенденцій. По-перше, це «глобалізація мови»: тенденція до переваги однієї мови над іншою, зокрема, американської англійською, – як мови спілкування в сучасних засобах зв'язку. По-друге, «усікання» слів: загальна для багатьох сучасних мов тенденція до формалізування, штучності, зразком якої виступає мова науки. Виникає відоме зведення слова (як правило) до кореневої основи (у мовах зі складною морфемною структурою); або просто фонетичне «урізання» (іноді більше, ніж наполовину) у мовах, що не володіють особливим багатством використовуваних морфем (у тій же англійській).

Саме тому англійська мова не може покладатися як основа смислового розмежування творчості і креативності, оскільки там суб'єкт реально елімінується як носій виключно когнітивних властивостей, що мають «ринок збуту» в глобалізованому суспільстві. Звертаючись до особливостей протікання об'єктивації в сучасній мові, доводиться стверджувати, що мова усе більше спотворюється убік «термінологізації» на шкоду полісемантичності логосу. Нагадаємо: термін – це поняття, що має одне певне значення (або обмежений правилом, принципом набір значень), на відміну від поняття, що також припускає визначеність, але при цьому не виключає багатозначності, невичерпаності множини можливих предикатів. У свою чергу, слово не вимагає «остаточного розриву» з образністю, як вимагає цього термін.

Зазначені процеси, безсумнівно, ведуть до певної редукції змістів. Серед підстав такого явища було б правильним виокремити не тільки психологічні (мається на увазі вимога збільшення швидкості спілкування), але й підставу онтологічну, пов'язану з наростанням «відпадання» людини від власної суб'єктивності, так званого «екзистенціального центру».

Здається, однак, що при цьому в науково організованій мові має місце й зустрічний процес. А саме, «усічені» значеннєві підстави якимось чином виявляються знову наповнені змістом у самому полісемантичному ключі. Тобто зростає їх змістовна «місткість» при мінімізації носія інформації (досить згадати ідею Августина про досконалість простоти).

В одному ряді з перерахованими тенденціями стоїть проблема «мети» – розмивання семантичної визначеності мови, що стала основою тієї або іншої полікультурної спільноти. Границі «материнської» мови тут, на думку дослідників, випробовуються «на міцність» «уливанням» критичної маси чужорідних елементів, які роблять хаотичною мову глобалізованого застосовування, розмивають визначеність прийнятих понять.

Наприклад, М.Бердяєв не раз із гіркотою зазначав, що його «не розуміють»: усяка спроба «засвоїти» його філософію буквально, «нетворчо», неминуче спричиняє спробу «систематизації» як шляху до креативного експлуатації. «Творче» ж засвоєння неминуче пов'язане з тим, що інформативність стає під сумнівом, залишаючись значною мірою актом віри [7, с.214]. Однак зачароване коло, що виникає при реалізації такої спроби, все-таки може бути розірване. З цього погляду, не так вже й безглуздо виглядає кількаразове повторення в текстах цього філософа тих самих формулювань. Мислення не може відразу «вистрибнути» зі сформованого стереотипу. Тому, відповідно до Бердяєва, є резон бути уважним саме до його «природної дикості», відстеження якої і є фундаментальне завдання творчого філософствування.

Наше дослідження за допомогою філософії творчості М.Бердяєва виявляє принципову а–технологічність методу суб'єкта творчості, пов'язану з домінуванням духовною «над прагматикою» [7, с.146], що переборює об'єктивацію креативного гатунку й мобілізує особистість до виходу в «духовний вимір». Він не будується як послідовність «кроків», зробивши які, можна гарантовано отримати інноваційний результат, що шукався. Опис структури (якщо розуміти під нею «несучу конструкцію» системи понять) виявляється при цьому настільки розпливчастим, що під питання підпадає сама можливість застосувати це поняття стосовно методу Бердяєва. Фактично, вибудувати загальну схему [8, с.234], технологію, опираючись на яку мислення могло б розраховувати на досягнення істини, виявляється неможливим. Досліджуваний метод як своє надзавдання висуває подолання всякого схематизму як екзистенціально неприйняттого. Однак це не означає, що Бердяєв відмовляється від ідеї узагальнювального синтезу. Відмінність останнього від схематизму полягає в його «замиканні» на особистість й «розмиканні» у поле екзистенціального спілкування.

Останнє, однак, не означає, що в методі Бердяєва логіка взагалі відсутня. Але це логіка занурення в глибинні шари існування, що не зневажає його «зовнішніми» шарами, але й не зводиться до них [9, с.9].

Тому діяльність суб'єкта інноваційної діяльності може бути описана як парадоксальне «вертикальне занурення», що має сенс тільки в ситуації інтерактивного сприйняття. Усяке наступне завдання, таким чином, є уточненням попередньої, хоча виглядає просто, як дещо наступне.

Сутність творчого акту суб'єкта – екзистенціальне зусилля. Воно «наповнює змістом» слово, що поза таким зусиллям у сучасній екзистенціальній ситуації здається

«порожнім». «Енергія існування» знову відроджує слово, «народжує ідею» у свідомості. Свідомість, таким чином, не «дзеркало» широкого буття. Скоріше воно – когерентне енергетичне джерело, у своєму масштабі відтворює (а не просто пасивно – або активно – що відбиває) зміст. Наприклад, трактування екзистенціальної діалектики в душі новітнього «енергетизму», що опираються на сучасні фізико-математичні космологічні моделі і їхні філософські трактування (роботи В.Б. Губіна і Н.А. Козирева), зводять духовну «напругу» екзистенціального зусилля до психологічного фактору, що «змінює світ». Така зміна включає, наприклад, природно-кліматичні компоненти, просторово-тимчасові зсуви й т.п. «Кінець світу» при цьому прямо ототожнюється з «кінцем духовної активності соціуму» [10, с.14–18]. Така позиція, однак, несумісна із твердженням Бердяєва про те, що його філософію не треба «звинувачувати в психологізмі»: духовна активність людини не є її психологічна активність. Поняття ж «духовна активність» стосовно соціуму взагалі не застосовано: соціум – проекція особистості; ніякої «своєї» активності в ній немає. Бердяєв пише також про «кошмарну ідею світового порядку», для якого особистість перетворюється в засіб: вона «є космічна об'єктивація гріховного падіння людини» [11, с.305].

У такому випадку стає зрозуміло, чому в межах дослідження творчого акту суб'єкта інновації слово є спочатку метафорою самого себе, яке при креативізації вимагає спеціального зусилля для того, щоб перебороти цю метафоричність.

Список використаних джерел

1. Чуйко В.Л. Рефлексія основоположень філософії науки: монографія / В.Л. Чуйко. – К., 2000. – 252 с.
2. Овчинников Н.Ф. Знание – болевой нерв философской мысли (к истории концепций знания от Платона до Поппера) / Н.Ф. Овчинников. – М.: Наука, 2004. – 126 с.
3. Гартман Н. К основоположению онтологии / Н.Гартман; [пер. с нем. Ю.В. Медведева; под ред. Д.В. Скляднева]. – СПб.: Наука, 2003. – 639 с.
4. Фуко М. Археология знания / М.Фуко; [пер. з фр. В.Шовкуна]. – К.: Основи, 2003. – 326 с.
5. Дамміт М. Логічні основи метафізики / М.Дамміт. – К.: Основи, 2001. – 314 с.
6. Бердяєв Н.А. Экзистенциальная диалектика божественного и человеческого / Н.А. Бердяєв // Диалектика божественного и человеческого / [сост. и вступ. ст. В.Н. Калужного]. – М.: ООО «Изд-во АСТ»; Харьков: «Фолио», 2003. – 620 с. – С.326.
7. Бердяєв Н.А. Смысл творчества: Опыт оправдания человека / Н.А. Бердяєв – М.: ООО «Изд-во АСТ»; Харьков: «Фолио», 2004. – 678 с.
8. Бердяєв Н. А. Философия творчества, культуры и искусства: В 2-х т. / Н.А. Бердяєв – М., 1994. – Т.1. – 386 с.
9. Бердяєв Н.А. Судьба человека в современном мире. К пониманию нашей эпохи / Н.А. Бердяєв // Философия свободного Духа. – М.: Республика, 1994. – 559 с.
10. Буйло Б.И. Судьба России в культурно-исторической концепции М.А. Бердяєва: автореф. дисс. ... д.филос.н. / Б.И. Буйло. – Ростов-на-Дону, 2003. – С.25.
11. Бердяєв Н.А. Истоки и смысл русского коммунизма. Репринтное воспроизведенное издание YMCA-PRESS, 1995 / Н.А. Бердяєв. – М.: Наука, 1990. – 222 с.

Тимченко О.П. *Екзистенціально-антропологічне содержание творчества*
Противопоставляється розпространий в гуманітарних науках концепції буття
чоловіка в отношении к «картині мира», которая использует деление сущого на
объект и субъект, что ставит (за М.Гайдегером) человека в центр мироздания, позиция
критического рационализма.

Ключевые слова: екзистенціальність, антропологія, знання, творчество.

Timchenko, O.P. *Anthropological for Екзистенційно maintenance of work*
The widespread is contrasted in the humanity/pls of conception of existence of man in attitude
toward the «picture of the world», that uses a division pure on an object and subject that puts (for
M.Гайдегером) a man in the center of the universe, position of critical rationalism.

Key words: екзистенційність, anthropology, knowledge, work.

Соціально-історичні аспекти містицизму

Проаналізовано підходи до інтерпретації причин виникнення містичного досвіду. Представлено сучасну ситуацію у вивченні даного феномена з позицій соціальної філософії. Робиться висновок про те, що містицизм, як соціальний феномен має певні корені в громадському житті, пов'язані з психологічними особливостями людини і певним історичним етапом розвитку цього суспільства.

Ключові слова: містицизм, аскетизм, екстаз, детермінанти, суспільство.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Білицький А.А.

Социально-исторические аспекты мистицизма

Проанализировано подходы к интерпретации причин возникновения мистического опыта. Показана современная ситуация в изучении данного феномена с позиций социальной философии. Сделан вывод о том, что мистицизм, как социальный феномен имеет определенные корни в общественной жизни, связанные с психологическими особенностями человека и определенным историческим этапом развития этого общества.

Ключевые слова: мистицизм, аскетизм, экстаз, детерминанты, общество.

Изучение феномена мистицизма затрагивает целый комплекс разных аспектов (гносеологических, историко-культурных, психологических, социальных и медицинских). Исследованием данного феномена занимались специалисты различных областей знания. В истории философии проблематика мистицизма получила свое обоснование преимущественно в рамках идеалистической философии и рассматривалась, как правило, в контексте обсуждения природы творчества, интуиции (интеллектуальной, мистической), любви, состояний озарения (спиритуализм, феноменология, герменевтика и т.п.). Однако возникновение религиозных представлений имеет свои социальные, объективные причины. Появлению мистицизма также должны способствовать определенные социальные факторы.

На рубеже XX–XXI вв. в связи с научно-техническим прогрессом, глобализацией, открывшемся многообразием религиозных и культурных традиций, происходит пересмотр духовных ценностей. На первый план выходит индивидуальное понимание сакрального, религиозного. Особое место в этом занимает мистическое мировосприятие. В современном рациональном и прагматическом мире интерес к мистике растет и углубляется. В последнее время получают распространение как модернизированные, так и традиционные (доступные ранее ограниченному кругу лиц, а сегодня открытые практически каждому желающему) формы религиозного мистицизма. В наши дни характер социальных отношений и в частности индустрия развлечений и средств массовой информации ориентируют человека на экстравертный способ существования. Вместе с тем, получают широкое распространение мистические практики, которые нацеливают личность на интровертный способ бытийности. Перечисленные взаимоисключающие тенденции, актуализируют практическую значимость совершенствования методологии исследования мистицизма.

Исследованием мистицизма как социального феномена занимались В.С. Поликарпов и П.С. Гуревич. Об исторических и религиозных истоках мистицизма писали М.Элиаде, В.П. Зоц, Н.В. Солонько. В рамках теории познания данный феномен рассматривается в работах Л.Н. Немировского, С.С. Аверинцева, Э.Андерхилл, У.Джеймса, Б.Рассела, И.Ф. Соколовского; с психологической стороны – Л.Л. Васильев, С.Гроф, А.Маслоу, В.В. Козлов. Описанию конкретных мистических практик в рамках различных традиций посвящены исследования Н.Э. Алескеровой, П.Бессермана, Г.П. Волгиревой, Э.Кей, С.Мохана, С.В. Пахомова, А.А. Хисматуллина, Г.Шолема, К.Эрнста, Э.Профет, Э.Вандерхилл и других.

Целью данной статьи является определение социально–исторических детерминант возникновения мистического опыта. Для реализации поставленной цели необходимо проследить связь мистицизма с феноменом аскетизма, раскрыть причины ухода человека из социума и отказа от общественных ценностей, проанализировать историческую динамику развития мистических идей и практик.

Мистицизм, как феномен, не зависимо от вероисповедания и направления, всегда тесно связан с психотехникой аскетизма. В широком смысле, под аскетизмом в философии понимается «ограничение или подавление чувственных желаний, добровольное перенесение физической боли, одиночества» [1]. Целью аскетизма может быть достижение свободы от потребностей, отказ от пользования привилегиями в условиях общественного неравенства. Таким образом, аскетизм можно рассматривать как технику, противостоящую социализации человека, своеобразный протест против устоев общества. Однако этот протест выражается без каких–либо общественных потрясений (в пассивных формах).

Если мы обратим внимание на то, против чего были направлены усилия мистиков в единении, то со всей очевидностью станет ясно – против человека общественного. Например, в православии, монахи проповедуют об отречении от мира, борьбе с восемью главными страстями: чревоугодием, блудом, сребролюбием, гневом, печалью, унынием, тщеславием, гордостью. Перечисленные несовершенства, которым противопостоят иноки, присущи, по их мнению, любому человеку, существующему в обществе. Считается, что, преодолев все эти несовершенства, практикующий возвышается над обществом, становится более совершенным. Такая борьба «со страстями» предполагает методы, с помощью которых они могут быть подавлены, методы эти очень просты и в тоже время, для многих, трудно выполнимы: воздержание в каждом случае (от пищи, сна, нежелательных эмоций, желаний и т.д.). Подобный опыт пребывания в экстремальных условиях порождает ответные реакции организма, которые понимаются верующими как проявление божьей благодати. Однако в любом случае, изначальным, побуждающим стимулом является недовольство окружающим социумом, что находит компенсацию в очень напряженном эмоциональном усвоении религиозных представлений, которые и подталкивают адепта к последующему полному разрыву с социумом. Следовательно, одним из социальных факторов, способствующих появлению мистицизма, является неприятие человеком, уже имеющим религиозные представления, современного ему устройства общества. Неудовлетворенность обычным религиозным ритуалом, является уже вторичным следствием, первичной неудовлетворенности социумом. Как замечает В.С. Поликарпов: «корни мистицизма кроются в интересах и потребностях человеческого общества на определенном этапе его развития. Истоки религиозно–мистических, иррациональных тенденций следует искать, прежде всего, в общественной жизни, в социокультурной реальности человеческого бытия» [2,с.11].

Не менее значимым объективным фактором социально–психологического характера, по мнению В.С. Поликарпова является «беспомощность человека перед неумолимостью природной или социальной необходимости, которая превращается в его глазах в грозную силу сверхъестественного порядка. Мистицизм – это средство иллюзорного преодоления этой непостижимой необходимости, достижения психического равновесия путем отчуждения от социальной и природной реальности» [2,с.13].

Среди прочих социально–психологических истоков мистицизма необходимо отметить фундаментальную потребность человека в вере, проблему поиска смысла жизни и т.п. Религия и мистицизм поддерживают в человеке представление о возможности стабильного и устойчивого существования. Религиозное представление (устоявшиеся

и не изменяющиеся в своих главных положениях) об абсолютной и неизменной истине, создают иллюзию независимости от времени и форм общественного устройства. В реальной жизни, очень часто последнего фактора не хватает, поэтому верующий понимает это умозрительное представление как доказательство вневременности и сверхъестественного характера истины. Не случайно мистики разных традиций искренне верят в то, что пребывание в состоянии благодати, при Боге будет вечно. В заключительной части своей книги, Тереза Авильская, фактически сама констатирует социальные истоки своего представления о «внутреннем замке» и его обителях, ведущих к Богу. По крайней мере, Тереза однозначно понимает, что в суровой жизни монахинь, путешествие по «внутреннему замку» будет для них единственным утешением. Вот какие наставления дает Тереза монахиням: «Вы живете в затворе, сестрицы, у вас мало случаев развлечься, да и места в некоторых ваших монастырях меньше, чем надо бы, и я надеюсь, что для вас будет утешением побыть в этом внутреннем замке, ибо тут без разрешения от настоятельницы вы можете сюда войти в любое время» [3,с.157].

Одним из социально–психологических факторов возникновения мистического опыта у человека является рождение его в религиозной семье. Так И.Хейзинга в своей работе приводит массу примеров, когда с детского возраста, будущие мистики были полностью окружены атмосферой религиозности своих отцов и матерей. «С раннего детства образ распятого Иисуса возвращался в нежных душах как нечто столь сильное и столь тягостное, что затмевал все впечатления своей весомой серьезностью» [4,с.207]. Следующий пример наглядно показывает, какое влияние на неокрепшую психику ребенка оказывает поведение его родителей: «Св. Колетта, будучи четырехлетним ребенком, каждый день слышит рыдания и вздохи своей матери, когда та во время молитвы поминает Страсти Христовы, переживая вместе с Господом осмеяние, бичевание и мученическую кончину. Память об этих минутах с такой яркостью запечатлелась в ее чуткой душе, что ежедневно, в час, когда происходило распятие, она чувствовала сильнейшее стеснение и боль в сердце; читая же о Страстях Господних, она испытывала страдания большие, нежели те, которые у иных женщин бывают при родах» [4,с.207–208]. Из данного фрагмента видно, что ребенок пытается подражать своей матери. Такое подражание, в сочетании с другими социальными факторами, в дальнейшем приводит человека к практике различных религиозных форм, в том числе мистицизму. Однако, сами представители тех, или иных мистических направлений, зачастую отрицают социальную обусловленность мистического опыта, настаивая на его спонтанности. Другими словами, человек может быть даже не верующим, однако, неожиданно возникшие необычные, ранее не знакомые ему переживания делают его таковым. Но с философской точки зрения, любое явление детерминировано, и имеет свои причины. Так, анализируя данные мнения, историк религий М.Элиаде, в своей работе «Опыты мистического света» [5] высказал мнение, что религиозное чувство у таких людей подавлено или изгнано в бессознательные области психической жизни. Другими словами, подобные «спонтанные ощущения» вовсе такими не являются, и возникают под непосредственным воздействием религиозных представлений общества, пусть даже полностью неосознанных. Выйти из сферы бессознательного такие чувства могут по разным, субъективным причинам – будь то страх, продолжительное интеллектуальное напряжение, эмоциональное возбуждение, стресс и т.п. Однако сами религиозные представления имеют объективный, социально–исторический характер, и складываются эволюционно. На протяжении их развития неоднократно изменялись и формы мистицизма.

В целом, такие формы полностью определялись системой имеющихся религиозных представлений. Когда не было воззрений о Едином Боге, просто невозможен был мистицизм, приписывающий возможность единения с Ним, появление данного феномена логично следует за развитием абстрактного мышления. Другими словами, чтобы ощутить состояние единения с Абсолютом, первично должно было возникнуть представление о самом Абсолюте. Однако некоторые практики, позже вошедшие в структуру традиционного мистицизма, существовали еще до появления идеи единого Бога, и могут быть осознаны сегодня как религиозно–практические предпосылки появления мистического опыта, или как некий протомистицизм. Не случайно, шаманизм рассматривается некоторыми исследователями как первичные техники экстаза [6].

Учитывая вышесказанное, можно попытаться выделить исторические типы религиозного мистицизма:

1. Протомистицизм. Этот тип мистицизма проявился в шаманизме, и был связан с использованием разных наркотических веществ, отличаясь не развитой и не закрепленной системой психотехник. Возникающие ощущения, не получают на этой ступени развитого концептуального осмысления. Они не абстрагированы в отдельную и не зависящую от человека сущность. В первичном мистицизме нет понимания устойчивой связи экстатических состояний с познанием. Воспроизведение экстаза на этой ступени носит спонтанный и не запланированный характер. Например, при случайном употреблении в пищу галлюциногенных грибов. С другой стороны, примером первого исторического типа мистицизма могут быть тайные союзы, возникшие в африканских племенах. В этом явлении проявилась другая черта традиционного мистицизма – эзотеричность, доступность только для посвященных.

2. Вторым периодом развития мистических идей и практик можно считать античные мистерии и неоплатонизм. Социально–исторической спецификой этого типа является концептуальное осмысление возникающих ощущений или экстаза. Для второй ступени мистицизма уже характерно описание ощущений как единения с Абсолютом, Богом. Данные явления выступают переходным этапом от протомистицизма к мистицизму традиционному, и имеют как черты первого, так и второго.

3. Ортодоксальный мистицизм. На данном этапе, в рамках развитых политеистических и монотеистических религий возникают традиционные направления мистицизма: суфизм, христианский мистицизм, каббала, индийские йога и тантра, буддийские практики. В этих системах уже четко проработаны различные методы воспроизведения экстаза. Состояние экстаза уже однозначно наделяется познавательным значением. Эта форма, в отличие от предыдущих, имеет четко выраженный ограниченный и замкнутый конфессиональный характер.

4. Современный синкретический (синтетический) мистицизм. Мистические течения данного типа начинают возникать в XX веке. На первый план здесь выходят конкретные и эффективные методики (быстрого действия) воспроизведения экстатических состояний. Используется масса способов – от техник первичного мистицизма до развитых психотехник мистицизма ортодоксального. Современный мистик имеет представление о том, какими средствами можно наиболее быстро воспроизвести мистический опыт: использование широкого спектра наркотических препаратов или тождественных им, психофизиологических воздействий (например, техники холотропного дыхания С.Грофа или ЛСД терапия). Духовная и познавательная цели, зачастую, отходят на второй план. Можно заключить, что современный мистицизм в своем развитии устремлен назад, к протомистицизму.

Наблюдая современные формы мистицизма, некоторые ученые говорят о культурной стагнации данного феномена, о скором его исчезновении. Однако не надо забывать, что традиционные, ортодоксальные формы мистицизма продолжают существовать и развиваться в рамках своих конфессий. Кроме того, основу той или иной религиозной системы составляют определенные религиозные представления, которые (как показывает их история) на протяжении веков будут уточняться, дополняться. От их специфики, в свою очередь, целиком будут зависеть и формы мистицизма. Последний, будет развиваться либо в рамках традиции и догматов, либо проявит себя в более новых синкретических формах. Выбор же тех или иных религиозных представлений человеком, обусловлен социально–историческими факторами.

Представители мистицизма очень часто настаивают, на том, что впервые мистический опыт был открыт ими совершенно спонтанно. Однако каждое явление объективно обусловлено. Так, мы видим, что мистицизм, как социальный феномен имеет определенные корни в общественной жизни, связанные с психологическими особенностями человека и определенным историческим этапом развития этого общества. Мистицизм существует с самого момента зарождения религиозных представлений и каждой конфессии на определенном этапе соответствует свой, исторически обусловленный тип мистицизма. На сегодняшний день мистицизм прошел долгий путь эволюции: от употребления наркотических и галлюциногенных веществ, разработок систем аскетики, а также созерцательных или экстатических практик – до современных психотехник

трансперсональной психологии и новшеств фармакологии, и дальнейшее его развитие напрямую зависит от социальных условий.

Список использованных источников

1. Философский энциклопедический словарь / Гл. редакция: Л.Ф. Ильичев, П.Н. Федосеев, С.М. Ковалев, В.Г. Панов – М.: Советская энциклопедия, 1983. – 840 с.
2. Поликарпов В.С. Наука и мистицизм в 20 веке / В.С. Поликарпов. – М.: Мысль, 1990. – 219 с.
3. Тереза Авильская. Внутренний замок или обители / Тереза Авильская; [пер. с испанского под ред. Н.Трауберг]. – Брюссель: Жизнь с Богом, 1992. – 164 с.
4. Хейзинга Й. Осень средневековья. Исследование форм жизненного уклада и форм мышления в 14 и 15 веках во Франции и Нидерландах / Йохан Хейзинга; [пер. с нидерландского Д.В. Сильвестрова]. – М.: Наука, 1988. – 540 с.
5. Элиаде М. Опыты мистического света [Электронный ресурс] / Мирча Элиаде; [пер. с французского Е.Баевская]. – Режим доступа: http://royallib.ru/book/eliade_mircha/opiti_misticheskogo_sveta.html
6. Элиаде М. Шаманизм: архаичные техники экстаза / Мирча Элиаде; [пер. с английского: К.Богущий, В.Трилис]. – Киев: София, 2000. – 480 с.

Bilytskyi, O.O. Social and historical aspects of mysticism

The article is devoted to the analysis of approaches to interpretation of the reasons of occurrence of mystical experience. The modern situation in studying of this phenomenon from positions of social philosophy is shown. The conclusion that mysticism as the social phenomenon has certain roots in the social life, connected with psychological features of the person and a certain historical stage of development of this society is drawn.

Key words: *mysticism, asceticism, ecstasy, determinants, society.*

Повсякденний вимір феномена любові

Аналізується повсякденний вимір феномена любові. Розглядаються найбільш опрацьовані концепції повсякденності, в контексті яких може бути здійснений аналіз феномена любові. Вказуються основні складові цього виміру, а саме соціальна, біологічна, побутова. Ці складові утворюють ієрархію, в якій соціальна і біологічна домінують, а побутова підпорядкована їм.

Ключові слова: феномен любові, повсякденність, соціальна складова, біологічна складова, побутова складова, діалогічність, комунікативність.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Іваненко Н.А.

Повседневное измерение феномена любви

Анализируется повседневное измерение феномена любви. Рассматриваются наиболее разработанные концепции повседневности, в контексте которых может быть осуществлен анализ феномена любви. Указаны основные составляющие этого измерения, а именно: социальная, биологическая, бытовая. Эти составляющие образуют иерархию, в которой социальная и биологическая доминируют, а бытовая подчинена им.

Ключевые слова: феномен любви, повседневность, социальная составляющая, биологическая составляющая, бытовая составляющая, диалогичность, коммуникативность.

Современное общество и современная культура под действием целого ряда социальных, экономических, политических, техногенных факторов стремительно видоизменяются и трансформируются. Системы норм, правил, отношений между людьми существенно видоизменяются за очень небольшие промежутки времени, и эти изменения ощущаются даже при жизни уже одного поколения. Однако, в то же время, в обществе остаются некие базовые культурные феномены, связанные с самой сутью природы человека, которые не меняются пока человек остается человеком. Одним из таких культурных феноменов является феномен любви. Любовь представляется одной из важнейших культурных ценностей общества, которая влияет не только на дальнейшее развитие культурных составляющих общества, но и на демографическую ситуацию в целом. Особую актуальность данному исследованию придает тот факт, что XX–XXI ст. характеризуются бурным развитием научно–технического прогресса, который пронизывает собой все сферы человеческой жизни, ее социальную, духовную составляющую. Феномен любви как составная часть социальной, духовной и культурной жизни общества так же подвергается «технологизации». Любовь в современном обществе рассматривается как «технология» тела, которая, зачастую, сводится исключительно к ее телесным и потребительским проявлениям, игнорируя ее духовную составляющую. Именно эта ситуация заставляет нас проанализировать повседневное измерение любви.

Целью данной работы является анализ взаимосвязи любви с повседневностью. Для достижения этой цели предполагается решение следующих задач: исследовать и проанализировать философское понимание повседневности в различных концепциях

и определить те ее базовые элементы, которые определяют существование любви в ее рамках.

Тема любви представлена в различных историко–культурных контекстах и непосредственно связана с различными взглядами на человека, обусловленными этическими, религиозными, правовыми нормами. Наряду со сложившимся на протяжении исторического развития культуры трансцендентном понимании любви, можно утверждать, что любовь имеет и повседневное измерение, она, прежде всего, реализуется и представлена в данном измерении.

Любовь можно представить как характеристику возможной направленности событий в мире человеческой повседневности и как обеспечиваемое и регулируемое мировоззренческим сознанием одобрения одних и неприятие других причинных зависимостей, которое выражает модусы человеческой свободы и ответственности. Следовательно, любовь является воплощением постоянной открытости возможностей нашей жизнедеятельности. В каждый конкретный момент существования мы как субъекты осуществляем выбор какой–то возможности из множества имеющихся, то есть каждый раз мы, будто по–новому избираем способ существования. Общая схема допускает, что встреча человека с любовью происходит в каком–то пространственно–временном центре повседневности, т.е. связанным с определёнными повседневными событиями нашей жизни, определённой повседневной обстановкой. Эти ситуации и являются решающими событиями всей жизни человека. В этом месте пространство и время повседневности связывается с человеческим и судьбоносным и, вероятно, в месте встречи человека с любовью открывается смысл жизни, парадоксы смерти и бессмертия, обратимости и необратимости времени, детерминизма мировых сил и собственной свободы выбора.

Как отмечает И.В. Карпенко: «Сфера повседневности – это область архетипов, схем, образцов, алгоритмов, стереотипов, традиций, стандартов и т. д., и каждый из них отличается неповторимыми чертами и характеристиками. Сочетание их многообразия придает человеческому бытию в сфере повседневности характер индивидуальности. Другими словами, сфера повседневности не есть гомогенная, лишенная внутренних различий и противоречий реальность, которая с одинаковой интенсивностью и однообразным способом втягивает в себя множество человеческих индивидов, элиминируя при этом их индивидуальность и неповторимость. Повседневность повседневности – разн. Что для одного человека есть повседневное, то для другого – выход за ее пределы, преодоление ее. При этом сознание повседневности, постоянно выходящее за пределы повседневного бытия, всегда найдет в повседневности недостатки или чрезмерно превысит ее достоинства, поскольку оно не только выражает реальность повседневности, но и адаптирует к себе деятельность и отношения, выходящие за пределы повседневности. Благодаря сознанию и деятельности, которые постоянно «инвентаризуют» сферу повседневности, в ее структуру включается неповседневное, да и сама повседневность оказывается незамкнутой в себе, открытой к изменениям и трансформациям» [3, с. 102–103].

Следовательно, благодаря включенности неповседневного в повседневное, можно говорить о любви, как неповседневной составляющей повседневности, а открытость повседневного делает возможным существование в ней любви.

Концептуально анализируя проблему повседневного измерения феномена любви, необходимо, прежде всего, отметить, что для такого анализа должен был быть сформирован аппарат и методы философского анализа повседневности как таковой. Впервые достаточно проработанный аппарат и методы такого анализа появляются у основоположника философии повседневности А.Шюца. Его предшественник Э.Гуссерль, введя в рассмотрение понятие «жизненный мир» и привязав его исключительно к культуре, еще недостаточно четко дифференцирует и структурирует его для того, чтобы использовать эту дифференциацию для анализа феномена любви. И только А.Шюц выделяет в повседневности те элементы, которые могут быть отождествлены с проявлениями феномена любви. В качестве таких элементов можно указать «телесность» повседневности, ее социальную природу, ее биологическую составляющую всей жизнедеятельности человека. Действительно и телесность, и социальная природа, и биологическая составляющая в явном виде присутствуют и в феномене

любви, составляя ее основание и каркас. Если последовательно анализировать все три элемента выделенных А.Шюцем, то начать это рассмотрение можно с биологической составляющей. Говоря о любви между мужчиной и женщиной как очевидным нужно признать факт, что в ее основе лежит биологическое, сексуальное влечение, связанное с различием полов и инстинктом продолжения рода. Это влечение можно считать отправной точкой, началом любви в независимости от того как эта любовь реализуется в дальнейшем. В различных ситуациях, которые могут быть обусловлены социальными, культурными, правовыми и другими факторами это влечение, как правило, переходит в сексуальные отношения и реализуется уже в них. Так происходит, например, в браке и в этом случае эти отношения приобретают регулярность и становятся элементом повседневности, рассматриваются как составная часть повседневной жизни человека. В некоторых случаях это половое влечение не реализуется в сексуальных отношениях, но даже тогда оно может выступать неким повседневным фоном, на базе которого строятся другие отношения. Таким образом, половое влечение выступает одним из элементов повседневного измерения любви.

Переходя к рассмотрению социальной составляющей повседневности необходимо указать, что любовь предполагает, прежде всего, определенные формы общения и сексуальные отношения являются только одной из этих форм. Любовь, прежде всего, диалогична и даже безответная любовь предполагает диалог. Однако, любой диалог, как и любая речь возможен только в культуре и только в социуме. Любой язык и в том числе язык любящих есть, прежде всего, общественное явление, общественный феномен, он возникает, функционирует и развивается только в обществе, и поэтому мы можем говорить, что любящие в этом смысле «используют» формы коммуникации, которые дает им общество.

Говоря о телесности как об одном из качеств повседневности, необходимо указать, что эту телесность А.Шюц отождествляет с предметно–практической деятельностью человека, деятельностью взаимодействия человека с окружающими его чувственно–воспринимаемыми вещами. Говоря о любви это будет означать, прежде всего, ее бытовую составляющую. Повседневный быт любви так же является ее необходимым элементом, но если в процессе зарождения и становления его роль относительно не велика, то в любви, которая переходит в фазу брака, эта сторона играет одну из основных ролей. Действительно совместное ведение хозяйства, накопление семейного имущества, правовое регулирование имущественных отношений является весьма важной частью семейных отношений и особенно в современном обществе, где духовные ценности отходят на второй план и на первый план выходят материальные, эта сторона очень часто приобретает особую значимость. В тех ситуациях, когда любовь существует вне семьи, она фактически не имеет бытовой «компоненты». Переход любви в то состояние когда быт приобретает ценность и значимость – переводит любовь в новое качество, это качество нельзя рассматривать ни как негативное, ни как позитивное, оно может и зачастую выступает критерием оценки глубины и искренности любви, являясь своеобразным тестом на онтологическую ценность любовных отношений.

Рассматривая феномен любви в контексте концепции, которую разработал И.Касавин и С.Щавелев, можно указать следующее:

1. Свойство цикличности и повторяемости, которые в их концепции характеризует повседневность, так же имеют место и в любви. Это в первую очередь относится к любви, которая получила реализацию в брачных отношениях. Цикличность и повторяемость различных проявлений любви в браке реализуется различными способами от сексуальной жизни, рождения детей и совместного отдыха до бытовой повторяемости (уборки, стирки, готовки, покупок и т.д.).

2. Все это в полной мере относится и к еще одному свойству повседневности: устойчивости и стабильности. В этом смысле любовь двояка. С одной стороны, ей присущ взрывной, импульсивный, динамический характер, но в тоже время одной из желаемых целей любви являются стабильные и устойчивые отношения. Для реализации этой цели служит институт брака и его можно рассматривать как формализованное юридически закрепленное состояние устойчивости и стабильности в любовных отношениях между мужчиной и женщиной. Эта же цель имеет ценность и в любовных отношениях вне брака, поскольку и в этом случае любовь сохраняет свою силу. Устойчивость и стабиль-

ность выступают формой бытия любви, необходимым условием ее существования вне зависимости от того реализуется она в браке или вне его.

3. В качестве одного из параметров повседневности можно указать и усредненность любовных отношений. И в этом случае любовь имеет двоякую природу. С одной стороны она глубоко индивидуализирована, личностна и интимна, но с другой стороны, как и все отношения в обществе любовные отношения так же унифицируются, формализуются и «усредняются». Наиболее очевидно это в браке, где законы регулируют значительную часть отношений внутри него и эти законы одинаковы для всех. Кроме права, еще большей регулятивной функцией наделена мораль и культурные традиции, которые так же в той или иной степени выполняются членами общества и индивидуум так же вынужден им подчиняться и если право затрагивает относительно небольшой круг вопросов семейных отношений, то мораль и традиции – гораздо шире. Большой частью они относятся так же к любви, реализуемой в браке и в этом смысле любовь вне брака более индивидуальна, хотя она так же подчинена некоторым универсальным нормам морали.

4. И наконец, четвертое свойство универсальности повседневности в теории И.Касавина и С.Щавелева фактически эквивалентно свойству телесности в теории А.Шюца и ее так же можно отождествить с бытовой составляющей любви, про которую уже говорилось выше.

Таким образом, обобщая все выше рассмотренные концепции повседневности и их приложение к феномену любви можно заключить, что во всех них в той или иной степени представлены элементы повседневного измерения любви в виде социальных, биологических и бытовых отношений, складывающихся между любящими людьми. Рассмотрим их подробнее.

Говоря о социальной составляющей повседневного измерения феномена любви необходимо указать значимость феномена любви для развития индивидуальности и личности внутри общества. В современном обществе наблюдается кризис традиционных семейных отношений. Семья теряет свою устойчивость и стабильность, количество разводов приблизительно равно количеству браков, количество неполных семей больше, чем полных, продолжается рост количества одиноких матерей. Говоря о подоплеке этих явлений необходимо указать, что такая девальвация института семьи связана, прежде всего, с девальвацией социально–психологической идентификацией мужчин, и современный кризис семьи – это, прежде всего, кризис ее мужского начала, а именно мужчины отказываются брать на себя ответственность за семейные отношения. Эта проблема ни одного отдельного глубокого культурологического и философского исследования, в контексте же данной работы необходимо отметить, что как раз определенная «персонификация» и «атомизация» современного общества приводит к нивелированию социального института семьи, а вместе с ней к определенному нивелированию и самого феномена любви, поскольку он лишается одной из значительных своих составляющих.

Из всех элементов, в которых любовь реализуется в повседневности, биологическая составляющая наиболее понятна. С бурным ростом научного мировоззрения и понимания мира, особенно во второй половине XX ст. взаимосвязь сексуальности, эротизма и любви стала предметом научного исследования. Как отмечает З.Бауман: «секс, эротизм и любовь связаны между собой, но существуют отдельно. Они едва ли могут обойтись друг без друга, но их существование проходит в непрерывной войне за независимость» [1, с.276]. Взаимосвязь сексуальности, эротизма и любви определяется целым рядом факторов, прежде всего, социально–культурных. В соответствии с этими факторами определяется доминанта того или другого. Существуют различные взгляды на то, что ценнее и значимее: сексуальное, эротическое или любовь. Как правило, эротическое выступает взаимосвязью между сексуальным и любовью, а крайние точки зрения ставят во главу угла сексуальное и отрицают любовь как таковую или же наоборот, утверждают абсолютную ценность любви, приписывая сексуальности лишь негативные черты и свойства. В современном урбанизированном обществе, в его массовой культуре, очевидно, что последняя точка зрения не пользуется популярностью, сексуальность и эротизм являются одним из оснований современной массовой культуры, секс и эротика коммерциализировались и политизировались. Этот процесс в первую очередь затраги-

ваєт различные элитарные слои общества и касается форм сексуальных отношений, как в браке, так и вне его. В неэлитарных общественных группах он выражен гораздо слабее, однако и там постепенно растет установка на повышение самозначимости сексуальных отношений и на девальвацию ценности любви.

Однако, несмотря на это, там где сексуальные отношения построены на любви, и любовь является главным в отношениях между мужчиной и женщиной, а сексуальность подчинена ей и даже там, где вся любовь построена на сексуальных отношениях – эти отношения являются повседневным измерением любви.

Как отмечает И.Кон: «Большинство людей считают совместную жизнь с постоянным сексуальным партнером наиболее близкой к идеалу (и фактически основная часть сексуальной активности приходится на стабильные партнерские отношения)» [9]. Таким образом, и в семейных отношениях и вне семейных отношений одной из основных ценностей сексуальности является ее постоянство и соответственно повторяемость. Используя выделенные ранее критерии и свойства повседневности можно утверждать, что, во-первых, эти отношения с физиологической точки зрения представляют собой телесную чувственность, которая основана на восприятии органами чувств и значит здесь в полной мере работает критерий «телесности» А.Шюца, кроме того, сексуальность, сексуальные отношения являются одной из форм общения и следовательно имеют социальную природу. Современная наука «сексология» указывает на то, что социальная составляющая сексуальных отношений очень часто является одной из основных, превосходя порой даже физиологическую. Очевидно, что кроме социальной, огромную роль в сексуальных отношениях повседневности играет также психологическая составляющая, которая так же сама является составным элементом повседневности. Эта же составляющая играет весьма значительную роль и в бытовом аспекте измерения любви в повседневности.

Говоря о бытовом аспекте, как части любви в повседневном измерении, необходимо указать, что речь идет о быте в самом широком значении этого слова, который включает в себя не только ведение домашнего хозяйства, а в целом определенную стратегию поведения, связанную с предметно-практической деятельностью человека во взаимодействии с окружающим его миром. В таком понимании как, собственно говоря, и в узком значении быта (как ведение домашнего хозяйства) за последние несколько десятилетий произошли огромнейшие изменения, которые коренным образом изменили и быт в узком смысле, и быт в широком значении этого слова. Изменения быта, как ведения домашнего хозяйства связано в первую очередь с научно-технической революцией. Массовая урбанизация населения, широкая автоматизация, компьютеризация не только производственных, но и сферы ведения домашнего хозяйства качественно трансформировали его, существенно облегчив домашний быт как таковой. Эти изменения существенным образом сказываются на бытовые и семейные отношения между мужчиной и женщиной. Если ранее можно было говорить о разделении обязанностей в быту между ними в первую очередь по наличию или отсутствию физической силы (мужчина выполнял обязанности, связанные с наличием силы, а женщина – остальные, которых было гораздо больше, чем первых), то трансформация домашнего быта фактически уравнила в бытовых обязанностях мужчину и женщину. Их бытовые функции в рамках совместного ведения хозяйства (семьи) стали (или станут таковыми) взаимозаменяемы. Это фактически нивелирует бытовой статус, как мужчины, так и женщины в семье, что, безусловно, оказывает влияние на любовь. Степень и качество этого влияния – предмет отдельного исследования, которое выходит за рамки данной работы.

Аналогичным образом ситуация складывается в быту и в широком смысле этого слова, с той лишь разницей что изменения связанные с развитием НТП затрагивает не только предметно-практические отношения «человек–мир», но и вызывает значительные трансформации сопутствующих им общественных отношений. Прежде всего, это касается, отмечаемого многими специалистами, процесса «инверсии» мужчин и женщин. В обществе активно происходит процесс маскулинизации женщин и феминизации мужчин. И если в отношении мужчин он носит скорее негативный характер, поскольку мужчины лишаются в нем своих традиционных преимуществ, то для женщины наоборот, он имеет позитивные последствия, поскольку женщины приобретают в процессе его уже имеющимся позитивным женским качествам, дополнительно

позитивные мужские качества. Как отмечает Ю.Б. Рюриков: «...идет перерастание «женщины домашней» в «женщину социально-домашнюю»» [6, с.183]. С учетом того, что женщина традиционно была привязана и к семейному быту, и к быту вообще, то можно утверждать, что в современном обществе традиционная «бытовая» функция женщины отходит на второй план, а вместе с ней, говоря о семейных отношениях, на второй план отходит ценность любви и семьи. Вместе с ними трансформируется вся система ценностей, регулирующая отношения мужчины и женщины и имеющая бытовую составляющую. На первое место выходит материальное благополучие, которое уже не сводится только к быту и имеет множество других составляющих как то: возможность качественного отдыха, возможность путешествия, возможность хорошего питания, возможность поддержания здоровья на достойном уровне и т.д. Особое место в этой системе ценностей занимает творческая самореализация и связанный с ней социальный статус, которые зачастую ценятся выше, чем бытовое благополучие. Таким образом, бытовая составляющая повседневного измерения любви во всех своих значениях и смыслах постепенно утрачивает свою значимость как одного из основных «инструментов», регулирующих отношения любви между мужчиной и женщиной в повседневности. Быт как таковой нивелируется и социализируется, и на первое место в повседневном измерении любви выходят социальные отношения между мужчиной и женщиной в широком смысле этого слова. Биологическая составляющая любви так же продолжает оставаться основой, базисом отношений любви между мужчиной и женщиной даже в тех случаях, когда она не приобретает актуального выражения в силу каких-либо причин. Эта составляющая будет присутствовать всегда, пока человек существует в том телесном виде, в котором он существует сейчас. Таким образом, можно выстроить некую иерархию существования любви в повседневности, в которой на первом месте будет стоять социальная и биологическая, а на втором бытовая составляющие. Эта иерархия определяет взаимосвязь феномена любви и повседневности и место любви в повседневном бытии человека.

Список использованных источников

1. Бауман З. Индивидуализированное общество / Зигмунт Бауман; [пер. с англ. под ред. В.Л. Иноземцева]. – М.: Логос, 2002. – 390 с.
2. Гуссерль Э. Картезианские размышления / Эдмунд Гуссерль; [пер. с нем. Д.В. Складнева]. – СПб.: Наука: Ювента, 1998. – 315 с.
3. Карпенко И.В. Философское пространство культуры: человек философствующий и человек повседневности: Монография / Иван Васильевич Карпенко. – Х.: ХНУ им. В.Н. Каразина, 2006. – 292 с.
4. Касавин И. Анализ повседневности / И.Касавин, С.Щавелев. – М.: Канон+: Канон+ ОИ «Реабилитация», 2004. – 430 с.
5. Кон И. От эроса к сексуальности [Электронный ресурс] / Игорь Кон – Режим доступа: <http://www.rku.ru/lib/eros-logos/erl.htm>
6. Рюриков Ю. Мед и яд любви: Семья и любовь на сломе времен / Юрий Рюриков – М.: Молодая гвардия, 1989. – 447 с.
7. Шюц А. Структуры повседневного мышления. Социологические исследования / Альфред Шюц. – М., 1988. №2 – С.129–137.

Ivanenko, N.A. Everyday measurement of the phenomenon of love

In this article everyday measurement of the phenomenon of love is analyzed. The most developed conceptions of everyday occurrence are examined, in the contents of which analyzes of the phenomenon of love may be performed. The main constituents of this measurement are specified, such as social, biological, domestic. These constituents form a hierarchy, where social and biological dominate and domestic is inferior to them.

Key words: *phenomenon of love, everyday occurrence, social constituent, biological constituent, domestic constituent, dialogic, communicativeness.*

Феномен любові як екзистенціальна та моральна основа сім'ї

Основним завданням статті є спроба розібратися, чому люди вступають до шлюбу, на чому має будуватися щаслива сім'я, що є її екзистенціальною сутністю, що означає любити іншу людину та яке значення має цінність любові в житті сім'ї.

Ключові слова: шлюб, сім'я, щаслива сім'я, подружнє життя, любов, феномен любові, практика любові, закоханість, романтична любов.

Результати багатьох досліджень та наукових праць [1;2;3;4] засвідчують, що переважна більшість людей на землі саме сім'ї відводить перше місце на шкалі універсальних цінностей свого існування.

Хоча в суспільстві домінує усталена позиція, що сім'я обмежує свободу особистості, часто гальмує її розвиток, покладає цілий ряд зобов'язань на людину, ускладнює формування успішної кар'єри, тим не менш, людина все рівно рано чи пізно таки створює свою сім'ю.

Створюючи сім'ю, більшість людей в майбутньому бачить її міцною та щасливою. Проте дійсний стан речей свідчить про інше. Згідно із статистикою, на 1000 шлюбів в Україні в середньому припадає 550 розлучень [5]. Окрім того, більшість сімей з тих, які не розлучилися, не є щасливими у своєму подружньому житті, і лише декілька відсотків дійсно задоволені власними взаємовідносинами та бажають передати їх приклад своїм дітям для наслідування.

Отже, одного тільки бажання та прагнення людини бути щасливою у подружньому житті недостатньо для створення міцної сім'ї. Необхідно мати певні уявлення про сім'ю, усвідомлювати принципи, на яких будується справжня сім'я, знати, як працювати над стосунками у сім'ї, а в першу чергу розуміти, що є основою сім'ї, її глибинною екзистенціальною сутністю.

Але ні в школі, ні в вищих навчальних закладах, ні, як не дивно, в батьківській сім'ї людина не отримує цих знань та навичок. Засоби масової інформації, мода, сучасне мистецтво, весь зовнішній світ в цілому сьогодні формують псевдокультуру сім'ї, відмовляються від загальнолюдських моральних принципів, на яких будуються міцні партнерські сім'ї, позбавляючи, таким чином, сім'ю істинного сенсу та знецінюючи її.

В щорічній державній доповіді про становище сімей та стан реалізації державної сімейної політики в Україні зазначено, що головним мотивом вступу до шлюбу сьогодні, на щастя, залишається бажання як чоловіка, так і жінки «жити разом з коханою людиною» [6, с.21], тобто, іншими словами, створюючи сім'ю, двоє людей керуються почуттям любові. Хоча поряд існують й інші мотиви, серед яких не останнє місце займає прагнення до покращення економічного становища особи шляхом укладання шлюбу, можливість виправдати свої статеві відносини, бажання поліпшити житлові умови тощо [6, с.21;7].

Але в цій статті нам вкрай важливо з'ясувати: що означає любити іншу людину, що є сутністю любові, які ознаки має справжня любов, чи є критерії її цінності, глибини. Оскільки лише любов, в справжньому її розумінні, може бути тією єдиною основою, на якій людина може побудувати міцну та щасливу сім'ю, яка буде здатна повноцінно виконувати свої функції та завдання.

Перш ніж ми розпочнемо наші роздуми, наведемо декілька визначень та характеристик, які надають феномену любові сучасні дослідники.

Так, київський філософ Світлана Крилова інтерпретує феномен любові як «найглибше відчуття повноти особистісного буття і переживання цілісності в єднанні з іншою особистістю, світом та Абсолютом. Саме в любові в найбільшій мірі проявляється

принципова відкритість буття людини, яка знаменує вихід поза межі повсякденних та граничних ситуацій в позамежне (метаграничне) буття [8, с.113].

В філософському енциклопедичному словнику, любов трактується як «спрямованість почуття та волі на іншу особистість, людську спільність чи ідею, супроводжувану потребою «віддати себе» улюбленому предмету (...), в емоціональній межі «злитися» з ним» [9, с.327].

Про сутність любові добре сказав А.Екзюпері: «Любити – це означає дивитись не один на одного, а дивитись разом в одному напрямку». «Любити, – писав Л.Толстой, – означає жити життям того, кого любиш». Аристотель казав: «Любити – означає бажати іншому того, що вважаєш за благо, і при цьому бажати не заради себе, але заради того, кого любиш, і намагатися по можливості доставити йому це благо». В.Соловйов бачив у любові спосіб усунення егоїзму в ім'я порятунку та очищення людської індивідуальності: «Ми самі маємо зрозуміти це одкровення і скористатися ним, щоб воно не залишилося скороминущим і загадковим проблиском якоїсь таємниці» [10, с.169].

На погляд автора даного дисертаційного дослідження, сутність подружньої любові найкраще все ж таки відображена у Новому Заповіті, у так званому «Гімні любові»: «Любов довготерпить, милосердствує, любов не заздрить, любов не вихваляється, не пишається, не безчинствує, не шукає свого, не гнівається, не замишляє зла, не радіє з неправди, а радіє істині; усе покриває, всьому йме віру, всього сподівається, все терпить. Любов ніколи не минає, хоч і пророцтва скінчаться, і мови замовкнуть, і знання зникне» [11, с.1306].

Отже, підсумовуючи думки вчених, письменників, а також погляд християнства на феномен любові, можемо сказати, що подружня любов – це вміння відчувати людину, яка поруч з тобою, радіти за неї, разом проживати її радощі й труднощі; це прагнення йти назустріч один одному, відкинувши свій егоцентризм; бажання жити все своє життя заради добра і щастя людини, яку любиш, і, якщо це буде необхідно, готовність віддати своє життя заради неї. Така любов не має кінця; не стає меншою з часом, а навпаки, стає більш міцною та глибокою.

Зрозуміло, що у цьому світі немає нічого ідеального, а отже, не знайти й подружжя, у якому чоловік та жінка кохали б один одного такою ідеальною любов'ю або мали в собі сили безкомпромісно ставити потреби один одного вище за свої власні. Але, уклавши подружній завіт, людина зобов'язана прагнути у своїй сім'ї практикувати любов саме у такому її розумінні. Реалізуючи таку любов, людина стає її носієм у суспільстві, що надає їй можливість для зростання та досягнення запропонованого ідеалу.

В суспільстві існує тверда думка, що з часом любов проходить, яка, на жаль, підтверджена мільйонами розлучень та нещасливих сімей. Важливою тезою автора даного дослідження є те, що любов не проходить, а залишає людину, коли вона перестає на неї заслуговувати, тобто перестає кожного дня працювати над своїми взаємовідносинами та в такий спосіб практикувати любов. Як каже В.Чередниченко, «немає нічого простішого, ніж завоювати кохання, й нічого складнішого, ніж його втримати» [12, с.11].

Любов проходить, на думку Е.Фромма, коли чоловік та жінка починають думати, що через шлюб вони отримали виключне право володіти тілом, почуттями та увагою один одного: «Зараз вже немає потреби нікого завоювати, адже любов перетворилася на щось таке, чим людина володіє, – на свого роду власність. Ані той, ані інший з партнерів вже більше не докладає зусиль для того, щоб бути привабливим та викликати любов, тому обидва починають набридати один одному, і у результаті краса їхня щезає. Обидва розчаровані та спантеличені. Хіба вони вже не ті люди, якими були раніше? Чи не помилилися вони?» [13, с.233].

Відповідно, коли зникає почуття любові, його місце має зайняти щось інше. А вільне від любові місце займають різні життєві випробовування та труднощі (фінансові, матеріально-побутові, психологічні тощо).

Важливо розуміти та пам'ятати, що любити – дієслово активне, воно означає діяти. Основним критерієм в любові є не те, що відчуває або говорить людина, важливо, що вона робить. Жити в любові – важко, це вольове рішення, яке свідчить про готовність людини виявляти любов також тоді, коли немає ніякого бажання цього робити, коли здавалося б все свідчить про протилежне. Жити в любові – означає мати в собі сили прощати та просити вибачення, не дивлячись на те, що не вважаєш себе неправим.

«Любов до кого–небудь, – підтверджує цю думку Е.Фромм, – це не просто сильне почуття, це рішучість, це розумний вибір, це обіцянка. Якщо б любов була тільки почуттям, то не було би підстави обіцяти любити один одного вічно. Почуття приходить та йде. Як я можу знати, що воно залишиться навіки, якщо моя дія не містить розумного вибору та рішення?» [14, с.35].

Отже, почавши практикувати таку любов, якість стосунків в сім'ї незмірно зростає. Крок за кроком кожен з подружжя робить свої стосунки більш яскравими, теплішими; вони стають більш міцними та надійними, тобто більш досконалими. При такому розумінні любові, вона перестає бути обмеженою в часі і триває доти, доки триває фізичне життя людини.

Продовжуючи розкривати сутність феномена любові, слід зазначити значущість її впливу на інші сторони буття людини та соціуму, на більш широкий простір, ніж локальне подружжя. Якщо ми проаналізуємо самих себе, почуття, які ми відчуваємо кожен день, то ми дійдемо висновку, що все в житті так чи інакше залежить від любові. Людина має душевний спокій в тій мірі, в якій вона любить себе та інших. Рівень здоров'я і енергії людини настільки високий, наскільки вона відчуває любов та схвалення по відношенню до себе, а так само й любов та схвалення по відношенню до інших. Комунікація людини з суспільством є гармонійною настільки, наскільки особистість задоволена собою та висловлює свою любов середовищу в якому вона перебуває. Якщо людина займається в житті справою, яка їй подобається, яку вона любить, то і життя приносить їй щастя.

Жодна людина не може дати іншій людині того, чого в неї самої немає або чим вона не володіє. Таким чином, коли один з подружжя не має любові до себе, він не може створити міцну щасливу сім'ю, яка б мала гармонійні відносини і практикувала справжню любов в сім'ї та суспільстві.

При цьому любов людини до самої себе зовсім не означає виявлення якихось егоїстичних проявів. «Справжня любов до себе, – зазначає С.Крилова, – принципово протистоїть егоїзму. (...) Любов до себе дає можливість кожній людині пережити, що окрім тілесності вона має ще духовний та душевний початок, які в єдності становлять особистість» [8, с.114].

Е.Фромм з цього приводу зазначає: «Егоїстична людина любить себе не дуже сильно, а занадто слабо, а насправді вона ненавидить себе. Відсутність ніжності та турботи про себе, які складають тільки окремий вираз творчої спрямованості, залишає її порожньою та фрустрованою. Вона неминуче нещасна і тривожно силкується урвати в життя задоволення, отримання яких сама ж і перешкоджає. Здається, що вона занадто пилькується про себе, але насправді вона тільки робить безуспішні спроби приховати і компенсувати свій провал у справі турботи про своє власне «я» [14, с.36–37].

Ці ідеї любові до себе не можна підсумувати краще, ніж цитуючи на цю тему М.Екгарта: «Якщо ти любиш себе, ти любиш кожну людину так само, як і себе. Якщо ж ти любиш іншу людину менше, ніж себе, то в дійсності ти не досяг успіху в любові до себе, але якщо ти любиш усіх рівною мірою, включаючи й себе, ти будеш любити їх як одну особистість, і особистість ця є і Бог, і людина. Отже, той велика й праведна особистість, хто, люблячи себе, любить всіх інших однаково» [там же, с.38].

Як вже було зазначено, любов дуже тісно пов'язана з поняттям щастя. Філософія, релігія, мистецтво стверджують: не можна бути повністю щасливим, не зазнавши глибоких хвилювань любові. На думку радянського письменника Б.Попова, сутність щастя «як цілісного, узагальненого, інтегрального поняття може бути розкрита через його зв'язок з поняттям найвищої задоволеності життям» [15, с.3]. Під останнім мається на увазі згода людини зі своїм внутрішнім «я». При такій постановці проблеми моменти спільності любові і щастя стають ще яснішими. Поняття щастя містить в собі активну зацікавленість людини світом і виключає байдужість до нього. У стані щастя людина любить мир тою любов'ю, про яку Л.Фейербах писав: «Тільки перейшовши від байдужості до любові, людина мимоволі виголошує: тільки тепер я став людиною! Бо тепер вперше вона стала повною людиною, вперше задовольнила деякий істотний, до цих пір їй не відомий або насильно пригнічуваний потяг своєї природи» [16].

Любов має чудову властивість підвищувати для людини цінність того, до чого вона торкається. Таким чином, любов розкриває новий, більш високий сенс прозаїчної

повсякденності людини. Домашні клопоти, різного роду сімейні труднощі не притупляють усвідомлення людиною свого стану щасливої людини, якщо вона любить і є любленою, якщо несе життєвий тягар з любов'ю і в ім'я любові.

Але як відрізнити глибоке почуття любові від почуття, лише схожого на нього? Складність не тільки в неповторності й багатстві самого почуття любові. Любов нерідко знаходиться поруч з іншими почуттями, наприклад, із симпатією чи закоханістю. Проте справжня любов нічого спільного з цими почуттями не має. «Закоханість, – зауважує Н.Хамітов, – не є любов і завжди носить тимчасовий та минулий характер. У закоханості, яка розцвічує буття і підіймає людину над обрієм щоденності, завжди живе відчуття її завершення» [17, с.229].

Отже, важливо виокремити декілька головних ознак, які відрізняють «романтичну любов» або закоханість від справжньої любові. По–перше, закоханість – це дар. Вона не є наслідком бажання або прагнення особистості, тобто як би людина не хотіла закохатися в ту чи іншу особу, актом своєї волі, їй це не вдається. З іншого боку, людина ніколи не планує закохуватися в когось, це просто відбувається і стає дійсністю. По–друге, закоханість, на відміну від любові, не потребує ніяких зусиль. Що б не робила людина в цьому стані, їй неважко це робити. Закохані не шкодують грошей на подарунки, на щоденні зустрічі один з одним; робота, яка забезпечує добробут людини чи інші її обов'язки якось гублять своє значення в цей період. Закоханим легко робити один для одного речі, які за інших життєвих обставин вони вважали би нерозумними.

По–третє, закохана людина не зацікавлена ні в розвитку своєї особистості, ні в розвитку особистості другої особи. Тобто стан закоханості дає людині відчуття досконалості; закохані вважають, що знаходяться в найвищій точці життєвого щастя, і єдине їхнє бажання – залишатися в цьому стані. Подальший розвиток їх не цікавить.

На відміну від закоханості, справжня любов зростає поступово та найчастіше перевірена щирою дружбою, часом і життєвими випробуваннями. «Усяка перешкода любові тільки підсилює її», – писав В.Шекспір. Французький письменник Р.Бюссі з цього приводу зазначає: «Розлука для любові – що вітер для вогню: слабку вона гасить, а велику роздуває» [18, с.355]. На цю властивість любові звернув увагу К.Маркс. У листі до дружини він писав: «Варто лише простору розділити нас, і я одразу переконуюся, що час послужив моїй любові лише для того, для чого сонце та дощ служать рослині – для росту. Моя любов до тебе, варто лише тобі опинитися вдалині від мене, стає такою, яка вона насправді – у вигляді велетня; у ній зосереджується вся моя духовна енергія і вся сила моїх почуттів. Я знову відчуваю себе людиною в повному розумінні цього слова» [19, с.435].

Одною з найважливіших ознак закоханості, як ми вже зазначали є те, що вона обмежена часом; це почуття скороминуще, швидкоплинне. «Закоханість, – зауважує з цього приводу Н.Хамітов, – як почуття і буття існує в часі, любов же розгорнута у Вічності» [17, с.229–230]. На цій властивості закоханості також акцентує увагу В.Сухомлинський: «Там, де любов виражається тільки в скороминущому зачаруванні зовнішніми рисами, де людина шукає насолоди тільки в красі обличчя, фігури, – неминучі розчарування, «відмінність характерів» [20, с.49].

Згідно з дослідженнями багатьох вчених – американського антрополога Хелен Фішер [21], російського вченого-еволюціоніста Сергія Савельєва [22], британської дослідниці Хеорхіни Флорес, які вивчають біологічну природу любові, період закоханості триває від декількох хвилин до трьох років. Це свідчить про те, що ті граничні, а інколи й позамежні почуття та емоції, які відчувають двоє у період своєї закоханості – охолонуть. В одних ці почуття слабшають протягом місяця–двох, не встигнувши по–справжньому розгорітися, в інших вони можуть тривати довше, але так чи інакше протягом трьох років пристрасть вичерпується, і закоханість має звільнити місце для усвідомленої, продиктованої розумом та волею справжньої любові. Але цю особливість феномена подружньої любові більшість людей не враховує, і коли почуття між чоловіком та жінкою слабшають, їм вже доводиться докладати зусиль, виявляючи свою любов один до одного, стає помітною недосконалість особистостей кожного з них, вони починають думати, що любов минула, що вони помилилися у виборі, і виношують думку про те, що другого разу в кожного з них вийде краще, і вони зможуть знайти справжнє кохання. Але у переважній більшості випадків цього не відбувається.

Вирушаючи на подібні пошуки, не можна виключати, що людина знов знайде багаті трепетом й емоціями почуття, але, не розібравшись з причиною своєї невдачі першого разу, вона, глибоко помиляючись, знову буде називати закоханість любов'ю і з часом знову упригудить підійти до тієї стіни відчуження, від якої ще зовсім нещодавно бігла. Але другого разу біль, розпач, страх самотності будуть тиснути на неї із значно більшою силою.

Так відбувається тому, що більшість людей не готові до подружнього життя, не готові до праці, виконання якої потребує сім'я, якщо ми хочемо бачити її міцною та щасливою. Для формування міцної щасливої партнерської сім'ї людина повинна мати певні уявлення про шлюб, подружні відносини; про сутність та значення любові в подружньому житті; розуміти душу іншої людини, її переживання й прагнення; вміти відрізнити щирі людські цінності від мнимих. Тобто необхідно мати певний рівень етичної і психологічної культури або, іншими словами, певний рівень особистісної зрілості. Цю зрілість неможливо отримати за тиждень чи за рік, вона формується від самого зачаття людини, впродовж цілого її життя. Але питання зрілості – це окрема тема для дослідження.

Отже, підсумовуючи наші роздуми щодо феномену подружньої любові, зазначимо, що людина, яка по-справжньому любить, живе духовно багатим, натхненим життям. Любов будить у ній самовідданість і великодушність; загострює почуття відповідальності за свої дії й учинки по відношенню до любленого. Ця породжена внутрішньою потребою відповідальність непомітно втримує особистість від багатьох егоїстичних вчинків, допомагає відмовитися при необхідності від ряду задовольнень і зручностей, стати цілеспрямованими. Більше того, людина, сильно й глибоко любляча готова на самопожертву заради щастя того, кого вона любить.

Але постає важливе питання: де і в якій спосіб навчитися сповідувати та практикувати таку любов в подружжі? Відповідаючи на це запитання, доцільно згадати слова німецького філософа та соціолога Е.Фромма, якого ми досить часто цитуємо в цій статті. В своїй книзі «Мистецтво любити» він пише: «Перший крок, який необхідно зробити, це усвідомити, що любов – це мистецтво, таке саме, як мистецтво жити: якщо ми хочемо навчитися любити, ми повинні вчиняти так само, як нам доведеться вчиняти, коли ми захочемо навчитися будь-якому іншому мистецтву, скажімо, музиці, живопису, столярній справі, лікарському або інженерному мистецтву. ... Які кроки необхідні для навчання улюбленому мистецтву? Процес навчання мистецтву можна послідовно розділити на 2 етапи: перший – оволодіння теорією, другий – оволодіння практикою. ... Але поряд з теорією та практикою існує і третій фактор, необхідний для того, щоб стати майстром у будь-якому мистецтві, – оволодіння мистецтвом повинно стати предметом найвищого зосередження, не повинно існувати в світі нічого більш важливого, ніж це мистецтво. Це стосується музики, медицини, столярної справи – а також і любові» [14, с. 6].

Отже, якщо подружжя хоче навчитися справжній любові, вони в кожному дні мають проявляти активну зацікавленість життям один одного, пам'ятаючи при цьому, що все потребує часу і, не маючи достатньо терпіння, людина не досягне успіху ані в любові, ані в будь-яких інших важливих складових буття.

Список використаних джерел

1. Трансформація ціннісних орієнтацій сучасної молоді України за роки незалежності, 2011 р. Український інститут соціологічних досліджень [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [// www. uisr.org.ua](http://www.uisr.org.ua).
2. Уявлення про сім'ю та основні життєві пріоритети сучасної української молоді [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [// happy-family.kiev.ua/sotsiolohiya](http://happy-family.kiev.ua/sotsiolohiya).
3. Мацковский М.С., Бодрова В.В. Ценность семьи в сознании различных слоев населения // Семья в представлениих современного человека / Под ред. – Г.А. Заикиной, М.С. Мацковского, Е.В. Фотеевой. М., 1990.
4. Швырков В.Б. Об общечеловеческих ценностях с позиций системно-эволюционного подхода (глазами психофизиолога) // Психол. журн. 1993. Т.14. №6.
5. Природний рух населення у 1992–2010 роках. Дані державного комітету статистики [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [// www.ukrstat.gov.ua](http://www.ukrstat.gov.ua).

6. Щорічна державна доповідь Президентів України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України про становище сімей та стан реалізації державної сімейної політики / Міністерство України у справах сім'ї, молоді та спорту, Державний інститут розвитку сім'ї та молоді. – Київ, 2011. – 224 с.

7. Гендерний паритет в умовах розбудови сучасного українського суспільства. – К., «Столиця». – 2002. – С.76.

8. Хамитов Н., Крылова С., Минева С. Этика и эстетика словарь ключевых терминов. – К.: КНТ, 2009. – 336 с.

9. Философский энциклопедический словарь / Редкол.: С.С. Аверинцев, Э.А. Араб-Оглы, Л.Ф. Ильичев и др. – 2-е изд. – М.: Сов. Энциклопедия, 1989. – 815 с.

10. Соловьев В.С. Избранное / Сост. А.В. Гулыги, С.Л. Кравца; Вступ. ст. А.В. Гулыги; Примеч. С.Л. Кравца. – М.: Сов. Россия, 1990. – 496 с.

11. Біблія / Книги Священного Писання Старого та Нового Завіту. – К.: вид. Київської Патріархії УПЦ КП, 2004. – 1416 с.

12. Чердниченко В.І. Все починається з любові. – Дніпропетровськ: Проміні, 1989. – 150 с.

13. Фромм Э. Психоанализ и религия; Искусство любить; Иметь или быть: Пер. с англ. – К.: Ника-Центр, 1998. – 400 с.

14. Фромм Э. Искусство любви. – Минск: ТПЦ «Полифакт», 1991. – 80 с.

15. Попов Б.О. Взаимосвязь категорий счастья и смысла жизни. – М.: Наука, 1986. – 91 с.

16. Фейербах Л. Сочинения в 2 т. Пер. с нем. / Ин-т философии. – М. Наука, 1995. Т.2 – 425 с.

17. Хамитов Н. Философия. Бытие. Человек. Мир: Курс лекций. – К.: КНТ, Центр учебной литературы, 2006. – 456 с.

18. Чаша мудрости: Афоризмы, изречения, высказывания отеч. и зарубеж, авт. / Композиция В.Воронцова. – М., 1978. – 510 с.

19. Маркс К. Письмо Женни Маркс // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. – 2-е изд. – Т.29.

20. Сухомлинский В.А. Письма к сыну. – М.: Просвещение, 1979. – 96 с.

21. Fisher H. «Why We Love: The Nature and Chemistry of Romantic Love». Paperback, 2005.

22. Савельев С. Возникновение мозга человека. – М.: ВЕДИ, 2010. – 324 с.

Фомин Ф.В. Феномен любви, как экзистенциальная и моральная основа семьи

Основной задачей статьи является попытка разобраться, почему люди вступают в брак, на чем должна строиться счастливая семья, что является ее экзистенциальной сущностью, что значит любить другого человека и какое значение имеет ценность любви в жизни семьи.

Ключевые слова: брак, семья, счастливая семья, супружеская жизнь, любовь, феномен любви, практика любви, влюбленность, романтическая любовь.

Fomin, F.V. The phenomenon of love is as an existential and moral basis of a family

The main objective of this paper is an attempt to understand why people get married, on what basis a happy family must be built, what is its existential essence, what it means to love another person, and what is the value of love in a family life.

Key words: marriage, family, happy family, married life, love, phenomenon of love, practice of love, being in love, romantic love.

Танець як явище людського буття: філософський аналіз

Танець розглядається в найширших онтологічних межах, в його нерозривному зв'язку з танцювальною активністю різних видів земного життя і багатоманітністю форм танцювальної творчості сьогодення.

Ключові слова: *танець, прототанець, танцювальні рухи, танцювальна культура, танцювальні традиції, форми танцю.*

«Ми звикли захоплюватись досвідченими танцюристами: дивуємось, як їхня рука готова створити образ будь-якої речі... Те, чого вони досягли наукою, тварини отримали від природи».

Сенека Луцій. Листи до Луцілія

Актуальність теми дослідження обумовлена нестримним поширенням глобалістичних процесів і відчутним розширенням рамок досліджень сучасної вітчизняної науки в галузі філософії, релігієзнавства, етнології та мистецтвознавства в умовах сучасного полікультурного і полірелігійного середовища. Перехідний період, в якому перебуває українське суспільство, і дезорієнтуюче становище особистості в ньому спонукає науку до переосмислення, переоцінки колишніх і формування нових цінностей і пріоритетів духовного і творчого розвитку.

У працях вітчизняних хореологів кінця XIX ст. – початку XX ст.: російських балетознавців Сергія Худекова [28], Ніколая Вашкевича, Любові Блок [1], Касьяна Голейзовського [6], та українських етнохореографів В.Костіва (Верховинця) та А.Гуменюка танець і танцювальні традиції народу розглядалися переважно у нерозривному зв'язку зі сценічним професійним мистецтвом танцю і, зокрема, як «сировинний» матеріал для подальшого розвитку класичної хореографії. Окремі аспекти українського народного, народно-сценічного танців і танцювальної творчості українців містяться у працях К.Василенка [4], А.Нагачевського, Л.Сабан, О.Сльохіної [9], К.Кіндер [12], Б.Кокуленка [13], С.Легкої [15], Н.Мацієвської [17], О.Мерлянової [18], А.Підлипської [23], В.Шкоріненка [28] та ін.

Огляд основних положень сучасних наукових розвідок дозволив з'ясувати, що в українському науковому колі танець як явище людського буття в повному його значенні ще не був предметом спеціального дискурсу у філософських і релігієзнавчих дослідженнях.

Мета цієї статті – проаналізувати танець як особливий вид діяльності живих організмів, яка конкретизується в наступних завданнях:

- дослідити зв'язок танцювальної активності різних форм життя на землі;
- виявити спільні риси танцю і танцювальної діяльності у тваринному світі та людському житті.

Сучасний російський культуролог–балетознавець В.Ромм зауважив: «Танець найунікальніший прояв людської культури. Проте, через свою складність танець є особливим (своєрідним) закритим світом і при всій [своїй] популярності – одним із складних для наукового пізнання явищ людської культури» [24]. Проте називати танець «закритим світом» можна, коли йдеться про професійні види хореографічного мистецтва: класичний (балетний), балетний (спортивний), модерний (сучасний) і характерний (народно-сценічний). Ці танцювальні підвиди, насправді, «найскладніші для наукового пізнання». Але танець це більш широке і більш об'ємніше лінгвістичне поняття, яке охоплює не лише сценічну класичну хореографію, але й будь-які духовно-тілесні

прояви людського тіла, що виходять за межі повсякчасного буття, відмінні від дій і рухів, необхідних для збереження виду, пересування/переміщення, здобування їжі і виготовлення засобів до існування. Танець «використовує ті ж органи, ті ж кістки і ті ж м'язи, але лише інакше супідрядні і інакше керовані» [2]. Тому найбільшою проблемою для об'єктивного дослідника буде – відокремити побутовий повсякденний рух (ходьбу, біг, стрибки, обертання, нахилання та ін.) від танцювального. Окрім цього, варто пам'ятати, що слово танець є полісемантичним, якщо йдеться про танцювальну активність усіх форм життя на землі. Якщо розглядати танець у найширшому його значенні, то варто було б прислухатися до слів Х.Елліса, який вважав, що найбільш об'єктивнішими і правильнішими ми будемо тоді, якщо [будемо] розглядати не лише життя, але й увесь «Всесвіт як танець» [29].

У своїх «Діалогах» Платон, описуючи походження танцю, між іншим проводить паралель між людиною і твариною. Він наголошує, що молода тварина не може перебувати (залишатися) у стані спокою. Вона стрибає з помітним (видимим) задоволенням, постійно непокоїться... С.Худеков, продовжуючи думку Платона, вказує, що людина діє подібно до тварини, з тією лише відмінністю, що «відтворює рухи осмислено, підпорядковуючи їх ритму і гармонії» [27, с.13–14].

Ч.Дарвін звертає увагу на аналогії у танцювальних традиціях первісних племен із поведінкою тварин: «Самці алігаторів, згідно існуючих описів, б'ються за володіння своїми самками і при цьому ревуць і крутяться, як індіанці під час військового танцю» [7]. У птахів «самці часом доглядають самок за посередництва танцю або химерних кривлянь, що виконуються на землі або в повітрі» [7, с.328].

Танці у світі фауни і у житті племен, що й досі існують в умовах первіснообщинного ладу і кам'яного періоду, були предметом дослідження журналіста–балетомана С.Худекова. Цим танцям від присвятив цілий розділ, попередньо розвівши дефініції «танець» і «пляска» а також – «танець людей» і «танець тварин».

Тенденційною є обов'язкова прив'язка танцю до драматичного дійства та музики – «...танець подібний (близький) до драматичного мистецтва» [27, с.11]. Бо, коли йдеться про танець як про універсальне явище і дійство, то вбачати в ньому драматизовані (театралізовані) риси не доводиться. Відомо, що більшість танців, які виконуються під час народних забав і свят, не мають нічого спільного з балетними драматичними спектаклями: комічними чи трагічними. С.Худеков також привів танець до музики через його зв'язок з ритмом: «Завдяки ритму, який нерозривно пов'язаний з танцем, танець можна зачислити до мистецтв, які споріднені з музикою» [27, с.11]. Але ж відомо, що є й такі форми танцювального дійства (танцювальної творчості), які існують і поза музичним супроводом, і поза ритмом чітко визначеним ритмом. І все це називають «танцем».

Отже, ритмічний музичний супровід – це не обов'язкова танцювальна ознака. До того ж вона відсутня у танці птахів і тварин. Французький етолог Г.Купен у своїй книзі «Мистецтва і ремесла тварин» розповідає про «позашлюбний» танець молоткоголового тінювого птаха Африки (Scopus umbretta), який виконується без будь-якого музичного чи голосового (супроводу): «[Птах], зустрівшись зі своїм родичем..., починає виконувати досить курйозний танець, його «товариш» деякий час повторює ті ж [рухи]; потім обидва птаха розходяться і продовжують свою прогулянку» [14, с.84–85].

На спільних рисах у поведінці представників різних племен і народів у свій час наголошував Ч.Дарвін: «Той, хто уважно прочитає цікаві твори Тейлора і Дж.Леббока, буде, безперечно, глибоко вражений близькою схожістю між людьми всіх рас у смаках, схильностях і звичках. Ця схожість виражається в задоволенні, яке доставляє всім їм танець, груба музика, театральні вистави, живопис, татування та інші способи прикрашання свого тіла; воно виражається, потім, у взаємному розумінні жестів і в однакових виразах обличчя і тотожних нечленороздільних криках при збудженні однакових емоціями» [8].

Отже, танець – це один із найдавніших засобів невербального спілкування, збереження і обміну інформації та почуттів у тваринному і людському середовищі за допомогою жестів і рухів тіла. Танець первісно міг бути найзручнішою «мовою» міжплемінного, міжлюдського спілкування. І лише з часом, із розвитком і вдосконаленням вербальних засобів комунікації, з появою знаково-символічної системи фіксації, збере-

ження і передачі інформації, первісний танець, тобто прототанець почали ускладнювати і поділятися на образний і безобразний вид художньої діяльності і творчості людей. Окрім цього танець поділявся на ритуальний (обрядовий) і позаритуальний, який у науковому середовищі умовилися називати «побутовим». Але навіть сьогодні, якщо людині не вистачає слів для висловлювання своїх думок і почуттів, вона використовує жести і рухи. Коли радість «переповнює душу» – вона стрибає і кружляє. «Коли якесь видовище чарує або вражає дикуна, він танцює або співає, даючи тим самим вихід своєму здивуванню (захопленню); людина ж цивілізації, відгукуючись на красу або диво, яке дуже сильно його вражає (хвилює), нездатна витягувати з себе нічого, окрім епітетів» [2].

Деякі види тварин (для прикладу, собаки) також радість супроводжують стрибання і кружлянням у різні сторони.

Ці первинні рухи, і жести лягли в основу зооморфних (тваринних, пташиних) і антропоморфних танців світу, іншими словами стали основою антропоморфного прототанцю. І якщо, з плином часу, у людському світі первісні танці відчутно змінилися, то у тваринному середовищі «танець» так і залишився незмінним, з чітко визначеними функціями, – як спосіб зваблювання представниць протилежної статі – самок. Тому такі «танці» логічніше було б назвати «зваблювальними» чи «парувальними». Називати їх «брачними» чи «шлюбними» було б неправильно, бо у тваринно-пташиному світі не існує ритуалізованих шлюбів (і браків) у людському розумінні і значенні цього слова. Таку поведінку тварин деякі етологи, які сповідують антропоцентричні ідеї і цінності, все ж не наважуються називати «танцями», визначають її як «шлюбні ігри» [10, с.95–117].

Варто зазначити, що запозичення елементів танцювальної активності та рухово-кінетичної складової танцювальної діяльності відбувалося лише в напрямку: від світу тварин – до світу людей. Танці, яким «ударами і упроголодь» [22] люди навчили тварин для своїх забав і веселощів, не є предметом цього дослідження.

Предметом нашого дослідження є рухи і природне поведіння (біг, кружляння навколо своєї осі, різкі фіксовані повороти голови і розмахування крильми), які люди перейняли від представників тваринного і пташиного світу. Бо танці з вмістом цих рухів в сучасній науці називають «тотемними» чи ритуальними танцями. Загальновідомо, що рухи і хода фламінго стали взірцем для появи народного танцю (танцювального стилю) фламенко і військових парадних маршів.

На очевидний зв'язок танцювальної творчості людей із рухами світу фауни, науковці намагалися зайвий раз не акцентувати увагу, а поширювали думки про суттєву відмінність мистецтва танцю людей від «ігрової активності» тваринного світу. Та, коли йшлося про оригінальний (особливий) невербальний спосіб поширення відомостей за допомогою рухів, то, навіть, відомий російський етолог З.Зоріна погодилася називати їх «танцем бджіл». Цьому танцю вона присвятила цілий підрозділ підручника «Основи етології та генетика поведінки».

Коли бджола знаходить нове джерело нектару, вона повертається до вулика і, якщо нектар недалеко, здійснює круговий танок, повідомляючи своїм подругам місце розташування нектару. Інші бджоли приєднуються до цього танцю, відчувши запах нектару на тілі бджоли-розвідниці. Якщо ж нектар знаходиться на відстані більше 90 м від вулика, то бджола-вісниця здійснює танець-вісімку, похитуючи черевком під час прямолінійного руху на перетині двох кругів [5, с.345].

Сам факт здатності бджіл передавати інформацію про місце масового цвітіння і наявності у бджіл-розвідниць стереотипних [багаторазово] повторюваних рухів, зафіксований ще у 1788 р. Шпітцнером, проте К.Фріш вперше досліджував це явище саме як «мову». Він показав, що бджоли використовують різні відповідно до обставин способи дистанційного наведення: простий круговий танець передає інформацію про те, що саме потрібно шукати в межах 100 метрів. Якщо ж необхідно мобілізувати бджіл на віддалений пошук, розвідниця виконує всередині вулика, на сотах, вихляючий танець, чимось схожий зі східним жіночим танцем живота.

«Таким чином, – підсумовує З.Зоріна, – за висловлюванням О.Меннінга (1982), «світ вимушений був визнати, що передавати інформацію в символічній формі може

не лише людина – це здатна зробити таке скромне створіння, як бджола». Розшифровка цієї мови до цих пір не завершена» [11, с.128–130].

Один із послідовників Фріша М.Ліндауер показав, що бджоли використовують візуальні компоненти танцю для передачі відомостей не лише про їжу, але й для вказівки відповідного місця для життя.

До речі, за дослідження і декодування символічної «мови танців» медоносних бджіл Карл фон Фріш у 1973 році отримав Нобелівську премію.

Примітно, що у кожного «танцюючого» виду тваринного світу танці і танцювальні рухи відмінні: мають свою структуру і набір рухів, які передаються наступним виводками переважно спадково.

В природному середовищі (без особливого навчання) «танцюють» і найбільші живі організми суходолу – слони, і невеличкі комахи – бджоли. Загалом танці у тваринному світі – одноманітні (безобразні), засновані на стрибках, біганні, кружлянні, погойдюванням і потрясанням тулуба чи шиї, різких поворотах голови та ін. Однак в той же час «танець» бджіл науковці визнали «комунікативним» [21].

Така особливість «невербального» інформаційного танцю існує також у людей поряд з мовою. Більшість племен, що донедавна жили і навіть сьогодні живуть в умовах первіснообщинного ладу, свої релігійні і світські міфи (легенди) зберігають і відтворюють у малюнках і ритуальних танцях. Цими ж способами вони передають давні легенди наступним поколінням.

За свідченням Л.Моргана, танці у американських тубільців були формою культу і складали частину церемоній при всіх релігійних святах. На жодному іншому континенті танці не отримали такого специфічного розвитку. В усіх племенах було від десяти до тридцяти видів танців, кожен з особливою назвою, особливими піснями, музичними інструментами, рухами, фігурами і костюмами танцюристів. Деякі (наприклад, військовий танець) були загальними у всіх племен. Були також танці, які вважалися власністю окремих родин або ж особливих племінних угруповань. Їх могли вивчати і виконувати лише посвячені. Танці племен дакота, крі, оджибве, ірокезів та індіців-пуебло у Новій Мексиці подібні за характером, рухами, малюнком (фігурами) і музикою; те ж саме стосується і відомих танців ацтеків [19, с.70].

І, якщо у звичайних рухах людей і тварин С.Худеков вбачає подібність і тотожність, то останніх (тобто, тварин) дослідник однозначно «позбавляє» відчуття і почуття краси, відстоюючи у такий спосіб антропоцентричні принципи, сформовані у попередні століття: «Людина рухається з необхідності або для задоволення суто інстинктивних потреб. У такому становищі людина нічим не відрізняється від тварин. Але у тварини, позбавленої свідомості краси, немає і задатків до розвитку у себе, тих умов, з яких створилося мистецтво у всіх його всіляких проявах» [27, с.11].

Важко погодитися з дослідником стосовно, спостерігаючи за плавними поважними рухами пишнхвостих павичів чи стрибучими дрібними танцями «райських птахів», які і своїм «танцем, і своїм співом і своїм, нарешті, зовнішнім виглядом активно намагаються «сподобатися» потенційній партнерші. Якби ці птахи не розрізняли кольорів, і не мали природного, тобто вродженого відчуття краси і прекрасного, то й не мали б гарного яскравого багатобарвного оперення, яке дивує і приваблює навіть людей. До того ж, птахи-шалашиники, яких можна зустріти в Австралії і на островах Нової Гвінеї, будують «альтанки» і «танцювальні майданчики» різних видів. Схильністю до будівництва прикрашених майданчиків відрізняються 14 з 18 видів цих птахів. У 1835 р. орнітолог Дж.Гульд встановив, що це зовсім не колиски для потомства, а своєрідні «палати одруження», призначені для церемонії залицяння і парування. А родинні гнізда для майбутнього виводку паганають не самці, а самки [26]. Отже, відчуття краси притаманне також і «нижчим» формам життя на землі і це жодним чином не принижує і не применшує значення такого ж почуття і відчуття у людей.

Людство «приречене» постійно використовувати у своїй танцювальній творчості зооморфний чинник, запозичений ще на ранніх етапах формування танцювального мистецтва, коли ці танці були відображенням життя і поведінки племінних тотемів та інших представників навколишньої фауни.

Навіть, у танцювальних рухах і жестах сучасного класичного танцю вагоме місце займають рухи тваринно-пташиного походження. Подібних зооморфних рухів

достатньо і в різних видах бально-спортивної хореографії європейського та латиноамериканського напрямків. Широко розведені руки і різкі уривчасті жести руками асоціюються у багатьох національних танцювальних культурах, як відображення рухів, пташиних крил чи гілок дерев, пелюстків квітів і трав, рухів плазунів (змій) і т.д. Високі і широкі стрибки світоглядно перейняті також від тварин і птахів. Тому нечасно можна почути поетичне порівняння професійно досконалого стрибка танцюриста з «польотом». Навіть підігнуті (підібрані) під себе ноги під час виконання високого стрибка мають прозорі назви «яструб» і «голубець» (за схожістю). Танцювальні жіночі рухи також часто порівнюють з рухами (ходою і бігом) граційних, гнучких і швидких представників зооморфного світу: пантер, кішок, ланей, косуль, кізочок та ін.

Таких аналогій, насправді ж, у назвах і формах танцювальних рухів чимало. Зауважимо, що ми в цій статті, усвідомлено уникаємо аналізу тих танців, у яких зооморфний чинник є штучним і відображає лише сценічний задум конкретного автора-постановника. А зосереджуємо головну увагу на танцях, які на ритуально-релігійному та світоглядно-міфологічному аспекті відображають зовнішній вигляд і природні рухи представників тваринного світу.

Помічено: чим більше народ у своєму поступальному розвитку втрачає прямі зв'язки з природним середовищем, в якому тисячоліттями жили предки, тим швидше він у своїх традиційних танцях позбувається зооморфних елементів. Для прикладу, у слов'ян, зокрема й українців, у національних традиційних танцях переважають, пригупування (вистукування), підстрибування, присідання і обертання, які асоціюються з жодним рухом представників тваринного світу. Подібне становище у традиційному танцюванні спостерігаємо у багатьох європейських народів. Інша картина у східних та південних народів, у яких ще й досі існує танцювальна традиція, зароджена у далекому минулому в умовах панування магічного і міфологічного світогляду. В релігійних пантеонах таких народів є обожнювані тварини або зооморфні істоти. У таких народів повного відчуження від тваринного світу і «штучного» відособлення не сталося. Тому й не дивно, що у звабливих, оргієстичних рухах східних жіночих танців навіть сторонній спостерігач без проблем помітить асоціації з рухами різних видів змій та інших представників тваринного середовища.

У слов'ян же протягом останнього тисячоліття був перерваний прямий зв'язок з танцями первісного дохристиянського минулого. Тому й танці слов'янських народів останніх століть ми не можемо свідомо називати предковичними. Відомий російський дансолог середини ХХ ст. Кас'ян Голейзовський припустив, що «непримиренна боротьба християнства з язичництвом, яка носила жорстокий і гострий характер, відбилася на загальному устрої російського життя. Це серйозним чином позначилося і на російській хореографії, проте вона вийшла з боротьби оновленою, відродилася і прийняла більш організовані форми, поступово втративши первинну стихійність» [6, с. 7]. І, хоча, балетознавець аналізує стан російської традиційної танцювальної культури, але цей висновок очевидно може характеризувати історичне становище танцювальної творчості майже всіх слов'янських народів, які перебували в спільному світоглядно-релігійному просторі переходу від язичництва до християнства.

Ми не певні, що мова може йти про «оновлення» чи «відродження» танцювальних традицій після поширення християнського обряду (культу) і світогляду, в якому жодного місця танцювальній діяльності і творчості не передбачалося. Швидше всього, з кожним новим століттям танець ставав більш статечний, спокійніший і врівноважений. А будь-які прояви шаленості і «безбашеності» зникали з пізніших зразків традиційної пляски. Що втратило і що, насправді, набуло хореографічне мистецтво після доби двовір'я, можна аргументовано говорити тільки після особливих детальних досліджень та ґрунтовного неупередженого аналізу свідчень багатьох міжгалузевих наук. Натомість, досі у словниках епітетів танцювальної діяльності росіян можна зустріти особливі і, навіть, безпредметні епітети до танцю: «Беззаботный, бойкий, бравый, буйный, быстрый, головокружительный, горячий, грубый, дикий, жизнерадостный, задорный, залихватский (разг.), замысловатый, захватывающий, знойный, лихой, неистовый, необузданный, огневой, развеселый (разг.), раздолбный (разг.), размашистый, раскованный, резвый, резкий, самозабвенный, сладострастный, страстный, стреми-

тельный, сумбурный, торопливый, увлекательный, удалой, ухарский (простореч.), хаотический, хаотичный, энергичный и т.п. [25]».

Особливої «мови» рук (на зразок мови глухонімих – рухів руками і долонями і пальцями) в народній традиції ми досі не зустрічали. До того ж, руки у танці загалом «заважали». Тому жінки в російському фольклорному танці часто використовували хустинки і хустки, а чоловіки закладали руки за голову, за пояс, за спину. В українських неценічних традиційних танцях жінки клали руки на пояс, складали навхрест перед собою; гуцулки трималися за кептарик чи опускали донизу. Танці козаків та опришків також не відзначалися особливими рухами рук, якщо в руках не було зброї (шаблі) чи бартки (топірця). Руки, найчастіше, слугували для утримання рівноваги під час швидких обертань, підстрибувань і глибоких присідань. На відміну від традиційних танців Азійського культурного регіону (наприклад, Індії, Китаю та Японії), слов'янські, зокрема, українські фольклорні танці є переважно танцями для ніг. Танці сценічного існування, в яких руки задіяні майже у кожному танцювальному русі чи «комбінації», вже не є ні традиційними і народними, бо створені професійними хореографами, тому не підлягають аналізу у цій статті.

Якщо в минулому люди переймали «рухи» від світу природи і світу тварин, чітко усвідомлюючи і аналізуючи походження кожного руху і фігури, то вже сьогодні представники цих народів, забувши предківські звичаї, почали переймати танцювальні традиції (інколи нескладні танцювальні композиції і найпростіші танці) в інших народів, навіть не усвідомлюючи значення того чи іншого руху, того чи іншого елементу і жесту.

Більше того, в умовах майже повного відчуження від світу обожнених тварин і первісного тотемного світогляду, люди зберегли вміння і задатки відтворювати незвичні рухи різних штучних механізмів, роботів і «гуманоїдів».

Першими звернули увагу на новітні незвичні тенденції технізації, «машинізації» в інтернаціональній танцювальній та музичній культури ідеологи і шанувальники пролетарської культури А.Луначарський і М.Горький. Аналізуючи нові «буржуазні» танці фокстрот і чарльстон, А.Луначарський непокоївся: «Навіть тепер ми бачимо в області танцю – танець машин, в області всіх мистецтв – конструктивізм» [16, с. 674].

З того часу пройшло близько півстоліття. Кібернетики створили людиноподібних роботів, які здатні майже точно копіювати примітивні антропоморфні рухи танців людей. І з кожним роком ці кіборги набувають більшої схожості із звичайними людьми за зовнішньо-кінетичними ознаками і можливостями, задатками і «навичками». Вже сьогодні «ламані» та «рвані», переривчасті і сіпані (смикані) рухи кібернетичних «організмів» стають новим джерелом поповнення танцювальної лексики глобалізованого суспільства, нових танцювальних стилів і жанрів. Тіло, виховане на рухах сучасних кібергізованих танцювальних стилів, важче сприймає рухи народно-сценічних, бальних і класичних танців, які нині перейшли у розряд спеціальних стилів танцювальної еліти.

Таким чином, зменшується питома вага традиційних стилів і зразків у танцювальному мистецтві сучасних народів на користь інтернаціонального механізованого, уніфікованого, рафінованого танцю, позбавленого національних ознак. Деякі танцювальні стилі, які були створені в урбанізованому афроамериканському соціумі (переважно криміналізованих низів мегаполісів), нині перетворилися у інтернаціональні танцювальні стилі і жанри, притаманні багатьом сучасним цивілізованим народам світу.

Згідно з дослідженнями Л.Моріної «в цілому, епоха характеризується вибухом масової танцювальності, підвищенням ролі побутових танців в структурі маскульту. Танець став органічною частиною нашого життя. Він – дозвілля і спорт, він видовище і релаксація, він стрес і терапія. Танець є ефективним засобом інкультуризації людини, універсальною мовою спілкування, важливим важелем у формуванні ідеалів, цінностей, внутрішніх і зовнішніх ознак людини» [20].

Отже, танець був невід'ємною і необхідною ознакою будь-якого людського суспільства протягом всього свідомого існування людства. Більша частина первісних релігійних, зокрема, тотемних танців були відтворенням і відображенням рухів і поведінки обожнюваних священних тварин і обожнюваних природних стихій і процесів, які відбувалися в навколишньому природному середовищі. Якщо в минулому

міфологічно-релігійний світогляд народу гарантував збереження і «консервацію», канонізацію і регламентацію народної танцювальної традиції і культури, то вже сьогодні, в умовах деміфологізації і дерелігієзації світогляду, секуляризації та атеїзації суспільства стали головною причиною змін і модернізації танцювальних традицій і появи нових танцювальних стилів, що вийшли за рамки ментально-темпераментних особливостей кожного конкретного народу і його національної культури. З часом вплив глобалізаційних процесів буде лише збільшуватися і розширюватися. Стримувати ці процеси можна буде лише за допомогою авторитарних і тоталітарних методів і режимів. В іншому ж випадку денаціоналізація суспільства і, особливо, підростаючого покоління, буде тільки поглиблюватися з кожним наступним десятиліттям. Це, неомінно, вплине на уніфікацію і універсалізацію танцювальної культури народів світу і на духовно-фізичне здоров'я людства.

Особливості буття і розвитку світового танцювального мистецтва і танцювальної культури кожного окремого народу неможливо об'єктивно дослідити і виявити без глибинного аналізу танцю як феномену людського духу і світоглядної рефлексії. Тому філософське переосмислення танцювальної діяльності людства з релігієзнавчого, мистецтвознавчого, культурологічного поглядів допоможе об'ємно і об'єктивно дослідити танець в його найрізноманітніших формах і традиціях, причини сучасних проблем і кризові процеси у танцювальній творчості, передбачити майбутнє танцювальної культури світу загалом.

Список використаних джерел

1. Блок Л. Классический танец / Любовь Блок. – М.: Искусство, 1987. – 556 с.
2. Валери П. Душа и танец / Поль Валери // Валери П. Об искусстве. – М.: Искусство, 1976.
3. Васильева-Рождественская М. Историко-бытовой танец: учебное пособие // М. Васильева-Рождественская. – М.: Искусство, 1987. – 382 с.
4. Василенко К. Лексика українського народно-сценічного танцю: автореф. дис. ... д-ра мистецтвознав.: 17.00.01 / Кім Василенко; Київ. держ. ун-т культури і мистецтв. – К., 1998. – 41 с.
5. Гнатик Л. Комунікація: походження, типологія, функції // Науковий вісник НЛТУ України. – 2011. – Вип. 21.10. – С. 343–353.
6. Голейзовский К. Образы русской народной хореографии / Касьян Голейзовский. – М.: Искусство, 1964. – 367 с.
7. Дарвин Ч. О происхождении видов путем естественного отбора или сохранении благоприятствуемых пород в борьбе за жизнь / Чарльз Дарвин // Дарвин Ч. Сочинения. – М., 1939. – Т.3. – С.328.
8. Дарвин Ч. Происхождение человека и половой подбор // Чарльз Дарвин; [пер. проф. И.Сеченова]. – СПб., 1896. – 446 с.
9. Єльохіна О. Проблеми розвитку танцювального мистецтва України. Період Київської Русі: автореф. дис... канд. мистецтвознавства: 17.00.02 / Олена Єльохіна; НАН України, Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського. – К., 1996. – 25 с.
10. Зорина З. Игры животных // Мир психологии. – 1998. – №4. – С.95–117.
11. Зорина Зоя. Основы этологии и генетики поведения / З.Зорина, И.Полетаева, Ж.Резникова. – М.: Высшая школа, 2002. – С.128–130.
12. Кіндер К. Семантика пластичних символів народної танцювальної культури українців: автореф. дис... канд. мистецтвознавства: 17.00.01 / Карина Кіндер; Київський національний ун-т культури і мистецтв. – К., 2007. – 19 с.
13. Кокуленко Б. Фольклорні традиції в народно-сценічному танцювальному мистецтві Кіровоградщини: автореф. дис. ... канд. мистецтвознав.: 26.00.01 / Борис Кокуленко; Київ. нац. ун-т культури і мистецтв. – К., 2010. – 20 с.
14. Купэн Г. Искусства и ремесла у животных / Г.Купэн; [пер. с фр. М.Жихаревой]. – СПб., 1910. – 266 с.
15. Легка С. Українська народна хореографічна культура XX століття: автореф. дис... канд. іст. наук: 17.00.01 / Світлана Легка; Київ. нац. ун-т культури і мистецтв. – К., 2003. – 20 с.
16. Луначарський А. Культура буржуазная, переходная и социалистическая / Анатолий Луначарский // Луначарский А. Собрание сочинений: В 8-ми т. – М., 1963–1967. – Т.7. – С.674.

17. Мацієвська Н. Хореографічна лексика сучасної російської мови у системно-семасіологічному та лінгвокультурологічному аспектах: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.02 / Наталія Мацієвська; Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. – К., 2003. – 17 с.

18. Мерлянова О. Жіночі танці в українській народній хореографії: автореф. дис. ... канд. мистецтвознав.: 26.00.01 / Ольга Мерлянова; Київський національний ун-т культури і мистецтв. – К., 2009. – 19 с.

19. Морган Л. Древнее общество / Льюис Морган. – Ленинград, 1935. – С.70.

20. Мори́на Л. Танец в системе массовой культуры [Электронный ресурс] / Лариса Мори́на // http://anthropology.ru/ru/texts/morina/masscult_18.html

21. Научно-технический энциклопедический словарь // <http://dic.academic.ru/contents.nsf/ntes/>.

22. Ницше Ф. Так говорил Заратустра. Книга для всех и ни для кого / Фридрих // Ницше Ф. Сочинения: В 2-х т. – М.: Мысль, 1990.

23. Підлипська А. Народна хореографічна культура кримських татар XIX – першої половини XX століття (до 1941 р.) у Криму: дис... канд. мистецтвознавства: 17.00.01 / Аліна Підлипська; Київський національний ун-т культури і мистецтв. – К., 2005. – 165 арк. – арк.151–165.

24. Ромм В. Палеохореографія і фантастичні гіпотези [Електронний ресурс] / Валерій Ромм // <http://slavzso.narod.ru/6/Romm.htm>

25. Словарь эпитетов [Электронный ресурс] // <http://www.slovopedia.com/24/210/1648474.html>

26. Феоктистова Н. О зубастых строителях и птицах из Эдема / Наталия Феоктистова // Биология. – 2001. – №4 // <http://bio.1september.ru/articlef.php?ID=200100401>

27. Худеков С. Искусство танца: История. Культура. Ритуал / Сергей Худеков. – М.: Эксмо, 2010. – 544 с.

28. Шкоріненко В. Народний танець у традиційній і сучасній культурі України: автореф. дис. ... канд. мистецтвознавства: 17.00.01 / Валерій Шкоріненко; Державна академія керівних кадрів культури і мистецтв. – К., 2003. – 18 с.

29. Ellis H. The Dance of Life [Электронный ресурс] / Havelock Ellis. – N.Y., 1929 // <http://www.nalanda.nitc.ac.in/resources/english/etext-project/sociology/danceoflife/chapter1.html>

Богород А.В. Танец как явление человеческого бытия: философский анализ

Танец рассматривается в самых широких онтологических пределах, в его неразрывной связи с танцевальной активностью разных видов земной жизни и многообразием форм современного танцевального творчества.

Ключевые слова: танец, прототанец, танцевальные движения, танцевальная культура, танцевальные традиции, формы танца.

Bogorod, A.V. Dance as phenomenon of human life: philosophical analysis

Dance is examined in the widest ontological bounds, in his indissoluble connection with dancing activity of different types in earthly life and its multisided forms in contemporary dancing art.

Key words: dance, protodance, dance moves, dancing culture, dancing traditions, forms of dance.

Основні сфери душі

Аналізуються основні сфери душі: воля, емоції, пам'ять, інтелект, уява – та їхній вплив на прийняття людиною рішень.

Ключові слова: душа, пам'ять, емоції, інтелект, уява, воля, віра, рішення.

Дух, душа і тіло. Питання взаємозв'язку душі і тіла, духу і тіла, душі і духу є найбільш важливими у людській культурі. Цей взаємозв'язок має безпосередній вплив на розвиток світоглядів людини, народів і цивілізацій. Він не тільки осмислюється у різноманітних дослідженнях, а й пояснюється богословською літературою впродовж розвитку всієї європейської культури і філософії, починаючи з Платона й Аристотеля, знаходячи свій розвиток у християнській філософії та різноманітній літературі середньовіччя і Нового часу.

Подібно до тіла людини, яке складається частин (голова, тулуб, руки, ноги тощо), душу можна окреслити основними її сферами. Це – воля, емоції, пам'ять, інтелект і уява. Цей симбіоз сфер душі бере участь у прийнятті людиною багатьох рішень. А залежно від прийнятих рішень розвиваються події в особистому житті людини, в сімейному, в родинному, в суспільному, в країні та у світі. Формуються погляди, ставлення до різних процесів і до життя в цілому. «Досвід життя, боріння духу творять образ людини. Людина не є остаточно готовою й закінченою істотою, вона утворюється і твориться в досвіді життя, у випробуваннях своєї долі», – писав М.О. Бердяєв [1, с. 15]. Наприклад, чоловіку запропонували взяти участь у фінансовій піраміді. Схема зрозуміла, прибутки великі, є вільні кошти і бажання взяти участь. Він знає, що багато хто втратив свої заощадження, беручи участь у таких сумнівних операціях, але і багато хто збагатився. Чоловік думає, що в нього є чимало шансів збагатитися, і відмовляється.

Що відбувається в цьому та інших випадках? Як задіюються сфери душі? Як пише професор В.Ф. Войно-Ясенецький: «По представлению физиологов, деятельность сознания, т.е. психическая деятельность, должна быть представляема как колоссально сложная система безусловных и условных рефлексов, прежде возникших и постоянно вновь образующихся, как огромная цепь восприятий, приносимых рецепторами в мозг, подвергающихся в нем анализу для выработки ответной двигательной реакции» [2, с. 149]. Очевидно, є емоції, пам'ять відтворює необхідну інформацію, задіюється інтелект, який допомагає прийняти рішення, уява моделює можливі результати, і врешті волею людина приймає рішення. «Мысль всегда сопровождается чувством, чувство и воля – мыслью, а чувство – волевыми движениями; акты воли всегда связаны с чувством и мыслями; комплекс этих одновременно протекающих актов сознания определяет состояние сознания. Эти состояния сознания непрерывно изменяются, ибо акты сознания находятся в беспрерывном движении. В актах и состояниях сознания всегда участвует дух наш, определяя и направляя их. В свою очередь, дух растет и изменяется от деятельности сознания, от его отдельных актов и состояний. Таково наше представление о полноте психической деятельности человека» [2, с. 151].

Метою статті є аналіз основних сфер душі: волі, емоцій, пам'яті, інтелекту, уяви – та їхнього впливу на прийняття людиною рішень.

Питання «як жити?» ставить перед собою кожна людина. Ставить не раз, а ставить часто, деколи щоденно, а буває, що і декілька разів на день. Навколишній світ пропонує безліч варіантів і масу можливостей. Як шукати відповідь, чим керуватися? Хтось керується своїм розумом, хтось прикладом інших людей, хтось порадою друзів чи батьків тощо. А якою є ймовірність того, що за такого підходу до вибору способу життя і його наповнення людина вибирає настільки оптимально, що з плином років, наприклад, будучи вже в зрілому віці, має всі підстави сказати, що дуже добре в житті все вибирала, оскільки сьогодні відчуває себе повноцінно щасливою людиною, має мир і спокій в душі і загалом може бути прикладом для інших? Які шанси на такий резуль-

тат? Мізерні і фактично нульові! Чому? Тому що часто людина ставить перед собою неправильну ієрархію питань. Перш ніж шукати відповідь на питання «як жити?», потрібно поставити питання «для чого жити?». Для чого ти живеш? Коли зрозумієш для чого, то будеш знати, як жити!

Різні філософії і вірування дають відповіді про сенс життя. Чотири релігії світу засновані на особистостях – християнство, іслам, конфуціонізм і буддизм, а всі інші на філософіях. «Совість кожної людини, яка має сміливість поставити перед собою найістотніші запитання стосовно людського існування, а особливо про суть життя, страждань та смерті, повинна відповісти словами правди, що на увесь голос заявив святий Августин: «Ти створив нас для себе, Господи, й наше серце неспокійне аж до тієї миті, поки не спочине в Тобі». Таким чином, й сучасний світ дає більш ширші та живіші свідчення духовного й позасвідомого бачення життя, відновлення релігійного пошуку, повернення до поняття святості та до молитви, потреби бути вільними у визнанні Імені Господа» [5, с. 12].

Духовне життя людини є неzapеречним фактом. В «Читаннях про боголюбство» В.С. Соловйов писав: «Просте, для всіх зрозуміле, можна сказати, тривіальне вирішення добра від зла, істинного від хибного, прекрасного від потворного, це вирішення передбачає визнання об'єктивного та безумовного начала в цих сферах духовного життя... Поза всяким сумнівом, дійсність безумовного начала, як існуючого в собі самому незалежно від нас, – дійсність Бога... не може бути виведена з чистого розуму, не може бути доведена суто логічно» [3, с. 32]. Тому неможливо претендувати на об'єктивність та правильність аналізу думок, рішень, процесів, загалом будь-яких подій, відкинувши зв'язок з духовним началом людини.

Спробуємо осмислити визначення і значення сфер нашої душі.

Пам'ять можна розділити на три складові – індивідуальна, колективна (історія країни, культури, цивілізації тощо) та глобальна (сучасний інтернет). Сучасна людина повинна розуміти: якщо не вистачає особистої пам'яті, то потрібно користуватися іншими її видами, оскільки ці знання впливають на наші рішення.

Пам'ять є добрим помічником повертатися в минуле. Потрібно лише згадати навіть якийсь незначний епізод, і пам'ять тебе поверне у ті обставини на багато років назад. Пам'ять – це те, що ніким і нічим не стирається. Пам'ять – це те, що може повернути тебе в приємний і не особливо приємний період. Це те, на чому ми росли, розвивалися, на чому побудована наша культура, традиції й обряди. Наша пам'ять є продовженням майбутнього нашої країни, прийдешніх поколінь і світу в цілому. Чим більше ми пам'ятаємо, тим більше вчимося (вчимося або відкидаємо приклади свого життя, своїх батьків). Тому пам'ять реду є особливо важливою для нащадків цього роду.

Пам'ять переносить нас. Часто люди думають: «Ліпше б я цього не пам'ятав, я б стер це з своєї пам'яті», – не замислюючись, що на цьому моменті можна було б багато чого навчитися і здобути. Така думка хибна, тому що коли людина оступилася, то це повинно бути стимулом для вдосконалення, переосмислення і як наслідок – зміни особистості в кращу сторону.

Уява – це здатність прогнозувати й уявляти різноманітні події. Уява часто обмежена, коли в людини багато негативного досвіду в житті.

Емоції і почуття – це рушійна сила, яка виникає і спонукає до якихось дій і вчинків. Почуття людини – це наслідок спонтанної реакції на подію, особу, обставини тощо. Вони виникають незалежно від людини, оскільки є частиною нашої особистості. Як відомо, почуття поділяються на приємні і неприємні. Неприємні почуття часто заважають детальному розгляду всіх обставин, людині важко правильно розставити пріоритети, і тому часто виникають міжособистісні конфлікти. Натомість приємні почуття і емоції, як правило, позитивно впливають на розвиток будь-якої ситуації.

Інтелектом можна назвати накопичені за період життя вміння, навички, знання та здібності, які допомагають правильно розставляти пріоритети. За допомогою інтелекту здійснюється аналіз причинно-наслідкових зв'язків, людина мислить. Інтелект існує від народження. Його необхідно розвивати використовуючи при цьому пам'ять, аналізуючи і переживаючи факти. Говорячи про інтелект і розум, необхідно згадати і про мудрість. Мудрість далеко не завжди є наслідком розуму. Можна бути дуже розумним, маючи відповідну освіту, але часто приймати немудрі рішення. Відповідно і навики – мудрі

рішення не завжди є наслідком великої кількості знань та інтелекту. Мудрість – це найперше здатність розрізнити, що добре, а що погане. Сьогодні це з особливу актуальним. Упродовж історії людства зло завжди було видимим, а в ХХІ столітті зло приймає інші форми, дуже часто воно «гуманне», людиноцентричне. Правами і свободами людини стираються межі, переходячи які, людина зазнає шкоди аж до самознищення.

Воля – це здатність людини приймати рішення актом своєї волі. Сила волі формується, вона передбачає осмислені дії і повинна приносити людині почуття свободи.

Розмірковуючи про сфери душі, необхідно зазначити про вплив віри людини на прийняття нею рішень. Віра – це дар, який не лише показує людині любов Бога і силу цієї любові, але який також вимагає відповіді. Віра визначає пріоритети та ієрархію цінностей, що в свою чергу суттєво впливає на будь-яке рішення. Неможливо знайти відповіді на питання, яке ставить нам життя, і бути прикладом для інших без розуміння того, що Бог, створюючи людину, приготував для неї дуже конкретне місце в світі, яке ніхто не спроможний зайняти, і конкретне завдання, яке лише ця людина, а не хтось інший, повинна виконати. Віруюча людина, життя якої супроводжується молитвою (а це не що інше, як розмова з Богом), має здатність приймати життєві рішення, будучи «веденою» Богом (Святим Духом). Зокрема, пам'ять має здатність проявлятися в молитві, оскільки пам'ять – це один із дарів Бога. Особливо важливо зазначити, що це не думка автора, а практичний досвід величезної кількості віруючих людей, підтверджений різноманітними свідченнями і фактами, зібраними впродовж тисячоліть. Це «ведення» часто є визначальним у поведінці та рішеннях людини. Проводячи не раз дослідження на цю тему з різними аудиторіями, ми озвучували якусь правдиву життєву ситуацію і пропонували визначитися учасникам у їхньому особистому виборі стосовно цієї ситуації. Отримані відповіді виявляли чимало варіантів розвитку подій. Але, як правило, кінцеве свідчення людини, якої безпосередньо стосувалася ця ситуація і яка була «ведена» в результаті молитви у прийнятті власного рішення, переконувало аудиторію у його правильності. Цю думку важко зрозуміти людині, яка не має в цій сфері особистого досвіду. Натомість для практично віруючих людей це твердження є беззаперечним фактом. Питання, які ставить перед собою людина, можна умовно поділити на площини. Перша – це питання людського виміру, відповіді на які для людини доступні, їх можна знаходити, аналізуючи різні сфери людського життя. Друга – це питання надлюдського виміру. В цій площині раціональних відповідей недостатньо, і людський інтелект не може знайти рішення певних фундаментальних питань. Для прикладу, до сфери таких питань належать: «Чим є моя смерть?», «Чому існує страждання і зло?», «Для чого я народився і живу?», «Чим винувата дитина, що народжується калікою?» тощо. Лише правильні баланси в питаннях віри і розуму здатні давати розуміння суті речей і приймати правильні рішення. В іншому випадку людина не в стані забезпечити собі гармонію і мир у своєму житті. Ця дійсність доведена історією та наукою. «Психіатри, зокрема відома школа В.Франкля, констатували появу впродовж близько двадцяти років в так званому індустріалізованому суспільстві нової форми нервової депресії, що називається ноогенною. Ідеться про особливий вид депресії від 15 до 20% всіх депресій, причиною яких є не психологічний конфлікт, а питання скоріше духовного характеру (в широкому розумінні), що торкаються браку справжнього сенсу існування: людина впадає в депресію, оскільки не шукає або не може знайти відповіді на запитання» [6, с.14].

Життєві рішення приймає кожна людина, керуючись пам'яттю, інтелектом, емоціями, уявою і волею. Кінцева точка – воля. Але далеко не кожне рішення виявляється таким, яке приносить людині впевненість, мир, спокій і переконання у його правильності. Натомість у віруючої людини, яка шукає волі, поради і підтримки Бога у прийнятті власних спірних рішень, значно вищий рівень життєвого комфорту, аніж у інших.

Життя – це вибір, а не випадок. Події, які відбуваються у світі, завжди будуть мати вплив на душу людини, її стан та прийняті нею рішення. Душа в свою чергу має вплив на тіло. Як пише Т.Г. Астахова у своїй монографії: «Її вплив полягає в активному неприродному (з точки зору тіла) впливові; у навчальній та спрямовуючій дії, адже без душі тіло не має потрібних навичок життя, усі навички та вміння – від душі, душа діє в тілі всупереч тілу. Душа проникає в тілесні органи, у тому числі й органи чуття, робить їх розумними, формує чуттєвість, котра є світ, що пізнається. Душа формує

всю людську чуттєвість» [4, с.86]. Тому актуальність досліджень суспільних процесів у взаємозв'язку з внутрішнім сприйняттям особи не зміниться з плином часу. Враховуючи постійні й особливо в ХХІ столітті дуже інтенсивні зміни поглядів на інституцію сім'ї в Україні, що є предметом нашого широкого дослідження, питанню вивчення і вчасному запобіганню різним деструктивним процесам, які руйнують сім'ю, повинна бути приділена особлива увага.

Список використаних джерел

1. Бердяев Н.А. Философия свободного духа. Проблематика и апология христианства / Николай Александрович Бердяев. – М.: Фолио, 2003. – 622 с. – (Бердяев Н.А. Диалектика божественного и человеческого).
2. Святитель Лука (Войно-Ясенецкий). Дух, душа и тело. – К.: ВД «Авиценна», 2010. – 208 с.
3. Соловьев В.С. Чтения о Богочеловечестве / Владимир Сергеевич Соловьев. – Брюссель, 1966. – (Соловьев В.С. Собр. соч. Фототипическое издание: Т.3–4).
4. Астахова Т.Г. Феномен «Дух–душа–тіло» в софіологічному персоналізмі В.С. Соловйова та М.О. Бердяєва: монографія / Т.Г. Астахова. – Дніпропетровськ: Біла К.О., 2011. – 212 с.
5. «Покликання і місія мирян», післясинодальне апостольське послання святийшого отця Івана Павла II. – Львів: Видавництво «Місіонер», 1998. – 156 с.
6. Мадр Філіп. Голос Бога: Розпізнання покликання / пер. з фр. І.Дух. – Львів: Свічадо, 2008. – 120 с.

Буковинский А.И. Основные сферы души

Анализируются основные сферы души: воля, эмоции, память, интеллект, воображение – и их влияние на принятие человеком решений.

Ключевые слова: душа, память, эмоции, интеллект, воображение, вера, решение.

Bukovynsky, A.J. Main spheres of the soul

There are analyzed main spheres of the soul: will, emotions, memory, intelligence, imagination and their influence on the decision making.

Key words: soul, memory, emotions, intelligence, imagination, faith, decision.

Модифікації тілесності в контексті естетичної теорії художнього стилю

Розглянуто художньо–стильові модифікації тілесності відповідно до видової структури мистецтва. Визначено особливості тілесності стилів в межах класичної та некласичної традиції. Основними принципами тілесних трансформацій у класицизмі є ідеалізація, а в готичі, бароко, романтизмі, модернізмі та постмодернізмі – деформація або натуралізація.

Ключові слова: тілесність, художній стиль, вид мистецтва, модифікація, ідеалізація, деформація, натуралізація, класична та некласична традиція

Підвищена увага до проблем тілесності в сучасному суспільстві виявляє себе, зокрема, у достатньо великій кількості присвячених цим проблемам досліджень, що з'явилися останніми роками у вітчизняній та зарубіжній філософській науці. Тілесність сьогодні є об'єктом досліджень різних наукових напрямів: культурологічного, філософсько–антропологічного, соціально–філософського, феноменологічного, історико–філософського тощо. У зазначених напрямках працюють сучасні українські учені: І.Алексійчук, Г.Валєнса, Л.Газнюк, О.Гомілко, В.Косяк, О.Кравченко, Н.Медведева, І.Рудакова, Ю.Семенова та ін. У багатьох наукових працях зазначених вище напрямів дослідники виділяють також й естетичний аспект, який вбачають у необхідності аналізу тілесності з позиції естетичних категорій, перш за все, категорій прекрасного та потворного. Але, цілісний естетичний аналіз тілесності в мистецтві не можна здійснити поза межами власне естетичної методології, не враховуючи розгалуженої системи естетичних категорій, не розкриваючи стильові та видові модифікації тілесності.

На жаль, у самій естетичі на сьогодні відсутні фундаментальні дослідження тілесності. Можна назвати лише поодинокі праці, присвячені окремим аспектам цього феномену (Н.Дубовенко, О.Полтавцева, Т.Пригода, А.Шило та ін.). Питання тілесності в контексті інших естетичних проблем розглядалися в роботах І.Бондаревської, В.Панченко, О.Петрової, російських учених О.Беспалова, В.Бичкова, І.Герасимової. Відмітимо також значний внесок в розробку проблем тілесності російських та західних учених у межах проекту «Тело в русской культуре».

На перший погляд, розкриття сутності тілесності як моменту, характерної риси художнього стилю, не є таким проблематичним, як аналіз видових модифікацій тілесності. Але і тут ми стикаємося з різним тлумаченням тілесності, що негативно впливає в цілому на формування теорії художнього стилю. Аналізуючи певні аспекти тілесності, дослідники, як правило, не враховують їхнього зв'язку з іншими аспектами. Якщо йдеться про тілесність в окремих видах мистецтва, то не враховується стильова динаміка; якщо ж йдеться про тілесність в окремих художніх стилях, то не враховується видова специфіка. Недоліком є також підміна складної сутності тілесності окремим її аспектом або підміна різних її аспектів. Характеризуючи тілесність у мистецтві, дослідники часто говорять про різні речі. Тут можна назвати факт ототожнення понять тілесності та пластичності, кожне з яких є багатозначним за своїм смислом. Якщо використовувати, наприклад, для аналізу мистецтва бароко термін «тілесність» в різних смислових значеннях, то з позиції вузького значення тілесності як художнього принципу (саме в цьому сенсі тілесність ототожнюють з пластичністю) бароко можна визначити як не–тілесне мистецтво [4]; водночас, з позиції широкого значення як уваги до людського тіла з його природними потребами або ще ширшого значення як уваги до всієї багатоманітності тіл існуючого світу мистецтво бароко є тілесним [3].

Складність тілесності виявляє себе в її різноманітних модифікаціях відповідно до різних видів та стилів мистецтва в їхній історичній динаміці. Саме тому, метою цієї стат-

ті є розкриття особливостей художньо–стильових модифікацій тілесності крізь призму видової специфіки мистецтва. Основою узагальнень у цьому питанні є, безумовно, сама історична практика художньої творчості, а теоретичною базою – ті мистецтвознавчі та естетичні праці, що присвячені окремим аспектам зазначеної проблеми.

Велике значення для дослідження стильових модифікацій тілесності в мистецтві мають праці зарубіжних авторів Г. Вьольфліна (порівняльний аналіз стильових особливостей класицизму та бароко, визначення принципів пластичності та живописності), Е.Пановські (теорія людських пропорцій як відображення історії стилів), російських учених М.Бахтіна (аналіз гротескного реалізму, порівняння класичного та гротескного канону), О.Лосєва (аналіз ренесансної естетики, музичного мистецтва).

Загальновизнаним є те, що категорія «стиль» використовується для характеристики і індивідуальної творчості, і напряму, течії, школи, і великої епохи. Стиль є певною системою принципів. Велику роль у формуванні стилю відіграють світоглядні засади, естетичні ідеали. Спосіб бачення тіла (тілесність), у свою чергу, є необхідним моментом світогляду, а значить і художнього стилю. Уявлення про прекрасне та потворне складають необхідний момент естетичних ідеалів, які зумовлюють особливості того чи іншого стилю на будь–якому рівні (індивідуальному або загальнокультурному).

Якщо розглядати тілесність у різних аспектах (тіло як пластика, або фігура; тілесні потреби; емоції, що виявляють життя душі, тощо), то ми побачимо їхню динаміку відповідно до кожного стилю. Інакше кажучи, кожний художній стиль є певною естетичною модифікацією тілесності. У кожному стилі відбувається зміщення акцентів на той чи інший аспект тілесності. Стильові принципи по–різному виявляють себе в різних видах мистецтва. Саме тому, зазначене зміщення буде залежати від видової специфіки.

Ми виходимо з того, що окремим видам мистецтва відповідають певні аспекти тілесності. По–перше, це види, для яких живе тіло є матеріалом (усі різновиди театрального мистецтва). По–друге, це види, де тіло є відчуженим, але представлене як предмет зображення (живопис, скульптура, художня література, кіно). По–третє, це види, де тіло не є ані матеріалом, ані зображенням відчуженим, але воно є основою утворення художнього образу. Це може бути виявлено або в художньо–естетичній трансформації природних особливостей органів людського тіла (музика), або в аналогіях між особливостями будови людського тіла та конструктивними принципами художнього твору (архітектура, музика, декоративно–прикладне мистецтво).

В образотворчих мистецтвах та художній літературі, де тіло є предметом відчуженого зображення відповідними художніми засобами, чітко виокремлюються дві стильові традиції – класична та некласична. Ці основні традиції, що склалися в історії мистецтва зумовили й різний характер тілесності у стилях, що належать до тієї чи іншої традиції: з одного боку – класицизм і класичний канон тілесності, а з іншого – готика, бароко, рококо, романтизм, модернізм тощо. Можна сказати, що вся історія мистецтва – це боротьба класичного та некласичного типу тілесності. Свого часу, Ф.Ніцше розкрив драматичний характер цієї боротьби, виокремивши два протилежних і, водночас, органічно пов'язаних одне з одним начала в історії мистецтва: аполлонічне (пластичне) та діонісійське (непластичне) [6,с.59].

Зазначена боротьба проявила себе у протистоянні готики і античної класики; ренесансної класики та готики; класицизму та бароко; романтизму, реалізму, імпресіонізму, модернізму – з одного боку, та класицизму – з іншого. Основними художніми принципами, що розрізняють стилі класичної та некласичної парадигми в образотворчих мистецтвах та художній літературі є, відповідно, ідеалізація та деформація або натуралізація.

Принцип ідеалізації найбільш яскраво виражений в античному мистецтві та в європейському класицизмі XVI – XIX століть. Як відомо, для мистецтва класицизму є характерними такі риси, як тяжіння до гармонії та рівноваги, ясність та логічна послідовність художньої мови, благородна простота. Неабияке значення мають також монументальність та моральне начало. Принципи краси – гармонія, міра, пропорція, симетрія. Узагалі, класичний канон людської краси є своєрідним мірилом тілесності. Ще з античних часів сформувалися певні уявлення про певні пропорції ідеального людського тіла, а будь–які відхилення від них розцінювалися як порушення ідеалу

краси. При цьому необхідно зауважити, що все ж таки класичний канон не був абсолютно незмінною величиною.

Відмітимо, що уявлення про красиве тіло в класицизмі органічно поєднуються з уявленнями про моральну красу людини. Шляхетність намірів та вчинків людини, що підкорює свої особисті бажання та почуття обов'язку перед державою, народом, батьківщиною, суспільством, не може бути вираженою інакше, як у прекрасному тілі.

В образотворчому мистецтві класицизму, зокрема, ми знаходимо яскраві зразки реалізації принципів класичного ідеалу, втілення їх у творчості Рафаеля Санті, Н. Пуссена, Ж. Л. Давида, Ж. О. Д. Енгра та багатьох інших митців – представників різних історичних та національних форм цього стилю. Зазначені форми класицизму утворюють стильову різноманітність у межах класичної парадигми. Усі вони зберігають основні художньо-естетичні принципи, які, разом з тим, набувають своєрідності, будучи включеними у конкретно-історичні та національні системи культури. Усталеність класичної традиції є, безумовно, свідомою сталою найважливішою потреби людини у гармонії як необхідної умови людського буття.

Для мистецтва бароко, порівняно з класицизмом, важливими є акцентуація не рівноваги, а становлення, не гармонії, а дисгармонії, драматизму, суперечливості, тяжіння до відкритих композицій (не завершеність, а відкритість). У бароко стає дозволеним все, що є недозволеним у класицизмі: зображення потворного та будь-яка надмірність. Саме тому принципи деформації та натуралізації є провідними для цього стилю. Достатньо порівняти, наприклад, творчість Н. Пуссена та П. Рубенса.

Принцип деформації є характерним для мистецтва маньєризму з його афектацією почуттів, а також для мистецтва рококо з його легковажністю, тяжінням до вишуканості, граційності, ставленням до життя як до гри, що зумовило й ігровий характер зображення тіл. Для маньєризму (а також для експресіонізму ХХ століття), як підкреслює Е. Пановські, «тверді тіла в цілому та людська фігура зокрема значили щось лише тою мірою, якою їх можна було довільно скорочувати, подовжувати, викривляти і, нарешті, розкладати» [7, с. 112].

Свого апогею принцип деформації досягає в численних течіях мистецтва модернізму: кубізм, фовізм, абстракціонізм, супрематизм, сюрреалізм тощо. Віднині тіло людини втрачає своє людське «обличчя» і перетворюється або на сукупність геометричних фігур, або на декоративне розмаїття кольорів та ліній, або на сукупність людських органів, зображених у натуралістичній манері, тощо. Постмодернізм продовжує цю традицію, додаючи значний елемент абсурдизму. Логіка неklasичної традиції у постмодернізмі призводить до акцентування ідеї «тіла без органів», що є, на наш погляд, трансформацією тілесності у «тілесність без тіла». З одного боку, це, начебто, виражає повну «свободу» людини від власного тіла, а з іншого – виявляє ще більшу залежність від тіла, але – тіла «надлюдського».

Неklasична традиція, у цілому, зумовлює теоретичну необхідність широкого застосування в естетичному аналізі тілесності не тільки категорій прекрасного та піднесеного, але й трагічного, комічного, потворного та низького. Система естетичних категорій дозволяє розкрити усю суперечливість людської життєдіяльності, складність відношень індивіда з навколишнім світом, прагнення особистості до самоствердження, її «підйоми» та падіння, радість та страждання.

У контексті питання про співвідношення класичної та неklasичної традицій принципове значення має визначення особливостей класичного та гротескного канону М. Бахтіним в дослідженні, присвяченому творчості Франсуа Рабле [2]. Учений підкреслював, що різні канони по-різному бачать тіло, у зовсім інші моменти його життя, у зовсім інших відношеннях до зовнішнього світу. Тіло класичного канону – це завершене, цілковито «готове», закрите та обмежене тіло. При цьому відкидаються усі ознаки росту та розподілення, звичайно не показуються зачаття, вагітність, пологи та агонія. Показуються, навпаки, «такі дії тіла у зовнішньому світі, при яких між тілом та світом залишаються чіткі та різкі межі; внутрішньо тілесні дії та процеси поглинання та виверження не розкриваються. Індивідуальне тіло показано поза його відношенням до родового народного тіла» [2, с. 36–37]. У гротескному реалізмі, як підкреслює М. Бахтін, матеріально-тілесне начало присутнє «у своєму всенародному, святковому

та утопічному аспекті. Космічне, соціальне та тілесне тут нерозривно поєднані, як неподілене живе ціле» [2, с. 25].

Гротеск, узагалі, є одним з характерних для неklasичного мистецтва художніх засобів (бароко, романтизм, реалізм). Згадаємо творчість М. Гоголя, Е. Гофмана, М. Салтиков-Шчедріна та ін. Гоголівський сміх дійсно дуже близький до раблезіанського сміху, «у творчості Гоголя ми знайдемо майже всі елементи народно-святкової культури. Гоголю було притаманне карнавальне світовідчуття, але більшою мірою з романтичним забарвленням» [2, с. 530].

У різних стилях неklasичної спрямованості гротеск набуває різного естетичного смислу. М. Бахтін, аналізуючи ренесансний гротескний реалізм, показує також його відмінність відносно інших типів гротеску, зокрема, романтичного. Якщо перший – це «специфічний тип образності, притаманний народній сміховій культурі у всіх формах її виявлення» [2, с. 38], то інший – це форма «вираження суб'єктивного індивідуального світовідчуття» [2, с. 44]. Якщо «гротескні образи народної культури є абсолютно безстрашними», то «світ романтичного гротеску – це тією чи іншою мірою страшний та чужий для людини світ» [2, с. 46–47]. Якщо безумство у народному гротеску це «святкове безумство», «весела пародія на офіційний розум, на однобічну серйозність офіційної «правди», то у романтичному гротеску «безумство набуває похмурого трагічного відтінку індивідуальної відокремленості» [2, с. 47].

Тенденція відчуження людини і світу посилюється в мистецтві модернізму. Якщо романтичний гротеск ще певною мірою зберігає зв'язок з народною сміховою культурою, то модерністський гротеск – це світ чужий, ворожий, це сила надлюдська, що керує світом та людьми.

Центральна світоглядна проблема – «Я» та світ, а переживання людиною свого місця у світі – головний нерв мистецтва. Художній стиль як безпосереднє втілення світовідчуття завжди є вирішенням проблеми суб'єктивного та об'єктивного, яка зумовлює конструювання цілих систем художніх засобів.

В образотворчих мистецтвах вирішення цієї проблеми безпосередньо пов'язано з утворенням епохальних стилів. Детальний аналіз зв'язку історії стилів (єгипетський, античний та середньовічний) з історією теорії людських пропорцій, яка і відобразила різне розуміння співвідношення суб'єктивного та об'єктивного, зробив Е. Пановські. Автор розрізняє «об'єктивні» пропорції, які є пропорціями реальної людини, незалежно від художньої інтерпретації, та «технічні» пропорції, які є наслідком художньої інтерпретації. Сама необхідність подібного розрізнення пояснюється трьома обставинами: впливом органічних рухів, впливом перспективи та прагненням врахувати візуальні враження глядача. «У цих трьох факторів є дещо спільне: усі вони передбачають визначення художньої суб'єктивності. Органічний рух привносить у розрахунок художньої композиції елемент суб'єктивної волі та суб'єктивних емоцій об'єкта зображення; перспектива – суб'єктивний візуальний досвід художника; «евритмічні» засоби, що змінюють правильне на користь того, що повинно здаватися правильним, – суб'єктивний візуальний досвід потенційного глядача» [7, с. 106–107].

Різні співвідношення «об'єктивних» та «технічних» пропорцій зумовлює, як вважає автор, три різних можливості розвитку «теорії людських розмірів», котрі відповідають різним художнім цілям. По-перше, метою цієї теорії може бути встановлення «об'єктивних» пропорцій, незалежно від їх відношення до «технічних» пропорцій. По-друге, метою може бути встановлення «технічних» пропорцій незалежно від їх відношення до «об'єктивних» пропорцій. По-третє, метою може бути збіг «об'єктивних» та «технічних» пропорцій [7, с. 79]. Перший варіант відповідає давньогрецькій теорії пропорцій, що зумовлює антропометричний метод; другий варіант відповідає середньовічній системі пропорцій, а метод мистецтва Середніх віків є «схематичним»; останній варіант зустрічається лише в давньому єгипетському мистецтві, тому єгипетський метод Е. Пановські називає «конструктивним» [7, с. 90–91].

Ситуація кардинально змінюється в епоху Ренесансу, коли теорія пропорцій набуває метафізичного смислу і розглядається одночасно і як необхідна передумова художньої діяльності, і як вираження гармонії мікрокосму та макрокосму. «...Ренесанс поєднав космологічне трактування теорії пропорцій, що було поширене в епоху еллізму та в Середні віки, з античним поняттям «симетрії» як засадничого принципу естетичної

довершеності. Оскільки була поставлена задача досягти синтезу містичного духу та раціонального відношення, неоплатонізму та аристотелевської системи, то й теорія пропорцій була інтерпретована як з точки зору гармонічної космології, так і з позицій нормативної естетики; теорії пропорцій була надана роль мосту між пізньоелліністичними фантазіями та класичним Поліклетовим порядком» [7, с.101].

Хоча теорія пропорцій після Ренесансу вже не мала великого значення в художній творчості, все ж таки у межах класичної парадигми, на наш погляд, вона донині зберігає свою цінність (особливо це стосується антропометричного методу).

Епоха Ренесансу з її антропоцентризмом – це епоха звеличення людини і звеличення пропорцій людського тіла як зримого втілення космічної гармонії. Ця гармонія, рівновага суб'єктивного та об'єктивного лежить в основі усіх стилів класичної традиції. І це стосується не тільки образотворчих мистецтв. Космічна гармонія – це музична гармонія і гармонія тіла водночас. У мистецтвознавчій літературі можна зустріти намагання провести аналогії між пропорціями тіла та музичними інтервалами. Зокрема, італійський мислитель XVI століття Франческо Джорджи дорівнював деякі людські пропорції античним музичним інтервалам. Наприклад, *tonus* відповідає пропорції 9:8, що дорівнює відношенню загальної довжини тіла до тієї ж довжини без висоти голови; *diatessaron* відповідає пропорції 4:3, що дорівнює відношенню довжини тулуба до довжини ніг; *diapason* відповідає пропорції 2:1, що дорівнює відношенню грудей (від кадика до пупа) до живота [7, с.124].

Подібні аналогії, узагалі, є характерними для давньогрецького мистецтва: архітектури і, навіть, декоративно-прикладного мистецтва. Хрестоматійним, зокрема, є факт відповідності пропорцій грецьких храмів пропорціям людського тіла: подібно до того, як давньогрецькі скульптори брали за модуль довжину стопи або висоту голови для того, щоб визначити ідеальні пропорції тіла, архітектори брали за модуль базову ширину колони для того, щоб вирахувати висоту колони, довжину колонади, ширину відстані між колонами тощо. Різні пропорції колон, різні форми капітелі і деякі інші деталі визначали й різні стилі. Головне ж те, що зазначені особливості стилів не були випадковістю, оскільки виражали прагнення греків уподібнити доричну колону неприкрашеній, мужній чоловічій фігурі; іонічну колону – стрункій жіночій фігурі; коринфську – граціозній фігурі дівчини.

Стосовно грецької кераміки М. Алпатов зазначає, що основні форми вази відповідали формам людської фігури. «Ваза має вінчик, шийку, ручку, тулуб, ніжку. Це не означає, що вона точно передає усю фігуру тіла, греки вміли бачити у вазах символічну схожість із людською фігурою. Форма вази сприймається як подоба усього світу, як космос» [1, с.78].

Отже, антропоморфність у зазначених видах мистецтва на відміну від образотворчих мистецтв виявляє себе лише як основа утворення художнього образу та виражає себе або в художній трансформації природних особливостей органів людського тіла, або в аналогіях між особливостями будови людського тіла та конструктивними принципами художнього твору. Це означає, що стильові особливості тілесності у цих видах мистецтва можуть бути визначені лише на конструктивному рівні, у процесі аналізу композиційних засобів.

Класична та некласична традиції в необразотворчих мистецтвах проявляють себе саме через певні композиційні системи, і тому можна виявити те загальне, що притаманне конкретним стилям, які об'єднують різні види мистецтва. Ясність та логічність композиції, тяжіння до гармонії та рівноваги є характерними для класицизму і в живопису, і в музиці, і в будь-яких інших мистецтвах. Так само, тяжіння до дисгармонії, контрастів, динамічності та незавершеності композиції характеризують бароко в усіх видах мистецтва. Два типи світовідчуття, що певною мірою знаходять своє втілення у стилях класичної та некласичної спрямованості, О.Лосев назвав типами «споглядання» та «дії». Для першого типу характерними є рівновага, спокій, пластичність, що в цілому дозволяє його назвати оптимістичним. Інший тип є екстатичним і, як вважає вчений, песимістичним [5, с.624–625]. Але, головна думка полягає в тому, що ці два типи є органічно переплетеними в образній тканині художнього твору.

Таким чином, ми показали складність феномену людської тілесності в контексті її художньо-стильових модифікацій, їхній зв'язок з двома основними традиціями в

історії мистецтва – класичною та некласичною. Основними художніми принципами, що розрізняють стилі класичної та некласичної парадигми, є, відповідно, ідеалізація та деформація або натуралізація. Зазначені принципи в кожному стилі утворюють специфічні системи художніх засобів, за допомогою яких мистецтво вирішує світоглядні проблеми.

Запропонована типологія аспектів тілесності сприятиме удосконаленню методології дослідження питань тілесності в структурі видів, різновидів, жанрів та стилів мистецтва. Подальше дослідження передбачає поглиблення в сутність тих історико-художніх процесів, що зумовлюють складність та різноманітність художнього творення людської тілесності.

Список використаних джерел

1. Алпатов М.В. Художественные проблемы искусства Древней Греции / М.В. Алпатов. – М.: Искусство, 1987. – 222 с.
2. Бахтин М.М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса / М.М. Бахтин. – М.: Худож. лит., 1990. – 543 с.
3. Бондаревська І.А. Тілесність та її смисл в українському бароковому живописі / І.А. Бондаревська // Актуальні філософські та культурологічні проблеми сучасності: Зб. наук. пр. – Вип. 10. – К.: Вид. центр КНЛУ, 2002. – С.155 – 162.
4. Вельфлін Г. Основные понятия истории искусств / Генрих Вельфлин; пер. с нем. А. А. Франковского. – СПб.: Мифрил, 1994. – 398 с.
5. Лосев А.Ф. Форма – Стиль – Выражение / А.Ф. Лосев. – М.: Мысль, 1995. – 944 с.
6. Ницше Ф. Рождение трагедии, или эллинизм и пессимизм: пер. с нем. / Ф.Ницше // Ницше Ф. Сочинения: В 2 т. – Т. 1. – М.: Мысль, 1990. – С. 47 – 157.
7. Панофский Э. Смысл и толкование изобразительного искусства: пер. с англ. / Э.Панофский. – СПб.: Гуманитарное агенство «Академ. проект», 1999. – 394 с.

Алексеев Т.А. Модификации телесности в контексте эстетической теории художественного стиля

Рассмотрены художественно-стилевые модификации телесности в соответствии с видовой структурой искусства. Определены особенности телесности в стилях классической и неклассической традиций. Основными принципами телесных трансформаций в классицизме является идеализация, а в готике, барокко, романтизме, модернизме и постмодернизме – деформация или натурализация.

Ключевые слова: телесность, художественный стиль, вид искусства, модификация, идеализация, деформация, натурализация, классическая и неклассическая традиция

Alekseev, T.A. Modifications of corporeality in the context of aesthetics theory of art style

In this article the art style of modifications of corporeality are considered conformity with type structure of art. The peculiarities of corporeality are determined in the styles of classic and nonclassical traditions. The basic principles of corporal transformations in classicism is idealization, and in a gothic style, baroque, romanticism, a modernism and a postmodernism are deformation or naturalization.

Key words: corporeality, art style, type of art, modification, idealization, deformation, naturalization, classic and nonclassical traditions.

Віртуальна реальність як простір соціокультурних взаємодій

Розглянуто проблематику феномену віртуальної комунікації, проаналізовано рівень філософського дослідження проблеми феномену віртуальної реальності, а також специфіку культури віртуальної комунікації. Особливості культури віртуальної реальності, досліджуються, у першу чергу, у зв'язку з аксіологічною проблематикою, а саме: становлення, виховання, соціалізація та ідентифікація сучасної людини.

Ключові слова: віртуальна реальність, віртуальна комунікація, мережа Інтернет, інтерактивне спілкування.

Сучасна динаміка культури показує, що вона не може розвиватися інакше ніж як культура технічних досягнень. Це засвідчує феномен віртуальної культури, що постає перед суспільством у вигляді нових соціально-культурних технологій. Культура віртуальної комунікації – це умова використання швидкої адаптації людини до темпів розвитку суспільства, які визначає його динаміка. Віртуальна культура – це перетворення технічних досягнень у креативні технології існування, а механізмом цього процесу є освіта. Дослідження культури віртуальної комунікації практично відсутні, тому постає проблема теоретичного дослідження віртуальної культури.

Рівень дослідження культури віртуальної комунікації є досить неоднозначним, тому що на перший погляд здається, що науковці вже протягом тривалого часу цікавляться цією проблемою. Такий висновок можна зробити беручи до уваги праці провідних зарубіжних авторів: Р.Арона, Д.Белла, П.Бурдьє, Дж.Гелбрейта, Е.Гідденса, П.Дракера, М.Кастельса, М.Маклюена, Й.Масуди, М.Пората, А.Туренна, Е.Тоффлера, Ф.Уебстера, які у своїх дослідженнях зробили аналіз комунікації, що висвітлював комунікативні процеси інформаційного суспільства.

Вивченню специфіки культури віртуальної комунікації, передувало виявлення її феномену, який був ґрунтовно досліджений у працях Дж.Кондона, Р.Портера, Л.Самовара, Д.Трагера, Е.Холла, Й.Фаті, О.Тоффлера, Ф.Феррароті, К.Шеннона та ін.

У сучасній філософській думці, ми спостерігаємо ситуацію достатньо великої кількості значних досліджень, в яких показано, що інформаційне суспільство породжує феномен культури віртуальної комунікації, яка забезпечує процес сприйняття та розуміння людини в умовах мультикультурного соціуму (С.Зенкін, В.Курицин, О.Огурцов), визначаючи комунікативні стратегії його взаємозв'язку.

З іншого боку, аналіз філософських джерел переконує, що розробка проблематики феномену віртуальної комунікації, ще не має досить розвинуеного рівню філософського дослідження, тому що віртуальна комунікація постійно розвивається та рухається угору, іноді витісняючи інші види комунікації, такі як усна та документальна.

Ми проаналізуємо рівень філософського дослідження цієї проблеми а також специфіку культури віртуальної комунікації.

Безумовно, віртуальна реальність – це нове середовище комунікацій і формування культурних практик.

Новітні технології у сучасному житті використовуються в усіх сферах людської діяльності. Сучасний Інтернет – це робота, освіта, самоосвіта. Завдяки цьому розширилися кордони і можливості спілкування, міжособистісні комунікації на сьогодні полонили віртуальний простір, змінили його, наблизили віртуальний сервіс до потреб особистості, якій надали змогу стати як активним учасником, так і творцем ресурсів і послуг віртуальної реальності, що зробило віртуальне товариство більш людним.

Продуктивним в цьому сенсі виступає поняття «віртуальна свідомість», яка постає специфічною формою відображення дійсності (інформаційних процесів), що опосеред-

кована новими інформаційними технологіями та включає у себе ціннісні установки особистості, соціальні орієнтації, соціальну активність в процесі побудови інформаційної культури. Це визначає новий тип мислення, світовідчуття та світосприйняття, що дозволяє людині вільно орієнтуватися в інформаційному просторі та бути суб'єктом нового типу комунікацій, а не об'єктом зовнішніх впливів та маніпуляцій.

Важливим аспектом функціонування і легітимізації комунікативних стратегій та об'єктивним імперативом сучасності є здійснення повороту від суб'єктивності до інтерсуб'єктивності, основу якої складає комунікативна етика як етика відповідальності. Така постановка проблеми дозволяє вирішити практичні завдання, що постають нині перед філософією культури та пов'язані як із культурною адаптацією, так із виробленням навичок спілкування з представниками інших культур, а також інспірує пошук нових морально-ціннісних орієнтацій та форм соціальної інтеграції молоді.

Зазначимо, що культура віртуальної комунікації представляє собою ключовий елемент інформаційного суспільства. У контексті аналізу загальнотеоретичного матеріалу, зверненого до інтерпретації та оцінки концепту «віртуальної культури», виділено два аспекти інформаційної культури: соціокультурний та технологічний.

Необхідно підкреслити, що в соціокультурному сенсі віртуальна культура – це сукупність принципів та механізмів, що забезпечують взаємодію та діалог між культурами. Стратегії віртуальної комунікації–опрацювання проблеми «віртуальної культури» на новому парадигмальному рівні, що дозволяють об'єднати такі тенденції сучасного інформаційного простору як формування кодифікованого наукового знання, процесу розвитку інтелектуальних технологій та теорії прийняття рішень. Дослідження цієї розчатової проблеми культури віртуальної комунікації практично відсутні. Тим більш наочно постає проблема теоретичного дослідження віртуальної культури.

Сформувалося особливе віртуальне середовище взаємодії людей – інформаційно-телекомунікаційний простір (кіберпростір), тобто сукупність систем комп'ютерних комунікацій і потоків інформації, що циркулюють у світових мережах, де саме реалізується ефект повної присутності шляхом поєднання графічної динаміки з можливістю безпосереднього впливу на події. Кіберпростір – це специфічна сфера інформації, що являє собою, по суті, альтернативу матеріальному світу. Підставою для його формування стала глобальна комп'ютерна мережа Інтернет, що поєднує на сьогоднішній день мільярди користувачів, не обмежує свободу вибору інформації, забезпечує глобальне інтерспілкування й максимально враховує індивідуальні запити користувача. Комунікативні властивості Інтернету інтегрують можливості друкарства, телебачення, телефонії й містять у собі ще й неймовірну свободу дій. Таким чином, формується нова культура, що поєднує інтелектуальні можливості людини з технічними, заснована на системі екранних зображень, де носієм є сигнал, що надає можливість миттєвої доставки інформації споживачеві.

Інтернет є черговим технічним досягненням людства, що отожднюють зі світовим мозком, а голова корпорації Майкрософт назвав Інтернет нервовою системою людства. Однак, це не зовсім так, – доречніше говорити про інтерактивність, про активний комунікативний початок усього людства. Інтерактивність Інтернету – це наша, людська інтерактивність і природа її зовсім інша, ніж рефлекторна діяльність нервової системи.

Доступ до Інтернету – це доступ до величезного сховища інформації, організованого за принципом ризиomi¹, що не має вихідного пункту розвитку, вона децентралізована за своєю природою. Мережа Інтернету є самою невразливою із всіх інформаційних засобів, що представляє собою принципово незакінчену, неієрархічну, даність, що динамічно розвивається. Мільйони людей щодня використовують Інтернет для різних цілей.

«Звичайно, – пише В.Н. Порус, – філософ дивиться на Інтернет не з технічної точки зору, це краще робити професіоналам. Для мене важлива його соціально-культурна роль. Інтернет – провісник майбутньої техногенної цивілізації. Він змінює спосіб участі

¹ Ризома (фр. rhizome – «кореневище») – один із найважливіших і найвідоміших концептів у філософії Жюльєн Дельоза. Ризома – утворення динамічне, всередині неї швидкості постійно то зростають, то зменшуються, сингулярності скупчуються, актуалізуються, детериторизуються. Ризома, на думку авторів, не має меж, все, що у ній відбувається, стається посередині.

людини в житті соціуму й впливає на тонку структуру останнього – стає проривом з постіндустріального соціуму в соціум інформаційний» [5, с.20].

Інтернет надає будь які, за ступенем інтерактивності, форми спілкування: сайти, електронна пошта, телеконференції, рольові ігри, інтернет–музеї, інтернет–виставки, інтернет–магазини тощо. Комп'ютерні віртуальні розробки, що надають можливість людині сприймати віртуальні об'єкти як реальні, знаходять все більше застосування в культурі. Віртуальні музеї й виставки, віртуальні шедеври світової художньої культури стають доступними величезній кількості користувачів. По Інтернету можна відвідати багато бібліотек світу, послухати останні новини, познайомитися із книжковими новинками, переглянути кінофільми, користуватися словниками й ознайомитися з потрібною країною, містом, довідатися розклад руху транспорту, курс валют, брати участь у телеконференціях (їх налічується більше 14 тисяч), видати свої книги або статті, відвідати магазини, виставки й багато чого іншого. Робота в Інтернеті дозволяє підвищити активність суб'єкта, що пізнає, індивідуалізувати процес засвоєння художніх артефактів. Можливості Інтернету безмежні – від відвідування музеїв до бронювання місця на віртуальному цвинтарі. Якщо врахувати, що все це відбувається в глобальному масштабі, то стане зрозумілим, який величезний вплив на функціонування культури має Інтернет.

Так поступово формується нова комунікаційна система, що існує поза часом і простором: минуле, сьогодення й майбутнє можна програмувати так, щоб вони взаємодіяли одне з одним в одному єдиному повідомленні. «Матеріальний фундамент нової культури є простір потоків і позачасовий час. Ця культура перекриває й включає розмаїтість систем, що передавалися в історії систем відображення; це культура реальної віртуальності, де вигаданий світ є вигадкою у процесі свого створення» – зазначає М.Кастельс [2, с.353].

Спілкування в Інтернеті має свої особливості, співрозмовники не бачать і не чують одне одного, тобто не сприймають ні інтонацію, ні зовнішність. Втрачають своє значення вербальні засоби, в результаті фізичного незнання партнерів втрачає своє значення ціла низка обмежень, таких як стать, вік, соціальний статус тощо. Особливість комунікації в Інтернеті дозволяє людині конструювати свою ідентичність за власним бажанням, бути, ким завгодно, виглядати як завгодно, створювати «віртуальну особистість», гарантуючи повну анонімність й у той же час участь у спілкуванні, можливість «існувати» в іншій фізичній і моральній оболонці, бути й діяти у ВР. Тут немає інтонацій і міміки, однак це не означає, що тут і тепер немає почуттів, емоційна включеність в обговорювану тему найчастіше переборює раціональну сутність комп'ютеру. Користувачі виробили спеціальні штучні засоби, так звані смайлики (від англ. Smile – посмішка), що доповнюють відсутність невербальних засобів комунікації, як необхідна умова повноцінного обміну. Смайлики являють собою позначки, фігурки, що складаються з різноманітних сполучень: двокрапок, тире, ком, крапок, дужок, що відкриваються й закриваються. Уздовж нудного рядка посміхається симпатична пичка – крапка, крапка, кома – це – базовий смайлик – «Користувач посміхається». Базові смайлики можуть виражати жарт, гарний настрій, байдужність, відчуження, сміх, сумнів.

Доступ до необмежених обсягів інформації, анонімність користувача, добровільність і бажання контактів, прагнення нетипової поведінки, можливість реалізації якостей особистості, можливість одночасного спілкування людей, що перебувають у різних частинах світу, призводять до вироблення нових форм взаємодії й виникнення своєрідного етикету. Все це робить Інтернет засобом формування світового інформаційного простору. Оскільки спілкування через Інтернет звільняє від усіляких обмежень, які накладає суспільство, водночас з раціональним і гуманним використанням, з'явилися різні групи осіб, які обирають його засобом реалізації своїх деструктивних нахилів, однак у мережі їхня поведінка більш яскраво виражена, оскільки у віртуальному просторі можна діяти інкогніто. Ці люди через різні причини позбавлені реального, а не віртуального спілкування. Власне, причина тут завжди одна – некоммукабельність людини. Раніше такі люди залишалися на узбіччі життя, ніким не помічені й не оцінені. Сьогодні в них з'явився життєдайний шанс. Нехай віртуальне спілкування – це сурогат, але, при відсутності будь-якого іншого, воно виконує свою функцію духовних

ліків для таких людей, у той же час допомагає уникнути рішення в реальній дійсності, створює віртуальну залежність.

Однак навіть інтерактивне спілкування – це спілкування через технічний засіб, і воно не може замінити безпосереднє особистісне, в якому люди завжди будуть відчувати потребу. Можна навіть припустити, що комп'ютерне спілкування, зрештою, змусить людей усвідомити весь колорит безпосереднього спілкування. «Я переконана, – пише Е. Дайсон, – що весь той глянець штучної стимуляції, що пропонується нам електронним світом, зрештою змусить людей більше цінувати людську компанію й увагу» [1, с.232]. Безумовно, це не означає, що ми будемо цінувати лише людські контакти віч–на–віч більш високо, ніж взаємодію із самими комп'ютерами. Не можна протиставляти різні форми спілкування людей, які існують у єдності, як форми спілкування індивідів, доповнюючи й збагачуючи одне одного. «Мислення породжується культурою й живиться нею, – зазначає А.Моль, – по–різному комбінуючи елементи знань, що зберігаються в пам'яті кожного з її представників» [3, с.46]. Цілком природно, що істотні зміни типу спілкування людей у сфері екранної культури – опосередкованість, анонімність, інтерактивність, причетність – здійснюють істотні, хоча й не однозначні впливи на мислення людей. Ці впливи настільки значущі, що все частіше говорять про формування нового типу мислення, яке називають по–різному – технічним, комп'ютерним тощо. Духовний, інтелектуальний потенціал суспільства все частіше ідентифікується з інформаційним, викликаючи зміни в культурі, мові, способі життя й у мисленні. У моралі й поведінці людей, у їхніх культурних запитах на перший план виходить критерій практичної користі, доцільності. Людина стає все більше прагматичною, розважливою на противагу власному емоційному сприйняттю світу. Свідомість людини функціонує немов би між двома світами – світом природно–реальним, живим і світом технічним, штучним.

«Техніцизм, – писав Ортега–і–Гассет, – не даремно вважається одним з атрибутів «сучасної культури», тобто культури, що вбирає лише ті знання, які приносять матеріальну користь» [4, с.89]. Це не стільки визнання міцної залежності всіх соціальних феноменів і процесів від техніки, скільки це світоглядний нейтралітет, образ і стиль життя й мислення. Сьогоднішня культура, як і сучасне мислення – це даність, що відбиває реально існуючу дійсність. Доречно зазначити щодо зміненого типу мислення як результату відбиття процесу комп'ютеризації суспільства. У цьому аспекті не можна не погодитися з А.Молем: «Структура нашої свідомості в більшому ступені є відбиттям навколишнього світу, тому докорінні зміни, що відбулися в цьому світі, не могли пройти непомітно для нашої культури» [3, с.43].

Під впливом змін технічної бази, в культурі відбуваються мовні зміни. З'являються нові слова, вислови, словник мови збагачується. Але в той же час сама мова збідніла, люди стали простіше, примітивніше розмовляти одне з одним, пересипати свою мову перекрученими іноземними словами. У мові вживається багато слів утворених на основі перероблених або навмисно придуманих англійських слів (наприклад, англійське дієслово «стаск» – «розколювати» стає російським дієсловом «крекнути» у значенні зламати). Нового значення в цьому жаргоні набули російські дієслова (зависнути, перекачати й ін.). Слова нерідко вживаються в скороченому вигляді (наприклад, «комп» замість «комп'ютер», «вінт» замість «вінчестер»). Люди мало замислюються, взагалі лінуються думати. Пасивне споживання інформації все більше витісняє активні форми творчості, дозвілля, пізнання, мислення, звужує персональний простір, веде до відчуження, до втрати міжособистісного спілкування, вкрай необхідного людині, як колективній, суспільній істоті. «Тенденція до віртуалізації – це діагноз, який дослідники ставлять не тільки сучасному суспільству, але й самому соціальному суб'єкту. Конструювання суб'єктивності, яке відбувається, у першу чергу, у процесі формування ідентичності, під впливом соціальності, що трансформується, піддається своєрідній мутації: співвіднесеність із соціальною роллю (стійка ідентичність) змінюється дистанціюванням, відчуженням від своїх повсякденних ролей, що переживається як криза ідентичності» [6, с.13].

Інформаційне суспільство слід досліджувати як суспільство, у якому якість життя, перспективи соціальних змін та економічного розвитку залежать від інформації та її використання. Віртуальна культура визначається як спосіб існування цього суспільства. Під віртуальною культурою, необхідно розуміти тип культури, що пов'язаний з

функціонуванням інформації в суспільстві та формуванням інформаційної свідомості. Це якісно новий тип мислення, світовідчуття та світосприйняття, що дозволяє людині вільно орієнтуватися в інформаційному просторі та бути учасником нового типу комунікацій. З іншого боку, інформаційна культура визначається як показник добротності інформаційної діяльності, як якісна характеристика життєдіяльності людини у сфері отримання, передачі, збереження та використання інформації, і головне – визначається мірою гуманістичності цих процесів. Використання технологій в будь-якій діяльності не відмінє етичних норм поведінки, моральності окремої людини чи соціальної групи, що існують в суспільстві, а це, в свою чергу, сприяє розвитку і розповсюдженню культури віртуальної комунікації.

Таким чином, при дослідженні культури віртуальної реальності, в першу чергу, виокремлюється аксіологічна проблематика: як основа становлення, виховання, соціалізації та ідентифікації сучасної людини. Глибина й ефективність культури віртуальної комунікації визначається мірою, в якій цей процес активізує екзистенційні структури особистості, її світогляд, ціннісні орієнтації та горизонти культурного освоєння світу. Отже, незважаючи на накопичений наукою цінний матеріал окремих спостережень і характеристик, принципово не з'ясованими залишаються фундаментальні аспекти зазначеної проблеми, дослідження яких становить актуальне завдання філософської науки.

Список використаних джерел

1. Дайсон Э. Жизнь в эпоху интернета / Э.Дайсон. – М.: Бизнес и компьютер, 1998. – 232 с.
2. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика. Общество и культура / М.Кастельс. – М., 2000. – 365 с.
3. Моль А. Социодинамика культуры / А.Моль. – М.: Прогресс, 1973. – 408 с.
4. Ортега-и-Гассет. Восстание масс // Избр. труды / Ортега-и-Гассет. – М., 1997. – С.44–65.
5. Порус В.Н. Виртуальное пространство: иллюзия свободы / В.Н. Порус // Компьютерра. – 2000. – №39. – С.20–22.
6. Сотникова О.О. Гра та комунікація в віртуальній соціальній реальності: автореф. дис. ... канд. філософ. наук: 09.00.03 / О.О. Сотникова – Харків., 2005. – 17 с.

Дупак В.Г. Виртуальная реальность как пространство социокультурных взаимодействий

Рассмотрена проблематика феномена виртуальной коммуникации, проанализирован уровень философского исследования проблемы феномена виртуальной реальности, а также специфика культуры виртуальной коммуникации. Особенности культуры виртуальной реальности, исследуются, в первую очередь, в связи с аксиологической проблематикой, а именно: становление, воспитание, социализация и идентификация современного человека.

Ключевые слова: виртуальная реальность, виртуальная коммуникация, сеть Интернет, интерактивное общение.

Dupak, V.G. Virtual reality as a space of social and cultural interactions

We consider the problems of the phenomenon of virtual communication, analyzed the level of the philosophical study of the problem of the phenomenon of virtual reality, as well as the specific culture of virtual communication. Distinctive culture of virtual reality, we investigate in the first place, due to the axiological issues, namely: formation, education, socialization and identity of modern man.

Key words: virtual reality, virtual communication, the Internet, interactive communication.

Рациональное в науці: феномен і проблема

Одним з найбільш резонансних аспектів сучасної науки як форми суспільної свідомості є раціональність як механізм світосприйняття, її типи, критерії та ієрархія, а також сутнісне розмежування раціонального та нерационального.

Ключові слова: наука, раціональне, типи раціональності, знання, пізнання, свідомість, рефлексія.

Філософія витлумачує раціональність сукупністю норм і методів, які характеризують наукове дослідження, а теорія раціональності субстанційно співпадає з методологією науки. Раціональність міркування не обмежується його логічністю, оскільки вона є чимось більшим, ніж формальне дотримання логічних канонів і правил. Щоправда, виникає запитання: чим є раціональність крім логіки і чи можна припустити, що наукова раціональність взагалі не потребує логіки?

А.Уайтхед до безцінних завоювань наукової раціональності відносив чотири фактори: 1) послідовність, 2) об'єктивність, 3) ясність сприйняття і викладення, 4) інтелектуальну чесність. Він наполягав, що саме ці компоненти забезпечують ту «рівновагу розуму», за відсутності якої неможливо протистояти стихійному впливу ірраціональних настроїв і тенденцій, спроможних посилити кризові тенденції і призвести до соціального хаосу й навіть колапсу.

Раціональне пізнання – це мислення людини, що є засобом проникнення у внутрішню сутність речей, способом пізнання закономірностей, які визначають їх буття. Річ у тім, що сутність речей та закономірні зв'язки між ними недоступні чуттєвому пізнанню. Вони осягаються лише за допомогою розумової діяльності людини. Саме мислення здійснює впорядкування даних чуттєвого сприйняття, але не зводиться до цього, а породжує дещо нове – те, що відсутнє на рівні чуттєвості. Цей перехід є стрибком, перервою поступовості. Він має свою об'єктивну підставу в роздвоєнні об'єкта на внутрішнє та зовнішнє, сутність та її вияв, на окреме та загальне [9, с.311–312].

Раціональна свідомість уперше обирає виразну рефлексійну позицію з приводу субстанційно-функціонального відношення між думкою та реальністю і робить цей тип взаємин предметом свого розгляду, виокремлюючи в такий спосіб знання і пізнання як особливу дійсність, що знаходиться в корелятивній залежності з предметною реальністю. Іншими словами, «думка в світі» перетворюється на «думку про світ», внаслідок чого формується філософське розуміння предметної реальності.

Раціонально-теоретичне пізнання, його схеми та канони генеруються в актах критичної рефлексії з приводу функціонування дотеоретичної свідомості («докси» згідно з грецькою термінологією). Піддаючи рефлексійному аналізу попередній спосіб пізнання, філософська думка пропонує модель альтернативної практики, яка базується насамперед на артикуляції тих «смислів», «понять», «концептів», що утворюють особливий «теоретичний світ ідеальних об'єктів» та об'єктивованих семіотичних способів світоорієнтації – хоч і відчужених від повсякденної дійсності, проте органічно узгоджених з нею. Такого особливого світу не знає ні традиційна світоглядна свідомість (міф), ні позатеоретичне мислення, ні східна філософська традиція. Йдеться про унікальне надбання грецької античності та тієї частини європейської інтелектуальної традиції, яка усадикувала інтерпретаційно-комунікативні пріоритети античної рефлексії.

У широкому розумінні раціоналізм є парадигмальною орієнтацією мислення, котра акцентує увагу на розумності та природній впорядкованості світу, наявності в ньому внутрішньої логіки і гармонії, а також на переконанні у спроможності розуму осягнути світ і перереформувати його на розумних принципах, канонах, нормативах. Концентрованим вираженням презумпції такого гатунку стала теза І.Гегеля, згідно з якою «все дійсне є розумним, а все розумне – дійсним».

У вузькому сенсі раціоналізм уподібнюється гносеологічній концепції, що протистойть емпіризму та сенсуалізму, а також проголошує розум первинним колом пізнання. Його характерна ознака – категоричне, безкомпромісне протиставлення розу-

му досвідові та почуттям. Не заперечуючи в принципі роль досвіду і чуттєвого пізнання як механізмів зв'язку розуму зі світом, прихильники раціоналізму все ж переконані, що лише розум спонукає до структуризації наукового знання; він же є основним (якщо не єдиним) критерієм істинності наукового знання. При цьому сам розум (раціональність) витлумачується як універсальна, всезагальна і необхідна логічна система, котра існує у вигляді правил, які визначають нашу спроможність достовірно пізнавати світ.

У широкому розумінні раціональність не має чітких смислових меж. Вона охоплює як аспекти цілепокладання, так і сукупність кроків, засобів досягнення поставленої мети. Народження феномену раціональності здебільшого пов'язують з докорінним реформуванням європейського світобачення в епоху Нового часу, яке виразилося в тенденціях методологізації та сцієнтизації. Піонером такої реформи був Р.Декарт, який концептуалізував своєрідну раціодицею, наполягаючи на необхідності звільнити людський розум від лешат, з одного боку, містики та одкровення, а з іншого, – від паразитування схоластики на формальному застосуванні раціональної інтерпретації. У лаконічному вигляді раціодицея була втілена в максимі «*cogito ergo sum*» як раціональній альтернативі популярній на той час ірраціональній максимі Тертулліана – «*вірю, оскільки безглуздо*».

Ст.Тулмін у науковій раціональності вбачає насамперед сукупність ідей, методів і способів суджень, за допомогою яких вчені досягають єдності розуміння явищ. В цьому сенсі логічна систематичність знання виявляється хоч і важливим, проте лише одним з багатьох інструментів наукової раціональності. Втім, раціональність міркування не повинна зводитися до його логічності, оскільки вона є чимось більшим, ніж формальне дотримання логічних канонів і правил. Щоправда, виникає запитання: чим є раціональність крім логіки і чи можна припустити, що наукова раціональність взагалі не потребує логіки?

З точки зору Р.Декарта, розум в силу власної своєї природи володіє деякими ясними й виразними ідеями, які Декарт називає вродженими, бо вони притаманні самій природі розуму. Вони вкладені в розум Богом – на відміну від тих невизначених і суперечливих ідей, яким навчають філософська та теологічна традиції і які є ареною безперервних суперечок. Тільки спираючись на ясні й чіткі ідеї, людина, згідно з Декартом, осягає сутність свого «Я» як мислячої субстанції, осягає Бога і свою залежність від нього, а також логіку і закономірності стереометрії Всесвіту.

Б.Спіноза наполягав: *de natura rationis non est res, ut contingentes, sed ut necessarias contemplari*¹. Раціоналістична традиція виходить з того, що в самому розумі існують апіорі істинні основи пізнання, тому вони не потребують додаткового обґрунтування. Саме на них покладається місія легітимації всієї сукупності знань. Як зазначав М.Мамардашвілі, класичний раціоналізм висуває тезу, згідно з якою даність свідомості є безпосередньою очевидністю, котра може бути покладена в основу розуміння будь-чого іншого.

Таке «інше» завжди відносне; лише фактор свідомості має статус безпосередньої очевидності та абсолютності. Раціональність здебільшого уподібнюється до пізнавальної діяльності та мислення, яке реалізує себе у семантиці, логічному зв'язку та відношенні до реальності речень, суджень та понять. Втім, вона може бути лише формою, методом обґрунтування – і не більше. Раціональність діяльності полягає насамперед у нормах та канонах, а також у причинно-наслідковій зумовленості та стереотипах.

Досліджуючи генезис психоаналізу, Дж.Браун констатував: «Не буде перебільшенням припустити, що часто відмінності, які приводили до формування нової секти, були в більшій мірі особистими і емоційними, ніж науковими і раціональними» [1,с.234]. Подібне зауваження виправдане також з приводу становлення багатьох наукових дисциплін. Довершити аналіз проблеми об'єктивності/суб'єктивності епістемі доцільно концепцією інтерсуб'єктивності (у філософії це поняття вперше застосував І.Фіхте, а розвинув Е.Гуссерль). Йдеться про механізми, котрі забезпечують взаємодію (передовсім комунікативну та консенсусну) між суб'єктами науково-дослідницького процесу. На сучасну пору концепція інтерсуб'єктивності відіграє ключову роль у теоріях соціальної дії та символічного обміну, феноменологічній соціології, філософії історії тощо.

Е.Фромм зробив слушне зауваження: «Два види орієнтації – стадна та розумна – зумовлюють відмінності між типами походження. Раціоналізація – це компроміс між

нашою стадною природою та людською спроможністю мислити. Розвиток і реалізація здібностей розуму залежить від досягнення свободи і незалежності. Доти, доки цього не досягнуто, істиною людина вважатиме те, що визнає істинним більшість членів її групи. Міркування людини детерміновані потребою контактування зі стадом і страхом ізоляції від нього. Лише одиниці можуть витримати таку ізоляцію і говорити правду, незважаючи на небезпеку втрати зв'язків. Це справжні герої людства; якби не вони, ми досі жили б у печерах» [7,с.52].

К.Хюбнер підійшов до цього аспекту більш розлого: «По-перше, раціональність понять вбачають у їхній ясності та конвенційній усталеності, завдяки якій їх розуміють однаково. Тип раціональності, який ґрунтується на смисловій виразності та загальноприйнятності понять і суджень, я називаю семантичною інтерсуб'єктивністю. По-друге, висловлювання, котрі базуються на емпіричних фактах, вважаються раціонально обґрунтованими. Цей тип раціональності я відрекомендовую емпіричною інтерсуб'єктивністю. По-третє, раціональними вважаються логічні висновки, які передбачають смислову прозорість і загальноприйнятність. Йдеться про логічну інтерсуб'єктивність. По-четверте, формою раціонального обґрунтування є певний спосіб діяльності – операційна інтерсуб'єктивність. Більша частина виробничої діяльності виявляється можливою саме завдяки цьому типу раціональних дій. По-п'яте, якщо діяльність керується деякими нормами, то вона також є раціональним обґрунтуванням. В даному разі йдеться про нормативну раціональність» [8,с.220-221].

Згідно з раціоналізмом, знання є результатом впливу на пізнавальну процесуальність емоційного та вольового чинників, які спотворюють істину на догоду почуттям та хибно сформульованому вольовому центру цілепокладання. Розумність дійсності та наукового пізнання взаємозумовлюють одне одного. Різним культурам, епохам та цивілізаціям притаманні різні типи раціональності. Безвідносно до індивідуальних особливостей раціоналістичні концепції постулюють принцип тотожності структур буття та людської свідомості, абсолютизують пізнавальне ставлення людини до світу і рефлексійні форми його осягнення.

Поняття раціональності є полісемантичним і залежить від контексту його вживання. «Існує значний масив фундаментальних праць з цієї проблеми, в яких викладені різні, інколи суперечливі, погляди на природу раціональності. Остання витлумачується як доцільність, логічність, протилежність ірраціональному, як суперраціональність, що поєднує етичне, естетичне та пізнавальне, як цілісність людського досвіду, як здатність до мотивованого вибору з певним обмеженням, як співвідношення норм та цінностей, як взаємозв'язок міркувань та розуму тощо» [3,с.12]. Принагідно зауважимо, що тема раціональності стає проблемою лише тоді, коли виявляється сумнівною здатність розуму адекватно пізнавати закони розвитку природи, суспільства і мислення, а також можливість за їх допомогою раціонально змінювати світ.

Проблема невизначеності критеріального підґрунтя раціональності полягає в тому, що кожна замкнена система людської діяльності підлягає інтерпретації в термінах раціональності, однак у ширшому контексті неодмінно виявляє обмеженість, а в деяких випадках навіть переходить у свою протилежність. Хиткість і аморфність маркерів раціональності, а також провал спроб сформулювати чіткі критерії наукової раціональності верифікаційного або фальсифікаційно-конвенційного типу ґрунтуються на оцінці пояснювально-передбачуваних можливостей наукового знання. Це породило у філософії науки кінця ХХ століття скептицизм і релятивізм в оцінці статусу науки, сумніви у спроможності провести чітку демаркаційну лінію між науковим та ненауковим (позанауковим) знанням.

Як наслідок, раціональність у науці почала розглядатися виключно з позицій технології реалізації окремих парадигм і дослідницьких програм – тобто як внутрішньо-парадигмальна раціональність, норми і критерії якої діють лише в межах відповідної замкненої концептуальної системи. Згідно з дефініцією Р.Порті, раціональна поведінка – це адаптивний тип поведінки, сумірний з унормованою поведінкою інших членів спільноти за аналогічних чи подібних обставин. Між іншим, у західній інтелектуальній традиції ось уже впродовж двох століть існує продуктивний структурізаційний поділ на раціональну (rational) та розумну (reasonable) поведінку і діяльність.

Е.Фромм звернув увагу, що як в індивідуальних, так і в соціальних випадках коректніше вести мову не про фактичну раціоналізацію, а про псевдораціоналізацію: «Наскільки б нерозумним чи аморальним не був вчинок людини, у неї виникає нездо-

¹ «Природу розуму слід розглядати не як щось випадкове, а як необхідне» (лат.).

ланне бажання раціоналізувати його, довести самій собі та іншим, що вчинок визначався розумом, здоровим людським глуздом чи, принаймні, традиційною мораллю. Людині не важко діяти нерозумно, але практично неможливо, щоб вона відмовила своєму вчинку хоча б у видимості розумної мотивації» [7, с.482].

В іншій праці Е.Фромм розтлумачував: «Сила раціоналізації як своєрідної підробки розуму – один з найзагадковіших феноменів людства. Якби вона не настільки тісно переплелася з нашим існуванням, то схильність до раціоналізації уподібнювалася б параної: параноїк може бути надзвичайно розумною людиною і ефективно користуватися своїм розумом в усіх сферах буття – за винятком того ізольованого сегмента, який включений в його параноїдальну систему. Так само діє і людина, яка застосовує механізм раціоналізації» [7, с.51].

Сутність сформульованого М.Вебером «парадокса раціоналізації» полягає в тому, що, втілюючись в об'єктивну дійсність, ідея розумності з часом демонструє відчужений характер своїх об'єктивацій від буття конкретно-історичних індивідів. Ця обставина виявилася надто великою мухою, яка розірвала тонку павутину переваг раціоналізму і зафіксувала потребу максимально аргументованого підходу, обґрунтувала необхідність переконливої метафізичної рефлексії стосовно до раціоналістичного методу та його псевдоуніверсальності.

Сучасному науковому процесу притаманна тенденція раціональної універсальності пізнавальної активності. Разом з тим доволі симптоматичною є ідея Р.Патнема про «некритеіальну раціональність», а розмитість критеріїв сумірності й стандартів раціональності залишається ледь не самоочевидним фактом. Виразність, ефективність і креативність в процесі засвоєння ним значною мірою визначається ще й дотепер малодослідженими станами людської психіки, які позначаються низкою термінів «розуміючої психології» В.Дільтея на кшталт «інтуїції», «осаяння», «інсайт», «акт просвітлення», «евристична ідея» тощо. Попри поширений стереотип щодо етиологічної ідентичності фактів та гатіо, згідно з обґрунтованою версією Е.Ласка, фактичність є змістовно-концептуальною протилежністю над-часовій логічності, а саме: вона має часовий характер, випадкова, конкретна, нетипічна, індивідуальна, неповторна і часто алогічна.

У постіндустріальну епоху субстанційний космос почав замінюватися субстанційним хаосом, оголившись конфлікт двох типів раціональності: «закритої» логіко-методологічної (веберівської «цілерациональності»), або неопозитивістської «логіки наукового дослідження») та «відкритої» цілепокладаючої раціональності.

Логіко-методологічна раціональність є вторинною щодо цілепокладаючої раціональності, оскільки узагальнено (в законах, принципах, критеріях) віддзеркалює послідовність успішних дій (засобів) для стандартних (типологізованих) ситуацій (умов, цілей), які задаються науковими дисциплінами. Зумовлена такою раціональністю науково-пізнавальна діяльність і її суб'єкт, узяті автономно, не дають можливості осмислити динаміку науки. Натомість «відкритий» тип раціональності орієнтований на вихід за межі досягнутого горизонту цілепокладання, на раціональну реконструкцію логічних зв'язків між фундаментальними світоглядними цілями і конкретно-науковими методологіями.

Отже, в сучасній концепції наукової раціональності виокремлюють два основні типи: логіко-методологічний (як фіксацію системотворчої інформації) та цілепокладаючий (як стохастичне пристосування об'єкта науки до непередбачуваних ситуацій природного і соціокультурного середовища з позицій коеволюції). Основна трудність полягає в засвоєнні особливостей детермінізму й раціональності нової парадигми, оскільки наведений вище антагонізм часто сприймається не як діалектична суперечність раціонально впорядкувальної функції (системності) і функції креативного хаосу (еволюційності), що знімається в процесі розвитку й самоврядування системи, а як старий кантівський методологічний дуалізм свободи та необхідності, ірраціонального та раціонального.

Трансформація наукової парадигми в наш час – це передусім зміна стандартів, формату наукової раціональності. На сьогодні у філософському середовищі домінуючою є позиція, згідно з якою раціональність історично мінлива. Це може здатися алогічним і парадоксальним, проте має слухність також позиція дослідників, котрі стверджують про незмінність раціональності. Певною мірою вони також праві, оскільки попри

історичні зміни раціональності спостерігається незмінність деяких її елементів. Це дає підстави стверджувати про раціональність як єдиний феномен в багатьох різновидах.

Неадекватне наповнення конкретним змістом поняття раціональності та сповідування такого стану на практиці призводить до криз людської культури, як у пізнавальному, так і в смисложиттєвих планах. Криза певного типу раціональності зумовлюється тим, що конкретний набір принципів і правил, якими керується в своїй діяльності розум (лінійність, редукціонізм, жорстка детерміністичність і т.п.), виявляється малоефективним в освоєнні світу, організації суспільного життя, перетворенні зовнішнього середовища і т. п.

Виокремлюють як три стадії історичного розвитку науки, кожна з яких позначена виразними ознаками наукової революції, так і відповідно три історичних типи наукової раціональності: класичну раціональність (відповідно класична наука у двох її станах – додисциплінарному та дисциплінарно-структурованому); некласична раціональність (співвідносна з некласичною наукою) та постнекласична раціональність.

Класичному, некласичному та постнекласичному типам науковості (раціональності) відповідають традиціоналістська, модерністська і постмодерністська культура. Саме сучасна постмодерністська культура задає новий тип наукової раціональності. Усвідомлення впливу культури постмодерну на нашу діяльність надає можливість відповісти на чимало запитань – наприклад, чому в сучасній ситуації для того, щоб орієнтуватися в проблемах наукового пізнання, необхідно вийти за межі наукового мислення, в простір культури? Це пояснює той факт, що практично всі наукові співтовариства рефлектують над майбутнім науки, перебуваючи в просторі культури.

Вплив культури постмодернізму на всі сфери людської діяльності створив передумови для розпрямлення наукової сфери, поставив під сумнів саму наукову реальність, зробив межі науки хиткими і ненадійними. Внаслідок цього постало питання про доцільність науки як такої. Вона була звинувачена в багатьох вадах сучасної цивілізації. За цих умов науковому співтовариству необхідно переосмислити роль раціонального в процесі пізнання, задати нові межі раціонального.

Зараз наукове співтовариство знаходиться в пошуку нових підстав для конструювання наукової раціональності. У галузевих науках створюються нові парадигми, що мають на меті здійсними генерування якомога повнішого формату наукової картини миру. Проте, досі відсутній консенсус щодо верховенства раціонального над іншими способами пізнання. Прообразом нової раціональності стає суміш духовності та релігійності, відносність (релятивізм), синергія тощо. Народжується низка нетрадиційних методологій, які детально обговорюються в наукових колах [11, с.142].

Вирішальне значення може мати тенденція співвідношення раціональності та методології науки. Остання перетворюється у дім наукової раціональності, виявляючи себе у мові, формах і принципах побудови методологічного дискурсу, а також у пізнавальній і практичній діяльності. В деяких випадках методологічне мислення протиставляє себе науковому мисленню. Набуває реальних ознак можливість відрізнити методологічну мову від мови науки. У методологічному мисленні, як у одному іншому, визнається виняткова роль розуму в пізнавальній і практичній діяльності. За умов, коли наука не може знайти своїх підстав, методологічне співтовариство змушене брати на себе відповідальність за розробку наукової картини світу, продовжуючи виконувати функцію трансляції знань на рівні існуючих інституційних форм.

Своєрідним онтологічним альтер-его раціонального способу оперування знанням є ірраціоналізм – філософська теорія, котра проголошує примат не-розумної першооснови буття як основної характеристики світу та його розуміння. Це не периферійний елемент ментального простору, а фактично його серцевина, стрижень і субстанційне єство. Посткласична філософія знаменує собою відмову від визнання раціональних підвалин дійсності, висуваючи на передній план ірраціональний аспект. Це не означає цілковитого заперечення раціонального і можливостей розуму в процесі пізнання – йдеться лише про переакцентування, перегляд місця і ролі зазначених онтологічних факторів.

Ірраціоналізм виявився своєрідною реакцією на надмірний (жорстко регламентований) раціоналізм класичної філософії. Така відповідь була втілена у «філософії почуття та віри» Якобі, «філософії одкровення» пізнього Шеллінга, «філософії безсвідомого» Гартмана, волюнтаризмі Шопенгауера, світоглядних пріоритетах Кьєркегора

та Ніцше, «філософії життя» Дільтея, Шпенглера та Бергсона, філософській феноменології, екзистенціалізму та в деяких різновидах неопозитивізму.

К.Поппер наполягав, що кожне відкриття містить ірраціональний елемент або, як висловився А.Бергсон, «творчу індукцію». Аналогічним чином А.Ейнштейн змалював пошук таких універсальних законів, з яких за допомогою дедукції можна вивести адекватну картину світу. Він наполягав, що не існує суто логічного шляху, який прокладає шлях до таких законів, наголошуючи, що ті можуть бути генеровані лише за допомогою інтуїції, котра аналогічна «інтелектуальній любові до об'єктів досвіду».

К.-О.Апель визначав раціональність як спроможність людини до обґрунтування і самостійного конституювання змісту своєї свідомості. Згідно з цим уявленням, існує безмежна кількість типів раціональності, в межах кожного з яких задається власна система світоглядних координат і дослідницьких перспектив. У полі зору К.-О.Апеля опинилися такі типи раціональності, як технічна, етична, стратегічна, системна, комунікативна та інші. Міркування щодо специфіки різних типів раціональності привели його до створення «теорії раціональних типів», концептуальний стрижень якої складає протиставлення стратегічної та консенсусно-комунікативної раціональності.

Консенсусно-комунікативна раціональність володіє низкою властивостей, не притаманних інструментально-стратегічній раціональності. Висуваючи універсальні претензії на значущість, вона орієнтує не на умовні емпіричні цілі, а на інстанцію абсолютного нормативного значення. В межах консенсусно-комунікативної раціональності К.-О.Апель закликає розмежовувати особливу дискурсивну раціональність, засобом якої можуть бути розбюковані проблемні ситуації, пов'язані з претензіями на значущість. Аргументаційний дискурс – це комунікація з приводу істинності суджень.

Сучасна філософська думка все більше схиляється до багатоманітності форм раціональності, їх історичної зумовленості, котра в значній мірі визначається особистістю мислителя та соціокультурним контекстом епохи. Аспект «різних раціональностей» виявляється не лише реальним, а й вкрай актуальним. Водночас заслуговує на увагу концепція єдності раціональності, котра розуміється як діалектичне суголосся багатоманітних виявів розуму. Наукова, філософська, релігійна раціональність – це не альтернативи, а окремі аспекти єдиного людського розуму. Суть справи полягає в акцентах, пріоритетах і преференціях – наукових, етичних, художніх тощо, котрі змінюють, але не заперечують і не спростовують один одного під тиском конкретно-історичних обставин і логіки розвитку людства.

На переконання П.Гуревича, до структури раціональності, яка має статус і принципу пізнання, і атрибутивної риси конкретного типу цивілізації, все частіше включають елементи нераціонального. В такий спосіб здійснюється пошук нового типу раціональності. Відтак, тип раціональності, сформований у європейській традиції на підставі культу розуму і науки, інтенсивно трансформується: розум лише тоді розглядається фундаментом раціонального, коли він доповнюється чуттєвістю, інтуїтивно образним осянянням, всією суб'єктивністю людини [2, с.211–212]. Як зазначає Д.Теплих, неklasичний тип раціональності відкриває дорогу глибшій присутності в науковому пізнанні ірраціональних моментів, що передбачає ірраціональну природу об'єкта не зважаючи на його раціонально організоване буття [5, с.113].

Не варто ігнорувати застереження К.Поппера: «Повністю раціоналізувати унікальну особистість – з її унікальними вчинками, досвідом і стосунками з іншими людьми – неможливо. Людські стосунки набувають значення лише в царстві ірраціонального, в царстві неповторної індивідуальності. Більшість людей відчують, що те, заради чого варто жити, може зникнути, якщо вони самі та їхні життя будуть позбавлені унікальності і в кожному конкретному випадку стануть типовими для певного класу людей... Саме унікальність нашого досвіду, унікальність враження від пейзажу, від сонця, що заходить, від виразу людського обличчя приносить в наше життя те, заради чого варто жити» [4, с.266].

Принциповим аспектом є той факт, що надлишкова раціоналізація стоїть на заваді розгортанню механізмів творчості, а також інноваційному способу мислення і по-громадянськи відповідальному цілепокладанню соціалізованого індивіда. Що стосується ірраціоналізму, то він аж ніяк не заслуговує на демонізацію, оскільки є невід'ємною складовою частиною накопичення, засвоєння та інтенсифікації знання. Це спонукає до висновку, що ірраціоналізм необхідно не заперечувати чи ігнорувати, а осмислювати, регулювати, прогнозувати, аби зробити освітній процес ефективнішим

і продуктивнішим. Доцільність такого способу дії стає тим більше очевидною, якщо врахувати всезагальну кризу предметності освіти, її мети, світоглядно-аксіологічних орієнтирів та освітніх практик.

На перший погляд, не підлягають сумніву дві тези: щодо тісної корелятивної залежності науки та раціоналізму, а також з приводу інструментальної бездоганності та безальтернативності раціональних способів пізнання. Однак не слід забувати, що трансформація магічної причинно-наслідкової залежності часів Стародавнього Риму в раціональну причинно-наслідкову залежність Нового часу була, по суті, девіантною. Принаймні, на початковій стадії.

Крім того, наука надто часто зухвало наполягає на пріоритеті й перевагах ratio над справедливістю та гуманізмом, щоб такий аспект не кваліфікувати як істотну теоретико-праксеологічну проблему. Варто прислухатись і до П.Фейєрабенда, який довів, що в основі усталених наукових стандартів і норм дуже часто лежать нераціональні (квазіраціональні) уявлення й підходи, має місце легітимізація сумнівних положень. Наприклад, догматизм заважав Ф.Бекону погодитися з коперніканською астрономією, а О.Конт узагалі стверджував, що будь-які спроби надто скрупульозного дослідження явищ за допомогою таких інструментів як мікроскоп є згубними і повинні бути припинені, оскільки можуть «розбалансувати закони позитивної науки».

П.Фейєрабэнд наголосив на «небезпечних і деструктивних тенденціях догматизації наукової раціональності» [10, с.16]. Справді, застосовуючи акцентовано раціоналістичні підходи до відбору та інституалізації знання, наука – все ж – у генеалогічних глибинах своїх мотиваційно-креативних засновків завжди була нераціональною (принаймні, за типом мислення). Р.Опенгеймер з цього приводу любив іронічно провокувати: коли фізики доберуться до вершин знання, то з подивом виявлять, що там на них уже очікують містики. Проте, маючи труднощі з поясненням механізмів наукової генези, науковцям нічого не залишається, як усе-таки вдаватися до псевдораціоналізації свого способу дій.

Навіть видатні особистості фізичної та математичної дисциплін визнали недостатність суто раціоналістичного стереотипізму як для науки, так і для освіти. Прикметним в цьому сенсі є алармістський вислів Н.Бора: ми згодні з тим, що ідея Паулі божевільна; питання лише в тім, чи достатньо вона божевільна, щоб бути істинною; як на мене, то їй усе-таки бракує божевілья. Попри деяку епатажність, наведений вислів чітко діагностує сутність раціоналістичних перегинів, їхню контрпродуктивність та інструментальну недосконалість. Між іншим, подібні зауваження висловлювали і В.Гейзенберг, і А.Ейнштейн, і А.Пуанкаре.

С.Франк, безперечно, мав рацію, коли стверджував: «Іноді здається, що вся так звана «наука», до якої ми раніше ставилися з благоговінням неопіфітів і учнівською заподадливістю, є лише штучним способом муштрування нездар. Справжні мислителі завжди виходять за межі «науковості», дають нам духовну їжу саме тому, що нічого не вивчають і не розмірковують, а просто бачать щось нове і важливе. Цьому не може навчити жодна наука. А може в цьому й полягає справжня наука, якої ще так мало в тому, що досі йменується наукою» [6, с.160].

Список використаних джерел

1. Браун Дж. Психология Фрейда и постфрейдисты. – К.: «Ваклер», 1997. – 304 с.
2. Гуревич П.С. Поиск новой рациональности (по материалам трех всемирных конгрессов) / П.С.Гуревич // Рациональность как предмет философского исследования. – Отв. ред. Б.И.Пружинин, В.С.Швырев. – М.: ЦОП института философии РАН, 1995. – С.209–224.
3. Загорднюк В. Класична раціональність і постнекласична наука // Генеза. – 1995. – №1 (3). – С. 3–14.
4. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги. – К.: Основи, 1994. – В 2 т. – Т.2. – 420 с.
5. Теплых Д.А. Рациональное и иррациональное в проблеме предмета научного познания / Д.А.Теплых // Кризис как иррациональное явление: Сб. материалов межвузовской научной конференции. – Вып.3. / Под ред. А.М.Арзамасцева. – Магнитогорск.: МГТУ, 2004. – С.111–117.
6. Франк С.Л. Крушение кумиров // Русская идея: В кругу писателей и мыслителей Русского Зарубежья. – М.: Прогресс, 1994. – 386 с.
7. Фромм Э. Психоанализ и этика. – М.: Республика, 1993 – 432 с.
8. Хьюбнер К. Истина мифа. – М.: Прогресс, 1996. – 486 с.

9. Черткова Е.Л. Рациональность – критика – свобода / Е.Л.Черткова // Исторические типы рациональности / отв. ред. В.А.Лекторский. – М.: Институт философии РАН, 1995. – Т.1. – С.299–316.

10. Швырев В. С. Рациональность в спектре ее возможностей / В. С. Швырев; отв. ред. В. А. Лекторский // Исторические типы рациональности. – М.: ИФРАН, 1995. – 452 с.

11. Швырев В.С. Рациональность как ценность культуры. Традиция и современность. – М.: Прогресс-Традиция, 2003. – 172 с.

Вознюк Н.В. Рациональное в науке: феномен и проблема

Одним из наиболее резонансных аспектов современной науки как формы общественного сознания является рациональность как механизм мировосприятия, её типы, критерии и иерархия, а также сущностное разграничение рационального и нерационального.

Ключевые слова: наука, рациональное, типы рациональности, знание, познание, сознание, рефлексия.

Voznyuk, N.V. Rational in science: the phenomenon and problem

One of the most significant aspects of modern science as a form of social consciousness is rationality as a mechanism of perception of the world, its types, criteria and hierarchy, and the essential distinction of rational and irrational.

Key words: science, rational, types of rationality, knowledge, cognition, consciousness, reflection.

УДК 340.12

Кабальський Р.О.

Філософсько-правовий аналіз природи нормативності

Дослідиться природа правової нормативності як особливого феномена соціальної реальності та особливостям її прояву. Автором, через зв'язок та взаємозалежність нормативності зі сферою належного, що здійснюється через категорію цінності, запропоновано визначення правової нормативності.

Ключові слова: нормативність, норма, примус, цінність, належне.

Нормативність є основою здійснення правового регулювання. Проте таке регулювання суспільних відносин має носити організований характер. У зв'язку з цим актуальним є з'ясування сутності правової нормативності, що сприятиме усвідомленню механізму соціального регулювання. Також при розгляді питання нормативності права, не можна оминути увагою ті трансформаційні процеси, що тривають у сучасному українському суспільстві. Тому, зважаючи на іманентність нормативності праву, нагальним є питання дослідження особливостей прояву нормативності права в умовах перехідного суспільства.

Нормативність визнається невід'ємною рисою права практично усіма правознавцями, проте саме розуміння нормативності є різним. Питання філософського осмислення феномену правової нормативності, у вітчизняному правознавстві, у значній мірі обумовлене становищем філософії права у радянський період. У зв'язку з практичною відсутністю автономного існування філософії права, розробка проблеми нормативності права здійснювалась у рамках загальної теорії права. В межах предмету теорії права, питання правової нормативності не знаходить достатнього висвітлення. Як відзначав С.С. Алексєєв, «нормативність не лише ознака права, а його визначаюча об'єктивна якість» [2, с.22]. Для теорії права нормативність є обов'язковою рисою права, проте, в межах предмету теорії права, не ставиться питання про те, яким чином право є нормативним. Питання про розуміння нормативності для теорії права не має значення, хоча в межах проблематики щодо зобов'язальної сили права порушується і питання про те, чому суб'єкт повинен коритися праву та виконувати його імперативи.

В межах пострадянського праворозуміння можна виділити такі дві головні течії щодо розуміння природи нормативності права: (1) нормативність права розглядається як якість, що викликана існуванням права як системи норм та (2) нормативність права як вираження його загальнообов'язковості (загальності та обов'язковості).

До представників першого напрямку належать зокрема С.С. Алексєєв, С.Н. Братусь, М.Н. Марченко, І.С. Фарбер. Так, С.Н. Братусь вважав, що «істотною рисою права є його нормативність. По суті це тавтологічне твердження: якщо право – це система норм, правил, що приписують належну або можливу поведінку тим, кому ці правила адресовані, якщо норма – це масштаб визначеної поведінки, то само собою розуміється, що суть права в його нормативності» [5, с.43]. С.С. Алексєєв відзначав, що «право – це не тільки норми; без норм, без нормативності як риси нема права». І далі: «Нормативність, як би широко не трактувалась ця визначаюча риса права, в принципі ні в чому іншому, ніж у нормах, загальних формалізованих писаних правилах поведінки, виражатися не може» [3, с.261].

Для іншого російського теоретика М.Н. Марченко «право – це не просто система норм, а система норм, встановлених або санкціонованих державою», і «говорячи про систему правових норм, інакше, нормативність права...» [15, с.12-13] – продовжує він, ототожнюючи нормативність права та систему правових норм.

Таким чином, подібне розуміння нормативності викликане розумінням права як системи норм, встановлених та санкціонованих державою. На думку автора,

незадовільність такого розуміння нормативності полягає у тому, що за такого підходу, по-перше, розглядається лише формальна (позитивно-емпірична) сторона нормативності, нехтуючи її сутнісними якостями. В результаті цього, по-друге, сутність нормативності (належного) підмінюється державним примусом, не говорячи уже про збідніле праворозуміння. Крім того, не береться до уваги важлива ознака нормативності як способу об'єктивації (форми) належного, адже належне не виводиться з велінь держави (емпіричного феномену).

Щодо другого підходу (нормативність права як вираження його загальності та обов'язковості) до з'ясування природи нормативності права, перш за все, слід відзначити, що трактуючи нормативність права як його загальнообов'язковість, різні дослідники по-різному бачили джерело такої загальнообов'язковості. Так, зокрема, С.С. Алексєєв, посилаючись на класиків марксизму, відзначав, що пануючі за даних відносин індивіди «повинні надати своїй волі, обумовленій цими визначеними відносинами, загальне вираження у вигляді державної волі, у вигляді закону», вони вказують, що пануючі за даних відносин індивіди «проводять свою особисту волю у форму закону, роблячи її в той же час незалежною від особистого свавілля кожного окремого індивіда серед них». Таким чином, загальність волі, вираженої в праві, прибічники діалектико-матеріалістичної методології розглядали як суттєву рису правового регулювання. А «загальність волі є нормативністю правової форми суспільного регулювання» [4,с.73]. Проте, джерелом загальності волі та способом її виразу є державна воля: «В нормативності права, як і в інших якостях, проявляється те, що зміст права утворює державна воля. Це і дозволяє зробити волю, яка міститься в праві, загальною, загальнообов'язковою, владною» [4,с.75]. Тобто, підсумовуючи, ту право – воля економічно пануючого класу, а нормативність – загальність цієї волі, забезпечена державним примусом.

Менш заполітизованим та більш послідовним є бачення нормативності, запропоноване російськими та українськими теоретиками права В.В. Борисовим, О.Б. Венгеровим та М.В. Цвіком.

Так, для О.Б. Венгерова «нормативність права проявляється в діалектичній єдності таких якостей правил поведінки, як узагальненість та обов'язковість» [6,с.42]. В.В. Борисов писав, що «нормативність права виражається у масштабності, еталонності, загальнообов'язковості норм поведінки» [14,с.209]. М.В. Цвік вважає, що «нормативність права полягає у тому, що воно містить загальнообов'язкові права і обов'язки для невизначеного кола суб'єктів, тривало та багаторазово застосовується до передбачених ним життєвих ситуацій... Головні прояви права – правові відносини, норми, принципи і правосвідомість – мають при встановленні та реалізації повторюваний характер і в цьому сенсі є теж нормативними» [9,с.184].

Отже, крім загальності права, відзначеної С.С. Алексєєвим, до розуміння нормативності додається ще його обов'язковість, яка, на думку М.В. Цвіка, набувається у результаті того, що «повторюваність певних дій, які зрештою стають зразком поведінки, приводить до внутрішнього їх сприйняття людьми як обов'язкових» [9,с.185]. Таким чином, джерелом обов'язковості права вже є не державна воля, а фактична повторюваність відносин.

Проте відразу виникає ряд запитань. По-перше, чи можна ототожнити загальнообов'язковість права з його нормативністю? Адже нормативність, як вже відзначалося, є виразом належного, а обов'язковість у рамках цього напрямку обґрунтовується фактичною повторюваністю, тобто існуючим. Подібне праворозуміння (розчинення належного в існуючому) є характерним для пострадянських правників та обумовлюється методологічними чинниками (матеріалістичною діалектикою). Л.С. Явич, порушивши питання «можливості» та «дійсності» у праві та їх співвідношення з категоріями «належного» та «існуючого», відзначав: «можливість це таке, чого не існує, але таке, що може виникнути та існувати, стати дійсністю за відповідних умов; дійсність – здійснена можливість, таке, що вже виникло, живе та діє, але сама можливість виникає з даної дійсності та реалізується у нову дійсність». При цьому «право відноситься до самої дійсності», або, більш точно, «право – це

реальна дійсність». Але «відносно поведінки людей абстрактні юридичні норми є лише можливістю... Можлива (належна) з точки зору законодавчого акту поведінка стає дійсністю, коли суб'єкти використовують надані права та виконують свої обов'язки» [17,с.66,68,79,82]. Так, «належне» фактично ототожнюється з «можливим», в результаті чого утворюється наступна ситуація: належне розглядається як таке, що може існувати за відповідних умов. Дійсно, належне, як і можливе, виражає таке, чого не існує (не є фактом), «можливість – це якраз буття, яке містить у собі значення й не-буття» [7,с.52]. Але ж належне передбачає не таке, що може бути за певних умов (відносно цінність) а таке, чому слід бути за будь-яких умов (абсолютну цінність). Право передбачає належну поведінку, надаючи можливість для її здійснення. Проте у випадку протиправної поведінки має місце порушення належного, а не можливого, адже можливе не порушується з огляду на його відносно (залежну від певних обставин) природу. За умов формулювання обов'язковості через повторюваність, плутається причина з наслідком: чинки не стають належними через те, що вони постійно повторюються, тут, скоріше, більше діє синдром натовпу «бути як всі». Навпаки – повторюються тому, що є виразом належного. У випадку реалізації можливості належної поведінки право дійсно може переходити з можливості у дійсність. Та слід мати на увазі таке. Реалізація можливості наданої правом є індикатором дієвості права та, як наслідок, «мінімум дієвості є умовою чинності норми», як справедливо відзначав Г. Кельзен [10,с.21]. Тому, на думку автора, радянській юриспруденції, в умовах методологічного монополізму матеріалістичної діалектики, не вдалося подолати дуалізму належного та існуючого, а лише здійснена спроба еклектичного обґрунтування виведення належного з існуючого.

Загальність же продовжує спиратися на державне забезпечення (нехай і з посиланням на можливість, а не обов'язковість застосування примусу до правопорушників), адже право розповсюджується на всіх тому, що у випадку правопорушення дотримання права гарантується державою. Таким чином, нормативність права знову не може позбавитись державної опіки. Крім того, за такого підходу презумується те, що право не може не бути порушеним, чим стверджується апріорність негативної (злочинної) природи людини.

Норми (закони) фізики (математики), не можуть бути частиною символічної реальності чи то черпати свою зобов'язальну силу у зовнішньому штучному авторитеті, тому, що відображають належне у відносинах між речами (предметами). Вони (на відміну від мистецтва, яке завжди суб'єктивне) адекватно відображають об'єктивну реальність, її речовий вимір. Норми фізики укорінені у бутті речей. Норми права, будучи аналогічно укоріненими у бутті людей, також не можуть бути фікціями чи залежати від зовнішнього (державного) примусу, бути частиною символічної реальності. Норми права відображають належне у відносинах між людьми, як істотами, що мають моральну автономію. Право, знаходячи актуалізацію у мові, є адекватним виразом буття людей – соціального виміру об'єктивної реальності. Тому, норми права не можуть бути суб'єктивними, оскільки є укоріненими у бутті людей. Неможна назвати норми права і об'єктивними, оскільки така «об'єктивність» зникає при виході людини з соціального виміру. Нормам права притаманна об'єктивність, як синтез дійсності та дієвості, тільки у соціальному вимірі об'єктивної реальності як простору міжлюдських взаємин. Таким чином, право – інтерсуб'єктивне. Соціальні істоти, будучи зануреними у життєвий світ, безпосередньо відчують на собі (на рівні свідомості) належне, спричинене впливом нормативної сили права.

Безперечним є той факт, що цінності та норми права існують. При цьому їх існування носить специфічний, ідеальний характер. Вони позбавлені кольору, смаку, ваги тощо. Адже якщо знищити всі примірники Цивільного кодексу, його норми не перестануть існувати, а цінність інституту власності не зникне. Цей факт давав підстави деяким науковцям стверджувати, що норми чи ідеї існують суб'єктивно, «всередині» нас самих, або наполягати на релятивній природі цінностей. Проте є неможливим, щоб мільярди людей в різних відрізках часу та простору спрямовували свою свідомість на сприйняття чогось (наприклад, математичної теореми, релігійного догмату тощо), що існує лише у свідомості та, при цьому, отримували однаковий, рівнозначний результат. Як відзначав Ш.-Л. Монтеск'є, «говорити, що поза того, що приписано чи заборонено позитивним

законом, нема нічого ні справедливого, ні несправедливого, – значить стверджувати, що до того, як було накреслено коло, його радіуси не були рівні між собою» [12, с. 11]. Такі ідеальні сутності є загальнозначущими. Тобто реальність існування ідеального не обов'язково має носити трансцендентний характер, не існує і потреби в апелюванні до будь-якого Абсолюту для обґрунтування його ідеалістичної природи. Ідеальне та, зокрема, належне, існує не суб'єктивно чи трансцендентно, а інтерсуб'єктивно, між тут та зараз співіснуючими людьми, скінченими та соціально обумовленими.

Крім того, трактування права як символічної реальності, в сенсі певного штучного утворення, як явища залежного від волі конкретної держави, спричиняє релятивне розуміння права. Право, будучи виразом належного, стає відносною категорією залежною від місця і часу. Проте, таке твердження не може бути правильним. Так, наприклад, довгий час домінуючою була думка про те, що Земля є пласкою, і лише після Коперника їй було «дозволено» стати кулеподібною. Але ж це не означає, що Земля була спочатку пласкою, а потім перетворилась на кулю. Змінилось лише розуміння форми землі. Це ж можна сказати і про право. За часів Античності, Середньовіччя, Ренесансу, Нової та Новітньої епох, рівно як і у просторовому вимірі, змінюється уявлення про право, праворозуміння. Але це зовсім не значить, що змінюється і саме право. Право, як вираз належного, є певною константою життєвого світу, сприйняття якої опосередковане нашим розумінням.

Таким чином, можна відзначити, що нормативність права, як будь-яке інше явище, має свої ознаки, які дозволяють охарактеризувати її природу. У сучасній юридичній літературі досить поширеним є виділення (у різному поєднанні) таких ознак нормативності права як повторюваність, типовість (нормальність), примусовість та обов'язковість. Проте, слід відзначити, що вказані вище ознаки нормативності (повторюваність, типовість (нормальність), примусовість та обов'язковість) не є сутнісними характеристики природи правової нормативності, а у більшій мірі характеризують її прояви, реалізацію, проекцію на емпіричну дійсність. У зв'язку з цим необхідним є виявлення іншого, глибинного метарівня правової нормативності, того, що власне і робить право правом.

Жодна правова норма не є самодостатньою. Вона вказує на дещо більш об'єктивне, більш реальне та безпосереднє ніж будь-яка інша норма, вона апелює до підґрунтя своєї зовнішньої сили – нормативному факту, як прямому втіленню цінності у соціальному факті, що може чуттєво сприйматися.

Правова реальність не становить якоїсь субстанціональної частини реальності, а є лише способом організації та інтерпретації певних аспектів соціального життя, буття людини. Світ права – це в основі свій світ належності, а не існування. Внаслідок цього, як відзначав С.І. Максимов, «буття права – це особливий модус буття – «буття-належність». Таким чином, реальність права встановлюється не як факт, а в силу його значущості для людини» [11, с. 149]. Взаємозалежність між обов'язками та правами у своєму системному зв'язку породжує соціальний порядок. І саме такий системний зв'язок правових приписів, що передбачає «дійсність інших Я» (І. Фіхте) як центрів взаємопов'язаних прав та обов'язків, і надає праву у цілому характер такого явища, яке за своєю природою пов'язане з соціальним життям [8, с. 135]. Проте правова дійсність для того, щоб стати помітною та доступною для спостереження, на відміну від матеріальної соціальної дійсності, потребує опори на попереднє визнання певних моральних та правових цінностей, що становлять тут точку відліку [8, с. 44]. За умови розуміння права як чистої «належності», як виключно нормативного елемента не береться до уваги, що право яке не має дієвості у певному соціальному середовищі, приписам якого ніхто не слідує, вже не є право у точному значенні цього слова, а просто певний постулат. Іншою помилкою, на думку Г.Д. Гурвича, є ігнорування того, що «чиста належність може мати лише апіорний зміст», тоді як правова норма, безумовно, має й емпіричний зміст, якому «ніяким чином не можна надати форми категоричного імперативу». Якщо ж навпаки розуміти право як «існуюче», як дійсний соціальний факт та ніщо крім факту, то не береться до уваги те, що правова норма, за своєю природою є критерієм оцінки, а такий критерій абсолютно не можливо виявити у фактичній дійсності. Отже,

право не відноситься у повній мірі ані до сфери належного, ані до сфери існуючого, а є елементом певного середнього (проміжного) рівня: сфери нормативних значень, що відносять до соціокультурної дійсності.

На відміну від правового об'єктивізму, на думку автора, якою б не була продовжуваність повторення «факту», він може стати «нормативним фактом», лише за тієї умови, що з самого початку свого існування був пронизаний позачасовими цінностями, адже якщо він є формою матеріалізації ідеального (об'єктивація цінності у соціальну фактичність), то нема жодної необхідності у його повторенні для набуття фактом нормативної сили. Тобто, як вже відзначалось вище, повторюваність є наслідком нормативності, а не навпаки.

Дією, через яку проявляється справедливість, є не безпосередня участь у діяльності, не інтуїція-акція, а визнання цінності справедливості [8, с. 130], яке можна розуміти як «особливе відношення до цінностей, що зводиться до встановлення інтелектуального спілкування з ними» [1, с. 71]. Такий акт визнання становить сплав судження і дії, через що відбувається узагальнення і логізація ірраціональних якостей морального ідеалу. Дійсність факту проявляється у причинному зв'язку явищ, тоді як дійсність права виявляється лише в акті логічного визнання. «Норму ми визнаємо логічно, – пише Г.А. Нанейшвілі, – в акті її осмислення, оскільки через цей акт ми пізнаємо зміст і зміст норми» [13, с. 20]. Нормативність артикулюється у мові, через мову вона набуває загальності, та стає можливим зробити зміст норми спільним для невизначеного кола осіб.

Тут слід погодитись з російським теоретиком А.В. Поляковим, що «норми утворюються в результаті інтерпретацій різних нормативних фактів, джерел норм права, що мають зовнішню об'єктивовану, знакову форму» [16, с. 194]. Через процес інтерпретації цінності інтегрованої нормою, здійснюється осмислення (усвідомлення) нормативності права.

Таким чином, з огляду на запропоноване розуміння нормативності як соціокультурного феномену, можна зробити висновок, що правова нормативність є функцією правової системи, яка полягає в упорядкуванні (врегулюванні) її структурних елементів, зокрема суспільних (правових) відносин. Нормативність права – це визначаюча риса права, яка, ґрунтуючись на рефлексивній здатності людини, є способом об'єктивації (формою) правового належного (правових цінностей) та зорієнтована на виникнення відношення належності певних моделей поведінки у соціальних суб'єктів. Разом з тим, нормативність характеризується рефлексивним поєднанням загальнообов'язковості та загальнозначущості права для необмеженого кола суб'єктів, які задаються елементом належності закладеним у нормі (чи в іншому носіїві) через інтегровану нею цінність.

Список використаних джерел

1. Алексеев Н.Н. Основы философии права. – СПб.: Лань, 1999. – 256 с.
2. Алексеев С.С. О понятии права // Известия ВУЗов. Правоведение. – 1970. – №1. – С. 20-29.
3. Алексеев С.С. Право: азбука-теория-философия: Опыт комплексного исследования. – М.: Статут, 1999. – 712 с.
4. Алексеев С.С. Социальная ценность права в советском обществе. – М.: Юридическая литература, 1971. – 223 с.
5. Братусь С.Н. Юридическая ответственность и законность. – М.: Юридическая литература, 1976. – 216 с.
6. Венгеров А.Б. О применении конституционных норм судебными органами СССР // Советское государство и право. – 1969. – №10. – С. 40-49.
7. Гегель Г.В.Ф. Основы философии права, або Природне право і державознавство / Пер. з нім. – К.: Юніверс, 2000. – 336 с.
8. Гурвич Г.Д. Философия и социология права: Избранные сочинения. – СПб.: Издательский Дом С.-Петерб. гос. ун-та, Издательство юридического факультета С.Петерб. гос. ун-та, 2004. – 848 с.
9. Загальна теорія держави і права. За ред. М.В. Цвіка, В.Д. Ткаченка, О.В. Петришина. – Харків: Право, 2002. – 432 с.

10. Кельзен Г. Чисте Правознавство: 3 дод.: Пробл. справедливості / Пер. з нім. – К.: Юніверс, 2004. – 496 с.

11. Максимов С.И. Правовая реальность: опыт философского осмысления: Монография. – Харьков: Право, 2002. – 328 с.

12. Монтескье Ш.Л. О духе законов. – М.: Мысль, 1999. – 673 с.

13. Нанейшвили Г.А. Действительность права и опыт обоснования нормативных фактов. – Тбилиси: Издательство Тбилисского университета, 1987. – 104 с.

14. Общая теория государства и права. Академический курс в 3-х томах. Отв. ред. проф. М.Н. Марченко. Том 3. – М.: Зерцало-М, 2001. – 528 с.

15. Общая теория государства и права. Академический курс в 3-х томах. Отв. ред. проф. М.Н. Марченко. Том 2. – М.: Зерцало-М, 2002. – 528 с.

16. Поляков А.В. Общая теория права. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2001. – 642 с.

17. Явич Л.С. Необходимость и случайность, возможность и действительность в праве // Методологические проблемы советской юридической науки. – М.: Наука, 1980. – С. 65-83.

Кабальский Р.А. Философско-правовой анализ природы нормативности

Статья посвящена исследованию природы правовой нормативности как специфического феномена социальной реальности и особенностям её проявления. Через связь и взаимозависимость нормативности со сферой должного, которая осуществляется через категорию ценности, автором предложено определение правовой нормативности.

Ключевые слова: нормативность, норма, ценность, должное, принуждение

Kabalskyi, R.A. Legal and philosophical analysis of the nature of normativity

The article is devoted to research of the legal nature of normativity as a specific phenomenon of social realities and peculiarities of its manifestation. Through the connection and interdependence of normativity with the sphere of due, which is implemented through the category of value, the definition of the legal norms is proposed by the author.

Key words: normativity, norm, value, due

УДК 159.9;159.922.6

Мамадов Т.М.

Основные подходы в исследованиях теорий личности

Розкриваються різні підходи в дослідженнях теорій особистості. Характеризуються сформовані школи і їх представники. Докладно розглядаються і аналізуються їх основні доводи. Автор виявляє споріднене та відмінне у поглядах дослідників на соціально-психологічні властивості особистості.

Ключові слова: особистість, суспільство, теорія, психологія, суб'єкт, психоаналіз, мислення, індивідум, психіка, поведінка.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Мамадов Т.М.

Основные подходы в исследованиях теорий личности

Раскрываются различные подходы в исследованиях теорий личности. Характеризуются сложившиеся школы и их представители. Подробно рассматриваются и анализируются их основные доводы. Автор выявляет общее и отличительное во взглядах исследователей на социально-психологические свойства личности.

Ключевые слова: личность, общество, теория, психология, субъект, психоанализ, мышление, индивидум, психика, поведение.

Как известно социально-психологические свойства личности в той или иной эпохе определяет ее положение в структуре общества. Также личность всегда определяется и характеристикой ее движения как сверстника определенного поколения, семейной структурой и положением ее в этой структуре. Весьма существенной характеристикой человека как личности является ее национальная принадлежность, а при расовой дискриминации и принадлежность к определенной расе, хотя сама раса не является социальным образованием, а есть феномен исторической природы человека, полагает исследователь Б.Ананьев [1].

В мире существуют различные подходы касательно теорий личности, рассмотрение которых является целью данной работы. В целом теория личности – это совокупность гипотез, или предложений о природе и механизмах развития личности. Теория личности пытается не только объяснить, но и предсказать поведение человека по мнению американских ученых А.Хелла, Д.Зиглера [2]. Согласно другому исследователю В.Дружинину основные вопросы, на которые должна ответить теория личности, заключаются в следующем [3]:

– Каков характер главных источников развития личности – врожденный или приобретенный?

– Какой возрастной период наиболее важен для формирования личности?

– Какие процессы являются доминирующими в структуре личности – сознательные (рациональные) или бессознательные (иррациональные)?

– Обладает ли личность свободной воли, и в какой степени человек осуществляет контроль над своим поведением?

– Является ли личный (внутренний) мир человека субъективным, или внутренний мир объективен и может быть выявлен с помощью объективных методов?

На сегодняшний день в науке существуют несколько общепринятых теорий личности: психодинамическая, аналитическая, гуманистическая, когнитивная, пове-

денческая, деятельностная. Основоположителем психодинамической теории личности, также известной под названием «классический психоанализ», является австрийский ученый З.Фрейд. Фрейд утверждал, что личность не обладает никакой свободой воли. Поведение человека полностью детерминировано его сексуальными и агрессивными мотивами, которые он называл ид (оно). Фрейд выделяет три основных концептуальных блока, или инстанции личности:

– ид («оно») – главная структура личности, состоящая из совокупности бессознательных (сексуальных и агрессивных) побуждений; ид функционирует в соответствии с принципом удовольствия;

– эго («я») – совокупность преимущественно осознаваемых человеком познавательных и исполнительных функций психики, представляющих, в широком смысле, все наши знания о реальном мире; эго – это структура, которая призвана обслуживать ид, функционирует в соответствии с принципом реальности и регулирует процесс взаимодействия между ид и суперэго и выступает ареной непрекращающейся борьбы между ними;

– суперэго («сверх – я») – структура, содержащая социальные нормы, установки, моральные ценности того общества, в котором живет человек [4].

В психологической литературе высказываются различные мнения относительно уровня интеграции, характеризующего структуру личности. В своей известной концепции психологии отношения В.Мясищев единство личности характеризует направленностью, уровнем развития, структурой личности и динамикой нервно-психической реактивности (темпераментом). С этой точки зрения, структура личности есть лишь одно из определений ее единства и целостности, то есть более частная характеристика личности, интеграционные особенности которой связаны с мотивацией, отношениями и тенденциями личности. Согласно В.Мясищеву, «вопросы структуры – это ... соотношения содержательных тенденций, они, реализуясь в различных видах деятельности, связанных с условиями жизни соответствующего исторического момента, вытекают из основных отношений, то есть стремлений, требований, принципов и потребностей... структура более отчетливо обнаруживается в относительной определяющей роли отдельных потребностей. Еще более характерным оказывается интегральное соотношение основных тенденций личности, которое позволяет говорить о гармоничности, целостности, единстве или двойственности, расщепленности, отсутствии единства личности» [5].

Согласно аналитической теории, личность – это совокупность врожденных и реализованных архетипов, а структура личности определяется как индивидуальное своеобразие соотношения отдельных свойств архетипов, отдельных блоков бессознательного и сознательного, а также экстравертированной или интровертированной установок личности. В аналитической модели выделяют три основных концептуальных блока, или сферы личности:

– Коллективное бессознательное – основная структура личности, в которой сосредоточен весь культурно-исторический опыт человечества, представленный в психике человека в виде унаследованных архетипов.

– Индивидуальное бессознательное – совокупность «комплексов», или эмоционально заряженных мыслей и чувств, вытесненных из сознания. Примером комплекса может служить «комплекс власти», когда человек всю свою психическую энергию тратит на деятельность, прямо или косвенно связанную со стремлением к власти, не осознавая этого.

– Индивидуальное сознательное – структура, служащая основой самосознания и включающая те мысли, чувства, воспоминания и ощущения, благодаря которым мы осознаем себя, регулируем свою сознательную деятельность.

Целостность личности достигается за счет действия архетипа «самость». Главная цель этого архетипа – «индивидуация» человека, или выход из коллективного бессознательного. Это достигается благодаря тому, что «самость» организует, координирует, интегрирует все структуры психики человека в единое целое и создает уникальность, неповторимость жизни каждого отдельного человека. У самости существует два способа, две установки такой интеграции:

экстраверсия – установка, заключающаяся в том, чтобы наполнить врожденные архетипы внешней информацией (ориентация на объект); интроверсия – ориентация на внутренний мир, на собственные переживания (на субъект).

В каждом человеке существует одновременно и экстраверт, и интроверт. Однако степень их выраженности может быть совершенно различной. Основными элементами личности являются психологические свойства отдельных реализованных архетипов данного человека. Эти свойства также часто называют чертами характера. Придерживающийся данной теории ученый К.Юнг считал главным источником развития личности врожденные психологические факторы. Человек получает по наследству от родителей готовые первичные идеи «архетипы». Некоторые архетипы универсальны, например идеи Бога, добра и зла, и присущи всем народам. Но есть архетипы культурно и индивидуально – специфические. Юнг предполагал, что архетипы отражаются в сновидениях, фантазиях и нередко встречаются в виде символов, используемых в искусстве, литературе, архитектуре и религии [6]. Смысл жизни каждого человека – наполнить врожденные архетипы конкретным содержанием. По мнению Юнга, личность формируется в течение всей жизни. В структуре личности доминирует бессознательное, основная часть которого составляет «коллективное бессознательное» – совокупность всех врожденных архетипов. Свобода воли личности ограничена. Поведение человека фактически подчинено его врожденным архетипам, или коллективному бессознательному. Внутренний мир человека, в рамках данной теории, полностью субъективен.

Главным источником развития личности представители гуманистической психологии считают врожденные тенденции к самоактуализации. Развитие личности есть развертывание этих врожденных тенденций. Согласно К.Роджерсу, в психике человека существуют две врожденные тенденции. Первая, названная им «самоактуализирующей тенденцией», содержит изначально в свернутом виде будущие свойства личности человека. Вторая – «организмический отслеживающий процесс» – представляет собой механизм контроля за развитием личности. На основе этих тенденций у человека в процессе развития возникает особая личностная структура. «Я», которая включает «идеальное Я» и «реальное Я», эти подструктуры структуры «Я» находятся в сложных отношениях – от полной гармонии (конгруэнтности) до полной дисгармонии [7]. Цель жизни, согласно К.Роджерсу, – реализовать весь свой врожденный потенциал, быть «полностью функционирующей личностью», т.е. человеком, который использует все свои способности и таланты, реализует свой потенциал и движется к полному познанию себя, своих переживаний, следуя своей истинной природе.

Другой исследователь – А.Маслоу выделил два типа потребностей, лежащих в основе развития личности: «дефицитарные», которые прекращаются после их удовлетворения, и «ростовые», которые, напротив, только усиливаются после их реализации. Всего, по Маслоу, существует пять уровней мотивации [8]:

- физиологический (потребности в еде, сне);
- потребности в безопасности (потребность в квартире, работе);
- потребности в принадлежности, отражающие потребности одного человека в другом человеке, например в создании семьи;
- уровень самооценки (потребность в самоуважении, компетенции, достоинстве);
- потребность в самоактуализации (метапотребности в творчестве, красоте, целостности и т.д.).

В гуманистической модели личности основными концептуальными «единицами» выступают: «реальное Я» – совокупность мыслей, чувств и переживаний «здесь и сейчас»; «идеальное Я» – совокупность мыслей, чувств и переживаний которые человек хотел бы иметь для реализации своего личностного потенциала; потребности в самоактуализации врожденные потребности, определяющие рост и развитие личности. Таким образом, в рамках гуманистического подхода, личность – это внутренний мир человеческого «Я» как результат самоактуализации, а структура личности – это индивидуальное соотношение «реального Я» и «идеального Я», а также индивидуальный уровень развития потребностей в самоактуализации.

Когнитивная теория личности близка к гуманистической, однако в ней имеется ряд существенных отличий. Основоположителем этого подхода является американский психолог Дж.Келли. По его мнению, единственное, что человек хочет знать в жизни – это то, что с ним произошло и что с ним произойдет в будущем [9]. Главным источником развития личности, согласно Келли, является среда, социальное окружение. Когнитивная теория личности подчеркивает влияние интеллектуальных процессов на поведение человека. В этой теории любой человек сравнивается с ученым, проверяя-

ющим гипотезы о природе вещей и делающим прогноз будущих событий. Основным концептуальным элементом является личностный «конструкт». У каждого человека имеется своя собственная система личностных конструктов, которая делится на два уровня (блока):

– Блок «ядерных» конструктов – это примерно 50 основных конструктов, которые находятся на вершине конструктивной системы.

– Блок периферических конструктов – это все остальные конструкты. Количество этих конструктов сугубо индивидуально и может варьировать от сотен до нескольких тысяч.

Целостные свойства личности выступают как результат совместного функционирования обоих блоков, всех конструктов. Выделяют два типа целостной личности: когнитивно сложная личность и когнитивно простая личность. Когнитивно сложная личность, по сравнению с когнитивно простой, отличается следующими характеристиками: имеет лучшее психическое здоровье; лучше справляется со стрессом; имеет более высокий уровень самооценки; более адаптивна к новым ситуациям.

Поведенческая теория личности имеет еще и другое название – «наученческая», поскольку главный тезис дайнот теории гласит: наша личность является продуктом научения. Существуют два направления в поведенческой теории личности – рефлексаторное и социальное. Рефлексаторное направление представлено работами известных американских бихевиористов Дж. Уотсона и Б. Скиннера [10; 11]. Основоположниками социального направления являются американские исследователи А. Банудра и Дж. Роттер [12].

Главным источником развития личности, согласно обоим направлениям, является среда в самом широком смысле этого слова. Личность является продуктом научения, а ее свойства – это обобщенные поведенческие рефлексы социальные навыки.

В поведенческой модели основной блок – самоэффективность, которая является своего рода когнитивным конструктом «могу – не могу». А. Банудра определял эту структуру как веру, убеждение или ожидание получения будущего подкрепления [13]. Этот блок детерминирует успешность совершения определенного поведения, или успешность усвоения новых социальных навыков. Принципиальное отличие деятельности теории от поведенческой заключается в том, что средством научения здесь выступает не рефлекс, а особый механизм интериоризации, благодаря которому происходит усвоение общественно-исторического опыта. Основными характеристиками деятельности является предметность и субъектность. Специфика предметности состоит в том, что объекты внешнего мира воздействуют на субъект не непосредственно, а лишь будучи преобразованными в процессе самой деятельности, указывает А. Асмолов [14].

В деятельностном подходе наиболее популярной является четырехкомпонентная модель личности, которая в качестве основных структурных блоков включает в себя направленность, способности, характер и самоконтроль.

Направленность – это система устойчивых предпочтений и мотивов (интересов, идеалов, установок) личности, задающая главные тенденции поведения личности. Способности – индивидуально-психологические свойства, которые обеспечивают успешность деятельности. Выделяют общие и специальные (музыкальные, математические и т.д.) способности. Способности между собой взаимосвязаны. Одна из способностей является ведущей, в то время как другие играют вспомогательную роль. Люди отличаются не только по уровню общих способностей, но и по сочетанию специальных способностей.

Список использованных источников

1. Ананьев Б. Человек как предмет познания. Л., 1968.
2. Хьелл Л., Зиглер Д. Теории личности. Изд. 2-ое, СПб.: Питер Пресс, 1997 г.
3. Дружинин В. Учебник для гуманитарных вузов / Под общ. ред. Д., СПб., 2001, Т.1–3.
4. Фрейд З. Введение в психоанализ., СПб., Алетейя СПб, 1999.
5. Мясичев В. Основные проблемы и современное состояние психологии отношений человека // Психологическая наука в СССР. М.: АПН РСФСР, 1960. Т.1.
6. Юнг К. Проблема души нашего времени. М., 1994.
7. Роджерс К., Становление человека. М., 1994.
8. Маслоу А.Г. Дальние пределы человеческой психики. СПб., 1997.
9. Келли Дж. Теория личности. Психология личных конструктов. СПб., Речь, 2000.

10. Скиннер Б. Наука и поведение человека (Science and Human Behavior). New York: Macmillan, 1953.

11. Уотсон Дж. Психология с точки зрения бихевиориста (Psychology from the standpoint of a behaviourist. Philadelphia, 1919).

12. Роттер Дж. Социальное научение и клиническая психология. (Social Learning and Clinical Psychology, 1954).

13. Банудра А. Социальные основы мышления и поведения» (1986) Social Foundations of Thought and Action: A Social Cognitive Theory. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.

14. Асмолов А.Г. Психология личности: Принципы общепсихологического анализа. М., 2001.

Mammadov, T. The main approaches in research theories of personality

In the article describes the different approaches in the study of theories of personality, characterized schools and their representatives, analyzes their main arguments. The author reveals the common and distinctive in looks research on the social and psychological characteristics of the individual.

Key words: individual, society, theory, psychology, subject, psychoanalysis, individual, mind, behavior.

«Зрада» як гріх та злочин у трактуванні Інокентія Гізеля та Йоанікія Галятівського

На основі аналізу праць Інокентія Гізеля та Йоанікія Галятівського проведено реконструкцію уявлень про вірність та зраду, притаманних ранньомодерній українській релігійній культурі.

Ключові слова: українська культура, XVII ст., Інокентій Гізел, Йоанікій Галятівський, вірність, зрада, злочин.

Поняття «зрада» у побутовому вжитку сучасної української мови має чимало значень, у тому числі з негативними морально-етичними чи правовими конотаціями. Тим часом уявлення про змістове наповнення цього терміну (тобто, перелік дій, які попадали під таку характеристику) та про відповідальність за зрадницький вчинок далеко не завжди були сталими. Значення слова залежало не тільки від часу, коли воно використовувалося, але й від типу текстів (наприклад, література світського характеру, правові документи чи богословські трактати і проповіді), де ми його знаходимо. Зокрема, у богословських текстах значення поняття «зрада» не завжди збігалось зі світським. Наприклад, подруга невірності не кваліфікувалася зрадою, оскільки оцінювалася не з огляду відносин між людьми, а з огляду порушення обітниць таїнства шлюбу, відтак у реляції до Бога це є не зрадою, а прелюбодіянням. Аналіз поступового розширення і наповнення терміну «зрада» дозволить прослідкувати, як відбувається зміна моральних норм чи уявлень соціуму, закріплюючись на вербальному рівні. Вочевидь, така проблема потребує ширшого і ґрунтовнішого дослідження, ніж коротка стаття, тому, не претендуючи на вичерпність, я тільки накреслю окремі віхи формування традиції та зупинюсь на трактуванні «зради» у трактаті Інокентія Гізеля «Мир з Богом чоловіку» та у праці Йоанікія Галятівського «Гріхи розмаїті».

Проблема вжитку і смислового наповнення таких понять як «вірність/зрада» у Речі Посполитій та на Українських землях XVII століття досі розглядалася в основному у двох аспектах – як питання політико-правового характеру (насамперед, зрада Батьківщини) та як означення «моральних/аморальних» стосунків подружніх пар [1, с.55–86]. Тим часом у «Лексиконі» Памва Беринди цей термін знаходимо як відповідник церковнослов'янським поняттям «преданіє» [2] (тут синонім – видання, видавати: «Преданіє: ... предательство, зрада, виданье ... Предатель: зрадця, издавца ... Предаю: выдаю, зраджаю ...») та «лесть» [2] (у синонімічному ряду – ошукування: «Лестець: волоцюга, зрайца ... леть, лшеніє: зрада, зражѣньє, ошуканье ... лестивий: зрадливий ... лестний лобзатель: зрадливый(й) поцѣловачь ... лещу: зраджаю, ошукиваю»). «Ошукую» також подано синонімом до «лихоімствую», але «зрада» у цьому синонімічному ряду відсутня, натомість розкривається суть самого вчинку лихоімства («Лихоімствую: ошукиваю, лакоме маєтство збираю»), яке відповідає тлумаченню одного із семи смертних гріхів [2]. Що ж стосується «вірності», яка нині послідовно трактується антонімом до «зради», то в словнику Памва Беринди ці терміни не протиставляються безпосередньо, а хіба опосередковано через поняття «ширий», котре появляється у синонімічних рядах і «не зрадливому» (не лестному: «Не лестний: не зрадливый(й), шири(й)») [2], і «вірному» («Вѣрнѣ: исте, певне, широко» [2]; тут варто звернути увагу на те, що «зрада» як відповідник «предательства» взагалі не протиставляється вірності).

У традиції християнського богослів'я значення термінів «зрада, зраджувати, зрадник» виводиться з Нового Завіту, який «поза декількома випадками загальнішого вживання цих слів ... відсилає передовсім до рефлексій над актом зради або видання Ісуса насамперед Юдою [Мт.10,4;26,21.23.25.46.48;Мр.14,18.42.44;Лк.6,16;22,21;Ів.13,21;21,20;Дії7,52]» [3]. У папристиці, зокрема у «Мораліях» Григорія Великого, поняття «зрада» (infidelitas) використовується не тільки для окреслення ганебного

вчинку Юди, але й на означення зневіри, безбожності (поганства), «зради» Богові через власне нерозуміння або духовну безсильність [4]. Втім, у моральному богослов'ї епохи середньовіччя цей термін в основному корелюється з проблемами віри і не набуває виразного соціального значення. У католицьких текстах богословського характеру зміни у трактуванні «зради» відбуваються з виділенням моральної теології як окремої дисципліни та розквітом казуїстики у середині XVI–XVII ст., чому значною мірою сприяли рішення Тридентського Собору, зокрема декрет про сакрамент покаяння, згідно з яким сповіднику надаються повноваження свого роду духовного судді, а сповідь трактується не стільки як акт «лікування» враженої гріхом душі, скільки як суд сумління щодо відповідності обраних життєвих стратегій нормам християнської моралі [5, с.117–120]. Під час сповіді священник особливу увагу мав звертати на самостійне і добровільне визнання віряними скоєних ними гріхів, їх тяжкості, кількості, виду, а також обставин, які могли змінювати характер переступу. В детальній класифікації різноманітні життєві ситуації та вчинки підводяться під визначені канонічним правом поняття та розглядаються крізь призму семи головних (смертних) гріхів. В окремих казуїстичних класифікаціях (найпопулярнішими підручниками з моральної теології у XVII ст. були «Institutionum moralium» Хуана (Joanno) Азора (перше видання 1600–1611 pp.) та «Medulla theologiae moralis» Германа Бусенбаума (перше видання 1645 р.) ведеться мова і про зрадництво [6, с.158–160], яке вважається одним з результатів зажерливості (надмірного прагнення матеріальних благ) й ілюструється тою ж таки зрадою Юди, що видав Христа задля отримання грошей. У близькому, але позбавленому етичного навантаження, значенні термін «зрада» використовується в проповідництві XVII ст. (зокрема, у католицьких проповідників – Петра Скарги, Фабіана Бірковського, Томаша Млодзяновського, та у православних: Йоанікія Галятівського, Антонія Радивиловського, Лазаря Барановича), де зрадливим називається щастя «цього світу», яке утіхами, розвагами, багатством, славою тощо зваблює людські душі, відвертаючи їх від того, що приносить спасіння, і віддаючи до рук ворога (наприклад, у Петра Скарги: «У tym nas nauczył Pan, abyśmy szczęście świata tego i chwałę ludzką, za śmiechy, zdradę, i jedno błazienstwo mieli ... bo nie tylo odmienne jest szczęście świata tego: ale nas do zapamiętania odmiany, chorob, śmierci i sądu Bożego przywodzi») [7, с.270].

Для православної традиції трактати з моральної теології, в яких би детально розбиралися окремі «випадки сумління» і аналізувалася міра їх гріховності не були властивими, оскільки цього не потребує практика сакраменту сповіді Православної Церкви, де будь який, навіть найменший гріх трактується як образа Бога та його милосердя, відтак людина потребує огульного прощення [8, с.47–48]. Першою працею, у якій детально перераховувалися всі різновиди гріхів і яка була значною мірою зорієнтована на ситуації, що трапляються у реальному житті, став трактат архимандрита Києво-Печерської лаври Інокентія Гізеля [9, с.168–170] «Мир з богом чоловіку», де знаходимо невеликий розділ, предметно присвячений тому, що таке зрада і які вчинки слід кваліфікувати зрадницькими у контексті вчення про гріх.

Гріх за визначенням Гізеля, це «самоизвольное преступление Заповідей Божіих, еже есть глаголаніє, діланіє или желаніє противу Заповіди Божєя [а також] ... неглаголаніє того, еже по заповіді Божєй повелевающей подобаше глаголати: и неділаніє того, еже подобаше ділати: и нежеланіє того, еже подобаше желати и любити» [10]. Загалом будь-який гріхна думку Гізеля можна трактувати зрадою, оскільки сама здатність до гріха є порушенням вірності Богу та Його заповідям. Ця думка досить виразно сформульована у першій главі другої частини трактату, де йдеться про те, як грішник повинен викликати у собі почуття душевної скури та каяття. Для цього автор трактату пропонує задуматися над двома простими питаннями: «Что содѣя? Кого обиди?», на які тут же дає відповідь: «Б(о)га прогнѣва, дружество его попр, предатель его обрѣтеся, и ко врагу его діаволу преда(ст)ся и(з)воляя плѣнникомъ того быти, неже Другом Божіим: не помыслия яко в Б(о)зѣ ради ч(о)л(ови)ка сія чєтыри сочеташа, яко онѣ есть Творецъ, Бл(а)годѣтель, О(те)ць, и Г(оспо)дѣ н(а)шъ» [10, с.603].

Зрада («предательство») тобто «прелщеніє противу вѣрности прислушающєя, бывающєе на чью тщету: егда кто ради нѣкоего своего приобрѣтенія о(т)крываєть что тайное съ наведеніємъ тщєты Бл(ж)ену; либо сие о(т)кровеніє будєть чрезъ словєса, либо чрезъ кое дѣло, о(т)крывающєе образъ ко поврежденію» [10, с.273] на

думку Гізеля, є вчинком, до якого людину спонукає, насамперед, пожадливистість, і який приносить згубу власній душі (тобто, є смертним гріхом), може завдати непоправної шкоди суспільному благу і, звісно, тягне за собою втрату честі. Цей гріх у трактаті розглядається у контексті смертного гріха зажерливості («лихоимства»), як його сьомий (останній і найбільш непривабливий) «плід», якому передують «окамененіє с(е)р(д)ця», «смушеніє мысли», «насиліє или хищеніє», «ложь», «клятва неправедная» та «лесть» [10, с. 229]. Відносячи зраду до групи гріхів, пов'язаних із пожадливистістю, автор трактату насамперед звертається до Новозавітної традиції: саме задля наживи Юда зрадив Христа і виказав його воєначальникам. Втім, на цьому кореляція гізелівського вчення про зраду із християнською догматикою майже завершується. Решту постулатів автор виводив хіба із реалій щоденного життя та чинної правової системи, з прискіпливістю юриста описуючи ким, за яких обставин, яким способом і щодо яких об'єктів може бути скоєно злочин, котрий при сповіді слід кваліфікувати «зрадою».

Вочевидь, у спробі дати чіткі дефініції самому поняттю зради та способам її вчинення архимандрит Києво-Печерської лаври міг відштовхуватися від сучасної йому католицької казуїстики, давньоримської чи ранньомодерної західноєвропейської політико-правової традиції, але, видається, що найближчим зразком, до того ж відомим йому не тільки з книжок, а й з реального життя, слугували судові практика Речі Посполитої, і, зокрема, Третій Литовський Статут (1588 р.), у якому була прописана кримінальна відповідальність за «зраду речі посполитої» (Уршула Августиняк у вище згаданій статті подає аналіз аналогій та розбіжностей між політико-правовою системою Речі Посполитої та західноєвропейських держав XVII ст., вказуючи, зокрема, як на те, що в обох випадках поняття зради розглядалося виключно у контексті політичних практик, так і на анахронічну для Європи XVII століття нерозділеність у свідомості річпосполитської шляхти таких понять як «зрада маєстату» та «зрада Речі Посполитої», що відбулося і у Третньому Литовському Статуті). На це вказує як збіг окремих пунктів трактату та Статуту, так і відсутність у трактаті тих моментів, які не прописані у Статуті, але, виходячи з наведеного вище визначення, могли б трактуватися зрадою (як недотримання вірності). До останніх належать, зокрема, такі явища як перехід до іншого віросповідання, подружжя невірність, втеча із поля бою тощо, які в трактаті описано як гріхи «проти вірності прислушающею», але не кваліфіковано зрадою.

Згідно з трактатом «Мир з богом чоловіку», зрадницькі вчинки можуть бути скоєні стосовно трьох об'єктів: конкретного індивіда («о самых лицах ч(о)ловѣковъ»), рухомого та нерухомого майна («о имѣніяхъ движимыхъ» й «о имѣніяхъ лежащихъ»); потаємної інформації («о тайнствахъ вѣвѣренныхъ»). В останньому випадку зрадою буде не тільки видання довіреної іншою особою таємниці, але й спроба підступом чи обманом отримати закриту інформацію (наприклад, через відкривання та читання чужих листів).

Щодо конкретного індивіда, то згідно з трактатом Гізеля, акт зради здійснюється коли хтось через непомірне прагнення до наживи будь-яким чином (тобто словами або діями) видає когось із людей, «О(т)крывая обра(з) къ наведенію ему тшеты или обиды» (як Юда зрадив через сріблолюбство Христа, а Даліда Самсона) [10, с. 236]. Згідно з III Литовським статутом зрадником є особа, котра підтримує відносини з ворожими державами чи іноземними можновладцями з метою нанесення шкоди Речі Посполитій або її володарю: «Хто бы теж з неприятельми нашими порозуменье мел, листы до них або послы радечи против нам, господару и речи посполитой або остерегаючи слал, тым неприятелем якую помоч давал» [11, с. 62–66]. Як бачимо, в обох текстах не вказується, хто може бути суб'єктом такого ганебного вчинку, тобто рівень моральної (як і кримінальної) відповідальності за зраду не залежить від соціального статусу того, хто її здійснив або мав намір здійснити. Цікаво, що в пункті, який стосується зради, і правник, і богослов вважають злочинними не тільки виконані дії, але й твердий намір на їх здійснення, хоча в багатьох інших випадках Гізель застерігає, що думання про можливість переступу (спокуса на гріх) іще не кінце є гріхом, і здебільшого не є гріхом смертним. А от щодо об'єкта зради, то трактування, подане богословом, значно повніше, ніж те, що виписане юристом, оскільки у першому відсутні будь-які вказівки на соціальний стан чи віросповідання особи, яку не можна зраджувати (тобто зраджувати не можна нікого), а в другому заборона стосується

тільки особи правителя, шляхти або держави. Найбільш «станово заангажованими», але й найбільш відповідними соціальній доктрині Православної Церкви [12, с. 276] є погляди на сутність зради, викладені у трактаті Йоаникія Галятівського «Грѣхи розмаитіи». Тут поняття «зрада» появляється тільки раз у підрозділі «Грѣхи меншихъ людей противъ преложонныхъ» і має чітко окреслене соціальне забарвлення, тобто стосується обов'язку підлеглих дотримуватися вірності своїм володарям та підкорятися їм, оскільки всяка влада, яка існує, дана від Бога: «противъ ц(а)ря, кн(я)зя, гетмана, возводи, противъ пана якого-колевекъ, противъ магистрату албо уряду, бунти, намова и зрада ... бо противляяся власти, божію повелѣнію противляється» [13, с. 380–381]. Про гріхи чи обов'язки «влади» у контексті їх відповідальності перед підданими у Галятівського взагалі згадується. У трактаті «Мир з Богом чоловіку» також ідеться про обов'язки підлеглих щодо господарів, але на зміну ригоризму Галятівського тут приходить уважне ставлення до реальних життєвих ситуацій та усвідомлення гідності будь-якої людини. Вимога «вірності» челяді щодо своїх господарів не є безумовною: вони мають право не виконувати наказів, якими господарі спонукають підлеглих до гріха (тобто, мають право оцінювати (!) моральну значимість наказів господаря, чого ніяк не міг допустити Галятівський), а зрадою щодо господарів є не бунти, а намагання ошукати їх, даючи нещирі поради або викриваючи стороннім особам те, що діється в їхньому домі («Г(оспо)дином злѣ совѣтуют, ласканієм ихъ прелщають. Єже в дому господина дѣється в тайнѣ чуждымъ о(т)крываютъ и предаютъ» [10, с. 400]). «Влада» ж в очах архимандрита Києво-Печерської лаври позбавлена права на посідання безумовної правоти та невинності і повинна підпорядковуватися прийнятим у соціумі моральним і правовим нормам.

Що стосується нерухомого майна, то тлумачення в тексті Інокентія Гізеля і Литовському Статуті збігаються майже дослівно, оскільки і там, і там мова йде не про приватний інтерес (допустимо, пограбування чи захоплення садиби), а про об'єкти, від збереження яких залежить суспільне благо (тобто захоплення міста, фортеці тощо. Для порівняння наведу цитати: «Важким смертним гріхом є зрада «о имѣніяхъ лежащихъ, яко егда кто изъываетъ врагу путь къ взятію коего града или полка» [10, с. 236]; III Литовський Статут: «Стратою карается той, «хто бы теж замок наш неприятелю зрадою подал, ... хто бы теж люди неприятельские в паньство нашо Великое князство Литовское зрадливе привел ...» [11, с. 80–86].

Гізель добре розумів вагу відповідальності за зрадницькі вчинки такого ґатунку, тому в цьому випадку звернув увагу на те, що смертельно ґрішати не тільки реальні злочинці, але й ті, хто із жадою наживи намагається звинуватити невинних людей у скоєнні такого гріха: «порицающе их аки бы били предателями О(т)че(ст)ва, пріяющими врагомъ, и сами врагами, да бы их чре(з) таковое оклеветаніе и(з) имѣній совлекли, или тако на нихъ за что о(т)мстилися» [10, с. 415]. Доречі, у III-му Литовському Статуті передбачено смертну кару як тим, хто знаючи про зрадницьку змову [11, с. 83] вчасно не повідомив про це відповідного урядника, так і тим, хто оскарживши когось у зрадничстві, не зміг цього довести («А если бы хто кого обмовил в том учинку, а звлаща где бы на его менил, же нам, господару, на здоровье стоял або реч посполитую зрадити и ку упадку привести хотел, а на то ся готовал и усажал, а таковий поведач ... если бы таким явнымъ сведетством не довел, сам отсуженьемъ почтливости и горломъ масть бытии каран» [11, с. 82–83]). До «зрадницьких», тобто таких, що можуть зашкодити спільному благу Речі Посполитої, дій у Статуті віднесено фальшування монет та торгівлю зброєю, металевими виробами, військовим спорядженням тощо, особливо коли йдеться про вивезення цих товарів до неприятельських земель [11, с. 82]. У трактаті ці вчинки не названо зрадницькими, але віднесено до числа смертних гріхів, характерних для купецтва («Аще пѣнзяи ... злыя привозили», «Аще врагомъ Кр(ес)та С(вя)т(о)го, или еретикомъ кули, прахи, стрѣбу, брони, и прочая вѣоруженія воинская отай подвозили, продающе на брань противу Православныхъ» [10, с. 288]).

Зраду, яку в трактаті названо «о имѣніяхъ движимыхъ», тобто коли хтось «сокровенный чїи пѣнзяи, или инья вещи, показуетъ хищникомъ» [10, с. 282] простіше можна назвати співучастю у крадіжці. Власне і Гізель мабуть розцінював її так само, оскільки вказав, що цей гріх, як і злодійство «обовязуетъ до возвращенія». У III-му

Литовському Статуті ці вчинки (коли вони не стосуються короля) також кваліфікуються не зрадою, а крадіжкою або розбоєм.

Останнім об'єктом зрадницьких вчинків, вказаним у трактаті «Мир з Богом чоловіку», є викривання чужих таємниць на шкоду людині або державі [10, с.282], що може виражатися як у матеріальних збитках, так і у втраті честі (доброї слави), яка в тогочасному українському соціумі цінувалася подекуди вище, аніж життя [14, с.106]. За спостереженням Адама Літинського у карному праві Речі Посполитої також було прописано відповідальність за викриття державної таємниці («зраду таємниці рад сенату») як політичний злочин [15, с.71]. Скориставшись нормами політичного права, Інокентій Гізель поширює їх на життя всіх верств тогочасного суспільства. Опис вчинків, які можна кваліфікувати зрадою у довіреній таємниці знаходимо у переліку гріхів, спеціально притаманних різним верствам населення [10, с.411–413]: священникам (порушення таємниці сповіді); адвокатам (розголошення в суді конфіденційної інформації, отриманої від підзахисного); суддям (випитування відомостей про третіх осіб, які не мають відношення до судового процесу); свідкам (які розголошують в суді інформацію, котру отримали від людини, що потребувала допомоги або поради); лікарям (розголошення інформації про таємну хворобу свого пацієнта); дітям чи батькам (коли ті розповідають стороннім особам про таємні недоліки своїх родичів) тощо.

Щоправда, зрада чужої таємниці не завжди була гріхом, а могла виявитися і заслугою, коли б викривалися наміри якогось ворога, що збирається несправедливо нанести велику шкоду «доброму общему многимъ». Справедливість вимагає таку таємницю «изъвити на охранение не повинныхъ» [10, с.236]. Згідно з Литовським Статутом викриття зрадницьких змов, підготовки заколотів тощо не просто нагороджувалося, а вважалося прямим обов'язком кожного мешканця Речі Посполитої, навіть коли б донос повинен був зробити дорослий син на батька [16, с.65–66].

До зради Інокентій Гізель відносить і відкривання чужих листів. Особливо важким (смертним) буде цей гріх у випадку, якщо лист написано «о вещи великой». Але і тут автор трактату знаходить винятки, вочевидь запозичені з практик щоденного життя. Порушення конфіденційності кореспонденції не буде кваліфікуватися гріхом зради якщо: листа відкриває той, хто є «старійший» над того, до кого писано; коли це робить близький друг, який має на це право; коли це робить людина, яка точно знає, що у листі поміщено наклеп чи інформацію, яка може саме цій людині пошкодити.

На цьому в трактаті «Мир з Богом чоловіку» вичерпується характеристика зради, як особливого гріха, що є одним із плодів зажерливості. Як бачимо, юридичний підхід, обраний автором цього твору для аналізу гріха, як злочину, скоєного проти Бога, справедливості, природного права та спільного блага, призвів до того, що «зрада» розкрита не стільки крізь призму моральної ганебності вчинку, скільки з точки зору небезпеки, яку вона може становити для політичної стабільності чи злагоді в окремому соціумі, а традиційний для православної етики ригоризм щодо оцінки людських вчинків, замінено на спробу узгодити строгі моральні приписи Церкви з умовами реального земного життя мирян.

Список використаних джерел

1. Augustyniak Urshula. Potworne konspiracje, chyli problem zdrady w Rzeczypospolitej w czasach Wazów // Barok. Historia – Literatura – Sztuka / Półrocznik I/I – Warszawa, 1994 – S.89–102.
2. Лексіконъ славеноросскій и именъ тлъкованіе. ... / Тшаніємъ Памвы Берынды Протосиггела. – К., друкарня Києво–Печерської лаври. – 1627.
3. Widła Bogusław. Słownik antropologii Nowego Testamentu. – Warszawa, 2003. – S.331.
4. Gregory the Great. Expositio in Job, seu moralium lib. XXV. (trans. By James J. O'Donnell) – Book Two: XXVII, 46; XXX, 49; XXXI, 51; XXXIV, 55, 56.
5. Ks. Jan Pryszmont. Historia teologii moralnej. – Warszawa, 1987. – S.117–120.
6. Derdziuk Andrzej OFMCap. Grzech w XVIII wieku. (Nurty w polskiej teologii moralnej) – Lublin, 1996 – S.158–160.
7. X. Piotr Skarga. Kazania na niedziele y święta całego roku. – Wilno, 1793. – T.1. – S.270.
8. Paul Evdokimov. Prawosławie / Tłum. Jerzy Klinger – Warszawa, 2003 – S.400.
9. Горобець В.М., Стратій Я.М. Гізель Інокентій / Києво–Могилянська академія в іменах. XVII–XVIII ст. – Київ, 2001. – С.168–170.

10. Гізель Інокентій. Мир з Богом чоловіку. – Київ, друкарня Києво–Печерської лаври, 1669. – Арк. 24.

11. Статут вялікага княства Літоўскага 1588. Тэксты. Даведнік. Каментарыі. – Мінськ, 1989. – С.80–81.; І.Малиновскій. Ученіе о преступленіи по Литовскому Статуту. – Київ, 1894. – С.62–66.

12. John Meyendorff. Teologia bizantyjska. Historia i doktryna / Tłum. Jerzy Prokopiuk. – Warszawa, 1984. – S.271–276.

13. Іоанікій Галятівський. Грѣхи розмаитѣи / Іоанікій Галятівський. Ключ розуміння. – Підгот. До вид. І.Чепіга. – К., 1985 – С.380–381.

14. Яковенко Н.М. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. – Київ, Критика, 2002. – С.106–147.

15. Lityński Adam. Zbrodnia zdrady kraju / Lityński Adam. Przestępstwa polityczne w polskim prawie kamizm XVI–XVIII wieku. – Prace naukowe Uniwersytetu śląskiego w Katowicach, Nr. 119. – Katowice, 19?? – S.71.

16. Малиновскій І. Ученіе о преступленіи по Литовскому Статуту. – С.65–66.

Довга Л.М. «Измена» как грех и преступление в трактовке Иннокентия Гизеля и Иоанникия Галятювского

На основе анализа трудов Иннокентия Гизеля и Иоанникия Галятювского проведена реконструкция представлений о верности и предательстве, присущих периоду раннего модернизма в украинской религиозной культуре.

Ключевые слова: украинская культура, XVII в., Иннокентий Гизель, Иоанникий Галятювский, верность, предательство, преступление.

Dovga, L.M. «Treason» as a sin and a crime in the interpretation of Innocent Gisel and Yoanykiya Halyatovskyi

Based on the analysis of Innocent Gisel and Yoanykiya Halyatovskyi works for reconstructing ideas about faithfulness and treason in early modern Ukrainian religious culture.

Key words: Ukrainian culture, XVII century, Innocent Gisel, Yoanykiy Halyatovskyi, treason, faithfulness, crime.

Специфіка антропокосмічної думки традиційного Сходу у контексті порівняння із західною моделлю суб'єкта

З культурологічної точки зору уточнюється філософське поняття суб'єкта, також уточнюється можливість його докладання до антропології Сходу. Розкривається світоглядна відмінність образів людини Сходу і Заходу у формі бінарних опозицій, зокрема, дихотомії антропоцентризму та антропокосмізму.

Ключові слова: суб'єкт, антропологія, антропоцентризм, антропокосмізм, бінарна опозиція, образ людини.

Актуальність теми дослідження полягає у значущості порівняльного визначення антропологічного ідеалу як на Заході, так і Сході. Захід і Схід – це вічне протиставлення, спроба представити соціально-економічний і культурний розвиток світу як абсолютну протилежність двох ціннісно-сміслових регіонів завдяки наявності в них істотних відмінностей в політичному устрої, ціннісних орієнтаціях і релігійних поглядах.

Феномен Сходу, усвідомлений як предмет філософської рефлексії, потребує глибокого семантичного аналізу на рівні ментальності, архетипів, словесних структур повсякдення, символіки текстів тощо, особливо в контексті порівняння їх із західними аналогами. На сьогоднішній день їх протиставлення не є абсолютним: опозиційна схема, яка існує – це ознака класичного модерного підходу. Спроба Заходу пізнати Схід через власну матрицю світобачення. І тому важливим моментом є виявити «про-західні» елементи культури Сходу та «просхідні» елементи Заходу.

Здійснення цілісного культурологічного аналізу традиційних культур Сходу в контексті їх співставлення з культурою Заходу, дає змогу виокремити образ людини.

У сучасній науці впродовж тривалого часу Схід і Захід розглядалися як протилежні цивілізаційні парадигми, як два протилежних соціокультурних світи, були намагання навіть їх протиставлення. Ця ідея була достатньо чітко виписана М.Вебером, зокрема, утверджувалася думка про існування двох типів культури: «західної» – раціоналістичної, утилітарної, і «східної» – містичної, орієнтованої на внутрішній світ людини. В XIX–XX ст. пропонувалися і такі концепції, які визнавали універсальну значущість в одних випадках культурних цінностей Заходу, а в інших – Сходу.

В сучасній науці поняття «Захід», як правило, найчастіше асоціюються з парадигмою антропоцентризму, а поняття «Схід» – з парадигмою космоцентризму або з трансцендентальною культурою. Захід орієнтований на вдосконалення зовнішніх форм і матеріальних умов соціального життя, а Схід – на вдосконалення внутрішнього світу людини, розвиток її духовної свідомості. З цього приводу видатний індійський мислитель-гуманіст Свами Вивекананда писав: «Людина народжується для того, щоб підкорити природу, це справедливо, а Захід під «природою» розуміє лише фізичний, зовнішній світ, але є ще внутрішній світ людини. І в цьому внутрішньому світі людина Сходу – своя, як і людина Заходу – своя у світі зовнішньому».

Завдання статті:

- розкрити зміст антропокосмізму як концептуальної характеристики Східного ідеалу та визначити його складові;
- порівняти Східний антропокосмізм та Західний антропоцентризм.

Під «східною філософією» умовно мисляться філософські традиції чотирьох найбільш значущих і сьогодні незахідних цивілізацій: китайської, японської, індійської та мусульманської. Релігія була однією з найважливіших рушійних сил, яка формувала той чи інший цивілізаційний тип. Внаслідок не тільки об'єктивно існуючих мовних і культурних бар'єрів, але також через стійкі західноцентристські орієнтації «східний» пласт культури до цього часу залишається неадекватно оціненим [1, с. 7]. Сьогодні

значно розширилося опанування джерел стародавнього і середньовічного Сходу в контексті світової культури, і світової історії філософії, зокрема.

В основі культур Сходу і Заходу лежать різні філософські засади. На Сході культура виступала як відповідний спосіб світовідчуття, осягнення світу та відношення до нього, що привело до трансформації філософських ідей у своєрідні форми життєвої філософії, що, в свою чергу, визначили норми моральної, психічної та соціальної поведінки. На Заході філософія набула форми методологічної зрілості, що відкрило можливість встановити зв'язок з наукою.

Західна модель мислення – лінійна, послідовна, у ній є логічна підпорядкованість частин. Вона залежить не стільки від ситуації, скільки від засадничих ідей, через це постійно заперечує саму себе, щоб не замкнути рух. Значну роль у західному способі пізнання світу відіграють знання. Філософія була спрямована на пошук істини, під якою розумілась відповідність уявлень суб'єкта змісту предметів і явищ. Закріплювалася усвідомленість реально-практичної діяльності, її структур і норм, що приводило до раціоналізації мислення. У східній традиції, зокрема, китайській, яка опиралася на принцип символічного світоспоглядання, «мудра людина не пізнає світ, а «смакує гармонією» і тому радіє життю» [2, с. 143].

Вивчаючи та пізнаючи сутність Природи, Людини, Бога або, за китайською традицією, Неба, Землі і Людини, ми не можемо до кінця зрозуміти будь-яку культурну традицію. У кожній культурі є свої характерні ознаки: в грецькій домінувала розумність та тілесна краса; в індуській культурі релігійний символ переплітався з натуралістичною чуттєвістю, в Західній Європі – акцент на людській індивідуальності та владі людини над матерією.

Найхарактернішою рисою східних релігій є те, що в них визнається трансцендентний світовий принцип, світовий закон, який є причиною існування світу природи і людини (рита, брахма, дхарма, дао тощо). На Сході відсутня західна ідея одноразовості світового процесу, яка акцентує увагу на сакральному значенні приходу спасителя. Натомість вагомим значення набуває проблема вічності повторення і, у зв'язку з відсутністю історичного підходу, нетривалості та не важливості життя індивіда у порівнянні з космічною історією, не сформовано поняття Бога як абсолютного творця світу або спасителя людства. Навіть у регулюванні шляхом морального одкровення світового процесу богам не відводиться суттєвої ролі. У багатьох випадках боги самі опиняються в залежності від надприродного світового космічно-морального закону. Майже всюди на Сході цей закон виступає у різноманітних формах як трансцендентний зв'язок, на який опирається порядок у природі та суспільстві. Доля людини залежить перш за все від визнання цього закону.

Отже, стають зрозумілими основні акценти при детальному дослідженні культурних антиподів Схід – Захід. І на Сході, і на Заході були елементи персоніфікації сакральних образів, але дійсно порівняно з персоналізмом традиційний східний монізм (принцип Єдиного) має більш абстрактний характер. Також принцип природності на Сході детально проявляється в основних релігійних течіях. Так, у вченні Дао наголошується ідея включення фізичного тіла людини в природно-сакральний космос для перенесення до тілну плоть людини космічних атрибутів: вічності і досконалості, отримання довголіття і безсмертя, включення тіла людини в космос і правильне розташування тіла в космосі, медитація і психофізичне тренування. У японців – кожен природний прояв викликає бажання милуватися їм, а в деяких випадках – поклонятися і обожнювати. Головним принципом синто є життя у згоді із природою та людьми. В уявленнях синто, світ – єдиний природний простір.

І відносно цього, стає зрозумілим ідеал людини в кожному розглянутому регіоні. Ідеалом людини в індуїзмі є людина – аскет, яка ладна пожертвувати усім заради звільнення. Але як би воно не розумілося у різних напрямках індуїзму, суть його єдина. Звільняється лише душа (джіва), вірніше, її вічна суть Атман. Ідеалом для буддизму є людина-чернець, що позбавившись від спокус іде дорогого звільнення. Ідеал людини в кофуціанстві це високоморальний цзюнь-цзи, людина, яка сповнена таких чеснот як скромність, справедливість, стриманість, гідність, безкорисливість, любов до людей та багатог. Ідеалом даосизму є відлюдник, який за допомогою релігійної медитації, дихальних та гімнастичних вправ досягає високого духовного стану, який дозволяє

йому побороти всі пристрасті та бажання, зануритися в спілкування з божественним Дао. У шіттів це – правова ірраціональна людина, що виконує всі приписи віри.

Зв'язки східних держав із західними мають досить давню історію. Знайомство із східними філософськими, релігійними та культурними традиціями значно молодше. По суті, тільки на початку XX століття вони стали предметом інтенсивного вивчення в Європі. Сприйняття чужих ідей відбувається завжди тоді, коли з'являється запит на ці ідеї, – запит, обумовлений суспільним буттям. Таким чином, сьогодні з метою «забезпечення глобального стійкого розвитку світу потрібно відновити статус Сходу (перш за все Китаю та Індії) в процесах глобалізації, доповнити технократизм Заходу духовністю Сходу, а права і свободу людини – всезагальною відповідальністю і «східним духом» святості буття» [3, с.116], адже «мудрість і містика Сходу так багато можуть сказати нам, не дивлячись на те, що говорять вони на своїй власній, оригінальній мові. Вони повинні нагадати нам про схожість у нашій власній культурі і про те, про що ми вже встигли забути» [4, с.51].

Важлива особливість індійських релігій – їх інтровертність, тобто виразна зверненість усередину, акцент на індивідуальний пошук, на прагнення і можливості особи знайти власний шлях до мети, порятунку і звільнення для себе. Нехай кожна людина – лише піщинка, що загубилася серед багатьох світів. Проте ця піщинка, її внутрішнє «я», її духовна субстанція (очищена від вульгарної тілесної оболонки) така ж вічна, як і весь світ. І не лише вічна, але і здатна до трансформації: потенційно вона має шанси стати поряд з найбільш могутніми силами всесвіту, богами і буддами. Тобто наявним є те, що кожен – коваль свого щастя. Результатом подібного мислення слід вважати гігантський розквіт релігійної активності індивідів, що шукають блаженства, порятунку або істину різноманітними способами і хитрощами аж до порою неймовірних методів виснажливої аскези (тапас), що представляються збоченнями. Сакральний метанаратив суб'єкта на Сході – це звільнення, на Заході – спасіння. Відмінність звільнення від спасіння полягає у пафосі морального зусилля: спасіння – це позбавлення від негативних бажань і пристрастей, що одночасно передбачає культивування позитивних. Звільнення – це позбавлення від усіх прихильностей, включаючи любов і дружбу (у джайнів: «Людино, не шукай друзів поза собою, ти сама собі кращий друг»; у християн: «Возлюби ближнього свого – грецькою мовою «друга», «філос»). Тому ненасилля як шлях спасіння у християн – це любов до людини, гуманність, не насилля – ахімси, як шлях звільнення у індуїзм – це повна нейтральність. З іншого боку, ідеал звільнення передбачає високий ступінь індивідуальності: людина звільняється не по волі Божій, а через власні аскетичні зусилля, вступаючи з богами у конкуренцію: ця ідея є дуже сміливою і нагадує європейський цинізм «надлюдини» Ніцше (недарма останній черпав натхнення на Сході, у притчах Заратустри). Тобто, субстанціональна нівеляція суб'єкта до маніфестації Одного обертається процесуальним культом суб'єкта на шляху до звільнення і злиття з Одним.

З точки зору звичних європейських стандартів, індуїзм виглядає логічно неорганізованим і безсистемним. Але, з точки зору традиційної індійської культури, він має системність абсолютного особливого роду: вона пов'язана з міфологічним субстратом і зберігає багато в чому колорит архаїчної епохи. Стати індуїстом не можна, їм можна лише народитися. Головним для індуїста було і залишається дотримання давніх традицій, заповідей предків і дотримання ритуально-поведінкових норм, які були сповіщені богами, збережені в міфах і підтверджені авторитетом священних текстів [5, с.204].

Людина не розглядається в індуїзмі як «вінець творіння». Вона стоїть в довгому ряду істот, одні з яких поступаються йому (тваринний світ), інші перевершують (духи, божества). По смерті своєї тілесної оболонки душа (джіва) може переселитися в іншу людину, а може або лягти на нижчі рівні існування, або вознестися до вищих. Її доля визначається законом карми – сукупності поганих і благих справ, здійснених людиною за своє життя. Цей круговорот буття (сансара) не має ні початку, ні кінця. Навіть коли світ гине, душі переходять в потенційний стан, а потім «з'являються» у світі що знову виникає. Буття людини зосереджене в суворих рамках карми та законів соціального поділу населення. Залежно від того як людина проживає життя визначається її наступне життя.

Існування системи варн зумовлює таку жорстоку регламентацію суспільних зв'язків, якої не існує у жодній іншій релігії. Оскільки відповідно до священних текстів статус людини визначено ще до її народження сукупністю добрих справ і поганих вчинків в попередньому житті (закон карми), каста окреслює не лише статус людини, а й професію, те коло, в якому вона колись знайде свого судженого (суджену). Іншими словами, всі соціальні зв'язки і обов'язки, права і можливості не обираються і не створюються індивідом, а неначе вручаються йому для безумовного виконання від моменту його появи на світ. Людина одразу ж вводиться до складної структури суспільства як елемент одного з наявних осередків, міцно прикріплених до ієрархічної піраміди [6, с.9].

В буддизмі людина сама створює свою долю, форму кожного свого нового переродження, вчить буддизм. Сила, яка визначає конкретні риси нового переродження, називається кармою.

Проте, відштовхуючись від земного, реального, буддизм, будучи релігією, робить хибний висновок зі встановлення неминучого в класовому суспільстві для переважної більшості людей факту страждання. Він зводить це страждання в абсолют, робить його основним законом всякого буття і тим самим узаконює той соціальний лад, який породжує страждання, обіцяючи як винагороду за покірливе їх перенесення небуття, нірвану [7, с.67].

Джайністське вчення, в якому (як і в інших індійських системах) релігійні спекуляції змішуються з філософськими міркуваннями, проголошує дуалізм. Сутність особи людини є подвійною – матеріальною (аджива) і духовною (джіва). З'єднуючою ланкою між ними є карма, що розуміється як тонка матерія, яка утворює тіло карми і дає можливість душі поєднуватися з грубою матерією. Поєднання неживої матерії з душею узами карми призводить до виникнення індивіда, а карма постійно супроводжує душу в нескінченному ланцюзі перероджень. Джайністи вірять, що людина за допомогою своєї духовної суті може контролювати матеріальну суті і керувати нею. Лише людина сама вирішує, що добро і зло, і до чого віднести все те, що зустрічається їй в житті. Бог – це всього лише душа, яка колись жила в матеріальному тілі і звільнилася з пут карми і ланцюга перероджень. У джайністській концепції бог не розглядається як бог – творець або бог, який втручається в людські справи [8, с.9].

Звільнення душі з-під впливу карми і сансари можливо лише за допомогою аскези і здійснення благих діянь. Тому джайнізм приділяє велику увагу розробці етики, традиційно званої «три коштовності» (тріратна). У ній говориться про правильне розуміння, обумовлене правильною вірою, про правильне пізнання і витікаюче звідси правильне знання і, нарешті, про правильне життя. Перші два принципи стосуються перш за все віри і знання джайністського учення. Правильне життя, в розумінні джайністів, по суті більша або менша міра аскези. Принципам, різним рівням і формам аскези присвячується багато місця в текстах. Дорога звільнення душі від сансари – складна і багатогазна. Метою є особистий порятунок, бо людина може звільнитися лише сама і ніхто їй не може допомогти. Цим пояснюється егоцентричний характер джайністської етики. Тобто ідеалом людини в джайнізмі є людина-аскет, при цьому досить егоцентрична людина.

Щодо Китаю, то тут виокремлюється інший ідеал досконалої людини, створений Конфуцієм – цзюнь-цзи.

Високоморальний цзюнь-цзи, сконструйований філософом як модель, еталон для наслідування, повинен був володіти двома найважливішими в його уяві достоїнствами: гуманністю і почуттям обов'язку. Поняття гуманність (жень) трактувалася Конфуцієм незвичайно широко і включало безліч якостей: скромність, справедливість, стриманість, гідність, безкорисливість, любов до людей і тому подібне. Жень – це високий майже недосяжний ідеал, сукупність досконалості, якою володіли лише древні; з сучасників Конфуція, включаючи і себе, вважав гуманним лише свого рано померлого улюбленого учня Янь Хуея. Проте для сьогодення цзюнь-цзи однієї гуманності було недостатньо. Він повинен був володіти ще однією важливою якістю – почуттям обов'язку, продиктованим внутрішньою переконаністю в тому, що слід поступати саме так, а не інакше.

В конфуціанстві поняття «лі» («етико-ритуал»), що охоплює подібні поняття («правила поведінки», «звичай», «благочесність»), стало вищим символом ритуаль-

ної етики, перетворилося в найбільш загальну характеристику праваильного, навіть ідеалізованого, соціального устрою та поведінки людини [9, с.46].

«Благородна людина» Конфуція – це уможгадний соціальний ідеал, повчальний комплекс чеснот. Проте з часом і у зв'язку із зростанням авторитету Конфуція і його учення цей абстрактно-утопічний ідеал усе більш ставав обов'язковим для наслідування еталоном, наблизитися до якого було справою честі і соціального престижу для кожного, і особливо для тих представників вищого стану учених–чиновників, професійних бюрократів–адміністраторів [10, с.34].

Екзистенціальна функція релігії припала на долю даосизму – учення, що ставило собі за мету розкрити перед людиною таємниці всесвіту, вічні проблеми життя і смерті. Найвищий сенс життя у даосів полягає в заспокоєнні та очищенні ци, в медитації, в осягненні Дао, єдиного. Ідеал даосів – людина–мудрець, людина яка повернулася в Дао, в природу, що знаходиться у відчуженні від буття. Люди що осягнули Дао, отримують довге життя або безсмертя, мають магичні якості – не горять у вогні, не потопляють у воді. Згідно до даоських ідеалів, і людина і суспільство повинні відповідати природі, займати підрядне місце по відношенню до космосу, до природи. Соціальний ідеал даосів – царство де: людина, злившись з природою в стані всезагальної єдності, є вираження повного здійснення принципу природності, що є необхідною умовою розгортання Де.

Головним для синто є життя у згоді з людьми та природою. І хоча людина виділяється як особистість це не говорить про індивідуалістичний її характер. Людина розглядається як дитина камі.

Головним для дзен–буддизму є оволодіння зовнішніми та внутрішніми силами для досягнення просвітлення. Дзен став дуже органічним для стану воїнів. При цьому кожна людина іде власним шляхом удосконалення і цей шлях є індивідуальним та неповторним. Саме культура самураїв знаходить сенс і естетичне захоплення в реальному житті. У цьому аспекті синто та дзен подібні бо захоплюються миттєвостями життя.

У мусульманському віровченні наявні всі атрибути релігійного учення. У його основі лежить віра в бога–творця і управителя всесвіту, в страшний суд, в загробне життя. Як і в християнстві, всі люди розглядаються з точки зору одного критерію: їх дотримання заповідям божим, розпорядженням духівництва. Залежно від цього вони поділяються на праведників і грішників. Праведникам, за мусульманським віровченням, призначено вічне блаженство в раю, а грішникам – муки в пеклі. Таким чином, іслам, як і інші релігії, переносить пошуки людського щастя на небо, обіцяючи винагороду тим віруючим, хто покірливо слідував релігійним розпорядженням, вимогам духівництва.

Стосовно виділення антропологічного ідеалу, то центральне місце в етичному ідеалі ісламу займає грішник, що вічно кається, що прагне своїми молитвами і благочестивим поведінкою здобути милість всевишнього. Відчуваючи постійний страх перед всевишнім, людина повинна щохвилини просити у нього пробачення за здійснені та нездійснені гріхи.

Відповідно до подібного етичного ідеалу людям впродовж століть прищеплювалися приниженість, боязкість, покірність, пасивність, раболіпство, тобто ті якості, які сприяли стриманню невдоволення працюючих своїм пригнобленим станом, спонукаючи їх задовольнятися існуючим станом речей. Його мета – поглибити віру у людей, сприяти тому щоб віруючий зміг з'явитися «чистим» перед богом на тому світі і заслужити собі місце в раю.

Іслам, на відміну від християнства, більше уваги приділяє активності, соціальній і біологічній тілесності, громадській діяльності, бізнесу і підприємництву, торгівлі – тобто суспільній діяльності людини, реалізація яких є виявом покірності Аллаху і які не передбачають моральної рефлексії, на відміну від етичного пафосу християнства) – тобто людина колективно діє у межах спільноти, але діє.

Вважається що суфієм є той, хто вирушає в мандри по стежці любові і відданості до безумовної реальності.

Щоб бути абсолютною людиною він повинен вміти також пристосовуватися до суспільства і жити у згоді з ним. Йому належить не лише служити іншим, але і ніколи не думати, що його турбують, і не гарячкувати в стосунках з людьми.

Ідея суб'єкта в історії філософсько–культурологічної думки складалася ще за часів Декарта на Заході. На сьогоденний день суб'єктом є індивід, який активно діє, пізнає,

володіє свідомістю і волею. На перший погляд на Сході, при одночасній вираженості ідей антропології та антропологічних цінностей, суб'єкт як такий, відсутній. Але тут існує його імпліцитне альтер – Єго – людина, що мислить в єднанні з природою. І відповідно стає помітною різниця людини Сходу і Заходу. Базуючись на головних принципах, виокремлюються основні бінарні опозиції цих регіонів: домінування духовних цінностей на Сході та матеріальних на Заході; стійкий традиціоналізм та схильність до модернізації; ствердження гармонії людини з природою східної людини та ідея оволодіння природою західної людини; засвоєння західної філософської культури при збереженні самобутності та слабке сприйняття східної філософії при більшому інтересі до Сходу в цілому. Розглядаючи концепцію східного антропокозмизму, виокремлюються дві тенденції: спільне і відмінне між традиційними східними культурами у розумінні природності, як ознаки антропокозмизму. Спільне – в ідеї гармонії людини і буття, яке не порушується, а зберігається як універсальний закон, частиною якого є людина. А відмінність – індійська природність виявляється к відсторонення і самозаглиблення; китайська – як розумна збалансованість і адаптованість до світу; арабська – або як розумна віруюча праця в спільноту у аль – каламі, або як одержима пристрасть у суфіїв.

Список використаних джерел

1. Аль–Фарабі. Социально–этические трактаты / Аль–Фарабі // Алма–Ата, 1973.
2. Ауробіндо Ш. Индийская культура и влияние извне / Ш.Ауробіндо // Открытие Индии. Философские и эстетические воззрения в Индии в XX веке. – М., 1987. – С.404.
3. Бонгард–Левин Г. Древняя Индия. История и культура / Г.Бонгард–Левин // СПб.: «Ателейя», 2001. – 288 с.
4. Вайнтриб І. Священні лики цивілізацій / І.Вайнтриб // К.: Техніка, 2001. – 512 с.: іл.
5. Восток и Запад. Исследования и публикации. Переводы. Публикации. – М., 1988.
6. Гессе Г. Паломничество в страну Востока / Г.Гессе // СПб.: Амформа, 1999.
7. Завадская Н.А. Культура Востока в современном западном мире / Н.А. Завадская // М.: Наука, 1977.
8. Араби І. Геммы мудрости / І.Араби // Бейрут, 1980. – С.208. // Цит. по: Религиозно–философские учения Востока (сборник) / Под ред Г.Б. Шаймухамбетовой – М., 1989.
9. Измайлов Р.Г. Социальное учение ислама в условиях глобализации / Р.Г. Измайлов // Философия и будущее цивилизации: Тезисы докладов и выступлений IV Российского философского конгресса (Москва, 24–28 мая 2005 г.): В 5 т. Т.3. – М.: «Современные тетради», 2005. – С.47.
10. Косиченко А.Г. Темы человека в контексте религиозного отношения к миру / А.Г. Косиченко // XIX Всемирный философский конгресс (Москва, 1993 г.). Доклады казахстанской делегации. – Алматы, 1993. – С.76.

Ковтун Т.С. Специфика антропокосмической мысли традиционного

С культурологической точки зрения уточняется философское понятие субъекта, а также уточняется возможность его приложения к антропологии Востока. Раскрывается мировоззренческое отличие образов человека Востока и Запада в форме бинарных оппозиций, в частности, дихотомии антропоцентризма и антропокозмизма.

Ключевые слова: субъект, антропология, антропоцентризм, антропокозмизм, бинарная оппозиция, образ человека.

Kovtun, T.S. Specificity antropokosmizm thought traditional East in the context of comparison with the West model of the subject

In the article from cultural point of view clarifies the philosophical concept of the subject, also specifies the possibility of its application to anthropology East. Ideological contrast images revealed man of East and West in the form of binary oppositions, in particular, the dichotomy of anthropocentrism and anthropocosmizm.

Key words: subject, anthropology, anthropocentrism, anthropocosmizm, binary opposition, the image of man.

Головні аспекти корейської глобалізації

Проведено дослідження головних аспектів корейської глобалізації, та визначено їх вплив на формування Південної Кореї в світових глобалізаційних координатах, як одного з ключових світових лідерів. Аналізуються цінності, світоглядні настанови, пріоритети корейської соціальності, визначаються ментальні настанови, що сприяють зростанню впливу Південної Кореї на переформатування сучасного світового простору.

Ключеві слова: глобалізація, пріоритети, інтереси, аспекти глобалізації, поведінка, світовий порядок, Захід–Схід, корейська хвиля, цзеболь, корейська глобалізація.

Постановка проблеми. Південна Корея, є сьогодні в Азії четвертою за величиною і п'ятнадцятою у світі найбільшою економікою, і дев'ятою за величиною в світі торговельною країною. Південна Корея перетворилася на глобальний центр вільної торгівлі з повним доступом до двох третин світових ринків, що складає близько половини світового населення.

Сучасна Південна Корея, як стверджує професор Джеймс Діксон, є лідером у багатьох галузях промисловості, від технологій та автомобілів до музики та розваг. За даними Міжнародного інституту розвитку менеджменту (IMD), національна конкурентоспроможність Кореї посіла двадцять друге місце серед п'ятдесяти країн в 2012 році. Цей рейтинг виріс за останні три роки. Зараз по експорту в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні Корея займає третє місце. Щорічно в сусідні країни вона поставляє товарів і послуг на 550 млрд. доларів. Одне з головних напрямків розвитку економіки – технологічні інновації [6].

Завданням статі є розгляд впливу на розвиток Південної Кореї глобалізаційних процесів.

Дослідження аспектів корейської глобалізації, знаходимо у працях таких фахівців як: Ан Йонг Чонг, Бенгта Уггла, Джеймс Брайант, Пак О Хьон, Кім Герман, Н.Кузніцова, В.Мапатов, М.Фокін, Чо Ван Бок, М.Шепелев.

Основний зміст. Глобалізація – стала важливим світоглядним чинником у зростанні Південної Кореї та її економічного успіху. Як стверджує М.Шепелев: «...Глобалізм, став переважаючою теоретичною парадигмою сучасної світової свідомості» [1, с.418]. Як дотепно зауважив американський філософ Чо Ка Кйонг: «Захід вчить нас заробляти на життя, а Схід вчить нас правильно жити». Дійсно, на Сході ми знаходимо моральний потенціал, духовне занурення в глибини буття, для справжнього життя. «Треба будувати мости, а не зводити стіну між традиціями», – така думка шведського філософа Бенгта Уггла. Засобом формування нової філософії є «культурний синтез Сходу та Заходу», так стверджує корейський філософ Кім Йор Су [15, с.10–12]. Корейський дослідник феномену глобалізації у Азії: Мо Джо Лінг у праці: «Korean Gglobalization review» (Вісник корейської глобалізації), стверджує що під аспектами корейської глобалізації, які саме і зіграли ключову роль у виході цієї країни на нові світові реалії, ми розуміємо ті чинники які саме і визначають процеси цієї глобалізації. А саме: «цзеболь», політичні, соціокультурні та духовні [11]. У грудні 1994 р., президент Південної Кореї – Кім Ен Сам оприлюднив свою програму «глобалізації», що охоплює всі сфери корейського суспільства, включаючи політику, економіку, культуру та мистецтво, освіта та ЗМІ, що повинно стати не спробою копіювання іноземних моделей, а підйому саме корейських стандартів у всіх областях до світового рівня, та забезпечення Кореї у XXI ст., місця рівноправного члена в сучасній еліті міжнародного співтовариства. Отже на сьогоднішній день, це прагнення стало основним чинником зростання та просування Кореї у світових глобалізаційних координатах [4, с.12].

нішній день, це прагнення стало основним чинником зростання та просування Кореї у світових глобалізаційних координатах [4, с.12].

1. «Цзеболь». В перекладі з корейської мови означає: «багатий клан», «єдина сім'я». За визначенням корейського закону про чесну торгівлю (Fair Trade Act), це група компаній, ділова активність яких контролюється одними і тими ж самими особами. Ця велика група компаній – і є цзеболь. Найбільш суттєва риса цзеболь – концентрація власності в руках певних осіб (сімей), які при цьому контролюють менеджмент дочірніх підприємств. Це досягається багато в чому за рахунок перехресного володіння акціями, тобто компанії всередині цзеболь, володіють пакетами акцій один одного. Унікальність цзеболь, зумовлена світоглядними аспектами корейського соціуму, а саме якщо у компанії з групи цзеболь проблеми, пов'язані з виходом на новий ринок, зі зміною експортної політики, то вона може покладатися на те, що більш успішні члени цзеболь підтримають її на плаву [11].

Враховуючи що корейське мислення: конфуціанська – філософсько-етична система цінностей, основними елементами якої є уявлення про гармонію, ненасильство, гуманність. Основа традиційного способу «цзеболь», це центральна ланка конфуціанської моделі світу: ієрархічна сім'я, в якій молодші її члени беззаперечно підпорядковуються авторитету старших, особливо батьку, а той, у свою чергу зобов'язаний бути справедливим і забезпечувати добробут усіх членів сім'ї [2].

Досвід економічного розвитку Республіки Корея протягом останніх сорока років привертав і продовжує привертати увагу як експертів-аналітиків, так і всього світового співтовариства. При цьому, спостерігаються досить чіткі зміни сучасних світових полюсів, в яких Корея, виступає своєрідним феноменом: «чудо на берегах Ханган», «ново – індустріальна країна (НІС)». На своєму шляху до світової глобалізації, та можливостей для впливу на світове суспільство, Південна Корея зіткнулась з світовою кризою в 1997–1998 роках, яка стала важливою точкою відліку щодо майбутнього корейського суспільства. Але цінності конфуціанської етики та філософія благородної людини, дозволили президенту Кім Де Чжун, в переломний момент консолідувати і мобілізувати націю. Цей феномен є досить характерним для Східно – Азійських держав, на їх шляху до глобалізації що не спостерігається в західному суспільстві, де вирішення проблем це мітинги, страйки [4, с.16–20].

Древній світогляд корейців це їх лозунг: «урі нара» – «наша земля», що означає дослівно: «моя країна це моя сім'я», побудив сотні тисяч громадян, переважно представниць прекрасної статі, добровільно понести та здавати в стабілізаційний фонд регулювання корейської економіки особисті золоті прикраси, діаманти. Протестантський дух, який також характерний для Південної Кореї як чинник світоглядних настанов, та релігійний світогляд, підбадьорював корейців до прагнення жити в гармонії та переходити кризу важкі етапи, задля успіху. Бізнес еліта, починаючи з перших осіб провідних конгломератів, з метою економії і мобілізації коштів, взяла на себе зобов'язання утриматися від будь-яких поїздок за кордон, якого неухильно дотримувалося впродовж більше року. Профспілки вирішили в той же період утриматися від страйків. В даному випадку Південній Кореї вдалося вийти на нові рівні [4, с.25–27].

Китайська етимологія, яка завжди була невід'ємною частиною корейського світогляду, зіграла також важливу роль у формуванні світоглядної картини нових етапів корейської економіки та їх успіху. Китайський ієрогліф: «Вей Цзи» що саме має на увазі: «криза», має два значення: де перший ієрогліф: «Вей» означає: «небезпечний час, хаос, криза», а друга частина цього ієрогліфа: «Цзи» означає – «час можливостей, шанс» [14]. Саме цією можливістю, шансом став новий курс Південної Кореї: «експортна орієнтація». Цзеболь – відіграли вирішальну роль у процесі індустріалізації та інтеграції Південної Кореї в світову економіку та відкрили перед нею двері бути активним учасником світової глобалізації. Завдяки експортній орієнтації цзеболь змогли добитися високої конкурентоздатності і міцно закріпилися на міжнародному ринку. Фінансова структура цих груп дозволяє їм швидко отримувати і перекачувати величезні кошти в складові їхньої компанії, що дозволяє чутливо реагувати на зміни кон'юнктури ринку і швидко впроваджувати у виробництво останні технології [15].

Агресивна глобалізаційна політика експансії, на зовнішньому ринку призвела до успішного завоювання практично необмеженого світового ринку. Шляхом створення спільних підприємств та регіональних дочірніх компаній по всьому світу. Найвпливовішими чьобоями сучасності майже на п'яти континентах світу є: «корпорація Самсанг», «LG», «група Дайвуу», «компанія Хенде», «Kia», «Санянг», «група Хьйондаї», «Лотті», «Вонінн», сітка супермаркетів, аналогів яких не має навіть в багатьох європейських країнах «Імат», які сьогодні інтегрують в західні країни. Експорт пального для літаків, та великий експорт нафти та інших видів палива в Азійсько – Тихоокеанському регіоні [4,с.45–46].

Чистий ефект швидкої глобалізації Кореї, це: індустріалізація, високий рівень життя і стрімке зростання ВВП еквівалентне стандартам західного світу [15].

Тим не менш, сучасна глобалізація вимагає щось більше, ніж просто порушення торгових бар'єрів і заохочення імпорту й експорту – вона вимагає зміни в середині суспільства, світогляду, нав'язування нових західних стандартів, що корейці не поспішають застосовувати. Економічний центр тяжіння уже змістився і 2012 рік це показує від Заходу на Схід [3].

Отже в рамках цієї нової економічної парадигми, прийнявши філософію «множинності», що охоплює світову культуру бізнесу і зміцнення держави і бізнесу спілок, буде позиціонувати чьоболь як сильний гравець по відношенню до своїх глобальних конкурентів [7,с.25–28].

Слід враховувати також і соціокультурні аспекти впливу глобалізації на сучасне суспільство в Республіці Корея.

2. Соціокультурні аспекти, досить чітко висловлені в словах Махатми Ганді: «Я не хочу жити в будинку, обнесеному глухою стіною, із забитими вікнами. Хочу, щоб культури всіх країн вільно віяли навколо мого будинку, як вітри. Але я не бажаю, щоб який з них не збивав мене з ніг» [4,с.45].

Глобалізація в культурі продовжує і доповнює економічну глобалізацію, але разом з тим має суттєві особливості. Багато процесів і тенденцій приймають в ній більш гострі форми. Все більше дослідників вказують на те, що Голівуд і Інтернет святкують перемогу по всій планеті. Спираючись на наведені приклади, деякі автори роблять висновок, що культурна глобалізація не дає підстав для занепокоєння. Однак приклад Південної Кореї говорить про інше. Ще в 80–і рр. країна виробляла близько 100 фільмів щорічно і національна кінопродукція повністю домінувала. Після відмови від державного регулювання економіки ситуація різко змінилася [5].

Як бачимо, процес культурної глобалізації є виключно складним і суперечливим і веде до неоднозначних наслідків. Тому питання про виживання локальних, національних культур залишається відкритим. Ці процеси, відбуваються і в Південній Кореї, яка веде активну діяльність по експорту своїх культурних артефактів у світове співтовариство. Провідну роль в такому експорті відіграє популяризація корейської національної кухні і корейський кінематограф, який займає провідні позиції в світовому кіномистецтві, хоча і значно поступається американському. Південна Корея з її конфуціанським світоглядом, не може допустити повної експансії західних цінностей у свою культуру, незважаючи на те що це відбувається в корейському суспільстві [10].

Початком великих соціокультурних перетворень, у Кореї, під впливом Західної глобалізації, стала активна діяльність, та політика направлена на відстоювання своєї культури, світогляду, цінностей та об'єктів поклоніння ще президентом: Кім Де Чжун, політичні ідеї щодо ролі Південної Кореї в світових координатах як важливого гравця, вже наводилися нами. Він політик, на очах якого будувалося і міцніло нове співтовариство нації. Виходець з провінційної глибинки, він як ніхто інший прекрасно розумів, що держава сильною насамперед своїм духовним потенціалом, і його подальший розвиток залежить від того, в якій мірі будуть вирішуватися питання морального здоров'я нації, культури та світогляду. Як справжній патріот «курі нара» – своєї батьківщини, Кім Де Чжун націлює свою програму перш за все на просту людину як носія традиційної культури, світогляду, бо добре розуміє, що саме культура, освячена народною традицією у всьому різноманітті її форм, є головним інструментом та чин-

ником в будівництві сучасного цивілізованого суспільства, спроможного донести свої цінності всьому світові через глобалізаційні перетворення. Дивлячись на складні роки 1997–1998, президент Кім Де Чжун, проголошує що культура в самому широкому її розумінні – найважливіша галузь розвитку країни в новому ХХІ столітті [4,с.55–57]. В цьому він не помилився, і цей курс дав правильні установки для майбутнього Кореї, а президент Кім Де Чжун за свій вклад отримав Нобелівську премію.

Ці тенденції щодо глобального впливу корейської культури у світових координатах, отримали назву «Корейська хвиля». «Корейською Хвилею» – називають проникнення корейської масової поп–культури, кінематографу, древньої культури «Чосон» в світові країни. А саме в: Південно–Східну Азію, країни Європейського Союзу, СНД, та США. Найпершим берегом, на який нахлинула ця хвиля, став Китай. Сам термін «корейська хвиля» («Халл») було придумано в Китаї, але реалізовано цю соціокультурну глобальну ідею саме в Кореї. На даний момент за даними на серпень 2012 року, «корейська хвиля» поширилася більш ніж на 60 країн світу.

Популярність південнокорейської поп–культури тільки в країнах Азії допомогла економіці країни заробити в 2008 році додаткові 1,42 млрд. доларів у вигляді податку на додану вартість. Згідно зі звітом Корейської міжнародної торгової асоціації (КМПА), економічний ефект феномену «корейської хвилі», «хвилі корейської культури» («Халл»), у валовому внутрішньому продукті Південної Кореї в 2011 р. виріс на 4,6% в порівнянні з попередніми роками. А на сьогодні у 2012 році цей показник став ще вищим [10].

Отже, Поважати корейців в першу чергу можна за те, що протягом століть вони з пошаною ставилися до своєї культури і намагалися зберегти свій національний колорит, що їм і вдалося. Адже Корея, одна з небагатьох Азійських країн яка зберегла свою древню культуру, ще починаючи від династії Чосон. Сьогодні не дивлячись на захоплення своєю культурою, цінностями, древнім побутом, під тиском світової глобалізації, зовнішність Старої Кореї йде в минуле, поступившись давно місцем світовій глобалізації з її кофейнями: Старбакс, Кока–Колою, Макдональдсами і сучасними хмарочосами зі скла і бетону[5].

Мабуть, це незворотній процес для будь–якої розвиненої держави в 21 столітті. Тим не менш, сьогодні в країні, спостерігається важливий колорит Старої Кореї з сучасним мегаполісом. У Кореї є цілі та великі за численністю фольклорні села, та навіть зберігся в Сеулі до наших днів плац, та фортеця династії древнього Чосон, збудована ще в 15 столітті – Кенбоккун, з його грандіозними садами сакури, та різноманітності культурних артефактів Півон. В Південній Кореї є найдревніший будиський храм Хейнса, збудований в 802 році, в якому зберігаються шістьдесят п'ять тисяч табличок, які відкривають історію Кореї з її найдревніших часів. Ці острівці Старої Кореї з її традиційними житлами, ремеслами та іншими цікавими речами, відкривають сьогодні світовій спільноті сутність корейців [10].

Важливим суспільно культурним проектом який сьогодні допомагає розкрити самобутню корейську культуру, цінності, суспільство світові, став проект створення Експо виставки 2012 в місті Йосу, портовому місті Південної Кореї []. До 2007 року це було відоме рибачке та портове місто, яке з 2007 року, отримало право бути містом – центром світових виставок. У 2012 році, Йосу – відкрив двері для тисяч туристів, завдяки чому культура та побут Кореї став відомий з травня до серпня 2012 року, понад 100 країнам світу [7].

3. Духовним аспектом корейської глобалізації, є релігія та релігійний світогляд, а саме характерний феномен для Кореї це – протестантизм. На думку американського соціолога, директора Інституту з вивчення економічної культури при Бостонському університеті Пітера Бергера, саме протестантизм, як чинник релігійного світогляду, є найбільш серйозним масовим рухом, який служить засобом культурної, соціальної та релігійної глобалізації. Як стверджує англійський вчений Девід Мартін, «прийняття протестантизму змінило ставлення людей до сім'ї, сексуальної поведінки, вихованню дітей і, що найголовніше, до роботи та економіки процвітання» [14].

Процес входження християнських цінностей у свідомість корейців на протязі більше 200 років, йшов у досить складній боротьбі з іншими релігіями, у пристосуванні до конфуціанських традицій, в інтеграції з місцевими культурами. Стримували розвиток християнства різні авторитарні режими, які найчастіше спиралися на пасивно-споглядальні конфесії і, перш за все, на буддизм. Потужним стимулом християнізації Республіки Корея стала корейська війна 1950–1953 рр., яка остаточно розколола країну на дві частини. У 60–80-ті рр. XX століття християни – протестанти – йшли в перших рядах борців проти авторитаризму, за демократизацію свободи, просвіти і високу мораль. І в умовах модернізації Південної Кореї, з кінця 80-х років XX століття і по теперішній час, християнська церква Республіки Корея, є одним з найважливіших суб'єктів політичного, культурного та соціального процесів в країні [].

Велика популярність протестантських церков в порівнянні з католицькими пов'язана, з одного боку, з вирішальним економічним і соціально-політичним впливом у Південній Кореї Сполучених Штатів Америки, а з іншого боку, більшою близькістю протестантських цінностей самосвідомості корейців.

Християни–протестанти, залишаються в Південній Кореї носіями сучасних знань, демократичних і духовних цінностей. Більшість з них йдуть у перших рядах борців за перетворення Кореї, в політичну та економічну модернізовану країну [9]. У другій половині XX ст. у міру виходу з економічної кризи корейський етнос зробив спроби осмислити своє місце у світовому співтоваристві. Також теперішній президент Південної Кореї – Лі Мйон Бак – виходець з протестантської громади Сеула, в якій він починав свою кар'єру зі служіння диякона, згодом став мером Сеула, а з 2008 року – президентом.

Сформувалася і стала підтримуватися ідея «корейської місії», яка втілювалася в активній місіонерській діяльності корейців по всьому світу, використовуючи нові глобальні перетворення. У цьому висвітлюється потреба у новій силі корейської держави, вийти за рамки власного національного ізоляціонізму. У 2002 р. корейські місії перебували в 156 країнах, а число місіонерів досягло 10 тис. чоловік. У 2012 році, ця цифра вже збільшилась у 30 тис. Аналізуючи соціокультурні та економічні процеси в Кореї, це дозволяє нам позначити основні тенденції у становленні корейського протестантського прозелітизму за межами країни [11].

Сьогодні південнокорейський протестантизм, це унікальний чинник корейської глобалізації. Адже починаючи з 2010 року, вже не США а саме Південна Корея займає перше місце по кількості місіонерів у світі. На сьогодні немає такої країни де б не було корейських місіонерів протестантів. Місіонери в Центральній Азії, країнах СНД, Європі, на Кавказі, люблять підкреслювати, що саме протестантська віра принесла їх країні економічне процвітання, зробила їх державою яка відновила із руїн. Слід за проповіддю віри, корейські місіонери, отримали унікальну можливість, розказати всьому світові про свою культуру, цінності, світогляд. Вони принесли в багато країн та культур ті знання, завдяки глобалізаційним процесам, яких ніхто не мав про Південну Корею. Одна з найважливіших теологічних ідей, що користується особливою популярністю серед корейських віруючих, полягає в тому, що «Корея є центром духовного відродження і саме корейці виступають інструментом порятунку для Азії та світу у новому світовому порядку» [11].

Для прикладу, в Україні працює понад двісті корейських протестантських місіонерів, які координують в Україні понад п'ятсот церков, благодійних фондів, християнських шкіл, центрів. На нашу думку успіх корейських місіонерів в західній культурі, викликаний тим, що корейці, вдало використовують аспекти глобалізації, у досягненні своєї цілі впливати на світ. Тому стабільна релігійна поведінка, та не протистояння зі стороною влади, вільний приїзд в Україну зумовлює їх до такого впливу [12]. Також слід зазначити, що в Кореї публікується кожен рік багато наукових підручників які посвячені культурі, цінностям, та релігійній поведінці в Україні.

Сучасний корейський протестантизм (баптисти, пресвітеріани, Асамблея Бога), володіючи сформованими місіонерськими інститутами і орієнтуючись на активний прозелітизм, являє собою явище, яке вже неможливо ігнорувати. Проте, українська

наука до теперішнього моменту не приділяла достатньої уваги питанням корейських місіонерських практик в Україні. Ця тема лише зрідка висвітлювалася в публіцистиці, причому часто з опорою на недостовірну інформацію. Відсутність експертизи не дозволяє оцінити місце корейського протестантизму в поліконфесійному просторі нашої держави. Це визначає сьогоднішній новизну, та актуальність у розумінні корейського протестантизму як важливого аспекту корейської глобалізації.

Щодо політичного аспекту, то найбільш сильно глобалізація проявилася саме в політичній сфері. Слідом за світовою економікою почалося формування світової політики. Світовий економічний і соціальний розвиток відбувалися під сильним впливом ліберальної політичної ідеології. Лібералізм обґрунтовував необхідність економічної свободи на національному та міжнародному рівнях, вважав за необхідне прагнути до все більшої взаємозалежності та інтеграції як в економіці, так і в політиці. Поряд з лібералізмом з'являються й інші політичні ідеології, що обґрунтовують необхідність глобалізації і зв'язують досягнення політичних цілей з цим процесом. Перш за все, мова йде про марксизм. Для К.Маркса і Ф.Енгельса економічна глобалізація світу була головною передумовою для його соціально-політичної трансформації. На основі марксизму було створено перший міжнародний політичний рух. Інституціалізація цього руху знайшла своє вираження в створенні і діяльності I (1864 р.) і II (1889 р.) Інтернаціоналів [14].

Проблема пошуку власного унікального місця в світовій глобалізаційній системі координат гостро постала перед Сеулом незабаром після закінчення холодної війни у вісімдесяті та дев'яності роки. У період перебування при владі президентів лівого спрямування Кім Де Чжуна і Но Му Хена, завдання винайдення нової міжнародної та глобальної самоідентифікації перетворилася на політичне кредо. Головна ціль, якого була перед Південною Кореєю, створити імідж країни як сильного і самостійного гравця на міжнародній арені, не замикаючого своїх інтересів лише на союзницьких зв'язках з Вашингтоном. На практиці цей курс висловився в певному дистанціюванні від США і підкресленні рівноправності з ними у військово-політичній області. Південна Корея, враховуючи сучасні можливості та сучасну світоглядну карту, змістилася у бік Китаю, відбулося «розморожування» відносин з Пхеньяном. Це на думку старої влади, мало зіграти відкриттю перед Південною Кореєю нових можливостей. Але, сьогоднішня влада, Республіки Корея публічно називає цей період «втратеним десятиліттям». Нова правляча еліта спирається на підтримку великого бізнесу і консервативних кіл, що орієнтуються на Сполучені Штати. Сеул тепер виходить з переконання, що його минулі претензії на роль самостійного гравця в світовій політиці, та глобалізації, так само як і спроби проведення відповідного зовнішньополітичного курсу, виявилися невдалими і обернулися лише марною розтратою ресурсів.

Не відмовляючись у принципі від мети підвищення статусу країни, як цього прагнула стара влада, на міжнародній арені, сьогоднішній президент Лі Мйон Бак і його прихильники схильні наслідувати приклад Японії. За їхньою логікою, найбільш раціональними способами піднесення Південної Кореї, є опора на США і південнокорейський–американський союз і зміцнення опори, до посилення значущості країни в такому альянсі, як це робить Токіо.

У доповіді президента про основні напрямки роботи на майбутній період, представленою в середині березня 2011 року, МЗСом Республіки Корея, ставиться завдання вивести її на рівень «розвиненої держави світового масштабу», що передбачає зміцнення безпеки, нарощування економічного потенціалу, внесок у забезпечення миру та підвищення довіри до країни.

Лі Мйон Бак виходить з того, що орієнтація на Вашингтон життєво необхідна для забезпечення національної безпеки південнокорейської держави, підтримання балансу сил в Північно–Східній Азії і вироблення твердої лінії щодо Північної Кореї. Заповітна мета, заради досягнення якої новий президент ще в квітні 2008 року здійснив візит до Сполучених Штатів, – домогтися виведення Південної Кореї на рівень стратегічного союзу з Америкою, настільки ж значущого, наскільки і союзи США з

Японією і Австралією. У тому ж ключі будуть будуватися і відносини з Токіо, другим за пріоритетністю партнером Сеула [4, с. 65–70].

Нинішнє керівництво Китаю сприймає Південну Корею і як близького сусіда, з яким слід підтримувати добрі відносини, і як швидко зростаючого економічного гіганта, в орбіту тяжіння якого неминуче потрапляє і Корейський півострів. Разом з тим у налагодженні політичного партнерства з Пекіном адміністрація Лі Мьйон Бака, намагається діяти більш обережно, озираючись на Вашингтон і порівнюючи свої кроки з поточним станом американо–китайських відносин.

Також важливим політичним кроком стало об'єднання трьох найбільших економік Азії – Китаю, Японії і Південної Кореї – вони домовилися про проведення протягом 2012 року переговорів про створення єдиного Східноазійського простору вільної торгівлі. Глави держав вже підписали 13 травня 2012 року в Пекіні угоду про тристороннє регулюванні інвестицій. Китай є найбільшим торговельним партнером як Південної Кореї, так і Японії.

Експерти розглядають цю нову угоду, як знак появи економічного співтовариства, здатного конкурувати з Євросоюзом і Північноамериканською угодою про вільну торгівлю (НАФТА), яка вже стане реальною і почне активно діяти у березні 2013 року, що принесе великі зміни в світових полюсах [2].

Велику роль у розширенні міжнародних зв'язків країни зіграли Олімпійські ігри 1988 р., які проводилися в Сеулі. Корея вдало впоралася з організацією самої представницької з усіх, що проводилися до того часу Олімпіад і внесла тим самим свій внесок у справу врегулювання відносин між Сходом і Заходом і сприяла зміцненню ідеалів загальної гармонії і прогресу.

Основними аспектами корейської глобалізації у сфері політики є: розвиток демократії, захист прав людини, багатостороннє співробітництво, культурна дипломатія, активізація консульської діяльності і просування інтересів зарубіжних корейців.

Висновки. Підсумовуючи вищезазначене, стає очевидним, що в нинішніх світових координатах, аспекти корейської глобалізації, соціокультурні системи, спроможні впливати на світові глобалізаційні процеси та навіть конкурувати із Заходом. Щодо глобалізації, то ми бачимо особливу стратегію Південної Кореї, для її входження в світову еліту. Процес глобалізації – це процес не рівноважний. Він спрямований на задоволення та реалізацію інтересів лише однієї частини людства. Довгий час західне суспільство відображало себе як домінуюче над іншими світовими спільнотами. Але дане дослідження дає нам розуміння зміни полюсів та бачення того, що Південна Корея, вже посідає важливе місце у світовому глобалізмі. Зараз необхідно виробити достатньо ємкісну і зрозумілу людям різних країн «філософію багатополлярності», а також більш масштабно досліджувати логіку становлення «нового світового порядку» в умовах поширення важливих аспектів глобальних перетворень.

Список використаних джерел

1. Абдулаева Р. Проблема художественного в информационной культуре / Р.Абдулаева // Баку, 2003. – 450 с.
2. Азия отказывается от доллара. Институт глобальных трансформаций. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.i-g-t.org/about/>
3. Байдаров Э.У. Влияние глобализации на культуру и ценности человека / журнала Credo new. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://credonew.ru/content/view/510/57/>
4. Ким Г.Н. Республика Корея / Г.Н. Ким // Алма-Аты, 2008. – 290 с.
5. Корея: Великие Перемены – Деревня мастеров. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.pototskiy.com/2010/06/korea-8/>
6. Корея занимает 1-е место мире в сфере IT-технологий. Институт глобальных трансформаций [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.i-g-t.org/about/>
7. Мантатов В.В. Глобализация, устойчивое развитие и общество будущего – Век глобализации / Мантатов В.В. // 2009. – №1(9).–Издательство «Учитель». – С.18–20.
8. Суслина С.С. Экономика Республики Корея в свете глобализации / Суслина С.С. // М.: ИДВ РАН, 2002. – 194 с.

9. Санцевич Я.С. Процессы воздействия основных религий на общественно–политическую жизнь Республики Корея / Я.С. Санцевич // – Автореферат кандидатской диссертации. – М. 2010.

10. Сучасна ситуація та проблема феномена «корейської хвилі, «живий журнал». [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://makkawity.livejournal.com>

11. Anindeep Kar. Globalization, Protectionism and Korean Chaebols. [Electronic resource]. Mode of access: <http://anindeep.blogspot.com/2010/05/korean.html>

12. Adams Daniel J. Church Growth in Korea: A Paradigm shift from Ecclesiology to Nationalism / Adams Daniel J // Perspectives of Christianity in Korea and Japan. – 1998. – P.132.

13. Barry K. Gills and Dong–Sook S. Gills, South Korea and Globalization / Barry K. Gills // Asian Perspective. – 1999. – Vol. 23, #4.

14. Dixon James. Korea's embrace of globalization. Visa Korea country manager. [Electronic resource]. Mode of access: – <http://www.koreatimes.co.kr>

15. Gi–Wook Shin. The Paradox of Korean Globalization / Gi–Wook Shin// Stanford University. – Stanford, CA 2007. – P.123.

Семенюк И.В. Главные аспекты корейской глобализации

Проведено исследование главных аспектов корейской глобализации, определено их влияние на формирование Южной Кореи в мировых глобализационных координатах, как одного из ключевых мировых лидеров. Анализируются ценности, мировоззренческие установки, приоритеты корейской социальности, определяются ментальные установки, способствующие росту влияния Южной Кореи на переформатирования современного мирового пространства.

Ключевые слова: глобализация, приоритеты, интересы, аспекты глобализации, поведение, мировой порядок, Запад–Восток, корейская волна, чьеболь, корейская глобализация.

Semenyuk, I.V. Main aspects of Korean Globalization

A study of the major aspects of Korean globalization, and their influence on the formation South Korea in world globalization coordinates as a key world leader. Analyzed a values, worldview, priorities Korean sociality, defined mental guidelines that promote the growth of South Korea's influence, on the reformatting modern world space.

Key words: globalization, priorities, interests and aspects of globalization, behavior, world order, West–East, the Korean wave, chaebol, Korean globalization.

Від греки до латини: причини і наслідки (на матеріалі творів Томи з Аквіну)

Простежується взаємопов'язаність грецького та латинського періоду філософії на основі поняття знака. Досліджується зміст і суть цього поняття та витоки науки семіотики. Ключові філософські тези щодо визначення терміна розглянуто на матеріалі творів Августина і Томи з Аквіну. Показано глибинність поняття «знак» з точки зору головних філософських понять. Проаналізовано праці сучасних науковців.

Ключові слова: знак, семіотика, концепт, перцепт, дискурс.

Перехід філософської думки від греки до латини є важливим етапом, який важко побіжно розглядати, тому в цій статті маємо намір продовжити огляд основних причин цього складного явища: дещо про цей складний період вже ми обговорювали в попередніх статтях, а дещо ж, з уваги на великий обсяг матеріалу, залишимо для наступного дослідження. Перехід від греки до латини, по суті, є переходом від античної філософії до середньовічної [1], тобто саме у цей час відбувалося заснування християнських засад на базі філософії Аристотеля й Платона. У цій статті намагатимемося докладніше з'ясувати роль Августина та його значення для наступних філософських течій, зокрема томізму.

Можна виділити три основні вихідні позиції переходу від греки до латини. Першим, хто спричинився до переходу, був Порфирій, що виніс на поверхню суперечку про універсалії, яка продовжувалася дуже довго [2, с. 97]. Наступним був Боецій, уже латинянин, що впровадив різницю між перехідним (трансцендентним) та буттєвим (онтологічним) стосунком. Третім був Августин, який говорив про ідею знаку (semeion) та про поділ буття на природне та культурне вже тільки латиною. Згодом основні тенденції цього періоду продовжували розвиватися у працях наступних філософів доби середньовіччя.

У «Сповідях» Августин говорить про свою нецікавість до вивчення греки [3] та про те, що він вивчав неоплатоністів у латинському перекладі, однак це не слід вважати переконливим доказом того, що Августин, будучи високоосвіченою особою, не знав грецької мови, яка звідусіль його оточувала, про що говорять і дослідники [4, с. 22]. Однак важливо не це, а те, що саме завдяки Августинові величезний період філософської думки отримав назву латинського.

Глибинність думки Августина не зрівнюється із жодним з філософів цього періоду. Вплив цього мислителя продовжується наскрізно через весь латинський період – починаючи від Св. Томи, що постійно цитує філософа у своїх творах, покладаючись на його авторитет, і аж до протестантів після Лютера і його тез у 1517 р. Саме в Августина з'являється поняття знака, що дало початок великій галузі філософії – семіотиці [5]. Він був першим, хто запропонував стосунок між посилачем, сприймачем та знаком, тобто словом, і це стає суттєвим штрихом до початку середньовічних і модерних теорій про мову. Властиво, посилачем є текст, сприймачем – читач, а посередником – слово. Іншими тріадами, що містять посилача, сприймача та посередника є різноманітні мисленнєві діяльності, включно із осмислюванням того, що було почуте чи прочитане.

Тож починаючи з IV століття у філософію входить поняття знака, що значною мірою спричинилося до процесу зростання філософії латинського періоду до зрілості. Починаючи із 396 до 426 року Августин працював над твором «Про християнське вчення» (De doctrina Christiana). Тож починаючи від Августина загальна ідея знака прикладається до таких природних та культурних феноменів, як хмара, оскільки є знаком певної погоди, та слова, що є знаком певної інформації.

Згодом поняття знака прояснив Тома з Аквіну в 13 столітті, а згодом, у 17 столітті, Джон Пуансо докладно вияснив, що містить це поняття [1, с. 367]. Врешті, Джон Локк

запропонував семіотику (із грецького semeion, знак) як галузь науки, яка отримала свій розвиток, по суті, аж на початку двадцятого століття завдяки працям Чарльза Пірса. Тож поняття знака, як бачимо, наскрізно проходить через усі чотири періоди європейської філософії – класичний, середньовічний, модерний та постмодерний.

Слід, очевидно, бачити різницю між природним знаком, як-от відбиток лапи вказує на те, що стежкою пройшла тварина, та культурним знаком – словом; також слід розрізнити теорію словесної мови та теорію знака. Однак саме Августин перший запропонував загальну семіотику, де знак стає родовим поняттям, а слова і теорія знаків – рівними між собою його видами. Інтерес Августина до концепту знака пояснюється тим, що це поняття лежить на початку шляху поєднання і узгодження книги природи, тобто філософії, та книг Писання, через які до нас промовляє Бог. Усе це висвітлюється у творі «Про християнське вчення», над яким він працював щонайменше двадцять дев'ять років свого життя.

У цій праці Августин говорить, що знаком є щось таке, що вносить у нашу свідомість щось поза собою. Згодом філософ аналізує різні речі з огляду їх знакової (сигніфікативної) функції. Аби показати, наскільки глибоким і обсяжним є такий аналіз, Августин впроваджує ряд вирізнень, аби покрити увесь знаковий феномен, як-от природні та умовні (conventionales) позначення; позначення, як вони функціонують у сприйнятті тварин та людей; позначення слів та позначення різних звуків та інше. Однак усі ці позначення мають спільну рису: всі вони означають щось поза собою, щось таке, що не є ними самими.

Однак середньовічні мислителі з плином часу намагатимуться розширити Августинове визначення знака, оскільки для них воно виявиться дещо завуженим. Так, Св. Тома вважатиме Августинове визначення вузьким із двох причин: перше, ангели також спілкуються завдяки знакам, хоча і є нетілесними, і тому ці знаки не вписуються в Августинове визначення; друге, люди використовуючи мисленнєві концепти, застосовують знаки, які не можуть зводитися до перцептів [1, с. 331]. Слідом за Томою, спочатку Дунс Скотт, а потім і Вільям Оккам, випереджуючи Пуансо, вказують на вузькість Августинового визначення знака, оскільки воно не прикладається ані до концептів, ані до перцептів як таких. Однак, як концепти, так і перцепти, будучи ідеями та образами у мисленні, все ж здійснюють у свідомості певну функцію знака, яка полягає у позначенні чогось іншого через себе, як і говорив Августин.

Для того, аби знак функціонував, не є важливим, щоб він був чимось сприйнятливим (перцептивним), як того вимагає визначення Августина, а достатньо, аби був чимось елементом реальності, яка приносила б у наступну реальність щось інше, аніж вона сама, щось таке, чого немає в реальності. Адже якщо хтось думає про коня, то не обов'язково вимагається присутність коня, аби думати про нього. Адже коли думаємо про ангела, то будь-яка перцептивність вже унеможливлена: для того, щоб усвідомити якусь річ, немає кінцевої необхідності у її присутності.

Однак ці «слабини» Августинової теорії про знаки, з іншого боку, є сильними її сторонами, оскільки вони пов'язані з особливим інтересом філософа до Письма. Слова Письма, будучи, по суті, матеріальними структурами, які, під час їх сприйняття, провадять людину до тайств – завдяки звукам і шумам. Цей факт, а також те, що Августина зараховували до великих Отців Церкви, прислужився до того, що визначення знака увійшло до «Сентенцій» Петра Ломбардського (1150 р.) – твір, що був компіляцією тогочасних патристичних поглядів та став основою для теологічних студій у середньовічних університетах, починаючи з XII століття і аж до кінця періоду середньовіччя.

Як протестанти, так і католики вважають Августина «своїм» – саме завдяки цим поглядам. Адже у цей період розподілу християнства на католицизм та протестантизм філософія Августина перебувала, можна сказати, на чолі обох цих течій. Августинова теорія про знак, а також і його визначення, відіграла вирішальну роль як для католицьких, як-от Арауджо (1617), Пуансо (1632), так і для протестантських, як-от Тімплер (1612), Кекерман (1607) мислителів. Однак саме датування вказує на довгий період, який був необхідний для того, аби Августинові ідеї та твердження досеріли до того, що їх почали використовувати інші християнські мислителі [6]. Хоча ідеї Августина не завжди яскраво світли, однак вони створюють постійну та неперервну лінію через усю латинську добу філософії.

Згодом, у XII столітті, до уточнення теорії знака долучається Тома з Аквіну, і насамперед – своїми «Коментарями» на «Сентенції» Петра Ломбардського. Тут Св. Тома вирізняє термін «знак» відповідно до його первинного визначення, яке позначає щось відчуттєво-сприйнятливий, що засновується на стосункові позначення, і зазначає, що щось таке, що не підпадає під відчуття, може бути знаком лише в другу чергу. У праці «De Veritate» Тома говорить, що «річ не може називатися знаком, хіба лиш у тому випадку, коли вона є чимось таким, від чого походить щось одне, переходячи від однієї речі як знаної попередньо, до другої, тобто через дискурс. Однак, оскільки пізнання ангелів не є дискурсивним, як людське, то в комунікації ангелів немає знаків. Тож знаки в людському пізнанні є відчуттєвими, оскільки наше пізнання, яке є дискурсивним, виникає від відчуттєвих речей».

Згодом, у «Questiones», Тома говорить про слово та його функцію як знака, вирізняючи слово від того, що воно позначає: «вимовлене слово є лише знаком, а не тим, що воно позначає; однак те, що розуміємо за ним, є обома – і знаком, і позначуванним, як і сама річ». Тома випрацьовує поняття знака, зазначаючи, що знаками для нас є відчуттєві предмети, оскільки людське пізнання, будучи дискурсивним, засновується на відчуттях. Однак можна сказати і загальніше, що знаком є будь-що знане, що репрезентує у собі щось інше, аніж воно саме. Тому ідеї та образи, думки у нашому мисленні, які перетворюють фізичні звуки у знаки, є причинами існування та виконання позначення лінгвістичних знаків.

Адже слова будь-якої людської мови, якщо приймати їх поза умовними позначеннями, що вони позначають, тобто окремо від думок та звичаїв, що пов'язують людську спільноту зв'язками певних домовленостей, мають лише просту фізичну природу пустого звуку, тобто вдареного повітря. А вже в контексті людських соціальних взаємозв'язків ці самі звуки підносяться до рівня звуків, що щось позначають. Тому не лише буття лінгвістичними знаками, а також їх дієве позначення засновується на думці як на причині. І тому внутрішній світ, тобто думка чи ідея, має раціональність знака значно стійкіше, аніж мовлене чи писане слово. І тому, як Тома зазначає у «Questiones», суперечачи своїм попереднім твердженням, ангели, так само, як і людські буття, пізнають речі завдяки знакам, і завдяки знакам спілкуються між собою.

Люди, як ангели, охоплюють речі мисленнєвістю, однак відрізняються від ангелів тим, що, подібно до тварин, пізнають речі відповідно до своїх відчуттів, а не до природи самих речей. Люди, на відміну від тварин, наділені мисленням, і на відміну від ангелів, наділені відчуттями. Тому людина усвідомлює, що речі перебувають у стосунку із сприймачем, і зацікавлення сприймача також незалежно існує у фізичному світі. Це усвідомлення є вмістилищем семіотичної свідомості, і є початком філософії, науки та моралі, є початком цивілізації, на відміну від соціальної взаємодії. Це і є принциповою різницею між тваринним і людським світом, між спільнотою та культурою. Існує, очевидно, принципово людський принцип використання знаків, і він відрізняється від тваринного, з одного боку, та ангельського, з іншого. Однак саме цю позицію знака не включив Августин до свого визначення.

Згодом, у період пізнього середньовіччя, до визначення поняття знака долучився Пуансо своїм трактатом «De signis». Тож поняття «знак», як бачимо, наскрізно проходить через усі чотири періоди філософії. Поряд із дискусією довкола цього поняття виникають дискусії про інші ключові поняття середньовічної філософії зокрема: проблема аналогії появляється як фрагмент проблеми знаків у пізнанні, також проблема значень виду та роду, що є одними з ключових понять філософії Аристотеля. Проблема буття як першого пізнаваного, яку піднімає Тома, тут же за собою логічно провадить наступну проблему – проблему знака. Це свідчить про важливість дослідження цього поняття. Сучасником Томи з Аквіну був Роджер Бейкон: властиво, він народився на десять років швидше, аніж Тома, і пережив його на вісімнадцять років. Він був першим, хто прагнув встановити загальне визначення знака, яке відповідало б тому, як його розпочав Августин на початку латинського періоду. Частиною його великого твору був трактат «De signis». Питання знака продовжують дослідники і сьогодні, що свідчить про важливість поняття як одного з ключових термінів, що проходять наскрізно через усі періоди європейської філософії. В українській науці, нажаль, немає достатньої

кількості досліджень на цю тематику. Існують, однак, переклади праць зарубіжних дослідників [7], що вже є значним зрушенням у процесі дослідження питання знака.

Список використаних джерел

1. Deely, John. Four Ages of Understanding. – Toronto, 2001. – 1020 p.
2. Deely, John. Intentionality and Semiotics. – University of Scranton Press, 2007. – 240 p.
3. Августин Блаженный. Сповіді / Пер. Ю.Мушака. Львів: Свічадо, 2008. – 355 с.
4. Brown, Peter. Augustine of Hippo. A Biography. Berkeley, 1967. – 463 p.
5. Deely, John. Basics of Semiotics. – Toronto, 1990. – 149 p.
6. Sullivan, John. The Image of God: The Doctrine of St. Augustine and Its Influence. – Dubuque: Priory Press, 1963. – 356 p.
7. Ділі, Джон. Основи семіотики. Пер. з англ. А.Карась. – Львів: Арсенал, 2000. – 231 с.

Содомора П.А. От греки к латине: причины и следствия (на материале произведений Томы Аквинского)

Исследуется взаимосвязь греческого и латинского периода философии на основании понятия знака. Рассматривается значение и суть понятия, и истоки науки семиотики. Ключевые философские тезисы о дефиниции термина рассмотрено на материале произведений Августина и Томы Аквинского. Показано глубинность понятия «знак» с точки зрения главных философских понятий. Проанализированы работы современных ученых.

Ключевые слова: знак, семиотика, концепт, перцепт, дискурс.

Sodomora, P.A. From greek to latin: causes and effects (based on works of St. Thomas Aquinas)

The connection of Greek and Latin period of philosophy is investigated on the material of the notion of sign. The content and essence of this notion is researched as well as the sources of semiotics as a science. The key philosophical theses on the definition of this term are considered on the basis of works of St. Augustine and St. Thomas Aquinas. The profundity of the notion of sign is explained from the view of main philosophical notions. Works of modern scholars are analyzed as well.

Key words: sign, semiotics, concept, percept, discourse.

Ф.Ницше: дух як сила, яка долає обмеженість реальності

На підставі аналізу роботи Ф.Ницше «Народження трагедії з духу музики» простежується становлення розуміння духу як сили, з якою людина в принципі неспроможна досягти єдності через критику змісту своєї свідомості, але з якою вона здатна злитися, стаючи її провідником.

Ключові слова: дух, самосвідомість, логоцентризм, провідник сили духу.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Молодцов Б.И.

Ф.Ницше: дух как сила, преодолевающая ограниченность реальности

На основании анализа работы Ф.Ницше «Рождение трагедии из духа музыки» прослеживается становление понимания духа как силы, с которой человек в принципе не в состоянии достигнуть единства посредством критики содержания своего сознания, но с которой он способен слиться, становясь её проводником.

Ключевые слова: дух, самосознание, логоцентризм, проводник силы духа.

В предыдущей статье, желая исследовать зарождение отличного от классического понимания человеческой способности к одухотворению, мы обратились к философии А.Шопенгауэра [1]. В результате проведённого исследования у нас сложилось мнение, что Шопенгауэром эта удивительная человеческая способность превосходить собственную ограниченность, возвышаясь до пребывания в состоянии безусловности понимается производной не от мыслительной способности человека к самосознанию, а от его способности к чувству отчаяния. Способность к одухотворению обнаруживается для человека, если говорить словами самого Шопенгауэра, «как внутренняя мука, вечная тревога, надломленность и отчаяние безутешной, но продолжающей стремиться воли» [2, с.340]. Отчаяние выступает порождающей почвой для чувства вины, раскаяния и жгучей потребности искупления, что проявляется в муках совести. Так через злобу, доходящую до отчаяния, для человека, пишет Шопенгауэр, реально обнаруживается напряженность собственной воли, силы, с которой он ухватился за жизнь, впился в нее, в ту самую жизнь, с которой он так тесно сросся, что именно в силу этого сознает себя сосредоточенным проявлением воли к жизни, чувствует, до какой степени он в её власти, а вместе с ней бесчисленных страданий, ей присущих. Оттого в злом уже «таится предчувствие, что он – вся эта воля, что он, следовательно, не только мучитель, но и мученик» [2, с.341–342]. Это переживание знаменует собой «переворот воли», ее «обращение»; воля отворачивается от жизни и, в конце концов, может превратиться в «квиетив», состояние полной безмятежности и отрешённости, в котором виден свет с другого, нежели вечно голодная воля, берега. При этом человек предстаёт не завоевателем мира, ибо он и не стремится овладеть им, исполнившись силой его духовной потенции, а именно его победителем, поскольку обнаруживает в себе способность усмирять силу мира, обращая её против самой себя [2, с.363].

Однако возникает вопрос: не является ли такая победа победой только в собственном сознании и не открывается ли этой победой основание для утверждения, что именно посредством рефлексии сознания человек оказывается способным превосходить себя и обнаруживать способность к одухотворению? И все эти вопросы возникают после той критики, которую сам же Шопенгауэр высказал в адрес способности сознания к саморефлексии. Поистине позиция Шопенгауэра предстаёт явно непоследовательной.

Из потребности избавиться от необходимости искать ответы на указанные вопросы, и возникает задача найти отличные от шопенгауэровских возможности развития исходных положений его философии. Представляется, что именно эти поиски и явили на свет философию Ф.Ницше. Он стремится более строго следовать по пути, указанному самим Шопенгауэром.

Если обратиться к последним публикациям, то следует отметить, что на специфику понимания Ницше способности человека преодолевать в себе обусловленное чем-либо внешним состояние обращается внимание в статье Т.И. Ойзермана [3]. В ней автор обращает внимание на то, что Ницше видел двойственность человеческой природы. С одной стороны, человек есть творец, а с другой – тварь. Творцу внутренне присуща сила; слабость – природа твари. Поэтому, заключает автор, преодоление рабского состояния дрожащей твари невозможно для Ницше без преодоления человеком своей слабости, выражающейся в боязни самостоятельности. В преодолении тварной стороны сущности человека и заключается смысл призыва Ницше о преодолении человеческого в человеке. Не ускользает от взгляда исследователя и то, что способность возвышения над тварным состоянием с точки зрения Ницше вовсе не имеет своим основанием познавательное отношение к действительности, скорее наоборот. И в подтверждение своего вывода автор приводит слова Ницше о том, что не в познании, а в творчестве спасение человека [3]. В свете предмета нашего исследования мы хотели обратить внимание на то, что подчёркивается и в статье Т.И. Ойзермана, а именно на тот факт, что сам Ницше определял собственную позицию в философии как перспективизм. И нам представляется, что раскрытие сути этой духовной позиции требует особого освещения, учитывая ту популярность, которую имела и имеет философия Ницше. Уже эта устойчивая популярность свидетельствует о том, что вряд ли перспективизм Ницше исчерпывает своё содержание тем, о чём говорится в статье, а именно хорошо знакомым даже столь ненавистному Ницше рядовому обывателю наблюдением того, как разные, в том числе и исключаящие друг друга высказывания, становятся совместимыми, дополняют друг друга, поскольку изменяется перспектива [3].

О нетривиальности философских воззрений Ф.Ницше идёт речь в статье Г.В. Коротича [4]. Автор, ссылаясь на авторитет ряда выдающихся философов XIX века, подчёркивает то, что тот живой отклик, который неизменно вызвали и вызывают идеи Ницше, обусловлен тем, что идеи эти служат основанием того, чтобы ярче, глубже, проникновеннее поговорить о «делах свехчеловеческих» и через то пробудить спящие возможности человеческой божественности, отношения человеческого и божественного. Примечательно, что и автор этой статьи обращает внимание на то, что философия Ницше есть призыв человека к преодолению своего бесцельного, убогого состояния «дрожащей твари» и возвышения до способности «штурмовать» даже «небо». И недаром, характеризуя понимание в философии Ницше отношения человеческого и божественного, пишет о том, что наиболее адекватно оно выражается формообразованием Человека–бога [4, с.82]. Показательным нам представляется даже то, что, стремясь адекватно передать позицию Ницше, автор с заглавной литеры написал именно слово «человек». Может это и просто описка, но и тогда она представляется свидетельствующей о чём-то существенном.

Поневоле возникает вопрос: в чём же состоит специфика такой формы отношения между человеческим и божественным, которая выражается формообразованием Человека–бог?

Исходя из выявленной проблемы, в данном исследовании мы ставим перед собой цель раскрыть специфику понимания способности человека наполняться силой духа в философии Ф.Ницше. Особое внимание представляет для нас выяснение специфики этого понимания, исходя из перспективы его восприятия и развития теми философски-

ми концепциями современности, которые видят способность человека к одухотворению в качестве производной активно–творческого отношения человека к действительности.

Начнём с того, что отметим те специфические ситуации в понимании самого процесса понимания действительности, которые привели к востребованности отличной от классической формы мышления. Здесь, прежде всего, следует о сказать о том, что принято называть логоцентризмом классического разумения или классической философии самосознания. Дело в том, что классикой сам процесс человеческого разумения (затрагивающий мышление, поведение, интересы или чувства человека) рассматривается как возвышение души человека до состояния тождества с некоторым «разумным положением дел», уже существующим до самого процесса разумения. Тем самым, здесь налицо то примысливание себя, которое и предопределило учение немецкой классики о чистом сознании, как основании способности человеческого сознания видеть, созерцать нечто превосходящее собственную ограниченность, ведь именно ощущение себя, сознание безусловности своего «я», означает для человека свидетельство о несомненной открытости для него безусловного измерения бытия. Так как «я» соотносит к себе многообразие ощущений и созерцаний и объединяет его в себе, как в одном сознании (чистая апперцепция), то это многообразие приводится в тождество, в изначальную связь. Тем самым именно осознание единства собственного «я» в противоположность безразличной разности ощущений и созерцаний друг другу оказывается основанием возвышения над ними. Но, тем самым, оказывается и то, что возвышение над обусловленностью другим, обуславливается наличием содержания, данного чувством и созерцанием и подлежащего обработке в горниле чистого самосознания. И тот же Гегель подчёркивает этот момент своим пониманием категории «бытие» и её соотношения с категорией «содержание». Предметы ничего не выиграли бы, – пишет он в «Малой логике», – от того, что им было бы присуще бытие. Важно содержание, важно истинно ли содержание. То, что предметы просто есть, ещё не спасает их: придёт время, и сущее станет несущим» [5, с.90]. Здесь, таким образом, забывается то, что всякое подобное единство многообразия, объединение всего в одном посредством самосознания, есть объединение не бесконечности предмета, а только выставленной его части, которая поэтому и способна восприниматься сознанием. Даже, когда природа в том или ином из своих созданий достигает максимума, представляя предмет как нечто истинное в своём роде, то и тогда этот достигнутый максимум, будучи реально существующим абсолютотом, не исчерпывает собой всей бесконечности его бытия. Абсолют действительно выступает таковым, только когда сама действительность в движении своего бытия не исчерпывает себя, достигнув его, а сохраняет в качестве такового. Неправда классической формы мышления, представляемой немецкой философией самосознания, состояла как раз в том, что выявление самосознанием безусловного измерения бытия осуществлялось посредством исключительно самосознания, критической деятельности сознания относительно самого себя. Тем самым, искомое безусловное измерение бытия предполагалось уже существующим и в этом случае ни человек, ни разум, ни человеческая культура не нужны природе, и без них она по максимуму исполнена и самодостаточна. Это, во–первых. Но помимо этого неправда понимания философией самосознания человеческой способности обогащаться силой духа и восходить в безусловность заключалась в том, что это восхождение и обогащение осуществлялось тем, что человек вовне себя обнаруживал нечто родственное себе, а именно самотождественность и самовоспроизводимость особенных реалий бытия, т.е. свою собственную субъективность. Обнаруживая, казалось бы, нечто превышающее себя, философия самосознания не замечала производность этой субъективности от собственного «я». Настаивая на том, что человек возвышается над обусловленностью и обретает силу духа, обращаясь вне себя, философия самосознания на самом деле во внешнем находила лишь свой собственный автопортрет. В итоге дух, как превышающая человека субъективность, попросту оказывался мнимостью, а человеческая способность преодолевать собственную ограниченность в процессе одухотворения сводилась к способности индивида осваивать формы межчеловеческого общения.

Как раз этой ложью философской классики, которая со всей определённости выразилась в философии Гегеля, и была востребована иная, отличная от классики форма понимания человеческой способности одухотворения. Родоначальником таковой

был А.Шопенгауэр. Вспомним, что для него способность самосознания есть «... очень ограниченная часть всего нашего сознания, которое, темное в своей глубине, всеми своими объективными познавательными силами направлено вовне. ... Там снаружи, следовательно, перед сознанием все очень светло и ясно; но внутри его темно, как в хорошо зачерненной зрительной трубе: никакие априорные положения не освещают ночь его собственной глубины, – эти маяки направляют свои лучи лишь вовне» [6, с.232]. Потому в мыслительной традиции, основания которой заложил как раз Шопенгауэр, не может быть иного вывода, кроме того, что переход человека от пребывания в состоянии «мимолетного образа» на «бесконечном свитке пространства и времени» к тому, чем он может быть сверх того, может иметь основание не в способности человека к самосознанию, а в том, что совершенно отлично от самосознания, как формы субъект–объектной противоположности [1]. А помимо способности представления, наибольшую известную реальность для каждого человека составляет его тело, последнее для каждого есть самое реальное. «Если мы подвергнем анализу реальность этого тела и его действий, то, помимо того, что оно есть наше представление, мы не найдем в нем ничего другого, кроме воли ...» [2, с.136]. И поскольку, как писал Шопенгауэр, последовательность всякого движения, в том числе и движения рассуждения, может быть обоснованной только если движение осуществляется в направлении от всеобщего к особенному и никак иначе, потому что только в этом случае основание, будучи всеобщим, всецело, определяет особенное следствие, то тем самым обнаруживается, что лучшее и высшее, чего может достигнуть человечество, оно требует путём воления, а не посредством победы над ним, не путём усмирения в себе импульса воления. Таков ход мысли Ф.Ницше, представляющий иное, отличное от шопенгауэровского развитие исходных положений его философии.

Ницше, как и Шопенгауэр, тоже много пишет о страданиях и горестях, выпадающих на долю человечества, но подчёркивает, что таковое происходит в силу того, что в человеке импульс воления достигает своего апогея, а именно способности человека противопоставить себя всему остальному миру. Эта претензия есть дерзостный оскорбительный вызов, брошенный конечным смертным человеком безусловности всевластительного бытия и в качестве ответной реакции на эту дерзость в нём поднимается та волна возмущения, которую благородное, стремящееся ввысь человечество испытывает как страдание. Но только в этой школе страдания до сих пор и совершенствовался человек, подчёркивает Ницше [7, п.16]. То напряжение души в беде, которое дает ей силы; ее ужас при мысли о неизбежной гибели; ее смелость и находчивость в искусстве выносить, претерпевать, истолковывать, утилизировать несчастье – все, что когда–либо было ей дано глубокого, таинственного, хитрого, великого: разве все это она получила не от страдания, великого страдания? – риторически спрашивает он. А далее обращает внимание на то, что в человеке соединены творение – и творец; в нём есть материя, обломки, лишнее, глина, грязь, бессмыслица, хаос; но в человеке же есть также творец, художник, твердость молота, божественный созерцатель, способный не отводить глаз от величия безусловного. Эту дерзость малого и выражает принцип индивидуации, мифическим олицетворением которого и является древнегреческий бог Аполлон. «Аполлон, – пишет Ницше, – стоит передо мной как просветляющий гений principle of individuation, при помощи которого только и достигается истинное спасение и освобождение в иллюзии» [7, п.16]. Но именно потому, что это освобождение иллюзорное, оно должно быть переформировано, разбито, выковано, разорвано, выяснено, переплавлено, очищено, будучи материалом для воздействия стихии, сконцентрированной в человеческой воле. «Посредством этого воздействия и разбиваются оковы плена индивидуации, и широко открывается дорога к Матерям бытия, к сокровеннейшей сердцевине вещей» [там же]. Стихийные народные представления о таком прорыве иллюзии индивидуации и единения с величием стихии и привели к формированию мифа о мистическом ликующем зове Диониса. Разбивающий оковы индивидуации человек сливается с великой стихией Ничто и, тем самым, именно в своей стихийной деятельности возвышается над всякой индивидуацией, которая для Ницше, равносильна ограниченности. Здесь, как нам представляется, основание возвышения человека над ограниченностью, как и в классике, видится в единении человека с бытием, в то же время хотелось бы подчеркнуть и то, что отмечает Ж.Деррида, анализируя специфику

метафізики Ніцше. А Деррида пише про те, що Ніцше взагалі не залишився (разом з Гегелем, як думалося Хайдеггеру) всередині метафізики (класическої метафізики з її зверненістю до істини, як повноцінному буттю): він вніс потужний внесок у звільнення означеного від його залежності, продуктивності від відношення до логосу і від зв'язаного з ним поняття істини або первинного означеного, як би ми його не трактували [8]. Ніцше намагався вирватися за межі форми суб'єкт–об'єктної протилежності, вважаючи, що навіть за допомогою здатності до самосвідомості, т.е. критического відношення до свого свідомості, людина, перебуваючи в цій формі відношення до світу, не подолає оков індивідуалізації, т.е. залишається в полоні умовленості. Якщо людина не бажає обманюватися ілюзіями цього положення, то повинен прийняти те, про що писав Шопенгауер: визначати як істинне тільки те, що має підґрунтя в усьому. Лише усьому здатно по істині визначати особливе і ніколи не навпаки.

Отже, для того, щоб піднятися над власною обмеженістю людина не повинен загальшуватися ілюзорними виробами власного самосвідомості (розуму), а прикріпитися до того, що в принципі не може бути видимо, адекватно представлено в людескому свідомості. Не може, тому що, будучи вираженням усього в особливому, свідомість завжди виявляється специфічно визначеною, у нього немає підґрунтя звільнитися від своєї особливості, тому воно і обречено на перебування в ілюзорному світі власних видимостей. Тому Ніцше здатність людини здійснюватися єдиністю з безумовністю стихії світової волі, розуміє не як усвідомлення людиною за допомогою самосвідомості в власному свідомості стану, в якому воно здатно бути адекватним зовнішньому буттю, а як нічим (тем більше усвідомлення) не опосередковане примикання людини до діючої посередством його сили. При цьому сам людина безпосередньо виявляється її провідником, виступаючи як усьому по відношенню до підлягаєму йому впливові. Підкреслимо ще раз, відміння Ніцше від класики в розумінні процесу одухотворення, одержання тождественності з безумовною силою життя, складається в тому, що згідно Ніцше це відбувається в процесі прислухання до голосу, до послам своїх особливих внутрішніх переживань і взагалі не передбачає здатності критики їх за властиву їм фрагментарність посередством зрячого (частіше умовно-розумного) співвідношення з певним єдиністю, дійсно існуючим або здатним існувати крім усього іншого.

Якщо душа людини буває чим–то таким, з чим не в стані впоратися, що явно перевищує силу умовленості людини обставинами місця і часу, то чи це не одухотворення? Той архимедів важіль, який виводить людину зі стану умовленості і піднімає до стану свободи, в якому для нього відкривається здатність єдинності зі свободою як дією самої дійсності виявляється в самій людескій душі. Вона вже не потребує чистоти і прозорості для того, щоб бути здатною світитися подобно Луні відраженому світлом перевищує її і зовні її перебуваючого величчя. Душа людини є концентрація, вища ступінь вираження величчя життєвої сили буття, Отже для душі і досягнення стану свідомості і самосвідомості, очищення свідомості від власного вмісту з метою досягнення стану прозорості дзеркальності виявляється кроком назад до стану концентрації в собі всіх проявлених життєвої енергії світу і зосередженості в цій напруженій концентрації. Не до очищення свідомості від породжених їй належності смертній людині «призраків» слід прагнути, а визнати за тем, що називається «призраками», за всім тем, що дійсно переживається людиною, а не свідомістю представляється їй, основателі дійсності дійсності сили здатної вести людину до перемоги над умовленістю. Про цю перемогу Шопенгауер вважав досяжним внаслідок переживання почуття відчаєння, в якому відбувається смирення волі до життя і її звернення до себе, тоді як Ніцше вже своєю великою філософською роботою «Вродження трагедії з духа музики» продемонстрував те, що початкові позиції відмінні від класического філософування давали можливість для іншого розуміння людескої здатності подолавати в собі стан «дрожачої тварі» і виконувати величчям вільної сили життя або сили духа.

З точки зору Ніцше яскравіше всього відміння від класического розуміння процесу одухотворення виявляється при зверненні до такої специфіескої форми духовної діяльності як музика. Причому це відміння розумілося як настільки різне, що Ніцше розглядав його як чудовищний контраст, розкриваючийся, як пропасть, між аполлоніеским пластическим мистецтвом і діонісическою музикою. І далі Ніцше підкреслює, що лише одному великому мислителю (яким виявляється А.Шопенгауер) вдалося цей контраст до такої ступеню ясності, «що він, навіть не керуючись вказівкою означеної еллінської символіки богів, визнав за музикою інший характер і інше походження, ніж у всіх інших мистецтв: вона не є, подобно тем іншим, відображення явлення, а безпосередній образ самої волі і, відповідно, представляє по відношенню до усього фізическому початку світу – метафізическое початок, до усього явленню – річ в собі» [7,п.16].

Ніцше пояснює свою думку тим, що звертає увагу на схожість музики з геометриескими фігурами і числами, які, як загальні форми можливих об'єктів досвіду, застосовні до всіх цих об'єктів а priori. Всі можливі прагнення, збудження і вираження волі, всі ті походять в людині процеси, які разом об'єднують обширним відрицательним поняттям «почуття», можуть бути виражені шляхом нескінченного множення можливих мелодій, але завжди в усьому однієї тільки форми, без речовини, завжди тільки як певне «в собі», не як явлення, представляючи як би сокровеннішу душу їх, без тіла. ...Із цього ясно, чому музика тоді як придає підвищенню значущість усього сцени дійсності життя і світу; і це, звичайно, тем більше, ніж більше аналогічна їй мелодія внутрішньому духу даного явлення [7,п.16]. Нам представляється, що тут йдеться про те, що в музиці найбільш наочно виражається неправда усього визначеного стану людеского свідомості, рівно як і визначення взагалі. Визначення неісключено закінчує, обмежує нескінченну повноту усього буття, замикає його межами існування. І, навпаки, там, де виявляється здатність активно відтворити предмет, виявляється і здатність вийти за межі усього кінечного. Тем самим здатність одухотворення виступає як діяльність здатності людини в фазі переживання потреби в діяльності, її внутрішнього образу і цілі. Отже Ніцше і пише про те, що лише виходячи зі специфіки дії духа в музиці, ми «розуміємо радість від знищення індивіда, бо в окремих прикладах такого знищення ми стаємо ясніше вічного феномену діонісического мистецтва, виражаючого волю в її всемогутності, як би позади принципів individuationis, вічну життя за межами усього явлення і навпаки усьому знищенню» [7,п.16]. «Метафізическая радість про трагическом, – продовжує він далі, – є переклад інстинктивно несвідомої діонісическої мудрості на мову образів: герой, вище явлення волі, на радість нам відрицається, бо він все ж тільки явлення, і вічна життя волі не торкнута його знищенням. «Ми віримо в вічну життя!» – так вигукнуло трагедія, між тем як музика є безпосередня ідея цієї життя. Совершенно іншу мету має пластическое мистецтво: в ньому Аполлон подолає страдание індивіда лучезарним прославленням вічності явлення, тут краса одержує перемогу над присутнім життям страданням, скорбь в якому сенсі зривається прочь із чорта природи. В діонісическом мистецтві і його трагическої символіки та ж природа говорить нам своїм істинним, незмінним голосом: «Будьте подобні мені! В нескінченній смені явлень я – вічно творческа, вічно побуджуюча до існуванню, вічно перебуваюча собі задоволення в цій смені явлень Праматер!» [7,п.16].

Ніцше підкреслює, що діонісическое мистецтво також як і аполлоніеское хоче переконати нас в вічній радості існування; але тільки шукати цю радість ми повинні не в явленнях, а за явленнями. Нам належить розпізнати, що все, що виникає, повинно бути готово до страданню і гибелі; нас примушують бачити в ужасі індивідуального існування – і все ж ми не повинні оцпеніти від цього бачення: метафізическое утешення виводить нас на миг із вихря змінюючихся образів. Ми дійсно стаємо на короткі мгноєння самим Первотворчим і відчуємо його неукротимое жаждное прагнення до життя, його радість життя; боротьба, муки, знищення явлень нам здаються тепер як би необхідними при цій

чрезмерности бесчисленных стремящихся к жизни и сталкивающихся в ней форм существования, при этой через край бьющей плодовитости мировой воли... Несмотря на страх и сострадание, мы являемся счастливо-живущими, не как индивиды, но как единое-живущее, с оплодотворяющей радостью которого мы слились [7, п.17].

Оттого именно порождение текста, т.е. деятельность вообще, как отмечает, используя собственную терминологию, Ж.Деррида, были для Ницше «актами изначальными...», предварительными по отношению к смыслу и вовсе не были обязаны этот смысл открывать или переписывать, а сам смысл отнюдь не являлся истиной, явленной в первостихии, не являлся наличием логоса в виде *toros poietos*, в виде умопостигаемого места, божественного промысла или априорной необходимости» [8]. Потому позиция Ницше в понимании способности человека обретать «метафизическое утешение» послужила исходным пунктом направления мысли, которое Т.Адорно в своей книге «Негативная диалектика» назвал нигилизмом, противоположным отождествлению с ничто. Для этого нигилизма, пишет он далее, спасение от картины смерти, порождаемой метаморфозом бытия и ничто, достигается бегством в глубину человеческих переживаний, в обитающую там надежду – ничейную землю, лежащую между пограничными межами бытия и ничто. В сфере сознания, согреваемой надеждой, необходимо вырастает образ мира, который как ничто есть нечто; этот образ и определяет творчество [9].

В качестве вывода из проведенного исследования понимания Ф.Ницше специфики отношения человека и безусловной силы жизни, именуемой духом, хотелось бы подчеркнуть, что составляющая предмет исследования специфика предстаёт не как возвышение человеком собственной души до способности восполняться созерцанием явления великой, превышающей человеческие мерки субъективности, а как способность посредством интенсификации собственных переживаний становиться проводником такой жизненной силы, которая определяет всякое явление жизни, тем самым определяя его и достойным гибели.

Список использованных источников

1. Молодцов Б.И. Философия А.Шопенгауэра о трансцендентальном характере человеческой способности к одухотворению. – Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Васькевич. – К.: ВІР УАН, 2012. – Вип. 64.
2. Шопенгауэр А. Мир как воля и представление / Шопенгауэр А. Собр. соч. в 5-ти т. Т.1. Пер. Ю.И. Айхенвальда. – М.: «Московский клуб», 1992. – 395 с.
3. Ойзерман Т.И. К характеристике философии Ф.Ницше / Вопросы философии. – 2011. – №4. – С.164–176.
4. Коротич Г.В. Е.Н. Трубецкой о философских взглядах Ф.Ницше / Грани. – 2010. – 5 (73). – С.81–86.
5. Гегель Г.В.Ф. Энциклопедия философских наук. Т.1. Наука логики. – М.–Л.: Гос. Изд-во, 1930. – 368 с.
6. Шопенгауэр А. О свободе воли / Шопенгауэр А. Афоризмы житейской мудрости / Пер. с нем. – Калининград: Янтар. Сказ, 2001. – С.211–325.
7. Ницше Ф. Рождение трагедии из духа музыки или эллинизм и пессимизм / Пер. с нем. Г.А. Рачинского. [Электронный ресурс] // Режим доступа: www.nietzsche.ru – Заголовок с экрана.
8. Деррида Ж. О грамматологии (фрагмент) [Электронный ресурс] // Режим доступа: www.nietzsche.ru – Заголовок с экрана.
9. Адорно Т.В. Негативная диалектика / Пер. с нем. Е.А. Петренко. – М.: Научный мир, 2003. – 374 с.

Molodtsov, B.I. F. Nietzsche: the spirit as a force overcomes the limitations of reality
In the article by means of analysis of work of Ф. of Nietzsche «Birth of tragedy from the spirit of music» is traced becoming of understanding of spirit as force with that a man in principle is unable to attain unity by means of criticism of maintenance of the consciousness, but with that he is able to meet, becoming her explorer.

Key words: spirit, consciousness, logocentrism, explorer of strength of spirit.

Интеграция философского знания Пифагора та його послідовників в умови сучасності

Досліджується інтеграція філософського знання Пифагора та його послідовників в умови сучасності. З'ясовуються аспекти філософської спадщини Пифагора та його послідовників, що реалізуються в умовах сучасної соціальної реальності. Проаналізовані можливості розвитку філософського вчення Пифагора та його послідовників в майбутньому.

Ключові слова: Пифагор, філософське вчення, піфагорійці, нумерологія, душа, релігійні погляди, мораль.

Постановка проблеми. Сучасні філософські знання людства безпосередньо пов'язані з філософською спадщиною. Саме тому сьогодні перед нами постає дилема адаптації піфагорійських знань до умов сучасності. Основною причиною даного явища є високий рівень сучасності згаданих знань, що надає можливість підвищення якості філософського усвідомлення новітніх знань про буття.

Стан дослідження проблеми. Дослідженням інтеграції філософського знання Пифагора та його послідовників до умов сучасності займалися такі вчені як Н.В. Князева–Лязгіна, О.В. Сліпченко, але сьогодні ставити нові й нові завдання перед філософською наукою в даній сфері. Тому, що більшість досліджень в даній сфері стосуються окремих елементів зазначеної проблеми, що не дає можливості уявити цілісну картину інтеграції філософського знання Пифагора та його послідовників до умов сучасності.

Постановка цілей статті. Здійснити аналіз інтеграції філософського знання Пифагора та його послідовників до умов сучасності.

Основна частина. Пифагор одна з найвеличніших постатей античної науки. Його велич полягає в фундаментальності досліджень та нетривіальних висновків. Пифагор та його послідовники виконали один з головних постулатів позитивізму. Вони встановлювали правила науки, які модернізувалися в соціальні ритуали, але в той же час вони їх дотримувалися як в наукових пізнаннях та і соціальних відносинах тому незважаючи на складність їх наукових текстів, використання числових та геометричних символів в поясненні проблем і загадок буття вони заслуговують на те, щоб постійно їх згадували вже в рамках свого сьогодні тим більше, що їх наукові праці є актуальними і дотепер.

Головним здобутком Пифагора у філософському полі є те, що він відкрив числове поле для філософського пізнання. Числа та їх символічне відображення у вигляді цифр суттєво розширили сферу філософських здобутків людства. До того ж роботи Пифагора та його послідовників наблизили математик до філософії. І створили можливості для створення цілої низки філософських робіт математиками. Це призвело до культурних змін в деяких країнах світу. Наприклад у Китаї весь числівниковий ряд від одного до десяти (за винятком числівників чотири і нуль) мають позитивні конотації. Природним є той факт, що знання про числівник, його символіку та особливості його сприйняття знайшли своє відображення у фразеологічному фонді китайської мови, а саме у складі чен'юй. Символічне значення чисел залежить від національної свідомості, культури, світосприйняття та умов історичного розвитку народу [4]. Подібні приклади можна знайти в культурах інших народів. Каталізатором цього процесу слід вважати розвиток економічних відносин, коли цифри стали відображенням матеріальних цінностей через екстраполятивну аналогію з грошами. Коли в свідомості людини більшість цифр стали розглядатися як суми в грошовому вимірі.

Згідно піфагорейському визначенню, згодом прийнятому в античній філософії, число являє собою множину, що складається з одиниць. Розвиваючи ці ідеї, Аристотель затвер-

джував, що «точка є одиниця, що має положення, одиниця є крапка без положення» [1]. Саме тому послідовники серед піфагорійців було визначали одиницю границею між цілим числом та дробова ним. Вони були близькими до того, щоб сакралізувати не тільки числа взагалі, а й окремі конкретні числа. Наприклад одиницю вони розглядали як своєрідне числове начало світу та буття. До того ж всі інші числа для них були пов'язані з одиницею нерозривними й таємничими узами. Сьогодні є нумерологія як інші форми сакрального знання як магія, вільфарство, ворожіння, астрологічні прогнози стала важливим елементом популярної культури, що продукується індустрією розваг. Нумерологічні прогнози в сфері соціального буття, шляхом опису особливості характеру за допомоги цифрових кодів та ворожіння сьогодні друкуються більшістю друківаних та електронних засобів масової інформації в розважальних рубриках та відривних календарях. Це говорить, що зі сфери наукового знання вона перетворилася в частинного інформаційно-розважального контенту в період пізнього індустріального суспільства екстраполювалося в умови постіндустріального суспільства. І дана тенденція з часом тільки поширюється у часі та просторі, незалежно від культурних та ментальних чинники.

Нумерологічні концепції піфагорійців тісно пов'язані з математикою, а точніше з арифметикою, яка найтісніше пов'язана з натуральними числами в загальному вимірі. Саме тому науку, що вивчає сутність числа, називалася піфагорійцями арифметикою й уважалася головною – серед основних розділів, що становлять дану систему знання, геометрії (як навчання у фігурах і способах їхнього виміру), музики (як навчання в гармонії й ритмі) і астрономії (як навчання в будові Всесвіту). Арифметика (дав.-гр. ἀριθμός – число) – наука, що вивчає дії над цілими числами, вчить розв'язувати задачі, які зводяться до додавання, віднімання, множення і ділення цих чисел. Арифметику часто вважають першою сходинкою математики, знаючи яку можна вивчати складніші її розділи – алгебру, математичний аналіз, тощо. Навіть цілі числа – основний об'єкт арифметики – відносять, коли розглядають їх загальні властивості і закономірності, до вищої арифметики, чи теорії чисел. Як показує історія і сьогодення арифметика є найбільш популярним в сенсі застосування розділом математики.

Правила життя Піфагора і його розуміння сенсу людського існування вплинули на величезну кількість людей, тому й була створена піфагорійська школа, де могли пройти випробування на міцність лише сильні духом. Його навчання було спрямовано на прояв божественності в людині, на розвиток його як духовної істоти, що має безсмертний початок. Цим безсмертним початком була душа людини [2]. Важливість душевного начала виводить Піфагора з релігійного дискурсу так як вона набуває особливого змісту. В його роботах вона не тільки началом життя, але слід зазначити, що незалежним началом. Тому, що більшість релігійних теорій розглядає душу як констатацію «божого діяльності» і наявність своєрідно відповідальності за «земні справи».

На думку Піфагора зародження життя починалося з космосу. По Піфагору, космос будується відповідно до закону тринності, що він уважав ширим ключем життя. Піфагор говорить, що людина містить у собі три різних елементи, з разом: дух – душу – тіло. Дух має початок у Бога, душу є посередником між духом і тілом і має оживляючу здатність для матерії, тобто вона пожвавляє тіла [2]. Дана точка зору на даний момент в сучасній науці переживає своє чергове відродження. Також вона є дуже популярною серед широких верств населення і ця популярність є стійкою у просторі та часі. Причиною такої популярності є простота та зрозумілість в сфері трактування числових кодів. В той же час цифри несуть містичність та сакральність сфери сучасного буття. Тобто сучасна нумерологія є вдалим поєднанням загадковості та містичності з чітким і доступним трактуванням «числової матриці» в рамках.

Піфагорійське вчення про безсмертя душі (і її перевтіленні) будується на принципах повної підпорядкованості людини богам. Релігійний ренесанс, що відбувається в сучасній Україні і спрямований на поширення даної дефініції у свідомості багатьох людей. Релігія є однією з форм суспільної свідомості; сукупність духовних подань, що ґрунтуються на вірі в надприродні сили й суті, які є предметом поклоніння. В класичному розумінні яке поширене Піфагором – це звучить наступним чином. «Безсмертних

спочатку богів, як велить нам закон, підтримуй, їх шануючи, також віддай повагу рівним Богу» [1]. Дані релігійні погляди піфагорійців досить тісно пов'язані з їхньою політичною орієнтацією, тобто вони мають своєрідну спільну ідеологічну орієнтацію. Ідеологічні особливості витікають з фаталізму та ще не зародженого волонтаризму, який проявляється в певній надії на майбутнє, яке за певних умов можна видозмінити, але в той же час піфагорійці не вносять в даний дискурс конкретних механізмів та технологій реалізації даного принципу. Тому цей принцип в практичній площині як піфагорійської філософії так і сучасності є розмитим і має велику латентну складову. Латентність даного принципу полягає в прихованій багатозначності антинаукових дій, які мають релігійний та в де чому магічний відтінок.

Те ж можна сказати й про розуміння ними моралі. Вона була обґрунтована певною «соціальною гармонією», що опирається на абсолютне підпорядкування демосу аристократії. Тому її найважливішою частиною було безумовне підпорядкування. Релігійне й моральне в поглядах Піфагора й піфагорійців часто збігаються [1]. Питання моралі досі одне з основних в рамках соціальних відносин. Хоча сьогодення і називають занадто аморальним через прогрес великої кількості практик характерних для споживачького суспільства, але в той же час сьогодні мораль з питань побуту та особистого життя людей і їх взаємодії перейшла на вищий культурологічний та філософський рівень. Сьогодні мораль розглядає проблеми клонування, використання ембріонального матеріалу в медицині та косметології і також мораль розповсюджується на питання клонування та евтаназії. На думку А.Разіна «мораль усе більше починає опиратися на силу спеціально створених інститутів, етичних комітетів, етичних комісій, апеляційних комітетів і т.д. У цьому змісті діяльність авторитетних осіб, яким довірено виносити певні моральні судження замикається з діяльністю адміністраторів, як за формою прийняття рішень, так і в змісті безпосереднього контакту з різними ланками» [3]. Як раз і здобуток піфагорійської моралі та її філософських основ полягає в тому, що вона сповідувала дані принципи в давнину. Даний принцип сприяє суспільному прогресу в чому і є його головна перевага серед інших. На нашу думку він відіграв головну роль в розвитку позитивізму та інших концепцій, що заклали основи цивілізаційного розвитку суспільного ладу.

Релігійні й моральні принципи піфагорійського навчання наклали певний відбиток на організацію структури, діяльність піфагорійського союзу, у якому класовість і реакційна партійність Піфагорійських релігійних, соціальних і етичних поглядів проявляються більш чітко, ніж в інших моментах. Більшість принципів союзу носило таємний характер і було доступно лише членам союзу. Особистість Піфагора мала необмежений авторитет, його філософія досить тривалий час викладалася винятково членам союзу [1]. Сьогодні однією з головних особливостей піфагорійського знання є його відкритість для широких верств населення. В той же час діяльність та структура діяльності піфагорійців зараз багатьма переноситься на діяльність сучасних таємних товариств та клубів за інтересами, які подібним до піфагорійців чином формують склад учасників своїх товариств.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Філософська спадщина Піфагора та його послідовників успішно інтегрувалися в практики сучасної повсякденності та соціальні ритуали розважально-сакрального змісту. В подальшому слід звернути увагу на дослідження рівня інтеграції піфагорійських практик та здійснити аналіз впливу даних практик на суспільний прогрес.

Список використаних джерел

1. Классическая или Пифагорейская школа. Электронный источник. Режим доступа. <http://www.new-numerology.ru/s-pif.htm>
2. Князева-Лязгина Н.В. Бессмертие души в учениях Пифагора и Сократа. Электронное джерело / Н.В. Князева-Лязгина. Режим доступа: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Niz/2007_8/knyazeva-lyazgina.htm
3. Разин А. Современная мораль и ее философские основания. Электронный источник / А.Разин. Режим доступа. http://iph.ras.ru/uplfile/ethics/seminar/Razin_15_12_2010.html

4. Сліпченко О.В. Етнокультурна маркованість числівників у найдавніших фразеологізмах китайської мови – чен'юй. Електронне джерело / О.В. Сліпченко. Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Mikks/2010_29/265_272.pdf

5. Українська радянська енциклопедія. В 12-ти томах / За ред. М.Бажана. – 2-ге вид. – К.: Гол. редакція УРЕ, 1974–1985. Т.8. – 760 с.

Мосаев Ю.В. Интеграция философского знания Пифагора и его последователей в условия современности

Исследуется интеграция философского знания Пифагора и его последователей в условия современности. Выясняются аспекты философского наследия Пифагора и его последователей, которые реализуются в условиях современной социальной реальности. Проанализированы возможности развития философского учения Пифагора и его последователей в будущем.

Ключевые слова: Пифагор, философское учение, пифагорейцы, нумерология, душа, религиозные взгляды, мораль.

Mosaev, Y.V. Integration of philosophical knowledge of Pythagoras and his followers is in terms of contemporaneity

The article is sacred to integration of philosophical knowledge of Pythagoras and his followers in the terms of contemporaneity. The aspects of philosophical inheritance of Pythagoras and his followers which will be realized in the conditions of modern social reality turn out in-process. In the article the analysed possibilities of development of philosophical studies of Pythagoras and his followers are in the future.

Key words: Pifagor, philosophical doctrine, Pythagorean, numerology, soul, religious views, morals.

УДК 81:1;1'38;801.6

Намазова Ф.

**Експресивний синтаксис
в драматургії Ільєса Ефендієва**

Поняття експресивності в синтаксисі пов'язується з такими конструкціями, які обумовлені різними прийомами побудови тексту: мовними перетвореннями мовних структур, порушенням норм сполучуваності, перенесенням слів в невластиве їм стилістичне оточення і т.п. Виявляються синтаксичні засоби, які лежать в основі таких прийомів, як парцеляція, приєднувальні конструкції, еліпсис та ін. які забезпечують виразність творів І.Ефендієва.

Ключові слова: експресивний синтаксис, парцеляція, приєднувальні конструкції, еліпсис.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Намазова Ф.

**Экспрессивный синтаксис
в драматургии Ильеса Эфендиева**

Понятие экспрессивности в синтаксисе связывается с такими конструкциями, которые обусловлены различными приемами построения текста: речевыми преобразованиями языковых структур, нарушением норм сочетаемости, переносом слов в несвойственное им стилістическое окружение и т.п. Выявляются синтаксические средства, которые лежат в основе таких приемов, как парцелляция, присоединительные конструкции, эллипсис и др. обеспечивающих выразительность произведений И.Эфендиева.

Ключевые слова: экспрессивный синтаксис, парцелляция, присоединительные конструкции, эллипсис.

Поэтические, прозаические и драматические произведения, как плод художественного мышления, являются одним из неоспоримых источников обогащения языка и развития его закономерностей. Языковые особенности проявляются более отчетливо в художественных произведениях. В художественном языке слова, выражения, целые конструкции приобретают новые оттенки значения, определенную стилістическую окраску. Здесь видоизменение языковых единиц и средств обуславливается индивидуальным мастерством творческой личности.

Жанр драмы является одним из наиболее действенных и трудных видов художественного творчества. Исследователи отличали язык драматических произведений, обладающий специфическими изобразительно-выразительными средствами, от языка прозы и поэзии. Драматические произведения способны передать богатство, закономерности народного языка в своих царящих формах и категориях.

Язык состоит из слов и способов их введения в связную речь на основе диалектического единства коллокации (лексико-фразеологических связей между словами) и коллигации (формальных или грамматических правил, управляющих введением в речь слов как частей речи).

Изучение синтаксиса поэтической речи опровергает мнение о том, что грамматика принимает меньшее участие, чем лексика, в формировании художественных особенностей поэтических текстов. Речь идет не об индивидуальных, а о регулярных, воспроизводимых синтаксических чертах поэтических текстов, присущих

поэтической речи как типу речи, характеризующему определенной функциональной направленностью.

Экспрессивная функция языка – это, следовательно, способность выражать эмоциональное состояние говорящего, его субъективное отношение к обозначаемым предметам и явлениям действительности.

Экспрессивность как общеязыковая категория затрагивает все сферы языка и арсенал его выразительных средств необозрим. Однако, проблемы экспрессивного синтаксиса приобретают в современной лингвистике всё большую актуальность.

Каждый язык располагает определенными средствами для выражения экспрессии. Они есть и в фонетике, и в лексике, и прежде всего в синтаксисе.

Понятие экспрессивности в синтаксисе связывается с такими конструкциями, которые обусловлены различными приемами построения текста: речевыми преобразованиями языковых структур, нарушением норм сочетаемости, переносом слов в несвойственное им стилистическое окружение и т.п.

Проблема поэтического синтаксиса относится к лингвистике речи. Функциональное назначение типа речи и характерные для него условия коммуникации отражаются на семантике и функциях языковых средств.

Рассмотрение проблем экспрессивности на уровне динамического синтаксиса связано, в первую очередь, с актуальным членением или функциональной перспективой высказывания. Темарематическое членение текста, его динамика, языковые, и прежде всего, синтаксические средства, играют огромную роль при построении экспрессивной речи.

Письменный текст – это в большинстве случаев стилистически обработанное автором словесное произведение с целью оптимального воздействия на читателя. Анализ подобных письменных текстов, принадлежащих перу видных писателей, ученых, публицистов и др., позволяет выявить те лингвистические, синтаксические средства, которые лежат в основе таких приемов, как парцелляция, присоединение, эллипсис, полисиндетон, нарастание и др., обеспечивающих выразительность текста.

Явление парцелляции относится к языковым универсалиям. В связи с изучением текста, способов его членения и организации проблема парцелляции стала одной из актуальных в исследовании синтаксиса.

Термин «парцелляция» восходит к французскому слову *parceller*, что значит «делить, дробить на части». Он применяется исследователями, занимающимися этой проблемой, парцелляция относится к области экспрессивного синтаксиса.

Парцелляция – это прием экспрессивного синтаксиса, заключающийся в членении структуры предложения на несколько интонационно-обособленных частей в целях создания определенных стилистических эффектов. Парцеллированное и непарцеллированное предложения относятся друг к другу как стилистические варианты. Парцелляция достигается экономией языковых средств, которая проявляется, с одной стороны, в соответствии одной единицы плана выражения нескольким единицам плана содержания, с другой стороны в компрессии тождественных единиц плана выражения. Например: Алхас бек: У храбрости есть одно имя: будь то с саблей, будь то с ружьем. Потому, что в бою есть нечто, сильнее железа, сильнее танка, этого нет у немцев: мужество! [5, с.16]. Джафар: На самом деле мы ничего особенного не сделали. Всего месяц были в окружении. Пятнадцать дней – сытыми, пятнадцать дней – голодными. [5, с.38].

Некоторые исследователи рассматривают парцеллы как разновидность присоединительных конструкций ввиду сходства их структур, интонации, характера связи, информационной насыщенности и экспрессивности. Что касается соотношения парцелляции и обособления, то они считаются однородными явлениями и разграничиваются лишь с помощью графического критерия. Парцеллы на письме отделяются финальными знаками, а обособление парантезического внесения может отделяться и скобками [1].

Сущность явления присоединения раскрывается в плане разграничения языка и речи. Предложение является единицей языка, а единицей речи является высказывание (фраза), границы которого могут и не совпасть с границей предложения. Например: Мила бежит и Джаник за ней вслед [6, с.184].

Присоединение отличается своеобразным ритмико-мелодическим рисунком. Линейность речи, воспроизведение в речи представлений, понятий в той последо-

вательности, в какой они возникают, являются психофизиологической и логической основной цепных присоединительных синтагм.

Присоединение является естественным состоянием диалогической речи, вызываемым ее спонтанным характером. Вот почему неизученность разговорной речи, ее синтаксической системы явились причиной того, что присоединение считалось синтаксической особенностью тех или иных говоров и диалектов.

Возможности присоединения отдельных членов предложения различны. В этом отношении значительный интерес представляют исследования Ю.В. Ванникова, который считает, что структура предложения разветвляется в двух направлениях: по интенционалу (по линии развития) и экстенционалу (по линии расширения). Сочинение (то есть однородность), будучи расширением предложения, противопоставляется его развитию. Количество экстенциональных членов не ограничивается. Интенционал структуры предложения представляет собой замкнутый синтаксический ряд, при этом число интенциональных членов ограничено [2].

Эллипсис от парцеллы отличается тем, что он автосемантическая единица, не способная к включению в состав предыдущего предложения. Эллиптические предложения с именами в винительном падеже способны передавать разнообразные экспрессивные смыслы, в частности, сожаление говорящего по поводу совершившегося события, действия. Например: Сурая (обиженно): Спасибо. Если бы вы знали, с каким хладнокровием вы произнесли это слово... [4, с.14]. Раненый солдат: Воду! Воду... [4, с.17]. Джафар: Подошел сзади, и ножом в шею! (букв. одним ножом в основание шеи) [4, с.18].

Гамбай (первому солдату): Огонь! Видишь идущего впереди? Внимательно! Метко! Прямо в лоб! [4, с.19]. Турадж (одной из девушек) Гюльзар, ты мастер в написании статьи, беги, кое-что (букв. ты умелая, беги, одну маленькую вещь) исправь, по телефону сообщи в районную газету.

Шафат: Пожалуйста, дайте немного воды... Турадж: Сейчас. Нарынгуль: Утренние сумерки лучше вечернего блага... Турадж: Ложка риса храбреца лучше плова подлеца [5, с.191].

«Присоединительные конструкции, обладая большими коммуникативными, стилистическими и модальными возможностями, либо повышают информативность высказывания, либо усиливают его экспрессивность, либо же приносят в речь эмоционально-оценочные моменты. Одним из формальных признаков присоединительных конструкций является употребление в составе парцелл уточняющих слов «особенно», «даже», «отдельно», «так», «такой же», «такой же», «сам», «также» [3].

Функции местоимений различны в разных речевых коммуникациях. В драматургии И.Эфендиева местоимения выполняют собственно дейктическую функцию, они семантически тождественны указательному жесту, если предмет речи находится в поле зрения или, шире в поле восприятия участников коммуникации. Дейктическая функция здесь имеется как указание на действительность в противоположность анафорической функции как указанию на речь. Е.М. Вольф отмечает, что «термин «дейксис» («дейктический») имеет... два значения: его относят как к типу языковых знаков, так и к дейксису как одной из их функций дейксиса анафора» [4]. В первом значении этот термин употребляется ниже в сочетаниях «дейктические местоимения», «дейктические средства языка». Например: Эта жизнь для меня горькая. Эта жизнь мне не нужна. Эти желания мне не нужны. Это, это, это... я все это презираю. Конечно же будет прав! Ведь он твой брат. А я чужая... Но вот эти десять лет днем и ночью я ухаживала за тобой, я страдала из-за тебя, не брат! Я терпела твои трудные дни... (плачет). Кроме тебя Я даже краем глаза не посмотрела на одного мужчину, кроме тебя. Я предполагала, что ты меня любишь. Но сейчас вижу, что в трудную минуту твой брат опять хороший, а я плохая! [6, с.53].

Присутствие в именной группе с местоимением этот (бу) или ближайшем контексте нестандартных, не общеизвестных признаков называемых предметов создает благоприятные условия для появления в местоимении этот (бу) изобразительной функции, для возникновения образа восприятия. Этот семантический результат не связан с определенной синтаксической позицией именной группы.

В определенных контекстуальных условиях снимается противопоставление анафорической и дейктической функции местоимения этот (бу). Это происходит в тех

случаях, когда после анафорического этот (бу) следует именная группа, насыщенная новыми, не упоминавшимися ранее признаками, и когда в последующем тексте рисуется картина, в центре которой находится субъект восприятия и речи.

Рассматривая синтаксис как учение о построении речи, мы подчеркивали, что синтаксис – это диалектическое единство коллигации и коллокации, т.е. на всех уровнях собственно-синтаксический аспект непременно рассматривается в связи с теми лексико-семантическими отношениями, которые складываются в результате отношений, в которые вступают между собой слова. Опираясь на понятие «экспрессивный синтаксис» для обозначения учения о построении экспрессивной речи, мы не упускали из виду, что экспрессивность в синтаксисе – это глубокое проникновение в сущность всех составляющих речи и глубокое понимание того, как эти составляющие помогают правильно ее организовать.

Эллиптические конструкции и присоединенные синтагмы в языке художественных персонажей произведений идентичны по своим структурно-грамматическим моделям.

Список использованных источников

1. Гак В.Г. Теоретическая грамматика французского языка. Синтаксис. М., 1981; Петрашевская Ж.Е. Парцелляция простого предложения в английском языке. дис. на соис. учен. степ. канд. филол. Наук. М., 1973.
2. Ванников Ю.В. Синтаксические особенности русской речи (явление парцелляции). М., 1969.
3. Агаева Ф. Синтаксис устной речи, Баку, Маариф, 1975.
4. Вольф Е.М. Грамматика и семантика местоимений (на материале иберо-романских языков). М., 1974.
5. И.Эфендиев. Избранные произведения. В семи томах. Том II, 2002.
6. И.Эфендиев. Наша странная судьба. Пьесы, воспоминания, роман, Баку, 1989.

Namazova, F. Expressive syntax in Ilyas Efendiyev's dramaturgy

The Concept of expressivity in syntax connects with such constructions which is conditioned by the various examples of the formation of the text, speech transformation of the language structure, disorder of the norm compatibility, transference of the word into the unusual its stylistic surrounding and so on. In this article syntactic means which consist of the base of such examples as parcelling, conjunctive constructions, ellipsis and others providing the expressivity of I. Efendiyev's works.

Key words: expressive syntax, parcelling, conjunctive, constructions, ellipsis.

Людина – борець за краще майбутнє у творчості В.Винниченка та І.Франка

Аналізуються погляди В.Винниченка та І.Франка на проблему людини як рушійну силу суспільного прогресу.

Ключові слова: суспільство, революція, соціалізм, майбутнє, нова людина, неолюдина, рушійна сила.

Проблема людини є провідною у творчості В.Винниченка та І.Франка, їхні твори пройняті любов'ю до знедоленого народу і вірою у його здатність сприяти прогресу суспільства. Щиро захоплюючись творчістю В.Винниченка, І.Кончіц зазначав, що «з початку своєї літературної діяльності він відразу виступає як щирий і гарячий оборонець покривджених, яко пророк нової релігії – Краси та Сили – і робить це так, як ніхто до нього у нас не робив» [1, с.170–171].

У центрі уваги В.Винниченка та І.Франка завжди залишалися соціальні перетворення суспільства, які б сприяли добробуту та гідному життю людини. Вони щиро вірили, що щасливе майбутнє можна досягнути, якщо наполегливо до нього йти, докладаючи всі зусилля на створення такого суспільного ладу, де б людина відчула себе справді людиною, її думка вважалася б важливою, де б жили вільні особистості, які б могли з повним правом користуватися результатами своєї праці. Суспільство майбутнього повинно обов'язково ґрунтуватися на засадах гуманізму і справедливості. Винниченко – «... революціонер, зрозумів вагу спільних інтересів верхів і низів, земляків і сусідів, давньої державності з майбутньою новітною, бо він перш за все – поет, що шляхом мистецтва передає свої спостереження над життям та думки про нього» [2, с.44].

Джерелами дослідження є праці І.Кончіца, Лесі Українки, І.Свенціцького, А.Ніковського, Г.Костюка, Т.Гундорової, Г.Сиваченко, С.Возняка, Ю.Кобилецького та ін.

Мета дослідження полягає у виявленні спільних рис характеру людини-революціонера у творчості В.Винниченка та І.Франка, з'ясування способів подолання суспільно-політичної кризи.

Винниченко жив і творив у непростий час, коли наступала нагальна потреба переоцінки цінностей, пошуку нової моралі. Так, наприклад, про це йдеться у творах «Шаблі життя», «Базар», «Брехня», «Чесність з собою», «Дисгармонія» тощо. Важливо те, що Винниченко, зображаючи пошуки героями його творів нових моральних цінностей, не залишався осторонь, він немовби разом з ними вирушав у нелегку дорогу боротьби, намагався розгадати причини людської дисгармонійності та накреслити шляхи їх подолання. Людина – борець за кращу долю для свого народу – повинна відчувати в собі силу, щоб втілити ідеали свободи і рівності в життя і, що найголовніше, цю «... силу дає не тільки здоров'я, але й участь усього ества в роботі, коли досвід життя та розум сходяться з бажанням людини» [2, с.27].

Про романтичну мрійницю, щиро віддану справі революції, Винниченко пише в оповіданні «Зіна». Героїня схильна до максималізму в усьому: коханні, почуттях, боротьбі. Вона вважає, що, коли кохати, то на повну силу, щиро і віддано, а, коли боротися, то до останнього подиху. Як палка прихильниця революційних змін вона ставить суспільні інтереси вище особистих. Вирушивши на визволення коханого, який у в'язниці розпочав голодування, перериває свою подорож, оскільки бачить, що вона потрібна робітникам, які, розпочавши страйк, почали втрачати свій революційний ентузіазм. Зважаючи кожне слово, Зіна звертається до них з пристрасною промовою і домагається бажаного результату – боротьба продовжується. Звичайно, можливо, добре, що є такі люди, які здатні на самопожертву або ладні пожертвувати своїми близькими в ім'я торжества високої ідеї. Проте такий однобокий підхід не здатен зробити цілком щасливими ні тих, що жертвують, ні тих, хто приймає цю жертву, оскільки важко радіти перемозі, яка одержана шляхом принесення страждань іншим, а тому нещастя одних не

може сприяти щастю других. Важливо знайти компроміс, зважити всі «за» і «проти», а тоді вже йти на певні рішучі дії. «Володимир Винниченко, по суті, продовжує художнє дослідження внутрішнього світу політизованої людини, революціонера, який підкорює себе, своє особисте життя, свої морально-етичні засади і принципи служінню ідеї і намагається пізнати, де лежить межа між особистим і суспільним, між чесністю з собою і «служінням народові», яку змушений переступити революціонер і цим самим прирікати себе на моральну поразку, на втрати свого «я», своєї суверенності» [3, с. 62].

Варто зазначити, що І.Франко та В.Винниченко особливо переймалися проблемою формування людини–борця за долю народу, вождя і маси. Ця проблема була наскрізною у поемах І.Франка «Святий Валентій», «Смерть Каїна», «Цар і аскет», «Іван Вишенський», «Мойсей». Тією основою, на якій формувалася філософська концепція І.Франка щодо взаємовідношення одиничного і загального, були зміни у суспільно–політичному житті суспільства. Характерною особливістю у розв'язанні Франком проблеми співвідношення індивідуального і суспільного було те, що у його творах особа і колектив є однією силою, вони взаємопов'язані у своїй боротьбі проти жорстоких обставин життя. Важливою рисою філософування Франка є й те, що його заклики до боротьби, за зміни суспільного ладу були пронизані широко вірою у перемогу ідеалів добра, щастя і справедливості. У поемі «Смерть Каїна» йдеться про те, як людина (Каїн) шляхом тривалих душевних пошуків дійшла висновку, що лише у спільці з іншими, з любов'ю до них можна самоствердитися у суспільстві, бути своїм серед інших людей. Він – типовий представник людини, яка знайшла у собі силу узгодити особисте життя і суспільне, долучитися до колективу.

Наголошуючи на необхідності людини бути задіяною у суспільному житті, Франко таким чином вказував на те, що відхід від громадських справ спричиняє втрату власного «Я», перешкоджає удосконаленню та гармонійному розвитку людини. Вона стає пасивною, позбувається прагнення активно діяти, перетворюється на заручника власного небажання змінювати життя, світ, протидіяти обставинам. Прикладами таких людей є герої «Зів'ялого листя», який мріяв досягнути Нірвани, проте не спромігся більше ні на що, як вистрелити собі у скроню або ж Іван Вишенський («Іван Вишенський»), що, покинувши людей, став печерним самотником задля втечі від світу зла і обману. Вишенський прагнув бути вільним заради внутрішнього вдосконалення. Однак Франко наполягав на тому, що людина, яка вважає себе цілковито вільною, не спроможна на жодні суспільні звершення. Не приносячи ніякої користі суспільству, вона приречена на духовну смерть і втрату сенсу життя. Незаперечним є той факт, що «для всієї творчості Ів.Франка є характерним – надзвичайна широта тем і об'єктів, намагання охопити всі шари суспільства, піднести громадську думку на оборону скривджених, піднести політичну свідомість трудящих мас...», а «моменти творчого спаду і зневіри та втоми були лише наслідком гострого реагування вразливої багатогранної натури поета на жорстоку дійсність, від якої так багато дістав дошкульних ударів полум'яний борець–письменник» [4, с. 186].

Винниченко і Франко вбачали у духовному піднесенні людини, її самосвідомості ключ до перебудови суспільного ладу. Дуже схожими на героя вірша Франка «Наймит» є персонажі Винниченкових творів «Раб краси», «Голота», «На пристані» чи «Біла машини», оскільки у кожному з них постає людина як символ гноблення української держави та її народу. Твори В.Винниченка та І.Франка сповнені оптимістичної віри у розбудову суспільства, подолання суперечностей між суспільством і людиною, багатими і бідними. На думку І.Франка, краща доля для людини можлива в умовах соціалістичного суспільства, оскільки тоді буде можливість подолати соціальну нерівність, «... всяке вискування і всяке убозтво; запровадити справедливий, щасливіший лад, ніж нинішній...» [5, с. 44]. Мислитель вважав, що «ідея соціалізму прагне до загальної свободи всіх людей, до їх рівності не тільки перед законом, ... але до рівності у суспільстві, яке кожному дає однакову можливість користуватися всіма своїми інститутами... Ідея соціалізму прагне тим самим і до знищення всяких класових привілеїв і усіх станів...» [5, с. 50]. Як і Винниченко, Франко вважав, що людина повинна бути активною і завдяки науці, праці змогла б стати досконалою і задоволеною життям особистістю.

Спільним у поглядах обох мислителів є те, що перебудова суспільства повинна здійснюватися на основі соціалістичних перетворень, оскільки соціалістичне суспіль-

ство здатне забезпечити свободу, братерство і соціальну рівність, бо «соціалізм – то є прагнення усунути всяку суспільну нерівність... Соціалізм, таким чином, є ворогом усякого поділу» [5, с. 44–45]. В.Винниченко та І.Франко солідарні в тому, що щасливе майбутнє не повинне бути побудоване шляхом революційного насильства, адже потрібно «... шляхом підготовки й освіти народу запобігти страшному, кривавому вибухові ..., адже від самого початку свого існування людина прагне до щастя і добробуту, який дозволив би їй піднятися вище тваринної боротьби за існування і досягнути певний ідеал людської досконалості» [5, с. 53]. Варто зазначити, що уявлення Франка про соціалізм були дещо своєрідні. На його думку, соціалістичне суспільство гарантуватиме народу общинну власність, будуть подолані будь–які класові привілеї, конкуренції пануватиме вільний договір общини з общиною, злидні поступляться місцем добробуту, досягнутому завдяки постійній праці, а кожен громадянин зможе постійно розвивати свої вроджені здібності.

Розмірковуючи над причинами важкого становища тогочасної людини, Франко зазначав, що задля кращого майбутнього необхідно змінити існуючий експлуаторський лад, сприяти рівноправ'ю та освіченості людей. Як і Винниченко, Франко вважав, що можна побудувати щасливе життя на Землі, не очікуючи вічного блаженства. Заперечуючи християнську мораль, Франко зауважував, що вона робить людину пасивною і невпевненою у собі істотою. За Винниченком і Франком, такі моральні цінності повинні поступатися місцем моралі, що проповідує ініціативність, боротьбу, наполегливу працю на благо суспільства нового гатунку. Франко був переконаний, що неможливо людині стати щасливою, якщо вона витратить своє життя на розваги, розпусту, жагу до збагачення або ж, коли, поклавшись на волю долі, пасивно потерпить від злиднів і зради, не намагаючись нічого змінювати у своєму побуті. Згідно з думкою Франка, однією з найважливіших чеснот людини є мудрість, яка й допомагає їй уникати крайностей, вона здатна приборкати людські пристрасті. Людина повинна вміти узгоджувати власні бажання і поведінку, не чинити зла задля гармонійного існування суспільства, оскільки, як би сказав Винниченко на підтвердження думки Франка, лише дієва рівновага цінностей може сприяти щасливому життю людини. На думку Франка, людина, яка щиро віддана своєму народу, живе не дарма, а тому він хотів би прожити життя гідно, оскільки для нього навіть один день прожитий чесно набагато цінніший, ніж сто років, проведених у підлості і неробстві.

Життєва енергія героїв творів Винниченка і Франка, бажання йти вперед у своїй боротьбі підбадьорюють тих, хто зневірився, надихають на усвідомлення власного сенсу життя, допомагають не загубитися у вирі повсякденності. Так, наприклад, герої творів Франка Андрій Темера («На дні»), Микола Прач («Сам собі винен») у моменти найбільшої життєвої напруги, опинившись у складних ситуаціях, не втратили самовладання, проявили мужність і волю. Опинившись у тюрмі, Андрій Темера не нарікає на долю, не шкодує сам себе, бо він уболіває за життя інших людей, що страждають від гніту панівних верств населення. Тут, у тюрмних стінах, він зрозумів, що сенс його життя у допомозі знедоленим. Йому здавалося, що його проблеми є незначними у порівнянні зі стражданнями народу. Навіть смерть Андрія у тюрмі не змогла переписати усі його сподівання на краще, оптимізм і віру у силу народу. Його смерть не була кінцем, вона була символом нескореності і безсмертя людини, яка, переймаючись суспільними проблемами, долею простих людей, навіть після життя має шанс залишитися у пам'яті нащадків, бути прикладом особистості–патріота і виразника суспільних інтересів. Трагічна доля, смерть героя оповідання «Сам собі винен» Миколи Прача, викликали хвилю обурення його товаришів, які не могли пробачити роботодавцю, що небезпечна і неспокійна праця позбавила життя людини–трудівника. Цей трагічний випадок є свідченням того, що в умовах ситуації, що склалася у суспільстві, проста людина не має жодного захисту, прав, позбавлена гідного життя, вона не має ніяких шансів для свого розвитку і лише самовіддана боротьба може бути єдиним порятунком від беззаконності і несправедливості. Про одного з таких борців за краще майбутнє йдеться у повісті «Перехресні стежки». Євген Рафалович, незважаючи на низку невдач, що переслідують його, ув'язнення, продовжує активну політичну діяльність, щиро вірить у перемогу своєї справи, сподівається, що у майбутньому людина зможе жити гідно. Герой повісті є дійсно новою людиною, у якій є своя життєва позиція, переко-

нання і світогляд, що відповідають новому уявленню про майбутній суспільний лад, він вірить у власні сили і сили свого народу. Серед таких нових людей гідне місце займає Бенедьо Синиця («Борислав сміється»), який також, зазнаючи незрозуміння з боку не лише його товаришів, а й колишніх соратників, не зрікається справи його життя – боротьби за щасливе майбутнє свого народу.

Герої творів І.Франка, зокрема нові люди, сповнені нових ідей, прагнуть втілити свої принципово нові задуми щодо розбудови нового суспільного ладу у життя, їхній внутрішній світ, глибина душі і серця розкриваються через спосіб життя, вчинки, думки. Ці люди не бояться труднощів, навіть у критичні моменти свого життя вони не втрачають сили духу, гідно дивляться в обличчя небезпеки і перемагають. До людей нового гатунку у творчості В.Винниченка можна віднести Андрія («Краса і сила»), Катрю («Великий Молох»), Зіну («Зіна»), Явтуха («Салдатики!»). Вони, незважаючи на небезпеку, що загрожувала їхньому життю, на можливе незрозуміння з боку інших людей, захищали інтереси народу, з вірою у власні сили і впевненістю у необхідності розпочатої справ наближали той час, коли біди і страждання українців залишаться у минулому. Однак, на відміну від Франка, який зазвичай вбачав у нових людях передусім революціонерів-патріотів, що головною метою свого життя вважають служіння високій ідеї, Винниченко, на наш погляд, ставився до своїх нових людей дещо вимогливіше. Крім боротьби за краще майбутнє для свого народу, любов та повагу до нього, його люди нового типу повинні стати на шлях конкордистського перетворення людини у неолюдину. У його творах, на відміну від нових людей І.Франка, яких можна зустріти у тому чи іншому творі, неолюддей немає (крім, можливо, Івонни Вольвен із «Лепрозорія»). На шлях такого перетворення ще ніхто у повній мірі не став. Звичайно ж, герої Винниченкових творів багато говорять про гармонію із собою та світом, долучаються до суспільних справ, прагнуть бути чесними з собою, але неолюдина попри це все – таки залишається гарним ідеалом майбутнього.

Франко і Винниченко покладали великі надії на людей майбутнього: Франко – на нових людей, Винниченко – на неолюддей. Як одні, так і другі були тією рушійною силою, що здатна сприяти суспільному прогресу, повести за собою інших людей, стати для них прикладом ініціативності і нескореності перед життєвими випробуваннями. Так, наприклад, А.Ніковський зазначав, що В.Винниченко сміливо і відверто заявив про людину нового типу, яка керується в житті новим світоглядом і новою мораллю, оскільки він особливо гостро переймався людськими стражданнями. Нові люди пройшли важкий шлях свого удосконалення самостійно. Переважно вихідці із низів, вони, завдяки внутрішній силі, волі та бажанню бути корисними для інших, зуміли досягнути омріяне – присвятити власне життя революційній справі, узгодити свої та громадські інтереси, утвердитися у світі як активні та діяльні особистості, думки яких були цінними і значущими для оточуючих.

Зображаючи людей, що хочуть змінити себе, стати сильними як фізично, так і духовно, Винниченко розумів, що «нове життя вимагало нових людей; нові люди потрібні були і для української буржуазії (прокидалась бо вона до завзятої конкуренції проти руської, польської, єврейської і навіть державно-національною ідеєю захоплювалась), і для української сільської голоди, і для молодого українського пролетаріату» [6, с. 148].

Акцентуючи увагу на житті українського народу – інтелігенції, пролетаріату, Винниченко таким чином протестував проти невиправданого спокою людей, що терпіли класову несправедливість, зневагу, обмеження їхніх прав і свобод. Бура народних заворушень, що відображена у його творах, пройшла певні еволюційні зміни: якщо спочатку вона уособлювала вияв індивідуалізму, то поступово люди почали усвідомлювати, що індивідуальне без колективного нічого не варте. В зв'язку з цим вони почали намагатися узгоджувати індивідуальний і суспільний світогляди. На думку О.Гермайзе, твори В.Винниченка є цінним матеріалом для безпосереднього, психологічного пізнання історії розвитку соціально-політичного становища на Україні. Як стверджував І.Кончі, Винниченко є «... письменником соціальним – борцем за краще життя для тих, хто, створюючи все, має від цього лише крихти, та й то пересипані з піском... Письменник дає не тільки ідеал, але вказує й шлях до нього – боротьбу, – до якої кличе пригнічених» [1, с. 171].

Проблеми, які зворушували В.Винниченка та І.Франка до глибини душі, залишаються актуальними і болючими на сьогоднішній день, коли в епоху суспільних, політичних, економічних колізій і теперішнє, і майбутнє нашої держави змушують замислитися кожного з нас, як жити далі, спонукають вносити посильний вклад у розбудову України, оберігати її мову і культуру, доводити усім іншим народам, що ми, українці, не залишимо ніколи у біді свою рідну землю, відстоюватимемо її інтереси за будь-яких обставин.

Список використаних джерел

1. Кончі І. Володимир Винниченко // Українська хата. – 1910. – №1–12. – С. 169–177.
2. Свенціцький І. Винниченко (спроба літературної характеристики). – Львів, 1920. – 44 с.
3. Жулинський М. Його пером водила сама історія. Історичні передумови появи драми «Між двох сил» Володимира Винниченка // Вітчизна. – 1991. – №2. – С. 60–63.
4. Кобилицький Ю. І. Франко. Літературна діяльність та поетична творчість. – К.: Держ. вид-во худ. літ., 1951. – 196 с.
5. Франко І. Зібрання творів: У 50 т. – К.: Наук. думка, 1986. – Т. 45. – 574 с.
6. Христюк П. Письменницька творчість В.Винниченка (спроба соціологічної аналізи). – Х., 1929. – 202 с.

Павлишин Л.Г. Человек – борец за лучшее будущее в творчестве В.Винниченко и И.Франко

Анализируются взгляды В.Винниченко и И.Франко на проблему человека как движущую силу общественного прогресса.

Ключевые слова: общество, революция, социализм, будущее, новый человек, неочеловек, движущая сила.

Pavlyshyn, L.G. Man – a fighter for a better future in V.Vynnychenko's and I.Franko's works

Analyzes V.Vynnychenko's and I.Franko's views on the problem of man as a driving force of social progress.

Key words: society, revolution, socialism, the future, neoman, overman, a driving force.

Розуміння часу в «Сповіді» Августина Блаженного

Дослідження розуміння часу в «Сповіді» А.Блаженного. Аналізується прагнення середньовічного мислителя до синтезу модусів часу, роль цього розуміння для побудування сучасної онтології часу.

Ключові слова: буття, час, А.Блаженний, небуття, ніщо, суперечливість буття, онтологія часу.

Пам'яті мого батька Шамши Володимира Павловича присвячується

Дослідження часу має багату історію – її моменти й по сьогодні багато чого прояснюють в цьому феномені.

Проблема полягає в тому, що двоїстий онтологічний статус категорії часу ставить під питання побудування онтології часу. Час можна зрозуміти і як руйнацію буття, і як єдину засаду, яка лише й уможливило осягнення буття та побудування онтології, адекватної дійсності. Так зване «темпоральне суспільство», яке виникло в XX столітті, і яке існує й по сьогодні, унеможливило побудування онтології, в якій феномен часу залишився б проігнорованим. Саме тому так важливо проаналізувати, яким же насправді є час, і які способи розуміння цього феномену існують у філософському дискурсі? Чи всі властивості часу враховані філософами?

На шляху пошуку відповідей на запропоновані запитання не можна залишити без уваги концепції стародавніх і сучасних філософів, які внесли неабиякий доробок у їхнє розв'язання. До таких філософів належить Августин Аврелій (Блаженний) (354–430), якому вдалося змінити парадигму розуміння часу. Чому нас цікавить саме «Сповідь» А.Блаженного? – Відповідь можна відшукати в творі М.М. Трубнікова «Час людського буття»: «... Августин в одному з головних своїх творів, «Сповіді»... провів дуже своєрідний філософський аналіз ідеї часу, який не поступався по своїй глибині і ґрунтовності всьому, що знала про час античність класичної епохи, а у ряді пунктів навіть перевершувачий ідеї багатьох пізніших мислителів» [5, с.68].

Відповідно до проблеми можна сформулювати завдання цієї статті. Вони полягають в тому, щоб (1) дослідити розуміння часу в «Сповіді» А.Блаженного, (2) прояснити роль вічності в його розумінні часу.

«Сповіді» А.Блаженного приділяється увага багатьма дослідниками феномену часу. Серед них можна назвати такі імена, як П.П. Гайденко і М.М. Трубніков тощо. Проте, навколо концепції А.Блаженного точиться багато суперечок, які для побудування онтології часу дуже важливо вирішити.

Концепція А.Блаженного постає одним з найзначущих досліджень часу – як відомо, цей середньовічний мислитель започаткував лінійний режим часу – на відміну від античних уявлень про час, в яких час уподібнювався «собаці, який прагне вхопити себе за хвіст», в Середні віки було запропоновано розуміння часу, яке нагадує «стрілу в польоті». Саме тому розуміння часу А.Блаженним привертає постійну увагу дослідників часу й по сьогодні.

На перший погляд, з того, що А.Блаженний «християнізував» Платона, з розділення світу на «град божий» і «град земний», впливає таке розуміння часу, за якого теперішнє опиняється найбуттєвішим модусом часу, минуле ж з майбутнім розуміються як існуюче небуття. Таке розуміння часу відповідає онтології, в центрі якої розташовується Бог, і яка поставила основою середньовічного реалізму – Бог є творцем, всі ж інші речі є створеними Ним. Тому речі плінні, їхнє існування онтологічно недостовірне, вони псуються, ламаються, виникають і гинуть, одним словом – розташовуються в «часі». Час взятий в лапки тому, що такий світогляд, як і передуючий йому, передбачає розуміння часу як минулого–майбутнього. Проте, це лише перше враження – виявляється, що не все так однозначно в концепції А.Блаженного. На відміну від запропонованого світогляду, Августин, як і Аристотель, бачить теперішнє, зрозуміле як момент «тепер», серед модусів часу. Не дарма П.П. Гайденко зазначає, що Августин розкриває парадок-

сальність часу: він складається з того, чого вже немає (минулого), того, чого ще немає (майбутнього), і того, що є, але не має тривалості, миті теперішнього [2, с.8]. Як ми побачимо пізніше, парадоксальність часу проявляється в Августина Блаженного ще в одному моменті, завдяки якому в жодному разі не можна сказати, що розуміння часу А.Блаженним є «калькою» розуміння часу Платоном. Але, до цього моменту, необхідно по порядку проаналізувати погляди А.Блаженного на час.

Звернемося до «Сповіді» Августина Блаженного.

Як зазначалося вище, окрім минулого і майбутнього, які ототожнювалися з часом до А.Блаженного і після нього, серед модусів часу він розташовує і теперішнє, яке розуміється як момент «тепер». Проте, цьому теперішньому відводиться дещо інша роль, ніж у Аристотеля: «Увага, яка існує в теперішньому, переправляє майбутнє в минуле; зменшується майбутнє – зростає минуле, щезає майбутнє – і все вже стає минулим» [1, с.679]. Звернемо увагу, що тут минуле й майбутнє повністю знищують теперішнє. Останньому відводиться роль того, за допомогою чого майбутнє переходить в минуле. Не дарма П.П. Гайденко, характеризуючи розуміння часу В.Дільтєсом, пише про те, що як і Августин, В.Дільтєй має справу з апорією, згідно якої минуле з майбутнім нескінченно розділяють теперішнє на частини [2, с.323–324]. Августин Блаженний пише: «Твердо ж знаю я лише одне: якби нічого не проходило, не було б минулого; якби нічого не приходило, не було б майбутнього; якби нічого не було, не було б теперішнього. Але як може бути минуле й майбутнє, коли минулого вже немає, а майбутнього ще немає? А якби теперішнє не йшло в минуле, то це був би вже не час, а вічність. Теперішнє саме тому і час, що воно йде в минуле. Як же можна тоді казати про те, що воно є, якщо воно тому й є, що його не буде. Отже, час існує лише тому, що прагне зникнути» [1, с.669].

Час Августин Блаженний розуміє як становлення, яке протистойть буттю. М.М. Трубніков пише, що «Час для Августина є безперестанним походженням і зміною» [5, с.71]. Причетність часу до становлення яскраво ілюструє наступна думка М.М. Трубнікова – у Августина є те, що настало, перестало і стає [5, с.74].

Отже час – це становлення. Що ж у А.Блаженного постає буттям, якому це становлення протистойть? – Бог. На відміну від створеного світу, світу мінливих речей, Бог перебуває у вічності, поза часом. Особливо протистояння Бога, який перебуває у вічності, світу, який існує в часі, проявляється у звертаннях Августина Блаженного до Бога. Наприклад, звертаючись до Бога, А.Блаженний пише: «... Твоя незмінна вічність вище за всі часи, і за минулі, і за майбутні, хоча все тимчасове отримало своє буття саме від Тебе» [1, с.707]; «Ти споглядаєш поза часом, дієш поза часом, покоїшся поза часом, і, проте, твориш тимчасове, твориш самий час і спокій після кінця часів» [1, с.741]; «З цієї безвидної і порожньої землі, з цього неоформленого майже «ніщо» Ти й створив все те, з чого складається наш мінливий світ. Воно–то, майже «ніщо», і дозволяє нам відчувати час, бо час твориться становленням речей...» [1, с.687–688]; «Ти – вічний Батько мій, я ж перебуваю в часі, думки мої, серцевина душі, роздираються галасливим натовпом скороминущого...» [1, с.681].

З протиставленості Бога світу з логічною необхідністю випливає протиставленість вічності часу. Проте, не всі дослідники погодилися б з нами. Наприклад, М.М. Трубніков впевнений, що в Августина: «Вічне є вічне теперішнє. І лише теперішнє вічне. В ньому реалізується час» [5, с.70]. Нам здається, що А.Блаженний «впритул» підходить до такого розуміння але, все ж таки, не сягає його. Ще один «крок», і Августин Блаженний, наслідуючи Аристотеля, розташував би вічність і момент «тепер» на одній логічній лінії, проте, на наш погляд, він не робить такого кроку. Як і Аристотель, А.Блаженний розташовує момент «тепер» серед модусів часу, проте вічність залишається в нього чимось позачасовим і в цьому він є скоріше спадкоємцем Платона, ніж Аристотеля.

Дуже важливий для нашого дослідження ракурс розуміння часу випливає з міркування А.Блаженного про те, що неправильно казати про існування трьох часів (минулого, теперішнього, майбутнього). Замість цього Августин Блаженний пропонує наступне: «Правильніше було б сказати, що є теперішнє минулого, просто теперішнє і теперішнє майбутнього» [1, с.673]; «Твердо можу сказати одне: де б вони не були, там вони – теперішнє, бо якщо і там майбутнє – лише майбутнє, то й там його ще немає, минулого ж, якщо і там воно минуле – там вже немає» [1, с.671]. І він додає: «Ці три часи існують в нашій душі, і ніде більше: теперішнє минулого – це пам'ять; просто теперішнє – споглядання; теперішнє майбутнього – очікування» [1, с.673]. Звернемо увагу на термінологію міркування А.Блаженного. Вона нагадує термінологію Г.В.Ф. Гегеля

(див. наприклад, [3, с. 58–59]) і, одночасно, термінологію М. Мерло-Понті (наприклад, [4, с. 533]), коли вони міркують про модуси часу. Самий же зміст міркування дозволяє зробити несуперечливий висновок про те, що існує одне лише теперішнє, минулого ж і майбутнього – не існує. А. Блаженний прямо пише: «Я стурбований не тим, щоб сперечатися про слова; аби люди розуміли, про що вони говорять, і знали, що минулого й майбутнього немає» [1, с. 673]; «Дитинства мого, наприклад, вже немає, бо воно у минулому, якого немає, але згадуючи про нього я бачу його образ, який живе в пам'яті моїй в теперішньому» [1, с. 672]. «Крок» до синтезу часу. Запитання А. Блаженного «Де існують минуле і майбутнє?» залишається без відповіді. Чи можуть вони взагалі існувати десь? «Де» – це простір. Де той простір, в якому існують минуле і майбутнє? До цього питання ми повернемося пізніше, а зараз продовжимо.

Розуміння часу Августином Блаженным пов'язано з тим, що для нього «... час – це якась протяжність» [1, с. 676]; «Виходить ясно: час є якоюсь протяжністю, але не зовсім ясно, протяжністю чого» [1, с. 677]. Це, мабуть поєднає час з простором, проте А. Блаженний не зупиняє на цьому ретельної уваги.

Варто додати, що, як і для Аристотеля, для А. Блаженного час «поріднений» з рухом: будь-який рух в часі, але час – це не рух [1, с. 676]. На відміну від Аристотеля, онтологію якого можна назвати «онтологією руху», онтологія А. Блаженного постає, якщо можна так висловитися, «онтологією нерухомого» – теологією, тому руху приділяється значно менша увага, ніж у Аристотеля.

Розуміння часу А. Блаженным передбачає деяку завершеність часу: «Чим далі просувається дія, тим коротше стає очікування і тим тривалішою є пам'ять, врешті-решт очікування зникне і дія завершиться, цілком розташувшись в пам'яті» [1, с. 680]. Те ж відбувається і з нашим життям [1, с. 680]. Горизонт майбутнього виявляється у А. Блаженного вичерпаним. Можливість переходить в дійсність, врешті-решт, вичерпуючись.

З розуміння часу А. Блаженным впливає проблема вимірювання часу. Минулого й майбутнього не існує, тому їх не можна зміряти, теперішнє ж не можна зміряти тому, що у нього немає довжини [1, с. 673–674]. Попутно зазначимо, що ось той момент, завдяки якому ми відмовляємося визнавати, що час і вічність для А. Блаженного – це одне й те ж. Августин Блаженний пише: «Довге минуле стало довгим тоді, коли його вже не стало, а не тоді, коли воно ще було теперішнім. Але як може бути довгим те, чого немає? Тому правильно казати не «довге минуле», а «довгим було це теперішнє», бо воно тоді тільки і було, коли воно було теперішнім» [1, с. 669]. Чи може теперішнє бути довгим? На відміну від Аристотеля, який в одному місці висловлює думку про те, що теперішнє є і секундою, і днем, і роком, і т.д., Августин Блаженний вважає, що у теперішньому немає жодної тривалості. Він пише: «Теперішнім можна назвати лише мить, яка вже не ділиться на частини, але як схопити її? Адже вона через те й неподільна, що у неї нічого ділити: у неї немає жодної тривалості. Якби в неї була хоч якась тривалість, її можна було б розділити на «до» і «після», на минуле й майбутнє. Теперішнє ж не продовжується» [1, с. 670]. Хоча М. М. Трубіков впевнений, що вічність і час для Августина – «... рівні визначення одного й того ж» [5, с. 71], можна побачити, що це не зовсім так. В теперішнього немає довжини, а саме визнання Аристотелем того, що момент «тепер» може бути розширеним навіть до року, надає йому підстав розглядати момент «тепер» як різновид вічності. Теперішнє не продовжується й у Аристотеля, проте останнім воно не розділяється безмежно минулим–майбутнім на частини, саме тому Аристотель не заперечує того, що теперішнє, зрозуміле як момент «тепер», існує. В Августина Блаженного ж момент «тепер» не існує, як і минуле з майбутнім.

Августин Блаженний продовжує: але ми все ж таки якось вимірюємо час, проте не майбутнє, не минуле, і не те, яке не триває (теперішнє) [1, с. 678] – «У тобі, душа моя, я вимірюю час» [1, с. 679]. На думку А. Блаженного, вимірюючи час, ми насправді вимірюємо душу. Враження від скороминущого закріплюється в душі і саме воно підлягає вимірюванню, а не минуле, якого немає [1, с. 679]. «І це те, що відбилось в тобі [в душі – І.Ш.] я й вимірюю, вимірюючи час» [1, с. 679]. «Таким чином, ось де перебуває час, в іншому ж випадку я його взагалі не вимірюю» [1, с. 679]. Лише у душі є всі три часи [1, с. 680]. Перед тим, як продовжити, зафіксуємо увагу на тому, що минуле і майбутнє, на думку Августина Блаженного, одночасно існують і не існують. Не існують вони в реальності, а існують – в душі.

А. Блаженний запитує і відповідає: «А чи можна бачити неіснуюче? Таким чином, минуле і майбутнє існують» [1, с. 671]. Запитуючи, А. Блаженний сумнівається. Цей

сумнів примушує його відмовитися від ствердження неіснування минулого й майбутнього. Він каже, що він лише досліджує, а не стверджує [1, с. 671]. Але, цього достатньо для того, щоб відмовитися від думки про те, що А. Блаженний не визнає існування минулого–майбутнього. Такого розуміння немає ні в Аристотеля, ні в Платона. Саме існування минулого з майбутнім в душі людини ми мали на увазі, коли зазначили, що є ще момент, в якому проявляється бачення А. Блаженным парадоксальності часу – ось цей момент. В чому парадоксальність? – В тому, що минуле й майбутнє для Августина Блаженного і існують, і не існують. З їхнім існуванням, на нашу думку, не погодилися б ні Платон, ні Аристотель.

М. М. Трубіков, доводячи, що для А. Блаженного вічне – це вічне теперішнє з посиланням на останнього, наводить таке міркування: «... якби ніщо не було дійсно існуючим, то не було б і теперішнього часу» [5, с. 73]. Що тут сказати? – Дійсно існуюче для Августина Блаженного – це Бог, якби його не було, не було б і теперішнього часу. Тобто, якщо не було б вічності, не було б і теперішнього часу. Проте, все одно це міркування не спростовує того, що вічність в А. Блаженного протиставлена часу, постає не–часом. Вона, ця вічність, перебуває не в одиничній речі в якості її форми, як в Аристотеля, а – в «граді божому», який розташовується поза «градом земним». Єдність вічності й теперішнього, передбачає і єдність двох «градів» – а з цим, на нашу думку, Августин Блаженний не погодився б.

Так вийшло, що ми протягом всієї статті сперечалися з цього приводу з М. М. Трубіковим. Це тим більше прикро, якщо врахувати повагу, якою справедливо користується дослідження часу Миколи Миколайовича серед філософів. Погоджуючись з майже всіма висновками цього видатного філософа, ми все ж таки ніяк не можемо погодитися з висновком про те, що вічність і момент «тепер» постають у Августина Блаженного двома сторонами одного й того самого, що вони єдині.

Враховуючи сказане, не зайвим буде ще раз повернутися до міркувань Аврелія Августина щодо вічності. Звертаючись до Бога, він пише: «І все наше минуле, все майбутнє – все у Тебе в Твоєму вічному сьогодні» [1, с. 475]. Міркуючи про істину: «Нестворена і незмінна, вона вічно перебуває в «тепер», бо для вічності немає «вчора» і «завтра»» [1, с. 615]. А також: «У вічності ж цього немає: там все тут і зараз, там одне теперішнє, тоді як неможливо знайти той час, який дійсно був би в теперішньому» [1, с. 666–667].

У вічності дійсно одне лише теперішнє, а ось в чи дійсна в теперішньому вічність? Як бачимо, на думку Августина, неможливо відшукати той час, який був би в теперішньому – це означає, що на своє питання ми отримуємо негативну відповідь.

Вся річ у тому, що теперішнє розділяється на два «теперішніх» – вічність і момент «тепер». Вічність відповідає всезагальному, момент «тепер» – одиничному. Всезагальне дійсно містить в собі одиничне. Але довести, що вічність і момент «тепер» – це дві сторони одного й того ж, ми зможемо виключно тоді, коли доведемо, що одиничне містить в собі всезагальне, а в цьому, другому моменті, полягає унікальність онтології Аристотеля, але ніяк не Августина Блаженного. У останнього ми ніде не знайшли прямих (і, навіть, непрямих) вказівок на це.

На наш погляд було б навіть дивним, якби в концепції одного із засновників патристики опинилося б, що одиничні речі містять в собі божественну сутність. Пригадаємо як надалі розвивалася середньовічна філософська думка – далі виникла фундаментальна для Середніх віків суперечка про природу універсалій: суперечка між реалізмом і номіналізмом. Ця суперечка одним зі своїх результатів мала не одну спалену книгу і, думається, не одного спаленого мислителя. Засновником реалізму, що відстоював реальне існування універсалій, постав Ансельм Кентерберрійський, який в своїй позиції спирався якраз на Платона і Августина Блаженного. А ось номіналісти, які відстоювали реальне існування одиничних речей, піддавалися всіляким гонінням. Навіть П'єр Абеляр, який зробив спробу примирити реалізм з номіналізмом за допомогою концептуалізму, в результаті опинився під заборону. Суперечку між реалізмом і номіналізмом вдалося вирішити Томі Аквінському. Як йому це вдалося? На відміну від своїх попередників, Тома Аквінський спирався на позицію Аристотеля, а не Платона. Висновок напрошується сам собою – якби середньовічна філософська думка із самого початку спиралася на Аристотеля, а не на Платона, можливо вдалося б уникнути безглузди смертей.

Повернемося до Августина Блаженного. М. М. Трубіков зазначає, що Августин чудово володів філософськими добутками як Платона, так і Аристотеля. Так, дійсно

це так – включивши теперішнє (яке розуміється як момент «тепер») в «час» (минуле з майбутнім), Аврелій Августин поступив як Аристотель. Проте, якби він включив вічність в момент «тепер», то в чому б виразилася «християнізація»? Адже Августин створював своє вчення в умовах необхідності переосмислення античної спадщини у дусі християнства. Не єдність двох світів – земного і божественного тоді була шуканою, а філософське обґрунтування буття Божого. І цьому завданню відповідає швидше концепція Платона з його роздвоєністю світу на «світ ідей» і «світ речей», ніж Аристотеля. Августин же був глибоко віруючим філософом – йому ні до чого було приймати якісь положення, які суперечать християнському віровченню. Так, трапляється, що в системі того або іншого філософа можна знайти приховані значення. Можна знайти навіть такі смисли, які йдуть в розріз із загальною спрямованістю вчення і загальною парадигмою філософування. М.М. Трубніков майстер вишукувати таких смисли, але розуміння вічності й часу Августином Блаженным, на наше глибоке переконання, – не той випадок.

Розуміння часу А.Блаженным перебуває у рамках субстанціалістського (в термінології Г.С. Батіщева) розуміння буття – минуле і майбутнє об'єктивно не існують, вони існують суб'єктивно, в душі. Об'єктивно ж існує лише вічність. Проте, визнання існування минулого й майбутнього вказує на синтез модусів часу в системі видатного представника патристики. Час вносить антисубстанціалістський момент в буття світу, оскільки існує в суб'єкті, саме тому уявлення про час А.Блаженного є глибоко антропологічними, екзистенціальними, персоналістськими. В цьому він набагато випередив свій час. Обмірковуючи розуміння часу в «Сповіді» Аврелія Августина, можна дійти висновку, що останній будує майже довершену онтологію часу, проте синтезу теперішнього, який запропонував Аристотель, ми тут не побачимо – сказалася провідна роль концепції Платона, в якій вічність опинилася протиставленою часу.

Перспектива подальшої розробки запропонованої теми полягає в тому, щоб уважно проаналізувавши ставлення А.Блаженного до часу в інших його творах, використати набутки середньовічного мислителя для побудови онтології часу, яка буде адекватною сучасному світу.

Список використаних джерел

1. Блаженный А. Творения: В 4-х т. – Т.1: Об истинной религии / Сост. С.И. Еремеева; Авт. предисл. А.К. Дживелегов. – СПб.: Алетейя; Киев: УЦИММ-Пресс, 2000. – 742 с.
2. Гайденко П.П. Время. Длительность. Вечность. Проблема времени в европейской философии и науке / Пиам Павловна Гайденко. – М.: Прогресс-Традиция, 2006. – 464 с.
3. Гегель Г.В.Ф. Энциклопедия философских наук. – Т.2. Философия природы / Г.В.Ф. Гегель; Отв. ред. Е.П. Ситковский. Ред. коллегия: Б.М. Кедров и др. – М.: Мысль, 1975. – 695 с. – (АН СССР. Институт философии. Философское наследие).
4. Мерло-Понти М. Феноменология восприятия / Морис Мерло-Понти / Пер. с франц. под ред. И.С. Вдовиной, С.Л. Фокина. – СПб.: Ювента, Наука, 1999. – 606 с. – (Серия: Французская библиотека).
5. Трубников Н.Н. Время человеческого бытия: Монография / Николай Николаевич Трубников. – М.: Наука, 1987. – 255 с.

Шамша И.В. Понимание времени в «Исповеди» Августина Блаженного

Исследование понимания времени в «Исповеди» А.Блаженного. Анализируется стремление средневекового мыслителя к синтезу модусов времени, роль этого понимания для построения современной онтологии времени.

Ключевые слова: бытие, время, А.Блаженный, небытие, ничто, противоречивость бытия, онтология времени.

Shamsha, I.V. Understanding of time in the «Confessions» of Saint Augustine

Investigation of understanding of time in the «Confessions» of St. Augustine. Analyzes the medieval thinker aspiration to synthesis modi of time, the role of this understanding to build a modern ontology of time.

Key words: being, the time, St. Augustine, non-being, nothingness, inconsistency of being, the ontology of time.

Поняття естетичного ідеалу в українській філософській думці: ретроспективний погляд

Розглядається процес становлення уявлень про естетичний ідеал в українській філософській думці, виявляються основні підходи українських мислителів до філософського осягнення означеного поняття, визначається взаємозв'язок його формування зі зміною світоглядної парадигми, а також зв'язок із західноєвропейськими концепціями.

Ключові слова: ідеал, естетичний ідеал, етичний ідеал, гармонійність, прекрасне, краса, цінність, досконалість.

Розглядаючи українську філософську думку, слід наголосити на важливому місці, яке посідає в ній питання естетичного ідеалу, оскільки саме він відображає уявлення про найвищі цінності у сфері естетичного. Що таке естетичний ідеал? Ця категорія позначає уявлення людини про досконалість, яка може бути представлена лише у вигляді належної найвищої цінності. Окреслення позицій основних уявлень про вказаний феномен, а також підходів до вивчення означеної проблеми дасть змогу краще зрозуміти процес формування сучасного естетичного ідеалу в філософській думці України.

Уявлення про естетичний ідеал досліджували: І.Іванько, який ретельно вивчав особливості розвитку української естетичної думки, С.Ціалковська, яка звернула увагу на розгляд категоріальної структури естетичного ідеалу, а також О.Дарморіз, А.Камінський, Л.Левчук, І.Мірчук, В.Мовчан, О.Петрушенко, та ін. До останніх публікацій на вказану тему належать: стаття А.Камінського «Естетичний ідеал», де окреслюються роль і завдання даного поняття [4]; стаття О.Дарморіз «Естетичний ідеал в українській філософській думці першої половини ХХ століття», в якій розглядаються погляди українських мислителів ХХ століття на поняття естетичного ідеалу, естетичного смаку, цінності [1].

Метою цього дослідження є виявлення особливостей розуміння естетичного ідеалу на різних етапах розвитку української філософської думки.

Етапи розвитку української філософської думки представлені різними трактуваннями даного поняття. Його розгляд слід розпочати із дослідження естетичних потреб праукраїнців. Саме під їхнім впливом отримали свій розвиток естетичні уявлення, які існували у тісному взаємозв'язку з культовою діяльністю. Магічна функція живопису була спрямована на практичне перетворення дійсності, але навряд чи варто вести мову про бажання займатися живописом заради створення образів належних естетичних цінностей. І.Іванько зазначає: «У свідомості народу історично першим об'єктом і мірою краси виступає не людина, а природа, від якої залежало людське життя» [2, с.25]. Тому в означений період починають формуватися ідеї про те, яким чином зображувати стихії, що знаходять своє відображення в міфологічних антропоморфних постатях (Перун, Дажбог тощо).

Розвитку уявлень власне про естетичний ідеал сприяли політичні зміни на теренах Київської Русі, а саме «прийняття східнохристиянської (візантійської) віри, де домінуючим було естетичне осмислення символів віри...» [6, с.113]. Оскільки в основі філософської думки даного періоду – питання людини та проблема моралі, естетичний ідеал часто визначається згідно з моральними вимогами до людини. Естетичний ідеал у цей час, як і в Західній Європі, найхарактерніше відображається в іконописі та архітектурі. А ось музичний супровід церковних богослужінь не набув такого грандіозного розвитку, як у західноєвропейських країнах, натомість побутовув спів мирян у відповідь на промови кліру. У церковній літературі наголошується на духовній красі людини, тим часом у билинах ідеальним постає образ звитязного воїна. І.Іванько підкреслює важливе місце фольклору, він переконаний, що народна естетика являє собою поєднання фізичної та моральної досконалості: «Краса – там, де доблесть, мужність, здатність до героїчних звершень...» [2, с.25]. Дослідник також акцентує на

емоційно—поетичному світосприйнятті як на характерній рисі всього життя Давньої Русі. Отож, можна погодитися з думкою, що важливим було поєднання духовного та фізичного начал, але домінувало, звісно ж, духовне.

Занепад Київської Русі та Галицько—Волинського князівства призводить до суттєвих змін у світогляді. Акцент в суспільно—культурному житті зміщується на уникнення колонізації та окатоличення українського етносу. Згодом це переростає у національну боротьбу. У культурній площині боротьбу за національну ідентичність вели братства. Вони відстоювали ідеали, які вже були поширені на даній території і відповідали канонам православного християнства. З огляду на давні традиції, найбільша увага приділялася ідеалам, які відповідали нормам православ'я. І. Вишенський, наприклад, є яскравим представником вказаного періоду, оскільки орієнтувався на ідеали Святого Писання. Таким чином, естетичний ідеал все ще тісно пов'язаний з етичним ідеалом у контексті релігії. Окрім того, в епоху українського Відродження естетичний ідеал має чіткий гуманістичний характер — особлива увага приділяється особистості як носію національного світогляду.

І. Іваньо акцентує на тому, що у Ф. Прокоповича уявлення про красу дають гармонійне поєднання душі і тіла: «Красу людини Прокопович розглядає передусім як природність: дві істотні риси краси людини — це найкращий колір її обличчя і найприємніше розташування його частин, які є наслідком внутрішньої гармонії людського організму, свідомством його сили та життєвості. Приємна ж краса тіла багато в чому, на думку гуманіста, сприяє щастю, що видно, мовляв, з самої природи... Варте уваги й міркування Прокоповича про те, що ми захоплюємося обличчям людини, у якій вбачаємо вчений розум, як красивим, незважаючи на те, яким би воно було насправді» [3, с. 63]. Отож естетичний ідеал визначається не лише зовнішніми рисами людського обличчя, тіла, а й внутрішньою складовою — чеснотами, мудрістю, знанням. Але саме тут виразно відчувається цілком закономірна паралель із західноєвропейським Відродженням: поняття гармонії, симетрії та пропорційності допомагають переосмислити природу. Ідеї, які окреслюють його розуміння естетичного ідеалу, можна знайти в праці «Про риторичне мистецтво». Тут же містяться і сентенції з приводу мистецтва, яке, на його думку, відіграє важливу роль у вихованні. В розвиток уявлень про досконалість у сфері естетичного в цей період зробив вклад і К. Сакович, який розглядав процес фантазування у трактаті «Про душу». Це вельми актуально, оскільки фантазія дозволяє зазирнути у світ не існуючого в реальному житті еталона, до якого прагне людина. Цю ж саму проблему розглядає М. Довгалецький в «Поетиці». Полемічна література XVII століття містить настанови, в яких етичні та естетичні цінності тісно переплітаються між собою в гуманістичному руслі осмислення патріотизму. Поезія стає видом мистецтва, який найкраще підходить для прокламації ідей рівності, вдосконалення людини тощо.

Представники українського Просвітництва пропонують як ідеал розглядати людину активну, краса якої виявляється у її гармонійній цілісності. Про це свідчать пам'ятки портретного живопису XVII—XVIII століть. Г. Сковорода визначає осередком краси серце людини, зміст якого важливіший, ніж тілесна досконалість. Услід за Платоном філософ ставить красу поруч з істиною та добром як одну з найважливіших цінностей. Мистецтво не замикається виключно на естетичній складовій, воно покликане виконувати, згідно з поглядами мислителя, морально—етичну функцію. І. Рижський визнає прекрасними ті предмети, які є досконалими.

У XIX столітті І. Кронеберг, професор Харківського університету, розмежовує прекрасне та вишукане: сфера мистецтва вужча, ніж сфера прекрасного, тому що прекрасне є всюдні (в людині, в суспільстві, в природі), а вишукане, будучи поєднанням реального та ідеального, і є водночас способом досягнення ідеалу, знаходить своє втілення лише в мистецтві.

Поступово міркування щодо прекрасного починає набувати рис сентименталізму, а відтак переходить до романтизму. У філософській думці українського романтизму естетична складова займала важливе місце. В цей період мислителі акцентують на ідеалізованому минулому та культі природи, який має містичні риси. Яскравим прикладом є естетичні погляди Т. Шевченка, оскільки він розглядав людину у нерозривному зв'язку з природою та звертався у своїх творах до героїчного минулого. Його погляди щодо естетики містяться у творах «Художник» і «Музикант». Філософ продовжує традицію поєднання естетичного й етичного цілого. У своїй творчості поет шукає естетичний ідеал за допомогою образів, які є характерними для української романтичної

літератури та живопису: матір, батьківська хата, батьківщина, рідна земля тощо. У філософській думці періоду романтизму важливе місце займає антеїзм, природа і людина синкретично пов'язані. Природа посідає чільне місце у творах митців і мислителів означеного періоду, і її естетичні якості передають заразом моральні цінності: «Чорні гай над водою, / Де ляхи ходили; / Засиніли понад Дніпром / Високі могили; ...» [10, с. 77]. Український прозаїк І. Неучуй—Левицький цікавився українським фольклором і вважав за доцільне шукати естетичні ідеали саме там. Творчість П. Куліша сповнена антеїстичних ідей, тому спорідненість людини з рідною землею є невід'ємною складовою художніх образів у його творчості. М. Шашкевич, Я. Головацький та І. Вагилевич — представники Руської Трійці — наголошували на вищій єдності людського духу і природи. Романтизм в Україні мав риси, подібні з романтизмом Західної Європи, але характерною його рисою є міцний зв'язок із національною ідеєю, яка зародилася в його лоні. Така особливість помітно позначилася на тематиці мистецьких творів, а відтак дала поштовх для пошуків естетичного ідеалу через героїчні та трагічні і водночас піднесені образи.

Нове покоління українських письменників та мислителів стоїть на активних соціальних позиціях, і естетичний ідеал, у зв'язку з цим, часто пов'язаний із питаннями національної самоідентифікації. Представник «Молодої України» — І. Франко у праці «Із секретів поетичної творчості», аналізуючи творчість Т. Шевченка, доходить висновку, що краса поетичного слова залежить від майстерності збурювати душу читача, а не від самих речей та ідей, якими послуговується автор. Ідеї, що стосуються естетичних цінностей та естетичного ідеалу, містяться у великій кількості статей, які присвячені аналізу різноманітних творів літератури, музики та драматичних творів. Проте спроба теоретичного аналізу естетичної спадщини І. Франком не завадила йому продовжити традицію поєднання естетичного та етичного при створенні ідеальних образів у художніх творах.

Ще одна представниця нового покоління української інтелігенції — Л. Українка. І. Огородник та В. Огородник пропонують розглядати мрію про ідеал, згідно з її поглядами, як необхідну складову відображення життя мистецтвом: «Естетичні погляди Л. Українки характеризувалися вимогами народності та ідейності мистецтва, де відображення життя має включати в себе мрію про ідеал, за який борються прогресивні сили суспільства. Вона була переконана в тому, що мистецтво покликане виконувати в житті народу високі суспільно—національні функції, зокрема виховну» [7, с. 437].

В академічній філософії України кінця XIX — початку XX століть естетична проблематика (і питання естетичного ідеалу зокрема) вже не розробляється так потужно, оскільки в цей час на перший план виходять гносеологічні й онтологічні проблеми та розвивається релігійна філософія.

І. Мірчук, філософ XX століття, котрий належить до мислителів української діаспори, в 20-х роках розробляє курс лекцій з естетики, в якому торкається питання естетичного ідеалу. Філософ наголошує на його недосяжності: «Очевидна річ, що до самого ідеалу ми ніколи не дійдемо з тієї причини, що ідеал в абсолютному розумінні — це поняття граничне, себто поняття, яке ми з розумом творимо так, щоб ми не були в силі його досягти» [5, с. 24]. Такий погляд, безсумнівно, нагадує естетичну позицію Г. Гегеля. Окрім цього, І. Мірчук вважає за необхідне підкреслити цінність різних національних естетичних ідеалів, оскільки в масштабах вселюдської творчості вони доповнюють один одного.

У період існування Радянського Союзу більшість праць з питань естетики дотримувалися напрямку, який був заданий марксизмом—леннізмом. І все ж, незважаючи на це, І. Іваньо у праці «Нарис розвитку естетичної думки України» серед дослідження розвитку питання естетики побіжно, проте з максимальною об'єктивністю розглядає розвиток поняття естетичного ідеалу впродовж різних історичних періодів.

Сучасна філософська думка в Україні зацікавлена в розробці естетичної проблематики, тому наразі існують різні взаємодоповнюючі ідеї стосовно ідеалу. С. Ціалковська, вивчаючи зазначене питання, доходить висновку, що естетичний ідеал має категоріальну структуру, яка зумовлює його зміст, а «Аналіз категоріальних суперечностей допомагає з'ясувати аспекти дійсності, що виражаються в естетичному ідеалі, визначити соціальні фактори, які зумовлюють його виникнення та функціонування, його ціннісний аспект» [9, с. 66—67]. Дослідник А. Камінський звертає увагу на зв'язок естетичного ідеалу з ідеалом національним, що видається цілком закономірним з огляду на особливості розвитку філософської думки в Україні: «Естетичний ідеал української нації корінням

сягає в твори митців – справжніх патріотів своєї Вітчизни, він перебуває в органічному взаємозв'язку з національним ідеалом» [4, с. 78]. О.Петрушенко розглядає естетичний ідеал як «... вид естетичного відношення, що є взірцем належної чи бажаної естетичної цінності (ідеал краси, ідеальна гармонія тощо). Він формується в певних історичних умовах і змінюється відповідно до розвитку суспільства» [8, с. 83]. О.Дарморіз визначає його як «... уявлення бажаного досконалого стану з погляду прекрасного – завжди є образом взірцевого, а отже ціннісного, оскільки естетична цінність відображає ступінь досконалості, якою людина наділяє об'єкт свого естетичного сприйняття» [1, с. 124].

Розглянувши поняття естетичного ідеалу в українській філософській думці, можна зробити висновок, що естетичні ідеали різних епох відрізнялися один від одного, але вони поступальним шляхом прямували до взаємодоповнення: якщо не існувало суто філософських концепцій, то почерпнути знання можна було з видів мистецтва, які активно розвивалися; якщо не було філософів як таких, ідеал досліджували релігійні, суспільні, культурні діячі, письменники, поети, художники. Звісно, з плином часу змінюється світоглядна парадигма, проте всі надбані століттями уявлення про вищезазначене поняття впливали на його подальше становлення, зокрема на сучасне його формування.

Цілком беззаперечним є те, що уявлення про естетичний ідеал формувалося в особливій атмосфері становлення української нації, тому в ньому є як зв'язок із західноєвропейською культурою, так і характерні відмінності осмислення естетичного ідеалу в лоні філософії.

Список використаних джерел

1. Дарморіз О. Естетичний ідеал в українській філософській думці першої половини ХХ століття / О.Дарморіз // Вісник Львівського університету. Серія філософські науки. – 2008. – №11. – С.124–132.
2. Иваньо И. Очерк развития эстетической мысли Украины / И.Иваньо. – М.: Искусство, 1981. – 424 с.
3. Иваньо І.В. Естетичні погляди Ф.Прокоповича / Феофан Прокопович. Філософські твори: в 3 т. – К.: Наукова думка, 1979–1981. – Т.1. Про риторичне мистецтво ...; Різні сентенції. – 1979. – 489 с.
4. Камінський А. Естетичний ідеал / Адам Камінський // Мандрівцев. – 2005. – №4. – С.73–79.
5. Мірчук І. Естетика / Іван Мірчук. – Мюнхен, 2003. – 108с.
6. Мовчан В.С. Естетика: історія і теорія / Віра Мовчан. – Жовква: Місіонер, 2010. – 736 с.
7. Огородник, Іван Васильович, Історія філософської думки в Україні: курс лекцій / І.В. Огородник, В.В. Огородник. К.: Вища школа: Товариство «Знання», 1999. – 543 с.
8. Петрушенко О.П. Словник з естетики / О.П. Петрушенко. – Львів: «Магнолія – 2006», 2009. – 353 с.
9. Ціалковська С. Категоріальна структура естетичного ідеалу / С.Ціалковська // Етика, естетика; теорія культури: Проблеми етико-естетичної теорії. – К.: Либідь, 1991. – С.63–67.
10. Шевченко Т. Зібрання творів: у 6 т. / Тарас Шевченко. – К., 2003. – Т.1: Поезія 1837–1847. – 784 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/index.html> (02.10.2012).

Яремак А.И. Понятие эстетического идеала в украинской философской мысли: ретроспективный взгляд

Рассматривается процесс становления представлений об эстетическом идеале в украинской философской мысли, выявляются основные подходы украинских мыслителей к философскому постижению данного понятия, определяется взаимосвязь его формирования с изменением мировоззренческой парадигмы, а также связь с западноевропейскими концепциями.

Ключевые слова: идеал, эстетический идеал, этический идеал, гармоничность, прекрасное, красота, ценность, совершенство.

Yaremak, A.I. Notion of aesthetic ideal in Ukrainian philosophical thought: retrospect
Considers the process of ideas' formation about the aesthetic ideal, in Ukrainian philosophical thought, shows the main approaches of Ukrainian thinkers to the philosophical comprehension of the concept, defines the relationship of its formation with the change of ideological paradigm and the connection with conceptions of thinkers from Western Europe.

Key words: ideal, aesthetic ideal, ethical ideal, harmony, the beautiful, beauty, value, perfection.

УДК 141.32

Цзянь Чунсінь.

Співвідношення формування особистості людини Заходу та Сходу

Розкриваються ментальні, культурні, світоглядні характеристики як зовнішні фактори формування особистості людини Заходу та Сходу.

Ключові слова: індивідуалізм, колективізм, людина Заходу, людина Сходу, духовна субстанція, матеріальна субстанція, культура.

Комплекс зовнішніх чинників є унікальними для кожної соціальної системи, відображаючи її конкретно історичні, цивілізаційні, політичні, економічні, соціальні, духовні характеристики. Саме результатом впливу комплексу цих чинників є формування унікальних типів особистості людини Заходу та людини Сходу.

Серед відомих синологів можна виділити таких – Л.Васильєв, А.Кобзєв, В.Полікарпов, Е.Торчінов, В.Малявін, Ф.Жюльєн, Ю.Шуцкій, С.Фицджеральд.

Мета статті – розкрити ментальні, культурні, світоглядні характеристики формування особистості людини Заходу та Сходу.

Першим суттєвим фактором, що визначив унікальність західної та східної цивілізаційних груп є розуміння часу. Китайська цивілізація сформувалася і розвивалася в умовах циклічного часу, в той час як для Європейської цивілізації, яка сприйняла християнство, вже майже дві тисячі років характерним є буття у вимірі лінійного часу.

З цього приводу російський синолог А.Кобзєв зазначає: «Формування європейської цивілізації було обумовлено рядом унікальних і неповторних подій («грецьке диво», народження капіталізму, науково-технічна революція) і відповідно самоосмислювалось за допомогою лінійної концепції часу і визнання таких абсолютно унікальних актів історичної драми, як Боговтілення або Друге пришестя. Навпаки, китайська цивілізація розвивалася циклічно і самоосмислювалась в термінах теорії «вічного повернення» на круги своя. У європейському світогляді, будь то платонічна філософія, християнська теологія або наукова теорія, відбувається подвоєння миру в його ідеальній конструкції. Для китайського ж натуралізму мир єдиний і неподільний, в ньому все іманентне, і ніщо, включаючи найтоншу божественну суть, не трансцендентне. У ідеальному світі західної людини діють абстрактні логічні закони, в натуралістичному світі китайця – класифікаційні структури, тут місце логіки займає нумерологія. Соціальним слідством подібної «розсудливості» стало те, що в Китаї філософія завжди була царцею наук і ніколи не ставала служницею богослов'я» [7, с.28]. Ідея циклічного часу, принцип повернення «на круги своя» спонукали формування доволі «вільного» відношення до проблеми історичного досвіду, який ставав не предметом об'єктивного відображення, а засобом так ми мовити соціальної інженерії. Мова йде про винайдену в Китаї ідею «переписування історії».

Російський синолог Л.Васильєв зазначає з цього приводу: «Минуле розглядалося, як те, що з якої-небудь причини вийшло в пам'яті людей на перший план. Це те, що навчило людей комусь корисному і, головне, зуміло зберегтися в століттях, ставши частиною національного характеру, національної ідеї... Вже із старовини важливим елементом китайського менталітету було прагнення кожного до свідомого самовдосконалення. Важливим елементом національного менталітету і всієї китайської цивілізації була вміль практика корисних запозичень, яка, правда, звичайно прикривалася міркуваннями про власну перевагу. Китай, велика і, головне, самодостатня імперія, не міг дозволити собі відкрито запозичувати щось чуже і користувався свого роду завісою, стверджуючи, що запозичення – це якесь удосконалення вже пізнаного колись самими китайцями. Звідси і практика вельми істотної переробки запозичень. Будь-яке запозичення, особливо в тих випадках, коли малися на увазі інтелектуальні контакти, було пов'язано

з перекладом чужих ідей на китайську мову, а точніше – на ієрогліфічну писемність. Такий переклад неминуче супроводжувався визначеною китаїзацією чужих ідей, бо кожен китайський знак мав масу смислових відтінків» [2, с. 609–610].

Циклічний та лінійний тип розвитку як базова характеристика суспільно-історичної динаміки визначили і особливості розв'язання проблеми життя та смерті, можливості чи неможливості трансцендентності.

Є. Торчінов зазначає з цього приводу: «У Китаї на відміну від Стародавнього Середземномор'я або Індії не сформувалося уявлень про ту або іншу форму духовного безсмертя в загробному світі. Більш того, достатньо цікавою є та обставина, що якщо в народній релігії Стародавньої Греції панували достатньо примітивні і аморфні уявлення про замогильне існування, а містико-езотеричні культи (Орфічні і Ельовсинські містериї) і філософи (Піфагор, Платон) розробляли складніші і витонченіші доктрини, то в Китаї в народній культурі зберігалось висхідне до анімізму переконання про ту або іншу форму замогильного життя, тоді як філософи або взагалі відмовлялися обговорювати дану проблему (знамените Конфуцієве: «Не знаємо, що таке життя, як можемо знати, що таке смерть?» – вей чжи шен янь чжи си), або навідріз заперечували можливість існування життя після смерті (Ван Чун), або просто зберігали повне мовчання з приводу даної проблеми (переважна більшість мислителів).

У античному світі філософи (принаймні деякі) вводили есхатологічну (у сенсі «майбутнього життя душі») проблематику в сферу філософського дискурсу, тоді як в Китаї вони всіляко уникали робити це, залишаючи есхатологію виключно в межах релігійного світобачення» [6, с. 160–170].

Подібна вкоріненість у реальності, на нашу думку, породжувала важливу особливість світосприйняття представників китайської цивілізації: кінцевість матеріально-духовного буття людини і сам факт її існування саме як цілісної системи, що обернена до світу і має світ джерелом свого існування на обох рівнях, нівелювала індивідуальну цінність її духовного досвіду. Цінність моральної поведінки була також актуальною лише для єдиного можливого існування перш за все як матеріальної, тілесної істоти.

«Іншим виключно важливим аспектом китайського уявлення про життя і смерть стала відсутність в цій культурі концепції буття як вічного і незмінного є, що, можливо, визначалося особливостями старокитайської мови, зокрема, відсутністю в ньому дієслова бути. Але так чи інакше, китайська культура схильна була отожденовати буття, наявне буття і становлення, розглядаючи останнє як потік безперестанних змін і трансформацій-змін (і). Навіть саме Дао (Шлях, китайське позначення вищої істини – найбільш сокровенного і найреальнішого принципу) могло розглядатися не субстанційно, а функціонально, як якась міра або норма цього процесу безупинних трансформацій («То інь, то ян, це і є Дао»). Після ж того, як в епоху Пізньої Хань (25–220 н.е.) остаточно затвердилася як загальноприйнята концепція ци як єдиного субстрату процесу змін, що постійно міняє свої форми (син), але є таким, що залишається субстанційно самототожним, картина знайшла цілісність і завершеність» [7, с. 134].

«Традиційно в Китаї людина осмислювалась в категоріях антропокосмічного світогляду, коли людина плумачилася як «серце всесвіту», тобто між людиною і космосом існувала взаємна відповідність. Порожнеча в китайській філософській традиції є первозданим хаосом, світом без форм, з якого випливає весь емпіричний світ і в нього повертається, що і фіксується у вічній взаємодії двох начал – темного, жіночого Ін'я і світлого, чоловічого Ян» [10, с. 23].

«Традиційний китайський натуралізм успадкував від архаїчного анімізму особливу концепцію множинності душ, що є загальною як для великої, так і для малої (народної) традиції китайської культури. Уявлення про плюралізм душ добре відоме різним архаїчним і примітивним культурам (наприклад, у формі уявлення про парціальні душі). У Китаї воно виявилось у формі вчення про два типи душ – «розумні душі» (хунь; *animus*) і «тваринні душі» (по; *anima*), які згадуються вже в таких стародавніх пам'ятниках, як «Лі Цзо чжуань» і цзі». Душі хунь зв'язувалися з свідомо-інтелектуальною здатністю людини, і звичайно їх налічувалося три, тоді як душі по (їх налічувалося, як правило, сім) асоціювалися з життєдіяльністю організму (наприклад, неспитомність – це стан, при якому розумні душі покидають тіло, а тваринні душі продовжують діяти в ньому).

Зрозуміло, що при такому розумінні психології тіло виявляється єдиним началом, об'єднуючим ці різномірні і множинні душі. Смерть тіла, отже, веде до загибелі цих пневмених утворень при збереженні самої пневми як їхнього субстрату. Проте спочатку комплекси двох типів душ продовжують існувати незалежно від тіла: душі хунь утворюють дух (шен), а душі по – нав'ї (гуй). Шень – дуже багатозначне поняття, що позначає дух, духовне начало, а також божество; гуй – примара, привид, нав'я, яка може являтися живим людям і навіть заподіювати їм зло у разі наявності факту насильницької смерті або відсутності у померлої нащадків-жертводавців – сюжети, надзвичайно популярні в китайській оповідній прозі. Китайська етимологічна традиція зводить це слово до його омоніма гуй, який означає «повертатися»: гуй тому називається так, що він повертається. І світлий дух-шен і темний нав'я-гуй існують поза тілом тільки дуже обмежений час, причому у людей, що живуть активним інтелектуальним і духовним життям, цей термін є довшим» [11, с. 165–179].

«Попутно відзначимо, що, мабуть, ще в давнину існувало уявлення про те, що збереження тіла померлого сприяє продовженню існування його духу, в чому, мабуть, і корениться китайське прагнення якомога довше зберегти тіло померлого предка або родича.

Після руйнування і розкладання тіла комплекси душ також руйнуються: дух-шен розчиняється в небесній пневмі, включаючись в вселенський процес змін, а нав'я-по йде під землю, в світ Жовтих джерел (хуан цюань), де або тягне тінеподібне примарне існування, або також розчиняється в земній пневмі» [3, с. 76].

Таким чином, проблема співвідношення душі та тіла розв'язується в межах китайського світосприйняття в термінах принципової кінцевості існування і матеріальної, і духовної субстанцій, що поєднуючись утворюють людину. Християнська теза «прах до праху» тут нібито доповнюється ідеєю «душа до душ». Звичайно, цей принцип є протилежним християнській ідеї безсмертя душі, що продовжує існувати у трансцендентальному світі як віддіференційоване від інших духовних сутностей утворення, після закінчення фізичного існування людини.

«Проте в народних віруваннях зберігалось уявлення про існування духів, померлих в нашому, а не потойбічному світі. Проти цього уявлення активно заперечує Ван Чун, заявляючи, що у такому разі вже давно весь світ був би забитий духами і з ними всі могли б зіткнутися на кожному кроці (тут слід зазначити волаючий натуралізм китайського уявлення про духи померлих, про що свідчить сам аргумент ханьського скептика). Таким чином, духовне начало ніколи не розглядається в китайській культурі як начало, трансцендентне матеріальному або іноприродне енергії – ци. А у такому разі безглуздо говорити і про безсмертя духу» [3, с. 88].

Ідея щодо відсутності потойбічного існування людини, хай навіть у формі індивідуалізованої духовної субстанції, вкоріненість у актуальному бутті, на нашу думку, є одним із передумов формування колективізму як характерної риси китайського менталітету, яка є протилежністю західному індивідуалізму.

«При дослідженні європейської системи цінностей... були проведені репрезентативні опити населення дев'яти країн Європи (1981 рік), причому респонденти повинні були оцінити наступні тези:

1. Я вважаю, що і свобода, і рівність важливі. Але якби мені належало вибрати щось одне з них, я визнав би особисту свободу важливішою, причому під нею я розумію те, що кожна людина може жити вільно і розвиватися без перешкод.
2. Звичайно, і свобода, і рівність важливі. Але якби мені належало вибрати щось одне з них, я визнав би рівність важливішою, причому під ним я розумію те, що ніхто не може мати особливих привілеїв і що соціальні та класові відмінності не повинні бути дуже сильні.

Більшість з респондентів в дев'яти країнах Європи в середньому віддали перевагу свободі над рівністю. Французький соціолог Жан Стецель, що опублікував перший і найбільш інформативний аналіз цих даних, розрахував для кожної країни рейтинг переваги свободи або рівності.

Цей рейтинг коливається від 1 в Іспанії (рівність переваг) до 3 у Великобританії (свободу вибрало в три рази більше людей, ніж рівність). Рейтинг цінності свободи/рівності для дев'яти країн значною мірою корелює з індексом індивідуалізму, тобто чим

більш індивідуалістичним є населення країни, тим сильніше її громадяни налаштовані на перевагу свободи в порівнянні з рівністю.

Ступінь індивідуалістичності або колективізму даного суспільства впливатиме на концепції людської природи, прийняті в даному суспільстві. У США А.Маслоу сформулював свою теорію «ієрархії людських потреб».

Згідно цієї теорії, людські потреби можуть бути ієрархічно розташовані від фізіологічних потреб до потреби у самоактуалізації. Для того, щоб з'явилася потреба вищого типу, необхідно, щоб нижча потреба була хоч би до деякої міри задоволена. Той, що голодує, тобто особа, фізіологічна потреба якої взагалі не задоволена, не матиме іншої мотивації, ніж пошук їжі, і т.п.

Нагорі ієрархії Маслоу, що часто зображується у вигляді піраміди, перебуває мотив «самоактуалізація–реалізація» в найбільш можливій мірі того творчого потенціалу, який є у індивідуума.

У колективістській культурі, таким, що актуалізується може бути тільки інтерес і вигода групи, в яку входить індивідуум і яка легко може зажадати від свого члена знітисися і не виділятися з числа інших членів групи. Як відмітив один перекладач групи американських туристів в Китаї, сама ідея, що виражається ідіомою «роби свою власну справу», неперекладна на китайську мову» [7,с.26].

Принцип колективізму визначив особливості політичної організації китайського суспільства протягом всього існування державності.

«Замість грецької концепції свободи, прерогативи цивільного класу, у китайської знати, що була єдиним володарем політичної влади, існувала вірність (чжун): вірність сина батькові і членам клану, вірність чиновника князю, а князя – Сину Неба. На цьому принципі будувалася вся феодальна система, і, як наслідок, правитель, щоб виправдати вірність, повинен управляти за допомогою справедливості, гуманності і щирості. Знатні клани не підкорялися закону. Закон був системою покарань, що застосовувалися до простого народу. Життя «цзюнь–цзи» регламентувалося їхнім власним кодексом рицарської честі і моралі, відомим як «лі», ритуал. Злочин проти «лі», якщо він був достатньо серйозним, злочинець міг спокутувати тільки самогубством. Самогубство, таким чином, було благородним вчинком, яким аристократ міг змити ганьбу» [8,с.66–67].

«У основі управління китайським соціумом і функціонування держави лежать принципи органістської філософії, що і пояснює незвичайну стійкість китайської цивілізації. Перший принцип полягає в тому, що держава розумілася як володарюючий дім, династичне древо у вигляді якогось «єдиного тіла», яке охоплювало всіх членів роду, живих і мертвих. Другий принцип є трактування правителя як осереддя космічних сил, фокусу світового круговороту; на ньому лежить місія благоустрою всесвіту, що додає йому морального авторитету. Істотною є та фундаментальна обставина, згідно якій суспільство і природа розглядалися як живе тіло, як живий організм. Управління соціумом у такому разі було невідривно від змін в природі, виходячи при цьому з органічної концепції суспільства, в якому благополуччя кожної людини обумовлене співпрацею всіх індивідів» [5,с.123].

«На основі ретельно розроблених принципів органістської філософії управління китайці створили найбільш довершений метод управління державою – бюрократію, і з великим мистецтвом утілили ці принципи в дійсність. «Китайська теорія бюрократії оголошувала головним державним пріоритетом ефективність адміністрації. Відповідно, її творці розглядали підданих імперії як пасивне «населення», повністю підконтрольне властям» [4,с.109].

Організація політичного управління в китайській державі очевидно здійснювалася в рамках «суб'єкт–об'єктних» відносин, на відміну від західноєвропейської традиції поступового становлення «суб'єкт–суб'єктних» відносин, що були започатковані завдяки формуванню феномену громадянськості і побудови згодом підвалин громадянського суспільства сучасного типу.

«Коли ми говоримо про політичну культуру суспільства, – писали вони в знаменитій монографії «Громадянська культура», – то ведемо мову про політичну систему, інтеріорізовану в знаннях, відчуттях і оцінках населення». На їхню думку, «політична

культура є сукупністю індивідуальних позицій і орієнтацій учасників даної політичної системи» [1,с.64–65].

Усвідомлення людиною свого місця в світі, відносин з Абсолютом, на думку Є.Штейнера, відбувається крізь призму сприйняття витворів мистецтва, які, в свою чергу, відображають світогляд митця.

«Обидві європейські системи – і середньовічна і ренесансна – мають на увазі єдиний центр (locus standi). У одному випадку світ замикається навколо особи художника, деміургічної особи, що облаштовує по ранжиру свій власний світ. Але і в іншому випадку світ замикається на єдиній точці зору, що знаходиться на особі Бога в oculus Dei. Це тільки містично обдарованим богословам Бог міг представлятися колом, центр якого скрізь, а радіус ніде. Той, що стояв попереду, навпроти середньовічної фрески або ікони цілком виразно бачив, звідки б'є на нього «фонтан реальності» і в кращому разі відчував себе на іншому кінці радіусу. Ну, а пов'язаний з особистим Богом особистим до нього відношенням індивід вже несе в собі зародок особистості, яка при сукупності сприятливих передумов розростається в ньому як самозростаючий логос і на певному етапі розвитку соціуму приведе до відчуження – спочатку від Бога, потім від інших людей.

А що ж на Далекому Сході? У китайсько–японському живописі немає ні прямої, ні зворотної перспективи. Немає єдиного центру ні зовні, ні усередині картини. Немає єдиної точки зору і навіть декількох точок зору. Є бесцентровість – розчинення (зафіксоване композиційними прийомами в знаковій формі) художника в світі, що зображується ним. Цей світ космічний – простір його неоднорідний, він дискретний, різні плани розрізняються не розмірами, а білими порожнечами – чи то туманним серпанком, чи то світовою пневмою, чи то вселенською Порожнечею, з якої весь феноменальний світ постійно виходить і в яку невпинно йде. Отже, у далекосхідного художника не було своєї відособленої точки зору на світ, він не дивився на нього із сторони, а вважав (цілком справедливо) себе його частиною» [9,с.38–47].

Таким чином, зовнішні фактори формування особистості людини Заходу та Сходу визначили особливості конкретного прояву феномену особистості людини західного та східного типу, до якої належить і представники китайського етносу.

На нашу думку, провідними та детермінуючими всі інші є хронотопологічні фактори, які визначили особливості сприйняття себе в просторі і часі.

Для людини Заходу її хронотоп є завжди визначеним, оскільки вона перебуває у конкретному теперішньому, визначеному відносно минулого, що йому передує, та майбутнього, що прийде за ним. Зміст минулого є визначеним, об'єктивне уявлення про нього є цінністю. Подібне відчуття часу дає можливість усвідомлювати себе як те, що піддається змін, і може служити об'єктом порівняння.

Для східної людини, існування у режимі циклічного часу породжує відчуття вічного повтору, відчуття іманентності власного буття буттю світу, природи. Те, що було, є тим, що повториться, тому об'єктивне знання про перше не є цінністю. Усвідомлення свого просторового положення людиною Заходу відбувається з позиції власної центрованості: Я і те, що поруч зі мною. Людина Сходу, визначає своє положення, виходячи з позиції: щось і Я поруч з ним.

Топологічне відчуття людини Заходу ґрунтується на розділенні світу матеріального та духовного, тоді як холистичне світосприйняття людини Сходу поширюється і на сферу духовних сутностей, які розглядаються як частина дійсності, і таким чином, світосприйняття доповнюється містичною складовою.

Таке становище, породжує особливі відмінні статуси: людина Заходу постає як залучений спостерігач, який діє, але зберігає свою автономність, а східна людина, завжди залишається частиною процесу. Метафорічно можна говорити про західну людину–молекулу, і атомарну людину Сходу.

Список використаних джерел

1. Алмонд Г. Культура гражданина / Г.Алмонд, С.Верба. – М.: Глобус, 2001. – 260 с.
2. Васильев Л.С. Древний Китай: в 3 т. / Л.С. Васильев; Ин-т востоковедения РАН. – М.: Вост. лит., 1995. – Т.3: Период Чжаньго (V–III вв. до н.э.). – 2006. – 679 с.

3. Гэ Хун. Баопу-цзы / Хун Гэ; [Предисл., пер. с др.–кит., коммент. Е.А. Торчинова]. – СПб.: Петербургское Востоковедение, 1999. – 384 с.
4. Малявин В.В. Китайская цивилизация / В.В. Малявин. – М.: АСТ, 2000. – 632 с.
5. Поликарпов В.С. Философия управления / В.С. Поликарпов. – Ростов-на-Дону – Таганрог: Изд-во ТРТУ, 2001. – 127 с.
6. Торчинов Е.А. Понятие «бессмертный» в даосской традиции / Е.А. Торчинов // Проблемы Дальнего Востока. – 1993. – №5. – С.160–170.
7. Торчинов Е.А. Пути философии Востока и Запада: познание запредельного / Е.А. Торчинов. – СПб.: «Азбука–классика», «Петербургское востоковедение», 2007. – 480 с.
8. Фицджеральд С.П. Китай. Краткая история культуры / С.П. Фицджеральд; [Пер. с англ. Р.В. Котенко; Науч. ред. Е.А. Торчинов]. – СПб.: Евразия, 1998. – С.66–67.
9. Штейнер Е.С. О личности, преимущественно в Японии и Китае, хотя, строго говоря, в Японии и Китае личности не было // Одиссей. Человек в истории. – М., 1990. – С.38–47.
10. Шуцкий Ю.К. Китайская классическая «Книга Перемен» / Ю.К. Шуцкий. – М.: Наука, 1993. – 606 с.
11. Smith O.H. Chinese Concepts of the Soul / O.H. Smith // Numen. – 1958. – Vol. 5. – №3. – P.165–179.

Цзянь Чунсин. Соотношение формирования личности человека Запада и Востока

Раскрываются ментальные, культурные, мировоззренческие характеристики как внешние факторы формирования личности человека Запада и Востока.

Ключевые слова: индивидуализм, коллективизм, человек Запада, человек Востока, духовная субстанция, материальная субстанция, культура.

Jian Chunxin. The ratio of the formation of the human personality of the West and the East

In the article the mental, cultural, attitudinal characteristics as external factors of personality East and West.

Key words: individualism, collectivism, one West, one East, spiritual substance, material substance, culture.

УДК 82, 37.02

Пашаева С., Исмаїлзаде Л.

Проблемы моральности и воспитания у сатирических творях Касум-бек Закира

Воспитання – головна мета будь-якої діяльності, особливо в створених людиною творіннях художньої літератури. По суті своїй літературні творіння є послідовний виховний процес фізичного і розумового розвитку, починаючи з народження аж до кінця життя. У цій статті розглядаються проблеми виховання і моральності в сатиричних творах основоположника освіченої реалістичної сатири літератури XIX століття Азербайджану Касум-бек Закира.

Ключові слова: виховання, моральність, поет, сатира, проблема.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Пашаева С., Исмаилзаде Л.

Проблемы нравственности и воспитания в сатирических произведениях Касум-бек Закира

Воспитание – главная цель любой деятельности, в особенности в созданных человеком творениях художественной литературы. По сути своей литературные творения есть последовательный воспитательный процесс физического и умственного развития, начиная с рождения вплоть до конца жизни. В данной статье рассматриваются проблемы воспитания и нравственности в сатирических произведениях основоположника просвещенной реалистической сатиры литературы XIX века Азербайджана Касум-бек Закира.

Ключевые слова: воспитание, нравственность, поэт, сатира, проблема.

Блажен писатель, если творением своим мог просветить хотя единого, блажен, если в едином сердце посеял добродетель.

А.Радищев.

История литератур народов Закавказья первой половины XIX в., отличалась как рядом общих черт, так и рядом национально-индивидуальных особенностей. Общим для всех народов Закавказья был процесс демократизации, охвативший довольно широкие сферы духовной жизни, культуры и литературы. Происходила смена художественных методов, направлений и стилей, отражавших общественные потребности нового времени, народные устремления.

Просветительские тенденции были характерны для азербайджанской литературы первой половины XIX века. Особенностью азербайджанского просветительства была классовая недифференцированность, общедемократический характер, определявшие и его силу, и его слабости. Оно вместило в себя идеалы революционной буржуазии: антисловность, личностное сознание, культ свободного знания, светского образования; но и от революционной демократии (главным образом русской) оно взяло немало: например, атеизм, радикализм, воинственный дух мятежа... вообще негативизм. Ускоренное развитие художественной культуры и общественной мысли приводило к быстрой смене одними этапами других, еще не до конца проявивших и не исчерпав-

ших всех возможностей [6]. Первыми представителями раннего просветительства в Азербайджане были ученый и поэт Аббас-Кули Бакиханов, поэт Мирза-Шафи Вазех, писатель Исмаил-бек Куткашенский. Они внесли в литературу не только идеи борьбы с религиозным фанатизмом, деспотизмом феодальных владетелей, экономической и культурной отсталостью и разобщенностью народа, но и новые жанры: реалистическую бытовую новеллу, сюжетную поэму, комедию, открыли новых героев, выразили сочувственное отношение к «маленьким людям». Обличительно-сатирическая поэзия достигает своих вершин в творчестве Касум-бека Закира. Творчество любого деятеля искусств зависит, прежде всего, от общества, от той политико-социальной обстановки, которая его окружает. Он есть дитя своего времени, своей общественной среды. Все его творчество, по сути своей, результат влияния времени и среды. Произведения Касум-бек Закира, яркого представителя классической азербайджанской литературы, по глубине и форме своей является серьезным рывком вперед. Рывок этот во многом объясняется поднятием общественной культуры, углублением и развитием противоречий, и личными чувствами и качествами самого поэта. Естественно, что все это не могло не сопровождаться разнообразием форм, тем и образов. Как невозможно оторвать творца от своей эпохи, так и невозможно Касум-бек Закира представить в отрыве от всей поэзии Ближнего Востока. Все его мировоззрение и творчество формировалось на основе классических прогрессивных традиций Азербайджанской и Ближневосточной литературы. Тематика многих его произведений, герои, образы мы можем встретить в творчестве таких классических корифеев, как Абулгасым Фирдоуси, Низами Гянджеви, Мухаммеда Физули, Сади Ширази, Хафиз Ширази, Афзаладдин Хагани, Абдурахман Джами, Молла Панах Вагиф. При этом даже используя классическую тематику, он сумел приспособить ее к свойственной ему современности, наряду с любовной лирикой остановить свое внимание на общественной боли, борьбе с рабством, невежеством, тиранией, мракобесием. Неоспоримо влияние на его творчество и, конечно же, устного народного творчества [5]. Творческое наследие поэта богато и разнообразно, но вошел он в историю Азербайджанской литературы более как основоположник просвещенной реалистической сатиры. В становлении сатирического направления в истории Азербайджанской литературы и придания ей более высокого нравственного, воспитательного смысла роль Закира не заменима. Вывести иронию из личной выгоды и чувств, сделать критику общественной, сатиру яркой и красочной было нелегким делом. Закир сумел это и, более того, вывел ее на более высокий самостоятельный уровень. По идейности и тематике он избавил сатиру от обычности и банальности, вывел ее из устного народного творчества, фольклора в письменную литературу. В эпоху отсутствия свободы слова, поэт пытается затронуть все общественные проблемы, раскрыть сущность, привести к обобщению. Касум-бек Закир, продолжая обличительные традиции Вагифа, привнес в свою поэзию новые сатирические интонации и мотивы, порожденные опытом его собственной жизни, невзгодами и мытарствами, испытанными им самим. В своих стихах он критиковал тиранов-помещиков, алчных и продажных царских чиновников, жестоких и лицемерных представителей духовенства и карабахской знати. Еще одна особенность отличает сатиру Закира. Использование им реальных событий и героев, образы современников Джафаргулу хана Навва, Амирасланбека, Мехти бека Кеберли, князя Хасаясдела сатиры жизненными, живыми [6]. В сатирах Закира получили реалистическое отражение существенные стороны быта народа, взаимоотношения социальных групп, нравы и обычаи, характерные для азербайджанского города середины прошлого века, он обличал царские «законы», поощряющие произвол власть имущих. Поэт бичевал бюрократизм, господствовавший в суде, беззастенчивое взяточничество чиновников:

*Капли единой не даст тебе царский чиновник,
Если с тебя не получит воды океан.
Должен услышать он золота тонкий голос,
Чтоб показать тебе свой облысевший кочан...*

Большое достижение поэта и в том, что он сумел приблизить поэзию к жизни, к реальности, выведя из фантазий устного народного творчества. Будучи сыном своего

времени, видевшим все, что происходит вокруг, К.Закир сумел донести ее и до своих современников и нам показать правду, причем подойдя к этому вопросу с сатирической точки зрения: Знаменита пословица, зри в корень, Рожденный негодяем, в конце концов и сам становится негодяем (391)

Для достижения своей цели поэт использовал все возможные способы. В первой строке он говорит «зри в корень», а дальше «рожденный собакой, будет сыном собаки», данные строки взяты им из разговорной народной речи. Использование поэтом речи простого, замученного тяготами простого люда сделало его сатиру острее, ярче, приближенной к народу. По сути ругательства были вынужденной мерой, так сказать средством борьбы слабого с сильным. В большинстве своем реальные образы произведений поэта требовали такого обращения для более точного отображения их характеров. Это было в своем роде усиление экспрессивно-эмоционального национального колорита.

Правда, даже если эпиграммы и не отвечали требованиям времени и отражали конкретно какое-то определенное событие, К.Закир, критикуя социальные пороки и болезни общества, использовал именно ее в качестве оружия [1]. Можно считать эпиграмму в качестве первой ступени перехода к сатире. И даже более, он поднял эпиграмму до уровня разоблачения. Тематика произведений многообразна: царские чиновники, духовники, взяточники, бездельники, лентяи, воры, знахари, многоженцы... список этот можно и продолжить, но мы постараемся затронуть наиболее интересные из них. Роль денег в обществе слишком велика, но суть их не важна, — именно эта мысль проносится поэтом в сатирах «Джефергулухан», «Сытый не разумит голодного», не деньги должны быть главным при характеристике человека. Отношение к человеку в зависимости от его кошелька — признак безнравственного общества. Под сатирическим пером поэта оживает образ Кази — духовного лица, который ради собственного блага, удовольствия и развлечения забывает о своей пастве и долге перед верующими: Если золото, утварь, сабли всей Шуши внести в твой дом, Ты не роздал бы ни капли и не растерял, Кази. Села от нужды стонали; ты в довольстве утопал. Про народные печали ты не вспоминал, Кази.

Низость мне твоя известна; ты б меня не обманул, Если б святостью, чудесно, вдруг ты засиял, Кази. От тебя укрыться негде разоряемым тобой; Жаден ты, к какой бы секте ни принадлежал, Кази [2].

Одним из других темных особенностей XIX века было воровство, бандитизм, разбой:

*Грабежи на весь наш край наводит страх,
Грабят всюду — и в долинах, и в горах,
От разбоев слышен стон во всех местах
Затопляет нас беда лавиной с гор [2].*

Самое странное то, что находятся чиновники, защищающие это воровство и даже участвовавшие в его продаже. Воровством занимаются и люди, приближенные к своим хозяевам, воровство доходит до абсурда, воруют даже туфли гостей бека. Это еще один из пороков общества, в котором жил К.Закир. И это еще одна попытка при помощи критики показать безнравственность общества и привлечь внимание к ней. Раскрывая отрицательные стороны общества, сатирик затрагивает такие проблемы, как воровство, продающие айран по цене меда, пятиаршинный хлеб, как десятиаршинный; поваров-торговцев; башмачников-торговцев, для которых главный девиз «все, любая работа, лишь бы деньги платили». Не желая смириться с существующей реальностью, поэт стремиться воспитать в молодежи другие интересы, другие приоритеты. Другим объектом его внимания являются врачи, в его эпиграмме на врачей мы встретим осуждение знахарства, лечение табаком, арбузным соком, кровопусканием. Все перечисленные нами темы в основе своей раскрывают нам пороки общества, окружающего поэта. Какова же цель Касум-бек Закира? Несмотря на то, что воспитательная и нравственная тематики в творчестве поэта не были глубоко затронуты многочисленными исследователями, надо отметить, что именно данное направление нашло свое отражение в его произведениях. Мысли о формировании личности, духовного воспитания подрастающего поколения встречается во многих его произведениях. Жить с народом,

дышать вместе с ним, разделять радость и горе, отражать правду и распространять просветительские идеи было -девизом К.Закира. Поэт призывает людей, особенно молодое поколение быть сильными, мужественными, честными, защищающими народ, быть сострадательными. Поэт призывает любить жизнь, находить в жизни эстетически прекрасное, восхваляет высокие чувства чистой любви к родине, к народу. Трудолюбие, скромность, дружелюбие, взаимоуважение, совесть – главные качества высоко нравственного человека. Все эти особенности приличного человека встречаются во многих дидактико-воспитательных стихах поэта. Он критикует лень, хвастовство, жадность, зависть, хитрость, двуличие, подхалимство, безразличие, пережитки прошлого. И наоборот, восхваляет преданность, уважение к старшим, заботу, любовь. Ценить человеческую личность, помогать несчастным, заботиться о детях и пожилых – вот каков гуманизм К.Закира. Нравственное воспитание оказывает сильное влияние на человека, формирует его общественные взгляды, поэтому поэт призывает молодое поколение быть совестливыми и правдивыми. Особое внимание Закир уделяет чувствам любви, семейным отношениям. Любовь – это высокое нравственное чувство, которое поэт считает основой семейных отношений. Он призывает молодежь к чистой, взаимной любви, являющейся опорой каждой семьи. Тема нравственного воспитания получило дальнейшее развитие в творчестве Закира в наиболее популярном жанре, противопоставляющим тему добра и зла, столь широко распространенную на Ближнем Востоке, только приспособленной им к эпохе. Это, конечно же, басни, отличающиеся сатирическим и критическим подходом к общественным несправедливостям. Как жанр, басня имеет довольно древнюю историю. Если вначале этот жанр носил нравственный и воспитательный характер, то позднее он приобрел еще и критический и моральный смысл. Известно шесть басен поэта: «Верблюд и Осел», «Волк, Шакал и Лев», «Лиса и Лев», «Змея, Верблюд, Черепаха» («О друзьях-предателях»), «Лиса и Волк», «Черепаха, Ворона, Мышь, Газель» («О преданных друзьях»)[5;7]. Нравоучительный характер этих басен служил просветительским целям, помогал в воспитании молодежи. Не имея возможности прямо выражать свои мысли, Закир вынужден был обратиться к такому жанру, чтобы раскрыть все отрицательные стороны своего времени, при этом стараться воспитать в подрастающем поколении положительные черты, что само по себе есть стремление изменить само общество. Так, подхалимство и трусость, проявляемые по отношению к власти имущим и деспотам, неизбежно ведут к несчастью и разорению, а вероломство и зависть – порождают горе и страдания (басни «Лиса и Лев», «Волк, Шакал и Лев», «Змея, Верблюд и Черепаха» и др.).

В басне «Волк, Шакал и Лев» в образе выколотого львом глазами волка показана несправедливость властей, жадность и зависть никогда не приведут к счастью; в басне «Лиса и волк» хитрая лиса, увидев, что найденный им хвост барана в капкане, обманом заставляет волка подойти к ловушке и потом сама съедает его. Прежде, чем что-то делать будьте внимательны, а то можете из-за своей наивности стать такими же жертвами, как и волк. «Верблюд и Осел» – басня, написанная в чисто воспитательных целях. Попав в райскую жизнь, осел из-за своей блажи подвел верблюда и по сути обрек его на рабство, а себя на смерть. Главная мораль- дружба, единство, поэт призывает молодое поколение прислушиваться к словам старших, мудрых:

*Урок здесь умному, тем паче дураку.
Кто не послушает увещеванья мудрых,
Немедля с тем порви, хоть вечер будь, хоть утро,
Умей молчать, не будь чрезмерно языкаст,
Не то настанет час, и будешь сам не рад.
Пустое не мели! Я говорю об этом,
Но было до меня замечено поэтом;
«Чтоб куропатке спеть, она забудет страх,
А то не быть бы ей у кориуна в когтях».*

Тема дружбы и взаимоподдержки проходит и в другой его басне «Черепаха, Ворона, Мышь, Газель», попавшую в западню газель спасает крепкая дружба черепахи, вороны, мыши. Честность, порядочность, добросовестность -высоко нравственные

качества, к которым и призывает К.Закир. В басне «Змея, Верблюд, Черепаха» («О друзьях-предателях») поэт выдвигает мысль о том, что дружба людей с разными интересами не может быть долгой, поэтому все должны искать друзей близких себе по духу [3]. Прошло уже почти два века со смерти поэта, но его нравственно-этические нормы и сейчас не утратили своего значения. Отражая социальные язвы и пороки своего времени, поэт делал точные, правдивые зарисовки быта и нравов людей, видел и воссоздавал противоречия и контрасты. Произведения К.Закира и сейчас являются большим источником воспитания современного молодого поколения.

Список использованных источников

1. Гусейнов С. Касум-бек Закир. – Баку, 2010.
2. Избранные произведения. Касум-бек Закир. – Баку, 2005.
3. Керимова А.Г. Азербайджанские басни. – Гянджа, 2003.
4. Мамедов К. Касум-бек Закир. – Баку, 1984.
5. Маммедов К. Сатира в Азербайджанской поэзии XIX века. – Баку, 1975.
6. Мамед А. Азербайджанская литература. – Москва, 1979.
7. Хикмет З. Басни. – Баку, 1984.

Pashayeva, S., Ismayilzade, L. Problems of morality and education in satires Gasim bey Zakir

Bringing up – the main goal of any activity, especially in man-creations of fiction. At its core, the literary creation is consistent bringing up process of physical and mental development, from birth to the end of life. This article discusses the problems of bringing up and morality in the satirical works of the founder of enlightened realistic satire literature XIX century Azerbaijan Gasim bey Zakir.

Key words: bringing up (nurture), morality, the poet, the satire, the problem.

Стилистичні особливості антропонімів та етнонімів у поезії Мамеда Араза

У поезії азербайджанського поета Мамеда Араза в різних стилістичних цілях використовуються антропоніми імена історичних діячів, образів з класичної літератури і фольклору, всесвітньо відомих особистостей, міфічних образів і в той же час імена сучасних діячів літератури і мистецтва. У поезії М.Араза антропоніми, виконують різні додаткові стилістичні функції, які пов'язані семантичним багатством поезії поета. Етноніми. У поезії М.Араза зустрічаються різні назви народів світу – етноніми, які володіють багатим потенціалом створення образності. У поезії М.Араза зустрічаються етноніми уароп (японець), bolqar (болгарин), ingilis (англієць), uyuŭurlar (уйгури), ərəblər (араби), які виконують певні стилістичні відтінки.

Ключові слова: антропоніми, етноніми, стилістичні особливості, порівняння.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Каримова Д.

Стилистические особенности антропонимов и этнонимов в поэзии Мамеда Араза

В поэзии азербайджанского поэта Мамеда Араза в различных стилистических целях используются антропонимы имена исторических деятелей, образов из классической литературы и фольклора, всемирно известных личностей, мифических образов и в то же время имена современных деятелей литературы и искусства. В поэзии М.Араза антропонимы, выполняют различные дополнительные стилистические функции, которые связаны семантическим богатством поэзии поэта. Этнонимы. В поэзии М.Араза встречаются различные названия народов мира – этнонимы, которые обладают богатым потенциалом создания образности. В поэзии М.Араза встречаются этнонимы уароп (японец), bolqar (болгарин), ingilis (англичанин), uyuŭurlar (уйгуры), ərəblər (арабы), которые выполняют определенные стилистические оттенки.

Ключевые слова: антропонимы, этнонимы, стилистические особенности, сравнение.

В отличие от других лексических единиц, антропонимы, выполняя в поэзии различные стилистические функции, могут иметь и дополнительные значения. Это объясняется семантическим богатством антропонимов и способами их образования. Наиболее ярко это проявляется в сложных именах, т.к. наряду с нарицательными существительными их компонентами могут быть этнонимы, титулы, прозвища. «Оригинальность и отличие антропонимической лексики от апеллятивов обеспечиваются своеобразными моделями образования собственных имен» [2, с.29].

В поэзии выдающегося азербайджанского поэта Мамеда Араза в различных стилистических целях используются имена исторических деятелей, образов из классической литературы и фольклора, всемирно известных личностей, мифических образов и в то

же время имена современных деятелей литературы и искусства. Большинство имён собственных, взятых из художественной литературы, нашли своё поэтическое выражение в произведениях Мамеда Араза – блестящего мастера слова. Мастерство Мамеда Араза заключается и в том, что в его поэзии современность, история и классическое наследие гармонично дополняют друг друга. Это наглядно проявляется в использовании антропонимов. В стихотворении «Самеду Вургуну» Мамед Араз, говоря о мастерстве и таланте великого азербайджанского поэта Самеда Вургуну, вспоминает корифея классической литературы – Низами, Насими, Физули, Рудаки, Вагифа, Закира. В стихотворении «Песня Родины» поэт с гордостью и любовью называет имена выдающихся азербайджанских поэтов, писателей, деятелей культуры и искусства: Низами, Насими, Физули, Сабир, Узеир Гаджибеков, Шовкет Алекперова, Габиль, Тофик Кулиев, Ариф Меликов, Джахангир Джанхангиров.

Мамед Араз так мастерски использует имена великих классиков азербайджанской литературы, что читатели из одного стихотворения получают информацию об азербайджанской истории, литературе, искусстве. Эти имена, употребляясь во множественном числе с аффиксами –lar/–lər (Zərdüşt-lər – Зардушты, Babək-lər – Бабеки, Sabir-lər – Сабиры и т.д.), даются автором в обобщённом виде. Используя такие антропонимические ряды и проводя сравнения, поэт, таким образом, знакомит читателей с культурой, литературой и искусством азербайджанского народа. Поэт использует всё своё мастерство, чтобы увековечить их имена в памяти читателей. «В классической литературе, в том числе в произведениях Низами, все имена собственные наряду с выполнением номинативной функции несут также дополнительную поэтическую нагрузку» [8, с.18].

Всё творчество Мамеда Араза проникнуто искренней любовью и восхищением выдающимися азербайджанскими поэтами, учёными, композиторами. Взяв в качестве эпиграфа к своему стихотворению «Я тоже стал человеком» строки Сабира: «Рабочий, ты считаешь себя человеком? Легко ли мужчине, не имеющему денег, считать себя человеком?», Мамед Араз даёт в этом объёмном стихотворении оценку творчеству великого сатирика и сравнивает его с азербайджанскими классиками и всемирно известными личностями – Магелланом, Коперником, Ньютоном и др. [6, с.395]. Мамед Араз ставит имя великого азербайджанского композитора Узеира Гаджибекова в один ряд с Бетховеном [6, с.422].

В другом стихотворении поэта антропоним Ньютон используется в целях уподобления: Sevgilər dostluqlar cazibəsinin; Bəlkə də birinci Nyutonuyuq – букв. «Мы, может быть, первые Ньютоны силы притяжения любви и дружбы» [6, с.230]. Мамед Араз в своей поэзии часто в целях сравнения упоминает имена таких величайших мастеров художественного слова, как Пушкин, Лермонтов, Некрасов, Шевченко, Маяковский, а также героя пьесы Хосе Марти «Абдала». Говоря о Хосе Марти, поэт называет его «Kubanın Sabirigü», т.е. «Сабир Кубы» [6, с.396]. «В таких случаях поэт вспоминает выдающихся прогрессивных представителей мировой литературы, культуры, классиков азербайджанской литературы и знакомит их с читателями» [1, с.17]. Мамед Араз с гордостью использует в своих стихах имена известных азербайджанских композиторов Узеира Гаджибекова, Джахангира Джахангирова, Тофика Кулиева, Кара Караева, Арифа Меликова, знаменитого певца Бюльбюля, талантливого каманчиста Габилы. Лиричный, глубоко чувствующий поэт с трепетом пишет о выдающихся азербайджанских певцах и певицах Сеиде Шушинском, Шовкет Алекперовой, Саре Гадымовой, Анадолу Ганиеве, о талантливом художнике Саттаре Бахлулзаде, чьи полотна украшают известные музеи и галереи не только в Азербайджане, но и за его пределами, и о других деятелях культуры. В его поэзии звучат названия азербайджанских классических мугамов: Гатар, Сейгях, Хейрат, Чахаргях. Поэт посвящает свои произведения не только классикам, но и современным мастерам слова: Расулу Рзе («Rəsul gəlmədi» – «Расул не пришел»), Джафару Джаббарлы («Səfər yolu» – «Путь Джафара»), Самеду Вургуну («Səməd Vurğunla söhbət» – «Беседа с Самедом Вургуну»), поэту из Южного Азербайджана Шахрияру («Şəhriyar gəlmədi» – «Шахрияр не пришёл»), турецкому поэту Назиму Хикмету («Nazimə Türkiyə sövqatı» – «Турецкое послание Назиму»), Мамеду Аслану («Sara xanım» – «Сара ханум») и др. Имена выдающихся азербайджанских поэтов Микаила Мушвиба, Бахтияра Вагабзаде, Мусы Ягуба часто используются в разных поэтических целях. Некоторые азербайджанские имена, например: Фатма, Гюльгяз,

Сона, Гюльсенем, Али, Вели, Фарадж и др. постоянно употребляются в живом разговорном языке, в устном народном творчестве, в художественной литературе. Эти имена, отражающие дух, характер азербайджанского народа, широко используются в поэзии Мамеда Араза в различных стилистических целях. «Тесная связь имён человека с традициями общества, в котором он живет, привела к тому, что в каждом национальном коллективе свои обычаи, традиции выбора и употребления имён, свои специфические ориентации и свой круг излюбленных имён» [4, с.38]. Мамед Араз уместно и мастерски использует такие имена в своей поэзии: Фатъма (Fatma xalanın birgə inəyi vardı, onu da sel aparıdı – «У тётушки Фатъмы была всего лишь одна корова, да и ту унёс поток») [5, т.I, с.148]; Сона (О çiyüni sənəkli Sonanın həsrət gözlərini kim oxuyacaq? – «Кто прочтёт тоскливые глаза Соны с кувшином на плече?») [6, с.463]; Зохра (Nənəm Zöhrə ilə birgə yemişəm; Onun nəminin in qaymağını da – «Я часто ел вместе с бабушкой Зохой её сливки») [6, с.342]; Гюльсенем (Gəlib gözlərimdən keçdi; Gülsənəm qarının ömür yolları – «Перед моими глазами прошла вся жизнь старухи Гюльсенем») [6, с.343]; Гюльгяз (Tənhəliq qəlbini sıxdığı zaman; Qonşusu Gülgəzi çağırırdı o – «Когда его мучило одиночество, он звал свою соседку Гюльгяз») [6, с.352]; Фарадж, Гадим (Dünən Fəhəs oğlu Qədim danışır – «Вчера говорил Гадим Фарадж оглы») [6, с.353]; Али, Вели (Bu yurdda Əli yatağan; Bu yurdda Vəli yatağan – «В этом доме соня – Али, а в этом доме соня – Вели») [5, т.II, с.163]; Аббас (Boyu balasa; Ağzi ləyən; Güləyən Abbas – «Коротышка, хочотун Аббас со ртом как корыто») [6, с.453]. У поэта есть также стихотворение, которое называется «Джамал киши». Особо следует отметить имена образов из художественной литературы, встречающиеся в поэзии Мамеда Араза. Использование таких имён в целях создания образности, поэтичности, экспрессивности стало своего рода традицией, ведущей своё начало с классического литературного языка. Эти имена часто встречаются в гошма Вагифа, Видади. «Имена собственные, содержащие описание и описательную информацию, отличаются от других слов своими стилистическими особенностями, степенью метафоризации в художественной литературе» [2, с.14]. Многие из этих имён перечисляются в одном стихотворении и служат определённым поэтическим целям. «В языке Насими неоднократно употребляются антропонимы Меджнун, Хосров, Фархад, Ширин, Лейли, создаются средства художественного описания и выражения классической литературы, эти имена стали родными и близкими народу. Образы, носящие их, стали любимыми героями» [3, с.9]. Следует отметить, что такие антропонимы можно встретить в фольклоре, а также в современной поэзии. Мамед Араз использует эти имена в самых различных поэтических целях, например: Yox, Şirin şərtlərim; Yox buna şübhəm! Yox Fərhad küllüğü hökmündə rütbəm; İndi dəb deyildir Məcnun göz yaş; Leyli tələbinə nə tədbir taparq? Bərcundan çıxarıq Nofəl qardaşım [6, с.207]. Yenə bu minvalla yollar çəkərək; Mənim bu Fərhadlı küllüglü peşəm [5, т.I, с.140]. Təbiəti təzədən qur indi də gəl!.. Narayladı Fərhadları harayladı; Narayladı əcdadları harayladı [6, с.460]. В этих строках поэт использует имена героев произведений Низами «Хосров и Ширин» (Ширин, Фархад) и «Лейли и Меджнун» (Меджнун, Лейли, Нофаль).

В стихотворении «Сердце человека», посвящённом памяти талантливого азербайджанского актёра Алескера Алекперова, непревзойдённого исполнителя роли Отелло на азербайджанской сцене, поэт даёт оценку его мастерству: Bəlkə də birgə gün Otello olmaq. Onuncün əlli il yaşamaq idi... [5, т.I, с.31]. Поэт обращается также к знаменитому образу Дон Жуана: Hardansa axıb gələn bir çağırışdır; Don Juan eşiqinə bənəzər sevdadır, yarışdır [6, с.331]. Поэт упоминает имя Севиль – главной героини одноимённой пьесы Джафара Джаббарлы: Onlar Sevil harayını eşitmədi; «Ərin gəldi, sevin, sevin!» harayını eşitmədi [5, т.I, с.112]. Как видно из приведённых примеров, поэт использует антропонимы не в номинативном значении, а в своеобразной метафоричной форме в качестве поэтических выражений (Məcnun səhralar «пустыни Меджнун», Leyli bulaqlar «родники Лейли», Leyli pöhrə «побег (на дереве) Лейли», Fərhad küllüğü «кирка Фархада» и др.). Имена героев азербайджанских дастанов и сказок также используются в оригинальной форме в различных стилистических целях: Кёроглы, сражение Кёроглы, Джававширы, Нигяр, Хаджар, Наби, Керем и др.: Dünən mənə nəçə-nəçə xəzinənin Açarını bağışladı; Koroğlular, Cavanşirlər vügarını bağışladı [6, с.237]; Qopdu qayalardan Koroğlu cəngi, Nərlər kükrəyib daşdan töküldü [5, т.I, с.80]; Koroğlu misrinin Nigar dəstəyi, Nəbi Aynalının Həcər səngəri

[5, т.I, с.218]; Zəngüləsi Həcərlərdən töhvələrdi [6, с.88]; Qar odası Kərəmindir, Bulaq başı Ələsgərin [5, т.II, с.25]; Xan Kərəməm, son mənzilim qar altı... [5, т.II, с.32]. Мамед Араз, используя в различных стилистико-поэтических целях имена самых известных поэтов, писателей, философов, знакомит читателей с их жизнью, деятельностью. Например, в следующих строках из его стихотворений упоминаются древнегреческий поэт Гомер, итальянский поэт Данте, великий русский поэт Пушкин: Zirvələr əlçətməz, zirvələr yaxın, Homerlər, Dantələr, Puşkinlər kimi [6, с.422]. В стихотворении «Özgə məşinində» – «В чужой машине» поэт вспоминает итальянского учёного, одного из основателей точного естествознания Галилея и великого французского писателя Бальзака.

В стихотворении «Eufel qülləsində» – «На Эйфелевой башне» поэт использует в составе словосочетаний в метафорическом значении имена Виктора Гюго и Дидро: Viktor Hügo qitəsi, Didronun qoltuğu. Судьба чилийского поэта, общественного деятеля Пабло Неруды сравнивается с судьбой величайшего азербайджанского поэта-философа Насими: Nəsiminin qurubunu görsəydin yəgin, Sən birinci namizəddin ikinci yerə, Yenə şair güllələyir görünməz əllər, Yenə səsi səs göyərdir Nerudalardan [5, т.I, с.49]. В поэме Мамеда Араза упоминаются имена великих композиторов: Моцарта, Бетховена, Шопена.

В поэме, посвященной выдающемуся азербайджанскому поэту Бахтияру Вагазаде, используются антропонимы Шеки ханы, Баки ханы, Ибрагим хан, Фатали хан, Келбелли хан, Хан Эйваз, Гизироглу Мустафа бек.

Мамед Араз широко использует в различных стилистических целях словосочетания, компонентами которых являются ономастические единицы: Qaliley andi «клятва Галилея», Balzak işığı «свет Бальзака», Viktor Hügo qitəsi «материк Виктора Гюго», Nəsiminin imdadı «помощь Насими», Nəsiminin harayı «крик Насими», Nəsiminin inadı «упорство Насими», Füzulinin nəfəsi «дыхание Физули», Leyli məhəbbəti «любовь Лейли», Məcnun arzusu «мечта Меджнуна», Səfər yolu «путь Джафара», Bəxtiyar harayı «крик Бахтияра», Şəhriyar harayı «крик Шахрияра». Это, несомненно, обогащает и обновляет не только образный язык поэта, но и систему тропов азербайджанского языка.

Вышеприведённые примеры наглядно свидетельствуют о том, что в художественной литературе антропонимы выполняют в основном поэтические и стилистические функции.

Этнонимы. В поэзии М.Араза довольно часто встречаются также названия народов мира. Эти этнонимы образуются различными способами: лексическими (уароп «японец», bolgar «болгарин», ingilis «англичанин» и т.д.); путём присоединения аффикса –li4 к топонимам (təbrizli «тебризец», iranli «иранец», gəncəli «гянджинец» и т.д.); путём присоединения аффикса –lar/–lər к этнонимам (uyğurlar «уйгуры», parisililər «парижане», azərbaycanlılar «азербайджанцы», ərəblər «арабы» и т.д.). Определённая же часть этнонимов образуется синтаксическим способом.

Этнонимы, так же, как и антропонимы даются в одном ряду, подряд. Поэт, не проводя разницы между народами, как бы объединяет их в одной строке, например: Dolaşırım qəbristanı, ukraynalı, rus, azərbaycanlı, gürcü, özbək... min illərlə belə yaxın, belə uzaq, qonşuluqda ömr edəcək – «Я хожу по кладбищу. Украинiec, русский, азербайджанец, грузин, узбек... навсегда они будут так рядом и так далеко...» [5, т.II, с.205]; Mən təbrizli, naçıvanlı, mən gəncəliyəm, Çox görmüşəm hasar üstə ölənleri də – «Я – тебризец, я – нахчыванец, я – гянджинец. Много видел я умерших на ограде...» [5, т.I, с.167]; Ərəb, monqol atları – «Арабские, монгольские кони» [6, с.71]; Macarı, monqolu demirəm hələ, Dehlidən, Hicazdan, Nildən gələn var – «Я пока не говорю о венграх, монголах, есть приехавшие из Дели, Хиджаза, с Нила» [6, с.124]; Allahın çayından da su götürsək əgər biz, Gərəkdir rüsxət verə amerikalı, ingilis – «Даже если мы зачерпнём воду из реки, американец, англичанин должны дать на это разрешение» [6, с.377].

Как видно из последних примеров, «этнонимы обладают мощным потенциалом создания образности в художественном стиле. Все характерные особенности племени, народа, рода, метафоризируясь, сохраняются в разговорном языке» [1, с.18].

Мамед Араз использует фонетический вариант этнонима «индейцы» – hindu. Не случайно рядом с этим этнонимом упоминается имя Колумба: Düşələr əl-ayağıma hindular Kolumba yalvaran kimi – «Они кинутся мне в ноги и будут меня умолять, как индейцы Колумба» [5, т.I, с.137].

Поэт, прекрасно знающий историю разных народов, обладающий широкой эрудицией, упоминает в своих стихах также коряков, ненцев: *Seir səsim yarıtmamış, hələ nəğmət oyatmamış koryakları Amur kimi* – «Моя песня пока не разбудила коряков как Амур»; *Nen qızını görməmişəm, Saxalında, Kamçatkada olmamışam* – «Я не видел ненку, не был на Сахалине и Камчатке» [6, с. 127]. Как видно, небольшая строфа состоит из ономастических единиц.

Весьма примечательно, что поэт употребляет также этнонимы *assuriyalər* «ассирийцы», *aysorlar* «айсоры». В стихотворении используется как топоним Ассирия, так и этноним: *Keçmişimi oyadıram bu sualla, Asuriya! Özü yoxdur, adı mənəm, İndi sönmüş ocağı üfürürəm... Bu müciridir, qulağından qoymur yerə, Aysorların tarixidir bu sandıqca...* [5, т. I, с. 191].

Мамед Араз использует этнонимы и в названиях своих стихов: «*Oxu, moldovan qızı*» – «Пой, молдаванка», «*Oxu, tatar qızı*» – «Пой, татарка», «*Azəri nəğməsi*» – «Азербайджанская песня», «*Çeçen faciəsi*» – «Чеченская трагедия», «*Bir almanla tanış oldum...*» – «Я познакомился с одним немцем...» и др.

Список использованных источников

1. Проблемы азербайджанской ономастики. Баку, 1988 (на азерб. яз.).
2. Бегматов Э. Оригинальные модели образования узбекской антропонимии // Проблемы азербайджанской ономастики. II. Баку, 1988.
3. Зейналова А.А. Ономастические единицы в языке произведений Насими: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Нахчыван, 2005 (на азерб. яз.).
4. Линко Т.В. К вопросу исследования личных имён азербайджанцев Казахстана // Материалы конференции о проблемах азербайджанской ономастики. Баку, 1986.
5. Мамед Араз. Избранные произведения в 2-х томах. Баку, 2004 (на азерб. яз.).
6. Мамед Араз. Избранные произведения. Баку, 1986 (на азерб. яз.).
7. Ономастика // Научно-ономастический журнал. I. Баку, 2007 (на азерб. яз.).
8. Пашаев А.М. Мир поэтических имён // Поэтическая антропонимика. Баку, 2010.

Karimova, D. Stylistic Peculiarities of Anthroponymies and Ethnonyms in Mammed Araz's Poetry

In the poetry of Mammed Araz, the Azerbaijani poet, the anthroponymies the names of the historic figures, images of the classic literature and folklore, worldwide famous personalities, mythic images and at the same time the names of the modern literary and art workers for stylistic purposes. In Mammed Araz's poetry the anthroponymies perform various additional stylistic functions which is connected with the semantic richness of the poet's poetry. In Mammed Araz's poetry the names of the different nations-ethnonyms which possess the rich potential for creating figurativeness are met. In the poetry of Mammed Araz the ethnonyms yapon (a Japan), bolqar (a Bulgarian), ingilis (an Englishman), uyğurlar (Uigur), ərəblər (an Arabian) which perform the definite stylistic shades.

Key words: *anthroponyms, ethnonyms, stylistic peculiarities, comparison.*

Дидактичні мотиви і система персонажів у творі Абдуррахмана Джамі «Нафахат-уль-Унс»

Висвітлюються особливості жанру і системи персонажів твору Абдуррахмана Джамі «Нафахат-уль-Унс». Порівняння твору Джамі з іншими агіографічними творами дає можливість висловити свою думку про його особливості жанру. У той же самий час, система персонажів твору була широко описана.

Ключові слова: *особливості жанру, система персонажів, агіографічний твір, суфізм.*

(стаття друкується мовою оригіналу)

Савадійан М.

Дидактические мотивы и система персонажей в произведении Абдуррахмана Джамии «Нафахат-уль-Унс»

Освещаются особенности жанра и системы персонажей произведения Абдуррахмана Джамии «Нафахат-уль-Унс». Сравнение произведения Джамии с другими агиографическими произведениями даёт возможность высказать свое мнение о его особенностях жанра. В то же самое время, система персонажей произведения была широко описана.

Ключевые слова: *особенности жанра, система персонажей, агиографическое произведение, суфизм.*

Наряду с тем, что «Нафахат-уль-Унс» Абдуррахмана Джамии является образцом суфийской литературы, оно также является и произведением дидактического характера, содержащим в себе глубокие скрытые смыслы. Как известно, Абдуррахман Джамии создал под воздействием произведения Саади Ширази «Гюлистан» своё, исполненное глубоким дидактическим содержанием произведение «Бахаристан». Произведение «Гюлистан» Саади состоит преимущественно из притч дидактико-назидательного характера. То есть, мы хотим сказать, что написание произведения дидактического смысла и содержания не составляло особого труда для Джамии. Он имел опыт в этой области ещё до создания этого произведения. Также, следует отметить, что в произведении «Бахаристан» Абдуррахмана Джамии преобладают мудрые притчи о различных суфиях. В нём содержатся поучительные притчи, повествуемые со слов таких суфиев, как Зуннун Мисри, Мансур Халладж, Шибли, Сери Сагати и других. К примеру, в первой элегии мы читаем от имени Зуннуна Мисри:

خیش آن ی تفریب ی دل اسم ته بپرغم خی اشم زایکی شپ – درس سبق – یرصم نونل اوذ
نایا مک تسین یور ار نایا یزومایب نیرخا و نیلوا ملع مک ای ادم رگا ؟ ای ادم هچ رب: تفریب
دوب رضاح اجن اوخ وایتفرگرب ماگ لوا مک اجن ای ییوج او وا مک ای ادم رگا و. دناد قللاخ مده

«Для того чтобы выяснить один вопрос Зуннун Мисри (р.) пришёл к одному из шейхов Магриба. Тот шейх сказал ему: Для чего ты пришёл? Если ты пришёл, чтобы узнать о первом и конечном знании, то о нём знает лишь Творец. Если же, ты пришёл чтобы искать Его самого, то Он сам находится там же, где ты сделаешь первый же шаг» («Бахаристан»). Посредством этой маленькой новеллеты, автор хотел показать, что наука – это целый океан, о начале и конце которого знает лишь Аллах. Если человек приобщится к Истине, то он может получить сведения об этих знаниях. С

другой стороны, автор весьма простыми предложениями описал мысль о вездесущем присутствии Аллаха:

هچن آ: تيفگ ؟تسی چ فوصت مک دندیسرپ – مرس – سذق – ار ریخل وبا دیخس وبا خیش
ی.هچن (نآ زا) دیأ وت رب هچنآ و یهدب یراد فک رد هچنآ و یمنب یراد رس رد

«У шейха Абу Сейида Абульхайра (p) спросили, что такое тасавуф? Он ответил: Опусто, что у тебя в голове вниз на землю, отдай то, что у тебя в руках, и не беги от того, что к тебе идет» («Бахаристан»). Как можно увидеть, Джами, языком Абу Сейида дал очень краткую, но ёмкую формулировку сути тасавуфа. То есть, тасавуф – является отрешением от всякой вещи. Важной особенностью, отличающей новеллеты произведения «Бахаристан» от притч «Нафахат-уль-Унс» является широкое использование в первом жанра рубаи. Так, после каждой мудрой притчи, мы встречаем и отрывок стихотворного текста. Правда, в произведении «Нафахат-уль-Унс» также встречаются стихотворения на персидском, а ещё чаще, на арабском языке. Однако стихотворения в произведении «Бахаристан» выделяются своим превосходством с поэтической точки зрения.

دنتفر یو مراضن هب ی عجم .دندرب ناتسرامی هب ،داتفا یروش – مرس سذق – ار یلبش
لمج .درک لمح نااشی رب و نشادرب یگنس .وت ناتسود :دنتفگ ؟دبنامک امش مک دیسرپ
ناش یافج گنس زا و دنزیرگن ناتسود زا ناتسود مک نایعدم ی دیأ زاب :تيفگ .دنتخیرگب
عطق .دندیهرپن

ینمشد دنچ ره مک رادتسود تسنا
رت رادتسود دوش شیب تسود ز دنیب
وزا دروخ رگمتس گنس رازه رس رب
رتراوتسنا ز اشقشع یناب ددرگ

«У Шибли (p) возникло некоторое нервное расстройство и его отвезли в лечебницу. Несколько человек отправились его навестить. Он спросил у них, кто вы? Они ответили: Твои друзья. Тут он взял камень и швырнул в них. Все разбежались. Он сказал тогда: Вернитесь, о те, которые претендуют на звание друзей, от друзей не бегут, и от камня мук и страданий тоже.

Песнь:

«Друг – это тот, кто в ответ на вражду,
Лишь усилит дружбу.

Тысяча камней страданий, упавших на его голову
Лишь укрепят стену его любви». («Бахаристан»)

В этой маленькой новелlette спрятан поистине глубокий смысл. С другой стороны, стихотворный вариант ещё больше усиливает и дополняет силу воздействия этого смысла на читателя. Мысль Джами и многих других суфиев такова, что страдания, причинённые истинными друзьями, лишь укрепят живущую в тебе любовь. Но так как, произведение Абдуррахмана Джами «Бахаристан» не является темой нашего исследования, то мы отметили всё вышеприведённое лишь для того, чтобы указать на схожесть этих двух произведений, как по содержанию, так и в художественном аспекте. В произведении «Нафахат-уль-нафе» также содержится много подобных мудрых притч. Здесь, уместно привести некоторые из них:

وبا .تسیرگن یم بآ رد یهآچ رس رب دوب هیداب رد داح رفعج وبا :تيفگ مالسالا خیش
بآ ات تسنا زور مذنانش :تيفگ ؟ینک یم هچ اجنای رفعج وبا ای :تيفگ و دیسر اجنآ هب بارت
جورب نآ رب دنک مبلع مادک ات ملج و نیقی نایم ما متسشن مدیسر بآ مب نونکا ما متفاین
مک تيفگ مالسالا خیش .تغرب و میطع دوب ینانش نیآ زا ارت رفعج ابا ای :تيفگ بارت وبا
مک دوب نآ ملج و درک مناوت یم ربص و تسین جایتحا بآ مب ما متسشن نونکا مک دوب نآ نیقی
تيفرگ دیابب بآ مشاب کیرش دوخ نوخ رد مک دوبن اور و دیتسرپ دیاب یم مناحبس ار یادخ
مباین بآ مک دیاش

«Шейх-уль-Ислам сказал: «Абу Джафар Хаддад однажды стоял у самого глубокого колодца и смотрел внутрь него, глядя на воду. Потом сказал: На протяжении 16 дней я искал воду, наконец, нашёл её, но остановлен тем, чтобы выбрать между тем, что перевесит – то есть достоверным знанием, и наукой. Абу Тураб сказал ему: О, Абу Джафар! Оживлённость твоего духа гораздо важнее этого, и она ушла. Шейх-уль-Ислам ответил: Наверное, поэтому я сейчас и сижу здесь, необходимость в воде уже отпала, я могу терпеть. Наука в том, что нужно поклоняться Аллаху, не позволять себе допускать то,

что я могу полагаться лишь на кровь, текшую в моих жилах. Необходимо взять воды, ведь может так случиться, что я не найду её» (169–170).

Смысл, заключённый в настоящей притче ещё глубже. В целом, рассуждения на тему достоверного и научного знания всегда были в центре внимания суфиев. Сущность достоверного знания состояла в том, чтобы достоверно, что-либо знать, а научного – заключалась в том, чтобы приблизиться к науке об этом знании. Джами попытался в данной притче, посредством слов Ходжа Абдулла Ансари определить границы между достоверным и научным знанием. Абу Джафар на протяжении 16 дней испытывая жажду, пытался выбрать какое-либо одно, между достоверным и научным знанием. Но, одно дело – знать, что где-то, на таком-то участке пустыни расположен колодец с водой. Это – научное знание. Но, лишь достигнув этого колодца, наступает достоверное знание о нём. Поэтому, Абу Джафар обрёл достоверное знание, лишь найдя эту воду. Однако наряду с этим он способен проявлять и терпение. Наука, в свою очередь, требует поклонения Аллаху. В этом своём послы автор пытается донести до сознания читателя, что тело дано нам как залог. Мы должны правильно и соответствующим образом пользоваться этим вкладом. Некоторые суфии ошибочно полагают, что для достижения истины, необходимо подвергать своё тело лишениям. Однако как мы видим, Джами категорически не согласен с этим тезисом. Отказ от приёма воды человека 16 дней проводившего в жажде, в её отсутствии, может свидетельствовать лишь о безумии этого человека. Кровь в теле человека предназначена выполнять собственные функции и рассматривать её как жидкость, заменяющую воду, неверно. Это означало бы, вероломный удар по физическому телу, данному человеку во временное пользование. Зп.چنرب ریش باحصا یارب مک دوب مدرک گیدی ریش یردق خبطم مداح یزور مک دن یوگ
و درک یم کناب و تشک یم گیدی درک .دی ارنا مبرگ نا و داتفا گیدی رد رنگ دود زا هایس یرام
هب مداح نوچ ،تخادنآ یم رود و درک یم رچز اریو دوب لفاع ینعم نا زا نوچ مداح .دومن یم بارطضا
یرام دنتخیرب ار چنرب ریش نوچ .درمب و تخادنآ گیدی رد ار دوخ مبرگ تشک یم بنتم عون چیه
و دینک ربیو رد اریو درک نااش یورد یادف ار دوخ مبرگ نا مک دومرف خیش .دش رماظ اجنآ زا هایس
دندنک یم نا ترازی مدرم و تسنا رماظ یو ربیو الاح مک دن یوگ یم .دینک یترایز

«Рассказывают, что слуга на кухне налил немного молока в казан, с тем, чтобы приготовить плов на молоке для сподвижников. Но к казану незаметно подползла чёрная ядовитая змея и залезла в него. Всё это увидела кошка. Она (кошка) мяукала, усердно крутилась вокруг казана, выказывая страдание. Но слуга не понимая причины, отогнал и отшвыривал её. Повар так и не догадался и тогда, кошка бросилась в котёл и погибла. И только, когда в сварившийся рис стали добавлять молоко проступила чёрная змея. Шейх объявил о том, что кошка пожертвовала собой во имя жизни дервишей, и, чтобы её похоронили и навешали её могилу. Говорят, что эта могила существует и поныне, и люди навешают её» (148–149). Эта притча также поучительна по смыслу, и по содержанию. Людей, следующих по пути истины, Аллах охраняет всеми способами. Если нужно, то он даёт им в служение и животных, стоящих на страже их жизни. Кошка пожертвовала своей жизнью, чтобы спасти от яда чёрной змеи жизни дервишей. Таким образом, были спасены жизни нескольких суфиев.

یو رد و دسانشب ار دوخ یادخ مک یدل :تيفگ ؟تس رتبییج ز چی مادک مک دندیسرپ یو زا
دوش یصاع

«Его спросили, что из вещей является наиболее удивительным? Он ответил: Сердце, познавшее своего Аллаха, и восставшее против Него» (182).

دی ار خیش نوچ .دوب یو تسود زازب رسپ .تشکگ یرازب ناکد مبر رماظن رب رکب وبا یزور
تغرب رسپ رشنا رب و دش مشخ رد دین ار رسپ دمآ زازب .تغرب یو یرپ رب و تسنا رب ناکد زا
وبا خیش .درم ناکد مبر زاب اریو رکب وبا خیش سب زا و دیچیپی بیتخل و تفایرد اریو
دوخ اب تشاد یکزی نک و تغرب زازب یراس رد مبر زور رگی دوب هچنرب بش مهبس نا زا رکب
رگا .مراذ کزینک نیآ یندل لام زا و مدوب هچنرب بش مهبشود :تيفگ و دیبلطنوریو یریو دریب
:تيفگ و داتفا یو یاب رد درم نا ،مدرک دازا یریذبن رگا و مداد وت مبر هچنر نا ترافکب یریذنب
دندنز یم ارم اما یی مدرک مرج مک تسنا تسنا :تيفگ ؟یهاوخ یم رذع وت ما مدرک مرج نم خیش یم

«Однажды Абу Бакр ибн Тахир проходил мимо лавки одного торговца. Сын торговца был его другом. Заметив его, сын торговца вышел из лавки и пошёл вслед за ним. Торговец придя, не застал сына на месте и разгневался. Он пошёл за сыном, найдя его, немного отругал и, увидя от шейха Абу Бакра, вернул в лавку. В связи с этим инцидентом, шейх Абу Бакр провёл в беспокойстве всю ночь, а в один из дней пришёл домой

к тому торговцю. У него была одна служанка, и он взял её с собой. Вызвав торговца на улицу, он сказал: Вчера, я не мог уснуть всю ночь от беспокойства, из всех мирских богатств у меня есть лишь эта служанка. Если примешь её в знак искупления моей вины, то я отдам её тебе. Если не примешь, то она свободна. Тут торговец пал на колени перед ним и сказал: О, шейх! Я провинился, а ты просишь прощения!? Тот ответил: Правда, что провинился ты, но наказывают меня» (185). Дидактические мотивы в суфийских произведениях сформированы, в основном, на предписаниях и нормах ислама. Согласно исламской религии, человек должен посвятить свою жизнь либо поклонению, либо науке, и прочим богоугодным деяниям. Каждое из этих видов деятельности должно осуществляться в сбалансированном соотношении. То есть, крайность в чём-либо, не приветствуется исламом. Поэтому, любовь владельца лавки к какому-либо суфийскому шейху, не должна отрывать первого от мирских дел. Отвлёкшись, пусть и ненадолго, сына торговца от дел, Абу Бакр промучился угрызениями совести всю ночь. Поэтому, в качестве компенсации, он готов был отдать свою единственную прислугу владельцу торговой лавки. Этим до читателя автором доносится мысль о том, что шейхи не имеют права, вторгаясь в частные жизни обычных людей, каким либо образом нарушать их спокойствие. Иначе, они должны будут за это заплатить.

سفن مكنأ یارب زا سفن زا تسا ندما نوریب تمنع نیرتگرزب مگ متفگ یو مه و
یلاعت دلاو و وت نایم تس اباج نیرتگرزب

«Он также сказал, что, так как, наши желания (нафс) являются нашей самой большой завесой, отделяющей нас от Аллаха, то самым большим благом является освобождение от наших желаний (нафс)» (190). Проблема, с которой суфии постоянно ведут борьбу, эта проблема наших страстей и желаний (нафс). Так как, желания являются причиной несчастий людей. Поэтому устранение этой преграды между Аллахом и человеком считается самым великим благом.

دندوب دز مگ ییامتشخ نایم رد. مدوب لوغشم یرج الم عبتقو: تسامتفگ مگ دندروا یو زا
شتا مگ بشم مگ داب وت رب مالس: متفگ از رگی دتشخ رم یتشخ مگ مدینش هاگان. متفغریم
و متشاذگب لاح نادب از مه و دندرا دشتا مگ از امتشخ مکن ازادرک عنم از نارودزم مایم رد
جتخ م تشخ رگی نازا دعب

«Повествуется, что он сказал: Однажды я занимался кирпичными делами. Я проходил между подготовленной кирпичной кладкой. Вдруг услышал как один кирпич, сказал другому: Твоё благословение, так как, сегодня ночью я буду свергнут в огонь. После этого я приказал подёнщикам, чтобы они не обжигали кирпичи в огне, оставив их как есть, и впредь я больше не обжигал кирпичи» (47). Суфиям Аллах порою дарует такие свойства, что они могут слышать голоса животных и предметов. Примером, может служить вышеприведённая притча. Переговоры кирпичей между собой, предотвратили их обжигание в огне. Это свидетельствует о том, что человек не должен причинять страдания даже неодушевлённым предметам.

دندک دای نأ مگ ارب مگ یهاوخن و ینک حل اص لم ع مگ یتقو متفگ. دندی سرب صالخا از اریو
تسا صالخا نأ یبلطن یلاعت و مناحبس قح ریغ زا ارنأ باوث و دندراد گرزب ارب نأ یارب زا و

«У него спросили о чистосердечии. Он ответил: совершая хорошие поступки, не желать прославиться ими, или, быть на устах у всех, благодаря им, а просить за них спасения лишь у Аллаха, вот что есть чистосердечие» (62). Как мы уже отметили, в суфийских произведениях религиозные и дидактические мотивы порою, настолько переплетены, что определить их границы невозможно. Человек должен совершать поступки с чистыми намерениями. Признаком чистого намерения является то, что благой поступок совершается лишь во имя Аллаха, и за него не ждут благодарности от сотворённого мира. Подытоживая всё вышесказанное, мы приходим к выводу, что в дидактических произведениях Абдурахмана Джами, его перо является столь же действенным орудием, как и в тематике его остальных произведений. Это наглядно можно увидеть по его произведениям «Бахаристан» и «Нахафат-уль-Унс». Все эти новеллеты ещё раз доказывают, что написанное от имени суфийских шейхов было направлено на учёбу и воспитание людей, на их совершенствование. В целом, оттого, что суфии сами пребывали на пути истины, каждое слово, сходящее с их языка, каждый их поступок мог служить примером для других людей, что и нашло своё яркое отражение в произведениях Абдурахмана Джами.

Абдурахман Джами разделил суфиев в своём произведении на женщин-суфиев, и суфиев-мужчин. Конечно, если не принимать во внимание некоторые исключения, то мы можем увидеть хронологическую последовательность в выстраивании сюжета в произведении Джами. Если смотреть на произведение в комплексном аспекте, то изначально в нём можно увидеть информацию о суфиях, живших до времён Джами. Для подтверждения этой нашей мысли достаточно привести информацию из произведения о первом из суфиев. Первым из суфиев в произведении упоминается Абу Хашим Суфи, последним же, Ширази. О первом суфии Абу Хашиме мы читаем: «Куныя его – очень прославлена, он был шейхом в Шаме (Сирии) и в действительности он – Куфи, был современником Суфьяна Сури (р.), а Суфьян Сури скончался в 601 году в Басре. Суфьян Сури говорит: если бы не существовало Абу Хашима, то тонкости лицемерия не были бы нам известны. Также он говорит: До тех пор, пока я не увидел Абу Хашима Суфи, я не знал, что такое суфий. И до него были старейшины преумножающие аскетизм, ответственность, надежду и любовь. Однако первым суфием был он, и до него никого так не называли. Также, первый ханегах для суфиев был построен в Рамле, в Сирии».

Информация об этих шейхах, представлена больше в виде короткой справки о каком-либо человеке. Но в то же время, чтобы подчеркнуть его принадлежность к тасаввуфу, в тексте преобладают небольшие притчи, истории, либо повествования от лица их самих, или, рассказанное о них кем-либо ещё. Предоставление Джами информации о самых различных людях в тексте произведения, помимо подчёркивания его и их принадлежности к тасаввуфу, также имело целью выделить дидактическую и нравственную тематику, присущую произведениям такого типа.

Система персонажей произведения была также очень интересно продумана и выстроена. Если произведение носит эпический характер, то и его персонажи должны соответствовать духу произведения, и состоять из пехлеванов, героев, отважных храбрецов и воинов. Если же, в произведении присутствуют любовно-романтические, лирические настроения, то в этом произведении перед читателем предстают образы романтических героев, влюблённых и любовников. В произведении Абдурахмана Джами «Нафахат-уль-Унс», и в произведениях авторов, живших до него, также имела особая система персонажей. Однако персонажи, входящие в эту систему обладают несколькими иными особенностями и названиями. Основной чертой, отличающей эти персонажи, от персонажей других произведений является то, что они не обобщённые, а особые, частные персонажи. Конечно, в любом художественном произведении персонажи бывают частными, но персонажей этого произведения отличает то, что в жизни они являлись особыми, возвеличенными людьми, известными в особой среде. То есть, в обществе нечасто приходится сталкиваться с носителями таких титулов, как мюрид, муршид, пир, учитель, ученик, шейх, святой, имам, алим, суфий, салик, талиб, избранный, сподвижник, дервиш и множества других. Всё это – люди, движущиеся по пути поиска истины. Система персонажей произведения так же сложна, как и многообразна. Абдурахман Джами в первой части книги, хоть и мимоходом, но всё же, попытался познакомить читателя с системой персонажей своего произведения. К примеру, мы можем привести нижеследующие строки, относящиеся к таким персонажам, как вали, суфий, шейх, захид, бедняк, слуга, раб:

نکمم یلاعت و مناحبس قح یدهاشم مگ دوب یقاب و دوخ لاح زا دوب یناف مگ دوب نأ یلو
(5) دم ارایب دنوادخ ریغ ای دد رب دوخ زا مگ از و ارم دشتابن

«Вали – это тот, кто стал преходящим в своём состоянии, и стал непреходящим перед созерцающим его Господом. Обнаружение его посредством сообщения им о себе, или нахождение его чем-либо иным, кроме как Господом, невозможно». По мысли Джами, тот, кто претендует на звание друзей Бога (Аллаха), теряет себя, и находит вечность в Боге. Он, таким образом, приобщился к Аллаху, что уже не в состоянии ничего сообщить о себе самом, все его речи только об Аллахе.

(8) دنأ متفای لوصو مبرتم (ص) دلا لوسر تعباتم لامک ملساو مگ هیفوص خیاشم لوا

«Первыми являются шейхи, которые посредством мудрости подчинения пророку (мир ему) Аллаха, заслужили ступень приобщения».

Автор отмечает, что первым условием в тасаввуфе является необходимость быть последователем пророка (мир ему) Аллаха.

شروص رد ار ایند و دننگ مدهاشم ترخأ لامج نای و نامی رون مگ دنشاب ای مفیاط ادا و (10) دنزیب منیاعم حبیب

«Но отшельники (закиды) – это такое сословие, которое светом веры и достоверности созерцают красоту потустороннего мира, глядя на мир, как на заблуждение». То есть, закиды – это те, кто посредством веры и достоверного знания пытается заслужить блага того мира, отвернувшись от красоты этого мира.

لضف بلطرد و دنشابین یویندن لالواح و بابسا زازی چی کلام مگ دنای مفیاط نأ ارقف ادا و (10) دنشاب مدرک موم کرت میل ناوضر و

«Но факиры (бедняки) – это такое сословие, которое не обладает никакими причинами и состояниями этого мира. Они покинули всякую вещь по причине и в целях божественной добродетели и довольства».

Конечно же, употребление здесь слова «факир» (бедняк) не подразумевает значения «бедный, материально не обеспеченный, неимущий». «Факир» (бедняк) – это тот, кто отрешился от всего, что есть в этом мире, покинул всякую вещь, чтобы приблизиться к божественному.

(12) دننگ رایتخا قح نابلاط و ارقف تدمخ مگ دنشاب یتجامد ادا و «А слуги – это те люди, которые избрали служение факирам, и требующим истину». زانایمن تبظاوم لفاون نونف و تادابع فیاظو مگ متسویپ مگ دنای مفیاط نأ دابع ادا و (14). یورخا باوٹ مگ لین یارب

«А рабы, это такое сословие, которое для достижения благ загробной жизни всегда соблюдает богослужение и ритуал».

Всё вышесказанное показывает то, что в произведении Джамии, как и в других суфийских произведениях, употребляется большое количество наименований, которыми принято обозначать людей, следующих пути истины.

Хотя, в тексте произведения можно встретить и множество других определений, дающихся суфийскими шейхами подобным людям, Джамии в предисловии к своему произведению счёл своим долгом раскрыть значение этих терминов. Думается, что использование подобного метода создаёт в сознании читателя определённую подготовку к восприятию информации о суфиях и мудрецах (ариф), что может считаться одним из достоинств данного произведения. Хотя героев этого произведения и объединяет концепция поиска истины, каждый из них желает достичь истины, следуя к ней своим собственным путём. Поэтому, одних называли – имам, шейх, святой, других – муршид, учитель, пир, а третьих называли – странник, избранный, сподвижник. Каждое из этих слов в различных словарях трактуется по-разному. Но если мы попытаемся исследовать этот вопрос, то увидим, что они различаются по внешним аспектам, а по внутреннему содержанию они носят одинаковый смысл. Остановим внимание на нескольких примерах, связанных с этими персонажами.

(87). تس یرون ید غیاص نیسحلا وبا درگاش تسایبر غملا مالس نب دی عس یو مان «Имя его – аби Саид бин Салам Магриби, он является учеником Абуль-Хусейн Сайига Динавари».

(89). تسایریح نامثع وبا باحصا رابک زان «(Он) из великих сподвижников Абу Османа Хири». تس یدنکیب رکب وبا و یداشنامرک نابعش نب میهاربا و صاوخ میهاربا دانسا مگ دن یوگ

(90) «Говорят, что он учитель Ибрагим Хавваса, Керманшаха Ибрагим бин Шабана, Абу Бакра Биканди.

زان و تسایاشم یمالع زان تسایدادغب تسایمدال نب اطع نب لس نب دمحم نب دمحا یو مان (141). نایفوص نافیرظ

«Его имя Ахмад бин Мухаммад бин Сахль бин Ата бин аль-Адами Багдади, он – один из учёных шейхов и искуснейших суфиев.

(274). تسفگ یو تسفر یم نخس یشیرد زانایفوص نامی مارح دجسم رد یزور «Однажды в Заповедной (Харам) мечети между суфиями зашёл разговор об одном дервише, и он сказал».

(218). قداص یارقف زان و تسالبع خیاشم رابک زان «Он был одним из старейшин шейхов Джибала, и из верных факиров».

(97). مدوب امام شيوخ تسقو رد و دوب لابعج و یرخیش «Он был шейхом Рея и Джибала и имамом своего времени».

(156). دنتفین نهتف رد قلخات تامارک نیتشاد ناهنپ ایلوا رب تسامضیرف نانچمه «Святым (авлиййа) необходимо сохранять благодать в тайне, чтобы народ не впал в смуту».

При исследовании системы персонажей произведения, одной из приковывающих внимание особенностей являются взаимоотношения между мюридом и муршидом, учителем и учеником, пиром и учеником и прочее.

Рассуждая о системе персонажей данного произведения, конечно же, необходимо отметить и то, что центральной проблемой здесь явились не обозначения и термины, указывающие на суфиев, а ознакомление читателей с той величественной благодатью, добродетелью и гением, носителем которых они стали. То есть, все подобные обозначения суфиев, как то, «пир», «муршид», и прочие, являются условными, а их уровень определяется теми шагами на пути истины, по которому они сумели пройти.

Список использованных источников

1. 1383, نارمت, همراهچ دلچ, ناری رد تاییبدا خیرات, ملل حبیب افص.
2. یدباع دومحم تاقیلعت و حیحصت ممدقم/سدقل تارضح نم سنال تاجفن. یماج نمجرلا دبع 1386, نارمت
3. 1987, وکسم, داز حصفا ناخلع ممدقم و حیحصت اب یداقیتنا یملع نتم/ناتسراهب. یماج نمجرلا دبع.
4. 1361, نارمت, ینال یگ سردم یضترم ممدقم و حیحصت مگ/گنروا تسفه یونشم. یماج نمجرلا دبع.
5. 1960, ندیل, تیفوصلا تاقبط نامجرلا ادبا, یملس.

Savadiyan, M. Didactic motives and system of characters in the work «Nafahat-ul-Uns» by Abdurrahman Jami

This article provides information about the features of the genre and the system of characters in the work «Nafahat-ul-Uns» by Abdurrahman Jami. The comparison of the work by Jami with other hagiographical works provides an opportunity to comment on its specific features of the genre. At the same time, the system of characters of the work was widely described.

Key words: features of the genre, the system of characters, hagiographic works, Sufism.

Гуманістичні та клерикальні цінності в системі української національної освіти

Досліджується криза, що охопила гуманітарну ідеологію в освітній сфері, суть якої в деяких девіантних сценаріях розвитку принципів гуманізму. Розглядаються шляхи виходу зі сформованої ситуації, зокрема, в якості альтернативи, розглядається клерикальний тип освіти. Останній, з точки зору автора, може послужити не тільки рішенням зазначеної вище проблеми, але й також сприяти інтеграції України в систему європейських культурних цінностей.

Ключові слова: гуманістичні цінності, освіта, релігія, духовність.

Україна відсвяткувала двадцять перший рік своєї незалежності, впевнено увійшовши у вік за яким починається справжня самостійність. Розвиток нашої країни був нелегкою справою, їй довелося пройти скрізь низку найрізноманітніших випробувань та потрясінь, але тим не менше, нині, ми можемо стверджувати, що держава має мету і цілі, а також бажання їх реалізувати.

Один із глобальних національних проєктів, який здійснює Україна – це шлях до європейської інтеграції, який має на увазі не тільки вступ до Європейського союзу, а й прийняття європейських цінностей та ідеалів, зміну стандартів в економіці та суспільній сфері.

Один з потужних засобів культивування духовного життя є, і була освіта. Це означає, що на неї, в значній мірі лягає відповідальність за цей процес. У зв'язку з цим постає питання про способи реалізації духовного виховання українців. Гуманізм, ідеалів якого наша національна освітня система дотримується і понині, з'явилася за часів Ренесансу і пройшла значний історичний шлях у своєму розвитку. Її характерною особливістю став упор на виховання світської особистості – такої категорії людини, яка зорієнтована на наукове освячення світу, і якій, переважно, байдуже будь-яка релігія і мораль вироблена в межах того чи іншого сакрального вчення. Але, як би там не було, наскільки би прогресивним не була філософія «людської величчя», вона не вирішує всіх проблем і є половинчастим рішенням – багатство світу не вичерпується науковою картиною природи. Ми пам'ятаємо те, що у свій час максимальних результатів (в історичних масштабах) по втіленню у життя гуманістичних цінностей досягла радянська освіта. Україна, ще не так давно була частиною Радянського Союзу, і хоча вже відбулася перша зміна поколінь, все одно вирішальну роль в житті українського суспільства відіграють люди, які родилися і виростили за тих часів, коли місця релігійним вченням у сфері освіти не було. В той же час у країнах Західної Європи вони були мало не основним інструментом виховання моральних якостей. Якщо врахувати розбіжність в культурній матриці українців та жителів Західної Європи стане зрозуміло, з якими проблемами ідейного характеру (на шляху інтеграції) стикається наша держава.

Релігія важливий елемент європейської культури, вона несе відповідальність за духовний стан суспільства і поруч із світськими інститутами забезпечує його моральний рівень. Тому в багатьох освітніх закладах Західної Європи елементи релігійних вчень інтегровані в систему навчання. Україні як державі, що прагне стати повноцінною культурною часткою Європи варто звернути увагу на можливості релігії в сфері діяльності інститутів національної освіти. Такий хід, безумовно, стане тим самим кроком, який зможе полегшити наш діалог із Заходом.

Дослідженням гуманістичних цінностей та їх впливу на розвиток освіти займалися: В.Андрущенко [1], Г.Балл [2], Р.Беланова [3], В.Воронкова [4] тощо. Обґрунтуванням необхідності, пошуком шляхів інтеграції України в систему європейських культурних цінностей займалися: Б.Вульфсон [5], М.Закович [7], М.Згуровський [8], Т.Левченко

[10] та ін. Клерикальну сторону розвитку національної освіти дослідили: М.Закович [7], О.Шуба [15].

Метою написання статті є аналіз кризи гуманістичного типу освіти.

Завданнями дослідження є розгляд: а) історичної ролі гуманізму у формуванні сучасної освіти світського типу б) клерикальної та гуманістичної специфіки в системі української національної освіти.

Україна невід'ємна частина Європи. Віками українці розвивали європейську культуру, роблячи неабиякий вклад у становленні її традиційних цінностей. І якщо зробити історичний екскурс у минуле, то можна зрозуміти те, що наші предки далеко не пасли задніх, славлячись освіченістю і вихованням. Ще задовго до часів Ренесансу і гуманістичної філософії, слов'яни володіли цією якістю. Зокрема знаменита донька Ярослава Мудрого Анна Ярославівна (Агнеса Київська), королева Франції стала відома завдяки своєму неабиякому розуму та знанню, рівнем якого був вражений навіть сам Папа Римський Микола II. Що говорити, якщо під час матримоніальної церемонії київська княжна залишила свій підпис у шлюбному контракті, на відміну від свого чоловіка короля Франції Генріха I, який спромігся намалювати на папері лише звичайний хрестик [13]. Таких прикладів у нашій історії ще можна знайти немало – це і вчені Києво-Могилянської академії, на службі у російської корони, і слава Львівського університету в межах Австро-Угорської імперії і багато-багато іншого. Наріжним каменем у цих прикладах стає розуміння того потенціалу, який містить наша нація у накопиченні і передачі набутих знань, а тому, є всі надії сподіватися в успішній реалізації будь-якого проєкту, пов'язаного з освітою, яким складним би він не був.

Розпочнемо аналіз феномену гуманістичної освіти.

Епоха яка отримала свою назва у зв'язку з відродженням цінностей Античності, була часом тотальних змін, які Римо-католицька церква, безроздільна володарка людських душ, на початку вельми поблажливо сприйняла, не побачивши в них ніякої загрози своєму пануванню.

Європа зросла у населенні, наближалася ера Великих відкриттів, суттєво поживився науково-технічний прогрес, стрімким темпом росла економіка європейських держав. Запити монархів у розбудові своїх країн зрости: велика кількість населення викликала потребу у розвитку сільськогосподарських інновацій; у зв'язку з виникненням нових видів зброї (вогнепальної), змінилися вимоги до побудови фортифікаційних укріплень; масштаби торгівлі вимагали створення кораблів нового покращеного типу, здатних долати значні морські відстані; зростання рівня життя, викликали нові потреби естетичного характеру у населення, реалізація яких знову ж таки вимагала зусиль в бік удосконалення промислових технологій. Але, без значної кількості кваліфікованих робітників здійснення, заявлених вище проєктів, ставало під загрозою. Отже виникла необхідність у створенні системи освіти, здатної подолати цю проблему.

Освіта на той час перебувала у руках клерикальної частини суспільства, під контролем церкви. Освітні заклади знаходилися в стінах монастирів і не мали суттєвого якісного рівня (вона розвивалася в сторону схоластичних інтелектуальних ігор і ерудиції, питання про розвиток технічного знання навіть не стояло, не тощо було хоча би бодай у якомусь пріоритеті). Висока освіченість була перевагою обраних, незначної частини населення, яка володіла доступом до закритих бібліотек, решті знання було доступно в суворо «дозованій» кількості, рівно стільки, скільки вважали за потрібне дати звичайній людині. І це той момент, за який часто, і на мою думку справедливо, критикують клерикальну освіту – володіючи високим освітнім потенціалом, вони використовували невіглазством мас, щоби керувати ним (звідси застій й інтелектуальна деградація). Система в цьому відношенні і справді була добре продумана, на шляху людини, яка хотіла отримати знання, стояла низка перепон: положення у суспільстві – бути освіченим поза церквою, якщо ти не аристократ, мав шанс дуже малий відсоток населення; латинська, арамейська та арабська мова – без їх знання отримати освіту було практично неможливим завданням, так як 90% книг часів Середньовіччя були написанні саме цими мовами; книга була дуже дорогим задоволенням, доступним лише

матеріально забезпеченій людині, якою знову ж таки міг бути аристократ, купець, або клірик високого рангу і аж ніяк звичайна людина.

Технічним винаходом, який раз і назавжди змінив пануючий стан справ, став друкарський станок Йоганна Гутенберга. Поява цього чудо-пристрою, поставила крапку у гегемонії монастирської освіти, зробивши доступним знання усім верствам населення. Доступна освіта не могла не привести до ще більш глибоких змін і зрештою у Європі відбувся соціальний переворот, що вилився спочатку у Реформацію, а згодом у Просвітництво і Новий час. Але про це дещо згодом. Розглянемо філософію гуманістичної освіти у тому об'ємі, який відповідає духу епохи Ренесанс.

Гуманісти XV ст. (Марсіліо Фічіно, Лоренцо Валла, Піко делла Мірандола тощо) доклали чималих зусиль заради того, щоб зробити людину основоположною цінністю. Саме навколо неї можна би було побудувати мораль нової освітньої традиції.

Потрібно зрозуміти те, що подібна постановка питання була прямим випадком проти фундаментальних релігійних догм того часу – людина не могла бути основоположною цінністю, так як це місце вже займав Бог. Тому теза «людина – є найвищою цінністю» – є тезою атеїзму, світське в ній ставиться вище клерикального. Піко делла Мірандола писав: «Я ставлю тебе (людину – коментар мій) в центрі світу, щоб звідти тобі зручніше було оглядати все, що є у світі. Я не зробив тебе ні небесним, ні земним, ні смертним, ні безсмертним, щоб ти сам, вільний і славний майстер, сформував себе в образі, який ти віддаєси перевагу» [12, с.509]. З цієї цитати можна зрозуміти, що князь Джованні Піко делла Мірандола цілком усвідомлював, що саме він робить, встановленням нових норм і цінностей. Далі він пише про те, що кожна дитина зрештою дорослішає і сама творить свою долю, як правило продовжуючи справу батька. Мається на увазі те, що людина стала «дорослою» і тепер може відірватися від Бога–отця, для того, щоб уже від свого імені творити його справу.

Обожествлення людини, перетворення її на бога світської частини суспільства, не вичерпувалася актом її піднесення над Господом. Тепер їй належав весь світ, природа і навіть більше – «природа усього світу». Флорентійський митець Леонардо да Вінчі, відомий геній у найрізноманітніших галузях мистецтва та науки говорив так: «Там, де природа закінчує свою діяльність у виробленні нових життєвих видів, там людина починає з природних речей створювати за допомогою тієї ж природи незліченні види нових речей» [9, с.75]. Отже, в такий спосіб виправдовувалось втручання людини у природу речей, тобто туди, де ще недавно була царина сакрального, незвіданого.

Потрібно обмовитися про те, що далеко не всі природничі дослідження представників Ренесансної епохи носили невинний умоглядний характер. Мало відомим фактом життя Джордано Бруно є його захоплення відовством та чорною магією [4], звісно великий вчений зробив низку важливих для науки висновків щодо природи нашої сонячної системи, але як типовий представник своєї епохи він не був закінченим скептиком, і його свідомість примхливим чином була поділена між світом науки та окультизму. І це не поодинокий факт, подібні пристрасті ділили між собою й інші сучасники Бруно, наприклад: вже згаданий нами князь Піко делла Мірандола захоплювався різноманітними дослідженнями окультиного характеру, те саме стосується і відомого філософа Агріппи Нестеймського та лікаря Теофраста Бомбаста фон Гогенхайма (Парацельса). Серед гуманістів–окультистів XIV століття зустрічаються і наші співвітчизники – ректор Болонського університету Юрій Дрогобич. Він, як і відомий на увесь світ лікар Нострадамус, зробив серію містичних пророцтв [6].

Отже, виходить, що звинувачення в бік Джордано Бруно і його страта мали під собою далеко не такі прозаїчні мотиви, як це прийнято вважати. Звісно, нині магія та окультизм існують у формі шахрайства, обдурення людей із метою отримання зиску, але навіть у цивілізованій Європі середини XX століття містицизм набував неабиякого розквіту в умах людей, про що свідчить існування окультиної науки третього Рейху.

Взагалі цей нюанс (демонічне у науковому світогляді) потребує додаткової уваги. Ми вважаємо, що він є прямим наслідком звеличення людини над Господом, а поза-як це основоположне досягнення гуманістичної філософії, воно може відіграти роль додаткової конотації у нашому дослідженні. Що стосується вжитого нами прикметника

(демонічний), то маємо на нього право, хоча би завдяки Джеймсу Максвелу, демон якого одбирав у Бога такий атрибут як всезнання. Але Максвел не був самотнім у створенні демонів. Незадовго до нього відомий французький астроном, фізик і математик П'єр Лаплас показав першому французькому імператору Наполеону Бонапарту свою п'ятитомну працю «Небесна механіка», про походження та устрій Всесвіту. Володар Франції познайомившись з нею, запитав вченого з певною долею занепокоєності: «Ви написали таку велику працю, але я ніде не знайшов згадки про Господа» [11, с.94], Лаплас вихований в душі гуманістичної освіти, гордо відповів йому: «Сір я не потребує цієї гіпотези» [11, с.94], пізніше ідею лапласівського розуму, яким можна осягнути всі таємниці Всесвіту назвуть демоном Лапласа. Презирство до Бога епохи Просвітництва (золотий вік гуманістичної освіти) не найшло відгуку серед українців цього часу, зокрема наша національна гордість – філософ і педагог Григорій Савович Сковорода був віруючою в Бога людиною, ставився шанобливо до релігії (але не до церкви, яку вважав вмістилищем гріха та мракобісся) і проповідував свої ідеї у відповідності до біблійних постулатів та положень.

Клерикальна освіта має багато недоліків, деякі з них ми вже згадали на шпальтах нашого дослідження, як од–то монополія на знання, маніпуляція свідомістю мас, обмеження доступу до інформації тощо. Але, запитаємо себе – чи завжди це погано? І загалом, хто може зупинити людину на шляху до її гибелі, як не її Батько (Бог), опіки якого, якщо вірити князю Піко делла Мірандола, ми вже не потребуємо?

Ми не дарма завели мову про гибель Людини. Нічше казав, що Бог помер, ми не будемо полемізувати з ним з цього приводу, але у нас є сумніви щодо Людини, є всі підстави вважати, що вона скоро помре.

Небезпеку в людині як у володарі сущого, Природи, творця речей побачили давно, достатньо згадати відомий роман англійської письменниці Мері Шеллі «Франкештейн, або сучасний Прометей», де головна дієва особа, – винахідник барон Віктор Франкештейн, створює зі шматків тіл людей монстра, який вбиває його за відмову створити йому пару. Людина, в цьому творі – творець життя, але якого! Зловісна екзистенція створеного Франкештейном монстра не йде в ніяке порівняння із новозавітним чудом воскресіння Господом Лазаря – почуття зовсім різні, а подія, по–суті, одна і та сама.

Якщо нашому прикладу не вистачає переконливості, в силу того, що він є літературною фантазією, а не чимось дійсним, то ми можемо перейти і до фактичного.

Сучасна наука впритул наблизилася до можливості генетичного відтворення людини за допомогою клонування клітин оригінального зразка. Хтось може сказати: «Ну і що з того? Адже клонування відкриває нові можливості в медицині, промисловості, освоєнні океану та космосу. Нам не потрібно боятися цієї технології, навпаки потрібно розвивати її». Така позиція є профанацією майбутнього людства. Стає незрозумілим ким буде клон людини – який юридичний статус воно отримає, буде воно безсловесною худобою без прав, яку без докорів сумління можна буде пустити під ніж «на органи», чи все ж таки рівною людині істотою. Якщо перше, то це сумно не тільки з погляду на гуманістичну мораль, яка в своєму звеличенні Людини, зможе дійти до такого парадоксу, а й моралі загалом. Крім того, навіть якщо суспільство замириться з голосом совісті і буде далі розвивати цю технологію, то є небезпека втрати людиною тих видових ознак, які, власне і роблять її людиною на рівні біологічного виду (освоєння космосу, глибин світового океану можуть потребувати генетичної видозміни людини, для пристосування її до нових умов існування). Ця небезпека буде актуальною і в тому випадку, якщо клони отримають рівні з людиною права.

Таке положення справ говорить нам про кризу в системі гуманітарної освіти, причому ця криза має загальносвітовий характер і не обмежений кордонами нашої держави. Наша пропозиція стосується розвитку клерикальної частини освіти. Цінності які вона продукує, можуть стати не тільки засобом інтеграції в західноєвропейську культуру, а й способом подолання людської гордині у її варварському освоєнні навколишнього світу.

Іншим шляхом є оновлення традиційної гуманістичної філософії, а з нею і освіти: «Ідея «оновленого гуманізму» – це людський вимір економіки і політики, діалог та

толерантність як імператив людських відносин, соціальний прагматизм і орієнтація на реальні турботи «земної людини», що забезпечують їй широку соціальну базу в умовах глобальних проблем сучасності, можливість виживання в кризовому соціумі. «Перевідкриття гуманізму» зумовлене тією тривожною ситуацією, в якій опинилося людство на межі нового століття, сукупністю глобальних суперечностей, що загрожують існуванню «homo sapiens» [4, с. 208].

Але, певно, найкращим виходом в цій ситуації стане рішення засноване на компромісі, де «оновлений гуманізм» буде мирно співіснувати поруч, а може і разом, з клерикальним типом освіти. Такий варіант вбачається найбільш відповідним рішенням, адже в такий спосіб можна вирішити одразу декілька проблем – проблему кризи гуманістичних цінностей в системі національної освіти та питання щодо культурної інтеграції до Європи. Більше того, якщо Україна зможе вирішити це завдання, то ми знову, як у давні часи, зможемо стати імпортерами культури в інші, поки що більш розвинуті за нас країни.

Отже, в якості висновку можемо засвідчити кризу, яка охопила гуманістичний тип освіти у всьому світі та нашій країні загалом, суть її в деяких непередбачених доктринами гуманізму девіантних сценаріях розвитку Людини. Постало питання про кореляцію гуманістичної програми, яку можна здійснити трьома способами а) вернутися до витоків гуманізму (цінностям гуманістичної філософії часів Ренесансу); б) відсунути гуманістичну освіту на другий план і розпочати інтенсивний розвиток клерикальної в) спробувати здійснити синтез, на конструктивних началах, гуманістичної та клерикальної освіти.

Стосовно питання про подальші пошуки, перспективи дослідження можемо декларувати пошук конструктивних шляхів інтеграції клерикальних цінностей в систему національної української освіти.

Список використаних джерел

1. Андрущенко В. Філософія освіти ХХІ століття: пошук пріоритетів / В. Андрущенко // Філософія освіти. – 2005. – №1. – С.5–17.
2. Балл Г. Гуманізація загальної освіти: суспільна актуальність і психолого–педагогічні орієнтири // Неперервна професійна освіта: проблеми, пошуки, перспективи: монографія [За ред. І.А. Зязюна] / Г.Балл. – К.: Віпол, 2000. – С.143.
3. Беланова Р. Гуманізація та гуманітаризація освіти в класичних університетах США (Україна–США) / Р.Беланова. – К.: Центр практичної філософії, 2001. – 216 с.
4. Воронкова В. Гуманізація освіти, науки, політики, влади, суспільства / В.Воронкова // Філософія освіти. – 2008. – №1–2 (7). – С.204–220.
5. Вульфсон Б. Стратегія розвитку образования на Западе на пороге ХХІ века / Б.Вульфсон – (Монография) – М., 1999. – 208 с.
6. Дрогобич Юрій. Роки і пророцтва / Уклад. і наук. ред. В.М. Вандишев – Х.: Факт, 2002. – 287 с.
7. Закович М. Освіта в контексті свободи совісті / М.Закович, А.Колодний // Релігійна свобода: гуманізм і демократизм законодавчих ініціатив в сфері свободи совісті (міжнародний і український контекст). Наук. щорічник; [за заг. ред. проф. А.Колодного]. – Київ, 2000. – С.97–100.
8. Згуровский М. Болонский процесс: путем европейской интеграции / М.Згуровский // Зеркало недели. – 2003. – 18 окт. (№40). – С.17.
9. История культуры стран Западной Европы в эпоху Возрождения [Под ред. Л.М. Брагиной]. – М.: Высшая школа, 1999. – 479 с.
10. Левченко Т. Європейська освіта: конвергенція та дивергенція / Т.Левченко. – (Монографія). – Вінниця: «Нова книга», 2007. – 656 с.
11. Ортоли С., Витковски Н. Ванна Архимеда. Краткая мифология науки / С.Ортоли, Н.Витковски. – М.: КоЛибри, 2007 г. – 240 с.
12. Пико делла Мирандола Дж. Речь о достоинстве человека [Перевод Л.Брагиной] / Дж. Пико делла Мирандола // История эстетики. Памятники мировой эстетической мысли в 5-и тт. – Т.1. – М., 1962–1970. – С.506–514.

13. Семенкова Т. Женщина и консолидация власти [Електронний ресурс] / Т.Семенкова // Наука и жизнь. – №5. – М., 2004. – режим доступу: <http://www.nkj.ru/archive/articles/3626/>.

14. Фрэнсис А. Йейтс. Джордано Бруно и герметическая традиция / А.Йейтс. Фрэнсис. – М.: Новое литературное обозрение, 2000. – 532 с.

15. Шуба О. Релігія в етнопонаціональному розвитку України (політологічний аналіз) [монографія] / Олексій Шуба,. – К.: Криниця, 1999.

Войтюк И.В. Гуманистические и клерикальные ценности в системе украинского национального образования

Исследуется кризис, охвативший гуманитарную идеологию в образовательной сфере, суть которого в некоторых девиантных сценариях развития принципов гуманизма. Рассматриваются пути выхода из сложившейся ситуации, в частности, в качестве альтернативы, рассматривается клерикальный тип образования. Последний, с точки зрения автора, может послужить не только решением указанной выше проблемы, но и также способствовать интеграции Украины в систему европейских культурных ценностей.

Ключевые слова: гуманистические ценности, образование, религия, духовность.

Voytiur, I.V. Humanistic values and clerical system of the Ukrainian national education

Investigates the crisis in humanitarian ideology in education, the essence of which, in some scenarios deviant principles of humanism. Discusses ways out of this situation, in particular, in the alternative, consider the type of clerical education. Last, the author's view, can provide not only a solution of the above problems, but also to facilitate the integration of Ukraine into the European system of cultural values.

Key words: human values, education, religion, spirituality.

Еволюція міфо–релігійної свідомості та мислення

Розкривається залежність еволюції міфо–релігійної свідомості, з її суб'єктивацією оточуючій дійсності, від розвитку абстрактного, понятійного мислення. Були проаналізовані міфо–релігійні системи як результат, продукт мислення. Зроблено висновок про закономірність розвитку мислення, його форм, здібностей до узагальнення, способів опрацювання інформації, понятійного засвоєння світу як відповідь на виклики, що поставали перед людськими спільнотами на різних етапах їх історичного розвитку під впливом об'єктивних й суб'єктивних причин, що були викликані природними й культурно–історичними змінами.

Ключові слова: міф, релігія, свідомість, ірраціоналізм, раціоналізм, здоровий розум (глузд), розум, мислення, еволюція.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Зуєв К.А.

Еволюция мифо–религиозного сознания и мышление

Раскрывается зависимость эволюции мифо–религиозного сознания, с его субъективацией окружающей действительности, от развития абстрактного, понятийного мышления. Были проанализированы мифо–религиозные системы как результат, продукт мышления. Сделан вывод о закономерности развития мышления, его форм, способностей к обобщениям, способов обработки информации, понятийного освоения мира как ответ на вызовы стоящие перед человеческими общностями на разных этапах их исторического развития под влиянием объективных и субъективных причин, вызванных природными и культурно–историческими изменениями.

Ключевые слова: миф, религия, сознание, иррационализм, рационализм, рассудочность, рассудок, разум, мышление, эволюция.

Мифо–религиозное сознание является самой древней, и продолжительное время единственной, формой общественного сознания, которая существует до сих пор. И хотя она характеризуется как иррациональная, из–за наличия представлений о «сверхъестественном», но была той формой сознания, которая выделила и отделила человека от природы, благодаря наличию неотъемлемого, специфически человеческого элемента – абстрактного, вербального мышления, создавшего специфически человеческие представления о мире закреплённых в мифологии. Но данная форма сознания не была постоянной, исторически изменялась, эволюционировала, и хотя сохранялись неизменными представления и вера в сверхъестественное, но менялись понимание их сути, содержания и образов. Это проявилось в развитии религии, во множестве разнообразных мифо–религиозных систем, достижениях культур разных народов, возникновении рационального мышления, ставшее основой создания современной цивилизации. Поэтому есть проблема установления первопричин данных изменений, основы, которая привела к развитию мифо–религиозного сознания, связанное с осмыслением действительности.

Данная проблема рассматривалась специалистами или через анализ отдельных периодов в эволюции мифо–религиозного сознания – первобытного мышления,

его возникновения, первобытных религий – Л.Выготский [1], Л.Леви–Брюль [2], К.Леви–Стросс [3], Б.Поршнев [4], Л.Фейербах [5;6], Э.Эванс–Притчард [7], – возникновение рационализма, рационального мышления, а отсюда трансцендентных религий – К.Ясперс [8]. Или рассмотрение процесса эволюции данной формы сознания как системы, или сознания вообще, но без рассмотрения сути процесса – О.Конт [9], Б.Малиновский [10], Дж.Фрэйзер [11], М.Элиаде [12–14]. Либо через рассмотрение отдельного феномена – мифа и мифологии, не рассматривая в целостности систему – К.Леви–Стросс [15–17], М.Элиаде [18;19]. Все эти работы имеют научную ценность и обоснованы, но в части раскрытия сути проблемы эволюции мифо–религиозного сознания как психического и интеллектуального феномена преобладает описательность и предположительность.

Цель статьи: на основе анализа эволюции мифо–религиозного сознания, представлений о «сверхъестественном» в его рамках, раскрыть суть данного процесса, как процесса развития абстрактного, вербального мышления.

Мифо–религиозное сознание, как и сознание вообще, содержит в себе такие элементы как: эмоции, чувства, представления, знания, абстрактное, вербальное мышление, ценности и др. Хотя в представлениях о мире здесь сочетаются знания, эмоции и чувства, но задаются те вопросы, поиск ответа на которые идёт до сих пор – что есть мир, его элементы, общество, человек и отношения между ними. Особенностью данной формы сознания, отражённое в специфических знаниях в виде мифов и мифологии в целом, представляет перенесение субъективных представлений, образов из психики человека во вне, в объективный мир – которые считаются такими же реальными, как и собственно предметный мир, и наделение этого мира человеческими свойствами, т.е. происходит субъективация мира (наличие сверхъестественного). При этом данное видение мира не подвергается сомнению, т.е. присутствует вера в реальность существования сверхъестественного.

Такое видение мира приводит к совершению специфических действий, не носящих практический или имеющих псевдопрактический характер, и направленных на установление отношений между человеком, группой с тем миром и его элементами, которые описаны в мифологии. Это и представляет собой суть любой религиозной системы.

Поэтому являясь основой для мифо–религиозных систем, мифо–религиозное сознание проходит такие же этапы эволюции, что и эти системы, которые выделяются в современном религиоведении как: полидемонизм, политеизм и абстрактные религии (в религиоведении – монотеизм, но это слишком ограниченное понятие для трансцендентных религий). Не смотря на изменения мифо–религиозного сознания, в нём сохранялись общие черты для данной формы общественного сознания – вера в «сверхъестественное».

Но это субъективное – «сверхъестественное» есть результат деятельности абстрактного мышления, осмысления действительности при отсутствии рефлексии относительно самого этого процесса. Поэтому для выявления сути процесса эволюции данной формы сознания необходимо рассмотреть его через эволюцию представлений о «сверхъестественном».

Первый этап эволюции человеческого сознания, в форме мифо–религиозного сознания (религии), обозначается в религиоведении как полидемонизм. Это период возникновения и становления мифо–религиозного сознания, которое было стихийным, но закономерным, как естественный процесс реакции и приспособления человеческих групп к окружающему миру, через стремление обозначить и объяснить его. Уже существовало 50–40 тыс. лет тому назад. Через данный этап эволюции сознания прошли все человеческие общности.

Знания и понимание мира человеком и группой закреплялись и отражалось в мифологии и религии первобытных обществ. Мифология возникла раньше, чем религия. Она первоначально объясняла мир, а не мотивировала и регулировала деятельность, как обыденную, так и религиозную. Ее проявлениями были тотемизм, магия, анимизм, фетишизм, которые существовали одновременно и дополняли друг друга, что можно утверждать по их содержанию и функциям – они служили первоначально только объяснениями различных сторон существования группы и природной среды – что есть общество (тотемизм), мир и человек (тотемизм, анимизм), элементы отдельного мира (фетишизм), и отношения между ними (магия и фетишизм). При этом фетишизм, магия были сочетанием и действия и объяснения одновременно, что отражало неспособность

человека отделить мысль от конкретной трудовой деятельности, понять сущность и функциональность предметов, причины их действия на окружающий мир.

Понимание же самого сверхъестественного было или не расчленённым, т.е. были представления о существовании сил, которые хотя и находятся в этом мире, также как и все остальные предметы материального мира (обладают определённой материальностью), но скрываются, невидимы, не связаны с ним. Или конкретным – есть как самостоятельные существа – духи, так и каждый предмет этого мира обладал двойником – душой.

То есть на данном этапе можно выделить подэтапы – первых религиозных представлений, когда субъективное – сверхъестественное ещё не выделялось из предметного мира, не имело своего самостоятельного существования, совпадало с ним, с каждым отдельным предметом, являясь его двойником. И подэтап собственно полидемонизма, когда «сверхъестественное» приобретает самостоятельность по отношению к предметному миру, выделяясь в отдельные, ещё не сформировавшиеся сущности, – духи, не имеющих ни конкретных образов, ни функций, ни имён. Но общим было то, что сверхъестественное понималось как то, что не имеет функциональности, области ответственности, образа и имени, а также конкретного места пребывания, что привело к отсутствию культа. В сущности, для первобытного человека окружающие объекты и явления есть не что иное, как «люди в другом обличье», то есть мир представлялся человеку как набор отдельных предметов, наделённых такими же свойствами, что и человек (анимистические и тотемистические представления) [2;3;7].

Отсюда, на этапе полидемонизма, мышление являлось допонятийным, основанным на словах – символах обозначающих отдельные предметы данного мира, и сформировалось в процессе совпадения непосредственно воспринимаемых или отвлечённых образов отдельных предметов и явлений данного мира (представления), и звуков издаваемых человеком по отношению к ним (одновременно возникли слова – символы и речь). Т.е. возникла рассудочность, как первая специфически человеческая форма мышления и осмысления мира. Из-за ограниченного количества информации и знаний людей о мире, отсутствие навыков совершать сложные мыслительные операции – неумение обрабатывать полученную информацию (находилось в стадии становления), отсутствие рефлексии, не давало возможности осмысливать не только первопричины явлений, но и сами явления и предметы данного мира, их взаимосвязь, качественно дифференцировать объекты и явления мира. Всё это приводило к необходимости компенсации за счёт нахождения этих связей через домысливание, воображение (образное мышление), с наделением образов обозначением словами – символами, что и устанавливало связи между отдельными предметами и явлениями природы и привело к выше описанным представлениям о предметном мире и о сверхъестественном. Т.к. человек существо коллективное, то процесс проходил как общение членов группы, прежде всего в рамках трудовой деятельности (физической), которая сопровождалась осмыслением окружающего мира.

Начавшийся 13 тыс. лет назад трансформация природной среды привела к невозможности удовлетворения частью людей своих биологических потребностей старыми способами присваивающего типа хозяйствования (посредством охоты, собирательства). Возникший хозяйственный кризис привёл к переходу к новому типу хозяйствования – производящему, как к вынужденной мере, компенсации недостатка пищи.

Таким образом, 10 тыс. лет назад началась «неолитическая революция», когда люди стали заниматься сначала кочевым, а потом и осёдлым земледелием (а позже и скотоводством, и ремеслом). Это стало возможным благодаря совпадению знания, ещё мифологического, и действия – способностью человека совершать его и получить результат. Хотя ещё долгое время действия человека трактовались как магические (пахота земли, кузнечество, гончарство и др.).

Но, не смотря на свою активность (труд) по созданию для себя приемлемых условий обитания, через земледелие, скотоводство, а позже и ремесло, человек осознавал ограниченность своих возможностей. Но он переносил причину ограничений не на собственные интеллектуальные и физические способности, не считал их причиной каких-либо изменений, а на сверхъестественное, которое отвечало за разные явления и предметы природы, ее элементы.

Отсюда, субъективное переносилось в материальный, объективный мир, представляя собой уже не бесформенную силу или его конкретные элементы, но олицетворяя

уже явления и стороны мира, совпадая с ними, то есть произошла персонификация сверхъестественных сил. Возникли и закрепились представления об уровнях мира, о богах – первопричинах мира, персонифицированных причинах явлений, которые уже обладали и образом (антропо- или зооморфным – были материальными, но особой природы), функциями, именем, местом обитания (как отдалённым – Олимп и др., так и близким к людям – роши, леса, реки и т.д.), специфическим культом и профессиональными специалистами по отношению с ними – жрецами. Боги не действовали ни в истории, ни в природе, и все их значение сводилось к сохранению мировой гармонии, они отвечали за отдельные стороны жизни мира и общества (не были источниками морали, законов). Одновременно на богов, на их индивидуальную и коллективную жизнь (их взаимоотношения между собой) были перенесены свойства как группы в целом, так и отдельного уже человека (пантеон, характеры) [12;13;20;21;22;23].

Это отражало особенности мышления людей следующего этапа эволюции мифо-религиозного сознания, обозначаемого в религиоведении как политеизм. При этом нужно учитывать, что большинство религий данного этапа – ранненациональные – возникали первоначально стихийно, как продолжение развития идей заложенных в родоплеменных религиях. В дальнейшем они развивались под влиянием идей, которые создавали жрецы (Древний Египет, Междуречье, Индия и т.д.) или отдельные личности (Гомер и Гесиод в Древней Греции и др.), но отражали уже психологию, менталитет этносов – как переосмысление их исторического опыта.

На данном этапе эволюции мифо-религиозного сознания усложнилось мышление, по сравнению предыдущим периодом. Возникла новая его форма как рассудок – т.е. способность к созданию понятий, как выражение понимания наличия первопричин различных видимых явлений природы, общества через обобщение знаний по схожести. Развилась способность анализировать информацию, расчленять материальный мир и сверхъестественное на составные части, а также способность обобщать, формировать связи, абстракции. Это позволяло уже объяснять неизвестные явления известными, включить в сознание способность прогнозирования более комплексных процессов, чем простая суточная или сезонная периодичность природы. Но ещё не было способностей абстрагироваться от природных форм, создавать категории, то есть выявлять сущность предметов и явлений, не обращаясь к частным их проявлениям или «сверхъестественному».

В конце данного этапа, с началом железного века и улучшений орудий труда, произошло возрастание производительных сил человека, объёмов производства. Блага стали создаваться как для удовлетворения естественных потребностей, так и культурных, т.е. излишки в производстве благ привели к преодолению, в определённой степени, давления природы. Что привело к выделению человека из синопических жизненных процессов, расширению возможностей заниматься интеллектуальным трудом, направленности мысли на решение социальных и культурных проблем – от мифологии к поэзии, театру и литературе, отвлечённым знаниям (но ещё не научным).

Одновременно происходила урбанизация населения, так как избыток продуктов привел к возникновению экономической специализации, государств с разнообразными этническим, расовым и культурным составом (культуры были равнозначны по своим интеллектуальным достижениям), политики. Происходил распад родоплеменных общин, прежней социальной структуры общества, контакты с другими этносами, их мифологией, иными словами – расширение «ойкумены». Но многие люди оказались выброшенными из старых социальных и профессиональных структур (из родов, патриархальных семей, сословий и др.), старое мировоззрение, знания не отвечало реалиям жизни и процессам трансформации, новой ситуации, т.е. произошел социокультурный кризис. Только часть народов, уже занятых производящим типом хозяйства, оказались перед лицом проблем потребовавшим своего разрешения через переход к разумной форме мышления.

Сочетание этих изменений потребовало перестройки, как сознания, так и социальных и материальных потребностей, что привело к следующему этапу эволюции мифо-религиозного сознания, как этап абстрактных религий (трансцендентных, философских). Он начался с интеллектуальной революции «Осевого времени» во XVIII–II вв. до н.э., когда в китайской, индийской, персидской цивилизациях, Древнем Израиле и Древней Греции произошла серия революций в сфере идей, которая оказала необратимое воздействие на историю всего человечества [24,с.128–129]. Эту революцию

начала и поддерживала новая духовная элита – древнеиудейские пророки и священники, индуские брахманы, даосские и конфуцианские мыслители – попытались переосмыслить имеющийся коллективный исторический опыт, а также греческие философы и софисты, буддийские монахи, зороастрийские учителя – попытались выйти за рамки традиции, отвергнуть весь предыдущий опыт. Эта новая элита, состоящая из отдельных личностей, заменила жрецов «доосевых» культур [24, с.131]. Они выступили как носитель моделей культурного и социального мироустройства в соответствии со свойственным ей трансцендентным видением мира.

Социально-историческая ситуация стимулировала поиск новых форм самосознания, развитие идейных течений и социальных движений, выводивших человека за пределы повседневных практических нужд. Возникшее представление о поле напряженности между трансцендентным началом и мирским порядком привело к оформлению в коллективном сознании совершенно новых представлений о мире, его первоначалах, обращение к образу возвышенного трансцендентного нравственного или метафизического порядка, находящегося за пределами любой наличной реальности, что кардинально отличалось от характерного для политеизма представлений о более высоком, сакральном порядке как продолжении обычного, мирского, либо к самому человеку. Произошла объективация мира, трансцендентное, сверхъестественное было сконцентрировано в одном лице и вынесено за рамки данного материального мира (кроме буддизма). Для этого была необходима рациональная формулировка знаний о космическом порядке, условиях человеческого бытия, социальном устройстве.

На этапе абстрактных религий, человек также начал уже понимать природу целостно во взаимосвязи всех элементов, явлений (хотя и иррационально), не растворяясь в них, а выделяя основу, первопричину, сущности данного мира и все связанное с ним через категории человек, общество, природа (философские категории заимствованные абстрактными религиями). То есть стало формироваться разумное, рациональное понимание мира, во всех связях и взаимозависимостях каждого элемента этого мира и отход от господства рассудочности и рассудка. Осмысление мира, общества, человека и отношений между ними проходило в стремлении объяснить из наблюдений за процессами природы, через предметы и явления мира или самого человека, т.е. объективно, хотя и использовались общепринятые на тот момент понятия, но вырабатывались уже новые – разумные, суть рациональные – наиболее общие, характеризующие сущность проблемы, явления категории. Была задана установка на выработку информации и ее рационализацию, а также создание кодекса этических норм, способствующих выживанию через диалог, коммуникацию [24, с.133–134].

Но из-за ригидности человеческого и социального сознания, а также неподготовленности или неспособности к рациональной, разумной форме мышления, к интеллектуальному напряжению, обобщениям, где не было возможности чувственного восприятия постигаемого, не давало возможности широко распространиться этим знаниям и представлениям среди населения в той форме, в которой они были созданы (философия, этика). Что привело в дальнейшем к трансформации их в религии (буддизм, христианство, ислам и др.), через которые и произошло распространение разумной формы мышления среди разных народов.

Возникшие на этом этапе монотеистические, абстрактные религии в целом, стимулировали выработку новых форм морали и принципов этики, которые смогли преодолеть ограниченность менталитета, мировоззрения, ценностных и моральных установок отдельных этносов, рас, полов. Именно тогда человек осознал бытие в целом, самого себя и свои границы. Успешная институционализация новых представлений дало возможность грандиозной перестройки мира, и охватила практически все сферы человеческой жизнедеятельности, привела к изменению человеческого сознания.

Таким образом, можно утверждать, что эволюция мифо-религиозного сознания, являющегося долгое время основной формой общественного сознания, зависело от развития форм мышления, его способов, т.е. от способностей человека к обобщениям и пониманию взаимосвязей этого мира. Что отразилось в понимании и формировании человеком картины мира, представлений о «сверхъестественном» (субъективном): от субъективации мира, т.е. перенесение субъективных представлений и воображаемого в мир (в виде сверхъестественного), до объективации – постепенного изъятия сверхъестественного (субъективного) из материального мира и либо концентрация его в

надмирской сущности (едином, творце мира – иудаизм, христианство, ислам), либо духовном первоначале (дао) или отсутствие его (буддизм, джайнизм).

Отсюда можно вывести доминирующие формы мышления, методы и способы в их рамках, присущие каждому из этапов эволюции мифо-религиозного сознания, принятых в религиозировании (кроме абстрактных религий):

1. Полидемонизм (родоплеменные религии) – представление, рассудочность.
2. Политеизм (ранненациональные и национальные) – рассудок.
3. Абстрактные религии – разум.

При этом необходимо отметить, что как не было чистых форм мифо-религиозного сознания, т.е. каждый новый этап эволюции содержал в себе элементы предыдущих этапов из-за ригидности сознания, так и в мышлении реальных, исторически сложившихся обществ, более ранние формы мышления не исчезали, а существовали одновременно с новыми.

Интеллектуальное развитие человечества прошло путь от конкретных представлений (образного мышления) и рассудочности – в полидемонизме (прошло всё человечество на стадии присваивающего типа хозяйствования), рассудка (расчленения мира, выделение из него отдельных элементов разной степени обобщенности – от отдельных предметов к первопричинам различных природных явлений – от духов к богам) – в политеизме (общества с производящим типом хозяйствования – аграрные), к разумному, характеризующемуся в способности продуцировать категории и пониманием взаимосвязей форм бытия – в абстрактных религиях (в мировых и части национальных – в урбанистических культурах, цивилизациях).

Данные процессы происходили под влиянием кризисов – хозяйственного, приведшего к «неолитической революции» и социокультурного XVIII–II вв. до н.э. («осевое время»). Они были вызваны объективными причинами, как зависимость от конкретных природных условий, изменений климата, вымирания или миграции животных, и связанных с этим изменением типа хозяйствования, трудовой деятельности человека, так и демографическим ростом, урбанизацией, изменениях в знаниях и технике, социуме, культуре, но характеризующееся слабыми изменениями осмысления данных процессов.

Итак, развитие интеллектуальных способностей людей, абстрактного, вербального мышления, можно охарактеризовать идеей А.Тойнби, о способности или не способности людей ответить на поставленные объективными или субъективными причинами вызовы. Ответы же на эти вызовы приводили как к усложнению мышления, появление его новых форм, так и усложнению человеческой природы – возникновение культуры, новых типов хозяйствования и цивилизации, коммуникативные возможности человека (речь, электронная связь и др.), как реализации тех потенциалов, что заложены были в мышлении. При этом на данные вызовы давали ответ как целые человеческие общности, общины и группы старейшин (полидемонизм), так и отдельные группы интеллектуалов – жрецов (политеизм) и отдельные личности (абстрактные, трансцендентные религии). Мышление современных обществ унаследовало все те формы мышления, которые сформировались в результате его эволюции, начиная с возникновения сознания. Но воспроизводятся только те, которые необходимы обществам.

Список использованных источников

1. Выготский Л.С. Мышление и речь / Л.С. Выготский. Изд. 5, испр. – М.: Издательство «Лабиринт», 1999. – 352 с.
2. Леви-Брюль Л. Сверхъестественное в первобытном мышлении / Л.Леви-Брюль; [пер. с франц. С.Дементьев]. – М.: Педагогика-Пресс, 1994. – 608 с.
3. Леви-Стросс К. Первобытное мышление / К.Леви-Стросс; [пер. с франц. И.Тишаков]. – М.: Республика, 1994. – 384 с.
4. Поршнев Б.Ф. О начале человеческой истории. Проблемы палеопсихологии / Б.Ф. Поршнев. – СПб.: Алетейя, 2007. – 720 с.
5. Ойзерман Т.И. Людвиг Фейербах о религии и путях человеческой эмансипации / Т.И. Ойзерман // Общественные науки. – 1990. – №3. – С.154–163.
6. Антропов В.В. Этика и религия в философии Людвиг Фейербаха / В.В. Антропов // Вестник Московского университета. – Серия 7. Философия. – 2004. – №1. – С.98–117.
7. Эванс-Притчард Э.Э. Теории примитивной религии / Э.Э. Эванс-Притчард. – М.: ОГИ, 2004. – 144 с.

8. Ясперс К. Смысл и назначение истории / К.Ясперс. Пер. с нем. 2-е изд. – М.: Республика, 1994. – 527 с. – (Мыслители XX в.).
9. Конт О. Дух позитивной философии. (Слово о положительном мышлении) / О.Конт. Перевод с французского И.А. Шапиро. – Ростов н/Д.: Феникс, 2003. – 256 с. – (Выдающиеся мыслители).
10. Малиновский Б. Магия. Наука. Религия / Б.Малиновский; [пер.с англ. Т.Ростовцев]. – М.: Рефл-бук, 1998. – 288 с. – (Созвездия мудрости (Astrum Sapientiae)).
11. Фрэзер Дж.Дж. Золотая ветвь: Исследование магии и религии / Дж. Фрэзер. – М.: Эксмо, 2006. – 960 с.
12. Элиаде М. История веры и религиозных идей. Том I. От каменного века до элевсинских мистерий / М.Элиаде; [пер. с фр. Н.Б. Абалаковой, С.Г. Балашовой, Н.Н. Кулаковой, А.А. Старостиной]. – М.: Академический Проект, 2009. – 560 с. – (Философские технологии: религиоведение).
13. Элиаде М. История веры и религиозных идей. Том II. От Гаутамы Будды до триумфа христианства / М.Элиаде; [пер. с фр. Н.Б. Абалаковой, С.Г. Балашовой, Н.Н. Кулаковой, А.А. Старостиной]. – М.: Академический Проект, 2009. – 676. – (Философские технологии: религиоведение).
14. Элиаде М. История веры и религиозных идей. Том III. От Магомета до Реформации / М.Элиаде. [пер. с фр. Н.Б. Абалаковой, С.Г. Балашовой, Н.Н. Кулаковой, А.А. Старостиной]. – М.: Академический Проект, 2009. – 463 с. – (Философские технологии: религиоведение).
15. Леви-Стросс К. Мифологии. В 4-х томах. – Т.1. Сырое и приготовленное / К.Леви-Стросс. – М.; СПб.: Университетская книга, 1999. – 406 с. – (Книга света).
16. Леви-Стросс К. Мифологии. В 4-х томах. – Т.2. От меда к пеплу / К.Леви-Стросс. – М.; СПб.: Университетская книга, 2000. – 442 с. – (Книга света).
17. Леви-Стросс К. Мифологии. В 4-х томах. – Т.3. Происхождение застольных обычаев / К.Леви-Стросс. – М.; СПб.: Университетская книга, 2000. – 461 с. – (Книга света).
18. Элиаде М. Миф о вечном возвращении / М.Элиаде; [пер. с фр. Е.Морозовой, Е.Мурашкинцевой]. – СПб.: Алетейя, 1998. – 250 с.
19. Элиаде М. Аспекты мифа / М.Элиаде; [пер. с фр. Е.Морозовой, Е.Мурашкинцевой]. – М.: Академический Проект, 2005. – 224 с.
20. Бадж Э.А. У. Легенды о египетских богах / Э.А. Бадж. – М.: Рефл – Бук, Ваклер, 2001. – 304 с.
21. Бадж Э.А. У. Древний Египет: духи, идолы, боги / Э.А. Бадж. – М.: Центрполиграф, 2009. – 478 с.
22. Спенс Льюис. Мифы инков и майя / Льюис Спенс. Пер. с англ. Л.А. Карповой. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2005. – 333 с.
23. Бонгард-Левин Г.М. Древняя Индия. История и культура / Г.М. Бонгард-Левин – СПб.: Алетейя, 2001. – 288 с.
24. Храпова В.А. Тексты осевого времени / В.А. Храпова // Философия и общество. – 2008. – №2. – Апрель-июнь. – С.128–140.

Zuev, C.O. Evolution myth and religion consciousness and thinking

The article is uncovering correlation evolution myth and religion consciousness, with it subjectivity surrounding reality, with development abstract, conception thinking. The myth and religion systems as a result, product of thinking has been analyzed. It was concluded about regularity development of thinking, its forms, abilities for generalizations, methods processing information, assimilation world through conceptions like the answer to challenges which standing before human societies in different historical periods of its development under influence objective and subjective causes, which were challenged naturals, culture and historical changes.

Key words: myth, religion, consciousness, irrationalism, rationalism, reason, rational, intellect, evolution.

УДК 297:316.32

Компенко О.В.

Соціальна доктрина ісламу в контексті глобалізаційних змін

В наш час глобалізація має великий вплив на суспільне життя мусульманської цивілізації. Проте особливу значимість має той факт, що в останній чверті XX ст. в значній мірі зросла також роль релігії в контексті глобалізаційних змін. Дана стаття висвітлює вплив глобалізації на сутність коранічного розуміння соціальної доктрини ісламу.

Ключові слова: іслам, соціальна доктрина, Коран, глобалізація, цивілізація.

Сьогодні глобалізація істотно впливає на всі сфери суспільного життя. Суперечки стосовно глобалізаційних процесів тривають вже понад півстоліття. Проведено безліч макро– і мікродосліджень, написано тисячі наукових праць. Докладно вивчені економічні, соціальні, політичні та глобалізаційні процеси, пропонуються різноманітні сценарії їх розвитку, за справдженням яких ретельно стежать економісти, політологи, соціологи. Останнім часом науковці звернули увагу й почали активно досліджувати глобалізацію в соціокультурному (релігійному) аспекті.

В останні роки дослідження глобалізаційних процесів ісламу займає одне з провідних місць в сучасних міжнародних стосунках та процесах. У XXI ст. глобалізація ісламу набула більш чітких рис, оскільки вона супроводжується конструюванням нового типу відносин і формуванням світогляду, що ґрунтуються на уявленнях про єдність світу, подібність його складових частин та їх прагнення до поєднання у майбутньому, інституційних змін і зміцнення світової нової структури. Враховуючи той факт, що глобалізаційний вплив стає все більш актуальним в соціокультурних процесах ісламської цивілізації, тому актуальним слід вважати дослідження впливу глобалізаційних процесів на соціальну доктрину ісламу, яке має важливе значення для збереження мусульманського соціокультурного ядра в умовах глобалізаційних змін.

Метою даної статті є здійснення філософсько-релігієзнавчого аналізу впливу глобалізаційних процесів на соціальну доктрину ісламу.

Завданнями даної статті є висвітлення сутності коранічного розуміння соціальної доктрини ісламу та аналізу впливу глобалізації на неї.

Вступ людства в XXI століття характеризується посиленням глобалізаційних процесів і загостренням низки проблем розвитку. В основі цих процесів лежить науково – технічна революція, швидке вдосконалення всіх видів комунікацій та інформаційних технологій.

Існує багато підходів аналізу процесу глобалізації, і відповідно в сучасній науковій літературі зустрічається велика кількість її визначень. Поняття глобалізації не є по суті чимось абсолютно новим. Адже перші теорії з'явилися ще в давнину у вигляді перших ідей космополітизму («космополіт» – це «громадянин світу») в Давній Греції. Люди ще з моменту створення організованих форм співдружності між собою усвідомлювали, що тільки спільними зусиллями можна створити миролюбне, цивілізоване суспільство, максимально задовольняти свої потреби, забезпечувати всіх і кожного. На протязі всієї історії ці ідеї постійно видозмінювалися та трансформувалися. У сучасній соціальній філософії вже напрацьовано значний дослідний матеріал, накопичено певні теоретичні результати, деякі авторитетні дослідники навіть твердять про глобалізацію, як сформовану автономну парадигмальну конструкцію зі своїми класиками, до яких, на наш погляд, цілком правомірно можна віднести Б.Баді, У.Віткопфа, О.Дугіна, П.Каценштейна, Ч.Кеглі, Х.Маккіндера, О.Панаріна – представників так званої геополітичної методології; Е.Азроянца, В.Блокреницького, В.Віганда, М.Горіна, О.Некlessа, Ю.Павленко – представників так званої цивілізаційної методології; Л.Склера, У.Стріка, П.Шміттєра – представників так званої соціологічної методології; У.Бледсо,

Дж.Вільямсона, С.Долгова, М.Захматова, Р.Лоуренса, С.Соколенко – представників так званої економічної методології; У.Бека, М.Косолапова, Р.Фалка, Д.Хелда – представників так званої політологічної методології [1, с.294].

Найчастіше в науці глобалізація трактується:

– розширення і поглиблення соціальних зв'язків та інститутів в просторі й часу таким чином, що з одного боку, на повсякденну діяльність людей значний вплив мають події, що відбуваються в інших частинах земної кулі, а з іншого боку, дії місцевих громад можуть мати важливі глобальні наслідки [2, с.39];

– глобалізація визначається як багатфакторний синергетичний процес зі створення глобальних економічних, фінансових, комунікаційних і інформаційних мереж, які пронизують весь простір Землі та інтегрують цивілізацію в єдину цілісну систему [3, с.161];

– глобалізація розуміється як процес (або комплекс процесів), що втілює трансформацію в просторі організації суспільних відносин і дій, оцінених з точки зору їх екстенсивності, інтенсивності, динаміки та впливу, і породжує трансконтинентальні або міжрегіональні потоки й мережі діяльності, взаємодії та виконання владних функцій [4, с.38].

Відомий російський вчений З.Левін під глобалізацією розуміє: «процес формування нового світового порядку як єдиного транснаціонального фінансово-економічного та інформаційного простору. Це складна система саморозвитку, сукупність взаємопов'язаних і взаємодіючих один з одним елементів, функціонування якої спрямоване на самозбереження». Глобалізація, на його думку, набуває форми універсалізації, стандартизації всіх сторін людського буття, хоча і з різною інтенсивністю в різних соціоекономічних і соціокультурних середовищах [6].

Узагальнюючи дослідження обґрунтування поняття глобалізації, можна її характеризувати в такому плані:

– це історичний процес, що розвивається упродовж багатьох століть;

– цей процес означає уніфікацію світу, життя за єдиними принципами, орієнтацію на єдині цінності, дотримання єдиних звичаїв і норм поведінки, прагнення все універсалізувати;

– глобалізацію характеризує все більша взаємозалежність, головним наслідком якої є підриг, руйнування національного державного суверенітету під тиском дій релігійних угруповань, транснаціональних управлінських структур, що взаємодіють на рівних засадах не лише між собою, але й безпосередньо з державами – традиційними суб'єктами міжнародних відносин [5, с.139–140].

Феномен глобалізації та обставини викликають занепокоєння віруючих в усьому світі. У початковий період появи термін «глобалізація» означав у цілому економічну інтеграцію. Але сьогодні в наукових колах велика увага приділяється соціально-культурним явищам, що носять глобальний характер, а також їх впливу на релігії та релігійні вірування людей.

Розглянемо як саме на теоретичному рівні розглядається поняття «глобалізація» в мусульманському світі.

Як зазначає відомий мусульманський богослов і вчений Йусуф ал-Карадаві у своїй книзі «Мусульмани та глобалізація», термін «глобалізація» («аулах») відноситься до числа нових понять, які з'явилися в постколоніальну епоху, в період модернізму (хаддаса) і постмодернізму (ба'д ал-хаддаса) [7, с.21–25]. Причому не тільки самовираження є абсолютно новим для арабської мови, а й явище, яке воно означає для мусульманського світу виступає новим і дуже суперечливим.

Мусульманські науковці, Салім аль-Авви [8, с.111–117], Мухаммад Кутб [9, с.13] підкреслюють, що ісламу властива глобальна місія, тому даний термін найчастіше пов'язується з мусульманською релігією.

Оскільки, ісламський глобалізм має, за твердженням мусульманських ідеологів, виключно позитивний характер і гуманні цілі. Саме тому, вважають вони, між змістом «ісламського глобалізму» і «глобалізацією» є істотна відмінність. Глобальність місії ісламу неодноразово підкреслюється в Корані: «Ми надіслали тебе лише як милість для світів» [10, 21:107]; «Благословенний той, який дарував розпізнавання своїм рабам, щоб він став для світу проповідником» [10, 25:1]; «Урятовані ви від того, що він поглине

з вами частину суші або пошле на вас вир з камінням, – а потім не знайдете ви для себе заступника» [10, 17:70].

Незважаючи на те, що глобалізація є об'єктивним явищем, арабські дослідники висловлюють різні точки зору щодо її точного місця в історії. Наприклад, ліванський дослідник Сайар ал-Джамі вважає, що глобалізація – це «перехідний період до світової епохи, не відомої ні за часом її тривалості, ні за змістом» [11, с.52]. Однак Мухаммад Са'ід вважає, що глобалізація не може бути «невідомою» щодо своїх термінів. Більш того, вона характеризується множинністю центрів сили та їх балансом в перехідний період [11, с.52–53].

Серед українських дослідників глобалізації в арабських країнах в першу чергу слід назвати О.Коппель, Б.Парахнського, Ю.Скорихода, В.Шведа, Р.Жангожу, О.Маначинського, Є.Жеребецького. Узагальнюючи підходи згаданих дослідників, можна сказати, що глобалізація становить комплексне геополітичне, геоекономічне і геокультурне явище, яке здійснює потужний вплив на всі сторони життєдіяльності суспільства [13].

Незважаючи на те, що на даний момент існує чимало досліджень, присвячених розгляду явища «глобалізації», це поняття поки що не має визначення, яке можна було б вважати найбільш універсальним й остаточним, оскільки осмислення цього процесу перебуває у стадії розвитку.

Але нинішня глобалізація куди масштабніша, вона вплинула не лише на моральний вимір життя, але й активно втручається в світ духовний. Релігійний чинник завжди був одним з найголовніших у процесі об'єднання людства, його можна назвати й одним з перших рушіїв глобалізаційних процесів у світі.

Процеси глобалізації викликають неоднозначну реакцію з боку ісламської цивілізації. Одне з найбільших занепокоєнь викликає питання збереження соціокультурного ядра в умовах глобалізаційних змін.

Іслам для більшості мусульман є не тільки релігійним віровченням, але й законом, що регулює всі аспекти життєдіяльності віруючого мусульманина. Будь – які зміни, що призводять до значного перетворення ісламського образу життя на супротив та зворотну реакцію повернення до ще більш специфічних норм періоду «раннього ісламу» [8, с.100]. Процес глобалізації сприймається як пряма загроза ісламському віровченню.

Підхід щодо вирішення проблеми, яка має цілісну орієнтацію, історичного і культурного релятивізму в ісламі вирішується умовним поділом цінностей на трансцендентальні і конкретно – історичні. Ісламські цінності упорядковують, структурують враження й бажання людини. Саме людина виступає в ролі носія цих цінностей. Однак, незважаючи на свій нормативний характер, ісламські цінності переломлюються в індивідуальному досвіді кожної людини. У кожній конкретній ситуації індивід чи соціальна група стикаються з конфліктом цінностей, які вони дозволяють самостійно, несучи відповідальність за свій вибір.

Так, наприклад людське життя розглядається ісламом як одна з вищих цінностей: «... хто вб'є людину не за вбивство й розповсюдження нечестя на землі, той наче вбив усіх людей, а хто збереже життя людині, той наче збереже життя всім людям» [10, 5:32]. Але якщо людина поширює смуту на землі після того, як на ній утвердився порядок, то суспільне благополуччя іслам оцінює вище, ніж життя злочинця: «Битися в цей місяць – великий злочин. Однак збивати інших зі шляху Аллаха, не вірувати в нього, не пускати в Заповідну мечеть і виганяти звідти її жителів – ще більший злочин перед Аллахом. Спокуса гірше, ніж вбивство» [10, 2:217].

Чимало дослідників звертають увагу на націленість ісламської соціальної доктрини на досягнення суспільного блага. Відомо, що мусульмани жертвують частину їхнього постійного прибутку на соціально – благодійницьку мету. Для багатьох мусульман сплачування милостині («садака») та «очишувального» податку («закят») є шанованою традицією, яка заклала основи держави на цілі сторіччя. Він «очищує» й «облагороджує» майно у релігійному та моральному значенні та втілюється на соціальному рівні. Тобто, закят передбачає те, що хто володіє певним майном, має і певні обов'язки. Але, при цьому, в ісламській соціальній доктрині акцентується особлива увага на моральному налаштуванні під час сплачування податків.

З іншого боку, віра також відноситься до вищих цінностей, заради якої іслам допускає пожертвування власним життям і майном («садака»): «Ті, які увірували, здійснили переселення і білися на шляху Аллаха своїм майном і своїми душами, вище перед Ним» [10,9:20]. Садака вважається у соціальній доктрині ісламу безпосереднім свідченням віри мусульманина. Адже завдяки їй він плекає свою віру, незважаючи на свою любов до земного багатства та до себе: «Ніколи не досягнете ви побожності, поки не будете витратити те, що любите» [10,3:92], але якщо людину примушують відмовитися від віри, погрожуючи їй смертю, то йому дозволяється зробити це на словах: «Гнів Аллаха впаде на тих, хто відрікся від Аллаха після того, як увірував, – не на тих, хто був примушений до цього, тоді як в його серці лежала тверда віра» [10,16:106].

Таким чином, ціннісна значущість приписів ісламу носить динамічний характер і багато в чому визначається конкретними обставинами. На основі такого підходу вироблені правознавчі принципи, що застосовуються при аналізі текстів Корану і Сунни. Хоча деякі заперечують те, що юридичні рішення залежать від зміни культурно-історичних тлумачень парадигматичних текстів, переконливою нам представляється точка зору тих, хто розглядає сенс Корану і Сунни як певну культурну змінну [14,с.174].

Призначення кораничних цінностей, згідно з ісламським віровченням, призводить до того, щоб повернути ісламську цивілізацію на шлях, відповідний до божого задуму: «Ми послали тобі Писання, щоб ти вивів людей з дозволу їх Господа з темряви до світла» [10,14:1]. У середні віки іслам впорався з цією місією, викликавши бурхливий розвиток філософської та наукової думки не тільки в мусульманському світі, а й у Європі. На думку мусульманських вчених, сьогодні світова цивілізація знову потребує формування гуманітарних інститутів, подібних тим, які були створені в мусульманському суспільстві. Як показала історія останніх десятиліть, Захід з цією місією не справляється, оскільки його головною метою є встановлення економічної гегемонії, що служить його власним інтересам.

Бачення проблеми праці в ісламській соціальній доктрині є доволі важливим питанням. Праця займає чільне місце у житті мусульманина, адже вона є безпосереднім вираженням його дій у світі видимого та своєрідною нивою самореалізації. Разом з тим Писання застерігає від будь-яких вчинків, які приносять шкоду, нагадуючи людині про те, що всі його прагнення будуть оцінені гідно [10,9:105]. Чимала кількість хадисів в яких є свідчення про те, що кожний мусульманин повинен заробляти собі на існування. Праця у соціальній доктрині є ніщо іншим, як спосіб людського існування.

До неминущих цінностей іслам відносить чистоту – як матеріальну, так і духовну: «О ви, котрі увірували, не слідуєте по стовпам сатани! Хто прямує по стовпам сатани..., адже він наказує на паскудство та не схвалювання. Якщо не щедрість Аллаха до вас, жоден з вас би ніколи не очистився...» [10,24:21].

Особливе місце в Корані відводиться роз'яснення цінностям людського життя. Іслам забороняє робити замах на життя невинних людей і вбивати дітей зі страху перед голодом і злиднями: «...і не вбивайте своїх дітей, остерігаючись злиднів, адже ми забезпечуємо вас їжею разом з ними. І не наближайтеся до огидних вчинків, явним чи прихованих. Не вбивайте душу, яку Аллах заборонив вбивати, якщо тільки у вас не має на цього права» [10,6:151], а також позбавляє людину права самостійно йти з життя: «...не вбивайте самих себе, адже Аллах милосердний до вас» [10,4:29].

Таким чином, акцентуючи увагу на загальнолюдських цінностях, Коран закликає до подолання глобалізаційних проблем шляхом створення ціннісно-сміслового світу, в якому кожен буде гармонійно вписаний в трансцендентальну ідею світобудови. При цьому людина виступає одноразово в ролі суб'єкта та об'єкта реформації, ядра нового світового порядку, рушійної сили глобалізаційних змін.

Коранична соціальна доктрина свідчать про глобальний характер ісламу як релігії. Разом з тим, з метою збереження самобутності мусульманського суспільства, іслам намагається припинити сторонній вплив на мусульманське віровчення, на ісламську громаду і не допустити їхнього панування над ісламськими країнами. Тому протистоянням глобалізації та прагненням до реалізації своєї місії в глобальному масштабі іслам має захистити себе від того лиха, що наноситься йому новим видом колоніалізму.

Найважливішим аргументом на користь глобальності місії ісламу є віра мусульман у те, що він є остаточним, завершальним одкровенням Бога, призначеним для

всіх і покликаним привести всіх на шлях початкового й справжнього богошанування. Враховуючи те, що після пророка Мухаммада інших посланників не буде, прибічники ісламу вважають, що останньому притаманна здатність відповідати сподіванням і очікуванням віруючих в усі часи. Звідси іслам виступає універсальною й глобальною релігією, як з просторової, так і з часової точки зору, здатною задовольняти постійну потребу мусульман в божественному керівництві.

Глобалізаційна сутність, заснованої на релігійних засадах, яке має відповідне глобалізаційне мислення і характер, що сприяє реалізації ідеалів ісламу не тільки в межах мусульманської цивілізації, а й поза.

Список використаних джерел

1. Копилов В.О. Глобалізація – нова роль знання (кратологічний аспект)/ Копилов О.В. // «Гілея: науковий вісник»: Збірник наукових праць. – К., 2012. Випуск 56 (1). – С.294.
2. Салин П.Б. Взаимосвязь экономических и политических процессов в условиях глобализации // Новая Россия: национальные интересы в глобальном контексте. Материалы Российской межвузовской научной конференции Новая Россия: национальные интересы в глобальном контексте: 7–8 декабря 2001 г. М.: РГГУ, 2001. – С.39.
3. Ганчев П. Глобализация цивилизации и необходимость новой формы философии / П.Ганчев // Вопросы философии. – 2007. – №8. – С.160–165.
4. Гелд Д. Глобальні трансформації. Політика, економіка, культура: Пер. з англ. / Д.Гелд, Е.Макґрю, Д.Голдблатта, Дж.Ператтон; Переднє сл. Ю.Павленка. – К.: Фенікс, 2003. – 584 с.
5. Виклики глобалізації та цивілізаційний вибір України / А.Єфименко // Юридичний журнал. – 2006. – №5. – С.68–74.
6. Левин З.И. Будущее реформы в исламе // Ближний Восток и современность. Сб. статей. Вып. XVI. Отв. ред. М.Р. Арунова. М., 2002. – С.138–139.
7. Аль-Карадаві Юсуф. Мусульмани та глобалізація. Каїр, 2000. – С.21–25.
8. Игошина, Ж.Б. Арабський погляд на процеси глобалізації на Близькому Сході // Збірник наукових праць Одеської національної юридичної академії. – Актуальні проблеми політики. – 2008. – Вип. 35. – С.111–117.
9. Кутб Мухаммад. Мусульмани та глобалізація. Каїр, 2000. – С.13.
10. Крачковський І.Ю. Коран. М., 1990. – С.727.
11. Вагабов Н. М. Ислам и глобализация современного мира. – Махачкала: ИД «Эпоха», 2008. – С.52.
12. Вагабов Н. М. Ислам и глобализация современного мира. – Махачкала: ИД «Эпоха», 2008. – С.52–53.
13. Особливості глобалізаційних процесів в арабському світі та їх урахування в близькосхідній політиці України <http://old.niss.gov.ua/monitor/october09/05.htm>
14. Сахедина А. Исламское богословие христианско-мусульманских отношений // Христиане и мусульмане: проблемы диалога. Хрестоматия / сост.вступ.ст. и коммент. А.Журавского. – М.: Библейско-Богословский Институт св. апостола Андрея, 2000. – С.149–168.

Комленко Е.В. Социальная доктрина ислама в контексте глобализационных изменений

В настоящее время глобализация оказывает огромное влияние на общественную жизнь мусульманской цивилизации. Однако особую значимость имеет тот факт, что в последней четверти XX в. в значительной степени возросла также роль религии в контексте глобализационных изменений. Данная статья освещает влияние глобализации на сущность коранического понимания социальной доктрины ислама.

Ключевые слова: ислам, социальная доктрина, Коран, глобализация, цивилизация.

Komlenko, E.V. Social Doctrine of Islam in the context of globalization changes

Nowadays, globalization has a great influence on public life of Muslim civilization. However, particular importance is the fact that in the last quarter of the twentieth century, greatly increased the role of religion in the context of global change. This article highlights the impact of globalization on the essence of Quranic understanding of the social doctrine of Islam.

Key words: Islam, the social doctrine, the Qur'an, globalization, civilization.

Халкідонські засади візантійської ідентифікаційної релігійно–культурної матриці

Проаналізовано генезу візантійської ідентифікаційної матриці. Обґрунтовується теза про те, що її основою було віро визначення Халкідонського собору та його теологічно–філософське тлумачення в Ареопагитиках, творах Максима Сповідника та Йоана Дамаскіна.

Ключові слова: ідентичність, тожсамість, ідентифікаційна матриця, монофізитство, несторіанство, аріанство, патристика, христологія.

П'яте сторіччя за своєю значущістю в історії Європи та бурхливістю подій може бути порівняне хіба що з минулим ХХ–м. На протязі його відбулося руйнування Західної Римської імперії, «Велике переселення народів» та докорінна зміна політичної мапи Європи. «Вічне місто», яке більш ніж півтисячоліття було центром західної цивілізації остаточно втрачає свій статус, відбувається становлення держав, які зазнавши певні трансформації, існують й до сьогодні. Але не менші зрушення відбуваються і в царині європейської ментальності. Християнство остаточно витісняє паганство, перетворюючись в основу європейської ідентичності. 451 року, коли доля західної цивілізації вирішується за допомогою зброї у битві на Каталаунських полях, вона майже одночасно вирішується за допомогою слова – на Халкідонському вселенському соборі.

Наша стаття присвячена аналізу впливу рішень цього собору та полеміки навколо них у пізній патристиці на формування візантійської християнської ідентичності.

Халкідонський собор був четвертим Вселенським собором, скликаним за проханням римського імператора Маркіана та за згоди папи Льва I в Халкідоні (передмісті тодішнього Константинополя) з приводу ересі константинопольського архімандрита Євтихія – монофізитства. Він, спираючись на духовну спадщину Кирила Александрійського, вчив, що у Христі лише одна природа – божественна, а не подвійна (божественна та людська) і таким чином на хресті страждав не богочоловік, а сам Бог. Орос (тобто віровизначення) цього собору, надаючи догматичну дефініцію христологічної формули, визначає межі християнської європейської ідентичності на майбутнє: «Отже, слідуючи святим Отцям, всі ми вчимо одноголосно: Господь наш Ісус Христос є один і той Самий Син, один і той же досконалий за Божеством і досконалий у людськості, істинний Бог і справжня Людина, один і той же, що складається з словесної (розумної) душі і тіла, єдиносущий Отцю за Божеством і той же єдиносущий нам по людству, подібний нам в усьому, крім гріха; народжений від Отця перед віками за Божеством, але Він же народжений в останні дні заради нас і нашого спасіння від Марії Діви і Богородиці по людству; один і той же Христос, Син, Господь, Єдинородний, у двох природах незмішаний, незмінний, нероздільний, нерозлучний; відмінність Його природ ніколи не зникає від їх з'єднання, але властивості кожної з двох природ з'єднуються в одній особі і одній іпостасі так, що не розтинаються і не поділяються на дві особи, але Він один і той Самий Син Єдинородний, Бог, Слово, Господь, Ісус Христос; такий само, як говорили спочатку про Нього пророки і як Він Сам Ісус Христос навчив нас, і як передав нам Символ Отців» [5, с.98–99].

Христологічне визначення Халкідонського Собору встановлює діалектичну єдність тотожності та відмінності в Христі, стверджує, що в Його – Христа – єдиній особистості об'єднані дві природи. Це визначення відразу ж було пояснено такими чотирма «апофатичними» прислівниками, що уточнюють його сенс: «незмішано, незмінно, нероздільно, нерозлучно». З них перші два націлені супроти монофізитства, останні – проти несторіанства.

Орос Халкідонського собору намагався надати остаточний висновок й покласти край суперечкам щодо христологічного догмату. Велику роль у розумінні метафізичної сутності цих суперечок відіграє й розбіжне тлумачення співвідношення категорії тотожності та її протилежності – відмінності учасниками цих релігійно–догматичних дискусій.

Монофізитство у своїй христології ґрунтувалося на метафізиці олександрійської школи теології, яка, тяжіла до платонівського розуміння тотожності як певного атрибуту незмінної нерухомої рівної самій собі реальності. Кирило Александрійський проголошує формулу «μία φύσις τοῦ θεοῦ λόγῳ σεσαρκωμένη» (єдина природа втіленого Бога Слова)», виходив саме з цього платонівського розуміння тотожності як певного роду єдності природи. Ця формула згодом набула й цілком ортодоксального сенсу в оросі Халкідонського собору, але й стане основою монофізитських спекуляцій, крайньою версією яких є тритеїзм Йоана Філіпона (хоча останній намагався в своїх творах користуватися зазвичай аристотелівським тлумаченням метафізично–теологічних категорій).

Несторій та його послідовники спиралися у христології на метафізику антиохійської школи, яка розглядала тотожність як певну форму єдності, максимальної подібності, тобто релятивно. Несторій у своєму богословському вченні визнавав у Христі два особи, два різних суб'єкта – Божественний і людський. Ці дві особи сходяться в якийсь третю особу, яку він називав терміном «особа єднання». Інакше кажучи, Христос з'являється перед нами в Євангелії як єдина Особа тільки суб'єктивно; по відношенню до зовнішнього спостерігача Він є єдиною Істотою, єдиною Особистістю, але в Самому Собі Він є релятивною тотожністю двох особистостей: Божественної та людської.

Халкідонський вселенський собор намагався примирити ці дві крайні позиції: Кирила (точніше його послідовників) та Несторія (точніше його вчителя Феодора Мопсуестійського). Формули, включені до віровизначення, що не суперечили думці св. Кирила, були врівноважені знаменним і наполегливим твердженням особистої єдності Христа. Вираз «*τὸν Αὐτόν*» («один і той же») повторюється в тексті вісім разів, підкреслюючи єдність суб'єкта у всіх, Божественних або людських, діях Христа. Саме це намагання поєднати дві крайнощі призвело до того, що рішення собору не задовільнили обох супротивників: монофізити стали вважати їх несторіанськими, а несторіани – засуджувати за потакання міафізитству Александрійської церкви.

Тим більш, що відмінності у богословських тлумаченнях стають свого роду ідентифікаційними стигмами, які сприяють формуванню особливих релігійно–етнічних спільнот та дозволяють відокремитися від нового імперського ідентифікаційного проекту, який згодом отримав назву візантійського.

Першою спробою відокремитися на підставі конфесійних розбіжностей належала ще аріанству. Ще у другій половині IV сторіччя, в період правління імператора Констанція, а потім Валента, коли аріанство набуло заступництва на державному рівні воно було поширено місіонерами, зокрема «єпископом готів» Ульфілою, серед мешканців лімітрофних зон германських народів, в першу чергу готів. Згодом, вже в V сторіччі аріанство стало свого роду виразником релігійної та національної ідентичності германських народів у варварських королівствах, в першу чергу в остrogотській Італії, свево–візиготській Іспанії та вандальській північній Африці.

Подібні ж метаморфози відбуваються й з несторіанством та монофізитством. Прибічники опального Несторія знайшли притулок у політичного антагоніста імперії – державі Сасанідів та склали нову етно–конфесійну спільноту – айсорів (ассирійців). Спроби несторіанських місіонерів поширити вплив своєї віри далі на Схід мав своїм наслідком виникнення ще кількох подібних етно–конфесійних утворень, з яких збереглися лише малабарські християни святого Томи (південь Індії).

Монофізитство (у різних формах) стало ідентифікаційною основою для формування коптів, ефіопів, сирійців та вірмен, хоча тут справа дещо складніше: існували моменти коли саме воно могло стати «імперською» релігією та стати основою візантійської ідентифікаційної матриці.

Західне ж кафоличне християнство на противагу важливому тоді для нього супротивнику – аріанству (до якого належали більшість політичної еліти германських королівств) згуртувалося навколо халкідонського віросповідання. Папа Лев I зробив символом ідентифікації саме христологічний догмат, прийнятий IV Вселенським собором. В цьому контексті визначною є теологічно-філософська доктрина тожності Аніція Манлія Торквата Северина Боеція, яка була маловідомою його тодішнім грекомовним колегам, але згодом стала основою західноєвропейської ідентифікаційної матриці.

Після Халкідонського собору на сході імперії почалася смута, подібна до аріанської у минулому сторіччі. Кирилове віросповідання приймалося більшістю віруючих як православне, а прибічників Халкідона презирливо називали «мелхітами» (тобто «імперцями» – от сирійського «мелех» – цар).

Нарешті й влада йде на поступки. У 482 р. імператор Зинон (474–491) видає догматичний документ, що мав силу державного закону – так званий Енотікон. У ньому пропонувалося православне сповідання віри, витримане за Нікео-Цареградським Символом з додаванням Кирилова вчення про «Єдину природу». Цей декрет був визнаний всіма східними єпископами, але викликав різко негативну реакцію Рима, який правомірно вбачав у ньому зраду ідей Халкідона. Імператор Анастасій, що наслідував Зинону ще більше поглибив цей розкол, майже відкрито заявивши про свою монофізитську віроналежність.

Ситуація різко змінюється лише з приходом до влади династії Юстина, яка відразу ж змінила баланс сил на користь прихильників Халкідона, а потім вже імператор Юстиніан почав шукати розумні компроміси з антихалкідонітами. Він став проводити публічні диспути між двома церковно-богослівськими партіями, на одному з яких, аргументуючи свою позицію, монофізити посилаються на трактати, що освячуються ім'ям Діонісія Ареопігита, учня апостола Павла, згаданого в «Діяннях апостолів». «Corpus Aegoragiticum» можна перефразуючи вислів К.Г. Маркса щодо гегелівської «Феноменології духа» назвати витоком і таємницею візантійської філософії.

У трактаті «Про церковну ієрархію» після розгляду обряду освячення мира Діонісій переходить до апології церковної ієрархії. «Ієрархам» (єпископам) він приписує ті функції, якими наділяє філософів Платон у діалозі «Держава». Описуючи спільноту розумних сутностей, Діонісій стверджує, що єпископи пізнають істину, яка їм відкривається об'єктивно. Тобто єпископи мають сповіщати не Євангеліє, а об'єктивну істину, повинні проповідувати знання, яке вони отримали не з Біблії, а з пізнання дійсності. Згідно з Ареопігитами, життя церкви має вибудовуватися за вказівками єпископів саме так, як за «Державою» життям поліса мають керувати філософи. «Ієреї» в зображенні Діонісія цілком подібні до мужніх стражів із платонівської держави. «Лікурґи» (диякони) характеризуються в Ареопігитиках так, як третій клас у полісі Платона: як уособлення стриманості. Платонівська логіка трьох станів використовується Діонісієм також при розрізненні класів серед пересічних вірних, не священників. Аналогом філософів є монахи, мужніх стражів – лаїки (звичайні вірні), третього класу – оглашенні. Знову ж за Діонісієм відмінність між монахами, лаїками та оглашеними спричинено неоднаковістю їхніх знань. Оглашенні намагаються очиститися від незнання, стримано навертаються до Мудрості. Лаїки перебувають у процесі просвітлення, здобуття знань і тому мужньо повертаються до Мудрості, прагнуть повноти знання. Монахи споглядають Мудрість, мають довершену повноту знання.

Ті, що обожилися («мудрі»), ті, що повертається («мужні»), ті, що лише навертаються до повернення («стримані»), утворюють «ієрархію», ідеальну «спільноту» («койнонію»). До неї належать як ангели, так і душі. Ті, хто відмовляється навернутися й повертатися є розпорошенням грішників, як ангелів (тобто демонів), так і людей. Грішні ангели та люди не утворюють власної ієрархії, своєї койнонії, свого «міста». Вони є «анархією», розділенням, розпорошенням, добровільними вигнаннями з єдиного дійсного «поліса» – з Божого поліса, з Божественної ієрархії [1, с. 198–199].

Саме такий Божественний Поліс є ідеалом Діонісієвої утопії. Саме ця утопія стала основою візантійської ідентифікаційної моделі. В її основі лежить принцип «симфонії». Сутність цього принципу уподібнення земної імперської ієрархії (що отождоженнюється, певним чином, з церковною) «Царству Божому» – «янгольській ієрархії». Реалізацію християнських начал зобов'язана забезпечити в земному житті державна влада – імператор, спільно з церквою. Церква легітимізує державну владу, санкціонує державне примус, а держава надає церкві свою силу для охорони і втілення в життя норм церковного вчення. Візантійська модель поєднувала в собі намагання досягнути втілення християнських ідеалів у життя (побудова ідеального поліса) з жорсткими авторитарними засобами здійснення цієї мети.

«Corpus Aegoragiticum» з'являється у 532 році, коли імператор Юстиніан намагається реставрувати римську імперію, перетворюючи Pax Romana в Pax Christiana. Те, що розглядається нами зараз як «золотий вік» Візантії, сприймалося сучасниками як відродження старої імперії, оновленої християнством. Ще починаючи з кінця IV сторіччя, коли християнство стало державною релігією Римської імперії, сповідання християнства стало обов'язковим для всіх підданих імперії. Відтепер всі «ромей (римляни)» стали Христіанοί, християнами, принаймні, в ідеальній моделі імперської теолого-політичної теорії. візантійці визначали себе як громадяни або піддані (ὕπηκοος) «Держави православних римлян». Стандартна візантійська ідентифікація не включала в себе ніяких чітких визначень, що стосувалися б етнічної або географічної локалізації. Як вважають деякі сучасні дослідники, переважання політичної компоненти ідентичності (нехай і з вираженням конфесійним ухилом) зближує візантійську модель з сучасними моделями ідентичності.

Основою цієї ідентичності все ж таки є релігійні мотиви, устремління до християнської автентичності та власного «обоження». Найбільш яскравим прикладом пріоритету конфесійності над політичною ідентифікацією є трагічна доля одного з найбільш яскравих представників візантійської філософії Максима Сповідника.

Більшу частину свого життя він прожив при імператорі Іраклії та його нащадках. Максим досить негативно ставився до месіанського імперіалізму Іраклія, який визначив візантійську релігійну політику в часи життя Сповідника. Іраклій отримав майже повністю зруйновану державу, але зміг не лише вистояти в боротьбі з Персією, але навіть знищив цього запеклого і, здавалося останнього, ворога Візантії. У нього з'являється надія на християнізацію Персії та приєднання її до християнської ойкумени – співдружності держав, у якій візантійський імператор був головним патроном. Реалізації цього «геополітичного» проекту візантійського імперіалізму заважала лише роз'єднаність християн у східних провінціях Візантії, викликана розколом між офіційною церквою і монофізитами. Іраклій і його оточення (у першу чергу патріарх Константинопольський Сергій) вирішили досягти унії з монофізитами на основі визнання цієї тези про мінімальність людського в Боголюдині, оскільки Божество фактично замінило людство у Христі на рівні атрибутів. При цьому розходження щодо кількості власне субстанцій могли зберігатися, але на них пропонувалося не звертати уваги. Не тільки на думку Максима, але й філософського та богословського загалу, така позиція була принесенням у жертву політиці очевидного (для аристотелізму, неоплатонізму і каппадокійської теології) положення, яке формулюється так: «кожна субстанція має власні атрибути і не може бути як субстанції без атрибутів, так і змішування атрибутів різних субстанцій у будь-яких суб'єктах». Іраклій, що переміг Персію вважав себе другим Олександром Македонським, імператором-месією, що політично і релігійно об'єднає весь цивілізований світ. І заради такої утопії Іраклій був згодний на протиріччя нової догматичної доктрини імперії з очевидностями філософії та релігійної свідомості. Унія від початку мала штучний характер, і не дивно, що аргументація на її користь була штучною, ґрунтувалася на підміні логічної очевидності – психологічною видимістю, доказової аргументації – казуїстикою та софістикою. Але захопленість політичною елітою імперії утопією Іраклія була настільки великою, що навіть арабські завоювання майже півстоліття не могли розвіяти її чари. Максим виявився серед

тих небагатьох інтелектуалів, що не побоюлися протистояти політиці трансформації релігійної доктрини заради політичних цілей. Неприйнятним для нього був не сам політичний проєкт Іраклія, а лише втручання політики в релігію взагалі та в теологію зокрема. Максим вважає, що імператор не має жодних прав, щоб визначати догмати Церкви. Таке право належить тільки самій Церкві, соборам її єпископів. Участь імператора в соборах Церкви неонов'язкова, адже собори відбувалися і до християнізації імперії, приймаючи рішення догматичного характеру, засуджуючи різноманітні ересі. Нагадування цих очевидних положень про автономію Церкви від держави, а релігійної істини від політики, уже самі були запереченням релігійних проєктів Іраклія на формальних підставах: імператор не має права визначати віросповідання Церкви. Максим виявився генієм в умовах тоталітарної імперії. Він не протестує як політичний борець, а з філософським спокоєм нагадує вбивчі для офіційної ідеології очевидності, нехтування якими є антихристиянським по суті. Це нагадування про свободу Церкви, про незалежність істини від політичної влади стало достатньою підставою для суду над Максимом. Йому належать слова, що були виголошені ним у відповідь на запитання про те, що від буде робити, якщо вся церква визнає правоту патріарха Сергія, якого він вважав монофелітом–єретиком: «Якщо весь Всесвіт почне причащатися з Патріархом, я не причащуся з ним».

Центральним моментом філософії Максима Сповідника є його вчення про обожнення людини, тобто досягнення нею справжньої тожсамості через ототожнення з Богом. Візантійський ідеал тожсамості обґрунтовував необхідність уніфікації духовного життя. Здавалось би, ідеал любові, що висувається Максимом повинен бути посиленням цієї тенденції. В дійсності ж любов виявляється основою як для апології єдності, так і для виправдання розрізнені. Така теологія любові дозволяє створити розвинуте символічне вчення про людство звичайне та людство християнське (Церкву). Цей новий ідеал людства, створений Максимом, є певною альтернативою до ангельсько–церковної ієрархії «*Corpus Aneoragiticum*», яке вбачало ідеал розвитку людства в перетворенні його в «місто ангелів» в душі платонівського ідеального полісу. Ідеальне людство як воно вбачалося Максиму мало бути подобою не до єдності ангельської ієрархії, а до гармонії всесвіту.

Стан обожнення, за Максимом, є саме способом життя особистості, а не простою тотожністю з Богом. Можливість цього способу життя створена Христом. Повноцінне існування людської сутності в Особистості Христа поряд із Божественною сутністю стає основою для вічного буття в Богіві інших людей. Для цього вони мають прийняти людяність Христа як власну сферу існування. Тіло людей має стати містеріально «рідним» для Тіла і Крові Христа. Душа людини має стати єдиною із Душею Христа: чесноти Христа мають стати власними для людини. Пізнання ж Логосів дає людському розумові можливість засвоїти знання розуму Христа–Логосу. Все це дозволяє Богіві дарувати людині повноту причетності до Божественної сутності Христа. Причетність людини до Божественної сутності Христа є благодатною причетністю, а не тотожністю, – так само як причетність до Його розумності, душевності, тілесності. Але ця причетність передбачає часткову тотожність за змістом при нетотожності за сутностями. Вершиною причетності людини до Христа є засвоєння особистого способу існування Христа. Очевидно, що ця причетність вимагає святості людини, христоподібності у всій діяльності. Це засвоєння способу існування Христа є благодатною тотожністю при збереженні онтологічної унікальності особистості людини та Особистості Христа. Часткова тотожність особистості із способом особистого існування Христа є причетністю до способу існування Логосу, другої іпостасі Трійці [3, с.198–199].

В основі ідентології Максима Сповідника лежить оригінальне філософсько–теологічне тлумачення Оросу Халкідонського собору, який проголосив діалектичне поєднання тотожності та відмінності в особі Христа. Саме терміни *ἕνθεός* (незмішано) та *ἁϋορίστος* (нероздільно) вказують на діалектику індивідуалізації та ототожнення, яка характерна для максимової концепції «обоження», тобто набуття справжньої тожсамості.

Втім останні роки довгого, але трагічного життя Максима Сповідника приходяться на роки не тільки політичної, але й ідентифікаційної криз візантійської тожсамості. Після ейфорії перемог імператора Іраклія з'являється безпосередня загроза існуванню не тільки візантійської, але й всієї християнської ойкумени. Цією загрозою стає безпрецедентний наступ арабського війства, озброєного новою релігією – ісламом.

Але саме ісламське нашествя допомогло позбавитися східнохристиянському світові позбавитися монофелітської ересі та згодом остаточно виробити засади своєї тожсамості. Втім, це відбувається власно за межами Ромейської держави, в мусульманській країні – Дамаському халіфаті. Саме там Іоан Дамаскін створює свій «Точний виклад православної віри», що є висновком й завершенням східної патристики. В умовах певної релігійної толерантності тодішнього ісламу (можливість вільного існування придбали не тільки юдеї та самаритяни, але й представники різних напрямків християнства – монофізити, несторіани, монофеліти, халкідоніти) при зрозумілій політично–військовій верхівці мусульман, необхідним стало логічне обґрунтування істинності саме православної (халкідонської) ідентифікації. Єдиною ж логічною моделлю, загальновизнаною в пізньоантичному інтелектуальному світі, була логіка Аристотеля, дещо змінена та вдосконалена його неоплатонічними коментаторами та інтерпретаторами (Порфирій, Аммоній та інші). Саме цю логіку використовує Іоан Дамаскін для своєї догматики, яку він вважає ортодоксальною.

Таким чином, філософія колишнього дамаського чиновника Мансура, що став палестинським монахом Іоаном, завершує шлях східної патристики систематичним викладенням християнської теології, що ототожнюється зі «справжньою філософією» та побудова на схемах аристотелівсько–порфирієвської логіки. Саме тому, що філософія з теологією становлять у Іоана Дамаскіна «Єдиний ідейний комплекс», логіка як здатність розрізняти була не тільки умовою правильності міркувань, а як пише сучасна російська дослідниця С.Неретіна «вона мислилася здатною вивести до межі сутнього, до загадкової незбагненності істини» [4, с.246].

Але чи належить філософія Іоана Дамаскіна до візантійської філософії, зважаючи на те, що він належав вже до третьої генерації сирійських мешканців, які опинилися під владою арабського халіфату? Може це своєрідний початок мусульманської середньовічної філософії в християнських ідейно–понятійних шатах? В жодному разі. Розумом і серцем він все ще живе у Візантії. Той факт, що імператор – чия переможе повернення на Близький Схід він з надією очікує – тим часом впав у іконоборчу ересь, значить для нього набагато більше, ніж вірування арабських завойовників. І, зрозуміло, він значно краще обізнаний про події в Константинополі, ніж про іслам. Йому філософію Іоана Дамаскіна, зокрема його обґрунтування іконошанування, можна вважати складовою візантійської ідеології та завершенням класичної патристики.

Таким чином, остаточно оформлення візантійської теолого–філософської доктрини відбувається за межами самої Візантії. Православний «підданий» Дамаського халіфату Іоан Дамаскін на підставі аристотелівсько–порфирієвської логічної методології надає їй остаточної визначеності, яка стане в подальшому основою схоластичної екезгези.

Втім, візантійську модель православної ідентичності жодним чином не можна розглядати лише як повний негатив, гальмо на шляху загального прогресу. Вона скоріше є своєрідним, суперечливим феноменом, який може розглядатися з різних точок зору. Свідченням цього є думка архієпископа Ігоря Ісиченко, який пише: «Для кожного українця слово «Візантія» сповнене свого змісту. Для когось воно асоціюється з клерикальним обскурантизмом, для когось – з хворобами виродженого самодержавства, для інших – з історичним суперництвом Києва й Константинополя. І рідко ми замислюємося над тим, що винародовлення українців почалося з їхнього відриву від власної духовної спадщини, глибоко закоріненої в досвіді Візантії. А без усвідомлення цього, без осмислення нашого місця в цивілізаційному полі християнського Сходу, без повернення українському народові спадщини Отців Церкви, досвіду святості Єгипту, Сирії, Афону, автентичного грецького обряду, звільненого від московського й латинського впливів, навряд чи варто сподіватися на подолання того психологічного бар'єра,

який утримує нас у ролі «човників», здатних лише шматочками вивозити надбання «Спільного Європейського дому», не даючи відчути себе в цьому домі повноправними партнерами» [2, с. 12].

Список використаних джерел

1. Дионисий Ареопагит. О церковной иерархии. Послания. (Издание с параллельными текстами) / Вст. ст., подг. греческих текстов и их русский перевод Г.М. Прохоров, Ред. перевода иер. Григорий (В.М.) Лурье / [Псевдо] Дионисий Ареопагит; Г.М. Прохоров, В.М. Лурье. – СПб.: Алетейя, 2001. – 281 с.
2. Ісіченко І. Ключ до духовної ідентичності / І.Ісіченко // Дзеркало тижня. – №32 (356) – 2001. – С.12.
3. Максим Исповедник. Письма / Максим Исповедник; пер. с др. греч. Е.Начиткин; сост. Г.И. Беневиц. – СПб.: Изд-во СПбГУ, 2007. – 285 с.
4. Неретина С. Верующий разум. К истории средневековой философии / С.Неретина – Архангельск, 1995. – 248 с.
5. Саган О. Вселенське православ'я. Суть. Історія. Сучасні реалії / О.Саган. – Київ: Світ знань. 2004. – 912 с.

Попов В.Ю. Халкидонские основы византийской идентификационной религиозно-культурной матрицы

Проанализирован генезис византийской идентификационной матрицы. Обосновывается тезис о том, что ее основой были вероопределения Халкидонского собора и его теолого-философское истолкование в Ареопагитиках, произведениях Максима Исповедника и Иоанна Дамаскина.

Ключевые слова: *идентичность, идентификационная матрица, монофизитство, несторианство, арианство, патристика, христология.*

Popov, V.Yu. The Chalcedonian foundations of the Byzantine religious and cultural matrix of identity

Analyzes the genesis of the Byzantine identity matrix. The thesis is substantiated that its basis were The Confession of the Chalcedon and its theologico-philosophical interpretation in the Corpus Areopagiticum, works of Maximus the Confessor and John of Damascus.

Key words: *identity, identification matrix, Monophysitism, Nestorianism, Arianism, Patristics, Christology.*

Стратегія реалізації Царства Божого у проповіді як базової цілі православного літургійного проповідництва в богословських творах Ентоні Коньяріса

На основі наукових теоретичних міркувань душпастиря Ентоні Коньяріса представлено богословське обґрунтування необхідності базилевтичного спрямування православної проповіді як події, що у контексті богослужбової практики реалізує божественно-людський синергізм.

Ключові слова: *проповідь, православна гомілетика, Царство Боже, слово Боже, церковний амвон.*

Царство Боже – це тематика, яка наскрізь пронизує євангельське проповідування Ісуса Христа (Мт4,17;5,3;6,33;Мр1,14–15;Лк 10,9.11;16,16), а також виступає як заповіт Христа для Його послідовників і чітко поставлене завдання для реалізації в майбутньому. Тому актуалізація Царства Божого – пріоритетне завдання для групи християн, які завдяки своєму засновникові об'єдналися у спільноту Церкви. Згідно з текстами Нового Завіту, царювання Бога є явищем, у якому Творець демонструє своє володіння світом: сповіщає людям об'єктивність факту свого зацікавлення людиною на землі та її спасінням. У світі цього найважливішого для християн твердження, події впровадження, діяльності та пасхальної містерії Сина Божого в історії людства означають кенотичне наближення Бога до людини, що здійснюється в категоріях емпіричного досвіду. Це божественне бажання коєкзистенції водночас міцно пов'язане з духовною пропозицією Творця обдарувати людину визволенням та вселити надію на можливість повної участі в Божому Царстві (Лк17,21) – у просторі, де немає панування одних над іншими (Лк22,24–30), натомість існують братні взаємини у спільноті дітей Божих, для яких лише Бог є авторитетним батьком (Мр10,29).

Реалізація Божого Царства є критерієм для будь-якої діяльності Церкви та основою всіляких місійних, соціальних, літургійних, душпастирських ініціатив, а також і гомілетичних починань. Потреба такого підходу зумовлена намаганням християнської спільноти успішно виконати імператив Спасителя – продовжувати здійснення Таїнства Царства у взаємному служінні християн, стаючи через це наочним знаком Божої присутності посеред людей [1, с.103–105]. Царювання Бога приходить туди, де проповідується слово (Мт13,1–23). Царство Боже – це прокламація Ісуса та Його Євангелія. Тому залежно від того, наскільки ця діяльність виконується, настільки інтенсивно наближається Царство, у якому Господь виявляє свою близькість і любов до людей, об'являючи їм таїнство свого царювання (Мр4,11).

Відомий північноамериканський православний душпастир, проповідник, публіцист і богослов Ентоні Коньяріс (нар. 1926 р.) у своїх численних публікаціях розглядає проблематику Царства Божого та шанси його реалізації у контексті проповідницької діяльності, окреслюючи це завдання як пріоритетне для кожного проklamатора Євангелія у реаліях православної дійсності, тісно зв'язаної з літургійним священнодійством. Автор вважає, що завдяки приходу в світ Ісуса Христа Царство Боже отримує всі шанси для реалізації в гомілетичному контексті, а до того ж, його актуалізація є метою для будь-якого мовлення про Бога. Хоча фіналізація цього Царства звершиться в потойбічному світі, коли людина уздрить Бога обличчям в обличчя (1Ів3,2), та все-таки його значущі «паростки» повинні бути видимими на площині земних реалій (Лк17,21). Станеться це тоді, коли віруючі в Христа оголосять його своїм Царем. Передуватиме цьому їхнє особисте та інтегральне навернення (Рм14,17), і наочно стане явною взаємна любов між усіма послідовниками Ісуса (Лк22,24–30). Таке запо-

чаткування процесу розширення Царства Божого є нічим іншим, як продовженням діяльності самого Спасителя, що, виконуючи волю Небесного Отця, прагнув змінити світ на краще та спричинити його повернення до первісної гармонії з Богом (Еф4,6) [2,с.232,238,240,242,322]. У звершенні згаданого вище процесу незамінну роль відіграє проповідництво як інтегральна частина Св. Літургії. Якщо, однак, проповідництво не спричиниться до поширення Царства або стоятиме на заваді його розвитку, тоді літургійна гомілія перетвориться на звичайну «балаканину» на релігійні теми [3,с.173–174]. Отож, для належного підпорядкування себе творенню базилевтичної реальності в літургійній реальності кожна, без винятку, проповідь, згідно з положенням Е. Коньяріса, повинна відповідати таким характеристикам:

1. Актуалізовувати та оновлювати кенозис Христа. Проповідь можна назвати «драбиною», по якій Христос наново «спускається» в людську реальність, ігноруючи власне упривілейоване становище божественного буття «праворуч Отця» на користь скривленої гріхом людської дійсності. Іншими словами, літургійна гомілія – це площа, на якій знову звершується в конкретному часі та місці божественне сходження з небес та прихід у світ Спасителя, що виявляється у Його невидимому та вбогому народженні у Вифлеємі (Лк2,15). У проповіді Ісус наближається до слухача через недосконалі й обмежені уста проповідника для того, щоб донести своє слово до грішної людини, яке має властивість відкупляти та спасати від гріха, диявола та смерті. Іноді слухач може нехтувати цим прихованим даром і грандіозною подією «народження слова», адже воно «загорнулось» всього лиш у людську «обгортку» – нетривке слово автора та проklamатора гомілії, який виступає з церковного амвону. Однак саме в такий прихований та невидимий спосіб з'являється і наближається до людини Царство Боже (Лк17,20–21). Тоді ж і неочікувано створюється можливість приходу Ісуса Христа до громади своїх послідовників через слово, що приносить спасіння. Спаситель особисто скеровує своє звернення до кожного слухача зокрема, подібно як колись звернувся до жінки із Самарії біля криниці: «Була б ти відала про дар Божий, і – хто той, що каже тобі [...]» (Ів4,10) [4,с.7–8].

Біблійні слова про те, що Царство Боже, немов насінина, потрапляє в душу людини, кільчиться там, зростає та приносить щедрий плід (Мк4,26–29) є ще одним додатковим твердженням факту, що під час того, як лунають слова проповіді в контексті Божественної Літургії, Христос увиходить у серце слухача своїм кенозисним катабазисом та дає йому змогу проникнути у простір Царства Божого. Згідно з літургійним богослов'ям, св. Літургія завжди має характеристики теофанійної події – тоді Бог уповні себе об'являє, а також дає можливість закуштувати передмак небесного Раю [5,с.104]. Кожен раз глибину цієї реальності розкриває символізм Малого входу: тоді священик з Євангелієм у руках голосно проголошує всім присутнім у храмі про прихід до них самого Ісуса Христа, який об'являє себе і в прочитаному та проповіданому Божому Слові, і так само згодом в Євхаристійних Дарах. Тому здійснення Божественної Літургії є фактом невидимої з'яви Спасителя та Його кенозису серед громади вірних, що зібралися на молитві [6,с.78–79]. Це означає, що Син Божий «використовує» уста проповідника, аби довершити реалізацію Божого Царства на землі через прокламацію Євангелія [4,с.10].

Для цього, щоб за посередництвом проповідника гомілетичне слово стало містком між новим небом і новою землею (Од21,1), авторів проповідницької промови недостатньо лише усвідомлювати власні слабкості та недоліки. Євангельський сіяч повинен також пам'ятати, що виконує роль важливого «інструмента», без якого здійснення взаємної комунікації між божественною та людською реальністю неможливе. Тому для проповідника важливо завжди пам'ятати про необхідність виконувати роль «якісного медіума», що буде гарантією та запорукою успішного діалогу Бога та людини. Така посередницька функція передбачає виконання літургійних рубрик та проповідницького завдання за принципом «κρίβειν», що означає чітке керування цим процесом згідно з традицією та церковним правом. Через це проповідник висловлює послух Церкви, притримуючись канонічних меж у біблійній інтерпретації та в способі передачі ортодоксального вчення, яке своїм корінням сягає апостольських часів. З цього випливає, що

важливою характеристикою гомілетичного процесу є не стільки мистецькі творчі чи риторичні здібності проповідника, а лише змістова точність передачі істинного вчення у такий самий спосіб, як це чинили апостоли [4,с.10–11]. Отож, під час ієрейського рукоположення сіяч слова отримує від єпископа здібність (καρίσμι) та натхнення від Св. Духа точно та докладно виконувати святе служіння (λειτουργία) у межах християнської громади для добра інших її членів, продовжуючи тим самим справу, яку багато років тому успішно розпочали апостоли та отці Церкви [7,с.48].

Отож, проповідництво, яке успішно реалізує завдання творити та поширювати Царство Боже серед громади, що зібралася на літургійне священнодійняння, створює подію «нового народження» Слова Божого. Це означає актуалізацію історичного факту воплощення Ісуса Христа, божественного Логосу. Адже тоді, коли проповідник виступає з церковного амвону із гомілетичним закликком до вірних, цей Логос наново сходить до людей через євангельську благовість, приймаючи на себе людську подобу [4,с.11]. Е. Коньяріс висловлює переконання, що самопониження Бога і божественне сходження Ісуса Христа у людську реальність, з певністю, здійснюється через перебіг проголошення проповіді як довгий та актуальний процес, що триватиме до кінця часів людства, тобто до того моменту, коли Церква як спільнота учнів Христа перенесеться із земних реалій до вічного небесного святкування у позаматеріальних обрядах Царства Божого [8,с.97–98]. Однак сьогодні Церкві важливо дбати про те, щоб якнайбільше людей на світі могли ствердно відповісти на запрошення Сина Божого стати учасниками божественної природи Бога, повіривши в самооб'явлення Всевишнього як такого, який полюбив людство та прагне інтенсивного діалогу з ним.

2. Відбуватися у присутності Ісуса Христа. Літургійна гомілія – це не лише актуалізація невидимого та таємного кенозису Сина Божого, що зближується до свого народу через натхненні слова проповідника. Це також започаткування реальної Його містичної присутності в гроні вірних, що зібралися в Його ім'я (Мт18,20). Оскільки царство ніколи не може існувати без царя, а для християн найбільшим царем та володарем світу по всі часи і віки є Христос (Флп2,10–11), то проповідницьке богослов'я ніколи не може забути про реальну, а водночас таїнственну присутність Царя серед Божого люду – Церкви. Ця спільнота зібралася для слухання вічного слова, щоб згодом намагатися на практиці реалізувати його вимоги у різних сферах особистого та суспільного життя [9,с.39–40]. Плекання свідомості «парузійної» присутності Ісуса Христа як найбільшого Володаря і Царя людських сердець є дуже важливою і для адресатів проповіді, і для самого проповідника, оскільки дає змогу належно оцінити грандіозність та велич події проголошення спасіння в гомілетичному виступі священика [7,с.48].

Щоб проповідник краще зрозумів потребу виконувати своє служіння на амвоні з найбільшою старанністю через присутність серед слухачів самого Христа, Е.Коньяріс дає приклад з життя найбільшого для нього вчителя гомілетики – св. Івана Золотоустого (347–407). Отож, коли одного разу цей святий проповідував, то несподівано пережив містичне видіння: уздрів присутнього у храмі Христа–Царя. Цей надприродний досвід був для І.Золотоустого важливим імпульсом для особистого поглиблення духовності свого проповідницького служіння та потреби проведення глибинної біблійної інтерпретації з метою якнайкраще приготуватись до проповіді. Згодом він часто подумки повертався до цього дивного видіння, неначе усвідомлюючи собі наново, що кожного разу, коли бере слово у храмі в імені Христа, чинить це з Його доручення та в Його ж товаристві. Тому для Е.Коньяріса вислів: «Цар присутній серед громади вірних» має підсилити для священика його мотивацію на важливому етапі особистого приготування до проголошення слова. «Коли виголошуємо промову для Христа, то маємо обов'язок проповідувати так, немовби це Ісус особисто слухав нашу гомілію» [4,с.132–133].

Визнання факту царювання Ісуса Христа для проповідника означає не лише забезпечення титанічної праці над приготуванням проповіді, ставлячи собі подібні запитання: як саме б проповідував Христос на цю тематику, або які відчуття переповнювали б Господа, коли б Він уважно слухав мою гомілію? І ще: як проповідувати, щоб люди відгукувались на мої слова подібно, як колись спонтанно відреагували слухачі Ісуса на проповідь Христа: «Ніколи чоловік не говорив так, як цей чоловік говорить»

(Ів7,46)? [10,с.120]. Проповідування Божого слова у присутності Ісуса Христа схиляє до думки, що метою будь-якого мовлення про Бога треба вважати лише здобування слави Богові та честі Воскреслому. Однак потрібно уникати намагань похизуватись вишуканістю форми, ігноруючи спокусою здобути за будь-яку ціну овації слухачів чи їхнє позитивне сприйняття. Усвідомлення присутності Христа під час церковної промови на амвоні для автора пов'язане і з конкретним зобов'язанням – він настільки повинен внутрішньо захопитись особистістю Ісуса, щоб присутні по той бік кафедри могли охоче та впевнено проголосити Його своїм єдиним Спасителем та Царем: «Він є моїм Володарем! Для мене немає нікого іншого!» [11,с.86–87]. У цьому ракурсі Е.Коньяріс проводить аналогію між проповідництвом та контемпліцією ікони Ісуса у славі. Подібно як під час глибокої молитви, так само і в моменті проголошення проповіді внутрішні душевні очі священика повинні вдвлятися в риси обличчя Христа на іконі, щоб тим самим споглядати тайнство Царства» [12,с.18–19].

3. Подія, яка спрямовує до божественного синергізму. Реалізація проповідницького мистецтва в умовах літургійно-сакраментального служіння не обмежується лише до актуалізації явищ, що чинять доступнішим космічне спасіння для християн, а також спонукають до містичної контемпліції пасхального тайнства Ісуса Христа. Гомілетика на практиці вважає також на ситуацію окремих осіб, що присутні у храмі на Св. Літургії, тобто в конкретному відрізку часу і простору, де буденність переплітається з вічністю. При цьому опція вибору людини визначає її майбутню есхатологічну перспективу. Тому викликом для проповідника є потреба виграти боротьбу за людину, адже її життя нерідко стає площиною битви між силами добра і зла. Для того, щоб слухач рішуче та свідомо вирішив обрати шлях спасіння, керуючись євангельськими дороговказами, треба під впливом слова Божого охоче прийняти запрошення від Бога, що залучає його до співпраці у справі відкуплення людства. Тому проповідь, яка служить у цілях реалізації Царства Божого, повинна бути неначе «містком», що прокладений над проваллях: поміж величчю Бога та обмеженістю людини. Завдання гомілії – довершити «транспортування» неоціненних багатств і скарбів Христа в убоге особисте та суспільне життя окремої особи [12,с.18–19]. Тому прокламація Божого слова своєю суттю має забезпечити зустріч Творця з людиною, за результатом якої відбудеться докорінне навернення слухача цього слова та зміцниться віра людини. Це вплине на загорення її духовного бачення, поглибить особисту молитву, скоригує поведінку... Е.Коньяріс вважає, що так Христос здобуває світ та поступово змінює його на краще – у простір Царства Божого [4,с.8–9].

Згідно з гомілетикою Коньяріса, проповідь у базилевтичній перспективі має подвійну площину для реалізації: вертикальну (взаємини: Бог–людина) та горизонтальну (взаємини: людина–людина). Комунікація на горизонтальній площині стає можливою завдяки добре налагодженій вертикальній спрямованості. Це чітко видно на прикладі життя біблійних пророків, які перш ніж донести Господнє слово до свого народу, мусили спочатку почути та розпізнати Божий голос у власному житті та ствердно відповісти на нього [12,с.12–14]. Тому гомілію не можна трактувати лише як промову, скеровану до слухача, у якій заторкається релігійно-етична тематика. Служіння слова реалізується на зламі матеріального та духовного світів і тому ставить перед собою мету здійснити зустріч цих двох реальностей усередині людини, а радше в її серці як місці, де започатковується Царство Боже (Лк17,21). На прикладі це означає зустрітись особисто з Творцем та з допомогою Його присутності розпізнати й відкрити нові та ще дотепер незнані духовні горизонти. У цьому синергетичному зв'язку Бог з'являється перед людиною як Особа, яка у формі діалогу промовляє до неї особисто, виразно та переконливо [4,с.9].

Метою проповіді не є докорінне пояснення конкретної теми, яку доволіно обрав священик, а внутрішня зміна людини (і слухача, і самого проповідника). Отож, проповідувати – це не просто рефлектувати про потребу покаяння, а товаришувати слухачеві на шляху справжнього навернення; не лише вести дебати про значення і потребу віри, а спричинитися до її зміцнення у слухача. Мета гомілії – не в тому, щоб жваво розповідати про могутність Бога, з якої треба черпати силу під час випробувань та спокус,

а допомогти учасникам богослужіння покинути храм з переконанням про реальність володіння цією енергією та насагою. Тому завдання для проповідника слова – зарадити слухачам у щоденній дійсності досягнути те, про що він говорить [4,с.8–9]. Виконання цієї настанови становить реалізацію Христового душпастирського імперативу, що біблійною мовою звучить так: «Паси мої вівці!» (Ів21,16).

Душпастирське піклування проповідника про духовне стадо має за мету сприяти внутрішньому рішення людини залишити грішні звички в минулому та приєднатись до спільноти Пресвятої Тройці через досвід навернення та зміни напрямку у житті (μετάνοια) [2,с.239]. Тому проповідництво – це всебічне сприяння процесові постійного навернення та особистого переосмислення Христового вчення, яке завдяки ревному поширенню апостолів у перші віки нашої ери дало відвагу людям покинути давні поганські вірування та приєднатися до групи визнавачів християнських істин.

Проповідувати задля розширення Царства Божого – означає теж заохочувати слухачів до практики періодичної молитви та підтримувати їх на етапах кризи в комунікації з Богом. Адже це основний критерій успішності гомілії, оскільки сприяє особистому відкриттю простору Царства Божого в серцях людей [13,с.22–23]. Тому молитися по-справжньому – означає «зійти» в глибину власного серця, щоб там зустрітись з всюдиприсутнім та всезнаючим Богом. Цю дефініцію молитви підтверджує православне богослов'я, що у духовності ставить вагомий акцент не на розум, а лише на серце, бо воно становить для людини ключ до самопізнання та відіграє роль місця особистої зустрічі Творця зі своїм творінням [4,с.50].

Царство Боже у проповідуванні слова актуалізується найперше через т.зв. катабатичний рух – згори. Його суть полягає у трактуванні Євангелія як інструментального чинника, що спричиняє сходження Бога до внутрішнього єства людини та цілісне його гріховні рани [14,с.34]. Згодом слухач, усвідомлюючи велич реальної присутності Христа в його житті під час проповідування Божого слова, має реальний шанс відповісти анабатичним рухом – знизу, що виражається у наверненні та прославі Бога своїм праведним і святим життям.

Тому можливість актуалізації Царства Божого в гомілетичній перспективі, згідно з Е.Коньярісом, стає дійсністю через глибинну віру проповідника в реальний кенозис Христа, Його невидиму та містичну присутність у часі проголошення проповіді. Це спонукає автора промови з відвагою та переконанням бути свідком цієї події, щоб цим спонукати слухачів до поглиблення власної духовності та започаткування досвіду особистого навернення. Така перспектива наближення Царства Божого в часі (Мр1,15), на думку Коньяріса, становить базову мету для православного літургійного проповідування слова Божого.

Список використаних джерел

1. R. Hajduk, Kształtowanie relacji międzyosobowych w Kościele jako communio fidelium. – Kraków: Scriptum. 2000. – 365 с.
2. A. Coniaris, Daily Vitamins for Spiritual Growth. T. 1. – Minneapolis: Light and Life. 1995. – 377 с.
3. A. Coniaris, Sacred Symbols that Speak, T.1. – Minneapolis: Light and Life. 1985. – 220 с.
4. A. Coniaris, Preaching the Word of God. – Brookline: Holy Cross Orthodox Press. 1983. – 137 с.
5. A. Coniaris, Is There Any Hope // The Orthodox Observer. – №5. – 1956. – С.104.
6. A. Coniaris, Because He Was One Of Us // The Orthodox Observer. – №3. – 1958. – С.78–79.
7. A. Coniaris, Introducing the Orthodox Church: Its Faith and Life. – Minneapolis: Light and Life. 1982. – 282 с.
8. A. Coniaris, My God, My God Why Hast Thou Forsaken Me? // The Orthodox Observer. – №4. – 1955. – С.97–98.
9. A. Coniaris, God's Fullness for Our Emptiness. – Minneapolis: Light and Life. 1999. – 108 с.
10. A. Coniaris, No Man ever Spoke as this Man. – Minneapolis: Light and Life. 1969. – 130 с.
11. A. Coniaris, Finding God In Time of Sorrow And Despair. – Minneapolis: Light and Life. 1996. – 234 с.
12. A. Coniaris, Archieving Your Potential in Christ: Theosis. – Minneapolis: Light and Life. 1993. – 103 с.

13. A. Coniaris, Who Am I? Our Secular Identities Contrasted with Our Identity in Christ. – Minneapolis: Light and Life. 2000. – 90 с.

14. A. Coniaris, Christ Liveth in Me // The Orthodox Observer. – №6. – 1956. – С.134.

Олийник А.Р. Стратегия реализации Царства Божьего в проповеди как основной цели православного литургического проповедничества в богословских трудах Энтони Коньяриса

На основе научных теоретических размышлений священника Энтони Коньяриса представлено богословское обоснование необходимости базиликатического направления православной проповеди как события, которое в контексте богослужебной практики осуществляет божественно–человеческий синергизм.

Ключевые слова: проповедь, православная гомилетика, Царство Божье, слово Божье, церковная кафедра.

Oliynyk, A.R. The strategy of the actualization of God's Kingdom in a homily as a basic goal of the Orthodox liturgical preaching in theological works of Anthony Coniaris

Based on scientific and theoretical reflections of priest Anthony Coniaris is presented theological reasoning of the necessity of basileutical dimension of the Orthodox sermon as event which in the context of liturgical action realizes the divine–human synergy.

Key words: sermon, Orthodox homiletic, Kingdom of God, word of God, Church pulpit.

Поняття толерантності і любові до ближнього у віровченнях та історичній практиці релігійних систем

В усіх сформованих релігійних системах очевидно є схожість моральної основи, в усіх священних книгах наявні дані аксіологічні пріоритети: чесність і доброзичливість, щирість і толерантність, уникання гніву й зла, все, що міститься в формулі: «любов до ближнього». При цьому, вся історія релігій та церков – це кривава ріка, яка наповнюється людською нетолерантністю та «нелюбов'ю до ближнього».

Ключові слова: толерантність, релігія, релігійна система, традиція.

Зазвичай релігію сприймають передусім як засіб вдосконалення людства, виправлення його помилок і прорахунків, а також зцілення людей від їхніх моральних хвороб, розчарувань і зневір'я. Очевидно, так і є: релігія, будучи феноменом особливого духовного виміру, формує підґрунтя для мотивації моральних дій людини, пробуджуючи в ній віру, надію і любов, надаючи їй сміливості і активного прагнення залучатись до життя соціуму, зумовлюючи її альтруїзм та інші чесноти, так необхідні для гармонізації її зв'язків із родиною й суспільством. Виховання людей в дусі правил, вимог і настанов загальнолюдської моралі і є нагальною функцією усіх відомих релігійних систем. В своїй моральній основі ці системи дуже близькі: якщо не зважати на певні етнокультурні й традиційні розбіжності, – в усіх священних книгах ми знаходимо ті самі аксіологічні пріоритети. Йдеться про шанобливість і повагу до батьків, турботу про дітей та літніх людей, допомогу бідним, опіку щодо хворих і сиріт, чесність і доброзичливість, щирість і толерантність, уникання гніву й зла, громадянськість та багато іншого, про що, як зазначено в Євангелії від Матвія, Ісус у відповіді фарисеям про шляхи до Царства Небесного сказав єдиною фразою: «Любіть Ближніх своїх»... Йдеться про безкорисливу любов – велику рушійну силу в світі, яка, як зазначається в Біблії, нічого не хоче для себе, «не шукає свого». Подібну любов повною мірою явив Ісус Христос, і саме завдяки Йому чимало людей почали виявляти таку любов до своїх ближніх.

В усіх сформованих релігійних системах наявною є мета закликати людей до толерантного, доброго ставлення до інших та до сумлінного виконання своїх обов'язків перед суспільством. При цьому релігія не є тільки моральним кодексом. Вона є феноменом значно ширшим за сукупність моральних взаємин між людьми. Йдеться про відносини з Богом (або з богами в політеїстичних системах). Так, в Біблії (П.Зак.6:5) йдеться про те, що головний наш обов'язок «любити Його всім серцем своїм, усією душею своєю і всіма силами своїми... А також – любити свого ближнього, як самого себе». Таким чином, якщо хтось каже, що любить Бога і при цьому вороже ставиться до людей, – ця людина неправдива, бо як йдеться в Євангелії від Івана (4:20), «хто не любить свого брата, якого бачить, то як може він любити Бога, Якого не бачить?».

Зважаючи на зазначене, мусимо при цьому визнати, що протягом тисячоліть релігія була і залишається причиною тривалих воєн, кровопролиттів і нещастя людей. Здавна представники різних конфесій змагаються між собою у тому, хто ближчий до Бога, хто краще вірує, відправляє культ, будує храми. І, переслідуючи при цьому людські, земні, а часом, – відверто матеріальні і корисливі цілі, – тим самим людство все далі відходить від самого, адекватно сприйнятого релігійного вчення, від Бога. Так, нині зіткнення між прихильниками різних світових релігій та навіть їх різних течій є причиною тероризму і міжнародних конфліктів. Вся історія релігій та приналежних до них церков – це велика кривава ріка, що має за витоки свої – саме нетолерантність і нелю-

бов до ближнього свого. Щодо християнського світу, – достатньо згадати здійснювані під гаслом священних цілей хрестові походи, які насправді на меті мали вирішення суто земних геополітичних завдань. Про такі ж одіозні події в історії і православ'я, і католицизму, як піддання анафемі сотень тисяч неповинних ближніх своїх, інквізицію, індульгенції, – годі й згадувати. Але при тому, що сучасне людство, усвідомивши негативний досвід століть і покавшись (як це зробив один з найвидатніших Пап Римських і найвизначніших постатей в історії людства Іван Павло II), шукає миру і порозуміння між народами й культурами, – бачимо нині жорстку непримиренність між іудеями і мусульманами на Близькому Сході; між буддистами (індуїстами) й мусульманами на межі Індії та Пакистану; між католиками й протестантами у Великій Британії; між комуністами–атеїстами і віруючими. Мільйони убитих солдатів і мирних людей, котрі постраждали від воєнних дій; сотні тисяч людей, знищених у газових камерах і концентраційних таборах; ні в чому не повинні люди, які були вбиті в Камбоджі, В'єтнамі, Руанді чи Югославії... Йдеться про масові жертви релігійних конфліктів та переслідувань на етнічному ґрунті. При цьому всі, як у давнину, так і в сучасному світі змагаються за володіння священними землями та релігійними святинями. Як і в минулих століттях, релігійні й світські ідеологи в країнах Сходу й Заходу нав'язують нині свої системи нетолерантних уяв з майже релігійним фанатизмом й тоталітарним абсолютизмом, що й стало одним із чинників, які зумовили «арабське пробудження». І знову десятками тисяч гинуть люди, не згодні з цими системами, заручники цих систем.

Щодо таких країн, як Україна, де традиції демократичного й толерантного співжиття людей різних культур і конфесій ще в процесі становлення, – то й тут з прикрістю споглядаємо вияви відвертої нетолерантності, нелюбові до ближнього й «нехристиянства» в самих християнських церквах. Коли йдеться про захоплення новозбудованих храмів іншою християнською церквою (яка має більше сили й можливості легітимно чинити свавілля); коли православні християни з недружніми за змістом транспарантами й образливими вигуками «зустрічають» візит до країни шанованого в світі голови іншої християнської конфесії; коли в межах однієї конфесії християни називають інших християн «схизматиками» чи «відступниками», – то, вочевидь, йдеться тут знов–таки не про християнство з його моральнісним вченням щодо толерантності і любові до ближнього, а про щось зовсім інше – людське: про землі, гроші, вплив...

Якщо не торкатись буддизму, який за своєю сутністю є значною мірою більш толерантним щодо іновірців і водночас – менш клерикальним, ніж християнство та іслам, – то найвиразнішим ідейним виявом толерантності в історії існування релігійних систем стало протестантство. Йдеться, звичайно, не про історичну практику, коли тисячі католицьких «еретиків» були страчені протестантами уже після інквізиційних розправ з боку католицизму та Контрреформації. Йдеться про протестантську орієнтацію на свободу совісті. Саме гасло «свободи совісті» виکارбувалось на прапорах буржуазних революцій в Європі і з часом легітимізувалось як правова стаття в конституціях багатьох країн світу. Люди повинні мати право на свободу совісті – можливість вільно й чесно сповідувати свої релігійні переконання, але за умови, якщо вони не будуть вдаватись до насильства на релігійному ґрунті. Жодна церква чи релігійна спільнота будь–якої конфесійної приналежності не має права на насильницькі дії проти людей, які не поділяють її врівнення. Та й загалом, коли йдеться про узурпацію істини будь–яким релігійним осередком, коли священник (пастор, пресвітер) стверджують перед прихожанами, що істини віри і вчення є тільки тут, а іновірці – є «вівці заблукавші», «схизматики», «розкольники», «відступники», чи інші, хто не є причетним до «плідного виноградного грона» і тому не врятовуються під час Страшного суду, – то тут вочевидь не йдеться про толерантність, любов до ближнього та й про християнство взагалі. І часом, в результаті такого нетолерантного впливу фанатично налаштованих adeptів певних врівнень на звичайних людей, які за інших обставин виявляють доброту, – ці люди можуть під тиском настроїв спільноти потурати жорстоким злочинам на релігійному ґрунті, або навіть самі брати у них участь. Щодо дітей і молоді, то вибухи зла в їхній поведінці, – це наслідки того, що вони, будучи найбільш вразливими до соціальних негативів, – стикаються із загрозами, приниженнями та відчуженнями і намагаються в такому випадку захистити і підтримати себе за допомогою спотворених моделей віри, переживання та дії. Це реакція особистості на власні деформаційні зміни, схожі

на хворобу, спроба організму–особистості власними зусиллями зберегти себе, встояти перед загрозою з боку ворожого довкілля. І такі зусилля можуть бути асоціальними і, зрештою, саморуйнівними.

Церква чи спільнота, що сповідує певну релігію, вдаючись до силових методів, щоб заборонити будь–кому висловлювати сумніви щодо істинності її догматів, тим самим виявляє слабкість та обмеженість цих догматів. Адже такі сумніви ані трохи не підважують щирість тих, хто сприймає як істинне і сповідує дане релігійне вчення. При цьому ми не можемо дозволити собі припустити, що те чи інше врівнення є істинним тільки тому, що називає себе релігією і узурпує істину. Тут треба виявити обачність, навіть щодо традиційних релігій. Чи всі вони мають схожу мету? Якщо торкатись національних чи світових релігій, то маємо дати позитивну відповідь на це питання. Приміром, даоське «ву–вей» так само, як і буддистська «ахімса» і навіть «нірвана», як, зрештою, і християнське «непротиставлення злу насильством» – це моральнісні (філософські) системи, які пропонують своїм послідовникам сукупність настанов і психологічних наративів, призначених звільнити їх свідомість від влади бажання й привести їх до способу життя, вільного від страждань, стресів і страхів, а також – до гармонійного співіснування з іншими людьми.

Відповідно до майже усіх священних книг, людство належить до занепаłego роду, ушкоджененого гріхом, при цьому властива нам моральна порочність передається від покоління до покоління, уповільнюючи тим самим процес духовного розвитку, морального вдосконалення. В Біблії, приміром, цей досвід охарактеризований як загальнолюдський. Там зазначається, що Бог має на меті Свій план і велику Силу Духа Святого, аби допомогти людям звільнитись від моральної слабкості. Схожим чином обіцяють допомогти людині й інші релігійні моральні вчення. Звичайно, вони не обіцяють негайного звільнення від моральної порочності, але вказують на можливість такого звільнення.

Коли люди відчують на собі вплив зла, вони часто звертаються до Бога і просять Його, щоб Він допоміг і полегшив їхню долю. Часом, не відчувши Божого втручання, вони зневірюються і переходять до релігії іншого гатунку – атеїзму. І, таким чином, може виникнути враження, що за допомогою атеїзму можна уникнути цієї проблеми. Однак, це не зовсім так. Адже сам атеїзм породжує в сотні разів більш істотні моральні проблеми. Очевидно він сам є найбільш нетолерантною і непримиримо–войовничою «релігією». Достатньо згадати вислови з праць та, власне, й дії найвідомішого і най–войовничішого атеїста всіх часів і народів В.І. Леніна, який власноруч підписав не один наказ про розстріл священнослужителів. Навіть філософів–віруючих Ленін згадує не інакше, як «фідеїст проклятий» (про Г.В.Ф. Гегеля в «Філософських зошитах»). А про кількість зруйнованих та пограбованих радянськими більшовиками–атеїстами храмів вже годі й згадувати.

Щодо підходів до матеріальності, тілесності в світових релігіях, то вони дещо різняться. Так, в буддизмі речовий, матеріальний світ є тимчасовим, недосконалим, злим. І, таким чином, мудрість людини полягає в тому, щоб максимально звільнитись від ув'язнення в матеріальному тілі й прагнути шляхом духовного вдосконалення сягнути повного звільнення від матеріальності – мокші й нірвани, тобто виходу з сансари й злиття з Брахманом – Світовим Духом. В християнстві таке знецінення тілесності викликає чи не образ. Йдеться про втілення Сина Божого в людське тіло (що заперечується в мусульманстві). Йдеться також про Його тілесне Воскресіння і Вознесіння до Бога–Отця, а також – про викуплення й відновлення усього Його творіння. Але при цьому фундаментальні принципи моралі тлумачаться у всіх світових релігійних системах аналогічно. Приміром, якщо звернутись до буддистських п'яти заповідей (Панча Шілі), то одразу ж впізнаємо в них настанови Старозавітного Декалогу і, водночас, – певні сури з Корану. І, звичайно, разом із тим, замислимося ми й над Заповідями блаженств з Нагірної Проповіді Ісуса (з Євангелія від Матвія, розд.5). Отже, усі релігійні системи надають нам однакових, правильних моральних орієнтирів. Однак, люди при цьому поводяться неправильно: грішать, як один проти одного, так і проти Бога, порушують його Закони і, оскільки всі люди грішні, – всі заслуговують на покарання. Більш того, ми грішимо й проти себе, а потім ще й картаємо себе. Таким чином, якщо ми бажемо досягти миру й гармонії з собою, оточуючими людьми й

Творцем, то маємо звільнитись від своєї провини, про що і йдеться у віровченнях світових релігій. Маємо на увазі людську потребу у викупленні. Вирішення цієї проблеми у кожній з релігійних систем слугує підтримці індивідуальних моральних переконань й почуття справедливості так само, як і норм, встановлених Богом. У той же час воно може принести людині прощення та звільнення від тягаря колишніх провин.

Вирішення проблеми провини в буддизмі специфічне: страждання людини триває доти, доки воно, згідно закону карми, не буде певним чином спокутуване. Тобто ідея прощення у даному контексті не присутня. Закон карми усвідомлюється як безособовий принцип, а гріх тлумачиться не як порушення заповідей Бога, який Своєю милістю може простити його. Єдиним способом звільнення людини від наслідків гріха – є переживання самою людиною стількох страждань, скільки вона заслужила своїм гріхом. І в цьому у людини немає помічників: тільки власними зусиллями вона може викупитись. А тому під час її смерті, якщо людина недостатньо вистраждала за свої гріхи, згідно закону карми, її душа, залишивши тіло, має знов повернутись на Землю і втілитись. Її сансара триватиме доти, доки вона не виконає свою карму (сам Будда–Шак'ямуні мав у сансарі 550 втілень, доки не пішов до нирвани).

Християнство й мусульманство відкидають таке вчення (хоча в деяких сучасних харизматичних вченнях – таких, приміром, як вчення Ілларіона, йдеться про десять перероджень душі). Християни й мусульмани заперечують думку про народження на світ як покарання за гріхи, які були вчинені у попередньому втіленні. Це зумовлено передусім тим, що таке ставлення до народження людини є образою для тлумачення народження й життя Самого Ісуса У Євангелії від Івана (розд.9) коли Ісуса Христа запитали про те, хто саме згрішив: чи сама дитина, що народилась сліпою, чи її батьки, – Ісус відповів, що ані сама дитина, ані її батьки. Смерть Ісуса Христа була Божим Задумом щодо викуплення гріхів світу. Він взяв на себе гріхи людські. Через Його Воскресіння і Вознесіння Бог сповістив людям про викуплення їх гріхів Ісусовою жертвою. А тому Бог може дарувати справедливе прощення тим, хто щиро покається та вірує в Ісуса.

У Корані підтверджується народження Ісуса від Діви (Сура 3:40–42; 19:16,17), при цьому Ісуса називають Мессією (Сура 3:40–42), а також Словом Божим і Духом Божим (Сура 4:171–172). При цьому в мусульманстві заперечується Божественність Ісуса Христа як Сина Божого. Мусульмани, визнають «Пророка Ісу» – попередника Мухамеда. В Корані також говориться про те, що Ісус перебуває живим на небесах (Сура 4:158). Ідею Божественного втілення мусульмани відкидають. Згідно ісламу, необхідно вірити в Єдиного Істинного Бога, а також робити добрі справи, аби потрапити до раю і уникнути пекельної участі. В мусульманстві присутня також ідея страшного Суду і наголошується на його справедливості. В одній із сур Корану йдеться про те, що для дня воскресіння будуть влаштовані терези, на яких правдиво будуть зважені людські гріхи, і жодна душа не буде скривдженою.

На відміну від мусульманства, така національна релігія, як іудаїзм – не заперечує, що Ісус був розп'ятий і помер на хресті, але при цьому відкидається Воскресіння і Вознесіння Ісуса до Бога–Отця. І, таким чином, іудаїзм заперечує, що Воскресінням Ісуса Бог підтвердив, що Він є Сином Божим. Звідси випливає те, що іудаїзм не згоден із тим, що Ісус є Викупителем людських гріхів. А це, в свою чергу, означає, що в іудаїзмі відсутня ідея викупної жертви за гріхи. Тут, як і в мусульманстві, викуплення людини та її спасіння зумовлюються самими справами і вчинками віруючого. Історично, згідно зі Священним Писанням іудеїв, прощення пов'язане з принесенням у храмі жертв за гріхи. Такі жертви були проявом і постійним нагадуванням про Божу справедливість. При цьому, звичайно, кожний віруючий сподівався на всемілість і всепрощення Бога. А усе разом людство сподівається того, що настануть часи, коли врешті–решт знайде своє втілення в житті заклик Організації Об'єднаних Націй до народів світу щодо того, щоб « перекувати свої мечі на орала і на серпи – свої списи. Народ проти народу не буде меча піднімати, і не будуть більше вчитися воювати (Мих.4:3). І, якщо людство прагне вижити, здолавши будь–яку (в тому числі, – й релігійну) нетолерантність і нетерпимість між народами, приналежними до різних культур, а відтак – відвернути небезпеку самознищення людства, якщо людство прагне порозуміння і цивілізованого співіснування представників різних культур і вірувань, – воно має забути про будь–які заклики до священної боротьби за істини праведної віри (аж до фізичного винищення

іновірців – «невірних»). Це – шлях до пекельної безодні і потраплять туди усі без винятку: як ті, кого винищили, – так і ті, хто винищував. Адже безглуздою і антигуманною є сама думка про будь–яку культурну чи релігійну винятковість. Вижити і мирно співіснувати різні народи з їх яскравим розмаїттям традицій, звичаїв і віри зможуть лише на шляху толерантності і любові до ближнього.

Саме наголошування на відмінностях між різними релігіями завжди було і нині залишається причиною нетолерантності і навіть розпалювання ворожнечі між людьми різних віросповідань. Але ж такий наголос є невинуватим, оскільки всі релігії у своїй сутності прагнуть тієї ж самої мети. Йти до неї вони можуть різними шляхами, хоча й наближаючись до своєї цілі, – вони позаяк зійдуться разом. І з цього очевидним стає обов'язок усіх релігій й усіх релігійних діячів: вони мають дійти згоди і пояснювати людям, що всі вони прагнуть тієї ж самої мети, а щодо відмінностей між ними у віросповіданні чи культі, – то вони не є суттєвими і не мають роз'єднувати представників різних культур і релігій.

Отже, в усіх світових релігійних системах у вченні про викуплення людських гріхів, людську гріховність, провини й чесноти надія на спасіння тлумачиться в контексті сукупності добрих справ та вчинків людини, її толерантності та любові до ближнього. І все це має переважати на вагах Божої справедливості.

Чекаль Л.А. Понятия толерантности и любви к ближнему в вероучениях и исторической практике религиозных систем

Во всех сложившихся религиозных системах присутствует сходство нравственной основы, во всех священных книгах есть аксиологические приоритеты: честность и доброжелательность, искренность и толерантность, уход от гнева и зла, все, что содержится в формуле: «любовь к ближнему». При этом вся история религий и церквей – это кровавая река, которая наполняется человеческой нетолерантностью и «нелюбовью к ближнему».

Ключевые слова: толерантность, религия, религиозная система, традиция.

Chekal, L.A. The concept of tolerance and agape in doctrinal statement and historical practice of religious systems

In all the existing religious systems are obvious similarities moral basis, in all the sacred books of the available data axiological priorities: honesty and goodwill, sincerity and tolerance, avoidance of anger and evil, all that is contained in the formula of «love of neighbor». Thus, the whole history of religions and churches – bloody river that is filled with human intolerance and «lack of love of neighbor».

Key words: tolerance, religion, religious system, tradition.

Естетичне підґрунтя гуманістики Високого Відродження (друга половина XV–XVI ст.)

Висвітлено естетичне підґрунтя гуманістики Високого Відродження (друга половина XV–XVI ст.). Розглядаються у взаємовпливах як духовна ситуація, яка обумовила подальший розквіт гуманістики в епоху Високого Відродження, так і роль визначних діячів культури цього періоду, чий внесок істотно збагатив теорію і практику вдосконалення естетичними засобами як цілої суспільної системи, так і окремого індивіда.

Ключові слова: гуманізм, мистецтво, гедонізм.

Виникнення, утвердження і домінування гуманізму в Італії, як і його поширення та поступове трансформування в нові течії і напрямки культури, були підпорядковані загальним діалектичним законам суспільного розвитку. Провідною тенденцією гуманізму в епоху Високого Відродження було вивільнення людини від середньовічних догматів. Зародившись у середньовіччі, гуманістичні ідеї гартувались у полемістичних шуканнях Ренесансу, щоб на підмурках естетичних потреб підвестися пантеоном ідеалізації і возвеличення людини аж до ототожнення її з самим Творцем.

В даній статті робимо спробу ретроспективного огляду взаємозв'язків і впливів творчості визначних діячів Високого Відродження на загальний розвиток гуманістики, в тому числі, в ракурсі принципу «структуралізації зовнішнього параметра» ролі мистецтва як форми суспільної свідомості відповідної епохи.

Певну аналогію знаходимо у О. Оніщенко, яка у своїй роботі «Художня творчість у контексті гуманітарного знання», торкаючись понятійно-категоріальної системи естетики, розглядає дворівневу структуру мистецтва: внутрішнього шару, де визначальними є особливості світобачення конкретних творчих особистостей, і зовнішнього, що базується «на тріаді соціального, гносеологічного та онтологічного факторів з виходом у проблему функціонального» [1, с. 78–79].

До найбільш цікавих та полемічних постулатів у ренесансній концепції культури людини є відстоювання гуманістами права на всі радощі земного буття. Для реабілітації земних потреб людини, її прагнення до чуттєвої насолоди багато зробив видатний італійський гуманіст Лоренцо Валла (1407–1457). Його діяльність була пов'язана з Римом, а потім із Неаполем. Л. Валла – чудовий філолог, знавець класичної латини, відомий філософ. Найзначніший твір Валли – трактат «Про насолоду» («Про істинне і помилкове благо»). Йому належить також низка творів антиклерикального та антисхоластичного спрямування: «Діалектичні спростування, або оновлення всієї діалектики і засад універсальної філософії», «Про свободу волі», «Про красу латинської мови» та ін. Італійські дослідники кінця XIX ст. (А. Паолі, Ф. Габбото, Л. Бароцці) відновлюють інтерес до спадщини Л. Валли, якого вони оцінюють, як людину, «що звільнила мораль, політику, право від ілюзій середньовічного світопогляду», підкреслюють вільнодумство та антицерковну спрямованість позиції італійського гуманіста. Великого розголосу набули його дослідження істинності так званого Константинового Дару. Цей документ католицька церква використовувала для обґрунтування папських зазіхань на світську владу. За допомогою історичних, юридичних та філологічних аргументів Л. Валла довів, що це – фальшивка.

У контексті нашого аналізу особливе значення має трактат «Про істинне і помилкове благо» (1431), – побудований у формі діалогу, в якому стикаються три точки зору: стоїка, епікурейця та християнина. Концепцію стоїка спростовують послідовно і епікуреєць і християнин. Що ж до християнства, то воно забарвлюється у трактаті Л. Валли специфічними епікурейськими рисами. Так, в уявленні про рай Л. Валла

вносить прямі риси гедонізму, для нього рай – царство насолод, у якому існує не тільки безсмертя душі, але і безсмертя тіла.

На противагу християнській естетичній Л. Валла реабілітує значення тілесної краси. Вона для нього є одним з найважливіших дарів природи. Діалог стоїка, епікурейця та християнина підводить до висновку про переваги епікурейського світобачення: вищим благом є насолода. При цьому Л. Валла захоплюється людською чуттєвістю, тим багатством переживань, які можуть дати п'ять людських почуттів. Саме захоплення чуттєвістю, здатність насолоджуватися життям вирізняє тогочасну гуманістичну позицію попри усі хитання між античністю і середньовіччям.

Принцип насолоди Л. Валла пов'язує також з ідеєю користі. На його думку, корисно тільки те, що приносить задоволення. Л. Валла розвиває реалістичний погляд на походження мистецтва, стверджуючи, що архітектура, живопис, музика і поезія виникли з потреби у насолоді і пов'язаної з нею користі. Підкреслюючи почуттєвий характер краси й відкидаючи релігійно-дидактичний погляд на мистецтво, Л. Валла своєю творчістю сприяв розвитку прогресивних естетичних принципів Відродження і спростовував середньовічну теорію схоластичного мистецтва. Відчуття відіграють головну роль в етичному вченні Л. Валли, яке базується на принципі сенсуалізму. Відчуття – єдина основа як пізнання, так і моральної діяльності. Чуттєва сутність насолоди полягає у тому, що вона безпосередньо виникає у процесі чуттєвого сприймання. Лоренцо захоплено описує насолоду, яку дарують людині її органи відчуття: зір, слух, смак, дотик, нюх. «О, якби у людини було не п'ять, а 50 або 500 відчуттів!» – вигукнув він. Проте для нього немає прірви між тілом і душею: існує не тільки тілесна, а й духовна насолода.

Розробляючи індивідуалістичну мораль, Лоренцо Валла, однак, залишається вірним гуманістичному ідеалові, прагне гармонії душі і тіла, людини, природи і суспільства.

Позитивному нам видається така ситуація, коли співіснували різні філософські теорії і концепції гуманістичного спрямування. Засновником Платонівської академії у Флоренції був відомий італійський філософ Марсіліо Фічіно (1433–1499). У 1462 році на віллі Кореджі біля Флоренції він заснував гурток друзів: художників, поетів, філософів, які збиралися для обговорення проблем філософії й естетики Платона. Цьому гуртку судилося стати центром вивчення платонізму в Італії.

У філософії Платона італійські гуманісти знайшли теоретичну основу для нового розуміння натурфілософії, етики й естетики. Зокрема, найбільш цікавою для них темою було платонівське вчення про любов, що витлумачувалося ними в дусі пантеїзму.

Так, крім чисто платонівських двох типів любові – духовної і тілесної – в одному з трактатів Фічіно містилося дослідження складної діалектики любові як взаємопереходу життя і смерті, буття і небуття. Слідом за цим він наводить докази всемогутності любові: любов вища від усього у світі, в тому числі і влади. Володар, розмірковує філософ, за допомогою себе опановує іншими; той, хто любить, за допомогою іншого опановує собою; і кожний із люблячих, віддаляючись від себе, наближається до іншого і, вмираючи в собі, воскресає в іншому.

Вчення про любов у Марсіліо Фічіно органічно переходить у вчення про красу. Бо чим же іншим є краса, як не «бажанням краси» або «бажанням насолоджуватися красою». Звідси виникає уявлення про два типи краси: тілесної і духовної. Духовна краса є вищою, яка наближається до божественної. Сама ж божественна краса є промінням, що проникає спочатку в ангельський розум, потім у душу усього світу, а вже потім у природу і, нарешті, у матерію. Такою є традиційна ієрархія щаблів краси в естетичній Фічіно.

В його естетичній теорії набуває нового тлумачення така категорія, як потворне. Художник, вважає Фічіно, повинен не просто «приховувати» недоліки природи, але «виправляти» їх, немов би наново творити природу. У XV ст. ця естетична концепція не набула істотного впливу на теорію мистецтва, але в другій половині XVI ст., як переконливо довів Е. Пановський, вона стала філософською основою естетики маньєризму, коли виникло уявлення про «художню ідею» і «внутрішню форму», створюване самим художником.

Нового тлумачення набувають в естетичній неоплатонізму й інші категорії естетики: прекрасне, гармонія, пропорція. На думку Фічіно, краса не може бути зведена до кількісної характеристики, якою є пропорція. Красі притаманна і така властивість, як грація, тобто гармонія руху, вираження, що у кожній людині суто індивідуальне і

не може зводитися ні до яких кількісних норм. Таким чином, мислителі Відродження, починаючи з Фічіно, у поняття краси включають і суб'єктивний елемент. Грація для них – це суб'єктивна, індивідуально неповторна краса, що виявляється не в статичному співвідношенні частин, а в динаміці, вираженні, русі, розвитку. У подальшому поняття «грація» міцно ввійшло в ренесансну естетику як один із найважливіших аспектів розуміння гармонії.

Отже, неоплатонізм Флорентійської академії значно вплинув на мистецтво. У багатьох творах видатних італійських художників образотворчими засобами розкривався зміст неоплатонічної філософії й естетики.

З повним правом можна вважати, що до Платонівської академії був наближений і відомий італійський філософ і гуманіст Джованні Піко дела Мірандола (1463–1494). У 1486 році Піко дела Мірандола виступає з «900 тезами» з філософії, які він розіслав до всіх університетів Італії. На основі цих тез Піко мав намір провести публічний диспут за участю всіх європейських філософів. Проте цьому філософському конгресу не судилося відбутися. Папа Інокентій VIII визнав тринадцять тез Піко єретичними і заборонив проведення диспуту. Сам Піко як єретик був заарештований і підлягав інквізиційному суду. Лише завдячуючи заступництву Лоренцо Медічі філософ був звільнений. Після цього він повертається до Флоренції, де пише основні свої філософські праці.

Проблем гуманізму він торкається у своїй знаменитій «Промові про гідність людини», написаній 1487 році як вступ до диспуту, та в «Коментарі до канцони про любов Джіроламо Бенів'єні».

У «Промові про гідність людини» Піко розвиває гуманістичну концепцію людської особистості: людина має свободу волі, вона знаходиться в центрі світобудови, і від неї самої залежить, підніметься вона до висоти божества чи опуститься до рівня тварини. Піко дела Мірандола формулює цілком нову концепцію людської особистості – він говорить про те, що людина сама є творцем, майстром свого власного образу.

Теоретик прагнув до створення універсальної філософської системи, намагаючись знайти компроміс між платонізмом і аристотелізмом, античним світоставленням і християнством. Своєрідною точкою відліку для Мірандоли стає теза про людину, створену без попередньої визначеності її життя, сфери діяльності тощо. Мірандола активніше за інших гуманістів, наголошує на праві людини самій вибирати життєвий шлях, на можливості самовизначення в суспільстві.

Український психолог В. Роменець, інтерпретуючи теорію Мірандоли, наголошує: «Філософ вважає, що людині слід чуттєву частину душі, де містяться спокуси тіла, омити у філософії моралі, позбутися нечестивості і гріховності. Філософствуючи відповідно до природи, слід спускатися, розщеплюючи з титанічною силою єдине на благо частин, підніматися, сполучаючи з силою Феба частини в єдине ціле, як тіло Озиріса, поки не дійдемо до вершини буття» [3, с.235]. В. Роменець також не лише підкреслює, що видатний італійський гуманіст «проголошує такі ідеї щодо природи титанізму, згідно з якими людина творить універсально», але й виокремлює специфіку психологічного підґрунтя ренесансного світоставлення. Саме в добу Відродження поступово формується розуміння людини як такої, що «має багато облич». І сам Мірандола, і його сучасники починають свідомо співвідносити складну морально-психологічну ситуацію «Я» та «Інший». Аналізуючи людину цього етапу розвитку гуманізму, В. Роменець пише: «Чим багатшою є її природа, тим вільнішим стає її екзистенційний вибір. Сукупність ставлень до «іншого» являє собою основу її індивідуальності. Так виникають дві основоположні здатності людської психіки (універсалізм та індивідуалізація), які визначають саме психологію Відродження» [3, с.237].

Розгорнута система культурологічних та естетичних категорій міститься в «Коментарі до канцони про любов Джіроламо Бенів'єні». Цей трактат Мірандоли впритул наближається до неоплатонічної традиції: як і більшість творів італійських неоплатоніків, він присвячений вченню Платона про природу любові. Піко вилучає любов у широкому філософському змісті – як «бажання краси» (*desiderio del bellezza*), тим самим пов'язуючи платонічну етику і космологію з естетикою, з ученням про красу і гармонійний устрій світу. Роль Бога-творця, як вважає Піко, обмежується тільки створенням розуму – цієї «безтілесної і розумної» природи. До всього іншого – до душі, любові, краси – Бог уже ніякого відношення не має.

Аналогічно Піко висловлюється й про те, що поняття любові не може бути вживане по відношенню до Бога, тому що любов є потреба в красі або в будь-якому предметі, а Бог не може мати ніякої потреби, тому що він сам – досконалість. Таким чином, поняття Бога у Піко ближче до аристотелівського уявлення про перворудший, ніж до платонівського ідеалізму. Як підкреслює В. Бітаєв «Мірандола намагається залучити мистецтво в опанування людиною суті буття, «божественної сутності». Мірандола оперує поняттям «вільні мистецтва», хоча обґрунтування цього поняття буде зроблено італійськими мистецтвознавцями пізніше, але найвагомішими, на думку філософа, є мистецькі містерії, виховний вплив яких, передусім на молоду людину, здійснюється завдяки катарсичній силі містерій. Сприймаючи красу мистецької дії, людина долучається до реальної краси, намагається позбутися недоліків, стати моральною» [4, с.80–81].

У контексті загального культурного піднесення періоду Високого Відродження не повинен виглядати парадоксальним той факт, що на розвиток італійського гуманізму та естетики величезний вплив мав відомий математик Лука Пачолі (1445–1514), котрий народився у невеличкому містечку Борго Сан-Сеполькро. За повідомленням Вазарі, його першим вчителем був знаменитий художник П'єро дела Франческа. У 1464 році Лука переїжджає до Венеції, де викладає математику в сім'ї багатого купця. У 1470 році він їде до Рима, де певний час проживає в будинку Альберті, очевидно, за рекомендацією П'єро дела Франческа. Близько 1477 року він вступає до ордену міноритів і веде мандрівний спосіб життя, що не завадило йому у 1489 році одержати кафедру математики в Римському університеті. У 1496 році герцог Лодовіко Моро запрошує його до Мілана, де він знайомиться з Леонардо да Вінчі. З того часу його зв'язує з великим художником міцна творча дружба. Після падіння престолу Моро Пачолі разом із Леонардо переїжджає до Венеції. Тут він викладає математику та публікує свої математичні праці.

Історичний факт: здобуття Лукою освіти художника вплинуло на все його життя, хоча головним його заняттям залишалася математика, і він свідомо прагнув знайти практичне застосування математичних принципів в галузі мистецтва: в архітектурі, у живописі. У присвяті до свого першого твору «Сума арифметики, геометрії і т.д.» (1494) Лука пише про зв'язок математики з теорією перспективи. За його словами, перспектива була б «порожнім місцем без застосування математичних обчислень».

Для творів Луки Пачолі характерними є інтерес до проблем практики, просвітництва, а також бажання зробити доступними і зрозумілими абстрактні проблеми науки.

Проблемам пропорції Лука Пачолі приділяє багато уваги вже в «Сумі арифметики, геометрії і т.д.». Тут він говорить про необмежене поширення пропорції в різноманітних галузях знання, зокрема в медицині, механіці, архітектурі. Але найбільше значення пропорції мають у мистецтві, де пропорція – «мати і цариця». Велику роль вона відіграє в скульптурі, на ній засноване правдиве зображення людського тіла. «Якщо людській фігурі не додати належних пропорцій, то вона видаватиметься оку спостерігача не дійсною» [5, с.41].

Нове у Пачолі полягає в спробах перейти від теології до практики, від визнання «божественності» пропорцій до твердження їхньої утилітарності і практичної необхідності. Зіставляючи аргументи християнської теології і платонівської естетики на користь пропорції, Лука Пачолі поступово підходить до центрального питання свого твору – про побудову правильних багатогранників. Він пише: «Наша пропорція, будучи формальною сутністю, надає, згідно з древнім Платоном, самому небу фігуру тіла... І так само – кожному з інших елементів надається своя власна форма, що ніяким чином не повторює форми інших тіл, тобто у вогню – пірамідальна фігура, названа тетраедр, у землі – кубічна фігура, названа гексаедр, у повітрі – фігура, названа октаедр, і у воді – ікосаедр» [5, с.113]. Всі ці п'ять правильних тіл слугують, за словами Пачолі, «прикрасою Всесвіту» і по суті справи лежать в основі всіх речей. Правильна побудова багатогранників дозволила виробити певні правила виготовлення каменів і брусків багатогранної форми, що широко вживалися в архітектурі Відродження для декоративних цілей. Ці правила проілюстровані у трактаті Луки Пачолі малюнками Леонардо да Вінчі, що додало ідеям Луки більшої конкретності і художньої промовистості.

Все це певною мірою пояснює величезне значення трактату Луки Пачолі, особливо коли знаходимо низку збігів у Пачолі та в трактаті про живопис Леонардо. Теорія про-

порцій Пачолі помітно вплинула на теорію живопису Ренесансу, зокрема на Дюрера, а його вчення про космічні пропорції набуває подальшого розвитку у Кеплера та Галілея.

Мистецтвознавчі та естетичні погляди Леонардо да Вінчі (1452–1519) не набули систематизованого авторського викладення, але вони подані в замітках, листах, записниках, ескізах, що дає досить повне уявлення про своєрідність поглядів Леонардо щодо питань мистецтва й естетики.

Естетична концепція Леонардо тісно пов'язана з його розумінням світу та природи. На природу Леонардо дивиться очима вченого-натураліста, для якого за різноманіттям випадків розкривається залізний закон необхідності і загального зв'язку речей. Людське пізнання повинне йти за вказівкою природи, бо за своєю природою має досвідний характер. Тільки досвід є основою істини. «Досвід не помиляється, помиляються тільки судження наші...» [6, I, с. 52]. Отже, основою наших знань є відчуття і свідчення почуттів. Серед почуттів людини, на думку да Вінчі, найбільш значущим наділеним зір. Візуальне пізнання геніальний художник ставить на перше місце, підкреслюючи пріоритет зору над слухом. Внаслідок цього перше місце в його класифікації мистецтва посідає живопис, а вже потім музика і поезія.

Визначаючи високе значення живопису, Леонардо називає його наукою: «Живопис – наука і законний син природи», водночас живопис відрізняється від науки, тому що він звертається не тільки до розуму, а й до фантазії. Саме завдяки фантазії живопис може не тільки наслідувати природу, але і змагатися, і сперечатися з нею. Він створює навіть і те, що не існує. «... Усе, що існує у Всесвіті як сутність, як явище або як уявлюване, він (художник) має спочатку в душі, а потім у руках...» [6, I, с. 54].

Прекрасне Леонардо представляє як певну форму гармонії, якою сповнені не тільки світ, але і душа. Великий майстер переконаний, що краса виникає при зустрічі суб'єктивної гармонії, гармонії душі і пропорційності самих об'єктів. Кожний вид мистецтва характеризується своєрідністю гармонії. Леонардо говорить про гармонію живопису, музики, поезії.

В естетичних постулатах Леонардо да Вінчі значне місце посідають дослідження пропорцій. На його думку, пропорції мають відносне значення, вони змінюються залежно від фігури або умов сприйняття; розроблених пропорцій стільки, скільки існує різноманітних пропорцій людського тіла, пропорції змінюються через вік, форму тіла, характер руху, позу. Виходячи з цього, Леонардо висував релятивне і конвенціональне розуміння пропорцій. На жаль, він не систематизував свої численні замітки з питань мистецтва й естетики, але його судження в цій галузі відіграють велику роль, у тому числі і для розуміння його власної творчості.

Значною подією для італійської естетики XVI ст. була поява трактату «Про красу жінок» флорентійського письменника Аньолі Фіренцуолі (1493–1543). Цей твір своєрідно розвиває і продовжує естетичну платформу флорентійських неоплатоніків. На думку В. Бітаєва, А. Фіренцуолі – «письменник, який як представник гуманістичного крила ренесансного руху 20-х – 30-х років XVI ст. намагався закріпити теоретичні завоювання перших поколінь гуманістів» [4, с. 66].

З творчою винахідливістю трактат «Про красу жінок» написаний у формі платонічного діалогу, учасники якого сперечаються про позитивні якості і недоліки жіночої краси. Ідеалом краси проголошується така краса, в якій, за словами Фіренцуолі, найбільш повно втілюється краса взагалі: «... гарна жінка є найпрекрасніший об'єкт, яким тільки можна милуватися, а краса – найбільше благо, яке тільки Господь дарував людському роду...» [7, I, с. 365].

Твір Фіренцуолі становить інтерес як практичне застосування естетичних принципів і категорій, вироблених неоплатонівською школою. Щоб відповісти на запитання, в чому полягає жіноча краса, Фіренцуола звертається до складної і детально розробленої системи категорій. Серед них він виокремлює гармонію (concordia), грацію (grazia), принадність (vaghezza), витонченість (venusta), вигляд (aria), величавість (maesta). Звертаючись до учасниць діалогу, Фіренцуолі пише: «Ніколи в одній жінці не поєднуються всі частини, що складають досконалу і завершену вроду» [7, I, с. 365]. Теоретик вважає, що в кожній з учасниць діалогу «запозичити всі ці частини», тобто те найкраще, що є у тієї чи іншої жінки, а потім спробувати ці частини об'єднати.

Особливого значення Фіренцуолі надає чуттєвій красі, яка відіграє важливу роль у визначенні ідеалу, процес становлення якого включає такі етапи: чуттєва краса – вічна краса – ідеал. На його думку, ідеал – це трансцендентний феномен, який скоріше нагадує еталон: «Краса спрямовує душу до піднесеного споглядання, через споглядання – до бажання піднесених речей. Так розкривається смисл краси як взірця» [7, I, с. 365].

Таємний, загадковий характер краси і грації є новим моментом в естетиці Відродження, що свідчить про тенденцію, яка явно намітилася в мистецькій та естетичній думці стосовно ірраціоналізму та відмови від «звичайної міри краси» у визначенні жіночої принадності. Як дослідник Фіренцуола безперечно концентрував увагу на проблемах феномена жіночої краси, проте В. Бітаєв, виходячи з того, що в добу Відродження ознаки чуттєвої краси як ідеалу набувають особливого теоретичного навантаження, підкреслює: «Якщо подивитися на нього (Фіренцуолу) у більш широкому контексті, то він порушує проблеми, актуальні для ренесансної естетики взагалі» [4, с. 67].

В Італії XVI ст. ідеї гуманізму та естетика розвиваються не тільки в руслі художньої думки, але і як складові філософії. Найвідоміші філософи цього часу не оминають ці проблеми.

Велику увагу проблемам мистецтва та естетики приділив у натурфілософському вченні Джордано Бруно (1548–1600), естетичні погляди якого розвиваються на підґрунті пантеїзму, тобто на основі філософського вчення, що виходить з абсолютної totoжності природи і бога і по суті справи втіленого бога в природі. Бог, за словами Бруно, знаходиться не поза і не над природою, а всередині її самої, в самих матеріальних речах. «Бог є безкінечне в безкінечному; він знаходиться у всьому і повсюдно, не поза і не над, але в якості найприсутнішої субстанції...» [8, с. 158]. Саме тому краса не може бути атрибутом бога, через те що бог – абсолютна єдність; краса ж різно-манітна – «Немає однієї краси, вона різноманітна» [8, с. 159].

Пантеїстично тлумачачи природу, Бруно знаходить у ній живе і духовне начало, прагнення до розвитку, до вдосконалювання. У цьому сенсі вона не нижче, а навіть певною мірою вище мистецтва. «Мистецтво під час творчості міркує, мислить. Митець впливає на чужу матерію, природа – на свою власну. Мистецтво знаходиться поза матерією, природа – всередині неї, більше того: вона сама є матерія» [8, с. 158].

Важливі культурологічні та естетичні моменти містяться і в концепції «героїчного ентузіазму» як засобу філософського пізнання, яке обґрунтовував Бруно. Ентузіазм в концепції Бруно – це «любів до прекрасного і доброго» [9, с. 25].

У Бруно духовна і тілесна краса невіддільні: духовна краса пізнається тільки через красу тіла, а краса тіла завжди уособлює певну духовність. Ця діалектика ідеальної і матеріальної краси становить одну із найдивовижніших особливостей філософського та естетичного вчення Д. Бруно.

Проблеми гуманізму посідають вагомe місце у творах відомого італійського філософа Томмазо Кампанелли (1568–1639), який увійшов в історію науки насамперед як автор знаменитої соціалістичної утопії «Місто Сонця». Водночас він зробив значний внесок в італійську натурфілософську думку. Йому належать такі твори, як «Філософія, доведена відчуттями», «Реальна філософія», «Рациональна філософія» та «Метафізика», в яких велика увага приділена питанням мистецтва та естетики. Окрім того, Кампанеллі належить невеликий твір «Поетика», спеціально присвячений аналізу поетичної творчості.

В основі філософського вчення Кампанелли лежить гілозоїзм – вчення про загальну одухотвореність природи. Відчуття закладені в самій матерії, бо інакше, за словами Кампанелли, світ одразу ж «перетворився б на хаос». Саме тому основою властивості всього буття є прагнення до самозбереження. У людини це прагнення пов'язане з насолодою. Почуття краси також пов'язане з почуттям самозбереження та відчуттям повноти життя і здоров'я. Філософ вважає, що коли ми бачимо людей здорових, життєрадісних, вільних, то ми радіємо, тому що сповнюємося відчуттям щастя і збереження нашої природи. Це визначення Кампанелли соціально насичене, воно вказує на зв'язок естетичних почуттів з почуттями соціальними.

Оригінальну концепцію краси розвиває Кампанелла і в нарисі «Про прекрасне», що є окремим розділом в його творі «Метафізика». Він тут не керується жодним з про-

відних естетичних напрямків Ренесансу: ні аристотелізм, ні неоплатонізм. Як і в «Поетиці», Кампанелла відкидає розуміння прекрасного як певного виду домірності. Прекрасне, на його думку, виникає як відповідність предмета його призначенню, його функції: усе, що добре відповідає практичній ролі речі, називається прекрасним, якщо вона являє ознаки такої користі.

Краса у Кампанелли, як і у Кузанського, носить функціональний характер. Вона полягає не в гарній зовнішності, а у внутрішній доцільності. Саме тому краса відносна, а те, що є прекрасним в одному аспекті, може бути потворним в іншому.

У пантеоні Високого Відродження напевно немає іншого імені, якому б було присвячено таку кількість критичних статей, суперечливих оцінок і полемістичних висловлювань, ніж ім'я італійського гуманіста Нікколо Макіавеллі (1469–1527).

Найвідомішими працями Макіавеллі були «Державець», «Міркування на першу декаду Тита Лівія», а також «Історія Флоренції», у якій він виклав свої республіканські симпатії. Однією з головних тем політичних міркувань Макіавеллі було співвідношення політики і моралі. У цих міркуваннях він обстоював ідею відокремлення політики від моралі. Звідси з'явився термін «макіавеллізм», що означає аморалізм у політиці. Хоча варто зазначити, що Макіавеллі швидше засуджував, ніж виправдовував дії багатьох відомих політиків свого часу, для яких успіх у політиці важив більше, ніж усі моральні міркування. Сучасний російський дослідник В. Рибін у своїй роботі «Гуманізм як етична категорія» зазначає: «Гуманістичну спрямованість філософії Макіавеллі характеризує низка ідей, доволі сміливих для його часу і досить докладно опрацьованих у його фундаментальних працях» [10, с. 125]. І наводить перелік таких ідей: ідея рівності всіх людей, про яку йдеться в «Історії Флоренції»; ідея діяльної і плідної участі кожного індивіда в житті суспільства; ідея свободи, про яку Макіавеллі лаконічно висловився так: «Ті, хто мудро створював республіку, однією з найнеобхідніших справ вважали організацію охорони свободи» [10, с. 126]. Далі відзначаються ідея вільного волевиявлення як ідея політичної рівноправності; ідея реалістичного погляду на людину, коли критичний і категоричний Макіавеллі вважає, що не буває ідеальних людей, як і абсолютних негідників: «...люди не вміють бути ні злочинцями, ні абсолютно хорошими...» [10, с. 126–127]. Таким чином, завдання виховання, згідно з Макіавеллі, полягає в актуалізації позитивних властивостей людини та у нейтралізації негативних, до яких філософ відносив властивості «розбещеного народу», емоції та діяння некерованого натовпу. До цього ж переліку, закінчує В. Рибін, належать «ідея гідності людини; ідея народного правління в державі; ідея можливості перетворення зла в добро; ідея вивільнення політики з-під релігійного диктату тощо» [10, с. 126–127].

Отже, в епоху Високого Відродження гуманістичний рух із системи поглядів та концепцій трансформувалася у чіткі теорії і наукові праці, які стали дороговказами подальшого культурного розвитку європейської спільноти. Гуманістика цього періоду стала підґрунтям для виникнення і розквіту нових ідей, мистецьких напрямків і шкіл, які відповідали новим культуротворчим процесам.

Список використаних джерел

1. Оніщенко О. І. Художня творчість у контексті гуманітарного знання : моногр. / О. І. Оніщенко. – К. : Освіта, 2001. – 179 с.
2. Валла Л. Об истинном и ложном благе, о свободе воли / Л. Валла ; отв. ред. А. Х. Горфункель ; сост. и авт. вступ. ст. Н. В. Ревякина. – М. : Наука, 1989. – 474 с.
3. Роменець В. А. Історія психології епохи Відродження / В. А. Роменець. – К. : Вища шк., 1988. – 406 с.
4. Бітасев В. А. Естетичне виховання і гуманізація особи : моногр. / В. А. Бітасев. – К. : ДАККІМ, 2003. – 232 с.
5. Pacioli L. De divina proportione / Luca Pacioli. – Milano: Biblioteca Ambrosiana, 1956. – XXIX, 247 p.: ill.
6. История эстетики. Памятники мировой эстетической мысли : [в 5 т. (6 кн.)]. / под ред. М. Ф. Овсянникова. – М. : Искусство, 1962. – Т. 1. – 1962. – 684 с.
7. Фиренцуола А. О красотах женщин / А. Фиренцуола // Эстетика Ренессанса : в 2 т. – М. : Искусство, 1981. – Т. 1. – С. 363–368.

8. Бруно Дж. Диалоги / Дж. Бруно. – М. : Гос. изд-во полит. лит., 1949. – 552 с.
9. Бруно Дж. О героическом энтузиазме / Дж. Бруно. – К. : Новый Акрополь, 1996. – 288 с.
10. Рыбин В. А. Гуманизм как этическая категория / В. А. Рыбин. – М. : Логос, 2004. – 272 с.

Сабадаш Ю.С. Эстетические основы гуманизма Высокого Возрождения (вторая половина XV–XVI в.)

Рассмотрены эстетические основы гуманистики Высокого Возрождения (вторая половина XV–XVI в.). Охарактеризована духовная ситуация, которая способствовала дальнейшему расцвету гуманистики в эпоху Высокого Возрождения, а также роль выдающихся деятелей этого периода, творческое наследие которых значительно повлияло на совершенствование теории и практики эстетическими способами как целой общественной системы, так и отдельного индивида.

Ключевые слова: гуманизм, искусство, гедонизм.

Sabadash, J.S. Aesthetic basis of humanism of the High Renaissance (the second part of XV–XVI centuries)

There viewed aesthetic basis of the humanism of the High Renaissance period (the second part of XV–XVI centuries). The also characterized spiritual situation, which favoured further growth of humanism during the High Renaissance, there marked the role of outstanding personalities of this period, their oeuvres which had a great influence on improvement of the theory and practice by aesthetic means as a whole social system as well as a personality itself.

Key words: humanism, art, hedonism.

Антропологізація історико–порівняльного методу в культурі постмодерну

Розглядається еволюція культурно–антропологічних засад історичної компаративістики в період постмодерну.

Ключеві слова: історична компаративістика, антропологія, постмодерн, метод.

Наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. починає стверджуватися постмодерна культура. На зміну традиційним цінностям приходять якісно нові, які структуруються не ієрархічно, а поліцентрично, висуваючи домагання на визнання. Рефлексія цих зрушень спричинила у гуманітарних науках критичне переосмислення класичної методології осягнення процесу культурного розвитку людства та його здобутків. Значного поширення набули ідеї про недосконалість, а то й хибність лінійно–прогресистських схем історичного поступу людства.

У розвитку сучасних культурно–антропологічних студій компаративний підхід стає своєрідним стимулятором пізнавальної активності та засобом виходу на міждисциплінарний теоретико–методологічний рівень. У даному випадку історична компаративістика виступає як антропологічна епістемологія, що робить внесок до осягнення людства в його еволюційній та коекзистенціальній єдності.

Метою дослідження є аналіз культурно–антропологічного розвитку історичної компаративістики в період постмодерну. Запропонована мета передбачає вирішити наступні завдання:

- дослідити роль історичної компаративістики в період постмодерну;
- проаналізувати еволюцію історичного порівняння в наприкінці ХХ – початку ХХІ ст.;
- з'ясувати філософсько–антропологічну складову історичного порівняння на сучасному етапі.

Сучасні компаративні дослідження охоплюють різні сфери: порівняльну філософію (Х.Накамура, Н.Пякташева, М.Степанянц), історію (Р.Дональд, А.Іскандеров, Н.Яковенко), соціологію, етнологію, антропологію (С.Гурін, С.Лур'є, Н.Смелзер) тощо.

Суттєвою ознакою постмодерну, вважають дослідники, є зміна парадигми: з неокласичної на посткласичну та акцентування уваги на повсякденності. Така ситуація прослідковується вже у «філософії існування» (К.Ясперс, М.Гайдегер), що сприйняла більшість ідей «філософії життя» та феноменологічний метод Г.Гусерля. Відповідно до екзистенціально – герменевтичної установки (Х.–Г. Гадамер, М.Гайдегер) людина, будучи реальним учасником суспільного поступу, не здатна об'єктивно і в завершеному вигляді зрозуміти його смислове наповнення. Наслідком такої позиції стала ідея множинності смислових картин минулого.

Індивід у постмодернізмі – «це людина, що втратила розум, чаклун, диявол, дитина, художник, революціонер, шизофренік», вона – «слуга безладу», що не вписується в систему, її мета – «звести з розуму структуралізм, культуру, суспільство, релігію, психоаналіз (Ж.Дельоз, Ф.Гваттарі, Ф.Берсю)». Вона не пізнає реальність, а тільки її інтерпретує. «Людина–постмодерніст отримала щасливу можливість відчутти вільний політ в єдиному, такому, що не має часових і територіальних меж «четвертому вимірі культури», про який не міг і мріяти її побратим епохи модерну» [1, с.58].

Історичне порівняння знаходиться в площині міждисциплінарних досліджень, виходячи за межі того, що Леруа–Ладюрі називає «територією історика». Відомий компаративіст К.Р. Дональд наголошує на необхідності досліджень із широким застосуванням критицизму та більшому акцентуванні уваги на відмінних рисах. Він пише: «Я не хочу казати, що за такими парадоксами не стоїть добра воля, розуміння, та навіть, цікаві результати в досягненні певних цілей, але це дозволяє передбачити, що вони займають міждисциплінарну галузь, яка вимагає стандартів та методів, що знаходяться

за межами історичної дисципліни, і що необхідним є певний стрибок віри для того, щоб знайти відповідні підстави, де відносність можна подолати або уникнути» [2, с.104].

Дослідник застерігає щодо некоректних питань при визначенні компаративної лінії та познаукової інтерпретації відповідей.

Р.Дональд вказує на неможливість досліджень в компаративістиці проблем всесвітньої історії та визначає коло проблем, що є, на його думку, «природними» для компаративної історії – гендер, родина, ритуали при народженні та смерті, самогубства, торгівля, технології, власність, рабство, расизм, імперіалізм, революція, наука [2, с.105].

Навпаки, Бродель об'єктами для порівняння називає універсальні складові – клімат, біологічні режими, групова поведінка та інші контексти, які можна розуміти як природні – матеріальні цивілізації та світові економічні або протокапіталістичні ринкові системи, об'єднані з найбільш рудиментарним рівнем культури, який є своєрідним універсальним розчином, в якому вивчаємі данні можуть розчинитися і, таким чином, підкоритися спільним судженням.

Іншим напрямком в порівняльній історії періоду постмодерну стає компаративна історія ідей. Хаджіме Накамура визначає спільні «стрижневі проблеми» східної та західної цивілізації – природа богів, або Бога, природа абсолюту, пошук первічних принципів (вода, простір, вітер, вогонь, тощо), себе, епістемологічних та етичних засад [3]. На думку Х.Накамури для західної думки характерним є розділ між філософією та релігією.

Як приклад плідного застосування історичної компаративістики в сучасних дослідженнях Р.Дональд називає історію науки. Т.Хафф, аналізуючи роботу Д.Нідхема (автор пише в своєму дослідженні про науки Нового часу в ісламських країнах, Китаї та на Заході), вказує що його компаративістський проект вийшов за межі еkleктичних спроб поєднати різницю мовою того, що корисно було б назвати зовнішньою історією науки – тобто, географічних, економічних, соціальних та політичних факторів [4, с.45].

Для сучасного етапу західноєвропейської філософської думки провідною стала аксіома про неможливість будь–якого детерміністичного пояснення суспільного розвитку – неможливість постулювання майбутнього, яке настане і пояснить минуле та сучасне через їх рух до нинішнього стану соціуму.

Симетрична антропологія Б.Латура пропонує ускладнений методологічний алгоритм історичного порівняння на емпіричному матеріалі конституцій Модерну і Постмодерну, який дозволяє поєднання двох технік мислення, а саме: лінійної схоластичної і нелінійної критичної. Він зауважує: «У мене є вибір: або я впевнений у завершеному розриві між обома частинами модерної конституції або ж я синхронно досліджую, чого дозволяє ця конституція і що вона забороняє, що вона просвітлює, а що затьмарює. Я захищаю роботу або над очищенням – тут я сам виступаю фанатиком очищення і неусипним охоронцем конституції – або я водночас виконую роботу очищення і опосередкування, тоді я вже більш не залишаюсь цілком і повністю модерним» [5, с.64].

Сам Б.Латур є прихильником комплементарного поєднання обох позицій. Він пропонує через історичне порівняння виявляти культурні гібриди, які справляють враження культурних новоутворень, що вказують на радикальні зміни у культурі. Отже, на думку Б.Латура, треба «...детально аналізувати роботу над створенням гібридів та над усуненням цих самих гібридів» [5, с.65]. Ця суперечлива настанова приводить до парадоксального висновку про неможливість розгляду Модерну і Постмодерну як культурно–історичних епох, що послідовно змінюють одна одну. Він пише: «Модерн ніколи не розпочинався. Ніколи не існувало модерного світу. Вживання минулого часу тут має важливе значення, бо йдеться про ретроспективне почуття, про нове прочитання нашої історії. Я не стверджую, що ми вступили у нову еру. Навпаки, нам вже більше не треба продовжувати відчайдушно тікати у пост–пост–постмодернізми. Нам вже більше не треба чіпатись за авангард авангарду. Ми вже більше не намагаємось бути ще більше розірваними, критичними, рухати уперед еру підозри. Навпаки, ми помічаємо, що ніколи не вступали у нову еру. Звідси почуття сміхотворності, яке завжди викликають постмодерні мислителі: вони стверджують, що існують після часу, який ще не настав. Таку ретроспективну позицію, яка розгортає, а не викривляє, додає, а не усуває, поєднує, а не звинувачує, сортирує, а не демаскує, я називаю немодерною, або

амодерною» [5, с. 65]. Фактично історичні порівняння Б. Латур пропонує здійснювати з антиісторичної позиції. Саме антропологічно орієнтоване історичне порівняння послуговує у Б. Латура аргументативною основою для нової антропології, яка поєднує людей з речами. Він навіть говорить про «парламент речей» [5, с. 189].

Новим методом осягнення історії стає інтертекстуальність. Із цього приводу І. П. Ільїн пише: «людина як суб'єкт «розчиняється в текстах–свідомостях», що утворюють великий інтертекст культурної свідомості» [6, с. 225]. Як зазначає російський дослідник І. Смирнов, – «... історичний дискурс не в змозі відповідати реальності минулого, оскільки вона зшита з текстів» [7].

Наступною базовою теоретичною конструкцією сучасних постмодерністських студій стає «генеалогія історії» М. Фуко. Дослідник виділяє тут три періоди – «археологічний» (60–ті рр.), «генеалогічний» (70–ті рр.) та період досліджень «естетик існування» (80–ті рр.). На думку дослідника існує три галузі генеалогії: по–перше, це історична онтологія нашого ставлення до істини, що дає змогу конституювати себе як суб'єкт пізнання; по–друге, це історична онтологія нашого ставлення до поля влади, внаслідок чого ми конституюємо себе в статусі суб'єкта дії; остання – історична онтологія нашого ставлення до моралі, яка дає змогу конституювати себе етичним суб'єктом. М. Фуко вказує, що ні окремі суб'єкти, ні народні маси не впливають на хід історії. Історик, вважає філософ, має справу із спонтанними проявами людської суб'єктивності – стражданнями, болем, радістю, сподіваннями, жадобою влади і задоволення, тобто з тим, що безпосередньо визначає людську екзистенцію, становить каркас «безпосередньої повсякденності» [8, с. 413].

Дослідник пропонує проводити порівняння та аналіз реальних подій і процесів, що є актуальними для пересічної людини і які становлять так звану «прозу життя». Він пише, що «... у людини немає більше історії, точніше, оскільки вона говорить, працює і живе, – її буття виявляється сплетенням багатьох історій, що є для неї чужими і непідвладними» [8, с. 414]. Історія, як її бачить М. Фуко, – це змінення типів правління, ланцюг позначення права, суспільні конфлікти та інше, і цю історію треба відтворити в усій її різноманітності та неповторності. М. Фуко зосереджує увагу на відзначенні відмінностей: «... історія, що спрямовується генеалогічно, має за мету не виявити корінь нашої ідентичності, а навпаки, брати участь в її розсіюванні, вона прагне не до того, щоб визначити єдиний виток, з якого ми вийшли, ... прабабківщину, повернення до якої пропонують нам метафізики, а до того, щоб виявити всі розриви, що нас пересікають» [8, с. 238].

До історичної компаративістики періоду постмодерну є відношення не завжди позитивне. Полін Марі Розено писав: «Сам акт порівняння у спробі розкрити подібності і відмінності є безглузда діяльність, оскільки постмодерністська епістемологія вважає неможливим адекватно визначити елементи, які потрібно протиставляти чи уподібнювати».

Схожу позицію ми зустрічаємо і в українського дослідника Я. Дашкевича, який вказує: «Що саме в історичних дослідженнях вимагає порівняння, варте порівняння – а що таки справді його не вимагає. Не потребує, не є варте. Бо, хоча, теоретично порівнювати можна все з усім (а в історичному плані, також, наприклад, Україну з Суматрою), то з такого порівняння (якщо автор володіє літературним талантом) лише може вийти блискавичне есе. І тільки» [9, с. 122].

Відомий український історик Н. Яковенко вказує на пастки в застосуванні історичної компаративістики. Вона пише: «Важче, натомість, дотриматися строгої наукової коректності в таких студіях, оскільки шкала ознак, обраних для порівняння у типологічно схожих чи повторюваних явищах, має бути, по–перше, адекватною (аби, як жартують, не зіставляти зелене з гарячим), а по–друге, достатньо вивченою чи принаймні рівномірно забезпеченою джерелами для вивчення» [10, с. 251]. Дослідниця наводить приклад, на її думку, «некоректного порівняння» цивілізацій в праці Тойнбі «Дослідження історії», де автор розглядає «не зіставні риси і закони, що нібито детермінують розвиток тих цивілізацій» [10, с. 252].

Н. Яковенко попереджає: «Ще однією пасткою історико–порівняльного підходу може стати селективний принцип добору об'єктів порівняння, коли зіставляється

тільки те, що є «функціонально порівнюваним» – без уваги до ширшого контексту явищ, подій, культури тощо» [10, с. 253].

На думку дослідниці історична компаративістика сьогодні застосовується переважно в соціально–політичній, господарчій історії, історичній демографії та історії ідей, але найголовніше місце тут посідає соціологія [10, с. 254].

Отже, наведений матеріал показує, що в період Постмодерну порівняльний метод стає головним у визначенні функціонування людства та окремих індивідів, хоча його пізнавальні можливості оцінюються неоднозначно. Але у цілому, дифузний Постмодерн (В. Вельш) дозволяє порівнювати не порівнюване, розширювати межі історичного порівняння.

Список використаних джерел

1. Кравченко И. И. Общественный кризис XX века и его отражение в ряде западных концепций / И. И. Кравченко // Вопросы философии. – 2001. – № 8. – С. 3–16.
2. Дональд Р. Келли. Основания для сравнения / Р. Келли Дональд // Альманах интеллектуальной истории. «Диалог со временем». – 2001. – Вып. 7. – С. 89–105.
3. Nakamura H. A Comparative History of Ideas / H. Nakamura. – London, 1992.
4. Huff T. The Rise of Early Modern Science: Islam, China, and the West / T. Huff. – Cambridge, 1993.
5. Latour Bruno. Wir sind nie modern gewesen. Versuch einer symmetrischen Anthropologie / Bruno Latour. – Frankfurt am Main: Suhrkamp. – 2008. – 205 s.
6. «Бытие и время» Мартина Хайдеггера в философии XX века: Материалы обсуждения книги // Вопросы философии. – 1998. – № 1. – С. 110–121.
7. Смирнов И. Новый историзм как момент истории (По поводу статьи А. М. Эткина «Новый историзм, русская версия») / Смирнов И. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.nlo.magazine.ru>.
8. Фуко М. Слова и вещи. Археология гуманитарных наук / М. Фуко – М.: Прогресс, 1977. – 516 с.
9. Дашкевич Я. Шотландія і Україна, або про межі історичного компаративізму / Я. Дашкевич // Схід–Захід: Історико–культурологічний збірник. Спеціальне видання «Russia et Britannia»: Імперії та нації на окраїнах Європи. – Харків: ХНПУ, 2001. – Вип. 4. – С. 120–130.
10. Яковенко Н. Вступ до історії. Критика / Н. Яковенко – К.: Часопис «Критика», 2007. – 180.

Бережная С. В. Антропологизация историко–сравнительного метода в культуре постмодерна

Рассматривается эволюция культурно–антропологических основ исторической компаративистики в период постмодерна.

Ключевые слова: историческая компаративистика, антропология, постмодерн, метод.

Bereznaya, S. V. Antropologizaciya historic–comparative method in the culture of postmodern

An evolution is examined in a civilized manner – anthropological bases of historical comparative in the period of postmodern.

Key words: historical comparative, anthropology, postmodern, method.

Філософське осмислення моралі як невід'ємна складова дослідження предмету філософії права

Право і мораль мають здатність проникати в самі різні сфери суспільного життя. Ні право, ні мораль не обмежуються відособленою сферою соціальних відносин. Вони пов'язані з поведінкою людей в широких областях їхньої соціальної взаємодії.

Ключові слова: мораль, моральність, право, суспільство.

Величезну роль у регулюванні суспільних відносин відіграють право і мораль. Їх головним призначенням є цілеспрямований вплив на поведінку людей, що забезпечує інтереси окремих індивідів, соціальних груп чи суспільства в цілому.

Регулювання суспільних відносин здійснюється шляхом реалізації певних соціальних норм: норм права, норм моралі, норм, установлених громадськими організаціями, норм звичаїв, традицій, ритуалів і т.д.

Особливе місце у формуванні духовного світу особистості, її свідомості та культури, активної життєвої позиції, належить праву і моралі, що є найважливішими соціальними регуляторами, включеними в систему суспільних відносин, цілеспрямовано взаємодіючими на перетворення свідомості особистості.

Ще стародавні філософи (Платон, Демокріт, Цицерон, Аристотель) вказували на значимість цих двох головних визначників суспільної поведінки, їх схожість і розбіжність. Не залишала байдужою ця проблема багатьох великих мислителів серед яких Спіноза, Ж-Ж Руссо, І.Кант та Г.Гегель та багато інших.

Досліджуючи сутність моралі, мислителі відзначають, що мораль виникає із соціальної потреби в узгодженні поведінки індивіда з інтересами соціального цілого, у подоланні протиріччя між інтересами особистості і суспільства. Мораль виступає як нормативне усвідомлення такого роду протиріч, як відповідь на цю соціальну потребу. І право і мораль мають здатність проникати в самі різні сфери суспільного життя. Ні право, ні мораль не обмежуються відособленою сферою соціальних відносин. Вони пов'язані з поведінкою людей в широких областях їхньої соціальної взаємодії. Враховуючи це, а також беручи до уваги «універсальність» моралі, її «всюдисущий», «всепроникаючий» характер, можна зробити висновок про те, що не можна розмежовувати право і мораль по предметних сферах їх дії. Адже право виникає і діє насамперед у таких сферах як відносини власності і політичної влади. Однак вони не відокремлені від моралі. У теж час, дію права також виходить далеко за межі зазначених відносин. Отже, право і мораль не мають специфічних предметно або просторово відособлених сфер суспільних відносин, а діють у єдиному «полі» соціальних зв'язків. Звідси спільність, точне взаємодія норм права і моралі. Тісний зв'язок права і моралі, обумовлений єдиними сферами суспільних відносин, не означає, що у всіх історичних умовах вони «працюють» разом, взаємно доповнюючи і підкріплюючи один одного. Реальна картина співвідношення права і моралі може бути виявлена лише в результаті конкретно-історичного аналізу. Відомо, що кожен клас має свою систему моралі, обумовлену умовами його життя, в той час як система права завжди виражає інтереси економічно і політично пануючого класу. Тому взаємодія моралі різних класів із правом протікає по-різному. Мораль панівних класів підтримує правові норми і принципи, а мораль пригноблених класів не нейтральна до права, вона протистоїть закріпленню у праві соціальним позиціям панівних класів, пов'язаних насамперед з володінням власністю і політичною владою. Взаємодія моральних систем із правом у залежності від їх класової приналежності може бути позитивним і негативним; воно або підвищує, або обмежує «правову енергію».

І для права, і для моральності їх тісний зв'язок виявляється з плином часу незручною; обидві сфери відношенні прагнуть до відокремлення один від одного. Відділення

права від моральності викликається розвитком суспільного життя, коли більш складні відносини і більш часті зіткнення окремих осіб змушують подбати про встановлення більш твердих основ юридичного обороту. Відокремлення моральності від права обумовлюється розвитком особистості, коли індивідуальна свідомість відмовляється слідувати у всьому примусовому керівництву товариства і вимагає для свого духовного життя свободи переконань і дій.

Отже ми можемо сказати, що мораль – це форма духу, яка виникає безпосередньо із згасання одержимості релігійними ідеями. Коли люди перестають бачити ясний сенс в сумісному існуванні, головною силою, що утримує їх в рамках суспільної прийнятної поведінки, стає абстрактне внутрішнє відчуття, що дозволяє розрізнити що добре, а що погано.

У ряді випадків на тлі кризи початкової релігійної ідеї виникає ситуація релігійного плюралізму. Безліч релігій, висуваючи різні вимоги до людської активності, руйнують єдність і стабільність суспільства. Результатом конкуренції релігій стає виділення системи вимог, таких які притаманні для більшості релігійних напрямів. Дана система і є мораль. Мораль, таким чином, вбирає в себе всі відомі в даному суспільстві вимоги різних релігій, які сприяють єдності і стабільності даного суспільства.

Право формується як перетворена мораль в тих випадках, коли моральна криза суспільства супроводжується відсутністю ґрунту для формування історичних традицій та присуття безліч різних, звичаїв, що виключають один одного.

Досить часто виникає плутанина в вирішенні питання про співвідношення права і моралі ґрунтується на нерозрізненні моралі і моральності. Моральність деяких вимог, як і їх правовий характер, є лише ознаками їх форми, але не їх змістом. За своїм змістом одна і та ж вимога може бути моральною і правовою, залежно від того, в якій формі воно виражається – у формі абстрактного внутрішнього імперативу або у формі зовнішньої силової вимоги. Моральність – це характеристика змісту вимоги. У цьому плані і правові і моральні вимоги можуть бути аморальними, т. є. такими, які виключають ситуації, в яких індивід повинен жертвувати своїми інтересами ради інтересів інших людей.

Проте право і мораль можуть розходитися в своїх вимогах, і тоді виникають питання: чи законно слідувати моралі і чи морально дотримуватись закону?

Мораль позитивно оцінює право, якщо його зміст відповідає етичним цінностям, і засуджує порушення правопорядку, особливо права і свобод громадян. Це засудження відноситься і до тих випадків, коли порушуються ненасиченим моральним змістом правові норми (норми, що визначають структуру організацій і порядок їх діяльності, порядок ведення протоколу судового засідання і т.п.). Проте там, де виконання таких дій входить в чий-небудь обов'язки (працівників суду, нотаріального контори), порушення вказаних норм (повільність, недбалість) сприяє моральному осуду винних в цьому працівників.

Ряд правових норм включають в себе моральні норми, що стимулює їх виконання юридичними санкціями. Це відноситься до більшості норм кримінального права і інших норм, які містять заборону здійснювати найбільш шкідливі і небезпечні для суспільства діяння і визначають заходи дії, вживані до порушників таких заборон.

Деякі юридичні справи неможливо вирішити без урахування моральних норм, що конкретизують правові норми. Наприклад, норми кримінального права, що визначають відповідальність за хуліганство, за образу особи абоклеп, а також норми цивільного права, що визначають відповідальність наймача житлового приміщення, і робить неможливим для інших мешкання з ним в одній квартирі (будинку). Відповідні норми «шаблонні» в тому сенсі, що їх зміст може бути розкритий лише за допомогою норм моралі. Безумовно, посилання на той чи інший нормативний акт в даному випадку бути не може і в цей час суб'єкт, що застосовує право буде вимушений апелювати до своїх власних моральних принципів та цінностей, що діють в даному суспільстві. В той час коли порушення моральних норм у формі і при обставинах, які вказані в нормах права, утворює склад правопорушення, яке має бути вирішений судом.

Між нормами права і нормами моралі можуть виникати суперечності, коли право вимагає одне, а мораль наказує прямо протилежне. Прикладом подібної суперечності можна привести кримінальний процес, коли як свідки допитувалися близькі родичі

обвинуваченого (підсудного). За законом їх відмова від надання свідчень або неправдиві свідчення повинні спричинити кримінальну відповідальність. В той же час по моральних міркуваннях органи слідства і суд прагнули не притягати їх до такої відповідальності, якщо тільки в прагненні вигоріти близьку людину родичі обвинуваченого не обумовлювали свідомо невинних, прагнучи перекласти на них провину за злочин.

Як загальна причина суперечностей права і моралі автори часто називають відставання законодавства від суспільного розвитку. Подібний факт дійсно має місце, але лише в тому сенсі, що законодавець не зміг або не зумів передбачити всі конкретні ситуації, на які розповсюджуються норми закону, і лише, після виявлення суперечностей вніс відповідні корективи до закону, що діяв.

Найбільш загальною причиною суперечностей правових і моральних норм є «формальна визначеність» права, що не завжди дозволяє розповсюдити його дію на ситуації, що вимагають правового регулювання, але не передбачені правом, або, інколи навпаки, що допускає та вимагає застосування права до суспільних стосунків, до яких мораль вважає таке застосування за несправедливе.

Відмінність і зіставлення права і моралі є однією з центральних проблем, у філософії, та теорії права, як і в історичному контексті так і на сьогоднішній день.

Можна назвати три характерні риси, що розрізняють мораль і право:

1. мораль спрямована до тієї мети, щоб ідеали справедливості, добра, та інші соціальні цінності впливали на людину переважно зсередини, через її свідомість, духовний світ за допомогою стимулів свідомості і громадської думки. Право – це переважно зовнішній регулятор, який покликаний регламентувати людські вчинки головним чином шляхом встановлення формально, певних, писаних норм, що містяться в законах та інших нормативно-обов'язкових документах, які підтримуються владою;

2. мораль – це область «чистої» свідомості, замкнута на духовному житті людей яка не вимагає обов'язкового зовнішнього виразу, що об'єктивується. Право – це інституційний регулятор; воно в розвиненому суспільстві виступає як писане право, що входить в життя суспільства у вигляді реальності, що об'єктивувалася, стійкої догми, не залежної від суб'єктивного розсуду;

3. зміст моралі найбезпосереднішим чином зосереджена на обов'язках та відповідальності людей за свої вчинки. Право покликане, насамперед, говорити про права, що зосереджені на суб'єктивних правах окремих осіб; націлене на те, щоб визначати і юридично забезпечувати статус суб'єктів, їх юридичних можливостей і обумовлену ним свободу їх поведінки.

Проблема взаємодії моралі та права приводить нас до досліджень пов'язаних з роботою теорій суспільного договору. Договір – це одна з форм виникнення і здійснення права. Всякий договір в своїй основі має баланс сил, тобто неможливість для однієї сили підпорядкувати іншу, а також на витікаючому звідси компромісі. Даний компроміс виявляється, з одного боку, як компроміс інтересів носіїв рівної сили, а з іншої – як компроміс цінностей, ради яких та або інша сторона готова цю силу застосувати.

Коли суспільство не в змозі будувати своє життя на основі моралі, і якщо при цьому не існує умов для формування загальнозначущих звичаїв, воно перетворює якийсь мінімум моралі, що містить в собі необхідні умови продовження його існування, в правову систему, що базується на основі загальної згоди. Суспільна згода, що виразилася в правовій формі, є суспільний договір.

Основним завданням теорії суспільного договору є з'ясування механізму правового (договірного) походження держави. «Без власного договору кожного громадянина, прямо або побічно вираженого, – писав Т.Гоббс, – нікому не може бути надане право законодавства. Пряма згода наявна в тому випадку, якщо громадяни вперше встановлюють між собою форму правління держави або погоджуються підкорятися чий–небудь верховній владі. Непряма згода наявна в тому випадку, якщо вони вдаються для охорони і захисту своїх інтересів проти інших до верховної влади або законів когось–небудь. Бо, вимагаючи від інших громадян для нашого блага покоря якій–небудь владі, ми тим самим визнаємо, що ця влада – законна» [1, с.736].

Німецький філософ і юрист Х.Томазій (1655–1728) так формулював розуміння права і моральності в цих такій договірній теорії – моральність існує тоді, коли панує принцип: відносься до інших так, як хотів би, щоб інші відносилися до тебе. А право – не роби

іншим того, чого б, ти хотів би, аби вони не робили тобі. Моральність, за Томазію, охоплює внутрішній світ людини і визначається її свідомістю, переконаннями, а норми права регулюють зовнішні стосунки між людьми і мають примусовий характер [2].

Договірна теорія розуміння права виходить з пріоритету активних свідомих, організаційних основ у формуванні права. Відкриття, обговорення і закріплення в конституціях норм природного права (права і свобод людини), а потім формування позитивного права (законодавства) ставить на перший план розумне начало. Тому для цієї теорії, разом з визнанням природного права, стає характерним і прикріплення позитивного права до держави, яка і оголошується джерелом права. Отже, державне примусення також стає межею права. Норми оголошуються примусовими. Так, перефразовуючи Р.Іерінга, В.І. Ленін затверджував: «право – ніщо без апарату, здатного примусити до дотримання норм права» [3].

Якщо джерелом права є переважача сила, то право є об'єктивуванням волі пануючого класу; якщо ж джерелом права є договір, що передбачає взаємні обмеження, право насправді є мірою (нормою) свободи. Універсальною формою перетворення моралі в право є договір.

У теоретичному плані таке розуміння права виходить з твердження, що для суспільства в такому ж ступені характерна свобода, в якій для природи характерна необхідність. Е.Н. Трубецькой визначав «право як сукупність норм, які з одного боку надають, а з іншого обмежують зовнішню свободу людей в їх взаємних стосунках», писав [4,387].

Кант визначав право як сукупність умов, при яких свавілля одне може бути узгоджений зі свавіллям іншого за загальним для них правилом свободи. Юридичні норми, так або інакше, обмежують свободу людини, встановлюючи міру задоволення його інтересів, які пов'язані з інтересами інших осіб.

Розмежовувавши ці інтереси, право тим самим встановлює межі їх здійснення, а, отже, обмежує в цьому відношенні свободу людини.

Гегель писав, що ґрунтом права, його необхідним пунктом є вільна воля, світ духу, породжений ним самим як деяка інша природа. Наші сучасники також приходять до висновку, що в суспільному житті свобода людини виступає як її право, тобто, нормована, врегульована правовими засобами свобода.

Конкретно-юридичним виразом свободи людини в її позитивному сенсі, тобто в сенсі можливостей, залишених людині договором, є права людини. На них може претендувати кожна людина незалежно від обставин.

У науці термін «право» вживається надзвичайно широко: у філософії, в правознавстві, соціології, антропології. Істотним недоліком, є використання багатьма ученими даного терміну стосовно будь-якої домінуючої в суспільстві нормативної системи. Особливо це виявляється в порівняльному правознавстві, яке склалося в другій половині XIX ст. в руслі юридичного позитивізму і частково позитивістської соціології права.

Їх методологія вельми продуктивна при аналізі розвинених правових систем країн європейської цивілізації, проте приводить до достатньо спірних висновків при звертає до нормативних систем інших цивілізацій. Р.Давід обертає на це увагу, але вважає за краще не вдаватися до дискусії між «прихильниками позитивізму і природного права».

Дійсно, ця дискусія має давні корені в європейському правознавстві і набуває в ньому пізнавального сенсу. Проте європоцентризм, властивий європейцям, приводить до того, що вони схильні використовувати звичні поняття при дослідженні інших культур. Тому ми пишемо і читаємо про юридичний позитивізм в стародавньому Китаї і там же легко знаходимо природно-правові концепції, вивчаємо право ісламу, індуїзму, стародавнє право, за прикладом Р.Мейна, і так далі.

Підхід до права, що зводить право взагалі до позитивного права, тобто що отожднює право і закон, характерний для юридичного догматизму і представлений в різних варіантах юридичного позитивізму і легізму. В даному випадку, істина про право вичерпується волею законодавця, думкою та позицією офіційного владного позитивного права.

Минулі і сучасні філософські вчення про право включають в себе той або інший варіант розрізнення права і закону, що власне і визначає філософсько-правовий профіль відповідного підходу. Мова при цьому йде про диференціацію формулювань, зокрема, про розрізнення права за природою і права по людському встановленню,

права природного і права волевстановленого, справедливості і закону, природного права і людського права, природного права і позитивного права, розумного права і позитивного права, філософського права і позитивного права, правильного права і позитивного права і так далі.

Отже, право і мораль знаходяться в тісній єдності і взаємодії. За допомогою норм права держава домагається затвердження прогресивних норм моралі, які в свою чергу сприяють зміцненню морального авторитету права, сприйманого як соціальна цінність всього суспільства. Дотримання норм права входить у зміст морального обов'язку громадян в суспільстві. З розвитком моральної і правової свідомості підвищується авторитет норм права, удосконалюються як норми моралі, так і норми права.

Список використаних джерел

1. Гоббс Т. Левиафан, или Материя, форма и власть государства церковного и гражданского // Гоббс Т. Сочинения: В 2 т. – Т.2. – М.: Мысль, 1991. – 736 с.
2. Деев Н.Н. Разграничение права и морали в естественно-правовом учении Христиана Томазия. – «Проблемы государства и права на современном этапе», 1974, вып. 8, С.55–63.
3. Обращение II Всероссийского съезда Советов к рабочим, солдатам и крестьянам // Декреты Советской власти. – Т.I. – М.: Гос. изд-во полит. литературы, 1957. // <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/DEKRET/Isiezd.htm>
4. Сапов В.В. Князь Е.Н. Трубецкой. Очерк жизни и творчества // Избранное. – М.: Канон, 1995. – С.480.

Дзиви́дзинський В.Е. Філософське осмислення моралі як неотъемлемая составляющая исследования предмета философии права

Право и мораль обладают способностью проникать в самые различные сферы общественной жизни. Ни право, ни мораль не ограничиваются обособленной сферой социальных отношений. Они связаны с поведением людей в широких областях их социального взаимодействия.

Ключевые слова: мораль, нравственность, право, общество.

Dzividzinskyi, V.Y. Philosophical understanding of morality as an integral part of the study the subject Philosophy of Law

Law and morality have the ability to penetrate into the most different spheres of social life. Neither law nor morality are not limited to isolated areas of social relations. They are related to the behavior of people in broad areas of their social interaction.

Key words: ethics, morality, law, society.

УДК 1:796.01+27:291.4

Запороженко П.Ю.

Від античного атлетизму до християнського аскетизму: трансформації культурних практик у епоху пізньої античності

Розглянуто та проаналізовано феномен аскетизму як тілесної й духовної практики в первісному християнстві. Розкривається трансформація грецького атлетизму в християнський аскетизм, показується взаємозв'язок та відмінність цих соціокультурних настанов.

Ключові слова: атлетизм, християнський аскетизм, аґон, спорт, видовища.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Запороженко П.Ю.

От античного атлетизма к христианскому аскетизму: трансформации культурных практик в эпоху поздней античности

Рассмотрен и проанализирован феномен аскетизма как телесной и духовной практики в раннем христианстве. Раскрывается трансформация греческого атлетизма в христианский аскетизм, показывается взаимосвязь и различие этих социокультурных установок.

Ключевые слова: атлетизм, христианский аскетизм, агон, спорт, зрелища.

Переход от Античности к Средневековью, как известно, сопровождался не только становлением новой философской парадигмы, но и радикальной переоценкой значения и ценности повседневных практик. Когда речь заходит об изменениях, произошедших в трактовке феномена спорта, легко впасть в банальность противопоставления телесно-ориентированной античной культуры и духовно-ориентированной культуры христианского мира. Чтобы избежать подобного упрощения, необходимо обратиться к анализу проблемы отношения античной культуры и нововозникшего христианства к телесным практикам, в том числе к физическому атлетизму (спорту) и телесному аскетизму.

Решение проблемы аскетизма и отношения к античным физическим практикам в христианстве представляется на первый взгляд довольно однозначным. Традиционно считается, что христианство решительно отвергло античный атлетизм в пользу монашеского аскетизма. Однако проблема даже не в том, как относиться к атлетизму и аскетизму как феноменам, проблема в понимании (или непонимании) сущности самих этих культурных практик. Ведь часто даже глубоко верующие христиане понимают сущность атлетизма как неумеренную заботу о собственной телесности, а аскетизм рассматривают как полное пренебрежение своим телом как чем-то вторичным, второстепенным. Явление христианского аскетизма, для понимания его значения в истории и общественной жизни, требует глубокого философского, исторического и культурологического осмысления. Целью данной статьи является рассмотрение феномена аскетизма в раннем христианстве и его отношения к тогдашним атлетическим практикам.

Обратимся вначале к религиозно–историческим истокам аскетизма и этимологии самого термина «аскетизм». Феномен аскетизма собственно не является изобретением христианской религии. Аскетические духовные практики, самоограничение и самоотречение встречаем задолго до появления и распространения христианства, например, в буддизме, некоторых течениях иудаизма (назорейство) и т.д., где аскеза составляла одно из необходимых элементов религиозных практик. Но именно в христианстве аскетизм начинает означать не освобождение от мира и его страданий, как, например, в том же буддизме, а явление борьбы двух различных сущностей – духа и плоти, и, как результат, победу первого над вторым. По сути, борьба – слово, наиболее удачно определяющее сущность христианской аскетики.

Слова «аскетизм», «аскеза» греческого происхождения. Более того, именно значение понятия «аскетизм» лучше всего показывает различие взглядов на совершенство человека в двух мировоззрениях – античном и христианском. В Древней Греции, где общество было пронизано духом агональности (соревновательности) и где господствовал культ тела, слово «аскеза» означало, прежде всего, физические упражнения. Русский богослов и библиист С.Зарин в работе «Аскетизм по православно–христианскому учению» указывает, что слово *ἀσκησις* (аскезис), от которого происходит понятие «аскетизм», происходит от древнегреческого глагола *ἀσκέω*, который означал, по сути, «искусно и старательно перерабатывать, обрабатывать грубые материалы; украшать и во всем этом упражняться» [2, с.11]. Так как древнегреческие атлеты для успешного исхода состязания всеми средствами укрепляли, упражняли и развивали свои силы, а вместе с тем придерживались строгого, воздержанного образа жизни, характерного для спортсмена, то их и стали называть аскетами. Таким образом, древние греки «аскетизмом» стали называть закаливание и упражнения, необходимые для успешного состязания и борьбы на арене.

Древнегреческие философы (в первую очередь философы стоической школы) перенесли понятие «аскетизма» с тела на душу, данный термин стал употребляться уже и в этическом смысле: по–прежнему обозначая упражнение, но упражнение в искусстве, и прежде всего, – в высшем искусстве – в добродетели. Добродетели можно научиться, только упражняясь в ней.

На заре христианства термины «аскетизм», «аскет» утрачивают свой первоначальный смысл – упражнение и развитие силы для победы в состязании, пронизанных агональным духом. Понятие «аскетизм» все более относится к определенным духовным практикам (христианским и, в то время, еще и языческим). Аскетизм противопоставляется атлетизму, хотя при этом понятие «атлетизм» претерпевает определенные культурные трансформации. Первоначально атлетами (древнегреч.: *ἀθλητής*) древние греки называли всех тех, которые выступали на народных играх соискателями призов за силу и ловкость. Сначала название это применялось лишь к тем из агонистов, которые, в сознании своей физической силы и ловкости, добивались призов лишь для удовлетворения личного или народного самолюбия. Но позднее, многие молодые люди, часто низкого происхождения, стали обращать искусство атлета в ремесло и посвящали себя этому делу, привлекаемые, главным образом, ценностью присуждаемых призов. Атлетика сделалась искусством, изучение которого сопряжено было с особым образом жизни и строгими определенными правилами. Термин «атлет» получил тогда более узкое значение, так как им стали обозначать преимущественно лишь тех «спортсменов», которые избрали это искусство своею профессией. Этот новый профессиональный характер атлетики выразился еще резче с тех пор, как это искусство из Греции проникло в Рим. В Риме первые атлеты выступают в 186 до н.э.; они были наняты с этою целью в Греции. Атлеты составляли общества, которые были весьма многочисленны в Римской империи и которые пользовались благосклонностью императоров, – в особенности одно из них, существовавшее во II веке под названием «Общества атлетов–победителей, увенчанных на священных играх». В Италии и Риме со времен императоров атлетические состязания становялись любимым народным зрелищем; победителям щедро раздавались подарки и почетные знаки.

В Римской империи, где и зарождалось христианство, Олимпийские игры, как и другие соревнования, проводились и все еще являлись достаточно популярными. Но такие состязания в начале новой эры приобретают специфическую форму, отличную от чистого греческого агона, – форму зрелища (*spectaculis*), так популярного среди римлян. Для императора они постепенно становятся мощным инструментом политического давления на народ, все более праздный и предающийся наслаждениям. Они становятся средством мобилизации и занятия толпы, средством поддержания контакта императора со своими подданными. Игры становятся главным коллективным наслаждением, на которое имеет право народ, единственной роскошью (наряду с термами), доступной беднякам. Более того, как свидетельствует история, небрежно устроенные игры приводили к большему общественному беспорядку, чем даже кратковременный голод. Народный гнев в таких случаях мог поставить под угрозу власть императора и способствовать государственному перевороту.

Происходили и культурные трансформации в античном «спорте», связанные с их превращением в «народные зрелища» и все большей профессионализацией. Атлеты жульничали, соревнования временами были жесткими, сопровождалась скандалами, Олимпиады превратились из священного спортивного действия в спектакль для увеселения публики.

Другим (и самым популярным) типом зрелища в Римской империи становятся бои гладиаторов, которые, как и Олимпиады, имели языческие корни, развившись из этрусского ритуала приносить в жертву пленных и рабов на похоронах убитых воинов. Такой тип зрелища быстро набрал популярность, захватывающие поединки полностью удовлетворяли массовые потребности той эпохи в развлечениях. Например, о популярности таких зрелищ свидетельствует тот факт, что после огромного амфитеатра Колизея, где и проводились гладиаторские бои, вмещавшего 50 тыс. зрителей, в Риме был построен еще более грандиозный цирк Максимус, трибуны которого в IV веке были расширены до 350 тысяч мест. Присутствие на трибунах было почетной обязанностью гражданина Рима, поскольку убитые в гладиаторских боях продолжали считаться жертвой в честь умерших предков.

Следует заметить, что такие типы зрелищ были полностью чужды христианину. «Следуя правилам веры, началам истины и законам благочиния, познайте обязанность свою удалиться от всяких зрелищ, равно как и от безумия века сего», – писал Тертуллиан [7]. Действительно, Отцы Церкви осуждали такой своеобразный римский спорт по ряду причин. Во–первых, основам христианской веры противоречило идоложертвенное происхождение таких зрелищ: «Из сего следует, что как мы отрелись от идолопоклонства: то нам отнюдь не дозволяется присутствовать при таких делах, которые с идолопоклонством неразлучны, не потому, чтоб идолы были что либо, как говорит Апостол, но потому, что жертвы, приносимые идолам, приносятся не иному кому, как демонам, обитающим в сих идолах» [7] (Тертуллиан).

Во–вторых, на трибунах Колизея сознание человека менялось. Невозможно было, присутствуя на таком грандиозном собрании язычников, сохранить в себе образ Божий, не впасть в такие губительные состояния души, как гнев, ярость, раздражение, злоба и т.д. На это сетовал Иоанн Златоуст, когда слушавшие его проповедь «после столь долгих собеседований, после такого учения, некоторые, оставив нас, побежали смотреть на состязающихся коней и впали в такое неистовство, что наполнили весь город непристойным шумом и криком, возбуждающим смех, лучше же сказать: плач» [3].

В–третьих, убийство в христианстве является смертным грехом. Соучастие в убийстве – грехом не менее тяжким. Для христианина греховно не только желание убить, но также присутствие при убийстве [6, с.16]. Это было веской причиной, почему христианин не должен был ходить на гладиаторские бои. Святитель Феофил Антиохийский писал: «...непозволительно нам смотреть даже на игры гладиаторов, чтобы нам не быть участниками и свидетелями убийства» [9].

В принципе, в первые века христианства отношение к зрелищам и всему что им сопутствовало стало однозначным: «...все то, что в зрелищах покажется тебе великим, вежливым, сладкозвучным, веселым, утонченным, гармоническим, ты должен прини-

мать за мед, отравленный ядом», «Следуя правилам веры, началам истины и законам благочиния, познайте обязанность свою удаляться от всяких зрелищ, равно как и от безумия века сего» [7] (Тертуллиан).

Но следует заметить интересный факт: осуждая языческую сущность зрелищ и отмечая их пагубное действие на душу человека, Отцы Церкви часто прибегали к спортивной терминологии. Но парадоксального и удивительного в это ничего нет. Для первых христианских богословов было естественным использовать языческие термины и образы, наполняя их христианским смыслом. То же произошло и с термином «аскетизм».

Действительно, образ тренирующегося ради победы атлета был близок христианскому сознанию. Так как жизнь христианина по сути своей является борьбой для достижения царства небесного, то, по закону аналогии, образ атлетов с их аскетизмом сам собой напрашивался при раскрытии мысли о том, что христианин должен мужественно противостоять, бороться со всеми препятствиями, что встречаются на его пути к спасению. Такую аналогию встречаем уже у Святого Апостола Павла в его Первом послании к Коринфянам: «Не знаете ли, что бегущие на ристалище бегут все, но один получает награду? Так бегите, чтобы получить. Все подвижники воздерживаются от всего: те для получения венца тленного, а мы – нетленного. И потому я бегу не так, как на неверное, бьюсь не так, чтобы только бить воздух; но усмиряю и порабощаю тело мое, дабы, проповедуя другим, самому не остаться недостойным» (1 Кор.9:24–27) [1, с.1594].

Таким образом, и в античном и в христианском понимании аскетизм означает упражнение, напряжение, усилие и труд для осуществления определенной цели. Но если античный аскетизм в своей основе был направлен на развитие силы тела как средства борьбы в состязании, то христианский, в свою очередь – на развитие силы духа в борьбе против плотских страстей и желаний за спасение души. Атлет искал земной славы, победы на соревнованиях. Целью христианина была жизнь вечная. В этом смысле истинными атлетами становятся христиане-аскеты, подвизавшиеся в тяжелом подвиге стояния за веру, ведущие борьбу духовную за вечную награду на небесах.

На основе этимологического анализа, мы установили, что слово «аскет» происходит от того же корня, что и слово «атлет», и это не совпадение, т.е. и аскет и атлет имеют несколько общих свойств. Атлет много работает и сильно тренируется для того, чтобы развить мускулы своего тела и быть способным участвовать в разных спортивных состязаниях и иных особых мероприятиях. Он тяжело трудится. Он каждый день ходит в гимнастический зал и тренируется по много часов. Он следует особой диете и старается смотреть за собой как можно лучше.

Аскет, согласно представлениям первых христиан, тоже является атлетом, только атлетом духа, а не тела. Аскет также упражняется, но он упражняет не свои бицепсы или иные физические мускулы, а разные аспекты и способности своей души. Он «тренируется» духовно, посредством молитвы, посредством предстояния на всенощных и правильной подготовки себя к принятию Святых Даров. Он тоже должен состязаться, но не метаньем копья на спортивной арене или еще на каком-то мероприятии; нет, аскет состязается на широкой арене этого мира. Атлет участвует в бегах, а христиане тоже, по словам апостола Павла, проходят поприще для приобретения венца бессмертной жизни с Христом на небесах. Однако, для того, чтобы пройти это духовное поприще, христиане должны были стать атлетами духа.

Для ранних христиан характерно возвышенное и благородное отношение к своему телу, почитаемому вместилищем или «храмом Духа Святого», участвующему совместно с душой и духом в спасении самого человеческого естества. При этом телу, в отличие от духа и души, христианское учение отводит особую роль – ему предназначено сначала умереть, а потом воскреснуть, но уже в преображенном, одухотворенном виде. Поэтому пренебрежительное отношение к культуре тела грешно и недопустимо. Христианский аскетизм исходит не из противопоставления плоти и духа (которое особенно сильно в буддизме и у неоплатоников), а из необходимости привести их в состояние гармонии. Материальная природа, человеческая плоть – не зло; напротив, она бесконечно ценна,

ибо вся ее полнота воспринята воплотившимся и вочеловечившимся Сыном Божиим, ставшим Сыном Человеческим. Именно эти подходы лежали в основе первоначального отношения христианства к спорту.

Однако в процессе последующей идейной борьбы внутри христианства эти представления существенно трансформируются, что станет предметом наших дальнейших исследований.

Список использованных источников

1. Библия. Книги Священного Писания Ветхого и Нового Завета (Синодальный перевод) / Русский Паломник, 2010. – 1690 с.
2. Зарин С.М. Аскетизм по православно-христианскому учению. Этико-богословское исследование / С.М. Зарин. – К.: Общество любителей православной литературы. Издательство имени святителя Льва, папы Римского, 2006. – 694 с.
3. Иоанн Златоуст. Беседа против оставивших церковь и ушедших на конские ристалища и зрелища / Православная энциклопедия «Азбука веры». – [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://azbyka.ru/otechnik/?Ioann_Zlatoust/o_zrelishah
4. Кун Л. Всеобщая история физической культуры и спорта / Ласло Кун. – М.: Радуга, 1982. – 400 с.
5. Ле Гофф Ж., Трюон Н. История тела в средние века / Жак Ле Гофф, Николя Трюон; Пер. с фр. Е.Лебедевой. – М.: Текст, 2008. – 189 с.
6. Пономарев Ф. Христианство и спорт: размышления на тему / Филипп Пономарев. – Саратов: Изд-во Саратовской епархии, 2010. – 63 с.
7. Тертуллиан. О зрелищах / Православная энциклопедия «Азбука веры». – [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://azbyka.ru/otechnik/?Tertullian/o_zrelishah
8. Фарберов М.Б. Физическая культура и религия (история взаимоотношений) / М.Б. Фарберов. – СПб.: СПбГУАП, 2001. – 36 с.
9. Феофил Антиохийский. Послание к Автолику, Книга 3 / Православная энциклопедия «Азбука веры». – [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://azbyka.ru/otechnik/?Feofil_Antiohijskij/postlanie_k_avtoliku=3

Zaporozhchenko, P.Y. From Ancient athleticism to Christian asceticism: the transformations of cultural practices in the age of late Antiquity

The phenomenon of asceticism is considered and analyzed as corporal and spiritual practice in the age of early Christianity. The transformation of the Greek athleticism to Christian asceticism, interconnection and distinction of these sociocultural directions are shown.

Key words: athleticism, Christian asceticism, agon, sports, shows.

Портрет автора на тлі медіакультури

На початку XXI століття медіа здійснюють значний вплив на всі галузі життя людини. Стрімкий потік медіапродукції та проникнення медіатехнологій у повсякденність змінюють характер творчості, а також позиції автора і реципієнта. Творчість автора стає способом подолання викликів майбутнього та досягнення медіареальності.

Ключові слова: автор, творчість, медіа творчість.

В умовах сучасної медіакультури набуває значення дослідження позиції автора в традиціях медіатворчості та творчості в новітньому медіапросторі, тим більше, що концептуалізація теорії автора є незавершеною.

Попри спроби дослідників XX століття виголосити «смерть автора», він, як і раніше, в центрі уваги філософії творчості. Автор продовжує провокувати, дивувати, захоплювати, викликати обурення та інтригувати плодами своєї праці. Змінилися знаряддя творчості: поряд із пензлем та пером з'явилися фото– та відеокамери, новітні пристрої та технології. Іншим став предмет творчості: будівельним матеріалом нової доби виступає безмежне поле інформації та багатовікові здобутки цивілізації. Але постає автор залишилася такою ж міфічною та незбагненою для культурологів, філософів, мистецтвознавців, як і магічна царина творчості.

Метою статті є розкриття категорії автор в історичному дискурсі, визначення особливих рис авторства в медіакультурі та медіатворчості, погляд на особистість з позиції авторства в філософії освіти.

Проблема авторства виникла в той момент, коли постало питання: «Хто говорить?». На зміну невідомим авторам сивої давнини, колективному авторству в фольклорі приходять індивідуальне творче начало, яке вперше виявляє себе в давньогрецькій культурі. Завдяки цьому праці натурфілософів дійшли до нас з посиланням на авторів. Розуміння ролі автора в творі еволюціонує від теологічного у середньовіччі, де авторська воля нівелюється божественним провидінням, до нинішнього – антропоцентричного, котре маніфестує авторство як онтологічну сутність людини.

Звернемось до витоків категорії автор. У перекладі з латини «autor» – фізична особа, творчою працею якої створено твір.

В словнику Брокгауза і Ефрона знаходимо: «Автор в широкому сенсі – це творець будь-якого літературного чи музичного твору, і взагалі, всякого витвору розуму, що втілений у мистецтві, відтворення і розповсюдження якого стороннім особам забороняється» [15].

В Енциклопедії сучасної України, «автор є творцем художнього або публіцистичного твору, наукового дослідження, проекту, винаходу, вигадником, письменником, композитором, винахідником чого-небудь» [8, с. 129]. Також «автором твору може вважатися особа, вказана як автор на оригіналі або екземплярі твору, якщо відсутні докази того, що автором твору є інша особа».

В епоху Відродження, коли людина возвеличується як творча особистість, яка переймає креативні функції Бога, публіка вимагає підняти завісу над ім'ям автора. Її цікавить, хто автор картини, літературного твору, віршів, музики. Кількість культурних надбань переростає в нову якість, яка індикується авторством. Художні твори сприймаються тепер лише за наявності авторського начала. Зміст, статус та цінність їх залежить від того, як відповідають на питання: «Хто автор?». Епоха Відродження стверджує автора як самовияв особистості, проголошує авторське право, як своєрідну форму власності. Ім'я автора стає відомим завдяки розвитку засобів масової комунікації: розвитку транспортних засобів та друку. Винайдення друкарської машини дало можливість широким масам познайомитись з творчістю автора. Нова технологія розповсюдження інформації почала стимулювати, мотивувати автора здобути славу, стати відомим [12, с. 128].

Визначення автора як індивіда, котрий несе повну відповідальність за створення унікального, оригінального продукту, вперше сформульовано у класицизмі. До цього

го часу автор сприймається як людина, що має певний набір професійних якостей. Філософським підґрунтям класицизму став раціоналізм, пов'язаний з абсолютизацією значення розуму. Науковці, філософи, літератори намагаються знайти основні закони та закономірності, котрі керують найвищою сферою людської діяльності – творчістю. Цим зумовлене жорстке регламентування мистецької діяльності у ту епоху. Авторська самостійність та ініціатива обмежені канонами, жанровими нормами та устеленими традиціями.

В романтизмі творчість спрямована на досягнення ідеалу, абсолюту. Саме тут виникло поняття «геніальності», яке міцно ввійшло в сучасну мову. Геніальність автора була визначена як здібність людини, що має природний виключний творчий талант, і здатна на справи, які настільки перевершують очікуваний результат, що часто це не вкладається в свідомості сучасників [13, с. 382]. Розуміння місця генія у творчості відкрило для автора можливість відхилитись від встановленої в творчості класицизму траєкторії, рухатися проти правил. Автор у романтизмі зневажливо ставиться до реального світу, адже, за словами І. Канта, «геній не підкорюється правилам, він їх творить» [9, с. 56].

Ця тенденція посилюється в модернізмі, де центральною цінністю в творчості стає внутрішній світ автора, його право без обмежень обирати способи самовираження. Автор протиставляє себе історії та традиції взагалі, відмовляючись від прийнятих норм та зразків. Починається гонитва за «новизною» як такою. Автор намагається завоювати простір і час майбутнього, не визнаючи жодних правил у цьому, відкритому для нього, просторі. Єдине його бажання – створити «нове».

Підсумуємо сказане: в книжній культурі постає автор поступово набуває визнання. На зміну стилістичним обмеженням та усталеності традицій приходить авторська воля та ініціатива. Стрижнем мистецтва стає не стиль і жанр, а сам автор. Особистість підноситься як самоцінність у всіх творчих виявах. Здійснення творчих практик стає можливим не від імені певної традиції чи соціальної ланки, а від власного імені. Творче «Я» автора, його думка і голос виявляються в творах як присутність. Особливо яскраво це відображається у літературі, де вже усталеними є вирази: «слова автора», «образ автора», «авторський погляд». За висловом Р. Барта «автор і понині володарює у підручниках з історії літератури, біографіях письменників, журнальних інтерв'ю та свідомості самих літераторів, які намагаються з'єднати свою особистість та творчість у вигляді інтимного щоденника». І досі ідею твору, його головну думку шукають в людині, яка його створила, начебто «через більш або менш прозору алегоричність вигадки щоразу «сповідується» голос однієї і тієї ж людини – автора» [1, с. 384]. Та і в образотворчому мистецтві автор час від часу, а все ж виглядає у шпарину: то в образі служки, який змовницьки всміхається глядачеві, то у погляді самої мадонни, яка вже століття віддано береже загадку автора.

В літературознавстві категорія «образ автора» є провідною. Одним з перших цей термін ввів В.В. Виноградов, в роботах якого автор – це синтезуюча основа художнього тексту, концентроване втілення суті твору, те, що об'єднує всю систему мовних структур персонажів у їх співвідношенні з оповідачем і через нього є ідейно-стилістичним фокусом [7, с. 118]. М.М. Бахтін в своїй концепції автора підкреслює необхідність створення нової реальності, яка здатна до саморозвитку [2, с. 218]. При цьому мова сприймається як будівельний матеріал. Ф. Ніцше пропонує концепцію «самогубства автора» як переходу на новий якісний рівень.

Екзистенціалізм, який був культурним кліматом, атмосферою періоду між двома світовими війнами, а після Другої світової став просто модою, призвів до появи елітарного автора – автора-філософа, який відкриває привілейований канал самовираження у мистецтві, закликає звернутись до самої суті, існування самої людини, окремої особистості. Окремої уваги заслуговують праці яскравого представника теологічного екзистенціалізму, М.О. Бердяєва. В своїх роботах він формулює погляд на особистість як на автора власної сутності. «Особистість – є творчість. Особистість творить себе протягом всього життя» [4, с. 341]. Стверджується творча природа людини, її авторство як екзистенційна функція.

В 1969 році Леслі Фідлер у роботі «Перетинайте кордони, засипайте рови» виголошує автора подвійним агентом на шляху від елітарного до масового, сповіщаючи початок нового культурного етапу, відомого як постмодернізм. Стирання меж між елітарністю та масовістю сприяє поєднанню митця та публіки. Автор знаходиться у двох площинах, у нього більше немає ні власної думки ні точки опори. Цей період

знаменний тим, що деякі дослідники проголошують «смерть автора». Захоплення пошуками «нового» в практиках модернізму, неможливість створити щось «об'єктивно нове», «творча криза», розчарування вимагають переглянути бачення творчості та автора. В своїй роботі «Смерть автора» Р.Барт звертає увагу на будову авторського тексту як багатовимірного простору, де взаємодіють і сперечаються один з одним різні види письма, жоден з яких не є вихідним. Текст, наче витканий із цитат, які відсилають нас до тисяч культурних джерел. Внутрішня сутність, яку автор намагається передати, є вже готовим «словником», де слова пояснюються іншими словами і так до нескінченності [1, с.388]. Подібну думку можна зустріти і у М.Фуко, який вважає, що маркер автора в сучасному письмі – це «багатоманітність його відсутності». Філософ наголошує, що таке письмо вільне від необхідності вираження, воно відсилає лише до самого себе [14, с.54]. Естетична концепція «смерті автора» базується на відмові від ілюзії оригінальності, адже художній матеріал уже так чи інакше освоєно, а сам автор є «культурно заданим».

В постмодернізмі своєрідним фокусом тексту стає не автор, як стверджували до цих пір, а читач. Р.Барт декларує, що читач – це той простір, де фіксується все, текст набуває єдності не в походженні, а в призначенні, читач – той, що зводить воедино всі штрихи, що складають текст. «Народження читача доводиться сплачувати смертю автора!» – виголошує Р.Барт, відкриваючи нову сторінку у співвідношенні автора і читача, тексту та аудиторії [1, с.391]. Концепція «смерті автора», запропонована Р.Бартом, дозволяє інакше подивитись на дві речі: новизну як критерій творчості та відносини автора і читача, які вищевказана концепція зробила більш рівноправними.

М.Фуко намагається проаналізувати наслідки зникнення автора. На думку філософа, «смерть автора» викличе виникнення певних пустот, які проявляють певні авторські функції, дозволить визначити справжнє функціональне навантаження, яке несе на собі автор [14, с.23]. З одного боку, завдяки концепції «смерті автора», стверджується рівноправне існування автора та реципієнта в творчості, де твір – це поле їх спільної діяльності. З іншого – таке вигнання призводить до розпорошення, хаосу та безвідповідальності у творчості. Це пояснює виникнення потреби звернутись до певного центру, навколо якого може кристалізуватись смисл творчості. «Автора!» – лунає серед гіпертекстуальності, анонімності та множинності сенсів і прочитань. Актуальною для сьогодення розуміння категорії автор, можна вважати дефініцію Б.Кормана: «Автор – носій певної концепції, певного погляду на діяльність і суб'єкт, носій свідомості» [11, с.199].

В 30–і роки ХХ століття починається осмислення впливу медіа на авторство, а також на форми авторства та його особливості в медіапросторі. Загалом усі дослідження можна розбити на три етапи: 30–60 роки (В.Беньямін, А.Астрюк, Ф.Трюффо та ін.), 60–90 роки (М.Маклюєн, Е.Тоффлер, Деріда, Ж.Дельоз), дослідження теперішнього часу (М.Кастельс, У.Еко, Ж.Бодріар, Н.Луман та ін.) Ця періодизація відповідає етапам розвитку медіа, і спричинена впливом (відповідно) кіно, телебачення та Інтернету на процеси та закономірності творчості.

Одними з перших в цій галузі стали В.Беньямін, Ф.Трюффо, А.Астрюк. Їх увага зосереджена на особливостях мистецтва в технічну еру. Теорія автора в кіно («le camera stilo» (камера як перо), яку висунули Ф.Трюффо і А.Астрюк, намагалася дати відповідь на питання про суб'єкт творчого процесу. Ототожнення камери і пера є повторенням вже відомої тези в літературознавстві, що автор є лише скриптором. Камера в кіно сама набуває функцій автора, сама створює фільм, тут і зараз. Здається, що такий підхід ілюструє страх людини втратити панівну роль в творчості, її лякливу настороженість до можливостей машини, які ще не до кінця вивчені. Адже засоби технічної репродукції досягли рівня, знаходячись на якому вони не лише почали перетворювати у свій об'єкт сукупність наявних творів мистецтва і найсерйознішим способом здійснювати вплив на публіку, але і зайняли самостійне місце серед видів художньої діяльності. Вальтер Беньямін наголошує на активній ролі техніки, яка розділяє з автором його функції, та на проблемі репродукування творів мистецтва. Вивчаючи феномен повторюваності, тиражу, дослідник вказує на такі наслідки: заміщення унікальності масовістю, зниження історичної цінності, авторитету твору через можливість його багаторазового тиражування; стирання межі між оригіналом та копією. Відтворюваність, дозволена засобами масової комунікації знецінює творчість автора. Поряд з цим В.Беньямін

називає і позитивні фактори медіа, а саме, їх сприяння пізнанню. Таким чином, автор в медіаторчості створює і передає аудиторії певну картину світу [3, с.2].

Аналізуючи дослідження другої половини ХХ століття, слід звернути увагу на роботи М.Маклюєна, який заслужено вважається гуру медіафілософії. Саме в його роботах концептуалізується ставлення до автора як до особистості, яка єдина може протистояти маніпуляціям медіа, подолати ефект зачарованості перед їх можливостями. М.Маклюєн пропонує нове бачення глядача як автора у створенні певної реальності, що постає перед ним лише, як пункт. Авторська функція глядача в медіакulturі полягає у демонтажі, декодуванні [12, с.234]. Пізніше ці дослідження поглиблює в свої роботах Жан Бодріар. Продовжуючи тему репродукування, він пропонує поділ медіапродуктів на симулякри трьох порядків: підробка, виробництво та симуляція [5, с.105]. Критика віртуальної реальності Ж.Бодріара кидає виклик підробленій тривимірній реальності, довершеній ілюзії, яка не залишила жодної «білої плями» для творчості особистості. Продовжуючи тему симулякрів, звернемо увагу на ставлення філософа до використання новітніх технологій для вдосконалення людиною власного тіла. В сучасному суспільстві, ті, хто користується послугами пластичної хірургії, не вважають корекцію фігури, обличчя, зміну статі втратою культурної ідентичності, а лише – набуттям нового, хоча і штучного, онтологічного статусу. Кожен сам стає імпресаріо власного образу [6, с.45]. Людина стає автором власного життєвого шляху і всього, що на ньому відбувається.

Другий напрямок досліджень, який заслуговує на увагу, присвячений феномену доместифікації (приручення) медіа та впливу цього явища на постає автора в медіакulturі. Розвиток масмедіа спричинив їх появу у житлах пересічних громадян. Простота технологій використання медіазасобів та створення медіатекстів, спрямована виробниками на збільшення споживання, призвела до народження нової когорти авторів – аматорів, які самотужки опановують медіазасоби та царину медіаторчості. Явище масової медіаторчості – це явище нової доби медіа, коли кожен бажаючий може створити фільм за алгоритмом «Зроби Антоніоні сам!». Розширення творчих можливостей, з одного боку, створює спеціальну провокативну сферу, яка дозволяє аматору відігравати свої фантазії, з іншого – наводить на думку стосовно взаємодії свідомості в процесі творення з анонімними структурами, безмежним полем інформації.

Медіакulturа обумовлює нові форми існування індивіда, особистості, автора та авторського «Я», вимагає їх дослідження з позицій філософії. Огляд останніх дисертаційних робіт вказує на зростання уваги до особистості автора в умовах медіакulturи та медіаторчості. Їх тематика пов'язана з авторством у традиційних та новітніх медіа, взаємодією автора і читача в творчому процесі, специфікою авторства в інформаційному середовищі, а також двома абсолютно протилежними явищами: авторським правом та відкритим контентом.

Дослідження російських авторів (Р.І. Вилкова, М.Ю. Горохова, І.М. Дубини, Д.М. Струкова, І.І. Югай) та українських (К.О. Афанасьєвої, С.А. Дзис, А.А. Карнака, С.М. Клейменової, А.М. Пастухова, М.В. Селіванова, О.І. Шустрової) вказують наступні специфічні ознаки авторства в медіапросторі.

По-перше, розширення змісту категорії «автор»: нині це може бути як одна особистість так і група людей, творча комунікація яких не обмежена часом і простором; віртуальна особистість, створена однією або декількома людьми чи навіть машиною.

По-друге, поліваріантність позицій автора в процесі творчості. Автор розглядається вже не тільки як особистість, але і як сукупність творчих принципів, які здійснюються в тексті; автор – ініціатор, провокатор творчого процесу, організатор поля творчої комунікації; автор – носій певної концепції, погляду на предмет; автор – інтерпретатор, «автор другого порядку»; автор – творець власного «Я», особистість, яка здійснює свій творчий шлях опанування реальності; автор – аматор або високий професіонал в галузі новітніх технологій.

По-третє, медіакulturа та розвиток масової комунікації наклали свій відбиток на відносини між автором та аудиторією, а саме: творчість розглядається як рівноправний процес «суб'єкт – суб'єктної взаємодії» автора і читача; активне творче сприйняття медіа продукту вимагає від споживача декодування, демонтажу інформації; взаємодія автора і реципієнта відбувається на рівні перцепції (взаємодії ціннісних, смислових, світоглядних структур) через творчий продукт; кінцевий продукт творчого акту в медіапросторі конструється аудиторією.

Як наслідок, місце автора в медіаторчості визначається такими особливостями: швидке розповсюдження творів через новітні комунікативні мережі; доступність творчих принципів та прийомів для багатьох авторів; відкритість авторства; колективність та масовість авторства; технічна та технологічна опосередкованість авторства в медіаторчості; інтегративність, розширення меж сприймання та зникнення меж між різними комунікативними каналами: «слухати книгу», «бачити музику», «музика в архітектурі»; синтетичність у освоєнні різних творчих засобів та технологій, в поєднанні яких автор знаходить нові засоби виразності; цифрова нерівність авторів; гедоністичний характер, включення у медіа творчість заради задоволення; знецінення творчих здобутків авторів через відтворюваність.

Новітні технології вивільняють час, змінюють творчий процес. Вони, по суті, відіграють роль «машини», яка є посередником між творцем та інформацією, з якої виникає творчий продукт. Ідея «машини» яка отримала новий розвиток зі зміною технологій, появою цифрової техніки, кардинально вплинула на розуміння творчості в епоху мас-медіа. Сучасний митець, який є продуктом нинішнього часу і простору, повинен володіти новітнім технічним та технологічним інструментарієм для реалізації творчих інтенцій в глобалізованій часо-просторовій системі, якою виступає медіапростір. Тільки так він може приборкати техногенного звіра і стати не лише стараним виконавцем алгоритмів, запропонованих «машиною», а справжнім автором.

Проникнення медіатехнологій у царину творчості збагачує мистецький арсенал автора, розширює можливості його комунікації з аудиторією та власним твором в новітньому креативному просторі. Використання Інтернет-середовища, соціальних сервісів web – 2.0 для розповсюдження творів та інтенсифікації спілкування дозволяє уже через лічені хвилини відчувати відгук на власну творчість. Використавши термін М.Маклюєна, можна сказати, що автор отримує додаткових «розширень» з появою кожного нового засобу комунікації.

Рівень освіти, який зростає з кожним десятиліттям, розвиток творчих здібностей, які є необхідною якістю виживання у нових суспільних умовах, призводять до зростання кількості обдарованих, талановитих людей, які здатні реалізувати свої творчі здібності у створенні певних творчих продуктів. Авторство перестає бути привілеєм професіоналів.

Аналіз категорії Автор реалізується через такі акценти:

– ім'я автора не є таким самим як всі інші імена. Воно завжди пов'язане із його творчим здобутком, ідеологією, соціальним та культурним статусом. Ім'я автора виконує функцію класифікатора текстів, надає їм цінність та соціальний статус.

– автор нового часу – це ініціатор творчості, організатор поля для творчості. Він відкриває можливість використання певної технології для творчості. Доместифікація медіа та високий рівень інформаційної культури суспільства дозволяють кожному стати учасником творчого процесу в медіапросторі.

– поняття «автор» в медіакulturі поєднує в собі ознаки індивідуально-неповторної особистості творця і колективного мегаавтора як єдиного цілого, яке реалізує свої творчі задачі в тексті.

Творчість в медіакulturі – це активний рух назустріч творчих потенцій автора та активної творчої позиції аудиторії. Значне підвищення активності реципієнта вводить його всі сферу творчості як співавтор повідомлення. Відбувається безкінечне збільшення сенсів за рахунок активного діалогу автора і аудиторії. Це діалог зацікавлених співрозмовників який безкінечно поновлюється.

Автор в сучасній медіакulturі – це творець, автор в ідеальному розумінні, провакатор творчої активності аудиторії, орієнтований на встановлення особистісного контакту з аудиторією, яка має рівні права в процесі творчості та встановленні смислів. Це співавтор власного повідомлення, який розширює рамки індивідуального бачення. Автор – це суб'єкт творчої діяльності, результатом якої є твір особливого типу – медіатекст.

Особливість сучасних медіа орієнтована на оптимізацію відносин сучасного автора з аудиторією, що підсилює такі якості як дискурсивність, діалогічність та інтерактивність.

Розширення та поліваріантність категорії «автор» призводить до трансформацій у сферах, які можна віднести до творчої діяльності. Зі зміною освітньої парадигми, освіта сприймається як творчий шлях особистості до власного «Я». Людина, здатна до

саморозвитку, виступає суб'єктом творчості, проектує власну траєкторію зростання, будує креативний простір, що максимально відповідає її потенціям. Вона набуває рис автора. Результатом колективної творчості авторів в освіті стає модернізація системи освіти. Перспективою подальшого дослідження є розкриття авторських позицій особистості в освітньому процесі.

Список використаних джерел

1. Барт Р. Смерть автора / Ролан Барт // Избранные работы Семиотика. Поэтика. – М.: Прогресс, 1994. – С.384–391.
2. Бахтин М.М. Проблема автора / М.М. Бахтин // Автор и герой: К философским основам гуманитарных наук. СПб.: 2000. – С.206–226.
3. Беньямин В. Произведение искусства в эпоху его технической воспроизводимости / Вальтер Беньямин // Избранные эссе / Под. ред. Ю.А. Здравового. – М.: Медиум, 1996. – 240 с.
4. Бердяев Н.А. Проблема человека. К построению христианской антропологии / Бердяев Н.А. // Самопознание. – Л.: «Лениздат», 1991. С.341–366.
5. Бодрийяр Ж. Забыть Фуко / Жан Бодрийяр / Пер.с франц. Д.Калугина – СПб.: «Владимир Даль», 2000. – 90 с.
6. Бодрийяр Ж. Символический обмен и смерть / Жан Бодрийяр / Пер. з франц. Л.Кононовича – Л.:Кальварія, 2009 – 376 с.
7. Виноградов В.В. О теории художественной речи. – М.: Высшая школа, 1971. – 240 с. [Библиотека филолога].
8. Дроб'язко В.С. Автор // Энциклопедия современной литературы. – Т.1. – К.:2001. – С.129–130.
9. Кант И. Аналитика прекрасного / Кант И. Сочинения по эстетике: «Критика способности суждения» и «Первоначальное введение к ней» / – М.: Мысль, 1996 – 564 с. (Кант И. Сочинения Т.5. [Философское наследие]).
10. Корман Б.О. Итоги и перспективы изучения проблемы автора / Корман Б.О. // Избранные труды. Теория литературы / Ред.–сост. Е.А. Подшивалова, Н.А. Ремизова, Д.И. Черашняя, В.И. Чулков. – Ижевск: Институт компьютерных исследований, 2006. – 552 с.
11. Лиотар Ж.Ф. Постмодерн в изложении для детей. Письма 1982–1985 / Жан-Франсуа Лиотар / Пер.с франц., прим. и общ. редакция А.В. Гараджи – М.: РГГУ, 2008 – 145 с.
12. Маклюэн Г.М. Понимание медиа: Внешние расширения человека / Маршал Маклюэн / Пер. с англ. В.Г. Николаева; закл. ст. М.Вавилова – 2-е изд. М.: Гиперборей: Кучково поле, 2007. – 464 с.
13. Убальдо Н. Иллюстрированный философский словарь / Никола Убальдо / Пер. с ит. Т.Н. Григорьевой, Л.А. Потятникова – М.:БММ АО, 2006. – 584 с. (386).
14. Фуко М. Что такое автор? Порядок дискурса // Мишель Фуко. Воля к истине: по ту сторону знания, власти и сексуальности.: [Работы разных лет] Пер. с франц., комм. и послесл. С.Табачниковой – М.: Касталь, 1996 – С.7–96.
15. Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона [Электронный ресурс]. – Режим доступа: URL <http://www.vohi.net/brokgauz/index.html> <http:// Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона>.

Бутурлина О.В. Портрет автора на фоне медиакulturы

В начале XXI века медиа оказывают значительное влияние на все сферы жизни. Лавинообразный поток медиакulturации и проникновение медиатехнологий в повседневность изменяют характер творчества, а также позиции автора и реципиента. Творчество автора становится способом преодоления главных вызовов будущего и освоения медиареальности.

Ключевые слова: автор, творчество, медиаторчество.

Buturlina, O.V. Autor's portrait on the media background

At the beginning of XXI century the media has a significant impact on spheres of life. Avalanche of media products and penetration of media technologies into everyday life are changing nature of creativity and author's and audiences positions. Creation of author becomes a way of overcoming the main challenges of future and mastering of media reality.

Key words: author, creativity, mediacreativity.

Основні чинники формування культури життєтворчості особистості

Культура життєтворчості особистості розглядається як такий спосіб життя людини, коли людина існує як істота, що відтворює сама себе у всіх загальнолюдських характеристиках.

Ключові слова: людина, культура, особистість, життя, творчість, освіта, виховання.

Діяльність людини, яка визначається її включенням у соціальне середовище, – джерело людського добробуту і культури загалом. Людина, стверджуючи власне існування, насамперед виявляється суб'єктом суспільно-історичної дії. І діє вона предметним чином, створюючи предмети саме тому, що сама є природною (предметною) істотою. Своїм практичним ставленням до світу людина стверджує форми саме людського буття в ньому, створює свій особливий світ, відмінний від природи, опредметнює його, продукує культуру. На думку вітчизняних і зарубіжних філософів, у цьому вимірі культура постає реальним узагальненням і олюдненням природи, а людина – носієм діяльності й суб'єктом культури [1,2;6;9]. В статті розглядається зумовленість життєтворчості особистості діяльністю і культурою.

У філософському контексті культура постає не як часткова сфера соціального життя, а як суспільство загалом, з погляду розвитку людини як суб'єкта діяльності, розкриття властивостей і обдаровань людини. Культура уособлює загальну творчу діяльність у предметах для людини. Вона є втіленням створених людьми матеріальних і духовних цінностей. Культура постає як опредметнена сутність людини. Міра розвитку культури визначається мірою розвитку людини. Культура є вираженням досягнутого людиною (людством) рівня історичного прогресу. І навпаки, міра культурного світу є триумфом виключно людського, все має значення лише остільки, оскільки воно гуманне.

Інтеграл культури – людина і людяність. Культура це культ людського буття. Створюючи людину, культура творить і саму себе. Культура завжди є самотворчістю. Культура не є сталим буттям, це процес становлення життєтворчості людини, злету її до людських (гуманістичних) форм існування.

Можна погодитися з поглядом К.Свасьяна, що поліфункціональність культури як соціального феномена з основою життєтворчості людини. Основні функції культури пізнавальна, комунікативна, регулятивна, прогностична, ціннісно-орієнтаційна тощо [2]. Всі вони організовані на взаємопов'язані. Культура цілісне утворення. Цілісність виявляється як в єдності елементів, що складають її структуру, так і функціонально. Функціональна єдність культури зумовлена її життє- і людинотворчою сутністю. Це дає підстави для визначення інтегративної, генералізуючої функції культури. На наш погляд, в такій якості постає її життє- і людинотворча функція.

Життєтворчу сутність культури підкреслювали І.Кант та Г.Гегель. В їх працях ідея взаємодіяння людини та культури дістала найбільш фундаментальне обґрунтування. Цю ж традицію продовжував і К.Маркс, доводячи внутрішню гуманістичну сутність культури, її спрямованість на формування мистецтва життя особистості, розкриваючи єдність культури і особистості, праці та виховання, культуротворення та культуроспоживання [3,с.56–57].

Розуміння культури, як універсального механізму самоорганізації людського життя, дуже розповсюджене в сучасній філософії [4,с.356–372]. Культура розглядається як матеріальний і духовний продукт людської діяльності, цінність і визначена форми поведінки, які об'єктивовані і визнані у всяких спільнотах, що передається іншим спільнотам й іншим поколінням. Тобто, у культуру, підкреслює В.Полікарпов, входять не тільки продукти діяльності, але й системи цінностей, на основі яких відбувається відбір того, що стає потім частиною досягнень людства. У культурі важливе не тільки

те, що вироблено, створено, але й те, що сприйняте іншими, що може бути передане іншим, нащадкам. Автор розрізняє культуру суспільства і особистості, як діалектично пов'язані між собою. Культурне життя особистості і суспільства динамічно функціонуюча система, яка охоплює різні компоненти і пов'язана із соціальним середовищем конкретними механізмами зберігання, засвоєння і нарощення культурних цінностей. В.Полікарпов зазначає, що культура маючи творчий характер, виступає єдністю культурної спадщини і новацій суспільства, як живого організму, який розвивається, володіє багатим генофондом, тонкими реакціями і здібностями до засвоєння нової інформації і самонавчання [5,с.3–4].

Отже, культура постає фактором життєтворчості особистості. На думку О.Чаплигіна, духовна культура, яка прийшла на зміну пануванню соціальності пов'язана зі специфічною формою наслідування, яка має назву аксіологічної полягає у передачі наступним поколінням ідеалів і цінностей у вигляді певних принципів. І хоча ця форма пов'язана з наявністю значних протиріч (у самому ідеалі і у шляхах його реалізації, у людях, які втілюють ідеал у життя), для суспільства у цілому і для розвитку творчого потенціалу людини наявність ідеалів відіграє вирішальну роль. Завдяки боротьбі за ідеали створюється життєтворчій людини, який стає основним джерелом саморозвитку індивіда в соціумі [6,с.170].

Дійсно, творцем культури є людина. Поза суспільством і людиною культура не могла виникнути і існувати, розвиватися. Можна сказати, що культура охоплює поряд з іншими складовими і творчі сили суспільства, свідчить про те, наскільки людство опанувало стихійними силами природи й розвитку суспільства, наскільки дається простір для розвитку внутрішнього світу людини, її життєтворчості. При цьому кожне покоління, кожна окрема людина, щоб діяти активно і ефективно, повинні вирішувати завдання щодо взаємодії з культурою. По-перше, необхідно оволодівати вже досягнутим рівнем культурного розвитку суспільства, об'єктивними умовами, у межах яких протікає життя і діяльність. При цьому необхідно перетворити культурні цінності суспільства в особисте надбання. Але людина у повній мірі може реалізувати себе як культурна істота лише у випадку, коли вона здатна здійснити свій внесок у процес постійного безперервного розвитку культури.

На думку Г.Тулчинського, сутність культури полягає у тому, що вона породжує нові смисли, оперуючи вже відомими. Цей процес розкривається через головний суб'єкт культури і творчості – людину – яка є тим творчим ферментом, завдяки якому і здійснюється цей перехід. Сприймаючи культурні цінності і засвоюючи їх, людина вже на цій стадії створює нові смисли культури, оживляючи пасивні і протилежні творчості культурні досягнення попередніх поколінь. Відірвані від творця, матеріалізовані у тій чи іншій формі, культурні цінності немовби опиняються у зоні відчуження, на деякий час немовби вмирають, щоб ожити у послідовних сприйняттях індивідуальним духом [7,с.20].

Життєтворчість людини не лише наслідок природно-історичного процесу, об'єкт впливу і сил, що складають зміст цих процесів, але й наслідок діяльності і творчості, які обумовлені рівнем розвитку культури і, зокрема, наявними цінностями. У самих феноменах діяльності і творчості можна виділити їх «технологічний» бік, пов'язаний з вибором цілей і засобів здійснення діяльності і аксіологічний аспект, що пов'язаний з вибором й створенням життєвих смислів. Життєтворчу основу культури складають не засоби, що використовуються для досягнення мети, а життєвий смисл, який реалізується за допомогою тих чи інших засобів. У цьому смислі культуру, дійсно, можна розглядати і як систему життєвих смислів суб'єкта (особистості, групи, соціуму), яка реалізується у способах і результатах його діяльності. У кожному акті і результаті людської діяльності та творчості поряд з іншими наявний й культурний аспект, як специфічна сфера самоствердження людини у світі [8,с.328–330].

Отже, у підході до розгляду культури як феномену, що детермінує життєтворчість людини, плідним є вироблення цілісного розуміння її суті у єдності речової і ціннісно-особистісної сторін. Культуру у такому випадку можна визначити як специфічно людський процес перетворення людського у речове, а також присвоєння суспільною людиною досвіду минулих поколінь, відбір найбільш цінного і значущого з того, що вже створено, з метою подальшого використання накопиченого як матеріалу для надання

йому конкретного смислу, творчості культурних цінностей і суб'єктивного світу самої людини. Крім того, для окремої особи культурні досягнення епохи є умовами життя навчання, освіти, виховання, соціалізації, такі культурні надбання, культурне середовище, необхідно не тільки засвоїти, обжити, але й розширити.

В.Келле зазначає, що у створенні особистих зразків поведінки, методів діяльності і мислення, світоглядних позицій, при створенні певних матеріальних і духовних цінностей людина обмежена існуючими параметрами культури спільності, у яку ця людина входить. На цьому рівні культура не є простою сукупністю культур і окремих людей, що складають цю спільність. Вона функціонує і розвивається як певна цілісність, як сукупність творень, цінностей і способів поведінки, які прийняті і визначаються спільнотою, і набули значення для її членів, визначаючи поведінку, яка вважається обов'язковою [9, с.52–54]. Отже, культура як чинник життєтворчості людини має тісний зв'язок із соціальним середовищем.

Слід зазначити, що не все, що існує у особистій культурі, стає надбанням культури суспільства і навпаки. Між вказаними рівнями культури переважаючими можуть бути відносини гармонії, а можуть розвиватися протиріччя й конфлікти. У ході вирішення цього питання з боку суспільства до окремої особи застосовується обмеження санкції, а індивід, з свого боку, здатний розглядати у такому випадку культуру суспільства як ворожу, таку, що насильницьким шляхом нав'язується йому, або ж, навпаки, містифікувати, міфологізувати. обожнювати її. Культурне життя індивіда і суспільства – динамічна система, що розвивається. Динаміка культурних цінностей на рівні особи здійснюється у двох найважливіших напрямках – шляхом засвоєння і розповсюдження, використання наявних культурних досягнень і традицій, і шляхом створення на цій основі нових цінностей.

Соціальне середовище відкриває простір для засвоєння культурного надбання і досягнень кожною людиною, стимулює створення культурних цінностей особистістю, надає можливість переводити їх у «власність» людських спільнот. Необхідно погодитись з Г.Давидовою, яка відзначає, що у нерозривному зв'язку з особистістю життєтворчість постає як фундаментальна проблема культури («творчість – це життя культури»), і «спосіб її постановки, глибина проникнення у неї не може не бути дзеркалом глибини і ґрунтовності нашого духовного життя, розвитку у ньому вільно-особистого, морально-сміслового фундаменту» [10, с.35]. Отже, погляд на питання пізнання і розуміння життєтворчості перетворюється у погляд на духовні ресурси особистості, укоріненість особистості у ціннісному фундаменті культури, а, отож, і на здатність особистості творчо вирішувати завдання життєдіяльності.

Отже, життєтворчість особистості обумовлюється культурою, людина знаходиться у колі культури, але до того ж є носієм потенційних можливостей для здійснення динамічних процесів у культурі, які полягають як у трансляції і ретрансляції наявних цінностей, так і у творчості щодо створення інноваційних культурних матриць. У свою чергу, культура, як системне явище, має свою інерцію руху, динаміку, яка характеризується певними ритмами і амплітудами коливання, подібно до того, як здійснюється ритмічне функціонування творчого потенціалу людини та його складових.

Культура переживає етапи розквіту і занепаду, має свої кризові фази, витончується, переходячи у цивілізацію, набуває масовидних форм. У цих випадках відбувається немовби «розмивання» життєтворчого ферменту культури, послаблюються творчі потенції людини і відповідно зменшується потреба у творчому розвитку її з боку людини. Такі фази можуть бути, зокрема, пов'язані як з періодами акцентування уваги на традиціях, які супроводжуються своєрідним поглибленням минулих сьогоднішнього і звуженням можливостей для розвитку у майбутньому, так і з некритичним наслідуванням чужого досвіду при ігноруванні своїх традицій, а також при гіпертрофованій оцінці ролі елементів нового у творчості культури. Можна погодитись з В.Полікарповим, який зазначив, що культура як така, може бути осмислена (додамо): і набуває адекватного своєму змісту смислу) у зіткненні традиції і новації, «свого» і «чужого». Але нове чуже у процесі освоєння їх культурою, повинне трансформуватися під впливом надбання і стати органічним інгредієнтом культури, щоб, у свою чергу, прищипити надбання. Тільки у такому разі традиція і новація взаємодоповнюються, не існуючи одна без одної і роблячи «прозорими» одна одну [5, с.4–5].

Таким чином, критеріями розвитку життєтворчості особистості під впливом культури є такі показники, як наявність або відсутність оптимального обсягу матеріальних і духовних продуктів діяльності на певному етапі історичного розвитку, їх доступність для населення, характер цінностей, ступінь використання оптимальних шляхів, способів і методів споживання культури, а також наявність можливостей для творення нових цінностей і їх закріплення у наявній культурі. Для окремої людини вказані критерії є необхідними об'єктивними умовами життєдіяльності. Саме в соціальному середовищі у людини формується власна культура, яка у загальному вигляді охоплює суму засвоєних культурних цінностей, прийнятих для людини зразків поведінки, соціальних ролей, стиль мислення, тип світогляду, а також здатність людини до життєтворчості.

На думку В.Поруса, культура, як горизонт універсальних якостей, виступає орієнтиром особистості та суспільної поведінки, ставленням до світу, до людей, до самого себе. Разом з тим, культура є межами в яких існує наше життя «всередині» [11, с.25]. Отже, при аналізі феномену життєтворчості особистості, на першому плані знаходиться наявність у індивіда суб'єктивних якостей, які сприяють оптимізації процесу засвоєння, переробки, і створення культурних цінностей. Але цей суб'єктивний бік культури тісно пов'язаний з об'єктивними умовами. Коли культура суспільства недостатньо розвинута, сама особистість лише у окремих випадках здатна створити високорозвинену особисту культуру. У цьому випадку мова йде про особливо високий рівень обдарованості, що і дозволяє людині вирватися з безпосередніх умов існування і засвоїти зовнішні форми культури.

Таким чином, культура і життєтворчість взаємодоповнюють одна одну. Культура забезпечує для життєтворчого процесу вихідний матеріал, акумулює отримані результати, створює умови для здійснення творчих актів, продукує стимули, цінності, норми, що забезпечують ту чи іншу міру для життєтворчості особистості. Життєтворчість особистості у свою чергу, впливає на саморозвиток культури, оскільки саме творчість виступає рушійною силою культурного процесу. Культура є джерелом, завдяки якому створюються можливості для становлення життєтворчого потенціалу як багаторівневого феномену, у якому есенціально-діяльний рівень співіснує з віртуальним, і забезпечує вихід на зовнішні для індивіда рівні духовної культури шляхом трансцендентування [12, с.38–39]. Культура – це потенціал суспільства, необхідна умова, без якої неможливе було б існування життєтворчого потенціалу людини. Останній, у свою чергу, сприяє творчому розвитку культурного потенціалу суспільства.

Взаємодія соціального середовища та культури проявляється в розвитку соціальної культури особистості, що постає важливою складовою життєтворчості. Під соціальною культурою особистості дослідники розуміють індивідуальну якість людини, що характеризується здатністю до ефективної соціальної взаємодії, умінням гуманно вибудовувати процес соціальної комунікації, вступати в гармонійні відносини з навколишнім світом [13, с.75]. На наш погляд, це також і певний ступінь соціального розвитку особи як суб'єкта діяльності, до якого можна дорости в процесі освоєння цінностей, норм, вироблених певним соціумом, а також за допомогою засвоєння спеціальних знань, прийомів і методів регулювання соціальних ситуацій, що пропонуються сучасною наукою. Отже, рівень соціальної культури особистості визначає якість процесів, які вона вибудовує у соціальній взаємодії зі світом, тобто якість процесів життєтворчості. Ефективною можна вважати таку соціальну взаємодію, яка базується на довірі, увазі, взаємодопомозі, емпатії тощо. Адже коли взаємодії людей такі характеристики не притаманні, то вона не досягає основної мети життєтворчості – не надає обом соціальним сторонам імпульсів для позитивного розвитку й гармонійного існування в майбутньому.

В ідеальному варіанті особистість, в якій сформована соціальна культура має високий рівень саморегуляції, активності, творчого потенціалу. Глибинне почуття власної індивідуальності забарвлює світ цінностей і позицій людини так, що все «своє» вона моментально фіксує й не переплутає з «чужими» цінностями та життєвими настановами. Жоден життєвий сюжет, у тому числі й негативний, особистість не відчуває помилковим або марним, оскільки уроки, що засвоюються з різних ситуацій, стають її набутокм і допомагають їй морально й духовно зростати. Високою є здатність до прогнозування результатів діяльності, прийняття самостійних рішень. Самовідчуття такої особистості цілком гармонійне, бо вона посідає власне місце в картині соціального

буття, що забезпечує їй значний авторитет в очах оточення, його довіру та зумовлює високий ступінь відповідальності [13, с. 74].

Отже, щоб приймати відповідальні рішення, які стосуються інших людей, необхідно мати сильну внутрішню санкцію, постійну впевненість у собі й своїх діях, що виникає лише на цьому рівні особистості. Власне «Я» для такої людини – це передусім творча інстанція, що рухає нею, вимагаючи особистісного розвитку, реалізації досить складних життєвих сюжетів і програм.

Список використаних джерел

1. Бойченко В. Культура // Соціальна філософія. Короткий Енциклопедичний словник / Заг. ред. і укладання: В.П. Андрущенко, М.І. Горлач. – К., Харків: Рубікон, 1997. – 400 с.
2. Свасьян К.А. Человек как творение и творец культуры // Вопросы философии. – 1987. – №6. – С.132–138.
3. Селиванов А.И. Метафизика в культурологическом измерении // Вопросы философии. – 2006. – №3. – С.49–63.
4. Крапивенский С.Э. Социальная философия. – М.: Владос., 1998. – 416 с.
5. Поликарпов В.С. Золотой век в истории мировой культуры. – Ростов–на–Дону: Феникс, 1992. – 160 с.
6. Чаплигин О.К. Творчий потенціал людини: від становлення до реалізації. – Х.: Основа, 1999. – 277 с.
7. Тульчинский Г.П. О природе свободы // Вопросы философии. – 2006. – №4. – С.17–31.
8. Новиков Б.В. О гуманизме и антигуманизме. – К.: ІВЦ «Політехніка», 2001. – 378 с.
9. Келле В.Ж. Интеллектуальная и духовная культуры // Вопросы философии. – 2005. – №10. – С.38–54.
10. Давыдова Г.А. Творцы и функционеры // Вестник высшей школы. – 1989. – №10. – С.33–40.
11. Порус В.Н. Обжить катастрофу. Современные заметки о духовной культуре России // Вопросы философии. – 2005. – №11. – С.24–36.
12. Самохвалова В.И. Творчество и энергии самоутверждения // Вопросы философии. – 2006. – №5. – С.34–46.
13. Гордієнко К. Розвиток соціальної культури особистості в молодіжному середовищі // Соціальна психологія. – 2006. – №3. – С.66–75.

Джура А.Д. Основные факторы формирования культуры жизнетворчества личности

Культура жизненного творчества личности рассматривается как такой образ жизни человека, когда человек существует как существо, воссоздающее самого себя во всех общечеловеческих характеристиках.

Ключевые слова: человек, культура, личность, жизнь, творчество, образование, воспитание.

Dzhura, O.D. Basic factors of forming of culture of zhtettvorchesti of personality

The culture of personal creative activities is considered as such a mode of life of a person, where the person existing as a being recreates oneself in every human characteristic.

Key words: a person, culture, a personality, a life, creation, an education, upbringing.

УДК 132.156

Полянська В.І., Смірнова О.О.

Магічний ритуал як соціокультурний феномен

Вивчається магічний ритуал як частина стародавньої культури та як культурний феномен сучасності. Висвітлюються намагання наукового підходу до означеного явища у контексті сучасної культури.

Ключові слова: магія, ритуал, культура, феномен, символ, філософія.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Полянская В.И., Смирнова Е.А.

Магический ритуал как социокультурный феномен

Рассматривается магический ритуал как часть древней культуры и как культурный феномен современности. Освещаются попытки научного подхода к данному явлению в контексте современной культуры.

Ключевые слова: магия, ритуал, культура, феномен, символ, философия.

Жизнь современного общества полна явлений, определение которым дать достаточно не просто в силу их противоречивой природы или полного отсутствия её объяснения. Среди таких явлений в первом ряду стоит магия и магические ритуалы.

Проблема магии, магического ритуала, их эволюции – одна из самых интересных среди проблем организации и существования социокультурного пространства, в котором мы сегодня находимся, один из феноменов, с которым сталкивается каждый человек, одна из актуальных проблем социальной философии и культурологии на рубеже эпох в конце XX – начале XXI века.

Магический ритуал как явление, имеет, безусловно, ряд аспектов, которые можно обозначить как социальный, исторический, этнический, психологический, эстетический, этический, философский, культурный. Очевидно, что магическая составляющая присутствует во всех религиях мира: вера в сверхъестественное, способы паранормального освоения мира, стереотипы бессознательного – все это восходит к эпохе анимизма и колдовства, всё это живет в душе любого верующего и сегодня. В то время, когда официальная наука стремительно приближает нас к объяснению многих явлений, считавшихся магическими, интерес к пониманию самой сути магических ритуалов растёт.

Магия, олицетворяющая первичное единство человека и природы в его ритуально–магическом выражении, восходит к инстинкту и существует в психике индивида на уровне бессознательного, имеет собственные понятийно–знаковые построения, осуществляемые параллельно природе знания. По мнению современного исследователя магии Павловой В.А., «магия принципиально неустраима даже в условиях превалирования рационально–прагматического подхода в отдельную историческую эпоху, но особенно актуальна в условиях кризиса социальных институтов, т.к. она выполняет специфические культурные функции» [1].

Основной задачей нашего исследования является уточнение традиционных установок относительно магических ритуалов, выяснение содержания артефактов, свидетельствующих об их ритуальном назначении.

Очевидно, что существует множество концепций, рассматривающих ритуал с разных точек зрения, но при всём этом разнообразии под ритуалом, прежде всего, подразумевается особое действие, направленное на достижение определенной цели,

обусловленной космологическими представлениями о мире. Эти представления отличаются в деталях, но концептуально сводятся к мысли о том, что космос, как бесконечное, совершенное творение, произошел из Хаоса. По мнению античных философов, Космос как миропорядок не упраздняет и не исчерпывает Хаос, он не только включает Хаотическое в себя, но и взаимодействует с ним (Демокрит, Платон).

Античные философы считали, что непрерывающееся воссоздание миропорядком самого себя не имеет цели вне себя (Пифагор, Гераклит). В данном случае процесс можно отождествить с целью. Таким образом, и мироздание, и каждая его составляющая, включая человека, имеют общее происхождение, общую структуру и общие законы существования. Мир, по мнению древних философов, воспроизводит себя в непрерывном цикле структурирования, упорядочивания, возвращения в исходное хаотическое состояние.

Мироустройство включает в себя как жизнь, создание, так и смерть, разрушение. Как утверждал Леви–Стросс, первобытный человек оперировал логикой, имеющей несколько измерений, выраженных в элементах миропорядка. Все элементы миропорядка – есть формы, образованные из хаотической бесформенности. Следовательно, создание новых форм для первобытного человека – это некий процесс, которым можно управлять, который подчиняется определенному набору действий, направленных на достижение цели [2].

Леви–Стросс считал, что магический ритуал, это, своего рода, способ «приручения» мира человеком. По мнению ученого магический ритуал выполняет множество функций: защитно–терапевтическую, интегративную, креативную, координирующую, коммуникативную, консолидирующую, функцию контроля агрессивности, формирования системы культурных символов и др. [2].

Современный исследователь магии С.А. Токарев предложил различать магические ритуалы по степени сложности, по направленности, по технике действия, по сфере применения по целям.

А.Потебня утверждал, что магический ритуал, трансформируясь в новых условиях, способствует появлению новых культурных форм и практик в расширяющейся системе понимания мира и человека, что дает ему право считаться важным феноменом культуры.

Древними философами человек осознавался не как отдельный элемент, а как часть одного гигантского целого (кинники, стоики, Платон).

В Упанишадах тоже высказывается идея космогонического устройства мира: «Когда срывают травинку, вздрагивает вся Вселенная».

Разделяя мысли античных мыслителей, современная физика представляет Вселенную как безграничную неделимую сеть динамической активности, что дает основания рассматривать ритуал как способ мироустройства, жизнеобеспечения мироздания.

По мнению древних философов, ритуал обозначает границу между хаосом и порядком, а стратегия жизнедеятельности человека определяется тем, что выживание общества обусловлено взаимодействием с окружающим миром.

Говоря об архаической модели мира как о самоорганизующейся системе, корректнее будет называть её мифоритуальной. Поскольку мир создаёт себя через взаимодействие своих частей, результат ритуального действия позволяет отождествлять части между собой и часть с целым.

Изучение ритуала как космогонического действия сводится к идее о том, что часть изоморфна целому и является его действующей моделью. В обрядах каждый предмет, каждое действие, оставаясь собой или подвергаясь разрушению, иллюстрирует эпизод жизни вселенной, так как содержит в себе фундаментальные свойства мира.

Мифоритуальное мышление можно назвать семиотическим, потому что для него всякий предмет – знак, имеющий своё значение и место в системе мироздания. Являясь выражением модели мира, того, как виделся и переживался мир первобытным человеком, этот предмет становился артефактом, искусственным знаком, образом мира. Представление о ритуале как о действии, связанном с космогонией, можно расширить до действия, преобразовывающего мир.

Неразличимость вещи и образа не означает, что архаический человек не отличал предмет от его изображения, но идентичность предмета и образа в традиционном

сознании определялась тем, что и то, и другое было равно картине проявления общего содержания.

Согласимся с уже цитируемым автором, Леви–Строссом, в том, что «магический ритуал – это пространственно–временная точка соединения зон, моделей, элементов – всего, что существует в мироздании и в сознании: вещей, людей, богов» [2]. Обратившись к древним мифам, мы убеждаемся, что божества, появившиеся в начале создания мира, обозначавшие космические первоначала, не имели определенного облика, отличного от того, чем они, собственно, и являлись. Они были естественны, «космичны», но относительно следующих поколений богов, «старые» боги предстают стихийными, как бы «недооформленными» [3].

Античные боги, как модели мира, несли все его проявления. Множественность их функций отражается в их множественных именах. Например, образ Афродиты связан не только с небом (Урания), но и с подземным миром. Её имена: Меланида (Черная), Скотия (Темная) упоминаются Павсанием; Эпитимбия (Могильная) Плутархом [3]. Образ Афродиты связан также с морем. Афродита Анадиомена появилась из морской пены и почиталась как покровительница моря (Понтия) и мореплавателей (Навархиды). На Боспоре была популярна Афродита Анатура (Обманщица).

Одно и то же божество могло исполнять несколько функций и несколько разных божеств – одну. Так, на святилище боспорского города Китея совершались обряды жертвоприношения Афродите, Деметре, Коре, Дионису, Гераклу и некоторым другим [4].

Частью ритуала, или, даже самим ритуалом был и человек – один из инструментов и способов, посредством которых происходит самоорганизация мира. Человек проникает в миропорядок через ритуал и занимает в мировой системе определенное Космосом место. Человек становится элементом действующего механизма мифоритуальной модели мира. И как любой другой элемент космогонической системы, человек выполняет свою, предназначенную ему функцию, испытывает на себе влияние всей системы и сам в определенной степени влияет на систему. Именно этот аспект лежит в основе магического ритуала, совершаемого человеком во все времена его существования.

Что знал древний человек? Как получил он знания, дающие возможность повлиять на ход событий, на природу? Здесь мнения ученых расходятся кардинальным образом. Сторонники материалистической концепции развития человека видят в магических ритуалах лишь бессилие человека перед природой и жалкую попытку «умилостивить» богов. Идеалисты не пришли к единому мнению: одни видят в магическом ритуале великий грех, «сговор с нечистой силою», другие – естественную процедуру, осознанную лишь «посвященными», обладающими тайными знаниями.

Современные физики, имеющие достаточно высокий рейтинг в ученом мире, объясняют магические действия с помощью новейших теорий торсионных полей, квантовой физики и механики, новых исторических открытий и гипотез возникновения и развития жизни на Земле (В.И. Дынич, М.А. Ельяшевич, Е.А. Толкачев, Л.М. Томильчик).

Попытки дать ответ на ряд вопросов о способностях человека, его возможностях, о том, насколько подвластны человеку силы природы, пространство и время, какие механизмы запускаются при осуществлении магических ритуалов, как они взаимодействуют с Вселенной, осуществлялись всегда, но особенно обострился интерес к магическим ритуалам сегодня.

Возникают новые или возрождаются давно забытые теории, на современном языке обозначаемые «силой подсознания», «визуализацией», «пробуждением интуиции», «программированием» и пр.

Предлагается интерпретация тайного смысла некоторых ритуалов, используемых еще первобытными людьми, но получивших новое объяснение в наши дни. Например, древний охотник, собравшись убить крупного зверя, рисовал его изображение на стенах пещеры и метал в него копьё, имитируя успешный исход охоты. Сегодня же магические ритуалы облачаются в несколько другие одежды, но суть их остается прежней. Например: если вы хотите стать владельцем большого красивого дома – не ломайте голову над тем, как и где заработать много денег – просто представьте себе, что это уже свершилось, создавайте «мыслеформы», запускайте в Космос «программу», и она обязательно сработает.

Популярный в Украине автор «Алхимика» П.Козьло предлагает такую модель: «если человек чего-либо очень хочет, вся Вселенная ему помогает» [5]. Канадец Джон Кехо, написавший ряд книг о силе подсознания, доказывает то же самое, привлекая для своих доводов квантовую механику, физические законы сохранения и превращения энергии и пр. [6]. Приемы, практически равные магическим ритуалам пропагандируются авторами многочисленных книг и телепередач, размещаются в интернете. Но среди массы откровенной чепухи иногда попадаются книги, заставляющие задуматься над явлением магического ритуала и увидеть его по-новому, с высоты современного понимания мира.

Обращение к древним манускриптам, новый взгляд на Библейские тексты, новое прочтение античного наследия, где человек рассматривается как равноправная и равнозначная часть Космоса, дает основания пересмотреть потенциал человека, в частности, его возможность влиять на некоторые процессы силой мысли, ритуала, энергии, посылаемой на определенную цель.

Известный ученый XIX века академик Бехтерев проводил опыты по исследованию человеческого мозга и пришел к убеждению, что этот сложнейший механизм используется лишь на 3–5% от его возможностей. Но ему приходилось работать и с людьми, мозг которых был развит намного сильнее, чем у большинства. Видимо, эти люди и назывались в древности магами.

Внучка знаменитого ученого – академик, доктор наук Наталия Бехтерева, долгое время возглавлявшая институт исследования мозга при Российской академии наук, проводила опыты с людьми, обладающими, как сейчас говорят, «паранормальными» способностями. Результаты опытов привели к выводам о том, что человек потенциально обладает такими возможностями, которые не раскрыты еще у большинства и не объяснены наукой, но это не отрицает факта существования особых способностей у некоторых людей. Для иллюстрации достаточно обратиться хотя бы к таким общеизвестным фактам, как телекинез – способность передвигать предметы, не прикасаясь к ним (Н.Кулагина), телепатия, ясновидение и др. Да и такое явление как гипноз, не вызывающее уже мистического страха, пока до конца не изучено и находится в одной иерархической плоскости с магией.

Вероятно, далеко не все из нас знакомы с шаманами, но то, что описывается путешественниками, уважаемыми исследователями, учеными – заслуживает внимания (А.Н. Головнев, А.Ф. Медведев). Каковы механизмы воздействия шаманов на внешний мир – вопрос открыт и сегодня. Поддается ли исследование этого явления рациональным методам или остается за их гранью? Допускаем ли мы, что существует некая область непознанного, тайного мира, познать который на рациональном уровне невозможно? Если да, то, таким образом, мы невольно признаем право на объективность эзотерических знаний. Отрицательный ответ снимает, соответственно, и саму проблему исследования.

Представленная статья не ставит задачи ни осуществления естественнонаучного анализа магических ритуалов, ни обращения к мистике. Нашей целью является культурологический анализ магического ритуала как феномена. Оставим физикам изучение его механизма, который все же сегодня трудно еще сочетается с официальной, большей частью атеистической наукой.

С позиций философского осмысления магический ритуал можно рассмотреть как оформление и «запуск» его свернутого космического начала. Можно предположить, что «культурность» архаического человека взаимосвязана с его безличностью. Для мифоритуального мышления «индивидуальность» – есть неупорядоченность, стихийность, природность, хаотичность, которую подлежит оформить. То есть все имеет «свое лицо», но это скорее не выражение конкретного в его уникальности, а некая форма, оптимальная для этого выражения.

Поняв основания тождественности статуи и божества, человека и вещи, обозначающего и обозначающего, можно понять, почему в мифоритуальной культуре искусство не выделено как особая сфера духовной деятельности, при том, что качество исполнения, мастерство, «глубина замысла» могут поражать и сегодня. Так как технология создания вещей входила в общую космогоническую схему, то «художественное» ремесло имело

ритуальный характер. Технологическая, ритуальная правильность делания обеспечивала правильность функционирования – утилитарного и семантического.

В качестве памятников «искусства» выступают преимущественно те «создания» традиционной культуры, которые сосредоточивались в сферах, где происходит вселенский разрыв и вселенское же обновление.

Артефакт, как иллюстрация ритуала, как действующая модель мира «работает» и вне зоны непосредственного контакта с человеком. Это могут быть пещеры, пирамиды, статуи в храмах. Вещь, как и человеческий индивид, отдает свою уникальность общему. У нее нет самоценности и неповторимости. Картина приобретает чисто изобразительную, эстетическую функцию, отметил Э.Кассирер, лишь прорывая магический, с точки зрения мифологического сознания, круг. В результате этого в ней вместо магиго-мифологического образа узнают оригинальную форму художественного выражения [7]. Такой прорыв возможен с разрушением мифоритуальной модели мира и становлением нового понимания человека.

«Магический ренессанс» обыденного сознания, бум опытов Кастанеды, кризис рационально-прагматических подходов сегодня свидетельствует о возникновении новых отношений магического и логического, даже о распаде универсальной иерархии в культурном опыте человечества, который благодаря современным СМИ и телекоммуникациям, компьютерным технологиям принимает вид нового неструктурированного бытия.

Именно культурология, в силу интегративного характера своего знания, может объединить факты и смыслы, создать новые подходы в понимании магического ритуала.

Список использованных источников

1. Павлова В.А. Магия как форма вненаучного знания и психологического воздействия. Автореферат диссертации. – Чебоксары: ИМБ – 2000. – 223[3] с.
2. Леви-Стросс К. Неприрученная мысль. – Пер., вступ. ст. и прим. А.Б. Островского. – М.: Республика, 1994. – 384 с.
3. Фрейденберг О.М. Введение в теорию античного фольклора // Фрейденберг О.М. Миф и литература древности. М.: – 1999. – 332 с.
4. Молева Н.В. О культуре Афродиты в Китейском святилище // Молева Н.В. Очерки сакральной жизни Боспора. – Н.Новгород: – 2002. – 276 с.
5. Козьло П. Алхимик // П.Козьло Алхимик. [Текст] М.: – Алгоритм. – 2000. – 224 с.
6. Кехо Дж. Подсознание может всё! // Дж.Кехо [Текст] К.: – 1998. – 154 с.
7. Кассирер Э. Сила метафоры // Теория метафоры. М.: – 1990 – 343 с.
8. Андреев Ю.В. Антология язычества или религиозность древних греков // ВДИ, – 1998 – 177 с. №1.

Polyanska, V.I., Smirnova, O.O. The magical ritual as social and cultural phenomenon
Magic ritual as a part of ancient culture and as a cultural phenomenon of the present is considered. Attempts of a scientific approach to this phenomenon in a context of modern culture are shined.

Key words: magic, ritual, culture, phenomenon, symbol, philosophy.

Тезаурус у системі художньо–естетичної комунікації

На формування загальних семантичних умов створення, сприйняття і розуміння художніх творів має значний вплив тезаурус естетичної комунікації. Тезаурус естетичного коду виявляється як мінімальна умова художньо–естетичної комунікації.

Ключові слова: художньо–естетична комунікація, естетична інформація, семантична інформація, код, тезаурус.

Становлення інформаційного суспільства і перетворення широких пластів культури на техніко–інформаційні простори діяльності потребує адекватного розуміння динаміки художньо–естетичної комунікації, оскільки естетичне з початку становлення людини проявляє свій потенціал впливу як у системі суспільної регуляції, так і у системі маніпуляції людськими масами, і цей вплив у інформаційному суспільстві лише поширюється. Тому актуальність розгляду естетичних взаємодій як комунікативних викликається як інформаційними трансформаціями культури, так і потребами у розумінні нових, а саме віртуальних форм естетичних феноменів.

З точки зору комунікативного підходу естетичний об'єкт (художній твір, об'єкти дизайну, явища дійсності, які викликають естетичне переживання) постає як певне повідомлення, яке отримує суб'єкт естетичного досвіду, котрий по відношенню до цього повідомлення виступає як адресат–реципієнт, приймач інформації. Адресантом (джерелом інформації) виступає творець художнього твору або дійсність, феномени якої естетично оцінюються. В цілому, художньо–естетична комунікація розглядається у вигляді схеми «адресант естетичної інформації → естетичне повідомлення ↔ адресат естетичної інформації» [1, с.258–261; 3, с.12–13; 8, с.20–22]. Неважко побачити, що у основі цієї схеми знаходиться новочасова метафізика протиставлення об'єкта і суб'єкта, у рамках якої суб'єкт отримує вплив від об'єкта. Однак використання цієї абстрактної схеми до реального естетичного досвіду стикається з певними протиріччями.

По–перше, неоднорідність джерел естетичної інформації (різноманітні явища дійсності, велика кількість видів мистецтва, некласичні (віртуальні) форми естетичної практики) потребує виявлення як єдності, так і відмінності форм адресанта художньо–естетичної комунікації, оскільки онтологічна гетерогенність структур об'єктів, які виступають у якості відправника естетичних повідомлень, є досить великою, що проявляється вже у питанні «Що таке естетичне?». Відповідь на це питання у самому простому виді зводиться до признання субстанціональності естетичного або його функціональності, тобто естетичне відноситься або до буття взагалі (особливої універсальної форми буття), або лише до простору людської діяльності (специфічної системи діяльності). Історія естетики висунула ґрунтовні аргументи як на підтвердження першої точки зору, так і іншої. По–друге, розгляд естетичного об'єкту як повідомлення, як певної кодифікованої послідовності знаків, ставить питання про сутність цих знаків, яке також не має остаточного вирішення. У якості специфіки знаків, із яких складається естетичне повідомлення, пропонується іконічність (відношення подібності), образна виразність, інформаційна складність, символічність тощо, однак окремий тип знакового відношення не може виразити специфіку мистецтва у разі виключно художньої комунікації (наприклад, література і живопис використовують різні за матеріальним субстратом знаки), а у разі сприйняття явища дійсності як естетичного знакового характер носить не сам об'єкт сприйняття, а умови його сприйняття (культурні, соціальні, психічні). По–третє, адресат естетичного повідомлення також є неоднорідним, залежним від соціокультурних і психічних передумов формування його як реципієнта. До того ж, як показав Р.Інгарден [4], естетична рецепція виявляється багатозначною і кожна фаза містить різні елементи, які впливають на розгортання цієї

фази. Таким чином, поняття художньо–естетичної комунікації продовжує залишатися не проясненим, а сам феномен виявляється проблемним.

У.Еко вказував на протиріччя між денотативними і конотативними значеннями повідомлення як на фундамент складності естетичної комунікації, оскільки це протиріччя вирішується динамікою лексикодів у структурі коду, який створює повідомлення: «...у той час як вихідні денотативні значення встановлюються кодом, співзначення залежать від вторинних кодів або лексикодів, властивих не всім, а тільки якийсь частини носіїв мови; і так аж до крайнього випадку поетичної мови, коли ми вперше зустрічаємося із зовсім незвичною конотацією, смисловою метафорою, несподіваною метонімією, і адресат повинен сам справлятися з контекстом, щоб розібратися зі змістом запропонованого образу, що, втім, не заважає поетичній знахідці, якщо вона вдала, поступово узвичаїтися, зробитися нормою, перетворившись у лексикод для певної групи носіїв мови» [11, с.56]. Виходячи з цього, У.Еко запропонував розглядати обмін естетичною інформацією між відправником та одержувачем як обмін сукупністю естетичних лексикодів у структурі коду. Через поняття лексикоду дослідник пояснював створення і використання різних значень у акті естетичної комунікації між адресантом і адресатом й неоднозначність естетичного повідомлення.

Багатозначність впливає і на структуру естетичного повідомлення, у структурі якого У.Еко налічує шість інформаційних рівнів: 1) рівень фізичних носіїв (тон, модуляції голосу, кольори, фактура, тембри, частоти тощо); 2) рівень диференціальних парадигматичних елементів (фонеми, уподібнення, ритми, метр, позиційні відносини тощо); 3) рівень синтагматичних зв'язків (граматика, пропорції, інтервали); 4) рівень денотативних значень (коди); 5) рівень конотативних значень (риторика, стилістика, образотворчі прийоми, синтагматичні блоки тощо); 6) рівень ідеологічних очікувань (психологічних, логічних, наукових тощо). Всі ці рівні утворюють у своєму співвідношенні естетичний ідіолект, який проявляється у ізоморфізмі всіх рівнів повідомлення та створенні неоднозначності на всіх рівнях за єдиним правилом [11, с.104–105].

Отже, на думку У.Еко, саме конотативна неоднозначність визначає специфіку художньо–естетичної комунікації. Але визнаючи вплив конотацій через лексикоди на структуру обміну інформацією, дослідник визнає такий вплив на усі різновиди комунікативних взаємодій, а естетичне розглядає лише як надсемантичне утворення, визначеність повідомлення не денотацією, а сукупністю конотацій, які є не випадковими, а необхідними. Таким чином, згідно з У.Еко, художньо–естетичну комунікацію з іншими видами комунікації єднає форма і денотативний зміст, однак відрізняє зміст конотативний. Однак, неоднозначність художнього твору не є його специфічною ознакою, на основі якої можна виявити естетичні умови комунікації. Взагалі, у художній динаміці існують два типи мистецтва: канонічне, засноване на наслідуванні однозначної норми і конститутивно визначене естетикою тотожності, та позаканонічне, засноване на порушенні однозначних норм канону, яке прагне до наростання інформації і конститутивно визначене естетикою протиставлення. Естетичні цінності канонічного мистецтва виникають у результаті виконання коду, а естетичні цінності позаканонічного у результаті його порушень [5, с.243–244].

Якщо визнати семантичне конституювання художньо–естетичної комунікації, на яке звернув увагу У.Еко, то, по–перше, треба виявити єдиний для джерела, повідомлення і приймача семантичний феномен, який також є загальним для всіх різновидів комунікації, і, по–друге, виявити його специфікацію у естетичній комунікації. Таким феноменом, на нашу думку, є тезаурус. Завдяки працям Ю.Шрейдера [9; 10] поняття тезаурусу отримало широке використання не лише у філологічно–лінгвістичних, але і у культурологічних та соціологічних працях (див.: [6]). Тезаурус Ю.Шрейдером розглядається як множина смисловиразних елементів (знаків – слів, словосполучень, образів, фігур, кольорів тощо) деякої мови (знакової системи) із заданими значеннями відносинами, які можуть носити характер як парадигматичних (рід – вид, ціле – частина, синонімія тощо), так і синтагматичних (об'єкт – властивість, суб'єкт – предикат тощо). Зміни у тезаурусі можуть розумітися як додавання смисловиразних елементів і відносин між ними, що приводить до збільшення обсягу інформації. Основна частина тезаурусу полягає у переліку предикатів і їх зв'язків, а «основна інформація, що утримується в тексті, полягає у додаванні у тезаурус імен об'єктів і вказівок їх властивостей, хоча

не виключається можливість введення нових зв'язків між предикатами або навіть уведення нових предикатів» [10,с.39]. Кількістю семантичної інформації Іс, яка є змістом повідомлення П відносно тезаурусу Т, називається ступінь зміни тезаурусу Т під впливом оператора Ат, який є відповідним повідомленню П. Кількість семантичної інформації у повідомленні, або, інакше кажучи, кількість знань, одержуваних адресатом, є величиною відносною, оскільки одне і те саме повідомлення може мати значення для компетентного адресата, бути безглуздом для адресата некомпетентного і не мати значення для надкомпетентного адресата. Наприклад, із деякого повідомлення (наприклад, підручника по вищій математиці) примітивний тезаурус (семантичний рівень дошкільника) не отримає інформацію, розвинений тезаурус (студент–математик) зрозуміє повідомлення і отримає максимум інформації, а перенасичений тезаурус (професор–математик) також не отримає інформації через занадто гарну підготовленість.

Приймаючи визначення тезаурусу як множини смислових елементів із значеннями відносинами, треба визнати, що у комунікативному акті і адресант, і повідомлення, і адресат володіють загальним тезаурусним простором. При цьому тезаурус адресанта Тант і тезаурус адресата Тат об'єднані кодами і розрізняються лексікодами (однак може відбуватися і збіг лексікодів), а тезаурус повідомлення Тп визначений як специфікою субстрату знаків, які використані для створення повідомлення, так і змістом, який є залежним від Тант. Тп в першу чергу має вплив на Тат через єдиний для адресанта і адресата тезаурус на основі кодів Тк. Інакше кажучи, семантична інформація відправника перетворюється у семантичну інформацію повідомлення, яка, у свою чергу, взаємодіє із семантичною інформацією одержувача, і при цьому Тат отримує Іс Тп лише при наявності Тк.

Якщо взяти до уваги тезу М.Бензе [2] і А.Моля [7,с.200–218] про даність естетичного у повідомленнях через синтактичну організацію знаків і конституювання семантики естетичного повідомлення складністю надмірності репрезентантів, яка у цьому випадку виступає як атенційна форма – форма враження, завдяки якій формується попередня емоція, котра викликає процес естетичного переживання, – то у такому разі тезаурус коду естетичної комунікації (тезаурус естетичного коду Тек) буде саме змістом смислових елементів синтактики повідомлення, які мають бути сприйняті і зрозумілі адресантом для подальшого розгортання змістів естетичної інформації повідомлення. Інакше кажучи, для отримання і розуміння естетичного впливу від художнього твору реципієнт має володіти мінімумом знань щодо знаково–структурної форми художнього твору, як повинен ним володіти для створення естетичного впливу творець художнього твору.

Розглянемо тезаурусну динаміку художньо–естетичної комунікації. Якщо через максимальний тезаурус естетичного коду Тектах позначити ту семантичну інформацію, яку потрібно освоїти, щоб орієнтуватися у просторі усього різноманіття художньо–естетичної комунікації, а через Тек0 позначити зміст знань новонародженої людини щодо естетичної реальності, то розвиток естетичної свідомості буде рухом від Тек0 до Тектах через Тек1, Тек2, Тек3 тощо. При цьому у суспільстві існує певна універсальна норма Теку, яка постулюється як загальний рівень для індивідів цього суспільства, тобто норма розуміння, оцінювання і створення естетичних повідомлень. Суспільство встановлює і регулює Теку через систему виховання і освіти, через, наприклад, певне озайомлення з художніми творами та їх інтерпретацією у школі. Рух від Тек0 до Теку є тоді суспільною нормою розуміння художньо–естетичної комунікації. Зрозуміло, що ця норма набуває специфікації через спеціалізацію Текс, наприклад, через навчання у художній школі, коли індивід отримує більше інформації щодо конкретного виду мистецтва.

Рівень Теку є досить важливим для суспільства, оскільки він встановлює єдність індивідів через загальні естетичні переживання відносно певних класів естетичних об'єктів. Однак дуже великий вплив на Тектах у сучасній культурі мають СМІ та Інтернет, які встановлюють свої шокуєчі–афективні та примітивно–гедоністичні норми художньо–естетичної комунікації, у наслідок чого легітимізована цими системами мас–медіа комунікації Тектах досить часто знаходиться не тільки нижче Текс, але і нижче Теку (такий тезаурус можливо позначити як Текмін). Зрозуміло, що для авторів і реципієнтів із високим рівнем Текс вироблені під впливом такої норми твори не

будуть володіти естетичною інформацією, а твори, які визначені Текс, для споживачів об'єктів Текмін також не будуть володіти релевантною естетичною інформацією.

Таким чином, тезаурус у системі художньо–естетичної комунікації відіграє дуже важливу роль, впливаючи на формування загальних семантичних умов створення, сприйняття і розуміння художніх творів.

Список використаних джерел

1. Берегова О. Комунікація в соціокультурному просторі України: технологія чи творчість? / О.Берегова. – К.: НМАУ ім. П.І. Чайковського, 2006. – 388 с.
2. Бензе М. Введение в информационную эстетику / М.Бензе; пер. Л.А. Мелаида // Семиотика и искусствоведение. – М.: Издательство «Мир», 1972 – С.198–215.
3. Влох Н.М. Прагматика художньої комунікації та її складові частини / Н.М. Влох // Науковий вісник Волинського національного університету ім. Лесі Українки. – Серія: Філологічні науки: Мовознавство. – 2010. – №9. – С.11–14.
4. Ингарден Р. О различном познании литературного произведения / Р.Ингарден // Исследования по эстетике; пер. с польского А.Ермилова, Б.Федорова. – М.: Издательство Иностранной литературы, 1962. – С.114–154.
5. Лотман Ю.М. Каноническое искусство как информационный парадокс / Ю.М. Лотман // Избранные статьи в трёх томах. Том I. Статьи по семиотике и топологии культуры. – Талин: «Александра», 1992. – С.243–247.
6. Луков В.А. Тезаурусный подход в гуманитарных науках / Вл. А. Луков // Знание. Понимание. Умение. – 2004. – №1. – С.93–100.
7. Моль А. Теория информации и эстетическое восприятие / А.Моль; пер. с фр. Б.А. Власюка, Ю.Ф. Кичатова, А.И. Теймана. – М.: «Мир», 1966. – 352 с.
8. Назайкинский Е.В. Логика музыкальной композиции / Е.В. Назайкинский. – М.: Музыка, 1982. – 319 с.
9. Шрейдер Ю.А. Об одной модели семантической теории информации / Ю.А. Шрейдер // Проблемы кибернетики. – 1965. – Вып. 13. – С.233–240.
10. Шрейдер Ю.А. О семантических аспектах теории информации / Ю.А. Шрейдер // Информация и кибернетика. – М.: Советское радио, 1967. – С.15–47.
11. Эко У. Отсутствующая структура. Введение в семиологию / Умберто Эко; пер. с итал. В.Резник, А.Погоняйло. – СПб.: symposium, 2004. – 544 с.

Скороварова Е.В. Тезаурус в системе художественно–эстетической коммуникации

На формирование общих семантических условий создания, восприятия и понимания художественных произведений влияет тезаурус эстетической коммуникации. Тезаурус эстетического кода выявляется как минимальное условие художественно–эстетической коммуникации.

Ключевые слова: художественно–эстетическая коммуникация, эстетическая информация, семантическая информация, код, тезаурус.

Skorovarova, E.V. Thesaurus in system of art–aesthetic communication

A thesaurus in the system of communication plays important role. It influences formation of the general semantic conditions of creation, perception and understanding of works of art. The thesaurus of aesthetic code is minimal conditions of art–aesthetic communication.

Key words: art–aesthetic communication, aesthetic information, semantic information, code, thesaurus.

Сучасна вестернізація як прискорювач негативних соціокультурних трансформацій

Дається аналіз актуального в сучасній соціокультурній сфері феномена вестернізації. Даний феномен розглядається в контексті тотальної американізації і культурної кризи сучасної України.

Ключові слова: вестернізація, соціокультурна сфера, мова, цінності, мистецтво, духовність, руйнування, американізація, запозичення, вплив.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Фёдоров Ю.В.

Современная вестернизация, как ускоритель негативных социокультурных трансформаций

Дается анализ актуализировавшегося в современной социокультурной сфере феномена вестернизации. Данный феномен рассматривается в контексте тотальной американизации и культурного кризиса современной Украины.

Ключевые слова: вестернизация, социокультурная сфера, язык, ценности, искусство, духовность, разрушение, американизация, заимствование, влияние.

«Восток поедает наше тело, а Запад — душу. Поэтому с Востоком нужно договариваться, а с Западом — драться!» Это высказывание Александра Невского воспринимается сегодня многими политологами и философами как весьма актуальное. Профессор, академик Международной академии информатизации Ю.М. Горский предсказывает гибель цивилизации примерно к 2020–2050 годам, когда, по его мнению, относительная масса интеллекта упадет ниже критической отметки. И одной из причин такого резкого падения интеллектуального уровня цивилизации он видит в глобальном кризисе западного мира, его духовном обнищании и интеллектуальной деградации. Согласно толковому словарю английского языка Уэбстера, «вестернизировать» — значит «оказывать влияние западными идеями и обычаями». Такое же пояснение дается в других справочных изданиях аналогичного типа: «преобразовывать на западный манер характер личности, в особенности идей, институтов и т.п. восточных народов и стран», «внедрять западные идеи, стиль жизни, труда и т.д.».

Влияние западного мира на другие страны особенно в области культуры глубоко противоречиво. Оно способствует закреплению подчиненного положения этих стран на мировом рынке, нередко приводит к разрушению прежних форм культуры, моральных норм и ценностей без полноценной замены их новыми формами, к подрыву духовного потенциала общества. Поэтому экспансия Запада встречает отрицательное отношение общественности, а политика многих государств направлена на отпор культурной экспансии Запада или, по крайней мере, на ее ограничение [1]. Эта экспансия в международных документах все чаще определяется как культурный империализм. В многочисленных политологических исследованиях последнего десятилетия подчеркивается, что империализм может принимать разные формы и способен действовать в разных сферах. Обычно перечисляется несколько его основных форм: экономический, политический, военный, коммуникационный и культурный. Понятие «культурный империализм» раскрывается обычно как использование политической и экономиче-

ской власти для возвышения и распространения ценностей и обычаев иностранной культуры за счет культуры другой нации. Перечисленные виды империализма присутствуют постоянно, но роль, отводимая каждому из них, может меняться, что приводит к перестройке методов воздействия — в зависимости, как от глобальной ситуации, так и от возможностей, к которым империализм может прибегать в конкретной стране. В сфере самой культуры характерными чертами культурного империализма считаются следующие: перенесение образа жизни и потребительских ориентаций, присущих западному обществу; насаждение западной культуры как универсальной, исключающей вклад других культур; стремление достичь путем культурных связей политических целей; односторонний поток информации — от «центра» к «периферии» (то есть от крупнейших западных компаний в области индустрии развлечений и средств массовой информации и коммуникации к многочисленной аудитории в других странах); формирование социально-культурной элиты, которая должна способствовать утверждению прозападных ориентаций и служить тем самым опорой влияния Запада. Культурная экспансия — важнейшая составляющая и необходимая предпосылка деятельности транснациональных корпораций, подчиняющих себе различные сферы общественной жизни в развивающихся странах. Деятельность транснациональных корпораций (ТНК) не ограничивается экономикой; она дополняется как политическим давлением на правительство или же на оппозиционные силы, так и интенсивным социальным и культурным влиянием. Для своего успешного функционирования ТНК внедряют соответствующие социальные и духовные механизмы в принимающее общество. В результате происходит не только изменение людей потребления, но и перестройка всей системы ценностных ориентаций, в которой доминирующей становится установка на потребление [1].

ТНК придают весомое значение социально-культурным инвестициям, чтобы обеспечить интересы своего производства. Они обеспечивают производство такой массовой культуры, которая ведет к идеализации образа жизни, идеологии, ценностей, мировоззрения и искусства метрополий к их некритическому принятию, порождая чувство неполноценности в отношении к собственным культурам [2].

ТНК претендует на деидеологизацию своей деятельности, сводящейся якобы только к производству и продаже товаров, обеспечению культуры бизнеса и культуры потребления, что будто бы и означает их ориентацию на материальные интересы. На самом деле вместо прежних мифов, в которые облекались человеческие отношения в доиндустриальных обществах, капитализм утверждает товарный фетишизм. Товар не только продается; он функционирует в огромной степени как часть соответствующего образа жизни, предполагаемого всей системой средств массовой коммуникации, массовой культуры и рекламы. Здесь опять — таки существует высокая степень монополизации. Крупнейшие корпорации по «производству» культур — кинофильмов, телевизионных программ, музыкальных записей, журналов, газет, книг, игр и т.д. — принадлежат США, хотя с ними в острую конкуренцию вступают японские, английские и французские компании [3].

Реклама способствует внедрению завышенных потребностей, непригодных для данного общества. Ломка прежних потребностей, тесно связанных с обычаями и этническими культурами, приводит к разрушительным последствиям во всей системе привычных ориентаций и стремлений [3].

Если интересы самих ТНК оказываются вполне удовлетворенными видимым расширением потребления производимых ими продуктов, то это нельзя сказать ни об интересах широких слоев населения, ни об интересах общества в целом. Предлагаемый им образ жизни дорого стоит как в прямом, так и в переносном смысле. За него нужно расплачиваться подчинением своей жизни и труда законам капиталистического производства, которые оказываются гораздо более безжалостными, чем прежние тотемы, табу и религиозные запреты. Распространяясь на различные сферы жизни, такого рода потребительские ориентации все чаще сказываются весьма драматично не только в социальном и экономическом плане, но и в культурном, морально-нравственном, а главное — духовном.

Украина, Россия и другие страны бывшего СНГ охвачены глобальной духовной колонизацией, происходит интенсивная американизация сознания. Характеризуя духовно–нравственную ситуацию в Украине, которая, заметим, в большей или меньшей степени свойственна всем странам бывшего СНГ, известный политолог Н.И. Сенченко пишет о том, что Украина стала объектом американизации. Образ жизни, манеры поведения и моральные основы украинской молодежи «в значительной мере напоминают США 70–х годов минувшего столетия. Вечерами толпы юношей и девушек бродят по улицам, заполняют многочисленные «кафешки», залы с игровыми автоматами, кинотеатры с американскими фильмами, отели, в барах и ресторанах которых «работают» стриптизерши и где за определенную цену можно получить комнату на любое время с соблюдением тайны. Так по американской модели и формируется у новых поколений украинцев чуждые славянскому менталитету психологические и нравственные ценности» [4].

Доктор исторических наук, профессор В.С. Качан в своей книге «Планетарный спрут» [5] справедливо утверждает, что духовно–нравственное растление общества – не случайность, а порождение криминального капитала, иначе – новой элиты, выросшей в условиях псевдореформ, проводимых по воле США и ТНК. «Развращенность – это продукт бешеных, несправедливо добытых денег, с другой стороны – это и условие, закрепляющее образ жизни новоявленной элиты» [3, с.153].

Говоря о безудержной вестернизации нашей страны и печальных последствиях этого усиливающегося процесса, необходимо сказать, что на территории Украины уже в 2004 году прекрасно себя чувствовали свыше 500 неправительственных организаций западных стран, в том числе около 200 научных центров США, Англии, Германии, Франции Японии, многочисленные фонды (Сороса, Маски, Аденауэра, Эберта, Яцика и др.), которые выполняют задачи «глубокого прикрытия» деятельности спецслужб США и стран НАТО [3]. Сотрудники ЦРУ очень зорко отслеживают политические процессы в Украине, собирают информацию о промышленном и интеллектуальном потенциале, системе охраны государственной границы. Они взаимодействуют с фондом Сороса, с организациями типа «Американское бюро защиты прав человека», «Американо–хельсинская группа», «Американцы в защиту прав человека в Украине», «Всемирный еврейский конгресс» и др.

Спецслужбы США и НАТО оказывают серьезное воздействие на все сферы жизни Украины: национальную безопасность, экономику, политику, науку, технику, образование и, конечно же, культуру. Они прочно обосновались в информационной сфере Украины: получили прописку Киевское бюро радиостанции «Свобода» и радиостанция «Голос Америки». Особой заботой США, ФРГ и других спецслужб НАТО является подбор кадров в высшие эшелоны власти в Украине [3], иначе – создание «агентуры влияния». О технологиях этого рода деятельности западных спецслужб можно подробно узнать из статьи политического обозревателя «Континента» В.Верина, которая была опубликована в газете «Киевские ведомости» от 31.08.2000 г. За истекшие 12 лет ситуация в Украине в этом плане только усугубилась.

Таким образом, цели вестернизаторов прослеживаются достаточно ясно и четко – еще более прочное закрепление Украины на прозападных, проамериканских позициях, дальнейшее устремление в НАТО, превращение страны во враждебную и противостоящую России и направление процессов в Украине по югославскому или грузинскому образцу.

Полная и окончательная вестернизация украинской культуры – финальный этап стремительно реализуемого проекта заокеанских архитекторов. В контексте данного исследования, нас волнует именно эта сфера жизни страны, представляющая сегодня весьма печальную картину. Именно культурная ситуация требует, на взгляд автора этой статьи, дополнительного научного анализа и немедленных шагов по исправлению.

Литература на сегодняшний день, увы, утратила ведущую роль в культуре. И этот прискорбный факт отмечают многие украинские культурологи и литературоведы. Несмотря на то, что печатаются миллионы книг и журналов, интеллектуальный и этический уровень их чрезвычайно низок, а с моральной точки зрения основная

масса современной литературы превратилась в средство развлечения, развращения, а то и дезорганизации масс. Подавляющее большинство печатаемых книг таково, что на сочинение их не нужен ни ум, ни особый литературный талант, ни длительные усилия. Даже серьезные писатели хотят мгновенно стать такими же популярными, как эстрадные звезды, и, в угоду моде и заниженным вкусам толпы, строят свои детективные истории или «женское чтиво», как болванки на заводском конвейере: за пару месяцев – новый роман. Сегодня книги оцениваются уже не специфическими критериями литературного творчества, а с точки зрения финансового успеха, газетных сенсаций, социального статуса авторов и т.п. Творческий аспект литературы, к великому сожалению, оказался абсолютно не важным. Литературные конкурсы стали уделом узкого круга специалистов. Они практически не афишируются, о них почти ничего не известно широкому читателю, а скромные и никому не нужные победители этих «литературных ристалищ» продолжают оставаться в нищете и издаваться за собственный счет мизерными тиражами.

Падение значимости литературы в культурном процессе государства – весьма печальное обстоятельство. Но не менее острой проблемой на сегодняшний день является языковая вестернизация, ибо язык нации – это ее генетическое наследие, культурные корни, национальная природа и т.д. Поэтому лингвистическая агрессия со стороны запада является мощнейшим средством в процессе разрушения отечественной культуры. Процессу вестернизации украинского и русского языка активно содействуют средства массовой информации, и в первую очередь газеты, журналы, радио– и телепередачи, предназначенные для молодежи, т.е. для наиболее активной и наиболее чувствительной к внешнему влиянию части населения Украины. Открыв любой из современных молодежных журналов, на каждой странице мы обязательно найдем множество терминов западного происхождения. В подавляющем большинстве – это продукт американского обихода. Причем эти слова и выражения заимствованы не из литературного языка, а характерны именно для американской массовой культуры.

Ежегодно наш язык претерпевает значительные изменения, вкрапления, переставая быть понятным и отражать подлинную суть вещей. Это уже – новояз. Новояз – лингвистическая система, построенная на создании новых слов в уже существующем языке, а также на изменении смысла старых слов, причем зачастую смысл меняется на прямо противоположный. Такая система используется в рамках манипуляции общественным мнением для того, чтобы подчинить себе мыслительные процессы людей, направив их в требуемое манипуляторам русло. Постепенно термины новояза заменяют собой исконные слова языка с устоявшимися коннотациями, что разрушает сам здравый смысл – люди сами уже перестают понимать, о чем они говорят и как выражают свои мысли.

Это связано еще с тем, что новые слова не имеют в языке устойчивых связей, они не обладают развитыми словарными гнездами, поэтому являются т.н. «словами–амебами» – словами, вклинивающимися в строй языка и нарушающими его. Поэтому даже употребление этой лингвистической системы являет собой поражение в борьбе за здравый смысл, т.к. принятие языка противника или даже друга, – незаметное становление его пленником. Даже если имеется иное понимание слов, нежели у собеседника, то все равно происходит впутывание в семантическую ловушку, т.к. у говорящего нет владения стоящим за словом смыслом, часто многозначным и даже тайным.

Процесс разрушения языка идет сегодня очень активно. Вот только куда он нас приведет, если вовремя не поставить на его пути действенные преграды? Ответа на этот вопрос у нашей украинской политической «элиты» пока нет. А ведь состояние родного языка и культуры речи всегда являлись индикаторами благополучия (или неблагополучия) общей культуры любого уважающего себя общества. Впрочем, украинскую политическую «элиту» более заботит другая проблема: быть на стороне победителя, который на их взгляд, уже определен. Но так ли это? К сожалению, тотальный переосмотр всего, что вчера казалось очевидным, для нашей политической «элиты» не стал нормой отношения и бытия, а новое качество восприятия и мышления – неприемлемым. Возможно, поэтому многие представители украинского политического бомонда даже не

отдают себе отчета в том, что интеграция Украины в рамках нового мирового порядка угрожает полной утратой ее идентичности в будущем. «Ведь с точки зрения идеологов глобализма все государства и национальные общества ждет неизбежный процесс атомизации, потому что в эпоху «постистории» новая «Империя» будет стремиться к поглощению и растворению всего, что потенциально может бросить ей вызов или стать ее альтернативой» [5].

Список использованных источников

1. Бронфенбреннер У. Два мира детства. Дети в США и СССР / У.Бронфенбреннер – М., 1976. – 454 с.
2. Выжлецов Г.В. Аксиология культуры / Г.В. Выжлецов. – СПб.: Изд-во СПбГУ, 1996.
3. Петрунин С. План Даллеса сработал без Даллеса / С.Петрунин // Дуэль. – 1998. – №24. – С.36–44.
4. Дичев Т. Дезомбирование и самооздоровление человека / Т.Дичев. – Изд-во «Палея», 1998. – 231 с.
5. Качан В.С. Планетарный спрут / В.С. Качан. – Киев, 2004. – 214 с.

Fedorov, Y.V. Modern Westernization as an accelerator of negative socio-cultural transformations

The article analyzes updated in modern social and cultural sphere of the phenomenon of Westernization. This phenomenon is discussed in the context of total Americanization and cultural crisis of modern Ukraine.

Key words: westernization, sociocultural sphere, language, values, art, spirituality, destruction, Americanization, borrowing, influence.

УДК 130.2:39.572

Ременець О.В.

Цінності культури у філософсько–антропологічному контексті (концептуальний аналіз)

Сутність цінностей культури у філософсько–антропологічному контексті полягає в тому, що цінності – це елементи культури, в основі яких лежать потреби та інтереси людини.

Ключові слова: цінність, культура, філософія цінностей.

Людський розвиток і сама гуманізація суспільних відносин є пошуком підвалин, нових меж та форм соціалізації індивіда, аби він реалізував себе як провідник і творець культури. Втілення загальнолюдських цінностей у суспільних стосунках виступає проблемою цілісності людської життєдіяльності, що зводиться до збереження таких алгоритмів поведінки, за яких поліпшується (за рахунок збільшення ступенів свободи) відповідальність, яка є не що інше як простір для комунікації в сучасному світі.

Теорія цінності як самостійна філософська дисципліна виникла у середині – другій половині XIX століття, хоча ціннісна проблематика розглядалась у філософії з часів її виникнення. Те, що особлива «філософія цінностей» з'явилась саме в «век дев'ятнадцятого століття» (Ал. Блок), звичайно, не є випадковістю. «Філософія цінності» вже у Г.Лотце була реакцією на позитивізм, який абсолютизував роль природно наукового знання, що отримало в XIX столітті небачений розвиток. Розробку «філософії цінності» не могла не стимулювати, кажучи словами Ф.Ніцше [5], «переоцінка всіх цінностей», що здійснювалась як у соціальному світі, так і в його ідейному осмисленні, в області художньої творчості, яка розкололась на різноманітні конфліктуючі між собою течії від романтизму та психологічного реалізму до декадентства в кінці століття.

Метою даної роботи виступає концептуальний аналіз поняття «цінність» у філософсько–антропологічному та культурологічному контекстах.

У наш час існують різні точки зору на питання про природу цінностей культури і їх розуміння. Зокрема, цінність розглядається як предмет, що має яку–небудь користь і здатний задовольнити ту чи іншу потребу людини; як ідеал; як норма; як значимість чого–небудь для людини чи соціальної групи. Усі ці підходи відбивають антропологічний бік цінностей, і їх треба розглядати не як взаємовиключаючі, а як взаємодоповнюючі, загальну концепцію цінностей, складові.

Ряд авторів вважає, що є речі та їх властивості, які потрібні (необхідні, корисні, приємні) людям певного суспільного класу, або окремим індивідам для задоволення їх потреб та інтересів. Найбільш чітко ця позиція висловлена В.Тугариновим [7, 158]. Інші автори, а їх переважна більшість, вважають що цінність є відношенням значущості об'єктів соціального і природного світу для суб'єктів соціальної практики (індивіда, колективу, суспільства). Цінність залежить від властивостей як суб'єкта, так і об'єкта, але не співпадає з ними. Цінність, на їх думку, задана практичною діяльністю суб'єкта. Відображення цієї об'єктивної значущості у його свідомості і виступає як оцінка. Така трактовка природи цінностей міститься в працях С.Анісімова, В.Василенка, М.Кагана, Л.Столовича та інших. Однак при такому розумінні, цінність практично зводиться до потреби чи інтересу, а складний, багатовимірний характер людської суб'єктивності залишається поза розглядом чи спрощується.

Немає визначеності серед авторів і відносно оцінки як важливої аксіологічної категорії. Оціночна діяльність суттєво відрізняється від пізнавальної, однак обґрунтування специфіки оціночного відображення шляхом визнання її нерозвиненою формою відображення світу, обумовленою емоційним характером оцінки, як це має місце в трактовці О.Г. Дробницького [2], не дозволяє остаточно прояснити специфіку оціночного відображення.

Наслідком сплеску інтересу до проблем культури стало активне використання поняття цінності для загального позначення структурного ядра культури, що до певної

міри надає функціональний поштовх її розвитку (Г.Бандзєладзе, А.Гуліга, М.Каган, Е.Соколов, М.Чавчавадзе та ін.) Однак при цьому залишались у затінку питання про природу самих цінностей, а особливості підходу дослідників до проблем культури визначали похідний від нього характер трактовки цінностей.

До останнього часу українські дослідники не приділяли достатньої уваги розробці фундаментальних підходів до проблеми цінності, але саме поняття широко використовувалось у зв'язку з активним осмисленням загальнокультурної тематики. Найбільш чітко зв'язок культури і цінностей окреслено В.А. Малаховим у роботі «Культура і людська цілісність» (1984) [4], де стверджується як моральний характер цінностей, так і надсуб'єктивна природа фундаментальних соціальних цінностей культури, тобто власне цінностей. Про послідовність позиції у питанні поєднання цінностей і моральності свідчить і те, що автор підходить до проблеми онтологічної укоріненості моралі і окреслює шлях до подолання протилежності етики обов'язків і цінності.

Таким чином, актуальною залишається повторювана багатьма авторами констатація, що зміст поняття цінності ще не визначено (В.Малахов та ін.), що відновлює традицію посилання в цьому питанні на вже існуючий попередній філософсько-теоретичний доробок.

Як відомо, поняття «цінність» широко використовується у філософській та філософсько-антропологічній літературі для того, щоб показати соціальне, культурне значення певних явищ дійсності. У різних дисциплінах – філософії, соціології, політології та ін. – поняття «цінність» має різне значення.

Широке звернення до категорій ціннісного відношення у різноманітних сферах людської діяльності і свідомості осмислюється сучасними теоретиками. Д.А. Леонтьєв [3] висунув ідею цінності як міждисциплінарного поняття. Він зводить світ цінностей до сфери міжособистісних стосунків. Це пояснюється тим, що він підходив до цієї проблеми як психолог. Психологічним феноменом цінність дійсно стає саме і тільки тоді, коли вона набуває особистісного характеру (набуває антропологічного змісту). Л.Н. Столович [6] вважає, що цінність є філософською категорією, а не міждисциплінарним поняттям. Підкреслення філософського характеру поняття цінності важливо для його коректного застосування у різноманітних наукових дисциплінах, у яких нерідко з'являються штучні визначення цінності, що обмежуються лише предметом цих дисциплін і далеко не завжди правомірно переносяться на інші дисципліни, породжуючи те, що Ф.Бекон назвав «привидами ринку» [8, с.361].

Цінність повинна мати всезагальний характер для даного життя, для даного одиничного життя людини і для даної своєрідної культури. «Замість безраднісної картини лінійної всесвітньої історії, підтримувати яку можна лише закривши очі на давліючий тиск фактів, я бачу справжню виставу множини сильних культур, з первинною силою розквітаючих з лона материнського ландшафту, до якого кожна з них строго прив'язана всім ходом свого існування, яка створює кожна на своєму матеріалі – людству – власну форму і кожна з яких має свою власну ідею, власні пристрасті, власне життя, воління, чуттєвість, власну смерть... У кожній культурі свої нові можливості вираження, котрі з'являються, зростають, в'януть і ніколи не повторюються» [8, с.115].

Для О.Шпенглера кожна культура є своєрідний організм, який виростає, ніби квітка, на своєму ґрунті, і вона, так як і квітка, безцільно здійснює всі свої стадії росту, розквіту і смерті. Кожна з них, чи то шумерська, єгипетська, індійська чи китайська, строго індивідуальна.

Але у Шпенглера душа як індивіда, так і цілого народу всього лише впливає з культури і цивілізації, так як саме культура шліфує її, людина і людство всього лише матеріал, на якому вона себе виражає. Багато чого цікавого й повчального в цій концепції, але, на жаль, людині – творцю всього цього – відведена у Шпенглера, майже як і в Г.Гегеля, функція тільки засобу.

Цінності, якщо вони прийняті індивідом, складають собою весь душевно-духовний його світ, надаючи смисл всьому життю: всі потреби, помисли, прагнення, бажання і думки так чи інакше виступають його проявами, тією мовою, якою воно говорить – прямо чи не прямо, але, як правило, ніби натяком, тобто символічно.

Цінності функціонують як соціальні критерії вибору певних варіантів поведінки за конкретної ситуації, окреслюють контури ідеалу людського співжиття, роблять цей ідеал привабливим і таким чином зумовлюють рівень інтенсивності прагнень його реалізувати. Поведінка людини зумовлюється потребами та інтересами. Потреби можуть бути задоволені, а інтереси реалізовані в різні способи за допомогою різних об'єктів. Але вони мають різну вагу для індивідів і спільнот, для їхнього нормального функціонування та розвитку, тому зазвичай формується різне ставлення до них. Людська діяльність визначається і направляється двома принципово різними рядами факторів: матеріально-реальними, котрі причинно їх детермінують, та ідеальними, котрі, очевидно, саме в силу своєї ідеальності, можуть набути силу реального впливу тільки у тому випадку, якщо людина сама буде тягнутись до них, переживати їх в якості своєї насувної матеріальної чи духовної потреби, тобто сприймати їх як цінності. Саме існування цінностей і саме через культурні цінності людина задовольняє свої потреби і відрізняється від тварин.

Список використаних джерел

1. Бекон Ф. Сочинения в 2-х т. / Ф.Бекон. – М.: Логос, 1971–1972. – 524 с.
2. Дробницкий О.Г. Некоторые аспекты проблемы ценностей / Проблема ценности в философии // О.Г. Дробницкий. – М.: Мысль, 1966. – 324 с.
3. Леонтьев Д.А. Ценность как междисциплинарное понятие: опыт многомерной реконструкции // Вопросы философии // Д.А. Леонтьев. – 1996, №4. – С.15–26.
4. Малахов В.А. Культура и человеческая целостность / В.А. Малахов. – Киев.: Наука, 1984. – 64 с.
5. Ницше Ф. Воля к власти / Изб. произведения в 3 т. // Ф.Ницше. – М.: Reff-book, 1994. – 384 с.
6. Столович Л.Н. Об общечеловеческих ценностях / Вопросы философии // Л.Н. Столович. – 2004, №7. – С.86–96.
7. Тугаринов В.П. О ценностях жизни и культуры / В.П. Тугаринов. – Л.: Наука, 1960. – 275 с.
8. Шпенглер О. Закат Европы / О.Шпенглер. – М.: Прогресс, 1993. – Т.1. – 183 с.

Ременец О.В. Ценности культуры в философско-антропологическом контексте (концептуальный анализ)

Сущность ценностей культуры в философско-антропологическом контексте заключается в том, что ценности – это элементы культуры, в основе которых лежат потребности и интересы человека.

Ключевые слова: ценность, культура, философия ценностей.

Remenets, O.V. Values Culture in philosophical and anthropological context (conceptual analysis)

The essence of cultural values in philosophical and anthropological context is that value – the cultural elements which are based on the needs and interests of the individual.

Key words: value, culture, philosophy values.

Ренесанс міфу в соціокультурному середовищі розвитку

Висвітлюється природа, функцій та специфіки міфу в постсучасному соціокультурному середовищі. Розглядаються шляхи використання механізму створення та розповсюдження міфів, а також деміфологізації для впливу на стан, спрямованість і динаміку трансформацій суспільства.

Ключові слова: міф, соціокультурне середовище, постсучасність, розвиток.

Зліт міфу в постмодерної культурі до статусу смислостворюючого та визначного для ціннісних ієрархій після років модерного осміяння та приниження продемонстрував не тільки синтетичну та еклектичну природу культури постмодерну, але й додаткові основи існування міфу. Причому зростає роль наукового аналізу не лише вживання поодиноких символів, а й характеристики смислостворюючих інформаційних потоків. Як соціальне явище міф сформувався в межах сприйняття миру донавістичного, а пізніше – позанавістичного (іноді – контрнавістичного). Причому часто «міфологічними образами» є якісь гібридні утворення, в яких, з одного боку, присутній зміст, що більш менш адекватно відображає зовнішній світ, а з іншої – зміст, що адекватно відображає внутрішню спрямованість свідомості, соціальний код, яким би фантастичним у відношенні до зовнішніх суб'єктів він не здавався. Це з'єднання двох різномірних елементів в одній концептуальній системі складає суть міфологічних образів» [1, с.76;2-8]. Недаремно за відомим французьким прислів'ям, є тільки дві кардинально різних партії: партія кюре та партія вчителя, партія віри та партія знання – відповідно двом світоглядам.

Разом з тим, не тільки досягнення науки, але й створення та розповсюдження міфів може бути цілеспрямовано використано для зміцнення та розвитку суспільства, його позитивної концентрації, «зосередження» (А.М.Горчаков, Ф.І.Тютчев) та забезпечення точок прориву та лідерських груп (С.Е.Кургинян), для забезпечення довготривалого ефекту «позитивних мутацій» (О.В.Бузгалін, О.І.Колганов). Тобто треба забезпечувати прогресивні зміни через механізми (за Фрейдом) свідомого, підсвідомого (передсвідомого) та несвідомого, причому початковий поштовх діям людей дає саме несвідоме, таке, що має латентний характер, але здатне породити потрібні трансформації свідомого. Відтак «двоного роду може бути життя людини: несвідоме та свідоме, – продовжує В.Розанов. – Під першим я розумію життя, яке управляється причинами, під другим – життя, яке управляється метою.. У межах, вже встановлених цими причинами, свідомість виконує службову роль: указує способи тієї або іншої діяльності, її якнайлегші шляхи, можливі та неможливі для виконання того, до чого нудять людини причини» [9, с.21]. Втім міф – це не лише відгомони «донауки» та «паранауки», суспільні і індивідуальні функції міфу, науки та ідеології мають явну специфіку, вони сорезонують, але відрізняються. Більш того, пояснення суті та вектору динаміки низькі впливових соціальних явищ без обертання до міфологічної природи страждає неповнотою.

При цьому постсучасність накладає свої риси на характер і сприйняття міфів. Постмодерн – теж міф: його класичний зміст входить як одна з рис в характеристику будь-якого часу, тим більше – занепаду або переродження. Але продовження рафінованої постсучасності граничить з гумілевською субпасионарністю та може стати не тільки наслідком підвищення різноманітності та потужності паразитарних (а не продуктивних) форм використання часу, але й причиною подальшого розпаду та розкладання. Зрозуміло, одній з прикмет і каталізатором зриву цивілізації в соціальній сфері стає ослаблення суспільних позицій науки (недаремно, наприклад, була створена Комісія РАН з боротьби з лженаукою) та засилля міфологічних підходів сприйняття світу та інтерпретації подій. Як відомо, класичними для розуміння постмодерного середовища та впливу на нього стали міркування Умберто Еко, у книгах якого міститься блискуча відповідь спробам ідеологічних спекуляцій на теми різноманітних геоглобалістських

змов і інших умоглядних конструкцій (отже антинаукових опусів під виглядом наукових досліджень), ідейно-політичного самообмеження, ідеології сектантства та ксенофобії. З ідою іронією ним пародіюється породження езотеричних легенд, розтиражованих ненаукових штампів, міфів і сюжетів про «таємні сенси історії». В результаті, розуміння пружин соціального простору постмодерна багато в чому базується на ідеях як «Маятника Фуко» та «Баудоліно», так і робот В.І.Арнольда, Н.Вінера, Дж.фон Неймана, Н.Прігожина стосовно колективних дій та взаємовпливу в конкуруючих командах.

Часто саме символи, закладені в мову та терміни, формують каркас світосприйняття, створюють його внутрішню структуру. Тому, наприклад, боротьба за начебто міфологеми та фольклорно-мовні традиції минулого обертається зовсім прагматичним вибором майбутнього. Крім того, механізми та соціальні технології «м'якої» влади часто базуються на фундаментальних рівнях людської особистості, що відкриває додаткові можливості та ліквідує певні обмеження в продуктивній роботі з реальністю при організації міжсистемних інформаційних потоків, зокрема в умовах надлишку інформації та інформаційного шуму. Інакше кажучи, і на досить динамічному актуальному «побутовому» рівні світосприйняття відкриваються так звані додаткові ніші впливу на людину. Тут має місце своєрідне «обертання основи»: якщо інструментальні цінності формуються інтересами й потребами людини, то фундаментальні – самі їх формують, що дозволяє оминати критичні бар'єри свідомості. Процеси зародження та формування міфу тісно взаємозв'язані зі становленням еліти. Як відомо, справжня еліта, як найкраща частина соціуму, що живе ради народу та його майбутнього, – завжди орієнтована на мету «не від миру сього», завжди жадає ідеалу та несе його. Отже обов'язковою умовою міцної державності є люди – легенди, події – легенди, на основі яких народ створюють загальні для усіх цінності та міфи. Спільність держави, політичної нації, організації забезпечується загальними цінностями, смислами та міфами [8;22]. А «люди, націлені на справи, які здатні жити в пам'яті нащадків, – ці люди й складають національну аристократію. Саме завдяки своїй аристократії й виживають народи, що зберігаються не територією та не економікою, а пам'яттю про великих предків (система легенд і фантомів) і надією (грезю) виявитися гідними їх» [10, с.15]. Втім, як констатують деякі аналітики, одна з головних проблем української політичної еліти – не вміння визначати ключові цілі в розвитку країни. Коли вступ до міжнародних організацій проголошується як самоціль, незалежно від того, що від цього може отримати (або втратити) державу, коли ідеологія видається за реальні потреби, а справжніми потребами нехтують [11].

Отже, наприклад, міфотворення – характеристика важливого соціального процесу смислостворення, який відбувається навколо міфотворчості як явища. Втім на поверхні соціального життя дія закону обертання основи приводить до того, що вже міфотворчість виглядає змістом процесу міфотворення. Водночас різниця понять міфотворення та міфотворчості фіксує наголос на об'єктивної або суб'єктивної складової психодинаміки. Проте, на думку деяких дослідників, «якщо термін «міфотворення» представляє процес самостійного виникнення міфу, то «міфотворчість» передбачає існування творчого суб'єкта, який створює міф з певною метою. Саме міфотворчість запрограмована на маніпуляцію» [12, с.103;13]. Причому якщо європейський процес міфотворення був практично завершений в XIX ст., то в Україні процес активного міфотворення триває. Відтак, зростають можливості стратегічного керування подіями людини, соціальними відносинами та процесами за допомогою інформаційних впливів через конкуренцію смислів, прийоми гнучкого управління, механізми міфотворення. Тому трактування історії – неминучий елемент стратегії боротьби за майбутнє. Це особливо важливо для гібридної зони як території активної культурно-цивілізаційної дифузії. Розвиток навиків управління чужою поведінкою доповнюється обкаткою технології масової дії за допомогою культурних шаблонів зі значною регіональною диференціацією.

Постмодерне середовище міфу, що впливає не тільки на його місце, але й на сутність, характеризується розвитком різноманітних полілогів та горизонтальних утворень. «Постмодернізм – це органічне поєднання в рамках одного стилю всіх можливих стилів... – словом, всіх цінностей попередньої культури. Це робота з другою дійсністю, реальністю культури» [14, с.5]. «Це принципово нова ситуація, яку неправильно описувати в старих термінах і категоріях, – нічого не буде зрозуміло» [15;16]. Вся «суспільна, економічна, технологічна середина в даний час все більш стає організована як мінлива сукупність рухомих, гнучких мереж. ...Можно і потрібно говорити про знання (але не деконструкції) колишніх лінійно-ієрархічних або атомізованих типів структуризації соціумів». Але це не ризом, лабіринт без входу та виходу [17, с.227].

Постмодерне середовище міфу трансформує звичне співвідношення реального та ідеального, матеріального та духовного. «Тим часом, міф по своєму функціональному пристрою та призначенню завжди посилав до нечуваного «початку», створюючи через це відсилення до часів до всякого часу і до чийого б то не було окремого існування образ цілого – світу як цілого та спільності, яка об'єднана цим міфом, як цілого (у відновленні цілісності, порядку, світового ладу – сенс свята та його ритуалів). А що ми знаходимо в нашому випадку? Ми виявляємо розрив, зіткнення або порожнечу – як в культурному сенсі (з'єднання різнорідного), так і в сенсі соціальному, коли між групами та прошарками, які підтримують і не підтримують міф про вожда, немає соціальної середини та разом з тим немає підхоплення молоддю, новими поколіннями. Допустимо сказати, що у даного міфу немає надійних, авторитетних, перспективних носіїв, в цьому сенсі – як би немає майбутнього. Взагалі кажучи, подібний розрив був в принциповому плані запрограмований самою сталінською репресивною політикою роздроблення соціуму та ідеологією взаємної підозрілості і ненависті, що нацьковувала одні групи населення проти інших (кажучи відомими словами Миколи Глозкова, Сталін як міфічний отець нації «дітей залишив без батьків»). Друга сторона справи – в тому, що не видно ніяких інших об'єднуючих ідей, фігур, загальних символів. Іншими словами, ми маємо тут справу з принциповими дефектами інтеграції соціальної системи та механізмів (інститутів) її відтворення. Це означає, що не працюють, як їм належало б по функціональному призначенню працювати, ні школа, ні університет, ні література та мистецтво, ні елітні групи – джерела, носії, інтерпретатори зразків. Відсутність цієї системної і систематичної роботи увіковічує згадане вище збивання. Фактично ми маємо справу із збоєм і дефектністю радянської системи відтворення суспільства – і тільки: ніякої «таємниці», «загадки» та інш. тут немає. Ситуація абсолютно зрозуміла та емпірично цілком доступна опису. Далі встають робочі, спеціалізовані завдання з відтворення подробиць: потрібно писати історію такого типу школи, писати історію такого типу сім'ї, літератури та ін.» [18, с.163; 19-22]. Віртуальний мір подвоює та поширює картину світу, значно трансформуючи її. Причому, з одного боку, трудова основа життя активно доповнюється ігровими та навчальними процесами, з іншого, – віртуальні відносини структурують світосприйняття, а соціально-інформаційні засоби часто визначають ход подій. Віртуальний капітал (фінансовий капітал особливого роду) як основний засіб життєдіяльності та відтворення корпоративно-мережевого стану суспільства та ринку припускає часткове «втягування» людини як носія унікальних творчих здібностей в процеси оптимізації діяльності корпорації та залучення її в широку мережу горизонтальних організацій. Це дозволяє, перш за все: 1) забезпечити «позитивне», конструктивне відношення до завдань корпорацій, 2) більш повно використовувати творчу енергію людини, аж до «самоексплуатації з інтересу», 3) запобігти протестним діям, направленим проти корпорації, 4) створити у неї внутрішнє відчуття комфорту та задоволеності. Для забезпечення цього давно напрацьована багатобразна практика участі в прибутках і в управлінні, кружків якості, стимулювання кар'єрних орієнтацій та розвитку різних об'єднань по інтересах і так далі. Необхідним доповненням цього перетворення дійсних суспільних зв'язків стає обов'язковий ренесанс соціального, політичного та економічного міфу [23-26]. Спрощення й міфологізація – засоби сприйняття та упорядкування картини складного світу. Соціальний міф – як набір схожих трактувань і інтерпретацій – не руйнується фактами, вони лише провокують створення альтернативного Міфу. Дослідження з психоаналізу додатково демонструють: людина не просто використовує, «оперує» міфічними враженнями, вона «живе» серед них та ними; й соціалізація є процесом засвоєння соціальних стереотипів. Подібність механізмів ідеології й міфології пояснюється змістом першої як системи ідей, що відповідає ціннісним орієнтаціям. Це поширює можливості боротьби не стільки силової, фізичної, скільки за свідомість та підсвідомість людини, дає змогу не перемагати шляхом ліквідації людини, а робити привабливою для неї бажану поведінку. Причому існування будь-якого типу суспільного ідеалу у всіх без виключення соціальних утвореннях зумовлене, в першу чергу, прагненням осмислити суперечливий характер суспільного буття і знайти продуктивні шляхи його поліпшення. І якщо умови існування розвиненого суспільства виводять на пріоритетне для формування суспільного ідеалу місце відношення типу «людина – суспільство», то в первісному соціумі має місце домінування відносин «людина – природа». В той же час, функціонування суспільного ідеалу під час якнайдавнішого суспільства має ряд вельми істотних особливостей, зв'язаних, зокрема, і з тим, що на той час місце людини в світі ще не досягло

ні конкретно загального, ні абстрактно понятійного рівня, знаходилося переважно у вигляді плотських образних уявлень, а суспільний ідеал був безпосередньо вплетеним в міф, виявляючись його важливою складовою частиною. Відповідно, віддзеркалення дійсності в такому типі ідеалу має неральні, фантазмагоричні риси і напрямлено за межі тієї соціальної структури, де здійснювалася безпосередня життєдіяльність людей. Тим не менше, будь-яка міфологія підпорядковує та надає форму силам природи та суспільства; в уяві й за допомогою уяви вона формується та зникає, отже трансформується разом із зміцненням панування людини над силами природи. Відтак, основи інформаційної безпеки змінюють діапазон ефективних чинників і ресурсів та ідеології й дедалі більше використовують потенціал міфічних та фольклорних конструкцій, зокрема який пов'язаний зі здатністю поєднувати корпоративні інтереси із загальними, й, таким чином, служити ефективним засобом реалізації намірів певних верств.

Разом з тим додатковими підставами міфотворчості стають, зокрема: 1) ситуація зникнення звичного соціального середовища (розпад держави, відмова від ідеології, зміна віри), 2) перехід до незрозумілих умов життєдіяльності, незвичних соціальних практик, 3) озвнешнення чинників значущих життєвих змін.

Водночас здійснення ефективного стимулювання бажаних трансформацій в постсучасних умовах потребує всебічного та ретельного врахування специфіки перетворених форм постсучасного типу консьюмеризму та використання відповідних моделей інформаційного впливу. Для забезпечення попиту на вироби та послуги в цих умовах торгівці агресивно нав'язують гонку з задоволення потреб за рахунок реклами все нових споживчих моделей. Суспільство також активно поширює шаблони розуміння та стандарти поведінки. Редукція ієрархії потреб до найпростіших «хліба та видовищ» і орієнтація на звичку до збереження та підвищення рівня комфорту: матеріального та духовного – стає чинником здійснення вибору. Вона ж може перетворитися на вагомий перешкоду на шляху нової модернізації.

Причому нові інформаційні технології приводять до «стискання» світового простору, створюють додаткові передумови форсованого розвитку. Свобода інформаційного обміну стає важливим стимулятором соціальних змін та сприяє активізації участі різних груп в соціальному процесі. Разом з тим «вибух» соціально значущої інформації залишив суперечливі наслідки. Надлишок інформації приводить до її інфляції, загострює проблему її відбору та інтерпретації. У результаті зростає обсяг «сірого шуму», а, наприклад, відшукати інформацію про відкриття деколи дорожче, ніж винайти заново. Всебічний характер впливу інформаційної сфери в постсучасних умовах потребує врахування її особливостей при організації регуляторних комплексів [27-29]. Пастка ілюзій, формування віртуального світу за допомогою Інтернету може обернутися додатковими ресурсами маніпуляції, зокрема – підвищуючи ймовірність різноманітних інформаційних вірусів. З одного боку, найбільш активні споживачі ЗМІ (газета-телебачення-Інтернет) трансформуються як особистості, з іншого, – масові комунікації створюють уявлення відображеності не окремих суспільних процесів та певних настроїв, а загальних думок населення. Кодування соціальної інформації стає суттєвим ресурсом регуляції змін у суспільстві. Водночас використання перетворених форм інформаційного впливу в системі гнучких технологій соціального управління базується на їх сутності та властивостях, а також особливостях соціального життя в інформаційному суспільстві, де «апарат виробництва та вироблені ним товари й послуги «продають» або нав'язують соціальну систему як ціле» [17, с.275]. Відтак, як відомо, «сам механізм, що прив'язує індивіда до суспільства, зазнав змін, й суспільний контроль тепер укорінений у нових потребах, які продукуються суспільством» [17, с.273].

Причому конкретні прояви, сфера реалізації та динаміка міфу регіонально мінливі. Людина живе на відчуженому світі, де є вимірювання буття, що освоюються засобами міфу. Це сфера міняється, зокрема – під впливом умов життя і, відповідно, посилення тих або інших початків відчуження для всього комплексу відносин. Наприклад, «осідлність, з іманентною нею статичністю, практично відмовляється від принципу руху не тільки в міфологічному, але навіть й у філософському світобаченні. У античної свідомості немає нічого, що виходить за межі наявного буття, і вона більшою мірою орієнтована на раціональне відношення до дійсності, на споглядання в ній плотсько-конкретного, відчутного, практично даного. Вчення про трансцендентного бога могло скластися тільки у кочових народів (їудеї-кочівники, скіфи, сармати, араби)» [1, с.175].

Проте механізм міфу допускає його використання і для запуску і закріплення прогресивних тенденцій, міф може згуртувати, зробити конкурентоспособнее, сильніше. І

саме соціальна міфотворчість демонструє якості напряму дієвого управління процесами, відносинами, особами в мультикультурному середовищі сьогодення та майбутнього. І, відповідно, «завдання влади – управляти причинами, а значить, управляти на основі глибинних законів» [30;31-35]. Причому посилення мережевого характеру суспільства надає вплив не тільки на розповсюдження міфу, але й на сам процес міфотворчості: міфи трансформуються, міняючи то форму, то зміст і приймаючи риси творців. Таким чином, формуються технології зузу реальності в потрібному напрямі за рахунок стимулювання бажаних трансформацій. Причому ефективною моделлю співіснування та змін на відчуженому світі залишаються перетворені форми, а реалізація стимулювання бажаних переміщень може здійснюватися шляхом посилення відплатності в більш-менш конкретних формах. Відповідно, засобами міфотворчості і формування ціннісних орієнтацій може відбуватися або культивування суспільством зосередженого, напруженого творення, або світогляд дару (дива, отримання з народження або в процесі життя). Міжсистемні інформаційні впливи можуть ефективно організовуватися за допомогою механізмів м'якої влади, котрі базуються й на звичних символах й традиціях, віруваннях й міфах, зокрема – регіональних. На досить динамічному актуальному рівні світосприйняття відкриваються додаткові ніші впливу. Це поширює можливості боротьби не стільки силової, фізичної, скільки за свідомість та підсвідомість людини, дає змогу не перемогти шляхом ліквідації людини, а робити привабливою бажану поведінку. Відтак і розвиток навиків управління чужою поведінкою доповнюється обкаткою технологій масової дії за допомогою культурних шаблонів, що мають значну регіональну диференціацію.

Список використаних джерел

1. Цораев З.У. Мифический смысл и социальный код / З.У.Цораев. – СПб.: Изд-во СПбГУ, 2007. – 270 с.
2. Фромм Э. Забытый язык. Введение в науку понимания слов, сказок мифов / Э.Фромм // Фромм Э. Душа человека. – М.: Республика, 1992. – 429 с.
3. Флад К. Политический миф. Теоретическое исследование / К.Флад. – М.: Прогресс – Традиция, 2004. – 263 с.
4. Бурлачук В.Ф. Символ и власть. Роль символических структур в построении картины социального мира / В.Ф.Бурлачук. – К.: Институт социологии НАН Украины, 2002. – 266 с.
5. Шедяков В.Е. Искусство власти и власть искусства / В.Е.Шедяков // Журналист. – 1998. – № 12. – С.8.
6. Шедяков В.Е. Символы веры / В.Е.Шедяков // Бизнес Информ. – 1993. – № 19. – С. 20–21.
7. Полиасев О.П. Миф як феномен життя і світогляду / О.П.Полиасев // Політологічний вісник. – 2010. – № 50. – С. 59 – 70.
8. Рязанцева Л.В. Жизнь и философия (опыт и интерпретация «диалектики мифа») / Л.В.Рязанцева // Национальная философия: прошлое, настоящее и перспективы: Тез. докладов П Международ. Сковородиновских чтений. – Харьков, 1993. – С. 25 – 27.
9. Розанов В.В. Цель человеческой жизни / Розанов В.В. // Смысл жизни: Антология. – М.: Прогресс, 1994. – 592 с. Вып. 2. – С. 19 – 64.
10. Мелихов А. Нельзя насильствовать тех, в чьей любви нуждаешься / А.Мелихов // Новое время. – 2005. – № 40. – С. 15.
11. Побоккин М. Ценностный хаос // ВОВРЕМЯ.INFO. – 24.12.2007.
12. Зубрицька Л.І. Політичний міф як засіб маніпуляції // Вісник. КНУ ім. Тараса Шевченка. – Філософія. Політологія. – Вип. 54-55. – 2003. – С.103–104.
13. Мамонтова Е. Символічний комплекс атрибуції державного суверенітету // Політичний менеджмент. – 2011. – № 1 (46). – С. 17-24.
14. Курицин В. На пороге энергетической культуры / В.Курицин // Лит. газета. – 1990. – № 44. – С. 5.
15. Рубинштейн Л. Семечки гламурные / Л.Рубинштейн // Грани. 09.02.2009 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.grani.ru/Politics/Russia/m.147372/html>
16. Шедяков В.С. Діагностика постсучасного міфу / Шедяков В.Е. // Політичний менеджмент. – 2010. – № 2 (41). – С. 17 – 28.
17. Бузгалин А.В. Пределы капитала: методология и онтология / А.В.Бузгалин, А.И.Колганов. – М.: Культурная революция, 2009. – 680 с.
18. Дубин Б.В. Россия нулевых: политическая культура – историческая память – повседневная жизнь / Б.В.Дубин. – М.: РОССПЭН, 2011. – 391 с.

19. Радченко О.В. Архетип українського політикуму / О.В.Радченко // Публичное управление: теория и практика. – 2010. – № 3-4. – С. 190 – 197.
20. Шедяков В.Е. На пути в антиутопию? / В.Е.Шедяков // Слобода. – 1994. – №8. – 19 февр. – С. 2.
21. Шедяков В.Е. Мелкотоварные иллюзии и реальность / В.Е.Шедяков // Акционерное дело. – 1992. – № 4. – С. 56 – 62; № 5-6. – С. 69 – 77.
22. Шедяков В.Е. Мифы межвременья: записки макроэкономиста / В.Е.Шедяков // Газета. – 1994. – Июль. – № 16. – С. 4.
23. Klijn E.H. Public management and policy networks: Foundations of a network approach to governance / E.H.Klijn // Public management. – 2000. – № 2. – P. 135 – 158.
24. Hay C. The tangled webs we weave: the discourse, strategy and practice of networking / C.Hay // Comparing policy networks / [Ed by D.Marsh]. – Buckingham: Open Univ. Press, 1999. – P. 12 – 42.
25. Войтович Р. Мережеве суспільство як нова форма соціальної організації в умовах глобалізації / Р.Войтович // Політичний менеджмент. – 2010. – № 5 (44); № 6 (45).
26. Флигстин Н. Поля, власть и социальные навыки: критический анализ новых институциональных течений / Н.Флигстин // Экономическая социология. – 2001. – № 4. – Т. 2. – С. 28 – 56.
27. Сартори Дж. Порівняльна конституційна інженерія: Дослідження структур, мотивів і результатів / Дж.Сартори. – К.: АртЕк, 2001. – 224 с.
28. У пошуках правильної парадигми: Концептуальні перспективи посткомуністичного переходу у країнах Східної Європи / [За ред. Д.Гузін]. – К.: Ай Би, 2003. – 342 с.
29. Keohane R. Power and Interdependence in the Information Age / R.Keohane // Foreign Affairs. – 1998. – № 77. – P. 75 – 81.
30. Попов Вл. Тайны русской власти (социально-коммуникативный психоанализ) / Вл.Попов // Власть. – 2005. – № 10. – С. 14 – 21.
31. Левенець Ю. Роль національного міфу у відродженні національної свідомості українського народу / Ю.Левенець [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.myth.net.ua/lib/yung4.htm>
32. Вакулова Т.В. Функции мифов в государственном управлении / Т.В.Вакулова // Публичное управление: теория и практика. – 2010. – № 3-4. – С. 10 – 17.
33. Краснящих П.Г. Роль средств массовой информации в публичной рилейшнз / П.Г.Краснящих // Вісник Міжнародного Слов'янського ун-ту. – 2008. – Т. 11. – № 1. – С. 16 – 18.
34. Шайгородський Ю.Ж. Міфотворчість як засіб впливу на політичну свідомість / Ю.Ж. Шайгородський // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – 2008. – Вип. 14. – С. 149 – 156.
35. Шедяков В.С. Використання діапазону можливостей інформаційного простору при створенні умов переходу до нового Модерну / В.Е.Шедяков // Вісник Одеського національного ун-ту. – 2011. – Т. 16. – Вип. 10. Соціологія і політичні науки. – С. 119 – 129.

Шедяков В. Е. Ренессанс мифа в социокультурной среде развития

Освещается природа, функции и специфики мифа в постсовременной социокультурной среде. Рассматриваются пути использования механизма создания и распространения мифов, а также демифологизации для влияния на состояние, направленность и динамику трансформаций общества.

Ключевые слова: миф, социокультурная среда, постсовременность, развитие.

Shedyakov, V. E. Renaissance of myth in the social and cultural environment of development

The article is devoted to the study of nature, functions and specific of myth in a post-modern social and cultural environment. The ways of the use of mechanism of creation and distribution of myths are examined, and also demythologization for influence on the state, orientation and dynamics of transformations of society.

Key words: myth, social and cultural environment, post-modernity, development..

Соціалізація особистості у світоглядній парадигмі освіти

Мета соціалізації – допомогти особистості вижити в суспільному потоці криз і революцій – екологічній, енергетичній, інформаційній, комп'ютерній, оволодіти досвідом старших поколінь, зрозуміти своє покликання, визначити власне місце в суспільстві, самостійно знайти шляхи найефективнішого самовизначення в ньому. Освіта є суспільним процесом (діяльністю, інституцією) розвитку і саморозвитку особистості. Вона пов'язана з оволодінням соціально значущого досвіду, втіленим у знаннях, вміннях, навичках творчої діяльності, чуттєво ціннісних формах духовно–практичного освоєння світу – основою соціалізації особистості.

Ключові слова: особистість, соціалізація, соціальні цінності, індивідуальні цінності, самовизначення, освіта, освітній простір.

Процес соціалізації, в рамках якого протікають взаємини між особою і суспільством, досить давно виявився в центрі уваги дослідників. Ще в середині XIX століття у філософії отримали свій розвиток ряд теорій, що пояснюють, яким чином на основі взаємодії різних чинників розвивається неповторна особа, і як вона «вписується» в загальний соціальний контекст. Поняття соціалізації вводиться в науковий обіг в кінці XIX – початку XX ст. Р.Тардом, Ф.Гіддінгсом і Г.Зіммелем.

Заслуга первинної розробки цього важливого наукового поняття належить Е.Дюркгейму, який використовував його для позначення відмінностей предмету «науки про виховання» від предмету власне педагогічної науки (Durkheim, 1972). Аж до тридцятих років XX століття термін «соціалізація особистості» уживався в двох основних значеннях: по–перше, для позначення переходу майна з приватної власності в суспільне надбання, що дуже близько, синонімічно терміну націоналізації; по–друге, для позначення процесу соціального становлення людини. Перше значення терміну в даний час майже загублене. Зате друге сьогодні широко використовується представниками різних областей наукового знання, що породжує об'єктивні труднощі для дослідження цього процесу, зокрема його визначення, виділення стадій і етапів, засобів, механізмів, форм і так далі.

Спроби систематизувати підходи до проблеми соціалізації особистості робилися А.К. Ульодовим [11], що акцентував увагу на активності суб'єкта, С.С. Батеніним (1976), що розглядав соціалізацію як процес включення індивіда в соціальне середовище за допомогою засвоєння ним соціального досвіду. В цей же час була зроблена одна з перших спроб змистовно цікавого і методологічно перспективного аналізу соціалізації особистості в єдності з її індивідуалізацією.

Явище суспільного життя – історично зумовлений процес розвитку особистості, притаманний певному суспільству, що забезпечує надання індивіду та засвоєння ним цінностей, норм, установок, зразків поведінки в процесі життєдіяльності. Його результатом є активне відтворення особистістю набутого соціального досвіду у своїй діяльності та спілкуванні. Соціалізація може відбуватися в умовах як виховання, тобто цілеспрямованого формування особистості, так і стихійного впливу на особистість.

У межах соціалізаційного процесу здійснюється соціальне виховання, що трактується як створення умов та заходів, спрямованих на оволодіння і засвоєння підрастаючим поколінням загальнолюдських і спеціальних знань, соціального досвіду з метою формування в нього соціально–позитивних ціннісних орієнтацій [1].

Мета соціалізації – допомогти особистості вижити в суспільному потоці криз і революцій – екологічній, енергетичній, інформаційній, комп'ютерній тощо, оволодіти

досвідом старших поколінь, зрозуміти своє покликання, визначити власне місце в суспільстві, самостійно знайти шляхи найефективнішого самовизначення в ньому.

Освіта є суспільним процесом (діяльністю, інституцією) розвитку і саморозвитку особистості. Вона пов'язана з оволодінням соціально значущого досвіду, втіленим у знаннях, вміннях, навичках творчої діяльності, чуттєво ціннісних формах духовно–практичного освоєння світу. Це насамперед процес суб'єкт–суб'єктної взаємодії учителя (педагога) і учня (студента), спрямований на передачу (засвоєння) знань, формування вмінь і навичок, виховання культури мислення і почуття, здатності до самонавчання і самостійної життєтворчої діяльності. В якому б вимірі не розглядався цей процес, його центральними фігурами завжди залишаються педагог і учень. Перший постає переважно у якості носія суспільно–вивірених знань, досвіду і культури, другий – у якості його реципієнта» [5, с.55].

Соціалізація – процес інтеграції індивіда в суспільство, у різноманітні типи соціальних спільнот шляхом засвоєння ним елементів культури, соціальних норм і цінностей, на основі яких формуються соціально значущі риси особистості.

Соціалізація має дві цілі: сприяти взаємодії людей через виконання ними різних суспільних ролей, та забезпечувати збереження суспільства передачею новим членам відповідних переконань та зразків поведінки.

У змісті процесу соціалізації можна виділити два структурні елементи: соціальну адаптацію та інтеріоризацію. Адаптація – пристосування індивіда до умов існування різних соціальних структур і спільнот, внаслідок чого він засвоює існуючі в них норми, цінності та ідеали. Адаптація означає пристосування індивіда до ролевих функцій, до соціальних норм, цінностей, до умов функціонування різних сфер суспільства. В процесі адаптації індивід погоджує самооцінки і свої претензії зі своїми можливостями і реальностями соціального середовища. Проте, людям старшого віку важче, ніж молоді, вписатися в нові соціальні механізми. Тому наступним етапом соціалізації особи стає інтеріоризація – процес формування внутрішньої структури людської психіки з допомогою освоєння соціальних норм, цінностей та інших компонентів соціального середовища внаслідок соціальної діяльності, процес переведення елементів зовнішнього середовища у внутрішнє «Я». Результатом інтеріоризації є індивідуальність особистості, неповторність її духовного світу, специфіка соціальної активності. Факторами соціалізації є: сукупність ролей і соціальних статусів, що пропонуються людині суспільством; соціальні спільноти, в межах яких індивід може реалізувати певні соціальні ролі і набути конкретний статус; система суспільних цінностей і норм, які домінують у суспільстві; соціальні інститути, які забезпечують виробництво і відтворення культурних взірців, норм і цінностей; загальна ситуація в державі.

Соціалізація не є одностороннім процесом. Ми вчимося у своїх батьків, однолітків. Під впливом цих людей у нас формуються інтелектуальні, соціальні та фізичні навички, які необхідні для виконання наших соціальних ролей. Якоюсь мірою вони теж вчаться від нас. Люди і установи, які відповідають за навчання культурним нормам і засвоєння соціальних ролей мають назву агентів соціалізації. їх можна поділити на агентів первинної та вторинної соціалізації.

Процес соціалізації суто індивідуальний, тому соціалізація індивіда з необхідністю передбачає його індивідуалізацію, формування особистісних якостей. Соціалізація є безперервним процесом. Вона охоплює всі етапи життєвого шляху людини, протягом якого вона засвоює та використовує цінності культури. Кількісне накопичення засвоєних цінностей у певний період переходить у нову якість, що виявляється у зміні структури та спрямованості особи.

Індивідуальне в особистості, як правило, є унікальним і неповторним; суспільне – тим, що «делегується в освіту» як вимога конкретно–історичного типу культури. Якщо педагогіка головним чином вивчає механізм означеного делегування, то філософія насамперед опікується ідеалом – визначення якості і змісту своєрідного «духу епохи», на якому базується даний тип культури, виробництва, спілкування і який «делегується» в освіту як суспільно визначена вимога, норма, стандарт, ідеал» [Там же, с.68].

Відтак, соціалізація як наукова категорія розглядає коло питань, які відтворюють соціальні та особистісні відносини у суспільстві. Крім того, загострення відносин, що концентрується навколо проблем соціальної адекватності молодого покоління та

його життєвої компетенції, зумовлює їх широке вивчення науками про людину, а саме: філософією, соціологією, психологією, етнографією, педагогікою та ін.

Усвідомлюючи та оцінюючи соціалізацію як наукову категорію та як явище суспільного життя, – українська дослідниця Н.М. Лавриченко аналізує філософські та інші концепції як мета–теоретичне підґрунтя для її педагогічного осмислення. Вона докладно розглянула проблеми філософського трактування соціалізації, якому присвячена ціла низка питань багатьох наукових шкіл і напрямів, наприклад, таких, як персоналізму, неомізму, екзистенціалізму та його християнської похідної, прагматизму та неопрагматизму, гуманізму і неогуманізму [7].

З позицій західної філософії соціалізація усвідомлюється як поняття про взаємовідносини людини і суспільства, в результаті яких, з одного боку, відбувається розвиток особистої інтелектуальної і соціальної свободи, а з іншого – вдосконалюється мистецтво соціального діалогу, взаємодії, кооперації. При чому соціалізаційний процес як передумова соціальної свободи і творчості генерацій спричиняє стрімкий розвиток суспільства.

Французький мислитель П'єр Тейяр де Шарден розглядає соціалізацію разом із персоналізацією. Він визначає персоналізацію як етап виникнення і вдосконалення особистості, яка вважає себе частиною організованого цілого, а соціалізацію – як сферу, в якій окремі свідомості і самостійності об'єднуються, підкреслюючи глибину та непередбачуваність свого «Его». На думку дослідника, людство віднайде шляхи своєї гуманізації завдяки новим формам контакту і співробітництва [9].

Нині пошук шляхів осмислення соціалізації спрямований на виявлення взаємовідносин категорій «суб'єкт – об'єкт» (суспільство – це суб'єкт впливу, а людина – його об'єкт) та «суб'єкт – суб'єкт» (суспільство і людина – суб'єкти впливу). Основоположниками першого підходу є французький вчений Еміль Дюркгейм та американський – Талкот Парсонс, другого – американські вчені Чарльз Кулі і Джордж Герберт Мід. Згідно з першим підходом, соціалізація трактується як процес адаптації людини до суспільства, яке її формує відповідно до культурних надбань, другим – як розвиток і самозміна людини в процесі засвоєння і відтворення культури.

У дослідженнях останніх років простежується ідея провідної ролі гармонійно організованого освітнього процесу як чинника життєдіяльності та розвитку особистості. Йдеться про освітній простір, що сприяє самостійному ствердженню молоді людини, впливаючи на її значимі цінності. Цінності виступають як змістовна основа людського життя, і для особистості позначають все те, що стосується її як суб'єкта, її свідомість і самосвідомість, цілепокладання і вибірковість, свободу.

Освіта забезпечує спадкоємність та відтворення соціального досвіду. Саме у сфері освіти людина засвоює необхідні для соціальної практики знання, цінності, формує навички соціальних відносин. Сьогодні освіта є могутнім джерелом соціально–економічного, науково–технічного, культурного розвитку суспільства. Вона є також сферою духовного росту людини.

Освіта – це цілісна самостійна система, що має інституціалізований характер. Це не просто діяльність з навчання і виховання, а особлива організована, структурована, рольова діяльність, що опирається на спеціальні установи, регульована спеціальними нормами. Освіта інтегрує різні види навчальної діяльності, її зміст, суб'єктів в єдину соціальну систему, орієнтуючи їх на соціальне замовлення, на соціокультурні потреби суспільства.

Як суспільний феномен, освіта виконує певні функції: продуктивна (створення нових ідей, технологій, форм поведінки); репродуктивна (полягає в безпосередній участі освіти в процесі відтворення існуючих суспільних відносин, соціальної структури); стратифікаційна (засіб суспільного переміщення і просування вгору); функція відбору (як і всі соціальні інститути певним чином відбирає і розташовує претендентів на певних суспільних позиціях); функція передачі накопичених людством знань, спадковості соціального досвіду.

Учасники освітнього процесу постійно стикаються з нормами, оцінками, ідеалами, безпосередньо пов'язаними з ціннісними орієнтаціями особистості. Ціннісні орієнтації виражають внутрішній світ особистості, виконують організуючу, направляючу, регулюючу поведінку індивіда роль. Слід врахувати, що шлях освоєння цінностей

проходить, перш за все, через переживання, тобто тісно пов'язаний з емоційною сферою. Причому психологи стверджують, що безглуздо намагатися вплинути на цінності і смисли людини безпосередньо, за допомогою звичних, вербальних методів: для їх «перебудови» треба вийти за межі цих утворень і змінити умови їх діяльності. Ціннісний світ студентської молоді в даний час має нестійкий характер, при цьому можна виділити певну динаміку в зміні структури цінностей. Наприклад, підвищилася значимість таких цінностей, як бажання мати цікаву роботу, прагнення до самореалізації і особистої свободи, до престижу та кар'єрного росту. У такому разі особливої актуальності набуває завдання проектування простору для самореалізації смисложиттєвих установок, усвідомлення значущості духовних цінностей, забезпечення відповідних умов для саморозвитку [3].

Особливе значення організації освітнього середовища надавалося і раніше: постановка єдиних цілей, спрямованість на формування моральних ідеалів і цінностей, норм поведінки. Але в даний час вже немає місця монокультурі, настав час багатоаспектності, мобільності, толерантності, взаємодії культур. Враховуючи, що весь світ організований як щось цілісне, синергетично взаємообумовлене, де присутня багатоваріантність траєкторій руху, розвитку, переходу з одного стану в інший, необхідно по–новому підходити до питань взаємовідносин у всьому соціумі, і зокрема в сфері освіти. Освітнє середовище – мінливе та динамічне, що втілює науку і практику в конкретних умовах. Якщо існує єдина, універсальна, неваріативна модель, то і способів вибудовування власної індивідуальності в ній дуже мало.

Освітнє середовище, що оточує молоді людину більшу частину її життя є важливим фактором, що сприяє активній соціалізації особистості. Зокрема, А.Маслоу стверджував, що обставини оточення можуть або сприяти, або перешкоджати прагненню до мета–життя. Добра людина і добре суспільство, з його точки зору, одне і теж. Наша сучасна культура та соціальні інститути засновані на гедонічно збоченій концепції природи людини. А саме, він вважав, що суть головних положень, які лежать в основі виховання дітей, офіційної освіти, відносин «роботодавець–працівник» і навіть провідних релігійних конфесій, полягає в тому, що людина є не більш ніж нарисованою твариною. Контролювати поведінку такого створіння можна тільки за допомогою суворої дисципліни і постійної загрози покарання. Разом з тим, Маслоу відчував, що ймовірність самоактуалізації зростає, коли оточення сприяє задоволенню потреб людини: «У таких умовах самі глибинні пласти природи людини можуть виявитися з більшою легкістю» [12]. Він передбачав суспільство, яке дозволило б нам підняти нас і наше ставлення один до одного на істинно гуманістичний рівень, заснований на досягненнях психології. «Якщо ми помремо в іншій війні або якщо ми будемо залишатися напруженими, невротичними і тривожними в наростаючій холодній війні, то це завдяки тому, що ми не розуміємо себе і один одного. Покращіть природу людини, і ви покращите все ...». А.Маслоу аргументовано довів, що людина в своєму житті мотивована переважно пошуком і досягненням особистих цілей. Власне, позиціонування по відношенню до «вершинних переживань» і робить життя значущим і осмисленим. Коли йдеться про природу індивідуальної та суспільної мотивованості, то можна стверджувати, що людина, за великим рахунком, мотивована майбутнім. Що стосується структуризованої ієрархії цілепокладання й смислотворення, то в загальному вигляді вона має таку послідовність: від телеології до смислотворення, або ж від структуризованої мети до виявлення міри смислу окремих феноменів буття [13].

Згідно підходу гуманістичної психології, людина, що навчається – це не об'єкт впливу дорослого, не «сировина» для формування чого (кого) б то не було; вона – суб'єкт, автор, що активно працює над розвитком самого себе, своєї особистості і несе відповідальність за це самостановлення. Таким чином, головне завдання – не формування людини за заданими зразками, а допомога в самореалізації, у розкритті і розвитку особистісного потенціалу, в прийнятті та освоєнні власної волі і відповідальності за життєві вибори, сприяння розкриттю та розвитку сутності людини, її позитивного потенціалу. Для будь–якого учня прийняття себе починається з безумовного позитивного прийняття його тм, хто залучає його до освітнього процесу. Формування досвіду «прийняття» і «рівноправності» є не менш важливим завданням [6].

На думку Л.Кольберга, надмірна соціалізація неодмінно призведе до втрати особистістю своєї унікальності. Він запропонував розглядати моральне виховання як стимулюючу систему постійного зростання людини (етапи морального зростання), протиставляючи її ролі в теорії, що робить наголос на підпорядкуванні особистості нормам, які в процесі інтеріоризації стають елементом свідомості [14, с.53].

Невизначеність соціуму виявляється у відсутності чітких уявлень про цілі і завдання, які реалізуються українською освітою. Фінансування за залишковим принципом, комерціалізація освіти, зниження життєвого рівня педагогів і, відповідно, якості педагогічних кадрів та якості освіти в цілому, фактична відмова від виховної роботи як функції освіти, хвиля необдуманих модернізацій системи освіти (включаючи приєднання до Болонської декларації) негативно впливають на реалізацію основних функцій освіти і можуть скласти загрозу національній безпеці. У сформованих умовах вища школа в силу своєї відносної фінансової незалежності, інтелектуального та творчого середовища є найбільш значущою ланкою системи освіти, потенційно здатним забезпечити цілеспрямовану «випереджальну» соціалізацію, тобто стимулювати формування якостей, необхідних індивіду для інтеграції в суспільство і реалізації себе в нестабільному соціумі.

Усвідомлення соціалізації як явища суспільного життя зумовило виокремлення суджень і висновків, на тлі яких відбувається дія суспільних норм, цінностей і значень у межах феномену культури, або в межах культурологічного підходу. Соціалізація особистості, з культурологічного погляду, здійснюється шляхом її привчання до соціальних ролей і нормативної поведінки, засвоєння нею позитивних мотивацій і прийнятих у суспільстві значень. Крім того, культурологічний контекст соціалізації розглядається в площині соціального статусу, знаковими носіями якого можуть бути різні чинники: родинні стосунки, освіта, етнічне або соціальне походження, багатство, особисті досягнення у мистецтві, життєвому досвіді, науці тощо.

З позиції соціальної психології процес становлення і розпиту особистості є сутністю соціалізації і розглядається в контексті взаємовідносин категорій суб'єкта і об'єкта. Тобто, з одного боку, індивід засвоює соціальний досвід суспільства, а з іншого – стає активним агентом розвитку цього самого суспільства. Соціалізація розгортається у трьох взаємопов'язаних сферах – діяльності, спілкуванні, самосвідомості, характерною особливістю яких є відтворення соціальних зв'язків особистості із зовнішнім світом. У сфері діяльності особистості відбувається зміна фаз поетапного поступального розгортання системи соціальної життєдіяльності на фоні провідного виду. У сфері спілкування – розширення та примноження кількості і змісту контактів з іншими людьми. У сфері самосвідомості відбувається сприйняття і розуміння особистістю самої себе як певної цілісності, визначення власної ідентичності. Структурними елементами цієї сфери можуть бути, наприклад, пізнавальний (знання себе), емоційний (оцінка себе), поведінковий (ставлення до себе).

Сучасні українські філософи вирішують проблему соціалізації шляхом вивчення діалогів у вигляді відношень: «я – я» внутрішній діалог як умова формування самосвідомості та самооцінки; «я – ти» – сфера формування морального почуття, почуття любові, ненависті, дружби; «я – ми» – сфера виховання національної свідомості, класового почуття, почуття гуртової солідарності; «я – людство» – умова усвідомлення своєї приналежності до людського роду, джерело філософсько-історичних, футурологічних рефлексій; «я – друга природа» – сфера оцінювання світу речей, створених людиною, можливість стати «мірилом всіх речей»; «я – природа» – сфера прояву найрізноманітніших інтересів – від прагматичного до естетичного, формування екологічної свідомості, різних філософських концепцій; «я – універсам» – сфера формування світогляду, релігійних і філософських вчень, міркувань щодо сенсу життя і смерті [7].

Соціалізація в освітньому просторі вищої школи може характеризуватися через соціалізованість, яка у відповідності з основними напрямками соціалізації у вищій школі має три рівні: освітній, фаховий та громадський. Соціалізованість студентів як результат процесу соціалізації включає в себе певний набір соціальних якостей і властивостей, відповідно до потреб самореалізації індивідів в суспільстві, що змінюється і до потреб ефективного перетворення даного суспільства.

Критеріями освітньої соціалізації є сформована потреба в безперервній освіті, уміння і навички самостійної роботи з різноманітними інформаційними полями сучасного суспільства, а також рівень інтелектуальності (мовної та методологічної компетентності, інтелектуальної ініціативності). Критерії професійної соціалізації – схильність діяти певним чином в процесі професійної діяльності, а також наявність певних особистісних якостей, необхідних для виконання своїх професійних ролей. Громадська соціалізація має два підрівні: базовий і актуальний. Базовий підрівень формується системою вищих ціннісних орієнтацій індивіда. Актуальний – системою адаптивних соціальних якостей і властивостей, необхідних для функціонування індивіда як суб'єкта конкретного соціуму. Ступінь соціалізованості визначається як співвідношення між усвідомленням значимості якостей, виділених як критерії соціалізації, та сформованими навичками їх реалізації.

Висновок. Аналізуючи явище соціалізації та пов'язаних з цим тенденцій розвитку наук та освіти, зауважимо, що незначні удосконалення змісту за останнє сторіччя супроводжувалися радикальними змінами у цілях і засобах навчання, зокрема, у переході від примусової соціалізації у рамках адаптаційної виховної парадигми до значно ліберальнішої соціалізації, коли вихованець є повноправним суб'єктом всього навчально-виховного процесу на більшості його стадій.

Система освіти має не лише надавати «загальну грамотність» стандартизованого рівня, а гарантувати отримання професії кожним представником нових генерацій, незалежно від його соціального походження і здібностей (принцип рівного доступу до якісної освіти і професійної підготовки). Освіта й справді переходить на засади гуманізму, оскільки забороняється негативна селекція і виштовхування «важкого контингенту» з системи навчання і виховання.

Разом з тим, система освіти повинна готувати студентів до життя у правовій демократичній державі, громадяни якої мають оволодіти суспільно-важливими навичками правового самозахисту, критичної оцінки партій та їх лідерів. Вони повинні вміти обирати серед багатьох претендентів найбільш порядного і чесного, а не того, хто обіцяє і ніколи не виконує сказаного тощо. У ХХІ столітті система освіти повинна цілком усвідомлено і послідовно форсувати критичне мислення.

Отже, з метою вдосконалення соціалізаційного характеру освіти варто: включити визначення рівня соціалізації студентів в моніторинг якості освіти у вищих навчальних закладах; модернізувати організацію навчально-виховного процесу з метою створення необхідних умов для активізації самостійності, ініціативності, творчості, відповідальності студентів у процесі здійснення освітньої діяльності; активізувати роль викладачів як агентів соціалізації у ВНЗ за допомогою посилення формальних і неформальних контактів викладачів зі студентами в рамках різних форм освітньої діяльності та поза нею; оптимізувати виховну роботу у вищих навчальних закладах, особливо за напрямками правового і морального виховання, а також з метою популяризації серед студентів уявлень про найвищі людські цінності; посилити увагу до створення культурного середовища освітніх закладів як фактора стихійної і відносно соціально контрольованої соціалізації.

Список використаних джерел

1. Актуальні проблеми соціально-педагогічної роботи (модульний курс дистанційного навчання) / А.Й. Капська, О.В. Безпалько, Р.Х. Вайнола; За заг. ред. А.Й. Капської. – К., 2002. – 164 с.
2. Ананьев Б.Г. Избранные психологические труды: В 2 т. – М., 1980. – Т.1.
3. Беспалько В.П. Реформируется ли образование? // Мир образования. – 1995. – С.11–15.
4. Волков И.П. Цель одна – дорог много: Проектирование процессов обучения. – М., 1990.
5. Губерський Л., Андрущенко В. Філософія як теорія та методологія розвитку освіти. – К.: «МП Леся», 2008. – 516 с.
6. Зинченко В.П. Размышления о душе и ее воспитании // Вопросы философии. – 2001. – №2. – С.119–136.
7. Лавриченко Н.М. Педагогіка соціалізації: європейські абрисы. – К.: ВІРА ІНСАЙТ, 2000. – 444 с.

8. Орлов А.А. Мониторинг инновационных процессов в образовании // Педагогика. – 1996. – №3. – С.9–14.
9. Тейяр де Шарден П. Феномен человека. – М.: Наука, 1965–240 с.
10. Хьелл Л., Зиглер Д. Теории личности (Основные положения, исследования и применение). – СПб., 1997.
11. Уледов А.К. Духовное обновление общества. – М.: Мысль, 1990. – 333 с.
12. Maslow A.H. Motivation and personality. – New York, 1987. – P.122.
13. Maslow A.N. A philosophy of psychology. In J.Fairchild (Ed.). – New York, 1956. – P.227.
14. Kohlberg L. / Stages of Moral Development as a Basis for Moral Education // Moral Education: interdisciplinary Approaches. – Toronto: University of Toronto Press, 1971. – P.23–92.

Михайлишин Г.И. Социализация личности в мировоззренческой парадигме образования

Цель социализации – помочь личности выжить в общественном потоке кризисов и революций – экологической, энергетической, информационной, компьютерной, завладеть опытом старших поколений, понять свое призвание, определить собственное место в обществе, самостоятельно найти пути самого эффективного самоопределения в нем. Образование является общественным процессом (деятельностью, институцией) развития и саморазвития личности. Она связана с овладением социально значимого опыта, воплощенного в знаниях, умениях, навыках творческой деятельности, чувственно ценностных формах духовно–практического освоения мира – основой социализации личности.

Ключевые слова: личность, социализация, социальные ценности, индивидуальные ценности, самоопределения, образование, образовательное пространство.

Mykhaylyshyn, G.I. The socialization in worldview paradigm of education

The purpose of socialization is to help the personality to survive in the public stream of crises and revolutions such as environmental, energy, media, and computer, to possess experience of older generations to understand his calling, to find their own place in society, to find ways to make the most of their own in it. Education is a social process (activities, institution) of development and self-identity. It is associated with the mastery of socially meaningful experience embodied in knowledge, skills of creative activity, sensory valuable forms of spiritual and practical understanding of the world – the basis of socialization.

Key words: personality, socialization, social values, personal values, self-education, educational space.

Аксіологічна модель особи сучасного вчителя

Розглядаються аксіологічні підходи в підготовці студентів як створення системи відбору, трансляції і формування у майбутніх фахівців провідних цінностей гуманістичної спрямованості, роль вчителя у цій системі. Професійно-етична модель сучасного вчителя, будучи зразком відношення педагога до своєї професії, виконує функції педагогічного ідеалу (ціннісно-орієнтуючу, формуючу, регулятивну, стимулюючу). Саме цим і визначається її роль у формуванні сучасного вчителя.

Ключові слова: аксіологічна модель, сучасний вчитель, студент, педагогічний ідеал.

Аксіологічні підходи спрямовують філософське та соціогуманітарне пізнання до аналізу феноменів особистості та індивідуальності, «людського в людині», смислам і виправданню людського буття, людським ідеалам та імперативам. Реалізація аксіологічного підходу в підготовці студентів спрямована на відбір, трансляцію і формування у майбутніх фахівців провідних цінностей гуманістичної спрямованості. Узагальнюючи філософські підходи до розуміння поняття «цінність», визначимо сутність різновекторного спрямування його тлумачень, зміст якого [1]:

- полягає у здатності задовольняти потреби та інтереси особистості;
- відображається в особливій значущості речей, явищ, процесів, ідей для життєдіяльності суб'єкта, його потреб та інтересів;
- є формою вияву різноманітних відносин людини;
- є особливою індивідуальною реальністю, що має певну позитивну значущість для суб'єкта, котрий її переживає.

Цінності, які сповідує людина, формують ціннісні орієнтації особистості, що є складовими вищих рівнів її спрямованості; диспозиціями, що регулюють загальну зорієнтованість діяльності людини на значущі соціальні об'єкти й явища, цінності різних соціальних спільнот. Ціннісні орієнтації стосуються основних сфер самореалізації людини, якими є праця, суспільна активність, освіта, спілкування тощо; соціально-моральних характеристик особистості (почуття, обов'язки, сумління тощо); взаємин із різними людьми.

Зміни в ціннісній структурі свідомості передбачають зміну світогляду. Отже, система ціннісних орієнтацій є рівнем саморегуляції і реалізується у поведінці особистості, що доцільно враховувати в процесі реалізації аксіологічного підходу під час фахової підготовки студентів у виші.

Сучасні дослідники окреслюють стратегії практичного формування ціннісних орієнтацій майбутніх фахівців, залучаючи освітню систему вищої школи до розвитку ціннісно-смислової сфери особистості на педагогічних засадах, а також досліджуючи аксіологічну психологію особистості. Ціннісні

орієнтації особи визначаються як складний соціально-психологічний феномен, який характеризує спрямування та зміст активності особистості, визначає загальний підхід людини до світу, до себе, надає сенсу особистісним позиціям, поведінці, вчинкам. Сукупність зазначених орієнтацій характеризує репрезентованість соціально цінних уявлень у свідомості людини і пов'язана з ідеалами та життєвими цілями особистості, що конкретизується у світлі нашого дослідження з професійними ідеалами і ціннісно-акмеологічними віхами професійного становлення майбутніх фахівців у вищій школі.

Ціннісні орієнтації на індивідуальному рівні є соціально-психологічним феноменом особистості, що знаходить відображення в наданні переваги або відкиданні певних смислів і моделей поведінки людини, виявляється в її спрямованості, установках, переконаннях, містять у собі ідеали, уявлення про сенс життя та діяльності людини. Отже, ціннісна орієнтація майбутніх фахівців у вищій школі є ядром мотиваційно-ціннісної сфери особистості, що характеризується єдністю процесів саморегуляції й усвідомле-

ного саморозвитку студента в процесі набуття ним смислів-цілей, смислів-інтересів, смислів-мотивів, смислів-відношень, що уможливорюється в процесі реалізації аксіологічного підходу у виші.

Культивування загальнолюдських цінностей і моральних чеснот завжди були в історії людства. Тому аксіологічний підхід у підготовці майбутніх фахівців передбачає розуміння та визнання студентами цих чеснот особистісно значущими. Їх урахування у професійній підготовці є підґрунтям у формуванні професійно-етичних цінностей і переконань студента, які в сукупності складають професійну філософію, що є центральною частиною професійної субкультури, яка формує культуру тих, хто опановує, та тих, хто прийшов у професію, і в межах якої здійснюється соціалізація. Таким чином філософія стає частиною професіоналізму.

Сьогодні освіта безперечно вважається загальнолюдською цінністю та невід'ємною ознакою кожної культурної людини. Сучасна школа має зробити вагомий внесок у становлення сутнісних сил людини, її соціально-ціннісних світоглядних характеристик і моральних якостей, які неодмінно стануть їй у нагоді в майбутньому, спрямовуючи на здійснення добрих справ на благо спільноти, забезпечення екологічної та моральної гармонії у світі. Тому впровадження аксіологічного підходу в освітній процес вишів має філософсько-антропологічне і соціально-політичне значення. Аксіологічно зорієнтована вища освіта спрямована не на підготовку знеособлених молодих кваліфікованих кадрів, а на досягнення результативності в загальному та професійному розвитку особистості студента через розкриття його персонального професійно-особистісного потенціалу. Визначена спрямованість освіти змінює звичні уявлення про її мету як формування систематизованих знань, умінь і навичок [2].

Отже, питання цінностей належить до вічно актуальних проблем, а тому завжди перебуває у площині наукового дискурсу. В аксіології категорія цінності є центральною. Закони діалектики відображають еволюцію цінностей суспільства та сприяють кращому розумінню пріоритету загальнолюдських цінностей. У наукових педагогічних дослідженнях акцентується увага на обґрунтуванні двох систем цінностей: тих, на які має орієнтуватися освіта сьогодні і в перспективі, а також тих, що мають створюватися, формуватися в самому освітньому процесі. Таким чином, у вищій обидві системи цінностей реалізуються саме в процесі професіогенезу майбутнього фахівця шляхом реалізації аксіологічного підходу в професійній підготовці студентів.

Аксіологічний підхід у професійній підготовці майбутніх фахівців у вищій школі тісно пов'язано з акмеологічним підходом, оскільки професійне зростання особистості не може відбуватися поза ціннісною сферою самопізнання, самоактуалізації, поза аксіологічним виміром буття.

У світі професій, загальна кількість яких налічує декілька десятків тисяч, професія учителя залишається незмінною, хоча її зміст, умови праці, кількісний і якісний характер міняються. Педагог є одночасно як громадським суб'єктом – носієм громадських знань і цінностей, так і індивідуальним суб'єктом педагогічної діяльності. В силу цього в суб'єктивній характеристиці педагога завжди з'єднуються аксіологічна і когнітивна площини. При цьому остання включає також два плани: загальнокультурні і предметно-професійні знання.

Теоретичний розвиток моделі особи майбутнього фахівця йде в напрямі усе більш глибокого вивчення професійної компетентності педагога, таких її сторін як професійні і педагогічні знання; професійно-педагогічні уміння; професійні психологічні позиції; особові особливості, що забезпечують оволодіння учителем професійними знаннями і уміннями. Усе це знайшло свій вираз в роботах Н.Кузьміної, Г.Маркової, Л.Мітіної та ін. Етичний аспект професійної моделі сучасного педагога в цих роботах має назвичай другорядний характер. Моральні характеристики педагога згадуються в контексті його професійних і психологічних властивостей і не відзначається специфіка етичної сторони моделі особи педагога. Проте, те, яким бачиться дослідникам сучасний педагог, має важливе значення для вироблення оптимальної професійно-етичної моделі вчителя.

У розумінні професійної компетентності існує декілька підходів. Якщо в концепції Н.Кузьміної компетентність є чинником, поєднаним з іншими чинниками педагогічної діяльності, в концепції Г.Маркової професійна компетентність є родовим поняттям. Професійна компетентність включає усі суб'єктивні властивості, що проявляються в діяльності учителя і забезпечують її ефективність. Ця точка зору має поширення і є провідною. Згідно з нею, професійно компетентною є така праця учителя, яка на висо-

кому рівні засвідчує педагогічну діяльність, педагогічне спілкування, в ній реалізується особа учителя, досягаються добрі результати в навчанні і вихованості школярів.

Педагогічна діяльність є такою, що одночасно перетворює і управляє. А для того, щоб управляти розвитком особистості, треба бути компетентним. На думку російських дослідників В.Сластьоніна, І.Ісаєва, А.Міщенко і Є.Шиянова поняття компетентності педагога відображає єдність його теоретичної і практичної готовності до здійснення педагогічної діяльності і характеризують його професіоналізм. Професійна компетентність – це професійні знання педагога, його педагогічні уміння, особисті психічні особливості.

Професійні знання – це відомості з педагогіки і психології про сутність праці майбутнього педагога, про особливості педагогічної діяльності і спілкування. У загальному вигляді психолого-педагогічні знання визначені навчальними програмами. Психолого-педагогічна підготовка містить в собі знання методологічних основ і категорій педагогіки; закономірностей соціалізації і розвитку особистості. Вона – основа гуманістично-орієнтованого мислення педагога.

Психолого-педагогічні і спеціальні (предметні) знання є необхідною, але зовсім недостатньою умовою професійної компетентності. З нашого погляду, професійні знання педагога – це вміння спілкуватися з учнем, це знання методологічних основ і категорій педагогіки; закономірностей соціалізації і розвитку особистості. Вони підкреслюють провідну роль теоретичних знань у формуванні практичної готовності майбутніх фахівців, єдність теоретичної і практичної підготовки, багаторівневий характер педагогічних умінь (від репродуктивного до творчого) і можливість їх вдосконалення шляхом автоматизації окремих дій.

У структурі професійної компетентності можна виділити теоретичну і практичну готовність, для яких властиві свої форми умінь. Так, теоретична готовність педагога припускає у нього наявність аналітичних, прогностичних, проектних, а також рефлексійних умінь.

Аналітичні уміння. Саме через них проявляється громадське уміння педагога мислити педагогічно. Таке уміння складається з низки умінь: поділяти педагогічні явища на складові елементи (умови, причини, мотиви, стимули, засоби, форми прояву та ін.); осмислювати кожну частину у зв'язку з цілим і у взаємодії з іншими чинниками; знаходити в теорії навчання і виховання ідеї, висновки, закономірності адекватні логіці даного явища; правильно діагностувати педагогічне явище; знаходити основне педагогічне завдання (проблему) і способи її оптимального рішення.

Прогностичні уміння. Педагогічна діяльність припускає орієнтацію педагога на кінцевий результат, передбачення мети, педагогічне прогнозування. Залежно від об'єкту прогнозування прогностичні уміння можна об'єднати в три групи: прогнозування розвитку колективу – динаміки його структури, розвитку системи взаємовідносин зміни положення активу і окремих взаємовідносин, що вчаться в системі, і тому подібне; прогнозування розвитку особистості – її особово-ділових якостей, почуттів, волі і поведінки, можливих відхилень в розвитку особистості, труднощів у встановленні взаємовідносин і тому подібне; прогнозування педагогічного процесу – освітніх, виховних і розвиваючих можливостей навчального матеріалу, утруднень учнів у вченні та інших видах діяльності, результатів застосування тих або інших методів, прийомів і засобів навчання і виховання тощо. Педагогічне прогнозування вимагає від педагога володіння такими педагогічними методами, як моделювання, висунення гіпотез, уявний експеримент, екстраполявання тощо.

Проектні уміння включають: переклад мети і змісту освіти і виховання в конкретні педагогічні завдання; відбір змісту діяльності учнів в залежності від їх потреб та інтересів, можливостей матеріальної бази вишу, свого досвіду і особово-ділових якостей; визначення комплексу домінуючих і другорядних завдань для кожного етапу педагогічного процесу; відбір видів діяльності, адекватних поставленим завданням, планування системи спільних творчих справ; планування індивідуальної роботи з учнями з метою подолання наявних недоліків в розвитку їх здібностей, творчих сил і дарувань; відбір змісту, форм, методів і засобів педагогічного процесу в їх оптимальному поєднанні; планування системи прийомів стимулювання активності школярів і стримування негативних проявів в їх поведінці; планування розвитку виховного середовища і зв'язків з батьками і громадськістю. Оперативне планування вимагає від педагога оволодіння цілим рядом конкретних вузько методичних умінь.

Уміння рефлексій мають місце при здійсненні педагогом контрольної-оціночної діяльності, спрямованої на себе. Для ефективного здійснення самоконтролю педагог має бути здатний до рефлексії, що дозволяє розумно і об'єктивно аналізувати свої судження, вчинки і діяльність з точки зору їх відповідності задуму і умовам праці. Виділення умінь рефлексій обумовлене низкою причин. І, передусім, тією обставиною, що результати педагогічної діяльності лише за умов їх ретельного аналізу можуть вважатися нормою. Для педагога завжди важливо встановити, якою мірою як позитивні, так і негативні результати є наслідком його діяльності. Звідси і необхідність в аналізі власної діяльності, який вимагає особливих умінь аналізувати: правильність постановки цілей, їх «перекладу» в конкретні завдання і адекватність комплексу домінуючих і другорядних завдань початковим умовам; відповідність змісту діяльності вихованців поставленим завданням; ефективність методів, прийомів і засобів педагогічної діяльності; відповідність організаційних форм віковим особливостям учнів, змісту матеріалу тощо; причини успіхів і невдач, помилок і утруднень в ході реалізації поставлених завдань навчання і виховання; досвід своєї діяльності в його цілісності і відповідності з виробленими наукою критеріями і рекомендаціями.

До практичної готовності майбутнього фахівця належать організаторські (мобілізаційні, інформаційні, розвиваючі і орієнтаційні) та комунікативні уміння.

Мобілізаційні уміння пов'язані з розвитком у учнів стійких інтересів до навчання, праці та інших видів діяльності; формуванням потреб в знаннях і озброєнням їх навичками навчальної роботи, наукової організації праці, стимулюванням актуалізації знань і життєвого досвіду учнів в цілях формування у них активного, самостійного і творчого відношення до явищ навколишньої дійсності; створенням спеціальних ситуацій для прояву моральних вчинків учнів; розумним використанням методів заохочення і покарання, створенням атмосфери спільного переживання тощо.

Інформаційні уміння. Це уміння і навички роботи з інформаційними джерелами, її аналіз, інтерпретація та адаптація в процесі навчання і виховання. На етапі безпосереднього спілкування з учнями інформаційні уміння проявляються у здатності ясно і чітко викладати навчальний матеріал, логічно будувати і вести конкретну розповідь, пояснення, бесіду, проблемний виклад; органічно поєднувати використання індуктивного і дедуктивного методів викладу матеріалу; формулювати питання в доступній формі, коротко, чітко і виразно; застосовувати технічні засоби, електронно-обчислювальну техніку і засоби наочності, виражати думку за допомогою графіків, діаграм, схем, малюнків; у разі потреби перебудовувати план і хід викладу матеріалу.

Розвиваючі уміння припускають створення проблемних ситуацій і інших умов для розвитку пізнавальних процесів, почуттів і волі учнів; стимулювання пізнавальної самостійності і творчого мислення, потреби у встановленні логічних (частки від загального, виду до роду, конкретного до абстрактного) і функціональних (причини-наслідків, мети-засобу, якості-кількості, дії-результату) стосунків; формування і постановку питань, що потребують застосування засвоєних раніше знань; створення умов для розвитку індивідуальних особливостей, здійснення з цією метою індивідуального підходу до навчання.

Орієнтаційні уміння спрямовані на формування морально-ціннісних установок учнів і наукового світогляду, набуття стійкого інтересу до навчальної діяльності і науки, до виробництва і професійної діяльності; організацію спільної творчої діяльності, що має своєю метою розвиток соціально-значимих якостей особи.

Організаторські уміння педагога нерозривно пов'язані з комунікативними, від яких залежить встановлення педагогічних доцільних взаємовідносин педагога з учнями, колегами, батьками. Комунікативні уміння структурно можуть бути представлені як взаємопов'язані групи перцептивних умінь, власне умінь спілкування (вербального), умінь і навичок педагогічної техніки.

Перцептивні уміння пов'язані із сприйняттям людьми одне одного в ситуації спілкування. Проявляючись на початковому етапі спілкування, вони зводяться до найбільш загального умінь розуміти інших (учнів, педагогів, батьків). А для цього потрібне знання, передусім, ціннісних орієнтацій іншої людини, які знаходять вираз в його ідеалах, потребах та інтересах. Необхідно також і знання наявних у людини уявлень про себе, знання того, що людині, насправді подобається, що вона приписує собі, що заперечує. Сукупність перцептивних умінь можна уявити таким ланцюжком: сприймати і адекватно інтерпретувати інформацію про сигнали від партнера по спіл-

куванню, що отримуються під час спільної діяльності; встановлювати індивідуальну своєрідність людини, на основі швидкої оцінки зовнішніх характеристик людини і манер поведінки визначати внутрішній світ, спрямованість і можливі майбутні дії людини; визначати тип темпераменту, притаманний людині, за незнаними ознаками встановлювати характер переживань, стан людини, її причетність або непричетність до тих чи інших подій; знаходити в діях людини ознаки, що відрізняють її від інших і самої себе в схожих обставинах у минулому; бачити головне в іншій людині, правильно визначати її відношення до соціальних цінностей, протистояти стереотипам сприйняття іншої людини (ідеалізація, «ефект ореолу» та ін.). Інформація про учнів, отримана в результаті «включення» перцептивних умінь є необхідною передумовою успішності педагогічного спілкування на усіх етапах педагогічного процесу.

Уміння педагогічного спілкування належить до найголовніших в професійній діяльності педагога. Організація безпосереднього спілкування, формування соціальних цінностей, вимагає від педагогів умінь звертати на себе увагу учнів. В.А.Кан-Калик описував чотири способи привертання уваги: мовний варіант (вербальне звернення); пауза з активним внутрішнім спілкуванням (вимогою уваги); рухово-знаковий варіант (використання таблиць, наочних матеріалів, запис на дошці тощо); змішаний варіант, що включає елементи трьох попередніх. На цьому етапі потрібні також уміння встановлювати психологічний контакт з групою, створювати атмосферу колективного пошуку, спільної творчої діяльності; налаштовувати учнів на спілкування з педагогом і його предметом викладання [3, с.87].

Управління спілкуванням в педагогічному процесі припускає уміння органічно і послідовно діяти в публічній сфері (уміння спілкуватися на людях); організувати спільну з учнями творчу діяльність; цілеспрямовано підтримувати спілкування веденням елементів бесіди, риторичних питань і тому подібне. Встановленню зворотного зв'язку в процесі спілкування допомагають емпативні процеси, що виникають під час взаємодії педагога і учня. Емоційний зворотний зв'язок досягається через уміння по поведінці учнів, уловлювати загальний психологічний настрій класу; відчувати в процесі спілкування настання моменту зміни в емоційних станах учнів; їх готовність працювати; своєчасно бачити виключення окремих учнів із загальної діяльності. Одним із засобів, що підвищують ефективність комунікативної дії, є педагогічна техніка, яка є сукупністю умінь і навичок, необхідних для педагогічного стимулювання активності окремих учнів і колективу в цілому: уміння вибрати правильний стиль і тон в поведінці з вихованцями, спрямовувати їх увагу та ін.

Уміння педагогічної техніки – необхідна умова оволодіння технологією спілкування. Особливе місце тут посідає розвиток мови педагога як одного з найважливіших виховних засобів. Необхідна в діяльності педагога культура мовлення – це володіння словом, правильна дикція, дихання і міміка і жестикуляція. Важливою складовою професійної компетентності педагога, як вже зазначалося, є його професійні психологічні позиції.

Професійні психологічні позиції – це стійкі системи стосунків педагога (до учня, до себе, до колег), що визначають його поведінку. Професійна позиція виражає також професійну самооцінку, рівень професійних вмінь. Професійна позиція тісно пов'язана з мотивацією педагога, з усвідомленням сенсу своєї праці. Розрізняють особливу професійну позицію педагога (прагнення бути і залишатися учителем) і конкретні професійні позиції залежно від видів педагогічної діяльності, що віддається перевага.

Становлення професійних позицій відбувається в процесі застосування педагогічних умінь і відношення педагога до учня. З точки зору Г.Марковой, пріоритетними для педагогічної праці є позиції діагностика, самодіагностика, суб'єкта педагогічної діяльності.

Позиція «діагностика» припускає уміння педагога визначати готовність до навчання, діагностувати пізнавальні процеси (увага, пам'ять, мислення), особові особливості різного віку (самооцінки особи учнів, рівень агресії, основні властивості особи учня), міжособистісні стосунки (референтні стосунки в колективі, згуртованість колективу, взаємовідносини в групі, морально-психологічний клімат групи), індивідуальні особливості особи учня (темперамент, характер, акцентуація характеру, здібності тощо). Знаходячись у позиції «самодіагностика», педагог повинен правильно здійснювати самооцінку. Самооцінка педагога визначається розвиненістю його професійної самосвідомості. На думку Г.Марковой, структуру професійної педагогічної самосвідомості складають: усвідомлення педагогом норм, правил, моделі педагогічної професії, формування професійного кредо, концепції вчительської праці; співвідношення себе з деяким

професійним еталоном, ідентифікація; оцінка себе іншими, професійно референтними групами; самооцінка, в якій виділяють когнітивний аспект, усвідомлення себе, своєї діяльності та емоційний аспект.

Необхідно відмітити, що на адекватність самодіагностики педагога істотно впливає наявність у нього таких якостей, як самокритичність і здатність до самоаналізу. Педагог як суб'єкт педагогічної діяльності може займати різні професійно-психологічні позиції: активну, творчу, формально-ролеву, конформістську, конфліктну, відкриту і закриту.

Активна життєва позиція людини відрізняється ідейною принциповістю, послідовністю у відстоюванні своїх поглядів, єдністю слова і дії. Що ж до активної професійної позиції педагога, то вона, разом з численними характеристиками, включає ще і такі, як особову (людську) спрямованість педагогічної діяльності. Професійна активність педагога мотивується, як правило, орієнтацією на розвиток особистості учня, прагненням бути і залишатися педагогом, долати перешкоди і труднощі у своїй роботі. Показником ефективності активної позиції педагога є навчання і виховання учнів. Активна позиція педагога може бути як позитивною, спрямованою на високі професійно-етичні цінності, так і негативною, такою, що ігнорує ці цінності, а також – непослідовною, тобто не завжди орієнтованою на педагогічні ідеали.

Творча позиція. Творчість – діяльність, результатом якої є створення нових матеріальних і духовних цінностей. Творча позиція педагога, на думку Р.Немова, має своєю метою створення нових знань, предметів, умінь і навичок. Думається, що це не зовсім так. Фактично будь-яка діяльність включає елементи наслідування (М.Гнатко, О.Ковальов, Б.Паригін, В.Просецький, П.Рудік). Як пише В.Просецький: «Наслідування і творчість протилежні: наслідування є відтворенням (відображенням) образів (прикладів), а творчість – створенням нових і притому оригінальних суспільно значимих зразків. Проте ця протилежність не метафізична, а діалектична. Незважаючи на протилежності і навіть полярності по відношенню одне до одного, наслідування і творчість взаємозв'язані між собою. У творчій позиції учителя в діалектичній єдності можуть бути поєднані такі її елементи, як наслідування (копіювання), творче наслідування, наслідувальна творчість і справжня творчість».

Проблема співвідношення наслідування і творчості особливо яскраво проявляється в діяльності молодих фахівців. Їх творча діяльність має наслідувальний характер, що є природним етапом на шляху становлення творчої індивідуальності, на шляху до справжньої творчості, вільної від наслідування. Творча позиція педагога має прояв в його умінні налагодити педагогічне спілкування, донести до учнів необхідні знання, встановити нормальні стосунки з колегами.

Формально-ролева позиція. На думку В.Леві, педагог в процесі своєї професійної діяльності виконує безліч ролей. Ставлення педагога до виконання своїх ролей може бути не лише творчо активним, зацікавленим, але і формальним, пасивним, незацікавленим. Педагогічне спілкування в цьому випадку може бути формально-ролевым, регламентованим інструкціями і посадовими обов'язками. Формально-ролева позиція, зазвичай, властива педагогам, що мають вік більше 45 років і стаж більше 20 років. Для цих педагогів, притаманним є відсторонено-унікаючий тип педагогічного спілкування[4,с.231].

Конформістська позиція. Конформізм – поняття, що означає пристосовництво, пасивне прийняття існуючого порядку речей, пануючих думок і так далі. Конформістська позиція означає відсутність власної позиції, безпринципне і некритичне наслідування будь-якого образу, що має найбільшу силу тиску (думка більшості, авторитет, традиції і тому подібне). Комфортність, вважає М.Обозів, – буває двох типів. Перший тип конформної поведінки характеризується тим, що людина свідомо стає на бік більшості під тиском, проте внутрішньо залишається при своїй думці. Але як тільки дія припиняється, він повертається до своєї первинної позиції. Другий характеризується тим, що особа при розбіжності думок з іншими членами групи спочатку підлаштовується під загальноприйнятну точку зору, яка поступово позначається на її сприйнятті. Думка стає менш стійкою і, нарешті, співпадає з позицією більшості[5,с.56]. Конформістській позиції педагога властиві усі ці типи поведінки. Педагог може займати погоджувальну позицію з учнями, з колегами і адміністрацією. Конформістська позиція властива найчастіше молодим педагогам, а також тим, які мали серйозні конфлікти з адміністрацією і колегами по роботі.

Конфліктна позиція. Коли люди думають про конфлікт, вони найчастіше асоціюють його з агресією, загрозами, суперечками, ворожістю. В результаті існує думка, що конфлікт – явище завжди небажане, що його слід негайно припиняти, як тільки він виникає. Але у багатьох ситуаціях конфлікт допомагає виявити різноманітність точок зору, дає додаткову інформацію, допомагає виявити більше число альтернатив або проблем. Відомо, що конфлікти призводять часом до ломки особи, асоціальним формам поведінки, невротичним проявам і психосоматичним захворюванням. «Конфліктна компетентність» педагога припускає диференційований підхід до конфліктів, їх класифікацію, вибір певної стратегії і стилю поведінки в конфліктній ситуації. Конструктивне ставлення до конфліктів припускає не уникнення або пригнічення усіх конфліктів, а диференційований підхід до них. Ідея про корисну функцію конфліктів видається не такою парадоксальною, якщо пам'ятати, що джерелом всякого розвитку є протиріччя, зіткнення різноспрямованих тенденцій і сил. Природно, далеко не кожний конфлікт сприяє розвитку особистості, групи.

В психології визнаними є такі стилі поведінки в конфліктній ситуації: стиль конкуренції, стиль ухилення, стиль пристосування, стиль співпраці, стиль компромісу. Учителю потрібно пам'ятати, що кожен з цих стилів ефективний тільки в певних умовах і жоден з них не може бути виділений як найкращий. Найкращий підхід буде визначатися конкретною ситуацією.

В педагогічній взаємодії учитель може займати відкриту або закриту позиції. Відкрита позиція характеризується відкритістю в сенсі здатності висловлювати власну точку зору на предмет конфлікту і готовність врахувати позиції інших (учнів, педагогів, адміністрації, батьків). Займаючи відкриту позицію, педагог відмовляється від власного педагогічного всезнання і непогрішності, відкриває свій особистий досвід учням, і спів ставить свої переживання з їхніми, подає навчальний матеріал крізь призму свого сприйняття. В ході цього здійснюється діалог педагога з учнями, для якого характерні поважне ставлення до думки опонента, уміння прийняти точку зору співрозмовника, критично осмислити власну позицію, педагогічний оптимізм і довіра, «зустрічний рух» до учня. Допускається право учнів на помилку. Критика використовується у формі самокритики: учитель приписує собі помилкове судження, типово для учнів і піддає це судження критиці, при цьому показуючи, в чому полягає помилка і як він її виправляє.

Для закритої позиції педагога характерні знеособлена, підкреслено об'єктивна манера викладу, відсутність власного розсуду і сумнівів, переживань, втрата емоційно-ціннісного підтексту навчання.

У психології і педагогіці дискусійною темою залишається проблема психолого-педагогічних здібностей педагога. Якщо, за С.Рубінштейном, розвиток розумових здібностей є передумовою освоєння знань, то за Б.Тепловим, передумовою розвитку самих здібностей є задатки як природжені анатомофізіологічні особливості. На основі цих положень дослідники виділили набір психологічних здібностей педагога: здатність до передачі дітям знань в короткій і цікавій формі; здатність розуміти учнів, самостійний і творчий характер мислення; винахідливість або швидке і точне орієнтування; організаторські здібності, необхідні як для забезпечення роботи самого учителя, так і для створення хорошого учнівського колективу.

Розвиваючи зміст цих п'яти основних здібностей і деталізуючи їх, Ф.Гоноболін називає вже 12 здібностей, об'єднавши які, ми отримаємо такі групи: дидактична група здібностей – це здатність робити учбовий матеріал доступним для учнів, зв'язувати його з повсякденним життям, передавати знання в короткій і цікавій формі; група здібностей, пов'язаних з рефлексією, гностичними здібностями людини – розуміння учителем учня, інтерес до дітей, творчість в роботі, спостережливість по відношенню до дітей; інтерактивно-комунікативні здібності – це педагогічно вольовий вплив на дітей, педагогічна вимогливість, педагогічний такт; група здібностей, що характеризують змістовність, яскравість, образність і переконливість мови учителя.

У найбільш узагальненому виді педагогічні здібності були представлені В.Крутецьким, який дав їм загальні визначення. Дидактичні здібності – здібності передавати учням учбовий матеріал, роблячи його доступним, подавати матеріал ясно і зрозуміло, викликати інтерес до предмета, збуджувати у учнів активну самостійну думку. Педагог з дидактичними здібностями уміє у разі потреби відповідним чином реконструювати учбовий матеріал, важке робити легким, складне – простим, незрозуміле – зрозумілим.

Професійна майстерність включає здатність не лише доступно викладати матеріал, але і здатність організовувати самостійну роботу учнів, самостійне отримання знань, розумно і точно «диригувати» пізнавальною активністю учнів, направляти її в потрібну сторону. Академічні здібності – здібності до відповідної галузі знань. Здібний педагог знає предмет не лише в межах навчального курсу, а ширше і глибше, стежить за відкриттями у своїй науці, вільно володіє матеріалом, виявляє до нього велику цікавість, веде дослідницьку роботу.

Перцептивні здібності – здібності проникати у внутрішній світ учня, психологічна спостережливості, пов'язана з тонким розумінням особи учня і його тимчасових психічних станів. Здібний педагог за незначними ознаками, зовнішніми проявами уловлює щонайменші прояви у внутрішньому стану учня.

Мовні здібності – здібності ясно і чітко висловлювати свої думки і почуття за допомогою мови. Мова здібного педагога на уроці завжди звернена до студентів. Чи повідомляє педагог новий матеріал, чи коментує відповідь, чи виражає схвалення або осуд, мова його має внутрішню силу, переконаність, зацікавленість в тому, про що він говорить.

Організаторські здібності – це здатність організувати колектив на рішення важливих завдань; правильно організовувати свою власну роботу, уміти планувати і самому контролювати її; у досвідченого педагога виробляється почуття часу – уміння укладатися в намічені терміни, розподіляти роботу за часом.

Авторитарні здібності – здібності безпосереднього емоційно-вольового впливу на учнів і уміння на основі цього бути для них авторитетом. Авторитет створюється завдяки знанням предмету, чуйності, такту педагога. Авторитарні здібності залежать від комплексу особистих якостей (рішучості, витримки, наполегливості, вимогливості та ін.). А також від почуття відповідальності за навчання і виховання учнів, від переконаності педагога у тому, що він правий, від уміння передати переконаність своїм вихованцям.

Комунікативні здібності – здібності до спілкування із студентами, уміння знайти до них підхід, встановити з ними гарні взаємовідносини, наявність педагогічного контакту.

Педагогічна увага – прогностичні здібності, вміння передбачити наслідки своїх дій у виховному проектуванні особи учнів, в умінні прогнозувати розвиток тих або інших якостей учнів. Здатність до розподілу уваги одночасно між декількома видами діяльності також важлива для педагога. Здібний, досвідчений педагог змистовно викладає навчальний матеріал, тримає в полі уваги усіх учнів, реагує на ознаки стомлення, нерозуміння, помічає порушення дисципліни.

Узагальнюючі дослідження щодо педагогічних здібностей, Н.Кузьміна виділяє два їх рівні: перцептивно-рефлекторний та проєктивний. Педагогічні здібності, на думку дослідників школи Н.Кузьміної, припускають високий рівень розвитку загальних здібностей: спостережливості, мислення, уваги, а також таких спеціальних здібностей, як поетичні, письменницькі.

Одним з найважливіших чинників педагогічної діяльності П.Каптерев називав «особові якості» учителя – цілеспрямованість, наполегливість, скромність, спостережливості. Значимі для педагога дотепність, ораторські здібності, артистичність. Особливо важлива в роботі педагога готовність до емпатії, тобто до розуміння психічного стану учнів і співпереживання. Важливими психологічними якостями педагога Г.Маркова називає педагогічну ерудицію, педагогічне цілеполагання, педагогічне (практичне і діагностичне) мислення, педагогічну інтуїцію, педагогічну імпровізацію, педагогічну спостережливості, педагогічний оптимізм, педагогічну винахідливість, педагогічне передбачення, педагогічну рефлексію.

Особливе місце в «особових якостях» педагога займає педагогічна спрямованість. Педагогічна спрямованість, відмічає Л.Мітіна, виступає стрижнем психологічного портрету ідеального педагога. Вона, на думку Н.Кузьміної, є одним з найважливіших суб'єктивних чинників досягнення вершини в професійно-педагогічній діяльності. Продовжуючи розгляд якостей педагога, необхідною відмітити, що в дослідженні Л.Мітіної було виділено більше п'ятдесяти особових властивостей педагога (як професійно-значимих, так і власне особових характеристик)[6, с.298].

Таким чином, в розробці проблеми особових якостей і властивостей педагога, по-перше, їх перелік можна істотно продовжити, він не обмежується тільки названими властивостями; по-друге, разом з діловими і психологічними властивостями існує клас

властивостей і якостей морально-етичного порядку. Вони, здебільшого, не позначені в списку (моральність, рішучість, сумлінність, чесність тощо), хоча і посідають в морально-психологічній структурі особи педагога значне місце.

За своєю поведінкою, як справедливо відмічає І.Зімова, педагог має бути зразком для наслідування, викликати прихильність до себе вихованістю, вченістю, компетентністю, культурою поведінки і педагогічного спілкування. Саме ці якості, на її думку, складають структуру психологічного портрета педагога. Оскільки педагог як суб'єкт педагогічної діяльності є сукупністю психологічних і моральних якостей, то в даному випадку можна, на наш погляд, говорити про морально-психологічний портрет педагога.

Враховуючи сказане вище, зазначимо, що педагога, як суб'єкта педагогічної діяльності в цілому характеризують цілеспрямованість, активність, саморегулятивність; педагогічна самосвідомість як специфічний для суб'єктної діяльності образ світу; індивідуально-психологічні властивості, що визначають його відповідність педагогічній діяльності; структура педагогічних здібностей; педагогічна спрямованість, адекватність самооцінки сучасного педагога. З нашого погляду вона охоплює такі блоки: блок професійно-предметних і етичних знань; блок професійно-педагогічних умінь; блок психологічних знань про професійні позиції учителя; психолого-етичний блок знань про морально-психологічні якості учителя і його професійну етику.

Перший блок – це професійні психолого-педагогічні знання, що визначені навчальними програмами. Сюди також належать етичні знання (основних категорій етики і понять моральної свідомості, природи, специфіки і функцій моралі, моральних принципів і норм, професійної етики учителя і правил етикету).

Другий блок пов'язаний з теоретичною і практичною готовністю педагога до здійснення педагогічної діяльності і характеризує його професіоналізм. Останній реалізується в аналітичних, прогностичних, проєктних, організаторських, мобілізаційних, інформаційних, розвиваючих, орієнтаційних, комунікативних і перцептивних умінях. Ми згодні з думкою В.Сластеніна, Й.Ісаєва, Є.Шиянова, С.Злобіна про те, що комунікативна компетентність, уміння педагогічного спілкування є серцевиною професіоналізму педагога в його професійній діяльності. Педагог повинен також добре володіти педагогічною технікою і прикладними умінями.

Третій блок – це психологічні позиції, які може займати педагог по відношенню до учнів, самого себе і колег. По відношенню до учнів він може виступати діагностом, по відношенню до себе – самодіагностом. Як суб'єкт педагогічної діяльності, він може займати найрізноманітніші позиції (активну, творчу, формально-ролеву, конформістську, конфліктну, відкриту і закриту). З точки зору формованої професійно-етичної моделі педагога повинен займати позитивно-активну, творчо-інноваційну і стабільно-відкриту позиції. Реальна педагогічна практика не виключає наявності в ній формалізму, конформізму, конфліктності і закритості. Педагог повинен уникати конформістської позиції і при цьому бути толерантним, тобто терпимо ставитися до слабкостей і недоліків учнів і колег. Що ж до поведінки педагога в конфліктній ситуації, тут важливе значення має його конфліктна компетентність – знання природи, структури, класифікації і способів вирішення конфлікту. Педагогові потрібно завжди пам'ятати, що максимальний виховний ефект досягається при відкритій позиції педагогічного спілкування.

У четвертий блок входять педагогічні здібності (гносичні, проєктувальні, конструктивні, комунікативні, організаторські та ін.), морально-психологічні якості особистості педагога (спрямованість, емоційна гнучкість, добродіяння тощо), етичні цінності. У структуру психолого-етичного блоку також входять прагнення педагога будувати спілкування на гуманній, демократичній основі, керуватися принципами, нормами і правилами професійної етики і етикету, затверджувати особову гідність кожного учня, організовувати творчу співпрацю з групою і з кожним учнем, ініціювати сприятливий клімат спілкування.

На думку С.Злобіної, професійна компетентність педагога включає шість блоків. Додатково до розглянутих, в її структуру входять ще естетичні і технологічні блоки. Естетичний блок включає уміння гармонізувати внутрішні і зовнішні особові прояви, бути артистичним, естетично виразним, залучати учнів до високої культури спілкування, активізувати їх емоційний тонус і оптимістичний світогляд, переживання радості спілкування, почуття прекрасного. Технологічний блок включає уміння використати навчально-виховні засоби, методи, прийоми, різноманітні форм взаємодії, вибирати оптимальний стиль керівництва спілкуванням, дотримуватися педагогічного такту,

органічно поєднувати комунікативні і предметні взаємодії, забезпечувати його виховну ефективність.

Оскільки в даному випадку йдеться про естетичні та технологічні вміння, то, з нашого погляду, можна не виділяти додаткові блоки, оскільки є спеціальний блок (складова), де і позначені ці педагогічні уміння.

Професійна компетентність вчителя – поняття динамічне, багатогранне й багатаспектне, його зміст змінюється у відповідності із процесами, що відбуваються в суспільстві й освіті. Структура професійної компетентності також повинна періодично видозмінюватися, корегуватися в зв'язку зі стрімким розвитком науки й практики. Питання визначення змісту, форм, рівнів, механізмів та структури «професійної компетентності» учителя загальноосвітнього навчального закладу потребують подальшої розробки, систематизації, аналізу й узагальнення.

Таким чином, професійно-етична модель – явище, що розвивається. Її розвиток випереджає практичне втілення в діяльності і морально-психологічних якостях педагога. Професійно-етична модель, будучи зразком відношення педагога до своєї професії, виконує функції педагогічного ідеалу (ціннісно-орієнтуючу, формуючу, регулятивну, стимулюючу). Саме цим і визначається її роль у формуванні сучасного вчителя.

Список використаних джерел

1. Мельничук І.М. Філософсько-методологічний аналіз аксіологічного підходу в системі вищої освіти / І.М.Мельничук // Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України. Педагогічні науки. – 2012. – №3. – С.10-17.
2. Варенко Т. К. Аксіологічний підхід та доцільність його реалізації в сучасній системі вищої педагогічної освіти [Електронний ресурс] / Т. К. Варенко. – Режим доступу: http://www.dspace.univer.kharkov.ua/.../2/Axiological_Approach_Varenko.doc.
3. Кан-Калик В.А. Грамматика общения / В.А.Кан-Калик. – М.: Роспедагентство, 1995. – 108 с.
4. Леви В.Л. Направляющая сила ума / В.Л. Леви. – М., 2008. – Изд. «Торобоан». – 352 с.
5. Обозов Н.Н. Психологическая культура взаимных отношений / Н.Н. Обозов. – М.: Знание. – СПб., 2006. – 231 с.
6. Митина Л.М. Психология труда и профессионального развития учителя: учебное пособие / Л.М.Митина. – М.: Издательский центр «Академия», 2004. – 320 с.

Гончаров В.И. Аксиологическая модель личности современного учителя

Рассматриваются подходы аксиологии в подготовке студентов как создание системы отбора, трансляции и формирования у будущих специалистов ведущих ценностей гуманистической направленности, роль учителя в этой системе. Профессионально-этическая модель современного учителя, будучи образцом отношения педагога к своей профессии, выполняет функции педагогического идеала (ценностно-ориентирующую, формирующую, регулятивную, стимулирующую). Именно этим и определяется ее роль в формировании современного учителя.

Ключевые слова: модель аксиологии, современный учитель, студент, педагогический идеал.

Goncharov, V.I. Model of axiology of face of modern teacher

Approaches of axiology are examined in preparation of students as creation of the system of selection, translation and forming for the future specialists of leading values of humanistic orientation, role of teacher in this system. The professionally-ethic model of modern teacher, being the standard of relation of teacher to the profession, executes the functions of pedagogical ideal (valued-orienting, forming, regulating, stimulant). Exactly by it and her role is determined in forming of modern teacher.

Key words: model of axiology, modern teacher, student, pedagogical ideal.

Потреба та технології збільшення наукового потенціалу педагогічного процесу в період інформаційної революції

Аналізується місце та роль наукового потенціалу навчально-виховного процесу, підвищення якого визначається одним з головних чинників якості освіти.

Ключові слова: людина, освіта, наука, культура, науковий потенціал.

Науковий потенціал – визначальний елемент продуктивних сил суспільства. Вузівська наука, яка є ключовим елементом наукового потенціалу країни, значною мірою визначає якість підготовки висококваліфікованих фахівців у системі вищої школи.

Аналіз значень компонентів наукового потенціалу (кадрового, матеріально-технічного, інформаційного, організаційно-правового та результативного) дозволяє судити про його величину. Зокрема, проблеми, зачепили всі компоненти наукового потенціалу вузів: 1) «старіння» кадрів; завантаженість викладачів роботами по навчанню студентів; низька затребуваність наукового потенціалу викладачів, за їх власними оцінками; падіння престижності наукової праці, особливо для молодих і енергійних людей; 2) низький матеріально-технічний рівень забезпечення, недостатнє фінансування наукової праці; 3) слабка інформаційна взаємодія вузівського сектора з підприємствами; 4) недоліки та упущення в нормативно-правовій базі, відсутність системи контролю; 5) недостатність умов для ефективного використання результатів НТР. Все це свідчать про скорочення наукового потенціалу вітчизняних вузів.

«Необхідною умовою запобігання незворотного руйнування наукового потенціалу вузів та забезпечення його відтворення, на думку Ю. А. Сторова, є посилення всіх форм державної підтримки наукової діяльності» [1, с.88].

Найважливіша закономірність і форма розвитку наукового потенціалу педагогічного процесу є суворі спадкоємність ідей, концепцій, методів дослідження, які складають зміст будь-якої науки. Забезпечити його повною мірою можуть вузівські наукові школи, які становлять головні організаційні форми розвитку самої науки, де в процесі розвитку науки люди старшого покоління буквально «з рук в руки» передають молодим накопичений досвід. Наука не може розвиватися поза певних структурних форм. Наукові школи грають у ній організуючу і направляючу роль. Успіхи в науці безперервно пов'язані саме з досягненнями наукових шкіл, створених та очолюваних чудовими вченими.

Наукові школи – це ті основні осередки науки, у яких формуються її нові сили при постійній взаємодії між досвідченими кадрами і початківцями, вчителями та учнями, засновниками наукових шкіл і їх наступниками. Для наукової школи характерно не тільки навчання мистецтву дослідника, але і придбання навичок по кооперації своїх зусиль для вирішення загальної проблеми.

На сучасному етапі розвитку вищої школи і науки слід шукати оптимальні шляхи розвитку наукового потенціалу вищої школи. Один з таких шляхів – створення можливості для роботи студентів у вузах. Сьогодні існують різноманітні форми співпраці академічної та вузівської науки.

«Вузівські наукові школи, стверджують Л. Ф. Глущенко та Н. А. Глущенко, найбільш мобільний резерв прискореного нагромадження наукового потенціалу вузу. Вони відрізняються багатопрофільністю, володіють вченими із світовими іменами, молодими кадрами, можливістю проводити весь цикл робіт від фундаментальних досліджень до отримання нової продукції. Тому інтеграція наукових шкіл академічної, галузевої

й вузівської науки може сприяти подальшому розвитку наукового потенціалу вищої школи» [2, с.49].

Ще однією складовою наукового потенціалу педагогічного процесу є науково-технічний потенціал, що являє собою сукупність усіх її наукових засобів і ресурсів. Науково-технічний потенціал включає в себе:

- матеріально-технічну базу – сукупність засобів науково-дослідницької праці, в тому числі наукові організації, наукове устаткування і пристрої, експериментальні заводи, лабораторії, електронно-обчислювальні бази інформаційного забезпечення та ін.;
- кадри наукової системи: вчених, дослідників, конструкторів, винахідники, експериментатори, науково-технічний персонал, тобто національний науково-технічний інтелект;
- інформаційну систему, яка забезпечує наявність і постійне вдосконалення банку наукових знань: наукові прогнози. Здатні до оперативної видачі інформації банк патентів, авторських свідоцтв, банк даних про світові досягнення в галузях конкретних наук та ін.;
- організаційно-управлінську підсистему, у тому числі систему планування науково-дослідних і дослідно-конструкторських робіт (НДДКР), структуру управління НДДКР, організаційно управлінські структури наукових підрозділів, методи управління НДДКР. Сам процес науково-технічного розвитку має щонайменше три дещо відмінні ознаки:
- науково-технічну революцію;
- науково-технічний прогрес;
- технічний і організаційний розвиток.

Прискорення НТП характерне для такої системи виробництва, яка базується на вивченні і використанні дії об'єктивних, економічних законів. Високоєфективний і раціональний НТП розвивається за умов:

1. зацікавленості використання НТП у нарощуванні обсягів виробництва, розширенні власності, впровадженні нових технологій;
2. пріоритету НТП в поліпшенні умов праці, забезпеченні соціальної спрямованості економіки, виробництва продукції широкого вжитку;
3. конкуренції у використанні нових досягнень НТП, боротьби за лідерство на ринку;
4. підтримки розвитку НТП державою і кредитними установами;
5. тісних науково-технічних, виробничих і ринкових зв'язків наукових установ і виробничих підприємств [3, с.48-49].

НТП і його напрями визначають такі чинники: 1) суспільна власність на засоби виробництва; 2) спрямування розвитку науки і техніки на мілітаризацію, на розвиток військово-промислового комплексу; 3) надання пріоритету розвитку НТП для виробництва засобів виробництва.

Науково-технічний прогрес залежить від інтелектуального і розумового потенціалу та розвитку науки і техніки в усіх країнах світу [4, с.14-15]., адже в основі відносних переваг однієї сучасної постіндустріальної економіки перед іншою лежить перш за все наявність потужного наукового потенціалу, що за своєю структурою відповідає структурі національних економічних пріоритетів. По-друге, найбільш динамічно розвивається торгівля між високорозвинутими країнами і, перш за все, наукомісткою продукцією. По-третє, все більша частка міжнародного поділу праці припадає не на міжгалузеві, а на внутрішньогалузеві зв'язки.

Наука включається у сферу зовнішньоекономічних зв'язків, міжнародного поділу праці за кількома ключовими напрямками. По-перше, через той ефект, що матеріалізується в товарах та послугах і створює відносні переваги окремим галузям та виробництвам в конкурентній боротьбі. По-друге, через інтернаціоналізацію системи підготовки та перепідготовки наукових кадрів. По-третє, через інтернаціональну систему інтелектуальної власності, торгівлю нематеріалізованими результатами наукової праці. По-четверте, через систему кооперованих, спільних досліджень за участю вчених різних країн та введення різноманітних інновацій.

Інновація – це виробничий фактор який визначає формування продуктивності й вагового національного продукту на тривалу перспективу.

Крім того, на потребу у збільшенні наукового потенціалу педагогічного процесу впливає і інформатизація суспільства – глобальний соціальний процес, особливість якого полягає в тому, що домінуючим видом діяльності в сфері суспільного виробництва є збір, накопичення, продукування, обробка, зберігання, передача та використання інформації, здійснювані на основі сучасних засобів мікропроцесорної та обчислювальної техніки, а також на базі різноманітних засобів інформаційного обміну.

Інформатизація суспільства забезпечує:

- Активне використання інтелектуального потенціалу суспільства, який постійно розширюється і концентрується в друкованому фонді, і науковій, виробничій та інших видах діяльності його членів;
- Інтеграцію інформаційних технологій в наукових та виробничих видах діяльності, ініціюючи розвиток всіх сфер суспільного виробництва, інтелектуалізацію трудової діяльності;
- Високий рівень інформаційного обслуговування, доступність будь-якого члена суспільства до джерел достовірної інформації, візуалізацію представленої інформації, суттєвість використовуваних даних.

Застосування відкритих інформаційних систем, розрахованих на використання всього масиву інформації, доступної в даний момент суспільству в певній його сфері, дозволяє удосконалити механізми управління суспільним устроєм, сприяє гуманізації і демократизації суспільства, підвищує рівень добробуту його членів. Процеси, що відбуваються у зв'язку з інформатизацією суспільства, сприяють не тільки прискоренню науково-технічного прогресу, інтелектуалізації всіх видів людської діяльності, а й створенню якісно нового інформаційного середовища соціуму, що забезпечує розвиток творчого потенціалу індивіда.

Один з напрямків процесу інформатизації сучасного суспільства, на думку О. В. Штеймарка, є «інформатизація освіти – процес забезпечення сфери освіти методологією та практикою розробки та оптимального використання сучасних або, як їх прийнято називати, нових інформаційних технологій, орієнтованих на реалізацію психолого-педагогічних цілей навчання, виховання» [5, с.123]. Сучасні інформаційні технології значно розширюють можливості використання інформаційних ресурсів як у різних галузях промисловості, так і в освіті.

Специфікою впливу сучасної інформаційної технології на освіту стало запровадження комп'ютерних технологій в педагогічний процес, які також сприяли збільшенню наукового потенціалу.

Використання комп'ютерних технологій створює умови для поглиблення змісту педагогічного матеріалу. Оскільки традиційне вивчення педагогіки вимагає звернення до джерел, обсяг яких обмежений обсягом друкованих посібників, комп'ютерні технології та засновані на базах даних, текстовій та графічній інформації, яка на кілька порядків перевищує обсяг друкованих видань, забезпечує доступ студентів до широких масивів педагогічних досліджень. «Комп'ютерні технології, як зазначає С. Й. Фенік, дозволяють знайомитися з найновішими виданнями в різних областях педагогіки, дають можливість оглядати зміст науково-практичних конференцій і симпозіумів з педагогіки, що не може не сприяти розвитку та формуванню самостійного, критичного, професійного мислення майбутніх педагогів та не підвищувати науковий потенціал» [6, с.5].

При відборі оптимального змісту комп'ютерної програми вчені користувалися наступними критеріями:

- відбір і побудова змісту комп'ютерної програми враховує структуру й зміст предметної підготовки фахівців даного профілю;
- відбір та побудова змісту комп'ютерної програми враховує вимоги індивідуального підходу в навчанні;
- зміст комп'ютерної програми носить проблемний, дискусійний характер;
- зміст комп'ютерної програми диференційований щодо рівня навченості студента;
- відбір головного й істотного в змісті комп'ютерної програми враховує ліміт навчального часу, який виділяється на вивчення дисциплін предметної підготовки.

Зміст комп'ютерної програми з педагогіки відображає ємність і повноту знань, сучасний рівень розвитку даної науки, її специфіку.

Другою педагогічною умовою, що сприяє ефективному використанню комп'ютерної технології у викладанні педагогічних дисциплін, є облік індивідуальних особливостей і рівня підготовки студентів.

Дана умова припускає всесторонній облік здібностей, бажань, мотивів, інтересів і переваг учнів. На думку основоположника вітчизняної теорії розуміння особистості С.Л.Рубінштейна, гуманістична парадигма «припускає, що вибір технологій повинен ґрунтуватися не тільки на вимогах соціуму, але й на індивідуальних психічних до особистісних властивостях учня» [7, с.85]. Відзначимо також, що виразні засоби комп'ютерної графіки відкривають можливості стимулювання емоційного сприйняття навчальних повідомлень. Це досягається за рахунок образного бачення, підкреслення головної думки в кадрі. Аудіовізуальне представлення матеріалу включає в систему запам'ятовування образну і емоційну пам'ять, в якій навчальний матеріал зберігається довше, ніж в словесно-логічній.

Заключною педагогічною умовою ефективності використання комп'ютерної технології у підготовці майбутніх учителів є інтеграція комп'ютерних програм з традиційними засобами навчання.

Під засобами навчання розуміють матеріальний або ідеальний об'єкт, який використовується учителем і учнем для засвоєння знань. До матеріальних засобів відносяться підручники, навчальні посібники, дидактичні матеріали, книги-першоджерела, тестовий матеріал, моделі, засоби наочності, технічні засоби навчання, лабораторне обладнання. Все вищезазначене ми відносимо до традиційних засобів навчання.

Як засіб навчання комп'ютери можуть використовуватися в декількох функціях: для навчання деяким способам діяльності, особливо практичним; для індивідуалізації навчання; для контролю та самоконтролю; як засіб, що дозволяє моделювати явище і досліджувати його зміну в залежності від умов; для наочності, організації дидактичних ігор якісно нового рівня; для організації необхідного інформаційного середовища.

Таким чином, комп'ютерні технології в педагогічному процесі покращують та полегшують як вивчення нового матеріалу так і підготовку нових педагогів, що приводить до збільшення наукового потенціалу педагогічного процесу.

Загалом, з розвитком сучасних інформаційних технологій та науково-технічних засобів зростає прозорість світу, швидкість і обсяги передачі інформації між елементами світової системи, з'являється ще один інтегруючий світовий фактор, який сприяє розвитку наукового потенціалу.

Однією з головних інстанцій та причин збільшення наукового потенціалу є утворений в результаті життєздатний гібрид, який ознаменував революційний стрибок в історії інформаційних технологій, що налічує сотні тисяч років. Дані інформаційно-глобалізаційні процеси як призвели так і сприяли потребі у збільшенні наукового потенціалу, який полягає у використанні та вдосконаленні науково-технічних засобів у педагогічному процесі, який включає в себе, як нові методи виховання, так і науково-педагогічні дослідження.

Список використаних джерел

1. Егорова Ю.А. Проблема развития научного потенциала высшей школы / Ю. А. Егорова // Успехи современного естествознания. – 2008. – № 3 – С. 88-98.
2. Глушенко Л.Ф. Важная форма развития научного потенциала высшей школы – научные школы / Л.Ф. Глушенко, Н.А.Глушенко, Н.Г. Лаптева // Современные наукоемкие технологии. – 2007. – № 3 – С. 49-59
3. Тимановська Н. Аналіз умов і факторів впливу на розвиток науково-технічного потенціалу промисловості / Н. Тимановська // Економіст. – 2006. – № 6. – С. 48-50.
4. Тимановська Н. Аналіз умов і факторів впливу на розвиток науково-технічного потенціалу промисловості / Н. Тимановська // Економіст. – 2006. – № 6. – С. 48-50.
5. Штеймарк О.В. Структура і потенціал матеріального виробництва України напередодні проголошення незалежності // Географія та основи економіки в школі. – 1999. – № 1. – С. 9-15; Роль компьютерных технологий в информационно-образовательной среде педагогического вуза [Текст] / О. В. Штеймарк // Информатика и образование. – 2010. – N 2. – С. 122-124.

6. Феник С. Є. Методика застосування комп'ютерної техніки при викладанні предметів шкільного курсу: Навчальна програма для студентів пед. спеціальностей ВНЗ III-IV рівнів акредитації / С. Й. Феник, І.І. Бабин. – Тернопіль: ТДПУ, 2002. – 10 с.

7. Абульханова-Славская К. А. Философско-психологическая концепция С. Л. Рубинштейна: К 100-летию со дня рождения / К. А Абульханова-Славская, А. В. Брушлинский. – М.: Наука, 1989. – 138с.

Морозов В.В. Потребность и технологии увеличения научного потенциалу педагогического процесса в период информационной революции

Анализируется место и роль научного потенциала учебно-воспитательного процесса, повышение которого определяется одним из главных факторов качества образования.

Ключевые слова: человек, образование, наука, культура, научный потенциал.

Morozov, V.V. Necessity and technologies of increase scientific to potential of pedagogical process in the period of informative revolution

A place and role of scientific potential of educational-educator process, the increase of that is determined by one of main factors of quality of education, are analysed.

Key words: man, education, science, culture, scientific potential.

Філософсько–освітні засади процесу інформатизації як фактора еволюції системи освіти

Розглянуто філософський підхід до освіти як об'єкта інформатизації, впливу сучасних інформаційних технологій на освітній процес, концептуальні засади процесу інформатизації в освіті. Виявлено інформаційно–технологічні фактори, що впливають на еволюцію системи освіти. Підкреслено актуальність подальших досліджень проблеми інформатизації як суспільства, так і освіти.

Ключові слова: інформаційні технології, інформатизація освіти, система освіти.

В Україні, як і в багатьох інших країнах світового співтовариства, велика увага приділяється проблемі інформатизації освіти, яка розглядається як одна з найбільш важливих стратегічних проблем розвитку цивілізації.

Широке впровадження інформаційно–комунікаційних технологій у сфери діяльності людини у 21 столітті дало поштовх до розвитку глобального процесу інформатизації. Саме цей процес і є однією з найважливіших умов реформування і модернізації вітчизняної системи освіти, яка найбільше впливає на розвиток людини, що не тільки буде формувати нове інформаційне середовище, а й буде жити і працювати у ньому. Інформаційні технології сьогодення стали новим фактором, який збільшив можливість кожного індивідуума відчувати у віртуальному просторі свою життєву свободу, формувати свою власну освітню траєкторію.

Основними характеристиками системи освіти як об'єкта інформатизації є її структура та види діяльності. Створення ефективних інформаційних систем – одна з найбільш важливих і актуальних проблем розвитку сучасної системи освіти.

Численні дослідження проблеми інформатизації освіти акцентують увагу на перспективах використання інформаційно–телекомунікаційних технологій для підвищення ефективності освітнього процесу. Однак подальше більш глибоке осмислення навіть деяких аспектів впливу інформаційно–організованого суспільства на освітній процес в цілому і на розвиток особистості зокрема, призводить до неоднозначних оцінок, а значить потребує філософського дослідження еволюційних процесів системи освіти.

Зацікавленість проблемою ролі знання в інформаційному суспільстві спостерігалася у таких відомих теоретиків, як П.Друкер, М.Кастельс, П.Ромер, Е.Тоффлер та ін. Дослідження системи освіти як об'єкта інформатизації та створення систем інформатизації в Російській Федерації відображені в статтях О.Андрєєва, Б.Богатира, Д.Прокудіна, В.Солдаткіна; в Україні – В.Бикова, О.Висоцької, Д.Гагаріної, А.Пилипчака.

О.Наумкіна обґрунтувала необхідність орієнтації освітньої стратегії на формування суспільства знання як вищої стадії інформаційного суспільства та підготовку людини до існування в ньому. Виникає необхідність досліджень впливу процесу інформатизації суспільства на розвиток освіти, формування освітніх систем і, згадано, на еволюцію освіти.

Мета статті розглянути філософсько–освітні засади ролі інформаційних технологій у формуванні сучасної освітньої системи та виявити фактори еволюції освіти через процес інформатизації.

Е.Тоффлер наголошував, що сфера знань – це вісь, навколо якої «організуються» нові технології, економічне зростання, соціальна стратифікація. У нових умовах на кожен долар, який вкладається в економіку Третьої хвилі, необхідно кілька доларів вкладати в людський капітал – у навчання, освіту. Найголовніше при цьому – трансформація не машин, а людей, переозброєння їх свідомості, перехід до розуміння первинної значущості культури в житті людських спільнот. Одночасно з перебудовою техносфери

відбувається революціонізація інфосфери. Світ у цілому перестає представлятися як машина; він заповнюється інноваціями, для сприйняття і розуміння яких необхідний постійний розвиток здібностей, безперервна освіта, широкомасштабне мислення [1]. М.Кастельс вказує, що «У новому, інформаційному способі розвитку джерело продуктивності полягає в технології генерування знань, обробки інформації та символічної комунікації. Зрозуміло, знання та інформація є критично важливими елементами у всіх способах розвитку, так як процес виробництва завжди заснований на деякому рівні знань і на обробці інформації. Однак специфічним для інформаційного способу розвитку є вплив знання на саме знання як головне джерело продуктивності» [2, с.39].

Система освіти має специфічні особливості, основними з яких є перевага інформаційних процесів над матеріальними, оскільки значну частину предмета діяльності, засобів і кінцевих продуктів діяльності у цій системі складає інформація, та перевага людського фактора порівняно з людино–машинними і технічними системами. Ці особливості ускладнюють можливість математичного опису основних процесів функціонування системи освіти, тому що інформаційним процесам у більшій мірі, ніж матеріальним, властивий складний, найчастіше стохастичний взаємозв'язок між результатами праці (наукової, педагогічної) і споживаними ресурсами (людськими, фінансовими, матеріально–технічними) та підвищують роль і значимість прогнозування і довгострокового планування у системі освіти, особливо у вирішенні питань змісту і технологій навчання [3].

Застосування інформаційних технологій в освіті дозволяє підвищити технологічність освіти, змінити її функції і досягти абсолютно нового педагогічного та соціального ефекту.

Інформаційні технології, це не тільки мультимедійність, мова, швидкість, телепортація повідомлень і колосальні розміри інформаційних ресурсів. Інформаційні технології погоджують наукові абстракції і конкретну дійсність, з'єднують упредметнені продукти виробництва та ідеальні мрії людей, вивільняють людину і її розум від рутинних робіт. Місія інформаційних освітніх технологій – вивільнити активність людини, допомогти їй вибудувати свою освітню траєкторію на основі самосвідомості.

Інформатизація – це сукупність взаємопов'язаних організаційних, правових, політичних, соціально–економічних, науково–технічних, виробничих процесів, що спрямовані на створення умов для задоволення інформаційних потреб, реалізації прав громадян і суспільства на основі створення, розвитку, використання інформаційних систем, мереж, ресурсів та інформаційних технологій, побудованих на основі застосування сучасної обчислювальної та комунікаційної техніки [4].

Інформаційна технологія – цілеспрямована організована сукупність інформаційних процесів з використанням засобів обчислювальної техніки, що забезпечують високу швидкість обробки даних, швидкий пошук інформації, розосередження даних, доступ до джерел інформації незалежно від місця їх розташування [4].

Таким чином, сьогоденні інформаційні технології – один з найбільш важливих чинників становлення освітньої системи. Під інформаційними освітніми технологіями О.Андрєєв розуміє сукупність методів, прийомів, способів, засобів створення педагогічних умов для організації процесу навчання на основі комп'ютерної техніки, засобів телекомунікаційного зв'язку та інтерактивних програм, що реалізують частину функцій педагога за поданням, передачі і збиранню інформації, а також організації контролю і управління навчально–пізнавальною діяльністю [5]. О.Висоцька визначає інформаційно–комунікаційні технології як «сукупність методів і технічних засобів збирання, організації, зберігання, опрацювання, передачі та подання інформації, яка розширює знання людей і розвиває їхні можливості щодо керування технічними і соціальними проблемами [6, с.276].

О.Андрєєв і В.Солдаткін розвиток процесу інформатизації освіти визначили за такими основними напрямками:

1. Оснащення освітніх установ сучасними засобами інформатики (інформаційних і комунікаційних технологій – ІКТ) і використання їх в якості нового педагогічного інструменту, який дозволяє істотним чином підвищити ефективність освітнього процесу. Із засвоєння та фрагментарного впровадження комп'ютерів при викладанні традиційних навчальних дисциплін, засоби ІКТ почали розвивати і пропонувати

педагогам нові методи і організаційні форми навчальної роботи, які надалі стали використовуватися широко, а сьогодні – здатні підтримувати практично все різноманіття освітнього процесу як в системі вищої освіти, так і в середній школі. Проблема полягає лише в рівні оснащеності освітніх установ сучасними засобами інформатизації.

2. Використання сучасних засобів інформатики, інформаційних телекомунікацій і баз даних для інформаційної підтримки освітнього процесу, забезпечення можливості віддаленого доступу педагогів і учнів до наукової та навчально-методичної інформації як у своїй країні, так і в інших країнах світового співтовариства.

3. Розвиток і все більш широке поширення відкритої освіти – нової форми реалізації процесів освіти та самоосвіти, що дозволяють істотно розширити масштаби освітнього простору та забезпечити можливість доступу все більшій частини населення до освітніх ресурсів даної країни і інших країн світової спільноти.

4. Перегляд і радикальна зміна змісту освіти на всіх її рівнях, обумовлені стрімким розвитком процесу інформатизації суспільства. Ці зміни сьогодні орієнтуються не тільки на все більшу загальноосвітню і професійну підготовку учнів у галузі інформатики, але й на вироблення якісно нової моделі підготовки людей до життя і діяльності в умовах постіндустріального інформаційного суспільства, формування у них зовсім нових, необхідних для цих умов особистих якостей і навичок.

Аналіз перерахованих вище напрямків розвитку процесу інформатизації освіти показує, що його раціональна організація в інтересах подальшого науково-технічного, соціально-економічного і духовного розвитку суспільства є складною і вельми актуальною науково-організаційною та соціальною проблемою [7, с.32–33].

Сьогодні стан інформатизації в освіті має дві сторони: перша, це технічна, заснована на володінні та умінні застосувати (створювати) інформаційно-технологічні продукти, друга – змістовна, виховна та розвиваюча компоненти вже існуючих, або щойно створених інформаційних освітніх програм, направлених на розвиток самосвідомості гуманістично-орієнтованої сучасної людини.

Проблема полягає в тому, що пошуки шляхів втілення в системі освіти нових ідей про природу навчання активно йдуть в області нових технологій, які впроваджуються в освітні системи часто без необхідного педагогічного осмислення і теоретичної підтримки. Використання сучасних швидкодіючих комп'ютерів, їх потужного програмного забезпечення, сучасних засобів комунікації, супутникового зв'язку і т.п. часто виявляється недостатньо педагогічно і методологічно обґрунтованими. Разом із тим, використання в освіті нових складних інформаційно-технічних технологій залишаються без належного вирішення суто педагогічні завдання, більш того, і загострюють їх. «Значна частина підручників та інших засобів навчання з огляду на методичні підходи й технологічне оснащення, по суті, залишаються старими. Немає серйозної праці над розробками е-підручників» [8, с.161]. Важливо, щоб у навчальний процес входили не просто нові технічні засоби, а й нові освітні технології, спрямовані на вирішення освітніх завдань, осмислених з позицій педагогічної науки, теорії навчання, теоретичних уявлень про освітній процес.

Розглянемо щонайменше два протиріччя. Перше, відірваність спеціалістів з інформаційних технологій від людей фахової педагогіки. Основна частка програмістів та інженерів не мають достатньої підготовки в галузі педагогіки. Тому в результаті отримуємо навчальні продукти або освітні інформаційні ресурси, які виконані на високому інженерному рівні, але мають значні педагогічні недоліки. Друге, недостатність розробок питань теорії освіти, процесу навчання, засвоєння розуміння навчального матеріалу та їх недоступність в силу професійно-технічної обмеженості суб'єктів освітньої діяльності. Очевидним та загальновизнаним став дисбаланс в професійній педагогіці спеціалістів, які зайняті розробкою заснованих на сучасних технологіях навчальних систем і програм.

Вищезазначені протиріччя в суспільстві сьогодні вирішуються шляхом розробки навчальних програм, які базуються на сучасних комп'ютерних і комунікаційних технологіях, розвитку передових новітніх систем навчання у міжпредметних дослідницьких групах, до яких входять фахівці різних галузей, в тому числі які мають фундаментальну педагогічну підготовку. Розвиток ідеї створення принципів міжпредметних груп для

розробки нових технологій освіти та навчання є важливим завданням на сучасному етапі інформатизації суспільства.

Таким чином, інформатизація освіти підсилює необхідність проведення глибоких досліджень у філософії освіти, педагогіці, психології, теорії навчання. Недостатність розробок в цій сфері гальмує процес побудови сучасної системи освіти, яка базується на передових технологіях.

З розвитком інформаційного суспільства з'явилися дослідження про так звані «небезпечні знання» у «суспільстві не-знання». Стало зрозумілим, що за допомогою всіх благ комп'ютерної революції стати більш інформованим, ніж раніше, дізнаватися швидше і повніше про все, що відбувається у світі, в культурі, в науці і техніці, дуже складно; важко розібратися у великих обсягах надлишкової і часто фальсифікованої інформації. І дійсно, всі, а не тільки окремі філософи, зрозуміли, що знають виразно тільки те, що насправді нічого не знають ... «Але найголовніше, що не тільки ми, але й ті, хто керує нами і суспільством в цілому ... також не мають чіткого уявлення про те, що потрібно робити і що потрібно знати, щоб робити» [9, с.66–67].

Щоб заглянути в майбутнє освіти, не можна не зупинитись на проблемі штучного інтелекту. Штучний інтелект має свою давню історію. Ще Платон, Аристотель, Сократ, Декарт, Лейбніц, Дж.Буль, а пізніше Н.Вінер прагнули описати мислення як сукупність деяких елементарних операцій, правил та процедур. З приводу визначення словосполучення «штучний інтелект» висловлювалися різні точки зору (наприклад, передбачення заміни природного інтелекту штучним). В результаті, наукова спільнота прийшла до певного консенсусу, визначивши його як галузь комплексного науково-технічного дослідження проблем автоматизації інтелектуальної діяльності з метою поширення можливостей цієї діяльності на основі комп'ютерної підтримки та визволення людини від розв'язання рутинних завдань. Глобальною метою досліджень та розробок визнано створення штучних систем, що виявляють інтелектуальну поведінку. Дослідницький інтерес стосується розробок як теоретичних положень і формального апарату побудови моделей інтелектуальної діяльності людини, так і штучних систем, у яких реалізуються та перевіряються теоретичні моделі. Це породжує багато локальних цілей моделювання інтелектуальної поведінки людини, що найчастіше формулюються у термінах інтелектуальних задач [10].

Система штучного інтелекту використовує знання (знає як опрацьовувати факти), а не дані (що використовується в робототехніці та інтелектуальних комп'ютерних іграх); вміє розпізнавати образи і зміст мови. До галузі штучного інтелекту належать проблеми автоматизації прийняття рішень, розробки діалогових систем, машинного перекладу, автоматизації дослідження, проектування та імітаційного моделювання, створення інтелектуальних банків даних, експертних систем, розпізнавання образів, інженерії знань, розробки інтегральних роботів і т.д. Таким чином, системи штучного інтелекту можна уподібнити «інтелектуальному верстаку», який може і повинен стати зручним засобом посилення інтелектуальних здібностей людини.

З дослідженнями в галузі штучного інтелекту пов'язана одна з центральних проблем, яка обговорюється в зв'язку з переходом до інформаційного суспільства. Це проблема подання знань, як людині, так і комп'ютеру. Якщо в рішенні питань передачі інформації, формальної обробки великих масивів даних, підвищення швидкості їх обробки інформаційна техніка випереджала час, то в частині інтелектуальної обробки інформації (виділення головного, висновки, узагальнення) спостерігаються великі труднощі.

До інструментарію, що забезпечує вирішення таких завдань, відносяться системи: які навчаються на минулому досвіді (нейронні мережі); які формуються зі знань експертів (експертні системи, семантичні мережі, обмежена природна мова). Істотну користь приносять інтелектуальні методи і технології також для обробки невеликих даних. До них можна віднести методи активних систем, когнітивного моделювання, еволюційних обчислень і генетичних алгоритмів.

Таким чином, звернення до штучного інтелекту дозволяє виділити потенціал самоорганізації слабкоструктурованих і нелінійно побудованих освітніх систем, в яких мотив особистості виступає в якості головного системоутворюючого і флуктуаційного фактора стрибкоподібного розвитку. Про втілення цього факту в конкретних освітніх

технологіях, швидше всього треба вести мову про розробку нового дидактичного принципу, що відображає і включає інформаційний та культурологічний аспекти освіти.

Ще одним новітнім технологічним напрямом, що мають перспективу застосування в освіті, є неминуче впровадження в усі сторони суспільного життя продуктів конвергентних технологій. До таких належать: нанотехнологія, біотехнологія і генна інженерія. Інформаційні та комунікаційні технології за своєю природою є також конвергентними.

Застосування нанотехнологій в освіті нададуть принципово новий підхід освітнім технологіям щодо посилення можливості людського сприйняття будь-якої інформації, впливу на розвиток творчості особистості та визначення власної навчальної траєкторії.

Саме інтеграція теорій штучного інтелекту з теоріями навчання і розвитку, їх втілення в комп'ютерних навчальних системах може стати основою розробок і впровадження нових інформаційних технологій в освіту. Передбачається, що при цьому буде відбуватися процес не автоматизації усталеної практики навчання, а корінних змін у всій сфері освіти. Комп'ютерні навчальні системи повинні мати в основі розвинені теорії навчання, що процес впровадження нових комп'ютерних та комунікаційних технологій в освіту повинен спиратися на міцний теоретичний фундамент.

Один із способів інтегрування ідей, розвинених в сфері теоретичних досліджень, в засновані на передових технологіях освітні системи – це розробка принципів проєктування освітньої системи. Проєктування можна вважати першим етапом тривалого процесу розробки освітніх програм, етапом, на якому відбувається фундаментальна взаємодія теорій освіти та сучасних інформаційних технологій.

Використання інформаційних освітніх технологій забезпечує тісну взаємодію між учасниками освітнього процесу, навіть без особистого контакту (за дистанційною формою навчання), розширює можливості освітнього середовища, активізуючи творчу активність, стимулює допитливість за рахунок доступу до віддалених електронних ресурсів.

Базою використання інформаційних технологій в освіті на будь-якому його рівні та функціонування інформаційно-освітнього середовища виступають інформаційні ресурси. Інформаційні ресурси навчального закладу визначаються як комплекс матеріалів, представлених в мережі освітньої організації, його медiateках, депозитаріях, електронних бібліотеках, а також різні електронні засоби навчання (підручники, атласи, лабораторні практикуми, віртуальні лабораторії тощо).

Висновки. Інформаційна цивілізація і постнекласична стратегія пізнання світу задають новий вигляд освіти і детермінують процес розробки принципово нових освітніх технологій. Глобальні проблеми людської цивілізації, як ніколи, актуалізують проблему створення особистісно-розвиваючих освітніх середовищ, заснованих на високих духовних засадах і морально-етичних нормах. Освіта повинна вибудовуватися як технологія визначення способів національного існування, укорінення в свою вітчизняну історію, культуру, а також збереження спільного з загальнолюдською культурою. Від того, наскільки конструктивно створено культурну середу інформаційними засобами, які морально-етичні підстави закладені в інформаційно-освітні технології залежить, наскільки успішно людина зможе скористатися наданими їй новими можливостями для своєї самореалізації, і які будуть результати цієї самореалізації.

Список використаних джерел

1. Тоффлер Е. Третья волна / Е.Тоффлер. – К.: Вид. дім «Всесвіт», 2000. – 480 с.
2. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура / М.Кастельс; пер. с англ. под. науч. ред. О.И. Шкаратана – М.: ГУ ВШЭ, 2000. – 608 с.
3. Пилипчук А.Ю. Система освіти України як об'єкт інформатизації: види діяльності в системі освіти [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/ITZN/em9/content/09paysea.htm>.
4. Закон України «Про Національну програму інформатизації» від 04.02.1998 №74/98-ВР: Редакція від 30.07.2010. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/74/98-%D0%B2%D1%80>.
5. Андреев А.А. Проблемы педагогики в современных информационно-образовательных средах / А.А. Андреев // Информационные технологии в открытом образовании: Материалы конференции 11–12 октября 2001г. – М:МЭСИ.2001.

6. Висоцька О.С. Випереджаюча освіта для сталого розвитку: методологія, методика, технології: початково-методичний посібник / О.С. Висоцька, – Дніпропетровськ: Видавництво «Акцент ПП», 2012. – 292 с.

7. Андреев А.А., Солдаткин В.И. Прикладная философия открытого образования: педагогический аспект / А.А. Андреев, В.И. Солдаткин. – М.: РИЦ «Альфа» МГОПУ им. М.А. Шолохова, 2002. – 168 с.

8. Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2012 році: Щорічне Послання Президента України до Верховної Ради України. – К.: НІСД, 2012. – 256 с.

9. Горохов В.Г. Научно-техническая политика в обществе не-знания / В.Г. Горохов // Вопросы философии. – 2007. – №12. – С.65–80.

10. Кожем'яко В.П., Дмитрук В.В., Белік Н.В. Наука і технічна творчість в навчальному процесі (від абітурієнта до аспіранта) – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.opticstoday.com/katalog-statej-na-ukrainskom/shtuchnij-intelekt/doslidzhennya-v-oblasti-shtuchno-intelektu.html>.

Харлаш Л.М. Философско-образовательные основы процесса информатизации как фактора эволюции системы образования

Рассмотрен философский подход к образованию как объекта информатизации, влияние современных информационных технологий на образовательный процесс, концептуальные основы процесса информатизации в образовании. Выявлены информационно-технологические факторы, влияющие на эволюцию системы образования. Подчеркнута актуальность дальнейших исследований проблемы информатизации, как общества, так и образования.

Ключевые слова: *информационные технологии, информатизация образования, система образования.*

Kharlash, L.M. Philosophical and educational principles of process information as a factor in the evolution of the education system

Considered philosophical approach to education as an object of information, the impact of modern information technology in the educational process, the conceptual framework of the process of informatization of education. Revealed information technological factors affecting the evolution of the education system. Underlined the urgency of further research information both society and education.

Key words: *information technology, informatization of education, the education system.*

Розвиток мультилінгвізму як засобу налагодження міжкультурної взаємодії у посткласичному освітньому просторі

Надано визначення філософських аспектів формування мультилінгвальної освіти, спрямованої на налагодження міжкультурної комунікації у посткласичному освітньому просторі.

Ключові слова: полікультурність, мультилінгвізм, білінгвізм, конкурентоспроможність, глобалізація, економічна конкуренція.

Мультилінгвізм усе більше поширюється по всій земній кулі, це обумовлено зростаючою взаємодією економічних, наукових, культурних і політичних інтересів. Країни та цивілізації, які досі мали досить обмежені взаємні контакти, сьогодні пронизуються тисячами політичних, господарських і комунікативних зв'язків, мають загальні прийоми, технології, моделі поведінки, цілі. Тому, представляється більш підходящим сприймати сьогоdnішній світ як єдину глобальну цивілізацію.

Хвилювання, пов'язані з мовними проблемами, особливо в зв'язку з «етнічними конфліктами», скоріш за все, будуть зростати у всьому світі. Асиміляторські тенденції, що ведуть до швидкої лінгвістичної і культурної асиміляції, що розглядають присутність неасимільованих груп як загрозу домінантним спільнотам, стають все менш популярними в світі, що прагне до «соціальної глобалізації». Найбільш демократичним і цивілізованим бачиться усвідомлення і визнання з боку всіх громадян і урядів лінгвістичних і культурних прав як відмінної ознаки цивілізованого суспільства, а гарантування цих прав як шлях уникнення етнічних заворушень. У наш суперечливий час, непорозуміння все ж існують, і на нашу думку, спосіб їх налагодження полягає в налагодженні міжкультурного діалогу, якому сприяє мультилінгвізм.

Проблема побудови методологічних підвалин формування мультилінгвальної освіти набуває особливої актуальності та складності в поліетнічному багатонаціональному суспільстві, до якого також належить і Україна. Визначення філософських аспектів формування мультилінгвальної освіти, спрямованої на налагодження міжкультурної комунікації у посткласичному освітньому просторі, таким чином, виступає ключовим завданням сучасної філософії освіти.

Але дослідження та філософське осмислення проблеми мультилінгвізму у посткласичному освітньому просторі ще й досі залишається недостатніми. Інтенсифікація процесу обґрунтування системи національних цінностей, який може включати в себе певні аспекти, нацелені на налагодження міжетнічних відносин, обумовлює важливість аналізу питань концептуалізації феномену мультилінгвізму для України.

Ціллю статті є дослідження розвитку мультилінгвізму як засобу налагодження міжкультурної взаємодії.

Інтенсифікація взаємодії народів і культур, породжена інтеграційними процесами, створює унікальну атмосферу співіснування етнічних, культурних, конфесійних протиріч в єдиному просторі. Діалогічне взаєморозуміння, якого потребують такі процеси, досягається засобами впровадження мультилінгвізму, бо в основі єднання людей у виразну спільноту лежить насамперед мова. Мова виконує інтегруючу та організуючу функції, об'єднує людей, створюючи відчуття єдності, групової ідентичності та виступаючи засобом адекватної передачі волі між структурами суспільства. Регулююча функція мови забезпечує підтримку та відтворює панівну потужність внутрішніх зв'язків, якими розтікаються інтелектуальні й моральні імпульси суспільства. Творча й об'єднуюча функції мови полягають в тому, що саме мова вміщує у собі «дух людства», а також «дух народу», мовою якого вона є. Єдність цих понять продукує унікальну можливість ідентифікації індивіда із людством і зі своїм власним народом, надає шанс розуміння іншого народу як рівнозначного представника людства, надає можливість налагодження діалогу, взаємодії, співробітництва.

Крім того, мова – це засіб формування людини як особистості, оволодіння розмаїттям мов – сприйняття нею інших особистостей як рівних. Мова об'єднує людей, об'єднує народи, допомагаючи їм пізнати себе як однакових так і особливих. Мова, поєднуючи ці функції, має бути пристосована до умов існування суспільства, до його менталітету. Усі ці визначення підтверджують актуальність визначення мультилінгвізму як засобу налагодження міжкультурної взаємодії.

Згідно Н.Сельє: «мова – це шифрувальна машина, що допомагає нам осягти зміст послання, закодованого в культурі» [12, с.218]. Без належної поінформованості в мові, яка виступає одночасно культурним кодом, і продуктом культури, неможливо домогтися органічного існування в чужому за ментальністю середовищі, і, замість розуміння й упевненості, людина приречена на роздратування, стрес і навіть агресію. У сучасному світі, що прагне знайти шляхи досягнення «глобального гуманізму», який, на думку Ю.Волкова, робить можливим установа «гуманістичного суспільства» з відмінними національними моделями [2], представляється доцільним відзначити роль мультилінгвізму в становленні соціальної гетерогенності й оцінювати його як позитивний фактор міжкультурної взаємодії.

Реальністю сьогодні є використання народами в спілкуванні один з одним обмеженого числа провідних мов світу, так званих мов світового спілкування. Зараз жодна країна на міжнародній арені вже не може більше залишатися в мовній ізоляції і змушена використовувати іноземні мови. На думку фахівців ЮНЕСКО мінімальна кількість мов, якими повинна володіти людина в третьому тисячолітті, буде не менше трьох. За їхніми прогнозами, провідною мовою у світі залишиться англійська, в європейському просторі – німецька, в євразійському – російська [1].

Американські вчені визначають феномен мультилінгвізму як «використання двох і більше мов з рівною часткою легітимності на робочому місці або в навчальних закладах» [13, с.83]. Ю.Дешерієв припускає, що вживання терміну «багатомовність» є прийнятним у тих випадках, коли йдеться про знання багатьох або декількох мов [4]. Розглядаючи це питання, науковець має на увазі знання в основному трьох–чотирьох мов.

Проте у документі Єврокомісії «Нова стратегія політики мультилінгвізму» термін набуває додаткового розуміння й вживається для впровадження нового курсу мовної політики, який буде сприяти створенню позитивного середовища й клімату для навчання та вивчення різноманітних іноземних мов [10].

Однак, більш повним вважається визначення, дане А.Швейцером та Л.Нікольським: «Мультилінгвізм – це співіснування декількох мов у рамках одного мовного колективу, що використовує ці мови в різних комунікативних сферах, залежно від соціальної ситуації та інших параметрів комунікативного акту. Мови, обслуговуючи єдиний колектив, утворюють єдину соціально–комунікативну систему й перебувають у функціональній додатковості одна до одної» [9, с.111].

В умовах глобалізації світу без знань іноземних мов вже не можливо обійтися, в зв'язку з цим, вивчення мов є необхідним для сучасної людини. Особливо це актуально для багатомовної і поліетнічної Європи. Тому в якості головної мети мовної освіти громадян Європи визначена багатомовність: володіння кожним європейцем, як мінімум, трьома мовами – рідною і двома іноземними. Єврокомісія намітила план дій з підвищення мотивації до вивчення іноземних мов, позначивши три основних напрямки діяльності: вивчення мов протягом усього життя; поліпшення якості викладання мов; створення навколишнього середовища, сприятливого для вивчення мов [11].

Проблеми мови розглядаються переважно у триаді «мова – культура – особистість». Формування особистості через мову й культуру, співвідношення мови й культури в процесі формування особистості, особистість у мультилінгвальному та полікультурному середовищі – це коло проблем, до яких сьогодні звертається наука про мову, людину, суспільство. Саме культурний аспект мови привертає особливу увагу сучасних дослідників у ситуації культурного плюралізму й зростаючої глобалізації. Мова є механізмом збереження культурних цінностей, закодованих в одиницях мови, усних і письмових. Культура, виражена в одиницях мови – є мовною картиною світу, що включає весь обсяг знань, зафіксований у мові народу, якою він розмовляє. «Опановуючи мову, людина одночасно опановує й контекст – культуру соціокультурного середовища, у якому вона реалізує себе» [8, с.111].

Інша частина проблеми самоідентифікації особистості – це життя та самореалізація в умовах іншомовного оточення або в полікультурному середовищі. Поняття культура і мова не можуть існувати окремо. Адже, історичний шлях, пройдений народом, відкладається в його соціальній пам'яті, а потім – у його мові, і формує сакральні установки його культури. Це також підтверджує висловлення В.Гумбольдта, який стверджує, що мова та її знання несуть у собі дещо більше за лінгвістичні навички: «вивчення мови не містить у собі кінцевої мети, а служить вищій меті пізнання людством самого себе й свого відношення до всього видимого й схованого навколо себе» [3, с.114].

Саме мова є засобом взаємодії поколінь, культур і цивілізацій. Володіння й позмінне використання, вживання в межах певної соціальної спільноти, однією особою або колективом, декількох різних мов, кожна з яких обирається відповідно до конкретної комунікативної ситуації, і є мультилінгвізм, який є невід'ємною вимогою глобалізуючого світу. Однак, мультилінгвізм – це не лише здатність говорити кількома мовами, це ще й особливий тип мислення, що вкладає в себе культурні цінності декількох цивілізацій, мислення, відкрите до взаєморозуміння різних культур. Лінгвістична різноманітність розглядається сучасними вченими як мультилінгвізм, що передбачає присутність більш як одного носія мови в певному географічному регіоні, та плюрілінгвізм, що включає в себе перелік мов, якими людина користується, включаючи і рідну. Тим не менш, кожна мова містить у собі індивідуальну свідомість і цінність, має власне світосприйняття [7].

У якості практичних дій у сучасному західному світі саме на засадах мультилінгвізму була побудована парадигма мультикультурної освіти і виховання. Політика мультилінгвізму є головною в діяльності таких організацій, як Європейська Рада, Європейський Парламент, Європейська комісія тощо. Окремим напрямом діяльності Європейської комісії стало сприяння вивченню іноземних мов, тобто «політика в сфері навчання іноземним мовам».

Сьогоднішня стратегія мультилінгвальної освіти спрямована на формування особистості, яка володітиме новими якостями, необхідними для мирного співіснування й взаємозбагачення різних культур в сучасних умовах, та зможе оцінити та поважати усе розмаїття світових культур та мов. Наша держава та суспільство зіштовхнулися з низкою таких питань, які повстали перед сучасною наукою. Їхнє позитивне вирішення повинне привести до продуктивного та безконфліктного добросусідського існування культур – представників сучасного суспільства та включити Україну в простір полікультурної комунікації. Сучасна філософія та педагогічна наука намагаються знайти оптимальне вирішення цієї проблеми.

Наш час вимагає інтенсивності викладання мов в навчальних закладах України, бо політична важливість знання мов є очевидною. Їхня роль у забезпеченні взаєморозуміння й терпимості, подоланні небезпеки маргіналізації, збільшенні багатства й різноманіття європейського культурного життя є дуже значною. Рух до політичної й економічної інтеграції в Європу, вільної міграції населення, розширення європейських інститутів вимагає забезпечення мовного навчання на такому рівні, що дозволить нашим фахівцям повноцінно конкурувати на ринку праці. Мультилінгвізм безпосередньо пов'язаний із проблемою конкурентоспроможності держави на міжнародному ринку, оскільки вона в значній мірі залежить від реальних здатностей ефективно спілкуватись. Помилки, що допускають у комунікативному відношенні, що виникають від недовліку відповідної компетенції, можуть бути катастрофічними як для політичного діалогу, так і для економічного співробітництва.

Сьогодні, основний фактор розвитку – конкурентоспроможність – актуалізує проблему мультилінгвізму, і із цього погляду значимість мови стає більш очевидною. Основне протиріччя у відношенні мультилінгвізму криється в протиріччі між консерватизмом і новим «глобальним» мисленням, що неухильно прокладає собі дорогу в нове століття. Мультилінгвізм ООН, ЄС і посткомуністичної Європи – феномени, що відрізняються один від одного [5]. Відповіддю на ці виклики часу повинна стати мультилінгвальна освіта.

Актуальність вивчення іноземних мов в Україні можна також пояснити розвитком міжнародних зв'язків, зокрема між Україною та країнами ЄС у різних сферах діяльності, поширенням програм з культурного та освітнього обміну, участю у міжнародних проектах, а також інтенсифікацією міграційних процесів. Усі ці компоненти роблять

світ багатонаціональним і багатомовним, та призводять до суперечливих явищ, таких як глобалізація, економічна конкуренція, зростання ролі національної ментальності.

Існуюче положення у розповсюдженні мультилінгвальних практик в Україні говорить про їхню недорозвиненість. Причиною є як економічні так і технічні недоліки, які призводять до негативних наслідків. Таким чином, підтримка впровадження мультилінгвізму має бути розглянута на рівні Державних проектів. Переосмислення цілей, завдань та змісту впровадження іноземних мов у системі освіти України є однією з умов входження до європейського науково-освітнього простору.

Враховуючи існуючий міжнародний і національний досвід у цій сфері, не слід ставити перед учнями мету досконального оволодіння однією мовою, абсолютно пристосовуючи рівень їхнього комунікації до рівня носія мови. На думку С.Мамонтова: «краще не зовсім абсолютні знання декількох мов, ніж досконале володіння лише однією іноземною мовою» [6, с.72].

Мультикультуралізм, незважаючи на різні трактування його суті, є соціальним фактором і тестує культурні світи на емпатію і толерантність, сприяє їх встановленню в тих спільнотах, де відчується їх явна недостатність. Вирішенню цього завдання має допомогти мультилінгвальна освіта. Мультилінгвізм є одним з головних засобів налагодження міжкультурної комунікації, засобом перемоги толерантності й взаєморозуміння, подолання протиріч і суперечок, виникаючих у багатонаціональному світовому просторі.

Політика мультилінгвізму перебуває під впливом інтеграційних процесів та має європейський контекст, вона спрямована на забезпечення можливостей працевлаштування, покращення життя для громадян Європи, підвищення їхньої конкурентоспроможності, відкриття більший доступ до освітніх послуг та прав людини; впливає на побудову європейського суспільства через мультикультурне спілкування.

Мультилінгвізм, як засіб налагодження міжкультурного діалогу, процес оволодіння іншими мовами й іншими культурами, у тому числі й лінгвокультурами, є специфічною домінантою процесу послідовної адаптації до лідуючих культур, причому без відмови від власної національної мовної ідентичності.

У вирішенні проблеми якості освіти важливо враховувати те, що принцип полікультурності припускає відображення певних елементів різних етнічних культур у змісті освіти. При цьому, основними повинні бути положення про етнічні культури які являють собою загальне багатство всіх людей. Мультилінгвізм, мовні стратегії, постають засобом сутнісного розуміння цього питання. Феномен полікультурності обумовлюється загальногуманістичною потребою розвитку та збагачення духовного світу особистості, що здійснюється через ґрунтовне розуміння ментальної культури інших народів засобами мультилінгвізму.

Мовна ситуація в освіті пов'язана зі стремлінням України до взаємодії зі всесвітнім товариством у вирішенні проблем людства. Знання іноземних мов, полікультурне виховання дає можливість скористатися прерогативами відкритого суспільства. Соціокультурними механізмами вироблення національної ідентичності є створення єдиного інформаційного та культурно-символічного теренів нації, уніфікація освітньої системи, уніфікація мовного простору.

Перспективним напрямом подальшого дослідження вважається аналіз та вивчення досвіду впровадження політики мультилінгвізму в зміст загальної середньої освіти європейських країн. Необхідність мультилінгвальних моделей освіти для якісної освітньої політики України очевидна. Комплексність розробок у цьому напрямку та впровадження конкретних дій прискорить процес мультилінгвізації України.

Список використаних джерел

1. Баскакова Н.П. Язык и музыка в поликультурном образовании / Н.П. Баскакова, Н.В. Ефремова // Россия и Запад: диалог культур. Материалы 4-й Международной конференции. – 1998. – С.112–119.
2. Волков Ю.Г. Личность и гуманизм / Ю.Г. Волкова // Социально-гуманитарные знания. – 1999. – №1. – С.135–149.
3. Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию / В.Гумбольдт. – М.: Наука, 1984 – 254 с.
4. Дешериев Ю.Д. Основные аспекты исследования двуязычия / Ю.Д. Дешериев, И.Ф. Протченко // Проблемы двуязычия и многоязычия. – М.: Наука, 1972. – С.26–42.

5. Литвиненко Е.Ю. Мультикультурное образование как перспектива установления толерантных взаимоотношений / Е.Ю. Литвиненко // Дон. гос. техн. ун-т. – Ростов н/Д., 1999. – Т.4. – С.235–237.
6. Мамонтов С. П. Основы культурологии / С.П. Мамонтов. – М.: Олимп, 1999. – 320 с.
7. Сучасні шкільні технології // К.: Ред. загальнопед. газет, 2004. – Ч. 2. – 127 с.
8. Сысоев П.В. Язык и культура: в поисках нового направления в преподавание культуры страны изучаемого языка / П.В. Сысоев // Иностранные языки в школе. – 2001. – №4. – С.12–17.
9. Швейцер А.Д. Введение в социолингвистику / А.Д. Швейцер, Л.Б. Никольский. – М.: Высшая школа, 1978. – 216 с.
10. Brussels COM (2005) / A New Framework Strategy for Multilingualism. – 2005. – 30 p.
11. Promouvoir l'apprentissage des langues et la diversité linguistique: un plan d'action 2004–2006 / Commission européenne. – Luxembourg: Office des publications officielles des Communautés européennes, 2004. – 82 p.
12. Seelye H. Teaching culture: strategies for intercultural communication / H.Seelye. – Lincolnwood: National Textbook Co., 1993. – 336 p.
13. Shaefer R. Sociology / R. Shaefer. – N.Y.: McGraw–Hill Inc., N.Y., 1989. – 677 p.

Асаева В.В. Развитие мультилингвизма как средства налаживания межкультурного взаимодействия в постклассическом образовательном пространстве

Дано определение философских аспектов формирования мультилингвального образования, направленного на налаживание межкультурной коммуникации в постклассическом образовательном пространстве.

Ключевые слова: поликультурность, мультилингвизм, билингвизм, конкурентоспособность, глобализация, экономическая конкуренция.

Asaeva, V.V. Development of multilingualism as a mean of cross-cultural interaction in a post-classical educational area

The paper provides a definition of the philosophical aspects of multilingual education formation aimed at promoting inter-cultural communication in the post-classical educational area.

Key words: multiculturalism, multilingualism, bilingualism, competitiveness, globalization, economic competition.

Діалог як умова формування «олюдненої» освіти: суб'єктивно-особистісний аспект

Досліджується проблема формування і ствердження освітнього простору в контексті смислоутворюючих моделей освіти; зосереджується увага на діалозі, який постає як спосіб буття людини серед людей, як спосіб співтворення спільних цінностей і смислів.

Ключові слова: культура, цивілізація, діалог, комунікація, «банківська освіта», «визвольна освіта», персоніфікація.

В сучасному світі з його невизначеністю постає необхідність розглянути процес становлення феномену суб'єктивності в його взаємозв'язках із процесом конститування людського буття. Окреслена проблема безпосередньо пов'язана із формуванням свідомості як відображення форм об'єктивної реальності. Осмисленість людського буття залежить від ступеня його усвідомленості, ступеня проникнення суб'єкта в універсальний зміст людської культури, що актуалізує роль освіти у цьому процесі. Причому освіта мислиться у загальноновизнаному значенні, як спосіб передачі соціокультурного досвіду, опредметненого в культурі. Разом з тим потрібно зазначити особливості нашого часу: швидкість соціально-економічних трансформацій призводить до смислоутворення та самоідентифікації до їх перманентних змін. Відбувається тотальна проблематизація людського буття. Ці виклики сучасності вимагають відповідних змін в системі освіти, яка не може ігнорувати зазначені проблеми.

Проблематизація питання про ціннісні регулятиви людського існування, смисл буття – це тільки один бік змін, що відбуваються сьогодні. Разом з тим, ще швидше відбуваються зміни у способах та технологіях виробництва. Змінюється не тільки культура, а й цивілізація, при чому остання змінюється набагато швидше, ніж перша. Це призводить до того, що нові форми та умови людської життєдіяльності не встигають бути культурно «обробленими». Саме тому особливо гостро постає питання про присутність в сучасному освітньому процесі культури та цивілізації, мірою чого виступає діалог, культура спілкування.

Процес становлення сучасного соціокультурного буття, домінантою і головною характеристикою якого є освіта, розглядається в працях П.Фрейре, Н.Г. Савичевої, Е.Н. Гусинського, Ю.І. Турчанінової, В.П. Беха, М.В. Ліпіна та ін. Проблема смислоутворення в контексті освітнього процесу досліджується в розвідках С.В. Пролєєва, І.М. Предборської, Л.С.Горбунової, М.І. Бойченка та ін.

Аналіз публікацій з даної проблематики показує, що переважна більшість наукових робіт торкається лише питань загальнотеоретичного плану, зокрема вказується на системне мислення як найвище досягнення пізнавальної енергії культури. Але поза увагою залишається контекст діалогу як умови сучасної освітньо-педагогічної діяльності.

У статті поставлено за мету виявлення, концептуалізація та поглиблення розуміння сутності діалогу як умови реалізації завдань і цілей по вихованню особистості, які поставлені в освітньому процесі в тих чи інших конкретних моделях: «банківській», «визвольній» в умовах комунікативної раціональності.

На відміну і від природи, і від суспільства, і від самої людини, культура виявляється системою, що утворюється взаємоперетворенням трьох конкретних форм її реального існування, трьох модальностей: людської, в якій культура постає як сукупність не біологічно-вроджених їй якостей, а придбаних людством, і кожним індивідом; діяльнісної, яка утворюється сукупністю не інстинктивних, біологічно-вроджених, а вироблених людьми способів діяльності; предметної, яка охоплює всю «другу природу», вже створену і ту, що твориться нині людиною – речі, соціальні інститути, наукові, ідеологічні, філософські твори, художні твори, педагогічні акти та ігри. Оскільки ж в

культурних предметах людина «опредметнює» свої сутнісні сили – потреби, бажання, ідеали, думки і переживання – вони можуть вилучатися з цих предметів і засвоюватися кожним новим поколінням і кожним індивідом в актах «розпредметнення» втіленої в даних предметах культурної інформації – знань, цінностей, ідеалів, умінь [3, с. 13–14].

Освіта, безперечно, конституюється не на пустому місці, вона детермінується наявним соціально–культурним досвідом. Філософський підхід до освіти співвідносить освітній процес із становленням людини, теоретично виявляє його онтологічні засади і тлумачить його досить широко. По суті, в межах філософського осмислення освітній простір – це саме життя, яке розуміється як саморозвиток особистості. В основу теоретичного осмислення цього процесу необхідно покласти ідею людиномірності педагогічного мислення, ідею соборного співтворення людиною людського в людині. Це можливо завдяки перетворенню надбань загальнолюдської культури в основу життєдіяльності особистості. Культура виступає тим способом людського існування, який може бути позначений як самодетермінація. Саме тут особистість «проростає» у буттєві основи свого існування. Умовою становлення, формування, «проростання» особистості є діалог, який в його межах і змісті постає феноменом, що охоплює всі прояви людського буття – від суспільного до індивідуального, від глобальних процесів спілкування культур до спілкування з самим собою. І, звичайно ж, у школі, у сфері виховання та навчання він повинен отримати сутнісне втілення.

Відзначимо ті найважливіші риси діалогу, які дозволяють розглядати його в якості не тільки провідної форми освітньо–культурної взаємодії та спілкування, що відповідає вимогам до освіти ХХІ століття, а й головного способу буття всіх суб’єктів освітнього процесу. У нашому розумінні, діалог – це не суперечка і не диспут, домінантами яких є прагнення до істини. Діалог – це рух у протилежному напрямку – від істини до розуміння і взаєморозуміння. Істина – вихідна точка діалогу, це як би «територія згоди» (М.Бубер). Істина в тому, що кожна зі сторін визнає співрозмовника в якості унікальності, самоцінності, що має право на свої судження щодо всього в світі. Іншої істини, крім взаєморозуміння, бути не може. Виходячи з таких позицій, сторони прагнуть зрозуміти одна одну, зрозуміти сенс буття співрозмовника. Таким чином, якщо мета суперечки, диспуту – істина, то мета діалогу – розуміння і взаєморозуміння. У такому розумінні діалог ніколи не може бути закінчений, він перетворюється у спосіб буття людини серед людей, в єдино можливий спосіб буття. Це і спосіб єднання людей на всіх рівнях їх організації, який розгортається як спілкування багатьох унікально–всезагальних особистостей при відсутності ставлення один до одного як до об’єкта. У ньому немає місця для повчання іншого, з’ясування, хто винен. Він постає як спосіб співтворення спільних цінностей і смислів. На розбіжності не зупиняються, їх не фіксують, різні точки зору не зіставляють, а просто кожен висуває свою позицію. Інша ж сторона намагається зрозуміти цю позицію, приймаючи її як цінність, здатну збагатити мене, розширити горизонт моєї свідомості.

Ретельний аналіз взаємозв’язку вчитель–учень здійснив свого часу П.Фрейре. На його думку, характер цієї взаємодії на будь–якому рівні, у школі чи поза школою, є принципово оповіднальний (нарративний). Це взаємодія оповідача–суб’єкта (вчителя) і «терплячих» слухачів–об’єктів (учнів). Зміст оповіді – чи то судження–оцінки, чи емпіричні аспекти реальності – у процесі оповіді стає неживим та застиглим. Освіта, на думку П.Фрейре, недужа на хворобу оповідності. Учителю оповідає про реальність так, начебто вона нерухома, статична, роздроблена на частини та передбачувана. Або ж він розмірковує на тему, страшенно далеку від життєвого досвіду учнів. Його завдання – «наповнити» учнів змістом оповіді – змістом, відірваним від реальності, вирваним з цілості, яка породжує його і може дати йому значення. Слова втрачають конкретність і стають порожньою, відчуженою й відчужувальною балаканиною. Так відбувається вуалізація ускладненості та непередбачуваності сучасного світу та її міфологізація завдяки розповсюдженню абстрактного вербалізму [6, с. 59–60]. Останній піднімає собою змістовне спілкування.

Найхарактернішою рисою цієї нарративної (оповідальної) освіти, вважав П.Фрейре, є милозвучність слова, а не його перетворююча сила. Оповідь (з учителем–оповідачем) змушує учнів запам’ятовувати її зміст. Або ще гірше, це перетворює їх на «контейнери», на «сховища», які вчитель має «наповнити». Чим щільніше він наповнить

«сховища», то кращий з нього вчитель. Чим покірніше «сховища» дозволяють наповнити себе, то кращими вони є учнями. Таким чином, освіта стає процесом «вкладення», у якому учні є депозитаріями, а вчитель – вкладником. Замість спілкування, учитель формує і вкладає повідомлення в учнів, які терпляче його приймають, запам’ятовують і відтворюють. Це «банківська» (П.Фрейре) модель освіти, за якою обсяг операцій, дозволених учням, охоплює лише приймання, розкладання по полицях та зберігання вкладеного. «Щоправда, вони можуть стати колекціонерами чи сортувальниками того, що зберігають. Але, згідно з останніми дослідженнями, ці люди самі опиняються на узбіччі життя – через брак творчості. Адже без дослідництва, без практики неможливо стати справжньою людиною. Знань набуваєш тільки через відкриття і перевірку відкриттів у процесі невтомних, пристрасних, неперервних, сповнених сподівання пошуків, що їх людські істоти здійснюють у світі, вкупі зі світом і одна з одною» [6, с. 60], – писав П.Фрейре.

У «банківській» моделі освіти знання є «дарунком», яким наділяють ті, хто має себе за знавців, тих, хто, на їхню думку, нічого не знає. Приписування іншим цілковитого невігластва є характерною прикметою ідеології панівної еліти, що заперечує освіту й знання як творчий дослідницький процес. Учителю виступає перед учнями як їх необхідна протилежність, виправдовуючи власне існування їхнім абсолютним нецтвом. Така модель освіти є деспотичною, і, як кожна деспотія, вона виправдовує своє існування турботою про інших. Хоча насправді «Іншому» тут відмовлено бути самим собою, він є тільки тим, ким йому дозволить бути персоналіфікація відчуженого соціуму – учитель (викладач). Подібна система освіти повинна бути замінена «визвольною освітою». Суть визвольної освіти, навпаки, полягає в її прагненні до подолання експлуатації. Освіта має починатися зі зняття суперечності «вчитель–учні» через примирення полюсів протистояння в той спосіб, що обидві сторони визнаються одночасно і вчителями, і учнями.

Такого вирішення зазначеного протиставлення немає (і не може бути) в «банківській» моделі освіти. Навпаки, стверджує П.Фрейре, ««банківська освіта» підтримує й навіть стимулює наявне протистояння такою позицією і практикою, які віддзеркалюють суспільство гноблення в цілому:

- а) вчитель вчить, а учні вчаться;
- б) вчитель знає все, а учні – нічого;
- в) вчитель думає, а за учнів думають;
- г) вчитель говорить, а учні слухають – покійно;
- г) вчитель дисциплінує, а учні підкоряються;
- д) вчитель обирає й нав’язує свій вибір, а учні погоджуються;
- е) вчитель діє, а учні мають ілюзію, що діють через дії вчителя;
- е) вчитель визначає зміст програми, а учні (яких ніхто не питав) пристосовуються до неї;
- ж) вчитель змішує владу знання з власною професійною владою, яку він (вона) встановлює на протигагу свободі учнів;
- з) вчитель – Суб’єкт навчального процесу, учні ж – його прості об’єкти.

Не дивно, що банківська модель освіти вважає людей пристосовуваними, керованими істотами. Що більше учні працюють над накопиченням внесків, вкладених у них, то менше вони плакають власну критичну свідомість, що могла б розвинути в результаті їхнього втручання в навколишній світ у ролі перетворювачів цього світу. Що довірливіше вони приймають накинута їм пасивну роль, то більше стають схильні просто адаптуватися до такого світу, який він є, і звикають до навіяної вчителями фрагментарної реальності» [6, с. 62]. Щоб стати процесом звільнення людини, освіта повинна стати простором не протистояння учня/студента та учителя/викладача, а спільної праці. Учителю має бути партнером учнів у своїх стосунках з ними. «Банківська концепція» освіти не передбачає такого партнерства – і це логічно. Розв’язати суперечність «учителі–учні», змінити роль «вкладника», розпорядника, дресирувальника на роль учня серед учнів – означало б, на думку П.Фрейре, підірвати силу тиску та прислужитися силам визволення [6, с. 63]. Згадаємо, що одним із суттєвих призначень освіти є визволення людини. Дійсне визволення уможливлюється у просторі спілкування, в якому обидві сторони взаємозбагачуються.

У зв'язку із зміною типу раціональності та переходу до «посткласичної раціональності» відбувається трансформація розуміння комунікативних процесів у суспільстві та освіти зокрема. Ідея «діалогізму», яка сформувалась на початку XX століття, розвивається завдяки впровадженню синергетичної парадигми. Так, у сучасній науковій літературі, присвяченій проблемам освіти, виникає термін «синергетична комунікація», який визначається як «циклічний пульсуючий процес обміну не стільки інформацією, скільки смислами та емоціями, що передбачає конструювання розподіленої мережі, яка створює та створюється фрактальною безліччю петель зворотнього зв'язку» [4, с. 558]. Таким чином стверджується нелінійний, складний та динамічний характер інтерсуб'єктивного спілкування. В такому контексті діалог, який виникає у освітньому просторі, не існує як щось відчужене та відособлене від суб'єктів педагогічної діяльності. Він не є деяким тоталітарним цілим, яке домінує та пригнічує індивідів. Діалог постає не тільки як спілкування однієї людини з іншою, а і як спілкування–діалог людини і світу, людини з самою собою.

Сучасна парадигма «посткласичної раціональності» – це перш за все перехід до «діалогічної», комунікативної раціональності. Діалогічне мислення є її необхідною передумовою. Тому сьогодні як ніколи зростає важливість демократизації освіти та формування діалогічного мислення. Адже зміна парадигми мислення передбачає трансформацію інтерсуб'єктивних зв'язків всередині освітнього простору. Принцип «діалогізму» може реалізуватись в системі освіти при умові трансформації властивих їй на сьогодні ієрархічних відносин у мережеві [4, с. 559–560].

В контексті розуміння освіти як комунікативного простору, який формується особливого роду процесами «склеювання» подій–зустрічей, відтворюваних діалогів–обмінів психоемоційними станами свідомості, стає зрозуміло, що у цьому процесі відбувається цілісне нелінійне становлення людини. Тому освіта мислиться перш за все як робота зі смислами, цінностями, системою відносин людини з її емоційно–вольовою та рефлексивною сферами. Вона дозволяє дитині, підлітку, дорослому усвідомлювати, оцінювати і вдосконалювати себе як головний фактор, який зумовлює якість власного буття. У цьому контексті видаються важливими міркування одного з класиків аналітичної філософії освіти Р.Пітерса щодо освіти як надбання особистості, які він висловлює у своїй роботі «Етика та освіта». Вчений вважає, що освічена людина повинна: володіти певним цілісним обсягом знань або, інакше, понятійної схемою, а не просто ізолюваними вміннями і навичками; бути перетвореною цими уявленнями; надавати перевагу певним стандартам або нормам, які неявно закладені в засвоєних нею способах розуміння світу; мати власну пізнавальну позицію – здатність розмістити, наприклад, повне наукове розуміння в більш широкому контексті світосприйняття [2, с. 98].

Вище ми говорили, що в загальному смислі комунікативна природа освіти визначається як формування умов того, щоб передача знань виступала одночасно як прилучення до певної людської спільноти. Очевидно, що для цього природа самого одержуваного в науковому дослідженні і переданого в процесі викладання знання повинна носити інтерсуб'єктивний характер. Про це, зокрема, йдеться у В.Гумбольдта. З одного боку, будь–яке відповідальне наукове знання передбачає особисте авторство і твориться в «самотності та свободі», з іншого – «духовна діяльність людства може розвиватися тільки як взаємодія – не тільки з тим, щоб один доповнював те, чого не вистачає у іншого, а й з тим, щоб успішна діяльність одного надихала інших і щоб усім стала помітна та всезагальна початкова сила, яка в окремих особистостях проявляється лише зрідка і світить відображеним світлом» [1]. Причому у процесі діалогу індивід прилучається не просто до певного наявного «тут і тепер» соціуму, тобто до певної групи людей. Він прилучається до тієї «всезагальної сили», якою є дух загальнолюдської культури. Співпричетність йому уможливується у діалогічному відношенні «Я» і «Ти». Саме ця співпричетність і олюднює індивіда, суспільство та світ. Одночасно у діалогічній взаємодії відбувається творення смислу. Адже останній можливий тільки у певному контексті. Те, що вирване з контексту, втрачає смисл.

Відповідно до діалогічного розуміння сутності освіти визначаються також і її цілі. З цього приводу характерною є думка В.Франкла, яку він висловив стосовно виховання, але вона має безпосереднє відношення і до освіти в цілому: «...В такі часи

як наші, за часів екзистенціального вакууму, основне завдання виховання полягає не в тому, щоб задовольнятися однією... передачею традицій, а в тому, щоб удосконалювати здатність, яка дає людині знаходити унікальні смисли. Сьогодні виховання не може залишатися в руслі традиції, воно повинно розвивати здатність приймати автентичні рішення» [3, с. 14].

Отже без впровадження діалогічних відносин у освітній простір він не зможе бути смислоутворюючим. Креативний процес створення нових смислів та цінностей залежить від того, у яку комунікативну спільноту буде включений індивід. Культура та цивілізація постають як дві взаємопов'язані, але різні стратегії конститування педагогічної спільноти. Тому в діалогічному співвідношенні «Я» і «Ти», або конкретних дійових суб'єктів буде здійснюватися процес «олюднення» освіти, а разом з нею і суспільства загалом, що є мірою всебічної розвинутості людської життєдіяльності, її «об'єктивної розумності».

Список використаних джерел

1. Гумбольдт В. О внутренней и внешней организации высших научных заведений в Берлине // Неприкосновенный запас. – №2 (22). – 2002. – <http://magazines.russ.ru/nz/2002/22/gumb.html>
2. Гусинский Э.Н., Турчанинова Ю.И. Введение в философию образования. – М.: Логос, 2000. – 224 с.
3. Каган М.С. Общее представление о культуре // Введение в культурологию. Курс лекций / Под ред. Ю.Н. Солонина, Е.Г. Соколова. – СПб.: Санкт–Петербургский университет, 2003. – С. 6–14.
4. Савичева Н.Г. Образовательно–воспитательное пространство как синергичная коммуникация // Синергетическая парадигма. Синергетика образования. – М.: Прогресс–Традиция, 2007. – 592 с.
5. Франкл В. Человек в поисках смысла. – М., 1990. – 368 с.
6. Фрейре П. Педагогика пригнобленных. – К.: Юніверс, 2003 – 133 с.

Сакун А.В. Диалог как условие формирования «очеловеченного» образования: субъектно–личностный аспект

Исследуется проблема формирования и утверждения образовательного пространства в контексте смыслообразующих моделей образования; акцентируется внимание на диалоге, который является способом бытия человека среди людей, способом создания общих ценностей и смыслов.

Ключевые слова: культура, цивилизация, диалог, коммуникация, «банковское образование», «освободительное образование», персонификация.

Sakun, A.V. Dialog as a Condition of «Humanized» Education Forming: Subjective and Personal Aspects

The paper examines the problem of the formation and approval of educational space in the context of the semantic models of education. The dialogue, which is a way of human being in society and a way to create common values and meanings, is accentuated.

Key words: culture, civilization, dialogue, communication, «bank education», «liberating education», personification.

Деякі фактори ціннісного розколу: причини і передумови їх впливу на зміни в освіті

Визначені, досліджені та проаналізовані цивілізаційні фактори ціннісного розколу в Українському суспільстві в умовах його трансформації. Розкрито причини, передумови ціннісних розколів, які впливали б на зміни підходів до реалізації їх в освітянській сфері, формування за їх допомогою світоглядних та ціннісних настанов з урахуванням змін в суспільстві.

Ключові слова: цінність, освітня сфера, ціннісний розкол, світоглядні та ціннісні орієнтації, ідеологія, соціум, духовність, пасіонаризм, архетип софійності.

Україна вже декілька років перебуває в стані апатії, а це навіть гірше, ніж атмосфера страху чи обурення (хоча, на жаль, вони теж присутні). Останні породжують хоч якусь дію, апатія ж веде до загибелі. На нашу думку, першоджерелом апатії будь-якого суб'єкта, соціума є відсутність або невизначеність ціннісних складових чи ціннісних орієнтирів у свідомості індивідів, ще гірше, наявність розколотості в поглядах і практичних діях в суспільстві на ці складові та орієнтири. Для вирішення цієї проблеми актуальним нам представляється за необхідним виявити фактори цього розколу, їх причини та передумови, що зазвичай впливають і впливатимуть на зміни в освітянській сфері.

Наше завдання – якомога повніше дослідити впливи факторів розколу, їх причин і зв'язки, щоб пояснити необхідність змін в світньому просторі в умовах розколу української цивілізації. Саме трансформаційні процеси, які відбуваються в Україні протягом останніх двох десятиліть, потребують ретельного аналізу факторів, які визначають напрями і особливості цих змін. Над дослідженням цих питань успішно працювали і працюють багато визначних вчених України: В.Андрущенко, М.Михальченко, В.Молодиченко, С.Кримський, Ф.Семенченко, І.Поліщук, В.Чигринов та інші.

Отже, розглянемо детальніше фактори внутрішнього розколу суспільства за цивілізаційними характеристиками, які ми вважаємо найбільш повно відображають цінність розколу в суспільстві. Це: культурні, історичні, релігійні, ідеологічні, націоналістичні, політичні, психологічні, інтелектуальні, ментальні та особистісні (фактор особи). Окреслимо можливі механізми їх регулювання в подальшому щодо сфери освіти.

Як визначають М.Михайличенко, Ф.Г. Семенченко, аналіз політичних факторів руйнування комплексної ціннісної основи і нестача нових політичних ідеалів обумовлюють сьогодишню ситуацію в українському суспільстві, розколоту на клани, угруповання і невеличкі групи, позбавленому єдиної об'єднуючої платформи. Цей розкол – пряме породження ціннісної кризи, що сталася наслідком краху тоталітарної ідеології, яка передбачала наявність у всього населення єдиної системи цінностей і досить успішно формувала цінності через загальнодержавну систему ідейного виховання і пропаганди. Руйнування усіх цінних орієнтирів не супроводжувалося появою хоча б якоюсь кількістю рівноправних нових.

Наявним стали ціннісний нігілізм, цинізм, крайнощі кидання від одних цінностей до інших, екзистенціальний вакуум та багато інших симптомів соціальної апатії, патології, що виникли внаслідок руйнування ціннісної основи суспільного життя.

Особливість ціннісної ідентифікації українського суспільства полягає в тому, що вона у цивілізаційному і культурному відношенні є і європейською, і євразійською державою.

Нашим політикам, котрі невтомно декларують бажання приєднатися «душею і тілом» до європейського способу життя, притаманні «еластична совість» і «роздвоєння мислення», неспроможність досягти стабільності та злагоди [1].

Сьогодні люди розуміють: правляча еліта грає в одну гру, а решта – в іншу. Спільного життя у них немає. А тому підтримувати або не підтримувати якість починання, рефор-

ми можуть тільки учасники елітарної гри. Невеликий шанс надії, що передував після Помаранчевої революції (2004 р), дуже скоро згас.

Микола Михальченко відмічає, що влада не змогла реалізувати ідеал Майдану. Основною причиною вважає конфлікт та розкол всередині української політичної еліти, породжений відсутністю політичної толерантності (як однієї з категорій цінностей)» [2].

Пересічні люди, котрі стали просто публікою, тепер лише безсторонньо спостерігають за грою можновладців. Цей розкол в суспільстві підтверджують більшість людей. За даними Всеукраїнського опитування, проведеного службою «СОЦІС-ГЕЛІАП» влітку 1997 р. опитано 1200 респондентів (вибірка репрезентована для всього населення України) 66% респондентів вважає, що державна система в Україні незадовільна і потребує суттєвих змін, що в політиці та уряді майже не має людей, які б опікувалися інтересами народу (73%), що всі політичні народні партії схожі одна на одну і прагнуть одного і того ж – завоювати керівні посади з фантастичними привілеями і необмеженими можливостями самозбагачення (73%), що найбільше загрозу для України становить сама українська правляча верхівка, а не блок НАТО чи МВФ. На жаль, перелік того, що усвідомили люди тоді і зараз в 2012 році й досі не відрефлексувала влада сьогодення.

Втім, навіть за явної ситуації, ми спостерігаємо конфлікт (розкол) між різними лініями поведінки, спрямованими на задоволення цілком протилежних потреб: з одного боку, маємо страшенно політизоване населення, котре багато років спокушалось радянською ідеологією, що поставила народ у статус «хазяїна своєї країни, де так вільно дихає людина», до якого («хазяїна») всі політики постійно звертаються, до якого апелюють і ним же маніпулюють; зовнішні шари свідомості людей переповнені політичним торохтінням (пропагандою), у якому людям, звісно, хотілось би правильно орієнтуватися; а з іншого – політична активність народу геть паралізована, політичний опонент (опозиція) існує в абстрактній реальності, в якомусь незрозумілому, чужому просторі, де немає знайомих шляхів. Політична поведінка людей стає амбівалентною і деструктивною для країни. А щодо власного виживання у своєму мікросередовищі – тут проблем немає, позаяк йдеться лише про виживання, а не про повноцінне життя. Ця ситуація демонструє наявність конфлікту (розколотості) і страху.

Саме ціннісна ідентифікація, культура слугують для регулювання поведінки членів даного соціуму, усуненню його розколотості. Культура є загальною темою більшості визначених цивілізацій. Вона в широкому сенсі включає у себе усі цивілізаційні характеристики, якими апелюють класики цивілізаційного підходу. Культура може як об'єднувати, так і роз'єднувати людей, як сприяти, так і перешкоджати втіленню у життя нових візрів і моделей людської поведінки. Як сукупність значень, цінностей і норм суспільства в цілому чи певної суспільної групи, культура бере участь у виробленні ідентичностей, легітимізуючи та репрезентуючи їх у суспільному середовищі. Саме культура як фактор, формує ментальність людей у напрямі того, що слід вважати справжнім, правильним, справедливим, важливим, корисним, «своєм», а що ілюзорним, неправдивим, несправедливим, неважливим, некорисним, «чужим».

Дослідження розколу українського суспільства за культурною ознакою передбачає багатомірний аналіз складових культури, які, на нашу думку, можуть виступати і виступають чинниками ціннісного розколу. Це національно-ментальний, нормативно-ціннісний, поведінковий, історико-особистісний (фактор Особи) тощо.

Національно-ментальний чинник розколу, який виступає як складова культури враховує психологічні характеристики всього національного буття народу – спільні інтереси, потреби, норми, цінності, традиції, звичаї, уявлення, ментальні настанови, етнічну самосвідомість тощо. І.Поліщук і В.Чигринов на основі аналізу відповідної проблеми у світовій вітчизняній літературі проходять до висновку, що національна ментальність структурується із таких взаємопов'язаних та перекрещених компонентів як національний характер, національна свідомість, національна ідентичність та етнічне підсвідоме (несвідоме).

Згоджуючись із структуризацією ментальності І.Поліщука і В.Чигринова, ми підкреслюємо необхідність пояснення трактувань понять «національна ідентичність» і «етнічна ідентичність». Це дасть нам можливість повніше зрозуміти частовживаний термін, на жаль, прийнятий, поділу українського населення на «східняків» і «західників». Національна ідентичність спірається, на відміну етнічної, на свідомий вибір і залежить від раціональних чинників – усвідомлення суб'єктом ідентифікації (особою

етнічною групою чи нацією) історичних, громадянських, політичних цінностей (вартостей), що є вторинними щодо тих вартостей, які лежать в основі етнічної ідентифікації і які є, як правило, сталими, незмінними. Рациональний вибір при цьому може прислугуватися переосмисленням (в сенсі ідентифікаційних можливостей культурними інтересами такими як мова) [3].

В основі етнічної ідентичності лежить усвідомлення людиною чи етносом (етнічною групою) свою приналежність до спільноти як до біогеографічного і психологічного феномена. Згідно з концепцією Л.Чумільова, етнос – це сталий колектив людей, який склався в результаті природного розвитку на основі специфічних стереотипів свідомості й поведінки, внаслідок поведінкової адаптації в певному районі на певній території. Етнос існує як стійка система, що протиставляє себе усім іншим – «ми – не ми»; «свої – чужі». Самоідентифікація з певним етносом є не лише ознакою останнього, а й системним зв'язком між людьми, я відтак – основою етнічної ідентичності.

Отже, в основі етнічної ідентичності лежить усвідомлення спільності походження та його різні показники. Адже, як зазначає Л.Шкляр, – етнос це родове поняття для будь-якої стадії цивілізаційного розвитку того чи іншого народу [4].

Щодо проблеми «Схід–Захід» в контексті структуризації менталітету, проявів національної та етнічної ідентифікації цінне твердження висловив М.Михальченко. Він справедливо відзначає, що уніфікувати світ не зможе навіть інформаційна і технологічна революція. У перспективі розвитку людства збережуться глибинно органічні ознаки східних і західних цивілізацій, які не вдасться знищити навіть в ім'я великих ідей Свободи, Справедливості, Рівності, Порядку, Правди. Хоча взаємопроникнення східних та західних цінностей відбуватиметься повільно, і східні цінності колективізму, сім'ї, схильності до згоди, консенсусу, поваги до влади тощо, і західні – прав людини, свободи особистості, демократії, політичного плюралізму та інші мають світовий універсальний характер і відмовляти народам Сходу чи Заходу в праві на їх впровадження в життя під приводом наявності у різних народів особливих менталітетів – це фактично означає неповагу до якогось із народів, які будімо не сприймають світових прогресивних цінностей, хоча не враховувати ці підходи в освітянському процесі не можна.

Ось чому ми визначаємо ще один із факторів, який впливає на нормативно-цілісну складову культури і дієво демонструє розкол українського суспільства. Це історія і погляди на історичне минуле України, на значимість і роль в історії нашої країни тієї чи іншої особистості в суспільних колах. «Ми хочемо й вимагаємо від історії, щоб в ній давно минуле життя з'являлось живцем перед очима нашими, а для цього потрібно, щоб кожна історична подія й особа була пізнана та представлена вірно, в її справжньому вигляді і на своєму місці, як було воно і насправді. Стає дедалі більш очевидним, що головна битва (головний розкол – Т.Т.) на пострадянському просторі точиться не тільки за ринки, нафту, газ, а за місце в історії. «До 2000 року, – підкреслював С.Кримський, – людство випробувало всі проекти майбутнього. І зразу стало ясно, що єдиною цінністю є наскрізні цінності історії» [5].

Свого часу Джеймс Мейс сказав: «Україна досі переживає біблійні трагедії». Як розуміти ці слова? Редактор газети «День» Лариса Івшина пояснює цей вислів наступним чином: «Згодом, пригадавши ці слова, я довго розмірковувала над ними. Що саме Джеймс мав на увазі? На жаль, сьогодні ми про це його вже не запитасмо. Але припускаю, що йшлося про трагедію Каїна та Авеля, драму ціннісного розколу. Цю трагедію Україна переживає вже протягом майже тисячі років. Ще за часів Андрія Боголюбського. З погляду українців, він вчинив тяжкий гріх – спалив «батьківську хату» (місто Київ) та виніс із неї одну з головних святинь – Владимірівську (а в оригіналі – Вишгородську) ікону. А для Росії Боголюбський – герой та канонізований святий. Уже на цьому етапі – грандіозний ціннісний розкол між «братями». Як бачимо – з однієї сторони невинна жертва жорстокості, моральне приниження як цінність трактується як героїзм, святість, з іншої – невинна жертва, працьовитість, моральна повага, незалежність як вияв цінності для України [6]. То ж які вони українці? Для них властиві:

- Національна незалежність.
- Традиції вільної індивідуальності.
- Пасіонаризм як феномен на історичному і біологічному тлі.
- Лицарські традиції: поняття честі і побратимства.
- Архетип софійності: світло, добуто в темряві печер праведниками.
- Прагнення до знань, освіченості – інтелекту тощо.

Для підтвердження існування цих цінностей в історичних особистостях України і різні підходи осмислення їх ролі, значимості для нації є фігура «вартового рідного слова», зразка для наслідування, пророка, людина, яка віддала все своє життя заради високої мети – зміцнення підвалин ідентичності, національної духовності українського народу – Борис Грінченко. Проте чимало українців, на превеликий жаль, нічого не знають про цю, насправді визначну особистість, якою мусили б пишатися. Навіть не уявляють важливості, цінності і цілісності її великого особистого внеску в розвиток українистики, освіти в Україні. Упорядника «Толкового словаря живого великоруського языка» В.Далю в проєкті «Великі Українці» ми знаходимо на 24 позиції, а прізвища Б.Грінченка ми там взагалі не знайшли. Ще юнаком Б.Грінченко попав до в'язниці за читання заборонених книг в 1879 р. Він дуже бідував, підробляв у чоботаря, склав екстерном екзамен на сільського вчителя і з 1881 р. працював у різних місцевостях України. З того часу він стає невтомним борцем за створення широкої української освіти як життєвої необхідності. Це йому належать слова, що не втратили своєї актуальності й сьогодні: «Питання про широку вселюдську освіту є одним з найважливіших питань кожної нації. Коли ми хочемо чогось досягти як національний організм, мусимо з усієї сили стати до освітньої роботи» [7].

Його вже, жертвоне служіння своєму народові як видатного українського фольклориста, етнографа, філолога, педагога, літератора, видавця і громадського діяча є історичною цінністю, яку потрібно наслідувати і цінувати. Ім'я Бориса Грінченка повернуто із забуття, причина якого – свідоме українофобство.

Не менш значимим проявом розколотості в українському суспільстві надає і такий приклад, як перебування на лікуванні в 1909 р. Івана Франка. Патріотична частина одеситів, вчених виявила прагнення уславити ченця української культури. Адже ця людина могла б ще довгі роки творити цінності для свого народу, для людства.

Дарма, що І.Франко, будучи хворим, все-таки виступав на «Засіданні авторитетного історико-філологічного товариства при Новоросійському університеті». Він говорив: «Тут чули ми доповідь про початки народного епосу. На мою думку, визначено їх неточно. Їх треба шукати за кілька сотен, а то й тисяч років раніше – в «Книгах битія жидовського народу» – свідчив П.Шелухін [8].

Проте, україноби під час гальмування процесу встановлення пам'ятника генію в Одесі, говорили: він же тут нічого не зробив. Головним символом Одеси для них є німецька імператриця, яка взагалі не була на території сучасної Одеси і до заснування міста не мала, як свідчить історія, ніякої участі.

Ще приклад, на тлі ідеологій, шукаючи смислу людського життя в Одесі жив і творив – український Фауст – Г.Гамов, – який бачив своє призначення у щедру роздарованні своїх геніальних ідей (квантова механіка, теорія Великого Вибуху, квантова природа альфа-розпаду тощо), проте радянська система все зробила, щоб народ не знав цього імені, не знайшлося йому місця у Радянському Союзі. Такі ж приклади історичного, ідеологічного розколу в суспільстві пов'язані з іменами І.Мазепи, С.Петлюри, С.Бандери, Є.Грицака та ін., організаціями ОУН–УПА та історичними подіями як виникнення української державності, Київської Русі, Полтавської битви (1709 рік), оцінка і роль Запорізької козацької держави, роль Петра I і Катерини II в українській історії, роль українців в роки Другої світової війни, події в Сіверськодононську (2004р.), Помаранчева революція (2004 рік), події у Львові (травень 2011 р.) тощо, дають нам підстави стверджувати про наявність ліній розколу в українській цивілізації не тільки в суспільстві, а й на державному рівні. Корінь проблеми, на нашу думку, з однієї сторони – органічне неприйняття необхідності знати українську історію, а з другої – відсутність політичної волі у влади допомогти соціуму отримувати реальні знання щодо історичних постатей та подій українського народу. Тому й існують ці розколотості, на 3–х, на нашу думку, рівнях:

Замовчування значимості історичних подій чи особистостей (український погляд).

Войовниче нав'язування своїх поглядів з боку неукраїнське налаштованих сил, так, званої «п'ятої колонії» та зовнішнього агресивного чинника.

Низький рівень інтелекту політичної еліти, як результат нерозуміння значимості історії, як фактора подолання розколу в суспільстві в умовах його трансформації.

Одним із важливих факторів ціннісного розколу є духовно – ціннісна складова людини. Сергій Кримський виступаючи з лекцією «Принципи духовності ХХІ ст. зупинився на одному із висловлювань Вацлава Гавела, президента Чехії: він сказав

таке, маючи на увазі перехід від тоталітарного соціуму, до нашого посттоталітарного: «Раніше ми сиділи в зоопарку; нас випустили – і ми опинилися в джунглях». Так от проблема й полягає зараз в тому щоб протистояти цим «джунглям», а протистояти їм не можна тільки завдяки якимось матеріальним силам. Річ у тім, що «джунглі», є і всередині нас самих і для того, щоб подолати їх, потрібні значні духовні зусилля». «Духовність – це ціннісне домобудування, – продовжив С.Кримський, – домобудування особистості – формування свого внутрішнього світу», духовність – це спосіб життя, це формування людських якостей, формування духовних цінностей» [4].

Можна твердити, що поняття духовних цінностей є одним із центральних в культурі особистості чи суспільства. Вони формують і скеровують дію тих механізмів, які здійснюють обидві функції культури:

1. Підтримання єдності та рівноваги у соціумі;
2. Пристосування людини до нових, змінених умов завдяки створенню нових ідей і забезпечення тим самим його еволюційного росту.

Таким чином, названі фактори феномену «розколотості» української цивілізації несуть в собі біполярне значення: з одного боку, вони розширюють площину соціокультурного (аксіологічного) вибору для особистості, з другого боку можуть виявляти себе як каталізатор змін в утвердженні демократичних засад у суспільстві, в утвердженні змін в освітянському просторі.

Список використаних джерел

1. Врублевський В. Український шлях / Врублевський В., Хорошковський В.К.: СВІЧАДО, 1997. – С.40–44.
2. Михальченко М. Круглий стіл «Українська національна ідея в контексті сучасних політичних процесів» / Михальченко М., К.: Вид. НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2008. – 50 с.
3. Шкляр Л.Є. Духовне життя етносу та нації / Шкляр Л.Є. // Життя етносу: соціокультурні нарис. – К.: Громада, 1997 – 170 с.
4. Кримський С. Повчальна демонстрація людської порядності / Кримський С. // День. – №180–181, 2011 р.
5. «Екстракт–2001» / [за ред. Л.Івшиної]. – К.: Видавництво ЗАТ Укр. прес. група, 2010. – С.9.
6. Сила м'якого знаку / [за ред. Л.Івшиної]. – К.: Видавництво ЗАТ Укр. прес. група, 2011, С.7.
7. Шелухін П. Високе чоло генія» / Шелухін П. // День. №180–181, 2010 р.
8. «Екстракт–2001» / [за ред. Л.Івшиної]. – К.: Видавництво ЗАТ Укр. прес. група, 2010. – С.391–392.

Терещенко Т.П. Некоторые факторы ценностного раскола: причины и предусловия их влияния на изменения в образовательной сфере

Определены, исследованы и проанализированы цивилизационные факторы ценностного раскола в Украинском обществе в условиях его трансформации. Раскрыты причины, предусловия ценностных расколов, которые могут влиять на изменение подходов реализации их в образовательной сфере, формирование с их помощью мировоззренческих и ценностных стереотипов с учетом перемен в обществе.

Ключевые слова: Ценность, образовательная сфера, ценностный раскол, мировоззренческие та ценностные ориентации, идеология, социум, духовность, пассивизм, архетип софийности.

Tereshchenko, T.P. Some factors of value split: reasons and preconditions of their influence on changes in the educational sphere

Civil factors of value split in the Ukrainian society in conditions of its transformation are defined, studied and analyzed in the article. The reasons, value splits preconditions which can influence change of their realization approaches in the educational sphere, formation with their help of ideological and value stereotypes, taking into account changes in society, are explained.

Key words: value, educational sphere, value split, ideological and value focusing, ideology, society, spirituality, pasionarizm, sofynost archetype.

УДК 37.013.73:168.522

Кулакова О.М.

Філософський аналіз підґрунтя інтеграції освіти й науки

Розглядаються найактуальніші проблеми розвитку інтеграційних процесів в сфері сучасної української освіти й науки. Розглянуті питання співвідношення методологічних засад сучасної науки й освіти. Зроблені висновки щодо необхідності системного підходу до розв'язання інтеграційних проблем в цих суспільно найважливіших сферах соціального буття.

Ключові слова: система освіти й науки, методологія освіти, системний підхід, філософія освіти.

Методологічна функція філософії є регулятивною функцією, що забезпечує будь яку діяльність. Закони й методи теоретичної зміни світу органічно пов'язані із законами й методами його практичної зміни так само, як логіка думки та практичної дії. Методологія наукового пізнання так обробляє накопичені людством знання, що стає можливим через систему освіти скласти їх у певну систему правил для практичної діяльності. У зв'язку з цим методологію наукового пізнання необхідно розглядати як єдність знання й дії.

Метою статті є дослідження уяви про філософію освіти як про наукову методологію, за допомогою якої можна вирішувати питання, що стоять перед сучасною освітою, й обґрунтування актуальності методологічної функції філософії освіти.

Система методів, що використовуються у сучасній науці, настільки ж різноманітна, як і сама наука. Це підсилює диференціацію й інтеграцію методів у теорії й практиці. У сьогоднішній безліч нових методів сприяли виникненню полісемантичного розуміння терміна «методологія», дозволяючи трактувати методологію як диференційоване й багаторівневе явище [10;11]. Проте завданням методології наукового пізнання є дослідження й розкриття особливостей формування наукового пізнання – напрямів розвитку наукового знання від зародження ідеї до побудови теорії суб'єкт–об'єктних відносин, а також від створення теорії до практичного застосування отриманих результатів.

Розуміючи методологію як вчення про методи пізнання, слід зазначити її багаторівневий характер. Система методів, що використовуються у теорії й практиці сучасної освіти, настільки ж різноманітна, як і сама теорія й практика освітнього процесу. У методології науки існують різні рівні дослідження, із відповідними їм методами й засобами аналізу.

Загальнонауковий рівень методологічного аналізу включає вивчення проблем, принципів, підходів і форм дослідження, загальних для різних наук. Такими методами, що знайшли широке застосування в різних галузях сучасної науки й освіти, є системний підхід, методи ідеалізації, формалізації, алгоритмізації, моделювання, імовірнісний, статистичний та ін. Специфіка цих методів і підходів, а також загальнонаукових категорій, на яких вони базуються, визначається відносноно байдужістю до конкретних типів предметного змісту й разом з тим апеляцією до деяких загальних ознак процесу наукового пізнання в його досить розвинених формах. За своєю суттю й сферою застосування вони носять загальнонауковий характер. На їх основі повинна відбуватися генерація загальнонаукових підходів в освіті.

Швидкий розвиток семіотики, інформатики, математики й сучасної формальної логіки пов'язані зі становленням абстрактних теорій, що можуть бути застосовані до аналізу будь-яких об'єктів. У цих умовах важливе значення має й те, що поряд із диференціацією галузей знань, сфера наукового методу поглиблює процес інтеграції науки й освіти.

Як спеціальний рівень методології, який формується у сфері конкретних наук, виділяється конкретно–наукова методологія, яка досліджує міст окремих понять і є методологією конкретних наукових пошуків, наприклад, теорії педагогічної технології.

Окремими рівнями методологічного аналізу є також дисциплінарні й міждисциплінарні дослідження. Рівень методологічного аналізу, що включає дисциплінарну методологію, утворює систему методів, принципів дослідження й процедур, які застосовуються у наукових дисциплінах, входить до відповідної галузі науки або діє на стику наук. У більшості галузей сучасної науки виникають наукові дисципліни, що є наслідком тривалого процесу диференціації наукового знання. Наукові дисципліни поряд із проблемними науками є наслідком поглибленої спеціалізації наукового знання, розширення його сфери та пов'язано із накопиченням значних обсягів знань у тих чи інших вузьких проблемних галузях.

Таким чином кожний з цих рівнів методології при їх єдності й взаємозв'язку виконує лише свої конкретні функції у сфері наукового пізнання, а також теорії й практиці освітнього процесу. Найзагальніший рівень методологічного аналізу обов'язково містить метод і принципи загальнофілософської методології, яка базується на категоріях діалектики та виходить із науково-філософських засад світогляду. Конкретно-наукова методологія так само, як і загальнонаукова, не може розглядатися незалежно від існуючих філософських поглядів.

Усі рівні методології так чи інакше визначені філософією або пов'язані з нею. Філософія, як знання про загальні закони розвитку природи, суспільства й процесу пізнання, виступає базовою методологічною системою. Вчений не може успішно вести наукове дослідження, визначати стратегію й мету діяльності, якщо він не розуміється на загальних законах, які є підґрунтям будь-якого наукового пізнання.

Саме філософія, на наш погляд, може скласти, з одного боку, теоретичне й практичне підґрунтя сучасної науки та одночасно запропонувати нові орієнтири для нових наукових відкриттів. Сьогодні необхідно осмислити долю освіти, вдихнути в неї нове життя, внести нові цінності, сформулювати нові етичні принципи.

Філософська методологія утворює вищий рівень методологічного аналізу та є світоглядним узагальненням результатів науки, аналізом загальних форм і методів наукового мислення, категоріального ладу. Саме на філософському рівні аналізу пізнавальної й практичної діяльності і реалізується методологічна функція філософії. В умовах процесів, що підсилюють, диференціацію й спеціалізацію наукових знань філософська методологія виконує важливу інтегруючу роль, стає світоглядним і методологічним базисом, що цілком відповідає особливостям наукового пошуку, формам і методам сучасної освіти й підготовки фахівців.

Якісно нова філософсько-методологічна ситуація, яка виникає в сучасних умовах, полягає у відповіді на питання «і позицій «проектного аналізу науки» і двох основних моделей світу, діалектичній й метафізичній, які сформувалися в науковій методології, та виступають філософським підґрунтям двох історичних традицій теоретизування: діалектичній та метафізичній. Двом моделям світу і відповідають діалектичний і метафізичний проекти науки, тому й дослідження інтеграційних процесів потрібно проводити у двох площинах: діалектичній й метафізичній.

Філософська методологія й методологія теорії перебувають у постійній взаємодії, доповнюючи, уточнюючи й виправляючи одне одного, але при цьому зберігаючи свою специфіку. Філософія впливає на методологічні функції конкретних наукових теорій в освітньому процесі незалежно від того, усвідомлюється це вченим чи ні. Застосування методологічної функції філософії в освіті дає розуміння основних напрямів і перспектив його розвитку. Без філософського підходу не можна розбудувати стратегію, тактику, політику в суспільному і особистому житті.

Свідоме використання філософської методології відповідним чином орієнтує теорію й практику освітнього процесу, створює передумови для управління розвитком процесу пізнання, удосконалює пізнавальні засоби, сприяє підвищенню ефективності й оптимізації теорії й практики освітнього процесу. Треба відзначити, що застосування системно-наукової методології в сфері освіти сприяє її оптимізації та збалансованості.

Аналіз освітнього процесу не може проводитися без вирішення проблем його методологічної детермінації. В умовах гострої кризи системи освіти, зміни ціннісних установ, впровадження нових систем у практику освітнього процесу неможливо внести скільки-небудь істотний внесок у її теорію й практику без оволодіння методологічним арсеналом науки, без чіткого розуміння ролі методологічної функції філософії в освітньому процесі.

Філософське осмислення теорії й практики освіти, є процесом, що впорядковує діяльність суб'єктів пізнання за допомогою методології. Осмислення методологічної функції філософії в галузі освіти ускладнюється тим фактом, що основні підходи й принципи сформувалися на досить обмеженій предметній базі. Дослідження ж реалізації методологічної функції філософії в теорії й практиці освітнього процесу вимагає застосування міждисциплінарного підходу, зосередження зусиль дослідників з різних галузей: методистів, психологів, педагогів та ін.

Особливу увагу необхідно звернути на доцільність, можливість і необхідність здійснення аналізу теорії й практики сучасної освіти в певних головних аспектах. По-перше, логіко-гносеологічному вивченні теорії освітнього процесу, становленню форм наукового знання, особливостей його розвитку як теорії освіти. По-друге, діяльнісне дослідження теорії й практики освітнього процесу як специфічної навчально-виховної практики. По-третє, інституціональне відбиття предмета, що аналізує освіту як складну систему соціальних відносин.

Сучасна неоднозначна ситуація в науці досліджується в монографії А.М. Леонова «Наука про складність в епоху постмодерна», де автором виділяються наступні основні передумови для виникнення філософії складності: дослідження більших систем показують, що саме «складність» найбільш універсальним чином визначає їхні особливості; люди навчилися проектувати, створювати й ефективно застосовувати складні системи, а також підтримувати їх у робочому стані й керували складністю; створені комп'ютерні методи вивчення систем, у яких складність є найважливішою характеристикою; складність підвищила ефективність діяльності й конкурентоспроможність товарів, стала наріжним каменем усіх високих технологій; з подолання складності зв'язані унікальні технології й наукові відкриття, у майбутньому вони збережуть свою перспективність. Освіта повинна враховувати перелічені особливості сучасного стану наукового знання [9, с.9].

Вище зазначені умови й фактори є причиною того, що на межі XIX–XX ст. у відносно незалежних напрямках виникло три глобальні методологічні підходи до вивчення складних об'єктів: структурно-функціональний, структурний і системний. Структурно-функціональний підхід виник у соціології, яка й дотепер є основною сферою його застосування. Структурний підхід зародився в лінгвістиці, а потім поширився на антропологію, мистецтвознавство, історію й деякі інші гуманітарні дисципліни. Системний підхід розвивався на природно-науковому підґрунті у технічних і економічних науках. Останнім часом його застосовують у суспільних науках.

Системний підхід є одним з основних методологічних принципів, за допомогою якого можна здійснити складний аналіз сучасних соціальних систем. Сутністю його є те, що відносно самостійні компоненти розглядаються не ізольовано, а у взаємозв'язку, тобто у системі, а це дозволяє виявити загальні властивості і якісні характеристики складових системи та окремих елементів. Якщо виділити інтегруючу ланку системного підходу, то такою слід вважати системний і багатомірний вимір дійсності.

При системному підході освіта досліджується як сукупність взаємозалежних компонентів: цілей, змісту освіти (загального, середнього й професійного), методів, форм, суб'єктів освітнього процесу й матеріальної бази (засобів освіти). Аналогічно можна теоретично представити й структурні компоненти наукової системи.

Вітчизняна система освіти сьогодення є великою та складною (у термінах системотехніки), тому повинна досліджуватися відповідними методами, що сприяють аналізу систем такого класу. Вона розподілена за всіма можливими рівнями безперервної освітньої діяльності, включаючи, зокрема, певні структури освіти для дорослих, охоплює всі регіони та є сполучною ланкою практично всіх соціальних груп, соціальних інститутів.

Інститут освіти є системою, що історично розвивається, охоплює безліч соціальних структур, є розгалуженою мережею освітніх, просвітніх, дослідницьких, допоміжних установ, діяльність яких спрямована на відтворення всієї сукупності атрибутивних суспільних відносин. У якості загальної методологічної настанови дослідницької практики виступає ідея про те, що соціальне призначення даної системи – забезпечення підготовки освічених людей, здатних до відтворення й розвитку сучасного людства у всьому різноманітті його життєдіяльності [12].

При цьому, особливо у сфері вищої освіти, дослідниками культурологічної орієнтації традиційно акцентується увага на функції трансляції культури, що припускає засвоєння індивідом певної системи духовних цінностей, моральних норм, наукових

знань, зразків інтелектуальної, художньої, технічної, практичної діяльності. Навпаки дослідниками соціологічної орієнтації розглядаються як домінуюча соціальна функція освіти проблеми засвоєння соціального досвіду, що втілює політико-юридичні, цивільно-правові ідеологеми, знання, норми та ін. Дослідники економічної орієнтації акцентують наукові пошуки на обґрунтуванні й конкретизації економічної функції освіти, пов'язаної з формуванням соціально-професійної структури суспільства й працівника, який володіє необхідними знаннями, уміннями, навичками.

Усе це приводить до формування відповідних теоретичних досліджень та відповідного моделювання, яке «пояснює» особливості функціонування освітніх систем. Такий підхід звужує рекомендації щодо державної політики, створює односторонні проекти, феномени «соціального замовлення», «завдання», «виклики» до освіти культури й цивілізації.

Освіта як система характеризується відносною самостійністю соціальних функцій, має відповідну історичну наслідкованість, сприяє впливу на функціонування й розвиток суспільства. Соціальні функції освіти визначаються необхідністю соціального виробництва й передачі накопичених знань і навичок від покоління до покоління, тенденцією переходу нових поколінь до вищих рівнів освіченості й культури. Крім того система освіти має динамічно мінливий набір функцій, а саме: соціалізація молоді; навчання й виховання підготовка й перепідготовка кадрів усіх рівнів та ін. [13, с. 146; 7].

Система освіти виконує одну з найважливіших функцій – забезпечення відтворення суспільства за допомогою трансляції досвіду й знань, цінностей і норм культури від покоління до покоління. Зміна наукових знань пов'язана з різноманітними перетвореннями в концептуально-методологічному ладі науки, а також впливає на всю систему освіти.

Про інтегративну взаємодію науки й освіти доцільно говорити в рамках системного підходу, який є одним з діючих компонентів процесу освіти, розуміється як цілісна освітня позиція, що має глибоке коріння в системному характері мислення й людській практиці. Системні уяви відповідають рівню сучасного якісного аналізу науково-освітньої сфери: вони розкривають закономірності їх інтегративної взаємодії, вишикують, систематизують складну картину дійсності, відіграють провідну роль у синтезуванні наукових знань. Для науково-освітньої системи досліджувані форми інтеграції можуть знаходити вираження в багатьох теоріях, у сукупності умов і факторів навчання, у складності систем навчання, в упорядкованості їх компонентів, у комплексності підходів, принципів, методик і, нарешті, у складній системі інтеграції наукової й освітньої сфер.

На жаль, у літературі досить поширена точка зору, що для практики освітнього процесу філософія освіти не має відношення, більш того її застосування є нерезультативним й нефункціональним [1; 8]. Але формування й розробка освітньої стратегії неможлива без її філософського аналізу. Це є наслідком можливостей філософської рефлексії, що дозволяє піднятися над вузько конкретними проблемами, дослідити структурні зміни в соціокультурному просторі, пояснити сутнісні основи буття.

Становлення вітчизняної філософії освіти як самостійного напрямку соціальної філософії дослідники зв'язують із роботою С. Й. Гессену «Основи педагогіки». Саме в цій роботі всебічно обґрунтовується положення про те, що освіта повинна базуватися на філософському підґрунті. Педагогіку С. Й. Гессен вважав філософською за своєю суттю. Він писав, що його «приваблювала можливість показати в цій книзі практичну міць філософії, показати, що самі абстрактні філософські питання мають практичне життєве значення» [5, с. 20].

Визначення статусу філософії освіти також досліджується в роботах Б. С. Гершунського [2; 3; 4]. Саме завдяки його працям відбувається оформлення філософії освіти на теренах СНД в самостійний філософський напрям, винятково важливий для аналізу питань інтегративної взаємодії науки й освіти. Трактуючи філософію освіти як самостійне вчення і як міждисциплінарну наукову дисципліну, Б. С. Гершунський прослідковує взаємозв'язки філософії освіти з політичними, стратегічними, тактичними доктринами освітньої діяльності.

Слід відмітити, що освітня діяльність – це лише частина предмета філософії освіти. Як відомо, філософія вивчає три основні групи законів: структурні – загальні закономірності структури предмета; динамічні – загальні закономірності динаміки, відносин діяльності; закони розвитку – загальні закономірності розвитку, у нашому випадку – системи освіти. Ці складові не можна виключати із предмета філософії освіти.

Філософія освіти – це, у першу чергу, системне бачення освіти як предмета філософської рефлексії. Сферою наукової компетентності самої філософії є загальні закони буття людини, суспільства, природи. Звертаючись до освіти, філософія припускає високий рівень абстракції й аналіз понятійного рівня. Вона, по суті, також досліджує загальні закони й у сфері освіти. Погляд на філософію освіти через призму методологічної проблематики чітко показує, що є конкретні шляхи виходу із сучасної кризи, є можливість продукування й вирішення проблем на відповідному методологічному підґрунті.

У зазначених вище дослідженнях особливо відзначається, що дотепер поняття, теоретичні міркування в області філософії освіти з'єднувалися в якийсь конгломерат екліктико-механічно, без урахування внутрішнього зв'язку й органічних зовнішніх опосередкувань. Спеціальне осмислення методологічного рівня дослідження філософії освіти сприяє впорядкуванню понять і вибудовуванню певної системи методів у цій сфері.

Аналіз сучасних тенденцій у філософії освіти дозволяє стверджувати, що реалізація нової освітньої концепції пов'язана з розумінням ідеї діалогу як підстави культури й взаємозв'язків в освітньому процесі. Саме в просторі діалогу, як відзначає у своїх дослідженнях О. О. Грякалов, «можливе встановлення природного росту цивілізації» [6]. При цьому діалог в освіті сприяє запобіганню конфліктів як інституціональних, так і ціннісних.

Одне з перших завдань філософії освіти – обґрунтування діалогічності свідомості як перспективної мети, а діалогу, як найбільш адекватного, методу сучасного освіти. Використовуючи реальний досвід діалогу, учні здатні відігравати активну роль у формуванні демократичного суспільства. Зв'язок і розуміння, почуття близькості й солідарності, об'єднання в співтовариства – необхідні умови рефлексивної діяльності в соціальній і політичній сфері. Формування діалогічності свідомості – необхідна умова існування демократії.

Таким чином, в умовах кризового стану системи освіти й зміни ціннісних установок у теорії й практиці освітнього процесу неможливо подальший розвиток і пошук без оволодіння методологічним апаратом науки, без розуміння ролі методологічної функції філософії в освітньому процесі. Ідея застосування системного науково-філософського синтезу в сфері освіти полягає в тому, щоб використовувати основні положення філософії при аналізі основних досягнень і проблем сучасної освітньої дійсності.

Філософія сприяє аналізу освітнього процесу як цілісності, що охоплює все різноманіття освітніх процесів, усі їх види й рівні в освітньому просторі. Пронизуючи всю освітню систему, світоглядна функція філософії надає освітньому процесу відповідну спрямованість. В епоху НТП найефективнішим у розкритті властивостей світу є єдине науково-філософське знання. Аналіз освітнього процесу не може проводитися без вирішення проблем його методологічної детермінації. В умовах кризи системи освіти, зламу ціннісних настанов, впровадження нового у практику освітнього процесу неможливо без методологічного арсеналу науки, без чіткого розуміння ролі методологічної функції філософії в освітньому процесі.

Сучасна освіта є і процесом, і результатом засвоєння знань у контексті досягнень сучасної науки й практичної діяльності людей. Освіта та наука, досліджувані окремо друг від друга, згідно з теорією загальних форм інтеграції, можуть бути представлені як системи, оскільки мають системні зв'язки, організовані й є цілісною єдністю законів, закономірностей, принципів, вимог одночасно в обох сферах. Освітня система – сукупність таких взаємозалежних компонентів, як цілі освіти, суб'єкти, методи й форми освітнього процесу, зміст та матеріальні засоби освіти.

На сьогоднішній день значення набуває розробка теоретичної концепції інтеграції сучасної науки й освіти. Методологічною основою дослідження специфіки інтеграції освіти й науки є філософія освіти як методологія пізнання. Вона формує певну теоретико-методологічну основу сучасної взаємодії систем освіти й науки, оскільки її загальні принципи й положення застосовуються для аналізу різних компонентів освіти й науки, які аналізуються як система, процес, діяльність, цінність, соціальний інститут. Філософія освіти як методологічна основа дослідження сучасної інтеграції освіти й науки припускає розкриття загальних закономірностей і тенденцій у взаємодії освіти й науки в історично мінливому глобальному інформаційному змісті. Її мета – філософська

рефлексія й інтегративний аналіз широкого кола окремих концептуальних питань, що формуються в процесі взаємодії соціальних систем освіти й науки.

Список використаних джерел

1. Белозерцев Е.П. Образование. Историко-культурный феномен: Курс лекций / Евгений Петрович Белозерцев // Ассоциация Юридический центр. – СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2004. – 702 с.
2. Гершунский Б.С. Менталитет и образование: Учеб. пособие для студентов / Борис Семенович Гершунский // Акад. пед. и соц. наук, Моск. психол.-соц. ин-т. – М.: Ин-т практ. психологии, 1996. – 142 с.
3. Гершунский Б.С. Образование как религия третьего тысячелетия: гармония знания и веры / Борис Семенович Гершунский. – М.: Пед. о-во России, 2001. – 127 с.
4. Гершунский Б.С. Философия образования для XXI века (в поисках практико-ориентированных образовательных концепций) / Борис Семенович Гершунский // РАН; Институт теории образования и педагогики. – М.: Совершенство, 1998. – 608 с.
5. Гессен С.И. Основы педагогики: Введ. в прикл. философию: Учеб. пособие для вузов / Сергей Иосифович Гессен. – М.: Школа-пресс, 1995. – 447 с.
6. Грякалов А.А. Традиция гуманитарного образования и диалог культур: опыт России [Электронный ресурс] / А.А. Грякалов // Русская линия Библиотека периодической печати. – Режим доступа: <http://www.rusk.ru/st.php?idar=105432>
7. Князев Н.А. Философские проблемы сущности и существования науки: монография / Н.А. Князев // Федеральное агентство по образованию, Сибирский гос. аэрокосмический ун-т. – Красноярск, 2008. – 269 с.
8. Леднев В.С. Научное образование: Развитие способностей к научному творчеству / Вадим Семенович Леднев. – М., 2002. – 120 с.
9. Леонов А.М. Наука о сложности в эпоху постмодерна / Андрей Михайлович Леонов. – Якутск: Изд-во ЯГУ, 2004. – 560 с.
10. Новиков А.М. Постиндустриальное образование: Публицистическая полемическая монография / Александр Михайлович Новиков. – М.: Изд-во «Эгвес», 2008. – 136 с.
11. Новиков А.М. Российское образование в новой эпохе. Парадоксы наследия. Векторы развития: монография / Александр Михайлович Новиков. – М.: Изд-во «Эгвес», 2000. – 268 с.
12. Степашко Л.А. Философия и история образования: Учеб. пособие для студентов вузов / Лилия Анатольевна Степашко. – М.: Флинта, 2003. – 314 с.
13. Чуринов Н.М. Совершенство и свобода: Филос. очерки / Николай Мефодьевич Чуринов. – Красноярск: САА, 2001. – 431 с.

Кулакова О.Н. Философский анализ основ интеграции образования и науки

Рассматриваются наиболее актуальные проблемы развития интеграционных процессов в сфере современного украинского образования и науки, вопросы соотношения методологических принципов современной науки и образования. Сделаны выводы относительно необходимости системного подхода к решению интеграционных проблем в этих общественно важных сферах социального бытия.

Ключевые слова: система образования и науки, методология образования, системный подход, философия образования.

Kulakova, O.M. Philosophical analysis of bases of integration of science and education

In article the most actual problems of development of integration processes in the sphere of modern Ukrainian science and education are considered. Questions of a ratio of methodological principles of modern science and education are considered. Conclusions concerning need of a system approach to the solution of integration problems in these socially important spheres of social life are drawn.

Key words: education system and sciences, education methodology, system approach, education philosophy.

УДК 141+37.013

Кущий А.М.

Феномен кооперації у просторі філософсько-освітніх дискурсів

Здійснено філософсько-освітній аналіз феномену кооперації як праксеологічної основи кооперативного навчання. Підкреслено інституалізуючу роль кооперації та кооперативних технологій в освітній діяльності.

Ключові слова: філософія освіти, кооперація, феномен, кооперативне навчання.

Актуальність вивчення філософією освіти кооперації витікає з праксеологічного характеру основних ідей світогляду, який у наукових дослідженнях названий кооперативним, що спирається на принцип органічного збігу умов розвитку особистості з фундаментальними імперативами суспільств сучасної цивілізації. Постійно стикаючись з явищем кооперації, користуючись її результатами, суспільство й до цієї пори не виробило закінченої теоретичної форми знань про неї, а філософська думка недооцінює перетворення кооперативних дій і систем у важливий і цілісний фактор гуманітарного, духовного та соціального прогресу цивілізації. В цілому філософія поки що не узагальнила суперечливий і різноманітний матеріал, що дає кооперативна співпраця під час комплексних освітянських змін на шляху духовного та інтелектуального оновлення України. На нашу думку, на сьогоднішній день рівень теоретичних узагальнень, які могли б виявити інституціональні особливості кооперації в освіті, недостатній.

В різні часові періоди дослідження ученими й практиками феномену кооперації стримувалося як об'єктивними, так і суб'єктивними чинниками. Наприклад, філософському аналізу теоретичних проблем кооперації у радянський період перешкоджав доведений до абсолюту класовий формаційний підхід в науці [1]. Основи кооперативної стратегії заклали соціалісти-утопісти: філософи А.Сен-Сімон і Ш.Фур'є у Франції, та Р.Оуен в Англії, який вважається родоначальником кооперативної філософії. Їх вважають теоретиками і предтечами кооперації, що розглядалась в якості практичної діяльності з перетворення соціуму.

В Україні різні види і проблеми кооперації вивчаються засновником перших недержавних шкіл та фундатором українського кооперативного руху Миколою Баллінім. В подальшому науковими розвідками та філософствуванням з теорії та проблем кооперації займалися українські та російські вчені М.Аліман, В.Апопій, В.Геєць, С.Гелей, В.Гончаренко, В.Зіновчук, О.Крисальний, Л.Молдаван, Т.Онїпко, А.Пантелеймоненко, В.Рекрут, Н.Фігуровська та ін. Вони здебільшого акцентують увагу на соціальних, історичних та економічних аспектах феномену кооперації, а в самій філософії кооперації зосереджують увагу на питаннях власності, морально-духовних засадах і соціальній відповідальності [2].

Мета статті – визначити зміст феномену кооперації у філософсько-освітньому вимірі як праксеологічної основи кооперативного навчання.

Кооперація – найдавніша соціально-гуманітарна форма. Спочатку індивіди використовують кооперацію для утворення нероздільної соціальної сили, задоволення спільних потреб. Учасники самі є її агентами, ініціаторами та власниками власних результатів діяльності.

В умовах Східного й Античного рабства відбулася перша зміна сутності, місця та ролі кооперації в сукупності форм спільної життєдіяльності – вона стала між класовим стосунком. В Середні віки в Європі володарювали індивідуальні власники, яких спонукали до кооперативних дій обставини позаконотриманого примусу. Кооперацію застосовували також ті соціальні групи, цілі яких мали небагато спільного з цілями залежних від них суб'єктів (держави, феодалі, рабовласники). Епоха модернізму в

капіталістичній формі принесла з собою зміну соціального порядку, а отже, якостей кооперації: вона стала сутністю моделі так званого демократичного суспільства.

Відомо, що слово «кооперація» (від лат. «cooperatio») означає співробітництво або ж взаємодію. У філософії взаємодія розглядається як категорія, що відображає процеси впливу різних об'єктів один на одного, їх взаємообумовленість, взаємоперехід, зміну стану (О.О. Бодальов, Л.П. Буєва, Б.Ф. Ломов, Б.Д. Паригін) [3]. Про кооперацію можна говорити, як про групування і співпрацю людей в будь-якій сфері суспільного життя.

Протягом багатомісячної історії суспільного розвитку існували певні види діяльності, якими займалися групи людей. Такі групові об'єднання забезпечували більш ефективну діяльність порівняно з індивідуальною [1]. Поділ людей на групи в трудовій діяльності, що довів свою ефективність, знайшов своє місце і в освітній практиці. У освіті кооперацію можна розуміти як форму організації навчальної діяльності, за якої певна кількість людей разом бере участь в одному й тому ж або в різних, пов'язаних між собою, організованих процесах.

М.М. Мовчан підкреслює, що в науковій літературі чітко простежується використання означеного феномена в декількох значеннях, а вихідною базою для широкого трактування є визначення кооперації німецьким мислителем К.Марксом: «Отже, кооперація – це, передусім, безпосередня – неопосередкована обмін – взаємодія багатьох робітників для досягнення одного й того ж самого результату...» [4, с. 18]. К.Маца стверджує, що кооперація – це «вища форма колективізму, коли між елементами, які входять в систему, точно визначена міра взаємозалежності. При цьому колектив – це завжди в більшій чи меншій мірі, прямо чи опосередковано виражена кооперація елементів, які входять в колектив (систему). І колективність, і кооперативність відображають один і той самий принцип – колективістське начало в організації суспільства і виробництва» [5, с. 174–175]. Так, О.М. Прищеп вбачає у кооперативності «універсальну модель самоорганізації соціальних систем» [6]. Використовуючи принцип «золотої середини», вона зорієнтована на поєднанні духовних, моральних та матеріальних початків, бо поєднує аксіологічну і праксеологічну складові. Кооперація також передбачає свободу особистості, поєднану з дотриманням інтересів всього соціуму.

Особливістю теорії і практики кооперації дослідники вважають біполярність – феномен, що відіграє важливу роль у розвитку особистості. Біполярність кооперації передбачає поєднання у цьому явищі таких рис, які пов'язані між собою діалектично, знаходяться в стані єдності та боротьби протилежностей, взаємно доповнюють одне одного. Усунення біполярності означає ліквідацію якоїсь риси із взаємопов'язаної пари, що не лише викривляє сутність явища кооперації, але й позбавляє її першочергової основи. За словами М.Туган-Барановського, будь-який кооператив має два начала: «тіло» і «душу», їх природа діаметрально різнопланова [7, с. 67]. Діалектика взаємодії у межах кооперації досить складна. З одного боку, кооперація закликає до особистої зацікавленості кожного. Але «люди, поведінка яких визначається тільки мотивами особистого егоїзму, непридатні для кооперації» [7, с. 92]. З іншого боку, в розвитку кооперації виникає така багато проблем і труднощів, що подолати їх може тільки інтерес до спільної справи, громадське піднесення, ентузіазм. Без ентузіазму неможливий результат кооперації, однак механізм його забезпечення може бути засновано тільки на залежності особистих вигод від результатів спільної справи. «Охорона своїх інтересів повинна поєднатися з готовністю жертвувати ними в ім'я спільних інтересів. Не чистий егоїзм і не чистий альтруїзм, а солідарність інтересів – ось духовна основа кооперації... Кооперація поєднує егоїзм з альтруїзмом у свідомості солідарності спільного й одиничного інтересів ... інтереси всіх примирені й усі однаково зацікавлені в тому, щоб спільна справа мала успіх, успіх цієї спільної справи обіцяє і численні вигоди окремим учасникам. Але щоб одержати ці вигоди, потрібно вміти й відмовлятися від них, якщо цього вимагають спільні інтереси» [7, с. 93].

М.Мовчан вважає кооперацію антропологічним феноменом, сила і багатство якого полягає у тому, що він потрібен людям для забезпечення не тільки існування у світі, але й гідного життя в ньому, отримання благополуччя, радості і щастя буття [18, с. 172]. Але «про кооперацію не потрібно говорити як про панацею від усіх нещастів і страхів. Вона має бути не раз і назавжди встановленою та застиглою догмою на всі випадки життя, а гнучкою (пластичною), чутливою до всіх і кожного, хто сповідує її цінності.

Кооперація як соціальний інститут лише тоді по-справжньому діє і допомагає людині, коли відчуває людину і реалії буття, які неможливо обмежити вузькими рамками якихось правильних норм, визначень, правил тощо. Наше життя набагато глибше і різноманітніше за всі наявні рамки. Тобто кооперація має бути невіддільною від життя, іманентною йому» [18, с. 173].

Отже, кооперація передбачає придушення егоїстичних та індивідуалістських нахилів. Тут володарює не річ, а людина – особистість. Для успіху їй необхідне почуття спільноти, готовності жертвувати особистими інтересами заради інтересів групи. Виявляючи себе надзвичайно полівекторно, біполярна основа кооперації у підсумку становить собою діалектичний зв'язок соціального й особистісного.

Здатність ефективно кооперуватися з іншими людьми – складова частина громадянської освіти, підготовки до життя у соціумі. Все це не може не віддзеркалитися на вимогах до сучасної освіти, яка повинна відповісти на цей виклик, а вивчення методології продуктивної спільної діяльності повинно посісти належне місце серед обов'язкових елементів змісту освіти.

В умовах трансформації й глобалізації українського освітнього простору набуває особливої ваги дослідження і впровадження ефективних способів узгодження інтересів і можливостей різних суб'єктів у вирішенні існуючих проблем, зокрема у царині навчання. До складової феномена кооперації, що вивчається, можна віднести й ідею солідарності, яка у філософії розглядається як «принцип взаємодії людей, які висловлюють єдність, згуртованість, готовність діяти спільно, надати допомогу, підтримку і нести відповідальність за результат спільної дії [12, с. 501–502].

Сучасні науковці нерідко пов'язують ідеї солідарності з соціальним партнерством, вважаючи, що концепція соціальної солідарності знайшла своє конкретне втілення в методології та практиці кооперації. С. Іванов вважає, що ретроспективний аналіз генезису феномена соціального партнерства слід починати з античності, де ідеї солідарності громадян як рівних і вільних індивідів явили собою перший синтез ідей, що в подальшому стали основою соціальної кооперації (Платон і Аристотель) [13]. В.Міхєєв пов'язує теорію соціального співробітництва з проблемами конфлікту і вбачає першу спробу системного аналізу соціальних конфліктів у працях Н.Макіавеллі, а теоретичний аналіз системи трудової взаємодії знайдено у працях Ф.Бекона. [14]. Обидва дослідники збігаються у поглядах, що Дж.Локк, Т.Гоббс, Ж.–Ж. Руссо, П.Гольбах, Д.Дідро, Ш.Монтеск'є визначили подальший розвиток уявлень про соціальне співробітництво в руслі розвитку теоретичних засад моделі суспільства, у розвитку ідеї суспільної домовленості. Раціоналістичне конструювання моделі соціальної кооперації розглядали також І.Кант, Г.Гегель, О.Конт, К.Маркс, що різнилися в теоретичних підходах та ідейно-політичних парадигмах. Е.Дюркгейм виявив матеріальні фактори й ідеї, що можуть зблизити людей, які мають протилежні інтереси, але знаходяться у стані взаємозалежності в силу суспільного розподілу праці. М.Вебер проводив аналіз ідей, соціальних норм та цінностей як відображення економічних факторів, що було принципово важливим для раціоналістичного розуміння феномену кооперації (взаємодія – результат). Р.Оуен та Ш.Фур'є розглядали ідеальне суспільство, засноване на необхідності узгодження інтересів у взаємовідносинах. Теорія соціальної дії, запропонована Т.Парсонсом, доводила, що консенсус, рівновага, згода – найважливіші ознаки нормального існування системи. На нашу думку, саме ці категорії є наріжними і для кооперації в освіті.

Ще в класичній філософії предметом аналізу були, як правило руйнівні наслідки суперництва та способи їх стримання. Конкуренція у соціальній взаємодії розумілася як наслідок виявів гріховного, природного чи егоїстичного початку людини (Платон, Аристотель, Августин). Використовуючи результати фундаментальних робіт з теорії кооперації й конкуренції в малих групах, а також матеріали з інших областей науки, можна визначити, що в основі кооперації лежать філософські теорії, що розглядають групову роботу з декількох основних точок зору:

- теорія соціальної взаємозалежності;
- когнітивно-розвивальна теорія;
- біхевіористська теорія;
- теорія конструктивізму.

Теорія соціальної взаємозалежності спирається на дослідження Курта Левіна з вивчення групової динаміки. Згідно з Левіним, сутність групи – у взаємозалежності її членів, породженої наявністю спільної мети, де зміни у стані одного з членів автоматично привертають зміни всіх інших. Внутрішня напруга є необхідною умовою поступового руху до спільногрупової мети. З подібних уявлень витікає, що спосіб, яким спілкуються члени групи, і результат їх кооперації визначається структуризацією самої взаємозалежності: позитивної та негативної.

Позитивна взаємозалежність приводить до взаємопідтримуючої комунікації учасників кооперації, яка надихає їх і полегшує процеси навчання та руху до спільної мети.

Негативна взаємозалежність (суперництво) виявляється у взаємопротиставній комунікації, що веде до утисків і розхолодження учасників кооперації. Як правило, це гальмує їх дії з досягнення спільної мети: починається індивідуальна робота, комунікація практично відсутня. Тут слід відзначити, що правильна техніка кооперації у навчанні допомагає запобігти численним «порожнім» дискусіям і вийти на продуктивні – важливий інструмент розвитку.

Когнітивний аспект спирається на ідеї Ж.Піаже та Л.Виготського щодо розвитку пізнавальних здібностей людини. Згідно розробок школи Піаже, виконання спільних дій (кооперація), як правило, супроводжується «соціокогнітивним конфліктом». Це призводить до нестійкого когнітивного стану індивіда, що, в свою чергу, стимулює мислення та розвиток пізнавальних здібностей. Піаже вважає, що в процесі навчальної кооперації учасники втягуються в дискусії, які й породжують пізнавальні конфлікти, а також стимулюють їх вирішення. Неадекватні розумові дії та аргументи, що зазвичай виникають при цьому, проявляються та коригуються [10].

З уявлень школи Л.С. Виготського слідує, що будь-яке знання є носієм соціально детермінованого характеру і породжується спільними зусиллями в ході розуміння й вирішення проблем, що виникають. Серед очевидних переваг кооперації – неминучість розумових дій, які постійно розгортаються, їх природність. Сутички різноманітних точок зору породжують невизначеність, яка вирішується через реконцептуалізацію та пошук додаткової інформації. Це в кінці кінців оформлюється в більш обґрунтовані й точні судження. Для зберігання інформації у пам'яті, для її додавання у існуючі когнітивні структури учасник кооперації повинен виконати дію з «переказу», реструктуризації цієї інформації у своїх власних образах. Найбільш ефективний спосіб виконати таку роботу – пояснити вивчений матеріал партнеру по кооперації [11].

Прибічники біхевіористської теорії акцентують увагу на групових підкріпленнях та кінцевій винагороді, яка мотивує зусилля для кооперації. Передбачається, що дії, які отримали зовнішню підтримку, неминуче повторюються. При цьому дослідники звертають увагу на випадковий характер подій, що відбуваються в групі, на автоматичну імітацію успішних зразків, на співвідношення між нагородою й витратами зусиль на комунікацію та кооперацію членів групи. Згідно з таким підходом готовність учасників до кооперації в значній мірі визначається задачею, що стоїть перед ними й системою оцінок та заохочень, яка застосовується модератором кооперації. Як зазначалося вище, традиційний освітній процес підтримує конкуренцію («хто першим зробить – молодець») як структуру взаємодії. Групова робота ж відкриває простір для використання структур, які вимагають кооперації.

Освітня практика, заснована на конструктивістському підході, передбачає включення суб'єктів кооперації в певну діяльність, «конструювання» знань ними самими. Коли проблематичність традиційних поглядів на знання стала очевидною, почала посилюватись зацікавленість до проектів, що здатні їх замінити. Саме в цей момент (II половина XX ст.) соціально-конструктивістські міркування отримали своє сучасне звучання. У фокусі уваги постає місце виробництва знання: поточний процес кооперації між людьми. На перший план висувається постійний взаємообмін серед співрозмовників, а значення локалізується всередині партнерів взаємозалежності. Оскільки кожен суб'єкт кооперації певним чином автономний, він здатен творчо інтерпретувати культурні цінності й норми. Конструктивізм намагається уникнути традиційного розподілу в освіті на знання і дії. Головні ідеї такого конструктивізму розроблялися філософами Дж.Віко, Ж.Піаже, К.Джердженом, Дж.Дьюї, Л.Виготським, Дж.Брунером, Е. фон Глязерфельдом, Т.Куном, Л.Вітгенштейном, Р.Ротрі та ін. [20].

На нашу думку, філософсько-освітній аналіз кооперації як феномену доводить, що техніка кооперації у навчанні має використовувати рекомендації кожного з перерахованих підходів.

Такими чином, кооперація у навчанні виступає фактором згуртування групи в силу того, що сприяє виникненню в ній низки важливих та привабливих для індивідів феноменів.

По-перше, за кооперації й мотиви співробітництва зменшується кількість внутрішньогрупових конфліктів і існують постійно діючі умови успішного вирішення об'єктивних протиріч, що виникають.

По-друге, кооперація сприяє вільній комунікації людей, стимулює згуртування думок, розширює обмін інформацією між партнерами (на відміну від конкуренції, яка провокує членів групи замовчування від партнерів важливої інформації, оскільки це допомагає у досягненні особистісних цілей).

По-третє, кооперація забезпечує взаємопідтримку дій, оскільки тільки спільні зусилля можуть привести кожного члена групи до особистого успіху.

Становлення сучасної парадигми «кооперативної філософії» міцно пов'язане з міждисциплінарним пошуком, здійсненням синтезу різноманітних сфер знання з питань кооперативності й кооперативізму. Відмінною особливістю такої сучасної парадигми є певна тотожність її аксіологічних й праксеологічних аспектів, так як кооперація виступає способом і кінцевою метою взаємодії, цінністю й принципом діяльності.

Одним з методологічних підходів є розгляд феномена кооперації з точки зору теорії організації, оцінки співвідношення понять кооперативності та корпоративності; іншим – розвиток сучасної концепції універсального еволюціонізму, представленої в працях М.М. Моїсєєва [6].

Феноменом кооперації, яка «з'єднує учасників дії у єдність, що виникає задля досягнення спільної мети», цікавився і німецький учений-теоретик, засновник синергетики Г.Хакен. Він вважав це способом, який дозволяє вийти на відображення більш широкого контексту шляхом породження моделі ситуації через конкуренцію відображень і відбір параметрів порядку всередині системи [16]. В рамках синергетики один з основних законів діалектики (єдності і боротьби протилежностей) в одному з аспектів проявляється у взаємодії конкуренції й кооперації. Внутрішня взаємодія між елементами системи уявляє собою зіткнення причин, частина з яких знаходиться у стані конкуренції (діяльності в різноманітних, навіть протилежних напрямках), а інша – у стані кооперації (діяльності в одному напрямку). Перший стан можна розглядати як прагнення до мінливості (порушення рівноваги), другий – як прагнення соціальних систем до стійкості. З цієї точки зору можна говорити про кооперацію як основу відносної стабільності – єдності сторін, тенденцій того чи іншого процесу, явищ.

Суттєвою перевагою кооперативного механізму є його здатність усувати відсторонення (суперництво) суб'єктів. Це говорить про заміну етики індивідуалізму етикою співробітництва, а отже, про наявність необхідних атрибутів філософії кооперації – кооперативних цінностей. У філософсько-освітньому розумінні їх можна тлумачити як принципи взаємної діяльності людей для забезпечення найбільшої ефективності та результативності під час навчального процесу. Важливо розрізнити принципи кооперації і кооперативні цінності. Кооперативні принципи характеризуються організаційно-економічним змістом і характером, мають практичну спрямованість і в організаційному плані конкретизують суть та особливості кооперативної організації. Для кооперативних цінностей домінуючою є ідейна і моральна суть, вони ідеологічно спрямовують роботу колективу. Світова кооперативна спільнота визначила такі основні морально-етичні цінності кооперації: взаємодопомога, демократія, рівність, справедливості та солідарність [19]. Як продукт кооперативного руху кооперативні цінності відображають моральний вибір самих учасників співробітництва. Цінності кооперації взаємно доповнюють одна одну. Як правило, вони взаємопов'язані з кооперативними принципами.

Цікавість до розгляду філософією освіти кооперації можна обґрунтувати декількома причинами. По-перше, кооперація – фундаментальний засіб практичної участі індивідів у навчальній діяльності, вирішення проблем індивідуальності та спільного пізнання. По-друге, хотілося б підкреслити, що провідним принципом кооперативного

навчання є співробітництво і взаємодія, а не боротьба, що в сучасному суспільстві є соціальною основою різних видів прогресу. Насамкінець, кооперативна технологія (і це один з перших пунктів у розумінні її дійсної актуальності) звертається до більш універсального, ніж раніше, розуміння людини як суб'єкта соціальних якостей. Тут ідея кооперативного навчання пов'язана з ідеєю вивільнення (свободи) людини і принципом нової соціальної системи. Практичне застосування кооперативного механізму в освітній діяльності, що діє згідно правила «задоволення потреб суб'єкта за рахунок цілого, а не однієї групи за рахунок іншої» грає все більш важливу роль в сучасному складному суспільстві.

За кооперації під час навчання стають реальністю загальнолюдські імперативи: свобода мислення і дії, справедливість законів і правил групи, висока ефективність та результативність освітньої діяльності. Мова йде не тільки про процес засвоєння знань, а й про моральні основи у взаємостосунках індивіда та спільноти, орієнтації на особистість людини.

Підсумком вивчення феномену кооперації стали деякі відомі положення. Так, об'єднання безлічі індивідів призводить до виникнення «ефекту кооперації» – масової соціальної сили, що діє як цілісний організм та суб'єкт. Тут розвивається додаткова соціальна сила, складається ціле, більше за суму своїх частин, тобто з'являється синергетичний ефект. Історичний розвиток суспільної кооперації в сучасному суспільстві призводить до перетворення її у внутрішній, необхідний і загальний механізм соціальних дій, що в освіті здійснюється такими суб'єктами, як учні, студенти, викладачі. Інакше кажучи, кооперація перетворилась в ядро і центр такої освітньої технології як кооперативне навчання і робить обґрунтованою його методологію. В сучасних суспільствах організовані системи дії широко розповсюджені. До їх досліджень застосовувалась механістично–реалістична концепція, теорія соціальних систем, ідеї соціального співробітництва та взаємозалежності, когнітивно–розвивальна, конструктивістська та біхевіористська теорії.

Висновки. Поступове застосування кооперативної методології до пізнання законів організованих систем відкриває перед філософією освіти значні перспективи. Додільність її використання в освітніх технологіях доводиться наявністю теоретичного підґрунтя, положеннями основних теорій фундаментальних філософських вчень. Вивчення передумов та умов існування кооперації, її місця, ролі й тенденцій у якості освітнього феномена вкрай необхідно. Будучи основою кооперативного навчання, кооперація збагачує свої «онтологічні» якості, розширює функції, постає істотним фактором наукового та гуманітарного прогресу. Справедливо визнано, що кооперативні системи є механізмом інституалізації гуманістичного менталітету, разом з тим вони «скріплюють» суспільство в епоху постмодерного дроблення інтересів. Кооперативні стратегії в освіті дають можливість сподіватися на встановлення такого гуманістичного й демократичного порядку, який відповідає загальнолюдським цінностям сучасної цивілізації.

Список використаних джерел

1. Мовчан М.М. Кооперація у філософсько–теоретичному дискурсі / М.М. Мовчан // Міжнародний кооперативний рух: історичний досвід і сучасна практика: Матеріали Міжнародної науково–практичної конференції. – Полтава: РВВ ПУСКУ, 2010. – С.50–53.
2. Аліман М.В. Видатні діячі кооперативного руху / М.В. Аліман, Ю.М. Гавриленко. – Донецьк: ПРОЕКТ, 2000. – 295 с.
3. Гапоненко Л. Розвиток рефлексії як психологічного механізму корекції професійної поведінки у педагогічному спілкуванні // Педагогіка і психологія. – 2001. – №3–4. – С.81–89.
4. Маркс К. О кооперации / К.Маркс, Ф.Энгельс, В.И. Ленин. – М.: Политиздат. 1988. – 319 с.
5. Маца К.А. Кооперативность как естественный принцип организации систем / К.А. Маца // Споживча кооперація ХХІ століття: уроки трансформаційних реформ і перспективи розвитку: матеріали Міжнародної науково–практичної конференції. – Полтава: РВВ ПУСКУ, 2008. – 241 с.
6. Прищеп Е.Н. Кооперативность как принцип самоорганизации социальных систем: ноосферные аспекты. [Электронный ресурс]: Дис. ... канд. филос. наук: 09.00.11. – Иваново: РГБ, 2006 (Из фондов Российской Государственной Библиотеки).

7. Туган–Барановский М.И. Социальные основы кооперации / М.И. Туган–Барановский. – М.: Экономика, 1989. – 496 с.
8. Витгенштейн Л. Философские исследования // Витгенштейн Л. Философские работы. Часть 1. – М.: Гнозис, 1994.
9. Шарвадзе Б.А. Жизнь и философия Джона Дьюи. – Тбилиси: изд. Авт., 1995.
10. Пиаже Ж. Генетическая эпистемология. – СПб.: Питер, 2004. – 160 с.
11. Выготский Л. С. Собр. соч.: В 6 т. М.: Педагогика, 1982–1984.
12. Кондрашов В.А. Новейший философский словарь / В.А. Кондрашов, Д.А. Чекалов, В.Н. Копорулина; под общ. ред. А.П. Яременко. – Изд. 2-е. – Ростов–на–Дону: Феникс, 2006. – 672 с.
13. Иванов С.А. Социальное партнерство как феномен цивилизации / С.А. Иванов // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2005. – Т.VIII. – №3. – С.79–99.
14. Михеев В.А. Основы социального партнерства; теория и политика. Учебное пособие для вузов / В.А.Михеев. – М.: Экзамен, 2001. – 447 с.
15. Платон. Аристотель. – 3-е изд., испр. и доп. – М.: Молодая гвардия, 2005. – 392[8] с.: ил. – (Жизнь за–мечат. людей; Сер. биогр.; Вып. 947).
16. Хакен Г., Хакен–Крелль М. Тайны восприятия / Г. Хакен, М. Хакен–Крелль; перевод с нем. А.Р. Логунова. – Москва: Институт компьютерных исследований, 2002. – 272 с.
17. Киричок О.Б. Філософія: підручник для студентів вищих навчальних закладів / О.Б. Киричок. – Полтава: РВВ ПДАА, 2010. – 381 с.
18. Мовчан М. Кооперація і страх: філософський дискурс // Наукові записки НаУКМА / Серія «Філософія». Випуск 9, 2011.
19. Декларация о кооперативной идентичности, принятая Международным кооперативным альянсом на XXXI конгрессе МКА 20 сентября 1995 года. – М.: Центросоюз, 1996. – 68 с.
20. Gergen, K.J. Social construction and pedagogical practice. In K.J. Gergen, Social construction in context London, Thousand Oaks: Sage, 2002. – PP.115–136.

Куций А.Н. Феномен кооперации в пространстве философско–образовательных дискурсов

Осуществлен философско–образовательный анализ феномена кооперации как прагматической основы кооперативного обучения. Подчеркнуто институализирующую роль кооперации и кооперативный технологий в образовательной деятельности.

Ключевые слова: философия образования, кооперация, феномен, кооперативное обучение.

Kutsyi, A.M. The phenomenon of cooperation from the view of philosophic and educational discurs

The article deals with philosophic and educational analysis of the phenomenon of cooperation as a praxeological basis of cooperative learning. It highlights the fundamental role of cooperation and cooperative technologies in the educational activities.

Key words: philosophy of education, cooperation, phenomenon, cooperative learning.

Освіта як засіб соціального управління і вдосконалення суспільства в традиційному Китаї

Досліджується роль освіти у традиційному Китаї як ефективного інструменту управління суспільством. Вказано соціальні процеси, на які вона впливала, показано її зв'язок з іншими суспільними інститутами, розкрито роль вчених у китайському соціумі. Обґрунтовано ідею, що в Давньому Китаї освіта виступала механізмом, який відтворював соціокультурні програми, що у великій мірі обумовлювали соціальну мобільність і стратифікацію.

Ключові слова: освіта, Китай, традиційне суспільство, еліта.

Філософія соціального управління давно розглядає управлінські технології і інструменти, що застосовувались в різні епохи у різноманітних людських суспільствах, тому звернення до освіти як інструменту управління в традиційному Китаї є логічним і закономірним, враховуючи місце та роль китайської цивілізації в історії та культурі людства, величезний соціально-економічний, науковий і політичний потенціал сучасної КНР. Ще одним аргументом на користь необхідності дослідження даної теми є філософське переосмислення ролі освіти на початку ХХІ ст., яке неможливо без розуміння ролі і місця цього складного феномена у традиційному суспільстві.

Філософське осмислення ролі освіти в Китаї було започатковане ще в стародавні часи китайськими філософами – Ван Чунем, Конфуцієм, Лао-цзи. В радянські часи цій проблемі велику увагу приділили Н.С. Боровська, О.А. Антиповський. Серед сучасних вчених необхідно назвати Н.М. Котельникову, С.Я. Харченко, О.Ф. Тихонову. К.М. Ващенко дослідив проблему розгортання цінностей освіти, як регуляторів діяльності людини, і дійшов висновку, що вона має різновекторну спрямованість [1, с.77]. М.І. Бойченко обґрунтував думку, що кожна спільнота формує власні цінності, які виступають фактором успішності соціальної взаємодії, і засвоюються під час освіти [2, с.106]. І.В. Солодй вказав на роль освіти в суспільстві з точки зору будівництва держави: «Освіта є визначальним фактором в розвитку держави, адже саме вона вирішує головне державне завдання: відтворення людського капіталу» [3].

Мета статті: дослідити роль освіти в традиційному Китаї.

Визначимось із методологією для вирішення поставленої мети. Розуміння ролі освітніх процесів може дати нам використання соціокультурного підходу, особливо, його варіанту, розробленого відомим російським філософом О.С. Ахієзером. Важливою категорією, яку він використовував є відтворення, тобто здатність суб'єкта відновлювати себе всупереч різного роду деструктивним зовнішнім і внутрішнім факторам, забезпечувати своє існування та розвиток [4, с.55–56]. Для забезпечення відтворення необхідна організація що має на меті збереження та підтримання інтеграції, яку О.С. Ахієзер називає «медіатором» [5, с.24]. Освіта в традиційному Китаї виступала саме таким механізмом, під час освітнього процесу формувалось спільне світобачення, створювалась можливість колективної діяльності.

Необхідність і темп розвитку бюрократії у традиційному Китаї обумовлювався кількістю проектів, в здійсненні яких було зацікавлене все суспільство, а не окремі його члени. Виробничі потреби, необхідність іригаційних та інженерних робіт, організація захисту від кочових племен та інші викликали до життя розгалужений адміністративний апарат. Серед напрямків діяльності бюрократів виділяють такі:

- 1) складання та уточнення єдиного календаря;
- 2) створення і підтримання систем зрошення;
- 3) організація річкового транспорту;
- 4) створення суспільно значимих запасів продовольства на випадок стихійного лиха;
- 5) уніфікація мір і ваг для полегшення обміну;
- 6) освіта, рекрутування і відтворення еліти [6].

Російський філософ В.М. Рібаков, який практично ототожнює китайський управлінський апарат і бюрократію, висловив думку, що мистецтво управління в Давньому Китаї полягало у тому, щоб із системи суспільних відносин отримувати максимальну користь, контролюючи при цьому її негативні якості. Відносно китайського суспільства ці завдання могли бути реалізовані лише через встановлення певних правил, утвердження вищою владою універсальних для всього соціуму законів. В традиційних суспільствах вищою інстанцією, що задавала правила діяльності і межі компетенції для бюрократії будь-якого рівня був Бог, який діяв через сакралізовану фігуру правителя, що стояв неначе поза суспільством, а тому дивився на світ людей ззовні, з висоти [6]. Китайське суспільство не стало виключенням з цього правила, навпаки, склався цілий культ імператора, складний етикет висловлення поваги до нього.

Складність завдань, що постали перед китайським суспільством викликали своєрідну інтелектуальну відповідь у вигляді цілої низки соціально-філософських вчень, серед яких виділяється вчення Конфуція. Розуміння єдності навчання і практики, розвитку високоморальної особистості і поваги до вчених Конфуцій виразив у надзвичайно ємному вислові: «Якщо благородний муж не думає під час трапези про ситість свого шлунку, не помишляє, живучи вдома про затишок, проявляє розторопність у справі, обережно говорить і виправляється, зближуючись з тими, у кого є шлях, то він може називатись таким, що любить навчатись» [7, с.9].

Конфуцій, як і багато інших давньокитайських філософів, осмислював проблеми політичної стабільності і вірності управлінського апарату правителя, тому він створив етичну систему, в якій центральне місце займала благородна людина, опора правителя, неупереджений критик його помилок. Так був винайдений дієвий рецепт приборкування корисливості чиновників. В рамках цього етичного вчення вирішувалось важливе завдання: як у країні з великим об'ємом державного господарства створити сукупність управлінців, заклопотаних не наживою, а високими ідеалами [8, с.53–54]. В результаті вже в кінці II–го ст. н.е. конфуціанська інтелігенція отримала різноманітні привілеї, стала практично монополієм володарем на заняття державних постів. Саме її діяльність як високоосвіченої верстви і забезпечувало ефективне суспільне відтворення.

На основі вчення Конфуція в Китаї була створена складна культурна система, що включала в себе і певні моделі соціальних взаємовідносин. Їх головною особливістю слід вважати етико-центризм, соціально-моральну ангажованість. Етика особистісних відносин в конфуціанській картині світу була завжди надзвичайно високою. Вони були бути пронизані відчуттям глибокої любові не залишаючись формальними обов'язками. Етизація суспільних відносин знахола своїх відображення у всіх сферах буття китайського суспільства, в тому числі, і в освіті. Її опорою слугувала традиційна мораль з визначенням соціально-рольових позицій, етичних якостей. Конфуцій виділяв три форми відносин між людьми: між державцем та підлеглим; між батьком та дітьми; між чоловіком та жінкою. Він проголосив п'ять стовпів, на яких ґрунтуються всі інші моральні ідеї: гуманність, справедливість, мудрість, стриманість та вірність.

Конфуціанці віддавали перевагу методиці виховання етично бездоганних кадрів, гідних мужів, які захищаючись щитом своєї доброчесності могли проводити в життя загальнодержавну стратегію направлену на благо народу. Головною мірою досягнення соціальної гармонії виступали «Лі» (з кит. «ритуал», «етикет», «церемонія», «правила поведінки»). Конфуцій розумів їх як стереотипи поведінки, які повинен виконувати кожен вихований член суспільства у силу морального обов'язку. Сформулювавши еталон етичної людини і постулювавши принципову можливість його досягнення, конфуціанці задали індивідуальний етичний ідеал, без якого ні одне суспільство не могло існувати [6].

Освітній процес в Давньому Китаї зводився в цілому до декількох основних етапів:

1) педагог знайомив учня, або студента з різноманітними проявами соціального, природного, духовного буття. На думку М.Вартофського, це принципово можливо лише за допомогою різноманітних репрезентацій, які уявляють собою можливість вираження сутності певного об'єкта за допомогою засобів, що виконують роль посередників, наприклад, за допомогою символічних систем, як в мові та науці [9, с.10]. В Китаї такими репрезентаціями часто виступали символічні образи, персонажі, події, що описувались в численних притчах, трактатах, діалогах;

2) на другому етапі відбувалась інтерпретація явищ, що вивчались. На цьому етапі розглядалися певні моделі взаємовідносин між людьми, стихіями, міфічними персо-

нажами і т.д. В результаті вчитель і учень отримували систематизовану репрезентацію певного досвіду та мислення – високоточного засобу для впливу на неосвічених людей;

3) під час третього етапу у тих, хто навчався, педагогами свідомо формувались певні алгоритми, соціокультурні програми дій, що були засновані на сприйнятих цінностях та певному світогляді.

Суспільство у традиційному Китаї чітко диференціювалося. Існували особисто вільні і особисто залежні люди. Обидві ці групи в свою чергу диференціювалися на ряд менших груп, які займали свій поверх у соціальній ієрархії. Чиновник був у тодішньому Китаї фігурою майже сакральною, він був світочем моральних достоїнств, локальним центром соціального впорядкування, ретранслятором благодатного впливу, що йшов від імператора, який той отримував від Небес [7, с.64].

Н.М. Котельнікова вказує, що в цивілізаційному просторі традиційного Китаю освіта грамотність і книги зайняли особливе місце, а вчені–чиновники утворили свого роду касту шановану не менше, ніж жерці в інших цивілізаціях. Це можна пояснити особливістю старокитайської релігії з відсутністю в ній могутніх жерців, а також складністю ієрогліфічної писемності, яка робила процес оволодіння нею настільки тривалим і важким, що освічена людина виглядала в очах неосвічених китайців напівбогом. Крім того, наявність унікальної системи відбору на вищі державні посади за результатами іспитів на знання канонічних конфуціанських книг дозволила інтелектуальній еліті сконцентрувати владу і тисячоліттями робити освіченість синонімом успіху [10].

Конфуцій прославився саме на освітянському тлі, він підніс авторитет вчителя на значну висоту, розробив чіткі й практичні педагогічні принципи:

- 1) необхідно давати освіту учням відповідно до їх схильностей, підтримувати і направляти їх;
- 2) вести навчання поетапно;
- 3) навчаючи інших вчитися самому;
- 4) пояснювати сьогодення у світлі минулого;
- 5) сумлінно присвячувати себе заняттям і знаходити в них насолоду;
- 6) поєднувати теорію з практикою, а прикладні дослідження з абстрактними міркуваннями;
- 7) стежити за тим, щоб особиста поведінка відповідала проповідуваним принципам;
- 8) заохочувати самостійність мислення учнів, враховуючи їх вік та особливості;
- 9) практикувати самоаналіз і самоконтроль;
- 10) виправляти свої помилки і самовдосконалюватись;
- 11) приборкувати зло і прославляти добро;
- 12) доброзичливо сприймати критичні зауваження, не пам'ятаючи минулих образ [10].

Етичний кодекс вчителя, розвинутий Конфуцієм, його власні наставницькі якості стали найбільш значним внеском китайського мислителя у справу освіти. В подальшому освіта знаходилась під контролем конфуціанської ідеології, обидві ці сфери були просякнуті принципами, якими можна було керуватись у практичній, повсякденній діяльності.

Етичні концепції визначали не тільки основні принципи взаємовідносин в суспільстві, вони надавали особистості готові стереотипні моделі поведінки в тих чи інших обставинах. Вчитель навчав поважати предків та родичів, а сім'я навчала поважати наставників. Повага до знання та навчання як основного засобу досягнення істини – одна з головних особливостей китайської традиційної культури. Під знанням і істиною розумілись відомості та постулати з соціальної етики та інших вчень. Вони були тісно зцементовані духовною вірою, що сприяло сакралізації знання, яке передавалось з покоління в покоління і розумілося і як священна благодать, і як набір конкретної інформації. Спираючись на конфуціанські ідеї в екологічному аспекті китайці все ж відійшли від споглядального відношення до природи в бік активної творчої–перетворюючої поведінки, направленої на виявлення та відтворення природних умов, сприятливих для людського життя та діяльності [11, с.348–349].

Традиції конфуціанської освіти вплинули і на такий важливий суспільний інститут, як сім'я. Оскільки, освічені люди зайняли престижні позиції в соціальній ієрархії, то в багатьох сім'ях освіту стали вважати важливою цінністю. До освічених людей виховували пошану, намагалися дати молодому поколінню найбільше можливостей для освіти, відкриваючи в такий спосіб шлях до вищих верств суспільства. Унікальна система відбору на адміністративні посади у вигляді екзаменів робила освіту провідним

механізмом соціальної мобільності, так як неосвічена людина не могла просуватись використовуючи цей важливий соціальний ліфт. Філософські концепції та конкретні соціально–політичні рекомендації китайських вчених сильно впливали на структуру держави та суспільства, а остання в свою чергу впливала на формування певної системи мислення і поведінки населення [12, с.55].

Таким чином, освіта виступала у традиційному Китаї важливим інструментом соціального управління. Під час освітнього процесу в соціумі формувалось цілісне бачення світу та власного місця кожного індивіда, можливостей та завдань в ньому. В майбутніх дослідженнях доцільно звернути увагу на проблему інтерпретації і реінтерпретації конфуціанської спадщини китайською владою, а також на змінення ролі освіти в системі соціального управління в сучасній Китайській Народній Республіці.

Список використаних джерел

1. Ващенко К.М. Цінності освіти як предмет наукового аналізу / К.М. Ващенко // Філософія освіти. – 2007. – №1 (6). – С.73–78.
2. Бойченко М.І. Цінності як категорія філософії освіти (соціально–філософський та філософсько–антропологічний ракурси) / М.І. Бойченко // Філософія освіти. – 2009. – №1–2 (8). – С.99–107.
3. Солодій І.В. Управління освітою як соціальна і педагогічна проблема [Електронний ресурс] / І.В. Солодій // «Гілея: науковий вісник»: Збірник наукових праць. – 2011. – №53 (10). – Режим доступу до журн.: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2011_53/Gileya53/F37_doc.pdf.
4. Ахизер А.С. Россия: критика исторического опыта (Социокультурная динамика России) / А.С. Ахизер. Т.І: От прошлого к будущему. – Новосибирск: Сибирский хронограф, 1998. – 804 с.
5. Ахизер А.С. Россия: критика исторического опыта (Социокультурная динамика России) / А.С. Ахизер. Т.ІІ: От прошлого к будущему. – Новосибирск: Сибирский хронограф, 1998. – 600 с.
6. Рыбаков В.М. Китай: опыт воспитания бюрократии / В.М. Рыбаков // Нева. – 2005. – №4.
7. Конфуций. Изречения [пер. с кит. И.И. Семененко] / Конфуций. – Харьков: Фолио, 2000. – 448 с.
8. Рыбаков В.М. Танская бюрократия. Часть 1: Генезис и структура / В.М. Рыбаков. – СПб.: Петербургское Востоковедение, 2009. – 512 с.
9. Вартофский М. Модели. Репрезентация и научное понимание / Маркс Вартовский [пер. с англ. редакции литературы по философии и лингвистики]. – М.: Прогресс, 1988. – 484 с.
10. Котельнікова Н.М. Філософсько–педагогічні ідеї мислителів Стародавнього Китаю щодо соціальної ролі та статусу вчителя [Електронний ресурс] / Н.М. Котельнікова. – Режим доступу до журн.: http://alma-mater.luguniv.edu.ua/magazines/elect_v/N117/12knmtsv.pdf.
11. Цзинь Синьсинь. Гуманитарные ценности конфуцианства в формировании духовно–нравственных качеств китайских студентов / Синьсинь Цзинь // Известия Российского государственного педагогического ун–та им. А.И. Герцена. Сер. Культурология, искусствоведение. – 2009. – №96. – С.345–349.
12. Васильев Л.С. Некоторые особенности системы мышления, поведения и психологии в традиционном Китае / Л.С. Васильев // Китай: традиции и современность. – М.: Главная редакция восточной литературы, 1976. – С.52–82.

Иванов Е.В. Образование как средство социального управления и совершенствование общества в традиционном Китае

Исследуется роль образования в традиционном Китае как эффективного инструмента управления обществом. Указаны социальные процессы, на которые оно влияло, показана связь образования с другими социальными институтами, раскрыта роль ученых в китайском социуме. Обоснована идея о том, что в Древнем Китае образование выступало механизмом, воспроизводящим социокультурные программы, которые в большой степени определяли социальную мобильность и стратификацию.

Ключевые слова: образование, Китай, традиционное общество, элита.

Ivanov, E.V. Education as a means of social control and the improvement of society in traditional China

The author explores the role of education in traditional China as an effective tool of social control. Social processes that influenced the latter are shown in the paper along with the relationship of education and other social institutions; the role of scientists in the Chinese society is revealed. Substantiated is the idea that in ancient China education is a mechanism that reproduces socio–cultural programs, which to a large extent is determined by the social mobility and stratification.

Key words: education, China, traditional society, the elite.

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

УДК 321.01.(477) «16»

Полтавець С.В.

Політична складова полемічних суперечок у середовищі вітчизняної духовної еліти середини XVII століття

Зроблена спроба дати характеристику духовній еліті XVII століття та визначити її вплив на суспільний розвиток. Прослідковано еволюцію політичних поглядів П.Могили та М.Смотрицького.

Ключові слова: духовна еліта, унія, П.Могила, М.Смотрицький.

Передумови будь-яких змін у соціальній структурі суспільства визрівають досить довгий час і по суті є складним поєднанням політичних, економічних, духовних та інших чинників. При цьому доволі складно визначити «вагу» того чи іншого чинника, який став вирішальним та спонукав соціум до трансформаційних перетворень.

Так, наприклад, середина XVII століття в українській політичній історії асоціюється, отожднюється з Національною революцією, Б.Хмельницьким, Руїною і т.д. При цьому ми маємо на увазі складні процеси вітчизняного державотворення, становлення інститутів державної влади, неймовірні зміни в економічних відносинах, перетворення «руської» (української) релігії у домінуючу на територіях звільнених від влади Речі Посполитої. На жаль, ми часто забуваємо, що ця революція розпочиналася під гаслом «боротьби за віру». Передували їй численні козацькі повстання, в ході яких відстоювання прав релігії «руської» (української) проголошувалося як одне з основних гасел. Сучасні дослідження вітчизняних вчених В.Щербака [1] та Н.Яковенко [2] в черговий раз підтверджують важливість релігійного чинника в трансформаційних процесах на українських теренах. Фіксуєючи в джерелах наявність багатьох спроб поєднання ідентичностей польської та «руської» (української), Н.Яковенко визнає, що «паралельно з розповсюдженням «роксоланської» версії руської ідентичності набуває обертів контрпропозиція – з виразним антилатинським (отже й антипольським) підтекстом» [2, с.19].

Свого часу знаний історик В.Антонович наголошував на міжособистісних першопричинах повстання К.Косинського та відкидав наявність у ньому релігійних мотивацій. Щодо наступного повстання під проводом С.Наливайка, вчений у передмові до чергового тому «Архива Юго-Западной России» зокрема писав: «Подъ покровительствомъ и съ вѣдома князя Острожскаго образовались отряды изъ бѣглыхъ слугъ и соединившись съ надворными милиціями его друзей, готовы были грабить всѣхъ шляхтичей поборниковъ уніи;...» [3, с.III]. Саме ці загоны своєвільників й очолив С.Наливайко.

Знаний український історик та політик В.Липинський писав: «Без авторитетної церкви і релігії не вдалося би ні Сагайдачному, ні навіть Великому Богданові зорганізувати біля останків розпорошеної та ослабленої української шляхти... ті напіврозбійничі, анархічні, з найрізномірніших елементів складені вагати козацькі об'єднання» [4, с.34]. Перебираючи на себе роль тодішньої ідеології православна релігія та віра стали чи не найголовнішими чинниками кардинальних змін в тогочасному українському суспільстві. Саме з цього ми й будемо виходити при розгляді місця та ролі представників української церковної еліти в процесі творення нових форм суспільного життя. Перш ніж вдаватись до аналізу їх діяльності, на нашу думку, варто коротко подати біографії

П.Могили та М.Смотрицького, як найвизначніших представників української духовної еліти середини XVII століття.

П.Могила народився 21 грудня (10 січня) 1596 року в родині молдавських господарів. Його дядько Єремія (1595–1606 рр.), та батько Симеон (1606–1607 рр.), по черзі займали молдавський престол. Освіту майбутній митрополит здобув у Львівській братській школі, після цього слухав лекції в університетах Польщі та Франції. Після повернення з Європи Могила вступив на службу до польського короля та брав участь у битві з турками 1621 року під Хотиним.

Поглиблення зв'язків П.Могили з митрополитом Йовом Борецьким вплинуло на вироблення його життєвого світогляду. Після смерті Захарії Копистенського Могила був обраний у 1627 році архімандритом Києво-Печерського монастиря. Сам факт, обрання в такому віці (Могилі тоді ще не було 30 років) не має нас дивувати. Це не було чимось незвичним в той час. Часто траплялося, що найвищі щаблі в церковній ієрархії займали визначні тогочасні аристократи, навіть члени королівських сімей за дія власної користі.

Деякі дослідники відзначають, що за внутрішньою своєю природою П.Могила при своєму доброму і тривожному житті був не позбавлений бажань і слави цього світу. Зокрема С.Голубев писав, що майбутній митрополит був «ніяк не здібний до замкнутого життя, до діяльності, що обмежувалася б тісними загородами монашої келії» [5, с.59–60]. В той же час дослідник не сприймає точки зору згідно з якою Могила став архімандритом Києво-Печерської лаври та прийняв чернецтво виключно через матеріальні вигоди.

У свою чергу, історик М.Василенко вважає, що «пояснити бажання Могили стати архімандритом виключно ідейними мотивами не можна. Немалу роль грали при тому матеріальні розрахунки. Багатуща Києво-Печерська лавра завжди служила приманкою для значних та впливових людей» [6, с.86–87].

Водночас Мелетій (світське ім'я Максим) Смотрицький походив з української шляхетської родини. Народився близько 1572 року в с. Смотрич. Його батько Герасим Смотрицький – письменник-полеміст у 80–х роках XVI ст. був ректором Острозької Академії. Вчителем і наставником молодого Смотрицького був Кирило Лукарис (згодом константинопольський патріарх). З яким, як побачимо далі, Смотрицький буде зберігати тісні стосунки й надалі. М.Смотрицький закінчив Віленську єзуїтську колегію, слухав лекції з філософії, теології, філологічних дисциплін, медицини у Вроцлавському, Лейпцигському, Нюрнберзькому, Віттенберзькому університетах.

Як бачимо як і за походженням так і за освіченістю і Могила і Смотрицький дорівнювали одне одному. Жоден з них не міг стояти осторонь тих подій що відбувалися на українських землях Речі Посполитої в той час. Політика польського уряду у церковних справах і до цього негативно сприймалась українським суспільством. У нашому випадку поява твору М.Смотрицького «Тренос» (1609 р.) була реакцією на захоплення уніатським митрополитом Іпатієм Потієм у 1609 р. у Вільно, Троїцького братського монастиря, та ще більше десятка православних церков.

У цьому творі автор критикує тих церковних пастирів котрі з прихожанами ведуть себе «як вовки з отарою овець». Смотрицький сумує з приводу втрати православ'ям багатьох княжих родів українських: «Де славні діти руських князів, княжата Слуцькі, Заславські, Збаразькі, Вишневецькі, Чорторійські, Пронські, Пузини і інших без ліку?» [7, с.23] – запитує архієпископ полоцький.

На думку Смотрицького, критерієм для вибору на єпископську посаду має бути справедливність, вченість та висока моральність людини. Сучасна йому ситуація, коли пастором духовним «може бути той, котрий сам ніде не вчився, котрий не відає що богу винен, а що ближньому своєму. Одні з двору, а ті з війська, а деякі з поборів до церкви вдерлися за золото та срібло» [7, с.23–24].

Слід відзначити, що до 1623 р. М.Смотрицький був ворогом унії та стовпом православ'я.

Паралельно розвивалася кар'єра П.Могили. Розгорнувши діяльність по створенню на території Лаври школи, котра б орієнтувалася на найкращі зразки західної освіти, П.Могила почав боротьбу з тодішнім київським митрополитом Ісаєю Копинським. Копинський спираючись на підтримку козаків, звинуватив Могила в тому, що він

наче б то перейшов в унію. Але оскільки лаврський архімандрит був талановитим політиком, йому вдалося заручитись підтримкою львівських братчиків, польського короля та київського шляхетства. В результаті П.Могила в листопаді 1632 року став першим главою відновленої Руської православної церкви. Треба сказати, що як збоку уніатів митрополита Йосафат Рутського так і з сторони православних ієрархів в період з 1623 по 1627 роки спостерігались спроби «замирення Русі з Руссю». 1623 року при польському сеймі було створено комісію для подолання релігійного конфлікту. Але Й.Борецький та М.Смотрицький заявили, що спільний собор може відбутися тільки під проводом царгородського патріарха.

В цей час у середовищі уніатів виникла ідея українського патріархату під номінальною зверхністю римського престолу. До цієї ідеї став все більше схилитись М.Смотрицький. Але ця ідея не знайшла свого втілення оскільки в цей час відбулося вбивство у Вітебську уніатського архієпископа Й.Кунцевича. Саме ця подія на думку П.Яременко стала «поштовхом для переходу М.Смотрицького у греко-католицизм» [7,с.106].

М.Смотрицький був у близьких стосунках з П.Могилою. «На підставі сучасних свідчень можна думати, що ні П.Могила, ні М.Смотрицький не цурались зближення з уніатами. Але обидва добре розуміли, що без точного визначення умов примирення, без належної підготовки народу не можна очікувати ніякого успіху...» [8,с.120].

В той же час «толерантність П.Могили до католиків та уніатів не означала що він переходив на їхні позиції», – зазначає В.Нічик [9,с.41]. «Ваша унія замислює спрямувати Русь до єдності – сокирами, в'язницями, судовими процесами, пожежами, різними насильствами та бідами», – цитує В.Нічик, П.Могила [9,с.42].

І все таки прагнення знайти порозуміння між двома гілками християнства у П.Могили та у М.Смотрицького простежується досить чітко і є тим спільним знаменником, що єднає їх. Прикладом для нас може стати доручення М.Смотрицькому дане П.Могилою та Й.Борецьким у 1624 році зустрітись з константинопольським патріархом Кирилом Лукарисом (як пам'ятаємо вчителем М.Смотрицького) для погодження позицій у справах єднання церков. Місія Смотрицького котра тривала два роки не вдалася, позиція українських церковних достойників не знайшла порозуміння у Константинополі. За результатами подорожі М.Смотрицький «запропонував видати свої міркування щодо шести різниць між церквою Східною і Західною» [10,с.126].

Тут знову спостерігаємо спільність позицій Смотрицького та Могили. П.Могила говорячи «що ж воно таке що могло б так дуже відділяти нас від римських католиків» мав на увазі, що ідея єдності випливала з біблійної форми «щоб було одне стадо і один пастир». М.Смотрицький згідно з домовленості з православним загалом повинен був підготувати проект угоди між православними та уніатами. Замість цього він написав трактат про занепад українського православ'я. Автор звинуватив православну церкву у відході від справжньої віри. Православ'я, з точки зору Смотрицького, перетворене єресями, а тому єдиний порятунок це унія з римською церквою. Твір котрий Смотрицький назвав «Апологія» викликав серед православних одностайне обурення. Така зневага до православ'я відштовхнула П.Могила від М.Смотрицького. На соборі в Києві 1628 р. цей твір був підданий анафемі. Зібрання вимусило Смотрицького відректись від твору. Після цього церковний достойник вже не приховував свого переходу до унійного табору (хоча таємно перейшов до унії ще 6 липня 1627 року). У м. Дермань 8 грудня 1628 р. Смотрицький видав «Протестацію», яка стала другим його твором як унійного письменника. Таким чином два вищі достойники опинилися у різних політичних таборах.

В той же час прагнучи досягти компромісу між уніатами та православними митрополит Могила все ж виступав за діалог на рівних між двома гілками православ'я, не маючи ніякого почуття меншовартості перед католицизмом. Будучи людиною величезного життєвого досвіду та політичного таланту Могила розумів, що переговори можна вести лише з позиції сильного. Для цього він намагався зміцнити становище української церкви в освіті, науці та внутрішній організації. Справі зміцнення дисципліни в церкві П.Могила присвячував дуже багато часу. Він рішуче боровся проти традиційного тоді двоєженства серед представників церковної еліти. Вони особливо повинні були дбати про те, щоб «жоден двоєженець, збойця, нечистий,

блудний, п'яниця, гендлювальник, лихвар... терпимий не був» [5,с.484–485]. В той же час шлях до порозуміння митрополит бачив через залучення до діалогу найширших верств українського суспільства. «Саме ця соборність, – на відміну від суворой авторитарності папи, характеризувала два підходи: західний і східний» [10,с.206], – вважає А.Жуковский.

Оскільки шляхта відігравала величезну роль у тогочасному суспільно-політичному житті, митрополит вважав, що її участь у вирішенні справ релігійних має бути обов'язковою. В цілому позитивно ставлячись до ідей які на початку висловлював М.Смотрицький згодом Могила був найбільше обурений тим що новонавернений уніат спробував знизити престиж православ'я та таємно підпорядкувати православну церкву папському престолу. Якщо М.Смотрицький після прийняття унії намагався викликати у православних почуття меншовартості, то Могила прагнув закріпити позиції православ'я, його традиції, віру, обряди. Для нього «обряд – це обов'язковий вияв церковної думки, витвореної різними історичними умовами, тому в нього вноситься елемент національного» [11,с.22].

З нашої точки зору найбільш вірну оцінку діяльності київського митрополита дав український історик О.Оглобин: «Могила зумів поєднати щире відданість ідеалам і традиціям Православного Сходу з глибоким розумінням історичних і культурних заслуг Католицького Заходу і прагнув створити синтезу вселенськості на базі Руської церкви» [12,с.1632].

Одночасно заради об'єктивності слід сказати, що як П.Могила так і М.Смотрицький кожен по-своєму бажали добра своєму народу, інша справа, що вони по-різному бачили шляхи досягнення цього «добра». Скажімо українська дослідниця О.Недавна вважає, що «зближення з Римом могло стати шляхом до реабілітації українців в європейську спільноту, де і було їх природне місце» [13,с.130].

Не заперечуючи можливість того, що ситуація могла розвиватися саме так, все ж вважаємо, що беручи до уваги популярність існуючих в польському суспільстві ідей «сарматизму», Річ Посполита ніколи не погодилася б на рівноправні стосунки між двома народами польським та українським. Про це, на нашу думку, свідчить і весь подальший історичний досвід взаємин наших народів.

Наступна спроба відновлення української державності припадає на початок ХХ століття. Слід також зауважити, що і в цей період боротьба за владу між різними політичними угрупованнями на українських теренах відтіснила на другий план релігійне, духовне начало. Так, наприклад, Центральна Рада зважаючи на її «ліве» спрямування намагалась обмежити фінансову незалежність церковних структур та націоналізувати землі церковних громад. Пізніше гетьман П.Скоропадський надав українській церкві статус державної. Як пише В.Силантєв: «За часів керівництва Міністерством сповідань В.Зінківським це намагалися зробити переважно канонічним шляхом, а в період керівництва О.Лотоцького – ще і за допомогою адміністративного тиску на противників створення автокефальної УПЦ» [14,с.26]. Директорія проголосила автокефалію української церкви. Але її політика в цьому питанні не була послідовною, бо «перевівши УПЦ на державне утримання вона (Директорія) одночасно Земельним законом у січні 1919 р. позбавила церкву земельних володінь» [14,с.29]. Оцінюючи ставлення вітчизняної політичної еліти початку ХХ століття до еліти духовної, українські дослідники не дійшли одностайної думки. Український релігієзнавець Л.Филипович переконана: «Особливо трагічним для нього (українського народу) став 1917 рік, який національне і релігійне подавив класовим, відтіснивши і перше і друге на периферію суспільної та індивідуальної свідомості» [15,с.24].

За 300 років до зазначених вище подій, український шляхтич, учасника Берестейського собору 1596 р. Лаврентій Деревинський аналізуючи полеміку православних з католиками та уніатами на Варшавському сеймі 1620 р. стверджував: «Адже якби не відступивши деякої частини нашого духівництва від звичного свого в релігії пастиря, якби, кажу, ті, що пішли від нас, не пішли проти нас, – ніколи б такі вчення, такі школи і такі достойні вчені люди серед нашого руського народу не виявилися б» [16,с.77]. Отже, навіть у самому факті надзвичайного тиску польської політичної культури, на руське (українське) суспільство, державного протекціонізму уніатської церкви з боку Речі Посполитої наш предок вбачав певні позитиви. Тобто розглядав

наступ католицизму як стимул для виявлення найкращих представників православної духовної еліти тогочасного суспільства. Варто наголосити, що полемічна література сформувала в українському суспільстві не тільки еліту духовну, але й еліту політичну. Причому ця політична еліта формувалася із представників практично всіх прошарків вітчизняного соціуму. Політичні ідеали волі, свободи, рівності вважалися представниками еліти невід'ємною частиною її ества. І позбавити еліту цих ідеалів Москва змогла лише через декілька сот років, фактично винищивши її як таку.

Список використаних джерел

1. Щербак В. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII століття – К.: Вид. дім. «КМ Academia», 2000. – 300 с.
2. Яковенко Н. Дзеркала ідентичності. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – початку XVIII століття – К.: Larus, 2012. – 472 с.
3. Архив Юго-Западной России издаваемый временною комиссией для разбора древних актов Ч. 3 Акты о козаках (1500–1648 г.). – Т.1. – Киев, Вь типографии И. и А. Давиденко 1863. – 433 с.
4. Липинський В. «Релігія і церква в історії України». – Нью-Йорк, 1956. – 111 с.
5. Голубев С. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. – в 2- т. – Киев: Типография Г.Т. Корчакъ–Новицкаго – 1883. Т.1 – 559 с.
6. Василенко Н.П. Очерки истории Западной Руси и Украины., Киев: Издание книжного магазина Н.Я. Оглоблина. – 1916. – 591 с.
7. Яременко П. Мелетій Смотрицький. Життя і творчість – К., 1986. – 160 с.
8. Коялович М. «Литовская церковная уния» Т.П. – СПб.: Типография духовного журнала «Странник». – 1861. – 443 с.
9. Нічик В. П. Могила в духовній історії України Київ український центр духовної культури. – 1997 – 321 с.
10. Жуковський А. «Петро Могила й питання єдності церков» Париж. – 1969 р. – 280 с.
11. Лифос, полемическое сочинение, вышедшее из Киевопечерской типографии в 1844 году с возражениями и замечаниями Кассиана Саковича / Под ред. С.Т. Голубева // Архив Юго-Западной России Ч. 1. Т.9. – К., – 1893. – 594 с.
12. Енциклопедія Українознавства. Т.5. – Львів – 1996. – С.1601–2000.
13. Недавня О. «Греко-католицизм в контексті духовного самовизначення українців між християнським Сходом і Заходом». – К. – 2000. – 280 с.
14. Влада і православна церква в Україні (1917 – 1930 pp.): Автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 [Електронний ресурс] / В.І. Силантьєв; Харк. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Х., 2005. – 38 с. – укр.
15. Релігія і нація в суспільному житті України й світу//за ред. Л.О. Филипович – К. – 2006. – 287 с.
16. Україна: антологія пам'яток державотворення, Х–XX ст.: у 10 т. / редкол.: І.М. Дзюба [та ін.]. К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2008. Т.3 Битва за Козацьку державу / упорядкув., передм., комент. В.Шевчук. – 496 с.

Полтавець С.В. Политическая составляющая полемических споров в среде общественой духовной элиты середины XVII столетия

Предпринята попытка дать характеристику духовной элите XVII столетия и определить ее влияние на развитие общества. Прослеживается эволюция политических взглядов П.Могилы и М.Смотрицкого.

Ключевые слова: духовная элита, уния, П.Могила, М.Смотрицкий.

Poltavets, S.V. Political component of polemical disputes among national clerical elite of the mid-seventeenth century

In this work the author made an attempt to characterize the clerical elite of the XVII century and to determine its impact on social development. Author examined the evolution of political views of Petro Mohyla and Meletiy Smotritsky.

Key word: clerical elite, union, P.Mohyla, M.Smotritsky.

УДК 130.2+316.32

Требін М.П.

Громадянське суспільство як соціальний феномен: розвиток концепту в XX столітті

Розглядається еволюція ідеї громадянського суспільства в XX столітті, проаналізовано підходи видатних мислителів сучасності щодо інтерпретації цього феномену. Доведено, що громадянське суспільство це система автономних від держави інституціональних зв'язків, в які добровільно вступає населення з метою реалізації своїх приватних та корпоративних інтересів.

Ключові слова: громадянське суспільство, держава, влада, демократія, глобалізація.

Поняття «громадянське суспільство» – одне з ключових понять сучасної політології. Актуальність його теоретичних і практичних аспектів обумовлена очевидним підвищенням ролі пересічних громадян і їх добровільних об'єднань у всіх сферах життєдіяльності людського суспільства: економічної, політичної, соціальної, духовної. Широко відомі успіхи громадських організацій і рухів людей доброї волі в галузі розрядки міжнародної напруженості, у наданні допомоги народам, що постраждали від стихійних лих, катастроф та інших соціальних негараздів. В основі перемог – розвиток діяльності громадянського суспільства, висока активність громадян і їх добровільних об'єднань. Це досягне тільки при достатньо розвиненому громадянському суспільстві. Успіхи приходять там, де підвищується ділова активність громадян і створюваних ними недержавних структур, де обмежується державне втручання в економічне, соціальне і духовне життя, тобто де розвивається і удосконалюється громадянське суспільство.

Вважається, що поняття «громадянське суспільство» таке ж стародавнє, як і «політична наука»: не можна розділити й окремо вивчати діалектично суперечливу єдність «аполітичного» громадянського суспільства і створеної ним самим політичної організації суспільства, зокрема держави. У працях учених минулого і сучасності ось вже більше двох тисячоліть громадянське суспільство розглядається, аналізується і описується всесторонньо, конкретно і достовірно. Відповідно поняття «громадянське суспільство», вибираючи в себе різні загальнолюдські цінності, набуває все більшої смислової багатоваріантності. Досить інтенсивно відбувається осмислення проблематики громадянського суспільства у колі вітчизняної інтелектуальної спільноти. До вагомих наукових доробків, автори яких заклали теоретико-методологічний фундамент у цій сфері досліджень, слід віднести праці В.Баркова, В.Бебика, І.Горбатенко, Г.Зеленько, А.Карася, М.Калініченка, А.Колодій, О.Косілової, І.Кресіної, А.Кудряченка, Ю.Левенця, Я.Пасько, Т.Розової, Ф.Рудича, М.Рябчука, П.Ситника, С.Телешуна, Г.Щедрової та інших дослідників [2–5,7].

Мета статті – дослідити розвиток концепту «громадянського суспільства» в сучасній філософській та політологічній думці.

Вперше «громадянське суспільство» (civil society) зустрічається у філософській спадщині представників епохи античності. Мислителі Античності, Середньовіччя та Відродження як би визначили в складному переплетенні економічних, політичних, соціальних і духовних відносин державно-організованого суспільства наявність громадянського суспільства. Вони зробили не завжди усвідомлені, але достатньо успішні спроби «розвести» державу і громадянське суспільство, показали сучасникам, що окрім держави є щось самостійне, що живе за своїми законами і не у всьому підвладне державі, тобто громадянське суспільство. Представниками класичного розуміння сутності громадянського суспільства в історії соціально-політичної думки вважаються філософи Нового часу Т.Гоббс, Дж.Локк, Ж.–Ж. Руссо, Ш.–Л. Монтеск'є та ін. Німецький внесок в розробку концепції громадянського суспільства починається з кінця XVIII століття: І.Кант, Й.Фіхте, Г.Гегель, К.Маркс зробили черговий крок до

розуміння сутності цього феномену. Вчені ХХ століття також не залишилися осторонь при осмисленні цього явища.

Один з небагатьох мислителів, які використовували концепцію громадянського суспільства при аналізі суспільних процесів в першій половині та в середині ХХ століття був італійський революціонер, теоретик марксизму, засновник і керівник Італійської комуністичної партії Антоніо Грамші. До концепції громадянського суспільства він звернувся у своїх «Тюремних зошитах», вже маючи досвід приходу до влади в своїй країні фашистів. «Громадянське суспільство перетворилося в дуже складну структуру, що витримує катастрофічні «вторгнення» безпосереднього економічного елементу (криз, депресій тощо): надбудови громадянського суспільства в цьому випадку грають роль як би системи траншей в сучасній війні» [1, с.198], тобто можуть і повинні залишитися формою організації життя, яка не дозволяє, в разі їх розвиненості, запанувати тоталітарному режиму. Він шукає оптимальні форми співвідношення держави і громадянського суспільства: «... можна було б сказати, що держава = політичне співтовариство + громадянське суспільство», вважаючи при цьому, що: «державі судилося вичерпати себе і розчинитися в упорядкованому суспільстві», тобто «етичній державі або громадянському суспільстві» [1, с.247].

Подальший розвиток досліджень громадянського суспільства продовжилося тільки після закінчення Другої світової війни, так як попередній період характеризувався безпрецедентним втручанням держави в сферу приватного життя громадян, причому не тільки в тоталітарних державах. Особливу увагу в післявоєнний час приділялася переосмисленню поняття громадянських прав, пов'язане з будівництвом соціальної держави. Громадянство наповнювалося соціальним змістом, перетворюючись в юридично закріплене право громадянина на отримання певної послуги від держави. Такі зміни спричинили за собою зростання утриманських настроїв, зниження стимулу до праці і конкурентній боротьбі, у зв'язку з чим деякі теоретики лібералізму (Ф.Хайєк, Л.Мізес, Р.Нозік) виступили проти зростання етатизму і за підвищення впливу ринку, що воскресило інтерес до проблематики громадянського суспільства. Протягом ХХ століття відбулася наступна трансформація громадянського суспільства: на початку століття воно відігравало роль щита для держави, якому загрожувала революційна стихія, в кінці століття – воно покликане захищати свободу індивіда від надмірної опіки держави.

Німецький філософ і соціолог Юрген Габермас в праці «Структурні перетворення у сфері відкритості: дослідження категорії громадянське суспільство» (1968) сформулював концепцію «публічної сфери» («сфери відкритості»), яка пояснювала, яким чином осередки громадянського суспільства перетворилися на активну суспільну силу та в який спосіб вони впливали на політику в різних країнах. Він підкреслював, що «громадськість, створюючи нові структури громадянського суспільства, тим самим протистойть зазіханням держави, деспотизму, абсолютизму, авторитаризму на права людини і висуває на перший план гуманістичні мотиви і цінності, немеркантильну, високодуховну, моральну поведінку, самосвідомість, самовизначення, свободу і гідність окремої особистості» [10, с.18]. За поглядами Джін Коген, теорія громадської сфери і громадської відкритості Габермаса складає нормативне ядро концепції громадянського суспільства в сучасному його розумінні [18].

Нову увагу проблематика громадянського суспільства отримало вже в 70–х роках, у зв'язку з боротьбою проти радянського режиму в країнах Східної Європи. Є якась іронія в тому, що концепція громадянського суспільства, в розробку якої зробили свій внесок багато лівих мислителів, була ефективно використана в 70–80–і роки в боротьбі з соціалістичною державою в країнах Східної Європи. При цьому саме громадські структури, осередки громадянського суспільства, що збереглися в незалежності від держави стали центром кристалізації опору тоталітаризму. Це стосується насамперед Польщі, де зберегла свою незалежність католицька церква, що стала опорою для клубів католицької інтелігенції, а потім і профспілки «Солідарність». Групи незалежних інтелектуалів в Угорщині, письменницькі спілки в Чехословаччині, члени груп Хартія–77 – всі вони були тими паростками громадянського суспільства, які руйнували основи тоталітарної держави. Згідно думки відомого польського історика Є.Шпачького, ідея громадянського суспільства з'явилася в цих країнах як ідея антидержавницька

[11]. Як зазначає у своїй монографії, присвяченій політичній реформі в Росії та країнах Східної Європи, професор Стенфордського університету Майкл Макфол, ступінь успіху процесу політичної модернізації пропорційна рівню розвитку структур громадянського суспільства в цих країнах до 1989 р. [19].

Творці «бархатних революцій» приділяли дуже велику увагу самому феномену громадянського суспільства. Чеський історик–дисидент Я.Тесарж пов'язав прихід до влади тоталітарних режимів з недорозвиненими структурами громадянського суспільства. Він вважав, що демократія й авторитаризм бувають історично сумісними. В кризових ситуаціях демократичні гасла на зразок «вся влада радам» сприяють поширенню політичної демагогії і слугують містком для встановлення диктатури. Лише розвиток громадянського суспільства є, на його думку, надійним запобіжником диктатури. Ці ж погляди поділяв письменник, філософ Вацлав Гавел, автор низки статей про розвиток громадянського суспільства. Він вважав основною потребою утворення нових громадянських організацій «життям за правдою». Він вживав поняття громадянського суспільства у взаємозв'язку з ідеєю «антиполітичної» активності. В ній В.Гавел вбачав засіб реконструкції посткомуністичної соціальності в напрямі емансипації суспільства від політичної всепроникності. Отже, йшлося про суспільно–політичний досвід у межах центрально–східного регіону, що відрізнявся від Західної Європи глибоким незадоволенням реаліями державного соціалізму, запровадженого винятково політичними інструментами. В есе «Сила безсилля» (1978) В.Гавел обґрунтував концепцію «антиполітики», що забезпечила теоретичне віднайдення засобів для демократичної опозиції у всій підкомуністичній Європі. Джерела спротиву тоталітаризмові він вбачав у «дополітичній» сфері індивідуального розуму, моралі, свідомості, вартостей життя, приватності, де людина прагне бути сама собою. Мета «жити за правдою» переросла в «політику правди» і набувала сутнісного соціального значення. Слід зауважити, що аналогічні думки про значення правди в громадянській активності висловлював свого часу й Т.Масарик. В.Гавел лише наголошував, що розуміння суті політичної активності має бути узгоджене із засадами людської екзистенції, бо найзначніші соціальні зміни випливають з індивідуальних відносин, а не просто із загальновідомих політичних концепцій. «Органічні, значні й довготривалі зміни на краще... не можуть більше бути наслідком перемоги жодної традиційної політичної концепції. Більше, ніж будь–коли, такі зміни мають виходити з людського існування, з фундаментальної перебудови позиції людей у світі, їх ставлення до самих себе і одне до одного, ставлення до універсуму... Краща система автоматично не принесе кращого життя. Навпаки, правда у протилежному: лише створюючи краще життя, можна розвинути ліпшу систему» [22, р.52]. Дещо пізніше в есе «Політика і сумніння» В.Гавел пов'язав ідею «антиполітичної політики» та активності громадянського суспільства з філософським концептом «життєвого світу» (Lebenswelt) як царини, де відбувається природний поділ між добром і злом і де формується вимога відповідальності в публічній і політичній активності. Неполітична громадянська активність має бути справою кожної людини, а не лише професійних політиків і партійних діячів. «Правда» має бути основою практикування «антиполітичної» поведінки; вона проростає знизу, виходить «із глибини серця, а не з дисертації чи тези» [14, р.271].

Пізніше концепція громадянського суспільства була використана західними політологами лівого спрямування, як нова альтернатива чисто ринкової ідеології. Основу для цього склало розвиток поняття громадянського суспільства в роботах А.Грамші, а також те, що це поняття не було дискредитовано радянським режимом, як більшість інших лівих ідей. Як приклад останньої тенденції можна привести монографію «На шляху до глобального громадянського суспільства», опубліковану в рамках серії Фонду Фрідріха Еберта, фонду німецьких соціал–демократів [23]. Заключний розділ цієї книги прямо озаглавлений «Європейський соціалізм і американська соціальна реформа». В цілому з книги можна зробити висновок, що розвиток глобального громадянського суспільства пов'язаний з соціалістичною перспективою, з чим важко погодитися.

Якщо в країнах Східної Європи термін «громадянське суспільство» використовувався в основному в якості прапора в боротьбі з комуністичним режимом, то західні дослідники розглядали, що ж представляє із себе це суспільство. Так, Майкл Уолцер, визначає громадянське суспільство як простір вільних асоціацій індивідумів, а також

набір мереж взаємин, утворених на основі сім'ї, віри, інтересів і ідеології і що заповнюють цей простір [23]. Однак, як справедливо коментує Террі Нардін [20], характер цих взаємин залежить від домінуючих цінностей. Тому поняття громадянського суспільства може мати як ліберальну, так і комунітаристську інтерпретацію, в залежності від того, чи береться за основу свобода індивідуума чи солідарність асоціації.

Поняття громадянського суспільства набуло новий вимір у зв'язку з розвитком сектора некомерційних організацій, або «третього сектору». Під неприбутковим (третім) сектором розуміється сукупність (система) груп населення і організацій, що не ставлять перед собою за мету збільшення особистого доходу безпосередньо через участь у роботі таких груп і організацій або через володіння ними. Термін «неприбуткові» означає, що прибуток, що отримується в результаті діяльності таких груп і організацій не розподіляється між їх учасниками, а йде на реалізацію цілей групи або організації. Перші два сектори це сукупність державних інститутів і ділових приватних організацій і підприємств. Сучасні американські дослідники К.Маккартбі, В.Ходкінсон та ін. [15] розглядають третій сектор як сферу активності, що розвивається між сім'єю і більш широкими бюрократичними секторами прибуткового бізнесу та уряду. В рамках цієї концепції йде мова про неприбутковий сектор, сектор добровільної активності, третій сектор, неурядовий сектор. Для всіх подібних організацій характерна діяльність заради суспільного благополуччя. Головною функцією таких організацій є, в тій чи іншій мірі, розширення меж свободи і наділення населення владою, залучення населення до процесу соціальних змін, до розвитку соціального захисту.

Зростаюча увага до проблематики громадянського суспільства та діяльності організацій третього сектору притаманна не тільки для країн, що перетерплюють непрості процеси посткомуністичної модернізації, але і для країн із стійкою демократичною системою. В останньому випадку саме на прикладі недержавних організацій, що ефективно вирішують складні проблеми, і не маючих для себе при цьому прибутку, багато аналітиків намагаються знайти вихід зі старої дилеми: «егоїстичний індивідуалізм – знеособлюючий колективізм».

Важливість «протестантської етики» в становленні капіталістичного суспільства підкреслював у своїх роботах ще М.Вебер. В кінці минулого століття у США з'явилася концепція «соціального капіталу», наявність якого, як і капіталу економічному, робить націю енергійною і процвітаючою і навпаки. При цьому в пошуках «зникаючого соціального капіталу» (буквальний переклад назви однієї зі статей), дослідники звертаються саме до волонтерських неприбуткових організацій, організацій «третього сектору» [16]. Соціальний капітал, за поглядами Р.Патнема (у трактуванні політолога, це довіра і солідарність), призводить до встановлення більш тісних зв'язків між громадянами, сприяє формуванню ними асоціацій і, в кінцевому рахунку, призводить до активізації суспільного життя, підвищує «особисту громадянську компетентність». Тим самим соціальний капітал трансформується в те, що можна позначити як політичний капітал суспільства, необхідний для ефективної взаємодії з державою. Хоча концепція Р.Патнема була зустрінута в науковій середовищі неоднозначно, не можна не погодитися з тим, що довіра та солідарність виступають важливою умовою розвитку мережевих відносин громадянського суспільства. Критика Р.Патнема деякими дослідниками полягає в тому, що елементи довіри бачаться в таких негромадянських відносинах, як патронаж, блат або бартер. Сам же Р.Патнем не поширював довіру на вертикальні відносини «патрон – клієнт», тому що бачив у них прояв не взаємності, а залежності і нерівності [8, с.217]. Близьку позицію займає польський соціолог П.Штомпка, для якого патерналізм є заміном довіри, покликаним також дати людині відчуття впорядкованості і захищеності [21, р.199]. Подібні відносини лежать в основі негромадянських солідарностей.

Інший напрямок суспільної думки, що отримав свій розвиток переважно в США і також намагається вийти за межі «зачарованої» антиномії «індивідуалізм–колективізм», носить ім'я «комунітаризм», яке походить, природно, не від революційної комуні, а від «community», поняття, яке краще перекладається не словом «громада», а терміном «спільнота». Тут також надається велике значення етичним принципам, носіями яких є добровільні спільноти людей, як правило, пов'язані з їх безпосереднім місцем проживання. Цікаво, що в рамках комунітаризму змогли об'єднатися як праві

республіканці, які мріють про відродження справді американських духовних цінностей, так і ліві ліберальні демократи, котрі вбачають у комунітаризмі розумну альтернативу ідеям соціалізму, що дискредитував себе [17].

Послідовники Габермаса Ендрю Арато та Джін Коен у своїй об'ємній і багатоплановій праці «Громадянське суспільство і політична теорія» (1992) [6] запропонували власне бачення категорії «громадянське суспільство». Вони модифікували його зміст, розмежувавши громадянське суспільство як інститут (тобто, як його зрілу, інституціалізовану форму) і як рух (тобто, як початкові стадії його зародження, відродження, становлення). Іншим нововведенням було чітке розмежування сфер позадержавного суспільного життя на «економічне суспільство», «громадянське суспільство» та «політичне суспільство». Останнє положення, щоправда, було сприйняте науковою громадськістю неоднозначно. Російський вчений С.Перегудов зокрема доводить, що цього не можна чинити, бо, маючи складну будову, громадянське суспільство «функціонує як цілісна структура, яка взаємодіє з державою і як з інститутом, і як з уособленням порядку і правової культури» [9, с.60].

Ернест Геллнер у книзі «Передумови свободи: громадянське суспільство та його конкуренції» (1994) до особливостей громадянського суспільства відніс такі його риси, як секуляризованість, прагматичність, неморальність (у розумінні націленості на нижчі, матеріальні потреби). «Виникнення громадянського суспільства по-суті означало розрив кола, що пов'язувало віру, владу і суспільство» [13, р.141]. Він також підкреслює унікальність цього суспільства, його безперечну відповідність умовам західних, особливо англосаксонських культур, і сумнівну сприйнятливості до його принципів незахідного світу.

У книзі «Реальне громадянське суспільство» (1998), яка вийшла за редакцією професора Каліфорнійського університету Джеффри Александера, він підкреслює важливість завдань, що постали перед дослідниками громадянського суспільства: 1) відокремити нормативний зміст концепції громадянського суспільства як ідеального типу від описових характеристик реальних громадянських суспільств (останні можуть володіти більшим чи меншим ступенем громадянськості, тією чи іншою комбінацією притаманих йому рис); 2) точніше визначити зміст поняття «громадянське суспільство» як ідеального типу, окресливши його межі та відокремивши від інших суспільних феноменів; 3) виробити методiku операціоналізації поняття та емпіричного дослідження явища; 4) вивчити моделі громадянського суспільства через з'ясування його спільних і відмінних рис в різних країнах. Виконанню цих завдань має сприяти запропонована Александром періодизація розвитку ідеї та практики громадянського суспільства, виділення в їх історії трьох стадій – громадянських суспільств – I, – II і – III [12]. Громадянське суспільство–I (як соціальний феномен і як теоретична концепція) охоплює період від кінця XVII – до першої половини XIX ст. Громадянське суспільство–II тривало від середини XIX – до другої половини XX ст. Як елемент суспільної системи і як автономна щодо державних структур сфера публічного життя громадянське суспільство зберігається (а в країнах так званого другого ешелону цивілізації щойно починає утверджуватися). Але в багатьох країнах, де раніше була розроблена теорія громадянського суспільства, тепер змінюються його якісні параметри. Суспільство, як стверджує Дж.Кін, «дичавіє». Це виявляється в пануванні насильницьких методів розв'язання конфліктів, «нецивілізованому» поведженню та незбалансованому впливі тих, кого ми нині назвали б «олігархами». Як протидія стають популярними соціалістичні концепції «суспільного розвитку». Громадянське суспільство–III як концепція відродилося в другій половині XX ст., насамперед, завдяки працям відомого німецького філософа та соціолога Ю.Габермаса. Його теорії соціальної комунікації та «публічної сфери» («сфери відкритості») істотно вплинули на подальшу інтерпретацію цього поняття майже в усьому світі, за допомогою чого було розроблено «стратегію трансформування диктаторських режимів» [5].

Отже, з приведених вище поглядів на громадянське суспільство видатних представників сучасної політичної філософії різних країн можна зробити наступні висновки: громадянське суспільство – це, по-перше, форма людської спільності, що знаходиться на певній стадії розвитку, і за допомогою праці задовольняє потреби своїх індивідів. По-друге, це комплекс первинних об'єднань індивідів, що добровільно сформувалися

(сім'ї, кооперації, асоціації, господарські корпорації, громадські організації, професійні, творчі, спортивні, етнічні, конфесійні й інші об'єднання, окрім державних і політичних структур). Більшість політологів і соціологів дотримуються широкого тлумачення громадянського суспільства, справедливо вважаючи, що воно включає соціально-політичні відносини і як їх елемент – політичні групи. По-третє, це сукупність недержавних відносин в суспільстві. У ній вільно розвивається асоціативне життя або, як її називають, публічна сфера (на відміну від приватної), сфера масових рухів, партій, угруповань за інтересами, переконаннями, будь-яких інших ознаках. Це суспільство добивається децентралізації влади держави за рахунок її передачі самоврядуванню, взаємодії більшості і меншини на основі узгодження позицій державних інститутів і суспільства. Нарешті, це сфера самопрояву вільних індивідів і їх об'єднань, що захищена законами від прямого втручання і довольної регламентації їх діяльності з боку державної влади. Всі ці елементи суспільства тісно інтегровані, взаємозалежні і взаємообумовлені.

Список використаних джерел

1. Грамши А. Избранные произведения: в 3-х т. – М.: Изд-во иностранной литературы, 1959. – Т.3: Тюремные тетради. – 565 с.
2. Громадянське суспільство: історія та сучасність: монографія / [Т.В. Розова, О.С. Білоусов, Л.В. Вінокурова та ін.]; за заг. ред. Т.В. Розової. – Одеса: Юридична література, 2010. – 344 с.
3. Зеленюк Г.І. Політична «матриця» громадянського суспільства: Досвід країн Вишеградської групи та України. – К.: Знання України, 2007. – 336 с.
4. Карась А. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях: Монографія. – К.; Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003. – 520 с.
5. Колодій А. Історична еволюція громадянського суспільства та уявлень про нього (формування ідеалу) // І. Незалежний культурологічний часопис. – 2001. – Число 21. – С.8–14.
6. Козн Д.Л., Арато Э. Гражданское общество и политическая теория: пер. с англ. – М.: Весь Мир, 2003. – 783 с.
7. Левенець Ю.А. Держава у просторі громадянського суспільства. – К.: Освітня книга, 2006. – 272 с.
8. Патнэм Р. Чтобы демократия сработала. Гражданские традиции в современной Италии / Пер. с англ. – М.: Ad Marginem, 1996. – 287 с.
9. Перегудов С.П. Гражданское общество: «трехчленная» или «одночленная» модель // Полис. – 1995. – №3. – С.58–69.
10. Хабермас Ю. Демократия. Разум. Нравственность. – М.: Наука, 1992. – 176 с.
11. Шацкий Е. Постлиберализм: автономия личности и гражданское общество // Полис. – 1997. – №6. – С.15–20.
12. Alexander J.C. Civil Society I, II, III: Constructing an Empirical Concept from Normative Controversies and Historical Transformation // Real Civil Societies. Dilemmas of Institutionalization / Ed. by Jeffrey C. Alexander. – London etc.: Sage, 1998. – P.1–19.
13. Gellner E. Conditions of Liberty: Civil Society and its Rivals. – L.: Penguin, 1994. – 225 p.
14. Havel V. Open letters: Selected writings, 1965–1990 / Edited by P. Wilson. – N.Y.: Knopf, 1991. – 415 p.
15. Hodgkinson V. A., McCarthy K. D. The Voluntary Sector in International Perspective: An Overview // Kathleen D. McCarthy, Virginia A. Hodgkinson, Russy D. Summariwalla and Associates. The Nonprofit Sector in the Global Community. Voices from Many Nations. San Francisco: Jossey–Bass Publishers, 1992. – P.1–23.
16. Hoving J.H.F. Corporate Ethics: In Everyone's Self-Interest // World & I. – 1995. – January. – P.422–437.
17. Kallscheuer O. On Labels and Reasons: The Communitarian Approach – Some European Comments // Toward a Global Civil Society. – P.133–145.
18. Kohn J.L. American Civil Society Talk // Philosophy and Public Policy. – 1998. – Vol. 18. – No. 3. – P.14–19.
19. McFaul M. Post-Communist Politics. Democratic Prospects in Russia and Eastern Europe. – Washington, D.C.: The Center for Strategic and International Studies, 1993. – 132 p.
20. Nardin T. Private and Public Roles in Civil Society // Toward a Global Civil Society. – P.29–34.

21. Sztompka P. Mistrusting Civility: Predicament of a Post-Communist Society // Real Civil Society. Dilemmas of Institutionalization / Ed. by J. C. Alexander. – Guildford, Surrey: Biddles Ltd., 1998. – P.191–210.
22. The Power of the Powerless: Citizens against the State in the Central-Eastern Europe / Edited by John Keane. – N.Y.: M. E. Sharpe, 1985. – 228 p.
23. Toward a Global Civil Society / Walzer Michael, editor. – Providence, Oxford: Berghahn Books, 1995. – 341 p.

Требин М.П. Гражданское общество как социальный феномен: развитие концепта в XX веке

Рассматривается эволюция идеи гражданского общества в XX веке, проанализированы подходы выдающихся мыслителей современности к интерпретации этого феномена. Доказано, что гражданское общество это система автономных от государства институциональных связей, в которые добровольно вступает населения с целью реализации своих частных и корпоративных интересов.

Ключевые слова: гражданское общество, государство, власть, демократия, глобализация.

Trebin, M.P. Civil society as a social phenomenon: the development of the concept in the XX century

In the article describes the evolution of the idea of civil society in the XX century, analyzed approaches prominent thinkers of our time to the interpretation of this phenomenon. Proved that civil society is a system of autonomous from the state of institutional relationships in which people voluntarily come to realize their personal and corporate interests.

Key words: civil society, the state, power, democracy, globalization.

Реформування політичної системи в контексті її модернізації

Досліджуються модернізаційні аспекти реформування політичної системи України з точки зору проблемного та конфліктологічного підходу.

Ключові слова: політична модернізація, політична реформа, конфлікти.

Починаючи з часу здобуття незалежності проблема реформування політичної системи України є відкритою. Вона і сьогодні залишається пріоритетним напрямком діяльності як органів влади, так і громадсько-політичних об'єднань. Політиками різного рангу неодноразово проголошується курс України «на політичну й економічну модернізацію реформістським шляхом» [8, с. 38]. Зазначений процес є тривалим і, як свідчить практичний досвід, суперечливим та конфліктним. Він супроводжується політичною боротьбою, в основі якої лежить зіткнення політичних цінностей та інтересів, обумовлене прагненням їх носіїв досягти певної політичної мети. Зазначені обставини зумовлюють зростання інтересу до проблем модернізаційних зрушень в політичній системі країни.

Проблематика становлення і функціонування вітчизняної політичної системи, визначення стратегій та умов її розвитку, характеру реформ та наслідків їх втілення стала предметом досліджень широкого кола вітчизняних науковців. До них слід віднести В. Бабкіна, В. Баркова, О. Бойка, А. Білоуса, Б. Гаєвського, А. Гальчинського, С. Головаху, О. Дергачова, А. Дешицу, І. Бідзюру, В. Журавського, М. Михальченка, В. Танчера; В. Медведчука, П. Сацького, В. Селіванова, В. Тертичку; В. Кременя, В. Ткаченка. На питаннях трансформаційних і модернізаційних зрушень в політичній сфері суспільства зосередили свою увагу Ю. Алексєєв, О. Бойко, В. Горбатенко, В. Журавський, О. Категоренко, В. Тертичка, В. Токовенко, О. Чемшит, В. Цветкова. Проблеми стабільності політичної системи в умовах її реформування досліджувалися В. Сараниним, М. Ніколаєвим, А. Черній, концептуальні засади та система забезпечення внутрішньо-політичної безпеки України – В. Кременем, І. Бінком, С. Головащенко.

Зауважимо, що вказаний перелік наукових доробок, безперечно, не претендує на вичерпність, він лише доводить ступінь актуальності проблеми розвитку сучасної демократичної політичної системи в Україні.

Метою статті є дослідження модернізаційних аспектів реформування політичної системи України з точки зору проблемного та конфліктологічного підходів.

Будь-яка теорія будується з понять, які передають зміст тих чи інших наукових категорій. Відповідно, центральною в теорії модернізаційних процесів буде категорія «модернізація». Специфічним терміном, тісно пов'язаним з модернізаціями є термін «трансформація», що розробляється в межах трансформаційної парадигми.

Слід зазначити, що в науковій літературі не існує однозначного підходу до розуміння сутності та співвідношення понять «трансформація» і «модернізація». Деякі автори не вбачають ніякої різниці між вказаними поняттями, використовуючи їх як синоніми, інші, навпаки, доводять доцільність їх розмежування.

Німецький вчений, відомий прихильник модернізаційної парадигми В. Цапф [15, с. 171] вважає, що трансформація – це один з трьох видів модернізації, тобто різносторонній наздоганяючий процес недостатньо розвинених суспільств. Таке розуміння описаної категорії передбачає, що поняття «модернізація» ширше за поняття «трансформація». В той же час, науковцями пропонуються інші підходи, в межах яких модернізація виступає різновидом трансформації [1, с. 64], або ж взагалі зазначені явища розглядаються як дешео універсальні категорії [6].

Аналіз, в основу якого покладено вивчення проблеми розмежування вказаних понять, було зроблено вітчизняними вченими І. Бідзюрою, В. Горбатенком, С. Катаєвим, М. Михальченком, чим в 90–х роках ХХ ст. внесено значний вклад в дослідження цього питання. Так, І. Бідзюра, порівнюючи досліджувані поняття зазначає, що модернізація,

на відміну від трансформації, – більш прогнозований та керований процес, що характеризується вищою в порівнянні з трансформацією динамікою, свідомим впливом та якісним поліпшенням в економічній та політичній сферах суспільства. [1, с. 123].

Член-кореспондент НАН України М. Михальченко також вважає, що поняття «модернізація» «акцентує увагу на аспекті поліпшення, удосконалення соціальних інститутів, суспільних відносин. І саме цим відрізняється від понять «розвиток», «трансформація» і «зміна», що є більш нейтральними стосовно динаміки суспільного процесу, до його прогресивних тенденцій. Трансформація, зміна, розвиток можуть бути орієнтовані на зміну реалій куди завгодно: уперед, назад, убік, по колу і т.д. Модернізація ж орієнтує суспільство і його структури, сфери на вдосконалення, просування вперед, на розробку й реалізацію нових цілей, завдань, пріоритетів, стратегій» [7, с. 34–35]. Слід зауважити, що за такого підходу до визначення поняття «трансформація», останнє з методологічної точки зору залишається значною мірою невизначеним терміном, оскільки під ним, на відміну від терміну «модернізація», вважається будь-яка зміна соціальної системи.

На думку С. Катаєва [6, с. 21] вказані терміни є універсальними. Але, як і М. Михальченко, вчений стверджує, що термін «трансформація суспільства» не припускає векторів напрямку змін і зручний лише для використання в тих випадках, коли зміст змін чітко не визначений: чи мають вони прогресивний чи регресивний характер, є свідченнями кризи чи виходу із скрутного становища.

Отже, поняття «трансформація» і «модернізація» є схожими, але не тотожними за змістом категоріями. Тому погоджуємося з тими авторами, які не вбачають доцільності у використанні згаданих понять як синонімів. Соціальна трансформація – це радикальна перебудова суспільства, в результаті якої ми отримуємо нову систему, в той час, як модернізація – «це пристосування позбавленої потенцій для динамічного розвитку неевропейської командно-адміністративної структури до викликів епохи, що змінилася» [12, с. 11].

Досліджуючи процес політичної модернізації українського суспільства, В. Горбатенко зупиняється на обґрунтуванні «переваги модернізаційного підходу до сучасної ситуації в Україні» [3, с. 224]. Він розглядає політичну модернізацію як різновид суспільної трансформації. На його думку, категорія «системна трансформація» означає подолання суспільних, політичних, структурних суперечностей та проблем даного суспільства засобом його виходу за рамки власної соціальної організації, що передбачає кардинальну зміну векторів її руху, способів мислення та дії суб'єктів [3, с. 27]. Таким чином, В. Горбатенко розглядає трансформацію як процес радикальних змін, спрямований на подолання проблем суспільства. Необхідно зауважити, що розглядаючи трансформацію в зазначеному аспекті, слід враховувати, що для суспільства такий період «означає переривність, відхилення, порушення соціальних традицій. Цей період характеризується тим, що зростає соціальна напруга, інколи точиться навіть запекла боротьба між силами, що протистоять у суспільстві, посилюється соціальна невизначеність, виникає багатосценарність подальшого розвитку суспільства кожного наступного моменту, необхідність вибору соціальних горизонтів методом проб та помилок з причин відсутності соціального досвіду, значно зростає вага суб'єктивного фактора, наприклад, роль політичної еліти в розвитку суспільства і т.д.» [1, с. 122].

З огляду на зазначене, можна зробити висновок, що трансформацію не слід розглядати як однозначно позитивне явище та погодитися з В. Горбатенком щодо доцільності орієнтації на модернізаційні підходи в процесі реформування політичної системи України.

В довідниково-енциклопедичній літературі політична модернізація трактується як процес трансформації суспільства, який супроводжується формуванням політичних інститутів, соціальною мобілізацією та розширенням політичної участі, поширенням демократичних цінностей і норм, властивих розвиненим країнам, у країнах менш розвинених; процес оновлення, осучаснення відсталого, застарілого традиціоналістського суспільного і державного устрою в дусі вимог сучасності [10, с. 208].

Дослідження проблем модернізації політичної системи України має дискусійний характер. Насамперед це пов'язано з поліваріантністю модернізаційних моделей та різноманітністю видів модернізації, яку в науковій літературі поділяють на: органічну (неорганічну); консервативну (ліберальну); цілісну (часткову); лінійну (нелінійну) тощо.

Зауважимо, що процес політичної модернізації в Україні історично належить до типу вторинної (неорганічної) модернізації, характерної для перехідних суспільств, котрі прагнуть «вписатись» у процес, який російські політологи (В.Пугачов) називають «осучасненням навіздогін». Це зумовлює своєрідність у самому державотворчому процесі в Україні. Як зазначають В.Рєбало, Е.Афонін, В.Шахов, неповторність соціально-історичного розвитку України спричинила дві основні особливості:

1) домінування як основного суб'єкта модернізованої владно-бюрократичної верхівки, залежної у своїх діях від чужого центру;

2) залежність суспільно-політичної системи від чужих національних традицій, ментальності й конкретним потребам українського суспільства до моральнокультурних цінностей та ідеологічних схем [14, с.29].

Особливості соціально-історичного розвитку України, що проявлялися у залежності владно-бюрократичної верхівки від «чужого центру», а суспільно-політичної системи від чужих національних традицій, зумовили слабкість ідеології державотворення і стратегії суспільного розвитку, яка б реалізовувала її мету. Зазначені обставини обумовлюють виникнення не лише ціннісних політичних конфліктів, але і реальних загроз національній безпеці, що можуть проявитися у втраті національної ідентичності та культури. З огляду на зазначене, актуальним вбачається твердження В.Горбатенка, згідно якого «процес модернізації перехідного суспільства потребує адекватного культурно-ціннісного забезпечення. Основною ланкою у цьому процесі виступає так звана «ідеологія модернізації», покликана орієнтувати суспільство на консолідацію довкола розв'язання модернізаторських завдань з урахуванням суттєвих відмінностей окремих соціальних груп і верств» [2, с.24].

Подібною думкою притримується і М.Михальченко, який зазначає, що «теоретичне забезпечення політичної модернізації і практична програма модернізації передбачають... ціннісно-культурний супровід процесу оновлення суспільства, який би відповідав ідеології суспільних реформ, показував потребу у них, інформаційно забезпечував політичну модернізацію» [8, с.72].

В науковій літературі сучасний етап української модернізації характеризується як «...транзитно-кризовий етап розвитку українського суспільства, який з епізоду перебудови на початку 90-х рр. поступово виріс у самодостатній широкомасштабний процес з яскраво вираженим етнонаціональним забарвленням та взаємним накладанням різнорідних конфліктів» [2, с.17–18]. Тому Україна сьогодні «вочевидь опинилася перед вибором – або модернізація політичної системи та її упорядкування відповідно до вимог ринкової економіки, темпів економічного прогресу, або загострення конфлікту між різними суб'єктами суспільно-політичного процесу» [5, с.52].

Слід зауважити, що будь-яка політична система генерує конфлікти. Але одні політичні режими здатні вирішити або зняти їх, інші не здатні. Перші мають потенціал життєздатності, інші – ні. У другому випадку політичний режим починає руйнувати ту політичну систему, яка його породила. І якщо не стимулювати захисні механізми держави, то перспективи розвитку суспільства не будуть чіткими [8, с.57].

З огляду на зазначене, слід погодитися з Г.Дашутіним і М.Михальченком, які пропонують розглядати українську модернізацію політичної системи країни «як спосіб її виживання». Торкаючись проблем, які стримують модернізаційні процеси в нашій державі, вказані фахівці зазначають, що: «сьогодні в країні загальна кризова ситуація визначається не стільки розвалом тоталітарного «соціалізму», скільки крахом стратегії прискореної побудови капіталізму західного зразка або бездіяльністю влади щодо прискорення реформ політичної та економічної систем». На думку цих вчених в Україні оформилася еkleктична політична система, в якій поєднані елементи старої і нової держави, не гармонізовані взаємовідносини держави і громадянського суспільства [4, с.50]. Тому «головним завданням політичного характеру у здійсненні українського експерименту» вони вбачають кардинальну реформу державної влади» [4, с.68–69].

Однією із сутнісних характеристик модернізації українського суспільства, як вказує В.Горбатенко, є успадкована від Російської імперії та Радянського Союзу ейфорія форсованих реформ, що разом з об'єктивними чинниками реформування постсоціалістичних країн зумовили: 1) недооцінку можливих негативних наслідків і «відкатів» назад у випадках запровадження нелегітимізованих масовою свідомістю реформаторських проектів і моделей; 2) недостатнє врахування ступеня страху населення перед інноваціями та групового егоїзму, пов'язаного з небажанням частини населення поступитися

власними груповими чи особистими інтересами; 3) абсолютизацію інституціоналізації, низький рівень розуміння вразливості інфраструктурних систем та наслідків вторгнення у їхні структури; 4) універсалізацію модернізації і завищені очікування наслідків суспільних трансформацій, наївність щодо розуміння затрат та внутрішньої здатності окремо взятого суспільства до перетворень; 5) однозначне тлумачення реформаторських зусиль як безперервного процесу вдосконалення суспільства й неврахування конфліктного характеру розвитку суспільства в умовах цілеспрямованого запровадження змін ринкового та суспільно-політичного характеру [2, с.18].

Названі чинники, як зазначає вчений, призвели до виникнення так званого «кризового синдрому модернізації», подолання якого вкрай необхідне для «виведення українського суспільства із зони невизначеного існування, запобігання згорянню модернізаційного процесу. Розв'язання цих завдань потребує послідовної орієнтації влади на підтримку соціальних сил, зацікавлених у справжній модернізації, готових забезпечити здійснення соціальних перетворень. Розгортання модернізації в історичному масштабі потребує утвердження вираженої політики, спрямованої не лише на стабілізацію сучасного становища, а й на тривалу стратегію оновлення суспільства» [2, с.23].

Зазначена наукова думка знайшла відображення у рішенні Ради національної безпеки і оборони України від 17 листопада 2010 року «Про виклики та загрози національній безпеці України у 2011 році» (введено в дію Указом Президента №1119/2010 від 10.12.2010), в преамбулі якого вказано: «Політична стабільність держави і її подальший ефективний економічний розвиток визначаються успішністю проведення швидких реформ і модернізації. Важливою передумовою цього є ефективність влади як у внутрішній, так і в зовнішній політиці. Зараз першочерговими завданнями є формування довгострокової стратегії розвитку держави, яку розуміє, підтримує суспільство, а також створення широкої соціальної бази державної політики. Водночас пріоритетними залишаються питання недопущення нових політичних криз і потрясінь, а також подолання негативних тенденцій у формуванні довіри людей до влади і держави. Ключовим завданням найближчого часу має бути проведення в Україні ефективної антикризової політики, в рамках якої будуть поєднуватися реалізація реформ і мінімізація негативних впливів на Україну нових загроз національній безпеці».

Вирішення зазначеного завдання вимагає як організаційного, так і теоретичного забезпечення реформаторського процесу, що передбачає визначення та вирішення основних проблем політичної модернізації.

До найважливіших проблем політичної модернізації В.Рєбало, Е.Афонін, В.Шахов [14] відносять необхідність:

а) досягнення стійкої рівноваги і політичної стабільності в українському суспільстві на основі визначення природи і напрямку процесів, що відбуваються в ньому. Тому для України сьогодні важливе перезавантаження мислення, дій та управління на кшталт подолання кризових станів:

збалансування державного управління й системи місцевого самоврядування, спираючись на здатність української ментальності витворювати різноманітні індивідуальні й громадські форми раціонального господарювання та потяг до утворення різноманітних місцевих форм самореалізації населення на локально-суспільному та особистісному рівнях;

– виявлення протиріч у загальнодержавних, галузевих, регіональних, колективних та особистих інтересах і визначення способів їх узгодження для досягнення консенсусу та прийняття ефективних управлінських рішень; вирішення проблем адміністративно-територіального поділу країн як засобу погодження централізаторської політики українських структур (Крим, Закарпаття, Галичина, Донецьк);

– врахування нового, що приносять кризові стани у світі та в Україні.

б) пошуку оптимальних способів переходу від традиційного суспільства до раціонального, пом'якшення зіткнень традиційних цінностей до демократичної політичної культури з новими модернізованими інститутами.

в) налагодження системи постійного зворотного зв'язку й діалогу між представниками владних структур і населенням, збільшення числа індивідів, які мають не лише право, а й реальну можливість бути почутими під час прийняття та реалізації публічних політичних рішень.

Зазначені умови вирішення основних проблем сучасного етапу політичної модернізації в Україні, на думку вчених, мають служити своєрідним орієнтиром для формування

самобутньої вітчизняної моделі суспільно–державного розвитку та подолання кризових станів у суспільстві» [14, с.29–30].

Слід зазначити, що на часі програмні засади вітчизняної модернізації країни запропоновані Президентом України у Щорічному Посланні до Верховної Ради України «Модернізація України – наш стратегічний вибір» [9]. Базовими критеріями модернізаційної стратегії України Главою держави визначено:

– творення сучасної конкурентоспроможної держави, визначальними характеристиками якої є верховенство права і розвинена правова культура, збалансована представницька демократія, сильне самоврядування, дисциплінований і мобільний державний менеджмент;

– гуманізація розвитку, що передбачає передусім збільшення соціальних інвестицій у людський капітал, формування сучасної інфраструктури життєзабезпечення;

– запровадження прогресивної моделі розвитку, що поєднує тактику реформаційних змін зі стратегічними орієнтирами та пріоритетами соціально–економічного розвитку з метою забезпечення ефекту «безперервної модернізації»;

– зовнішня політика ствердження національних інтересів у глобалізованому світі [9, с.8–9].

Відповідність процесу вітчизняної модернізації зазначеним критеріям є обов’язковою умовою прогресивного розвитку країни, запорукою досягнення кінцевої мети перетворень – побудови «сучасної, конкурентоспроможної, привабливої для життя країни» [9, с.8].

Водночас, зауважимо, що відповідність модернізаційного процесу визначеним критеріям є необхідною, але не самодостатньою умовою досягнення мети реформування. Важливо враховувати, що «у політичній сфері сучасної України відбувається апробація (як дискурсивна, так і практична) різних, іноді протилежних, моделей подальшого розвитку суспільства і держави» [11]. Тому модернізацію політичної системи, що проваджується за допомогою реформ, не можна вважати безконфліктним процесом: реалізація різних модернізаційних моделей на практиці може не тільки породжувати нові, але і посилювати старі протиріччя.

Крім того, розглядаючи зазначену проблему необхідно враховувати, що «структурні зміни соціальних систем не здійснюються будь–яким безособовим засобом. Сама соціальна система є центром перехрестя культурних нормативів, ціннісних (у тому числі правових) орієнтацій і індивідуальної мотивації особистості. Тому потрясіння системи природно поєднуються з потрясіннями у сфері індивідуальних мотивацій» [13, с.42]. Така позиція, висловлена С.Ростецькою відносно змін соціальних систем та соціальних конфліктів, не втрачає своєї актуальності і щодо змін у політичній системі та політичних конфліктів.

Теоретичні модернізаційні проекти, залишаючись предметом дискусій, на практиці породжують суперечки щодо можливих варіантів реформування. З огляду на це, необхідно наголосити, що компромісність, готовність поступитися принципами, здатність до напрацювання якісних спільних позицій щодо шляхів реформування політичної системи є тими важливими якостями реформаторів, без яких прогресивний розвиток системи фактично неможливий. В цьому аспекті, важливість модернізації, в свою чергу, полягає в тому, що вона сприяє адаптивності політичної системи, в результаті чого вдосконалена система не тільки породжує менше гострих протиріч і легше переносить наслідки останніх, але і сама виробляє механізми їх запобігання.

В той же час, не слід виключати конфлікт з переліку явищ, потрібних в модернізаційному процесі. Зазначене пояснюється функціональною важливістю політичних конфліктів, оскільки протиріччя, в основі яких лежать зіткнення модернізаційних ідеологій та орієнтацій, сприяють розкриттю змісту різноманітних варіантів модернізаційного розвитку та активізації внутрішніх суспільно–політичних процесів.

Отже, теоретичні розходження та різноманітність підходів до модернізації політичної системи закладають підвалини для політичних суперечностей. Безперечно, актуальність проблеми політичної модернізації зумовлює інтенсивність реформаційної риторики і в Україні. Неузгодженість позицій щодо вибору шляхів, методів та засобів реформування політичної системи України не раз ставали причиною не тільки гострих політичних конфліктів, але і різного роду криз: парламентських, президентських, урядових, криз політичного режиму та легітимності, чим створювалися загрози політичній безпеці країни. Зазначене зумовлює необхідність спрямування подальших наукових

доробок у напрямку дослідження політичних конфліктів, політичного реформування, політичної безпеки у їх взаємозв’язках та взаємовпливах, що сприятиме підвищенню якості прогнозування можливих впливів політичних конфліктів на реформаційні (модернізаційні) та стабілізаційні процеси в країні.

Список використаних джерел

1. Бідзюра І.П. Філософія системних реформ в Україні на рубежі століть (політологічний аналіз). Дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / НАН України; Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова. – К., 2006. – 404 с.
2. Горбатенко В.П. Модернізація українського суспільства у контексті сучасних цивілізаційних процесів: автореф. дис... д–ра політ. наук: 23.00.02 / В.П. Горбатенко; НАН України. Ін–т держави і права ім. В.М. Корецького. – К., 1999. – 36 с. – укр.
3. Горбатенко В.П. Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть: Монографія / В.П. Горбатенко. – К.: Академія, 1999. – 240 с.
4. Дашутін Г.П., Михальченко М.І. Український експеримент на терезах гуманізму. – К.: Парламент. вид–во, 2001. – 335 с.
5. Друк Ю.Я. Модернізація державного управління в контексті реформування політичної системи. Дис. ... канд. держ. упр.: 25.00.01/ Львівський національний інститут державного управління Національної академії державного управління при Президентові України. – Львів. – 2008. – 184 с.
6. Катаєв С.Л. Соціокультурна трансформація сучасного українського суспільства. Київ – 1998. – 380 с.
7. Михальченко Н. И. Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы? – К.: Ін–т соціології НАНУ, 2001. – 440 с.
8. Михальченко М.І. Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи. – Дрогобич–Київ. 2004. – Видавнича фірма «Відродження». – 2004. – 488 с.
9. Модернізація України – наш стратегічний вибір: Щорічне Послання Президента України до Верховної Ради України. – К., 2011. – 416 с.
10. Політологічний енциклопедичний словник / Відп. ред.: Ю.С. Шемшученко, В.Д. Бабкін. – К.: Генеза, 1997. – 400 с.
11. Приватне життя і поліція. Концептуальні підходи. Теорія та практика. – Авторський колектив / Відп. редактор: Ю.І. Римаренко. – К.: КНТ, 2006. – 740 с. – (Людина. Суспільство. Поліція).
12. Романюк А.С. Порівняльний аналіз політичних інститутів країн Західної Європи: Монографія. – Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2007. – 391 с.
13. Ростецька Світлана Іванівна. Управління політичним конфліктом: теоретичні аспекти та українська пострадянська дійсність: дис... канд. політ. наук: 23.00.02. – Одеса. 2006. – 221 с.
14. Системні чинники взаємодії політики і управління: наук. розробка / авт. кол.: В.А. Ребкала, Е.А. Афонін, В.А. Шахов та ін.; за заг. ред. В.А. Ребкала, В.А. Шахова. – К.: НАДУ, 2010. – 40 с.
15. Zapf, W. Modernisierung, Wohlfahrtsentwicklung und Transformation: soziologische Aufsätze 1987 bis 1994 // Wissenschaftszentrum Berlin für Sozialforschung (WZB). Berlin: Edition Sigma, 1994. – 212 s.

Тихонюк С.А. Реформирование политической системы в контексте ее модернизации

Исследуются модернизационные аспекты реформирования политической системы Украины с точки зрения проблемного и конфликтологического подходов.

Ключевые слова: политическая модернизация, политическая реформа, конфликты.

Tyhonyuk, S.A. Reform of the political system in the context of modernization

We investigate aspects of modernization of the political system of Ukraine in terms of problem and conflict resolution approaches.

Key words: political modernization and political reform, conflicts.

УДК 94(477)

Томенчук Х.Б.

Українські політичні партії в Західно-Українській народній республіці: ідеологічне «перезавантаження» та організаційні трансформації (листопад 1918 – червень 1919 рр.)

Еволюція української партійно-політичної системи Східної Галичини 90-х років XIX – 30-х років XX ст. Доба ЗУНР становить окремий важливий етап. Політичні партії відіграли важливу роль в формуванні народовладдя. Коли ЗУНР стала реальним фактом, вони продовжували еволюціонувати в рамках старих ідейно-організаційних форм, тому склалася неприродна ситуація щодо взаємовпливів між соціальними функціями політичних партій та об'єктивними процесами державотворення.

Ключові слова: партія, ідеологія, партійна система, демократія.

Політичні партії відіграли важливу роль в утвердженні народовладдя і реальної демократії в Західно-Українській Народній Республіці (ЗУНР). За складних воєнно-революційних умов зростала їхня роль як чинників формування нової політичної культури, структурування політичної системи та політичної організації суспільства. Порівняно з попереднім австрійським періодом якісно змінилися значення і функціональність українських партій: з опозиційних до існуючого режиму вони перетворилися на важливі фактори формування політичної влади та здійснення суспільних перетворень. Це зумовило, по-перше, потребу перегляду їх ідеологічних засад, сформульованих за австрійської доби, по-друге, суперечливі внутрішні організаційні трансформації та виникнення нових політичних угруповань.

Це визначає актуальність заявленої у назві статті проблеми, яка зумовлюється потребою переосмислення і творчого використання історичного досвіду для вдосконалення діяльності політичних партій у сучасній Україні. Між добою ЗУНР і сьогоденням можемо віднайти в плані діяльності політичних партій чимало спільного, що підвищує наукову і практичну значущість історико-політологічного аналізу зміни ідеологічних програм партій за умов бурхливого і складного перехідного періоду.

Мета статті полягає у з'ясуванні змін ідеологічних програм та внутрішніх організаційних трансформацій українських політичних партій за доби ЗУНР. Предметом дослідження є ідеологічні програми українських партій та виникнення нових політичних угруповань за умов парламентської демократії ЗУНР (листопад 1918 – червень 1919 рр.).

Об'єктом дослідження є феномен політичних партій як важливих інститутів політичної системи суспільства.

Методологічною основою дослідження є доробок вітчизняних та зарубіжних учених з партології та теорії політичних інститутів у демократичних суспільствах. Опираємося на міждисциплінарний підхід вивчення проблеми, що базується на залученні концептуальних здобутків політичної та історичної наук; використанні методів логічного й історичного аналізу, класифікації і типології, системно-структурного, індуктивного, порівняльного.

Наукова новизна дослідження полягає у проведенні комплексного науково-політологічного аналізу ідеологічних та організаційних трансформацій політичних партій ЗУНР, яка вивчалася здебільшого з позицій історичної науки. Про це свідчить стан наукової розробки проблеми, де основний здобуток належить фаховим історикам (О.Жерноклеєв, О.Зайцев, О.Карпенко, М.Кугутяк, Я.Малик, О.Сухий, І.Райківський, В.Расевич, Т.Панфілова, І.Соляр та ін.), хоча певний внесок у розробку цього питання

зроблено в розрізі партології й дослідження політичних інститутів (А.Білоус, В.Бурдяк, М.Мишук, О.Науменко та ін.).

Наприкінці XIX – на початку XX ст. за умов австрійського конституціоналізму у Східній Галичині сформувалася українська партійно-політична система поміркованого плюралізму. За такими ознаками, як соціальна основа, цілі та характер діяльності, в ній можна виокремити такі угруповання: центристські (Українська національно-демократична партія (УНДП)); ліві (Українська радикальна партія (УРП)), Українська соціал-демократична партія (УСДП)) та праві (Українська християнсько-суспільна партія (УХСП)), москвофільські угруповання). Окрім москвофілів, вони стояли на державницьких позиціях, виступали за національно-політичну самостійність і суверенітет українського народу, однак існував широкий спектр поглядів на шляхи і методи досягнення цієї мети та здійснення суспільних перетворень. Три політичні партії – УНДП, УРП, УСДП – мали статус парламентських; вони брали участь у формуванні представницьких органів, входили до урядів ЗУНР.

За умов, коли ЗУНР стала реальним фактом, вони продовжували еволюціонувати в рамках старих ідейно-організаційних форм, тому склалася неприродна ситуація щодо взаємовпливів між соціальними функціями політичних партій та об'єктивними процесами державотворення. Унаслідок динамічних соціальних змін та активної діяльності управлінської вертикалі влади партії виявилися не готовими адекватно і швидко реагувати на нові виклики. Це змушувало переформатувати чи принаймні корегувати їхні ідеологічні постулати, модернізувати внутрішню партійну діяльність.

До перегляду партійних програм і активізації внутрішнього партійного життя спонукала загальна суспільно-політична ситуація в ЗУНР, зокрема гострі парламентські дебати щодо аграрної реформи [див.:20]. Ейфорія перебрання українцями влади змінилася суворою буденністю – погіршенням соціально-економічного становища, посиленням зовнішньої загрози, втратою динамізму в діяльності державних структур. Суперечливі тенденції і явища супроводжували український соборницький процес. Розчарування і політична апатія межувалися із наростанням радикальних настроїв у суспільстві. Особливості, характер глибина ідейно-організаційної модернізації партійних угруповань зумовлювалися і їх внутрішнім становищем.

Ці обставини та гостра міжпарламентська боротьба стали головним тлом і детонатором внутрішніх партійно-політичних трансформацій. Утворений в Українській Національній Раді (УНРада) – вищому представницькому органі ЗУНР – Селянсько-радикальний клуб взявся за «відновлення» старої УРП. Саме це проголошувала резолюція скликаного ним 16 лютого 1919 р. зібрання за участі 321 особи, яке назвали «Конференцією Української радикальної партії». Вона оголосила про поновлення виданого органу радикалів «Громадський голос», обрала комісію для підготовки нової програми, закликала відроджувати місцеві партосередки та обрала «нову управу» партії у складі К.Трильовського (голова), А.Онищука (заступник), П.Шекерика–Донківа (секретар) та ін. Ухвалили провести обговорення аграрної реформи у громадах [4].

Ця подія спричинила не переворот, а внутрішній розкол УРП. Виникла блискавична реакція її чинної Головної управи, яка вже 20 лютого почала видавати у Станиславові часопис «Народ». У його першій програмній статті радикальна партія несподівано виступила як опозиційна сила: «вважаємо, що теперішня Національна Рада не вибрана на демократичних основах і тому не є правдивою відбиткою бажань селянської маси». Тому в розв'язанні першочергових завдань державного будівництва та розв'язанні земельного питання, за думкою речників УРП, необхідно «обирати зразки демократичного устрою Заходу, а зразки більшовицької Росії слід рішучо поборювати». Заперечуючи революційні методи боротьби, головними шляхами досягнення мети визначалися «демократія та етичний соціалізм» [16].

Так із внутрішньопартійних розколів розпочався «парад» партійних з'їздів, що відбувся за міжсесійного періоду діяльності УНРади, який помітно відкоригував характер партійно-політичної системи ЗУНР.

Програмне кредо устрою і будівництва української держави чітко окреслив з'їзд УРП, що відбувся 22–23 березня 1919 р. у Станиславові. Ухвалена на ньому резолюція

стверджувала, що самостійна соборна Україна повинна мати республіканську форму правління, при якій найвищу владу виконує УНРада, що обирає відповідальний перед нею уряд. Сувереном Української Народної Республіки має бути народ, тому всі органи самоуправління повинні обиратися, а бюрократичну адміністративну систему замінити «ради робітничого народу». Найважливіші державні справи вирішуватимуться шляхом плебісциту. Від уряду ЗОУНР вимагалось провести вибори на засадах загального, рівного, таємного, безпосереднього, пропорційного голосування. В економічній частині радикали виступали за: розподіл великої земельної власності між малоземельними та безземельними; запровадження 8-годинного робочого дня; проведення соціалізації (одержавлення) великої промисловості, торгівлі і банків; законодавче забезпечення «охорони робітника». Окремою ухвалою з'їзд виключив К.Трильовського і його найближчих прибічників з УРП та заборонив видавати «Громадський голос» від імені партії [9;10]. Радикалізація суспільних настроїв зумовила помітне «полівіння» радикальної партії, яка за умов національного державотворення поглибила розробку демократичних засад формування влади та забезпечення принципів народовладдя в управлінні суспільством. Однак внутрішній розкол значно послабив цю політичну силу, дезорієнтував її прибічників, адже до кінця існування ЗУНР у Східній Галичині діяли фактично дві радикальні партії.

Крайній лівий спектр у партійно–політичній системі ЗУНР займали УСДП та створені за її підтримкою організації соціалістичного спрямування. За нової внутрішньополітичної і міжнародної ситуації вона змінила свої зовнішні орієнтири. Відкрито розірвавши стосунки з Польською партією соціалістичною за підтримку анексії східногалицьких земель Польщею [2,с.30], галицька УСДП потрапила під вплив наддніпрянської Української соціал–демократичної робітничої партії (УСДРП). Соціал–демократи ЗУНР орієнтувалися на уряд Директорії, який очолював її діяч В.Чехівський, та входили до складу створеного у Києві спільного Центрального комітету, що мав забезпечити об'єднання соціал–демократії всієї України [12,с.261].

При цьому, хоча соціал–демократи входили до складу першого і другого урядів ЗУНР, вони фактично становили опозицію в УНРаді. Це остаточно стало зрозумілим після того, як один з їхніх лідерів С.Вітик, направлений до Києва для юридичного оформлення згадуваної ухвали від 3 січня 1919 р. про Злуку, всупереч її положенням та офіційній позиції вищого політичного керівництва несподівано заявив, що Західна Україна повинна негайно і без застережень увійти до централізованої УНР, зрікаючись своєї автономії та визнаючи владу Директорії [33,с.264].

Ідеологічні засади і завдання поступу УСДП визначила конференція 27–28 березня 1919 р. у Станиславові [5,с.5–15]. За умов протистояння «двох світів» – імперіалістичної Антанти та соціалістичних держав Сходу Європи, що становило суть історичного моменту, партія, за словами її очільника В.Темницького, підтримала «тріумфальний похід демократичного визвольного руху й соціальної революції». Вона засудила російський більшовизм, який, прикриваючись насаджуванням соціалізму, «грабує Україну», але виступає за припинення війни з Росією, якщо вона визнає самостійність і суверенітет УНР. Протиставляючи себе уряду і УНРаді ЗУНР, які не діють в інтересах трудових мас, УСДП у своїй програмі наголошувала, що лише вона зможе забезпечити утвердження Української держави «на широкі демократичні форми влади і соціального устрою», тобто на засадах соціалізму. Її положення передбачали конфіскацію великої земельної власності без викупу та усупільнення; реорганізацію шкільництва в «соціалістичному дусі»; демократизацію армії; запровадження 8-годинного робочого дня і соціального захисту непрацевдатних; проведення негайних виборів до союму.

Таким чином соціал–демократи прагнули поєднати засади парламентської демократії із соціалістичною ідеологією та постулат української національної державності із пролетарським (зокрема й міжпартійним) інтернаціоналізмом. Ці «інгредієнти» були апіорі несутісними, що призвело до витворення еkleктичної ідейної платформи та зумовлювало суперечності практичної діяльності. Діяльність партії стримувала і та обставина, що її центральне керівництво опинилося на території, контрольованій польськими військами.

На засіданні УНРади 28 березня 1919 р. голова УСДП В.Темницький заявив: «Наша політика мусить йти наліво, наліво і ще раз наліво» [31]. У розрізі реалізації цієї стратегічної лінії за її підтримки постала ще одна організація соціалістичного спрямування – Селянсько–робітничий союз (СРС). Ухвалена на конференції його повітових представників 16 лютого 1919 р. політична програма [6;23] являла собою штучний симбіоз соціально–класових постулатів марксизму, ідеї національної соборної державності, ідеологічних концептів Директорії УНР та окремих більшовицьких, ліво–есерівських і соціал–демократичних гасел. Згідно із цим документом через об'єднання всіх українських земель мала постати Українська держава із соціалістичним ладом. Щоб змінити старий «капіталістично–бюрократичний лад», вона повинна була забезпечити соціальну справедливість шляхом здійснення соціально–демократичних перетворень: встановлення демократичних свобод; заміни постійної армії народною міліцією; відокремлення церкви від держави; запровадження обов'язкового безкоштовного шкільного навчання; конфіскації великої земельної власності без викупу та передачі землі в довічне користування селянам; націоналізації промислових підприємств; затвердження 8-годинного робочого дня; забезпечення мінімальної заробітної платні і безкоштовної медичної допомоги; заборони дитячої праці тощо.

На тлі посилення воєнної загрози, погіршення соціально–економічної ситуації і внутрішньої нестабільності навесні 1919 р. у ЗУНР активізувалися ліворадикальні сили. Виступаючи за соціальний переворот і союз з більшовицькою Росією, вони становили відкриту опозицію до вищої влади ЗУНР. Одним з її рупорів став орган СРС «Республіканець» (виходив з 1 січня 1919 р.), зі сторінок якого діячі союзу та комуністи закликали остаточно скинути «неволю національну і соціальну», розігнати націонал–демократів («бандитів» і «соціальних п'явок») та радикалів, діяльність яких суперечить інтересам трударів [17;19;29].

Соціал–демократи не мали повного контролю над СРС та не поділяли його ультралівих ідей, але прагнули використати цю організацію як засіб політичного тиску на УНРаду і РДС. Вони намагалися утвердити свої впливи на улаштованому СРС за участі 1200 делегатів із 33 повітів Селянсько–робітничому з'їзді (Станиславів, 30–31 березня 1919 р.), який можна вважати кульмінаційним виступом лівої опозиції. Він пройшов під гаслом створення єдиного фронту соціалістичних партій для «створення демократичної революційної України» із «соціалістичним устроєм». Вважаючи, що уряд «не відповідає інтересам українських трудових мас», та закидаючи УНРаді «нелегітимність», з'їзд висунув вимогу кооптувати до її складу 61 представника СРС (з них 10 членів УСДП) для захисту волевиявлення селян і робітників. Попри ультрареволюційну риторичку завдяки соціал–демократам на ньому прийняли помірковану ухвалу, згідно з якою, зважаючи на важке міжнародне становище, слід було лише «парламентським способом» впливати на офіційну владу. Соціальні вимоги з'їзду дублювали загальну платформу СРС [21;22;27;28].

Політичні лідери по–різному оцінили цю подію. Якщо голова УРП закидав, що соціал–демократи за допомогою СРС прагнуть до революції проти власної держави, то його однопартієць О.Назарук також був близьким до істини, стверджуючи, що з'їзд став своєрідним «клапаном» у громадському житті ЗОУНР, бо через нього «ослабилося невдоволення в краї» [25,с.224].

Таким чином, будучи опозиційною силою в УНРаді, УСДП неухильно дотримувалася засад української державності та, впливаючи на інші ліворадикальні сили, забезпечувала функціонування політичної системи ЗОУНР у межах легітимності. За складних умов реалізації засад демократії вона зуміла каналізувати наростаючий і потенційно небезпечний соціальний конфлікт в еволюційне (а не революційне) парламентське русло.

Утім, намагання соціал–демократів посилити свої впливи в УНРаді за допомогою кооптації представників СРС зазнали невдачі. Під час обговорення 1–3 квітня 1919 р. цього питання на засіданнях законодавчої комісії фракція УСДП в ультимативній формі доводила: якщо цю вимогу відкинуть, то «елементи» з СРС, яких вдалося «поехати на легальну парламентську дорогу», можуть знову стати на шлях революції. Відтак гострі

дискусії перенеслися на конференцію голів партійних клубів. Ситуація настільки загострилася, що Є.Петрушевичу доводилося кількаразово переривати її засідання. Лідери фракцій не заперечували поповнення УНРади за рахунок представників трудового люду, але вимагали, щоб ця процедура відбулася на законних підставах. Відмову в домаганнях мотивували тим, що з'їзд не обрав делегатів загальним голосуванням [7;30,с.103]. Не тяжко спрогнозувати, що в разі виконання цих вимог опозиційне представництво УСДП і СРС в УНРаді зросло б до третини членів, що могло спричинити кардинальні зміни в характері діяльності вищого представницького органу.

Важко погодитися з твердженнями дослідників, що саме на вимогу СРС УНРада ухвалила закони про 8-ми годинний робочий день та навіть про вибори до союму ЗОУНР і про земельну реформу [24,с.47;25,с.224], адже про потребу розв'язання цих проблем було задекларовано ще в перших заявах на початку листопада 1918 р. Вони активно дебатувалися в парламенті ще до появи Союзу. Інша річ, що уряд насправді зважив на заклик СРС стосовного відзначення «свята трудового люду» 1 травня, ухваливши 25 квітня 1919 р. відповідне розпорядження [26].

На відміну від інших політичних партій СРС не відновив діяльності після встановлення польської влади в Галичині. Це може підтвердити висновок М.Стахів, що його поява в партійно-політичному житті ЗОУНР зумовлювалася кон'юнктурними мотивами [30,с.104], зокрема, він став одним з інструментів лівих сил для посилення тиску на офіційну владу. При цьому соціал-демократам було дедалі важче стримувати ліворадикальну стихію у рамках парламентських форм діяльності, тому вони почали дистанційовуватися від СРС. З іншого боку, його чільні діячі не змогли знайти спільної мови і з лідерами Директорії, на яку постійно рівнялися у виробленні ідейної платформи та виступах за з'єднання двох республік. Про це, зокрема, засвідчили їхні зустрічі з С.Петлюрою та М.Грушевським навесні 1919 р. у Станиславові, які показали, що політичні лідери Галичини та Наддніпрянщини по-різному оцінюють суспільну ситуацію і перспективи боротьби [3,с.205–206].

Переформатування ідейної платформи та діяльності найвпливовішої центристської сили – Української націонал-демократичної партії – зумовлювалося радикалізацією і загальним «полівінням» суспільних настроїв, перспективою створення соборної Української держави з єдиними органами влади та іншими зовнішньо- і внутрішньополітичними чинниками. Новий етап у її розвитку відкрив надзвичайний Народний з'їзд 28–29 березня 1919 р. у Станиславові, куди прибули 141 делегат із 41 повіту. Участь Є.Петрушевича, С.Голубовича та інших чільних діячів УНРади і урядовців [13] надавало йому статус важливого державно-політичного форуму.

Розв'язання трьох головних завдань зібрання: перегляд програми, обговорення земельної реформи, прийняття нової назви партії – знайшли відображення у виступі її голови та ухваленій резолюції, які вписуються окремим рядком у розвиток української суспільно-політичної думки за воєнно-революційної доби 1914–1921 рр. У концептуальній доповіді К.Левицького виокремлюємо три основні тези. Перша стосується високої відповідальності партії, яка, перебуваючи в «опозиції супроти австрійсько-польського правління», за умов відновлення Української держави перетворилася на чільну силу, яка становить більшість у представницьких і виконавчих органах влади різних рівнів. Друга теза полягає в обґрунтуванні ідеї загальнонародної партії: «не думаємо кидати демагогічними кличами на користь одної суспільної верстви, бо здоровий державний організм обов'язаний дати охорону і захист для праці і життя усіх суспільних верств, що творять державну суспільність». Тому ставилося завдання – «створити широкі партійні рамки» для всіх прошарків населення. Третій постулат стосувався докорінної перебудови діяльності партії відповідно до «сучасних державно-правних відносин» та творення «української держави, як народної республіки на основах демократизму, поступу та соціальної і політичної справедливості». Лейтмотивом промови К.Левицького став заклик відмовитися від міжпартійної колотнечі та спрямувати творчі сили в позитивне державницьке русло [13].

Переимнування партії із національно-демократичної на «Українську народно-трудова партію» (УНТП) знаменувало її перетворення на всеукраїнську політичну

організацію [14]. Гуртуючи різні прошарки населення, вона таким чином хотіла наблизитися до урядових партій Наддніпрянщини та стати загальнонаціональною центристською силою, перебираючи на себе «панукраїнську місію» для забезпечення рівноваги в розбурханому морі політичних пристрастей.

Ухвалена з'їздом нова програма УНТП [15] традиційно декларувала принципи народовладдя і демократичні цінності: суверенну владу в державі виконує весь народ через законодавчі органи, обрані на основі загального, рівного, безпосереднього виборчого права; всі громадяни рівні перед законом; держава гарантує всі демократичні права і свободи. Утім, у її соціально-економічній частині відчувалося помітне «полівіння», зміщення з ліберальних на «просоціалістичні» позиції: розподіл великої земельної власності між малоземельними і безземельними; усупільнення великої промисловості, торгівлі, кредиту, міської нерухомості у вигляді передачі у власність держави чи добровільних асоціацій. Такі ж тенденції відстежуються й у культурній сфері: «одержавлення» і надання шкільним закладам різного рівня світського міжконфесійного характеру; забезпечення рівного доступу до них різних верств населення. У міжнародній політиці обстоювався принцип самовизначення та взаємоповаги «усіх культурних націй світу». В ролі чинників досягнення загального миру розглядалися збереження загального військового обов'язку і сильної української армії.

З'їзд оновив керівний склад УНТП, обравши до «тимчасового» Народного комітету А.Горбачевського (голова), О.Поповича і Т.Старуха (заступники), Р.Перфещького і С.Біляка (секретарі), І.Куровця (касир) та представників із Наддніпрянської України [14].

Різномісна діяльність партії сприяла залученню громадян до участі в громадсько-політичному житті через їх політичну соціалізацію, мобілізацію, формування якостей, навичок, досвіду участі у владних відносинах. Це передусім проявилось в намаганні реанімувати старі та розбудувати нові організаційні структури. Після з'їзду УНТП активізувалися заходи з оновлення місцевого партактиву, для чого на місця вислалися «мужі довір'я». Але цей процес у період ЗУНР–ЗОУНР не встигли завершити [11,с.122]. Водночас лідери націонал-демократії усвідомлювали потребу тіснішої співпраці партії та уряду з широкою громадськістю та вказували на потребу налагодження продуманої цілеспрямованої роботи з політичного виховання широкої громадськості для формування єдиного національного фронту [1].

Такі фактори, як утвердження української влади, «полівіння» суспільних настроїв, загальне посилення політичної соціалізації громадськості, створювали придатний ґрунт для відновлення і розбудови організаційної структури УРП та особливо УСДП. Утім, ці можливості не були використані. Ідеологічна робота радикалів у масах фактично обмежувалася виданням часопису «Народ», який редагували талановиті публіцисти М.Балицький, М.Федюшка (М.Євшан), М.Шаповал (М.Сріблянський). На засіданні Головної управи 18 травня 1919 р. новим головою УРП став С.Данилович, позаяк щойно переобраний на з'їзді І.Макух подав у відставку через неможливість поєднувати партійну роботу із виконанням обов'язків державного секретаря. У квітні–травні також відбулося кілька з'їздів і нарад повітових організацій партії [18;32].

Соціал-демократи за реанімацію мережі місцевих осередків узялися після червневої 1918 р. партконференції у Львові, де для цього створили спеціальний Тимчасовий оргкомітет. Відтак вони зміцнили свої позиції в Станиславові та у дрогибицько-бориславському нафтовому басейні, де мав неподільну владу С.Вітик. Створений тут Загальнозаводський союз робітників із близько 600 членами став зразком і стимулом для створення робітничих профспілкових організацій в інших місцевостях [33,с.184;34,с.43].

До політичної мобілізації ширших верств громадськості – селянства, ремісництва, робітництва – долучився і СРС. У квітні 1919 р. у містах відбулася низка установчих зборів його повітових організацій за участі від 20–50 до 120 і більше осіб (чимало з них прибували з довколишніх сіл), які схвалювали ідейні засади Союзу [8]. Завдячуючи зусиллям УСДП і СРС, східногалицькими містами (Станиславів, Стрий, Косів, Коломия

та ін.) у 1919 р. прокотилася хвиля першотравневих демонстрацій за участю 1,5–3 тис. осіб.

Таким чином, в еволюції української партійно–політичної системи Східної Галичини 90–х років XIX – 30–х років XX ст. доба ЗУНР становить окремий важливий етап. Після «автономістських», «приспосованських» за своєю суттю платформ до панівного австрійського режиму політичні партії перейшли до розробки ідеологічних програм, що відповідали завданням національного державотворення. На цьому процесі істотно позначилося загальне посилення ліворадикальних настроїв, що своєю чергою активізували внутрішні партійні розколи та виникнення нових політичних угруповань такого ж спрямування. При цьому в найвпливовішій націонал–демократичній політичній течії значні впливи зберігали ліберальні й консервативні сили, що істотно позначалося на діяльності вищих законодавчих і виконавчих органів влади та характері суспільних перетворень.

Список використаних джерел

1. Витвицький С. На видний шлях / С.Витвицький // Республіка. – 1919. – 25 березня.
2. Ганкевич Л. З минулого нашої партії (Матеріали до історії УСДП) / Л.Ганкевич // Календар «Вперед». 1920 р. – Львів, 1920. – С.28–37.
3. Дем'янчук Д. Така була дійсність в 1918–1919 рр. в Галичині / Д.Дем'янчук. – Івано–Франківськ, 1965. – 356 с.
4. До нового діла // Громадський голос. – 1919. – 19 лютого.
5. Звіт з Партійної Конференції Української Соціал–Демократичної Партії Зах. Обл. УНР, яка відбулася з дня 28 і 29 марта 1919 р. в Станіславові. – Дрогобич, 1919. – 26 с.
6. З'їзд відпоручників Селянсько–Робітничого Союзу в Станіславові // Республіканець. – 1919. – 22 лютого.
7. З приводу Селянсько–Робітничого З'їзду // Республіка. – 1919. – 5 квітня.
8. Із діяльності Селянсько–Робітничого Союзу // Республіканець. – 1919. – 13 квітня.
9. Красвий делегатський з'їзд УРП // Республіка. – 1919. – 27 марта.
10. Красвий Зїзд УРП // Там само. – 30 марта.
11. Кугутяк М. Історія української націонал–демократії (1918–1929) / Микола Кугутяк. – Т.І. – К. – Івано–Франківськ: Плай, 2002. – 536 с.
12. Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття / І.Нагаєвський. – К., 1993. – 413 с.
13. Надзвичайний Народний З'їзд // Там само. – 1919. – 30 березня.
14. Надзвичайний Народний З'їзд // Там само. – 1 квітня.
15. Надзвичайний Народний З'їзд // Там само. – 3 квітня.
16. Наші завдання // Народ. – 1919. – 20 лютого.
17. Непрошені опікуни // Республіканець. – 1919. – 17 квітня.
18. Новинки // Народ. – 1919. – 21 мая.
19. Нові фронти // Там само. – 13 березня.
20. Павлишин О. Підготовка аграрної реформи в ЗОУНР / Олег Павлишин // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 6. – Львів, 2000. – С.170–183.
21. Посли у Національну Раду // Республіканець. – 1919. – 3 квітня.
22. Привіти і резолюції Обласного Селянсько–Робітничого Трудового З'їзду в Станіславові // Там само. – 3 квітня.
23. Програма Української Радикальної Партії (Проект редакційної колегії Гол. Управи У.Р.П. з р. 1922) // Календар «Громади» на 1923 р. – С.23–26.
24. Райківський І. Галицька соціал–демократія в Українській революції 1917–1920 рр. / І.Райківський // Галичина. – Івано–Франківськ, 1998. – №1. – С.42–55.
25. Райківський І. Селянсько–робітничий союз у Західній Обл. ЗУНР / І.Райківський // Там само. – 2001. – №5–6. – С.220–225.
26. Розпорядок Державного секретаріату про обов'язкове святкування кожного року 1 травня, свята трудового люду. 25 квітня 1919 р. // Західно–Українська Народна Республіка. 1918–1923: Докум. і матер. у 5–ти томах. – Т.2. 27. Державотворчі й адміністративно–організаційні процеси / Укл. О.Карпенко, К.Мицан. – Івано–Франківськ: Лілея–НВ, 2001. – С.370–371.

27. Селянсько–Робітничий Трудовий З'їзд // Республіканець. – 1919. – 6 квітня.
28. Селянсько–Робітничий Трудовий З'їзд // Там само. – 10 квітня.
29. Старухівщини // Там само. – 11 травня.
30. Стахів М. Західня Україна. Нарис історії державного будівництва та збройної і дипломатичної оборони в 1918 – 1923. – В 6 т. Скрентон: Український робітничий союз, 1962. – Т.4. – 122 с.
31. Українська Нац. Рада // Республіка. – 1919. – 29 березня.
32. Ухвали Головної Управи УРП // Народ. – 1919. – 20 мая.
33. Цегельський Л. Від легенд до правди. Спогади про події в Україні, зв'язані з першим листопада 1918 року / Лонгин Цегельський. – Нью–Йорк – Філадельфія, 1960. – 313 с.
34. Чернецький А. Спомини з мого життя / Антін Чернецький. – Лондон: Наше слово, 1964. – 141 с.

Томенчук К.Б. Украинские политические партии в Западно–Украинской Народной Республике: идеологическая «перезагрузка» и организационные трансформации (ноябрь 1918 – июнь 1919 гг.)

Еволюція української партійно–політичної системи в Східній Галичині 90–х років XIX – 30–х років XX ст. Епоха ЗУНР становить окремий важливий етап. Політичні партії зіграли важливу роль в формуванні народоустанови. Коли ЗУНР стала реальним фактом, вони продовжували еволюціонувати в рамках старих ідейно–організаційних форм, тому склалася неестественна ситуація з взаємодією між соціальними функціями політичних партій і об'єктивними процесами державотворення.

Ключевые слова: партія, ідеологія, партійна система, демократія.

Tomenchuk, H.B. Ukrainian political parties in West–Ukrainian People's Republic: ideological «reset» and organizational transformation (November 1918 – June 1919)

Evolution of the Ukrainian party–political system in Eastern Galicia 90s XIX – 30–th century. WUPR day is special milestone. Political parties played an important role in shaping democracy. When WUPR become a real fact, they continued to evolve under the old ideological and organizational forms, so there was an unnatural situation regarding off between social functions of political parties and the objective of national development.

Key words: party, ideology, party system, democracy.

УДК 327.7

Турчин Я.Б.

Україна і Митний союз: особливості та перспективи взаємовідносин

Розглянуто особливості функціонування Митного союзу (МС) Республіки Білорусь, Республіки Казахстан і Російської Федерації. Проаналізовано чинники впливу МС на економічний та політичний розвиток України. Виокремлено можливі напрями державної політики України у побудові взаємовідносин з Митним союзом.

Ключові слова: Україна, Митний союз, Республіка Білорусь, Республіка Казахстан, Російська Федерація, перспективи взаємовідносин.

Упродовж останніх років все більшої актуальності та дискусійності набуває питання про оптимальні форми співпраці України з Митним союзом Республіки Білорусь (РБ), Республіки Казахстан (РК) та Російської Федерації (РФ), який визнано одним з найамбіційніших проєктів на пострадянському просторі з часів розпаду СРСР [5, с. 3]. Поруч із доволі «наполегливими» рекомендаціями російської сторони про доцільність приєднання України до Митного союзу (МС) спостерігаються протиріччя всередині українського політикуму, пов'язані з вибором, від якого значною мірою залежить реалізація євроінтеграційного курсу нашої держави. У контексті цього дискурсу експертний представник ЄС з питань зовнішньої політики і безпеки Хав'єр Солапа висловив переконання в тому, що приєднання України до Митного союзу значно ускладнить її переговори з Європейським Союзом [6].

Проблематика можливої інтеграції України до МС у вітчизняній науці є недостатньо вивчена, проте варто відзначити роботи О. Волошина, М. Дорошко, А. Єрмолаєва, А. Карась, І. Клименко, В. Мовчана, Н. Пелагеша, Р. Сирінського та інших. Цілком очевидно, що безпосереднє територіальне сусідство України з країнами-членами МС лише підтверджує доречність всебічного аналізу геополітичного позиціонування та сучасного стану Митного союзу, а також потребу виокремлення перспективних форм співпраці України у цьому напрямі. Доцільним видається розглянути співпрацю Києва з МС не тільки в економічній площині, а, насамперед, з урахуванням політичних наслідків такої інтеграції для розвитку України як незалежної держави. Адже, на думку міжнародних експертів, за умов, коли Росія і Україна є частиною СОТ, Митний союз не є вже таким необхідним з економічної затребуваності, а отже, має політичне забарвлення [6]. На цій підставі важливо визначити, яким чином співвідноситься ідея входження України до Митного союзу з ідеєю збереження недоторканності суверенітету нашої держави.

Митний союз трактують як певне об'єднання на основі міжнародних угод, у результаті яких виникає економічний простір, що складається з територій держав-учасниць і в межах якого відкриваються можливості для вільної торгівлі, необмеженої протекціоністськими заходами сторін. Одночасно створюються передумови для інших нововведень, як-от: вільне переміщення особи, вільне працевлаштування та гарантія соціального забезпечення на всій території союзу, взаємодія національних правоохоронних органів та податкових служб, зближення національних законодавств, спільна охорона кордонів тощо. Це зумовлює потребу у створенні постійних міжнародних (наднаціональних) органів, рішення яких, у межах фіксованої компетенції, є обов'язковими для всіх членів союзу. Такі трансформації призводять до того, що Митний союз неминуче перетворюється на окрему складову в системі цілісного економічно-політичного утворення, яке характеризується втратою значної частки суверенітету держав-учасниць [4].

Вперше ідея Митного союзу на вітчизняних теренах виникла ще на початку 90-х рр. і була ініційована російською стороною. Так, в оновленому Митному кодексі СРСР, який набрав чинності з 1991 р., передбачалось створення в союзних республіках республіканських митних управлінь, підпорядкованих Митному комітету СРСР, а зона їхньої діяльності не обов'язково мала збігатися з територіями самих республік.

За тогочасних умов Митний союз виступав своєрідним засобом збереження єдиного радянського економічного простору із спільними кордонами [4].

Сучасний договір між Білоруссю, Казахстаном і Росією про створення єдиної митної території і формування Митного союзу був підписаний у місті Душанбе 6 жовтня 2007 року. Основні документи договірної-правової бази Митного союзу були прийняті країнами членами впродовж 2008–2010 рр., а його функціонування підтримується низкою інститутів, зокрема, Міждержавною Радою ЄвразЕС, Судом ЄвразЕС, Комісією МС, Експертною радою МС, яка де-факто є наднаціональним органом. Правовою базою МС є Митний кодекс Митного союзу, міжнародні угоди з питань, не врегульованих Митним кодексом, а також рішення Комісії Митного союзу. Для набуття чинності Митного кодексу МС було прийнято 17 міжнародних договорів держав-членів МС, а також 75 нормативних документів [5, с. 17].

Створення Митного союзу передбачає наявність єдиної митної території, відсутність митних кордонів, уніфікацію митного та правового регулювання. Якщо процес утворення ЄС тривав майже десять років, то Митного союзу – лише з жовтня 2009 р. до липня 2010 р., а відтак не вирішеними залишилися такі важливі питання, як гармонізація митного законодавства до норм національного законодавства країн-членів МС, відсутність єдиного підходу до мовної політики в рамках МС тощо. Отже, прискорені темпи формування МС створили багато правових проблем і колізій, та найбільше вражає непропорційність у розподілі доходів від митних платежів між учасниками митного союзу, коли Росія отримує 87,97%, Казахстан – 7,33%, а Білорусь лише 4,7% [3].

На відміну від інших інтеграційних проєктів в рамках СНД (як-от: Євразійського економічного співтовариства (ЄвразЕс), Організації договору з колективної безпеки (ОДКБ) і Союзу Білорусі та Росії), міжнародні експерти відзначають успішність МС як інтеграційного проєкту Російської Федерації [5, с. 4]. Варто зазначити, що головним ініціатором та провайдером змін на пострадянському просторі залишається Росія, яка прагне отримати доступ як до ринків збуту, так і до ресурсного потенціалу країн колишнього СРСР. До прикладу, перший заступник голови уряду Росії І. Шувалов розглядає Митний союз як проміжний етап на шляху створення єдиного економічного простору від Атлантики до Тихого океану [5, с. 4]. Водночас, інтеграційні проєкти на пострадянському просторі, ініційовані Російською Федерацією, мають своєю метою не лише домінування Росії в прийнятті рішень у таких проєктах, а й суттєве обмеження державного суверенітету країн-учасниць [9]. У визначеному регіоні Москві доведеться конкурувати з не менш потужними глобальними акторами, які також зацікавлені в реалізації своїх інтересів у територіальному просторі СНД, а саме – ЄС, Китаєм і Туреччиною.

Загалом, створення Митного союзу відповідає тим змінам, які сьогодні відбуваються в економічній та політичній сферах функціонування людської спільноти під впливом глобальних тенденцій. Тому особливості організації МС слід розглядати в контексті загальносвітового процесу, де, головню, спостерігається посилення ролі таких міжнародних акторів, як ЄС, Китай і Росія, зміна балансу між економічними центрами світового господарства, що супроводжується постійним зростанням впливу азійського регіону, а також підвищенням показників світового нафтового дефіциту та політизацією світової енергетичної системи. Хоча МС є одним з етапів реалізації трансконтинентальної стратегії Росії, своєрідним способом впливу на геополітичну архітектуру Євразії, вітчизняні науковці відзначають і той факт, що у зіставленні з економічним регіональним об'єднанням азійських країн (САFTA) чи Євросоюзом Митний Союз є найслабшим гравцем [5, с. 8]. Отож, навіть за умови посилення МС новими членами, зокрема Киргизстаном і Таджикистаном, він не буде конкурентоздатним в економічному сенсі ні з ЄС, ні з САFTA.

Перспективи членства України у Митному союзі слід розглядати з позиції політичних пріоритетів Росії в межах СНД, спрямованих на закріплення її статусу як великої держави, впливового центру сили в глобальній системі. Останні яскраво визначив Президент РФ В. Путін, який у 2011 р. заявив про можливість створення потужного наднаціонального об'єднання шляхом тісної координації економічної і валютної політик Митного союзу і Єдиного економічного простору, що є логічним продовженням Євразійського економічного співтовариства (ЄвразЕс) [1, с. 67]. Разом з тим, аналітики-економісти відзначають факт прямих економічних втрат, яких уже зазнала Росія від створення МС. Фактично, політика російської великодержавної парадигми тут

є пріоритетною щодо політики економічного націоналізму [1, с. 68]. Це дає підстави стверджувати, що ідея створення Митного союзу базується швидше на політичних та геополітичних складових, аніж на економічних. Так, у зовнішній торгівлі РФ на країни ЄвразЕС припадає в середньому 8% обороту, тоді як на СOT – 88%. Упродовж останніх років помітно тенденцію до зниження питомої ваги взаємної торгівлі країн СНД, натомість, за даними 2010 р., загальний оборот РФ з країнами євразони склав 129,6% [5, с. 6].

З–поміж основних цілей та мотивів Росії у створенні МС аналітики міжнародної системи виокремлюють можливість утримання контролю над пострадянським простором та недопущення посилення впливу тут ЄС, Китаю та США, а також вибудовування по периметру кордонів простору політичної та економічної безпеки, збереження при владі лояльних політичних режимів, контроль над іноземною військовою присутністю в регіоні та нелегальною міграцією, протидію ісламському екстремізму, підтримку публічної дипломатії та поширення російської мови, культури тощо [5, с. 10–11].

Натомість Білорусь і Казахстан, як транзитні держави, переслідують економічні інтереси, намагаючись отримати максимальну вигоду від контролю над потоком товарів з Китаю до ЄС. Адже однією з головних цілей створення МС є утримання та розширення контролю над транзитною і транспортною інфраструктурою Євразії. Так, РК від вступу до МС отримала спрощений доступ до російської транзитної системи, кількарізове зростання експорту з Казахстану до Білорусі, розширення масштабів виробництва та можливостей для створення спільних підприємств з РФ та РБ, перспективи збільшення ефективних інвестицій у російську економіку. Разом з тим, можна виокремити і низку ризиків для казахської економіки від вступу до МС, коли лібералізація торгівлі й інвестицій може призвести до сповільнення темпів розвитку економічної системи РК, що теоретично призведе до збільшення безробіття та загострення соціально–економічних проблем. Щодо Республіки Білорусь, то Мінськ і надалі має доступ до дешевих російських енергоносіїв і сировини за мінімальною ціною, нарощує експорт в межах МС, посилює позиції національних перевізників (за останні роки обсяг перевезень автомобільним і залізничним транспортом збільшився майже вдвічі), користується можливістю отримати порівняно дешеві довгострокові російські кредити [5, с. 12–15]. Одночасно зростає ймовірність того, що третині підприємств РБ загрожує реструктуризація та приватизація, а відтак вони можуть увійти у сферу контролю російського капіталу. Сьогодні вигоди від вступу до МС Казахстану та Білорусі виглядають непевними, а це дає підстави для висновку про те, що економічна мотивація країн–членів у створенні МС не є достатньо значущою і має політичне підґрунтя.

Важливе місце в сучасній глобальній економіці посідає Китай, який є одним із найбільших енергоспоживачів світу. До прикладу, КНР та Індія використовують близько 40% приросту світового споживання нафти, а до 2030 р. ця потреба зросте удвічі [5, с. 9]. Тому між Пекіном та Москвою ведеться конкурентна боротьба за вплив на країни Центральної Азії (ЦАР), які визнані стратегічною ресурсною базою ХХІ століття [5, с. 9]. Цілком очевидно, що за умови розширення і посилення позицій МС ЦАР опиняться де-факто поза зоною впливу Китаю. Суттєвою загрозою для національних інтересів Піднебесної є створення спільних прикордонних сил РФ, РБ та РК, що значно ускладнить реалізацію Китаєм економічних проєктів на теренах СНД. Проте більшість аналітиків відзначають, що спроби Москви за допомогою Митного союзу послабити вплив Китаю на пострадянський простір є запізнілими і тимчасовими, позаяк КНР надійно зайняла економічні ніші у більшості пострадянських країн.

Для України приєднання до Митного союзу означає кардинальну зміну гео–економічних пріоритетів. Адже впродовж останніх 14 років відбувається процес переорієнтування зовнішньої торгівлі України від країн СНД до країн ЄС, а особливо до країн Азії. До прикладу, якщо в 1996 р. частка країн СНД в зовнішньоторговельному обороті України становила 58%, то в 2010 р. уже 46%, натомість частка торгівлі з країнами об'єднаної Європи зросла з 24% у 1996 р. до 34% в 2010 р. Ще інтенсивніше розвивається торгівля з країнами Азії, де за останні 14 років спостерігається 10% зростання [3].

Можна виокремити кілька найбільш проблемних моментів у процесі інтеграції України до Митного союзу. По–перше, невідповідність основним положенням Конституції України, про що, зокрема, відзначав і чинний Президент України [8]. Так, відповідно до п. 8 ст. 116 Основного закону функції організації і забезпечення зовніш-

ньоекономічної діяльності України та митної справи належать Кабінету Міністрів України і не можуть бути делеговані жодним наднаціональним органам. По–друге, суперечливість із домовленостями в рамках СНД, позаяк Київ висловився проти можливості утворення наднаціональних органів влади. По–третє, протилежність з досягнутими домовленостями України в рамках СOT, бо збільшення ввізних мит, відповідно до вимог МС, призведе до застосування санкцій обмежувального характеру щодо України з боку СOT, погіршення ситуації з експортом тощо [3].

Своєрідним «примусом до інтеграції» є розв'язання так званого газового питання за схемою, де вступ України до МС є передумовою здешевлення ціни на газ. У такий спосіб Росія намагається відвернути орієнтацію країн–членів СНД від таких впливових центрів сили сучасної міжнародної системи, як Китай чи ЄС. Разом з тим, штучне заниження вартості енергетичної сировини може спричинити зміни в структурі вітчизняної економіки, де переважатимуть, на відміну від інших, енергетичні сектори. Одночасно втраяться стимули до енергозбереження у виробництві, призупиняться реформи у сфері енергозбереження, що у довгостроковій перспективі призведе до зменшення конкурентоспроможності вітчизняної економіки [5, с. 53].

Визначити реальну вигоду від вступу до МС можна у зіставленні економічного рівня тих країн, з якими Україна прагне створити торговельний режим, до прикладу, ВВП ЄС є більшим в 11 разів від ВВП країн Митного союзу. Тому альтернативою Митного союзу з Росією, Білоруссю та Казахстаном є посилення вже чинної співпраці Києва в рамках СOT з ЄС, яка має назву «Зона вільної торгівлі +». В обох випадках можливої інтеграції можна виділити переваги і недоліки, враховуючи як короткострокову, так і довгострокову перспективи. Доцільність інтеграції в напрямку МС виводиться на основі статистичних даних, які відображають структуру українського експорту. Якщо в 2011 р. частка готової продукції в експорті України до країн МС складала 60%, частка сировини – 40%, то в експорті до ЄС сировина складала 82%, а готова продукція – 18%. Вхідження України в поглиблену і всеохоплюючу Зону вільної торгівлі з ЄС, за підрахунками Д. Джангірова, розширить наявні можливості торговельного потенціалу лише на 5%, натомість місткість ринку МС однаково залишиться істотно вищою [2]. У разі неприєднання України до МС існує ризик застосування торговельних санкцій з боку Росії, які, на думку аналітиків, є відносно невисокими.

Натомість договір про створення зони вільної торгівлі з ЄС та угода про асоціацію в політичній площині дають змогу Києву зберегти мінімальні перспективи європейської інтеграції. Якщо розглядати з позиції економічної доцільності, то європейські держави зможуть надати Україні значні інвестиції, додатковий ринок збуту вітчизняної продукції, високі стандарти якості та ділової культури [2]. Якщо, за умови приєднання до МС, для України будуть скасовані лише окремі обмеження щодо торгівлі товарами, то спрощення митного режиму в рамках зони вільної торгівлі з ЄС дасть змогу Україні не тільки розширити ринки збуту власного експорту, але й наростити імпорту інвестиційних товарів, що є передумовою стабільного довгострокового зростання економіки. Варто зазначити, що ринок ЄС у чотири рази більший за ринок МС, а споживчий потенціал ВВП на душу населення в Європі значно вищий, ніж в Росії, Білорусі чи Казахстані [7].

Можливе приєднання України до МС може призвести до зростання експансії російського капіталу на український ринок і, як наслідок, повне входження України до зони російського геополітичного впливу. Утворення Митного союзу передбачає узгодженість взаємних інтересів, глибоку інтеграцію з державами–сусідами, де низький рівень національного самоусвідомлення, недосконалість вітчизняного законодавства, відсутність чіткої орієнтації в економічних реформах можуть завдати великої шкоди національним інтересам. Вступ України до МС створює серйозні ризики для економічного суверенітету держави, а також унеможливує процес інтеграції України до ЄС, бо не передбачає можливості паралельного утворення зони вільної торгівлі з ЄС та підписання угоди про асоційоване членство України у європейській спільноті [9].

Вітчизняні дослідники міжнародних відносин виокремлюють три можливих сценарії розвитку Митного союзу. За першого, який загалом визнають як малоімовірний, МС потенційно може перерости в інтеграційне об'єднання на зразок ЄС, еволюціонувати у квазідержавне утворення з розвиненими наднаціональними інститутами, власною валютою та спільними політичними структурами. За другого, більш реалістичного, прогнозується сповільнення інтеграційних процесів, викликане загостренням торгово–економічних і міждержавних відносин між РФ та РБ, а також посиленням впливу

Китаю та ЄС в регіоні. За третього, політичне переформатування в Казахстані та Білорусі або погіршення соціально-економічної ситуації в країнах-партнерах, може стати причиною денонсації угод в рамках МС. І за останнього, четвертого сценарію, жорстка форма інтеграції у форматі МС не зможе адекватно реагувати на виклики глобалізації, а відтак сам сенс утворення і функціонування МС стане незатребуваним і втратить свою актуальність [5, с. 31–32].

Отже, МС є своєрідним інструментом блокування інтеграції України в економічний та політико-правовий простір ЄС, логічним продовженням ідеї геополітичного домінування Росії на пострадянському просторі. Основною функцією Митного союзу є недопущення розмивання сфери впливу Москви на країни СНД з огляду на їхню економіко-енергетичну залежність. Тому найбільш доцільною для України виглядає можливість збереження статусу спостерігача в рамках ЄврАзЕС. Якщо взяти до уваги той факт, що Україна зацікавлена в поглибленні економічної інтеграції як з Росією, МС, так і з ЄС, а також в залученні до двосторонніх і багатосторонніх торговельних союзів, то перспективними видаються й інші форми співпраці Києва з Митним союзом, наприклад, підписання нової угоди про вільну торгівлю, створення «вільних експортних зон» і секторальних митних союзів, запровадження спільних програм розвитку інфраструктурних галузей тощо, механізм функціонування яких може бути предметом подальших наукових досліджень. Але за будь-яких умов не варто забувати про збереження політичної самостійності й цивілізаційної перспективи України.

Список використаних джерел

1. Волошин О.А. Митний союз та політика регіонального лідерства Росії на сучасному етапі / О.А. Волошин // Науковий вісник дипломатичної академії України. 2012. – Вип. 18. – С. 65–70.
2. «За або проти»: Митний союз чи зона вільної торгівлі? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://real-economy.com.ua/publication/22/7589.html>
3. Карась А. Пастки Митного союзу, або що очікує Україну при вступі в це об'єднання / А. Карась [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/208022>
4. Карпенко В. Митний союз. Україна не поспішає поперед батька в пекло / В. Карпенко // Україна молода. – 1996. – 26 січня.
5. Перспективи взаємодій України і Митного союзу Республіки Білорусь, Республіки Казахстан та Російської Федерації / А.В. Єрмолаєв, І.В. Клименко, Я.А. Жаліло, Н.Є. Пелагеша [та ін.]; за ред. Я.А. Жаліло. – К.: НІСД, 2011. – 72 с.
6. Солана: вступ у Митний союз ускладнить переговори України з ЄС [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2012/09/15/6972815/>
7. Україні вигідніше бути з ЄС, ніж вступати в митний союз Росії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kyivpost.ua/politics/news/>
8. Чорна Н. Митний союз тримає відчиненими для України врата ... в СРСР / Н. Чорна [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://economics.unian.net/ukr/detail/132121>
9. Яворська Г. Проблема обмеження державного суверенітету в умовах інтеграції України до ЄС / Г. Яворська [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/376/>

Турчин Я.Б. Украина и Таможенный союз: особенности и перспективы взаимоотношений

Рассмотрены особенности функционирования Таможенного союза (ТС) Республики Беларусь, Республики Казахстан и Российской Федерации. Проанализированы факторы влияния ТС на экономическое и политическое развитие Украины. Выделены возможные направления государственной политики Украины в построении взаимоотношений с Таможенным союзом.

Ключевые слова: Украина, Таможенный союз, Республика Беларусь, Республика Казахстан, Российская Федерация, перспективы взаимоотношений.

Turchyn, Y.B. Ukraine and Customs Union: Peculiarities and prospects of Mutual Relations

Peculiarities of functioning of Customs Union (CU) of Republic of Belarus, Republic of Kazakhstan and Russian Federation have been regarded. CU factors influencing the economic and political development of Ukraine have been analyzed. The possible directions of the state policy of Ukraine in establishing relations with Customs Union have been pointed out.

Key words: Ukraine, Customs Union, Republic of Belarus, Republic of Kazakhstan, Russian Federation, relations prospects.

УДК 325.5/8:620.9–049.5(477:4)

Таран Є.І.

Політика забезпечення енергетичної безпеки України у Європейському регіоні

Розглянуто основні суб'єкти енергетичної політики Європейського континенту. Визначено місце України в енергетичній політиці Європи. Вказано підходи до формування енергетичної безпеки країн ЄС та РФ. Зазначено потенційні наслідки для енергетичної безпеки України у випадку про європейського чи про російського шляху розвитку.

Ключові слова: «Північний потік», «Південний потік», «Набукко», «диверсифікація».

У більшості країн світу посилюються загрози енергетичній безпеці. Одна з основних проблем – це недоотримання енергетичних ресурсів країнами, які цього потребують, що може викликати серйозні кризи не лише у окремо взятих країнах, а й у всьому світі.

Більшість високо розвинутих країн світу не володіють достатніми енергетичними ресурсами і змушені їх імпортувати здебільшого з відсталих країн. У зв'язку з постійним підвищенням рівня споживання енергетичної сировини, залежність одних країн, або навіть регіонів від постачань енергоносіїв з інших стає все більше загрозливою.

Енергетика у світі давно перетворилася з економічного на політичний чинник. Не став винятком і європейський континент, де високорозвинуті країни заходу отримують ресурси зі східних, менш розвинутих країн, транспортуючи ці ресурси через території третіх країн, які теж не завжди бувають стабільними. Тому країни ЄС намагаються знайти оптимальні шляхи забезпечення власної енергетичної безпеки шляхом побудови ефективних і стабільних відносин зі своїми енергетичними партнерами. Країни-експортери, такі як Росія, роблять спроби монополізувати енергетичні ринки та отримати максимальний вплив на енергетичні ринки Європи.

Україна ж, будучи головним транзитером вуглеводнів у Європу, а також і великим споживачем російських ресурсів, намагається вирішити і проблеми власної енергетичної безпеки.

Дослідженням проблем енергетичної безпеки займається велика кількість науковців, як вітчизняних – В.Саприкін, О.Павленко, А.Шевцов, І.Діак, М.Ковалко, В.Бараннік, М.Гончар, так і закордонних – Л.Абалкін, Д.Ергін, С.Жизнін, С.Жильцов, В.Мілов та ін. Але проблема енергетичної безпеки все одно залишається мало вивченою, а в практичному житті все ще залишаються загрози економічних криз та енергетичних «воєн», що спричинені проблемами в енергетичних відносинах. Саме тому метою даної статті є вивчення основних суб'єктів енергетичних відносин на Європейському континенті, визначення їх цілей, якими вони керуються у своїх політичних діях та наведено потенційні сценарії розвитку українського ПЕК при співпраці з цими суб'єктами.

Після розпаду СРСР українська міжнародна політика була не визначеною. З одного боку Україна проголошувала шлях на європейську інтеграцію та висувала наміри про те, щоб бути членом «дружньої» Європейської спільноти, але в той же час тісні економічні і історичні зв'язки, які залишилися з часів СРСР не дозволяли їй відсторонитись від російського впливу і стати повноправним суб'єктом світової політики. Велику увагу до себе приділяють міжнародні енергетичні відносини які стали вагомим складовою економічної політики держави.

Надмірна заполітизованість даного питання не гарантує енергетичної безпеки і навпаки, робить енергетичну галузь України заручницею зовнішньої політики, що заважає приймати економічно-обґрунтовані рішення, в енергетиці країни.

Зручне територіальне розміщення, наявні природні ресурси та енергетичні потужності роблять Україну економічно-привабливим міжнародним партнером. Разом з тим, не кожне з цих партнерств однаково вигідне для України.

На сьогоднішній день на Європейському континенті розрізняють два основних міжнародних актора, які хоча і є стратегічними партнерами одне з одним, але в той же час

є і конкурентами у боротьбі за сфери впливу на сусідні країни, які можуть надати цим гравцям геостратегічні переваги на континенті, а разом з цим – можливість диктувати свою політику та впливати на життєво-важливі рішення регіону.

Цими двома суб'єктами є Європейський Союз та Російська Федерація. Вони мають свої специфічні погляди і на Україну, яка знаходиться в середині Європейського континенту та сполучає транзитними маршрутами Схід і Захід.

В залежності від того, який напрямок обере Україна, до якого партнера вона буде більше тяжіти, залежить її майбутній розвиток.

Головним фактором інтеграції України в Євразійський енергетичний простір є вигідне географічне розміщення країни. Україна займає важливе місце в системі безпеки постачань енергоресурсів з Росії і Середньої Азії у країни ЄС. У стратегічному напрямку забезпечення національних інтересів перед Україною виникає завдання перетворити цей природний фактор у конкурентні переваги вітчизняної економіки [1, с. 71].

Україна є енергодифіцитною країною, оскільки задовольняє власні потреби в енергетичних ресурсах лише наполовину:

- нафти видобуває 10–12% загального власного споживання;
- природного газу – 20–25%;
- вугілля – 90–92%.

Решту ресурсів Україна отримує з Росії, для якої вона виступає як транзитером та і споживачем [2, с. 22].

Будучи енергетично залежною державою, Україна має важливий ресурс, яким може впливати на її енергетичну безпеку у міжнародному діалозі – це українська газотранспортна система. Завдячуючи цьому ресурсу Україна може грати важливу роль в енергетичних відносинах на Європейському континенті, а також мати політичні важелі у забезпеченні власної енергетичної безпеки.

Відповідно до Енергетичної стратегії до 2020 року, яка була прийнята Російською Федерацією у 2003 році, саме експорт ресурсів є ефективним та прогнозовано-використовуваним інструментом, що дає змогу прямо або опосередковано впливати на прийняття економічних рішень, а в деяких випадках і політичних рішень у державах-споживачах ПЕР.

У листопаді 2009 року з урахуванням досвіду попередньої стратегії, було ухвалено Енергетичну стратегію Росії до 2030 року, де зокрема зазначено, що для досягнення стратегічної мети зовнішньої енергетичної політики необхідна «диверсифікація експортних енергетичних ринків» і «закріплення позицій провідних російських енергетичних компаній за кордоном» [2, с. 20].

Відповідно до цих документів курс Росії направлений на присутність її інтересів на українському енергетичному ринку. Росія користується тим, що вона є єдиним постачальником природного газу в Україну. Диверсифікація постачання газу (наприклад, за рахунок імпорту з країн Центральної Азії) практично неможлива, оскільки весь обсяг газу з цього регіону законтрактований російською стороною на багато років наперед [2, с. 23].

Російська енергетична політика спрямована на поглинальний сценарій. Одним із прикладів може слугувати Білоруський сценарій, який забезпечив передачу Росії контролю над «Белтрансгазом».

Подібний сценарій намагається реалізувати Росія і в Україні, пропонуючи злиття НАК «Нафтогазу» і ВАТ «І азпрому», входження до Митного Союзу і т.д., але у випадку прийняття українською стороною подібного сценарію, суверенітет України в частині забезпечення безпеки постачання газу та його транзиту буде втрачено [4].

Весь час уряд Росії робив спроби отримати українську ГТС і захопити контроль над нею. При цьому аби залучити Україну на свою сторону, крім економічного тиску Росія застосовує і політичний. Так, голова уряду України М. Азаров заявив, що у разі приєднання України до митного союзу, вона отримає зниження ціни на газ до 160 дол. за 1 тис. м³, а це означатиме зниження собівартості виробленої Україною продукції і цим самим підвищення її конкурентоспроможності. Але в той же час ціна, яку може запропонувати Росія Україні аж ніяк не нижча за ціну для внутрішнього споживання Росією, а це значить, що російські товаровиробники будуть у вигіднішій ситуації і продаватимуть продукцію за нижчими цінами [6].

Слід зазначити, що у разі входження України до митного союзу, про модернізацію української ГТС можна забути, оскільки Росія має обхідні газопроводи і зниження

можливості прокачування Україною газу до країн ЄС серйозно не вплине на економічний стан країни, тому потенційно, Росії не вигідно вкладати кошти в українську ГТС, підіймаючи її надійність та ефективність.

Інша ситуація склалась з Європейським Союзом. ЄС – це сукупність високорозвинених продуктивних ринків, які дають можливість входження до міжнародних інтеграційних товариств. Прив'язка ж України до Росії заморожує чинну структуру економіки – низькопродуктивну, з низькими заробітними платами.

Говорячи про Європейську інтеграцію, визначальною умовою цього вступу буде: безпека енергопостачань (безпека постачань енергоресурсів та безпека об'єктів енергетики); екологізація енергетики; лібералізація ринків енергоресурсів.

Серед вимог ЄС до країн-кандидатів, які раніше спрямовували свій курс на євроінтеграцію та вступ до ЄС в енергетичній сфері були [1, с. 73]:

- підвищення енергоефективності та безпеки;
- створення стратегічних запасів нафти та/або нафтопродуктів;
- реструктуризація вугільної промисловості;
- використання атомної енергетики за умови забезпечення максимальної безпеки експлуатації АЕС;
- підвищення рівня використання відновлюваних джерел енергії;
- формування енергоринку та створення регулюючого органу;
- ліквідація субсидій та цінових диспропорцій в енергетичній сфері;
- адаптовану до стандартів Європейського Союзу енергетичну стратегію держави.

23 березня 2009 року на міжнародній інвестиційній конференції з модернізації ГТС України, яка проходила у Брюсселі, українська сторона представила План з модернізації транзитної ланки ГТС України. В цій конференції Україна висловила свій намір поступової інтеграції до єдиного енергетичного ринку Європейського союзу, зокрема набуття членства в Енергетичному співтоваристві.

1 лютого 2011 року Україна приєдналася до Європейського Енергетичного Співтовариства, яке сприятиме Україні у встановленні фінансової стабільності енергетичного сектору та поліпшенні інвестиційного клімату, стимулюватиме регіональну інтеграцію та торгівлю, допомагатиме вирішенню проблем зі змінами клімату шляхом розвитку відновлюваних джерел енергії та енергоефективності, сприятиме надійній роботі транзитної ланки ГТС України, модернізація якої здійснюється відповідно до правил, норм і стандартів ЄС.

Європейська комісія зацікавлена у модернізації ГТС України, оскільки цей проект має на меті зміцнити економічну та енергетичну незалежність України та є значно менш затратним, ніж, наприклад, «Південний потік».

Європейський союз має напружену ситуацію з енергозалежністю від імпорту. Постачання природного газу з Росії забезпечують до 25% сумарного газоспоживання у ЄС [7, с. 63].

Відмова низки європейських країн від ядерної енергії після подій на японській АЕС Фукусіма, у перспективі сприятиме збереженню ключової ролі Української ГТС у постачанні природного газу до країн Європи. Зростання обсягів споживання газу означає збереження високих обсягів прокачування газу українськими трубопроводами, навіть за умови запуску конкуруючих проектів, таких як «Північний потік». Рішення урядів Європейських країн дають Україні додаткові аргументи для залучення європейських коштів на модернізацію ГТС, а також спростовують загрози залишити українську трубу «сухою» після будівництва обхідних газопроводів [3].

Спільний інтерес в імпорті енергоресурсів Україна та Європейський Союз мають будучи нетто-імпортерами. А енергетична безпека України, як провідного транзитера енергоресурсів на європейському континенті – найкраща гарантія енергетичної безпеки країн Європи.

Однією зі спроб підвищити рівень своєї енергетичної безпеки стало укладення рамкової угоди між НАК «Нафтогаз України» та RWE Supply and Trading GmbH RWEST (Німеччина) про купівлю-продаж природного газу в об'ємі 1 млн. кубометрів природного газу на добу протягом листопада–грудня 2012 року. Дана угода створює юридичні основи для можливих поставок природного газу з боку RWEST. За підсумками двомісячного контракту сторони зможуть обговорити і довгострокові домовленості про постачання в Україну природного газу шляхом реверсного потоку [5].

Хоча дані постачання складають незначні об'єми, але це дозволяє проєкспериментувати і відпрацювати технічні можливості такого маршруту з метою розширення майбутніх постачань.

При цьому Україна володіє таким важливим об'єктом зберігання та транспортування газу, як підземні сховища газу, які дозволяють підтримувати належний рівень газового забезпечення на випадок непередбачених криз та перебоїв з постачанням. Українські газові сховища є найбільшими у Європі, окрім російських, і являються важливим аргументом у забезпеченні енергетичної безпеки [6].

Вже декілька років перед Україною стоять два основні шляхи розвитку – це проросійський шлях розвитку, приєднання країни до російських проєктів, використовуючи застарілі технології і обладнання, а у кінцевому випадку – поглинання Росією української території, або ж про європейський шлях розвитку, який полягає у прозорості керівництва країною, лібералізації ринків, явище відкритої конкуренції в усіх сусільно-політичних і економічних процесах країни.

Енергетична галузь – це одна з визначальних галузей, яка впливає на економіку в країні, в той же час, одна з найбільш заполітизованих об'єктів сучасності. Від того, який напрямок розвитку буде використовуватись при управлінні енергетичним сектором, більшою мірою залежить і економічний стан усієї країни, а також і її геополітичне місце у європейському та світовому просторі.

При цьому Європа має спільну мету з Україною – диверсифікувати надходження енергетичних ресурсів, чим позбавитись монопольного постачальника Росії, аби забезпечити свої внутрішні ринки та економіку від втручання ресурсних монополій.

Прийняття європейського шляху розвитку відкриває перед Україною європейський підхід до ведення політики і підвищує її шанси на модернізацію ГТС, а це в свою чергу, підвищує і рівень власної енергетичної безпеки України.

Список використаних джерел

1. Лір В. / Три сценария для Украины / В.Лір // Мировая Энергетика. – 2005. – №4. – С.71–73.
2. Виклики для енергетичної безпеки України: сучасний стан – 2010 / Аналітична записка/ [Текст] // Міжнародний центр перспективних досліджень. – 2010. – 50 с.
3. Енергетична безпека України // Міністерство закордонних справ України [Електронний ресурс]. Режим доступу: <<http://www.mfa.gov.ua/mfa/ua/publication/content/57890.htm>>. – Назва з екрана.
4. Енергетична безпека України 2020: виклики, можливості, сценарії [Текст] / Український інститут публічної політики [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <<http://ua-energy.org/post/13066>> – Назва з екрана.
5. Німеччина забезпечить Україну газом / [Текст] // Економічна правда [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <<http://www.epravda.com.ua/news/2012/11/341895>> – Назва з екрана.
6. Приєднання до митного союзу заради дешевого газу буде економічною і політичною помилкою [Текст] // Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <www.razumkov.org.ua> – Назва з екрана.
7. Макогон Ю. Системи ресурсного забезпечення енергетичної безпеки. Ю.Макогон // Стратегічні пріоритети. – 2012. – №2. – С.63–68.

Таран Е.І. Політика забезпечення енергетичної безпеки України в європейському регіоні

Рассмотрено основные субъекты энергетической политики на Европейском континенте. Определено место Украины в энергетической политике Европы. Указано подходы к формулированию энергетической безопасности стран ЕС и РФ. Определены потенциальные последствия для энергетической безопасности Украины в случае проевропейского или пророссийского пути развития.

Ключевые слова: «Северный поток», «Южный поток», «Набукко», «диверсификация».

Taran, Y.I. The policy of providing energy security of Ukraine in European region

The article deals with the main subjects of energy policy on the European continent. Determined is the place of Ukraine in the energy policy of Europe. Indicated are approaches to forming energy policy of the EU countries and the Russian Federation. Stated are the potential consequences in case of pro European or pro Russian way of development.

Key words: «Northern Stream», «South Stream», «Nabucco», «diversification».

УДК 32.327

Євтюшкін І.В.

Україно–російські відносини у контексті розпаду СРСР (кримський аспект)

Аналізуються передумови виникнення кримської проблеми і підходи до її вирішення на початковому етапі формування українсько–російських відносин, в контексті розпаду СРСР. У більш широкій перспективі розглядається кримський аспект українсько–російських відносин, як значимий фактор, який багато в чому визначав проблемне поле відносин між двома державами.

Ключові слова: українсько–російські відносини, кримська проблема, суверенізація, доктрина «цивілізованого розлучення», кримський аспект українсько–російських відносин.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Евтюшкин И.В.

Украинско–российские отношения в контексте распада СССР (крымский аспект)

Анализируются предпосылки возникновения крымской проблемы и подходы к ее решению на начальном этапе формирования украинско–российских отношений, в контексте распада СССР. В более широкой перспективе рассматривается крымский аспект украинско–российских отношений, как значимый фактор, который во многом определял проблемное поле отношений между двумя государствами.

Ключевые слова: украинско–российские отношения, крымская проблема, суверенизация, доктрина «цивилизованного развода», крымский аспект украинско–российских отношений.

Де-юре украинско–российские отношения были установлены после распада СССР. Как известно, официальный протокол об установлении дипломатических отношений между Российской Федерацией и Украиной был подписан 14 февраля 1992 года. Однако де-факто украинско–российские отношения начали формироваться еще в рамках политической системы СССР. Уже в период «парада суверенитетов» во взаимодействии между УССР и РСФСР обозначилась так называемая крымская проблема.

Целью нашего исследования является анализ предпосылок возникновения крымской проблемы и подходов к ее решению на начальном этапе формирования украинско–российских отношений, в контексте распада СССР. В более широкой перспективе попробуем рассмотреть крымский аспект украинско–российских отношений, как значимый фактор, который во многом определял проблемное поле отношений между двумя государствами.

Прежде всего, рассмотрим исследовательские подходы к пониманию крымской проблемы в украинско–российских отношениях.

Как отмечает крымский политолог Андрей Мальгин, для большинства западных аналитиков проблема Крыма в основном сводилась к спору России и Украины вокруг наследства бывшей советской империи. Через эту призму рассматривался обычно и политический конфликт между крымским сообществом и центральной властью украинского государства, получивший обозначение «крымский сепаратизм» [11, с.5].

Вместе с тем, многие авторы акцентируют внимание на значимости этнических процессов, происходящих в Крыму. По мнению Владимира Романенко, важность и актуальность крымской проблемы для России обусловлена целым рядом факторов, важнейшим из которых является судьба русских в Крыму [14, с. 55]. Другие авторы акцентируют внимание на массовом возвращении на территорию полуострова крымских татар, которые подняли вопрос о воссоздании в Крыму автономной республики [2, с. 227].

Исследователи по-разному оценивают характер взаимоотношений Украины и России по поводу Крыма. С одной стороны, многие западные и украинские исследователи рассматривают позицию Российской Федерации в вопросе о Черноморском флоте и статусе Крыма с точки зрения «агрессивных устремлений российского империализма». С другой, ряд западных экспертов говорят о незаинтересованности официальной Москвы в аннексии Крыма, отмечая умеренный характер ее политики. Исследователь Тарас Кузио объясняет такую позицию тем, что российское руководство опасалось отказа Киева от ядерного разоружения и проявляло больший интерес к Крыму, как средству давления на Украину, чтобы направить ее на путь реинтеграции [12, с. 331].

Российские и крымские исследователи делают акцент скорее на оборонительной, чем наступательной позиции России в крымском вопросе. Так, по мнению Сергея Усова, в условиях распада СССР для России «возникла реальная угроза потери Черноморского флота, обеспечивавшего безопасность государства с морских направлений на юге. В результате ослабили позиции и защищенность Российской Федерации в регионе Черного моря» [15, с. 3]. Эту оценку дополняет Владимир Дергачев, говоря об угрозе появления в Крыму американской военно-морской базы в случае ликвидации российской военно-морской базы в Севастополе [4].

Одновременно, вопросы сохранения Крыма и Севастополя в составе Украины после провозглашения ею независимости и сохранении контроля над Черноморским флотом, были крайне важны и для украинского руководства. В этом плане Крым стал для Украины «ахиллесовой пятой» ее государственности. Наибольшие опасения вызывал Севастополь. По мнению Леонида Кравчука, отдать Севастополь России – значило вызвать «эффект домино», потому что после этого Крым не мог бы оставаться украинским [12, с. 338].

Следует отметить морально-психологический аспект крымской проблемы. Так, по оценке Дмитрия Катая, «если для Украины процесс размежевания с Москвой проходит под знаком воссоздания своей государственности, то для России он связан с сокращением ее государственного и культурного пространства, в том числе на территории Украины. Это нередко принимает болезненные формы, так как далеко не все россияне понимают, почему – то, что, по их мнению, всегда рассматривалось как часть России, неожиданно для них отделилось». В частности, речь идет о символической роли Севастополя, как города русской славы [8, с. 113].

Резюмируя обозначенные исследовательские подходы, отметим, что предпосылки исторического, геополитического, этнического и морально-психологического характера были своеобразной константой, которая определяла значимость крымской проблемы для России и Украины.

Крымская проблема привлекла внимание руководства СССР, УССР и РСФСР в конце 80-х годов XX века.

В это время началось массовое возвращение в Крым крымских татар, депортированных с территории полуострова в 1944 году. Представителями крымскотатарского движения впервые был поднят вопрос о восстановлении в Крыму АССР, упраздненной в 1945 году. На официальном уровне вывод о необходимости восстановления автономии Крыма «путем образования Крымской АССР в составе Украинской ССР» в ноябре 1989 года сделала Государственная комиссия по проблемам советских немцев и крымскотатарского народа под руководством Г. Янаева (данная комиссия была создана Советом Национальностей Верховного Совета СССР) [3, с. 82].

В 1990 году идея о повышении статуса Крыма путем закрепления за ним автономного статуса была подхвачена крымской общественностью и депутатами Крымского областного совета, а затем и Крымским обкомом Компартии Украины.

Как отмечает в своих воспоминаниях Николай Багров, который был в тот период первым секретарем Крымского обкома КПУ, а затем – председателем Крымского областного совета, идея воссоздания республики в Крыму была вызвана к жизни тремя обстоятельствами:

– ростом дезинтеграционных процессов в Союзе;

– все более активным движением Украины по пути суверенизации и сопровождающим этот процесс ростом националистических настроений;

– возрастающей активностью национальных движений крымских татар [1, с. 92–95].

Автономистское движение в Крыму не могло не беспокоить руководство Украинской ССР. С одной стороны, существовали опасения, что Крымская АССР может быть воссоздана не в составе УССР (с учетом пророссийских настроений крымского сообщества и традиционного ориентира руководства Крымского обкома КПУ на Москву). С другой – руководство СССР проводило политику, направленную на выведение автономий из-под реального контроля союзных республик с тем, чтобы предотвратить выход последних из состава СССР. Об этом писал в своих воспоминаниях Борис Ельцин: «Чтобы компенсировать объективное ослабление государственной машины и предотвратить «разбегание республик от Центра», планировалось вместо государства с 15 союзными республиками, каждая из которых обладала правом свободного выхода, создать государство из 35 субъектов за счет добавления 20 новых субъектов Федерации (путем повышения статуса автономий), но, как мыслилось, уже без права свободного выхода» [13, с. 24].

Исходя из вышеизложенного, руководство Украинской ССР уделяло процессу автономизации в Крыму повышенное внимание. В частности, в четвертой сессии крымского областного Совета, открывшейся 12 ноября 1990 года, на которой рассматривались вопросы о повышении статуса Крыма и об отношении к Союзному договору, принял участие председатель Верховного Совета УССР Леонид Кравчук. В итоге, Л. Кравчуку пришлось признать за Крымским областным советом право на проведение референдума о воссоздании автономной республики в Крыму.

Формулировка референдума, поддержанная большинством депутатов облсовета, о «воссоздании Крымской АССР, как субъекта Союза ССР и участника Союзного договора», была компромиссной. Данная формулировка, несмотря на кажущуюся однозначность, точно не указывала на то, в чем составе воссоздавалась автономия – в составе СССР или УССР. Следует отметить, что союзный центр в тот период уже начал обнародовать свой план, ориентированный на привлечение автономных республик к участию в новом Союзном договоре. Повышение статуса автономий до статуса субъектов Союза ССР соответствовало, прежде всего, логике этого плана. Тем не менее, заслуживает внимания тот факт, что в ходе практической реализации данного плана автономии предполагалось оставить в составе союзных республик. Этот принцип был впоследствии прописан в проекте Договора о Союзе Суверенных Государств, хотя и не очень четко [5, с. 91].

Как показали депутатские выступления, вопрос о том, в рамках какой юрисдикции должна быть воссоздана автономия, был проблемным для депутатов, участвовавших в четвертой сессии областного Совета. Выступивший на сессии депутат Юрий Мешков актуализировал этот вопрос, заявив о том, что «будущее Крыма – в составе России. Но только сам народ может высказать свою волю. Для проведения референдума есть мощная правовая база» [18, с. 2].

Однако ирредентистские взгляды высказывали далеко не все депутаты областного Совета. Позицию большинства депутатов облсовета, выступавших в прениях, можно назвать реунионистской. Иначе говоря, – ориентированной на сохранение Советского Союза и воссоздание Крымской АССР как субъекта СССР [5, с. 91].

Одновременно с обсуждением в Крыму вопроса о воссоздании автономной республики, в Севастополе была поднята тема его статуса. На сессии Севастопольского городского совета в ноябре 1990 года многие депутаты высказались за сохранение республиканского статуса города и против его переподчинения Крыму. Депутаты С. Ставицкий и В. Семенов защищали идею «союзного» статуса города, так как «Севастополь – это город – флот». Было внесено предложение одновременно с Крымским референдумом провести местный о статусе Севастополя с вопросом в бюллетене: «Вы за статус г. Севастополя – Главной базы Черноморского флота как города союзно-республиканского подчинения?». Тем не менее, как отмечает Сергей Усов, в той ситуации чашу весов в пользу участия Севастополя в крымском референдуме склонили формулировка его вопроса, предполагавшая статус Крымской АССР как субъекта Союза ССР [15, с. 173–174].

Автономистские инициативы Крымского облсовета и их поддержка со стороны союзного центра заставили руководство Украинской ССР искать поддержку в лице руководства РСФСР. В обход союзного центра 19 ноября 1990 года состоялось подписание Договора

между СССР и РСФСР, в статье 6-й которого подтверждалась территориальная целостность и существующие границы республик в рамках СССР [15, с. 171].

Тогда же Б.Ельцин на вопрос, будет ли вопрос о статусе Крыма рассматриваться в Верховном Совете России, ответил: «Это дело народа Крыма и Верховного Совета УССР. Мы на эту провокацию не поддадимся, будем уважать суверенитет Украины» [19].

Следует отметить, что факт признания Леонидом Кравчуком референдума о воссоздании Крымской АССР, сыграл стабилизирующую роль в отношениях между Киевом и Симферополем и стал одним из шагов на пути к конституированию Крымской АССР в составе УССР. Как вспоминает Л.Кравчук, он понял тогда, что в вопросе о воссоздании автономии в Крыму могло случиться так, «что украинский парламент окажется не удел. Могут обойтись и без нас. Тогда еще существовал Советский Союз, был Верховный Совет страны...» [21].

Общекрымский референдум о правовом статусе Крыма состоялся 20 января 1991 года. Проголосовало 81,37% от общего числа граждан, внесенных в списки для голосования. За «воссоздание Крымской АССР, как субъекта Союза ССР и участника Союзного договора» проголосовало 93,26% граждан, принявших участие в голосовании [7].

12 февраля 1991 года Верховный Совет УССР принял закон «О восстановлении Крымской АССР». С принятием данного закона состоялось правовое оформление создания крымской автономии в составе УССР (соответствующее изменение было внесено в Конституцию УССР в июне 1991 года).

Взаимодействие между руководством УССР и РФСР в крымском аспекте продолжилось в 1991 году. И вновь российское руководство делает ставку на компромиссную, неконфликтную модель отношений с Украиной. Вслед за российской исследовательницей Азой Зубаковой назовем этот политический курс доктриной «цивилизованного развода» [6, с. 33] (как известно, данную формулировку предложил Леонид Кравчук, говоря об СНГ, как о механизме «цивилизованного развода» между советскими республиками). В условиях «парада суверенитетов» политические элиты УССР и РСФСР были естественными союзниками и совместно противодействовали интеграционным инициативам союзного центра.

Вместе с тем, уже в 1990 году в двусторонних отношениях обнаружились первые противоречия. Наибольшие опасения вызывала судьба Черноморского флота и возможность утраты Севастополя, как его главной базы. Так, во время ускоренной ратификации Верховным Советом РСФСР Договора с УССР 22 ноября 1990 года, депутат Ю.Белоглазов выразил тревогу: «Что мы будем делать с Севастополем... с базами? Что, будем новые строить?». В своем ответе министр иностранных дел РСФСР А.Козырев исходил из того, что «по всем нашим документам обеспечение безопасности передано Союзу». Его поддержал депутат В.Лукин, призвавший избегать самой мысли о разделе Вооруженных Сил между республиками [9, с. 10].

Российско-украинские отношения вышли на качественно новый уровень летом 1991 года. В это время союзный центр предпринял попытку заключения нового Союзного договора, намереваясь таким образом сохранить СССР. Работа над проектом нового Союзного договора проходила в Ново-Огарево. 17 июня 1991 года в Ново-Огарево Михаил Горбачев и руководители девяти республик согласовали проект нового федеративного Союзного договора. Тем не менее, руководство УССР и РСФСР было недовольно участием в «новоогаревском процессе» представителей автономных республик.

Атмосферу встречи в Ново-Огарево Иван Плющ описывает следующим образом: «Как первый заместитель Председателя я представлял Верховный Совет, на то время наивысший орган государственной власти Украины. Должности Президента еще не было, а Председатель Верховного Совета Леонид Кравчук был в отпуске. Первое, что я увидел в Ново-Огарево, это то, что субъектов будущего Союзного Договора значительно больше, чем пишут в газетах. Помните, тогда все слышали только о формуле 9+1. А вот за столом переговоров, кроме нас, представителей бывших союзных республик и работников аппарата Михаила Горбачева сидело еще человек 15 автономных республик <...> Статьи, среди других там был руководитель автономной области Крым Николай Багров. Когда я спросил, что он тут делает, и кто его пригласил в Ново-Огарево, он мне ответил: «Меня пригласил тот, кто приглашал и тебя». А меня приглашал Михаил Горбачев. То есть Багров уже вел себя как равноправный субъект, а не как руководитель автономии, которая входит в состав Украинской ССР [10, с. 104–105].

Как известно, попытка части союзных элит не допустить заключения нового Союзного договора и отстранить от власти М.Горбачева 19 августа 1991 года, привела к фактическому разрушению советской политической системы. С этого времени начался новый этап взаимоотношений Украины и России в качестве государств, которые взяли курс на независимое развитие.

На провозглашение независимости Украины (Акт провозглашения независимости Украины от 24 августа 1991 года) Верховный Совет крымской автономии отреагировал принятием декларации «О государственном суверенитете Крыма» от 4 сентября 1991 года [17, с. 80]. В Крыму наблюдался рост просийских настроений.

Если говорить о позиции российского руководства в отношении крымской проблемы, то первоначально она несколько разошлась с политической линией, намеченной в 1990 году. Так, в заявлении пресс-секретаря президента России от 25 августа 1991 года содержалось напоминание о существовании неурегулированной проблемы границ, которая «возможна и допустима при наличии закрепленных соответствующим договором союзнических отношений». В случае их прекращения Россия оставляла «за собой право поставить вопрос о пересмотре границ» [15, с. 186].

Данное заявление вызвало очень бурную реакцию украинского руководства, поэтому 28–29 августа 1991 года в Киеве состоялись переговоры государственных делегаций России во главе с А.Руцким и Украины во главе с Л.Кравчуком, при участии делегации Верховного Совета СССР. В результате, было достигнуто согласие, что стороны предпримут усилия по недопущению «неконтролируемой дезинтеграции союзного государства», созданию на переходный период «временных межгосударственных структур». Поскольку российскую сторону интересовали, прежде всего, вопросы, связанные с военно-морскими аспектами выхода Украины из состава СССР, стороны увязали реформу Вооруженных сил СССР с созданием системы коллективной безопасности. Важное значение имела договоренность «не принимать односторонних решений по военно-стратегическим вопросам» [там же].

В свою очередь, Украина добила фактического дезавуирования заявления пресс-секретаря президента России о возможности постановки вопроса о пересмотре границ. Стороны договорились «подтвердить закрепленные двусторонним Договором от 19 ноября 1990 года статьи 2-ю и 6-ю о правах граждан и территориальной целостности...» [15, с. 186–187].

Как отмечает Сергей Усов, «это означало, что Россия не намерена поднимать вопрос об отмене решения 1954 года о передаче Крыма, и не будет поддерживать попытки его самоопределения» [15, с. 187]. Об этом фактически заявил Б.Ельцин после встречи в ноябре с Л.Кравчуком. Российский президент подчеркнул, что «проблема Крыма – это проблема суверенного государства Украина» [20].

Другим политическим козырем для украинского руководства стали итоги всеукраинского референдума, который прошел 1 декабря 1991 года вместе с выборами президента. По его итогам, 54,2% голосовавших крымчан высказались в подтверждение Акта о независимости Украины. Вместе с тем, в Крыму за независимость Украины отдало свои голоса минимальное для Украины количество избирателей (в среднем по республике 90,3%). В то же время, еще 17 марта 1991 года, за сохранение СССР в Крыму высказалось максимальное количество проголосовавших [16, с. 55].

Тем не менее, крымская проблема в украинско-российских отношениях осенью – зимой 1991 года сохраняла всю свою остроту. В Крыму активизировалось общественно-политическое движение за изменение существовавшего статуса полуострова, как автономии в составе Украины и превращение его в субъект межгосударственных отношений в рамках СНГ или даже за возвращение его России. Сложная ситуация складывалась на Черноморском флоте, командование которого отказалось от принятия украинской присяги [11, с. 10].

Соглашение о создании Союза Независимых Государств (СНГ), подписанное 8 декабря в Беловежской пуще главами Российской Федерации, Украины и Республики Беларусь, вывело крымскую проблему на новый уровень. В отношениях между Украиной и Россией начался новый, не менее сложный, этап урегулирования крымской проблемы, где на передний план вышла проблема Черноморского флота.

Подводя итоги исследования, отметим, что целый ряд предпосылок исторического, геополитического, этнического и морально-психологического характера обусловили появление так называемой крымской проблемы в украинско-российских отношениях. Передача Крымской области из состава РСФСР в состав УССР в 1954 году в период

распада Советского Союза поставила перед руководством Украины и России целый ряд вызовов. Следует отметить, что, отвечая на эти вызовы, руководители РСФСР и УССР старались избежать конфликтной модели взаимодействия. Выбрав для себя тактику «цивилизованного развода» с Украиной, российское руководство придерживалось ее, прежде всего, в крымском вопросе. Это обстоятельство позволило сохранить относительную стабильность в украинско–российских отношениях.

Список использованных источников

1. Багров Н. В. Крым. Время надежд и тревог. – [б.м.] – [б.г.].
2. Губогло М.Н., Червонная С.М. Крымскотатарское национальное движение. Том 1. История. Проблемы. Перспективы. – М., 1992. – 331 с.
3. Губогло М.Н., Червонная С.М. Крымскотатарское национальное движение. Том 2. Документы, материалы, хроника. – М., 1992. – 340 с.
4. Дергачев В. Геополитическая трансформация Крыма / В.Дергачев // Вестник аналитики, 2008. – №3.
5. Евтюшкин И.В. Автономизация Крыма и распад политической системы СССР / И.В. Евтюшкин // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Том 19 (58). №3. Политические науки, 2006, С.79–98.
6. Зубакова А.В. Украинно–российские отношения в свете новых геополитических реалий: дис. ... канд. полит. наук: 23.00.04. / Зубакова Аза Вячеславовна. – М., 2008. – 202 с.
7. Как мы голосовали (о референдуме) // Крымская правда. –1991. – 22 января.
8. Катая Д.В. Россия и Украина в новом геополитическом пространстве: дис. ... канд. полит. наук: 23.00.04. / Катая Дмитрий Валерьевич. – М., 2000. – 143 с.
9. Кому принадлежит Севастополь? Документы и факты. – Севастополь, 1997.
10. Копиленко О.Л. Автономна Республіка Крим: проблеми правового статусу. – К.: Таксон, 2002. – 342 с.
11. Мальгин А. Крымский узел. Очерки политической истории крымского полуострова. 1989–1999. – Симферополь: «Новый Крым», 2000. – 161 с.
12. Петровський В.В. Українсько–російські стосунки в сучасній західній науковій літературі (1991–2001 рр.): дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.06. / Петровський Володимир Володимирович. – Харків, 2003. – 563 с.
13. Пятьдесят семь вопросов избирателей Президенту России. – М., 1996. – 79 с.
14. Романенко В.И. Новое геополитическое пространство Черноморского региона в контексте российской национальной безопасности: дис. ... канд. полит. наук: 23.00.04. / Романенко Владимир Иванович. – М., 2009. – 263 с.
15. Усов С.А. Политико–правовые проблемы Черноморского флота и Севастополя в контексте распада Российской империи и СССР (историко–политологический анализ): дис. ... д-ра полит. наук: 23.00.02. / Усов Сергей Андреевич. – М., 2003. – 445 с.
16. Хан Е. Политико–региональный анализ крымско–татарского вопроса / Е.Хан // Геополитика славянства. 3–е Крымские международные чтения Н.Я. Данилевского. Материалы. Симферополь. – 1998.
17. Ведомости Верховного Совета Крыма. – 1991. – № 2. – июль–сентябрь.
18. Крымская правда. – 1990. – 14 ноября.
19. Крымская правда. – 1990. – 23 ноября.
20. Крымская правда. – 1991. – 29 ноября.
21. Киевские ведомости. – 1994. – 9 июня.

Evtyushkin, I.V. Ukrainian-Russian relations in the context of the collapse of the USSR (the Crimea aspect)

Basic preconditions of the Crimean problem and approaches to its solution at the initial stage of the formation of the Ukrainian–Russian relations in the context of the collapse of the Soviet Union are analyzed. In a wider perspective Crimean aspect of Ukrainian–Russian relations is considered, as a significant factor, which largely determines the problem field of relations between two states.

Key words: *Ukrainian–Russian relations, the Crimean problem, sovereignty, the doctrine of «civilized divorce», Crimean aspect of Ukrainian–Russian relations.*

УДК 061.2:316.3

Матвійчук А.В.

Дискусії щодо становлення громадянського суспільства в країнах пострадянського простору

Аналізується досвід становлення громадянського суспільства в країнах пострадянського простору. Зроблено висновок, що аналіз проблем становлення громадянського суспільства в нашій країні доводить не лише про можливість орієнтуватися на багатий світовий досвід, а й шукати власні шляхи, форми, методи досягнення поставленої мети.

Ключові слова: *громадянське суспільство, інститут громадянського суспільства, дискурс, пострадянський простір*

Дослідження процесів зародження й еволюції концепції громадянського суспільства, з одного боку, у світовий, а з іншого – у вітчизняній суспільній думці необхідно доповнити порівняльним аналізом сучасної суспільної думки представників різних напрямків і шкіл як західних, так і вітчизняних. Цьому відводиться особливе значення в дослідженнях В.Горбатенка, В.Денисенка, Т.Коришова, Ф. Рудича, Ю.Теплицького, В.Трипольського, Г.Щедрової, В.Степаненка, Ю.Привалова та Ю.Сапелкіна, В.Кременя і В.Ткаченка, О.Токовенка, В.Цвиха та ін.

Актуальним питанням теорії і практики формування інституту громадянського суспільства в цілому, а також специфіки його становлення в країнах пострадянського простору була присвячена робота постійно діючого міжнародного семінару «Проблеми становлення громадянського суспільства в Росії», у роботі якого взяли участь провідні російські, українські, білоруські політологи, соціологи, філософи, історики, а також політики і вчені Швейцарії, Німеччини, Великобританії.

На десяти засіданнях семінару було розглянуто широке коло аспектів у межах зазначеної проблематики. А саме: поняття громадянського суспільства в контексті суспільної думки і соціальної практики західних суспільств, з одного боку, і російських реалій, з іншого; роль політичної культури в становленні і розвитку громадянського суспільства; громадянське суспільство як інструмент забезпечення політичної стабільності; місце і роль політичного центрizmu у формуванні громадянського суспільства; питання конституційного і законодавчого забезпечення його становлення; громадянське суспільство у контексті розвитку вітчизняної державності; соціальні основи формування зазначеного інституту і його долі в інформаційну епоху. Спеціальна увага була приділена проблемам армії і військової реформи як факторів розвитку громадянського суспільства. Доповіді і виступи в ході роботи даного семінару склали зміст п'яти опублікованих збірників його матеріалів [1].

Найскладнішим виявилось з'ясування самого предмета дискурсу: що розуміти під дефініцією «громадянське суспільство» і який його внутрішній зміст.

Доповідь члена парламенту Швейцарії, віце-спікера Міжпарламентської асамблеї Ради Європи Андреаса Гросса «Громадянське суспільство: історія концептуальних підходів до проблеми» базувалася на констатації популярного в західній політології думки, «що «ключова проблема» аналізу громадянського суспільства лежить у його «невідчутності». Набагато простіше говорити про громадянське суспільство, ніж розглядати й аналізувати його на емпірично твердій основі» [2, с.5–6]. Тим більше, що різні його визначення коливаються від «занадто багато держави» до «звільнення людини від будь-яких соціальних і державних відносин» [2, с.11].

У ході дискусії більшість учасників семінару вбачали у вихідному концепті певний «обрій, що постійно відсувається в міру наближення до нього» [1, с.50]. Звідси, прагнення «дати єдино вірне визначення» базового для дискусії поняття «просто неправомірне» [1, с.25], а будь-яка «спроба виявити якісь загальні концептуальні обрис громадянського суспільства – крім вичленовування його найбільш універсальних

характеристик, ... сама по собі безглузда» [1, с.29]. Одна з важливих причин цього – у тому, що дане поняття «аж ніяк не ідеологічно неупередженим, а тому доступне різноманітним трактуванням» [1, с.23], у першу чергу, через своє «ідеологічне помутніння» [1, с.26] та ідейно–політичну ангажованість.

Разом з тим, «незбагненність» самого феномена – зайвий аргумент на користь актуальності саме для нашої країни (формулою самоідентифікації якої стала теза «розумом Росію не зрозуміти») постановки і рішення задач сутнісної оцінки цього феномену, а також відтворення «кістяка привида» – несущих конструкцій його внутрішнього змісту з виділенням властивостей і рис, притаманних вітчизняній моделі цього концепту національної своєрідності [1, с.44–48].

В ході обговорення виявлена неможливість зведення «різноманітного, багатошарового, багатолікого феномена громадянського суспільства до одного його конкретного різновиду» [1, с.88] «У моему розумінні громадянське суспільство, – заявив швейцарський політик А. Гросс, – це суспільство, коли люди самоорганізуються і намагаються робити відповідні соціальні дії без винагороди і без тиску. Громадянське суспільство – це коли люди мають здатність діяти і знають, як діяти. Цей процес не є лінійним, тобто завжди можливі відхилення від цілей і, я думаю, що на Заході ми зараз не наближуємося до цієї мети, а, навпаки, відхиляємося від неї. Громадянське суспільство є умовою і вираженням демократії» [1, с.12].

На гранично лаконічному, вираженому на сутнісному рівні тлумаченні наполягали філософи, пропонуючи бачити в громадянському суспільстві «колективну дію людей у публічній сфері» [1, с.31], «енергію суспільної самодіяльності і самоорганізації громадян» [1, с.28]. Політологи ж пропонували до виявлення сутності досліджуваного явища підходити з позицій його суб'єктності. «З мого погляду, – заявила в цьому приводу О.В. Гаман–Голутвіна, – громадянське суспільство є усвідомлення, артикульоване, агреговане, і самоорганізація відмінних від держави інтересів». Перших два компоненти – здатність усвідомити власні інтереси і виразити їх дієвістю – і складають, на думку дослідниці, зміст поняття «суб'єктність» [1, с.85] як необхідну умову того, що трансформує конгломерат індивідів у громадянське суспільство.

До розширеного тлумачення аналізованого явища, що відбиває тенденції сучасного глобалізованого світу, апелювала Л.М. Тимофеева. Бачачи в громадянському суспільстві «індукцію соціального струму», виробленого усім світовим співтовариством, вона запропонувала розглядати його як «певний ідеальний проект майбутнього стану держави і суспільства, який якнайкраще, з точки зору сьогоднішніх громадян, задовольняє їх уявлення про благо і справедливість» [1, с.50]. У протиріччю цьому С.Н. Пшизова схильна розглядати сучасне нам суспільство як «пост громадянське», що є «результатом зростаючої недовіри громадян до держави і розчарування в традиційних формах політичної активності» [1, с.37–38].

Дискусія провідних фахівців торкнулася і внутрішнього змісту поняття громадянського суспільства, його характерних ознак, границь застосування і форм прояву.

К.Г. Холодковський відзначив, що, незважаючи на множинність спроб дати визначення громадянського суспільства, в основі розуміння цього феномена лежить наявність чотирьох базових ознак: автономність (відокремленість від держави); соціальність (артикуляція соціальних інтересів і устремлінь у сфері відносин між людьми, а не між людьми і речами); громадянськість (здатність діяти в правових межах, з огляду на інтереси інших і суспільства в цілому); добровільність участі і зв'язків з пріоритетом горизонтальних зв'язків над вертикальними. У підсумку ним був запропонований наступний варіант визначення вихідного поняття в його сучасному трактуванні: «Сукупність горизонтальних зв'язків, автономних від держави інститутів і об'єднань, створених вільними і відповідальними індивідами для захисту своїх інтересів» [1, с.17].

Обговорення виявило також різне бачення його учасниками критеріїв, умов існування і функціонування, соціальних функцій, форм прояву безпосередньої діяльності структур громадянського суспільства і меж між ним і іншими формами соціальної активності.

Поняття громадянського суспільства, вважає Ю.А. Красін, має сенс лише в співвіднесенні його з поняттям держави. Звідси, наявність або відсутність діалогу між суспільством і державою можна визнати головним критерієм його існування.

Представляючи собою «суперечливу єдність протиборства–співробітництва», діалог цей уможливорює «переплавляння приватних інтересів у загальнонаціональний інтерес» [1, с.29]. Повертаючись до проблеми конкретних критеріїв вихідного поняття, що піддаються емпіричній верифікації і порівняльному аналізу, А.М. Медушевський підходить до них з інших позицій. Він виділяє три виміри (умови, передумови), наявність яких дозволяє громадянському суспільству існувати і функціонувати: правове (рівність перед законом), політична участь (загальне виборче право, громадські організації, партії) і соціально–економічне [1, с.23], що передбачає наявність визначених прав і гарантій відповідної якості. Громадянське суспільство, вважає в цьому зв'язку А. Гросс, вимагає, щоб основні потреби громадян були задоволені (економічне і соціальне забезпечення, особиста безпека, мир), після чого утворюються асоціації з метою громадської участі у суспільних справах [2, с.10]. Таке тлумачення проблеми викликає, однак, питання, особливо актуальне для сучасних реалій. А саме: чи вважати в такому випадку протести громадян, що вступають у гострий конфлікт із державою з вимогами забезпечення вищезказаних прав і гарантій, проявами функцій саме громадянського суспільства?

Щодо питання про соціальні функції і цілі громадянського суспільства, всі учасники зійшлися на тому, щоб вважати громадянське суспільство інструментом демократії. Проте і тут намітилися розходження між західною і східною традиціями, а саме: як діє і має діяти цей інструмент у загальній системі демократичних інститутів. Базуючись на вітчизняних традиціях і реаліях, К.Г. Холодковський висловив переконання в тому, що «у нормальній ситуації держава завжди сильніша організації громадянського суспільства». Питання складається лише в тому, щоб вона «не мала гнітючу міць» [1, с.22]. Виходячи «з досвіду зовсім іншої держави» (тобто Швейцарії), А. Гросс бачить таке співвідношення в іншому світлі: «...Чим сильніша демократія, тим сильніше суспільство і тем слабкіша держава» [2, с.10].

Торкаючись проблем співвідношення держави (влади) і громадянського суспільства Г.І. Вайнштейн прийшов до висновку що відсутність масового суб'єкта демократизації в пострадянській Росії роблять надії знайти його в особі структур громадянського суспільства «очікуваннями, які не виправдуються практикою суспільного розвитку» [1, с.107]. Ця точка зору була підтримана деякими учасниками дискусії, які висловили переконання, що «песимістичний варіант – найбільш реальний» і сама проблема формування громадянського суспільства «не є для нас актуальною перспективою» [1, с.48]. Разом з тим, пролунали й інші думки: суспільний розвиток сучасної Росії свідчить, що цей феномен все–таки існує. «А раз так, то його треба вивчати» [1, с.115], а в ході соціальної практики – перетворювати з «речі в собі» у «річ для нас», припиняючи спроби зробити з нього красиву ширму «для здійснення корисливо–егоїстичних і багато в чому злочинних задумів» [1, с.124].

Питання про шляхи становлення громадянського суспільства в країнах пострадянського простору, зокрема в Росії і в Україні з необхідністю торкається проблеми середнього класу.

Фахівці стверджують, що «сьогодні чітко зафіксувати й уловити, і відстежити середній клас практично неможливо» [1, с.65]. Спроби ж «піймати» його в ході соціологічних досліджень по самоідентифікації дають непорівнянні результати: 16, 30 ... і навіть 60 відсотків від загального числа населення. Соціально–економічна обстановка в сучасній Росії, як і в Україні, різноманітний тиск на середній клас як «зверху» (у першу чергу від олігархічного капіталу і корумпованого чиновництва), так і «знизу», з боку маргінальних, кримінальних елементів суспільства, роблять перспективи перетворення його в епіцентр стійкості і громадянської самодіяльності суспільства досить сумнівними. Але, з іншого боку, «приватний інтерес представника середнього класу – вистояти і самоствердитися – не є лише його особистим інтересом. Він у головному збігається з інтересами суспільства, які орієнтовані на стабільність і злагоду, зміцнення законності і викорінювання корупції й криміналу, стирання гострих соціальних антагонізмів тощо. І це робить середній клас активним і перспективним суб'єктом громадянського суспільства, яке формується» [1, с.89]. Доля громадянського суспільства, таким чином, прямо залежить від того, яка з двох вищезгаданих тенденцій перемаже.

Однією з причин застійних процесів у сучасному суспільстві є «пробуксовка структуривання приватних інтересів». Але на одних приватних інтересах може виникнути лише

корпоративне суспільство. Для становлення ж громадянського суспільства «необхідне поєднання приватного інтересу з публічним і для цього потрібні довгі роки боротьби з приватним егоїзмом» [1, с. 83–84].

Заслугує на увагу доля громадянського суспільства в реаліях інформаційного суспільства, якої торкається німецький дослідник Душан Релжич. Він констатував, що далеко не у всіх випадках ЗМІ можна вважати «сторожовими псами демократії». Деякі з них, найчастіше державні, здатні виражати лише захоплення на адресу своїх хазяїнів, що можна порівняти з «кімнатними собаками» сильних світу цього. Нерідко, особливо в період виборів у посткомуністичних країнах, ЗМІ виступають «у ролі бійцівських собак», нагадуючи пітбультер'єрів» [1, с. 17].

Узагальнюючи західний досвід, А. Гросс виділив наявність у складі громадянського суспільства різноманітних інститутів, корпорацій, клубів, суспільних судів і засобів масової інформації, включаючи Інтернет. Важливо, що більшість таких установ служать засобом налагодження спілкування між людьми, які не знаходяться в особистому контакті, але короточасні зустрічі яких «дуже важливі для кожної ліберальної демократії» [1, с. 9]. У контексті цього твердження як інструмент демократизації політичної системи в центрі уваги виявилось питання, сформульоване А.А. Галкінім: «Що нас чекає: розквіт електронної демократії або сплеск електронного тоталітаризму?» [1, с. 117]. Це виводить питання на рівень більш широкої проблеми – про характер використання пострадянським соціумом досягнень сучасної цивілізації з метою пошуку і знаходження механізмів адекватного, органічного, а, отже, і найбільш ефективного втілення в практику нововведень, які йдуть від Заходу.

Разом з тим, кордони громадянського суспільства представляються досить розмитими. Один з експертів-аналитиків з Канади у своєму звіті відзначив: «Багато мислителів заворожені ідеєю громадянського суспільства... Ідея громадянського суспільства має зростаючу, майже містичну привабливість» [1, с. 116]. Російські дослідники висловлюють думку про те, щоб не ідеалізувати прояву громадянського суспільства, особливо в застосуванні його до процесів становлення цього явища в своїй країні [1, с. 142]. Тому що в цьому феномені може бути укладений не лише позитивний, але в окремих випадках і негативний зміст, тому що громадські ініціативи здатні, у залежності від конкретних умов, набувати як соціально позитивний, так і антисоціальний характер.. У сучасній Росії громадська активність здатна втілюватися й у таких формах, коли «функції державних інститутів узурпуються різного роду кліками, які не визнають загальноприйнятих норм громадянської і правової культури», стаючи в сукупності якоюсь «тіньовою державою» [1, с. 41].

Що ж стосується досвіду країн Заходу, то, звертаючись до його аналізу, підкреслив С.П. Перегудов, не слід виходити з того, що там «усе благополучно». Неоліберальна модель «індивідуалізованого суспільства», у рамках якої правила гри визначають тільки власники і де прибуток і конкуренція важливіші за все, «найнегативніше впливає на розвиток громадянського суспільства» [1, с. 75].

Щодо перспектив становлення і розвитку громадянського суспільства в країнах пострадянського простору, дослідники стверджують, що в найближчому майбутньому в морально-політичній атмосфері суспільства збережеться стан, який характеризується, з одного боку, повільним розпадом низки цінностей традиціоналізму, а з іншого, – фрагментарним проникненням у суспільну свідомість етичних норм лібералізму і глобалізму (космополітизму) [1, с. 62–63]. Говорити в цих умовах про перспективи формування громадянських відносин як системи можна лише з достатньою часткою скептицизму. «Щоб потрапити в Новий час із Середньовіччя, стати громадянським суспільством, – стверджує В.М. Межуєв, – Європі треба було пройти троє дверей – епоху Відродження, Реформації й Просвітництва. Ми не пройшли жодної. Тому поки і не можемо побудувати в себе громадянського суспільства» [1, с. 83].

Отже, аналіз проблем становлення громадянського суспільства в нашій країні [3] доводить не лише про можливість орієнтуватися на багатий світовий досвід, а й шукати власні шляхи, форми, методи досягнення поставленої мети [4; 5].

Громадянське суспільство – складний феномен, який з трудом піддається аналізу на емпіричному рівні. Очевидною є і проблема національної, історичної, соціокультур-

ної, ментальної – специфіки нашої країни, що змушує підходити до розв'язання низки аналогічних із Заходом проблем з особливими мірками.

Список використаних джерел

Проблемы становления гражданского общества в России: Материалы научного семинара. Выпуск № 4. – М.: Фонд развития политического центра, 2003–2004. – 288 с.

Гросс Андреас (Швейцария) Гражданское общество: история концептуальных подходов к проблеме. // Проблемы становления Гражданского общества в России: Материалы научного семинара. Выпуск № 1. – М.: ФРПЦ, 2003. – С. 6–15.

Громадянське суспільство у світовому та українському вимірах: матеріали засід. дискурс. клубу укр. наук.–пед. інтелігенції, (Київ, 22 листопада 2002 р.). – К.: Вид-во УАЗТ, 2002. – 67 с.

Громадянське суспільство в сучасній Україні: специфіка становлення, тенденції розвитку/за заг. ред. Ф.М. Рудич. – К.: Парламентське видавництво, 2006 – 412 с.

Громадянське суспільство: досвід виборів та нова стратегія: матеріали конф., (Київ, 19–20 березня 2005 р.). – К.: Агенство «Україна», 2005. – 87 с.

Матвійчук А.В. Дискусии относительно становления гражданского общества в странах постсоветского пространства

Анализируется опыт становления гражданского общества в странах постсоветского пространства. Сделан вывод, что анализ проблем становления гражданского общества в нашей стране доводит не только о возможности ориентироваться на богатый мировой опыт, но и искать собственные пути, формы, методы достижения поставленной цели.

Ключевые слова: гражданское общество, институт гражданского общества, дискурс, постсоветское пространство.

Matviychuk, A.V. Discussions on the development of civil society in post-Soviet countries

Experience of becoming of civil society is analysed in the countries of post-soviet space. Drawn conclusion, that the analysis of problems of becoming of civil society in our country leads to not only about possibility to be oriented on rich world experience but also to search own ways, forms, methods of achievement of the put aim.

Key words: civil society, civil society institution, discourse, post-Soviet space.

ВО «Свобода» у виборчих перегонах: тактика боротьби та ідеологічні засади (березень–серпень 2012 р.)

Розглядається діяльність Всеукраїнського об'єднання «Свобода» в умовах виборчої кампанії 2012 р. Розглядаються виборчі технології, тактика та ідеологія партії, які застосовувало ВО «Свобода» упродовж березня – серпня 2012 р.

Ключові слова: виборчі технології, тактика, ідеологія.

На кінець зими 2012 р. ВО «Свобода» чітко сформулювало, хоча й тезово, свої основні виборчі засади й політичну позицію, які активно поширювало усіма доступними їй засобами (телебачення, інтернет, преса, особисті зустрічі з громадами тощо) протягом зимового періоду 2011–2012 рр.

У нюансах своїх початкових дій в якості майбутньої парламентської партії, які склали ідеологічний спектр тактики і стратегії ВО «Свобода» в зимовий період 2011–2012 рр. як щодо її позиції у опозиційній коаліції (КОДі), так і у відвертому посиленні партійних засад виборцям, свідчать принаймні про дві тенденції:

По-перше: на кінець лютого 2012 р. «Свобода» ще остаточно не затвердила свої перші законодавчі ініціативи як гіпотетична парламентська партія й, прагнучи домогтися прийняття більшості з них усіма членами КОДУ, все ж була готова до передвиборчих компромісів зі своїми політичними партнерами, а також до спільних дій як у довиборчому форматі (в рамках КОДУ), так і післявиборчого (у форматі об'єднаної парламентської опозиції).

По-друге: «Свобода» все ж виробила й оприлюднила свої основні ідеологічні засади та заплановані законодавчі ініціативи, що вже на початок весни 2012 р. давали виборцям уяву про політико-ідеологічну та державотворчу позицію цієї партії ще до офіційного початку передвиборчої кампанії¹.

Тактика боротьби та ідеологічні засади (березень–травень 2012 р.)

Весна 2012 р. привнесла в політичний розклад опозиційних сил певні важливі й очікувані суспільством зміни. Стало відомо, що виборчий список від КОДУ буде формуватися на базі ВО «Батьківщина», очолить його А. Яценюк (на тоді – голова «Фронту Змін»), а начальником штабу стане О. Турчинов (заступник голови «Батьківщини») [1]. Цілком логічно, що ВО «Свобода» мала визначитися щодо свого подальшого місця і ролі в КОДі. Вже 4 березня 2012 р., перебуваючи в Житомирі, лідер «Свободи» О. Тягнибок закликав опозицію забути про об'єднання, а натомість вести розмову про вироблення спільної політичної платформи. Він висловив переконання, що об'єднання всіх опозиційних сил на парламентських виборах 2012 р. є неможливим, позаяк про це свідчить політична історія сучасної України, а також кардинальні розбіжності в ідеологіях. Перемогу ж опозиції може принести лише координація дій заради єдиної платформи й за відсутності зрадників [2].

Показово, що лідер «Свободи» жодного разу не заявив ствердно, що його партія йтиме на вибори за власним списком. Проте член її політради А. Іллєнко в ході круглого столу в Інституті Горшеніна 12 квітня повідомив, що ВО «Свобода» піде на вибори до Верховної Ради самостійно. «Сьогодні ставити крапку ще рано, але, швидше за все, буде так. В рамках КОДУ (Комітету опору диктатурі) «Фронт змін» і «Батьківщина» підуть на вибори разом. І ще кілька партій, які традиційно є партнерами «Батьківщини», – зазначив він [16]. При цьому політик зауважив, що не вважає такий крок партії розколом опозиції, бо він був погоджений з КОДОМ. Крім того, він

висловив надію, якщо «Свобода» йтиме на вибори окремо, то загалом опозиція набере більше голосів, ніж коли б усі три опозиційні партії йшли б одним списком [16]. За словами А. Іллєнка, причина такої різниці – в різному електораті партій й у тому, що частина виборців не сприймають ідею об'єднання, хоча й не виключив, що стратегія опозиції може й змінитися.

Проте, так чи інакше, а координація дій для членів КОДУ залишалася надважливою. Отже й потребувала узгоджень. Відтак в квітні в пресі з'являються перші відомості про те, що Комітет опору диктатурі попередньо погодив кандидатури мажоритарних кандидатів у місті Львів. Очікувалося, що у Львові буде три мажоритарних округи, які будуть розподілені між «Свободою» (І. Фаріон), «Батьківщиною» (Т. Стецьків) і «Фронтом Змін» (А. Парубій) [16; 17]. Тим не менш у прес-службі Львівської обласної організації ВО «Свобода», коментуючи інформацію про узгодження опозиційних кандидатів, заперечили ці відомості: «Заявляємо, що ця інформація не відповідає дійсності. Мета подібного вкиду – очевидна: внести розкол у діяльність КОДУ на Львівщині» [18]. Очевидно подібна заява була зумовлена невизначеністю лідерів «Свободи» щодо способу своєї участі у парламентських виборах. Це побічно підтверджується і тим, що 22 квітня Ю. Тимошенко спробувала втримати «Свободу» (як і «УДАР») від такого кроку, заявивши, що «самостійна гра» О. Тягнибока і В. Кличка є головною загрозою для опозиції [19].

Іншим свідченням негараздів у стосунках між «Свободою» та «Фронтом Змін» і «Батьківщиною» була реакція на заяву Ю. Тимошенко О. Тягнибока, який 23 квітня (у своєму блозі) написав, що зазначене «інтерв'ю голови «Батьківщини» в газеті «Дзеркало тижня» викликало шквал обурення активістів та прихильників «Свободи». Люди шоковані: в той час, коли «Свобода» веде активну агітацію за Комітет опору диктатурі, отримуємо випадки проти нашої політичної сили, некоректні порівняння та неприхований шантаж союзників по опозиції» [21]. За словами О. Тягнибока такі заяви виглядали як грубе порушення умов взаємонепоборювання і взаємонападу, викладених в Угоді про спільні дії Об'єднаної опозиції України, яку 22 січня 2012 р. підписали політичні сили, що входять у КОД. Він натякнув, що одна така заява не лише може відкинути переговорний процес в об'єднаній опозиції щонайменше на три місяці назад, але й здатна взагалі перекреслити все те, що було досягнуто в процесі об'єднання опозиційних сил. Крім того, він аргументував таку позицію своєї партії тим, що дві чи три опозиційні колонії сумарно набирають на 6–7% більше, ніж так званий «єдиний список», додавши, що це є закономірним явищем, адже кожна партія (особливо «Свобода» як ідеологічна політична сила) має своїх твердих прихильників, які далеко не завжди згодні голосувати за носіїв чужих їм ідей. «Ми свідомі того, що для багатьох прихильників наших нинішніх політичних партнерів може бути неприйнятною і присутність «Свободи» у гіпотетичному «єдиному списку». Чи готове українське суспільство на угоду абстрактному «об'єднанню заради об'єднання» пожертвувати цією перевагою, яка здатна забезпечити перемогу опозиції? Думаємо, питання – риторичне. Очевидно, потрібно поважати переконання своїх виборців, їхнє право вибору та не заганяти українців у ситуацію «вибору без вибору» [21].

Тим не менш окремі вислови провідних діячів «Свободи», зокрема, Ю. Михальчишина, знову стали подразником для українського суспільства. Так, цей депутат-свободівець Львівської міськради 25 квітня на марші вишиванок на честь дивізії «Галичина» (організатором якого був львівський «Автономний Опір», який він же, Михальчин, і очолює) сказав буквально наступне: «Сьогодні ми, на жаль, не можемо підняти синьо-жовтий прапор, бо цей прапор – не нашої держави. Це прапор, який висить над будівлями прокуратури, цей прапор на плечі в тих, хто гумовими кийками б'є українських студентів й пенсіонерів, коли вони виходять на законний протест. Тому ми цей прапор акуратно згорнемо і, приклавши до серця, заховаємо до кращих часів» [22].

5 квітня 2012 р. на шпальтах популярної газети «День» було опубліковано відкритого листа до лідерів Комітету опору диктатурі, який, зокрема, підписали головний редактор незалежного культурологічного журналу «І» Т. Возняк, ведучий каналу Тві, оглядач журналу «Український тиждень» Ю. Макаров, політичні аналітики О. Кривдик,

¹ Дивіться: Гай-Нижник П. Всеукраїнське об'єднання «Свобода» на старті парламентських виборів 2012 р. (грудень 2011 р. – лютий 2012 р.) // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – К., 2012. – Вип. 3 (59). – С. 157–196.

Є.Магда, представник української діаспори в Канаді та США та інші (усього близько сорока осіб). Усі вони вимагали, аби комітет припинив будь-яку співпрацю з ВО «Свобода» і доводили антидемократичний характер діяльності «Свободи», яка насправді працювала не на консолідацію суспільства в боротьбі проти режиму Януковича, а сприяла розколу України [13].

Втім у КОДі, вустами народного депутата від БЮТ—«Батьківщини» В. Бондаренка, заявили, що у Комітеті опору диктатурі не обговорюють можливість виключення зі своїх лав ВО «Свобода» [14]. В свою чергу «Свободівці», зокрема І.Мірошниченко назвав осіб, що підписалися під вищевказаною «Заявою» українофобами «всіх мастей – від сумнозвісних космополітичних лібералів і цинічних грантососів західних фондів до лівацьких екстремістів та мракобійних пропагандистів «євразійства», що їх з якогось дива охрестили «українською демократичною інтелігенцією» [20].

Навесні 2012 р. «Свобода» наполегливо прагнула утвердити свою позитивну репутацію. Так, перебуваючи в березні у Закарпатті голова партії заявив, що одним з небезпечних моментів жовтневих виборів будуть масові фальсифікації. «Боротьба буде надзвичайно жорсткою. Тим більше, мабуть ніхто не сумнівається, що будуть просто шалені фальсифікації. Використовуватимуться всі методи, які і раніше використовувалися, і, очевидно, будуть новітні технології. То, що фальсифікації будуть – поза сумнівом. Тим більше, що останні вибори в місцеві органи влади (не в жовтні, а довибори) це підтверджують», – сказав О.Тягнибок [7].

За його твердженням, відчувався тиск на симпатиків і членів партії, котрих «трясуть», «насилають перевірки», «роблять абсурдні речі», через тиск плади прибічники партії змушені були згорти власний бізнес. «Почалися не просто політичні репресії щодо лідерів опозиції на центральному рівні, а почалися репресії перекидуватися безпосередньо на місця. Це є відчуття того, що у повітрі запахло виборами, що влада не буде гребувати ніякими методами, аби досягти своєї мети – отримати конституційну більшість в парламенті. Ті події, які зараз відбуваються, показують, що нас може очікувати найближчим часом. Політичні репресії проти опозиційних сил почалися масово, зокрема, проти ВО «Свобода», – заявив її лідер [7]. 25 березня О.Тягнибок на прес-конференції в Луцьку заявив, що влада розпочала операцію «Супутник», згідно з якою підприємці-члени «Свободи» піддаються терору і репресіям [8].

В свою чергу, «Свобода» здійснила низку акцій, смолоскипних маршів, мітингів тощо на пошану героїв Крут, Карпатської України, УПА, з протестами проти зловживань влади (як наприклад, 26 березня 2012 р. у Києві було проведено акцію пікетування Київської міської державної адміністрації із гаслом «Геть Попова! Геть забудови!» [9]) тощо. Проте партія так і не висунула свого конкретного економічного плану ані місцевого рівня, ані загальнодержавного, окрім загальних вимог націоналізації, вироблення нового Податкового кодексу тощо. Натомість партія, за свідченням О.Тягнибока, почала обговорювати питання як вона буде діяти в ніч з 28 на 29 жовтня 2012 р., коли будуть фальсифікації й влада спробує придушити перші протести громадян. На це лідер «Свободи» заявив, що його партія підійматиме революцію [15].

Втім, відстежимо, а що про шанси «Свободи», зокрема навесні 2012 р., говорила соціологія. Згідно з результатами опитувань Київським міжнародним інститутом соціології (КМІС), які були проведені з лютого 2011 по лютий 2012 рр.2, ВО «Свобода» ще рік тому мачути 5,9%, на той час отримувало 5,5% [3]. Підсумки опитування тим не менш свідчать, «Свобода» таки зберігала шанси потрапити до Верховної Ради. При цьому, варто зауважити, що попри те, що чимало вітчизняних інтелектуалів (зокрема Т.Возняк, І.Лосев, С.Грабовський, М.Маринів, Б.Гудзяк, Я.Грицак та інші) мали великі сумніви щодо дійсної патріотичності керівництва «Свободи» тощо, як слушно зазначав О.Крамаренко, на електоральні симпатії українців до цієї політичної сили той дискурс ніяким чином не впливав, а симпатії до партії продовжували зростати так, якби його не було взагалі [4]. Аналітик небезпідставно пов'язував таке становище із українською політичною дійсністю: «Звичайно, що зростанню її популярності

² Всеукраїнське опитування проходило 10–19 лютого 2012 р. Методом інтерв'ю опитано 4006 респондентів, що мешкають в усіх областях України (включно з Києвом) та в Криму за стохастичною вибіркою, репрезентативною для населення України віком від 18 років. Ймовірна похибка вибірки не перевищує 1,6% [4].

на електоральному полі України сприяє в першу чергу наступальна антиукраїнська політика режиму Януковича. Погодьтеся, така політика якнайкраще кореспондується зі свободівською «Програмою захисту українців» та спонукає останніх до протестного голосування саме за ВО «Свобода». Свої п'ять копійок на зростаючий рейтинг «Свободи», звичайно, додав і одночасний, нібито на помах диригентської палички, остаточний занепад усіх без винятку національно-демократичних партій України та зрадливє пристосуванство їхніх очільників, які заради особистого політичного безсмертя сьогодні вже попротазували до передвиборчих списків партій компрадорського капіталу [4].

Втім, за даними того ж КМІС, якби вибори проходили у другій половині лютого 2012 р., то «Свобода» б до парламенту не потрапила – прихильність їй віддали 3,4% опитуваних [6]. В березні опитування провела й соціологічна група «Рейтинг», в якій на питання «Якби вибори проходилися б сьогодні» за «Свободу» віддали б свої голоси 4,3% опитуваних [10]. Водночас, в Інтернет-мережі, в опитуванні який проводив М.Найем на своїй сторінці у Facebook на питання «Якби вибори Президента відбувалися б сьогодні, за кого б Ви віддали свій голос?» (2 квітня 2012 р.) О.Тягнибок впевнено лідирував із 21,06% голосів тих, хто проголосував [11]. Цей факт яскраво свідчить про активність активістів «Свободи», як правило молодого віку, у світовому павутинні. На кінець квітня 2012 р. ситуація склалася така, що якби вибори до Верховної Ради України відбулися у цей час, то об'єднані сили опозиції набрали би більшу кількість голосів, ніж Партія регіонів разом із комуністами. Всеукраїнське об'єднання «Свобода» самостійно впевнено долала прохідний бар'єр. На межі квітня – травня за націоналістів готові були голосувати 5,7% тих, хто мав намір взяти участь у виборах [23].

Слід зазначити й на активності й самого лідера «Свободи», який не лише веде свій блог в «Українській правді» чи власну сторінку в соціальній мережі Facebook, але впродовж зими – весни 2012 р. об'їздив особисто чи не усі регіони України, включно із районними центрами. Цікаво, що у Дніпропетровську 30 березня він навіть заявив, що саме з цього регіону розпочнеться революція проти режиму Януковича [12], очевидно натякаючи, що це батьківщина Ю.Тимошенко.

Навесні 2012 р., як власне й узимку, «Свобода» та її лідер О.Тягнибок продовжували гостро критикувати владу, проте щоправда як правило з ідеологічно-патріотичного боку. Так, наприклад О.Тягнибок вже 7 березня заявив: «Режим Януковича опинився в глибокій міжнародній ізоляції. Разом з цим, партія влади стрімко і безповоротно втрачає підтримку всередині країни. І що для неї особливо загрозливо – навіть у своїй «вотчині» на Донбасі. Усі соціологічні опитування свідчать, що на майбутніх парламентських виборах перемогу здобудуть опозиційні політичні сили, об'єднані в Комітеті опору диктатурі» [5].

Зазначені вище нюанси ідеологічного спектру тактики і стратегії ВО «Свобода» в зимово-весняний період 2011–2012 рр. як щодо її позиції у опозиційній коаліції (КОДі), так і у відвертому посиленні партійних засад виборцям, свідчать принаймні про дві тенденції.

По-перше: на кінець травня 2012 р. «Свобода» ще остаточно не затвердила свої перші законодавчі ініціативи як гіпотетична парламентська партія й, прагнучи домогтися прийняття більшості з них усіма членами КОДУ, все ж була готова до передвиборчих компромісів зі своїми політичними партнерами, а також до спільних дій як у довиборчому форматі (в рамках КОДУ), так і післявиборчого (у форматі об'єднаної парламентської опозиції).

По-друге: «Свобода» все ж виробила й оприлюднила свої основні ідеологічні засади та заплановані законодавчі ініціативи, що вже на початок літа 2012 р. давали виборцям уяву про політико-ідеологічну та державотворчу позицію цієї партії ще до офіційного початку передвиборчої кампанії.

Тим не менш, на кінець весни 2012 р. так остаточно і не було зрозумілим чи піде «Свобода» на парламентські вибори у загальному списку КОДУ чи самостійно, як і те, яку саме програму представлятиме партія – підтримає виборчу програму об'єднаної опозиції (КОДУ) чи висуне власну, відповідну до своїх ідеологічних засад. Очевидно, що усі крапки над «і» у цьому питанні мали б бути розставленими влітку 2012 ж року.

Тактика боротьби та ідеологічні засади (червень–серпень 2012 р.)

Влітку 2012 р. нарешті розв'язалося питання, яке цікавило багатьох виборців, чи піде ВО «Свобода» на вибори окремим партійним списком, чи спільним із іншими членами КОДу в рамках т.зв. Об'єднаної опозиції. «Свобода» очікувано зареєструвала у ЦВК власний список. Сам О.Тягнибок, перебуваючи у США, пояснював таке рішення наступним: «Разом з нашими партнерами ми робили закрити соціологію, яка показала, що якщо іде єдиний список – «Свобода», «Батьківщина» і «Фронт», то ми набираємо набагато менше, ніж ми ідемо окремо» [24]. 1 серпня 2012 р. на своєму передвиборчому з'їзді партія затвердила список кандидатів по багатомандатному виборчому окрузі. Його першу десятку склали: 1. О.Тягнибок; 2. Б.Бенюк; 3. А.Мохник; 4. І.Мірошніченко; 5. О.Шевченко; 6. А.Вітві; 7. О.Панькевич; 8. І.Швайка; 9. П.Кириленко; 10. І.Янків [28;36].

Що стосується мажоритарних округів, то на цьому фронті передвиборчої боротьби партії – члени КОДу узгодили своїх кандидатів, внаслідок чого ВО «Свобода» отримала для своїх представників 35 виборчих округів [29;31]. Серед числа претендентів відзначає таких знакових для «Свободи» партійців як: голова Івано–Франківської обласної парторганізації, голова Івано–Франківської обласної ради О.Сич (В.о. №83, Івано–Франківськ), член Політради партії, депутат Львівської обласної ради, кандидат філологічних наук І.Фаріон (В.о. №116, Львів, Залізничний район), член Політради партії, заступник голови Львівської обласної парторганізації, кандидат політичних наук Ю.Михальчишин (В.о. №18, Львів, Личаківський район), брат голови ВО «Свобода», член Львівського обласного парткомітету, депутат Львівської обласної ради А.Тягнибок (В.о. №125, Старий Самбір, Львівська область), голова Київської міської парторганізації, депутат Київської обласної ради А.Ілленко (В.о. №215, Київ, Деснянський район) та інші [29;37]. В рамках КОДу було також домовлено, що «Свобода» та об'єднана опозиція «Батьківщина» координуватимуть свої дії, зокрема, в окружних та дільничних виборчих комісіях, а також при організації роботи спостерігачів [25;27].

З чим же йшла «Свобода» на вибори? Комплексний аналіз передвиборчої програми партії та заяв її провідників, дозволяє сумарно вивести основні засади виборчих ініціатив цієї політичної сили. В цілому, за словами О.Тягнибока, виборча програма «Свободи» була спрямована на усунення від влади режиму Президента В.Януковича і проведення докорінних змін у країні. Він пояснив, що на першому етапі важливо було б прийняти закон про імпічмент Президенту, а також висловити недовіру уряду Азарова–Тігіпка–Табачника і відправити його у відставку в повному складі [26;29]. На другому етапі «Свобода» планувала запропонувати на розгляд суспільства проєкт Національної Конституції, розроблений ще в 2008 р., а також законопроєкти, які дозволили б провести кардинальні зміни в усіх галузях життя. Серед першочергових завдань «Свободи» скасування всіх незаконних, а також антиукраїнських антинародних рішень режиму Януковича і в першу чергу – денонсація «харківських угод», відміна пенсійної реформи та Податкового кодексу [26;29]. Це стосувалося законів «Про стратегічні підприємства» (тобто повернути у власність держави стратегічні підприємства та природні монополії), «Про заборону торгівлі землями сільськогосподарського призначення», «Про захист української мови» (й, водночас, скасувати антиукраїнський закон Ківалова–Колесніченка «Про засади державної мовної політики» [29]), новий справедливий Податковий кодекс, Виборчий кодекс, а також про формування судової та правоохоронних систем на новій основі, у тому числі з використанням досвіду Грузії. Принциповими для «Свободи» були законопроєкти про люстрацію (пропонувалося призначати на звільнені після люстрації вакансії молодих фахівців, випускників українських вишів, відібраних за критеріями патріотизму і професіоналізму), про заборону комуністичної ідеології, про державне визнання ОУН–УПА (визнати вояків ОУН–УПА учасниками національно–визвольної боротьби за державну Незалежність України; надати їм належні пільги і компенсувати недодані за роки Незалежності; оголосити 14 жовтня – День створення УПА – державним святом) [26;29].

Загалом в арсеналі «Свободи», за словами її керівника, вже було близько двох десятків готових законопроєктів і, насамперед, проєкт Конституції України. Серед згаданих законопроєктів, зокрема, й проєкти законів про люстрацію, про заборону комуністичної ідеології. Щодо останнього, то згідно із партійною Програмою захисту українців, «Свобода» воліла б провести публічний судовий процес (свого роду

«Нюрнберг–2»), тобто «здійснити публічний судовий процес над комунізмом» [24]. Як один з кроків для цього пропонувалося «відновити кримінальну справу за фактом Голодомору 1932–33 років, який визнаний геноцидом українського народу, тобто, злочином, який не має терміну давності» [24].

В цьому контексті, партія пропонувала також «заборонити використання знущальних щодо українців імперсько–більшовицьких символів, відзначень дат, пам'ятників та назв на честь катів України. Заборонити на території України спорудження будь–яких імперських пам'ятників та символів, які прославляють історію держав – окупантів» [24]. І, насамкінець, – «Створити спеціальну слідчу структуру для розшуку злочинців, які нищили українську націю. І після виявлення – притягати до кримінальної відповідальності» [24].

«Свобода» планувала також проголосувати за пролонгування мораторію на продаж землі, термін дії якого стікає 1 січня 2013 р. На далі ж – провести всеукраїнський референдум. Причому, як пояснював таку позицію О.Тягнибок, «не з питання, чи ви «за», чи «проти» торгівлі землею, а референдум провести з питання ухвалення конкретного закону» [24]. Така позиція пояснювалася тим, що українське законодавство побудоване таким чином, що будь–яке рішення референдуму потім повинно бути підтверджено Верховною Радою. Якщо голосується не за питання – «так» чи «ні», а голосується за закон, то тоді можна обійти Верховну Раду. Якщо на референдумі буде проголошено текст закону, то Президент буде зобов'язаний його підписати, – аргументував О.Тягнибок [24]. Саме тому «Свобода» й пропонувала законопроєкт, в якому було б зафіксовано заборону торгівлі землею сільськогосподарського призначення, а натомість визначатиметься довготермінова оренда, навіть – з правом родинної спадщини, але не приватизація, заборона приватизації землі іноземцями та особами без громадянства, дозвіл на приватизацію присадибних ділянок, землю під об'єктами нерухомості, а також – паї, які люди отримали законним чином у результаті розпаювання. Крім того, партія виступала за те, аби ці земельні ділянки можна було б продавати тільки попередньо створеному Національному земельному банку з відповідним попереднім проведенням кадастру та повної інвентаризації землі [24].

Що ж стосувалося податкової реформи, то в цьому питанні між «Свободою» та об'єднаною опозицією «Батьківщина» виявилися певні розбіжності. О.Тягнибок пояснював їх наступним чином: «Наприклад, наші партнери підтримують позицію формування прогресивної шкали оподаткування, яку пропонує «Свобода»: великий бізнес – великі податки, малий бізнес – малі податки. Я сподіваюся, що інші норми, скажімо, податок на розкіш чи скасування оподаткування українськомовної продукції, наші партнери також підтримають. Не так, як Азаров і Тігіпко податок на розкіш вирішили формувати, беручи його, скажімо, для автомобілів, виходячи з об'єму двигуна, а не вартості автомобіля. Тобто, людина яка має старий Мерседес, що коштує 6–7 тисяч доларів, але з великим об'ємом двигуна має платити таку ж суму, як і той, хто має Майбах новесенький. Що стосується нерухомості. Той, хто має квартиру площею понад 200 квадратних метрів чи будинок понад 400 метрів, буде платити таку суму, як Янукович за своє Міжгір'я. Хоча насправді Янукович за своє Міжгір'я нічого не буде платити, бо Азаров і Тігіпко запропонували брати на розкіш тільки з фізичних осіб, а не з юридичних. А вони всі ті майбахи, міжгір'я оформляють на юридичних осіб. А наш простий хлоп, який має того Мерседеса, звісно оформляє на себе, буде змушений платити податок на розкіш. Це при теперішній редакції Податкового Кодексу, запропонованого нашою владою» [24]. Свободівці, зокрема, пропонували запровадити низькі податки для малого бізнесу та високі – для великого, податок на розкіш, скасування податку на українськомовну продукцію, скасувати податок на додану вартість, запровадити єдиний соціальний податок із доходів громадян з прогресивною шкалою оподаткування та базовою ставкою 20%, не оподатковувати доходи громадян у розмірі мінімальної заробітної плати, встановити прогресивні податки на розкіш [29].

Проте були у програмі «Свободи» й певні неузгодження чи протиріччя, часто декларативного характеру. Так, наприклад, теза: «Не оподатковувати доходи громадян у розмірі мінімальної заробітної плати. Встановити прогресивні податки на розкіш (на нерухомість, предмети розкоші тощо). Направляти як мінімум 30% надходжень від податків на розкіш на зниження споживчих цін на товари першої необхідності»

викликає певні зауваги. Справа у тому, як зазначали критики, що ПДВ разом з податком на доходи фізичних осіб – є найбільш збираними податками не тільки в Україні, а й, взагалі, практично в усіх країнах, де є хоча б якесь системне народне господарство та податкова система. Як правило споживачі сплачують ПДВ у складі цін за товари та послуги, а податок з доходів платиться у 15%. «Свобода» ж пропонує громадянам платити за прогресивною шкалою, тобто буде й більше, ніж базова 20% ставка [32]. З бідних, згідно із задекларованим, партія взагалі, нічого не стягувати не збирається. Хто ж тоді платитиме? Декларативно – це багатій. Але згідно із програмою «Свободи» таких багатіїв в Україні вже не буде, позаяк підприємства (стратегічні) та надрові видобудники будуть націоналізовані й віддані під державні монополії [32].

Викликає питання й намагання «перевірити законність приватизації усіх великих підприємств (у яких середньооблікова кількість працівників перевищує тисячу осіб у рік або обсяг валового доходу від реалізації продукту в рік перевищує п'ятдесят мільйонів гривень)» і «повернути незаконно приватизовані об'єкти у державну власність та власність трудових колективів» [29]. Чи знайдуться в Україні законно приватизовані великі і середні підприємства. Очевидно, що майже не буде жодного. А отже – настане час суцільної націоналізації й нової соціальної напруги.

Фактично ж приватна власність буде знищена, а твердження про народну власність взагалі не витримує критики, бо нібито забезпечилася б от цим планом: «Забезпечити можливість найманим працівникам набути право власності на підприємства державної та комунальної форм власності, брати участь у їхньому управлінні та в справедливому розподілі прибутків. Дозволити працівникам продавати свою частку в підприємстві виключно відповідному підприємству. Зобов'язати працівників, які припинили трудові відносини з підприємством, продати свою частку цьому підприємству» [29].

«Свобода» пропонує також прийняти у Верховній Раді новий Вибірчий кодекс, який передбачатиме заборону платної політичної реклами, пропорційну систему виборів з відкритими виборчими списками, справедливий порядок формування комісій, унеможливлення фальсифікацій. Що стосується законопроекту про формування судової та правоохоронної систем на нових засадах, то тут було передбачено запровадження процедури виборності та відкликання місцевих суддів (терміном на 5 років) [29].

Крім того, «Свобода» виступала за те, аби «зобов'язати кандидатів на всі виборні посади зазначати в офіційних біографіях національну приналежність, усі партійні та державні посади (від радянських часів) і судимості, зокрема, погашені; запровадити голосування народних депутатів за відбитком пальця; скасувати депутатську недоторканність щодо кримінальних та економічних злочинів; забезпечити територіальним громадам право відкликати депутатів рад усіх рівнів, суддів місцевих судів та право висловити недовіру голові виконавчого комітету, землевпорядникові й керівникові відділу внутрішніх справ шляхом референдуму» [29].

«Свобода» запропонувала виборцям також: повернути до комунальної власності підприємства-монополії електро-, газо-, тепло- і водопостачання та водовідведення; перевірити законність приватизації усіх великих підприємств; повертати у державну власність та власність трудових колективів підприємства, власники яких не виконують соціальних, інвестиційних та інших зобов'язань; забезпечити можливість найманим працівникам набути право власності на підприємства державної та комунальної власності, брати участь у їхньому управлінні та справедливому розподілі прибутків; провести повну інвентаризацію всієї землі та нерухомості України; створити Єдиний державний реєстр прав на нерухомість та землю і забезпечити його відкритість та прозорість; ухвалити державну комплексну програму розвитку кооперативного руху на селі; зобов'язати осіб, які вивели капітали в офшори, повернути їх в Україну та сплатити з них усі належні податки; націоналізувати підприємства, заарештувати банківські рахунки та конфіскувати майно порушників; забезпечити контроль держави над банківською сферою (державні банки мають становити щонайменше 30% банківського капіталу країни); заборонити іноземним особам володіти контрольними пакетами банків; обмежити законом лихварські відсотки за банківськими кредитами для населення та підприємств України; ліквідувати соціальну прірву між багатими та бідними, стимулюючи розвиток середнього класу, який становитиме не менше ніж 60% від працездатного населення; забезпечити безвідсоткові цільові державні кредити

на відкриття власної справи; запровадити соціально справедливу спрощену систему оподаткування; зменшити фіскальний тиск держави на всі верстви суспільства, які виробляють національний продукт, зокрема, на дрібне та середнє підприємництво; забезпечити пільгові умови повернення на Батьківщину всіх українських заробітчан, а зароблені ними гроші і майно, за умови їх вкладення у підприємницьку діяльність в Україні, вважати інвестиціями, які не оподатковуються; затвердити державну житлову програму, згідно з якою сім'я з трьома дітьми отримує державний безвідсотковий кредит, сім'я з чотирма дітьми – державний безвідсотковий кредит, 50% якого підлягає поверненню, сім'я з п'ятьма дітьми і більше – безкоштовне житло від держави; запровадити погодинну оплату праці; встановити п'ятикратне співвідношення між максимальною і мінімальною погодинною заробітною платою у працівників бюджетної сфери; узалежнити пенсійний вік від середньої тривалості життя; встановити пряму залежність розміру пенсії від стажу роботи та допустиме п'ятикратне співвідношення між максимальною і мінімальною пенсією для солідарної пенсійної системи тощо [29].

Відтак, цілком можна погодитися з наступними підсумками: 1. «Свобода» ліквідує великий бізнес, оскільки він стратегічний, шляхом його націоналізації; 2. Впровадить державну монополію практично на весь енергосектор та транзит (не тільки енергоносіїв, але всього взагалі); 3. Значно виросте державний сектор: згаданий великий бізнес, 30% банківського сектору; 4. Держава фінансуватиме пільги населенню, кредити національному виробнику з невеликого та середнього бізнесу, селянам; 5. Водночас, держава вимагатиме від бізнесу участі в державних програмах (житло (пункт 55 програми партії), пам'ятки культури та архітектури (пункт 16); 6. Право приватної власності буде обмежене до рівня кооперативно-НТП/МП-шного соціалізму горбачовської перебудови; 7. Економічний ізоляціонізм: імпортозаміщення, обмеження експорту тільки тим, що нам самим не потрібно. Ясно, що під контролем держави; 8. Податковий тягар для людей виросте, але мусить бути скомпенсований соціальними програмами переважно за рахунок бізнесу; 9. Більш-менш чітко у Програмі артикульовані наміри стосовно подальшого розвитку видобувної економіки, заснованої на сировині та енергоносіях, а також на географічному становищі (транзит). Трохи уваги приділяється намірам розвивати виробництво малої сільгосптехніки. Стосовно решти можливих галузей – тільки спорадичні декларації; 10. Програма написана у стилістиці реформаторських ініціатив комуністичної «демократичної» верхівки горбачовського СРСР, тобто капіталізм без капіталізму, власність без власності, щоб ринок, але ніхто не програв, щоб були підприємці, але за їх рахунок, щоб пролетаріат та інтелігенція квартири отримували, щоб дороги ремонтували та пам'ятки старини відновлювали; 11. Програму розраховано на найманих працівників з низькими заробітками, на бюджетників та на тих, кому економіка автоматично «додасться, якщо українська Україна постане» [32].

Відтак, складається враження, що програма «Свободи», це погано обміркована програма побудови в Україні соціалізму, який мало враховував сучасні тенденції світового соціально-економічного державного розвитку. Так званого соціалізму з українським обличчям, рясно обкладеного практикою ізоляціонізму, і не більше. Здається українці таке вже переживали – в СРСР, за винятком українізації та націоналізму. Залишається лише порівняти програму «Свободи» із соціальним та економічним блоками програм Комуністичної чи Соціалістичної партій України. Відмінностей практично помітно не буде.

Ще більш яскраво відчувається цей факт, коли про своє бачення розвитку України говорять деякі лідери «Свободи». Так, зокрема, для Ю.Михальчишина новий суспільний лад виглядає як «національно однорідна, соціально справедлива держава без олігархів і злидарів, яка забезпечуватиме кожному українцеві життєвий рівень європейського середнього класу, націоналізує незаконно приватизовані виробничі потужності, перебудує економіку із збиткової і залежної від імпорту не лише продуктів розкоші, а й продуктів харчування на успішну, самодостатню і головне – ефективну в умовах сучасної економічної нестабільності у світі господарську систему» [33]. Ідеалізм, популізм чи елементарне примітивне тлумачення націонал-соціалізму? Очевидно – суміш усього разом з домішкою екзальтованості, адже прогнозування цим діячем можливої революційної ситуації в Україні спирається у Ю.Михальчишина «на історичний досвід європейських революцій або революцій у постколоніальних країнах третього світу»

[33], отже на початок – середину ХХ ст., коли були популярними національно-визвольні рухи під прапорами анархо-синдикалізму чи соціалістичних ідеологій.

Подібне співставлення (програм ВО «Свобода» і КПУ) було здійснено 19 серпня 2012 р. й в сюжеті програми «Підсумки з Вахтангом Кіпіані» на телеканалі ТВІ. Втім, справедливо буде й зауважити на тому, що, як зазначали провідники «Свободи», такі порівняння були певною мірою відносними. Так, член Політради ВО «Свобода» І. Мірошніченко, у своєму блозі наголошував, що ВО «Свобода» у своїй економічній програмі, на відміну від комуністів, пропонує модель консервативного типу – «модель народного капіталізму», або, як її ще називають, «модель соціально орієнтованої ринкової економіки» на зразок таких країн як Австрія, Швейцарія, Норвегія, Ірландія, Швеція, Данія тощо, де націоналістичні сили були присутні у парламентах цих держав. Зазначена модель, окрім того, що утвердилася в багатьох західних країнах, набуває нових обрисів, що викликані зміною світового й національних економічних світоглядів. До нових ознак, які співзвучні із пунктами передвиборчої програми ВО «Свобода», він співвідносить такі: поширення і зміцнення позицій підприємництва та середнього класу – «критичної сили в економічному розвитку», завдяки зусиллям якої приростає реальне багатство; підвищення ролі вільної конкуренції як універсального засобу забезпечення рівного доступу до ресурсів та унеможливлення їх монополізації, протистояння правлінню олігархічних структур; підтримання сильних традицій поваги до права власності як основи економічного зростання національних економік; скорочення розриву між рівнями доходів, а відповідно, і добробуту різних прошарків суспільства; розробка і впровадження державних і регіональних програм підтримки та заохочення інновацій на підприємствах малого і середнього підприємництва; розвиток фінансового ринку, що сприяє підприємницькій діяльності; обмеження державного втручання в економіку, врегулювання економічних процесів; розосередження контролю над капіталом, стимулювання його нагромадження; надання можливостей і гарантованого права дедалі більшої кількості власників ухвалювати самостійні рішення в процесі управління поза державним контролем, перехід керівництва компаніями від власників до найманих топ-менеджерів, що підвищує рівень компетентності управління, відділяє політичну владу від економічної [35].

Разом з тим, в ідеологічно-пропагандистському напрямі окремі лідери «Свободи» й надалі допускали досить сумнівні та недолугі з точки зору політичної культури вислови, що, з одного боку, можна обумовити політичною недосвідченістю, з іншого ж – банальним невмінням стримувати свої справжні переконання, які з огляду на передвиборчу доцільність не оприлюднювалися в офіційних заявах партії. Так, наприклад, голова Київської організації ВО «Свобода» А. Ілленко заявив 1 серпня 2012 р. на з'їзді партії у Києві про наміри «перестріляти їх усіх» після перемоги на парламентських виборах. Він, зокрема, виголосив: «Зараз вони всі будуть використовувати бабло, гнилу гречку, свою брехню й фальсифікації. Але в них немає головного – ідеї, заради якої вони живуть. У нас же ця ідея є. Тому я вірю, що ми 28 жовтня переможемо цих уродів, і перестріляємо їх усіх» [30]. Відтак голова партії О. Тягнибок змушений був на брифінгу по завершенню з'їзду корегувати й пом'якшувати слова свого соратника, мовляв: «У нас у партії є внутрішнє гасло «розстріляємо їх списками». Це означає, що кожен виборець, ставлячи позначку в бюлетені, робить постріл проти опонента» [30].

В гуманітарній сфері партія виступала за те, щоби: ухвалити Закон «Про захист української мови»; створити Державний комітет мовної політики; запровадити обов'язковий іспит з української мови для держслужбовців та кандидатів на виборні посади; зобов'язати всіх держслужбовців вживати українську мову на роботі та під час публічних виступів; скасувати оподаткування на україномовне книговидання, аудіо– та відеопродукцію, програмне забезпечення; збільшити ввізне мито на іноземну поліграфічну, аудіо– та відеопродукцію; запровадити податок на ретрансляцію іноземних радіо– та телепрограм, тиражування та прокат музичної і кінопродукції; спрямувати кожен шосту гривню з прибутку від прокату іноземної кінопродукції на розвиток вітчизняної кіноіндустрії; регламентувати вживання української мови у ЗМІ відповідно до кількості українців – не менше ніж 78% від друкованої площі та ефірного часу; зобов'язати усі ЗМІ інформувати громадян про всіх своїх власників (для преси – у кожному номері; для ТБ та радіо – щоденно в ефірі); налагодити вітчизняне виробництво

україномовного програмного забезпечення для державних установ, навчальних закладів і вільного продажу; зобов'язати бюджетні установи користуватися лише українським програмним продуктом; встановити в паспорті та свідоцтві про народження графу «національність»; відкрити всі архіви ВЧК–ГПУ–НКВД–МГБ–КГБ, які зберігаються у Центральному та обласних архівах СБУ; ухвалити новий закон про громадянство, який унеможливить практику подвійного громадянства; заборонити рекламу тютюнових виробів та алкогольних напоїв на всій території України; запровадити кримінальну відповідальність за пропаганду наркоманії та сексуальних збочень [29].

Партія заявила, що прагнучиме також «ліквідувати обласні та районні державні адміністрації, передати їхні повноваження виконкомам місцевих рад» [29]. Виконкоми мали б формуватися й бути підзвітними обласним радам, а сільради при цьому, як первісні ланцюги, повинні отримати максимум повноважень, фінансів й збирати податки. Проте, про що варто зауважити, сам лідер «Свободи» був не надто послідовний у дотриманні програмних цілей. Так, наприклад, 17 серпня 2012 р., перебуваючи у Полтаві, він заявив, що поряд з виконкомами, замість голів ОДА чи губернаторів (нагадаю, до речі, що в Україні не існує таких посад як губернатори), має бути «представник Президента в області» і цей представник повинен бути «прокурором, який слідкує за виконанням указів Президента, постанов уряду і дотримання законодавства», на що деякі ЗМІ відреагували (чи то жартома, чи то застерігаючи громадян), що «Свобода» не погребує створити в Україні такий собі «інститут гауляйтерів» [31].

Основними методами виборчої тактики «Свободи» були чотири шляхи звернення до виборців: преса (партійний часопис «Свобода»), телебачення (як правило політичні ток-шоу на провідних телеканалах), мережа Інтернет (головний та регіональні сайти ВО «Свобода», особисті блоги і сторінки лідерів партії та соціальні мережі), а також безпосереднє зустрічі з людьми у різних регіонах країни. Щодо останнього, що в ексклюзивному інтерв'ю агенції «Інтерфакс–Україна» О. Тягнибок зазначив, що за даними одного з аналітичних центрів, який досліджував рейтинг протестних настроїв в Україні, «Свобода» провела понад 40% від загальної кількості протестних акцій, які відбулися в державі. Варто зазначити, що в партії існувало управління з питань зв'язків з громадськістю. «Свобода», крім того, мала достатню кількість власних кваліфікованих парашників, які є членами партії. Якщо вірити О. Тягнибоку, його партія «ніколи в житті не користувалася послугами сторонніх політтехнологів» [24].

Джерела ж фінансування «Свободи» так і не були оприлюднені її керівництвом, а отже в суспільстві продовжували ширитися усілякого роду чутки з цього приводу. Сам же голова партії мотивував таку непрозорість з боку «Свободи» тиском з боку влади на тих спонсорів, прізвища яких вже були оприлюднені. «Звичайно, ми оприлюднюємо прізвища тих людей. Щоправда, кожного разу після оприлюднення цих прізвищ у цих людей виникають проблеми. Одного разу на вимогу журналістів я назвав кілька прізвищ – наголошував О. Тягнибок, – і на наступний день в усіх них була вже податкова, профілактична бесіда з владою, бізнеси знищені, зруйновані. Є відомий факт, який ми оприлюднювали, узгоджували на сесії Львівської обласної Ради, що Адміністрація Президента запустила спецоперацію «Супутник». Мета операції – знищити будь-який бізнес, зокрема, причетний до «Свободи» [24]. Як приклад, голова партії вказав, що у Львівській області є перелік 400 підприємств і 600 приватних підприємців, які мали причетність до фінансування будь-кого з опозиційних сил. І на кожному з цих підприємств, якщо представник є власником чи співвласником, засновником чи співзасновником або матеріально-відповідальним, скажимо, головним бухгалтером, ті підприємства почали «жучити», руйнувати і нищити» [24].

Що ж до цілей, які ставила перед собою партія у виборчих перегонях 2012 р., голова «Свободи» заявив, що його політична сила прагнучиме створити у парламенті фракцію націоналістів у 50 народних депутатів та здобути посаду спікера Верховної Ради України. О. Тягнибок також запевнив, що в жодному разі ані тактично, ані ситуативно його партія не буде співпрацювати ні з комуністами, ні з Партією регіонів, ні з будь-якими іншими антиукраїнськими силами. На пряме ж запитання: чи може О. Тягнибок пообіцяти, що «Свобода» ніколи не піде на коаліцію з Партією регіонів та КПУ заради посади голови Верховної Ради, той відповів досить дивно, а саме: «Я нічого не обіцяю, але цього не може бути, тому що не може бути ніколи» [34]. При

цьому голова «Свободи», у разі потрапляння його політичної сили до парламенту, сподівається отримати так звану «золоту акцію», яка й допоможе їм здобути місце спікера парламенту.

Таким чином можна зробити висновок, що «Свобода»:

По–перше: уникнула на старті виборчої кампанії внутрішніх чвар (принаймні очевидних для виборця);

По–друге: першу десятку виборчого списку склали визнані лідери партії, у список увійшли також усі керівники місцевих партійних осередків;

По–третє: партія запропонувала виборцям чітку й докладну виборчу програму, основу якої склали ідеологія націоналізму та лівий соціально–економічний блокЗ.

Список використаних джерел

1. Лещенко С. Арсеній Яценюк може замінити Юлію Тимошенко // Українська правда. – 2012. – 2 березня [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/articles/2012/03/2/6959855>.
2. Тягнибок советует украинцам бросаться на танк с патриотической силой // Сегодня. – 2012. – 4 березня [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.segodnya.ua/news/14344740.html>.
3. У «Свободи» падає рейтинг – дослідження // Експрес online. – 2012. – 6 березня [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.expres.ua/news/2012/03/06/61846>.
4. Крамаренко О. ВО «Свобода»: є певні запитання // Українська правда. – 2012. – 4 березня [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/articles/2012/03/4/6959792>.
5. Олег Тягнибок: «Режим панікує, опинившись у повній міжнародній та внутрішній ізоляції» // Тягнибок.info. – 2012. – 7 березня [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.tyahnibok.info/diyalnist/novyny/028329>.
6. «Свобода» не проходить в Раду, а рейтинг Януковича – трохи піднявся // Українська правда. – 2012. – 9 березня [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2012/03/14/6960579>.
7. Олег Тягнибок: «Свобода» не співпрацюватиме з угорським «Jobbik»–ом, який зазіхає на територію Закарпаття // Закарпаття. нет. – 2012. – 17 березня [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://zakarpattia.net.ua/Special/94184-Oleh-Tyahnibok-%E2%80%9C9CSvoboda-ne-spiivpratsiuvatyme-z-uhorskym-%E2%80%9C9CJobbik-om-iakyi-zazikhaie-na-terytoriiu-Zakarpattia>.
8. Власть начала против оппозиции операцию «Спутник», – Тягнибок // Лига. Новости. – 2012. – 25 березня [Електронний ресурс] Режим доступу: http://news.liga.net/news/politics/631741-vlast_nachala_protiv_oppozitsii_operatsiyu_sputnik_tyahnibok.htm.

³ За підсумками виборів до Верховної Ради України 2012 р. ВО «Свобода» здобуло по загальнодержавному багатомандатному виборчому округу 10,44% голосів виборців (2 млн. 129 тис. 933 голоси «за»), посівши п'яте місце у виборчому міжпартійному списку і стала парламентською партією. Регіонально «Свобода» отримала такі відсотки «за» та рейтинги: Автономна Республіка Крим – 7637 голосів виборців (1.04%) – 7 місце поміж партіями, що брали участь у виборах; Вінницька обл. – 67024 (8.40%) – 5 місце; Волинська обл. – 90612 (17.98%) – 2 місце; Дніпропетровська обл. – 72257 (5.19%) – 5 місце; Донецька обл. – 23557 (1.20%) – 6 місце; Житомирська обл. – 44188 (7.47%) – 5 місце; Закарпатська обл. – 39160 (8.35%) – 4 місце; Запорізька обл. – 30758 (3.85%) – 5 місце; Івано-Франківська обл. – 222013 (33.79%) – 2 місце; Київська обл. – 93082 (10.84%) – 4 місце; Кіровоградська обл. – 26026 (6.22%) – 5 місце; Луганська обл. – 13203 (1.29%) – 6 місце; Львівська обл. – 499703 (38.02%) – 1 місце; Миколаївська обл. – 20356 (4.30%) – 5 місце; Одеська обл. – 28618 (3.30%) – 5 місце; Полтавська обл. – 54206 (7.94%) – 5 місце; Рівненська обл. – 87444 (16.63%) – 3 місце; Сумська обл. – 33783 (6.37%) – 5 місце; Тернопільська обл. – 176534 (31.22%) – 2 місце; Харківська обл. – 43461 (3.83%) – 5 місце; Херсонська обл. – 20255 (4.71%) – 5 місце; Хмельницька обл. – 75748 (11.79%) – 4 місце; Черкаська обл. – 59414 (9.48%) – 4 місце; Чернівецька обл. – 35450 (8.71%) – 4 місце; Чернігівська обл. – 31473 (5.98%) – 6 місце; м.Київ – 227118 (17.33%) – 3 місце; м.Севастополь – 2026 (1.37%) – 7 місце [45]. Крім того, по мажоритарних округах, попри зухвалі й часто неприховані фальсифікації з боку влади, «Свобода» провела до Верховної Ради 12 своїх кандидатів, якими стали: С.Мельник (Волинська обл., ОВО №19), О.Сич (Івано-Франківська обл., ОВО №83), І.Фаріон (Львівська обл., ОВО №116), Ю.Михальчишин (Львівська обл., ОВО №118), І.Сех (Львівська обл., ОВО №119), А.Тягнибок (Львівська обл., ОВО №125), Ю.Бублик (Полтавська обл., ОВО №145), О.Осуховський (Рівненська обл., ОВО №152), О.Кайда (Тернопільська обл., ОВО №163), М.Головко (Рівненська обл., ОВО №164), І.Сабій (Хмельницька обл., ОВО №189), А.Ілленко (м.Київ, ОВО №215) [45].

9. Київська «Свобода» провела акцію «Геть Попова! Геть забудови!» // Свобода. Офіційний сайт ВО «Свобода». – 2012. – 26 березня [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.svoboda.org.ua/diyalnist/novyny/028844>.

10. Оппозиция уверенно побеждает на выборах Партию регионов и КПУ – опрос // Delo.UA. – 2012. – 2 квітня [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://delo.ua/ukraine/opporozicija-uverenno-pobezhdaet-na-vyborah-partiju-regionov-i-kpu-175717>.

11. Найєм М. Президентский Facebook–опрос март–2012: первая тройка – Тягнибок, Гриценко, Тимошенко // Блог М.Найєма в «Українській правді». – 2012. – 2 квітня [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://blogs.pravda.com.ua/authors/nayem/4f79a3381aa9e>.

12. Революция в Украине начнется с Днепропетровщины – Тягнибок // Подробности. – 2012. – 30 березня [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://podrobnosti.ua/opinion/2012/03/30/828849.html>.

13. Яхно О. Тягнибок. «За» і «проти» // День. – 2012. – 5 квітня [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/226447>.

14. БЮТ: «Свобода» – не ангели, але з КОДу їх не виключать // Газета по–українськи. – 2012. – 7 квітня [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://gazeta.ua/articles/politics/byut-svoboda-ne-angeli-ale-z-kodu-jih-ne-viklyuchat/430466>.

15. Тягнибок предупредил украинцев, что в ночь выборов нужно готовиться к новой революции // FaceNews. – 2012. – 11 квітня [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://facenews.ua/34028/tjagnibok-predupredil-ukraintsev-cto-v-noch-viborov-nugno-gotovitsja-k-novoj-revolutsii.html>.

16. Яценюк, Тягнибок і Турчинов поділили округа у Львові // Дзеркало тижня. – 2012. – 13 квітня [Електронний ресурс] Режим доступу: http://news.dt.ua/POLITICS/batkivschina_front_zmin_i_svoboda_poperedno_podilili_okrugi_u_lvovi-100506.html.

17. Яценюк, Тягнибок і Турчинов поділили округа Львова? // Українська правда. – 2012. – 13 квітня [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2012/04/13/6962726>.

18. У Тягнибока запевняють, що Львів ще не ділили // Українська правда. – 2012. – 13 квітня [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2012/04/13/6962733>.

19. Юлия Тимошенко считает, что главной угрозой для оппозиции является самостоятельная игра Кличко и Тягнибока // Хвиля. – 2012. – 22 квітня [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://hvylya.org/news/exclusive/22694-timoshenko-dlja-nas-glavnaja-ugroza-eto-samostojatelnyj-pohod-udara-i-svobody.html>.

20. Мірошніченко І. Відповідь українців українофобам, які прикрилися маскою «української демократичної інтелігенції» // Блог Ігоря Мірошніченка. – 2012. – 20 квітня [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://blogs.pravda.com.ua/authors/miroshnychenko/4f91681c36bda>.

21. Тягнибок О. Позиція з приводу випадів лідера «Батьківщини» проти ВО «Свобода» в інтерв'ю, опублікованому в «Дзеркалі тижня» // Блог Олега Тягнибока. – 2012. – 23 квітня [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://blogs.pravda.com.ua/authors/tiahnybok/4f95919e77702>.

22. Михальчишин принципово проти національного прапора України // Antivos.info. – 2012. – 26 квітня [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://antivos.info/ukrnews/mpnpnu>.

23. Рейтинг «Свободи» росте – вже майже 6% // Свобода. Офіційний сайт. – 2012. – 27 квітня [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.svoboda.org.ua/dopys/dopys/029521>.

24. Олег Тягнибок: «Ми розуміємо, що суспільство треба струснути так, щоб люди прокинулися. Насправді, в Україні немає революційної ситуації зараз. Люди не задоволені тим, що відбувається, але не готові виходити на вулицю і захищати свої права» // Час і Події (Чикаго, США). – 2012. – № 24. – 6 червня.

25. «Свобода» і об'єднана опозиція розподілили округа // Обком. – 2012. – 26 липня [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://obkom.net.ua/news/2012-07-26/1341.shtml>.

26. Після виборів Тягнибок відправив уряд у відставку та заборонити комуністичну ідеологію // Газета по–українськи. – 2012. – 26 липня [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://gazeta.ua/articles/politics/pislya-viboriv-tyagnibok-vidpravil-uryad-u-vidstavku-ta-zaboronit-komunistichnu-447576>.

27. ВО «Свобода» та Об'єднана опозиція «Батьківщина» оголосили про завершення переговорів щодо участі у виборах до Верховної Ради та спільні дії у ВР // Офіційна сторінка Олега Тягнибока. – 2012. – 26 липня [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.tyahnibok.info/diyalnist/novyny/031610>.

28. Список «Свободи» на виборах // Українська правда. – 2012. – 1 серпня [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/articles/2012/08/1/6970001>.

29. Передвиборна програма Всеукраїнського об'єднання «Свобода» // Свобода. Офіційний веб-сайт ВО «Свобода». – 2012. – 9 серпня [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.svoboda.org.ua/dokumenty/inshi/031823>.

30. Семиженко А. Тягнибок з Ілленком забрехалися // Газета по-українськи. – 2012. – 1 серпня [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://antivos.info/ukrnews/zaryzdilylya>.

31. У Тягнибока появилася ідея: вместо облгосадміністрацій учредить институт гауляйтеров // Обком.net. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://obkom.net.ua/news/2012-08-18/1200.shtml>.

32. Нотатки націонал-космополіта. Про економічну програму ВО «Свобода» // Живий журнал. Kerbas. – 2012. – 20 серпня [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://kerbas.livejournal.com/151935.html>.

33. Програма Комуністичної партії України // Комуністична партія України. Офіційний сайт [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.kpu.ua/programmaku>.

34. Юрій Михальчишин: «Революцію робитимуть ті, кому сьогодні 25–27 років» // Главком. – 2011. – 27 січня [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://glavcom.ua/articles/2739.html>.

35. Мірошніченко І. Підспівування владі за допомогою «кривого метра» // Українська правда. Блог Ігоря Мірошніченка [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://blogs.pravda.com.ua/authors/miroshnychenko/503c9f0a13d6c>.

36. Політичні партії в демократичному процесі. Інформаційний бюлетень. Додаток до журналу «Україна: події, факти, коментарі». – К., 2012.

Гай-Нижник П.П. ВО «Свобода» в избирательном процессе: тактика борьбы и идеологические принципы (март–август 2012 г.)

Рассматривается деятельность Всеукраинского объединения «Свобода» в условиях избирательной кампании 2012 г. Рассматриваются избирательные технологии, тактика и идеология партии, которые ВО «Свобода» использовала на протяжении марта – августа 2012 г.

Ключевые слова: избирательные технологии, тактика, идеология.

Hai-Nyzhnyk, P.P. All-Ukrainian Union «Svoboda» is in electoral races: tactic of fight and ideological principles (March is August in 2012)

The article deals with the activities of All-Ukrainian Union «Svoboda» in the start of the campaign in 2012 special attention is accented on the difficulties faced by political party. Consider voting technologies used All-Ukrainian Union «Svoboda» during March is August in 2012.

Key words: electoral technologies, tactics, ideology.

УДК 323.1:316.346.2(045)

Дегтеренко А.М.

Гендерний аналіз як інструмент ефективної діяльності

Проаналізовано різницю в соціально-економічних та культурних статусах представників різних гендерних груп Донецької області, а також владно-підлеглі взаємини між ними, що затверджуються в суспільстві за допомогою гендерних відносин. Надані рекомендації щодо застосування гендерного аналізу в діяльності територіальних громад.

Ключові слова: гендерний аналіз, гендерна експертиза, територіальна громада, принцип рівноправності, ефективність управлінських рішень.

Життєдіяльність територіальних громад Донецької області охоплює усі основні сегменти суспільних відносин: політику, право, економіку, соціальну сферу, культуру, освіту, науку, релігію і традиції. Серед чинників структурування територіальних громад – індивідуальна і групово-самоідентифікація (етнічна, гендерна та ін.). Ними означаються різні вияви суспільних відносин з приводу інтересів і потреб, віднаходження оптимальних форм реалізації яких сприяє суспільному порозумінню і суспільній стабільності, мінімізує небезпеки конфліктного розвитку взаємодії на теренах територіальних громад. Територіальні громади представлені жінками і чоловіками, які мають різну етнічну приналежність, релігійні уподобання, розрізняються за соціальним станом, за рівнем освіти, за віковими критеріями, за станом здоров'я, за місцем проживання (сільське або міське населення) та іншими компонентами які і формують гендер особистості відповідно до статі. Ці питання пов'язані з розумінням гендерної толерантності у взаємодії територіальних громад України.

Теорія гендеру пояснює наслідки, до яких призвели взаємини, які склалися між статями. Гендерні відносини є віддзеркаленням соціальних, а гендерна рівність складається з рівності прав, можливостей, положення, рівної значимості і відповідної системи відносин. Часто гендерна рівність сприймається як «однаковість» всіх компонентів цієї системи. Чоловіки і жінки не однакові, і ніколи не будуть такими. Їх відмінності – найважливіший внесок в різноманітність світу. Важливим є розуміння, що гендерна рівність стосується не тільки біологічних відмінностей, а саме соціальних компонентів. Аналіз гендерних особливостей територіальних громад дає можливість проаналізувати економічну, соціальну, політичну ситуацію у регіоні та змінити її на краще. Аналіз, базований на гендерному підході, – важлива частина універсального соціально-економічного та політичного аналізу державної політики. Звідси теоретична і праксеологічна актуальність дослідження.

Гендерний аналіз базується на переконанні в тому, що політика не може бути відокремлена від соціального контексту, що соціальні питання – невід'ємна складова частина економічних.

Метою цієї статті є аналіз соціальних та гендерних чинників місцевої політики для віднаходження оптимальних механізмів побудови громадянського суспільства в Україні на прикладі поліетнічної півмільйонної Донецької області.

Питання гендерної толерантності є предметом досліджень багатьох науковців, зокрема теоретико-методологічні засади гендерної політики досліджують такі вчені: Т. Бендас, Л. Гонюкова, Н. Грицяк, К. Левченко, І. Головашенко, М. Кімел, Т. Мельник; гендерний паритет в органах державної влади аналізують в своїх роботах: Н. Гончарук, О. Кулачек, Л. Кобелянська, І. Микичак, А. Погорелова, Л. Сергєєва, С. Хрісанова; культурні особливості гендерних відносин аналізують: Т. Василевська, Н. Дармограй, П. Дутчак, М. Кашуба, М. Пірен; роль жіночого у сучасній політиці з'ясовують: О. Ветлінська, В. Гаташ, Л. Трофименко, Н. Шведова, О. Ярош.

Гендерний аналіз – це процес оцінки різного впливу, спричиненого на жінок і чоловіків існуючими механізмами, що пропонуються, законодавством, державним

політичним курсом – у всіх сферах життя суспільства і держави. Гендерний аналіз – це також збір якісної інформації і розуміння гендерних тенденцій в економіці і суспільстві, використання цих знань для виявлення потенційних проблем і пошуку рішень в щоденній практиці. Це інструмент ефективної діяльності для розуміння соціальних процесів. Він дозволяє побачити і порівняти як саме і чому політичні, економічні, соціальні фактори впливають на жінок та чоловіків. Суттю гендерного аналізу є розкриття наслідків для обох статей (як чоловіків, так і жінок), а не в тому, щоб сприяти просуненню чи ослабленню позицій однієї з сторін. В цілому, аналіз, що базується на гендерному підході – важлива частина універсального соціально-економічного аналізу державної політики.

Для гендерного аналізу розроблено ряд методів та методик, серед яких: Гарвардський метод аналізу, планування орієнтоване на конкретних людей (а не взагалі), ієрархія потреб Лонгве, гендерно диференційована статистика, бенчмаркінг (порівняльна оцінка окремих показників) та багато інших.

Ефективним методом аналізу з урахуванням особливостей жінок і чоловіків є саме гендерна експертиза. Проблема рівноправності та створення рівних можливостей для жінок і чоловіків набуває все більшого значення, адже вона й досі не вирішена. Гендерні аспекти відіграють важливу роль у формуванні та здійсненні державної політики як відносно стабільної, організованої і цілеспрямованої діяльності (або бездіяльності) державних інституцій, всіх рівнів що здійснюється ними безпосередньо чи опосередковано щодо певної проблеми або сукупності проблем, які впливають на життя суспільства.

Гендерна експертиза – це різновид соціального аналізу, сутність якої полягає в описі різниці в соціально-економічних та культурних статусах представників різних гендерних груп і в аналізі владно-підлеглих взаємин між ними, що затверджуються в суспільстві за допомогою гендерних відносин. Гендерна експертиза документів, в яких відображаються рішення про заплановані дії, які зачіпають людей, являє собою розділ гендерної експертизи, основним об'єктом вивчення якої є дотримання принципу рівноправності чоловіків і жінок, відсутність дискримінації за ознакою статі в документах і діях. Вона полягає в дослідженні того, як ці документи співвідносяться з нормами чинного національного законодавства і міжнародними стандартами в області рівноправності чоловіків і жінок [1, с.19].

Основним завданням гендерної експертизи є введення принципу рівноправності. Значення гендерної експертизи полягає в тому, що в процесі її здійснення чітко виявляються переваги і недоліки правової регламентації прав і свобод особистості в документах. Таким чином, гендерна експертиза приділяє особливу увагу відмінностям у гендерних ролях, діяльності, потребам і можливостям жінок і чоловіків. У випадку, коли мова йде про гендерну експертизу проектів рішень, запланованих в різних сферах діяльності, облік гендерних відмінностей допомагає збільшити ефективність цих рішень і забезпечує гендерну рівність в отриманні вигод від рішень як жінками (дівчатами) так і чоловіками (хлопчиками) [1, с.19].

Основні компоненти гендерної експертизи (аналізу): дані, розділені за ознакою статі, аналіз та гендерна перспектива. Дані, розділені за ознакою статі – відносять до даних (статистичних, отриманих в результаті інтерв'ю та іншої основної інформації) чітко розділених на ті, які застосовуються до чоловіків, і ті, які застосовуються до жінок. Аналіз – пояснення даних за допомогою відповіді на питання «Що означає ця інформація?».

Гендерна перспектива (як основний етап дослідження) – пояснення даних у відповідності з існуючими гендерними теоріями. Це дуже важливо для визначення стратегії і для прийняття рішень. Гендерна експертиза включає: визначення проблемних груп; розмежування всередині групи за ступенем втягнення в проблему; аналіз і визначення факторів керування проблемною ситуацією в розрізі досвіду різних соціальних груп; визначення наявності ресурсів та інституційних змін і стратегій для вирішення проблеми.

Існує безліч методик гендерного аналізу. У даній статті розглядається практичний і доступний метод 3R («Три ер»), який успішно застосовується деякими муніципальними утвореннями скандинавських країн, а також використовується як методика більш

загальних методів. Метод винайдено Гертрудою Острьом (Gertrud Astrom) спільно зі Шведською асоціацією органів місцевої влади для муніципалітетів і є дуже доцільним [1, с.20].

Методика 3R була розроблена спеціально для гендерного інтегрування. Вона була розроблена у Швеції, групою «Svenska Kommunförbundet», в рамках проекту «Jämkom», для того щоби впроваджувати гендерне інтегрування у шведських муніципалітетах. Ця методика є загальною аналітичною рамкою, яка дозволяє працювати над процесами гендерного інтегрування, конкретизувати та систематизувати роботу, проведenu у цій сфері.

3R означають: репрезентація, ресурси та реалії. Вони можуть бути охарактеризовані як системна відповідь на запитання «Хто отримує що і на яких умовах?»

Під час репрезентації увага концентрується на особах, що приймають рішення, керівниках та користувачах, які впливають на проблему, або ж на тих, хто відчуває на собі вплив проблеми. R 1 відповідає на запитання про те, скільки жінок та скільки чоловіків. Відповіді можуть відобразити гендерну несправедливість на усіх рівнях процесу прийняття рішень та заходах. Під час аналізу ресурсів (простір, час, гроші, інформація, влада, людські ресурси) визначається як ці ресурси поділяються між жінками, чоловіками, враховуючи, що вони також належать до різних гендерних груп (вікові критерії, економічні, релігійні, політичні, просторові, етнічні та інші). Під час аналізу реалій, тобто гендерних концепцій порівнюються результати досліджень R1 і R2 для того, щоб пролити світло на норми та цінності (щодо гендеру та влади), які визначають діяльність.

В Донецькій області гендерна експертиза представлена в діяльності Маріупольської міської ради з метою гендерного інтегрування. Гендерне інтегрування означає перерозподіл у звичайній діяльності з метою досягнення певних цілей у сфері рівності. Ті особи, які зазвичай приймають рішення щодо дій, також приймають рішення щодо цілей гендерної рівності. Робота за допомогою методу 3R призводить до того, що дискусії щодо гендерної рівності, які до того моменту залишалися абстрактними та загальними, звернулися до конкретних проблем у Маріупольській міській раді. Муніципалітет виявив, що метод допомагає окреслити проблеми у сфері гендерної рівності, оскільки з'явився аналіз і статистичні дані щодо сфер, які раніше не були жодним чином задокументовані. У той самий час досвід показує, що цей метод сприяє обговоренню робочих процедур і практик, які виявилися, на противагу загальним уявленням про це, зовсім не гендерно нейтральними.

Цілі політичної діяльності у сфері гендерної рівності на муніципальному рівні часто базуються на національній меті, яка визначила, що жінки та чоловіки повинні мати рівні права, можливості та обов'язки в усіх сферах життя. Серед таких сфер життя можна назвати наступні: професійна та фінансова сфера (мати роботу та власний прибуток), соціальна сфера (мати певний вплив на суспільство, мати можливість доглядати свій дім і дітей, бути вільними від сексуальних домагань і насильства).

Таким чином, гендерний аналіз відкриває актуальні питання соціального аналізу, які раніше не мали кількісного та якісного прояву в системі прийняття рішень, але проблеми створювали конфліктні ситуації кожного дня і різних сферах життєдіяльності громад.

Так, гендерний аналіз діяльності територіальних громад Донецької області за методикою 3R на рівні репрезентації дає такі результати: кількість посадових осіб місцевого самоврядування за Донецькою областю – 8147 жінок та 1345 чоловіків; але серед депутатів місцевих рад, частка жінок не перевищує чоловіків в жодному АТО регіону. Існує така тенденція – в обласній раді кількість жінок становить майже 11% серед депутатського корпусу, на рівні міськрад області кількість жінок серед депутатів становить від 8,69% (Дебальцеве) до 50% (Жданівка). Але в середньому цей показник на рівні міськрад становить 14,47% (Маріуполь), 13,33% (Донецьк). На рівні районних та сільських рад кількість жінок збільшується на 10-20% в середньому. Отже, є дисбаланс на рівні прийняття рішень всередині територіальних громад [2]. Рівна участь жінок і чоловіків в процесах прийняття рішень – це не лише забезпечення прав людини, але й умова побудови демократичного суспільства, в якому, ухвалюючи політичні рішен-

ня, беруть до уваги потреби й проблеми як жінок, так і чоловіків, а також створюють можливості реалізації незадіяного раніше потенціалу гендерних груп.

Під час аналізу ресурсів визначаємо як ці ресурси поділяються між жінками, чоловіками, враховуючи, що вони також належать до різних гендерних груп. Проаналізуємо деякі з показників. Так, існує суттєва різниця у заробітній платі жінок і чоловіків, які проживають у сільській або міській місцевості, мають різну етнічну приналежність. При однаковому рівні вищої освіти жінок і чоловіків – за однакову роботу жінки отримують зарплату в Донецькій області майже на 38% меншу ніж чоловіки (найвищий показник по Україні). За показником безробіття представлено вдвічі більше жінок порівняно з чоловіками (1,4% та 0,7%). Наукові дослідження за секторами науки розподілилися: вища освіта (181 ж., 159 ч.), державне управління (605 ж., 759 ч.), підприємницький сектор (1558 ж., 1814 ч.); очікувана тривалість життя при народженні – 72,6 років (жінки), 60,8 років (чоловіки). Все це є результатом відсутності рівних можливостей під час прийняття рішень на різних рівнях влади [2].

Отже, поєднуючи результати гендерного аналізу та соціального, які були проведені на теренах Донецької області за матеріалами Всеукраїнського перепису населення 2001 року та статистичного моніторингу наприкінці поточного року, можемо надати перелік рекомендацій (реалії) органам місцевого самоврядування з побудови громадянського суспільства, враховуючи особливості регіону.

Сприяти виконанню національних законодавчих актів щодо гармонійного етнонаціонального та гендерного розвитку, впроваджуючи тим самим законність і правопорядок, дотримання прав і свобод громадян.

Підтримувати та впроваджувати державні і регіональні програми соціально-економічного та культурного розвитку Українського народу, програми національно-культурного розвитку національних меншин; проекти, пов'язані з реалізацією етногендерного компоненту.

Розширювати та вдосконалювати методи роботи з громадськістю у напрямі популяризації історії етнічних груп регіону. Зокрема, організовувати лекторії, диспути, зустрічі із науковцями-етнополітологами.

У взаємодії з органами місцевого самоврядування впроваджувати соціально-економічні, гендерні та культурні проекти розвитку регіональної політики.

Стабілізувати правовий статус і повноваження спеціалізованого органу центральної виконавчої влади з розроблення та реалізації державної етнонаціональної та гендерної політики при держадміністрації. Важливо відмітити, що існуючі інструменти реалізації цих політик сьогодні виконують тільки декларативну функцію. Це сприятиме подоланню ситуативності у взаємодії структур державної влади, місцевого самоврядування та етнічної самоорганізації, уможливить досягнення системності в їхній спільній роботі з реалізації інтересів держави та її громадян і територіальних громад.

Завдяки моніторингу з'ясувати спільне й особливе в електоральних симпатіях і перевагах населення Донецької області і України. Цей процес дає конкретні результати щодо стабілізації етноконфліктної ситуації у регіоні. Гендерні особливості уподобань електоральних також мають місце і це треба враховувати. В територіальних громадах регіону, де поряд з українцями і росіянами, відносно великою є частка громадян грецької і татарської національності, політичні орієнтації виборців менш однорідні (більш диференційовані). Спільне і специфічне в етнодемографічній структурі населення та електоральних симпатіях виборців українських регіонів слід вивчати і враховувати при розробленні та проведенні внутрішньої і зовнішньої політики Української держави.

Розширювати бюджетні ресурси, фінансові та адміністративні можливості органів місцевого самоврядування, спрямовані на гендерне інтегрування.

Мінімізувати чинник безробіття й модернізувати сферу зайнятості з урахуванням природно-кліматичної, господарської специфіки регіону, загальнонаціональних і місцевих науково-технічних, інформаційних та інших потреб, враховуючи гендерний дисбаланс.

Сприяти подоланню внутрішньо- та міжрегіональних диспропорцій в рівнях оплати однакової за змістом та обсягами праці, а також вирівнюванню умов доступу громадян до користування економічними і соціальними правами та благами, підвищувати соціальні стандарти і якість життя людей.

Передбачати податкові стимули благодійницької діяльності як умови позабюджетного фінансування етнонаціональних та гендерних потреб територіальних громад регіону.

Сприяти розвитку етнічної взаємодії українських громадян різної національності з громадянами інших держав на засадах спільного економічного зацікавлення, в тому числі для зменшення трудової еміграції. Оптимізація соціально-економічної сфери життєдіяльності територіальних громад, складовою якої є реформа фінансових, міжбюджетних та адміністративних відносин, сприяє культурному розвитку й культурній взаємодії осіб і груп різної етнічної, гендерної ідентичності.

Враховувати у державній гендерній політиці та регіональному етнополітичному менеджменті особливості етнічної та етномовної ситуації, налагоджувати конструктивну співпрацю і діалог з російськими громадськими організаціями, підтримувати їх конструктивні прагнення із збереження та розвитку російської мови у системі освіти та культурному житті і водночас рішуче протидіяти пропаганді антидержавницьких, антиукраїнських ідей.

Більшу увагу приділяти етнокультурному самовиявленню меншин з невеликою чисельністю, або низьким ступенем самоорганізації, що забезпечить активніший розвиток їх самобутньої культури та інтенсифікацію взаємовигідного співробітництва з його історичними батьківщинами.

Таким чином, синтез гендерного інтегрування з соціально-політичними та економічними інструментами надає дієвий механізм стабілізації соціальної політики регіону.

Список використаних джерел

1. Путівник з гендерної експертизи / Упорядник Н.І. Кургановська. – Маріуполь: СПД Гарштайнер О.П., 2012. – 44 с.
2. Гендерна мапа України [Електронний ресурс] // Програма розвитку Організації Об'єднаних Націй. – Режим доступу : http://www.gender.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=136&Itemid=108&lang=ua

Дегтеренко А.Н. Гендерный анализ как инструмент эффективной деятельности

Проанализировано различия в социально-экономических и культурных статусах представителей разных гендерных групп Донецкой области, а также властно-подчиненных отношений между ними, которые утверждаются в обществе с помощью гендерных отношений. Предоставлены рекомендации по применению гендерного анализа в деятельности территориальных обществ.

Ключевые слова: гендерный анализ, гендерная экспертиза, территориальные общества, принцип равноправия, эффективность управленческих решений.

Degterenko, A.M. Gender analyze as an instrument of effective activity

Were analyzed the differences in social, economic and cultural status of representatives of different gender group of Donetsk region, and power-subordinate relationship between them, that assert gender relation in society. Represented the recommendation on the using of gender analyze in the activities of territorial communities.

Key words: gender analyze, gender expertise, territorial communities, principle of equality, effectiveness of decision making.

Прикордонна безпека: концептуальний підхід до дефініції поняття

Розглядається підхід до дефініції поняття прикордонної безпеки на основі застосування атрибутивно-реляційного методу означення поняття через найближчий рід і видову ознаку. Окреслено сучасне понятійне поле концепту прикордонної безпеки як складової національної безпеки.

Ключові слова: безпека, національна безпека, прикордонна безпека, прикордонний простір, дефініція поняття.

На рубежі XX і XXI століть особливої гостроти набуває проблема забезпечення належного рівня національної безпеки держав як основних політичних інститутів і суб'єктів міжнародних відносин, що обумовлена низкою чинників, зокрема:

наслідками глибоких трансформацій геополітичного та гео економічного простору, які пов'язані з ліквідацією біполярного світу, розпадом Радянського Союзу та появою на політичній карті нових держав;

активізацією світових процесів глобалізації та одночасно регіоналізації унаслідок посилення економічної взаємозалежності міжнародних акторів, виникнення необхідності протистояння глобальним викликам сьогодення.

За сукупністю чинників на принципово новому рівні постало питання про стабільність територіально – просторового буття держави, а також про державну політику у зазначеній сфері забезпечення національної безпеки. Безперечно, вирішення цього питання є пріоритетним завданням і політики України як суверенної, незалежної, демократичної, соціальної та правової держави [9].

У сучасних умовах безпека території України (геополітична безпека) як основа національної безпеки – тема постійних дискусій як політиків, так і широкого кола науковців різних галузей знань. Предметом дискусій є інституціоналізація геополітичної безпеки, що передбачає визначення її місця і ролі у системі національної безпеки, розробку понятійно–категоріального апарату, структури, механізмів її забезпечення [16]. У контексті означених дискусій все частіше робиться наголос на пряму залежність рівня національної безпеки від вирішення проблематики, пов'язаної з непорушністю та недоторканністю державного кордону як однієї з основних геополітичних категорій, а також безпекою периферійних (прикордонних) територій, що до нього прилягають. Особливо акцентується увага на необхідності розробки та реалізації системного підходу щодо практичного вирішення цієї проблематики [10]. Це обумовлює спрямованість досліджень у напрямку обґрунтування теоретико–методологічних основ національної безпеки в прикордонній сфері, формування єдиних поглядів на феномен прикордонної безпеки та забезпечення якнайшвидшого його закріплення у політико–правовому відношенні.

На сьогодні проблема забезпечення прикордонної безпеки досліджується на між-дисциплінарному рівні та охоплює широке предметне поле, що формується внаслідок інтеграції різних галузей знань. Результати такої інтеграції фіксують зародження нового знання, яке знаходиться в центрі уваги значної кількості науковців, насамперед, пострадянського простору. Зокрема, заслуговують на високу оцінку праці російських вчених (О.Брижик, В.Дмитриїв, П.Іванчишин, В.Молчановський, В.Родачин, М.Рибалкін, В.Тепечин, О.Тинянова), переважна більшість яких працює у Відділенні прикордоннології Міжнародної академії інформатизації. Ними закладено підвалини дискурсу прикордонної безпеки, що сприяло подальшому сплеску відповідних теоретичних і прикладних досліджень на теренах України.

Дослідження в Україні проблем забезпечення прикордонної безпеки набувають в останні роки актуального характеру. Особливо помітно вирізняються наукові праці О.Ананьїна, В.Кириленка, М.Литвина, В.Ліпкана [1;8;10;16]. Попри значний інтерес щодо означеної проблематики відмічається відсутність уніфікованого підходу до дефініції власне самого поняття «прикордонна безпека». Це впливає, в певній мірі, на отримання бажаних наукових результатів, пов'язаних з розробкою ефективних методів і засобів забезпечення прикордонної безпеки та рекомендацій щодо їх практичної реалізації.

Мета статті – на основі формальної логіки, діалектичного підходу щодо аналізу соціальних процесів і явищ, з урахуванням базових понять і категорій теорії національної безпеки, прикордоннології окреслити сучасне понятійне поле концепту прикордонної безпеки, порушити проблему дефініційної диференціації та розглянути вмотивованість його використання.

Достеменно відомо, що дефініціювання будь–якого поняття – це **логічна операція**, за допомогою якої розкривається зміст поняття, тобто робиться перелік ознак, які в ньому мисляться, або з'ясовується ім'я відповідного денотата [6]. При цьому поняття повинно визначатися адекватно своєму змісту, максимально чітко та ясно. Виразити поняття у науковому терміні означає відмежувати його від інших схожих з ним лексичних одиниць. Таке відмежування досягається шляхом повідомлення терміну певного смислу. Між поняттями та термінами, які їм кореспондують, існує нерозривний зв'язок, тому співвідношення «явище – поняття – термін» доцільно розглядати в одній якості. Важлива властивість останнього полягає в тому, що основним і первинним у ньому буде явище дійсності. Таким чином, поняття є відображенням в свідомості певного явища, а термін слугує словесним вираженням поняття [14].

У науці вдаються до різних видів визначення понять, характер і структура яких залежать, передусім, від обраної основи поділу визначень. З метою дефініції поняття «прикордонна безпека» пропонується застосувати **атрибутивно–реляційний** метод означення через найближчий рід і видову ознаку, при цьому видовою ознакою є властивості предмета та його відношення до інших предметів [6].

Спільним родовим поняттям у контексті нашого дослідження є поняття «безпека». Результати контент–аналізу наукових джерел [5;7;11;12;15;16] дають можливість говорити про його полісемію унаслідок дефініціювання. Насамперед, це поняття діалектично поєднане з поняттям «небезпека». Діалектична антиномія «небезпека – безпека» є нерозривною та характеризується взаємообумовленістю, взаємодоповненням цих понять, про що свідчать дослідження з питань їхньої етимології. Зокрема, акцентується увага на тому, що поняття «безпека» не може бути морфологічною одиницею дослідження, оскільки містить у собі заперечення того, без чого не може існувати – без «небезпеки». Іншими словами, «безпека» є похідною від «небезпеки». Мовою математики можна сказати: коли «безпека» вимірюється на відрізку [0–1] (або у відсотках від 0 до 100), у точці 0 вона дорівнюватиме нулю. У точці 1 вона дорівнюватиме одиниці або 100%. Тобто, в цьому разі «безпека» є крайнім значенням категорії небезпеки, коли остання дорівнює нулю [7]. Звідси висновок, що поняття «безпека» у загальнонауковому значенні – це відсутність небезпеки. Проте, за формальною логікою означена дефініція є некоректною, оскільки застосовується метод визначення поняття через означуване, що припускає можливість широкого варіювання поняттям. До того ж, у даному випадку, під відсутністю небезпеки якби розуміється можливість досягнення певної ідеальної ситуації. Але в реальному житті небезпека іманентно присутня в оточуючому середовищі як ситуація, що за певних умов може призвести до реалізації небажаної події, з якою пов'язана низка небезпечних для об'єкта факторів. Тому категорія безпеки не є абсолютною, а має відносний характер, і смислове значення набуває тільки у зв'язку з конкретними об'єктами і сферою людської діяльності, що обумовлює її соціальну природу [15].

У соціогуманітарній науці безпека розглядається виключно як складне соціальне явище, яке об'єктивно носить конкретно–історичний характер та відбиває суб'єктивне відношення людини до навколишнього світу. Це обумовлює вибір провідними науковцями системного підходу щодо її вивчення. За цим підходом дослідження проблем безпеки здійснюється комплексно стосовно конкретного об'єкту дослідження – систе-

ми. У контексті системного підходу вирізняються дві сторони безпеки як соціального явища: зовнішня (вплив об'єкта на середовище); внутрішня (властивість об'єкта чинити опір впливу оточуючого середовища) [7]. При цьому зовнішня безпека характеризує здатність системи взаємодіяти з середовищем без порушення його гомеостазу, внутрішня безпека – здатність системи підтримувати своє нормальне функціонування в умовах впливу середовища та внутрішніх відхилень. Отже, у сукупності зовнішнього та внутрішнього вимірів сутність безпеки полягає в такій організації системи соціальних взаємовідносин, за якої вона могла б тривалий час стабільно функціонувати і протидіяти як загрозам в середині неї, так і загрозам ззовні [2]. Іншими словами, мова йде про стан захищеності цієї системи, що дає підстави для включення конструкту «стан захищеності» до ознак дефініції поняття «безпека». Не зважаючи на критику, що звучить в науковому осередку з цього приводу, такий підхід прийнято багатьма дослідниками в якості концептуальної основи.

Актуальним залишається лише питання щодо виявлення суб'єктів та об'єктів системи соціальних взаємовідносин. Його вирішення можливе за умови застосування діяльнісного підходу, який базується на визнанні діяльності як способу існування соціальної реальності. За цим підходом основу будь-якої діяльності складають потреби особистості, які проявляються у її відношенні до необхідних умов власного існування. На основі потреб виникає вибіркове відношення особистості до способів їхнього задоволення. Таке відношення називається інтересом. Еволюція взаємовідносин особистостей у процесі діяльності призводить до формування суспільних інтересів, які, у свою чергу, обумовлюють пріоритетність інтересів держави як форми політичної організації суспільства. Таким чином, суб'єктами системи соціальних взаємовідносин є особистість, суспільство та держава, а об'єктами, що підлягають безпеці – їхні інтереси у відповідній ієрархічній структурі.

Оскільки загальна теорія безпеки визнає самозбереження (виживання) основним завданням як суб'єкта, так і соціального об'єкта, то в дефініції поняття «безпека» ключовим є виділення такої ознаки, як «життєво важливі інтереси». Життєво важливі інтереси – це сукупність потреб, задоволення яких надійно забезпечує існування й можливості прогресивного розвитку особи, суспільства і держави. До них слід зарахувати інтереси, без яких життя припиняється, втрачає належну якість і зміст [15].

Обґруновані понятійні ознаки та відношення між ними, дають підстави сформулювати зміст базисної дефініції родового поняття «безпека». Відтак, безпека – стан захищеності життєво важливих інтересів особистості, суспільства і держави від внутрішніх і зовнішніх загроз [7]. Саме таке потрактування родового поняття раціональним й несуперечливим чином пояснює усі випадки його застосування, вказує на співрозмірність змісту й обсягу поняття, тотожності дефінієндума та дефінієнса [6].

Дефініцію поняття «безпека» з усіма його ознаками покладено в основу потрактування видового поняття «національна безпека». Необхідність його включення в логіку нашого дослідження обумовлено тим, що національна безпека по відношенню до інших видів безпеки у різних сферах громадського життя та людської діяльності (зокрема, прикордонній) є власне інтегральною. Про це свідчать численні дослідження вітчизняних та зарубіжних вчених, результати яких сприяли формуванню теорії національної безпеки. Згідно з цією теорією сутність національної безпеки можна виразити структурно через базисні ознаки: національний інтерес – загроза (небезпека, виклик) – захист (забезпечення національної безпеки) [15]. Так, під національними інтересами розуміється сукупність усвідомлених потреб кожного громадянина, суспільства і держави, що витікають з особливостей її соціально-економічного і політичного устрою, рівня економічного розвитку, географічного положення, національних і культурних традицій і цінностей, менталітету, національної самобутності. Вітчизняні науковці розглядають національні інтереси у якості життєво важливих матеріальних, інтелектуальних та духовних цінностей народу як носія суверенітету та єдиного джерела влади, визначальних потреб суспільства і держави, задоволення яких надійно забезпечує існування і можливості прогресивного розвитку особи, суспільства і держави. Загрози національній безпеці – це події, процеси, явища, інші чинники, що створюють небезпеку (перешкоджають) реалізації національних інтересів і, таким чином, породжують можливість (з деякою імовірністю її реалізації) заподіяння збитку (шкоди) національним ціннос-

тям [5]. Небезпеки для життєво важливих національних інтересів ідентифікуються як потенційні та реальні загрози (реальна небезпека) для національної безпеки [15]. На основі національних інтересів з урахуванням факторів середовища, які розцінюються як небезпеки формуються політичні цілі і завдання держави щодо їхнього захисту (забезпечення національної безпеки). Метою забезпечення національної безпеки є створення підґрунтя для реалізації національних інтересів за умов дії загроз та небезпек.

Кожна з базисних ознак існують в певній сфері людської життєдіяльності та організуються в єдину структуру процесом взаємодії суб'єкта та об'єкта національної безпеки. Суб'єктами національної безпеки є громадяни; суспільні організації та об'єднання; держава, а точніше, її інститути законодавчої, виконавчої та судової влади, практична діяльність яких спрямована на виявлення, попередження, послаблення, локалізацію, ліквідацію загроз. Об'єктами національної безпеки є права, свободи громадян; духовні і матеріальні цінності суспільства; конституційний лад, суверенітет, територіальна цілісність та недоторканність кордонів держави [4; 12].

Таким чином, базисна дефініція поняття «безпека», яка розкривається через триаду ознак «національний інтерес – загроза (небезпека, виклик) – захист (забезпечення)» є вираженням сутності національної безпеки, одночасно складає родову ознаку дефініцій усіх її видів (складових), зокрема прикордонної безпеки. Однак, за атрибутивно-реляційним методом у дефініціюванні складових національної безпеки, окрім найближчого роду існує потреба чітко визначити їхню видову ознаку, за якою вони відрізняються одна від одної.

Як свідчать результати аналізу наукових публікацій [1; 10], видовою ознакою в запропонованих дефініціях поняття прикордонної безпеки є категорія прикордонного простору, що вказує на просторово-територіальний чинник її забезпечення.

Етимологія цієї категорії ґрунтується на висновках про те, що на рубежі XX і XXI століть відбулася зміна парадигми сприйняття кордону, сутність якої полягає в необхідності перерозподілу уваги з кордону як лінії на багатовимірний соціальний простір, що прилягає до кордону. Це обумовлено тим, що в сучасних умовах прикордонний простір визначає стійкість держав у геополітичних процесах, виступає важливим чинником міжнародної та регіональної безпеки, а також політичними, економічними та міжцивілізаційної взаємодії [13]. Концептуально прикордонний простір розглядається як особливий соціально-географічний феномен, що утворився на стику сусідніх держав, у межах якого спостерігаються процеси та явища, обумовлені чинником кордону, та пов'язані з інтересами сусідніх країн, взаємодією між їхніми політичними, економічними, правовими та культурними системами. При цьому чинник кордону інтерпретується як його тип, функціональна специфіка (співвідношення контактності та бар'єрності). У політологічних дослідженнях російських науковців [3; 13; 17] доведено, що динаміка прикордонного простору залежить від впливу глобальних та регіональних геополітичних процесів, характеру регіональної політики держав у системі відносин «центр–периферія» та особливостей транскордонних потоків. Особливої уваги заслуговує той факт, що у прикордонному просторі реалізується та частина міждержавних відносин, функціонування систем міжнародної та регіональної безпеки, яка безпосередньо пов'язана з питаннями територіального розмежування, реалізації територіального верховенства суверенних держав, зміцнення миру і розвитку транскордонного співробітництва.

З'ясування властивостей видової ознаки поняття «прикордонна безпека» обумовлює необхідність конкретизації таких ознак в його дефініції як національний інтерес і небезпека (загроза). Так, до основних життєво важливих інтересів особистості, суспільства та держави в прикордонному просторі слід віднести:

- інтереси, що зачіпають питання територіально-державного розмежування, забезпечення територіальної цілісності і непорушності державного кордону, регіональної ідентичності;
- інтереси встановлення та підтримання всебічного співробітництва між суміжними державами, а також забезпечення прав і свобод людини у системі відносин прикордонної сфери як прояв зростаючої транспарентності (прозорості) кордонів [3].

Відповідно до життєво важливих інтересів в прикордонному просторі характерними потенційними і реальними загрозами (реальними небезпеками) можуть бути: зовнішні (територіальні претензії суміжних держав, експансія їхніх інтересів на прикордонний простір у різних його вимірах; транскордонна злочинна діяльність); внутрішні (прояви національного і релігійного екстремізму, етнічного та регіонального сепаратизму, складність криміногенної обстановки як наслідок впливу чинників внутрішньополітичної дезінтеграції прикордонного простору) [17].

Отже, на основі діалектичного підходу щодо аналізу соціальних процесів і явищ, з урахуванням базових понять і категорій теорії національної безпеки, використовуючи атрибутивно-реляційний метод означення понять через найближчий рід і видову ознаку пропонується концептуальна дефініція поняття «прикордонна безпека»: прикордонна безпека – складова національної безпеки, що характеризує стан захищеності територіальної цілісності та суверенітету держави, усіх сфер громадського життя і людської діяльності, прав та свобод громадян в прикордонному просторі, за якої досягається своєчасне виявлення, запобігання, нейтралізація реальних (потенційних) внутрішніх і зовнішніх загроз (реальних небезпек) та забезпечується сталий розвиток прикордонних територій, транспарентність державного кордону для здійснення транскордонної діяльності та подорожування осіб.

Таким чином, автором запропоновано підхід до дефініції поняття «прикордонна безпека», в основу якого покладено застосування атрибутивно-реляційного методу означення поняття через найближчий рід і видову ознаку, що дозволяє окреслити сучасне понятійне поле концепту прикордонної безпеки, порушити проблему його дефініційної диференціації. Модельний «каркас» запропонованої дефініції побудовано з використанням базисних ознак: національний інтерес – загроза (небезпека, виклик) – захист (забезпечення національної безпеки), що обумовлено сутністю національної безпеки, по відношенню до якої прикордонна безпека є складовою.

Перспективами подальших розвідок у даному напрямку є дослідження системи прикордонної безпеки держави на засадах інституціонального підходу.

Список використаних джерел

1. Ананьин О.В. Пограничная безопасность Украины в современных условиях / О.В. Ананьин // Сборник научных трудов «Гілея: научный вестник». – К., 2011. – Спецвыпуск. – С.517–521.
2. Возжеников А.В. Национальная безопасность: теория, политика, стратегия / А.В. Возжеников. – М., 2000. – 240 с.
3. Головин Ю.А. Жизненно важные интересы России в пограничном пространстве на рубеже XX–XXI веков и роль Федеральной пограничной службы Российской Федерации в их защите [Электронный ресурс]: / автореф. дисс. ... докт. полит. наук: спец. 23.00.01 «Теория и история политической науки» / Ю.А. Головин. – М., 1999. – 45 с. – Режим доступа: <http://www.dissercat.com/content/zhiznennno-vazhnye-interesy-rossii-v-pogranichnom-prostranstve-na-rubezhe-vekov.html>. – Название с экрана.
4. Данілян О.Г. Національна безпека України: сутність, структура та напрями реалізації / О.Г. Данілян, О.П. Дзьобань, М.І. Панов. – Харків: Фоліо, 2002. – 285 с.
5. Энциклопедический словарь з державного управління / уклад.: Ю.П. Сурмін, В.Д. Бакуменко, А.М. Михненко та ін.; за ред. Ю.В. Ковбасюка, В.П. Трошинського, Ю.П. Сурміна. – К.: НАДУ, 2010. – 820 с.
6. Жеребкін В.Є. Логіка / В.Є. Жеребкін. – Харків: Основи, К.: Знання, 1998. – 256 с.
7. Качинський А.Б. Безпека, загрози і ризик: наукові концепції та математичні моделі / А.Б. Качинський. – К., 2003. – 472 с.
8. Кириленко В.А. Теоретичні основи інформаційно аналітичного забезпечення процесів охорони державного кордону (у контексті завдань національної безпеки України у прикордонній сфері): монографія / В.А. Кириленко, В.П. Городнов, М.М. Литвин, Д.В. Іщенко // Видавництво НАДПСУ. – Хм.: 2009. – 472 с.
9. Конституція України: прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р.: зі змінами згідно із Законом України від 8 грудня 2004 р. №2222 [Текст]. – К.: Парламентське вид-во, 2005. – 98 с.

10. Литвин М.М. Прикордонна безпека України: етапи становлення, проблеми і перспективи // щокв. наук. зб. / Рада нац. безпеки і оборони Ук–раїни, Ін-т пробл. нац. безпеки; редкол.: Горбулін В.П. (голов. ред.). – Київ, 2008. – №1/2 (20/21). – С.41–46.

11. Національна безпека в дефініційних вимірах [Текст] / О.Ю. Полтораков // Стратегічні пріоритети. – К., 2010. – №4(17). – С.8–13.

12. Нижник Н.Р., Ситник Г.П., Білоус В.Т. Національна безпека України (методологічні аспекти, стан і тенденції розвитку): Навч. посіб. / За заг. ред. П.В. Мельника, Н.Р. Нижник. – Ірпін, 2000. – 304 с.

13. Тынянова О.Н. Организация пограничного пространства современного Российского государства как фактор устойчивости в геополитических процессах [Электронный ресурс]: / автореф. дисс. ... канд. полит. наук: спец. 23.00.02 «Политические институты, этнополитическая конфликтология, национальные и политические процессы и технологии» / О.Н. Тынянова. – М., 2008. – 26 с. – Режим доступа: <http://www.youdiss.info/politicheskienauki/23.00.02/300832.html>. – Название с экрана.

14. Прянишников Е.А. Единство «явление–понятие–термин» и его значение для законодательства [Текст] / Е.А. Прянишников // Сов. государство и право. – 1971. – №2. – С.114–117.

15. Ситник Г.П. Національна безпека України: теорія та практика [Текст]: навч. пос. / Ситник Г.П., Олуйко В.М., Вавринчук М.П.; за заг. ред. Г.П. Ситника. – Хмельницький; К.: Кондор, 2007. – 616 с.

16. Теоретичні основи та елементи національної безпеки України [Текст]: монографія / В.А. Ліпкан. – К.: Текст, 2003. – 599 с.

17. Терентий Л.М. Угрозы безопасности Российской Федерации в пограничном пространстве как следствие влияния ее геополитического положения [Электронный ресурс]: / автореф. дисс. ... канд. полит. наук: спец. 23.00.02 «Политические институты, этнополитическая конфликтология, национальные и политические процессы и технологии» / Л.М. Терентий – М., 2004. – 22 с. – Режим доступа: <http://www.youdiss.info/politicheskienauki/23.00.02/175492.html>. – Название с экрана.

Демянюк Ю.А. Пограничная безопасность: концептуальный подход к дефиниции понятия

Рассматривается подход к дефиниции понятия пограничной безопасности на основе применения атрибутивно-реляционного метода определения понятия через ближайший род и видовой признак. Очерчено современное понятийное поле концепта пограничной безопасности как составляющей национальной безопасности.

Ключевые слова: безопасность, национальная безопасность, пограничная безопасность, пограничное пространство, дефиниция понятия.

Demianuk, Y.A. Border security: conceptual approach to the definition of the concept

An approach to the definition of the concept of border security through the use of attribute-related method definition through the next generation and specific characters. The concept of the modern conceptual field of border security is outlined as a component of national security.

Key words: security, national security, border security, border areas, the definition term.

УДК 324(477)

Шачковська Л.С.

Вплив виборчої реформи 2004 р. на процеси структуризації партійної системи в сучасній Україні

Розглядається вплив виборчої реформи на процеси структуризації партійної системи в сучасній Україні. Охарактеризовано наслідки поєднання різних типів виборчої системи та форм державного правління. Визначено основні напрямки реформування виборчої системи в Україні.

Ключові слова: виборча реформа, партійна система, виборча система, виборча кампанія.

У період 2002–2004 рр. в Україні розпочалася широкомасштабна дискусія щодо реформування політичної системи. Наріжним каменем цієї дискусії було питання про розвиток партійної системи. Потрібен був якісний стрибок у наданні реальних можливостей участі політичних партій у здійсненні влади.

На сучасному етапі процес формування партійної системи України не можна розглядати поза контекстом політичної реформи. У серпні 2002 року Президент Л.Кучма виступив з ініціативою реформування політичної системи в Україні. Президентський проект реформ передбачав передачу деяких владних функцій парламентові, а саме: формування складу Кабінету Міністрів на основі стійкої більшості, відповідальність парламентської більшості за діяльність уряду, підзвітність уряду парламентові. Також пропонувалося проведення усіх виборів в один рік.

Проблемою структуризації партійної системи України займалися багато зарубіжних і вітчизняних учених. Так, для дослідження політичних партій важливими є праці відомого українського політолога А.Пахарева, який пропонував розпочинати реформування політичної системи з ухвалення демократичного виборчого закону, в основі якого має бути партійно–політичне структурування українського суспільства, а це неможливо здійснити без утвердження у законодавчому порядку партійної системи управління державою [5, с.60].

Заслужують на увагу праці професора Каліфорнійського університету М.Уоллестайна, у яких презентована концепція щодо наслідків поєднання різних типів виборчої системи та форми державного правління. Форма державного правління, як спосіб організації державної влади, зумовлена принципами формування та взаємодії вищих органів державної влади. На прикладі розвинутих країн світу – Великобританії, Німеччини, Франції, США, а також країн Латинської Америки – М.Уоллестайн досліджує взаємодію виборчої та партійної систем залежно від існуючої в цих країнах форми державного правління [7].

Основні напрямки реформування виборчої системи в Україні були науковими розвідками вітчизняної дослідниці Г.Малкіної. Ролі політичних партій у виборчому процесі та взагалі у політичному житті України присвячено праці науковця А.Білоус.

Ще до питання впливу виборчих реформ різних років на політичну систему в Україні займалися такі дослідники, як: Є.Вятр, М.Дюверже, Е.Лейкман, С.Нойман, Л.Дунаєва, О.Єршов, В.Колох, М.Примуш, М.Рагозін та інші.

Мета статті полягає у висвітленні впливу виборчої реформи 2004 р. на процеси структуризації української партійної системи шляхом характеристики основних напрямів реформування партійної системи.

Велику роль у парламентарних країнах відіграє вибір певного типу виборчої системи, який впливає на стан партійної системи у державі. Різниця у застосуванні мажоритарної та пропорційної виборчої системи полягає у тому, що мажоритарна система відносної більшості, за наявності монополії партій на участь у виборчому процесі та жорсткої дисципліни всередині партій, обмежує кількість конкуруючих партій двома, що дозволяє більш потужній з них сформувати уряд; пропорційна система, яка існує

у більшості парламентарних за формою державного правління країн, призводить до представництва у парламенті більшої кількості партій і утворення коаліційних урядів.

Без урахування стану розвитку партійної системи, мажоритарна система суперечить парламентаризму. Через те, що у парламентарних республіках і монархіях уряд формується парламентом, для його формування потрібно мати або більшість однієї партії у парламенті, або чітко структурований парламент і коаліцію ідеологічно споріднених партій. Сама по собі мажоритарна система проводить до парламенту депутатів, не пов'язаних ніякими обов'язками (за винятком випадків, коли вибори проводяться виключно на партійній основі). Пропорційна ж система із застосуванням бар'єру представництва сприяє структуризації парламенту та створенню коаліційного уряду.

Поєднання виборчих систем з формою демократичного правління призводить до виникнення чотирьох типів демократії:

- президентсько–мажоритарна (США, Франція);
- президентсько–пропорційна (країни Латинської Америки, пострадянські країни);
- парламентсько–мажоритарна або вестмінстерська (Великобританія, Канада, Нова Зеландія);

– парламентсько–пропорційна (країни континентальної Європи, крім Франції) [3, с.38]. Зазначимо, що для сучасної України актуалізується парламентсько–пропорційна модель демократичного устрою.

Одним із найважливіших завдань виборів є створення уряду. Вважається, що система відносної більшості є найсприятливішою для утворення стійких урядів однопартійної більшості, а проста пропорційна система не дає змоги формувати стійку парламентську більшість і створювати усталені уряди через розподіл у парламентах політичних сил. Проте навіть у більшості розвинених західноєвропейських країн, не кажучи вже про нові демократії Східної Європи, де формування політичних партій тільки починається, існуючі політичні суперечності призводять до появи багатопартійності, а тому й система відносної більшості зовсім не призводить до формування стійких однопартійних урядів.

Уряди в багатопартійних країнах вимушено формуються коаліцією партій. Створенню стійкої коаліції сприяє зменшення числа парламентських партій до 5–7, а парламентську більшість оптимально формувати з представників 2–4-ох провідних партій. Саме пропорційна виборча система з високим виборчим бар'єром, як показує досвід країн Центрально–Східної Європи (Польща, Угорщина, Чехія, Словаччина, Румунія тощо), виявляється найефективнішою для формування коаліційних урядів парламентської більшості з представників 2–4-х партій, близьких за політико–ідеологічними орієнтаціями.

Важливо забезпечити комплексний характер і підхід до політичних перетворень. Необхідно також зазначити, що хоч би які варіанти вибору взаємовідносин між формою державного правління, виборчою та партійною системами існували в процесі розбудови державності та демократії в Україні, саме принципи активістської політичної культури, демократичної політичної свідомості, громадянського суспільства, верховенства права, свободи, рівності, справедливості та взаємоповаги будуть найважливішими чинниками просування України до світової цивілізації.

На всіх чотирьох президентських виборах в новітній історії України перемагали позапартійні кандидати, які посідали державні посади в країні або були тісно пов'язані з адміністративно–державними структурами, керівництвом великих державних підприємств. У 1991 р. «партійна опозиція» (5 кандидатів від нових політичних партій) отримала разом 34,24% голосів виборців, що взяли участь в голосуванні. У 1994 р. з 7 зареєстрованих кандидатів тільки один представляв політичну партію (О.Мороз, СПУ). Але й він спирався головним чином на організаційні ресурси Верховної Ради, яку тоді очолював. Різні стратегії розвитку України на президентських виборах 1994 р. були репрезентовані не партіями, а особистостями політичних лідерів. Головна боротьба точилася між позапартійними кандидатами від владних структур – Л.Кравчуком і Л.Кучмою.

На президентських виборах 1999 р. політичні партії склали гідну конкуренцію чинному Президенту України. З 15 кандидатів у Президенти України, зареєстрованих ЦВК, 12 представляли політичні партії. З 13 кандидатів, які взяли участь в виборах

(двоє зняли свої кандидатури), 11 були представниками політичних партій. Підтримкою широких коаліцій політичних партій користувались і позапартійні кандидати (Л.Кучма і Є.Марчук). Лідери політичних партій, які брали участь в президентських перегонах, отримали в першому турі виборів 49,63% голосів виборців. Важливим є і той факт, що виборча стратегія і політична платформа позапартійного переможця виборів – чинного на той час Президента Л.Кучми – розроблялась із урахуванням партійного фактора та ідеологічних опозицій, властивих українському суспільству.

Складною є проблема нерівномірної участі політичних партій України у виборах на загальнонаціональному та місцевому рівні. Якщо в загальнонаціональних виборах (як парламентських, так і президентських) політичні партії України беруть активну участь і мають достатньо стабільні позиції, то на виборах до місцевих рад їхні успіхи є набагато меншими. У складі депутатського корпусу місцевих рад України, обраного в 1998 р., нараховувалось тільки 7,6% членів політичних партій (в 1994 р. – 5%). Ця диспропорція зникла лише із введенням на місцевих виборах пропорційної системи за партійними списками.

Головною проблемою політичних партій України з точки зору їх участі в політично-управлінні є незначний вплив партій на формування керівництва виконавчої влади. Вплив політичних партій головним чином обмежується парламентом. У відповідності до Конституції, уряд (Кабінет Міністрів) і керівники місцевих державних адміністрацій призначаються Президентом України. Оскільки і Л.Кравчук, і Л.Кучма обирались на вищу державну посаду як позапартійні кандидати, політичні партії не мали суттєвого впливу на формування державної адміністрації. Але починаючи з уряду В.Януковича роль партій у політичному управлінні значно посилюється. Сьогодні практично всі уряди формуються партійними коаліціями.

Реформа виборчої системи 2004 р. істотно підвищила роль політичних партій у виборчому процесі та взагалі у політичному житті України, роблячи їх чи не єдиним дієвим суб'єктом української політики. Це в стратегічній довгостроковій перспективі дозволить подолати ситуацію, коли з великої кількості політичних партій лише деякі цілком відповідають загально визнаним критеріям, що застосовуються до таких структур. Наприклад, кількість членів середньої політичної партії в Україні у 2–10 разів менша порівняно з середньою партією у країнах з розвинутою демократією, близьких до України за чисельністю населення (Франція, Італія, ФРН). Загальнонаціональні партії у цих країнах нараховують від 200 до 800 тисяч членів [1, с.31]. Провідні політичні партії України, незважаючи на всі зусилля, які докладають їх функціонери в партійному будівництві, сьогодні ще далекі від можливості отримати більшість у парламенті та одноосібно вплинути на формування уряду.

Основні напрямки реформування виборчої системи в Україні вітчизняна дослідниця Г.Малкіна визначає такі:

1. Підвищення ефективності виборчого процесу.
2. Сприяння утвердженню партій у суспільстві та піднесенню їх авторитету.
3. Структурування парламенту.
4. Сприяння політичній структуризації суспільства.
5. Забезпечення обрання стійкої парламентської більшості, яка спроможна буде створити дієвий Кабінет Міністрів і взяти на себе відповідальність за дії Верховної Ради.
6. Об'єднання партійних і регіональних інтересів, що дозволяло би вирішувати загальнонаціональні та локальні питання [4, с.9].

На думку дослідниці, цих завдань можна досягти лише за умов переходу до суто пропорційної системи з регіональними гнучкими виборчими списками.

Українські парламентарі вирішили, що пропорційна система з регіональними списками є занадто ризикованою, тому була запроваджена пропорційна система повного представництва з єдиним загальнодержавним багатомандатним округом. Відтепер вибори народних депутатів України та органів місцевого самоврядування проходять за новими «правилами гри». У березні 2004 р. народні депутати ухвалили новий виборчий закон, за яким запроваджується у виборах до Верховної Ради України та органів місцевого самоврядування виключно пропорційна виборча система із закритими списками. Право на участь в розподілі депутатських мандатів отримали лише кандидати, включені до списків політичних партій чи виборчих блоків. Згідно

з новими правилами, кандидатів у народні депутати висуватиме тільки політична партія або виборчий блок політичних партій, які були зареєстровані у встановленому законом порядку не пізніше, як за рік до проведення виборів. При цьому закон не забороняє включати до виборчих списків безпартійних громадян. Отже, це означає, що політичні партії перетворюються на гравців-монополістів, єдиних дієвих суб'єктів в електоральному процесі, а відтак отримують потужний імпульс для свого розвитку.

У зв'язку з цим, український політолог І.Поліщук прогнозував інтенсифікацію партійного будівництва та кристалізацію партійної системи України в бік її позбавлення від баласту віртуальних структур та лідерів, які не беруть реальної участі в політиці, а якщо й беруть, то не мають попиту на електоральному ринку [6, с.43].

Багато провідних політологів стверджували, що тільки високий прохідний бар'єр (на рівні 4–5%) дозволить структурувати парламент у відповідності із системою помірною плюралізмом. І.Поліщук зазначав, що лише збільшення прохідного бар'єру до 5% дозволить поставити надійний заслон «карликовим» партіям та ефективно вирішити проблему структурування Верховної Ради та формування політично відповідальної більшості, яка б забезпечила законодавчу підтримку курсу Президента й унеможливила превалювання політичних інтриг над розробкою вкрай потрібних суспільству законів [6, с.45].

Вважається, що для структурування партійно-політичних інтересів в багатоскладових суспільствах, які розколоті соціально, етнокультурно, ідеологічно тощо, більше підходить пропорційна система з високим (4–5%) виборчим бар'єром, коли депутатські мандати розподіляються не між усіма партіями, а тільки між тими, які отримали підтримку достатньо великої кількості виборців. Така система, звичайно, зменшує пропорційність представництва інтересів усіх груп виборців у порівнянні з тією, що діє в Нідерландах, але посилює роль кількох потужних політичних партій і зменшує партійну розпорошеність, а також спонукає дрібні партії ще під час виборів (а не тільки в парламенті) створювати партійні коаліції (блоки, об'єднання). На думку Б.Козака, для кристалізації демократичної партійної системи в умовах переходу до демократії необхідне запровадження пропорційної виборчої системи з досить високим виборчим бар'єром, яка здатна забезпечити створення потужних та сталих політичних партій із чітко вираженою ідеологією [2, с.106–107].

Парламентські вибори 2004, 2006 та 2007 рр. засвідчили, що на політичній арені мають залишитися декілька потужних партій (блоків партій). Сьогодні населення у своїй більшості схильється до голосування за лідерів партій, а не за партійні програми, які мало чим відрізняються одна від іншої. Тому в процесі партійного блокування необхідне створення саме потужних партій, зі статусом всеукраїнських, які стоятимуть на державницьких позиціях і втілюватимуть у життя свої передвиборні програми. На нашу думку, саме потужні партії парламентського типу можуть головним чином вплинути на досягнення ключових, стратегічних цілей – ефективний економічний розвиток, політичну стабілізацію та консолідацію суспільства.

Таким чином, результати виборчої реформи 2004 р., відповідно до якої Верховна рада України формується за пропорційною системою повного представництва, показали, що до парламенту потрапило лише п'ять партійно-політичних суб'єктів: за підсумками виборів 2006 р. – Партія регіонів (ПР), блок Юлії Тимошенко (БЮТ), Народний союз «Наша Україна» (НСНУ), Соціалістична партія України (СПУ) та Комуністична партія України (КПУ); за підсумками дострокових виборів 2007 р. – ПР, БЮТ, Блок «Наша Україна–Народна самооборона», Блок Литвина та КПУ. Між цими суб'єктами (крім, напевно, КПУ) практично відсутні фундаментальні ідеологічні протиріччя, що створює широкі можливості для створення парламентсько-урядових коаліцій. Тобто в Україні реально сформувалася партійна система поміркованого плюралізму, чому прямо сприяла електоральна формула пропорційної системи із закритими списками.

Список використаних джерел

1. Білоус А. Політико-правові системи: світ і Україна / А.Білоус. – К.: Асоціація молодих українських політологів і політиків, 1997. – 200 с.

2. Козак Б.З. Взаємозв'язок типу політичної системи, виборчих та партійних систем / Б.З. Козак // Нова парадигма. – 2002. – Вип. 27. – С.101–110.
3. Колох В.В. Взаємозв'язок виборчих систем і форм державного управління / В.В. Колох // Вісн. Київ. нац. ун-ту ім. Т.Шевченка. Сер.: Філософ. Політолог. – 2001. – Вип. 37. – С.37–38.
4. Малкіна Г. М. Взаємодія виборчої і партійної систем: світовий досвід та проблеми України: автореф. дис. ... канд. політ. наук: спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / Г.М. Малкіна. – К., 2004. – 16 с.
5. Пахарев А. Перспективи української багатопартійності у контексті можливих змін в організації влади / А.Пахарев // Політичний менеджмент. – 2003. – №2. – С.57–64.
6. Поліщук І. Політичні партії як суб'єкти виборчого процесу / І.Поліщук // Політичний менеджмент. – 2005. – №6. – С.42–48.
7. Уоллерстайн М. Избирательные системы, партии и политическая стабильность / Пер. с англ.; М.Уоллерстайн // Полис. – 1992. – №5. – С.87–95; №6. – С.81–90.

Шачковская Л.С. Влияние избирательной реформы 2004 г. на процессы структуризации партийной системы в современной Украине

Рассматривается влияние избирательной реформы на процессы структуризации партийной системы в современной Украине. Охарактеризованы последствия сочетания различных типов избирательной системы и форм государственного правления. Определены основные направления реформирования избирательной системы в Украине.

Ключевые слова: избирательная реформа, партийная система, избирательная система, избирательная кампания.

Shachkovska, L.S. Influence of 2004 elective reform the process of party system structuring in modern Ukraine structuring

Influence of elective reform the process of party system structuring in modern Ukraine was described. The results of combination of different types of state management elective system and forms were characterized. Main directions of Ukrainian elective system reforming were defined.

Key words: elective reform, party system, elective system, elective campaign.

УДК 321.65

Вовк Ю.Б.

Діалектичне в самосвідомості корпоративізму

Розглядається самосвідомість корпоративізму, характеризує діалектичне в самосвідомості корпоративізму і з'ясовує роль позитивної та негативної діалектик у самосвідомості корпоративізму, їхній вплив на корпоративізм загалом. Проаналізовано перспективи подальшого існування корпоративізму в XXI ст.

Ключові слова: корпоративізм, діалектика, самосвідомість, ототожнення нетотожного, Дух, момент істини.

Кожна втілена у дійсність концепція, зокрема ідеологічна, має свій слід у мисленні індивіда чи певної групи, що конституують цю концепцію і виявляється як певна гносеологічна модель. Шлях і спосіб такого мислення вирізняє мислячого; витвори мислячого є водночас його самопізнанням у світі духовного й опредмеченням у світі матеріального. Саме з цього приводу автор приділяє особливу увагу дослідженню «внутрішнього» у корпоративізмі – його самосвідомості.

На нашу думку, такий спосіб осмислення корпоративізму необхідний, адже виключно «зовнішній» (інституційно–процесуальний) аналіз корпоративізму спричиняє патову ситуацію відсутності самосвідомості, за що так гостро і переважно слушно Гегель критикував Канта. Не применшуючи досягнень вітчизняних дослідників корпоративізму: В.Кременя і В.Ткаченка [6, с.3–21] (розгляд історії виникнення і аналіз видів корпоративізму), В.Гончара [4, с.62–66] (розгляд корпоративізму як з'єднувальної ланки між громадянським суспільством і державою; прогнозування майбутнього корпоративізму в умовах глобалізації), М.Ткачук [8, с.82–90] (розгляд корпоративізму як принципу розподілу влади) та інших, ми намагаємося поглянути «всередину» корпоративізму і зрозуміти, як останній сам хотів би подивитися на світ. Для цього маємо на меті детальніше проаналізувати «перший корпоративізм», тобто його версію, нерозривно пов'язану з італійським фашизмом.

Наголосимо, що праці таких іноземних дослідників корпоративізму, як Р.Гігс, З.Еньєді, В.Грант, А.Косон, К.Крауч, Г.Лембрух, Р.Лок, С.Маланга, Б.Тодосієвіч, Ф.Шміттер, А.Сярофф, Н.Фергюст зробили значний внесок у вивчення проблем корпоративізму, але «зовнішність» більшості цих розвідок, спричинена майже повним зрощенням на Заході політичної науки та позитивістської методології, не дає змоги розкрити всю суть феномену корпоративізму.

Проект устрою держави, котрий повинен би ґрунтуватися на принципах солідарності й примирення класів, а в матеріальному вираженні – на трипартитній структурі кожної з корпорацій, мав об'єктивне гносеологічне минуле. Однак не можна відкидати і той факт, що жорстко ідеологічні мислителі часто свідомо спотворюють результати власного гносеологічного процесу і прагматично відкидають або ж додають «(не) потрібне» (власне через це впродовж тривалого часу ідеологія у багатьох мислителів і державних діячів відверто асоціювалася зі свідомою брехнею). До них належить і Б.Муссоліні. Хоча зауважимо: корпоративізм не був лише хитрощами Муссоліні, його рятівним колом, що підтримувало би фашистського вождя на поверхні неспокої соціального моря міжвоєнних років XX ст. Корпоративізм – це й спадкоємець гегелівської філософії, прагнення стати наочною моделлю примирення суб'єкта й об'єкта в Дусі, гідним закінченням діалектичного руху. Популярність гегелівської філософії в Італії була величезною: і головний філософ–ідеолог фашистської держави Дж.Джентіле, і один з його найголовніших суперників–антифашистів Б.Кроче пов'язані неогегельянством.

До речі, філософський термін «Дух часу», в перекладі мовою гегельянської філософії, є фіксацією місцезнаходження світового Духу в своїй векторній спрямованості на Дух Абсолютний. Гегелівська філософія у різних іпостасях (хоч і за явного домінування марксистської) була гносеологічним «у–собі» світу в другій половині XIX – першій

половині XX ст. Корпоративізм не став винятком і також мислив виклики часу за допомогою домінуючих тодішніх категорій – категорій марксизму, категорій класової ворожнечі, категорій, підпорядкованих діалектичному принципу. Проте він відкинув ідею поборення одним діалектичним екстремумом іншого, запропонувавши натомість примирення першого і другого за допомогою здійснення посередницького арбітражу державою. Власне з цього моменту і доцільно розпочати заглиблення в самосвідомість корпоративізму, що дасть змогу осягнути чимало його проблем, котрі через відсутність самосвідомості залишаються латентними.

Найголовніше питання (воно й становить мету нашої статті), корпоративізму – це питання про діалектику як свій основоположний принцип. Йдеться не стільки про правомірність застосування самого принципу до корпоративізму (адже без діалектичного корпоративізму уявити неможливо), скільки про сутність самого діалектичного, як воно виявляється в ідеї корпоративізму. Питання, що постало у такий спосіб, іманентно передбачає навіть глибше питання: а чим же є діалектика у своїй істині? Відповіді на нього означає дотримуватися позитивної діалектики (найяскравішим її представником необхідно вважати самого Гегеля) або ж негативної діалектики (Адорно). У цій дихотомії корпоративізм вочевидь надає перевагу позитивній діалектиці та Гегелю (ми розуміємо, що надати перевагу Адорно «перший корпоративізм» не міг навіть теоретично, адже сам термін «негативна діалектика» з'явився вже після краху «першого корпоративізму»; але відсутність назви не завжди означає відсутність означуваного феномену). Корпоративізм за суттю – примирювальний, отожнюючий. Цей конкретний проект примирення в Дусі (у матеріальному вираженні корпоративного проекту – державі) ідеально підходить для того, аби зазнати критики в тому стилі, в якому її завадав Адорно позитивній діалектиці загалом. Кожен з його наріжних аргументів критики простежується у самосвідомості корпоративізму. Перший з них – ототожнення «ідеально» працює лише на рівні абстракції. Для Адорно цей аргумент означав насамперед те, що абстракція є прерогативою загального; саме тому загальне, заради своєї перемоги, «зваблює» одиничне живе, онтичне піднятися на рівень абстрактного (людина–людськість; одиничне–одиничність). На «вищому рівні» одиничне живе, онтичне вихолощується, адаптується і стає придатним для приєднання до абстрактного загального. Як очевидно, в цьому вихолощенні й адаптації приховується неістинне. Однак у випадку з корпоративізмом такий аргумент отримує двояке значення: очевидним є узагальнення, ототожнення значної кількості різних за фінансовими можливостями підприємців та інших капіталістів і незліченної кількості найрізноманітніших за фахом робітників під абстрактними грифами членів корпорації – «клас власників (буржуазії)» та «робітничий клас».

Це – з одного боку, проте з іншого – корпоративна держава вочевидь мусила складатися не з однієї всезагальної корпорації, а поділятися за відповідними економічними галузями. Очевидною є певна сегментація, нехай навіть формально–ідеологічна, та все–таки повага до одиничного. Але саме з цього протиставлення виникає новий ідеологічний момент корпоративізму, створений і проілюстрований Гегелем у «Феноменології Духа» та наголошений і осмислений Адорно в «Негативній діалектиці», – момент самості. Агресивне, негативне, одиничне «я» прагне безпосередньо «завоювати» світ через безпосереднє пізнання феноменів чуттєвого світу, як «це» «тут–і–зараз». На таку агресію «це» відповідає холодною байдужістю і закритістю всезагального. Гегель, використовуючи ситуацію, перетворює її на початок великого шляху «я»: «я» «зменшує оберт», рухається сходинками форм пізнання і з часом усвідомлює, що воно є все буття, зрештою – стає Духом, і на фінальній, уже вищій діалектичній стадії знову повертається до безпосереднього споглядання та безпосередньо приєднує до себе все те «своє», на що Дух досі не звертав уваги.

Однак Адорно, критикуючи Гегеля, ставлячи під сумнів такий переможно–фанфарний рух свідомості, не сумнівається у ролі навколишнього середовища в становленні самості «я». «Я» є не те, що воно саме думає про самого себе, а тим, що з нього робить навколишній світ, усезагальне [1, с.283]. Такі слова викликають ідіосинкразію у більшості ліберальних мислителів, категоричне заперечення і звинувачення в «лівацтві» й зневазі до індивіда. Проте цей ліберальний аргумент «закликає» новий діалектичний момент, надзвичайно точно зауважений Адорно. Ми насмілимося проілюструвати

такий аргумент за допомогою жорсткого, але влучного прикладу. Коли індивідові з опломбованими руками та головою збираються відітнути останню на гільйотині, й індивід перед неминучою смертю з безстрашним обличчям кричить: «Я вільний! Їм не вдалося мене зламати!», – то ці слова залишаються лише порожнім звуком. Цим прикладом, власне, й ілюструється одна з найважливіших позицій Адорно: вільною людиною є лише у вільному суспільстві [1, с.238]. Мислитель навіть називає цей постійний пошук індивідом своєї самості в просторі поза собою прокляттям людини.

У наведеному діалектично–апоретичному гаслі «вільне одиничне – лише в вільному загальному» відкривається ще один наріжний момент істини діалектичного, але про нього скажемо згодом. Повертаючись до критики ототожнення нетотожного у корпоративній державі зазначимо: ми не вважаємо його «чистим злом». Адже діалектика самості змушує замислитися: чи дійсно самість, чиєю найвищою ціллю є самозбереження, має бути атомом і адептом «війни всіх проти всіх»? Зло «першого корпоративізму» і другий вагомий момент самосвідомості його діалектичного радше приховується у найголовнішому з «антигайдеггерівських» аргументів Адорно – онтологізації онтичного. Останню можна вважати складовою частиною першого аргументу – ототожнення нетотожного, проте саме в онтологізації онтичного цей аргумент набуває характеру значної небезпеки. Ототожнити нетотожне – це часто лише гносеологічна гра розуму, але онтологізація онтичного – вже конкретна спроба, якою надзвичайно легко скористатися зі злими намірами. Муссоліні й італійські фашисти скористалися нею саме у такий спосіб.

Онтологізація онтичного – це те, в чому Адорно звинувачував Гайдеггера [1, с.116–117], те, що споріднювало останнього з націонал–соціалізмом не лише з приводу збереження посади і перспектив кар'єрного зростання, а й світоглядно. Священність Буття як «третього» (в гносеологічній дихотомії суб'єкт–об'єкт), всюдисущого, «Абсолютного Духа, що мовчить» (чіткий зв'язок «Буття Гайдеггера» з «Духом Гегеля» простежив Адорно), – не це лякає Адорно у філософії Гайдеггера найбільше. Для Адорно найстрашнішим моментом філософії Гайдеггера є надання Dasein (наявному буттю) особливого значення, переваги, але переваги сумнівної, переваги бути поседнанням «буття тут–і–зараз» і «Буття загалом». Уже згадувалось, що Адорно помітив непересічний зв'язок між «Духом Гегеля» і «Буттям Гайдеггера» – в їхньому діалектичному протиставленні як екстремумів усезагального. Перший з них – досконало відрефлектована всюдисуща субстанція; другий – теж субстанція, однак «темна», неререфлектована alma mater усього існуючого. Проте найгірше, що перший і другий екстремуми стали страшною ідеологічною зброєю у «злих руках». Гегелівського Духа можна використати в таких цілях (завдяки його рефлектованості) для винайдення «носіїв Духа» (як зробив, власне, сам Гегель, вихваляючи у своїх працях німецьку державу і німецьку націю). Це згодом прозвучить гірким відлунням у націонал–соціалізмі.

Найбільшим злом є те, що Гегель у власних розвідках «дозволив» окремим людям, випадковому (те, на чому він неодноразово наголошував у своїй філософській доктрині) стати «носіями Духа». Так, цю ідею підхопили італійські фашисти. У «першому корпоративізмі» примирення між ворогуючими класами відбувається за посередництвом держави, яка вже не просто соціальний інститут, але «носієй Духа», його найвище вираження. Муссоліні – голова корпоративної держави – був уособленням Духа в людині. «Буття Гайдеггера» вдало використовувалося для того, аби забезпечувати повну згоду з будь–чим, що відбувається, оскільки Буття діє в історії, хоч ніхто й не знає, як і чому, але воно діє і діє правильно, діє з необхідністю. Видається, що онтологізація онтичного є абсолютним злом, однак діалектичне розуміння її приводить до нового стану речей. Адорно, зокрема, звинувачував концепцію Гайдеггера в релігійності [1, с.94]; власне, до кожної релігії Адорно ставився неприязно. Проте закинувши християнству онтологізацію онтичного, ми помітимо: тут вона, безумовно, простежується, хоча наваряд чи можна сказати, що в християнстві вона є злом. Онтологізація онтичного присутня у богоподібності кожної людини і наявності Святого Духа (тобто частки самого Бога) в кожній людині, незалежно від способу її життя. Принцип: «Поправді кажу вам: чого тільки одному з найменших цих ви (не)вчинили, Мені (не)вчинили!» – наголошує на важливості кожного індивіда без винятку. Безсумнівно і це можна використати на

зле, коли певна релігійна громада почне стверджувати свою виняткову богообраність (таке використання християнства за характером ідентичне тій площині критики, під яку потрапляє Гайдеггер у Адорно).

Атеїзм, зрештою, і не може прийняти Гайдеггера, адже перший завжди ставився критично до нерerefлектованості – він не може згодитися з «мовчанням Авраама» і «вірую, тому що абсурдно» Тертуліана, зі стягуванням істини. Істинне для атеїзму має бути неминуче розумним. Однак трапляється, що це розумне (саме так інтерпретував філософію Гегеля італійський фашизм) у його найвищому вираженні, Дусі, бажає зайняти місце Бога. Це відображається в актуалізмі Джентіле, його прагненні трактувати Дух як Бога, *actus purus* (чистий акт). Адорно зауважує: гегелівський Дух завжди мусить «пам'ятати», що його силою та міццю, складовими частинами є живі люди. Божественність Духа – це навряд чи щось більше, ніж зауважена Аристотелем у «Метафізиці» здатність цілого до емерджентності. Проте гіпотеза божественного емерджентності є помилковою. Дух – лише торжество опанування природи за допомогою розуму, торжество «другої природи» над «першою». Однак це панування не означає рівнозначності між дією і буттям. Коли «я» досконало знає, що таке камінь, – це ще не означає, що «я» є субстанцією каменю. Гегель підійшов занадто позитивно до природи; Дух – логічне продовження Просвітництва і коперніканського перевороту Канта. Людство все досконаліше пізнає природу, зменшуючи кількість її загадок, але це не має призводити до самообману про власну всемогутність. Джентіле ж вірить у божественність Духа і в одній із праць, у главі про християнство і Бога, зазначає: «... Актуаліст не заперечує Бога, але разом з містичними і самими релігійними умами повторює «*Est Deus in Nobis*» (Бог є в нас)» [5]. Така позиція легко використовується (і була використана) в ідеологічних цілях.

Третій аспект самосвідомості діалектичного у корпоративізмі висуває найгостріше з можливих для діалектики питань – питання про її власну суть. Діалектика повинна бути «діалектикою голови» чи діалектикою фізичного світу? Як уже зрозуміло з попереднього викладу статті, Гегель дотримувався позицій «діалектики голови», але в його філософії тотожності суб'єкта й об'єкта, в Дусі, ця різниця може видаватися незначною. Проте така тотожність (згідно з Адорно) нагадує радше екстирпацію (пожирання, повне поглинення) об'єкта суб'єктом, хоч останній у Дусі й «у-собі» знятий. Марксистки, зокрема Енгельс, стверджували: Гегель не зрозумів, що діалектичне в його голові зумовлене діалектикою фізичного світу [9]. Поппер, відповідно до позитивістської парадигми, з розумінням ставиться лише до «діалектики голови», розглядаючи її як послідовне розв'язання проблеми взаємозаперечливих наукових гіпотез, котрі виникають унаслідок процесу мислення [7]. Після проведення верифікації кожної з гіпотез відкидаються всі чи деякі з них або ж відбувається синтез.

Стосовно діалектики фізичного світу Поппер не розуміє, про що йдеться. «Негативний діалектик» Адорно також не підтримує «діалектику природи», але визнає: діалектика має бути матеріалістичною. Цей візуальний парадокс зникає після глибшого аналізу: матеріалістична діалектика означає осмислення матеріального як нетотожного духовному, тобто думці, мисленню загалом. Згідно з Адорно, діалектичне виникає саме завдяки тому, що нетотожне починає «говорити». Воно є голосом «проти» прагнення мислення все тотально систематизувати. Саме з цього приводу Адорно заперечує матеріалістичній діалектиці марксистського стибу, звинувачуючи її у відображенні [1, с. 187]. «Теорія відображення» – це латентне підтвердження того, що суб'єкт може безперешкодно пізнати об'єкт і цілком виразити його сутність у понятті. Такий підхід стверджує тотожність суб'єкта й об'єкта і вкотре лестить самосвідомості в її зухвалій упевненості у власній всюдисущості. Але поборництво «теорії відображення» є лише моментом у «Діалектиці природи» Енгельса [9]. Він насамперед стверджує фізичну сутність діалектики. Проте на ці питання мають відповідати фізики. У фізиці космосу та фізиці землі існує чимало діалектичних процесів, однак незліченність усіх цих фізичних процесів не дає змоги однозначно стверджувати, нібито діалектика є принципом існування і функціонування фізичного світу. Вже у самому наведеному твердженні відкривається діалектичне: що більше діалектика прагне десакралізуватися і стати виключно матеріалістичною, то більше вона набуває сакрального та містичного характеру. Але однозначно відкидати «діалектику природи» не варто, оскільки у людства

ще недостатньо знань про устрій всесвіту. Цей аргумент можна закинути й Енгельсу, адже наприкінці XIX ст. з упевненістю стверджувати про істинність діалектичного в природі як основоположного принципу було дуже наївно.

Коли ж ми повертаємося до певнішого – «діалектики голови», то знову постає питання: яка ж з діалектик істинна – позитивна (з притаманним їй безкінечним синтезуванням аж до Абсолюту) чи негативна (з притаманним їй непримиренним ставленням до у-спільнення і тотожного в цілому)? Адорно у «Негативній діалектиці» зробив цікавий крок: розпочавши опис нерозривної тотожності мислення з понятійним (адже як мисленню інакше пізнавати світ?), він закінчує його главою про самоусвідомлення діалектики і закликами до звільнення від принципу тотожності. Однак заклик цей здійснити не просто та й не зрозуміло, чи потрібно. Адорно, критикуючи ідеологічне безупинно, у певних моментах сам мислить ідеологічно. Пам'ятаючи звірства, вчинені жорстко ідеологічними, антигуманними і пансистематизуючими режимами першої половини XX ст., Адорно протестує проти всього цілісного та надлишково метафізичного. Однак, постулюючи опір тотожності в будь-чому, він сам мислить систематично. Таке всюдисущє здійснення принципу нетотожності не дуже відрізняється від панлогізму, який у «Феноменології Духа» доводить Гегеля (хоч він і робить це несвідомо) до ідеї, що всім жінкам світу не завадило би вбити своїх батьків (у тексті Гегеля пом'якшено – «з природнім хвилюванням і моральним спокоєм дивитися, як зникають батьки» [2, с. 243]), аби мати змогу безперешкодно насолоджуватися самостійністю своєї самосвідомості.

Коли ж ми визнаємо, що діалектика є «діалектикою голови», то й тотожності мислення цієї голови діалектиці не уникнути. Діалектика нагадує про тотожність як здатність до іншо-буття думки (можливість бути всім, іншим від самого себе, свого субстанційного – ось чому думка і мислення були обожнені класичною філософією, насамперед Гегелем). Розум – те, що вивищило людство над світом тваринного і стало головною силою людини. Адорно правий, асоціюючи цей активний і еґотичний розум з буржуазним «я», ґносеологічно започаткованим коперніканським переворотом Канта і Просвітництвом взагалі. Однак такий історичний детермінізм на сто з гаком років уперед, який пов'язує еґотизм буржуазного «я» з антигуманними режимами і тотальним «отоваренням» та реіфікацією (оречевленням) людей у першій половині XX ст. є ідеологічним. Це відбувається тому, що Адорно, прагнучи діалектично боротися з вічністю істини («в – собі», підміняє її іншим вічним «у – собі»). Він забуває про своє невинне ствердження: діалектичне мислення є живим мисленням, мисленням динамічним, ворожим до вічності («в – собі», постулюючим істину не як істину раз і назавжди, але істину в моментах. Момент істини діалектичного у Гегеля – розширення та підкорення розумом незвіданого «свого». Незвідане розумно пізнається і приєднується до іншого вже пізаного «свого». Сумнівним є закид Адорно Гегелеві стосовно тотальної зневаги до об'єкта пізнання в його філософії. Адже Гегель наголошував: знання отримане від об'єкта змінює і самого суб'єкта пізнання. Однак Гегель рухається в хибному напрямі, коли (і тут Адорно не помиляється) доводить процес пізнання до фінального закінчення – Абсолютного Духа. Гегель змушений покінчити з діалектикою і часом узагалі недарма [2, с. 429]; Духу не просто «нікуди рухатися» і «нічого робити» – будь – яке запевнення «абсолютного щасливого фіналу» в просторі-часі потребує вбивства діалектики і цього ж часу загалом.

Трагедія корпоративізму в діалектичній моментальності істини полягає в тому, що йому, можливо, варто оголосити світу про свою смерть. Ця трагедія моментів Духа загалом – бути колись моментом істини, а з часом стоїчно прийняти власну загибель у «пам'яті Духа» (хоч «радість» бути спогадом подобається не всім). Другий, соціетальний корпоративізм радше схожий на незначний епіфеномен лібералізму, ніж на саме корпоративне. «Мультиполярний корпоративізм» в Гончара як гіпотеза виникнення «третього корпоративізму» в ХХІ ст. Подібне до спроби «оживити мертвого» [4, с. 65]. У наведених цим вченим елементах моделі «мультиполярного корпоративізму» втрачається самостійність корпоративізму [3, с. 126] (щоправда, це не прерогатива Гончара, адже саме існування самостійного корпоративізму є важливою проблемою для дослідників; пропозиція ж Гончара враховує особливості глобалізації та її розмиваючий характер, прагнучи адаптувати корпоративізм до вимог часу).

Проте всі висновки і припущення претендують бути лише моментом істини, оскільки вже найближчим часом усе може змінитися і, можливо, Дух зверне увагу на спогад у своїй пам'яті. На цьому, власне, й наголошує діалектичне в корпоративізмі.

Список використаних джерел

1. Адорно Т.В. Негативная диалектика / Т.В. Адорно. – М.: Научн. мир, 2003. – 374 с.
2. Гегель Ф. Сочинения: в 14 т. / Ф.Гегель. – М.; Л.: Гос. Изд-во, 1929. Т.4: Феноменология духа – 438 с.
3. Гончар В. Корпоративізм як модель взаємодії держави і громадянського суспільства: дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 / Гончар Володимир Михайлович. – К.: [б.в.], 2009. – 176 с.
4. Гончар В. Перспективи корпоративізму в постіндустріальній цивілізації / В.М. Гончар // Філософія, політологія: вісник Київ. нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка. – 2007. – Вип. 87–88. – С.62–66.
5. Джентиле Дж. Введение в философию / Дж.Джентиле; пер. с итал., вступ. статья, коммент., указатель А.Л. Зорина. – СПб.: Алетея, 2000. – 387 с. [Електронний ресурс] Режим доступа: <http://www.lib.ua-ru.net/content/7290.html>
6. Кремень В. Приреченість на корпоративізм? / В.Кремень, В.Ткаченко // Політ. менеджмент. – 2007. – № 6(27). – С.3–21.
7. Поппер К. Что такое диалектика? / К. Поппер; пер. с англ. Г.А. Новичковой // Вопр. Философии. – 1995. – №1. – С.118–138. [Електронний ресурс] Режим доступа: www.philosophy.ru/library/vopros/50.htm
8. Ткачук М. Корпоративізм як принцип розподілу політичної влади / М.Ткачук // Політ. менеджмент. – 2009. – №4. – С.82–90.
9. Энгельс Ф. Диалектика природы / Ф.Энгельс. – М. –Л.: Гос. изд-во полит. Лит., 1953. – XVIII, 328 с. [Електронний ресурс] Режим доступа: http://www.razumei.ru/files/others/pdf/Engels_Dialektika_prirody.pdf

Вовк Ю.Б. Диалектическое в самосознании корпоративизма

Раскрывается самосознание корпоративизма, характеризует диалектическое в самосознании корпоративизма и выясняет роль позитивной и негативной диалектик в самосознании корпоративизма, их влияние на корпоративизм в целом. Анализируются перспективы дальнейшего существования корпоративизма в XXI в.

Ключевые слова: корпоративизм, диалектика, самосознание, отождествление нетождественного, Дух, момент истины.

Vovk, Y.B. Dialectical in the self-consciousness of corporatism

The author explains the self-consciousness of corporatism, characterizes the dialectical in the self-consciousness of corporatism, and clarifies the role of positive and negative dialectics in the self-consciousness of corporatism and its influence on corporatism at all. The perspectives of corporatism in XXI century are being analyzed.

Key words: corporatism, dialectics, self-consciousness, identification of unidentified, Spirit, moment of truth.

УДК 321.7(497.2)

Жуковська А.О.

Концепція громадянського суспільства у теоріях представників лівої ідеології

Автор аналізує основні теоретичні уявлення про громадянське суспільство, виявляє його концептуальне значення у класичних ідеологіях. Громадянське суспільство визначається провідною ідеєю лівого політико-ідеологічного спектру. Автор розглядає теоретичні положення провідних представників соціалістичної, комуністичної думки та їх ревізій. Виявлено роль і місце, функціональне значення та практичні моделі громадянського суспільства у науково-філософських напрацюваннях дослідників лівої ідеології. Прослідковується їх еволюція та вплив на розвиток політичної науки в цілому.

Ключові слова: громадянське суспільство, ідеологія, марксизм, соціалізм.

У другій половині ХХ ст. зросла політична роль та вплив рухів «нових лівих» і альтерглобалістів, які у великій мірі вплинули на загальну соціально-економічну картину розвитку європейсько-континентальної та англо-американської політичних систем. У зв'язку із цим, актуальним видається звернення до витоків лівої політичної думки та пошук конструктивних основ розбудови громадянського суспільства.

Концепцію громадянського суспільства у напрямі утопічного соціалізму обґрунтовували К.–А. Сен–Сімон, Ш.Фур'є, Р.Оуен. К.Маркс і Ф.Енгельс висунули комуністичний варіант облаштування суспільства. Анархістську модель громадянського суспільства розробляв П.Прудон, П.Кропоткін, М.Бакунін, сучасні анархісти–синдикалісти. Даною проблемою надалі займалися ревізійні марксизму А.Грамши та Л.Альтюссер, а також представники Франкфуртської школи Т.Адорно, М.Хоркхаймер, Г.Маркузе, Е.Фром, Х.Арендт, Ю.Габермас, М.Фуко та ін.

Метою статті є виявлення основних уявлень про зміст і практичне втілення громадянського суспільства у теоріях і концепціях мислителів лівополітичного напрямку.

Проблема дослідження громадянського суспільства має глибоке історичне коріння. Цей феномен є складним та багатоаспектним, що й зумовлює значну різноманітність його інтерпретацій. Ідея громадянського суспільства знайшла своє вираження у концепціях класичних та новітніх ідеологій. Зокрема, обґрунтування основних засад недержавної сфери соціуму представлено в теоріях представників лівого ідейного спрямування.

Політична ідеологія являє собою одну із найважливіших форм політичної свідомості, яка впливає на зміст владних відносин. Більшість вчених трактують ідеологію як певну доктрину, яка виправдовує боротьбу тієї чи іншої соціальної групи за владу і досягає у відповідності з цими цілями завоювання суспільної думки власними ідеями. Лівий політичний спектр представляють ідеології, які вбачають соціальний прогрес у постійній перебудові суспільства у напрямі досягнення рівності, соціальної справедливості, всебічному розвитку особистості. Однак, шляхи і способи досягнення даної мети різняться у поглядах представників різних течій лівого спрямування. Першими класичними напрямками були соціалізм, марксизм та анархізм.

Наприкінці ХVІІІ–на початку ХІХ ст. сформувалися соціально–політичні утопії, що здійснювали пошук оптимальних політико–правових форм організації суспільства на засадах раціональності, свободи і рівності. Їх прийнято називати критично–утопічним соціалізмом та комунізмом. К.–А. Сен–Сімон вперше розмежував на теоретичному рівні поняття «громадянське суспільство» і «державна», ввів термін «індустріальне (промислове) суспільство» [1]. У своїх працях «Промислова система», «Катехізис промисловців», «Нове християнство» соціаліст–утопіст розробляв проект асоціативного суспільства, в якому державна влада повинна бути замінена на суспільне самоврядування, а всі питан-

ня вирішуватимуться силами всього суспільного організму. Суспільство майбутнього повинно бути засноване, вважав К.–А. Сен–Сімон, на науково і планово організованій великій промисловості, але зі збереженням приватної власності та класів. Панівна роль у ньому належить вченим і промисловцям. Асоціативне виробництво забезпечує гармонізацію суспільства, а управління виходить із інтересів цілого, що робить справедливим його існування. Формою правління повинна залишитися монархія, якій підзвітний уряд, але реальна законодавча влада повинна належати Раді промисловців (парламенту). Стабільності суспільства, на думку мислителя, повинна сприяти жорстка дисципліна окремих людей і соціальних груп. У такому випадку відпадає необхідність у політичних інститутах, значних витратах суспільства на забезпечення свобод і прав індивідів, тобто завдяки активній діяльності центральних органів держави і жорсткому адмініструванню буде забезпечено загальну та індивідуальну свободу [12].

Соціально–психологічний політичний прагматизм Ф.–М.–Ш. Фур'є базувався на ідеї децентралізації влади. Сам термін «громадянське суспільство» вчений не вживав, однак майбутнє суспільства конструював як асоціацію автономних фаланг (виробничо–споживчих товариств чисельністю до 1600 людей в кожній), метою яких є забезпечення особистих свобод. Асоціації, на його думку, замінять державу з її інститутами, а центральна влада та її апарат не будуть мати права втручатися у внутрішнє життя фаланг. У фалангах за спільною згодою будуть встановлені норми, які регулюватимуть відносини людей. Головний принцип внутрішнього життя асоціацій – вільний вибір праці, яка повинна стати однією із основних потреб людини. Все це повинно створити умови для реалізації особистості й свободи людини. Майбутнє суспільство стане системою дрібних самодостатніх господарств, у якому втілюється ідея мирного співіснування капіталу і праці, примирення класів у фаланзі [10, с.315–317].

Р.Оуен розглядав громадянське суспільство через призму «нового морального світу», основу якого створювали спільність володіння і праці, поєднання праці розумової та фізичної, всебічний розвиток особистості, рівність у правах. Майбутнє безкласове суспільство – вільна федерація самоврядних общин. Мислитель вважав, щоб змінити життя на краще необхідне, насамперед, здійснити революцію у свідомості людей. Для цього потрібно пропагувати основні ідеї його теорії про формування характеру, цінності «більш високої структури суспільства», а також прийняти юридичні закони, гуманне «фабричне законодавство», спрямоване на здійснення реформ. «Новий моральний світ» повинен складатися з окремих комун, що об'єднують до 3000 осіб і забезпечують себе самі. Ці комуні формувалися б у федерації національного масштабу, а потім об'єднувалися в міжнародному масштабі. У комунах запроваджувалися б колективні праця і власність, рівність прав і обов'язків. Комуна мала б перебрати на себе функції виховання і навчання, піклування старих і хворих своїх членів. Завдяки введенню в комунах порядку відпала б необхідність такого соціального інституту, як покарання [2, с.98].

Погляди утопістів–соціалістів мали фундаментальне значення для подальшого розвитку політичної думки лівого спрямування.

Марксизм вніс елемент класовості у поняття «громадянське суспільство». К.Маркс і Ф.Енгельс розглядали дане суспільство як історичний феномен, результат історичного розвитку конкретного способу виробництва. К.Маркс у праці «До критики гегелівської філософії права» стверджує, що «громадянське суспільство і держава відірвані один від одного». Відповідно, поняття «громадянин держави» не тотожне поняттю «громадянин – член суспільства». Таким чином, держава призводить до своєрідного роздвоєння людини як громадянина суспільства. Як справжній громадянин вона знаходить себе у подвійній організації: в бюрократичній і соціальній. Але в останній вона, в якості приватної особи, стоїть поза державою. Ця організація не стосується політичної держави як такої. Перша організація є державна організація, матерію якої завжди складає громадянин. Друга організація є громадянська організація, для якої держава не є матерією [8, с.307].

Громадянське суспільство марксизм розуміє як організацію родин, верств і класів, відносини власності та її розподілу, загалом – форми і засоби існування й функціонування суспільства, життя і діяльності людини. К.Маркс підкреслював його об'єктивний характер і економічну основу. Вчений вважав громадянське суспільство середовищем,

у якому відбуваються революційні зміни, що призведуть до відмирання держави. Держава, за К.Марксом, неспроможна змінюватися, оскільки виражає інтереси лише одного (панівного) класу, тоді як у громадянському суспільстві репрезентовано інтереси всіх суспільних класів. Втім, К.Маркс вважав, що громадянське суспільство – це інституція, притаманна суспільствам, в яких залишаються суттєві суспільні суперечності, в тому числі й пов'язані з приватною власністю. У комуністичному суспільстві зникне потреба примусу одних членів суспільства з боку інших, отже – зникне держава. Але водночас зникне й громадянське суспільство, оскільки воно базується на приватній власності.

Як прихильники колективного інтересу, К.Маркс і Ф.Енгельс обґрунтовували зміни у характері громадянського суспільства і буржуазної держави, які відбулися внаслідок соціальної революції і появи нової форми диктатури пролетаріату.

Проблема соціальної самоорганізації як основи громадянського суспільства була частково розглядалася ідеологами анархізму. Ліва ідеологія анархізму (П.Прудон, М.Бакунін, П.Кропоткін) ґрунтувалася на крайньому антиетатизмі. Вони вважали помилковим лояльне ставлення соціалістів до державних інститутів. На їх думку, для побудови справедливого суспільства ці інститути необхідно скасувати. Таке суспільство вони бачили у створенні асоціації трудових самоврядних громад, автономних від будь–якої зовнішньої сили у вигляді державних органів.

Теоретики анархізму практично ніколи не вживали сам термін «громадянське суспільство» як таке. Тим не менш, анархісти не лише позитивно відносяться до самого принципу участі людей у прийнятті суспільних рішень, але й вважають таке положення справ своїм ідеалом (система загального самоуправління). У питанні про державу і суспільство анархісти вбачали не просто їх відмінність одне від одного, а саме їх протилежність. Лібертарії різко і рішуче заперечували поширені в соціології та історії ідеї про співпадання держави і суспільства. Так, П.Кропоткін особливо підкреслював: «Поеднання двох абсолютно різних понять «держава» і «суспільство» йдуть в розріз усім надбанням, зробленим у галузі історії... Держава є лише однією з тих форм, які суспільство набувало із плином своєї історії. Яким тоді чином можна змішувати постійне з випадковим – поняття про суспільство із поняттям про державу?» [5, с.393]. Ідею про кардинальну відмінність суспільства від держави виказував ще основоположник сучасного анархізму М.Бакунін. Суспільство було для нього природним станом людського роду, а не продуктом «суспільного договору», як у теоретиків Просвітництва і лібералів [4].

Носії ідей анархізму в різний час і в різних країнах – П.Прудон, Е.Дюрінг, Ж.Реклю, П.Кропоткін, М.Бакунін та ін. – дотримувалися дуже різних поглядів, а те, що їх об'єднувало, – це прагнення до звільнення суспільства від кайданів держави – бюрократії, поліції і взагалі будь–якої ієрархії. Однак важко побачити в цьому конструктивну соціальну програму. Тому різні напрями анархізму визначаються швидше своїм негативним, протестним змістом.

А.Грамші висунув ревізійністську концепцію соціалістичного громадянського суспільства. Він запропонував розглядати громадянське суспільство як мережу незалежних політичних ініціатив або асоціацій. Вони існують у вигляді церков, профспілок, культурних інституцій, клубів, асоціацій і, особливо, політичних партій. У громадянському суспільстві набувають визнання культурні, сімейні й релігійні чинники. На думку А.Грамші, суть громадянського суспільства полягає в його інтелектуальній і моральній гегемонії над суспільством загалом. Інтелектуальна гегемонія може бути також гегемонією політико–етичною. Держава розглядається як своєрідна діалектична єдність громадянського суспільства і суспільства політичного. А.Грамші обґрунтував можливість боротьби «в середині культурних інституцій громадянського суспільства». Вилучаючи з громадянського суспільства капіталістичну економіку з приватною власністю, у його структурі набувають визнання культурні, мистецькі, сімейні й релігійні чинники.

Відомий дослідник творчості А.Грамші, В.Бадоліні охарактеризував концепцію А.Грамші наступним чином: «Суспільство є блоком різних елементів, які об'єднуються в соціальній практиці. А.Грамші розрізняє три елементи: економічний, соціальний, політичний. Перша з трьох концепцій (елементів) – «економічне суспільство» – була

предметом дослідження К.Маркса, який представив свою головну роботу як критику політичної економії. У цьому відношенні А.Грамші керується результатами роботи Маркса. Друга концепція (елемент) – «громадянське чи соціальне суспільство» – означає всі ті імпульси, які, виходячи зі змін в економіці, пронизують суспільство у всіх напрямках, перетинають всі його складові частини і відображаються у свідомості людей. Головний з цих імпульсів виникає з боротьби класів і породжує класову свідомість» [3, с.113–115]. Поняття «громадянське суспільство» А.Грамші застосовує, як правило, для позначення того, як апарати гегемонії поширюють ідеологію панівного класу. Ця концепція «громадянського суспільства» тісно пов'язана з концепцією «політичного суспільства».

А.Грамші показує, що між «громадянським суспільством» і «політичним суспільством» існує не тільки взаємодія, але й взаємопроникнення. Припустимо, державні школи, університети – це елементи громадянського суспільства, які знаходяться під безпосереднім контролем держави. Парламент – інститут політичного суспільства, який поповнюється за рахунок інститутів громадянського суспільства. Перехідним елементом між громадянським суспільством і політичним є політичні партії. А.Грамші пише, що у реальному житті деяких країн політична партія відіграє роль «глави держави», але на відміну від інститутів влади «не царює», не править юридично, а здійснює свою фактичну владу через громадянське суспільство [6].

Французький дослідник марксистської орієнтації Л.Альтюссер вважав інститути громадянського суспільства ідеологічними апаратами держави. З його точки зору єдність усіх розрізнених ідеологічних апаратів держави надає ідеологія пануючого класу, який не може тривало утримувати владу без здійснення своєї гегемонії одночасно над і в ідеологічних апаратах держави. Система ідеологічних апаратів держави виконує за Л.Альтюссером єдину роль: відтворення виробничих відносин. Особливе місце у цій системі займає школа: «Фактично церква нині замінена школою в своїй ролі домінуючого ідеологічного апарату» [1].

Однак, теоретичні уявлення Л.Альтюссера мають достатньо слабких місць і часто піддаються критиці. Так, В.Шеліке вказує, що поняття «громадянське суспільство» у Маркса не шезає у більш пізніх роботах, як вважав Л.Альтюссер. Це поняття активно використовується і сьогодні (у найрізноманітніших значеннях) також зовсім не випадково. Адже в суспільстві існує сфера особистого, індивідуального життя людей, де інтереси і потреби мають індивідуальний характер. Капітал перетворює особисте життя людей у світ розрізнених атомів, якому вони. Однак, люди нерідко протиставляють цьому і альтруїзм, і солідарність, і гуманізм. Громадянське суспільство, за Марксом, породжує державу як сферу всезагальних інтересів. Громадянське суспільство, за ним, є ареною історії [9].

Теорії, розроблені так званою «Франкфуртською школою» здійснили значний вплив на всю сучасну ліворадикальну думку, стали, практично, її ідейною основою. Більш того, без загального уявлення про концепції цієї філософської течії неможливо зрозуміти історію сучасного Заходу.

Безпрецедентність нацистського варварства спонукала Т.Адорно й М.Хоркхаймера закласти основи нової критичної теорії. Працю «Діалектика Просвітництва» вони присвятили питанню, «чому людство замість того, щоб перейти до дійсно людського стану, впадає в нове варварство»? Якщо Г.Гегель розглядав світову історію в аспекті поступального розвитку розуму і свободи, то Т.Адорно і М.Хоркхаймер представляють еволюцію людства як історію «невдалої цивілізації». «Буржуазний» розум, який протиставив себе природі, посилює відчуження в суспільстві. Всю історію Заходу Т.Адорно трактує як патологічний процес посилення безумства і втрати індивідуальної свободи. Розум, в силу протиставлення себе природі, «сходить з розуму». А «фашизоїдний» капіталізм і відверто нелицейський фашизм роблять індивідуальну свободу в рамках такої системи неможливою. Головне своє завдання Т.Адорно бачив у порятунку індивідуума в цьому бюрократизованому та комерціалізованому світі. Критикуючи І.Канта за те, що той визначає індивідуума як частину суспільства, Т.Адорно стверджує: «Будь-які спроби домогтися примирення між загальним і приватним завжди будуть означати ліквідацію приватного» [14, с.253].

У своїй праці «Структурні перетворення в сфері відкритості» Ю.Габермас зазначає, що засобом об'єднання громадян у плюралістичному суспільстві є «абстрактні принципи штучного республіканського порядку, створеного за посередництва законів». Звідси він пояснює демократичну процедуру як «юридичну інституціоналізацію форм комунікації, необхідних для раціонального формування політичної волі». Громадянство, за Ю.Габермасом, є явищем демократичної дискурсивної комунікації або продуктом політичного консенсусу. Головним «методом» посилення громадянського суспільства він вважає написання конституцій і розвиток його інститутів. Ю.Габермас бачить у конституціях головний інструмент об'єднання громадян плюралістичного суспільства: «Об'єднують громадян в суспільстві, сформованому соціальним, культурним і світоглядним плюралізмом, перш за все абстрактні принципи штучного республіканського порядку, створеного законом» [13, с.141].

М.Фуко, який розвиває свою концепцію в методологічних рамках деконструктивізму і постмодернізму, виступає опонентом Ю.Габермаса. Він вважає, що в громадянському суспільстві нема і бути не може універсальної згоди, що сама ідея всезагального консенсусу не відповідає б принципам демократії. Основою такої позиції стало рішення неприйняття тоталітаризму, який М.Фуко угляде в «всезагальній згоді» Ю.Габермаса. Основною причиною втрати життєдіяльності комуністичних суспільств могло бути успішне придушення в них відкритого соціального конфлікту. В інтерпретації М.Фуко придушення конфлікту – частина свободи. Він вважає, що «теоретично протиставлення держави і громадянського суспільства... не надто плідне». Цією тезою французький філософ реконструює звичну бінарну опозицію «держава – громадянське суспільство», знаходячи феномен, який їх об'єднує – це влада, що виражена в політичних і неполітичних формах. Такий підхід М.Фуко слід розуміти у достатньо вузькому сенсі, а саме як відмову бачити за парою «держава – громадянське суспільство» іншу пару – «політичне – соціальне». Цими словами він хотів вказати на те, що суспільство не можна сприймати як простір позбавлений владних відносин, так само, як не можна бачити в державі їх квінтесенцію. Іншими словами, державу і громадянське суспільство об'єднує те, що вони представляють собою дві різні моделі відносин влади. Держава є окремим випадком відносин влади, які пронизують собою всі структури соціуму. М.Фуко уточнює: «відносини влади вкорінені у соціальні мережі», тобто в тому, що ми називаємо громадянським суспільством. При цьому він визнає, що у сучасних суспільствах, як правило, всі типи відносин влади так чи інакше співвідносяться із державою, однак «відбувається це не тому, що кожен тип відносин влади є похідним від держави, а скоріше тому, що має місце безперервна етатизація відносин влади» [7].

Таким чином, проблема правильного облаштування суспільного життя, пошук шляхів гармонізації соціально-політичного буття людей турбувала філософів, мислителів і вчених протягом усього існування людства. Ще з часів Античності питання співвідношення публічного і приватного, державного і соціального було стрижневим у розвитку як політичної науки, так і політичної практики. Категорія «громадянське суспільство» є однією із найбільш вживаних та, водночас, найбільш «розмитих» у політології. Це пов'язано із тим, що серед дослідників і тепер нема єдності з приводу меж громадянського суспільства, часу його виникнення, напрямів розвитку й ролі у взаємодії з державою та економічною сферою. Проте інтелектуально-практичне обґрунтування даного феномена було і залишається актуальним.

Особливо динамічно концепція громадянського суспільства розроблялася прихильниками лівого ідеологічного спектру, ідейним ядром яких була боротьба за соціальне рівноправ'я, покращення умов життя найбідніших верств населення, забезпечення суспільної злагоди і розвитку. Першими, хто доктринально обґрунтував ідею побудови громадянського суспільства як автономної від держави системи самоврядування, були соціалісти-утопісти К.–А. Сен-Сімон, Ш.Фур'є, Р.Оуен. Їх уявлення про самоорганізацію населення в асоціації, фаланги чи виробничі товариства здійснили величезний вплив на подальший розвиток теорії й практики державного управління.

Марксизм як економічне, філософсько-політичне вчення, епохальне за своїм значенням, також запропонувало власну модель «ідеального суспільства». Надаючи визначальної ролі у бутті людства економічній сфері, марксистська теорія не применшувала ваги суспільного. Громадянське суспільство К.Маркса та Ф.Енгельса розуміли як

характеристику надбудови (держави), притаманну антагоністичному суспільству і яке об'єктивно приречене на зникнення із занепадом капіталізму і настанням безкласового комунізму. Однак, сама генеральна ідея комуністичного суспільства і є ідеалістичним віддзеркаленням концепції громадянського суспільства як втілення загальної рівності і свободи та усунення владної сваволі.

Марксистські і постмарксистські школи існували та продовжують своє існування зараз у великій кількості, розвиваючи й переосмислюючи це вчення, що свідчить про суспільну затребуваність лівої ідеології. Радикальними за організаційною спрямованістю були погляди анархістів (М.Бакунін, П.Кропоткін), які вважали, що державна влада надає лише рівність у рабстві і не може забезпечити народної влади і суспільних інтересів як не можливе існування «держави в державі». Тому модель громадянського суспільства була репрезентована системою всезагального самоуправління і повною ліквідацією державної влади.

Ревізіоністи марксизму А.Грамши та Л.Альтюссером інтерпретували громадянське суспільство у сенсі ідеологічної системи та апарату гегемонії і примусу держави. Громадянське суспільство розглядається як лабільне явище перманентного суспільно-політичного існування людей.

Ідейний спадок Франкфуртської школи здійснив вагомий вплив на суспільно-політичний розвиток країн Західної Європи та її інтелектуально-наукове життя. Свою соціальну теорію філософи Франкфуртської школи називали «критичною теорією», тим самим підкреслюючи спрямованість своєї концепції на критику, заперечення існуючих соціальних структур і вкоріненого способу мислення і пізнання світу. Визначальним моментом у мисленні та відносинах людей критична теорія вважала наявність правлячих і пригноблених. Тому в 30–40 рр. практично всі її прибічники виступали за революцію, перш за все проти фашизму. Вони сподівалися, що у «правильному» суспільстві і мислення стане «правильним», оскільки воно вже не буде залежати від свідомої і несвідомої боротьби класів та від закономірностей несправедливого устрою. Але це суспільство не можна передбачити заздалегідь, можна лише визначити, що поганого є в існуючому суспільстві, і працювати над тим, щоб це ліквідувати.

Таким чином, концепція громадянського суспільства, його ідейно-теоретичні уявлення і праксис займають вагоме місце у науково-теоретичному доробку мислителів і філософів лівого ідейно-політичного спрямування, який здійснив значний внесок у розвиток політичної науки. Однак парадигмальна невизначеність явища громадянського суспільства спонукає науковців й надалі здійснювати ґносеологічні пошуки детермінації громадянського суспільства та його практичного втілення.

Список використаних джерел

1. Альтюссер Л. Противоречие и сверхдетерминация (Из книги «За Маркса») / Луи Альтюссер [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.politizdat.ru/fragment/33/>
2. Гончарова А.Н. Проблема согласования общественных и личных интересов в процессе построения гражданского общества: Моногр. / А.Н. Гончарова. – Краснояр. гос. ун-т. Красноярск, 2001, 160 с.
3. Грамши А. Искусство и политика / А.Грамши / В 2–х т. Т.1 / Пер. с итал. – М.: Искусство, 1991, 432 с.
4. Дамье В. Либертарные представления о гражданском обществе / Вадим Дамье [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.aitrus.narod.ru/civil_socium.htm
5. Кропоткин П.А. Анархия: Сборник / Сост. и предисловие Р.К. Баландина, М.: Айрис–пресс, 2002. – 576 с.
6. Маев Георгий Грамши о гегемонии / Георгий Маев [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://avtonom.org/old/lib/theory/gramsci.html>
7. Макарычев А.С. Гражданское общество в России: между государством и международным сообществом / А.С. Макарычев [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.civisbook.ru/files/File/Makarychev.pdf>
8. Маркс К. и Энгельс Ф. Сочинения / издание второе / Т.1. / К.Маркс и Ф.Энгельс – М.: Государственное издательство политической литературы, 1955. – 698 с.
9. Мысли по поводу... Сверхдетерминация Луи Альтюссера / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.wtschaelike.ru/Marx/?p=110>

10. Самарская Е.А. Гедонистический социализм Шарля Фурье // Европейская политическая мысль XIX века / Рос. акад. наук, Ин-т философии. – Москва: Наука, 2008. – С.486.

11. Социальные воззрения К. Анри де Сен–Симона / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://socio.rin.ru/cgi-bin/article.pl?id=914>

12. Учение утопического социализма / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://frankov.kiev.ua/content/учение-утопического-социализма>.

13. Флиxbерг Б. Хабермас и Фуко: мыслители для гражданского общества / Бент Флиxbерг / Вопросы философии. – 2002. – №2. – С.137–157.

14. Хоркхаймер М. Диалектика Просвещения. Философские фрагменты / М.Хоркхаймер, Теодор В.Адорно; Пер. с нем. М.Кузнецова; Под ред. Ю.Здоровова. – М. – СПб.: Медиум, Ювента, 1997. – 310.

Жуковская А.А. Концепция гражданского общества в теориях представителей левой идеологии

Автор анализирует основные теоретические представления о гражданском обществе, выявляет его концептуальное значение в классических идеологиях. Гражданское общество определяется ведущей идеей левого политико-идеологического спектра. Автор рассматривает теоретические положения главных представителей социалистической, коммунистической мысли, их ревизий. Обнаружено место и роль, функциональное значение и практические модели гражданского общества в научно-философских работах исследователей левой идеологии. Прослеживается их эволюция и влияние на развитие политической науки в целом.

Ключевые слова: гражданское общество, идеология, марксизм, социализм.

Zhukovska, A.O. The concept of civil society in the theory of representatives of the left ideology

The author analyzes the main theoretical concepts of the civil society, defines its conceptual meaning in the classical ideology. Determination of the civil society as the leading idea of the left political spectrum. The author considers the theoretical work of the leading representatives of the socialist and communist ideas, their audits. In the article it is observed a place, the functional significance and practical models of the civil society in scientific and philosophical theories of the left-wing ideology scientists. It is traced their evolution and influence on the development of political science in general.

Key words: civil society, ideology, socialism, communism.

Маркетинг в системі політико-адміністративного управління

Аналізуються теорії управління, в тому числі й політичні. Розглядаються процеси політичного управління та особливості прийняття управлінських рішень. Досліджується доктрина адміністрування.

Ключові слова: політичне управління, адміністрування, політичне рішення, система самоуправління.

Політичний маркетинг вирішує велику кількість задач, в тому числі й проблеми політико-адміністративного управління.

Історія становлення теорії управління, в тому числі й політичного, відноситься до початкових етапів розвитку суспільно-політичної думки античності. Уже в цей період суть та зміст державного управління пов'язують зі здійсненням за допомогою реалізації відповідних законів державно значимих цілей і задач. Але інтерес до самих процесів управлінської діяльності виникає відносно пізно – в XVII ст. У цей період в політичному західно-європейському менталітеті фіксується уявлення про процесуальний характер управління [3, с.231].

На перших етапах дослідження, управлінські ідеї розроблялись в рамках традиційного для більшості соціально-політичних доктрин минулого й протиставлення реальних й теоретичних моделей державного устрою, цілей і задач державного організму. Сформульовані таким чином задачі й визначали функції по відношенню до розвитку суспільства. Не дивлячись на відмінності в наведених доктринах про роль держави в житті суспільства, здійснення цих функцій завжди пов'язувалося з державною діяльністю. Особливого значення набувала орієнтація на діяльність, яка розглядалася як втілення конкретної політики. Більша частина соціально-політичних доктрин XVII-XVIII ст. концентрувала свою увагу на проблемах держави, які пізніше стали політичними ученнями.

Питання формування особливих структур й механізмів управлінської діяльності спеціально розроблялись, починаючи з А. Бекона, Д. Локка, Т. Гоббса, Ш. Монтеск'є. Найбільш чітко ці ідеї були досліджені в роботах Ш. Монтеск'є, який виходив з необхідності розподілу гілок влади на законодавчу, виконавчу та судову, що на його думку, створювало перепони для зловживання владою [1, с.117]. Розуміння Ш. Монтеск'є, особливостей функціонування самих механізмів управління традиційних для його часу: це уявлення про управління як діяльність з реалізації законів, які орієнтовані на здійснення вищих державних цілей. Значимо, такої ж точки зору дотримувався й І. Кант.

До кінця XIX ст. такі терміни і поняття як «державне управління» (політичне управління), «соціальне управління» використовувались досить незначним числом теоретиків. Поняття «державне управління» в той час пов'язувалося: з діяльністю по конкретизації й реалізації законів; з формуванням організаційних структур, які здатні до прийняття й використання як конкретних, так й одиничних рішень в рамках державної політики; з створенням чиновницької ієрархічної структури; з структуруванням єдиної державної організації з урахуванням пріоритетів державної влади [11, с.213].

З точки зору сьогодення, суттєвим недоліком всіх доктрин, які пов'язані з державою і управлінням в XVII-XIX ст. можна вважати не розробленість питань, які стосувалися структурного виміру управління. Хоча зазначимо, що думки про організаційні форми (структури) управління можливі лише після конструювання самої ідеї системного (структурного) характеру управлінського процесу. З історичної точки зору, видно, що організаційні структури управління в кожному конкретному випадку різняться. Важливими ознаками структурування управлінських процесів є розділення функцій між управліннями й формуванням структури управлінського апарату, мова йде про

оформлення своєрідного чиновницького етосу (особливого, внутрішнього характеру впливу на об'єкти). Уже Ф. Гегель, К. Маркс, особливо М. Вебер використовували для їх характеристики спеціальний термін «бюрократія».

Велика кількість тез концепцій управління виникли поза реальним соціальним і політичним контекстом управління й довгий час залишались незатребуваними. Але, впродовж XIX ст. в європейській правовій й політичній думці фіксуються різноманітні поняття щодо «соціального управління», «державного управління», а також піднімаються питання, які пов'язані з організаційними й управлінськими структурами влади та з особливостями здійснення управлінських рішень через політику [5, с.138].

Таким чином, можна зробити висновок, що до початку XX століття поняття «соціальне управління» набуло суттєвого змісту для більшості фахівців з теорії й історії держави та соціальної філософії.

Уже на початку XX ст. науковці, які зверталися до проблем управління, прийняли основоположні характеристики понять «державне управління», «соціальне управління», які «прийшли» з XIX ст., практично без змін. Мова йде про розширення функцій соціального управління за рахунок включення в їх число діяльності з політичної підготовки прийняття й здійснення управлінських рішень. В цьому випадку існуюча концептуальна розробка тієї чи іншої проблематики також розглядається як аспект соціального управління й відповідає рівню розвитку соціальних наук свого часу. На думку Ю. Усовича, в цілому можна зазначити, що становлення концепції соціального управління в XX ст. відбувалося за трьома напрямками: по-перше – розвиток традиційних (класичних) понять про управління, які запозичені із соціально-політичних доктрин XVII–XVIII ст.; по-друге – розробка окремих аспектів проблематики управління, які не вкладалися в традиційні установки, але спиралися на них (мова йде про неокласичне трактування соціального управління); по-третє – розробка методик й технологій об'єднання найрізноманітніших підходів до управління [13, с.52].

На початку XX ст. проблеми відношення понятійних характеристик держави й управління не вкладаються в рамки певної єдиної й цілісної науки чи теоретичної концепції. Це пов'язано, по-перше – з ускладненням системи державних структур й організацій і по-друге – з функціями держави. По суті, можна виділити декілька напрямків суспільно-політичної думки, з яких власне й викристалізовується управлінська проблематика. Це аналіз соціального управління в контексті: теорії й історії держави і права; дослідження співвідношення управлінських й економічних механізмів регулювання життя соціуму в рамках політекономічних концепцій; намагання теоретичної соціології розглядати економічні реалії за допомогою методологічної реконструкції ідеальної типології управлінських рішень [10, с.77].

Хоча всі ці проблеми виникли паралельно в різних галузях знань, отримані результати визначили теоретичний потенціал проблематики соціального управління в XX столітті.

В подальшому, намагання М. Вебера проаналізувати соціальне, в тому числі й політичне, управління як продукт і результат здійснення цілей і бажань особливої групи – бюрократії, не може бути віднесеним ні в до політико-правових, ні до політекономічних досліджень у сфері управління. Значимо, що це теоретико-ідеологічний підхід до проблеми. Спираючись на аналіз державних інститутів, М. Вебер охарактеризував сучасну йому державу як різновид установи, управління якою здійснюється бюрократичними засобами і методами. Бюрократична ієрархія володіла наступними ознаками: розділенням праці, тобто чіткою диференціацією компетенції та прав; ієрархічністю, тобто чітким поділом праці по вертикальним й горизонтальним структурам організації роботи чиновників; єдиними вимогами й нормативами до діяльності окремих чиновників та службової дисципліни, мова йде про персональний контроль за кожним службовцем; письмового формою зв'язку й спілкування, тобто – формалізацією актів прийняття й реалізації рішень; деперсоналізацією чиновницької діяльності, тобто розділенням службових й особистих питань.

Цю структуру М. Вебер і назвав бюрократичною. Він вважав, що «розвиток й управління бюрократичною культурою обумовлене її очевидними перевагами по відношенню до всіх інших організаційних форм» [6, с.234]. Таке визначення передбачає історичну точку зору на бюрократію. Саме М. Вебер пов'язував бюрократичні

структури з історичними реаліями – особливостями функціонування сучасної їй держави. Зазначимо, що велика кількість «веберівського формулювання бюрократії» була повторенням більшості її характеристик, які давали Г. Гегель і К. Маркс. Розглядаючи бюрократичну структуру як «ідеальний тип», М. Вебер слідував головним методологічним установам свого аналізу, тобто виходив з того, що така структура в дійсності не існує в чистому вигляді, а є лише абстракцією, яка дозволяє зафіксувати певні ознаки сучасної державної ієрархії [6, с. 317]. В даному випадку не потрібно забувати, що бюрократія для М. Вебера є умовою «поступального розвитку держави». Тому позитивний зміст цього поняття може бути оцінений тільки з урахуванням задач й цілей соціального управління XIX століття.

Ідеї М. Вебера вплинули на розвиток англо-американських емпіричних досліджень у царині управлінських процесів. Дослідження М. Вебера бюрократії як «ідеального типу» організації управлінського процесу, відкрила шлях до аналізу вивчення управління як структурованої діяльності. Структури й організації управління були сприйняті американськими послідовниками М. Вебера як ідентичні, що дозволило дослідити питання пов'язані з роллю організацій в системі управління [7, с. 108]. Цим і визначається вклад М. Вебера в розвиток досліджень в теорії та практики соціального управління в першій половині XX століття.

Паралельно з аналізом бюрократії М. Вебера, здійснювались розробки різноманітних аспектів управління в політико-правових концепціях держави. Одна з найцікавіших позицій відстоювалась німецьким вченим О. Майером. Слідом за Л. фон Штейном, який висунув тезис про неможливість адекватно осмислити функції держави в їх багатоманітності й цілісності, О. Майер вважав, що в силу цих обставин поняття «управління» може бути визначено тільки негативно, тобто як діяльність держави, яку не можливо визначити ні законодавчо, ні судово. Тобто, О. Майер намагався дослідити правові норми управління. Але зазначимо, що це можливо лише при умові, що управлінські функції держави будуть розглядатися окремо від решти функцій, й найперше від функцій законодавчої влади, так як вона конкретизується й втілюється в політичній діяльності держави. Тому за управлінням залишається лише функціональна характеристика, тобто управління є діяльністю. Російського дослідника І. Василенко зазначає: «Якщо пощастить чітко розмежувати решту функцій держави, то стане зрозумілим, що ми розуміємо під управлінням» [5, с. 83].

На жаль дослідження О. Майера не принесли очікуваних результатів. У підсумку він ототожнив соціальне управління з моделлю становлення системи державного управління Германії. Було методологічно складно визначити, яку діяльність держави можна було розглядати поза сферою правових норм. Тому парадоксально, що до державного управління було зараховано ведення війн, придушення громадянських війн та надзвичайні ситуації.

Питаннями аналізу соціального управління в економіці займався відомий німецький економіст А. Вагнер. Він керувався загальними установами дослідження управління в контексті проблем держави. Зокрема, А. Вагнер вважав, що для досягнення державних цілей необхідні державні структури й організації. Державну структуру він характеризував як ієрархічну, яка включає не тільки органи «вищого» управління (державна рада, народне зібрання), але й міністерства, які спеціалізуються на виконанні державних задач (юстиції, внутрішніх справ, закордонних справ) [4, с. 243].

Звертаючись, наприклад, до сфер культури чи житлового комплексу, А. Вагнер розмірковував про «внутрішнє управління», тобто про управління економічною діяльністю держави. Він розробив систему економічних взаємовідносин всіх «суспільних справ», а також вів пошук єдиної системи для фінансування різноманітних сфер державного життя. Економічні принципи організації господарювання він намагався перенести на соціальні структури в цілому [4, с. 248]. Це стане характерним для більшості економічних вчень, які претендували на цілісний аналіз економічного життя суспільства.

Економічне трактування управління користується великою популярністю й сьогодні. Мова йде про концепцію «public choice» [2, с. 84]. Значне місце в економічних дослідженнях управлінської проблематики займають теорії й концепції, які спираються в своїй аргументації на світоглядні установки в трактуванні держави й управління. При цьому можливі два підходи до світоглядно-ідеологічних постулатів: або конкретизація

й обґрунтування в економічних й соціально-економічних висновках, або їх послідовна елімінація (виключення, усунення) із економічного дискурсу.

Проблематика соціально-економічних версій управління описана й в працях К. Маркса. Основна теза – ідея особливої ролі капіталістичної держави в буржуазному суспільстві. Управлінське рішення є ні що інше, як установка на збереження буржуазно-економічного, суспільного й політичного устрою. Держава, політична система в цілому (яка ототожнюється з управлінською) «працюють» на капіталізм. Ці установки знаходять найбільш повне вираження в діяльності державної бюрократії. Зокрема, її становлення й розвиток відображають логіку еволюції капіталістичної економіки. В рамках марксистських установок не тільки економічні підсистеми суспільства використовують політичні й державні структури в своїх інтересах [5, с. 31]. В порівнянні з марксистськими концепціями, доктрини ринкової економіки тяжіють до трактування держави як виключно економічної структури, яка інституціалізується в ході господарської еволюції з ціллю забезпечення економічної безпеки, порядку та прогресу. Важливо, що соціально-економічні доктрини управління мало дають для розвитку ідей соціального управління, так як соціально ототожнюються переважно з державною і політичною системами, що фактично зводить нанівець саму постановку питання про соціальне управління як відносно самостійну сферу.

Доктрина «public administration» в її класичному варіанті визначається, як функціональна формула ідеї управління через реалізацію законів. Її конституційним елементом є також виділення й відокремлення різноманітних сфер діяльності, направлених на реалізацію законів. В центрі уваги – механізми реалізації законів на рівні управлінських рішень [5, с. 313]. Тому існує велика кількість аналогій політичного управління з управління конкретними процесами на виробництві в різних організаціях. Значимими для організації управління є ідеї, наприклад, розділення праці, координації зусиль та планування.

Однією з найважливіших концепцій політичного управління в XX ст. є ідеї людського виміру в управлінні. Мова йде не стільки про визнання ролі індивідуальності, скільки про конструювання ідеї людини як суб'єкта процесу соціального управління, як «administrative man». На думку російських дослідників Г. Купряшина й А. Солов'йова: «Тут людина виступає як гарант якості та законності прийнятого нею управлінського рішення та втілення його в практичній діяльності». Такі установки прийшли в управління ще з 30-х років XX ст. з емпіричної практики промислового менеджменту й по-новому розставили акценти в соціально-управлінській проблематиці.

Процеси політичного управління здійснюються як регламентована законами державна політика. Їх реалізація означає прийняття рішень з урахуванням прав і нормативів управлінської діяльності. В концепціях політичного управління XX ст. формула рішення, тлумачилася як практичний процес прийняття рішення з урахуванням пріоритетів суспільного інтересу й висувалася на перший план. Значний вклад в розробку аналізу механізмів прийняття управлінських рішень внесли роботи Г. Саймона. Для нього рішення – це вибір певної моделі поведінки із великої кількості альтернатив. Акт вибору здійснюється, як правило, в процесі аналізу, перевірки, оцінки можливих альтернатив аж до найкращого з точки зору суб'єкта варіанту.

Отже, рішення – це процес вибору. Не вибір виконує роль моменту рішення, а весь процес рішення визначає результат вибору [2, с. 321-345]. Заслуга Г. Саймона в тому, що він виділив найважливіші етапи даного процесу, зокрема: вибір цілей і засобів; висування альтернативних шляхів вирішення проблеми; оцінку альтернатив з урахуванням поставлених цілей, оцінку ситуації, оцінку необхідних ресурсів і витрат; реалізацію намічених дій та цілей.

Якщо в європейській управлінській літературі до кінця 20-х років XX ст. головні зусилля були направлені на те, щоб розрізнити політичне й соціальне управління, то в американських джерелах адміністративне й політичне управління розглядалося як взаємопов'язаний й взаємообумовлений процеси. Ця тенденція, починаючи з 50-х років, отримала розповсюдження і в європейських джерелах. На думку М. Мішеллеті, концепція соціального управління не може функціонувати поза доктриною «policy making» як її компоненту [9, с. 90]. Складність питання, чи є політичне рішення функцією соціального управління, обумовлено ще й тим, що історично функції підготовки

політичних рішень «лягли» на управлінські структури в силу слабого теоретичного потенціалу представницької влади. Але сьогодні вона володіє всіма необхідними й достатніми ресурсами для підготовки «вищих» політичних рішень. Однак, практично не можливо елімінувати (виключати, усувати) з соціального управління процеси підготовки прийняття політичних рішень.

В першій половині ХХ ст. чітко виокремились чотири напрямлення в розвитку управлінської думки: школа наукового управління, адміністративна школа, школа психології й людських відносин й школа системних доктрин управління. Прибічники кожного з цих напрямлень виходили з того, що досягаючи цілей в управлінських структурах, можна знайти оптимальну схему й модель управління. При цьому найбільше уваги людському виміру управління в першій половині ХХ ст. приділяли представники класичної – адміністративної школи управління (Е. Тейлор, А. Файоль, Л. Урвік, Д. Муні, А. Стоун). Прибічники класичного трактування управління не надавали серйозного значення соціальним аспектам управління. Однак вони намагались оцінити організацію управління перспективно, виявити загальні характеристики й закономірності в діяльності управлінських структур [8, с. 349]. Ціллю цих розробок було створення універсальних принципів управління. В рамках класичного трактування науки управління питання про політичні аспекти були відсторонені на задній план. Дослідження вольових складових управлінської діяльності здійснюється в контексті рішення економічних та господарсько-адміністративних питань. Так, А. Файоль практично не ставив питання про співвідношення державних, політичних, господарських й адміністративних елементів управління. Управління він розглядав як мистецтво управління людьми. В цьому його установки відрізняються від тейлорівського розуміння управління як мистецтва управління машинами. А. Файоль будучи європейцем, спирався на традиційний європейський управлінський менталітет, він підкреслював вольовий момент в управлінні. Для нього головне в життєдіяльності управлінської структури – волевиявлення керівника, вміння довести рішення до конкретного втілення в механізмах й структурах будь-якої виробничої діяльності. Зазначимо, що Ф. Тейлор – американець, він більш раціоналістичний. Головним в управлінні для нього є моделювання колективного виробничого процесу, ключовою фігурою якого виступає майстер.

Характеризуючи управлінську діяльність, Ф. Тейлор й А. Файоль виділили як основні параметри її якості загальну ерудицію управління; наявність адміністративної установки (уміння передбачати, організовувати, управляти людьми, координувати їх зусилля, здійснювати контроль за їх діями); усвідомлювати основні цілі й задачі управління, конкретні знання в цій області суспільної діяльності й виробництва. Тому необхідними якостями управління як особистості повинні стати розум, освіта, такт, досвід, енергія, кмітливність, здоровий глузд, чесність, здоров'я [8, с. 39].

Концепції цих авторів надали змісту ідеї управління. Згідно з А. Файолем, суттєвими функціями управління слід вважати: технічні, комерційні, фінансові, контрольні й адміністрування. До власне адміністративних дій відносяться: вироблення загальної програми роботи; підбір кадрів; координація зусиль, гармонізація дій колективу. Зазначимо, що адміністративна функція не є управлінською. Правити – значить вести до цілі, забезпечити єдність функцій. Адміністрування – це лише одна із функцій, взаємодія яких і є управління [1, с. 243-248]. В класичних теоріях управління доктрина адміністрування не отримала чіткого оформлення, але ця функція припускає наявність ідеї влади, дисципліни, пріоритету загальних інтересів, єдності керівництва, координації зусиль, а також озайомлення з механізмами їх реалізації. По суті, і А. Файоль, і Ф. Тейлор виходили з того, що адміністративне начало не є щось абсолютним.

Принципами управління в класичних адміністративних школах визнаються: єдність керівництва, дисципліна, підпорядкування окремого загальному, винагородження, ієрархія, порядок, справедливність, постійність, єдність й ініціативність персоналу. Звідси слідує визначення влади, як права віддавати розпорядження й сила, яка змушує їм підкорятися. «Класики» розрізняють авторитет влади на основі нормативів управління й особистого авторитету, який базується на розумі, знаннях, моральній силі. Суттєвим є те, що влада не може функціонувати без відповідальності, тобто без санкцій (покарання, нагородження), які супроводжують її дії. Тому умовами оптимального

управління вони вважали санкцію актів влади, а сміливість у прийнятті відповідальності на себе – позитивною характеристикою особистості керівника.

Сьогодні однією з причин кризи сучасних управлінських структур є неприйняття ідеї бюрократії як конститутивного елементу управління. Однак саме різниця в типах бюрократії дозволяє говорити про різницю в якості організованості й цілісності суспільства. Історичною реальією є тоталітарні бюрократичні системи, які уособлюють бюрократію та її репресивно-каральну орієнтацію. Тоталітарні бюрократії породжують аморфний, безструктурний стан суспільства. Його головною характеристикою є соціальна ентропія (розсіювання). Існують авторитарні бюрократії, які орієнтовані на збереження традиційних структур суспільного життя. Характеристика «раціональна», частіше всього, застосовується для описання буржуазної бюрократичної структури, яка повинна організовувати й забезпечувати максимально ефективне виробництво життєво необхідних благ.

В рамках теоретичного дослідження людського виміру в управлінні доцільно поставити питання про моральний потенціал сучасної суспільної структури. Сьогодні капіталізм (індустріалізм), характеризується і багатьма дослідниками, і політиками, як «єдина система, яка відповідає раціональній природі людини. Він (капіталізм) захищає виживання людини як людини, його правлячий принцип – справедливість» [11, с. 20]. Подібна установка притаманна й характеристикам капіталізму як соціокультурній системі в роботах М. Вебера і В. Зомбарта.

Особливо важливе значення при дослідженні людських складових управління мають роздуми М. Вебера і В. Зомбарта про ціннісні орієнтири суб'єктів, які приймають участь в управлінні індустріальною цивілізацією. Вони відчували творчі сили етичної орієнтації капіталістичної ментальності, яка створила свій світ, й відчували їх дистанціювання по відношенню до особистості, індивідуального начала, «спіймали» одну із інтенцій (намірів) організації капіталістичного способу життя; в буржуазному, капіталістичному етосі протилежному людському (індивідуальному), активному й творчому началу є сам капіталізм як сукупність вимог, які пред'являються до певного типу особистості – особистості як функціонера [2, с. 319].

Аргументи М. Вебера і В. Зомбарта створили загальнотеоретичні передумови для формування нових підходів до людської складової управління в теорії й практиці організаційних структур.

Управління, є важливою й невід'ємною частиною політичного життя суспільства, дозволяє вирішувати як масштабні задачі координації політичних, економічних і соціальних процесів в суспільстві, так і більш дрібні, які направлені на досягнення конкретних цілей і задач, таких, як завоювання довіри мас, перемога на виборах, рішення конфліктних ситуацій. Зазначимо, що управлінські відносини в політиці різноманітні.

В науковій літературі управління поділяється на види за різними ознаками. В залежності від сфер суспільно життя виділяють:

- управління суспільством в цілому, економічне управління, соціальне управління, політичне управління, духовно-ідеологічне управління;
- управління структурами суспільних відносин: управління економічним і, відповідно, управління політичним, соціальним і духовним розвитком суспільства;
- управління об'єктами: економічне (господарське) управління, соціально-політичне управління, управління духовним життям.
- за характером і об'ємом управління суспільними явищами: управління суспільством, управління державою, управління різноманітними галузями й сферами народного господарства, управління підприємствами, організаціями і так далі.

Зазначимо, що деякі дослідники базовим видом управління визнають природу й субстанціональну специфіку суб'єктів управління, виходячи з чого, розрізняють: державне управління (суб'єкт управлінського впливу – держава), суспільне управління (суб'єкт управлінського впливу суспільство та його структури); менеджмент (суб'єкт управлінського впливу – підприємство, власник...). В якості своєрідної підсистеми управління розглядають також місцеве самоуправління (муніципальне управління). Існує членування і суспільного управління, в якому поряд з управлінням зі сторони громадських об'єднань вказується й на суспільне самоуправління, за допомогою якого котріто люди самостійно формують й практично реалізують управлінський вплив.

Особливу роль відіграє політичне управління. Об'єктом такого управління є суспільство. Особлива роль політичного управління пов'язана з політичним реформуванням суспільства, з формуванням цільових установок, їх ієрархізацією, з визначенням пріоритетів розвитку. Цілепокладання в політичному управлінні стає все більш багатоплановим і багатоплановим, й це пов'язано з все більшим ускладненням соціальних зв'язків та їх взаємодії. Зростає стихійна компонента політичної динаміки. Це об'єктивна тенденція, яка підкреслює зміну ролі людини як суб'єкта політичної діяльності. Від традиційних уявлень про участь в політичному управлінні політичних партій й лідерів важливо перейти до усвідомлення значимості дій індивіда – активного учасника економічного, духовного, культурного життя даного соціуму, держави як актора політичного управління. Аналіз політичного управління не може бути повним, якщо не враховувати особливостей і характеру суб'єктів управління. В якості суб'єктів політичного управління сьогодні політологи виділяють маси в їх національній, майновій диференціації і соціальній стратифікованості; державні органи і системи самоуправління, які не займаються безпосередньо політичним управлінням, але приймають участь в ньому (політичні партії, рухи, союзи, ЗМІ); організації, які офіційно не пов'язані з політикою, але впливають на політичне управління (армія, церква, бізнесові структури). Всі ці підсистеми можуть бути спроектовані на діяльність політичної людини, трактуючи їх як продукт і результат [13, с.117].

Проблема людського виміру політичного управління дозволяє по-новому підійти до задач досягнення консенсусу інтересів – центральної для політичного управління. Вона напруга пов'язана з розвитком соціального партнерства, політичного централізму, ідеологічного й економічного плюралізму. Зазначимо, що стабільність і поступовість відходять із сучасного політичного процесу. Динамічна нерівномірність політичної ситуації стає повсякденністю. Сьогодні політичне управління повинно зосередитися на політичному компоненті діяльності людини її політичної ролі. Із загальної сукупності політичних ролей можна виділити ті, що впливають на політичне життя суспільства й знайти колективний суб'єкт управління. Цей суб'єкт – зв'язок: «лідер – політична еліта». В даному випадку політична система суспільства розкривається по схемі лідерство – органи влади – регламентація [13, с.155]. На відміну від формалізованих політичних ролей, регламентованих правилами, законами (депутат, чиновник, суддя), що мають статус в теорії і практиці політичного управління, більшість громадян стають виконавцями неформальних ролей. Непередбачуваність, складність, не лінійність сучасної суспільної динаміки обмежують традиційні статусні можливості формальних ролей. Саме нестабільність сучасного політичного процесу змушує громадян включатися в політику, ставати суб'єктами політичного управління, використовувати свої механізми впливу на владу.

В сучасному політичному житті, як західноєвропейських країн, так і України спостерігається стійка тенденція до експансії підходів, мислення, технологій політичного маркетингу в сферу державного управління. Політичний маркетинг в рамках державного управління дозволяє реалізовувати наступні задачі: корекцію поведінкових моделей, які сформувались у певних соціальних груп; впровадження в соціальну практику ідей, цінностей, поведінкових алгоритмів, які репрезентуються як позитивні; теоретико-методологічна допомога в реформуванні структур і змісту державного управління.

Список використаних джерел

1. Антология мировой политической мысли. В 4-х т. – М.: Канон, 2007. – Т.1. – 518 с.
2. Антология мировой политической мысли. В 4-х т. – М.: Канон, 2007. – Т.2. – 494 с.
3. Атаманчук Г. В. Теория государственного управления / Г. В. Атаманчук. – М.: Фонд научных исследований «Прагматика культуры», Институт экспериментальной социологии, 2002. – 431 с.
4. Вагнер А. Избранные сочинения. – М.: ЭКСПО-пресс, 1993. – 456 с.
5. Василенко И. А. Административно-государственное управление в странах Запада: США, Великобритания, Франция, Германия. – М.: ФоБиО, 2008. – 396 с.
6. Вебер М. Избранное. – М.: Лабиринт, 1995. – 439 с.
7. Классики теории государственного управления: Американская школа. – М.: Издательство Моск. ун-та, 2003. – 520 с.

8. Кравченко А. И. Классики социологии менеджмента: Ф. Тейлор и А. Гастев. – СПб.: РХГИ, 1998. – 609 с.
9. Мишелетти М. Государственное управление в демократическом обществе. – СПб.: Азбука, 1998. – 459 с.
10. Пронкин С. В., Петрухина О. Е. Государственное управление в зарубежных странах. – М.: Логос, 2010. – 496 с.
11. Рэнд А. Мораль индивидуализма. – М.: Издательство «Ступени», 2003. – 387 с.
12. Технологии в политике и политическом управлении / Под ред. Анохина М. Г., Комаровского В. С., Матвеева Ю. И. – М.: Издательско-торговый дом «Гранд», 2000. – 565 с.
13. Усович Ю. В. Человеческое измерение политического управления: к истории становления // вестник МГУ. – Серия 12. – Политические науки, 2000. – №2. – С.

Ликарчук Н.В. Маркетинг в системе политико-административного управления

Анализируются теории управления, в том числе и политические. Рассматриваются процессы политического управления и особенности принятия управленческих решений. Изучаются вопросы доктрины администрирования.

Ключевые слова: политическое управление, администрирование, политическое решение, система самоуправления.

Likarchuk, N.V. Marketing in the politico-administrative

The paper analyzes the theory of governance, including political. The processes of political governance and characteristics of managerial decisions. Also examines the doctrine of administration.

Key words: political governance, administration, political decision, self-management system.

Інституалізація політичної еліти як умова стабільного розвитку політичної системи

Досліджено політичну еліту крізь призму інституціонального аспекту. Визначено сутність інституалізації політичної еліти та критерії оцінювання даного процесу. Конкретизовано функціональні можливості даного політичного інституту в забезпеченні стабільного розвитку політичної системи.

Ключові слова: політична еліта, політична система, політичний інститут, інституалізація.

Динаміка сучасних процесів розвитку, що обумовлена політичними та соціально-економічними факторами впливу на функціонування політичних систем, спрямована на досягнення відповідного рівня стабільності. Політичну стабільність можна розглядати як сукупність взаємозв'язків між суб'єктами для якої характерна певна цілісність, впорядкованість та здатність реалізовувати свої функції. Збалансованість взаємодії сприяє виробленню чітких правил та процедур формування владних відносин, що спрямовані на розкриття потенційних можливостей політичної системи з метою її структурно-змістовного перетворення. Стабільність політичної системи можна розглядати крізь призму таких аспектів: системного, тобто закономірностей та тенденцій розвитку політичної системи; когнітивного, тобто наявність суб'єкта, який володіє всією повнотою інформації на різних рівнях політичного управління; функціонального, тобто вміння суб'єкта пропонувати стратегії розвитку, що відповідають потребам суспільства в цілому. Відповідно, політична стабільність обумовлена діяльністю політичних суб'єктів, що направлена на здійснення ефективних перетворень в політичній системі. Отож, політичну еліту можна вважати суб'єктом, який, виходячи з покладених на нього функцій, здатен розкривати потенційні можливості політичної системи з метою досягнення балансу між запланованими змінами та стабільністю. Ефективність дій даного суб'єкта буде залежати від ступеня інституціоналізованості, тобто закріплення своєрідних правил взаємодії та встановлення конкретних процедур, що мають відповідний рівень підтримки в суспільстві та направлені на оптимізацію виконання окреслених функцій. Це актуалізує потребу наукової розвідки та обумовлює її основну мету – дослідження інституалізації політичної еліти як умови стабільного розвитку політичної системи. Дана мета передбачає виконання наступних завдань: дослідження політичної еліти крізь призму інституціонального аспекту, визначення можливостей даного політичного інституту в забезпеченні стабільного розвитку політичної системи.

Проблеми визначення політичного інституту та процеси інституціоналізації в політичній сфері досить детально були досліджені М.Дюверже, Р.Нортоном, С.Хантінгтоном, Б.Пітерсом. На думку, М.Дюверже політичні інститути виступають сукупністю вірувань, звичаїв, що формують організовану цілісність, в рамках якої відбувається взаємодія між політичними суб'єктами та суспільством. Найбільш дієвими способами цієї взаємодії є соціальний вплив, матеріальний примус, пропаганда [2]. Політичні інститути, згідно концепції С.Хантінгтона, можуть виступати засобом встановлення порядку, вирішення протиріч та формування авторитетних лідерів з метою досягнення відповідного рівня політичної стабільності. Складність та неоднорідність суспільства актуалізує потребу в ефективному управлінні з метою забезпечення політичного порядку. Водночас, жодна з домінуючих в суспільстві елітних груп не в змозі забезпечити даний порядок, не будучи інституціалізованою. Інституціоналізація виступає «процесом за допомогою якого організації та процедури набувають цінності та стабільності» [6, с.32]. Він дозволяє структурувати та стандартизувати згідно правил і процедур діяльність політичної еліти, тим самим зробивши домінування однієї групи, сумісним зі згодою більшості суспільства. Політична інституціоналізація розглядається з точки зору декількох підходів: 1) як норми, що набули статусу обов'язковості в суспільній свідомості, невиконання яких передбачає санкції; 2) як спосіб кристалізації організацій; 3) як стійкий

спосіб поведінки; 4) як сукупність певних вірувань, символів, думок, що впливають на колективну дію. Отож, політична інституалізація сприяє формуванню нових якостей організацій та процедур взаємодії в рамках політичної системи з метою забезпечення важливої потреби суспільства в соціальному порядку та безпеці.

Г.Моска, Р.Міхельс, С.Келлер акцентували увагу на важливості ефективного виконання політичною елітою своїх функцій для забезпечення стабільності функціонування політичної системи. На думку С.Келлер, кожному типу політичної системи відповідає конкретний тип політичної еліти, яка своїм діями має задавати напрями суспільно-політичного розвитку. Взявши за основу класифікацію політичних систем Т.Парсонса, вона виділила наступні типи політичної еліти, конкретизувавши при цьому їх функції, направлені на забезпечення стабільності системи в заданих межах та здатність адаптуватися до змін навколишнього середовища: 1) «система виконання завдань» потребує еліти, здатної визначати стратегічні пріоритети суспільно-політичного розвитку; 2) «система адаптації» формує еліту, яка здатна здійснювати пошук та раціональний вибір способів, методів досягнення поставлених цілей; 3) «система інтеграції» формує еліту, здатну забезпечувати консолідацію суспільства на основі норм та цінностей з метою заохочення до активних дій; 4) «традиційна система» потребує еліти, здатної формувати та оцінювати рівень моральності суспільства загалом [3, с.32–33]. Наявність своєрідної спеціалізації серед представників політичної еліти, стратегічна направленість кожної з окреслених функцій, вимагає від неї внутрішньої згуртованості та наявності формалізованої процедури діяльності.

Політична еліта, згідно своїх функцій повинна виступати носієм конкретних програм та інноваційних ідей, направлених на реформування політичної системи. Відповідно потреба суспільства у політичному управлінні з метою стабілізації розвитку політичної системи та необхідність внутрішньоелітної консолідації, обумовлено певною системою правил та процедур, що роблять її діяльність прогнозованою, дозволяє говорити про потребу інституалізації політичної еліти. Виконання цих функцій передбачає структурування даного інституту. Структурним компонентом в даному випадку можна вважати так звану статусно-рольову сітку, тобто закріплену систему статусів та ролей, що визначають правила поведінки та санкції в разі їх порушення. Статусно-рольова сітка існує на всіх рівнях реалізації владних повноважень політичною елітою: перший рівень (внутрішнє коло влади), тобто коло осіб, що здійснюють прийняття стратегічних рішень, визначаючи вектори розвитку політичної системи; другий рівень – це представники політико-урядової еліти, що виконують провідні функції в системі державного управління, правлячий чи опозиційні партії; третій рівень представлений суспільно-господарською елітою, що покликана переставляти інтереси різних груп у першому колі влади; четвертий рівень – коло груп тиску та інтересів; п'ятий рівень – регіональна та місцева еліта [4]. Наступним структурним компонентом даного політичного інституту виступає ресурсний потенціал та засоби його реалізації (система права, легітимність, інформація, політична культура як певна модель політичної поведінки, конкретні політичні технології). Також складовими можна вважати систему санкцій; рівень довіри суспільства; організації, в рамках яких здійснюється прийняття стратегічних рішень; політичну символіку, що формує та відображає смислове призначення цього політичного інституту в масовій свідомості.

Інституалізація політичної еліти проходить три основні етапи. Перший передбачає легалізацію інституту, його організаційно-правове оформлення, створення необхідної інфраструктури, що дозволяє реалізовувати задані функції. Це проявляється у формуванні цілей діяльності, становленні норм, правил взаємодії, процедур реалізації їх на практиці та відповідних санкцій, що певною мірою сприяє внутрішньоелітній інтеграції та формують передумови її подальшого розвитку. Другий етап передбачає легітимізацію, соціалізацію політичної еліти, що проявляється в її адаптації до тенденцій демократичного розвитку, артикуляції і агрегуванні суспільних потреб з метою вироблення програм державного розвитку, прийняття ефективних рішень щодо їх практичної реалізації з метою досягнення суспільного блага. На третьому етапі відбувається формування відповідного рівня ефективності даного політичного інституту, що залежить від ступеня усвідомлення політичною елітою актуальних тенденцій суспільно-політичного розвитку, націленості на задоволення суспільних потреб. Значну роль в цьому відіграє здатність до процесів самоорганізації, що проявляється у вчасному осмисленні власних

тенденцій розвитку, вирішенні внутрішньогрупових конфліктів та вмінні генерувати нові ідеї чи використовувати існуючі механізми вирішення актуальних проблем [1, с.34].

Політичній еліті як політичному інституту притаманні ряд ознак. Суспільна користь проявляється у формуванні правил поведінки суспільної взаємодії, врегулюванні соціально-політичних конфліктів, а також прийнятті колективних рішень. Діяльність політичної еліти завжди формалізована та обумовлена суспільним договором, що формується за допомогою виборів та закріплюється процесами легітимізації. Хоча наявність суспільного договору не гарантує рівномірності розподілу благ та ресурсів між політичною елітою та суспільством. Суспільний договір і формалізація еліти є взаємопов'язаними процесами, які підвищують ефективність відносин між елітою та суспільством, сприяючи оптимізації виконання функцій та формуванню зворотного зв'язку в рамках політичної системи. Це в свою чергу надає даному політичному інституту певного рівня стабільності, послідовності виконання державних програм розвитку. Ще однією ознакою еліти як політичного інституту є представництво, що відображає ступінь задоволення соціально-політичних потреб груп громадськості. Примусовий характер діяльності даного суб'єкта проявляється в перетворенні колективної волі в життя та встановлення санкції за її невиконання. Важливою ознакою еліти як політичного інституту є виконання функції соціалізації особистості та інтеграції в політичну систему з метою якісної ротації кадрів для підвищення ефективності виконання функцій [5].

С.Хантінгтон виділив критерії інституалізації, що можуть розглядатися в контексті досліджуваної проблематики. Перший критерій – «адаптивність» означає, що чим більш адаптивна організація або процедура, тим вищий рівень її інституціоналізації. Політична еліта виступає суб'єктом активізації процесу конверсії в політичній системі, оскільки прийняті нею політичні рішення є своєрідним способом адаптації системи до вимог суспільства з метою мобілізації суспільних ресурсів на досягнення поставлених цілей. Рівень адаптивності буде обумовлюватися часовими рамками функціонування політичної системи, динамікою змін правлячої політичної еліти та, відповідно, можливою зміною її функціонального призначення. Другий критерій – «складність» виражається множинністю організаційних структур та наявністю чітко окреслених цілей діяльності. Політична еліта, має досить складну структуру (правляча, опозиційна, бізнес-еліта, регіональна і т.д.), виконує доволі широкий обсяг функцій, які взаємопов'язані з функціями політичної системи та її окремими підсистемами. Це дозволяє говорити про високий рівень інституалізації політичної еліти в рамках конкретного політичного інституту та виконання нею відповідних функцій на всіх рівнях його ієрархічної структури. Третій критерій – «автономія» характеризується наявністю механізмів стримування та протидії зовнішнім факторам впливу (групи інтересів, опозиційна еліта), що дозволяють більш ефективно проводити політичну соціалізацію осіб, бажаючих інкорпоруватися до правлячого політичного класу. Четвертий критерій – «згуртованість» показує рівень узгодженості дій структурних компонентів організації в контексті вирішення поставлених завдань. Відповідно, успішність виконання основних функцій політичною елітою обумовлена об'єднанням зусиль та мобілізацією ресурсів щодо вирішення актуальних проблем суспільства та здатністю уникати внутрішньогрупового конфлікту інтересів [6, с.32–43].

Б.Пітерс доповнив критерії інституалізації – конгруентністю та ексклюзивністю. Конгруентність вказує на необхідність існування відповідності взаємовідносин всередині політичного інституту тим взаємовідносинам, які вони впорядковують. Оскільки, однією з головних функцій еліти як політичного інституту є забезпечення потреби суспільства в політичному управлінні та стабілізації владних відносин, то його діяльність має базуватися на формалізованих правилах і морально-етичних нормах взаємодії, що відповідають очікуванням суспільства. Невідповідність проявляється в наявності розриву між цінностями політичної еліти та більшістю суспільства, що сприяє появі ефекту «подвійної інституалізації». Вона виражається в наявності згоди більшості суспільства жити за встановленими правилами та процедурами (через нав'язаний правлячою елітою страх перед майбутнім), що можуть суперечити одне одному, виробляючи при цьому високий рівень суспільної напруги та низький рівень політичної активності. Відповідно, зростання рівня суспільної напруги, накопичення ресурсного потенціалу, наприклад, опозиційною елітою, можуть сприяти структурним та функціональним змінам всередині політичної еліти. Критерій ексклюзивності

вказує на значимість консолідації внутрішньоелітної взаємодії правлячого класу, що забезпечує його ефективність та поступальність в реалізації політичних рішень [8, с.9].

Дані критерії інституалізації дозволяють розглядати політичну еліту з точки зору інституціонального підходу. На думку О.Криштановської, політична еліта завжди інституалізована завдяки призначенню чи обраності на певну посаду, що виступає своєрідною частиною функціонування матриці держави. Посада визначає статус політичного суб'єкта та накладає на нього відповідні функціональні обов'язки. Відповідно, ефективне їх виконання політичною елітою активізує розкриття потенційних можливостей політичної системи, сприяючи стабільному функціонуванню [3, с.68–69]. Інституалізованість політичної еліти сприяє структурній інтегрованості (взаємна терпимість, прийняття формальних та неформальних правил взаємодії) та ціннісному консенсусу (взаємна згода дотримуватися встановлених норм політичної поведінки та підтримка цінностей існуючих державних інститутів) [7].

Загалом, виділяють п'ять видів можливостей політичної системи, які формують її потенціал, що може бути використаний політичною елітою для активізації організаційних та самоорганізаційних процесів її функціонування. Екстрактивна можливість – це здатність політичної системи використовувати людські (фінанси, підтримка, залучення талантів тощо) та матеріальні ресурси. Політична еліта покликана створювати умови для розкриття особистісного потенціалу найбільш активних груп громадськості в різних сферах життєдіяльності суспільства, що сприятиме накопиченню необхідного ресурсного потенціалу суспільства загалом. Відповідно, даний потенціал може бути використаний для здійснення політичного рекрутування з метою усвідомленого оновлення політичного класу та підвищення рівня політичної активності громадян. Це сприятиме формуванню стійких форм зворотного зв'язку між політичною елітою та суспільством, за якого відбувається отримання найбільш актуальних для конкретного етапу розвитку політичної системного ресурсів та направлення їх на реалізацію основних засад державної політики.

Контролююча можливість політичної системи направлена на здійснення управління та контролю за поведінкою різних груп громадськості та політичної еліти зокрема. Інституалізована політична еліта сприяє виробленню правил та процедур владно-управлінської взаємодії та формує способи (прямого або непрямого впливу) реалізації даної можливості політичної системи. Дистрибутивна (розподільча) можливість окреслює здатність політичної системи створювати, розміщувати та розподіляти цінності (ресурси) в суспільстві відповідно до існуючих потреб. Сучасні тенденції інформатизації та глобалізації актуалізують потребу в такому розподілі та перерозподілі ресурсів, за якого продуктивні сили суспільства здатні реалізувати свої можливості з метою задоволення власних потреб в самореалізації. Отож, діяльність політичної еліти має бути спрямована на вироблення чітких засад соціальної політики як фактора забезпечення стійкого розвитку суспільства та політичної системи в цілому.

Реагуюча можливість проявляється у здатності до швидкого реагування політичної системи на виклики зовнішнього та внутрішнього середовища. Зусилля політичної еліти мають бути направлені на забезпечення артикуляції, агрегації інтересів суспільних груп, сприяння існуванню суспільних організацій, що систематизують існуючі вимоги. Наявність даного зворотного зв'язку сприятиме динамічній стійкості політичної системи, її здатності до процесів самоорганізації. Комунікативна можливість політичної системи сприяє підвищенню ефективності взаємодії всіх підсистем за допомогою популярних у суспільстві ідей, лозунгів, символів, забезпечуючи певну легітимність політичних інститутів, а відповідно і діяльності політичної еліти в цілому. Виходячи з цього, політична еліта прагне впливати на динаміку громадської думки, виробляє певні символи, суспільно-популярні гасла, що виконують функцію ідентифікації громадян з політичною системою та політичною елітою. Саме її, в силу притаманних їй в тій чи іншій мірі якостей та закріпленого соціально-управлінського статусу, суспільство розглядає як суб'єкта, що здатен задовольнити потребу в стабільності на основі вироблення правил, процедур і відповідності домінуючим цінностям та ідеалам політичної культури.

Відповідно, як політичний інститут, політична еліта виконує ряд функцій, що сприяють активізації можливостей політичної системи необхідних для формування певного рівня стабільності та ініціювання за потреби необхідних змін. Рівновага між стабільністю та змінами виступає важливим показником ефективності політичної

системи загалом. Серед основних, можна виділити наступні функції: створювати можливості для задоволення потреб суспільства та власних інтересів; забезпечувати відтворення історично сформованих способів політичної діяльності; сприяти процесам внутрішньоелітної та суспільної консолідації з метою вирішення актуальних проблем розвитку політичної системи та суспільства в цілому; забезпечувати регулювання діяльності громадськості в рамках діючої законодавчої бази; здійснювати контроль за політичною поведінкою своїх членів, заохочувати бажану і застосовувати санкції за наявності порушень; забезпечувати стабільність розвитку суспільного життя [5, с. 148].

Отже, на всіх етапах історичного розвитку суспільство відчуває постійну потребу у відповідному рівні захищеності та стабільності. Політична система як сукупність взаємодії політичних інститутів та суб'єктів, що формують владні відносини, здатна забезпечувати цю потребу. Активно діючим суб'єктом в даному випадку можна розглядати політичну еліту, яка володіє відповідними якостями та здатна набувати особливого соціально-управлінського статусу, що обумовлюється рівнем її інституалізації в межах конкретної політичної системи. Сутність інституалізації політичної еліти розкривається у визначенні та закріпленні норм і процедур, що формалізують внутрішньоелітну взаємодію, роблячи її прогнозованою, наведеною на встановлення стійких форм зворотного зв'язку між політичною системою та громадянським суспільством з метою забезпечення потреб та інтересів останнього. Політична еліта як політичний інститут має відповідну структуру та функції. Ефективність виконання покладених на даний інститут функцій сприяє активізації можливостей політичної системи, що формують її регулюючий та саморегулюючий потенціал, сприяючи стабільності і здатності адаптуватися за потреби до змін.

Список використаних джерел

1. Бунецкий Л. Особенности и проблемы трансформации институционной системы в Украине: системный анализ та світовий досвід / Л.Бунецкий // Вісник КНУ ім. Т.Шевченка. Політичні науки. – 2011. – Вип. 1. – С.32–38.
2. Дюверже М. Политические институты и конституционное право / М.Дюверже [Электронный ресурс]. – Режим доступа // http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/Hrestom/36.php
3. Крыштановская О. Анатомия российской элиты / О.Крыштановская. – М.: Захаров, 2005. – 384 с.
4. Кухта Б., Теплоухова Н. Политичні еліти і лідерство / Б.Кухта, Н.Теплоухова. – Львів: Кальварія, 1996. – 224 с.
5. Рыбаков А., Татаров А. Политические институты: теоретико-методологический аспект анализа / А.Рыбаков, А.Татаров // Социально-гуманитарные знания. – 2002. – №1. – С.139–150.
6. Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах / С.Хантингтон. – М.: Прогресс-Традиция, 2004. – 480 с.
7. Хигли Д. Демократия и элиты / Д.Хигли [Электронный ресурс]. – Режим доступа // ecsosman.hse.ru/...005 Хигли Демократия и элиты 22–31.
8. Peters B.G. Institutional Theory: Problems and Prospects / B.G. Peters. – Vienna: Institute for Advanced Studies, 2000. – 18 p.

Хоришко Л.С., Панченко А.В. Институционализация политической элиты как условие стабильного развития политической системы

Исследована политическая элита сквозь призму институционального аспекта. Определена сущность институализации политической элиты и критерии оценивания данного процесса. Конкретизированы функциональные возможности данного политического института в обеспечении стабильного развития политической системы.

Ключевые слова: политическая элита, политическая система, политический институт, институализация.

Khorishko, L.S., Panchenko, A.V. The institutionalization of the political elite as a condition for the stable development of the political system

The political elite are researched through the institutional aspect. The essence of the institutionalization of the political elite and the evaluation criteria of this process are determined. The authors specify function possibilities of this political institute in ensuring stable development of the political system.

Key words: political elite, political system, political institute, institutionalization.

УДК 327.56:303.732:355.014

Шеренговський Д. В.

Стан наукової розробки проблеми конфліктогенності в сучасних міжнародних системах

Аналізується стан дослідження проблематики конфліктогенності в сучасних міжнародних системах у вітчизняній та закордонній науковій думці. Автор зосереджується на роботах, що розглядають теоретичні аспекти конфліктогенності, використовуючи її як основний показник еволюції міжнародних систем. Окреслено питання подальших наукових досліджень в даній сфері.

Ключові слова: конфліктогенність, міжнародний конфлікт, міжнародні системи, ідентичність міжнародних акторів.

Досліджуючи проблему конфліктогенності в міжнародних системах важко, а подекуди і неможливо, уникнути тих теоретичних труднощів, які притаманні сучасній теорії міжнародних відносин. Особливості розуміння конфліктогенності в міжнародних системах полягають у відсутності універсального знання про її елементи: сутність міжнародної системи, явища конфліктогенності та його співвідношення з міжнародною системою. Кожен із них може виступати і виступає об'єктом міждисциплінарних досліджень, а також напрямів та шкіл в рамках окремих дисциплін, зокрема науки про міжнародні відносини та теоретичної конфліктології. Внаслідок цього, наукове знання про конфліктогенність в міжнародних системах розчиняється у великому обсязі літератури, що становить першу особливість дослідження титульної проблеми.

Друга особливість впливає із попередньої і пов'язана із сприйняттям конфліктогенності в міжнародних системах в рамках єдиного поняття, хоча в аналітичному плані його доцільно розглядати як сукупність двох категорій. Таке бачення дозволяє подолати обмеженість матеріалістичних ознак системного теоретизування, де конфліктогенність може бути досліджена як одна із характеристик чи параметрів міжнародної системи. Це змусить зосередитися на міжнародних конфліктах як на таких, що визначені структурними особливостями різних типів міжнародних системи.

Ця логіка традиційно займає домінуюче місце в теорії міжнародних відносин, що визначено появою «системних студій» на основі неореалістичної теорії. Ми не ставимо за ціль довести її хибність, а лише виявити ті обмеження, які вона викликає і виявити ті наукові джерела, що пропонують альтернативний, новітній підхід до вирішення тих питань, які вона не здатна пояснити.

Нарешті, третя особливість полягає у розвитку наукової думки щодо об'єкту та предмету дослідження, зокрема – епістемологічних, онтологічних та методологічних аспектів. Тут, ми повинні наголосити, що зародження та подальший розвиток «системних студій» – комплексу теоретичних та концептуальних підходів, які розглядають міжнародні відносини, базуючись на загальній теорії систем, та теоретичної конфліктології, відбулося, в основному, в рамках американської та західноєвропейської політичної науки. В той час, вітчизняні розробки, перебуваючи під впливом марксистської діалектики, критично оцінювали західні напрацювання та носили більш прикладний характер, пов'язаний із дослідженнями конкретних типів та форм міжнародних конфліктів в умовах блокового протистояння.

Як наслідок, сучасні українські та російські роботи, володіючи широким колом досліджуваних питань, все ж вирізняються слабкими концептуально-методологічними основами, що скоріше є «спадком радянської школи». Таким чином, постає необхідність аналізу широкого кола вітчизняних та закордонних джерел, які присвячені проблематиці конфліктогенності в сучасних міжнародних системах.

Механізми взаємозалежності міжнародних систем та конфліктогенності висвітлено у роботах таких науковців як Е. Адлер, Б. Бузан, П. Валенштайн, А. Вендт, О. Вое, К.

Дойч, Е. Лінклейтер, Дж. Раггі, А. Раппопорт, Дж. Скотт, Р. Фішер, К. Холсті, Т. Зонova, В. Кулагін, М. Лебедева, Т. Юрьєва. З вітчизняних науковців варто зазначити роботи М. Капітоненка, В. Мандрагелі, Г. Перепелиці, М. Фесенка тощо. Однак в більшості праць відчувається недостатня розробка проблематики конфліктогенності як соціального конструкту, що супроводжує еволюцію міжнародних систем і, таким чином, не лише визначає їхній конфліктний, але й напрямки їхньої трансформації у майбутньому.

В межах даної статті передбачається досягнення наступних цілей: 1. Виявити наукові роботи, присвячені дослідженню взаємовпливів конфліктогенності та міжнародних систем. 2. Розглянути розвиток наукової думки в контексті вивчення онтології міжнародних систем. 3. Визначити стан наукової розробки механізмів конфліктогенності та особливостей міжнародних конфліктів. 4. Встановити напрямки подальших досліджень у цій сфері.

Виходячи із поставлених завдань, використані наукові роботи можна умовно поділити на дві групи: 1) роботи, що зосереджені на аналізі поняття та механізмах функціонування міжнародних систем; 2) роботи, що пов'язані із дослідженням конфліктогенності та міжнародних конфліктів.

Окрему увагу заслуговують роботи, що вивчають взаємовпливи конфліктогенності та міжнародних систем, однак вони в тій чи іншій мірі базуються на двох попередніх, базуючись на їхньому теоретико-методологічному апараті. Серед них варто згадати праці вітчизняних науковців, зокрема, дисертаційне дослідження М. Г. Капітоненка Конфліктогенність постбіполярної системи міжнародних відносин (2004) [1], у якому автор, в дусі неореалістичної теорії висвітлює зв'язки між системними параметрами міжнародних відносин періоду постбіполярності і закономірностями виникнення, розвитку та вирішення міжнародних конфліктів, які відбуваються в цій системі. Дисертаційне дослідження М. В. Фесенка Трансформація сучасної системи міжнародних відносин: концептуальний і прогностичний вимір (2007) [2] присвячене сучасній методології та теоретичним засадам політології і соціології міжнародних відносин, які вивчають характер і спрямованість глобальної трансформації сучасної міжнародної системи, в тому числі в конфліктогенному аспекті. Окремі аспекти конфліктогенності в міжнародних системах висвітлено в наукових роботах таких закордонних науковців як Б. Бузан, П. Валенштайн, А. Вендт, М. Лебедева, А. Раппопорт, Дж. Скотт та ін.

Наукові роботи, що зосереджені на аналізі поняття та механізмах функціонування міжнародних систем можна поділити на декілька напрямків. До першого належать ті праці, які присвячені теоретико-методологічним основам системного теоретизування. Наприклад, фундаментальна робота засновника загальної теорії систем Л. фон Берталанфі Висновки загальної системної теорії (1950) [3], в якій науковець запропонував категоріальний та функціональний апарат поняття «система», що заклало початок подальшим дослідженням. Д. Істон у роботі Політична система (1953) [4] вперше адаптував загальну теорію систем до політичних студій, досліджуючи таким чином політичну систему США. Важливе значення для вивчення організаційної та функціональної здатності систем в умовах нестабільності відіграла фундаментальна праця І. Пригожина Порядок із хаосу (1986) [5]. Результати дослідження науковця, окрім іншого, стали ідейною основою подальшої критики концепції «анархічності міжнародних відносин», запропонованої неореалістами. Цей підхід розвинув А. Богданов у роботі Нариси організаційної навки (1989) [6], вівши в наукове використання термін «бірегуляція», тобто таку комбінацію системних взаємозв'язків, в якій елементи регулюють один одного.

Поява поняття «міжнародна система» в науці про міжнародні відносини пов'язана із працею А. Раппопорта Загальна теорія систем: основні поняття та застосування (1986) [7], де науковець здійснив спробу математичного описання механізмів функціонування міжнародних систем, їх співвідношення із глобальною безпекою та стабільністю. Питання системної онтології висвітлено у роботі Р. Ешбі Вступ у кібернетику (1959) [8], в якій науковець обґрунтував можливість поділу системи на підсистеми. К. Боулдінг у книзі Конфлікт та Оборона (1962) [9] наголосив на впливі конфліктів на формування системних структур. Варто відзначити, що такі науковці як М. Каплан, у праці Система та процеси у міжнародній політиці (2005) [10] та С. Брукс, у статті Дуель реалізму (Реалізм в міжнародних відносинах) (1997) [11], визначили правила організації та

функціонування міжнародної системи та здійснили концептуально-методологічне пояснення принципів «розподілу сил» та «полярності» при параметруванні системи, розвинувши напрацювання неореалістів.

Загалом роботи цих та інших науковців заклали основу для подальших досліджень конфліктогенності в міжнародних системах, в достатній мірі не розв'язавши проблеми. Основна причина полягає в тому, що загальна теорія систем не здатна повній мірі задовольнити аналіз міжнародних систем, які вирізняються своєю складністю. Відповідно, в теорії міжнародних відносин свормувалася власна інтерпретація поняття «міжнародна система».

Наступний напрямок пов'язаний із аналізом особливостей функціонування міжнародних систем безпосередньо в рамках теорії міжнародних відносин. В данному аспекті ми пропонуємо проводити детальний розподіл наукових праць, які демонструють чотири концептуальні підходи, що по-різному трактують міжнародні відносини: реалістичний, ліберальний, структуралістський та конструктивістський.

Так, матеріальне бачення міжнародної політики започаткувало «реалістичну традицію» дослідження. З огляду на це, варто згадати роботи К. Волтца, зокрема фундаментальну працю Теорія міжнародної політики (1979) [12], у якій автор розкриває сутність реалістичного дослідження міжнародних систем крізь матеріалістичний індивідуалізм та силове трактування інтересів акторів. Окрім того, науковець висуває припущення про анархічність міжнародного середовища та раціональну поведінку держав в аналогічних ситуаціях.

Ці твердження стали основою реалістичної традиції значно доповнивши напрацювання попередників. Наприклад, Г. Моргентау, запропонував гіпотезу, згідно якої існує світова система стримування і протизваг, створена задля врегулювання конфліктуючих у своїх інтересах та потужностях держав, виходячи із силового розуміння таких інтересів у Політиці між націями (1978) [13]. Припущення Г. Моргентау доповнили Дж. Кеннан, досліджуючи причини інтересів та їхній вплив на міжнародну систему шляхом трансформацію суспільних ідей під впливом державного апарату влади у роботі Реалії американської зовнішньої політики (1954) [14] та Й. Гальтунг, включивши в поняття «міжнародної системи» поєднання однотипних за політичним і соціальним ладом держав, та їхніх репрезентацій на міжнародній арені, якими науковець вважав міжнародні організації, що пов'язані спільними цілями та інтересами у статті Майбутнє міжнародної системи (1967) [15].

Таке бачення використали представники цивілізаційних теорій, обґрунтувавши особливості організації суспільного ладу та культури у цивілізаційному аспекті: А. Тойнбі, Дослідження історії (1995) [16], С. Хантінгтон, Зіткнення цивілізацій (1998) [17], Е. Тофлер, Третя Хвиля (1984) [18] тощо.

Розробка реалістичного категоріального апарату в рамках «системних студій», зокрема щодо питань конфліктності, глобальної безпеки та стабільності висвітлена Г. Кісінджером у праці Американська зовнішня політика: Три есе (1969) [19] та Р. Ароном у праці Мир і Війна: Теорія міжнародних відносин (1966) [20]. Динамічні аспекти стабільності міжнародних систем обґрунтовуються у роботах Р. Джилпіна, зокрема Війна і зміни в міжнародній політиці (1983) [21]. Мотивайні аспекти поведінки держав під впливом структури міжнародної системи розглянуто Р. Джервісом у роботі Системні ефекти: Комплексність у політичному та соціальному житті (1997) [154]. Особливої уваги заслуговує праця Дж. Міршаймера Трагедія політики великих сил (2001) [22], у якій автор описує причини конфліктності міжнародних відносин через ієрархію в міжнародній системі і пропонує концепцію «наступального реалізму» для пояснення конфліктогенності крізь природну конкуренцію держав у сфері безпеки.

На протизвагу реалістичній традиції, сформувалася ліберальна, що ґрунтується на ідейному та ціннісному баченні міжнародних відносин. Її концептуальні засади виходять із теоретичних розробок таких представників класичного ідеалізму як Г. Гроція та Е. Канта, які наголошували на розробці глобальних механізмів контролю та функціонуванні наддержавних організацій задля «обмеження сили» державних акторів.

Чинники впливу міжнародного співробітництва на розвиток міжнародної системи висвітлено у роботах Н. Анжела Велика ілюзія: Дослідження відношення військової сили націй до їхніх економічних та соціальних переваг (1972) [23] та Дж. Догерті і Р.

Пфальцграфа Конфронатаційної теорії міжнародних відносин (1990) [24]. К. Дойч в своїй праці Нерви управління: моделі політичної комунікації і контролю (1963) [25], припустив, що основою будь-якої системи є «засоби комунікації», які сприяють інтеграції міжнародного суспільства. Особливої уваги заслуговує його робота Політична спільнота в Північноатлантичному регіоні (1957) [26], де вперше запропонована концепція спільнот безпеки як альтернативи сучасній міжнародній системі у майбутньому.

Функціональні та інституціональні аспекти міжнародних систем розглядаються у роботах таких науковців, як Д. Мітрані, Функціональна теорія політики (1975) [27], Е. Хааса Старіння теорії регіональної інтеграції (1975) [28]. Важливим також є праця сучасних авторів Ф. Шімелфеннінга, Ш. Енгерта та Х. Кнобеля Міжнародна соціалізація у Європі: Європейські організації, політичні умови та демократичні зміни (2006) [29], де здійснено соціалізаційно-інституційний аналіз впливу міжнародних організацій на поведінку держав в на прикладі інститутів ЄС.

Припущення про існування міжнародних режимів, які закріплюють усталену практику взаємодії акторів та виконують функцію регулювання їхніх відносин через поширення спільних інститутів здійснено у роботах Дж. Рагі [30, 31] та В. Рітбергера, Б. Зангла і М. Стайша Міжнародна організація. Політична одиниця, політика і політики (2006) [28].

Значним доробком в контексті вивчення транснаціональних відносин є спільні праці Р. Когейна та Дж. Ная. Зокрема, у Транснаціональних відносинах та світовій політиці (1977) [33] обгрунтовано як закономірності глобальних політичних процесів впливають на поведінку акторів, критикуючи реалістичне пояснення визначальності структурного впливу міжнародної системи. Необхідно також згадати фундаментальні напрацювання Дж. Розенау, наприклад Турбулентність в світовій політиці: теорія змін та послідовності (1990) [34] і Поряд із внутрішньою та зовнішньою межею: Досліджуючи управління в турбулентному світі (1997) [35], де автор не лише відстоює позицію плюралістичності міжнародної системи в наш час, але й детально зосереджується на її перехідному характері, що є одним із найважливіших питань титульної проблематики.

Розуміння міжнародних відносин крізь функціонування різноманітних структур (соціально-економічних, соціально-політичних та ін. формацій) започаткувало структуралістську традицію (марксистську). Їй характерне виключно матеріалістичне сприйняття онтологічної побудови міжнародної системи шляхом економічних структур, яким приписувалося домінантне становище в міжнародному житті. Цей підхід прослідковується у роботах фундаторів структуралізму – К. Маркса та Ф. Енгельса, В. Леніна, а також Р. Гільфердінга, який у роботі Фінансовий капітал. Дослідження останньої фази розвитку капіталізму (1981) [36] подібно реалістичній традиції розглядає балансування потужностей держав, однак на базі економічного потенціалу.

Важлива для альтернативного дослідження конфліктогенності, соціальна складова міжнародної політики цікаво використана А. Грамші в структуралістській інтерпретації. Зокрема у праці Вибірка із записок в'язня (1999) [37] здійснено обгрунтування ролі кульних структур у формуванні політичної системи держав. Ідею про рівнозначність політичних, економічних, соціальних та культурних структур висловив Л. Альтюсер у роботі Для Маркса (2005) [38]. Концепція світ-системного аналізу, описана у працях Е. Валерштайна [39], і використовується у порівняльному аналізі держав різних рівнів розвитку в рамках однієї системи.

Твердження про домінуючий роль ТНК та економічних монополій, інтереси яких становлять джерело конфліктогенності в міжнародних відносинах обгрунтовується у дослідженнях Р. Кокса, Виробництво, Сила та Світовий порядок (1987) [40] та С. Аміна, Капіталізм в добу глобалізації: менеджмент сучасного суспільства (1997) [41]. Подібний підхід демонструє С. Стрендж у своїй книзі Скажені гроші: Коли ринок переростає владу (1998) [42], в якій дослідниця наголошує на економічних чинниках, які викликали «вакуум влади» традиційної міжнародної політико-економічної системи.

Окрему увагу заслуговують праці представників критичних теорій, в яких виявлені типи соціальних структур, що обмежують реалізацію своїх можливостей людськими індивідами та їх об'єднаннями. До них відносяться роботи Ю. Габермаса Теорія комунікаційної взаємодії (1987) [43], Р. Джексона і Дж. Соренсена Вступ до міжнародних відносин (1999) [44] та Е. Лінклейтера Трансформація політичної спільноти: етичні

основи пост-Вестфальської ери (1998) [75]. Остання праця може використовуватися для диференціації різних типів міжнародних систем згідно принципу їхньої організації та конфліктогенного характеру їх еволюції.

Наукові роботи, в яких обгрунтовуються переконання щодо первинності соціальних чинників впливу на міжнародні відносини, у поєднанні із припущенням про поширення спільних знань, ідей та норм між суб'єктами міжнародних відносин, сформували конструктивістську традицію. Сьогодні вона об'єднує низку теоретичних підходів, які значно відрізняються між собою та всередині себе з концептуальної та методологічної точки зору, що ускладнює формування єдиної конструктивістської теорії міжнародних відносин. Окрім того, можна визначити низку теоретичних концепцій, які є близькими конструктивізму та в багатьох випадках доповнюють його. Наприклад, теоретичні концепції Англійської Школи міжнародних відносин (Х. Булл та А. Ватсон [46]; М. Вайт [47]; Б. Бузан, К. Джонс та Р. Літл [48]; Б. Бузан, О. Вое [49]), постмодернізму (Дж. Дер Деріан та М. Дж. Шапіро [50], Р. Ешлі [51]) та фемінізму (С. Інло [52], Дж. Енн Тікнер [53], В. Брайсон [54]).

Перші ідеї стосовно соціального конструювання міжнародної політики виражені у роботах Н. Онуфа. Його праця Світ наших рішень: правила та управління в соціальній теорії та міжнародних відносинах (1989) [55], присвячена проблематиці впливу мови міжнародної комунікації на поведінку акторів та типи глобального управління. В статтях Дж. Рагі Що тримає світ в єдності? Виклики нео-утилітаризму та соціал-конструктивізму (1998) [56] здійснена комплексна критика матеріалістичного підходу до міжнародних відносин, та обгрунтована здатність ідей визначати той чи інший тип свідомості індивідів чи їх груп. Таким чином, автор здійснює детальну розробку поняття «ідентичність» в рамках конструктивістського підходу.

У роботі М. Фінемор Національні інтереси в міжнародній спільноті (1996) [57] аргументується вплив міжнародної системи на інтереси державних акторів крізь поняття «світового культурного середовища», яке об'єднує існуючі національні та наднаціональні ідеї, цінності та норми. Інше пояснення культурного середовища демонструє у книзі Культура національної безпеки: Норми та ідентичність у світовій політиці (1996) [58] П. Катценштейн, в якій один із фундаментальних принципів конструктивістської теорії про визначальний вплив культури, норм та ідентичностей на міжнародну політику, виражений крізь призму внутрішньополітичного життя державних акторів, особливо, що стосується національної безпеки.

Стаття Р. Лебова Імовірності, каталізатори та зміна міжнародної системи (2000) [59] акцентує увагу на розвитку глобального суспільства, подоланні дилеми безпеки шляхом запровадження демократичних ліберальних цінностей у відносинах між ключовими акторами та побудову організованої системи міжнародних відносин на базі даних цінностей.

Окремо необхідно згадати працю А. Вендта Соціальна теорія міжнародної політики (1999) [60], яка становить основний теоретико-методологічний базис конструктивістських підходів до розв'язання титульної проблеми. В ній науковець обгрунтовує здатність міжнародної системи впливати на поведінку суб'єктів, оскільки вони конструюють її згідно з власними ідеями та знаннями щодо своєї сутності, сутності інших суб'єктів та міжнародного середовища. Окрім того, дослідник деталізує конструктивістське розуміння культурного середовища та його взаємозв'язок із різними типами міжнародних систем.

Нарешті, можливість використання конструктивістської парадигми не лише на теоретичному, а й на емпіричному рівні розглянута у роботі Е. Адлер Вибираючи золоту середину: Конструктивізм в світовій політиці (1997) [61], зокрема в контексті вивчення чинників та механізмів трансформації міжнародних систем; формування стратегії поведінки міжнародних акторів в конфліктній ситуації; конструювання «безпекових спільнот» тощо.

Детальний розгляд проблематики конфліктогенності забезпечений науковими роботами другої групи. В свою чергу, її джерельна база поділена на два напрямки: перший охоплює наукові роботи, що вивчають міжнародні конфлікти, їх структуру та еволюцію, а другий – умови та тенденції, які ці конфлікти уможливлюють.

Загальне розуміння політичного конфлікту як безпосередньої боротьби противників висвітлено Л. Козером [62] та К. Райтом [63]. Окреслення конфлікту як несумісності позицій у свідомості акторів демонструють К. Боудінг [64] та вже згадувані нами Дж. Догерті і Р. Пфальцграф.

Категорії суб'єкту, об'єкту, предмету та чинників міжнародних конфліктів досліджено низкою наукових праць, зокрема Ш. Султанова Регіональні конфлікти та глобальна безпека (1990) [65], Р. Дарендорфа Елементи теорії соціального конфлікту (1994) [66], Г. Перепелиці Генезис конфліктів на посткомуністичному просторі Європи (2003) [67], Н. Дороніної Міжнародний конфлікт: Про буржуазні теорії конфлікту. Критичний аналіз методології дослідження (1981) [68], А. Донцова і Т. Полозової Проблема конфлікту в західній соціальній психології (1980) [69] тощо.

Варто відзначити роботи, що присвячені типологізації міжнародних конфліктів. Серед них праці: Й. Гальтунга Структурна теорія агресії (1964) [70], А. Рапопорта Конфлікт в створеному людьми середовищі (1974) [71], Ф. Брайара та М. Джалілі Міжнародні відносини (1988) [72], М. Калдор Старі та нові війни: Організоване насильство в глобальну еру (2001) [73], Е. Ньюмана Дебата «нових воєн»: потреба в історичній перспективі (2004) [74], Ю. Запрудського Соціальний конфлікт: політологічний аналіз (1992) [75] та вищезгадані праці К. Боудінга, К. Райта і Г. Перепелиці.

Питання залежності міжнародних конфліктів від типу міжнародних систем висвітлено у вже згадуваній фундаментальній для теоретичної конфліктології праці К. Райта Дослідження війни (1965) [63], а також Л. Річардсона Озброєння та небезпека (1960) [76], К. Волтца Людина, держава та війна (1959) [77], Е. Валерштайна Після лібералізму (1995) [78], А. Вендта Соціальна теорія міжнародної політики (1999) [60] та ін.

Нарешті, остання група наукових праць присвячена дослідженню умов та тенденцій, що уможливають та сприяють ескаляції міжнародних конфліктів. Еволюція та занепад принципу суверенітету як організуючого міжнародні системи Вестфальської ери проаналізовано у статті А. Осандра Суверенітет, міжнародні відносини та Вестфальський міф (2001) [79], статті К. Холсті Від системи держав до спільноти держав: Еволюція міжнародних відносин (2001) [80] та його книзі Мир і Війна: Збройні конфлікти та міжнародний порядок 1648-1989 (1991) [81], праці Х. Була Анархічне суспільство: Дослідження порядку у міжнародній політиці (1997) [82], праці А. Лінклейтера Трансформація політичної спільноти: етичні основи пост-Вестфальської ери (1998) [83], роботі Х. Спрюта Суверенна держава та її конкуренти (1994) [84], М. Вайта Система держав (1977) [85] тощо.

Проблематиці територіальності у конфліктогенному процесі присвячено дослідження Р. Джексона Квазі-держави: Суверенітет, Міжнародні відносини і Третій світ (1990) [86], Дж. Раггі Територіальність і поза нею: Проблематизуючи сучасність у міжнародних відносинах (1992) [87].

Зв'язок національної ідентичності та міжнародних конфліктів досліджено у наукових роботах Б. Бузана, К. Джонса, Р. Літтла [48], А. Вендта [60], В. Коннора Коли є нація (1990) [88], Е. Гобсбава Нації та націоналізм від 1780 р. (1990) [89], Л. Букхайта Розкол: Легітимізація самовизначення (1978) [90], Ю. Габермас Громадянство та національна ідентичність (1996) [91] та ін.

Конфліктогенні аспекти структурних змін міжнародної системи кінця Холодної війни висвітлено у матеріалах багатосторонньої дискусії Вестфальський мир: між-кафедральний «круглий стіл» в МДІМВ (2007), за участі М. Лебедевої, Т. Юрьєвої, Т. Зоновой, В. Кулагіна та ін., роботах Дж. Розенау Вдвоє внутрішнього та зовнішнього кордону: Дослідження управління в турбулентному світі (1997) [35], спільній статті Р. Козловскі та Ф. Краточвіла Розуміючи зміни в міжнародній політиці: Занепад Радянської імперії та міжнародна система (1994) [92] тощо.

Концепція перехідних систем в контексті конфліктогенних тенденцій розвинута в книзі за ред. Б. Бузана та Р. Джонса Зміна у науці про міжнародні відносини (1981) [93], роботі С. Стренджа Відступ держави: Дифузія сили у світовій економіці (1996) [94], В. Томпсона Системна трансформація: минуле, сучасне та майбутнє (2009) [95], доповіді К. Холсті [96] тощо. Конфліктогенні тенденції становлення нових міжнародних систем аналізують П. Валенштайн у книзі Розуміння вирішення конфлікту: Війна, мир та глобальна система (2002) [97].

Таким чином, у відповідності до поставлених завдань, можна зробити наступні висновки. В науковій літературі існує низка робіт присвячених взаємовпливам конфліктогенності та міжнародних систем, більшість з яких зосереджуються на дослідженні конфліктогенності як характеристики міжнародної системи, що притаманне матеріалістичному підходу. Розвиток наукові думки в контексті вивчення онтології міжнародних систем пов'язаний із дослідженнями в рамках чотирьох теоретичних традицій – реалістичної, ліберальної, структуралістської (марксистської) та конструктивістської, які пропонуючи різні підходи до аналізу міжнародних систем створили основу для подальших наукових розробок. Проблематика конфліктогенності розкривалася шляхом розвитку теоретичної конфліктології, яка сформувала категоріально-методологічний апарат дослідження міжнародних конфліктів, в тому числі в контексті їхнього зв'язку із еволюційними процесами міжнародних систем.

Використання даних робіт в науковому теоретизуванні здатне забезпечити забезпечено теоретико-методологічну основу дослідження конфліктогенності в міжнародних системах, дозволивши сформувати його концептуальне розуміння як соціального конструкту, що супроводжує процес становлення і трансформації міжнародних систем. Більше того, зазначені напрацювання дозволяють розвинути вивчення конфліктогенності в перехідних та сучасних системах, які якісно відрізняються в суб'єктно-функціональному аспекті від попередніх аналогів.

Водночас, незважаючи на достатньо широку базу наукових робіт, все ж необхідно наголосити на недостатньому ступеню розробки титульної проблематики, що пов'язано із необхідністю пропозиції актуального категоріально-методологічного апарату, здатного до описання та аналізу тенденцій сучасних міжнародних відносин. Окремо, варто зупинитися на недостатній кількості комплексних досліджень конфліктогенності у вітчизняній науковій думці. Як наслідок, дана проблематика залишається актуальною і вимагає подальшого дослідження як в українській, так і в закордонній науці про міжнародні відносини.

Список використаних джерел

1. Капітоненко М.Г. Конфліктогенність постбіполярної системи міжнародних відносин: Дис... канд. політ. наук: 23.00.04 / Капітоненко Микола Геннадійович; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2004. – 210 с.
2. Фесенко Микола Васильович. Трансформація сучасної системи міжнародних відносин: концептуальний і прогностичний вимір: дис... канд. політ. наук: 23.00.04 / НАН України; Інститут світової економіки і міжнародних відносин. – К., 2007. – 210 с.
3. Bertalanffy von L. An Outline for General Systems Theory // British Journal for the Philosophy of Science. – 1950. – Vol 1. – No. 2. – pp. 134-165.
4. Easton D. The Political System. – New York: Alfred A. Knopf, Inc., 1953. – 320 p.
5. Пригожин И.Р. Стенгерс И. Порядок из хаоса: Новый диалог человека с природой. – М.: Прогресс, 1986. – 432 с.
6. Богданов А.А. Глава VII. Вопрос о жизненной ассимиляции в Очерки организационной науки. – Режим доступу: <<http://www.uic.unn.ru/pustyn/lib/bogdanov.ru.html>> – 04.10.2010.
7. Rapoport A. General System Theory: Essential Concepts and Application. – Cambridge, Mass.: Abacus Press, 1986. – 250 p.
8. Эшби У.Р. Введение в кибернетику. М.: Издательство иностранной литературы, 1959. – 256 с.
9. Boulding K. Conflict and Defence. A General Theory. – N.Y., 1962. – 349 p.
10. Kaplan M. A. System and process in international politics. – ECPR Press, 2005. – 252 p.
11. Brooks S. Dueling realisms (Realism in International Relations) // International Organization. – 1997. – Vol.51. – No 3. – p.445-477.
12. Waltz K. Theory of International Politics. – Boston: Addison-Wesley, 1979. – 251 p.
13. Morgenthau H.J. Politics among Nations: The Struggle for Power and Peace. – N.Y.: Alfred A. Knopf, 1978. – 558 p.
14. Kennan G. Realities of American Foreign Policy. – Princeton: Princeton Pub., 1954. – 132 p.
15. Galtung J. On the Future of the International System // Journal of Peace Research. – 1967. – №4(4). – pp. 305-333.
16. Тойнбі А. Дослідження історії. – К., 1995. – Т.І. – 815 с.

17. Huntington S. The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order. – N.Y.: Simon & Schuster, 1998 – 368 p.
18. Toffler A. The Third Wave. – N.Y.: Bantam, 1984. – 560 p.
19. Kissinger H. American Foreign Policy: Three Essays. – N.Y.: Norton, 1969. – 143 p.
20. Aron R. Peace and War: A Theory of International Relations. – NY: Doubleday & Company, 1966. – 820 p.
21. Gilpin R. War and Change in International Politics. – Cambridge: Cambridge University Press, 1983. – 288 p.
22. Mearsheimer J. The Tragedy of Great Power Politics. – N.Y.: W.W. Norton & Company, 2001. – 448 p.
23. Angell N. The Great Illusion: A study of the Relation of Military Power in Nations to Their Economic and Social Advantage. – N.Y.: Garland, 1972. – 217 p.
24. Dougherty J., Pfaltzgraff R. Contending Theories of International Relations. – New York, 1981. – 720 p.
25. Deutsch K. The Nerves of Government: Models of Political Communication and Control. – N.Y.: The Free Press, 1963. – 316 p.
26. Deutsch K. Political Community and the North Atlantic Area. – Princeton: Princeton University Press, 1957. – 228 p.
27. Mitran D. The Functional Theory of Politics. – N.Y.: St. Martin's Press, 1975. – 294 p.
28. Haas E. The Obsolescence of Regional Integration Theory. – Berkeley: University of California Intl, 1975. – 123 p.
29. Schimmelfennig F., Engert S., Knobel H. International Socialization in Europe: European Organizations, Political Conditionality and Democratic Change. – Palgrave Macmillan, 2006. – 320 p.
30. Ruggie J. G. Constructing the World Polity: Essays on International Institutionalization. – London and New York: Routledge, 1998. – 336 p.
31. Ruggie J. G. Territoriality and Beyond: Problematizing Modernity in International Relations // International Organization, 1992. – No 47 (1). – pp. 139–74.
32. Rittberger V., Zangl B., Staisch M. International Organization. Polity, Politics and Policies. – N.Y.: Palgrave Macmillan, 2006. – 246 p.
33. Keohane R. and Nye J., eds. Transnational Relations and World Politics. – Cambridge: Harvard University Press, 1972. – 462 p.
34. Rosenau J.N. Turbulence in World Politics. A Theory of Change and Continuity. – Princeton, NJ: Princeton University Press, 1990. – 480 p.
35. Rosenau J. N. Along the Domestic-Foreign Frontier: Exploring Governance in a Turbulent World. – Cambridge: Cambridge University Press, 1997. – 448 p.
36. Hilferding R. Finance Capital. A Study of the Latest Phase of Capitalist Development, ed. Tom Bottomore. – London: Routledge & Kegan Paul, 1981. – 476 p.
37. Gramsci A. Selections from the Prison Notebook, ed. and translated by Q. Hoare and G.N. Smith. – London: ElecBook, 1999. – 846 p.
38. Althusser L. For Marx, trans. Ben Brewster. – London: Verso, 2005. – 273 p.
39. Wallerstein I. The Modern World-System. – New York: Academic Press, 1974. – 440 p.
40. Cox R. Production, Power and World Order. – Columbia: Columbia University Press, 1987. – 500 p.
41. Amin S. Capitalism in the Age of Globalization: The Management of Contemporary Society. – London: Zed Books, 1997. – 176 p.
42. Strange S. Mad Money: When Markets Outgrow Governments. – Michigan: University of Michigan Press, 1998. – 220 p.
43. Habermas J. The Theory of Communicative Action. – Boston: Beacon Press, 1987. – 512 p.
44. Introduction to International Relations: Theories And Approaches, ed. by R. Jackson and G. Sorensen. – Oxford: Oxford University Press, 2007. – 342 p.
45. Linklater A. The Transformation of Political Community: Ethical Foundations of the Post-westphalian Era. – Columbia: University of South Carolina Press, 1998. – 269 p.
46. Bull H. and Watson A.(eds.) The Expansion of International Society. – Oxford: Oxford University Press, 1984. – 496 p.
47. Wight M. Four Seminal Thinkers in International Theory: Machiavelli, Grotius, Kant, and Mazzini. – Oxford: Oxford University Press, 2005. – 166 p.

48. Buzan B., Jones C. and Little R. The Logic of Anarchy: Neorealism to Structural Realism. – New York: Columbia University Press, 1993 – 278 p.
49. Buzan B., Woe O. Regions and Powers: The Structure of International Security. – Cambridge: Cambridge University Press, 2003. – 564 p.
50. Der Derian J. and Shapiro M. International/Intertextual Relations: postmodern readings of world politics. – New York: Lexington, 1989. – 353 p.
51. Ashley R. Political Realism and Human Interests // International Studies Quarterly. – 1981. – Vol. 25. – No. 2. — pp. 204-236.
52. Enloe C. Bananas, Beaches and Bases: Making Feminist Sense of International Politics. – Berkeley, CA: University of California Press, 1990. – 238 p.
53. Tickner J.A. Gender in International Relations: Feminist Perspectives on Achieving International Security. – N.Y.: Columbia University, 1992. – 180 p.
54. Bryson V. Feminist political theory. An introduction. – Houndmills, Basingstoke, Hampshire: The Macmillan Press Ltd, 1992. – 304 p.
55. Onuf N. World of Our Making: Rules and Rule in Social Theory and International Relations. – Columbia, South Carolina: University of South Carolina Press, 1989. – 341 p.
56. Ruggie J. What Makes the World Hang Together? Neo-utilitarianism and the Social Constructivist Challenge // International Organization. – 1998. – Vol. 52. – No. 4. – pp. 855-885
57. Finnemore M. National Interests In International Society. – New York: Cornell University Press, 1996. – 176 p.
58. Katzenstein P., ed. The Culture of National Security: Norms and Identity in World Politics. – New York: Columbia University Press, 1996. – 562 p.
59. Lebow R. Contingency, Catalysts, and International System Change // Political Science Quarterly. – 2000. – Vol. 115. – N. 4. – pp. 591-616.
60. Wendt A. Social Theory of International Politics. – Cambridge University Press, 1999. – 449 p.
61. Adler E. Seizing the Middle Ground: Constructivism in World Politics // European Journal of International Relations. – 1997. – Vol. 3. No 3. – P. 341-347
62. Козер Л. Функции социального конфликта. – М.: Идея-Пресс, 2000. – 205 с.
63. Wright Q. A Study of War, 2nd ed. – Chicago: University of Chicago Press, 1965. – 1637 p.
64. Boulding K. Conflict and Defence. A General Theory. – N.Y., 1962. – 349 p.
65. Султанов Ш.З. Региональные конфликты и глобальная безопасность – М.: Знамя, 1990. – 283 с.
66. Дарендорф Р. Элементы теории социального конфликта // Социологические исследования, 1994. – N. 5. – С. 142-147.
67. Перепелица Г.М. Генезис конфліктів на посткомуністичному просторі Європи. – К.: Стило, 2003. – 256 с.
68. Доронина Н.И. Международный конфликт. О буржуазных теориях конфликта. Критический анализ методологии исследований. – М.: Международные отношения, 1981. – 290 с.
69. Донцов А.И., Полозова Т. А. Проблема конфликта в западной социальной психологии. // Психологический журнал, 1980. -Т. 1. – № 6. – С. 119-123
70. Galtung J. A Structural Theory of Agression. // Journal of Peace Research, 1964. – № 2. – P. 98-99.
71. Rapoport A. Konflikt in der vom Menschen gemachten Umwelt. – Darmstadt, 1974. – 353 s.
72. Braillard Ph., Djallili M.-R. Les relations internationales. – Paris, 1988. – 211 p.
73. Kaldor M. New and Old Wars: Organized Violence in a Global Era. Cambridge: Polity, 2001. – 256 p.
74. Newman E. The 'New Wars' Debate: A Historical Perspective Is Needed // Security Dialogue. – 2004. – No 35. – P. 174.
75. Запрудский Ю.Г. Социальный конфликт: политологический анализ. – Ростов-на-Дону: Из-во Ростовского ун-та, 1992. – 177 с.
76. Richardson L. Arms and Insecurity. – Pittsburg: Boxwood, 1960. – 307 p.
77. Waltz K. Man, the State and War. – New York: Columbia University Press, 1959. – 263 p.
78. Wallerstein I. After Liberalism. – New York: New Press, 1995. – 287 p.
79. Osiander A. Sovereignty, International Relations, and the Westphalian Myth // International Organization. – 2001. – Vol. 55 (2). – pp. 251–287.
80. Holsti K.J. From States Systems to a Society of States: The Evolution of International Relations // International Relations. – 2001 – Vol. I (1). – p. 34.

81. Holsti K.J. Peace and War: Armed Conflicts and International Order, 1648-1989. – Cambridge: Cambridge University Press, 1991. – 400 p.
82. Bull H. The Anarchical Society: A Study of Order in World Politics. – London: Macmillan, 1997. – 352 p.
83. Linklater A. The Transformation of Political Community Towards 'A Cosmopolitan System of General Political Security' / Fifth Annual Centre for International and Security Studies (YCIS) Conference, "Culture, Identity and Global Security", 6-7 February 1997, York University, Toronto // Center for International and Security Studies, York University, 1999. – 42 p.
84. Spruyt H. The Sovereign State and Its Competitors. – Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1994. – 288 p.
85. Wight M. Systems of States. – Leicester: Leicester University Press, 1977. – 232 p.
86. Jackson R. Quasi-states: Sovereignty, International Relations, and the Third World. – Cambridge: Cambridge University Press, 1990. – 240 p.
87. Ruggie J. G. Territoriality and Beyond: Problematising Modernity in International Relations // International Organization, 1992. – No 47 (1). – pp. 139–74
88. Connor W. When is a Nation // Ethnic and Racial Studies. -1990. -Vol. 13(1). – pp. 92-103
89. Hobsbawm E.J. Nations and Nationalism since 1780. – Cambridge: Cambridge University Press, 1990. – 214 p.
90. Buckheit L.C. Secession: the Legitimacy of Self-Determination. – New Haven: Yale University Press, 1978. – 288 p.
91. Habermas J. Citizenship and National Identity: Between Facts and Norms. – Cambridge: Polity, 1996. – p. 500.
92. Koslowski R. and Kratochwil F. Understanding Change in International Politics: The Soviet Empire's Demise and the International System // International Organization. 1994. – Vol. 48. – No.2. – pp.215-248.
93. Buzan B. and Jones R.J.B., eds. Change and the Study of International Relations: The Evaded Dimension. – London: Frances Pinter, 1981. – 241 p.
94. Strange S. The Retreat of the State: The Diffusion of Power in the World Economy. – Cambridge: Cambridge University Press, 1996. – 239 p.
95. Thompson W.R., ed. Systemic transitions: past, present, and future. – N.Y.: Palgrave Macmillan, 2009. – 294 p.
96. Holsti K.J. The Problem of Change in International Relations Theory / Working paper No. 26 in ISA-ECPR meetings in Vienna, September 16-19, 1998 // Institute of International Relations, The University of British Columbia, December 1998. – 21 p.
97. Wallenstein P. Understanding Conflict Resolution: War, Peace and the Global System. – London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications Ltd, 2002. – 336 p.

Шеренговский Д.В. Состояние научной разработки проблемы конфликтогенности в современных международных системах

Анализируется состояние исследования проблематики конфликтогенности в современных международных системах в отечественной и зарубежной научной мысли. Автор сосредотачивается на работах, рассматривающих теоретические аспекты конфликтогенности, используя ее как основной показатель эволюции международных систем. Очерчены вопросы дальнейших научных исследований в данной сфере.

Ключевые слова: конфликтогенность, международный конфликт, международные системы, идентичности международных акторов.

Sherengovsky, D.V. The state of scientific research of the the problem of conflictogenity in the modern international systems

This article analyzes the state of research of conflictogenity in modern international systems in domestic and foreign scientific thought. The author focuses on works that consider the theoretical aspects of conflictogenity as a main indicator of the international systems evolution. The issues of further scientific researches in the mentioned field have been outlined

Key words: conflictogenity, international conflict, international systems, international actors identity.

Міф як система світоглядних уявлень працівників масмедіа

Досліджується активність міфу як світоглядної структури в сучасному суспільстві та імовірність поглиблення синкретичності мислення сучасних працівників масмедіа і переходу його на міфологічний рівень мислення.

Ключові слова: міф, міфологічне мислення, міфологічний світогляд, архетип, комунікація, освіта.

Неконтрольоване відродження міфологічного світогляду і перехід мислення на міфологічний рівень серед осіб, які займаються творчістю і мають неабиякий вплив на суспільство, а також використання «штучних» міфів в інформаційну епоху в якості технології навіювання збільшує вірогідність швидкої актуалізації міфологічної свідомості серед працівників масмедіа і посилення синкретичності мислення, що призведе до якісної зміни впливу на аудиторію. Через це аналіз феномену синкретичності сучасного мислення є досить актуальним у наш час, оскільки дає розуміння на самому початку освітнього процесу, в яких специфічних інформаційних полях і з якими світоглядними структурами доведеться в майбутньому працювати молодим працівникам масмедіа.

Мета статті: дослідити імовірність поглиблення синкретичності мислення сучасних журналістів і переходу його на міфологічний рівень мислення.

Для досягнення цієї мети маємо виконати такі завдання:

- проаналізувати активність міфу і перспективи його розвитку у наш час;
- дослідити особливості міфологічного мислення і структури міфу;
- показати взаємозв'язок і взаємні впливи автора, тексту, аудиторії та інформації, з якою він працює, з точки зору міфологічного мислення.

Ступінь дослідження проблеми. Існує багато праць, присвячених дослідженню міфу в різних його проявах, але найінформативнішими, на наш погляд, і на сьогодні залишаються роботи А.Лосева, К.–Г. Юнга, М.Еліаде, О.Потебні, Є.Мелетинського, Е.Кассіра та інші. Нажаль, здебільшого міф сприймається як «дика сила», що може «зруйнувати світ» і «протистоят» розуму, логіці і прогресивному розвитку людства. Часто в міфі бачать вигадку, породження людської уяви, щось далеке від реальності, піддається сумніву можливість відродження міфу як системи світоглядних уявлень і дієвість його впливу на суспільство, вважається, що міф актуальний для свідомості і мислення виключно давніх часів. На думку Г.Зубко, «в більшості випадків описи міфу виходять з посилок, які на сучасному рівні уявляються застарілими. ... Міф досліджується переважно на основі мовного аналізу. Такі підходи ведуть до недооцінки сучасною наукою справжнього значення міфу для всієї історії людства» [6, с.3–4]. Так само часто недооцінюється і місце міфу в сучасному світі, наприклад, М.Стеблін–Каменський вважає, що «сучасна повсякденна свідомість, наприклад, містить в собі ряд рис, що ріднять її з міфологічною свідомістю. Проте, в сучасній свідомості міфологічне може виступати лише в функції переднаукового систематизатора знань» [14, с.51], тим самим вчений відмовляє міфу у світоглядній основі.

Серед сучасних дослідників, що вивчають міф, варто назвати В.Буряка, який через призму міфу розглядає як структуру інформаційного повідомлення, так і журналістську творчість [1], П.Гуревича, що досліджує міф в контексті несвідомого [3], Г.Зубко, чії роботи присвячені глибокому аналізу міфу і як свідомості, і як складової частини духовного фонду людства [6], структури міфу як інформаційної моделі також вивчає А.Темченко [15] тощо. Серед дослідників, які розробляють міф як основу для політичного та рекламного впливу, треба виділити М.Варія [2], І.Дзялошинського [4], М.Кошелюка [7] та ін.

Міфологічне мислення має ряд особливостей, зафіксованих провідними вченими світу (Л.Леві-Брюль, К.Леві-Строс, Б.Малиновський, В.Топоров, А.Лосєв, Е.Касієр, М.Еліаде, К.-Г. Юнг та інші), на думку багатьох із них, міф не є світоглядною системою давно минулого часу, а проявляється і розвивається і в сьогоденні, приймаючи різноманітні форми. Так, наприклад, П. Гуревич занепокоєний активізацією міфу: «Будучи народженим на стадії верховенства архаїчної свідомості, міф не залишає історію і суспільну свідомість. Він постійно відтворюється в культурі, особливо у мистецтві і політиці. ... Воскресіння міфу в культурі викликає не лише ентузіазм, але і тривогу. Одні непокояться політичною маніпуляцією, інші бачать загрозу для християнської традиції, яка замінила в європейській культурі панування міфу» [3,с.38]. Але цей неспокій, який поділяють багато вчених, є небезпечним, бо надзвичайно важливим є адекватне ставлення до міфів та архетипів, яке не спостерігаємо у сучасному світі. Посилаючись на К.-Г. Юнга, Т.Лешкевич застерігає: «Якщо свідомість не буде сприймати досвід архетипів і відмовиться виступати як елемент самоорганізаційної системи, в якій іде постійний енергетичний обмін, психіці загрожує вторгнення несвідомого в найпримітивніших його формах» [11,с.434], це веде до індивідуальних і масових психозів, лжепророцтв, війн. «Втрачаючи контакт зі свідомістю, несвідомо стверджує себе непрямим образом. «Прориваючись» в нашу свідомість, воно захоплює і паралізує раціональні психічні структури соціального буття особистості» [11,с.435], що ми могли неодноразово бачити в минулому столітті не лише в індивідуальній, але і в колективній формі.

Але, водночас, на міф покладається багато надій: «В наші дні світоглядні якості свідомості запрацювали знову. Міф, що народжує цілісне сприйняття реальності, відкрив можливість якось структурувати стихію, хаос життя» [3,с.39]. Подібної думки дотримуються і Г.Зубко, вважаючи, що «як невід’ємна частина культури міф містить в собі програму, свого роду код еволюції цивілізації. В цій програмі закладено той чи інший тип культури, що реалізується в кожному конкретному випадку, а також своєрідна матриця культури майбутнього» [6,с.3], що може сприяти зціленню понівечених культурних і світоглядних структур суспільства. Спираючись на досвід дослідників минулого, В.Буряк стверджує, що відродження міфу є необхідним: «XXI ст. – час найбільшої інформаційної насиченості пам’яті. На ринку інформації попереду буде та інформаційна свідомість, яка зуміє реалізувати інформаційні блоки пам’яті на вищій інтелектуальній модульній свідомості. ... У XXI ст. на перший план соціально-свідомісного розвитку виходить людина як перетворювач інформації в нові свідомісні коди» [1,с.25]. На думку В. Буряка, коди є «архетипами свідомості» [1,с.4], архетипи ж у свою чергу – «це найперші свідомісні мікромодулі, що хоч і на суцільному рівні, але виражають інформацію в емоційно-образному контексті» [1,с.5], ці архетипи і створюють архетипну свідомість, яка за своєю суттю є «міфологічною» [1,с.6]. Необхідність продукування таких кодів, переконаний В.Буряк, спричинить появу «комунікативної особистості» – «це суб’єкт, взятий з боку його здібностей до вироблення, використання й трансляції комунікативних кодів, що забезпечують взаємодію між людьми» [1,с.53], і під ці характеристики підпадає творчість сучасних журналістів, що вже працюють у міфологічному полі.

На думку Ф.Лазарева і М.Трифоновой, міф (і міфологічне мислення у більш широкому розумінні) має чотири характерні риси: символізм, етіологізм, синкретизм, прозорість, тобто людина, що знаходиться в міфі, дивиться на світ через призму міфу без зазору, не розуміючи, що сприймає світ через міф [8,с.8]. Таким чином, міф виступає як система, завдяки якій відбувається комунікація між людиною і світом, а також між людиною і людиною. «В класичному значенні термін «комунікація» означає процес передачі повідомлення (інформації) від одного суб’єкта (особи – джерела відомостей) до іншого (особи – приймача) за допомогою сигнально-знакових засобів» [9,с.128]. Але виникає питання: «Чи можливий взагалі сам факт передачі повідомлення без будь-якого впливу на реципієнтів?», і В.Різун дає на нього вичерпну відповідь: «З позиції кібернетики – це нонсенс: будь-яке повідомлення, будучи сприйнятим, змінює банк інформації реципієнтів, а отже, впливає на будь-яке рішення, що буде прийняте після цього сприйняття» [12,с.22]. Тобто сучасний працівник масмедіа у будь-якому випадку впливає на аудиторію, він знаходиться на межі творчості і нотування подій, що відбу-

лися. Творчість передбачає наявність власної думки, фантазії, емоційного наповнення, на відміну від цього відображення фактів має бути відстороненим і неупередженим, що виключає будь-яке емоційне наповнення. В Україні (і взагалі на теренах СНД) на сьогоденній день у журналістиці майже не існує розділення «фактів» і «коментарів», як можемо бачити це, наприклад, у США, натомість якісний текст, який продукує журналіст, стає квінтесенцією впливу, що наближує його до системних структур міфу, які підсилюють вплив тексту. І цей вплив, на думку Г.Зубко є природним, оскільки він виходить з самого ядра міфу: «В міфічному знаку міститься могутній енергетичний потенціал, завдяки чому міфічні символи володіють великою містичною силою, а міф спричиняє могутній вплив на людину» [6,с.9]. Природність цього впливу підсилюється тим, що «базовий кодовий горизонт – архетипний, ... отже, не підлягає зовнішній свідомісній обробці» [1,с.5], що сприяє проникненню інформаційного повідомлення одразу до підсвідомості, робить його невідконтрольним для логіки. Але, на думку Г.Зубко, «в міфі є своя логіка, але це – повністю інша, жива логіка, або логіка живого організму: в міфі явища виявляються пов’язаними між собою особливою казуальністю» [6,с.7], наявність цієї «живої логіки» обумовлює одну із властивостей міфу – «динамізм», завдяки чому «міф є живою структурою, і джерела життя імпульсу знаходяться в надрах самого міфу» [6,с.8].

При створенні тексту, у широкому розумінні, працівником масмедіа використовуються символи і метафори, які, на думку Д.Леонтева, вводять аудиторію в транс, подібний до трансу НЛП [10,с.429], і чим краще побудована метафорична система, чим більше вона відповідає світоглядній картині аудиторії, збігаючись з міфологічними структурами, як національними, так і загальнолюдськими, тим більший вплив має цей текст. Важливість метафори для міфу підкреслює й А.Темченко: «Основним засобом міфологічного сприйняття є метафора, яка є комбінацією значень при одномоментній передачі декількох повідомлень» [15,с.50]. В.Буряк також вважає, що «кожна з систем твору інформаційно закріплена й складається з внутрішніх інформаційних горизонтів. Чим глибше система (підсистема), тим правдавистий пласт ширший, і це, безперечно, визначає рівень інформаційного насичення» [1,с.4], а також рівень занурення в міф, цілісність продукowanego тексту і силу впливу на автора й аудиторію.

Говорячи про поняття «текст», ми підтримуємо думку Г.Солганіка, що текст – це «складна, ієрархічно організована багатопланова структура, що являє собою речовий твір, який характеризується цілісністю, зв’язаністю і завершеністю» [13,с.15]. Водночас, «медіатекст» за визначенням цього дослідника має свою специфіку, і його значення дещо звужується: «Медіатекст – різновид тексту, що належить масовій інформації, який характеризується типом автора (принциповий збіг виробника мовлення і її суб’єкта), специфічного текстовою модальністю (відкрите мовлення, багатообразне проявлення авторського я), розрахований на масову аудиторію» [13,с.15]. Але надзвичайно важливим є те, як зазначає Г.Добросклонська, що «при переносі в масмедіа поняття «текст» значно розширює свої кордони. Тут концепція медіатексту виходить за межі знакової системи вербального рівня, являючи собою послідовність знаків різних семіотичних систем» [5,с.22]. Це адекватне для впливу поєднання різних семіотичних систем, контрольоване журналістом, потребує наявності у автора здатності синкретично сприймати і дуже швидко перекодувати інформацію у власні системи сприйняття для отримання цілісного продукту. Журналіст не лише пояснює аудиторії, що відбувається у світі (риса міфу «етіологія»), підсилюючи текст символічно і метафорично (риса «символізм»), але і вибудовує таку систему, де б аудиторія приймала думку, сформовану в процесі впливу, як власну, що не потребує додаткового аналізу і не викликає сумнівів і відторгнення (риса «прозорість»).

Таким чином, бачимо, що специфіка самої журналістської творчості обумовлена використанням структур міфологічного мислення. Певно, через це «співставлення характеристик міфу і масової комунікації виявляють не лише їхню подібність, ізоморфізм, але і здатність до взаємопосилання» [4,с.36], окрім того, на думку І.Дзялошинського, «міфи, за твердженням дослідників (К.-Г. Юнга, А.Лосєва, М.Еліаде), просочують все людське буття. Спеціалісти відмічають надзвичайну стійкість міфологічних конструкцій. Змінюються обличчя та епохи, назви, а структурна основа міфів залишається тою самою. Наділення ситуацій і обличч міфологічними

рисами посилює їхній вплив на масове несвідоме і відповідно на масову свідомість» [4, с.36–37]. А журналіст в сучасних масмедіа має справу саме з масовою свідомістю, впливаючи на несвідоме, хоча форми впливу і побудови міфологічних конструкцій в різних напрямках роботи і творчості працівників масмедіа відрізняються, тут варто розрізнати підхід до міфу у повідомленнях, створених в контексті реклами, політичної технології чи власне журналістського матеріалу. В останньому випадку рівень внутрішнього впливу міфологічної свідомості на автора буде найнижчим, а кодування інформаційного повідомлення буде здійснюватись більше через логічні структури, ніж через міфологічні та архетипні.

На думку А.Темченко, «важливим є усвідомлення, що міф має декілька рівнів кодування і прочитання інформації, включаючи чуттєвий та інтуїтивний. Саме таке розуміння дає змогу «читати» міф не лише як текст (у вузькому розумінні цього терміна), тобто послідовно, а й паралельно сприймати закладену в ньому інформацію (текст сприймається як символ, як неподільне ціле)» [15, с.49]. Про міф як інформаційну свідомісну модель пише, зокрема, А.Темченко: «Міф здатен передавати велику кількість інформації, не поступово переказуючи її, а одномоментно. Така, на перший погляд, парадоксальна ситуація пояснюється тим, що передача інформації може відбуватися миттєво тоді, коли сприймається інтуїтивно, без штучного розумового напруження. У цьому випадку людина має перебувати у специфічному міфічному стані» [15, с.50]. А цей міфічний стан спричинено своєрідним трансом, в який поринає аудиторія при комунікаційній взаємодії з журналістським текстом.

Подібність тексту в масмедіа і міфологічного тексту виявляється в ще одній особливості структурної побудови: «Послідовний виклад інформації у міфах також відзначається стійкістю і лаконічністю. ... опис складається із слів-символів, які називають імена сакральних об'єктів. Тому (повідомлення) можемо уловити кодом або упорядкованим набором знаків-символів, що складають при розшифровці основний прихований його зміст» [15, с.50], що на рівні знаковості також властиве журналістському тексту і медіатексту зокрема.

Якщо розглядати використання міфологічних структур, наприклад, в політичних технологіях і рекламі, можемо бачити інтенсивніше використання міфу, спричинене його властивістю створювати своєрідні «контейнери» (за визначенням М.Кошелюка) для багаторівневого інформаційного повідомлення, насиченого великою кількістю смислів і впливів на свідомість, і особливо, на підсвідомість аудиторії, ще більшу кількість метафоричних і символічних побудов та пряме звернення до архетипів (особливо це стосується реклами) зі штучним перекодуванням їхньої суті для вкладання власного змісту. В цих випадках спостерігаємо здебільшого сконструйовані моделі, не наповнені особистим світовідчуттям, необхідним для створення міфу (за К.–Г. Юнгом і А.Лосевим), структурні форми, побудовані на основі теорій З.Фрейда, а не К.–Г. Юнга, щодо колективного та індивідуального несвідомого, та «бінарні опозиції» К.Леві-Строса, ними підміняється архетипна опозиція «Свій – Чужий», і семіотичні концепції Р.Барта, що дозволяє відтворити структури міфу в інформаційному повідомленні, яке буде мати не лише міфологічну структуру, але і силу міфологічного впливу, натомість ядро такого штучного рекламного або політтехнологічного міфу повністю відрізняється від ядра, властивого природному міфу.

З іншого боку, журналістська інформація не рекламного чи не політтехнологічного змісту також насичена архетипами і дуже часто являє собою структуру, побудовану завдяки міфологічній свідомості та синкретичності журналістського мислення. Можемо припустити, що синкретичність мислення працівника масмедіа є не просто важливою особливістю професійного мислення, але і необхідно, без якої сучасний журналіст, напевне, не зможе продукувати якісні впливові тексти. Синкретичність проявляється на всіх етапах журналістської творчості: від пошуку теми і збору інформації, де необхідна творча інтуїція, швидке розуміння зв'язків між фрагментами інформації і відтворення дійсної картини того, що відбувається, до створення тексту з кодуванням його не лише на логічному рівні, але і на архетипному, щоб посилити вплив на аудиторію.

Зрозуміло, що через особливу природу міфу, який знаходиться в постійному русі і навіть не може бути означеним, і архетипні структури, які наповнюються власним досвідом кожного журналіста, неможливо сформулювати спеціальний курс, який би вчив

закладенню архетипних структур у журналістську інформацію, оскільки цей процес є суто індивідуальним та відбувається виключно на інтуїтивному рівні (чим більше втручання, тим менше вплив інформації на підсвідомість і слабше наповнення архетипів). Але журналіст є посередником між інформацією і аудиторією, на яку впливає, тому він сам постійно знаходиться у полі впливу інформації, яку отримує, а вона (особливо політична і рекламна) може мати міфологічний характер. Тобто є ризик, що журналіст, не підготований до адекватного сприйняття міфологічних структур, той, що сприймає міф виключно як «вигадку» і «брехню», не усвідомлюючи його владу над підсвідомим і колосальні можливості впливу, може перетворитися на об'єкт в інформаційних відносинах, транслюючи не власну думку чи пояснюючи аудиторії дійсний стан речей, а поширюючи вплив сконструйованої іншим джерелом інформації далі на аудиторію. Зазвичай така інформація хибна, штучна, заангажована і навіть шкідлива для суспільства, а про небезпечність такого використання міфологічних структур застерігали ще Е.Кассіер та К.–Г. Юнг, проте зараз майже всі політичні та рекламні технології будуються за міфологічними принципами.

З іншого боку, журналіст, який творить цілісне повідомлення, а не конструює його лише за допомогою логіки, знаходиться у тому самому творчому стані, в якому знаходиться митець, єдина різниця, що митець відтворює в тексті насамперед власну особистість, а повідомлення журналіста заздалегідь розраховане на вплив на суспільство, має тісний зв'язок із фактами дійсності і через це близьке до реальності, а не фантазії. Проте, обоє, і митець, і журналіст, можуть працювати на рівні архетипів, і в журналістському тексті метафоричний і символічний шари можуть бути навіть більш розвинуті, ніж в літературному творі, оскільки інформація, яку викладає журналіст, вимагає більшого насичення, ніж твір, а це сприяє підвищенню енергетики тексту на рівні метафор і символів, переводячи їх автоматично у знакове поле.

Висновки. У суспільстві змінюється саме сприйняття інформаційного повідомлення, відбувається відродження міфологічного світогляду, що позначається на мисленні творчих людей, частина з яких має неабиякий вплив на суспільство через ЗМІ, передбачається поява «комунікативної особистості», що буде продукувати нові архетипні коди, маючи безпосередній вплив на підсвідомість і несвідоме, як індивідуальне, так і колективне. На сьогоднішній день можна спостерігати посилення синкретичності мислення працівників масмедіа, зумовлене використанням міфологічних структур в процесі створення інформаційних повідомлень для підвищення впливу на аудиторію, постійним збільшенням інформаційного потоку і користуванням штучно створеними міфами у політичних та рекламних технологіях. Водночас сучасний журналіст перебуває в небезпеці перетворитися на об'єкт штучного міфічного поля, продукovanого вищезазначеними технологіями впливу, і стати транслятором цього впливу на аудиторію через власну творчість. Для уникнення цього пропонується сприяти посиленню самоусвідомлення міфологічності творчого процесу журналістів, і його синкретичності зокрема, а також розуміння технологій створення штучного міфу для побудови власного психологічного захисту і захисту аудиторії через відродження природного міфу у своїх текстах.

Список використаних джерел

1. Бурак В.Д. Журналістська творчість як система образної комунікації: Навч. пос. / В.Д. Бурак. – Дніпропетровськ: РВВ ДНУ, 2003. – 60 с.
2. Варій М.Й. Політико-психологічні передвиборні та виборчі технології: Навч. пос. / М.Й. Варій. – К.: Ельга Ніка-Центр, 2003. – 400 с.
3. Гуревич П.С. Бессознательное как фактор культурной динамики / П.С. Гуревич // Вопросы философии. – 2000. – №10. – С.37–41.
4. Дзялошинский И.М. Манипулятивные технологии в массмедиа / И.М. Дзялошинский // Вестник МГУ. Сер. 10. Журналистика. – 2005. – №1. – С.29–54.
5. Добросклонская Т.Г. Медиадискурс как объект лингвистики и межкультурной коммуникации / Т.Г. Добросклонская // Вестник МГУ. Сер. 10. Журналистика. – 2006. – №2. – С.20–33.
6. Зубко Г.В. Миф как составная часть общечеловеческого духовного фонда / Г.В. Зубко // Вестник МГУ. Сер. 13. Востоковедение. – 2001. – №3 – С.3–16.

7. Кошелюк М.Е. Технологии политических выборов / М.Е. Кошелюк. – СПб.: Питер, 2004. – 239 с.
8. Лазарев Ф.В., Трифонова М.К. Философия. Уч. пособ. / Ф.В. Лазарев, М.К. Трифонова. – Симферополь: СОНАТ, 1999. – 352 с.
9. Ларцев В.С. Социальные и культурные детерминанты формирования личности: Монография / В.С. Ларцев. – К.: Принт-Экспресс, 2002. – 430 с.
10. Леонтьев Д.А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности / Д.А. Леонтьев. – М.: Смысл, 1999. – 487 с.
11. Лешкевич Т.Г. Философия. Вводный курс / Т.Г. Лешкевич. – М.: Контур, 1998. – 464 с.
12. Різун В.В. Журналістика: інформування чи вплив? Погляд на явище з позиції теорії комунікації / В.В. Різун // Вісник КНУ: Теорія комунікації. – 2002. – №10. – С.22–23.
13. Солганик Г.Я. К определению понятий «текст» и «медиа-текст» / Г.Я. Солганик // Вестник МГУ. Сер. 10. Журналистика. – 2006. – №2. – С.7–15.
14. Стеблин–Каменский М.И. Миф / М.И. Стеблин–Каменский. – Л.: Наука, 1976. – 104 с.
15. Темченко А. Діалог як інформаційна модель (на матеріалах традиційної культури) / А.Темченко // Народна творчість та етнографія. – 2005. – №1. – С.48–59.

Девятко Н.В. Миф как система мировоззренческих представлений работников масс-медиа

Исследуется активность мифа как мировоззренческой структуры в современном обществе и вероятность углубления синкретичности мышления современных работников масс-медиа и перехода его на мифологический уровень мышления.

Ключевые слова: миф, мифологическое мышление, мифологическое мировоззрение, архетип, коммуникация, образование.

Devjatko, N.V. Myth as a system of world outlook of the media workers

The article is devoted to the problem of the activity of the myth as world outlook structure in modern society and the capability of extend the syncretism of thinking of the modern media workers and its transition on a mythological level of thinking.

Key words: myth, mythological thinking, mythological world outlook, archetype, communications, education.

УДК 327.56

Демків У.Я.

Місце інтервенції в системі засобів міжнародного впливу держави

Розглянуто місце інтервенції в системі засобів міжнародного впливу держави. Увагу зосереджено на різних формах інтервенції і проблемі операціоналізації поняття інтервенції.

Ключові слова: інтервенція, втручання, конфлікт, миротворчість.

Серед екзистенційних питань, які супроводжують цивілізацію від світанку її існування, ключовим був пошук принципів мирного співіснування учасників міжнародних відносин, а в цьому контексті й необхідності забезпечення можливості їх повнокровного розвитку. Тож і не дивно, що проблема війни і миру завжди була центральною в науці про міжнародні відносини, демонструвала стійкий взаємозв'язок з етикою та правом і до сьогодні не втратила актуальності. Незважаючи на широкий науковий дискурс, окремі аспекти явища інтервенції як інструмента впливу в міжнародних відносинах, його еволюції та сучасної ролі, з огляду на безпеку інструменталізації окремими учасниками в контексті реалізації не лише універсальних, але й власних інтересів, залишаються найменш дослідженими й контроверсійними.

При розгляді проблеми інтервенції в міжнародних відносинах, питання щодо термінології, яка використовується, належить до найбільш складних. У літературі ця проблема висвітлена не достатньо широко. Як справедливо зазначає відомий російський учений Т.Бордачов, проблемність тут полягає, насамперед, як у відсутності системи утверджених термінів, які використовують для визначення різних видів такої діяльності, так і у різноманітних трактуваннях і відмінному концептуальному баченні їх суті. Джерелом останніх є сама природа досліджуваного явища, яке знаходиться на стику політичної й військової наук, а також суттєві відмінності у підходах до нього в працях зарубіжних і вітчизняних авторів [1, с.4]. Питанням превентивної дипломатії, запобіганню конфліктам приділили увагу українські науковці А.Озадовський, О.Гончаренко, врегулюванню міжнародних конфліктів – В.Брус, підтримці миру – С.Пирожков, власне, інтервенції – В.Кулик. Окремі питання набули подальшого розвитку у працях західних дослідників Ю.Кукулки, Ю.Петраса, Р.Арона, П.Рейнольдса, Л.Лукашука, Т.Люш–Новак, Р.Вінсента, А.Тостенсена, Б.Була тощо.

Мета статті – з'ясувати сутність і визначити місце інтервенції в системі засобів міжнародного впливу.

У контексті з'ясування суті явища інтервенції та його місця в системі засобів міжнародного впливу держави, зупинимося детальніше на наступних видах діяльності. Отож, під превентивною дипломатією розуміють діяльність з метою уникнення конфліктних ситуацій, їх врегулювання до моменту переростання у збройні конфлікти і обмеження масштабів зіткнень, якщо вони вже почалися [6, с.18–23]. Превентивна дипломатія і ненасильницьке врегулювання конфліктів за посередництвом ООН та інших багатосторонніх інституцій може допомогти у відверненні і зменшенні кризи до того, як динаміка її поглиблення вийде з-під контролю [9, с.198]. Хоча можна стверджувати, що превентивною функцією наділені усі операції з підтримання миру, оскільки вони покликані запобігати виникненню і поновленню конфліктів, їх превентивна роль особливо чітко проявляється в тих випадках, коли вони здійснюються до початку конфлікту. За останні 10 років таке спостерігалось лише 3 рази (операції в Македонії, ЦАР та Гаїті) [5, с.45].

Превентивний підхід у міжнародній політиці є сьогодні надзвичайно важливим. Запобігання – це найдієвіший засіб ефективного управління конфліктом. Набагато легше запобігати конфліктам чи гострим кризам, ніж управляти конфліктами, коли вони вже почалися [4, с.63].

Миротворчість (peace making) – або встановлення миру, охоплює дії спрямовані на те, щоб схилити ворогуючі сторони до згоди, передовсім за допомогою мирних засобів, передбачених розділом VI статуту ООН. Початковим елементом мирного врегулювання є зобов'язання сторін–учасників конфлікту, розвиток якого міг би

загрожувати міжнародному миру і безпеці, спробувати розв'язати суперечку мирними засобами. Миротворчість – це метод, вперше запропонований і розроблений ООН, який не підлягає простому визначенню. В самому статуті ООН такого терміну немає. Д.Хаммаршельд стверджував, що він розташований в розділі «шість з половиною» Статуту ООН і відводив йому місце поряд з такими традиційними засобами мирного врегулювання спорів, як посередництво і встановлення фактів (розділ VI), і заходами примусового характеру як, наприклад, ембарго чи воєнне втручання (розділ VII).

У доповідях Генерального Секретаря ООН та Спеціального комітету з питань підтримання миру визначено наступні ознаки миротворчих операцій ООН: наявність згоди уряду (чи урядів), держави (чи держав), які втягнуті у конфлікт (усі конфліктуючі сторони дають згоду на присутність миротворчих сил, а також на їх національно-державний склад); підтримка з боку міжнародного співтовариства (Рада Безпеки ООН затверджує сили та визначає їх мандат); добровільне надання державами-членами ООН збройних контингентів для виконання миротворчих функцій; здійснення Генеральним Секретарем, відповідно до мандату Ради Безпеки ООН, командування операціями з підтримання миру; нейтральність миротворчих контингентів щодо сторін конфлікту; використання сили миротворчими контингентами лише з метою самооборони; здійснення фінансування миротворчих операцій міжнародним співтовариством [8, с.458–488].

Стаття 33 VI розділу Статуту ООН перелічує основні засоби сприяння миру: переговори, обстеження, посередництво, примирення, арбітраж, судовий розгляд, звернення до регіональних органів або інші заходи за вибором самих учасників конфлікту [11, с.47–58].

Переговори – один із найстаріших методів розв'язання суперечок. Вони передбачають безпосередні дискусії дипломатичних представників конфліктуючих сторін з метою досягнення згоди; обстеження – здійснюється у випадках, коли конфліктуючі сторони не можуть або не бажають погодитися з фактами, які стосуються суперечки, і згодні на з'ясування сутності конфлікту комісією нейтральних експертів. Компетенція комісії обмежується лише з'ясуванням фактів і не передбачає рекомендацій чи пропозицій щодо врегулювання конфлікту; посередництво – така форма переговорів, у яких активну участь бере третя сторона, котра може вести переговори з обома конфліктуючими сторонами або окремо з кожною з них. Посередник може пропонувати шляхи розв'язання конфлікту, але його пропозиції не є обов'язковими для сторін; примирення – процедура врегулювання конфлікту шляхом передавання його комісії або окремому посереднику, які покликані вивчити сутність суперечки, рекомендувати умови вирішення проблеми. Пропозиції посередників можуть бути прийняті або відхилені сторонами. Примирення і посередництво на практиці дуже близькі одне до одного, як методи мирного врегулювання, хоча існують і певні відмінності: посередництво є тривалим процесом, а примирення – більш формальним і менш гнучким; арбітраж – процедура юридичного характеру, в ході якої конфліктуючі сторони погоджуються передати спірне питання на розгляд суддів, яких вони самі собі обирають. Кожна сторона називає одного чи двох арбітрів, а ці двоє чи четверо призначають ще одного арбітра для завершення комплектування групи. Рішення арбітражу є юридично обов'язковим і базується на принципах міжнародного права; судовий розгляд конфлікту за своїм характером схожий з арбітражем. Відмінність полягає в тому, що в такому разі судді не вибираються сторонами, а є членами міжнародних судів (Міжнародний Суд, Суд «Справедливості» Європейського Союзу та ін.).

Крім методів мирного врегулювання, визначених розділом VI Статуту ООН, широко застосовуються й інші, зокрема добрі послуги. Мета добрих послуг полягає, насамперед, у тому, щоб звести за столом переговорів конфліктуючі сторони. Ця форма особливо корисна у випадках, коли сторони розірвали дипломатичні відносини або з низки причин не бажають першими проявити ініціативу щодо початку переговорів. Добрі послуги можуть надаватися державами, групами держав, Генеральним Секретарем.

У главі VIII Статуту ООН «Регіональні угоди» вказується на бажаність застосування на регіональному рівні засобів, здатних сприяти врегулюванню конфліктів у регіоні, тобто передбачається можливість звернення з цією метою до регіональних організацій. Водночас підкреслюється непорушність пріоритету ООН у даному питанні. «Рада Безпеки, – стверджується у ст. 53 Статуту ООН, – використовує, де це доречно, також регіональні угоди або органи примусових дій під її керівництвом». Отже, як бачимо,

потрібна безумовна згода Ради Безпеки ООН на примусові дії регіональних організацій, її безпосереднє керівництво і контроль за цими діями, виключаючи будь-яку їхню самостійність.

ООН приймала рішення про здійснення миротворчих операцій у випадках, коли: 1) конфлікт перетворювався на реальну загрозу глобальній чи регіональній безпеці; 2) конфлікт був пов'язаний з масовими порушеннями прав людини чи людськими жертвами; 3) конфліктуючі сторони заходили у тупикову ситуацію, що змушувало їх шукати можливості мирного вирішення проблем.

У разі, коли не було використано превентивні засоби, або вони не дали позитивних результатів і конфлікт вибухнув, передбачені два шляхи врегулювання: непримусовими і примусовими засобами [2, с.27]. Примусові заходи поділяються на: а) заходи, не пов'язані з використанням збройних сил; б) дії із застосуванням збройних сил. Перші можуть включати повний або частковий розрив економічних відносин, залізничних, морських, повітряних, поштових, телеграфних та інших засобів сполучення, а також розрив дипломатичних відносин. Якщо такі дії виявляться недостатніми, то Рада Безпеки може вжити таких заходів з участю повітряних, морських або сухопутних сил, як демонстрація, блокада або інші з метою підтримання або відновлення міжнародного миру і безпеки.

Зазвичай такі заходи трактуються як мирна альтернатива збройній інтервенції. Проте протягом 1990 рр. застосування військ збільшилося поряд з економічними санкціями, як у випадках з Іраком, Югославією, Косово та Сьєрра Леоне [12, с.374].

Правова основа санкцій ООН міститься в статуті організації. Статті 39–42 розділу VII надають ООН повноваження підтримувати чи відновлювати міжнародний мир та безпеку за допомогою різноманітних заходів, включно з санкціями та застосуванням військової сили. Цей мандат було поступово розширено, щоб дати можливість організації реагувати на значні порушення прав людини, порушення міжнародного гуманітарного права та акти агресії, де військові сили перейшли національні кордони [12, с.375].

Підтримання миру (peace keeping), або «операції першого покоління», – це забезпечення присутності ООН в конкретному регіоні, пов'язане з розгортанням воєнного чи поліцейського персоналу, а нерідко і цивільного; операції, які мають сприяти обмеженню і врегулюванню конфліктів, їх наслідків.

Підтримання миру народилося як альтернатива ідеї колективної безпеки в умовах холодної війни, коли Рада Безпеки не могла діяти відповідно до положень глави 7 статуту ООН, що передбачає застосування збройних сил проти агресора [2, с.33].

Концепцію ООН щодо сутності операцій з підтримання миру ґрунтовно виклав на початку 1980-х рр. заступник Генерального секретаря Б.Уркварт, який характеризував операції з підтримання миру як використання Об'єднаними Націями військового персоналу й угруповань не як бойової сили, а як механізму припинення ворожнечі й буфера між конфліктуючими силами. Фактично вони є створеною міжнародними зусиллями передумовою для припинення воєнних дій конфліктуючих сторін і механізмом виконання угоди про припинення вогню.

Відповідно до характеру конфлікту, Рада Безпеки передбачає систему засобів з підтримання миру, яка охоплює: мирні, тимчасові й примусові засоби, а також тимчасове припинення членства в ООН чи виключення з організації.

За офіційними документами ООН, до кола операцій на підтримання миру входять: нагляд за умовами перемир'я, припинення вогню або військових дій; забезпечення роз'єднання між збройними силами в конфлікті; сприяння законному уряду запобігати збройному втручанням ззовні або ліквідовувати наслідки такого втручання; недопущення подальшої інтернаціоналізації конфлікту; контроль за дотриманням прав людини; створення або відновлення інфраструктури; сприяння наданню гуманітарної допомоги.

Як правило операції ООН з підтримання миру поділяють на дві категорії: 1) місії військових спостерігачів у складі відносно невеликого числа військових офіцерів, перед якими поставлено завдання нагляду за виконанням домовленостей про припинення вогню, контролю за виведенням військ чи патрулювання кордонів і демілітаризованих зон; 2) миротворчі сили у складі військових національних контингентів, які розгорнуто для виконання завдань, аналогічних до тих, які виконують військові спостерігачі, а також з метою виконання буферних функцій.

Сьогодні більшість операцій ООН з підтримання миру припадає на третю категорію багатокомпонентних операцій у складі військовослужбовців, цивільних поліцейських та іншого цивільного персоналу, які залучаються до вирішення різноманітних завдань з метою сприяння в створенні політичних інститутів і розширення їх бази у співпраці з урядовими, неурядовими організаціями і місцевими групами громадян, надання допомоги, демобілізації колишніх комбатантів і їх реінтеграції у суспільство, розмінування територій, організації та проведення виборів і створення умов для стабільного розвитку.

Криза на Балканах засвідчила, що в окремих випадках операції, спрямовані на зміцнення та підтримання миру, не є достатніми для припинення війни [10, с. 159–172]. Ці заходи мають доповнюватися примусом до миру – у випадку, якщо агресор нехтує вимогами міжнародної спільноти і продовжує агресію чи геноцид.

Примус до миру (peace enforcement) – операції, бойові дії сил ООН, у складі яких – контингенти, надані державами-членами. Примус допустимий як для боротьби зі збройною агресією, так і для забезпечення в критичних випадках езекутивності рішень Ради Безпеки ООН, що не є тотожним урегулюванню конфліктів і наданню допомоги за згодою сторін. Сьогоднішні конфлікти, які нерідко йменуються «конфліктами нового покоління», здатні призвести, на відміну від минулих, до серйозних негативних наслідків у міжнародному середовищі, навіть у тих випадках, коли вони є внутрішньодержавними (Югославія).

Слід зауважити, що операції з примусу до миру є за своїм характером військовими й вважаються винятковим заходом. У розділі VII Статуту ООН передбачається проведення колективних політичних, економічних і військових заходів щодо примусового забезпечення реалізації резолюцій Ради Безпеки. На жаль, відповідного постійно діючого механізму виконання таких заходів досі немає.

Операції з примусу до миру за необхідності застосовуються саме як акції колективної безпеки ООН. Така система забезпечує силову відповідь міжнародної спільноти на порушення миру. На відміну від колективної оборони, колективна безпека спрямована проти атак зсередини співтовариства. ООН є типовим прикладом системи колективної безпеки. Згідно зі ст. 41 і 42 Статуту ООН міжнародне співтовариство має право вплинути на країну–порушницю або невійськовими засобами, або з допомогою застосування військової сили.

Одне з найважливіших ланок у процесі врегулювання міжнародних конфліктів є заходи, спрямовані на остаточне розв'язання спірних проблем і політичних, економічних, соціальних та інших питань з метою зміцнення досягнутого миру та недопущення повторного вибуху насильства, які охоплює сучасний термін будівництво миру у постконфронтаційний період (peace building).

Генеральний Секретар ООН Б.Бутрос-Галі виділив наступні напрями діяльності міжнародного співтовариства після завершення громадянського внутрідержавного конфлікту: визначення та укріплення структур, які будуть сприяти зміцненню миру, роззброєння конфліктуючих сторін, відновлення порядку, збереження і можливе знищення зброї, репатріація біженців, консультативна допомога, підготовка персоналу, який підтримує безпеку, нагляд за проведенням виборів, сприяння зусиллям, спрямованим на захист прав людини, реформування та зміцнення урядових установ, сприяння формальним і неформальним процесам політичної участі [3, с. 55].

Складність постконфліктного реформування полягає в тому, що такі операції одночасно мають відбуватися у різних сферах і здебільшого за ризикованих обставин. Багато з цих їх завдань можна кваліфікувати як миротворчість, і тому інтегровані мирні операції мають бути взаємопов'язаними з метою побудови тривалого миру і безперешкодного розвитку. Окрім перелічених вище, Т.Бордачов вказує ще на два поняття, якими доповнилася практика ООН після холодної війни: гуманітарна інтервенція (humanitarian intervention) й розширені операції з підтримання миру (wider peace-keeping) [1, с. 4].

Гуманітарна інтервенція є відносним нововведенням і передбачає здійснення миротворчих операцій без згоди місцевих ворогуючих сторін. Відома як «операції другого покоління», гуманітарна інтервенція, тим не менше, не передбачає активних бойових дій силами миротворців. Одне із найбільш вдалих визначень гуманітарної інтервенції дав К.Грінвуд у статті «Чи існує право на гуманітарну інтервенцію?». На його думку, гуманітарна інтервенція – це «... воєнна інтервенція в країні, яка здійснюється незалежно від згоди її уряду і має на меті запобігти широкомасштабним стражданням і

загибелі населення» [7, с. 34–40]. Характерним у цьому визначенні є поєднання двох основних характеристик явища, а саме «воєнної інтервенції» з намаганням «запобігти ... стражданням і загибелі...». Об'єднання обох понять в рамках однієї формули є характерним як для суті явища, так і для змісту теоретичної дискусії навколо нього.

Інтервенція є одним із найцікавіших і найбільш контроверсійних явищ у сучасних міжнародних відносинах. У загальному сенсі це поняття стосується усіх дій, джерелом яких є будь-який учасник міжнародних відносин (держава, організація), що має на меті примусити іншого учасника міжнародних відносин до здійснення поступок чи певної діяльності, дотримання певної політичної лінії тощо, з метою отримання власної користі. В юридичному розумінні під інтервенцією розуміємо втручання у справи, що належать до компетенції іншої держави силовим методом.

Класичним у світовій літературі сьогодні вважається визначення втручання, запропоноване англійським ученим Р.Дж.Вінсентом: «Дії, розпочаті державою, групою всередині держави, групою держав або міжнародною організацією, що насильно втручаються у внутрішні справи іншої держави. Це конкретна дія, що має початок і завершення та спрямована проти владних структур держави – об'єкта втручання. Вона не обов'язково законна або незаконна, але вона порушує звичайну модель міжнародних відносин» [13].

Інтервенція може бути індивідуальною або колективною – організованою під прапором міжнародної організації, або декількома державами. Може бути збройною і незбройною. У військовій стратегії інтервенцію трактують як прояв агресії.

Інтервенції характеризуються посиленням на спільні, надурядові, інтернаціональні інтереси, мету та ідеї. Йдеться в основному про утримання існуючого ладу. Згідно з цією ж моделлю, до зміни ладу тяжіли різного роду рухи, на зразок французької, більшовицької, китайської чи релігійної (Іран) революцій.

Інтервенція є одним із найважливіших інструментів реалізації окремих цілей держав, або боротьби наддержав, наприклад, колоніальна експансія європейських держав, акції США в Латинській Америці.

Спільними рисами інтервенцій є:

- інтервенція завжди характеризується нерівнозначністю статусу інтервента і того учасника міжнародних відносин, у просторі якого відбувалася. Інтервент завжди перекоаний у перевазі власної сили над силою об'єкта інтервенції.

- супутнім інтервенції найчастіше було переконання у правильності цінностей, які один учасник міжнародних відносин хотів підважити у іншого, згідно зі схемою «цивілізація супроти варварства», права (в розумінні інтервентів) супроти безправ'я.

Таким чином, складається доволі чітке уявлення про інтервенцію, як про зовнішнє втручання у внутрішні справи. Таке втручання може набирати різних форм і його крайнім виразом слід вважати військову інтервенцію.

Разом з тим, інтервенція характеризується наявністю для неї вагомих підстав, особливо тоді, коли інтервент вдається до застосування сили. В нашому випадку, такими підставами можуть бути зусилля світового співтовариства або окремої держави вплинути на ті процеси, які відбуваються в державі – об'єкті інтервенції.

Застосування військової сили свідчить про те, що ці процеси набувають рис конфлікту різної інтенсивності, які вже виключають мирні засоби впливу як неефективні й недостатні. Історія має багато прикладів здійснення воєнних інтервенцій окремими державами й міждержавними союзами. Як правило, вони здійснювалися з метою захисту національних чи державних інтересів й носили імперіалістичний характер. Тому виникає питання, чи правомірно використовувати термінологію, яка віддавна застосовувалася для означення неправомірних дій могутніх держав щодо їх слабших сусідів для окреслення дій міжнародного співтовариства у випадку втручання з метою ліквідувати терористичний режим чи неконтрольовані бандформування? Саме в пошуку на це запитання й полягає дискусія щодо операціоналізації поняття інтервенції.

Проблема операціоналізації поняття інтервенції впродовж тривалого часу займає важливе місце в теоретичній науці про міжнародні відносини. Згідно з підходами деяких авторів, миротворчу й гуманітарну інтервенцію не можна концептуалізувати в рамках традиційних теоретичних поглядів на суверенітет і невтручання. Як наслідок, в якості основного постулату ліберальної доктрини миротворчої й гуманітарної інтервенції виступає твердження про їхню якісну новизну. Суть цієї новизни полягає в принципово нових цілях втручання і якісних змінах в баченні світу і місця в ньому держави. Тому

ліберальні теоретики відкидають будь-яку можливість універсалізації поняття інтервенції на сучасному етапі і пропонувані ними визначення цього явища передбачають залежність розуміння терміна інтервенція від її причин, мети й моделі здійснення.

Представники школи реалізму послідовно критикують ліберальні погляди на природу інтервенції й прагнуть до т.зв. операціоналізації цього поняття й розгляду явища поза супутніми факторами. Таким чином, реалістичний підхід до проблем миротворчої й гуманітарної інтервенції вибудовується на основі твердження про незмінність смислового навантаження самого поняття «інтервенція» й критиці ліберальних поглядів щодо можливостей її здійснення [1, с. 6–7].

По-перше, на сучасному етапі інтервенцію не можна визначати аналогічно до того, як її розуміли століття тому, оскільки сама природа міжнародних відносин зазнала змін, що мало вплив і на окремі їх елементи. По-друге, метою інтервенцій, які здійснює міжнародне співтовариство сьогодні, є не утвердження догідного одній окремій державі внутрішнього укладу, а запобігання стражданню і загибелі людей. У цьому ключі наведене вище визначення інтервенції К.Грінвуда видається найбільш влучним.

Відхід від операціоналізації терміна «інтервенція» є характерним для представників т.зв. «нового інтервенціонізму» – течії в західній суспільно-політичній думці, яка відстоює ідею про можливість обмеження державного суверенітету й наявності у міжнародного співтовариства права втручатися у внутрішні справи держав.

Як уже зазначалося, представники школи реалізму заперечують ідею «нового» розуміння втручання й прив'язки його до історичних особливостей. Оскільки вони не є принциповими противниками здійснення інтервенції, в тому числі й такої, що має на меті миротворчі й гуманітарні цілі, вони намагаються зберегти традиційне значення і смисл цього поняття, а саме втручання з метою захисту національних інтересів інтервента. Логіка такого бачення вибудовується на традиційному для реалістів розумінні ролі і місця держави в системі міжнародних відносин, а більш предметно, – на твердженні, що інтервенція в будь-якій формі націлена на розв'язання, в першу чергу, політичних завдань [1, с. 6–7].

Підсумовуючи, можна ствердити, що дискусія щодо місця та ролі миротворчої та гуманітарної інтервенції у підтримці міжнародної безпеки може бути зведена до обговорення смислового наповнення цієї формули. Протиріччя поєднання в єдиному формулюванні понять «інтервенція», що передбачає порушення основного принципу державного суверенітету, й «миротворча чи гуманітарна», що характеризують дії з підтримання миру і безпеки, повинно спричинитися або до якісних змін в розумінні першого, або до визнання юридичної неспроможності другого. Це протиріччя є однією з основних проблем вивчення титульної теми.

Іноземна політична наука не знає поняття «миротворча інтервенція» і використовує цілий спектр більш вузькоспеціалізованих термінів. Поняття «гуманітарна інтервенція» застосовується тут більш широко, згідно з наведеним вище визначенням, яке включає іноземне військове втручання, цілі якого обмежені недопущенням «страждань і загибелі» населення. Разом з тим, практичні завдання такої місії можуть бути досить широкими й не обмежуватися доставкою й розподілом гуманітарних вантажів чи пасивним захистом населення, що страждає. В рамках «доктрини втручання» дії сил інтервентів можуть заходити значно далі й поєднувати в собі як військові, так і коротокі – довготривалі політичні завдання.

Так, операції ООН в Сомалі й у Боснії і Герцеговині, операції США та їх союзників в Іраку та Югославії, ряд інших, незмінно супроводжувала необхідність вирішення багаточисельних питань, які безпосередньо не належали до сфери гуманітарної діяльності. Вони були спрямовані на створення сприятливих умов для здійснення місії й які можна об'єднати терміном «миротворчість», який є загальновживаним як в українській політичній, так і військовій науці.

Отож, з одного боку, мова йде про інтервенцію в традиційному розумінні терміна, як зовнішнього втручання у внутрішньодержавні справи (конфлікт), що є порушенням принципу державного суверенітету. З іншого ж, – безпосереднім завданням такого порушення на сучасному етапі виступає гуманітарна місія порятунку й захисту населення, тобто проголошена мета має гуманітарний характер.

І, нарешті, для ефективного здійснення гуманітарної місії інтервент повинен розв'язувати значну кількість політичних і військових завдань, пов'язаних із припи-

ненням конфлікту на усій території країни, чи в її певній частині, що можна визначити як миротворчість у широкому розумінні.

На практиці миротворча діяльність повинна поєднуватися з гуманітарною і створювати для неї належні умови. При цьому обидва види діяльності присутні в рамках інтервенції як втручання у внутрішні справи суверенної держави військовими засобами.

Список використаних джерел

1. Бордачев Т. Новый интервенционизм и современное миротворчество / Т.Бордачев // Москва: Издательский центр научных и учебных программ, 1998. – С.256.
2. Брус В. ООН і врегулювання міжнародних конфліктів / В.Брус // К.: Либідь, – 1995. – С.27.
3. Бутрос-Гали Б. Повестка дня для мира / Б.Бутрос-Гали // Нью Йорк, 1992. – С.55.
4. Гончаренко О. Запобігання – головна риса сучасної стратегії / О.Гончаренко // Політика і час. – №9. – 2004. – С.63.
5. Кофи А. Предотвращение вооруженных конфликтов. Доклад Генерального Секретаря / А.Кофи // – Нью Йорк: ООН, 2002. – С.45.
6. Озадовський А. Превентивна дипломатія в сучасному світі / А.Озадовський // Політика і час. – 1995. – №3. – С.18–23.
7. Greenwood C. Is there a Right of Humanitarian Intervention / C.Greenwood // The World Today. – 1993. – №2. – P.34–40.
8. Keohane R., Moravchik A., Slaughter A. Legalized dispute resolution: interstate and transnational / R.Keohane // International Organization. – 2000. – V.54. – No.3. – P.458–488.
9. Lopez G., Myers N. Peace and security. The next generation / Lopez G // Oxford, 1997. – 275 p.
10. Schwartz T., Skinner K. The myth of democratic peace / T.Schwartz, K.Skinner // Orbis. – 2002. – Vol.46. – No.1. – P.159–172.
11. Takashi I. Pacific settlement of conflict – the role of the United Nations. / Conflict resolution: new approaches and Methods / I.Takashi // UNESCO, 2000. – P.47–58.
12. Tostensen A., Bull B. Are smart sanctions feasible? / A.Tostensen, B.Bull // Word politics. – 2002. – Vol.54. – №3. – 374 p.
13. Vincent R.J. Human Rights and International Relation / R.J. Vincent // Cambridge University Press, 1986. – 170 p.

Демків У.Я. Место интервенции в системе средств международного влияния государства

Рассмотрено место интервенции в системе средств международного влияния государства. Внимание сосредоточено на различных формах интервенции и проблеме операционализации понятия интервенции. Рассмотрены такие формы деятельности как миротворчество, переговоры, примирение, превентивная дипломатия, гуманитарная интервенция, посредничество.

Ключевые слова: средства международного влияния, интервенция, гуманитарная интервенция, миротворчество.

Demkiv, U.Y. The place of intervention in the system of facilities of the international influencing of the state

It finds out the place of intervention in the system of international influence of the state. It analyzes such forms of activity as preventive diplomacy, negotiations, mediations, humanitarian intervention, wider peace-keeping, peace building, peace enforcement, peace keeping, peace making. Attention is focused on different forms of intervention and problem of operationalizing the concept of intervention.

Key words: intervention, conflict, facilities of the international influencing, humanitarian intervention, peace making.

УДК 32.019.51+327

Дзюба Р.М.

Від бренду товару до бренду місцевості: розвиток і становлення концепції плейсбрендингу

Розглядаються історичні витоки концепції плейсбрендингу, пропонується низка узагальнюючих термінів з проблематики дослідження брендингу територій.

Ключові слова: бренд, плейсбрендинг, імідж країни, місцевість, маркетинг територій.

В наше раціональне та інформаційне сторіччя не піддатися силі та впливу брендів дуже важко, а, тим паче, взагалі не чути термін «бренд». Для цього треба бути твариною або богом, адже саме вони, за влучною думкою Аристотеля, можуть існувати окремо від суспільства. А нам слід констатувати, що у сучасному суспільстві бренди грають вагомий роль, адже довкола них обертаються багатомільярдні бюджети, за ними стоять ідеї та винаходи тисяч людей, а армії фанатів цих брендів вимірюються мільйонами. Тож не виглядає дивним, що бути «брендом» – це модно, сучасно й, кажучи відверто, рентабельно. Хоча для древніх греків або римлян бути «брендованим» означало лише бути худобою з тавром хазяїна на боці.

Часи, однак, змінилися й значення терміну в нашу добу теж зазнало суттєвих змін. Тепер «брендами» хочуть бути фірми, корпорації та їх власники, ними намагаються стати зірки шоу-бізнесу, спортсмени й навіть політики і політичні утворення. А до самого терміну пропонується розглядати вже два підходи – правовий та психологічний [1]. З правової точки зору бренд розглядається тільки як товарний знак, що позначає виробника й підлягає правовому захисту. З погляду ж споживчої психології мова йде про бренд як про інформацію, що зберігається в пам'яті споживачів.

На нашу думку, в першу чергу саме психологічний підхід стимулює ставати брендами не тільки вищезазначені категорії людей і організацій, а й територіальні утворення як-то міста, країни, регіони. Така тенденція простежується вже не перше десятиліття, території намагаються виростити власні позитивні міцні бренди, під ці процеси створюються концепції і методи, розробляються й імплементуються практично теорії.

Процеси брендингу територій активно розвиваються по всьому світу, існує вже певна власна термінологія, а тон у теоретичних доробках задають західні дослідники.

З часом інтерес до брендингу місцевостей з'явився й на теренах нашої держави, однак фундаментальних досліджень з цієї проблематики досі не було проведено. Накопичений досвід вимірюється тільки науковими статтями, та навіть в них є ще певні неузгодженості стосовно основних понять та їх застосування. Тим не менш, тема брендингу міст/країни є надзвичайно актуальною для України, оскільки за всі роки незалежності не було проведено жодної повноцінної брендингової кампанії, а імідж держави, що існує зараз як серед українців, так і за кордоном, ніяким чином не сприяє сталому розвитку країни і створенню конкурентних переваг перед іншими міжнародними акторами.

Отже, наразі існує проблема започаткування конструктивних брендингових програм для територіально-державного утворення «Україна» і територіальних одиниць, що входять до його складу.

Та перш ніж розробляти і реалізовувати такі програми, всім задіяним і зацікавленим сторонам цього процесу потрібно почати оперувати єдиними поняттями, знаходитися в спільному інформаційному полі.

З урахуванням цього, головними цілями цієї статті ми визначили наступні:

- визначити історичні витоки територіального брендингу, узагальнити етапи розвитку цього процесу;

- сформулювати терміни і поняття, які б використовувалися у подальшій діяльності вітчизняних теоретиків і практиків брендингу територій.

Слід сказати, що проблемі створення бренду територій на даному етапі приділяється багато уваги в світі, однак, як вже зазначалось, основний пласт робіт створений західними дослідниками. Серед визначених і загальновідомих назвемо Ф.Котлера і

К.Асплунда, І.Рейна і Д.Хайдера [2]. Також це Е.Аврахам та Е.Кеттер [3], К.Дінні [4] та П. ван Хам [5]. Вже хрестоматійною стала видатна робота Р.Говерса та Ф.Го [6], а дослідження, в яких не згадується ім'я прославленого С.Анхольта [7] та його власних робіт, ще варто пошукати. Одна з останніх книг Г.Ашворта та М.Каваратсіса [8] представляє собою надзвичайно корисну збірку статей, присвячених темі плейсбрендингу, насичену кейсами з цієї тематики.

В сусідній Російській Федерації також усвідомили актуальність вивчення територіального брендингу. Роботи Д.Візгалова [9], О. Панкрухіна [10], дисертаційні дослідження, як-от робота О.Тюкаркіної [11], представляються самостійними науковими працями, в яких представлено власний погляд на означену проблематику з урахуванням місцевого менталітету, ідентичності та реалій сьогодення. Та, кажучи про теперішнє, нам спадає на думку необхідним сказати про минуле, прослідкувати витоки концепції брендингу територій.

Як відомо, сам термін «бренд» має десятки пояснень і обґрунтувань. Визначено в маркетинговому середовищі вважається дефініція Ф.Котлера, який в 1993 році визначив бренд як ім'я, термін, знак, символ, дизайн або комбінацію перерахованого, призначену для ідентифікації продукції одного продавця або групи продавців, а також для відмінності товарів або послуг від продуктів конкурентів [12]. Д.Огілві, теоретик рекламного бізнесу, приписує бренду об'єктивні якості і вважає, що бренд – це невідчутна сума властивостей продукту: його імені, упаковки і ціни, його історії, репутації і способу рекламування. Бренд також є поєднанням враження, який він створює у споживачів, і результатом їх досвіду у використанні продукту. А метр сучасного брендингу Д.Аакер визначає бренд через його ідентичність. На думку Аакера, це унікальний набір асоціацій, який повинен виникнути у потенційного споживача продукту [13].

То ж, що таке бренд? Кажучи загалом, нам ближче поняття, яке вказує на те, що це концептуальна дійсність, яка реально існує і створює позитивні, унікальні і чітко відмінні асоціації.

В маркетинговому світі цей термін відомий здавна. Будь-яка торгова марка, компанія, сервіс або послуга бажать стати брендом, адже це впливає на їхню додану вартість, сприяє зростанню прихильників і їх лояльному ставленню. На відміну від цього, разом зі словом «території» термін «бренд» використовується не так давно. Хоча, казати категорично про те, що в минулих сторіччях громадяни не опікувалися іміджем власних місцевостей, неможна. Імідж країни як фактор стимулювання купівлі-продажу продукції був вже давно відомий світові. Так, історик ХІХ ст. Е.Уільямс (1896) зазначав, що лейбл «Made in Germany» був маркетинговою перевагою, якщо наносився на товар [14]. Це показує нам, що вже тоді бренд «Німеччина» був відомий світові і викликав стійкі асоціації у осіб, що контактували з ним.

Рухаючись у цьому напрямку, очевидним є те, що в якийсь момент часу з'явилась думка, що територіальні утворення, такі як міста, країни, регіони, які можна охопити єдиним словом «простір» або «місцевість» (від англ. «place») є можливим просувати так само, як будь-який товар або послугу. Виникає велика спокуса симпліфікувати поняття «місцевість» і «товар», ототожнити їх, а, отже, виправдати використання маркетингових технологій під час просування територій.

Такий маркетинг місцевості (від англ. «place marketing») набув своєї шаленої популярності на початку 1990-х в окремих країнах, а згодом – і цілком поширився світом. Слід сказати, що концептуальні засади маркетингу місцевості лежать здебільшого у маркетинг-мікс¹ підході.

І хоча маркетинг місцевості існував з колоніальних часів, коли колоніальні уряди намагалися примушувати людей переїжджати до нових захоплених територій, сама концепція територіального маркетингу, або, як її ще деякі називають, промоушен місцевості (від англ. «place promotion») почала популяризуватися в європейській літературі тільки у 1980-х роках, і трохи раніше – у Сполучених Штатах Америки [15]. Існує багато дефініцій, цього терміну, одна з відомих і таких, що задовольняє наші інтереси, виражається наступним чином: «Маркетинг територій визначається як усвідомлене використання гласності, публічності і маркетингу задля комунікації обраних

¹ Маркетинг-мікс підхід – це набір основних компонентів маркетингового впливу, що піддаються контролю з боку фірми і використовуються нею при продажу товару в прагненні викликати бажану відповідну реакцію з боку ринку; виділяють 4 основних компоненти мікс-маркетингу: товар, ціна, місце поширення та методи стимулювання.

іміджів специфічних географічних місцевостей або регіонів з цільовою аудиторією» [16]. Набір інструментів маркетингу місцевості складається з інструментарію багатьох дисциплін, а саме – продуктового маркетингу, маркетингу послуг і соціально-громадського маркетингу.

Однак, місцевість – це не продукт у традиційному розумінні. Бренд країни, наприклад, пропонує не матеріальний продукт або послугу; замість цього він представляє широкий спектр факторів та асоціацій, з ним пов'язаних, як-от:

- Місцевість – географія, туристична привабливість;
- Природні ресурси, місцева продукція;
- Люди – раси, етнічні групи;
- Історія;
- Культура;
- Мова;
- Політична та економічна системи;
- Соціальні інститути;
- Інфраструктура;
- Відомі персони;
- Малюнки та образи.

Ці ж складові, точніше – інформація про них і уявлення споживача, формують імідж країни на міжнародній арені.

Під цим кутом видозмінюється і визначення бренду, бо у зв'язці з продуктом він має одне значення, визначене нами на початку, а у виразі «бренд місцевості» він вже розуміється як складне символічне утворення, узагальнені уявлення про територіальний об'єкт, засновані на ментальному і практичному досвіді індивіда і/або групи і здатні надати вплив на конструювання суспільних явищ [17]. Відповідно до цього і інструментарій для розвитку, просування і підтримання такого бренду має використовуватися власний, а не суто маркетинговий.

З огляду на це закономірним є той факт, що з часом у сфері маркетингу територій виокремилась, з легкої руки С. Анхольта, британського дослідника, концепція «плейс-брендингу» (від англ. «place branding»), яка відповідає інтересам саме брендингу місцевості.

Вперше про плейсбрендинг заговорили у 2002 році і довгий час він сприймався як маркетинг територій, тобто як просування бренду країни як звичайного товару. Однак в одній з своїх останніх книг *Places: Identity, Image and Reputation* [18], Анхольт зазначає, що такого явища як «бренд місцевості» не існує, що це – міф. Тобто він існує, але завдяки тому, що виникає значне спрощення терміну «бренд» по відношенню до терміну «місцевість», непорозумінню глибокої ідеї автора, багато хто вважає, що плейсбрендинг – це створення лого, слогану і рекламної кампанії для країни або регіону. До справжнього плейсбрендингу описані дії не мають жодного відношення, бо, як вже зазначалось, бренд країни це не бренд автомобілю або готелю. Тому, коли ми кажемо про плейсбрендинг ми розуміємо під цим складний термін, в основі якого лежать дослідження, які дозволяють ідентифікувати цінності бренду країни, що позитивно впливають на імідж і створюють конкурентні переваги. Плейсбрендинг – це новий напрямок в області досліджень на стику політології і маркетингу. Як зазначає І. Джонстон, плейсбрендинг – це комплексний і суперечливий феномен, який абсолютно не вивчено теоретично, але який постійно застосовується практично [19]. А сам автор терміну тепер навіть вважає що плейсбрендинг це проблема, а не рішення [20]. Іншими словами, бренд країни не потрібно і неможна вигадувати і штучно формувати, як бренд товару. Його треба віднайти, тому що кожна місцевість вже має, по умовчання, свій бренд. І концепція плейсбрендингу дає можливість стейкхолдерам допомогти світові зрозуміти реальний бренд місцевості, тим самим впливаючи, змінюючи, покращуючи міжнародний імідж останньої.

Враховуючи вищезазначене, можна сказати, що під плейсбрендингом ми розуміємо комплекс заходів у сфері експорту, туризму, культури, внутрішньої і зовнішньої політики і інвестицій з розробки і імплементації стратегії віднайдіння бренду міста, країни, регіону, який направлений на покращення іміджу місцевості, що сприймається як місцевим населенням, так і іноземцями і активується за допомогою різноманітних інструментів.

Під кінець хочемо додати, що процес плейсбрендингу не легкий, але тих, хто досягають у ньому успіху, чекає яскраве майбутнє. Багато місцевостей в світі пропонують глобальній спільноті однаковий «продукт», тому що знають, за що іде боротьба: за інвестиції, туристів, роботу, громадян і загальносвітовий вплив. Країни, якщо вони хочуть отримувати бенефіції у цих перегонах брендів, повинні завершувати винаходження власного бренду і розпочинати свої плейсбрендингові кампанії, інакше існує реальна загроза залишитися на узбіччі зони уваги міжнародної спільноти.

Список використаних джерел

1. Капферер Ж.–Н. Бренд навсегда: создание, развитие, поддержка ценности бренда = Strategic Brand Management. – М.: «Вершина», 2007. – С.448.
2. Kotler P., Asplund C., Rein I., Haider D. Marketing Places Europe.–Pearson Education Limited. – 1999. – p.310.
3. Avraham E., Ketter E. Media Strategies for Marketing Places in Crisis: Improving the Image of Cities, Countries and Tourist Destinations. – Butterworth–Heinemann. – 2008. – P.248.
4. Dinnie, K. Nation Branding: Concepts, Issues, Practice. – Taylor & Francis. – 2007. – P.288.
5. Ham P. van. Place Branding: The State of the Art. // The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science. – March 2008. – vol. 616. – №1. – P.126–149. Режим доступу: http://www.clingendael.nl/publications/2008/20080300_cdsp_art_ham.pdf [2010, 18 жовтня].
6. Go F., Govers R. Place Branding: Glocal, Virtual and Physical Identities, Constructed, Imagined and Experienced. – Palgrave Macmillan. 2009. – P.256.
7. Anholt S. Places: Identity, Image and Reputation. – Palgrave Macmillan, 2009. – P.256.
8. Ashworth G., Kavaratzis M. Towards Effective Place Brand Management: Branding European Cities and Regions. – Edward Elgar Pub. – 2010. – P.279.
9. Визгалов Д.В. Маркетинг города. – М.: Институт экономики города. – 2008. – 110 с.
10. Панкрухин А.П. Маркетинг территорий. 2-е изд., дополн. – СПб.: Питер, 2006. – 416 с.: ил.
11. Тюкаркина О.М. Роль национального брендинга при формировании внешнеполитического имиджа современной России: автореферат дис. ... канд. полит. наук: 23.00.02 / Тюкаркина Ольга Михайловна.– Москва, 2012. – 20 с.
12. American Marketing Association. – Режим доступу http://www.marketingpower.com/_layouts/Dictionary.aspx [2011, 30 квітня].
13. Глоссарий к статьям журнала «Генеральный Директор». – Режим доступу <http://www.gd.ru/glossary/87.html> [2011, 30 квітня].
14. O'Shaughnessy J., O'Shaughnessy, N. J. Treating the Nation as a Brand: Some Neglected Issues // Journal of Macromarketing. – Vol. 20. – №.1. – June, 2000. – P.56–64.
15. Avraham, E. and Ketter, E. Media Strategies for Marketing Places in Crisis: Improving the Image of Cities, Countries and Tourist Destinations. – Butterworth–Heinemann. – 2008. – P.248.
16. Там само.
17. Попов А.В. Бренд и идентичность территории // Материалы III Всероссийской научно-практической конференции студентов, аспирантов и молодых ученых «Географическое изучение территориальных систем». – Пермь: ПГУ, 2009. – С.186–190.
18. Anholt, S. Op. cit. – P.256.
19. Johnston, Y. Country Case Insight – South Africa // Dinnie, K. Nation branding: Concepts, Issues, Practice. – Taylor & Francis. – 2007. – P.288.
20. Anholt, S. Op. cit. – P.256.

Дзюба Р.Н. От бренда товара к бренду местности: развитие и становление концепции плейсбрендинга

Рассматриваются исторические истоки концепции плейсбрендинга, предлагается ряд обобщающих терминов по проблематике исследования брендинга территорий.

Ключевые слова: бренд, плейсбрендинг, имидж страны, местность, маркетинг территории.

Dziuba, R.N. From the brand of product to the brand of place: development and formation of the place branding concept

Historical roots of the place branding concept are considered, a number of general terms in the frame of place branding research problem are proposed.

Key words: brand, place branding, state image, place, place marketing.

УДК 323.1/396

Лукач У.Р.

Національне та жіноче питання в ідейно-політичній спадщині Наталії Кобринської

Проаналізовано діяльність Н.Кобринської щодо організації жіночого руху в Галичині, а також становище українського жіноцтва на зламі XIX–XX ст. Зосереджено увагу на становленні її феміністичних поглядів та шляхах вирішення жіночого питання.

Ключові слова: жіночий рух, фемінізм, жіноча емансипація, національне питання, правовий статус.

В умовах складних суспільних і політичних трансформацій в Україні однією з найактуальніших проблем продовжують залишатись питання фемінізму і гендерних стосунків. На сьогоднішній день саме гендерна політика повинна стати пріоритетним напрямом державної політики, що пов'язане із трактуванням гендеру як базового виміру соціальної структури суспільства. Саме врахування гендерної складової є дієвим інструментом вирішення національних та соціальних проблем, а також становлення громадянського суспільства. Тому ефективне управління сучасними соціальними процесами потребує глибокого усвідомлення і вивчення витоків гендерної історії.

На зламі XIX–XX ст. український національний рух набуває особливої сили та набуває ознак організованої структури політичного характеру. Водночас активізується і рух українського жіноцтва за свої права, оскільки в умовах політичної кризи тогочасна Австро–Угорщина не могла ефективно контролювати національно–культурні процеси, а тому зростання суспільного зацікавлення долею жінки стало закономірним явищем.

Фундатором і піонером українського феміністичного руху в Галичині безпідставно вважають Наталію Кобринську – активну громадсько–політичну діячку, письменницю–модерністку, що організувала жіночий рух на західноукраїнських землях. Дослідження даної проблеми знайшли своє відображення в працях М.Богачевської–Хом'як [1], І.Ворчакової [2], О.Маланчук–Рибак [16], Л.Смоляр [17] та ін. Вони наголошують на національному, культурно–освітньому аспектах громадсько–політичної діяльності галицьких жіночих товариств та ролі Н.Кобринської у його зародженні та становленні. Однак поглибленого аналізу потребує співвідношення національного та жіночого питання як складової економічного, політичного та культурного розвитку людства.

Метою даного дослідження є з'ясування ідейно–політичних поглядів та світоглядних орієнтирів Н.Кобринської в контексті організації нею жіночого руху в Галичині, її видавничої, літературної та громадсько–політичної діяльності.

Саме на провідну роль літератури як засобу впливу на жіночий рух вказує Н.Кобринська, вважаючи її «вірним образом ясних і темних сторін суспільного ладу, його потреб і недостатків. Вона зазначає фази суспільного розвитку, по ній можна пізнати, що вже здобуте, а що ще здобувається». Серед літературних напрямів вона обирає реалізм – «представлення дійсного світу, дійсного життя, дійсних, неабстрактційних і невідокремлених людей та людських наметностей і відносин» [14, с.298].

Аналізуючи хід людської історії, дослідниця приходить до висновку, що «література була одним прибіжищем вільної думки і слова». Проводячи паралель між політично роз'єднаною Польщею та неадекватною формою правління Росії, Н.Кобринська зацентровує на визначальній ролі літератури як засобу національного виживання, способу протидії несприятливим політичним обставинам. Для політично роз'єднаної України, на її глибоке переконання, саме література повинна стати основним об'єднуючим чинником. Тим паче, що «жіноцтво, котре виключено з загальних і публічних справ, котре не займає жадного становища, на котрім могло би мати вплив на загальні і спосібні заяви спільні потреби свого життя, повинно тим більше триматися літератури і відшукувати в ній вираз тих потреб і вимогів» [14, с.298–299].

У 1883 р. Н.Кобринська, заохочена О.Терлецьким, на зібранні студентського товариства «Січ» дебютує із оповіданням «Пані Шумінська», пізніше перейменованим у

«Дух часу». Твір порушує проблему взаємовідносин поколінь, відображає закономірний і невинний часовий рух, що постає крізь призму закономірностей життєвого шляху головної героїні пані Шумінської. Її розуміння і сприйняття світу різко дисонує зі світом її дітей. Впродовж усього оповідання простежуються глибокі переживання, психологічна тривога матері через її думки та емоції, гру уяви та бажання, що нівелює дистанцію між переживанням і розповіддю про нього.

Схвальні відгуки окрилюють молоду письменницю і незабаром з'являється нове оповідання «Задля кусника хліба», яке продовжує тему жіночої долі та гострих суспільних проблем того часу. Свою високу оцінку даного твору І.Франко висловив такими словами, адресованими Н.Кобринській: «Чи знаєте Ви, що се Ви написали таку штуку, котрій рівної вся наша література галицька досі не видала» [3].

Н.Кобринська із завзятістю працює над організацією жіночого руху, що втілюється у формі товариства, мета діяльності якого знайшла своє відображення в статті «Про первісну ціль Товариства руських жінок в Станіславові, зав'язаного 1884 року». На першому організаційному засіданні Товариства руських жінок, що відбулось у приміщенні товариства «Руська бесіда», вона характеризує становище української жінки, її потенційні можливості на ниві літературно–інтелектуальної діяльності, наголошуючи на ролі літератури, яка б дозволила «докладніше пізнати своє в суспільності положення, котре щораз більше домагається реформи» [7, с.395].

Н.Кобринська наголошує на провідній ролі якісно нової суспільної еліти, адже «кожда доба історична кидає наперед лиш часті людей, з–поміж котрих вибігає ще мала горстка як би заповіщення відроджувачогося життя». Оскільки товариство ставило за мету «слідити за найновішими напрямками, вираженими в літературі, старатися в якнайскоріший спосіб передати їх масам і через те будити ясну, свідому думку у загалу», його засновниця вважала доцільною сплату членських внесків, з яких формувався постійний фонд, а джерелами його поповнення – надходження від влаштування вечірок, концертів, лотерей. Цільове використання коштів передбачало видання книг як вітчизняних, так і зарубіжних авторів, підбором яких мав керувати виборний комітет із «людей компетентних, з виробленим літературним смаком, без згляду, чи вони члени товариства, чи ні, жінки чи мужчини». На думку Н.Кобринської, такі напрямки діяльності Товариства руських жінок «мали більше прислужитися суспільності, ніж ... недостижимі філантропійні заведення» [14, с.300–301].

Слід зазначити, що активну підтримку в популяризації жіночої справи на сторінках газети «Діло» висловлює І.Франко, який 11 грудня 1885 р. опублікував репортаж про збори Товариства, що відбулися за його особистої участі. Виступаючи на них, він зачитав свою алегоричну поему–посвяту «Женщина». Особливу увагу І.Франко приділяє Н.Кобринській, яку вважає уособленням вільної української жінки: «В Галичині на перший план виступає Наталія Кобринська, що кладе собі метою розворушити наше жіноцтво, працює не тільки на полі белетристики, але організує жіноче товариство, агітує за подавання петицій в цілі поширення жіночої освіти й жіночих прав, нав'язує зносини з жінками інших національностей, одним словом, силкується втягти у сферу ідей та інтересів передового європейського жіноцтва» [3].

Вплив І.Франка, який вважався «поборником вузького націоналізму», на формування політичних поглядів піонерки жіночого руху проявився в тому, що саме він «завів Кобринську на національні інтереси». Як зазначає Н.Кобринська у своїй «Автобіографії», в творах І.Франка «виступала не лиш рація робочого люду, а й народність яко відрубна етнографічна група». – Вона прийшла до переконання, «що лиш на національних підставах може піднятися маса до загальної культури і цивілізації» [6, с.320]. Зрештою Н.Кобринська підводить до висновку, що «жіноцтво наше на цілیم просторі широкої Русі–України почувало до свого існування народного, що інтелігентна жінка наша почувалася рівночасно русинкою і чоловіком, упімнулася о свої права національні і громадські» [9, с.247]. На її думку, ці права є рівносильними і збалансованими, хоча для українського жіночого руху характерний акцент на національній боротьбі та субординації жіночого питання державницькій ідеї. Дослідниця вітчизняного жіночого руху зазначають, що він часто просто співпадає з націоналізмом, швидше навіть «обслуговує» його [18, с.22]. Відповідно наслідком національного самовизначення автоматично мала б стати гендерна рівність [1]. Натомість Н.Кобринська наголошує, що «гніт жінки існував і може існувати мимо найширшої національної свободи і всіх можливих національних прав» [16, с.214].

Впродовж 1885 р. Товариство руських жінок зростає чисельно і нараховує 124 особи, проте незабаром розпадається на дві групи: поміркованих благодійниць і культурно-освітянок [4, с. 80]. На заваді намірам молоді активістки Н.Кобринської стала частина правління, що представляла ретроградну опозицію, яка зібрана в альманахах хотіла витратити на подарунок єпископу. Це призвело до зміщення її з посади голови товариства, внаслідок чого вона залишилася лише членом його правління. Суттєве скорочення чисельності та подальша боротьба амбіцій спричиняє вихід Н.Кобринської зі складу Товариства, який засуджує І.Франко, проте підтримує О.Пчілка.

З подвійною силою у 1887 р. Н.Кобринська організовує видавничу діяльність, яка втілюється у жіночому альманасі «Перший вінок», що побачив світ завдяки І.Франку як співредактору та О.Пчілці як спонсору. До речі, саме вона настояла на поетичній назві видання. В альманахах, що друкувався в львівській друкарні Наукового Товариства імені Т.Шевченка, включено твори 17 письменниць з Галичини та Наддніпрянської України, що засвідчило загальноукраїнський та жіночий характер видання. Крім власних творів та кількох феміністичних статей, в альманахах обсягом 464 сторінки Н.Кобринська включила твори О.Бажанської, У.Кравченко, А.Павлик, О.Пчілки, Л.Старицької, Л.Українки та ін.

У «Передньому слові» до «Жіночого альманаху» Н.Кобринська наголошує на необхідності розглядати жіноче питання поряд із широким комплексом суспільних перетворень з метою покращення складного становища жінок, важливості національної єдності на ниві загальних справ і жіночого питання. Саме «Перший вінок» повинен стати дороговказом для «для змагання нашого жіноцтва» та «першим голосом, піднесеним в справі жіночого питання» [12, с. 284–285]. Через видання жіночого збірника Н.Кобринська прагла заявити про культурний розвиток українського жіноцтва, порушити проблеми захисту інтересів українських жінок, що всупереч політичним кордонам виступали за національне і жіноче визволення.

У памфлеті «Руське жіноцтво в Галичині в наших часах», вміщеній в «Першому вінку», Наталя Іванівна стверджувала, що лише національне самоусвідомлення відкриває шлях до культурного зростання, а «відриватися від свого кореня – значить самовільно позбавляти себе життєвої сили і що лиш в власнім ґрунті може вирости правдива культура» [15, с. 301–302]. Дослідниця аналізує спосіб життя, фактичний і правовий статус українського жіноцтва як селянського, так інтелігентного походження. Вона відслідковує трансформації патріархального суспільства, що посилюються з середини XIX ст., наголошує на хибих суспільного устрою, що через спосіб життя та виховання посилює розрив між чоловіком і жінкою середньої верстви, виокремлює тип зполонізованих українських жінок «Ванд», поява яких все ж «крила здорові зерна розвою». Н.Кобринська зазначає, що поведінкове наслідування ними поляків було своєрідною формою протесту, способом самовираження, адже саме «вони витворили ряд жінок, котрі для розширення своїх понять і світогляду хапаються лектури ...» [15, с. 313].

У памфлеті автор проаналізувала стан жіночої освіти, становлення під патронатом церкви жіночих конвiktів як навчальних закладів закритого типу, спроби організації вищої жіночої школи. Водночас вона висловлює незадоволення, оскільки через «сліпе наслідування поляків чи з власного потягу не осмілююся на утворення конвiktів світських» [15, с. 313]. Н.Кобринська звертає увагу на змішані україно-польські шлюби, додаткові обмеження українських жінок, причина яких зводиться до обов'язку дати освіту чоловіку, позбавляючи тим самим джерел існування жіночу частину родини.

Долго жінки Н.Кобринська розглядає з позиції освіченої представниці середнього класу, що усвідомлює повну залежність і несправедливість власного становища. Вадити тогочасного суспільного устрою проаналізовані не криз призму традиційних чоловічих цінностей, а через неможливість жіночої самореалізації із-за статевої приналежності. Н.Кобринська переконливо доводить, що обмеження соціальних ролей жінки родинною і материнством є результатом успадкованого впливу польської аристократії. Тому, на її думку, національне самовизначення і самоусвідомлення нерозривно пов'язані із зміною статусу жінки як одним із показників модернізації суспільства.

Н.Кобринська влучно зауважує, що практичні потреби в організації українського жіночого руху випередили теоретичні розробки, адже «жіноцтво наше швидше почуло на собі тягар практичних усіх невідомостей європейсько-жіночого питання, ніж задумало теоретично познайомитися з основами і напрямками сучасного жіночого руху в Європі» [9, с. 286]. Проте сама Н.Кобринська була добре озайомлена із станом розвитку жіночих

європейських організацій, що відображено в її публіцистичній статті «Про жіночий рух в новіших часах». Аналізуючи проблеми на шляху позадомашнього утвердження жінок в США, Англії, Німеччині, Австрії, Чехії, Угорщині, Швеції, Данії, Франції, Швейцарії і Росії, дослідниця пропонує власне розуміння історії становлення жіночого руху та економічних змін, що приводять до жіночої емансипації [13, с. 8–13].

Перебуваючи в Цюриху і слухаючи лекції з політичної економії професора Ю.Пляттера, Н.Кобринська спілкується з жінками, що реалізували її думки «на фактичній дорозі жіночої самостійності» та знайомиться з польським соціологом та істориком Б.Лімановським, а також М.Драгомановим, що перебував у Женеві [6, с. 322]. Результативним є зближення з діячами чеської культури і організаторками жіночого руху К.Светлою, В.Соколовою, Е.Красногорською та Я.Напретковою, що відбулось впродовж відвідання слов'янської виставки в Празі в складі української делегації Галичини.

Збагатившись практичним досвідом, Н.Кобринська спрямовує свою боротьбу на розширення освітніх прав українського жіноцтва. У своєму листі до Г.Барвінок вона зазначає: «Перед нашим жіноцтвом замкнена дорога до вищої науки, і щоби набути ширших відомостей, лишається лише читання книжок...» [7, с. 394–395]. Від імені 226 своїх співвітчизниць вона складає петицію про допуск жінок до навчання в університетах, відкриття української гімназії в Галичині, яку до віденського парламенту подає її батько і посол І.Озаркевич.

1 вересня 1891 р. в м. Стрий Н.Кобринська організовує перше Жіноче віче, яке реферує вимоги до нового складу парламенту у справі допущення жінок до вищої освіти, відкриття медичного факультету при Львівському університеті і допуск до вступних випробовувань абітурієнток, обґрунтовує необхідність відкриття жіночих українських гімназій або доповнення тодішніх виділових шкіл гімназійними дисциплінами, адже галицькі українки змушені були «вдовольнятися знанням, котре навіть не вирівнює мужеським середнім школам» [14, с. 297]. Водночас порушується питання про дошкільну освіту, що здійснювалася б через організацію українських охоронок – дитячих садків як одного способів протидії ополеченню.

Ухвалою жіночих зборів було обрано комітет для збирання коштів на періодичне видання для жінок. У газеті «Народ» Н.Кобринська та Є.Ярошинська публікують «Відозву до Русинок Галичини і Буковини», де емоційно апелюють до свідомості галицького жіноцтва, заохочують його освітній та інтелектуальних рух та активізацію збору коштів: «У нас нема меценатів, як у інших народів, найжорсткіше на видавництво жіноче зложаться жінки цілого краю і дадуть тим доказ, що суть здібні до ширшої між собою організації і солідарності» [8].

Впродовж 1893, 1895, 1896 рр. Н.Кобринська власним коштом реалізує видавничий проект «Наша доля», що складався із трьох випусків. Вона намагалась переконати суспільство у важливості жіночого питання для поступу української справи та потребі організації жінок з метою їх самореалізації. У першому випуску «Нашої долі» було надруковано проект статуту товариства «Охоронка». Намагаючись зацікавити галичанок західноєвропейською літературою, на сторінках двох наступних випусків альманаху Н.Кобринська друкувала рецензії на твори Ф.Ніцше, Г.Гауптмана, Г.Ібсена, Е.Золя, К.Гамсуна, А.Стріндберга.

У статті «Жіноча справа в Галичині», вміщеній у першому випуску «Нашої долі», Н.Кобринська піддає критиці діяльність Української радикальної партії через наслідування її представниками польських соціалістів. Автор застерігає від поділу жіночого питання на буржуазне й робітниче, класового трактування радикалами освітніх прагнень українського жіноцтва. Поза увагою не залишає Н.Кобринська й народовців, яким закидає співпрацю з владою і поляками. Вона закликає жінок до подальших змагань, ігнорування «політично-партійних незгод, що хотіли б використати жіноцтво лиш до своїх вузьких партійних цілей», адже «немає факту в історії, щоб якийсь нарід відродився таким способом, щоб йому давали готове те, чого він сам собі не здобуває» [3].

Ставлення сучасників до Н.Кобринської було неоднозначним. Її принциповість та рішучість, а також вміння аргументовано відстоювати власну позицію відштовхувало обережних галичан. Своєрідність соціалістичних поглядів дистанціювала її від галицьких соціалістів, а галицькі українки з острахом ставились до ідей фемінізму. З цього приводу М.Богачевська–Хом'як зазначає: «Н.Кобринська не зробила українських жінок свідомими феміністками, не переконала їх у незвичайній важливості жіночої

емансипації, бо українське жіноцтво більше відчувало національну дискримінацію, ніж жіночу. Але Кобринська заохотила жінок до громадської праці, скерувала на шлях прагматичного фемінізму. Жіночі товариства, дитячі садки, праця в громадах наблизили їх до фемінізму, який, хоч цілком не розвинувся, став наприкінці XIX ст. органічною частиною жіночої свідомості» [1, с. 128].

Світоглядні орієнтири Н.Кобринської ґрунтуються на збалансованому поєднанні фемінізму та соціалізму, адже «питання жіноче повинно бути уважне за найважливіше питання соціальне, буває звичайно поставлене на останнє місце» [10, с. 390]. Вона наголошувала, що запровадження соціалізму автоматично не призведе до вирішення жіночого питання, а додасть до хатніх обов'язків жінки ще й позадомашні. Її аналіз економічної ситуації, боротьби праці з капіталом, призводить до висновку про економічну незалежність, самостійний заробіток жінки як шлях і спосіб до її свободи і визволення. Н.Кобринська, полемізуючи з К.Цеткін, яка заперечувала існування жіночого питання і вважала його складовою класової боротьби, переконувала: «...квєстія жіноча не міститься в спільній борбї робітницї з робітниками-мужчинами. Вона сягає дальше, вона обнімає всі поля, на яких жінка, яко жінка є покривджена: на полі суспільних становиск, оскільки вона від них виключена, на полі вищої культури, а в кінці на полі права так публічного, як і цивільного, оскільки се право інакше трактує жінок, чим мужчин» [11, с. 374].

Аналізуючи правовий статус жінки, Н.Кобринська піддає критиці різні аспекти юридичної дискримінації жінок, вважаючи, що «найбільшою суспільною несправедливістю є те, коли кожний її член не є рівно трактований». Порівнюючи нецивілізовані та цивілізовані суспільства, вона вважає аномальним тлумачення жінки як «невільниці» в першому випадку та «малолітньої» в другому. Як захисниця формально рівних прав жінок, Н.Кобринська нівелює роль такого права, що «є лиш замаскованою неволею».

Не залишила поза своєю увагою дослідниця політичні права, які беззаперечно відносять до найважливіших. «Відмовляти жінці тих прав – значить іти против справедливості, повздержувати її індивідуальний розвій» [11, с. 376]. Вона акцентує на можливості реалізації принципів правової рівності та справедливості лише у випадку визнання жінок суб'єктами виборчого права, тобто реалізації ними права загального, безпосереднього, рівного голосування.

Громадсько-політична діяльність Н.Кобринської внесла значний вклад в розвиток феміністичних студій в Україні. Її емансипаційна праця надала ідеологічне, філософське та політичне обґрунтування ідеї жіночого визволення та єдності звільнення жінок і соціального прогресу. Вона відстоювала ідею необхідності боротьби жінок за свої права, які в повній мірі не усвідомлювали своєї рушійної соціальної сили. Розчарованість у жіночому русі, невдалі спроби його об'єднання і координації, світоглядні та ідейні розходження в середовищі галицької інтелігенції, а також несприятливі життєві реалії стали перешкодою на шляху самореалізації Н.Кобринської. Її сподвижниця О.Кобилянська, наголошуючи на неординарності та непересічності своєї колеги, зауважила: «Наші люди не вміють її цінити, і если би поляки таку жінку мали, вони би її інакше трактували» [5, с. 465]. Беззаперечно, що Н.Кобринська, займаючи стійку життєву позицію та чітко усвідомлюючи необхідність глибоких суспільно-політичних перетворень, випередила час, в умовах якого жила й працювала, і стала піонером жіночого руху на теренах Галичини.

Список використаних джерел

1. Богачевська–Хом'як М. Білим по білому: Жінки в громадському житті України. 1884–1939. – К.: Либідь, 1995. – 424 с.
2. Ворчакова І. Визначна роль Н.Кобринської у зародженні та становленні жіночого руху в Україні / І.Ворчакова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.politik.org.ua/.../bookcontent.php3?
3. Книш І. Іван Франко і рівноправність жінки / І.Книш [Електронний ресурс]. – Режим доступу: library.kr.ua/.../franko/irknish/irknysh4.htm.
4. Книш І. Смолоскип у темряві: Наталія Кобринська й Український жіночий рух / І.Книш. – Вінніпег, 1957. – 302 с.
5. Кобилянська О. До Осипа Маковея. 11 листопада 1898 року. Твори: В п'яти томах. – Т.5. / О.Кобилянська. – К.: Державне видавництво художньої літератури, 1963. – 768 с.
6. Кобринська Н.І. Автобіографія. Вибрані твори / Н.І. Кобринська. – К.: Дніпро, 1980. – 446 с.

7. Кобринська Н.І. До Ганни Барвінок. 2 червня 1886 року. Вибрані твори / Н.І. Кобринська. – К.: Дніпро, 1980. – 446 с.
8. Кобринська Н., Ярошинська Є. Відозва до Русинок Галичини і Буковини / Н.Кобринська, Є.Ярошинська // Народ. – 1892. – №15/18.
9. Кобринська Н.І. Відповідь на критику жіночого альманаху в «Зорі» з р. 1887 Вибрані твори / Н.І. Кобринська – К.: Дніпро, 1980. – 446 с.
10. Кобринська Н.І. До Івана Франка. 23 липня 1884 року. Вибрані твори / Н.І. Кобринська. – К.: Дніпро, 1980. – 446 с.
11. Кобринська Н.І. Жінка а свобода. Вибрані твори / Н.І. Кобринська. – К.: Дніпро, 1980. – 446 с.
12. Кобринська Н.І. Передне слово [До альманаху «Перший вінок»] Вибрані твори / Н.І. Кобринська. – К.: Дніпро, 1980. – 446 с.
13. Кобринська Н.І. Про жіночий рух в новіших часах / Н.І. Кобринська // Наше життя. – 1984. – №3–4. – С.8–13.
14. Кобринська Н.І. Про первісну ціль товариства руських жінок в Станіславові, зав'язаного 1884 року. Вибрані твори / Н.І. Кобринська. – К.: Дніпро, 1980. – 446 с.
15. Кобринська Н.І. Руське жіноцтво в Галичині в наших часах Вибрані твори / Н.І. Кобринська. – К.: Дніпро, 1980. – 446 с.
16. Маланчук–Рибак О. Ідеологія та суспільна практика жіночого руху на західноукраїнських землях XIX – першої третини XX ст.: типологія та європейський культурно-історичний контекст / О.Маланчук–Рибак. – Чернівці: Книги–XXI, 2006. – 499 с.
17. Смоляр Л. Жіночі студії в Україні. Жінка в історії та сьогодні: Монографія / За заг. ред. Л.Смоляр. – Одеса: Астро Принт, 1999. – 440 с.
18. Хома Т. Чи був фемінізм в Україні / Т.Хома // Ї. Незалежний культурологічний часопис. – 2000. – №17. – С.21–28.

Лукач У.Р. Национальный и женский вопрос в идейно-политическом наследии Натальи Кобринской

Проанализирована деятельность Н.Кобринской по организации женского движения в Галиции, а также положение украинских женщин на рубеже XIX–XX вв. Сосредоточено на становлении ее феминистских взглядов и путях решения женского вопроса.

Ключевые слова: женское движение, феминизм, женская эмансипация, национальный вопрос, правовой статус.

Lukach, U.R. National and female questions in ideological and political inheritance of Natalia Kobrynska

Analyses N.Kobrynska's activity concerning organization of female movement in Halychyna and state of the Ukrainian women at the edge of XIX–XX centuries. Formation of her feminist views and ways of solving of female questions are also paid much attention to.

Key words: female movement, feminism, female emancipation, national question, legal status.

УДК 327(73+47+57) «1985/1989»

Крисенко Д.С.

Проблема ядерного роззброєння у взаєминах СРСР та США періоду другої адміністрації Р.Рейгана (1985–1989 рр.)

Висвітлюється перебіг та закономірності переговорного процесу між США та СРСР у галузі скорочення стратегічних озброєнь у др. пол. 1980–х років, основна увага приділена поглядам адміністрації США на ядерну зброю в якості політичного інструменту.

Ключові слова: протистояння, США, СРСР, сили стратегічного призначення, переговорний процес.

80-і роки ХХ ст. явили собою переломний етап міжнародно-політичного життя світу. Саме на цей період припало завершення «холодної війни». Парадоксальність ситуації полягає у тому, що протиріччя сторони – СРСР та США мали відносний паритет за рівнем військово-політичної та економічної потужності. Перебіг «ядерної гонки», тобто протистояння між Москвою Вашингтоном за перевагу в галузі ядерної зброї та засобів її доставки, виступав фактором, що визначав «міжнародний політичний клімат» та баланс сил у світі. У період 1980–х рр. США і СРСР мали однаковий внутрішньоконфліктний потенціал та утримували симетричні збройні сили (що були однією з головних витратних статей бюджету). Однак Сполученим Штатам, на відміну від СРСР, вдалося уникнути дезінтеграції та вийти із холодної війни переможцем. Існує усталена думка, що однією з головних причин розпаду СРСР була економічна стагнація, причиною якої, на свою чергу, були надмірні військові видатки, передусім – тягар стратегічних сил. Серед вітчизняних та зарубіжних авторів найвагоміших праць на тему холодної війни слід відмітити О.Рудюк, Є.Камінського, А.Дашкевича, О.Потехіна, О.Шевченка, А.Овчаренко, Л.Нежинського, Г.Мурашко, А.Носкова, А.Орлова, А.Флітова, А.Шлезінгера, Д.Бойфа, Н.Верта та Д.Едельмана. Втім, питання ядерного роззброєння, на нашу думку, розглянуто ними недостатньо мірою. Отже, предметом даної статті є еволюція місця сил стратегічного призначення в якості політичного фактора у контексті переговорного процесу США з СРСР.

Перша половина 1980–х рр. пройшла під знаком посилення міжнародної напруженості. Багатьом спеціалістам-міжнародникам на початку 1980–х рр. здавалося, що конфронтаційний характер радянсько-американських відносин взяв гору над тими елементами співпраці у цих відносинах, які були створені за роки розрядки. Ім'я 40-го президента США Р.Рейгана пов'язувалося з декількома агресіями у країнах третього світу та невдалим переговорним процесом з СРСР щодо скорочення стратегічних озброєнь, який закінчився провалом у грудні 1983 року. Зрештою, така політика довела свою безперспективність: Кремль не тільки зберіг стратегічний паритет з Білим домом, але й зумів істотно скоротити розрив за тими напрямками гонки ядерних озброєнь, де у США традиційно малися якісні переваги (підводний флот та стратегічна авіація). СРСР не збирався відступати перед силовою лінією Вашингтона і йти йому на поступки. Крім того, через наближення президентських виборів слід було враховувати позицію громадськості, для якої теми збереження миру та скорочення ядерних озброєнь ставали все більш актуальними. Отже, Білий дім не міг собі дозволити ігнорувати зростання масових пацифістських настроїв. Сильний тиск на адміністрацію президента чинили і законодавча гілка влади, а також союзники США по НАТО, які прагнули відновлення переговорів з СРСР. Через це, 16 січня 1984 р. Рейган виступив з промовою щодо проблеми радянсько-американських відносин, де заявив, що ядерної війни потрібно уникнути, адже в ній не можна здобути перемогу.

Відновлення діалогу США та СРСР пов'язується з ім'ям М.С. Горбачова, проте такі спроби робилися і його попередниками. Зокрема, радянська сторона висувала ініціативи відновлення цього діалогу протягом усього 1984 р. 17 липня була ухвалена

перша міжурядова нота з 1979 р. про організацію факсимільного зв'язку на додаток до діючої телеграфної лінії прямого зв'язку, створеної ще у 1963 р. Була також ухвалена угода з консульських питань, почалися переговори з культурних обмінів. Таким чином, влітку 1984 р. намітилися ознаки деякої «відлиги» у відносинах між Москвою та Вашингтоном, причому, радянська еліта (Громико, Андропов, Черненко) була єдиною у бажанні повернення до розрядки, хоча в СРСР сумнівалися у можливості добитися цього при Рейгані.

Після виборів 1984 р. було поширено спільну радянсько-американську заяву про згоду розпочати нові переговори з метою досягнення взаємоприйнятної домовленості з усього комплексу питань, що стосувалися ядерних озброєнь. Для вироблення спільного розуміння предмету та цілей переговорів, 7–8 січня 1985 р. у Женеві зустрілися міністр закордонних справ СРСР А.А. Громико і держсекретар США Дж.Шульц. Предметом цих переговорів мав бути комплекс питань, що стосувалися ядерних озброєнь – міжконтинентальних і середньої дальності [3, с.592–593].

Подальший переговорний процес спрощувався з огляду на те, що у березні 1985 р. відбулася ротація керівництва в Москві та зміна настроїв у Вашингтоні. До влади у СРСР прийшов М.Горбачов, який прагнув скоротити військові витрати для спрямування коштів на господарські потреби, а Рейган вирішив змінити роль «великого викривача» на «великого миротворця».

12 березня 1985 р. ці переговори, нарешті, стартували, обидва лідери зустрілися в Женеві. Було ясно, що СРСР більше не в змозі фінансувати холодну війну, а США скочувалися до банкрутства. Обидві держави змушені були визнати необхідність роззброєння, але у сторін існували різні погляди на майбутній ядерний баланс. Зустріч була перерахувана ідеологічними дебатами. У своїх мемуарах М.Горбачов назвав першу бесіду двох лідерів диспутом «комуніста №1» з «імперіалістом №1» [1, с.14]. Втім, він проявив готовність йти на односторонні поступки, підтвердивши свою згоду на скорочення стратегічних наступальних озброєнь. Позитивним моментом переговорів була заява лідерів про неможливість перемоги у ядерній війні та відмову від прагнення досягти військової переваги. Виявилися можливими домовленості щодо ряду інших питань: продовження на регулярній основі обміну думками з регіональних проблем, розширення програми двосторонніх контактів у галузях культури, науки і техніки. На цій підставі впродовж наступних декількох років сторонам вдалося не тільки у повно-мобілізуючій формі відновити двосторонні режими створені у період розрядки, але й створити нові. Проте найважливішим результатом женецької зустрічі у верхах було те, що саме тоді між двома лідерами було «встановлено місток», і переломним моментом тут була взаємна пропозиція відвідати протилежну країну. Втім, для членів радянської та американської делегації ця ініціатива виявилася справжнім шоком [1, с.17].

Отже, новий радянський лідер продемонстрував готовність йти на подальші односторонні поступки. Вже тоді, у перші місяці перебування при владі, проявилися такі риси його особистої дипломатії, як податливість до зовнішнього тиску та нездатність контролювати свої емоції [9, с.314]. В подальшому ці негативні якості посилювалися ще більшою мірою. До 1986 р. СРСР демонтував 540 стратегічних носіїв – майже втричі більше, ніж США. На думку Рейгана, ця поступливість Горбачова пояснювалася кризовим станом, в якому перебувала радянська економіка. Через це, наприкінці травня 1986 р. за пропозицією міністра оборони К.Уайнбергера Рейган оголосив про намір відмовитися від дотримання домовленостей ОСО-1 і ОСО-2. У своєму особистому посланні до Рейгана 15 вересня 1986 р. Горбачов констатував, що за ключовими проблемами роззброєння, «ніякого руху за майже рік після Женеви немає», підкресливши, що переговори «ні до чого не призведуть, якщо ми з вами не втрутимось особисто» [8, с.679]. Неочікувано швидко Рейган дав згоду на зустріч, запропонувавши столицю Ісландії в якості місця для її проведення.

Станом на середину 1980–х рр. геополітичні та економічні позиції СРСР і США були приблизно рівними, однак американський лідер, на відміну від свого радянського колеги, був налаштований на продовження жорсткої та непоступливої лінії, яка б відповідала інтересам його держави. В ході радянсько-американської зустрічі у верхах, яка проходила 11–12 жовтня 1986 р., ініціатива була відома на боці США: Генеральний секретар погоджувався майже на всі пропозиції, які висувала американська сторона.

Зокрема, йому пропонувалося скоротити на скоротити на 50% радянські важкі міжконтинентальні балістичні ракети; на 100% ракети, базовані в Європі (без врахування ядерних засобів Англії та Франції) та погодитися на продовження американською стороною «лабораторних» випробувань у рамках Стратегічної оборонної ініціативи (СОІ) при збереженні дії договору з Протиракетної оборони [5, с. 222–229]. У відповідь СРСР запрошував США підтвердити дієвість договору з ПРО 1972 р., який накладав обмеження на розгортання протиракетних систем у СРСР і США. Погодившись з Горбачовим у цьому питанні, Рейган мав би відмовитися від планів розробки системи СОІ, чого і добивалася радянська сторона замість поступок, на які вона була згодна. Проте Рейган надто «дорожив» програмою СОІ, тому виявився не готовим прийняти радянські пропозиції. Розглянувши їх, США запропонували протягом 10 років взагалі знищити радянські та американські міжконтинентальні ракети, залишивши на озброєнні обох держав тільки ракети середнього радіусу дії, але одночасно пішовши на створення систем ПРО, здатних від таких ракет захищати.

У відповідь на таку пропозицію Москва висунула ідею ліквідувати за 10 років ядерну зброю взагалі, обмеживши створення систем ПРО лабораторними випробуваннями протягом цього десятирічного періоду. Після деяких коливань президент Рейган на цьому місці вирішив перервати дискусію, відповівши на радянську пропозицію екстравагантним з дипломатичної точки зору способом: він вийшов з переговорної кімнати і більше до неї не повернувся.

На думку Рейгана, СОІ не могла бути предметом торгу. За його розрахунками, ця програма повинна була змусити керівників СРСР переглянути оцінки спроможності радянської економічної системи до суперництва, та посилити думку про необхідність остаточної її трансформації у ринковий бік [6, с. 111]. Прибічники СОІ наполягали на переорієнтації американського стратегічного інвестування, а унаочнення відносин переваг у високих технологіях мало, на їхню думку, переконати Москву у тому, що Вашингтон випереджає її на ціле технологічне покоління, що мало на меті надання можливостей діяти більш помірковано відносно демонстрації своєї сили [7, с. 40–41].

Отже, зустріч в Рейк'явіку не принесла конкретних результатів, проте її наслідки були суперечливими: дипломати обох країн винесли з неї тверде переконання, що радянсько-американський компроміс можливий, хоча умови для нього не дозріли [4, с. 162–163]. Військові лідери, натомість, розцінювали її як крок на шляху посилення конфронтації. Зокрема, керівництво Пентагону не залишало спроб так чи інакше підірвати режим контролю над стратегічними наступальними озброєннями. 28 листопада 1986 р. у бойовий склад ВПС США було введено 131 важкий бомбардувальник Б–52, оснащений крилатими ракетами великої дальності. Тим самим американська сторона перейшла передбачений договором ОСО–2 сумарний ліміт для стратегічних носіїв. «Вирішення збільшити арсенал своїх стратегічних засобів, перекреслити Договір ОСО–2 продиктовані ні чим іншим, як прагненням Вашингтона зламати військовий паритет між СРСР та США, забезпечити для себе військову перевагу» – йшлося у заяві радянського уряду від 5 грудня 1986 р. На наступному раунді переговорів, що відбулися між Рейганом та Горбачовим в ході візиту останнього до Вашингтона у грудні 1987 р., успіх американської сторони був більш очевидним. Основну увагу було приділено ракетам середньої дальності. Успішне просування на цьому переговорному треку пояснювалося, головним чином, односторонніми поступками Москви. В результаті, була підписана угода про ліквідацію ракет середньої та малої дальності. Це була перша радянсько-американська угода, яка передбачала не «обмеження», і не «контроль», а повну ліквідацію одразу двох класів ядерних озброєнь – ракет середньої та малої дальності. При цьому СРСР відмовився від вимоги ув'язки питання про ракети з питанням про СОІ. Передбачені заходи верифікації були абсолютно безпрецедентними у радянсько-американських відносинах. Крім обміну даними про ракети, пускові установки, допоміжні озброєння та обладнання на кожному етапі їхньої ліквідації, сторони мали проводити інспекції у районах операційних баз [2, с. 534–549]. Після виконання умов договору у ФРН залишилися близько 400 одиниць американських ракет, які, щоправда, не могли досягати території Радянського Союзу, але могли вражати цілі на території союзних східноєвропейських країн. Істотною поступкою з боку СРСР була також

фактична згода на те, що не повинні були обмежуватися крилаті ракети морського базування великої дальності, в яких США мали перевагу.

Таким чином, впродовж свого другого терміну перебування на президентській посаді Р.Рейган був змушений серйозно переглянути свої підходи до режимів радянсько-американських відносин, і передусім, у сфері контролю над озброєннями. Йдучи до влади з твердим наміром ліквідувати ці режими, здійснивши серію практичних кроків, які вели до ерозії двосторонніх режимів, президент, зрештою, значною мірою сприяв їхньому зміцненню та навіть створенню такого принципово нового режиму, як режим контролю над стратегічними ядерними озброєннями.

Список використаних джерел

1. Горбачёв М.С. Жизнь и реформы / М.С. Горбачёв. – Кн. 2. – М.: Новости, 1995. – 656 с.
2. Действующее международное право / Сост. Ю.М. Колосов, Э.С. Кривчикова. – Т.2. – М.: МНИИП, 1997. – 512 с.
3. Добрынин А.Ф. Сугубо доверительно. Посол в Вашингтоне при шести президентах США (1962–1986 гг.) / А.Ф. Добрынин. – М.: Автор, 1996. – 688 с.
4. Дубинин Ю.В. Время перемен. Записки посла в США / Ю.В. Дубинин. – М.: АВИАРУС–XXI. – 464 с.
5. Мэтлок Дж. Рейган и Горбачев: как закончилась «холодная война»... и все выиграли / Дж.Мэтлок. – М.: Валент, 2005. – 328 с.
6. Garthoff R. The Great Transition: American–Soviet Relations and the End of the Cold War / R. Garthoff. – Washington, D. C.: Brookings Institution Press, 1994. – 848 p.
7. McFarlane R. Effective Strategic Policy / R. McFarlane // Foreign Affairs. – 1988. – Vol. 67. – №1.
8. Shultz G. Turmoil and Triumph. Diplomacy, Power, and the Victory of the American Ideal / G. Shultz. – N.–Y.: Charles Scriber's Sons, 1993. – 1184 p.
9. Soviet Diplomacy and Negotiations Behavior – 1977–1988: New Tests for U.S. Diplomacy. – Vol. II. – Washington, D.C.: Committee on Foreign Affairs, 1988. – 876 p.

Крысенко Д.С. Проблема ядерного разоружения в отношениях СССР и США периода второй администрации Р.Рейгана (1985–1989 гг.)

Освещается ход и закономерности переговорного процесса между США и СССР в области сокращения стратегических вооружений во втор. пол. 1980–х годов, основное внимание уделено взглядам администрации США на ядерное оружие в качестве политического инструмента.

Ключевые слова: противостояние, США, СССР, силы стратегического назначения, переговорный процесс.

Krysenko, D.S. The problem of nuclear disarmament between the USSR and the USA during R. Reagan's second administration period (1985–1989)

The progress and patterns of negotiations between the USA and the USSR toward the strategic weapons reduction in the end of 1980's, a special attention is paid to the views of the U.S. administration on nuclear weapons as a political tool.

Key words: conflict, the USA, the USSR, strategic forces, the negotiation process.

УДК 329.1/6:061.1ЄС

Кухтін М.М.

Вплив ФРН на імідж ЄС в Європі і світі: досвід аналізу

Аналізується інформаційна підтримка німецької зовнішньої політики. Розглядаються інструменти та методи, які використовуються для корекції зовнішнього іміджу Європейського Союзу. Оцінюється ефективність стратегії міністра закордонних справ Німеччини Г.Вестервелле, що спрямована на пояснення зовнішньоекономічної політики країни світовому товариству. Робиться висновок щодо доцільності мір, що їх приймає відділ зі зв'язків з громадськістю МЗС ФРН.

Ключові слова: зовнішня політика, зв'язки з громадськістю, боргова криза єврозони, зовнішній імідж Європейського союзу.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Кухтин М.М.

Влияние ФРГ на имидж ЕС в Европе и мире: опыт анализа

Анализируется информационная поддержка немецкой внешней политики. Рассматриваются инструменты и методы, используемые для коррекции внешнего имиджа Европейского Союза. Оценивается стратегия министра иностранных дел Германии Г.Вестервелле, направленная на объяснение немецкой внешнеэкономической политики мировому сообществу. Делается вывод о целесообразности мер, принимаемых отделом по связям с общественностью МИД ФРГ.

Ключевые слова: внешняя политика, связи с общественностью, долговой кризис еврозоны, внешний имидж Европейского союза.

Германия принадлежит к числу стран-основательниц ЕС, и евроинтеграция не в последнюю очередь обязана своим успехом усилиям официального Берлина, а также немецких неправительственных организаций и гражданского общества. Долговой кризис еврозоны нанес имиджу ЕС на мировой арене значительный ущерб, который может компенсировать лишь целенаправленная информационная политика ведущих европейских стран. В статье рассматриваются цели и инструменты информационной поддержки немецкой внешней политики, дается оценка ее эффективности. Актуальность заявленной темы обусловлена уникальностью как самого европейского проекта, так и вызовов, с которыми он столкнулся в начале XXI в. Ответы на них не могут основываться на существующих образцах, и европейским политическим элитам, заинтересованным в углублении евроинтеграции, нужно будет приложить немало усилий, чтобы восстановить доверие мирового сообщества к европейской модели. Кроме того, европейский опыт борьбы с информационными угрозами может пригодиться Украине, которая сейчас переживает период становления в качестве полноценного субъекта международных отношений.

В последние годы было опубликовано немало исследований, посвященных европейской политике ФРГ [1;2;3;4;5]. Условно их можно разделить на три категории, в зависимости от принятого автором методологии. Задачей работ по праву является рас-

смотрение роли Берлина в евроинтеграции сквозь призму международно-правовых документов, таких как Маастрихтский, Амстердамский и Лиссабонский договоры, а также договор Ниццы. Политические исследования нацелены на описание баланса сил в европейской региональной системе международных отношений. Они нередко используют геополитический инструментальный при анализе перипетий борьбы за власть внутри «европейского ядра», а также между центром и периферией ЕС. В качестве примеров конкретных тем можно привести ухудшение франко-немецких отношений после саммита ЕС в Ницце, а также последние расширения организации на Восток, произошедшие за счет стран, традиционно тяготеющих к Германии. Экономисты изучают влияние евроинтеграции на развитие народного хозяйства стран-членов ЕС. Они уделяют большое внимание последствиям мирового финансового кризиса для еврозоны, рассматривая их в контексте отношений между странами-донорами и реципиентами финансовой помощи – ФРГ и Грецией, ФРГ и Испанией и т.п.

К сожалению, в науке международных отношений до сих пор нет фундаментальных исследований, посвященных информационной поддержке немецкой внешней политики.

Известно, что внешнеполитические актеры стремятся не только к практическому успеху своей политики, но и к ее одобрению мировым сообществом. Иными словами, важно не только достичь цели, но и убедить заинтересованных лиц в ее легитимности, а также в целесообразности и моральной оправданности ведущих к ней шагов.

Статья посвящена рассмотрению европейской политики Германии именно с данной точки зрения. В ней анализируются усилия Берлина по улучшению имиджа ЕС и по разъяснению целей и задач организации на национальном, региональном и глобальном уровне.

Важным источником для исследования послужили речи министра иностранных дел Германии Г.Вестервелле о перспективах евроинтеграции в условиях мирового экономического кризиса [6;7;8]. В них политик анализирует конкретные меры, принимаемые Берлином для стабилизации европейской экономики, и опровергает популярное мнение о крахе европейского проекта из-за финансовых неурядиц.

Кроме того, немалый интерес представляет концепция продвижения европейской идеи, выдвинутая Г.Вестервелле на заседании кабинета министров ФРГ в феврале 2012 г. и служащая теоретическим обоснованием применяемых немецкой дипломатией приемов [9;10]. Авторы концепции утверждают, что Европа как «сообщество ценностей» обладает всеми ресурсами, необходимыми для преодоления текущего кризиса. Надо лишь более полно использовать «мягкую силу», накопленную европейским проектом за его богатую событиями историю.

В 2012 г. в журнале Foreign Affairs был опубликован ряд фундаментальных исследований, посвященных долговому кризису, начавшемуся в европейской экономике после 2008 г., а также роли ФРГ в его преодолении [11;12;13]. Политолог Э.Моравчик считает, что создание еврозоны с самого начала было авантюрой, и теперь европейцы просто пожинают плоды ошибок, совершенных ими в эйфории после падения «железного занавеса» и объединения Европы. Прогноз экономиста Ф.Бергстена более оптимистичен. Он считает, что Греция, подделавшая свою экономическую статистику ради присоединения к еврозоне, рано или поздно покинет ее, а освободившаяся от «балласта» Объединенная Европа выйдет из кризиса консолидированной и готовой к более активной роли в мировом политическом процессе. Эксперт по международным отношениям А.Туз утверждает, что немецкая экономика перестала быть образцом для новых членов ЕС, потеряв способность адекватно отвечать на вызовы современности. Несмотря на очевидные различия в прогнозах, данные ученые пользуются в своих построениях сходной методологией.

Хорошие результаты дал мониторинг официальных сайтов общественных движений Германии, выступающих за углубление евроинтеграции [14;15]. В размещенных на них материалах развивается идея интеграции «снизу», которая не ставит под сомнение, а, напротив, дополняет и поддерживает интеграцию «сверху».

Согласно информации, размещенной на официальном сайте МИД ФРГ, «стратегическое обещание» в рамках европейской политики страны должно преследовать три главные цели:

- 1) Укрепление доверия между Германией и ее европейскими соседями.
- 2) Объяснение мировому сообществу целей и задач евроинтеграции.
- 3) Формирование у немцев положительного отношения к европейской идее [16].

29 февраля 2012 г. МИД ФРГ опубликовал концептуальный документ под названием «Объяснять Европу – дискутировать о Европе», в котором подробно обсуждаются шаги, необходимые для вывода ЕС из идеологического и мировоззренческого кризиса. Авторы концепции констатируют, что главной заботой евроинновиков на данном этапе развития организации является ее вывод из долгового кризиса, в то время как развитие Объединенной Европы после стабилизации мировой экономики находится на периферии их размышлений. Понимание близорукости данной позиции является необходимой предпосылкой для эффективной европейской политики ФРГ.

Данные социологических служб указывают на то, что в последние годы доверие немцев к Европе как политическому проекту сильно пошатнулось. Кроме того, и за границей все чаще стали озвучиваться сомнения в европейской ориентации Германии. По мнению христианских демократов, европейская политика Берлина в целом верна, но это не повод для самоуспокоения. Необходимо не только найти правильный путь, но и убедить других в его правильности. Кроме того, сейчас Европа находится в стадии формирования, и от мудрости ее сегодняшних лидеров зависит ее имидж на десятилетия вперед.

Согласно документу, разъяснительная работа МИД ФРГ основывается на двух теоретических положениях:

1) Необходимо дать людям ясное представление о важности Европы – как сообщества ценностей, гаранта благосостояния европейцев, инструмента, который позволит им эффективно продвигать свои ценности и интересы в мире завтрашнего дня.

2) Для выполнения этой задачи необходимо отказаться от монологичного подхода и побудить людей к диалогу о путях развития ЕС и его будущем. Возникла потребность в широкой дискуссии по данным вопросам, к которой можно будет привлечь не только соседей Германии по ЕС, но и людей из других регионов мира, а также самих немцев.

Существуют три главных аргумента в пользу важности Европы в современном мире:

1) После распада биполярной системы международных отношений в мире появились новые центры силы – Бразилия, Индия, Китай и другие. Ни одна европейская страна не сможет конкурировать с ними в одиночку или оказывать решающее влияние на формирование нового миропорядка. Обе эти задачи под силу только единой Европе, которая имеет шансы сохранить лидерство в ряде областей политики и экономики. Кроме того, Европа может послужить примером для второго и третьего мира. Развивающиеся страны, желающие помочь «большому Западу» в борьбе с глобальными вызовами, возможно, выберут формат сотрудничества, уже опробованный в рамках ЕС. Только единая Европа сможет стать одним из полюсов силы в мультиполярном мире и сделать его безопаснее и комфортнее.

2) Европу объединяют общие ценности, прописанные в статье 2 Договора о Европейском Союзе, к числу которых относятся уважение к человеческому достоинству, свобода, демократия, равенство, принцип правового государства и соблюдение прав человека, включая права лиц, принадлежащих к меньшинствам. Европейцы трактуют данные ценности как универсальные, при этом полностью отдавая себе отчет в том, что миллионы людей по всему миру придерживаются иного мнения. ЕС должен убеждать своих партнеров, принадлежащих к другим культурам, не наставлениями, а примером своего собственного успеха. Брюссель должен приложить все усилия к тому, чтобы укрепить доверие мирового сообщества к западной цивилизации в целом и европейскому проекту в частности.

3) После создания Внутреннего рынка Европа стала одним из сильнейших игроков в мировой экономике, обогнав США и Китай по ряду показателей внешней торговли. ЕС устанавливает производственные и потребительские стандарты, признаваемые всем миром, чего не смогло бы в одиночку добиться ни одно европейское государство. Европа дает учащимся, работникам и работодателям уникальные возможности, сохранение и расширение которых будет поставлено под угрозу в случае замедления или прекращения дальнейшей евроинтеграции. Кроме того, укрепление евро и его принятие в качестве мировой резервной валюты пойдет на пользу всем игрокам на мировом рынке [17].

Общественность европейских стран склонна скептически оценивать перспективы единой валюты, но большинство экспертов не разделяют ее пессимизма. Так, экономист Ф.Бергстен, считает, что Европа выйдет из кризиса обновленной, дополнив валютный союз бюджетным и экономическим, не вера в возможность сохранения

еврозоны в ее теперешних границах. По его мнению, Греция, в конце концов, откажется от евро, что ввергнет ее экономику в пучину хаоса. Центробежные процессы на юго-восточной окраине ЕС испугают лидеров других европейских стран–должников и заставят их принять все меры, необходимые для предотвращения «эффекта домино» в еврозоне. Парадоксальным образом, реализация столь негативного сценария будет способствовать консолидации европейской экономики и ее развитию в выгодном для богатого Севера направлении. Эксперт предполагает, что страны–доноры намеренно способствуют затягиванию кризиса при полной поддержке со стороны Европейского Центрального Банка, чтобы побудить своих южных соседей провести структурные реформы и принять пакет мер, стимулирующих рост, поскольку режим суровой экономики без роста отнюдь не гарантирует своевременных выплат по кредитам, взятым периферией еврозоны у ее «ядра» [18].

Для улучшения имиджа ЕС на мировой арене предусмотрен сложный комплекс мер. Так, МИД ФРГ намерен использовать немецкие посольства и консульства за рубежом для пропаганды европейской идеи и принципов европейской политики Германии, а также для сбора информации об отношении граждан принимающей страны к Германии и ЕС. В текущем году был проведен ряд конференций сторонников Объединенной Европы – «Ценность Европы» [19], «Берлинский форум внешней политики» [20] и многие другие.

13 февраля 2012 г., во время своей рабочей поездки в Бразилию, министр иностранных дел ФРГ Г.Вестервелле произнес программную речь перед представителями Союза предпринимателей Бразилии [21]. В ней он опроверг распространенные представления о причинах и последствиях долгового кризиса в Европе и перечислил конкретные меры по стабилизации европейской экономики и укреплению доверия между странами–членами ЕС, принятые или предложенные Берлином. Судя по отзывам СМИ, министру удалось убедить своих слушателей в том, что ЕС является надежным политическим и торговым партнером для развивающихся стран. Данную речь следует поместить в контекст выступления Г.Вестервелле в институте Брукинса в Вашингтоне, которое состоялось 20 января 2012 г. [22]. В докладе, озаглавленном «Евро и будущее Европы», политик попытался ответить на ряд вопросов, волнующих американских сторонников евроинтеграции.

По его мнению, не следует связывать текущий кризис преимущественно с евро. Введение единой европейской валюты было правильным ответом на требования глобализации, и ее стабильность не подлежит сомнению. Кризис европейской экономики имеет три главные причины: мировой экономический кризис, послуживший своего рода спусковым крючком; накопление государственного и частного долга в странах еврозоны; растущие экономические дисбалансы, являющиеся результатом недостаточной конкуренции и ошибок в управлении еврозоной. Проявляя солидарность с наименее защищенными членами еврозоны, Германия стремится устранить пороки в ее структуре, чтобы все члены валютного союза избрали путь бюджетной ответственности. Г.Вестервелле подчеркнул, что ФРГ заинтересована в многостороннем подходе к преодолению кризиса, а евроинтеграция – наилучший ответ на «немецкий вопрос», стоявший перед Европой на протяжении нескольких веков. Берлин не видит для немцев будущего вне сильного и процветающего Европейского союза, что заставляет его идти в авангарде борьбы с кризисом. Все вышесказанное отнюдь не умаляет важности американско–немецких отношений для обеих сторон, поскольку именно США являются главным внешнеполитическим партнером ЕС. Брюссель и Вашингтон одинаково смотрят на ядерную программу Ирана, демократизацию Афганистана, «арабскую весну», гражданскую войну в Сирии и многие другие вызовы современного мира. Наиболее важной задачей, стоящей сегодня перед Западом, является придание нового импульса традиционной для него экономической модели, основанной на частной инициативе и принципе рынка.

Третью речь о евро и будущем Европы глава МИД ФРГ произнес в Сеуле 26 марта 2012 г. По содержанию и риторическим приемам она, в общем, повторяет его более ранние выступления [23].

Рассмотренные речи Г.Вестервелле являются хорошим примером «стратегического общения», в ходе которого можно не только принять важные решения, но и сообщить партнерам о своих намерениях и ценностях.

Некоторые специалисты по международным отношениям гораздо более пессимистично оценивают будущее евроинтеграции. Так, американский политолог Э. Моравчик считает, что введение единой европейской валюты с самого начала было политической авантюрой, поскольку его сторонники неявно исходили из весьма спорного тезиса о возможности быстрой конвергенции европейских экономик [24].

Как известно, действительность глубоко разочаровала еврооптимистов. На протяжении 20 лет, прошедших с момента подписания Маастрихтского договора, Испания, Португалия и Греция практически ничего не сделали для приведения своих экономик в соответствие с «образцовой» немецкой моделью, за что им пришлось расплачиваться в годы кризиса. По мнению Э. Моравчика, Европа вступила в период, характеризующийся регрессом на магистральных направлениях евроинтеграции, который отчасти компенсируется успешным решением второстепенных проблем. ЕС не прекратит свое существование в обозримом будущем, поскольку выход из организации для многих стран-членов был бы равнозначен экономическому самоубийству. С другой стороны, никто не может дать гарантий сохранения еврозоны, поскольку у Брюсселя недостаточно полномочий, чтобы заставить проблемные европейские страны встать на путь строгой экономии и бюджетной ответственности [25].

Профессор Йельского университета А. Туз идет еще дальше, подвергая сомнению не только способность ФРГ спасти евро, но и эффективность немецкой экономики в целом. По его мнению, немецкие компании потратили слишком много средств на инвестиции за рубеж, нацеленные на стимуляцию спроса на немецкие товары, проигнорировав при этом ряд вызовов внутреннего происхождения [26].

Так, численность экономически активного населения в Германии неуклонно сокращается из-за старения нации, энергетический сектор нуждается в срочной реформе в свете запланированного отказа страны от ядерной энергии, а инфраструктура больших городов давно не модернизировалась. Ученый считает, что Германия очень близка к тому, чтобы упустить исторический шанс обеспечить устойчивое развитие своей экономики на годы вперед [27].

Непредвзятый исследователь сразу обратит внимание на несоответствие между оптимизмом Г. Вестервелле и неутешительными выводами специалистов по международной экономике. Необходимо признать, что заявления министра, являясь первоклассной пропагандой, не всегда объективно отражают реальность.

Инициативы немецкого правительства находят горячий отклик у гражданского общества страны. Недавно 11 немецких общественных фондов объявили об учреждении движения «Я за Европу» (Ich will Europa), главными задачами которого являются информирование населения о преимуществах евроинтеграции, обмен идеями между сторонниками европейской идеи, ее продвижение через социальные сети [28]. Общую координацию проекта осуществляет фонд Роберта Боша, хотя активисты движения нередко объединяются посредством горизонтальных связей.

Одной из наиболее эффективных посреднических организаций МИД ФРГ является «Европейское движение Германии», объединяющее 232 группы интересов и обеспечивающее непрерывный диалог между властью и обществом по важным вопросам европейской политики страны [29].

В целом информационная поддержка евроинтеграции организована в Германии на очень высоком уровне, что позволяет преодолеть недоверие между Берлином и его партнерами на международной арене и переубедить простых немцев, недовольных дороговизной проектов по выводу ЕС из долгового кризиса.

Список использованных источников

1. Belkin, P. German foreign and security policy: trends and transatlantic implications. – Washington, D. C.: Congressional research service. – May 20, 2009.
2. Cook C. Anti-Americanism, World Politics, and German-U. S. relations // Thesis for the degree of Master of Arts in Political Science. – Blacksburg: Virginia Polytechnic Institute and State University, 2007.
3. Jesenitschnig C. Zivilmacht EU? Analyse und Kritik eines theoretischen Konzepts und seiner Anwendbarkeit auf die Europäische Union. – Heidelberg: Ruprecht-Karls-Universität Heidelberg, Institut für Politische Wissenschaft, 2009.
4. Sarrazin Th. Deutschland schafft sich ab. – München: Deutsche Verlags-Anstalt. – 2009.

5. Schmidt S., Hellmann G., Wolf R. Handbuch zur deutschen Außenpolitik. – Wiesbaden: Verlag für Sozialwissenschaften, 2000; Freiheit und Sicherheit. Grundsätze für Deutschland. Beschluss des 21. Parteitags der CDU Deutschlands vom 03.12.2007 in Hannover. Hannover, 2007.

6. Außenminister Westerwelle in Washington: «Der Euro und die Zukunft Europas» (Englisch). Режим доступа: www.auswaertiges-amt.de/DE/Infoservice/Presse/Reden/2012/120120-BM-Euro-Brookings.html

7. «Der Euro und die Zukunft Europas in Zeiten gegenseitiger globaler Abhängigkeiten». 26.03.2012 Außenminister Guido Westerwelle an der Hanyang University in Seoul.

8. «Der Euro und die Zukunft Europas» – Rede von Bundesaußenminister Guido Westerwelle vor dem Verband der Brasilianischen Industrie am 13.02.2012 in Brasilia. Режим доступа: www.auswaertiges-amt.de/DE/Infoservice/Presse/Reden/2012/120213_BM_Brasilia_Industrieverband.html

9. Europa erklären – Europa diskutieren. Ein Konzept für die Europa-Kommunikation 2012. Режим доступа: http://www.auswaertiges-amt.de/cae/servlet/contentblob/610174/publication-File/165159/120229_Strategie_Europakommunikation.pdf

10. Konzept zur Europakommunikation. Режим доступа: http://www.auswaertiges-amt.de/DE/Europa/Aktuell/120229_Europakommunikation_node.html

11. Bergsten, C. Fred. Why the Euro Will Survive: Completing the Continent's Half-Built House // Foreign Affairs. – September–October 2012. – PP.16–22.

12. Moravcsik A. Europe After the Crisis // Foreign Affairs. May–June 2012. – PP.54–68.

13. Tooze A. Germany's Unsustainable Growth // Foreign affairs. September–October 2012. – PP.23–30.

14. Netzwerk Europäische Bewegung Deutschland. Режим доступа: <http://www.netzwerk-ebd.de>

15. Über die Initiative. Режим доступа: <http://www.ich-will-europa.de/die-kampagne/die-initiative>

16. Konzept zur Europakommunikation. Режим доступа: http://www.auswaertiges-amt.de/DE/Europa/Aktuell/120229_Europakommunikation_node.html

17. Europa erklären – Europa diskutieren. Ein Konzept für die Europa-Kommunikation 2012. Режим доступа: http://www.auswaertiges-amt.de/cae/servlet/contentblob/610174/publication-File/165159/120229_Strategie_Europakommunikation.pdf

18. Bergsten, C. Fred. Why the Euro Will Survive: Completing the Continent's Half-Built House // Foreign Affairs. – September–October 2012. – PP.16–22.

19. Konferenz «Der Wert Europas» im Auswärtigen Amt. Режим доступа: <http://www.moskau.diplo.de/Vertretung/moskau/de/03/aktuell-politik/konferenz-europa.html>

20. Berliner Forum Außenpolitik. Режим доступа: <http://www.nikosia.diplo.de/Vertretung/nikosia/de/00/aktuell-4.html>

21. «Der Euro und die Zukunft Europas» – Rede von Bundesaußenminister Guido Westerwelle vor dem Verband der Brasilianischen Industrie am 13.02.2012 in Brasilia. Режим доступа: www.auswaertiges-amt.de/DE/Infoservice/Presse/Reden/2012/120213_BM_Brasilia_Industrieverband.html

22. Außenminister Westerwelle in Washington: «Der Euro und die Zukunft Europas» (Englisch). Режим доступа: www.auswaertiges-amt.de/DE/Infoservice/Presse/Reden/2012/120120-BM-Euro-Brookings.html

23. «Der Euro und die Zukunft Europas in Zeiten gegenseitiger globaler Abhängigkeiten». 26.03.2012 Außenminister Guido Westerwelle an der Hanyang University in Seoul.

24. Moravcsik A. Europe After the Crisis // Foreign Affairs. May–June 2012. – PP.54–55.

25. Там само. – С.67–68.

26. Tooze A. Germany's Unsustainable Growth // Foreign affairs. September–October 2012. – P.23.

27. Там само. – P.30.

28. Über die Initiative. Режим доступа: <http://www.ich-will-europa.de/die-kampagne/die-initiative>

29. Netzwerk Europäische Bewegung Deutschland. Режим доступа: <http://www.netzwerk-ebd.de>

Kukhtin, M.M. The Influence of the Federal Republic of Germany on the Image of the European Union in Europe and the World: an Attempt at an Analysis

The information support of German foreign policy is analysed in the article. Instruments and methods used to correct the external image of the European Union are examined. German foreign secretary G. Westerwelle's strategy aimed at explaining German foreign economic policy to the world community is assessed. A conclusion is made about the expediency of steps taken by the Public Relations Department of the German Ministry of Foreign Affairs.

Key words: foreign policy, public relations, debt crisis of the Eurozone, the external image of the European Union.

УДК 327.2+341.1/8

Рум'янцева Т.І., Чарських І.Ю.

Імідж гуманітарної інтервенції як інструменту зовнішньої політики США

Висвітлюється в динаміці та аналізується імідж гуманітарної інтервенції як інструменту зовнішньої політики США з урахуванням глобалізаційних, історичних та культурних факторів, геополітичних та економічних інтересів провідних міжнародних акторів, а також міжнародного політико-правового поля.

Ключові слова: гуманітарна інтервенція, спільна відповідальність із захисту, іміджева політика, новий світовий порядок, глобалізаційні процеси, Лівія, нафтові та газові холдинги, воєнно-промисловий комплекс.

Зважаючи на те, що одними з найважливіших чинників формування нового світового порядку, що починає свій відлік з завершенням «холодної війни», виступають глобалізаційні процеси, серед яких феномен гуманітарної інтервенції відіграє ключову роль, дослідження її іміджу як інструменту зовнішньої політики США відповідає потребам сучасних міжнародних відносин. Дане коло питань по окремих тематиках розглядається в роботах провідних науковців міжнародної політичної думки. Наприклад, Ноам Хомський [1;2] та Джонатан Чарні [3] надають інтервенції США до колишньої Югославії ролі інструменту «розповсюдження демократії» американською нацією та розподілу сил на міжнародній політичній арені. Майклом Хаасом [4] розглядається легальність та ступінь гуманітарності інтервенції до Іраку, Крістофером Лейном [5] висвітлюється стратегія США загалом, Амітай Етциони [6] розкриває формування державоустрою від імперії до спільноти, Денна Флемінг [7] робить важливі історичні екскурси. Цікавими матеріалами для аналізу формування іміджевої політики США за часів «холодної війни» є мемуари колишнього президента цієї країни Гаррі Трумена [8]. Для всебічного висвітлення даної тематики корисним є вивчення документів та резолюцій Ради Безпеки ООН, документів Міжнародної комісії з питань інтервенції та державного суверенітету [9;10], депеш та документів, оприлюднених на опальному ресурсі ВікіЛіке, а також риторичні провідних політичних діячів США [11;12] з питань цілей та засобів зовнішньої політики Сполучених Штатів. З огляду на існуючі доробки, авторами за мету ставиться комплексний аналіз та висвітлення в динаміці іміджу гуманітарної інтервенції як інструменту зовнішньої політики США.

Розгляд практики та звичаїв застосування Сполученими Штатами гуманітарної інтервенції не як інструменту захисту фундаментальних прав людини, а як воєнно-політичного засобу досягнення егоїстичних інтересів, є тотожним застосуванню феномену гуманітарної інтервенції для формування нового світового порядку, який в сучасній міжнародній площині активно розбудовується владою США з метою закріплення за собою статусу гегемона та забезпечення інтересів вузького кола осіб: нафтових олігархів та збройових магнатів. Гуманітарна інтервенція дуже часто використовується не в гуманітарному аспекті, а для підтримання певного іміджу на міжнародній арені. Захистом фундаментальних прав людини спекулюють при досягненні корисливих цілей та міркувань політичної доцільності. Велику кількість насильницьких та політизованих втручань було здійснено під камуфляжем гуманітарного забарвлення, наприклад втручання військ Північно-Атлантичного Альянсу, лідером якого є США, в Югославію 1999 року [1;2;3] та Ірак 2003 року [4] без офіційної підтримки ООН та із мовчазної згоди слабших міжнародних акторів. Червоною ниткою майорить «шов гуманітарності» на багатій на вуглеводні запаси Лівійській землі.

Зовнішньополітичний курс, при якому рішення на використання військової сили приймається, виходячи з розуміння національних інтересів і доцільності її застосування, обумовлений перш за все культурними особливостями, а саме ідеєю месіанства амери-

канського народу [5], а так само ситуацією, що склалася в міжнародному середовищі після колапсу Радянського Союзу. А саме, після розпаду СРСР у міжнародній системі утворився силовий вакуум, в результаті чого Сполучені Штати опинилися в такому міжнародному оточенні, де їм не було рівного глобального суперника. У таких умовах цілі глобальної стратегії США полягають у формуванні вигідного для себе міжнародного оточення, забезпечення гегемоністського становища у світі, а також просування інтересів американських нафтових олігархів та збройових магнатів, включаючи силову зміну політичних режимів в інших країнах і вторгнення у суверенні держави для досягнення цих пріоритетів. Для забезпечення власного іміджу на міжнародній арені, такі дії США легітимізують, посиляючись на необхідність проведення гуманітарного втручання для відновлення фундаментальних прав людини, війни з тероризмом і поширення демократії.

Разом з тим, значно впливають на практику гуманітарних інтервенцій у зовнішній політиці США культурні особливості, що склалися в ході об'єктивних історичних процесів формування та розвитку американської держави. Тому практику використання гуманітарних інтервенцій у зовнішній політиці США необхідно розглядати через призму американських культурних особливостей, котрі полягають у наступному: керівництво США впевнене, що американські цінності позитивні та мають універсальний характер, а якщо вони відіграють сприятливу роль для американського суспільства, то їх поширення по всьому світу є потрібним і корисним для всіх націй. Наприклад, у відповідності з доктриною Буша американська військова перевага розглядалася, як цілком прийнятний інструмент розширення демократії в усьому світі.

Зараз спостерігається відповідна політика Сполучених Штатів стосовно низки країн Близького сходу та Африки: Лівії, Сирії та Єгипту, в яких попередньо створювалася революційна ситуація для розхитування ґрунту під ногами політичних лідерів тих країн, чия політика не до вподоби США. У випадках коли навіть західними ідеологами революційні задуми не спрацьовують, інтервенція у потрібну країну легітимізується гуманітарними аспектами: захистом прав людини, розповсюдженням демократії, захистом від тероризму. Зазвичай дії інтервентів, приносять більше страждань, ніж за офіційною версією вони покликані зменшити. Така тенденція погрожує зростає через небажання американських стратегів розуміти культурні особливості та звичай людей, на території країн яких здійснюється втручання. Натомість, нав'язуються американські цінності та спосіб життя як універсальні [6].

Починаючи з 90-х років ХХ століття, терміни «геноцид» та «етнічні чистки» все більше укорінюються і стають більш поширеними в міжнародному юридичному та політичному лексиконі. Вони стали платформою для політичних спекуляцій та прикриття воєнної агресії. З точки зору міжнародного права геноцид, етнічні чистки, або ж достовірне підтвердження неминучості їх здійснення є підставою апелювання до концепції «спільної відповідальності із захисту» [10], з подальшим наданням згоди ООН на проведення гуманітарної інтервенції, як її складової, та легалізації дій інтервентів. Так, Міжнародна комісія з питань інтервенції та державного суверенітету надала офіційне тлумачення основних принципів концепції «спільної відповідальності із захисту», один з яких презюмує, що у разі спричинення стосовно населення злочинів проти людяності, у результаті внутрішніх воєнних дій, вторгнення, заколоту, репресій або неадекватності державних владних структур забезпечити безперервне виконання своїх функцій, і, якщо держава не бажає або не в змозі зупинити або запобігти таким ситуаціям, принцип невтручання поступається спільній міжнародній відповідальності із захисту [9].

Для більшої зручності та обґрунтування необхідності та легітимності гуманітарних інтервенцій була просувається нова стара ідеологія, за якою світ поділяється на дві категорії: демократичний світ, що виступає за дотримання прав людини, є їх гарантом та «варварів», що не підпадають під демократичне мірило, в таких країнах загроза порушень прав людини дуже велика, тому їх недемократичні уряди мають бути усунуті, а ці країни мають бути перебудовані на демократичний ґрунт по-американськи.

Цікавим прикладом, з огляду на це, є ситуація, що склалася навколо мотивації та висвітлення в міжнародному середовищі участі країн НАТО в інтервенції до Лівії, – одному з останніх «демократичних» «полювань на відьом». Офіційною Резолюцією РБ

ООН 1973 військове втручання сил міжнародної коаліції в громадянську війну в Лівії 2011 року обґрунтовується метою захисту мирних жителів (що повстали проти провладного режиму та його прихильників серед населення), США прийняли активну участь у практичному забезпеченні даної мети. Проте, дипломатичні депеші американських можновладців, оприлюднені ресурсом ВікіЛікс, пролили світло на істинні мотиви спонукання Сполученими Штатами міжнародної спільноти до ініціювання втручання та власної участі у військовій інтервенції на території Лівії. А саме, встановлення в цій країні «кишенькового режиму», що піддається «демократичній дресурі», для забезпечення стратегічних інтересів США, провідних нафтових та газових американських компаній. У депеші сенатора Джона Маккейна за підсумками зустрічі у серпні 2009 року делегації конгресу високого рівня з Каддафі, загальний темп розвитку двосторонніх відносин між США та Лівією характеризується як чудовий. Проте політика лівійського націоналізму відносно вуглеводородних ресурсів, авансові бонусні виплати за Угодою про розвідку та розподіл продукції викликали занепокоєння серед представників американської еліти, що лобювала інтереси таких паливно-енергетичного холдингу Oasis Group, до складу якого входять американські компанії КонокоФіліпс, Маратон і Хесс. Ці занепокоєння зміцнилися під час відео конференції в січні 2009 року зі студентами Джорджтаунського університету, під час якої Каддафі анонсував можливість остаточної націоналізації нафтової та газової галузі. Депеша від січня 2010 зазначає, що «риторика режиму на початку 2009 року, включаючи слова про можливу націоналізацію нафтогазового сектора, знову вивела це питання на передній план».

Необхідність заміни режиму Каддафі на лояльний Америці режим зумовлювалась також не вигідним для США зближенням з Росією та Китаєм на політичній арені, допущенням російських та китайських компаній у сфері американської зацікавленості в Лівії. Так, згідно депеші від лютого 2009 року, повідомлялося про те, що Каддафі сказав командувачу Американським командуванням в Африці генералу Вільяму Ворду, що Китай «буде превалювати» в Африці, «тому що він не втручається у внутрішні справи». Депеша від вересня 2009 року свідчила, що «китайські компанії відкопали кілька ніш для себе на лівійському ринку, а саме в секторі будівництва та сфері телекомунікацій». Декілька депеш вказували на більш тісні лівійські відносини з Росією. У квітні 2008 року російський президент Володимир Путін, за повідомленнями у депешах, літав до Лівії в компанії чотирьохсот помічників, журналістів та керівників компанії, щоб забезпечити «угоду про обмін лівійського боргу радянських часів розміром в 4,5 мільярда доларів» на «великий залізничний контракт і декілька майбутніх контрактів в галузі житлового будівництва і розвитку електроенергетики». Кілька меморандумів про взаєморозуміння були підписані з російським енергетичним гігантом Газпромом. На цій зустрічі Каддафі також офіційно висловився проти розширення НАТО на територію України і Грузії, обидві з яких є досить чутливими питаннями для Росії. Таким чином, бачимо, що у сукупності вище наведені чинники політичної доцільності та бізнесових інтересів, а не забезпечення безпеки мирних жителів Лівії, з великою вірогідністю могли мотивувати владу Сполучених Штатів до спонукання міжнародної спільноти до ініціювання та власної участі у військовій інтервенції в Лівії. Більш того, з того ж таки ресурсу ВікіЛікс, достовірність документів, опублікованих на якому Білім Домом не заперечується, стало відомо, що паралельно США здійснили інтервенцію й до інформаційного простору Близького Сходу, отримавши важелі впливу щодо провідного медіа ресурсу ісламського світу – каналу «Аль Джазіра» ті інших супутникових каналів, що опосередковано можна пов'язати з відставкою одного з керівників каналу «Аль Джазіра», причиною якої, вірогідно, послужили документи оприлюднені ВікіЛікс, що відкрили його прямі зв'язки з військовим розвідувальним співтовариством та міністерством оборони США.

Загалом, можна сказати, що цілі, засоби їх досягнення та іміджева політика США з часів «холодної війни» еволюціонували, проте докорінно не змінилися. В обох випадках найголовнішою метою виступає досягнення гегемонії, важливими цілями є – монополізація ринків, забезпечення інтересів нафтових олігархів та магнатів воєнно-промислового комплексу. Інструментами втілення вищезазначених цілей за часів «холодної війни» стали методи «політики з позиції сили», диктат, шантаж, залякування, «атомна дипломатія» (в якій атомні бомби відводились роль великої дубини американ-

ської дипломатії), «дипломатія долара», а також «доктрина стримування» та «доктрина масованої відплати», що доповнювалась «доктриною звільнення» соціалістичних країн (від їх «неправильних» режимів та політичного суверенітету) [7;8;11;12]. П'ятдесят років тому режими в країнах Близького сходу, що не йшли на поступки американським нафтовим магнатам, підкупали щедрими субсидіями з грошей американських платників податків, або ж, якщо вони були сателітами СРСР, намагались ліквідувати у штучно створених громадянських війнах; зараз не-прозахідних «тиранів» «легітимно» відсторонюють від влади миротворчі інтервенціоністські контингенти під гаслом захисту прав людини та припинення тероризму, з подальшою «справедливою» привселюдною розпорою над особливо непокірливими. Воєнно-промисловий комплекс також процвітає, адже в часи «холодної війни» його продукція була покликана забезпечити стратегічно перевагу США у гонці озброєнь та постачити зброєю «правильні» сторони громадянських війн, інші сторони яких підтримував СРСР; в наш час боротьба з абстрактним явищем тероризму, «миротворчі операції» та «гуманітарні втручання» у країнах, котрі конче потребують демократизації та «гуманітарних» бомбардувань, також вимагають нескінченний потік зброї різного калібру. Легітимізація таких дій в очах міжнародної спільноти та американських платників податків в часи цих двох періодів не дуже відрізняються за своєю схемою. По-перше, вимальовується зовнішній ворог, що загрожує всьому демократичному світові та вимагає від американської нації виконання своєї місії – збереження демократичних цінностей та втлумачення у «варварські голови» універсального характеру даних цінностей, «виправлення варварів». У часи «холодної війни» таким ворогом був «комунізм» та загроза його розповсюдження, образ Радянського Союзу було демонізовано в очах західної спільноти, як «імперію зла»; у «пост-біполярному» світі естафета «ворога №1» була передана більш абстрактному явищу – тероризму та захисту прав людини від «недемократичних» урядів, котрі не можуть забезпечити ті права, що збільшило поле для політичних маневрів США, адже за трактуванням США – терористичні осередки формуються як опозиція до дій США, тому переховуються терористи у країнах, що не хочуть демократизуватися під американську дуду, співпрацюючи з правлячими режимами цих країн, тому, відповідно, за логікою Сполучених Штатів, щоб знешкодити осередок терористів, треба усунути «злочинний» режим від влади, привити населенню демократичні цінності, відновити права людини по-американськи. Кращим способом для чого є гуманітарна інтервенція, згоду на проведення якої США у деяких випадках більше не вважають за необхідне отримувати в Раді Безпеки ООН, зважаючи на свою потужність і вплив на сучасній міжнародній арені. Коли ж, після «мирних» бомбардувань інфраструктуру недемократичної країни – осередку тероризму та порушень прав людини вщент зруйновано, саме час великих американських холдингів почати відбудову на даній території в кредит, що надається знекровленій державі, з метою остаточного встановлення над нею економічного контролю, мальовничі культурні та історичні куточки забудовуються величезними супермаркетами, фаст-фудами, що майорять генно-модифікованими продуктами, та іншими невід'ємними супутниками «універсальної» та «еталонної» американської культури та цінностей.

Використовуючи гуманітарний камуфляж у своїй зовнішній політиці, Сполучені Штати невпинно продовжують формувати новий світовий порядок. Тож, як і пляшечка всесвітньо відомої «Кока-коли», американська зовнішня політика змінювала форму, промоушен, проте зміст залишився незмінним. Створюючи ілюзію, що суспільна думка враховується, піарщики змінювали дизайн пляшки, під кришечками проводилися розіграші різноманітних речей (які, насправді, потрібні споживачеві, як п'єте колесо до веза), проте, наче стрижень зовнішньої політики США, рецептура напою є незмінною.

Список використаних джерел

1. Chomsky N. The New Military Humanism: Lessons from Kosovo. – London: Pluto Press, 1999. – 112 p.
2. US–NATO bombs fall on Serbia: the «New World Order» takes shape [Електронний ресурс] / Chomsky N. / WWSW. – 1999. – Режим доступу до книги: <http://www.wsws.org/articles/1999/mar1999/nato-m25.shtml>.

3. Anticipatory humanitarian intervention in Kosovo [Електронний ресурс] / Charney J. / The American Journal of International Law. – Washington, October –1999. – Режим доступу до статті: <http://www.asil.org/ajil/kosovo.htm>.

4. Haas M. George W. Bush, War Criminal?: The Bush Administration's Liability for 269 War Crimes. – Westport: Greenwood Publishing Group, 2008. – 408 p.

5. Layne C. The Peace of Illusions: American Grand Strategy from 1940 to the Present. – New York: Cornell University Press, 2006. – 290 p.

6. Etzioni A. From Empire to Community: A New Approach to International Relations. – Basingstoke (the UK): Palgrave Macmillan, 2004. – 272 p.

7. Fleming D. F. The Cold War and Its Origins, 1917–1960: in 2 vol. – New York: Doubleday and Co., 1961. – 1158 p.

8. Truman H. The Memoirs by Harry Truman: in 2 Vol. – New York: Doubleday. – 1956. – 1190 p.

9. The responsibility to protect: core principles [Електронний ресурс] / ICISS Report / Режим доступу до документу: <http://responsibilitytoprotect.org/ICISS%20Report.pdf>.

10. Delivering Human Security Through Multi-level Governance. [Електронний ресурс] / UNDP, UNU-CRIS. – 2009. Режим доступу до статті: http://web.undp.org/eu/undp_brussels_publications.shtml.

11. President Harry S. Truman's address before a joint session of Congress [Електронний ресурс] / Yale Law School – Lillian Goldman Law Library. – March 12, 1947. – Режим доступу до тексту промови: http://avalon.law.yale.edu/20th_century/trudoc.asp.

12. The Marshall Plan delivered 5 June 1947 at Harvard University [Електронний ресурс] / American Rhetoric. – June 5, 1947. – Режим доступу до тексту промови: <http://www.americanrhetoric.com/speeches/georgemarshall.html>.

Румянцева Т.И., Чарских И.Ю. Имидж гуманитарной интервенции как инструмента внешней политики США

Освещается в динамике и анализируется имидж гуманитарной интервенции как инструмента внешней политики США с учетом глобализационных, исторических и культурных факторов, геополитических и экономических интересов ведущих международных актеров, а также международного политико-правового поля.

Ключевые слова: гуманитарная интервенция, обязанность защищать, имиджевая политика, новый мировой порядок, глобализационные процессы, Ливия, нефтяные и газовые холдинги, военно-промышленный комплекс.

Rumiantseva, T.I., Charskykh, I.Y. Image of Humanitarian Intervention as an Instrument of the United States Foreign Policy

The image of humanitarian intervention as an instrument of the United States foreign policy is covered in dynamics and analyzed. The global, historical and cultural factors, geopolitical and economic interests of the leading international actors, as well as the international political and legal environment, are considered.

Key words: humanitarian intervention, responsibility to protect, image politics, new world order, globalization processes, Libya, oil and gas holdings, military-industrial complex.

УДК 327.82:(560)

Седляр Ю.О.

Політика санкцій проти Сирії у дипломатії Туреччини як складова її регіонального лідерства?

З'ясовується місце міжнародних санкцій проти Сирії у дипломатії Туреччини. На основі аналізу факторів, що позначають позицію Туреччини в реалізації антисирійських санкцій, робиться висновок про те, що регіональне лідерство, а не турецько-американські відносини є тією обставиною, яка спонукає Туреччину підтримувати стратегію ізоляції Сирії як способу вирішення сирійської кризи. Окрема увага приділяється й висвітленню обставин, які перешкоджають зміцненню санкцій у дипломатії Туреччини.

Ключові слова: дипломатія Туреччини, Сирія, національний інтерес, політика міжнародних санкцій, турецько-американські відносини, регіональне лідерство.

«Арабська весна» та події в Сирії 2011–2012 рр. як її окремий прояв реанімували дискусії в академічному співтоваристві відносно механізмів і підходів кризового врегулювання в ХХІ ст. При цьому у центрі обговорення опинився потенціал використання примусової дипломатії і політики міжнародних санкцій як інструменту розв'язання сирійської кризи, ефективність використання якого у значній ступені залежить від залучення до стратегії санкцій регіональних сусідів [2] Сирії і, насамперед, Туреччини, країни, яка претендує на здобуття регіонального лідерства.

Варто вказати, що ініціатором використання політики санкцій проти Сирії виступили США, занепокоєні тим, що сирійський уряд почав активно реалізовувати свою таємну ядерну програму з 1997 р. за допомогою спеціалістів з Північної Кореї [23]. Реалізації Сполученими Штатами санкційної політики проти Сирії сприяло й прийняття ними на озброєння нової концепції антитерористичної боротьби в 2001 р., що розставила акторів близькосхідної геополітичної шахівниці за віссю «союзник–супротивник». У цій комбінації Дамаск доволі однозначно визначив чотирикутник співпраці – Дамаск – Тегеран – ліванська організація «Хізбалла» – палестинський рух «ХАМАС» [17, с.3], що ідентифікувало Сирію в очах президентської адміністрації не лише як антагоніста американської зовнішньополітичної філософії на Близькому Сході, але державу–ізгою, що прагне набути де-факто ядерний статус [21]. Невдовзі додалися ще дві негативні обставини, які закріпили у державному департаменті за Дамаском роль «держави–ізгоя». Зокрема, ними стали обвинувачення з боку Лівану керівництва Сирії у причетності до вбивства колишнього прем'єр-міністра Р.Харірі 14 лютого 2005 р., а також закиди з боку нової іракської влади щодо причетності сирійської сторони до проникнення на територію Іракської держави радикальних терористичних угруповань [10, с.2–4]. Виступи ж сирійської опозиції 2011–2012 рр. проти режиму Б.Асада та їх силове придушення сирійською владою стали ж тим чинником, що змусив Сполучені Штати взяти на озброєння концепцію зміни режиму Б.Асада за допомогою міжнародних санкцій [19].

У контексті виконання поставленого завдання зусилля ж державного департаменту зосередилися на залученні Туреччини до реалізації антисирійських санкцій США. Результатом роботи американських дипломатів в даному напрямку слід визнати створення 12 серпня 2012 р. під егідою ООН Американсько-турецької робочої групи по сирійському врегулюванню [15]. Отже, метою даної статті є аналіз факторів, що характеризують політичний підхід Анкари до антисирійських санкцій.

У ході виконання дослідження було використано результати роботи як зарубіжних фахівців Е.Ебремса, К.Портелі, Б.Тейлора, Г.Хафбауера, А.Черрон, Дж.Шарпа, так і провідних вітчизняних фахівців у цій царині, зокрема В.Бруза, С.Галаки, О.Микал, В.Пахіля, С.Романенка.

Отже, приєднання Туреччини до коаліції держав, що здійснюють санкційний тиск на сирійський режим, не можна переоцінити, адже Анкара тривалий час була партнером Сирії не лише в економічних питаннях (за даними Єврокомісії, Туреччина до введення санкцій в 2011 р. була п'ятим торговельним партнером Сирії, її частка 6,6% всього товарообігу Сирії [13], підприємства Туреччини займали перше місце за обсягом інвестицій в сирійську економіку, а турецькі туристи складали 20% від всієї кількості іноземних туристів, що відвідали Сирію в 2010 р. [25]), але і в безпекових [22, с. 135–139]. Турецький прем'єр-міністр Р.Ердоган роками культивував ідею політичного зближення із Сирією і на початку повстання навіть закликав до політичних реформ і висловив впевненість, що Б.Асад має намір їх здійснити. Але невдовзі в заявах високопосадовця Туреччини стала лунаати критика сирійської влади за репресії над людьми.

В травні 2011 р. Туреччина зробила остаточний вибір на користь санкційної політики США і підтримки сирійської опозиції, свідченням чому стало проведення 31 травня–3 червня 2011 р. в Анталії зустрічі сирійських опозиційних лідерів, на якій Анкара повідомила їх про підготовку нею пакету санкцій проти Сирії [18, с. 17]. Е.Ебремс, старший науковий співробітник Ради з міжнародних відносин і колишній експерт Ради національної безпеки США, так прокоментував зміну політичного підходу Туреччини до Сирії і здійснюваних США санкцій: «Це послання від турецької влади алавітському військовому командуванню допоможе переконати його не марнувати своє майбутнє в безплідних прагненнях зберегти клан Асада» [12].

30 листопада 2011 р. міністр закордонних справ Туреччини А.Давутоглу офіційно повідомив, що Туреччина припиняє всі фінансові контакти з Сирією і виходить із двосторонніх угод про співробітництво, допоки в державі не буде сформовано новий уряд [13]. Коло санкційних заходів, застосованих Туреччиною проти Сирії включало: введення 30% митного збору на сирійські товари, заборону на здійснення фінансових трансакцій з сирійським урядом, Центральним банком Сирії, заморожування активів уряду Сирії [24].

Найбільший дестабілізуючий вплив на економіку Сирії справили вихід Туреччини 14 грудня 2011 р. із двосторонньої угоди про вільну торгівлю 2004 р. (набула чинності 1 січня 2007 р.) і виключення Дамаску зі списку держав, на які поширюється Загальна система преференцій. У такий спосіб Сирія в один день була позбавлена всіх додаткових торговельних і митних пільг, що мала останніми роками у торговельно-економічних відносинах з Туреччиною [1, с. 265]. За підрахунками міністерства закордонних справ Туреччини, даний крок завдасть збитків Сирії на суму 2,2 млрд. дол. США [5]. І.Саїф експерт по Близькому Сходу Центру Карнегі за міжнародний мир, підкреслює, що політична значущість санкційних заходів Туреччини, проявляється у тому, що вони покликані позбавити режим Б.Асада підтримки з боку бізнес-еліти великих міст, як Дамаск й Алеппо, що є бастионом діючої сирійської влади [5].

Для збільшення результативності санкційних заходів міністр транспорту і комунікацій Турецької Республіки Біналі Йилдирим повідомив, що його відомство розробляє механізми переносу основних шляхів торговельного сполучення з Близьким Сходом з Сирії в Ірак [1, с. 264]. За своєї сторони, міністр економіки Зафер Чаглаян уточнив, що не виключається, що замість Сирії будуть обрані Ірак, Єгипет і Ліван. «Наші плани А, В і С вже готові», – підкреслив урядовець [24]. Хайаті Язичі, міністр торгівлі Туреччини, наголосив: «Сирії дорого обійдуться такі санкції» [24]. Однак, І.Саїф не розподіляє оптимізму турецьких політиків в їх оцінці ефективності антисирійських санкцій. Фахівець у даному контексті відмічає, що у разі відмови Іраку і Лівану підтримати Туреччину і США, сирійська влада матиме альтернативу. Залучення останніх до політики санкцій проти Сирії експерту наразі здається малоімовірним з огляду хоча б на те, що Ірак і Ліван зберігають мільярди доларів в сирійських активах [5].

30 листопада 2011 р. міністерство закордонних справ Туреччини направило ЛАД план дій по зміцненню санкційної політики проти режиму Б.Асада. В ньому, зокрема Анкара пропонувала державам–членам ЛАД спільно вжити такі санкційні заходи:

1) Призупинити механізм функціонування Ради стратегічного співробітництва на вищому рівні і тимчасово вийти з угод, укладених у рамках її засідань, допоки влада в Сирії не буде передана демократичному уряду. Нагадаємо, що Рада стратегічного спів-

робітництва, створена у вересні 2009 р. відповідно до Спільної політичної декларації, була головним консультативним форумом в турецько-сирійських відносинах [14] й одночасно спрямовувалась на зміцнення регіонального партнерства по геополітичній лінії Туреччина–Сирія–Ірак–Греція–Росія [1, с. 264].

Механізм дії даної структури, як показує практика, прийняв форму спільних зустрічей на урядовому рівні, де збиралися міністри закордонних справ, економіки, транспорту й енергетики [14]. Пропозиція Анкари заморозити діяльність Ради стратегічного співробітництва на вищому рівні, на думку фахівців, могла завдати збитків Сирії в обсязі понад 5 млрд. дол. США, адже відповідно до Стамбульського договору від 10 червня 2010 р. до створеної зони вільної торгівлі між Туреччиною і Сирією приєдналися Йорданія і Ліван [14], країни близькі партнери Дамаску;

2) Заборонити їзд і заморозити рахунки представників сирійської влади, які беруть безпосередню участь у придушенні протестів, а також застосувати такі ж санкції проти бізнесових груп, що фінансують сирійський режим;

3) Ввести ембарго на поставки озброєнь і військової техніки сирійській армії;

4) Попередити транзит зброї і військової техніки в Сирію з третіх країн через турецьку територію, повітряний і водний простір;

5) Призупинити фінансові операції із сирійським Центральним банком;

6) Заморозити активи сирійського уряду;

7) призупинити надання кредитів і фінансової допомоги діючому сирійському уряду;

8) Призупини фінансові операції з Комерційним банком Сирії;

9) Заморозити дію угоди з Ексімбанком про надання позик, передбачених для фінансування інфраструктурних проектів в Сирії [11].

Які ж мотиви змушують Туреччину зробити ставку на політику санкцій при розв'язанні сирійської кризи?

Експерти Ради з міжнародних відносин висловлюють думку, що активна дипломатична підтримка Туреччиною санкційної політики США проти Сирії обумовлена не параметрами американсько-турецьких відносин, а радше устремліннями Анкари посилити свою присутність на Близькому Сході, реалізувати себе не лише як впливового регіонального гравця, а як лідера на Близькому і Середньому Сході [26, с. 39]. Події ж на арабському сході 2011–2012 рр., на думку авторів доповіді, надали Туреччині шанс зміцнити свої позиції як держави–лідера через вплив на траєкторію політичного розвитку таких країн як Туніс, Єгипет, Лівія і Сирія [26, с. 40]. Заява А.Давутоглу 30 листопада 2011 р., що супроводжувала звернення Туреччини до ЛАД відносно посилення санкційного тиску на Дамаск, є лакмусовим папером, що дозволяє ідентифікувати регіональні амбіції Анкари при реалізації політики санкцій проти Сирії, адже в ній йшлося: «на даний момент сирійська адміністрація зіпсувала відносини не лише із своїм народом, але також із Туреччиною й арабськими державами, котрі захищали сирійську адміністрацію, коли вона була піддана серйозному тиску та ізоляції на міжнародній арені. Сирійська адміністрація не скористалася наданими можливостями, включаючи останню ініціативу ЛАД. Загроза всьому регіону, що надходить з Сирії, може бути усунена лише через демократичний консенсус» [1, с. 263].

Ще одним визначальним фактором, що обумовлює регіональний контекст реалізації Анкарою санкційної політики проти Сирії є її відносини з Іраном. З одного боку, може здаватися, що з падінням режиму Б.Асада для Туреччини зникне загроза зростання регіонального впливу Ірану. До того ж, геополітичне оточення Тегерану державами–контрагентами потенційно може перетворити на політичну реальність сценарій демократичного транзиту ІРІ ззовні, що цілком відповідає національним інтересам Турецької Республіки. Недаремно Тегеран, будучи роздратованим турецькими санкціями і підтримкою сирійської опозиції, 13–14 квітня 2012 р. спробував виключити Туреччину з чергового раунду переговорів по своїй ядерній програмі [7]. А.Боружерді, голова парламентської комісії з зовнішніх зносин Ірану, пояснив: «Туреччина зараз виключена... з огляду на її екстремістську і нелогічну позицію відносно Сирії [7].

Але демократизація країн Близького і Середнього Сходу, що повинна бути покладена у підмурок нової регіональної системи безпеки, на переконання турецької сторони, має відбутися через посередництво Анкари, а не шляхом зовнішньої інтервенції чи

прямого діалогу близькосхідних держав із США та Євросоюзом, адже такий варіант розвитку подій позбавить Туреччину тієї ролі, що вона прагне для себе – бути мостом між Заходом і Близьким Сходом, а значить і мінімізує потенціал Анкари стати регіональним лідером. Міністр закордонних справ Туреччини А.Давутоглу з цього приводу заявив: «Ми можемо бути більш самовпевненими в нашій зовнішній політиці через нашу демократію. Ми можемо сказати сирийцям – будьте демократичними... Якщо ж наша зовнішня політика тут буде недостатньо активною, люди в регіоні перестануть вбачати в нас приклад» [27].

Крім того, за санкційними заходами Туреччини стоять й її прагнення не допустити прямої воєнної інтервенції США та їх союзників по НАТО в Сирію [1, с.263]. Розігрування воєнного сценарію не на користь інтересам Анкари з двох причин: по-перше, він здатний радикалізувати міжконфесійні відносини на Близькому Сході, що потенційно дестабілізуватиме Ірак, Ліван і саму Туреччину через конфлікт із курдами [1, с.268]; по-друге, силовий варіант розв'язання сирийської кризи змусить Анкару, що є членом НАТО, надати есентуальну воєнну підтримку союзникам в операції проти Сирії [26, с.41], що може призвести у подальшому до дистанціювання арабських держав від регіональних ініціатив Туреччини як держави-сателіта США на Близькому і Середньому Сході, чого Анкара не воліє і підкреслює свою автономність від американської дипломатії [22, с.138–139].

Разом із тим Туреччина є непослідовною у забезпеченні ізоляції Сирії. Дійсно, з одного боку, можна констатувати, що правляча Партія справедливості і розвитку стала головним організаційним центром опозиційного руху в Сирії і опорою США в політиці санкцій, але для турецьких дипломатів в питанні підтримки санкційних заходів є й певні обмеження.

По-перше, Туреччина, де є вогнища етнічних і релігійних конфліктів, побоюється експорту технологій партизанської боротьби на свою територію. Найбільше ж занепокоєння в турецькій владі викликає той факт, що Робоча партія Курдистану серед своїх членів має сирийських терористів, що будуть зацікавлені в дестабілізації Туреччини, якщо режим Б.Асада, їх фінансовий донор, занепаде.

По-друге, окремі політичні кола в Анкарі переконані, що опозиція ще неготова взяти владу в Сирії, її ж релігійна й етнічна строкатість несе в собі загрозу перетворення держави з 22-мільйонним населенням на сіру зону або «гарячу точку» планети у безпосередньому сусідстві з Туреччиною. Так, в сирийському опозиційному русі можна виділити три групи: сирийська опозиція закордоном представлена Сирийською національною радою (СНР), що визнана Заходом і є прибічницею воєнної інтервенції; сирийські «Брати-мусульмани» – історичні опоненти партії Баас і режиму Б.Асада, найкраще організовані в Сирийській національній раді, прибічники поміркованого ісламу); сирийська опозиція в Сирії формується з Місцевих координаційних комітетів, так званого «опозиційного активу», строкатого в конфесійному та політичному плані; Загальної комісії сирийської революції, характер діяльності якої подібний до роботи Місцевих координаційних комітетів, але, на відміну від попередніх, не підтримує контактів із СНР, їх політична платформа «Вища рада революції», до якої входять ісламістські групи, задіяні у збройну боротьбу з силами Б.Асада; Національний координаційний комітет за демократичні зміни є головним противником СНР, виступає проти західного воєнного втручання і за розбудову незалежної, демократичної Сирії, в соціально-економічних питаннях тяжіє до політичного табору лівого крила [4]; курди (Курдська національна рада) не є політичними прибічниками як здебільшого сунітської опозиції, так і режиму Б.Асада, підтримують повстання, адже вбачають у ньому можливість здобуття автономії в Сирії на кшталт Курдського регіонального уряду в Іраку [16]; сирийська озброєна опозиція складається з Вільної сирийської армії, політична платформа якої є строкатою; ісламістських груп, що виступають за створення Ісламської держави в Сирії; озброєних груп курдів, котрі в липні 2012 р. об'єдналися з партією Демократичний альянс для звільнення курдських міст на північному сході від сил Б.Асада, політично прагнуть широкої автономії курдів в арабській державі [8]. Тож, опозиційні сили по великому рахунку не об'єднують нічого, окрім прагнення відсторонити від влади Б.Асада.

Серйозну загрозу регіональним інтересам Туреччини в Сирії становить тісний зв'язок сирийської опозиції з міжнародними терористичними організаціями [19, с.7]. За словами директора Національної розвідки США Дж.Клеппера, «сунітські екстремісти» проникають в сирийські опозиційні групи, останні навіть можуть про це не здогадуватися. Такі сунітські екстремістські групи, що відзначилися особливою активністю у липні 2012 р., симпатизують Аль-Каїді чи прямо пов'язані з нею [9]. Серед ісламістських організацій, які інкорпоровані в сирийський опозиційний рух, називають Фронт аль-Нусра [19, с.7], ліванську групу «Бригади Абдулли Аззама» [3], «Бригаду Умми» [20], «Бригаду Ісламу» («Ліва-аль-іслам») [6], угруповання «Ахрар аль Шам» [19, с.7].

По-третє, Туреччину не можуть не турбувати міцні зв'язки сирийської опозиції із Саудівською Аравією, адже прихід таких сил до влади в Сирії дозволить останній посилити контроль над Анкарою не лише в політичній сфері, але і в економічній. Останнє пояснюється тим фактом, що контрольно-пропускні пункти Нусайбін й Агджакале на турецько-сирийському кордоні є коридором для транзиту турецьких товарів в країни Перської затоки.

По-четверте, підтримка Туреччиною санкційних заходів викликає невдоволення в ділових колах країни, що мають тісні контакти з сирийськими підприємствами. Наприклад, у доповіді, підготовленої Міжнародною кризовою групою у листопаді 2011 р. вказувалось, що економічне зростання Туреччини уповільниться на 2,2% в 2012 р. У разі ж втрати бізнесу в Сирії, падіння може виявитися ще більшим [5].

Виходячи з цих міркувань Панарабський газопровід, стратегічний транзит вуглеводнів, не був включений до санкцій проти Сирії. До того ж, за підтвердженою інформацією турецької сторони, Анкара в 2011 р. заморозила сирийські рахунки на суму близько 111 млн. дол. США [1, с.263–270], що навряд чи може вважатися критичною сумою для режиму Б.Асада.

Таким чином, у ході проведеного аналізу було встановлено, що підтримка Анкарою санкційної політики проти Сирії обумовлена не параметрами американсько-турецького партнерства, а скоріше прагненнями Туреччини зміцнити регіональне лідерство на Близькому і Середньому Сході, фундаментом чого може виступити модель політичного розвитку держави, її стандарти демократії.

Список використаних джерел

1. Ежегодник ИМИ – 2012. – М.: МГИМО–Университет, 2012. – 438 с.
2. Седляр Ю. Ефективність санкцій у світовій політиці: теоретико-методологічні засади дослідження питання / Ю.Седляр // Вісник державної академії керівних кадрів культури і мистецтв: Науковий журнал. – 2011. – №2. – С.121–126.
3. Al-Qaeda in Syria: New Leader at the Helm // Al Akhbar (Lebanon). – 2012. – 26 June.
4. Can Syria's opposition unite? // Aljazeera. – 2012. – 4 March. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.aljazeera.com/programmes/insidesyria/2012/03/20123495447845483.html>
5. Fordham A. Turkey announces sanctions against Syria / A.Fordham // Washington Post. – 2011. – 30 November. [Електронний ресурс] Режим доступу: http://www.washingtonpost.com/world/middle_east/turkey-unveils-sanctions-on-syria/2011/11/30/gIQAAbgONCO_story.html
6. Liwa al-Islam Brigades Claims Responsibility for Damascus Bombings. – 2012. – 19 July.
7. Maillard L. Iran shows ire over Turkey's stand on Syria, sanctions / L.Maillard. – // The Daily Star. – 2012. – 5 April [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.dailystar.com.lb/News/Middle-East/2012/Apr-05/169351-iran-shows-ire-over-turkeys-stand-on-syria-sanctions.ashx#axzz29ph0HMOj>
8. Manfreda P. Syrian Opposition: Who Can Replace Assad / Manfreda P. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://middleeast.about.com/od/syria/tp/Syrian-Opposition-Who-Can-Replace-Assad.htm>
9. Nordland R. Al Qaeda Taking Deadly New Role In Syria Conflict / R.Nordland // New York Times. – 2012. – 25 July.
10. Prados A. Syria: U.S. Relations and Bilateral Issues: CRS Issue Brief for Congress / A.Prados. – 2006. – 13 March. – 19 p.
11. Press statement Regarding Measures Adopted vis-a-vis the Syrian Administration, 30 November 2011, Ankara [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.mfa.gov.tr/press-statement-regarding-measures-adopted-vis-vis-the-syrian-administration-30-november-2011.en.mfa>

12. Preventing Civil War in Syria // Wall Street Journal. – 2011. – 2 August.
13. Q&A: Syria sanctions // BBC News. – 2012. – 23 March. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.bbc.co.uk/news/world-middle-east-15753975>
14. Relations between Turkey–Syria [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.mfa.gov.tr/relations-between-turkey-syria.en.mfa>
15. Remarks With Foreign Minister Davutoglu After Their Meeting [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.state.gov/secretary/rm/2012/08/196358.htm>
16. Seale P. The Kurds Stir the Regional Pot / P. Seale // Agence global. – 2012. – 31 July. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.agenceglobal.com/index.php?show=article&Tid=2844>
17. Sharp J. Syria: Issues for the 112th Congress and Background on U.S. Sanctions / J. Sharp: CRS Report for Congress. – 2011. – 28 March. – 26 p.
18. Sharp J. Unrest in Syria and U.S. Sanctions Against the Asad Regime / J. Sharp: CRS Report for Congress. – 2011. – 9 August.
19. Sharp J., Blanchard C. Armed Conflict in Syria: U.S. and International Response / J. Sharp, C. Blanchard: CRS Report for Congress. – 2012. – 21 August. – 39 p.
20. Statement by New Al Ummah Brigade in Syria Promises «Jihad» Until Victory». – 2012. – 18 June.
21. Syria Built Arsenal As 'Equalizer' // Washington Post. – 2003. – 17 April.
22. Taşpınar Ö. Turkey's Strategic Vision and Syria / Ö. Taşpınar // The Washington Quarterly. – 2012. – Summer. – PP.127–140.
23. Tertrais B. Kahn's Nuclear Exports: Was There a State Strategy? in Getting MAD: Nuclear Mutual Assured Destruction, Its Origins and Practice / Tertrais B. – Carlisle, PA: Strategic Studies Institute, 2004. – PP.15–51.
24. Turkey announces new Syria sanctions // Al Arabia News. – 2011. – 8 December [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://english.alarabiya.net/articles/2011/12/08/181396.html>
25. Turkey–Syria Economic and Trade Relations [Електронний ресурс] Режим доступу: http://www.mfa.gov.tr/turkey_s-commercial-and-economic-relations-with-syria.en.mfa
26. US – Turkey Relations: a New Partnership / M. Albright, S. Hadley, S. Cook // Independent Task Force Report: Council on Foreign Relations. – 2012. – №69. – 83 p.
27. World's a stage for Turkey Interview by H.E. Ahmet Davutoğlu published in The Australian Newspaper (Australia) on 21 January 2012 [Електронний ресурс] Режим доступу: www.mfa.gov.tr/interview-by-h_e_ahmet-davutoğlu-published-in-the-australian-newspaper-australia-on-21-january-2012.en.mfa

Седляр Ю.А. Политика санкций против Сирии в дипломатии Турции как составляющая ее регионального лидерства?

Определяется место международных санкций против Сирии в дипломатии Турции. На основе анализа факторов, которые обуславливают позицию Турции в реализации антисирийских санкций, делается вывод о том, что региональное лидерство, а не турецко–американские отношения являются причиной поддержки Турцией стратегии изоляции Сирии как способа решения сирийского кризиса. Отдельное внимание уделяется изложению обстоятельств, которые являются барьером для укрепления санкций в дипломатии Турции.

Ключевые слова: дипломатия Турции, Сирия, национальный интерес, политика международных санкций, турецко–американские отношения, региональное лидерство.

Sedlyar, Y.O. Policy of sanctions against Syria in the diplomacy of Turkey as the compound element of its regional leadership?

It's discovered the place of international sanctions' policy against Syria in the Turkish diplomacy. Comprehensive analysis of factors, which determine position of Turkey in the issue of sanctions against Syria, leads author to the conclusion, that the regional leadership, not American–Turkish relations, is the main reason of why Turkey supports sanctions on Syria as the tool of Syrian crisis settlement. Special attention is paid to the factors, which hinder to the application of sanctions' strategy to Damask.

Key words: diplomacy of Turkey, Syria, national interest, policy of international sanctions, Turkish–American relations, regional leadership.

УДК 323

Гасанов С.

Статус Каспійського моря в форматі конструктивного обговорення

Аналізуються питання, пов'язані зі статусом Каспійського моря. Відзначається, що політико–економічні взаємини країн Каспійського басейну в руслі співпраці дає можливість розв'язати це питання в інтересах усіх сторін. Розглядаються деякі питання, що перешкоджають у вирішенні статусу Каспію, пропонуються авторські підходи по цим аспектам.

Ключові слова: статус, поділ дна, секторальний розподіл, конструктивний підхід, принципи добросусідства.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Гасанов С.

Статус Каспийского моря в формате конструктивного обсуждения

Анализируются вопросы, связанные со статусом Каспийского моря. Отмечается, что политико–экономические взаимоотношения стран Каспийского бассейна в русле сотрудничества дает возможность разрешить этот вопрос в интересах всех сторон. Рассматриваются некоторые вопросы, препятствующие в разрешении статуса Каспия, предлагаются авторские подходы по этим аспектам.

Ключевые слова: статус, разделения дна, секторальное деление, конструктивный подход, принципы добрососедства.

В истории нашей страны 2001 год являясь началом нового тысячелетия, характеризуется значительными изменениями во всех сферах. Как в сфере политико–экономических взаимоотношений в межгосударственных отношениях так и в сфере региональных проблем больше усилий было приложено для разрешения их дипломатическими методами и выросла роль проведения переговоров.

Совершивший 9 января 2001 года официальный визит в Азербайджан Президент Российской Федерации Владимир Путин в ходе встреч с Президентом Азербайджанской Республики Гейдаром Алиевым обсуждая ситуацию на Кавказе, межнациональные конфликты, в первую очередь затронули вопросы урегулирования Карабахской проблемы и статуса Каспия.

Как итог исторического визита была подписана «Бакинская Декларация» о взаимном сотрудничестве в различных сферах и дружбе, свидетельствующая о сближении позиций двух стран и вопросах безопасности [8].

На этой встрече была выдвинута идея о разделе дна Каспийского моря на национальные сектора оставив водную поверхность в общем пользовании. Выступление В.Путина с этим предложением, можно расценивать как самый верный шаг по защите национальных интересов России на Каспийском море. Хотя, это принцип в несколько в видоизмененной форме основывался на принципе секторального деления, выдвинутом Азербайджаном. Однако, это позволяло нашей стране, будучи полноправным хозяином своих нефтяных богатств основываясь на принципе добрососедства ускорить процесс решения проблемы статуса Каспийского моря. Президент Азербайджана, с сожалением отмечая многолетнее сохранение проблемы, сказал: «К сожалению, за 7–8 лет мы

не только не смогли приблизить свои позиции и взгляды, но и не смогли выработать определенные принципы. Но, сегодня мы подписали между Россией и Азербайджаном документ, который определяет принципы сотрудничества на Каспийском море. Подписание впоследствии подобного документа между Российской Федерацией и Казахстаном открыло большие возможности в деле определения статуса Каспийского моря. В подписанных 3-х пунктах «Бакинской Декларации», 1-й пункт о разделе между двумя странами дна Каспия на национальные сектора, сохранения водной поверхности в общем пользовании для судоходства, подчеркивает исключительную роль принципа сотрудничества между Азербайджаном и Россией на Каспии с точки зрения взаимного сотрудничества и считается важным фактором для конструктивного диалога в будущем на основе данного варианта, обеспечения мира и безопасности между странами [2].

Необходимо отметить, что каждое суверенное государство стремится защитить свои национальные интересы, выступая с со своих позиций. Россия исторически в целях укрепления и расширения своего влияния в данном регионе вела военно-политическую деятельность. Это отдельная обширная тема. Однако теперь политическая ситуация в мире требует отступления данной идеи на задний план. Если бы все зависело от России, пришлось бы считаться с реальностью. Ни в один из периодов истории не усиливалось стремление между странами к одновременному соперничеству и соперничеству. Наряду с этим, различные блоки, региональные организации и международные структуры отныне выступают как исторический фактор противодействия грубому давлению на независимые государства, ликвидируя фактор эксплуатации на практике.

Касательно проблемы решения статуса Каспия, то после встречи руководства Азербайджана и России в Баку, президент Ирана М.Хатами нанес визит в Москву. Это был второй визит главы Ирана в Россию с 1974 года. В начале марта в ходе 4-дневного визита глава Ирана основное внимание российского коллеги сосредотачивал на проблеме статуса Каспия. Значение Декларации состояло в том, что «изыскивались возможности для определения общего знаменателя в вопросе статуса» [3].

По нашему мнению, это вытекало из категорической идеи Ирана раздела Каспия на пять равных долей. Конечно, хотя между этими двумя странами стратегически сотрудничающим в военной сфере и были достигнуты реальные контракты по продаже и закупке вооружения, то по Каспию были зафиксированы лишь общие положения. Этот визит вызвал обеспокоенность в США и на Западе. Прежде всего, потому что, согласно Меморандуму «Гор-Черномырдин» Россия взяла на себя обязательство не продавать Ирану после 1999 года военной техники. Однако торговля оружием между этими странами продолжалась из года в год, кроме того, одна из целей визита было достижение усиления военно-технического сотрудничества. Так же примечательным моментом визита, являлось то, что главы обеих страны заявили о недопустимости прокладки по дну Каспия нефтепроводов.

Данный период, Президент Азербайджана Гейдар Алиев расценил как положительную ситуацию когда все прикаспийские страны уяснили необходимость конструктивного диалога. Руководитель Азербайджана, комментируя свое отношение к проблеме, отметил: «Виктор Иванович, я полагаю, что Ваш визит в Туркменистан будет успешным. Поскольку, до нас дошли сведения, что там стали переходить на более реалистичные позиции. Боле того, Вы знаете, что происходит там и на юге. Мы не вмешиваемся в это. Мы делаем все правильно и верно. Мы отстаивали и отстаиваем свои принципы. Более того, прошедшие 6 лет показали правильность наших принципов. В конце-концов все согласятся с этими принципами» [1].

Хотя и тяжело, но процесс соглашения с Азербайджаном уже шел. Как обычно когда в ходе процесса разрешения проблемы происходило оживление, противная сторона для противодействия подбрасывала новые идеи. В начале апреля Туркменистан предпринял подобный шаг. Как уже выше отмечалось, согласно договоренностям достигнутым между Азербайджаном и Туркменистаном, до определения правового статуса Каспия не будут заключаться договора по эксплуатации нефтяного месторождения «Кяпас». В ходе переговоров шли обсуждения об уточнении принадлежности этого месторождения Азербайджану. Более того, азербайджанская сторона, учитывая принцип добрососедства, даже имея соответствующий контракт, не проводила на этом месторождении никаких работ. Подобные шаги Ирана в первом полугодии 2001 года стали причиной напряженности между двумя странами. Хотя и ранее в результате взаимных обвинений официальных кругов Ирана не было нормальных отношений. Однако Азербайджан

был постоянно заинтересован в налаживании отношений с Ираном, стремился к этому всеми средствами. Даже когда в конце 1999 года иранские военно-воздушные силы нарушили воздушную границу с Азербайджаном, Азербайджан не выразил резкой реакции. Выше мы обратили внимание на ряд моментов, и стало ясным, что Иран допускает серьезные просчеты в отношениях с Азербайджаном не только в вопросе статуса Каспия, но и в ряде других сферах. Прежде всего, согласно официальным источникам в основном контрабандный трафик наркотиков в Азербайджан осуществляется с территории Ирана, и 80% конфискованных наркотиков имеют иранское происхождение. Второе, налажены очень тесные связи с армянскими сепаратистами на оккупированных азербайджанских территориях, демонстрируется крайняя необъективность в отношении национальной безопасности нашей страны. Более того, имеются предположения, что планы по осуществлению государственного переворота в Азербайджане осуществлялись с участием иранских спецслужб. Третье, намерение Ирана построить совместно с Арменией ГЭС на реке Араз в местности Худаферин оккупированной азербайджанской территории, наносит большой ущерб по международной политике и межгосударственным отношениям Ирана. Одновременно с этим, союзник Ирана по вопросу Каспия – Туркменистан выразил пространственную необъективную ноту по проблеме статуса Каспия. В ноте, представленной находившейся в Туркменистане азербайджанской делегации говорилось, что, Азербайджан должен приостановить все разведочные и буровые работы до определения координат срединной линии. В противном случае, Туркменистан обратится в Международный Арбитражный Суд и соответствующие международные организации [9].

Таким образом, хотя в решении одной из глобальных задач в регионе – определения статуса Каспийского моря и были достигнуты определенные продвижения, но она продолжала находиться в ряду нерешенных межгосударственных проблем. Именно поэтому для стран заинтересованных в азербайджанской нефти, данный регион продолжал сохраняться как нестабильный и не спокойный в стратегическом, политическом и экономическом плане. В этой ситуации в официальных кругах США зазвучали мысли о придании большего внимания утверждению на Кавказе мира и разрешения имеющихся тут глобальных проблем. Советник США по странам СНГ, политолог С.Сестанович так прокомментировал свое мнение: «Наша политика на Кавказе известна. Мы уверенно проводим борьбу, регулируя там политико-экономическую ситуацию, обеспечивая выход на мировой рынок, защищая демократические принципы. Стратегия по энергетическим ресурсам Каспийского бассейна позволяет правительству США серьезно усилить свои интересы на Кавказе. Касательно региональной позиции Ирана, то дипломат и заместитель Государственного Секретаря США по вопросам экономики и бизнеса господин Стюарт Азейнштат напомнил: «Хотя, иранский режим изменил значение и содержание своего давления в Каспийском регионе, но цели и интересы остались по-прежнему серьезными. Мы должны предотвратить это» [4].

Таким образом, на основе нашего анализа можно отметить, выступающие против Азербайджана две прикаспийские страны, стали союзники по приобретению позиций утраченных Россией на Каспии, взяв на себя определенные обязательства. Согласно этим обязательствам ни Туркменистан, ни Иран не допустят изоляции друг друга. Потому что, на каждой встрече, имелась возможность принятия решения по Каспию. Однако одна из причин не долговременности обязательства является, то что, согласно предложению Ирана при варианте раздела на равные 20% доли, Туркменистан получит меньше, что не выгодно этой стране. Нельзя просто так довериться тому что в этом случае Иран выделит Туркменистану из своей доли определенную часть. Однако по мере того как единая позиция Азербайджана, Казахстана и России (основного игрока) по Каспию проявлялась как определяющая в вопросе выработки статуса, Иран и Туркменистан попытались выработать совместную позицию против этой тройки. Но не оставалось сомнений, что их единая позиция рано или поздно расколется. Как продолжение процесса переговоров представители МИД прикаспийских государств подписали совместное коммюнике об определении статуса Каспийского моря по итогам встречи в Астане 18 сентября 2001 года. В то время первый заместитель министра иностранных дел Казахстана Нуртай Абибаев сообщил, что на этой 5-й встрече рабочей группы не была принята конвенция по Каспию, и решено продолжить переговоры. Очередную встречу предусматривается провести в декабре в Москве – отметил дипломат, если

саммит в Туркменистане состоится до декабря, то экспертный проект Конвенции будет обсужден в преддверии саммита [5].

В 2002 году позиция России по статусу Каспия более конкретизировалась. Что отразилось и в документах. Но не исключаются и темные моменты в позиции этой страны. Так, в начале года В.Путин известил что Туркменистан не имеющий собственной позиции согласится на секторальный раздел. Но, Россия не сделала или не захотела этого. Во-вторых, без участия Ирана участие России в принятии итогового документа по статусу Каспия маловероятно учитывая совпадение некоторых моментов в национальных интересах этих двух стран, и, кроме того, имеется подписанный в начале 1996 года Меморандум России, Туркменистана и Ирана о совместном разрешении вопроса статуса Каспия. Наряду с этим, подобные шаги России стремящейся к военному сотрудничеству с Ираном резко критикуются США, и иногда возлагают всю вину на Россию. Анализ позволяет сделать вывод, что Россия должна продемонстрировать конструктивную позицию по решению всех глобальных вопросов в регионе, поскольку это также имеет положительное значение и для самой России [7].

Среди переговоров по поводу статусу Каспия особое значение имеют проведенные 22–23 апреля переговоры в Ашхабаде. На этом саммите выделяются два важных момента. Во-первых, впервые проблема Каспия была обсуждена на уровне глав государств прикаспийских стран. Во-вторых, статус Каспия наряду с другими проблемами в качестве объекта переговоров, в целом впервые на Ашхабадском саммите стал предметом обсуждения всеми главами и официальными представителями прибрежных государств.

Азербайджан вновь был представлен на саммите своей конкретной и емкой позицией. Она была снова доведена до всех стран в обширном выступлении президента Гейдара Алиева. Главы других прикаспийских государств впервые на высшем уровне изложили позиции своих стран. Пожелания каждой страны и методы их достижения были вынесены на обсуждение.

Привлекательным моментом является то, что, Иран как и ранее заострил внимание на проблеме своего желания принять активное участие в добычи и транспортировке на мировой рынок энергетических ресурсов региона. Президент даже признал, что подобное продолжение процесса имеет большое значение для Ирана и выгодно другим странам региона. Из чего было видно, что в позиции Ирана произошли основательные изменения, но разногласия с Туркменистаном о спорных месторождениях вот уже много лет не находят своего решения. Поэтому 22 апреля на закрытом заседании в ходе высшей встречи декларация подготовленная экспертами не была принята. Ашхабадская встреча проходила в тяжелых условиях. Об этом еще раз свидетельствует напряженная работа над данной декларацией. В ночь с 22 по 23 апреля, до самого утра эксперты вновь переработали текст декларации. На закрытой встрече, которая продолжалась 5 часов главы государств вновь не пришли к единому мнению, вновь пришли к решению о подписании декларации лишь после прихода к общему устраивающему варианту. Но, несмотря на это, так проблема Каспия имеет большое значения для всех государств, то встреча всех глав государств и обсуждение должна расцениваться как важный шаг на пути и к решению вопроса статуса Каспийского моря. В.Путин так расценил эту встречу в верхах: «Впервые главы государств обсудили взаимодействие в Каспийском регионе во всех деталях» [6].

В 2003 году в Тегеране состоялась 12-я встреча рабочей группы по выработке проекта Конвенции определяющей меры безопасности и границы на море, правила судоходства, рыболовства, охраны окружающей среды между прикаспийскими странами. Несмотря на все проблемы 1 марта 2004 года президент Азербайджана Ильхам Алиев в ходе своего визита в Казахстан наряду с прочими вопросами обсудил и статус Каспия. Оба главы государства пришли к единому мнению и на официальном уровне подтвердили уже образовавшийся раздел Каспийского моря. В целом, проводимые научные исследования на Каспии, мысли и предположения позволяют заявить, что на сегодня секторальный вариант раздела Каспия единственный приемлемый вариант. И все шаги прибрежных государств в этом направлении следует расценивать положительно. В 2007 году в преддверии саммита в Тегеране министр иностранных дел России С.Лавров сообщал, что на Тегеранском Саммите будут также обсуждены несогласованные вопросы статуса Каспия: «Мы выражаем надежду на то что президенты обменяются мнениями, и оставшиеся вопросы в скором времени будут решены». Отметим, что, хотя главы прикаспийских государств приняли решение проведения

после Ашхабадского саммита второй саммит в Тегеране в 2003 году, он по ряду причин несколько раз откладывался. На Тегеранском саммите 2007 года, Президент Азербайджана Ильхам Алиев представляя позицию своего государства, сказал: «Официальный Баку выступает из принципа раздела Каспия на национальные сектора на основе общепринятой международно-правовой срединной линии, и заявляет, что каждое государство обладает исключительным суверенитетом в своем национальном секторе. Месторождения, которые планирует эксплуатировать Азербайджан совместно с иностранными компаниями расположены в его секторе моря». Таким образом, главы прикаспийских государств по результатам II Тегеранского саммита подписали итоговую Декларацию. Документ подписанный президентами Азербайджана, Ирана, России, Казахстана и Туркменистана состоял из 25 пунктов. В этих пунктах Декларации Каспийский регион превозглашался регионом стабильности и мира, экономического развития, применения международного права между прибрежными странами, превращения в регион процветания, сотрудничества в политической, дипломатической, торговой, экономической, научной, технической, культурной, общественной и прочих сферах, принадлежности обладания правами на энергоресурсы Каспийского моря только прикаспийским государствам.

В Декларации были отражены принципы разрешения вопросов на основе взаимного уважения, обеспечения в регионе мира, стабильности, экономического развития, применения международного права между прибрежными странами, превращения в регион процветания, сотрудничества в политической, дипломатической, торговой, экономической, научной, технической, культурной, общественной и прочих сферах, принадлежность на энергоресурсы Каспийского моря только прикаспийским государствам.

Наконец, 18 ноября 2010 года в Баку состоялся третий саммит глав прикаспийских стран. На встрече предполагалось обсудить вопросы определения нового правового статуса Каспия, экологии, в том числе прокладку транскаспийского трубопровода, экономическое сотрудничество. Накануне руководство Туркменистана расценило проведение 18 ноября в Баку саммита прикаспийских государств следующим образом: «Саммит должен придать динамику переговорам для достижения консенсуса по актуальным вопросам проблемы Каспия, стать важным шагом по выработке оптимального формата в целях упрочения на Каспии мира, дружбы и сотрудничества».

На Бакинском саммите было мало шансов для решения вопроса статуса, но вместе с тем встреча всех региональных стран не ограничилась лишь разделом Каспия и были рассмотрены вопросы безопасности на море, формулу пятистороннего экономического сотрудничества, сохранения экологии и биоресурсов, что явилось достаточно значимым событием.

Выступивший с вступительной речью на открытии высшей встрече глав государств президент Ильхам Алиев подчеркнул важность выработки консенсуса в вопросе выработки правового статуса Каспия. Он, сказал, что Азербайджан, Казахстан и Россия пришли к согласию в вопросе раздела Каспия: «Сегодня, для того чтобы превратить Каспийское море в море дружбы необходимо усиление экономического сотрудничества пяти прикаспийских государств». Президент России в своем выступлении отметил что, для решения проблем прикаспийских государств не следует ослаблять совместные попытки: «В противном случае этими вопросами займутся прочие нерегиональные государства. Мы с вами придерживаемся одинаковой позиции в вопросах, потому что в ответе за ситуацию в регионе именно мы, а не кто-то другой. Именно поэтому на данном саммите акцентируется внимание на обеспечении безопасности Каспия прикаспийскими государствами».

Таким образом, исследования по разделам показывают, что, прибрежные государства несмотря на трудности в долголетнем процессе переговоров по определению статусу Каспия за почти десятилетний срок смогли достичь многого. Прежде всего, это то, что уже обсуждение статуса происходит по конкретному процессу, а не стихийно, на принципиальных позициях, и работа все более активизируется. Конечно, проблема определения статуса Каспия не имеет аналога в истории дипломатии и межгосударственных отношениях. Тут присутствует необходимость взаимного урегулирования между государствами вопросов геополитики, экологии, границ, судоходства и пр. Но более важным является, то что, сейчас все обсуждения происходят на основе предложенного Азербайджаном первоначального варианта принципа секторального

деления, страны рассматривают возможности именно на его основе. Анализ процессов, переговоров, встреч по этой проблеме прошедшие десять лет позволяет заявить, что присутствует положительная динамика в продвижении вперед к разрешению вопроса. Данная динамика проявляет свое влияние и на многосторонне развитие межгосударственных отношений.

Второе, прибрежные государства понимая что Каспийское море является стратегическим пространством где пересекаются интересы всех пяти прикаспийских государств, и определение статуса моря является важным фактором влияющим на региональную и международную безопасность, национальную безопасность и стабильность, и в том числе международное сотрудничество. Однако если некоторые из этих пять прикаспийских государств обреченных и вынужденных решать эту проблему будут выпячивать свои национальные интересы, то тогда ситуация станет конфликтной и решение проблемы зайдет в тупик. Поэтому вопрос статуса получит свое решение в рамках международного законодательства и также в результате политической воли прикаспийских государств. Это очень сложный, напряженный процесс. Так как, каждая из прикаспийских стран стремится обеспечить свои национальные интересы, но должна проявиться некоторые уступки и пойти на компромиссный вариант. Это единственно правильное и приемлемое решения вопроса статуса Каспия. Азербайджанская Республика также как и в ходе реализации своей блестящей нефтяной стратегии и осуществления дальновидной дипломатии в политических процессах, происходящих в мире и на международной арене и в этом вопросе сыграет свою исключительную и объективную роль.

Имеющиеся договоренности по вопросу статуса Каспия и достижения между странами, ускорили процесс принятия конкретного решения, обусловили необходимость проведения переговоров в этой сфере используя большие возможности. Уверенность в том что основополагающая роль в принятии решения регулиującego правовой статус Каспийского моря будет принадлежать нашей стране дают международные нормы и правильность внешнеполитической концепции определенная в свое время общенациональным лидером Гейдаром Алиевым. Данная стратегия в системном порядке сегодня успешно реализуется Президентом Ильхамом Алиевым.

Список использованных источников

1. Бадалов К. Правовой статус Каспия в деятельности В.Калужного. «Халг газети», 17 марта 2001, №61.
2. Гейдар Алиев. Наша независимость вечна: выступления, речи, заявления, письма, интервью. Книга V, VI. Баку: Азернешр, 1998, (483 с.), (472 с.)
3. Статус Каспия на повестке Кремля. Газета «Азадлыг», 13 марта 2001, №79.
4. Проблема статусу Каспия актуализується. Газета «Ени Мусават», 17 июня 2012, №943.
5. Идет милитаризация Каспия. Газета «Шярг», 12 сентября 2011, № 703.
6. Ананьев Б.Г. «Государство и право» На тему «Терроризм: психологические и правовое // Государство и право // Кур. «Круглый стол», М., 1995, №4.
7. Насибли Л. Правовой статус морей. Газета «Республика», 4 апреля 2001, №97.
8. Подписание Российско-Азербайджанских документов. «Халг газети», 10 января 2010, №4.
9. Велиоглу В. Как Иран расценивает подписание договоров по Каспию. Газета «7 гюнь», 5–11 мая 2008, №84.

Gasanov, S. Caspian Sea status format constructive discussion

The paper analyzes the issues related to the status of the Caspian Sea. It is noted that the political and economic relations between the countries of the Caspian basin in line with cooperation provides an opportunity to resolve this matter in the interests of all parties. We describe some of the issues affecting the status of the Caspian Sea in the resolution, proposed by the author's approach to these issues.

Key words: status, dividing the bottom, sector division, constructive approach, the principles of good neighborliness.

УДК 327(494)(045)

Рябинін Є.В., Потес А.В.

Нейтралітет Швейцарії як визначальний чинник формування зовнішньополітичного вектору

Проаналізовано зовнішньополітичні пріоритети Швейцарії та вплив на них чинника нейтралітету. Як відомо, Швейцарія не є членом Європейського Союзу, хоча завдяки географічному чиннику тісно співпрацює з ЄС та розглядає цю організацію як головного партнера. Авторі аналізують історію швейцарського нейтралітету та співробітництва з ЄС.

Ключові слова: Швейцарія, Європейський Союз, нейтралітет, зовнішньополітичні пріоритети.

Кожна історична епоха характеризується такими діаметрально протилежними поняттями, як мир і війна. Водночас передове людство завжди прагнуло до мирного і стабільного співіснування, яке можливе лише за умови регулювання міжнародних відносин універсальними принципами й нормами в рамках міжнародного правопорядку. Історична детермінованість останнього істотно вплинула на розвиток такого інституту як постійний нейтралітет [1, с.141].

Швейцарська конфедерація до середини XIX ст. вважалася однією з найбідніших європейських країн. Її населення складалося з багатьох народів різного етнічного, культурного, релігійного та мовного походження. Країна не мала в своєму розпорядженні будь-яких істотних природних ресурсів і не мала навіть прямого виходу до морських торгових шляхів. Конфедерацію стрясли часті релігійні війни і боротьба за владу.

Але на початку XXI ст. Швейцарія вже була віднесена Світовим банком до групи найбагатших держав світу (її ВВП на душу населення склав 36,2 тис.дол.) Це високорозвинута індустріальна країна з інтенсивним високопродуктивним сільським господарством і майже повною відсутністю будь-яких корисних копалин. За підрахунками західних економістів, вона входить до першої десятки країн світу за рівнем конкурентоспроможності економіки. Також кілька десятиків років Швейцарська Конфедерація входила в список офшорних зон. У країні функціонує близько 4 тис. фінансових інститутів, у тому числі безліч філій іноземних банків. У спеціально підготовленому дослідженні Швейцарського східного інституту така метаморфоза пояснюється в основному впровадженням високоефективної суспільно-політичної системи управління. Вона заснована на дотриманні демократичних правил політичного протиборства, повазі прав людини та захисту національних меншин [3, с.132]. Крім того, що стосується зовнішньої політики, країна є нейтральною державою, а отже, повинна формувати стосунки із зовнішнім світом за особливими принципами. Саме ці питання мають неабияке значення в сучасному світі, що, власне, й обумовлює актуальність статті.

Ставлення швейцарського населення до іноземних країн дуже суперечливе: у той час як економіка країни все більше орієнтується на міжнародний ринок, в політичному житті все ще зберігається особливий скепсис по відношенню до різних політичних блоків.

З одного боку швейцарці охоче подорожують і знають багато іноземних мов, з іншого боку – вони завзято оберігають суверенітет і недоторканність своєї країни. З цієї причини деякі з них підозріло ставляться до всіх політичних міжнародних організацій. Це є одним з пояснень постійного нейтралітету країни.

Поява поняття «нейтралітет» сходить ще до періоду античності. Згідно з найбільш загальним визначенням, нейтралітет – це «особливий міжнародно-правовий статус держави». Спочатку під нейтралітетом малося на увазі невтручання тієї чи іншої держави у військові дії, проте надалі виникли такі його різновиди, як позитивний і постійний нейтралітет.

Як вже зазначалося, Швейцарія дотримується політики постійного нейтралітету. Цей різновид нейтралітету має ту особливість, що, як правило, встановлюється державою зі схвалення міжнародного співтовариства і гарантується їм; тобто держава не може в односторонньому порядку скасувати статус постійного нейтралітету. Іншою особливістю постійного нейтралітету є те, що держава, що володіє таким статусом, зобов'язана дотримуватися його не тільки під час війни, але і в мирний час. У зв'язку з цим даний інститут набуває важливого значення для підтримки миру та запобігання військових конфліктів.

Початок швейцарської політики нейтралітету важко пов'язати з якоюсь певною датою. Швейцарський історик Едгар Бонжур з цього приводу сказав: «Поняття швейцарського нейтралітету виникло одночасно з поняттям швейцарської нації». Цікаво відзначити, що ще в XIV столітті в договорах окремих кантонів, що склали згодом Швейцарську конфедерацію, з їх сусідами вживається німецький термін «*stillsitzen*» (буквально «сидіти смиренно»), що приблизно відповідає пізнішому поняттю нейтралітету [2, с. 29].

Постійний нейтралітет Швейцарії виник в результаті підписання чотирьох міжнародно-правових актів: Акту Віденського Конгресу від 8 (20) березня 1815 року, Додатки до Акту Віденського Конгресу №90 від 8 (20) березня 1815 р., Декларації держав про справи Гельветичного Союзу та Акта щодо визнання та гарантії постійного нейтралітету Швейцарії і недоторканності її території. На відміну від інших країн, які обрали такий шлях виключно під впливом зовнішніх факторів (наприклад, як результат поразки у війні), нейтралітет Швейцарії сформувався і з внутрішньополітичних причин: нейтралітет, ставши об'єднуючою нацією ідеєю, сприяв еволюції її державності від аморфної конфедерації до централізованого федеративного устрою.

За роки політики постійного збройного нейтралітету альпійській республіці вдалося уникнути участі в двох спустошливих світових війнах і зміцнити свій міжнародний авторитет, в тому числі шляхом здійснення численних посередницьких зусиль. Принцип підтримки зв'язків «між країнами, а не між урядами» дозволяв вести діалог з усіма, незалежно від політичних чи ідеологічних міркувань [6, с. 24].

Швейцарія представляє треті держави там, де у них перервані дипломатичні відносини (наприклад, інтереси СРСР в Іраку в 1955 році, Великобританії в Аргентині під час англо-аргентинського конфлікту 1982 року; Швейцарія також представляє інтереси США в Кубі і в Ірані, інтереси Куби в США, інтереси Російської Федерації в Грузії після розриву дипломатичних відносин між цими країнами в 2008 р.). Швейцарія надає «добрі послуги», надаючи свою територію для прямих переговорів між учасниками конфліктів (Нагірно-Карабахська, Абхазька і Південноосетинська проблеми, Кіпрське врегулювання тощо).

На сьогоднішній час постійно нейтральною є Австрія, Швейцарія, Мальта, Лаос і Камбоджа. Що стосується Швейцарії, то вона є першою державою, що встановила для себе статус постійно нейтральної держави і неухильно дотримується його з того часу.

З усіх існуючих в сучасному світі видів нейтралітету швейцарський – найбільш тривалий і послідовний. Сьогодні Швейцарська Конфедерація не входить до жодного військового альянсу. В останні роки, у зв'язку зі змінами в Європі і світі, в уряді та громадській думці набирає чинності настрій на користь посилення інтеграції з ЄС і більш гнучкого трактування принципу нейтралітету.

Якщо говорити про пріоритети у зовнішній політиці держави, слід відзначити той факт, що Швейцарія докладає всіх зусиль для того, щоб її зовнішня політика відповідала національним інтересам держави. Серед цілей зовнішньої політики Швейцарії слід перелічити наступні:

- держава активно виступає за запобігання конфліктів, пов'язаних з насильством. Це включає в себе розробку та дотримання демократичних і правових норм, а також вимогу мирного врегулювання конфліктів;

- дотримання прав і свобод людини є для Швейцарії завданням першорядної важливості. Протягом багатьох років Швейцарія активно виступає за дотримання прав людини в усьому світі;

- Швейцарія виступає на міжнародному рівні за розвиток та впровадження міжнародної системи заходів з охорони навколишнього середовища. Вона включає в себе

досягнення угод в галузі клімату, біорізноманіття, хімічних речовин, а так само заходи щодо захисту водних і лісових ресурсів;

- боротьба з бідністю є центральним стрижнем політики країни по наданню допомоги розвиваючим країнам. До основних заходів відносяться: розвиток доходу і зайнятості населення, належний менеджмент, стимулювання розвитку приватного сектора, раціональне використання природних ресурсів, інтеграція в міжнародну торгівлю, ліквідація заборгованості, соціальну рівність, діяльність щодо запобігання та вирішенню кризових ситуацій.

Головним пріоритетом у зовнішній політиці Швейцарії є ЄС. У травні 2004 року підписано «другий пакет» секторальних договорів ЄС–Швейцарія, який, разом з «першим пакетом» (набув чинності 1 червня 2002 року), є свого роду альтернативою вступу Швейцарії до ЄС [5, с. 92].

За всю історію існування Європейського Союзу, Швейцарія лише в 1972 році підписала перші угоди в рамках цієї співдружності. Після цієї події для Швейцарії створилася сприятлива і міцна основа для реалізації чотирьох основних принципів: свободи руху товарів, руху капіталів, надання послуг, міграції робочої сили.

На цій базі виникла зона вільної торгівлі, були введені ліберальні режими для руху капіталів і послуг. Незважаючи на це, все рівно залишалися проблеми, пов'язані з вільним переміщенням робочої сили. Потім була проведена низка референдумів, що визначили характер подальших відносин з ЄС [8].

Угода про вільну торгівлю є одним з основних стовпів торгівельних відносин між Швейцарією та ЄС, і, таким чином, має велике економічне значення. Швейцарія є другим найбільш важливим ринком продуктів для ЄС і четвертим найбільш важливим торговим партнером Союзу після США, Китаю і Росії.

У 1989 році Швейцарія та Європейське співтовариство уклали двосторонню угоду про часткове відкриття ринків страхування. Ця угода гарантує право на створення на основі взаємності: швейцарські страхові компанії мають рівні права, коли мова йде про створення на суверенній території Європейського Союзу. Те ж саме відноситься до компаній ЄС у Швейцарії.

У 1990 році був підписаний договір «Спрощення митного контролю і безпеки». Угода про перевезення вантажів встановлює контроль за товарами трафіку між Швейцарією та країнами ЄС. Мета полягає у спрощенні якомога більше митних процедур для вантажних перевезень і для координації співробітництва на прикордонних постах [9].

Майже через два десятиліття після підписання першої угоди між Швейцарією та ЄС було проведено всенародний плебісцит щодо доцільності початку переговорів про умови вступу країни до Євросоюзу. Проти проголосувало 50.4% населення, перевага склала 23.3 тис. голосів. На кантональному рівні проти включення країни в європейську інтеграцію висловлювалися 16 з 26 кантонів. В основі такого неприйняття ЄС було побоювання можливої втрати державного суверенітету, неминучих поступок з транзиту європейських вантажівок через країну, а головне – необмеженої свободи для переміщення іноземної робочої сили. Позначилося цілком певне розмежування між окремими групами кантонів.

Німецькомовні виступили в основному проти, франкомовні – за приєднання до ЄС. У результаті неспівпадіння початку переговорного процесу країна опинилася в найменш сприятливих торгово-економічних умовах в порівнянні з іншими європейськими країнами. Особливо постраждало машинобудування. На той час на Євросоюз доводилося близько 64% всього експорту країни і 80% імпорту. Настільки ж суттєво на цей регіон орієнтовані прямі інвестиції.

У цій ситуації Швейцарія прийняла рішення про зміну переговорної стратегії. 21 червня 1999 урядом було підписано двосторонні секторні угоди з Євросоюзом по семи конкретним торгівельно-економічним проблемам. У травні 2000 р. був проведений референдум щодо доцільності укладення цих угод. Більшість населення (67.2%) схвалило цей крок. Проти виступили тільки два кантони.

Секторні договори між Берном і Брюсселем свідчать про здатність ЄС розвивати свої відносини з третіми країнами гнучко і прагматично, в руслі нестандартних рішень. Всі ці угоди базуються на традиційному міжурядовому співробітництві, їх виконан-

ня знаходиться в компетенції спільних комітетів, в яких обидві зацікавлені сторони приходять до узгодженого рішення. Спільні комітети мають право приймати рішення тільки в рамках, передбачених угодами. Кожна сторона відповідальна за правильне виконання угоди на своїй території.

Всі сім угод нерозривно пов'язані один з одним, за винятком особливо обумовленого угоди про наукові дослідження. «Відповідний паралелізм» впливає з європейського переконання, що тільки неподільний пакет угод відповідає взаємним інтересам Берна і Брюсселя. Всі угоди підписуються, затверджуються і набувають чинності одночасно, а якщо хоч одна з них буде відхилена, то дія інших теж припиняється. Це умова, назване «поправкою гільйотини», не поширюється на угоду про наукову співпрацю.

Сім угод покривають лише окремі області, що стосуються чотирьох свобод і супутню їм економічну політику. Вигоди відкриття ринків обмежені в інституційному плані, так як повноправна участь у Єдиному європейському ринку можлива тільки зі вступом до ЄС.

Швейцарія не може повністю і рівноправно брати участь у відповідних комітетах ЄС, так як БERN повністю не застосовує європейське право, і сім угод носять секторний, а не глобальний характер. Але, згідно з декларацією Ради ЄС, БERN отримав право посилати в комітети своїх спостерігачів, які мають право слова.

Що стосується даних двосторонніх угод, багато аналітиків переконані, що вільне переміщення робочої сили і додаткове взаємне відкриття ринків товарів і послуг матимуть позитивні ефекти при наявності дуже незначних негативних моментів. Що стосується вступу до ЄС, то всі макроекономічні дослідження відзначають негативний ефект чистих трансфертів в ЄС в якості бюджетних внесків. Тобто ефект буде в цілому позитивний, але ніякого явного поліпшення в порівнянні з секторними угодами не буде. Всі дослідження, замовлені урядом Швейцарії для супроводу свого інтеграційного доповіді, показали, що переваги повної інтеграції будуть відчутні лише після перехідного періоду терміном від 8 до 10 років [9].

Слід відзначити, що факт прийняття угод оцінювався як найважливіший крок до зближення з ЄС. Разом з тим багато аналітиків вважали, що насправді це не тільки не збільшує шансів на схвалення населенням приєднання до Євросоюзу, але навіть зменшує їх.

Ніким непередбачуваним виявилися результати на кантональному рівні. В жодному кантоні прибічники приєднання до ЄС не набрали більшості голосів. Загальне невдоволення Євросоюзом пояснювалося низкою причин. Перш за все, зросли побоювання щодо брюссельської бюрократії, яка стала втручатися в суспільно-політичні процеси в країнах ЄС і нерідко на шкоду їх національному суверенітету. Потенційна загроза вбачалася у неминучому збільшенні обсягів «фінансової повинності» у зв'язку з майбутнім розширенням ЄС на Схід Європи. Прагматичним мешканцям альпійської республіки така благодійність явно не до смаку. Вони вважають, що відзначається тенденція, коли до Євросоюзу прагнуть вступити «бідні і проблемні країни», а процвітаючі і стабільні не поспішають інтегруватися. До того ж багато швейцарців вважають, що формальне приєднання до ЄС мало що змінить, оскільки вже діє багато переваг участі в зоні вільної торгівлі. До схваленню початку нового переговорного процесу не закликали ні уряд, ані парламент. І, незважаючи на те, що вступ до ЄС є довгостроковою метою Федеральної Ради, останній навіть такі причини, через які він не схвалює пропозицію ЄС:

- по-перше, ініціатива суперечить розподілу політичної влади, викладеної у швейцарській конституції. Згідно з існуючими законами, це функція Федеральної Ради вирішувати, коли і з якого приводу вступати в переговори з іншими країнами. Ці правила витримали випробування часом і повинні зберігатися надалі;

- по-друге, дана ініціатива – це спроба форсувати переговори про вступ. Вони не повинні проходити у стислі терміни. Примушуючи вступити в переговори негайно, ініціатива не бере до уваги поточний стан справ, як у зовнішній, так і у внутрішній політиці країни. Передчасні, поспішні рішення можуть загрожувати успішному процесу вступу;

- по-третє, уряд підкреслює, що воно не виступає закоренілим супротивником інтеграції, але вважає, що поки для цього в країні не склалися необхідні передумови. Федеральна Рада дотримується думки, що несхвалення даної пропозиції не означає,

що це відмова Швейцарії вступити в ЄС у майбутньому. Це всього лише «ні», сказане даній пропозиції. Така постановка питання із задоволенням була сприйнята в Брюсселі, оскільки з'явилася надія на позитивну відповідь згодом [8].

Відносини між Швейцарією та Європейським Союзом з самого початку свого існування полягали в співробітництві в політичній та економічній сферах. Швейцарські інвестиції та фінансування програм розвитку ЄС відіграють значну роль у поглибленні зв'язків між сторонами вже протягом майже 40 років. Сьогодні Європейський Союз є найближчим економічним партнером Швейцарії, що зумовлює пріоритетність даної організації у зовнішній політиці країни.

По-перше, в економічному плані, розвиток і поглиблення двосторонніх зв'язків Швейцарії зі своїм найближчим партнером залишається для керівництва конфедерації однією з пріоритетних завдань її зовнішньополітичної діяльності. Швейцарія бажав зміцнити свої позиції в Європі з метою створення сприятливого для себе режиму торговельних зв'язків, інвестиційного співробітництва, міграційних потоків. Зовнішньоекономічні зв'язки Швейцарії останні 5 років в значній мірі залишалися орієнтованими на промислово-розвинуті держави, в першу чергу, Євросоюз.

По-друге, розвиток двосторонніх відносин стимулюють такі наслідки інтеграції країн Центральної та Східної Європи як: неможливість зберігати в колишньому вигляді торговельний захист, субсидії, або монетарне фінансування надмірних державних дефіцитів, збільшення конкуренції і втрата ренти монопольного становища, втрата захисту імпортозамінних товарів, відкриття кордонів. За таких обстав ЄС змушений шукати собі фінансово-стабільного та економічно розвиненого партнера, яким є Швейцарія [4].

Але сучасному стану двосторонніх відносин між Швейцарією та ЄС не можна давати однозначну оцінку. З одного боку, швидкими темпами змінюється політичний зв'язок між сторонами, збільшуються взаємні фінансові впливання у сектор економіки. Вступ Швейцарії до ЄС засвідчує про готовність країни до більш тісної співпраці з організацією. Конфедерація намагається знайти рішення, яке дозволить їй отримати право голосу в Євросоюзі та частково брати участь у його справах. З іншого боку, Швейцарія намагається зберігати незалежність. Уряд заявляє, що повністю виключає можливість автоматичного підпорядкування європейському правовому законодавству. У той сам час, Швейцарія виключає сплату додаткових внесків у Євросоюз на допомогу країнам Східної Європи [7].

Тим самим можна зробити висновок, що чим ближче Швейцарія зближується з ЄС на основі двосторонніх угод, тим надалі вона віддаляється від будь-яких перспектив приєднання до Євросоюзу. Тому, ми можемо припустити, що збереження політики нейтралітету є невід'ємною умовою подальшої економічної та політичної стабільності Швейцарії та її співпраці на міжнародному рівні.

Крім того, постійний нейтралітет є позитивним досвідом в системі міжнародних відносин, він довів свою життєздатність, як в умовах існування Ліги Націй, так і в рамках ООН. Межі постійного нейтралітету з огляду на досягнення миру не обмежуються жодним міжнародним документом, в тому числі і Статутом ООН, а тільки ще раз гарантується існування непорушного миру на планеті.

Список використаних джерел

1. Аношина Н.Г. Постійний нейтралітет у міжнародному праві: приклад Швейцарії / Н.Г. Аношина // Право України. – Київ: Міністерство юстиції України, 2006. – №10. – С.141–145.
2. Дурденевский В.Н. О нейтралитете Швейцарии // Новое время. 1955. – №22. – С.29.
3. Петров И.К. Очерки истории Швейцарии / И.К. Петров // Международные отношения. – 2004. – №4. – С.132.
4. Войдет ли Швейцария в Евросоюз? [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.nashagazeta.ch/news/10191>. – Название с экрана.
5. Драгунов Г.П. Швейцария: история и современность / Г.П. Драгунов. – М.: Мысль, 2002. – С.76–98.
6. Кружков В.Н. 200 лет без войн. Швейцарский нейтралитет в новом веке / В.Н. Кружков. – Международная жизнь, 2002. – №8. – С.23–26.
7. Switzerland – European Union relations [Electronic resource]. – mode of access: <http://en.wikipedia.org/wiki/Switzerland>. – Title from screen.

8. Двусторонние соглашения с ЕС [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.osec.ch/internet/osec/ru/home/invest/ru/handbook/overview_swiss_tax_system/withholding_tax/bilateral_agreements_EU.html. – Название с экрана.

9. Денисюк В.Я. Опыт двусторонних соглашений Швейцария–ЕС и выводы для европейских стран СНГ / В.Я. Денисюк // Общество и экономика. – М. РОССПЭН, 2003. – №1. – С.25–27.

Рябинин Е.В., Потес А.В. Нейтралитет Швейцарии как определяющий фактор формирования внешнеполитического вектора

Проанализированы внешнеполитические приоритеты Швейцарии и влияние на них фактора нейтралитета. Как известно, Швейцария не является членом ЕС, однако, благодаря географическому фактору тесно сотрудничает с ЕС и рассматривает эту организацию как основного партнера. Авторы анализируют историю швейцарского нейтралитета и сотрудничества с ЕС.

Ключевые слова: Швейцария, Европейский Союз, нейтралитет, внешнеполитические приоритеты.

Ryabinin, Y.V., Potes, A.V. Neutrality of Switzerland as a defining factor in the formation of foreign policy priority

Foreign policy priorities of Switzerland and the influence of neutrality factor on its formation are analyzed in the article. As it is known Switzerland is not a member of European Union though due to geographical factor closely cooperates with EU and considers it as its main political partner. The author's analyze the history of Swiss neutrality and cooperation with EU.

Key words: Switzerland, European Union, neutrality, foreign policy priority.

УДК 323

Нагієв А.

Про націоналізм і національно-державне будівництво в контексті пострадянської Центральної Азії

Розглядається історія національно-державного будівництва в Центральній Азії, історичні, традиційні та геополітичні причини цього процесу, показано наскільки і яким чином характер національно-державного будівництва подіяло на встановлення більш ефективних установ управління.

Ключові слова: Центральна Азія, Радянський Союз, розпад, політичні відносини.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Naghiyev, A.

Discoursing on Nationalism and Nation–state building in the context of post–soviet Central Asia

History of nationally-state building is examined in Central Asia, historical, traditional and geopolitical reasons of this process, it is shown as far as and how character of nationally-state building acted on establishment of more effective establishments of management.

Key words: Central Asia, the Soviet Union, the disintegration, political relations.

As it is widely discussed the process of nation state building takes place in a geographic area where the boundaries of a concrete nation is clear, and the nation–building process is completed. A true hypothesis that without statehood practice and existing state boundaries as well as without a completed nation–building process the nation–state–building cannot be completed is supported by almost all literature.

Some authors equalize the nation–building with nationalism and put them equally on the same scale. In its nature this tendency is true, however can be wrongly understood and interpreted by some, especially since the term of nationalism may give more chauvinistic and excluding essence at the (post)Soviet terminology. In reality the borders between E. Gellner's nationalism and the nationalism that I call the ethnic hegemony is very fragile. When talking of the nation–building and nationalism as its major driver we should not forget that nationalism is something around one nation, its ideas and values, while the values, history and culture of the rest is not excluded but contribute to the formation of a wider national identity. It is more geographic term, and aims at strengthening unique and mixed cultures of all people living within that geography. There is no titular nation (i.e. term widely used by the Soviet literature) within that geography and no assimilation is needed or performed by the Government. It is a first test of democracy building, when different small and big nations are able to coexist together by respecting all other local cultures, and building general national values aiming to form national identity. This value comprised of tolerance, respect and joint interests, which we call national interests.

We agree that nation–building happens and begins around bigger nation (ethnic group), but sensitive to call them titular nations, as mentioned we search the pillars of democracy in the roots of nation–building process. At his Nations and Nationalism, E. Gellner writes that at the industrial societies «the nation is now supremely important, thanks both to the erosion of sub–grouping and vastly increased importance of a shared, literary–dependent culture» [4,p.63]. This argument is important when explaining the notion of the nation although I

would disagree with the point that the sub-groups (i.e. small nations or ethnic groups) erode while building nation states in a globalized world. Processes of nation-building and cultures' preservation in globalization period are quite different than it is in industrial period (i.e. there is even a widely spread thought that globalization shakes the pillars of nation states). Despite that the term of literary-dependence is also linked with what Gellner calls the erosion of sub-groups, but I believe the literary-dependence of the cultures is something that aims at creating wider system of values, where small cultures could be reserved and remain through national interests. Gellner insists that «the role of Culture is no longer to underscore and make visible and authoritative the structural differentiations within society...» but «... on the contrary ..., cultural differences do tie with and reinforce status difference», which he calls shameful for the society in which the failure of educational system of society is to blame [4.p.64]. Within such societies a so called entropy-resistant groups emerge, which locate themselves on one or another part of the society [4.p.65] «aiming» at resisting the existing rules and practices. Existence of such groups is unavoidable and natural, and sometimes are crucial since their mission and role are not always of «destroying» character, but this is how the nations may or do create a self-control system, when entropy-resistant groups or people act to protect erosion of small cultures and to protect general values and interests.

Nowadays' literature has a wide use and explanation of the term of nation, which may/does have quite different understanding and translation in different languages. In English, for instance, it is close and/or equal to all people residing within one country and composing the whole nation (linked to geography as well), such as Americans (i.e. not Spanish or Brit origins only) or Russians (i.e. not Slavs or Tatars only) or Chinese (i.e. not Mandarin or Tibetan or Uyghurs only). In some other languages (i.e. Russian – народ, Turkish and Azerbaijani – millət; etc) it is translated as or gives a meaning of a people, the term that could be argued whether mean the general people of the country or peoples making the country's population. Here we come to the importance of differentiating between nation and culture, and looking at the nations more broadly. In our understanding and approach it is not a people or the biggest ethnic group but a mixture of all cultural groups defined by geography and history that had historically resided within concrete geography. They lead or linked with the political developments within that geography or had history of political institutions, and even a state practice. It is that mixture of cultures (a nation) that through the inclusive policy leads the rest of smaller cultures to form a larger national culture and values, which at the end point aims at protecting interests of all.

World's political map counts some two hundreds states while number of languages spoken, ethnic or culture groups, as this article calls them, is up to several thousands. The figure proves the argument that while unified under a single but inclusive larger cultural value the rest do not and/or are not aimed at losing or eroding their traditions, languages and historical legacy, because, our hypothesis applies or is aimed to apply to completed or transitional democracies, the nations that are decisive for democracy building in general. This assumption is risky but proves to be true as we make differentiation between nation – states and government states. Nation states, as described above, are formed around all people and cultures within a given geography and led by the biggest nation/culture to protect the unified system of values and interests. Government state is the one that is formed around one nation, while the interests and traditions of the rest are not counted, and national policy is to protect the interests (not rights only) of the leading nation by all means. Vivid examples of Belgium and Iran, nation state and government state respectively, would make it clearer. Belgium, with its large major minorities comprises a nation state experiencing democracy. Rights and interests of all nations and cultures are protected, and it is clear to all parties that without this system of unified values none of them is able to succeed as independent or as parts of homeland neighbors. All parties to the nation state understand and accept the general system of values, which is supreme, and rule it for the benefit of all (i.e. although some developments against this hypothesis are in place in current Belgium), because as B. O'leary wrote «... nationalism is the most potent principle of political legitimacy in the modern world, holds that the nation should be collectively and freely institutionally expressed, and ruled by its co-nationals» [3.p.191]. Contrary to Belgium, the Persian agenda is doubtlessly a supreme one, and interests of others, like Azeris (who comprise almost forty per cent of the total population, and almost one fifth of territories) is not considered at large. Iran has not

achieved a completed nation-building process (i.e. in the light of this article's perception), the rights and interests of minorities (including the major Azeri minority) are not observed although the country is situated within the areas, where the oldest historical statehood practices took place, and Persian people have centuries of statehood practice. The Government uses Islam and other means to protect and promote the rights and interests of Farsi, mainly.

This hypothesis proves that a state building is a more historical process than nation and nation building. As Huan J. Linz and Alfred Stepan mention «sooner or later, in many of the states, the state generated a state nation building process and eventually, with democratization, a nation building process», which they call a different terms of nation and nation state [6.p.21]. Here we see the difference between the state nation-building and nation-state building processes as the first one occurs around the statehood led by a single nation while the second one brings statehood around the general culture formed around the biggest nations. By referring to Max Weber, H.J. Linz and A. Stepan mention that «nation, means above all that it is proper to expect from certain groups a specific sentiment of solidarity in the face of other groups» [6.p.21]. Criticizing Weber's Ethnic Communities M. Banton shows that Weber brought six levels of relationships that lead to formation of nation: household, neighborhood, kin groups, ethnic group, religious group and then political group (author: nation), that he believed that ethnic community and political group to be found in all type of societies [8.p.29]. H. J. Linz and A. Stepan wrote that the «nationalizing state policies» aimed at increasing cultural homogeneity, where the dominant nation's languages becomes the only official, its religion is privileged, and its cultural symbols are also privileged while democratic policies in nation-state making process are those that emphasize a broad and inclusive citizenship where all citizens are accorded equal individual rights [6.p.25].

Summing up the above mentioned thoughts one should accept that nationalism is a tendency when all cultures within the same society come together to create general values shared by everyone, and where the culture, history and religion of all are inclusive. This is a society where entropy-resistant groups of E. Gellner do not exist or exist just because of their political agenda but not an ethnic one, and is totally a first democratic experience of the particular society, because forming a single system of values and interests where tolerance, respect and promotion of all exist, and managed by itself without any institutional means. Nation-building is of inter-complementary to nationalism where it becomes clear which nations and cultures are leading towards a forming of a stronger and competitive society (and how they accomplish this mission), with clear idea of vision and interests, where the geographic and historical titling of the leading nation does not exclude the values of the rest. Nation-state-building is a process that statehood is formed by and for all cultures composing and settled within the same boundaries. Geography and people are both equally important here and one does not prevail over the other one since the geography is important for the state to function within clear boundaries while the nation is important to ensure that the state functions in a proper direction, and protects and promotes general and specific values and national interests. And as we also find a completed nation-state as one of the major cores of democracy building we believe that without pure nationalism (in western understanding) and formation of nation-states the transition to democracy would be difficult if not impossible.

Central Asia's nations and states: When taking the above mentioned assumptions to the application in Central Asian research one should definitely look at how the nation-building historically took place in this part of the world. Firstly, none of the five Central Asian nations had proper independent statehood experience (under current geographies and titles) throughout the history although historically this part of the world had always been one of the active political and economic centers of Asia. Silk Road, through crossing the entire region, linked China with Europe and added special importance to Central Asia's role in general as well as attracted the interests of great powers, especially of Brits and Russians.

Secondly, all of the five countries that exist in the region today are totally new at the world political map. States like Uzbekistan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Turkmenistan and Tajikistan as political units were established by the Soviets in twenties and thirties of last century and as independent countries emerged only after the dissolution of the USSR in 1991. By this argument some authors insist that peoples living in this geography do not have any statehood experience, which is not the goal (to prove or to disprove) of this article. We do not intend to underestimate the historical political institutions/culture of these nations, especially of

the period of khanates of middle ages. With this article we aim at looking at the process of nation–state building, mainly «directed» by Russians, who started to interfere and rule the region back in 1700s, yet when there were «...relics of kingdoms of Bukhara and Khiva, or ..., states like Kokand and the three Kazakh Hordes (Zhuzs)...» although «none of them resembled or functioned as nations» [7,p.208].

Historically the peoples of Central Asia mainly lived in groups of sedentary ethnics or nomadic people within the Khanates (territories of the current Uzbekistan), and/or steppes. As known, Central Asian people were (are) mainly Turkic speaking, spread around the region along with the only Farsi speaking Tajiks. Applying to A. Rashid, A. Phillips and P. James wrote: «the population was further fragmented in the sixteen century when the Uzbeks and Tajiks adopted sedentary lifestyles whilst the tribes in southwest Central Asia (Turkmens) and the inhabitants of the Asian steppe (Kazak/Kyrgyz) remained nomadic» [2,p.26].

Russian invasion had a great impact on the region, both on drawing of geographic and ethnic divisions. A. Philips and P. James identify two periods of Russian invasion to the region: 1) the period of 1731–1854, during which the Kazakh/Kyrgyz steppes were absorbed into the Russian empire; 2) the period of 1865–1881 during which Russia absorbed three khanates (although they survived as self–governing protectorates) [2,p.27]. In addition, we add the third period in a row, the period starting from the early 20th century, when the Soviet revolution «expanded and set roots» in the region – the period of 1917–1991. Although the Central Asian nations lived an active history, with Mongolians, Persians, Turks, Brits, Russians invading and affecting the region and its political structuring, the period of Russian dominance was most crucial here in the terms of nation building. Russians, especially during the Soviet period, draw borders affecting not only administrative picture but the ethnic and national composition in the region as well.

F. Massansalvador describes two major periods of nation–building in Central Asia, which cover our third and post third periods of Russian invasion of the region (from the early 20th century up to now) [5,p.4]. The first period of Massansalvador covers the period of the Soviet rule, when the Stalin administration inserted artificial bordering, without accounting the national divisions [5,p.4–7]. He mentions that before the establishment of the states here «... the inhabitants of the region could be identified in different grades as «Muslims», «Turks» or even «Persian» or «Russian», but these categories did not necessarily involve an identification link or any stronger social cohesion than the local affiliation, district, tribal, clan, dialect or even religious brotherhood» [5,p.4].

As A. Edgar outlines in Central Asia there was a problem of overlapping and intermixing between groups, as a result of which the populations and dialects blended into each other without clear boundaries [1,p.2]. In a given context it becomes clear that despite their historical development the nations of Central Asia had not achieved the nation–building or failed in its successful completion by that period of time. This gave Stalin administration a «right» to draw the borders between the nations within territorial boundaries' framework. As a result thousands of Uzbeks appeared to fall under Tajik and Kazakh rule while Tajik populated Bukhara and Samarkand and number of Kyrgyz settlements ended up within Uzbekistan, large ethnic groups, like Karakalpaks, who are ethnically much closer with Kazakhs and Kyrgyz were given autonomous status within Uzbekistan, or GornoBabashkhan within Tajikistan. The process of nation–state building was even hindered through the Soviet division of national borders, which played a vital role in failure/delay of nation–state–building in the region.

F.S. Massansalvador notes that there was no model of linguistic distinction in the region, and Jozef Stalin separated the Samarkand, Bukhara, Khiva and Pamir branch of Persian and called them Tajik while Turkic was separated into separate languages of Uzbek, Kazakh, Kyrgyz and Turkmen. The process was followed with national census, where all had to identify themselves by «national identification», sometimes not being sure to what group they belonged. «Confused or dangerous identity groups, such as Cossacks, Meskhetians or Sarians, were systematically eliminated, and in case of doubt or confusion the individual was attributed to his or her census group by the language he or she had held (or had been given)» [5,p.5]. With the shaping the borders and installing language groups the Soviets brought a clearer picture to the region. As a result in the period of 1924–1936 all five «Stans» of the region were established (1924: Turkmenistan and Uzbekistan; 1929: Tajikistan; 1936: Kazakhstan and Kyrgyzstan) [11,p.5–6]. As mentioned along with all these states the

Karakalpak Autonomous Socialist Republic and GornoBadashkhan were established within Uzbekistan and Tajikistan respectfully. Whilst the delimitation was motivated in part by the principle of divide et impera, it was also a concession to the different socio–economic conditions both between and within the sedentary core and the nomadic periphery, ideology also exerted considerable [2,p.29].

Initially, the goal was to draw clear borders between nations which would feed for the national interests of the USSR by easing the rule and administration of the region. But this also should be evaluated as an attempt to weaken the pan–Turkic ideology. Later on great attention of the Soviets on nation–building in the region lost its main importance when in mid–30th of last century the Soviet leadership started to impose the ideology of the Soviet man. This process went around the Russian language, and a Soviet man was aimed to be formed around this language and culture, and a huge number of Russian speaking populations in Central Asia (who fled there during the Russian rule of the region for centuries) played an important role in this process. Worth to note that by the period of dissolution of the USSR in 1991 number of Russians living in the rest of fourteen republics reached some twenty five millions, one third of which were in Central [9,p.1]. Forming the Soviet man identity around the Russian language brought to a huge turn in the Soviet historiography within the period of 1947–1954, when all Slavic nations were identified as Russians, as a result of which Ukrainians and Belarusians were not identified as separate nations anymore but as part of Russians [10,p.246]. Along with creating a general Soviet identity around Russian the Soviets started a secularization of society, which aimed to be the other important aspect applied by the Soviet rulers [11,p.8].

Despite all its negative aspects of the Soviet nationalization and artificial bordering the Central Asian languages were developed into a written language, University and schools were established, and these languages became usable and applicable in governance and education systems.

Brief conclusion: F.S. Massansalvador outlines the post–Soviet (independence) period as the second phase of nation–building process in the lives of Central Asian nations. This period is defined with establishment of genuine new elites that searched new symbols for their nations [5,p.6]. In this period the Central Asian leaderships search for tools to brand their nations, and complete nation–building process. Linguistic, religious and ethnic composition still has a great impact on nation–state–building process. Islam plays a crucial role at the social life here. There are entire regions like Ferghana Valley (located on the crossroads of Uzbekistan, Kyrgyzstan and Tajikistan) or political groups, the ones like Tajikistan Revival Party, or even Islamic terrorist groups like HizbutTahrir (HT) or Islamic Movement of Uzbekistan (IMU), which affect the life in the region at large. In general population of this region is more prone for religion, and sometimes the religious habits are mixed with ethnic cultures and traditions. In some cases it is even difficult to differentiate between the religious and ethnic/cultural traditions. This gives more complexity to the nation–building in the region, and adds even more colors to the blueprint of cultural and ethnic identity. As Adrienne L. Edgar emphasizes «... we tend to assume that ethnicity is an important determining factor in people's behavior, and that knowing who belongs to which ethnic group will help us to understand events in Central Asia» [1,p.1].

Today, the overall idea behind the Central Asian nationalism is not of L. Edgar's awareness of ethnic affiliation but about painting a new picture or inventing or branding a nation, as some authors name it. Political and physical geography along with economic wealth and political agenda shape the local nationalism here. Kazakhstan, the largest in territorial context and with some 16m population is the wealthiest of the region. Russian is one of the two official languages here since Russian speaking population composes almost 45 percent of the overall population of the country. Other ethnics like Uzbeks, Kyrgyz, Koreans and others also have huge communities. Uzbekistan with almost 30m population is the most populated one in the region. Islam has a deep impact to the life in Uzbekistan, especially the religious terrorist groups continue to endanger the life in the country as it was back in May, 2005. Uzbek leadership uses all possible ways, including through the promoting Amir Teymur and UlugBek as national heroes to brand their nation. Conflict between the south and north had always been a problem in Kyrgyzstan, where the most liberal leader of the region was removed from the power as a result of upheaval in March, 2004. Turkmenistan, where the

clan and regional kinships is higher than in any other one in the region has ongoing latent misunderstandings with neighboring countries, especially with Uzbekistan. Recovery after the Civil War in Tajikistan, which on one hand involved the Islamists, goes along with problems with Uzbekistan and Kyrgyzstan. All these are either problems creating or problems created by the absence of a real nation–state–building process. Some local authors claim that the nation–building had happened in the region for centuries now but it is obvious that there is a long way ahead to achieve consolidated nation states in the region, which would not fear of forming national values for all, and where better management tools would be implemented instead of building nationalism on the idea of promoting the «titular nations». Mixture of ethnicities and artificial bordering of the Soviet administration creates huge concerns within the incumbent governments, which close up to each other on most sensitive issues. Clan and kinship rule of power continues as a result of delay of nation–state building, which in its turn hinders the installation of democracy in the region.

List of the used sources

1. Adrienne L. Edgar, «Identities, Communities, and Nations in Central Asia: A Historical Perspective». Presentation from «Central Asia and Russia: Responses to the «War on Terrorism» a panel discussion held at the University of California, Berkeley on October 29, 2001. Sponsored by the Institute of Slavic, East European, and Eurasian Studies; the Berkeley Program in Soviet and Post-Soviet Studies; the Caucasus and Central Asia Program; and the Institute of International Studies at UC Berkeley. University of California, Santa Barbara. <http://socrates.berkeley.edu/~iseees/>.
2. Andrew Phillips and Paul James, National Identity between Tradition and Reflexive Modernization: The Contradictions of Central Asia. National Identities, Vol. 3, No. 1, 2001. Monash University, Australia.
3. Brendan O'leary, On the Nature of Nationalism: An Appraisal of Ernest Gellner's Writings on Nationalism. B.J. Pol. S.27, 191–222 Copyright © 1997 Cambridge University Press, Great Britain.
4. Ernest Gellner, Nations and Nationalism. Basil Blackwell print.
5. Francesc Serra Massansalvador, The Process of Nation Building in Central Asia and its Relationship to Russia's Regional Influence. Jean Monnet / Robert Schuman Paper Series. Vol. 10 No. 5 June 2010. Published with the support of the EU Commission.
6. Juan J. Linz and Alfred Stepan, Problems of Democratic Transition and Consolidation. Southern Europe, South America and Post – Communist Europe. The John Hopkins University Press, 1996.
7. Madhavan K. Palat and AnaraTabyshalieva, History of Civilization of Central Asia. Volume VI. Towards the contemporary period: from the mid nineteenth to the end of twentieth century. UNESCO Publishing.
8. Michael Banton, Max Weber on «ethnic communities»: a critique, ASEAN Blackwell Publishing, 2007.
9. SebastienPeyrouse, The Russian Minority in Central Asia: Migration, Politics, and Language. Occasional Paper # 297, 2008. Kennan Institute.
10. Taras Kuzio, History, Memory and Nation Building in the Post-Soviet Colonial Space. Nationalities Papers, Vol. 30, No. 2, 2002 Carfax Publishing.
11. Vladimir Fedorenko, From Ethnic to Civic Nationalism. Rethink Paper 2012.

Нагиев А. О национализме и национально–государственного строительства в контексте постсоветской Центральной Азии

Рассматривается история национально–государственного строительства в Центральной Азии, исторические, традиционные и геополитические причины этого процесса, показано насколько и каким образом характер национально–государственного строительства подействовало на установление более эффективных учреждений управления.

Ключевые слова: Центральная Азия, Советский Союз, распад, политические отношения.

УДК 342.721:325.1

Кешаварз А.

Цивільна відповідальність держав та опікунські права

Міжнародна конвенція з прав людини – це звід міжнародних правил і норм. Поряд з важливістю підпорядкування всіх держав вищезазначеним зобов'язаннями, вони є для них понад їхніх конституційних та інших прав. Управлінський апарат кожної держави має врегулювати свої внутрішні закони і усунути суперечливі положення на основі цієї конвенції.

Ключові слова: Міжнародна конвенція, право, закон.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Кешаварз А.

Гражданская ответственность государств и опекуны права

Международная конвенция по правам человека – это свод международных правил и норм. Наряду с важностью подчинения всех государств вышеупомянутым обязательствам, они являются для них превыше их конституционных и прочих прав. Управленческий аппарат каждого государства должен урегулировать свои внутренние законы и устранить противоречивые положения на основе этой конвенции.

Ключевые слова: Международная конвенция, право, закон.

Основные законы, связанные с конвенцией прав человека если и не ликвидируют такие жёсткие меры наказания как казнь человека, то стимулируют их устранение, иницируют ограничение их применения, предусматривают обязательства, связанные с обеспечением государствами права на жизнь. Так, самопроизвольные действия государственных чиновников, направленные на лишение человека жизни, противозаконны. Наряду с ограничением действия законов, предусматривающих наказанием лишение человека жизни, государство также должно пресекать факты необоснованных убийств людей, представителями органов безопасности. Поэтому, закон должен контролировать и ограничивать условия способствующие лишению жизни человека, на основе этих средств. Государство обязано обеспечить и гарантировать находящемуся под арестом лицу, защиту его жизни и не причинение вреда во время заключения. Государство должно инструктировать полицию и тюремную охрану таким образом, чтобы снизить факты лишения жизни её подопечных до минимума. Кроме того, им нужно разъяснить, что право на защиту необходимо является введением в квинтэссенцию прав человека.

Согласно международным правовым нормам государство должно незамедлительно обеспечивать защиту прав граждан. То есть на первом же этапе нарушения прав, когда в результате, чувствуется потребность в их защите, государство эту помощь обязано без задержки предоставить. Произрастание права на попечительство из квинтэссенционального права не является появлением условия раньше обусловленности. Поэтому, в современном сложном мире, можно притязать на то, что отсутствие гарантий на соблюдение организованности снизит уровень права на защиту до уровня нравственных законов. Для превращения квинтэссенциальных законов нравственности в квинтэссенциальные законные права необходимы гарантии на их исполнение. Конечно, известно, что такие гарантии исполнения, как организационное попечительство на

общем уровне, и судебное попечительство на частном, предупреждают нарушение квинтэссенциальных прав. В этом контексте, при взятии под попечительство пострадавшего лица в большинстве случаев правонарушений необходимо вмешательство массовых сил. Поэтому, согласно второму пункту конвенции, государство обязано как в позитивном, так и в негативном аспекте, защищать права граждан. Однозначного документа, затрагивающего проблему поведенческой формы защиты права на жизнь, не существует. В международной конвенции политических и гражданских прав, в Европейской конвенции по правам человека, и в Американской конвенции прав человека существуют нюансы, связанные с положениями этого закона и они, с определёнными оговорками, разрешают положить конец праву на жизнь. В Африканской конвенции по правам человека запрещено своевольное лишение права на жизнь. Поэтому, как было отмечено, право на жизнь отличается от некоторых видов попечительского права [1]. К примеру, права на не причинение телесных страданий, и на не содержание в неволе принимаются однозначно, будучи представлены без какой-либо ссылки на четвёртый пункт конвенции гражданских и политических прав. Необходимо отметить, что у государства существуют обязательства по невмешательству в случаях угрозы. В противовес гражданским и политическим правам, включённым в цепочку негативных прав и свобод попечительские права и прочая контрибуция, обеспечивается вмешательством государства. Поэтому, даже попечительские права, гарантирующие негативные права и свободы, можно включить в цепочку позитивных прав. Так как, гарантирующие права подобного рода по своей сути обладают характеристикой попечительского вмешательства. Государство, обеспечивая право на защиту, выполняет такую функцию как оперативное претворение в жизнь желаний своих граждан, в процессе исполнения и на последующем этапе, обеспечивая высокую скорость в поведенческой модели взаимоотношений со своими гражданами. Несмотря на то, что обязательство государств перед соблюдением прав человека, контекстно, обусловлены обязательством оперативной результативности, сами по себе попечительские права являются сущностно обусловленными. Надо обратить внимание, что отмеченная форма разъяснения попечительства может создать трудности сторонникам минимализма и либерального государства.

Говоря об организованном вмешательстве при борьбе с нарушением квинтэссенциальных прав, подразумевается самая большая силовая позиция, занимаемая государством по отношению к частным лицам. Как бы виновен не был человек, он обладает рядом прав и должен отстаивать их перед столь сильным истцом. На деле, основная роль прав на защиту состоит в обеспечении справедливости. Таким образом, по одну сторону справедливости находится государство, а по другую – гражданин. Конечно, право гражданина на пользование услугами судебных инстанций, другими словами, рассмотрение государством жалоб граждан, защита их имущества и физического благополучия от посягательств и другие задачи являются темой отдельного исследования. Если принять, что попечительские права произошли от квинтэссенциальных, то тогда необходимость обеспечения попечительскими права можно трактовать, как то, имеет место в традиционном фикхе, с точки зрения важности аспекта введения в закон права. Конечно, представляется, что необходимость наличия введения происходит от необходимости основного контекста. В результате, принципы обоснования квинтэссенциальных прав обосновывают значение и попечительских прав. В этом случае, нам не остаётся других аргументов или обоснований для отдельного разъяснения попечительских прав. Несмотря на вышесказанное, было бы очень полезно представить самостоятельный теоретический принцип для разъяснения гражданам их прав в пользовании судебными органами. Этот принцип можно обозначить как разъяснение, основывающееся на философии существования власти.

Указ Имама Али, адресованный Малику Аштару «Люди, которым ты повелеваешь, равны с тобой и в религии, и в творении» открыто и ясно донесло до сведения названного правителя, важное поручение об уважительном и бережном отношении к правам своих подданных. Содержание посланий всех религий, философских школ, мыслителей и всех, кто боролся за свободу, призывает человечество и его руководителей оберегать и уважать права человека. Послания с такого рода содержанием в истории, условно

можно разделить на две группы, по двум основным аспектам: 1. Правители и лидеры должны отойти от тирании, деспотизма и неравноправия. 2. Народы, не подчиняющиеся порабощению, в случае продолжения подобной политики, должны отстранить тиранов от занимаемой ими должности. В разъяснении лидера Исламской Революции в Иране Имама Хомейни ответственность государства трактуется следующим образом: «Мощь каждого государства зависит от способности защитить права каждого жителя страны. Власть до тех пор будет оставаться на своём месте, пока народ будет удовлетворён деятельностью государства, и будет продолжать его защищать. Поэтому, все правительства должны получить расположение жителей страны. Если народ не будет работать, ни государство, ни местные органы ничего не смогут сделать. То есть, без народа, ни один государственный аппарат не будет работать. Государства служат народу. Служение народу – есть служение Аллаху. Постоянно думайте о служении народу и нации, чтобы потом народ вспоминал о вас добрыми словами и Аллахом принял ваши заслуги. О, государства! Не важно – завоевывать страны, важно – завоевывать сердца» [2].

Имам Хомейни, особо отмечая один вопрос, сказал:

«Во главе государственных программ должен стоять принцип взаимодействия с народом и охраны единства. Не должны думать так, что государство – это мы, и народ должен принять то, что хотим мы... Не проявляя солидарность с народом, вы ничего не сумеете добиться в Иране. Создать гармонию отношений с народом – означает уделить внимание его потребностям». Имам Хомейни считал, что правовые обязательства государства перед народом несут определённые задачи. Контроль за государственными делами, участие в реформах и программах обустройства – является тем полем деятельности народа, что способствует процветанию и прогрессу его страны. Имам Хомейни постоянно рекомендовал людям быть в центре событий, наблюдать за деятельностью государства и меджлиса, действовать вместе с ними.

С другой стороны, законность действий государства, в рамках прав человека, основана на общем принципе требования защиты прав человека. Этическая и правовая задача, основанная на принципе защиты прав человека и являющаяся причиной появления власти, также обеспечивает законность продолжительности её существования. Другими словами, охрана безопасности личности, защита её жизни, собственности и обеспечение её свобод является минимальной деятельностью государства. И поэтому, мы отметили, что государство несёт ответственность, как минимум, обеспечить это и претворить это в жизнь. С позиций аспектов прав человека сущность государства находит своё этическое обоснование в необходимости обеспечения основных прав в организованной и отрегулированной форме. По этой причине, этическая и теоретическая трактовка попечительского права в международном праве тесно связана трактовкой необходимой сущности государства. В действительности, неверно объяснять потребность людей в государстве, его обеспечением жизни, свобод, собственности, политических, общественных и экономических свобод людей. Мы отметили, что объяснение потребности людей в государстве этим принципом основывается на аспекте прав человека. Необходимо заметить, что государство, как гарант попечительских прав, никоим образом, максимально не может быть причиной необходимой сущности государства. Локк и последователи этой традиции, как современный философ Роберт Нозик подтвердили эту мысль о том [3], что при минимальных полномочиях минимального государства его основной задачей и обязательством является обеспечение попечительских прав граждан, на основе максимального обеспечения их свобод. Конечно, известно, что в минимальном государстве попечительские слова также минимальны. То есть, в рамках справедливого попечительства, до появления у людей необходимости в их защите, защите их собственности и свобод существует право на покровительство.

Также, отсутствие механизма, ответственного за штрафы и решение конфликтов у частных лиц, становится причиной нарушения безопасности. Поэтому, обеспечение прав на защиту – важное условие обеспечения прав на безопасность. Идея о невмешательстве государственных органов в проблему решения конфликтов и штрафов, то есть, оставление всех этих вопросов на усмотрение самих частных лиц, идёт вразрез и противоречит принципам государства, созданного с согласия людей, в целях сохранения и защиты их жизни, имущественных прав и гражданских свобод. Естественно, что минимальные задачи и возможности государства будут минимальны и в обеспечении

попечительских свобод. Так как, представляется, что эти права стоят выше, чем отношения в проблемах по улаживанию конфликтов и надзора за штрафными платежами. К примеру, в рамках концепции минимального государства невозможно дать этическую оценку права на пользование безвозмездной судебной помощью. Это право, более близко обеспечению благосостояния. Возможно, что его обусловленность находится выше принципа доверия минимальному государству. Обеспечение таких возможностей, присуще не минимальному государству, а безопасному и спокойному государству.

В международных документах связанных с правами человека много места отводится соблюдению попечительских прав человека и принято много решений по этому поводу. Также как и квинтэссенциональные права этот вид прав очень многообразен. Этот круг прав, в целом, представляет, право человека на уважение.

Так как изучение субстанциональной сущности всех членов человеческой семьи и одинаковых и непреходящих прав человека является гарантом обеспечения свободы, справедливости и утверждения мира на земле, мы хотели бы затронуть здесь позитивные стороны международной конвенции прав человека. Первым памятником каменной письменности, имеющим отношение к правам человека, является найденный в Ираке на территории, называемой Нейнава в 1879 году клинописный документ на аккадском языке. В 538 г. до н. э. Ахеменидский шах Куруш после завоевания Вавилона издал декларацию, отражающую его политику и цели. Впоследствии, этот документ был признан первой конвенцией по правам человека. Этот документ охватывал часть принципов, отражавших политику воцарения мира среди людей. Документ, и по сей день, хранится в Британском музее.

Международная конвенция прав человека является международным соглашением, утверждённым на общем заседании Организации Объединённых Наций. Состоящий из 30 пунктов этот документ отражает взгляд ООН на проблему прав человека. Конвенция определяет основные гражданские, культурные, экономические, политические и социальные права, присущие гражданам каждой страны. Согласно международной конвенции прав человека все люди с рождения обладают одинаковыми правами. Многие исследователи считают, что эта конвенция обязательна и обладает международным юридическим статусом. Так как, она принята на самом широком международном уровне и используется для сравнения деятельности государств.

В странах недавно получивших независимость, часто ссылаются на положения международной конвенции по правам человека и отводят ей значительное место в своих конституциях. Через три года после создания ООН, на общем заседании этой организации международная конвенция прав человека была принята. Эта конвенция, имеющая целью создать на равных условиях одинаковые права и свободы для всех людей на планете, была утверждена 10 декабря 1948 года. На сегодня, этот день отмечается на планете как международный день прав человека (википедия – 2010) [4]. Международная конвенция по правам человека, является одним из двух самых значительных международных документов, принятых в связи с экономическими, общественными, культурными, гражданскими и политическими правами человека.

Список использованных источников

1. Сейид Фатеми, Сейид Мохаммадгари, Право на жизнь, Журнал правовых исследований. № 31–32, осень–лето, 1379 (от хиджры).
2. www. Aviny. Com, 2009.
3. Noziecek. R, (1974) Anarchy, state and Utopia, Oxford, Basil Blackwell.
4. www.wikipedia. Com. 2010, Human right.

Keshavarz, A. Civil responsibility of the states and guardian's rights

The International Convention on Human Rights is a set of international rules and norms. Along with the importance of subordinating of all states to all of the above commitments, they are for them above their constitutional and other rights. Administrative staff of each state must resolve their domestic laws and remove conflicting provisions on the basis of this convention.

Key words: The International Convention, right, law.

УДК 323

Алієва С.

Направления и реальности детской политики в Азербайджане

Розкривається значення, політико–філософський зміст державної дитячої політики. Аналізуються основні напрями державної дитячої політики, з політико–філософського підходу розкривається система захисту прав дитини, вплив природного і соціального середовища на формування особистості дитини.

Ключові слова: дитяча політика, особистість дитини, права дитини, конвенція, батько, усиновлення.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Алиева С.

Направления и реальности детской политики в Азербайджане

Раскрывается значение, политико–философское содержание государственной детской политики. Анализируются основные направления государственной детской политики, с политико–философского подхода раскрывается система защиты прав ребенка, влияние природной и социальной среды на формирование личности ребенка.

Ключевые слова: детская политика, личность ребенка, права ребенка, конвенция, родитель, усыновление.

Как известно население каждой страны делится по возрастному признаку на стариков, молодежь, несовершеннолетних, подростков и детей. Не достигшие 18 лет считаются детьми. В настоящее время численность детей в нашей стране составляет 30 процентов населения.

Права детей защищаются международным и национальным законодательством. Принятая 20 ноября 1989 года Генеральной Ассамблеей ООН и вступившая в силу 2 сентября 1990 года «Конвенция о правах ребенка» определяет следующие направления по защите прав детей:

- Права ребенка считаются неотъемлемой составной частью прав человека;
- Превозглашается необходимость права детей на особую заботу и помощь;
- Семья как основной ячейке общества и естественной среде для роста и благополучия всех ее членов и особенно детей должны быть предоставлены необходимые защита и содействие;
- Ребенку для полного и гармоничного развития его личности необходимо расти в семейном окружении, в атмосфере счастья, любви и понимания [9, с.2–3].

В статье I части I Конвенции по Правам Ребенка указывается, что впервые документально необходимость в особой защите ребенка была предусмотрена в Женевской Декларации прав ребенка 1924 года и Декларации прав ребенка, принятой Генеральной Ассамблеей 20 ноября 1959 года, и признана во Всеобщей декларации прав человека, в Международном пакте о гражданских и политических правах (в частности, в статьях 23 и 24), в Международном пакте об экономических, социальных и культурных правах (в частности, в статье 10), а также в уставах и соответствующих документах специализированных учреждений и международных организаций, занимающихся вопросами благополучия детей. Конвенция подтвердила право ребенка на защиту

его прав жить, сохраняя свою индивидуальность, свои убеждения, совесть, свободу веры, членство в ассоциациях, получения образования, вести здоровый образ жизни. В статье 13 Конвенции указывается право ребенка на свободное выражение своего мнения: «Ребенок имеет право свободно выражать свое мнение; это право включает свободу искать, получать и передавать информацию и идеи любого рода, независимо от границ, в устной, письменной или печатной форме, в форме произведений искусства или с помощью других средств по выбору ребенка» [9, с.9].

В международном документе нашло свое отражение особая роль средств массовой информации в деле воспитания и формирования детей. В статье 17 Конвенции указывается, чтобы ребенок имел доступ к информации и материалам из различных национальных и международных источников, особенно к такой информации и материалам, которые направлены на содействие социальному, духовному и моральному благополучию, а также здоровому физическому и психическому развитию ребенка. Тут отражены пути решений проблем родители–дети, усыновление, статус детей беженцев, похищение детей, забота о детях с физической или умственной недостаточностью, детское здоровье. В Конвенции наряду с правом получения ребенком бесплатного начального обучения, среднего образования, профессионального и высшего образования, также уделяется особое внимание роли школы по формированию ребенка. Статья 28 Конвенции отдельно подчеркивает роль школы в привитии дисциплины детям, воспитания уважения к человеческому достоинству, ликвидации невежества и безграмотности, развития умственных знаний, физических способностей, личностей, талантов, уважение детей к родителям, к своей национальной культуре, языку и ценностям, к стране проживания ребенка и к стране его происхождения, воспитание уважения к цивилизациям отличным от его цивилизаций, подготовке ребенка к пониманию свобод общества, мира, терпимости, равноправия мужчин и женщин, всех народы, нации и религиозные группы, а также миролюбивость среди населения, заботу об окружающей среде.

В Азербайджане, ратифицировавшему международную Конвенцию по защите прав ребенка по инициативе общенационального лидера Гейдара Алиева, на государственном уровне защищаются права и свободы детей, усиливается их социальный статус в обществе, обеспечивается получение образования и охрана здоровья в соответствии с мировыми стандартами. В Азербайджанской Республике были приняты следующие законы и указы: в 1998 году «О правах ребенка», в 1999 году «О социальной защите детей лишившихся родителей или родительской опеки», «О социальной защите вынужденных переселенцев и приравняемых к ним лиц», в 2000 году «О присоединении к Европейской Конвенции юридического статуса внебрачных детей». В 2000 году Азербайджан присоединился к факультативному протоколу «Конвенции ООН о детоторговле, детской проституции и детской порнографии» и факультативному протоколу «Конвенции по правам ребенка ООН о привлечении детей к вооруженным конфликтам». В 2003 году правительство Азербайджанской Республики и Детский Фонд ООН (UNICEF) подписали соглашение о сотрудничестве. Ильхам Алиев, достойный политический наследник общенационального лидера Гейдара Алиева осуществил серьезные мероприятия по решению детских проблем в Азербайджане. В 2004 году Азербайджан присоединился к Конвенциям «О межгосударственном сотрудничестве и защите детей при международном усыновлении» и «О неотложных мерах по запрету и устранению самых отвратительных форм детского труда».

В 2005 году был принят закон «О государственной заботе детей страдающих наследственными заболеваниями крови гемофилия и талассемия». В 2006 году были приняты законы «О передаче детей из государственных учреждений Азербайджанской Республики в семьи (деинституционализация) и государственная программа об альтернативной заботе (в 2006–2015 годах)», «Государственная программа по развитию творческого потенциала детей (молодежи) обладающими особыми способностями (2006–2010)», «Концепция общего образования». В 2007 году были утверждены «Программа обновления дошкольного образования в Азербайджанской Республике (2007–2010 годы)», «Государственная программа по развитию технического профессионального образования (2007–2012 годы)», «Государственная программа получения азербайджанской молодежи образования за границей в 2007–2015 годах», принят указ

«Об определении на 2007–2008 годы государственной программы получения азербайджанской молодежи образования за границей в 2007–2015 годах».

Таким образом, Азербайджанское государство, основываясь на международном и национальном законодательствах, осуществляет детскую политику по нижеследующим направлениям:

1. Усиливается механизм системы защиты прав детей. Все права серьезным образом защищаются методами, предусмотренными международным и национальным законодательствами, дети как самая незащищенная и чувствительная часть общества охвачены государственной заботой. Сотрудничество государства, соответствующих министерств и комитетов, учреждение омбудсмена, представительств детских структур ООН в республике, местных и международных неправительственных организаций конкретно реализует защиту детских прав.

Основные направления системы защиты детских прав в Азербайджане следующие:

- Всестороннее обеспечение прав детей;
- В законах Азербайджанской Республики, Указах и Распоряжениях Президента Азербайджанской Республики, исполнения Постановлений и Распоряжений Кабинета Министров, осуществление соответствующих государственных программ и концепций развития;

- Обеспечение по возможности наивысшего духовного, умственного, физического, психологического развития всех детей, независимо от их расы, национальности, веры, языка, происхождения, убеждений и пр., создание для них одинаковых условий образования, здравоохранения и социального развития;

- Обеспечение обязательств вытекающих из подписанных Азербайджанской Республикой международных договоров;

- Усовершенствование национального законодательства – изучение детских проблем, проведение исследования и мониторингов в соответствующей сфере, подготовка аналитических и рекомендательных материалов;

- Создание ювенальной юстиции;
- Решение проблемы детей живущих на улице;
- Проведение мероприятий по просвещению населения;
- Применение международного опыта в Азербайджанской Республике;
- Успешное претворение в жизнь вопросов развития проистекающих из вызовов тысячелетия;

- Использование возможностей государства и общества для детского развития;

- Усовершенствование обеспечения, прежде всего интересов детей ребенка.

Решение проблем семьи, женщин и ребенка постоянно являются одним из приоритетных направлений стратегии развития правительства Азербайджанской Республики. В целях усиления мероприятий по всесторонней защите находящиеся под постоянной опекой государства и являющейся основной ячейкой общества семьи и детей, и упрочения государственной политики по проблемам семьи, женщин и ребенка, Указом Президента Азербайджанской Республики от 06 февраля 2006 года был создан Государственный Комитет по проблемам семьи, женщины и ребенка.

2. Сохранение в центре внимания проблемы воздействия на ребенка окружающей среды – природной и общественной среды. Семья и ребенок, ответственность родителей, усыновление, направление в детские учреждения, проблемы ранних браков – регулируются соответствующими законодательными актами.

Азербайджанский исследователь Р.Х. Мамедзаде указывает на важную роль семьи, школы и окружающей среды на взросление ребенка, формирование его как личность: В зависимости от рождения ребенка в какой семье сильно зависит его отношение к обществу, общение с другими людьми, позиция в жизни, и одновременно влияет на его когнитивное, эмоциональное, социальное и физическое последующее развитие [6, с.66]. Автор справедливо упоминает определяющую роль социальной среды, в особенности семьи в формировании ребенка, характеризуя уровень внешней среды окружающей развивающегося ребенка упоминаемый психологами ниже:

1) Влияющие непосредственно на воспитание ребенка семья, школа, общественные образования, события и состоящая из людей микросистема; 2) Мезо система; 3)

Влияющая на детей посредством родителей экосистема 4) окружающая ребенка культурная среда–микросистема.

3. Вопросы влияния школы и средств массовой информации на детей под строгим контролем государства.

Государство для обладания детьми правом на получение образования предпринимает нижеследующие меры:

1) Строит новые корпуса школ, ремонтирует старые школы, создает современную материальную базу; 2) Создает условия для овладения детьми качественно современными образовательными комплексами; 3) Обеспечивает школьников учебниками, информационно–коммуникационными технологиями, грамотными кадрами; 4) Осуществляет обучение за границей; 5) Реализует инклюзивное обучение.

В Азербайджане создано соответствующее законодательство для всех форм образования. В 2001 году принят закон об образовании для граждан с особыми потребностями. Согласно этому закону правительство Азербайджана приняло Государственную Программу развития образования детей с особыми потребностями (2005–2009 годы). Целью программы получение детьми нуждающимся в особой заботе полноценного образования, обеспечение равноправного использования возможностей детьми из этой категории, ведении статистики детей с особыми потребностями, усиление их социальной защиты, развитие материально–технической базы специальных образовательных институтов [1, с.18].

4. Обеспечение социальной защиты детей.

5. Реализация прав детей на здоровый образ жизни. В этих целях государство проводит профилактические меры для здоровья и лечения детей.

6. Во имя детей государство тесно сотрудничает с международными и местными детскими организациями и с неправительственными организациями.

Особую деятельность связанную с получением образования и защите здоровья детей осуществляет Фонд Гейдар Алиева возглавляемый первой леди страны Мехрибан–ханум Алиевой.

Фонд Гейдар Алиева действуя совместно с государственными органами, семьями, Государственным комитетом по проблемам семьи, женщины и ребенка, международными организациями: Детский Фонд ООН, Продовольственная Программа, Верховный Комиссариат ООН по правам человека, Программа Развития ООН, Всемирная Организация Здравоохранения, и прочими организациями проявляет самоотверженность обеспечивая надежное будущее азербайджанских детей.

Список использованных источников

1. Азербайджанская Республика: Мир нужен детям. 2002–2007, Баку, 2007, 60 с.
2. Реформа Защиты Детей в Азербайджане: основные достижения и трудности // журнал «Азербайджан, женщина, дитя». Апрель 2010, №5, С.11–17.
3. Гамзаев М.А. Педагогическая психология. Баку, 1991.
4. Гасанов Е.Х. Вопросы предупреждения возможных преступлений несовершеннолетних. Баку, 1996.
5. Гадиров А. Особенности детской психологии. Баку, 1965.
6. Мамедзаде Р.Х. Семья. Школы. Баку, Издательство «Мугаллим», 2007, 140 с.
7. Мид М. Культура и мир детства, Москва, 1998.
8. Полонски И.С. Внешкольное общение как фактор формирования личности подростков и юноши (прикладные проблемы социальной психологии) Москва, 1983.
9. О правах ребенка. Конвенция, Баку, «Зардаби ЛТД», ООО, 2009, 82 с.

Aliyeva, S. Child policy in Azerbaijan: directions and realities

In this article showed the importance of state child's policy and the political and philosophical importances. There have analyzed main directions of state child's policy–defence system of child's laws, natural and social environment of formalizing child view point of political and philosophical environment.

Key words: child policy, child citizen, child defense, convention, parent.

УДК 327

Гамідов Г., Мірзазаде Л.

Ідеологія як чинник державного розвитку

Розглядається роль і місце ідеології у державному розвитку, вплив ідеології на зовнішню та внутрішню політику держави.

Ключові слова: нація, ідеологія, держава.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Hamidov, H., Mirzazade, L.

Ideology as factor of state development

A role and place of ideology are examined in state development, influence of ideology on the foreign and internal policy of the state.

Key words: nation, ideology, state.

State ideology, called by «political by religion» T.Parsons [4, с.521–543] plays a crucial role in the interaction of states and traditionally remains a sore point of the state organism. Legitimizing and justifying the power of any state–organized society, ideology does not merely include the certain values, it has a normative character. The Constitution and other legislation acts, represent the materialization of the ideological tenets of any part of society, social groups or the subjects of power, and ideally – all of society.

Since the objective activity of the State is the materialization of any idea, its ideological function has a meaning of the choice of goals of social development and the means to achieve them. This is done both directly and through other state functions. Under the content of the ideological functions of the state, we understand the implementation of some ideology through the formation of stable ideological values. The period of the Cold War is characterized by the confrontation between states and systems not only in economic and political development and the arms race, but also by ideological pressure of one actors in world politics over the others.

German sociologist Mannheim K. wrote: «The recognition of the fact that the thought of all parties in all times is in epochs is of ideological nature, contributed to the destruction of trust in human to human thought in general» [2]. Indoctrination of foreign policy and created stereotypes on the its basis, which after the Second World War were always backed by hard, sometimes dramatic relationship between East and West, increased mutual suspicion, distrust and even hostility, have contributed to the erection of «iron» or other curtains, walls of psychological confrontation.

«During the bipolar world order, the very concepts of «East» and «West» have acquired an ideological dimension and, in fact, ceased to be purely geographical, ideological and become political. Namely ideological dimension served one of the key elements making up the axis of the bipolar world. The deep contradiction between the capitalist and socialist models was the main cause of the Cold War. Two super powers – victors in World War II tried to rebuild the world according to their ideological preferences. In time, the confrontation has become a part of the ideology of the two sides and helped the leaders of the military–political blocs to consolidate around the allies «in the face of an external enemy». Regional conflicts were strictly frozen. German ideologue of the Cold War – Dalls J. Foster wrote on this subject: «The confrontation between two superpowers – the USSR and the USA – and the blocks they headed was a leading factor in the political development of the world during the Cold War and to some extent removed the conflicts of lower level. Often the superpowers used these conflicts in their military–political confrontation. At the same time, the superpowers tried to keep regional conflicts under control, realizing that otherwise they may become unmanageable and escalate into global war» [6]. Therefore, in the most dangerous cases, leaders of the bipolar world, in spite of stiff opposition, coordinated their actions to reduce

tension, to avoid direct confrontation. Several times such danger arose, for instance during development of the Arab–Israeli conflict. Then each of the superpowers, influenced on his ally in order to reduce the intensity of conflict relations.

During the Cold War there were situations of also direct confrontation between the USSR and the USA. One of such, most poignant moments was the Caribbean (Cuba) crisis in 1962, when the United States and the Soviet Union seriously considered the possibility of nuclear strikes. In this regard, in the 1970–s, both parties took under the efforts on «discharge» of international tension and limiting armaments.

However, in 1979 the Soviet troops entered Afghanistan. It was the greatest foreign – policy mistake of the Soviet state. The decision on bringing troops in was made by four members of the CC CPSU Politburo – LI Brezhnev, Gromyko, Ustinov (Defense Minister), Y. Andropov. After analyzing the internal situation in Afghanistan, they came to the conclusion that this country is a threat to the USSR...

The international community reacted negatively to this act. The UN General Assembly requested to withdraw «foreign troops» from Afghanistan. The West took the intervention as a violation of the geopolitical balance of the Soviet Union and the transition to a policy of expansion.

Aggravation peaked in autumn 1983, when the Soviet air defense forces shot down a South Korean civilian airliner, carrying, according to media reports, about 300 people. It was then U.S. President Ronald Reagan called the Soviet Union an «evil empire» [7].

In 1983–1986. Soviet nuclear forces and the system of missile warning was in a state of high alert.

Some sources of literature indicate that in world politics the discharge occurred after 1988. The withdrawal of Soviet troops from Afghanistan refers to this period.

In December 1988 Mikhail Gorbachev, speaking at the UN General Assembly session with the program «of weakening the counter», declared on reduction of Soviet armed forces [8].

However, in the former Soviet Union, Soviet republics, there began the most heat of claims against the central government of the USSR. Russia was no longer a deterrent of conflicts on the territory of the USSR, but rather an organizing force, which resorted to the most dangerous tools causing ethno–territorial claims of the republics to each other. Russia's desire to resume the full control over the Caspian oil provoked it to implement «Nagorno–Karabakh» plan. Armenia was set on to fight against Azerbaijan. She was promised a prize – Nagorno–Karabakh, which is a part of the Azerbaijan Republic. Russia succeeded the plan through the criminal ideology of the Armenism. From birth, they raised their children to hate Azeris, planted the image of the enemy – Azerbaijani. Armenian ideology is the ideology of fascism. There is no class or social stratum of the Nazis: they are scattered in different proportions all over the entire social structure of society. Fascists can parasitize on any ideology, any social, political or religious movement, may come to power under the guise of any slogans. With the help of Russia Nagorno–Karabakh was cut off from Azerbaijan and transferred to Armenia. At that time the Western press reported that US businessmen of Armenian origin million dollars invested more than one hundred into the MIC of Nagorno–Karabakh. As is known money of this kind are invested to modern technology.

The Karabakh problem was aimed at creating the effect of economic and political ungovernability of Azerbaijan Republic (however of Armenia too), increasing their dependence on its neighbors – northern Russia and southern Iran. The West was facing a closed door to the oil Caspian region, while Russia's role there was to be increased. Boggled down in protracted conflict, Azerbaijan was to remain a vassal of Russia.

When Azerbaijan took its share of the Caspian Sea, 20 percent of its territory had already been occupied by Armenia.

In the implementation of their aggressive plans the Armenian separatists used all the mechanisms, including the influence of their diaspora in various countries. Armed Armenian bandits expelled the peaceful Azerbaijani population by force and threats from their ancestral lands, parteral homes. And then, through diplomacy, cunning, mass media, gave legitimacy to their brutal crimes.

In this hard time for the Azeris, in order to maintain the sovereignty of the State the people addressed to their national leader – Heydar Aliyev for help. A wise politician, always faithful to his people, he for the second time handed governing and re–sent it to the path of

democracy and freedom, as it was in 1918–1921. At that time, Azerbaijan was the first to show to the world an example of the eastern building of a democratic, secular society. But then, the strong Red Army with the support of the Bolsheviks overthrew the power of the people represented in the Azerbaijani parliament, and gave it to the Soviets.

Heydar Aliyev repeated the experience of the existence of ADR (Democratic Republic of Azerbaijan), which comprised the traditions of humanism and respect for other peoples and nations, as reflected in the ideology of Azerbaijanism. The ideology of the State – is the essence, history and future of the people. «To get somewhere, you need to know who you are, from left, where you are going and why», – wrote Ramiz Mehdiyev [5]. It is necessary for an individual nation and the State. This knowledge is afforded by ideology. The people who are ignorant of their roots, not possessing ethno–cultural core, are doomed to slavery and gradual extinction.

The chief ideologist of the Nazi regime, Dr. Josef Goebbels [1], propagandizing Nazism told: «Take away from nation its history – and a generation later will turn to the crowd, and in another generation it may be ruled managed as a herd» [87, p. 133]. It is dangerous to live without an ideology or in accordance only with consumer principle of «material prosperity». If the lack of idea prevails only a society, then, instead of the normal creative ideology there gradually begin to take root the various forms of fundamentalism, radical extremist ideas.

National ideology formulated on what base this or another State is built, what goals it pursues and in what ways it is going to achieve these goals. For example, of what kind this State is democratic or totalitarian, religious or secular, neutral by tradition or involved in various political blocs.

In the modern ideology of Azerbaijan State historical experiences, traditions and mentality of the nation have been Azerbaijanism. The best minds, worthy sons of the Azerbaijani people – Nizami, Fuzuli, progressive clans and the heads of Azerbaijan State philosophers, mathematicians, and public figures made their contribution to among them the worthy place belongs to Heydar Aliyev. Thanks to his wisdom and diplomatic experience, he gained recognition for Azerbaijan in the international arena and favorable advantages in resolving the conflict, the conflict has been recognized by the Council of Europe and the world community Society as a territorial dispute between Armenia and Azerbaijan.

«Diplomacy is not the battlefield, – said Heydar Aliyev – there should not be displayed aggressiveness, but goodwill and trust in the opponent, not to be undergone to the elements of passion, and to exercise wisdom and patience, not to be an instrument in the hands of politicians, but to show the will and stamina in the pursuing of an independent political course» [5]. These properties demonstrated by the Azerbaijani President, allowed to work out the most suitable model of development of the processes on resolving the conflict and, ultimately to bring nearer the prospects of peace in all the hot spots of the South Caucasus. In December 1994 at the Budapest Summit Heydar Aliyev warned: «Today, any local conflict is projected for the future of Europe, and quite logically is seen as a detonator of a new Big Bang» [5]. The concept of Heydar Aliyev at the summit consisted of following: neither side should possess the sole right to establishing peace and security control over security. For under such circumstances, all attempts to restore stability can result in the opposite and lead to war. Only the national peacekeeping forces «the National – State» contingents of which was picked up by the proportional principle, are able to perform the function of establishing and preserving a just peace by nonviolent way [2]. This concept was brilliantly defended by Heydar Aliyev at the Budapest Summit and supported by other leaders, gave Azerbaijan a real historic opportunity to achieve a just peace and to defend the sovereignty and democracy in Azerbaijan. At a plenary meeting Heydar Aliyev suggested to conclude the Big Political Agreement, preceding bringing the multinational peacekeeping forces in the conflict zone. The agreement may be signed only after resolving the fate of Shusha and Lachin. At the same time namely the Big Political Agreement should define the status of Nagorno–Karabakh, «We cannot meet the ambitions of the Armenian community of Nagorno–Karabakh and give them independence. The matter is autonomy, its broader forms. The Armenian side is trying to operate from the positions of strength, our position is different – we are for a political solution of the problem ... Military actions have not helped anyone, neither Croats nor Serbs nor the Muslims. They must find the language of peace». At a meeting with President Heydar Aliyev of the chairman the Minsk Group, Jan Eliasson, estimated the adoption of the resolution on

the formation of multi-national peacekeeping forces as a new step in international politics, as the impetus of advancement of peaceful processes.

Advances in internal politics, the growth of international authority, which Azerbaijan gained in 1994–1997–s., important steps towards a market economy, made in these years, the strong firm position on the question of settling the conflict, contributed to the formation of corresponding position of the international community and as a consequence, have led to positive results in resolving the conflict.

In all negotiation processes Heydar Aliyev was building his position on a combination of power and political methods of influence on the aggressor. Due to Heydar Aliyev, policy in 1994, the conflict has been frozen, but so far it has not been regulated, the threat of renewed war and new casualties remains. Through the efforts of President Ilham Aliyev – worthy successor of Heydar Aliyev, the process of settling Armenian–Azerbaijani conflict over Nagorno–Karabakh conflict is moving forward. One of the elements of future plan of settlement plan is to bring the enter the peacekeeping forces in the conflict zone. The OSCE group of high planning deals with preparation of the technical side of this issue. According to news sources conflict will be resolved by stages and the backbone of the peacekeeping forces will consist of Russian troops. Ilham Aliyev brings in new features, quality, more modern, better proceeding from the requirements of the present day. Ilham Aliyev is developing with the highest paces the path began by Heydar Aliyev. He was able to give «Azerbaijanism» new dynamism in the strengthening of Azerbaijani statehood, development of the regions, helped Azerbaijan to take a worthy place in the world community. Propagation of Azerbaijani history, culture and reality abroad, the use of natural resources for the development of Azerbaijan. The election of Azerbaijan, non-permanent member of UN Security Council has been the result of the policy, practice pursued by our President.

Currently, Armenia, not Azerbaijan, is a subject to transport – energy blockade, and without peaceful solution to the conflict no humanitarian appeals and formal resolutions will change his situation. The once prosperous country to which immigrants were returning from Paris and the Middle East, has been simply deserted. And without that not so large Armenian population was reduced to two million people.

Azerbaijan, owing to the powerful national idea, right policies, outlined by Heydar Aliyev, safely came out of the crisis condition under which it remained after the collapse of the Soviet Union, every day is demonstrating shows the world an example of an unprecedented example of sustainable development.

List of the used sources

1. Геббельс Й. Высказывания. Nazireich.net – Форум о Третьей Рейхе и Национал-социализме в Германии в 1933–1945 гг.
2. Мангейм К. Диагноз нашего времени. – М., 1994.
3. Мехтиев Р. Азербайджанская национальная идея – Inews.az.
4. Парсонс Т. Роль идей в социальном действии // Парсонс Т.О. социальных системах. – М.: Академический проект, 2002, – С.521–543.
5. Тэтчер М. Искусство управления государством – DocMe.ru.
6. Foster J. Book of Humor by Louis Jefferson (1986), St. Martin's Press.
7. Ru.wikipedia.org/wiki/Империя_зла.
8. Eetvnet.com>...online/vyistuplenie-m-gorbacheva...oon...Выступление М.Горбачева в ООН онлайн – eTVnet.

Гамидов Г., Мирзазаде Л. Идеология как фактор государственного развития
Рассматривается роль и место идеологии в государственном развитии, влияние идеологии на внешнюю и внутреннюю политику государства.
Ключевые слова: нация, идеология, государство.

УДК 329

Кулієв А.

Порівняльний аналіз процесів формування громадських організацій

У порівняльній формі досліджується зростання ролі громадських організацій в різні періоди. Приділяється увага впливу, надаваному добровільними об'єднаннями на відносини держава–суспільство. Аналізується історичний вплив на розвиток громадянського суспільства громадських організацій сформованих під впливом західної демократії. Простежуються різні періоди розвитку демократії.

Ключові слова: сучасна демократія, неурядова організація, антична демократія, модернізація, громадянське суспільство, громадські організації.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Кулиев А.

Сравнительный анализ процессов формирования общественных организаций

В сравнительной форме исследуется возрастание роли общественных организаций в различные периоды. Уделяется внимание влиянию, оказываемому добровольными объединениями на отношения государство–общество. Анализируется историческое влияние на развитие гражданского общества общественных организаций сформированных под влиянием западной демократии. Прослеживаются различные периоды развития демократии.

Ключевые слова: современная демократия, неправительственная организация, античная демократия, модернизация, гражданское общество, общественные организации.

Должен ли человек быть активным участником решений окружающих его политических проблем и возникающих вопросов? Или же занимая пассивную позицию, оставаться равнодушным, полагая что эти вопросы решит кто-либо другой? Если он активный участник, то следует ли действовать в одиночку или реализовывать совместно с единомышленниками, разделяющими подобные взгляды? Случаи добровольного объединения в общность составляющих общество индивидуумов, сплоченность в решении охватывающих их проблем, тесное сотрудничество по решению различных проблем само по себе имеет глубокое прошлое в доисторический период цивилизации. Однако формирование этого процесса в демократических и цивилизованных рамках началось полвека назад. Выражаясь словами Р.Бейнера «подобные добровольные инициативы объединяют граждан в стабильные политические общины и государства и образуют условия устривости этих объединений» [3, с.47].

Находясь вместе друг с другом, как должно реализоваться это объединение, на основе каких условий возможно достижение общих целей?

Многие отвечая на эти вопросы не видят своей активной роли остаются на пассивной позиции, а кто-то заняв активную позицию, в подлинном смысле слова превращаются в общественно-политических деятелей. Но и в этом направлении в свою очередь выделяются два аспекта. Некоторые, заявляя об активном участии в решении проблем, считают получение лишь политической власти, а решение проблем

необходимым посредством государственных институтов, другие же не считая это важным, именно в политической плоскости выбирают путь функционирования в качестве неправительственного института. Первые придерживаются политической, а вторые общественной деятельности стремятся решить многочисленные проблемы, возникающие в обществе. Каждая из сторон считает правильными свои ответы по решению проблемы полагая мнение противной стороны заблуждением. Более того в ряде случаев сторона обладающая политической властью пытается помешать функционированию общественных образований никаким образом не примиряясь с их существованием. Однако опыт показывает, образования, действующие в этой плоскости в одиночку, никогда не смогут достичь реального решения проблем. Философская сторона проблемы состоит в том, что существование обоих происходит из общественной необходимости и можно сказать, что одна дополняет другую.

Использование новых гражданских обществ опыта Запада и опора их на разнородную поддержку Запада является естественным процессом. Однако безуспешные попытки искусственной имитации гражданского общества шороко отражены в исследовании Р.Мехтиева. Наоборот, «гражданские инициативы, наличие альтернатив имеющейся стратегии развития, выдвижение предложений, рассмотрение проблем сквозь различные призмы, рекомендации конкретных путей решения и превращение в центр активного гражданского взаимодействия, превратили бы эти образования в реальные моменты согласно их назначению» [1, с.13]. Иногда, говоря о неправительственных организациях занимающие собственное место и играющие важную роль в современном обществе, может создаться впечатление что это структуры появившиеся в ходе обновления общества. Что вполне понятно. Ведь, в ряде развитых странах НПО превратились в неотъемлемую часть повседневной жизни. Однако реальное положение дел несколько иначе. Оглядываясь на историю НПО, как указывает А.Кочетков «на самом деле их можно заметить еще до нашей эры» [5, с.29]. Как бы это странно не прозвучало, но предшественники принявших организованную форму в наше время НПО, в той или иной форме начали формироваться уже в VI до нашей эры в Древнем Риме. Н.Кузнецов пишет, что: «Советник императора Октавиана Августа – Меценат принял решение оказать поддержку своими средствами различным проектам имеющим значение для римского общества: театр, гладиаторские бои, знаменитые римские бани и прочие развлечения в античном духе. Своим благородным происхождением Меценат происходил из самой высшей прослойки граждан Рима – кавалерии. Этот слой объединял в себе наиболее знатных людей римского общества. Но даже среди кавалеристов Меценат выделялся своим богатством» [4, с.6]. Как известно из истории, Меценат выполнил ряд государственных заданий поручений того периода. Некоторое время, он даже заменял отбывшего на Восток Октавиана. Но в исторической памяти он заполнил не своими государственными делами, а именно следом оставленным в общественных делах. И как видно из его имени, в результате его деятельности, многими объединениями, объединяющими в себе общественные интересы вне государства, он почитаем как основатель, выражаясь современным языком, неправительственных организаций и создатель новой традиции. Согласно исследованию другого автора – С.Занина: «Спустя некоторое время в древнем Риме стали появляться профессиональные коллегии (ремесленники, лекторы, вестник, писари) и квартальные коллегии (образования самодеятельности и досуга по месту жительства). Социальное и общественное творчество (деятельность) граждан регулировалась «Законом о 12 Таблицах». Такое странное название этот кодекс законов получил от того что он был высечен на 12 деревянных табличках» В 303 году была издана лишь часть закона (на 10 табличках). По этой причине работа была продолжена в 304 году и появились еще 2 таблички [6, с.67]. Именно при помощи этого закона различные организации и члены получили право принимать свои «статус–законы». Спустя некоторое время наступил период подлинного расцвета общественных структур. Создались коллегии по похоронам, религии, литературе, благотворительности, и прочим делам. Примером подобного можно указать коллегию горнистов Нимидийского легиона. Члены этой организации собирали средства для воинов–ветеранов для их возвращения на родину. Уместно будет подчеркнуть, что в древнем Риме негосударственные образования оставались вне активного вмешательства в политику и по этой причине они смогли просущество-

вать длительное время в последующие период после республики. Однако уже тогда государство выработало универсальные способы борьбы с НПО (в переносном значении слова) и успешно их осуществляло. При появлении источников малейшей угрозы власти для общественных организаций сразу наступали «черные дни». Подобные структуры постепенно вытеснялись из общественной жизни. Для этого Народное Собрание ограничивало права негосударственных структур. Спустя некоторое время НПО стали насильственно «огосударствлять». Так, обладающие большим авторитетом коллегии стали регулироваться централизованной властью, устанавливался запрет на отказ от членства. Помимо этого членство в них стало принимать наследственный характер. Со временем по мере ужесточения политической формы управления государством *dōvlatlāin* отношение к общественным организациям приняло еще более жесткий характер. Например, в 64 году до нашей эры была прекращена деятельность ряда коллегий, не отвечавших требованиям доктрины «общественное благосостояние». В 55 году до нашей эры в Риме был принят закон предусматривавший ответственность за создание «не разрешенных коллегий». Второй этап истории развития неправительственных организаций приходится на 14–16 века. Эпоха Возрождения повлияла на политические режимы того периода и способствовало появлению новых форм управления на основе нового мышления. Несомненно, эти процессы происходили собственно в самом обществе, зарождались в форме относительно еще слабо организованных структурах. Именно в этот промежуток времени в Западной Европе появляются самоуправляющиеся городские общины–коммуны. Спустя некоторое время они превращаются в настоящие города–государства. Коммуны привнесли новое, как в хозяйственную жизнь, так и в общественные отношения. Являясь НПО своего времени, благодаря этим образования начала расширяться торговля и сосредоточенное в городе производство. В результате натуральное хозяйство постепенно стало приходить в упадок, а затем и феодальное устройство в целом ушло в историю. А это наглядно демонстрирует степень влияния общественных объединений на ход исторического развития. А.Соловьев указывает, что «в XIV–XV веках новые общественные организации сыграли роль толчка начала и ускорения процесса светскости (секуляризации) в международных отношениях». Так, в странах Западной Европы где наблюдалось ослабление роли религии и усиления светскости «свободные люди» больше стали уделять внимание науке и исследованиям. По мере расширения представления об окружающем мире, усилилось стремление познать его и установить новые торговые связи. В конце XV века европейцы побывали в Америке, Индии, Юго–восточной Африке. Первоначальный период накопления капитала в мировой политике несомненно усилил и процесс образования новых организаций внутри общества. Стали появляться независимые негосударственные торговые образования, союзы, для ведения торговли на этих территориях» [2, с.16–17]. Бюргерские сословия – врачи, нотариусы, учителя, шуты, отпевальщики, могильщики и прочие объединялись на основе признаков прослойка–профессия–территория (Закон о «Золотом стержне»). Согласно некоторым версиям, цеховые структуры образовывались на основе римской правовой школы и полностью использовали организационную структуру коллегий. В качестве примера первой в истории цеховой структуры можно указать созданный в Париже в 1061 году цех изготовителей свечей. Уже к середине XIII века в столице Франции насчитывалось 350 цехов объединявших в себе 4159 ремесленников различных профессий. Пятивековая история цехов завершилась их постепенным исчезновением под нажимом государства. Управление цехами полностью бюрократизировалось и их производственная деятельность затормозилась, уничтожившись изнутри. Однако след за монополизацией политического капитала внутри общества активизировались попытки новой структуризации. Определение неправительственных организаций по своей сути в единую категорию восходит своими истоками к истории Европы. В 1601 году в Англии было принято законодательство «О статусе благотворительных целей». Тем самым были конкретно обозначены общественно полезные сферы и расширен их круг – наряду с помощью бедным и нуждающимся, были добавлены такие виды деятельности, как уход за больными, строительство мостов, обучение учеников различных профессий. Важная роль, которую играли неправительственные организации в обществе, их влияние по отдельности послужили причиной того что, они вышли за пределы стран на международную

арену, получили общемировой характер. Уже юридические нормы связанные с третьем сектором отражены не только в национальных законодательствах но и в официальных документах международных организаций. «Крах социалистической системы в конце XX века и постепенное исчезновение «холодной войны» создали условия для качественно нового этапа в деятельности международных организаций. В новых направлениях их деятельности отчетливо видна доля НПО. Хотя неправительственные организации по своей сущности формируются исходя из общественных интересов и являются организациями действующими в основном в общественной сфере, сегодня уже можно говорить о них как об активных участников международных политических процессов. Одной из ведущих тенденций в международных отношениях является усиление роли неправительственных организаций на международной арене и определение ими национальной политики. Неправительственные организации охватывают весь диапазон гражданского общества: от пропаганды более здорового образа жизни, охраны окружающей среды, проблем общего образования до гуманитарной помощи и защиты основных гражданских и политических прав. Значит НПО охватывают и исследуют все сферы социально-политической жизни. Тем самым конкретно выявляет значение и временных и пространственных структурных изменений происходящих в обществе развития, динамики и эволюции. Подобное участие не произошло само по себе, это логический итог постепенного развития. Участие НПО в международных политических процессах опирается на связь с международным правом. Иными словами, положения международного права, сформированные для регулирования государств между собой и с международными организациями относятся ко всем участникам и в том числе и к НПО. Однако прежде чем перейти к изложению того как НПО получили свое отражение в нормах международного права и какая им там отводится роль, более целесообразно рассмотреть источник влияния НПО на международные отношения и появление необходимости регулирования НПО международными правовыми нормами. На сегодня Неправительственные Организации всей планеты оказывают помощь в установлении и укреплении демократии в основном тремя способами. Поначалу НПО осуществляют деятельность, связанную с достижением граждан основных базовых свобод. Второе средство, это участие НПО в процессе выборов. Организации стремятся способствовать прозрачности и объективности проведения выборов. Кстати, внимание, оказываемое гражданским свободам и реформам в области законодательства не случайно, во всех обществах без исключения качество общих правовых норм относительно индивидуума имеет особое значение. С этой точки зрения, являясь общественным институтом и исходя из своей сущности, НПО придает особое значение этой сфере. На современном этапе существуют несколько подходов к образованию неправительственных организаций являющимися одними из основных показателей западной демократии. Так, ряд специалистов полагают, что объединения граждан в древний период являются неправительственными организациями, называя любые коллективные образования вне государства. Действительно подобный подход в целом приемлем. Однако следует принимать во внимание, что невозможно представить усиление роли НПО в обществе вне демократизации политической системы. Именно усиление с каждым годом роли НПО в гражданском обществе как обуславливающий фактор, служит осуществлению политического анализа политической парадигмы НПО–государство, НПО–политический режим. Дело в том, что внесоциальные образования древности по своим особенностям существенно отличаются от современных неправительственных организаций. Пониженное отличие гражданского общества XXI века от гражданского общества 17 века в том, что дифференциализация общества и отношение к средствам производства не рассчитана на расслоение, а на глобализацию мира и интеграцию в проблемных условиях общества. Одно из важных требований современной демократии, это создание нормально функционирующего гражданского общества. Подобное особенно типично для недавно приобретших независимость стран Восточной Европы. Отражение принципов содержащих в себе классификацию права и свобод человека особую актуальность с точки зрения создания правового государства и защиты гражданского общества приобретают. Так характерные особенности современных неправительственных организаций, закре-

пленные в документах многих международных организациях, в том числе Экономического и Социального Совета ООН следующие:

- Создание гражданскими лицами;
- Независимость от государства;
- Не стремление к личному обогащению;
- Преследование общественных интересов;
- Добровольность;
- Легитимность;

Заявить что все типы этих особенностей существовали в негосударственных организациях древности и средневековья было бы неправильным. Поэтому в системе современных международных центров историю появления неправительственных организаций в нынешнем понимании, как правило отсчитывают с середины XIX века. В этот период основным фактором стимулирующим появление неправительственных организаций отмечаются войны и сопутствующие им гуманитарные катастрофы. Созданные в 1847 году Американская Медицинская Ассоциация и в 1919 году организация «Спасение Детей» были первыми неправительственными организациями в этой сфере. Сформированные в годы второй мировой войны неправительственные организации Oxfam (учреждена в 1942 году), Catholic Relief Services (учреждена в 1943 году) и CARE (Cooperative American Relief Everywhere) (учреждена в 1945 году) предназначены были в основном для помощи находившимся в состоянии гуманитарной катастрофы европейцам разрушенных городов.

После возрождения Старого Света эти организации сфокусировались на странах третьего мира со слабой экономикой, существенно изменив адреса и направления своей помощи. В результате начинается четвертая фаза, именуемая фазой «привыкания» к демократии. В этой фазе демократия начинает работать как относительно единый механизм. Эта фаза является периодом усвоения техники демократии, приобретения необходимых привычек и позиций для ее функционирования, «обучения» граждан и политической элиты.

Список использованных источников

1. Мехтиев Р. Азербайджан: историческое прошлое и философия независимости. – Баку: Азербайджанская Национальная Энциклопедия, 2001. – 273 с.
2. Соловьев А. «Три облика государства – три стратегии гражданского общества» // «Полис», 1996, №6.
3. Beyner R. Intradasion. Why Litzenship Constitutes a the Problem in the last Decade of the Twentieth Century Albany, 1995 P.1–14.
4. Кузнецов Н. «Мещенат – имя собственное» // Босс, 2002, №4.
5. Кочетков А. Гражданское общество: проблемы исследования и перспективы развития // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 12. Политические науки. 1998, №4.
6. Занин С. Борьба патрициев и плебеев в Древнем Риме. – Москва, 1980.

Kuliev, A. Comparative view to the formalizing processes of social organizations

In this article comparatively analysed the increasing role of social organizations in different periods. There gave part to the history of influences of voluntary unions in the relations of state and society. Historically there investigated the influences of social organizations formalizing with the influences of western democracy to the development of citizen society. There have looked thorough the development periods of democracy.

Key words: contemporary democracy, non – governmental organization, antik democracy, up to dating, the society of citizen, social organization.

УДК 86.7(4/9)

Педжікам А.

Період нового руху

Розглядається соціально-політичне та наукове життя періоду, званого періодом нового руху. Особливу увагу привертає поживлення в Єгипті в даний період. Було приділено широку увагу всім особливостям цього руху.

Ключові слова: новий рух, період, література, мовознавство, культура.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Pejjikam, A.

The new movement age

This article examines the socio-political and scientific life of the period, the so called period of the new movement. The revival in Egypt in this period is of particular interest. Much attention was paid to all the features of this movement.

Key words: new movement, period, literature, linguistics, culture.

Historians associate the new age in Egypt directly with the age of Muhammad Ali Pasha or with the period of attacking France, anyway that makes no difference. This is an undeniable fact that, thanks to Muhammad Ali Pasha's works and efforts in Egypt, Cairo city has become a cultural centre since the 19th century as a result of all created and established great works. Thus, Egypt and especially city of Cairo were regarded as a torch of culture, and this in its turn has resulted in the growth and expansion of religious, political and cultural movements. The creation of new science centers in Egypt, gave a new breath to science, conception and culture. From the above mentioned science centers we can point to medicine-making, medical and engineering fields.

At the beginning, Muhammad Ali Pasha appointed foreigners to work in the study and translation spheres in the above mentioned science centers and as a result of it a concept and opinion relation appeared between teachers, students and translators.

In order to study new scientific successes gained in every field, Muhammad Ali Pasha sent particular delegations to Europe and their knowledge in new sciences had a profound influence on the expansion of Arabic language and literature. We may give as an example Amriyye printing house which was called Jornalolkhadif and afterwards renamed to Vagayeolmesriyya, printing in arabic and turkish languages and then only in arabic language, among the linguistic centers translating western news.

From the community symbols in this period we can point to foreign couriers and reporting delegations, though they were following religious partiality, but at that time they played a positive role in the exportation of European books, expansion of sense and literary movement. Following these schools, there appeared new science centers teaching new sciences. A group of Egyptians got education using the most important results and peculiarities of these new cultural movements. In the end, despite the emergence of new imitation environment by the scientists, the named Egyptians learnt their language and literature. The named educated and their followers managed to create of new ideas with new life literary address. This new way of living was reflected in the Arabic language and literature, so that there appeared total changes in personalities and contents, that is in Sarf and nahv, and being released from all prohibitions, they gained a new look. Thus, the way of communication of new sciences and newspapers became a tool to clarify thoughts. The scope of the Arabic language, arabic terms used in scientific and cultural spheres expanded and being involved in more subjects, it was

released from all adjustments and duties. Actually, it was the beginning of modern arabic language, that is new arabic literary language appeared in this period.

The first university in Egypt was established in 1908, miladi year. They made efforts to continue educational role by releasing community from darkness and creating universities particularly in Egypt.

The establishment of printing houses is one of the factors of new movement in the arabic world and also new cultural revolution. Playing a significant role in scientific and cultural publications, they led to the printing of many books, newspapers and magazines. Besides that, the establishment of general libraries played a great role in the enrichment of cultural sphere and new author's works together with them created a new movement in cultural and scientific publications and led to the expansion and spread of investigations and disputes. Darel Kotobol Mesriyya is one of the first books of this period, printed in 1870 miladi year.

Communities established in the dictionary and literature spheres enriched this literary and scientific movement in their turn. Following it many literary communities were established in different arabic countries, so that scientists, writers and poets put it under their guidance and seeing suitable and favorable conditions for competition and development most of them benefited from science and literature areas.

We cannot deny the role of orientalists in this movement, though they were inclined to monarchy and occupation, but some of them were really inclined to science and culture. And exactly this factor led to the expansion and spread of literary and scientific movement. The scientific inventions in the surrounding arabic countries, leading to the strengthening of scientific and theme pillars, thanks to great Egyptian poets, led to the growth of fruits of life of the poem and profession tree. The followings are the great Egyptian poets supporting it: Mahmud Samiolbarudi, Ahmad Shوقي, Hafiz Ebrahim. Among the poets giving the breath to Iraqi poems we can point to Alkazemi, Ahmad Orsafi, Azhavi and Alzahavi Valshobaybi Valnajafi Valjavaheri.

The leaders of renascence began their relation with European structure and its development from the scientific and industrial point of view by observation. Besides that they also followed literary methods and innovations in the word sphere.

At that period fairytale tellers and fairytale writers got engaged in translation and then in imitation of parts of other works and then in imitation. In addition to that poets were also inclined to the imitation of beautiful and interesting heritage work of arabic writers. The reason for this was the uninfluence of translation movement from the west on the development of poets, the lack of translation materials from Europe and also that translated poems couldn't reflect the feelings of arabic poets in the poems. It should also be noted that the translated poems do not possess any sense or consciousness.

The reason is that the poets of Altaqlidiyye school in the periods of power were considered as leaders of renascence of poem heritage. In addition to the mentioned, among the poets using methods of poets of ignorance period we can point to Albahteri, Almotanabi, AbiAlaolmara, Zoheyr, Antare and others.

The features of the school of renascence and imitation are summarized by the mentioned; one should pay attention to the rules and supports of poem, while the supports, rules and terms of a poem and also the type it belongs to aren't protected, the poem loses its sense, power and significance.

2— the imitation, which has been inherited from the past as one of the poem forms belong to these types; Praise, worship, ghazal, share, cry for the dead ones, cry on ruins and viles, legends, have a thick head, religious poems, moiza and hadith.

But the named poets could not create a new method in the famous poetic sphere, the reason for this was that the existing period didn't help them. Thus at the beginning all their working systems were established on imitation and summary of the past and exactly for this reason they called it «Alkelasekiyyal tabaiya valrumanisiyya bilmadrisahol ibtidaya». It should be taken into consideration that the difference between etba and ebtida is explanatory and clear and the named poets complied with the rules and terms of former works satisfactorily.

3— among the features of this period we may also admit the confidence in religious and cultural heritage. The poems belonging to this school inherited new methods too, which are basically as follows: irony, metaphor, similitude, toriyye. Besides the before admitted they

also used literary terms and imitation forms and made even some additions to them. In the list of above mentioned, nabavi and koran methods, arabic proverbs, molegats are also used.

4– Among the factors having an important role in this movement we can point to the universities and schools. During this period teachers from other countries were brought to teach in the named educational centers, and this in its turn helping the main target of literature and science, led to the correction of current dictionary mistakes. Almasrahiyya movement also achieved establishing close ties with the west and this factor has a noticable role in this movement.

5– during this period many poets diverged using poems as a means of profit. So that some poets using poems for expressing themselves or getting close to leaders, wanted to gain respect from them. The poets of this period were far from the above mentioned ones and were looking at poems as a needed demand, they considered that as the preparation of goods beforehand marked their prices down, the poem should be created in the moment and on the theme community needs, and a bilateral relation should exist between them. The poets following these rules were writing poems they needed and poems reflecting their sense and feelings.

6– Religios movement played a significant role in the New Arabiyya movement. The leader of this religious and political movement was Jamaledaddin Afghani. Jamaladdin Afghani had been working in Egypt for 8 years, and during this period, gathering a group of people around himself, he gave classes in philosophy, logics and imagination. There was a personality named Sayyid Jamal among his students. Besides Seyyid Jamal, among his students we can point to Muhammad Abdeh, Saad Zaghlul, Albarudi, Abdulkarim Salman and Almovilahi, Ali Mozahhar, Ibrahim Ahlbavi, Adib Eshag, Ibrahim Alqani and others. Besides that, every evening he was gathering people in one tea house and calling them to be more awake in islamic religion and giving explanation of religious issues. In addition to that he was reporting about the political and social state of people to the heads of governments and about the foreigners interfering state affairs. His school of religion, science, policy and literature grew Muhammad Abdeh, Saad Zaghlul and other personalities. According to the information given in the history books, Sayyid Jamaledaddin was noted as a personality opposing policy of foreign countries, especially policy of England, making people aware of that the west has relationship with muslim countries only because of robbing muslims' resources and a personality provoking people. One of his other features was to keep people away from movhumats and khurafats and using words unconsciously.

Among the general libraries containing books with manuscripts we can point to Darol Kotobolmesri established 1870 miladi year and Maktiyol Jezayerol established in 1825 miladi year. In addition to that, there were a lot of libraries in Baghdad, Najaf, Karbala, Damascus, Tunes, Trablus and Beirut cities. The translation movement has more developed and spread in the period of Muhammad Ali Pasha, especially after Refa Ahol Tehtavi's return from France and project presentation.

In the Medreseholsen science center, built in 1835, there were taught French, Italian, Turkish, Persian, Arabic languages and along with them Islamic sciences, history and geography sciences. The students who had studied here wrote many books in various scientific areas, fully helping this subject by mastering these sciences.

People of Sham living in Egypt had a significant role in the translation movement. It should also be admitted that in those times translation movement had been functioning even before the translation century, however the translated materials were only christian religious books and men were using it in their writings. A new Arabic language movement began from the first half of the 19th century and libraries, science centers and schools were involved in its creation. They were giving attention to printing and publication of books written in religious, linguistic, literary areas. In 1822 there was established a printing house, printing books particularly in military and scientific spheres in Bolag city of Egypt, and the noted printing house has never been engaged in printing and publication of literary books except the period of Ismael in Beirut.

Literature

1. یدالیم 1970 لاس رد رصم هب فراعمل اراد 17 هحفص یدورابلا یماس دومحم: یقوسدلا رمع
2. 4و5 هحفص یدیل یدبرغل ارشنلاب فی رع 277 هحفص رامدزالا ال ا رادحنال ا نم یدبرغل ا بدال

3. 14و15 هحفص یدورابلا یقوسدلا رمع و 26 هحفص رصم یف یدیل ا یدبرغل ا بدال ا روط

4. 478 هحفص 1 دلج هیموؤلا مکرچلا خیرات

5. 7و8 هحفص دواد یفنح رتکد یدیل ا بدال ا خیرات

6. امدعب ام و 15 هحفص ندیرم مزیزع رتکد یدیل ا رصغلا یف رغنلاب مکرچ

7. 22 هحفص لکئی دمحا رتکد رصم یف یدیل ا بدال ا روط

8. رتشنال ا میرکل ادب ع رتکد 2-1 هحفص یدیل ا یدبرغل ا رشنلاب فی رع

9. فیض یقوش رصم یف رصاعمل ا یدبرغل ا بدال ا

10. یدیل ا بدال ا یف یقوسدلا

11. یروخافلا انح یدبرغل ا بدال ا خیرات یف عمادلا

Педжикам А. Период нового движения

Рассматривается социально-политическая и научная жизнь периода, называемого периодом нового движения. Особое внимание привлекает оживление в Египте в данный период. Было уделено широкое внимание всем особенностям этого движения.

Ключевые слова: новое движение, период, литература, языкознание, культура.

НАШІ АВТОРИ

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Андрес Ганна Олександрівна, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України та музеєзнавства Київського національного університету культури і мистецтв, завідувач лабораторії культурної спадщини і музейних технологій Українського центру культурних досліджень Міністерства культури України.

Антонюк Тетяна Дмитрівна, кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри української історії та етнополітики Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Баковецька Ольга Олександрівна, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України інституту історії та права Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського.

Бінецька Оксана Володимирівна, аспірантка кафедри історії України Черкаського державного технологічного університету

Буряк Людмила Іванівна, доктор історичних наук, завідувач відділом Українського інституту національної пам'яті.

Бровар Олександр Віталійович, доктор історичних наук, доцент, перший проректор Університету банківської справи НБУ (м. Докучаєвськ, Донецька обл.)

Ващенко Олена Федорівна, аспірантка Дипломатичної академії України при Міністерстві закордонних справ України.

Васильчук Т.В., м. Запоріжжя.

Воронін Віктор Миколайович, кандидат історичних наук, перший заступник Голови Державної архівної служби України.

Воронянський Олександр Володимирович, кандидат історичних наук, доцент, професор кафедри ЮНЕСКО «Філософія людського спілкування», філософії та історії України при Харківському національному технічному університеті сільського господарства імені Петра Василенка.

Гарнагіна Світлана Олександрівна, аспірантка історичного факультету Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Горбачик Оксана Олександрівна, викладач кафедри всесвітньої історії історичного факультету Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

Грищенко Лілія Володимирівна, аспірантка кафедри української історії та етнополітики Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара.

Гула Руслан Володимирович, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри гуманітарних наук Академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного (м. Львів).

Дєдков М.В., м. Запоріжжя.

Дмитрушко Олександр Михайлович, аспірант кафедри української історії та етнополітики історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Журавльова Людмила Віталіївна, аспірантка кафедри всесвітньої історії Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м.Київ).

Залєток Наталія Валеріївна, аспірантка кафедри всесвітньої історії Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ).

Звонкова Галина Леонідівна, кандидат історичних наук, науковий співробітник ЦДПІН імені Г.М. Доброва НАН України (м. Київ).

Зульфугарли М., Республіка Азербайджан.

Іванцова Ніна Іванівна, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України і політології Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

Крапівін Олександр Васильович, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародних відносин і зовнішньої політики Донецького національного університету.

Красікова Олена Юріївна, науковий співробітник сектору збереження наукових фондів Державної наукової сільськогосподарської бібліотеки Національної академії аграрних наук (м. Київ).

Кривопішин О.М., м. Переяслав-Хмельницький.

Кушнір Олександр Олександрович, аспірант кафедри давньої та нової історії України історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Макарець Світлана Володимирівна, кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства Полтавської державної аграрної академії.

Макарчук Сергій Сергійович, кандидат історичних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Миколаївської філії Київського національного університету культури і мистецтв.

Москальова Надія Петрівна, кандидат історичних наук, доцент, професор кафедри ЮНЕСКО «Філософія людського спілкування», філософії та історії України Харківського національного технічного університету сільського господарства імені Петра Василенка.

Наумова Ірина Борисівна, молодший науковий співробітник відділу дослідження історичних трагедій народів України Українського інституту національної пам'яті (м. Київ).

Ніколаєв Микола Ілліч, кандидат технічних наук, член Російської асоціації антикознавців, лауреат премії імені Миколи Аркаса («Історія, археологія»), член-кореспондент Інженерної академії України (м. Миколаїв).

Островий Володимир Михайлович, викладач кафедри суспільних дисциплін Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії.

Пекарєв Ігор Маркович, кандидат історичних наук, проректор–генеральний директор Всеукраїнського університету Міжрегіональної Академії управління персоналом, доцент кафедри міжнародних відносин та міжнародної інформації, докторант кафедри міжнародних відносин і зовнішньої політики Донецького національного університету.

Побережник Олександра Олександрівна, аспірантка Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Савченко Андрій Володимирович, аспірант Кременчуцький національний університет імені М. Остроградського.

Семенчук О.О., м. Умань.

Тараненко Станіслав Петрович, кандидат історичних наук, заступник начальника кафедри автоматичних систем безпеки та електроустановок Академії пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля МНС України (м. Черкаси).

Тригуб Олександр Петрович, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Чорноморського державного університету імені Петра Могили (м. Миколаїв).

Федоренко Михайло Олександрович, кандидат історичних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Національного університету кораблебудування імені адмірала Макарова (м. Миколаїв).

Фесенко Володимир Юрійович, викладач кафедри ЮНЕСКО Харківського національного технічного університету сільського господарства.

Хан Євген Вікторович, аспірант кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Цимбал Ірина Володимирівна – науковий співробітник Українського інституту національної пам'яті (м. Київ).

Яковенко Юлія Леонідівна, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України і правових дисциплін Донбаського інституту техніки та менеджменту Міжнародного науково-технічного університету імені академіка Ю. Бугая (м. Краматорськ, Донецька обл.).

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

Алексєєнко Тетяна Анатоліївна, аспірантка кафедри світової філософії та естетики Східноукраїнського національного університету імені Володимира Дала.

Асаєва Валерія Володимирівна, пошукач кафедри філософії випереджаючої освіти та управління інноваційною діяльністю Дніпропетровського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти. Вчитель іноземної мови СЗШ №144.

Білицький Олексій Олександрович, старший викладач кафедри філософії Донецького національного університету

Берегова Галина Дмитрівна, кандидат педагогічних наук, доцент, завідувач кафедри філософії і соціально-гуманітарних дисциплін Херсонського державного аграрного університету.

Бережна Світлана Вікторівна, кандидат історичних наук, декан історичного факультету, доцент кафедри правознавства Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди.

Бех Юлія Володимирівна, кандидат філософських наук, доцент, докторант Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ).

Богород Анатолій Володимирович, аспірант кафедри філософії Київського університету імені Бориса Грінченка.

Буковинський Адріан Йосипович – кандидат філософських наук, Президент Всеукраїнського благодійного фонду «Сім'я».

Бутурліна Оксана Зисилівна, науковий співробітник кафедри управління інформаційно-освітніми проектами Дніпропетровського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти.

Вашкевич Віктор Миколайович, доктор філософських наук, професор, професор Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ).

Висоцька Ольга Євгенівна, доктор філософських наук, декан факультету відкритої освіти, завідувач кафедри філософії випереджаючої освіти та управління інноваційною діяльністю Дніпропетровського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти.

Вознюк Назар Валерійович, аспірант Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ).

Войтюк Ірина Віталіївна, кандидат філософських наук, старший науковий співробітник відділу змісту, філософії та прогнозування вищої освіти ІВО НАПН України.

Гончаров Володимир Іванович, професор, директор Інституту іноземної філології Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ).

Грица Юрій Іванович, кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії, філософії права і юридичної психології Івано–Франківського університету права імені Короля Данила Галицького.

Джура Олександр Дмитрович, доктор філософських наук, доцент, директор Бурштинського енергетичного коледжу Івано–Франківського національного технічного університету нафти і газу.

Дзівідзінський Владислав Євгенович, аспірант кафедри філософії Національного університету біоресурсів і природокористування України (м. Київ).

Довга Лариса Михайлівна, кандидат філософських наук, старший науковий співробітник, професор Національної музичної академії України імені П.І. Чайковського.

Дупак Валентин Германович, аспірант Житомирського державного університету імені Івана Франка.

Ємельянова Юлія Павлівна, кандидат філософських наук, доцент кафедри філософських і соціальних наук Севастопольського національного технічного університету.

Запороженко Павло Юрійович, аспірант кафедри філософії Донецького Національного університету.

Зуев Константин Александрович, кандидат філософських наук, доцент кафедри філософських наук Донецького національного університету економіки і торгівлі.

Іваненко Наталя Олександрівна, аспірантка кафедри теоретичної та практичної філософії Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна.

Іванов Євген Валентинович, кандидат історичних наук, доцент кафедри соціології, філософії і права Одеської національної академії харчових технологій.

Ісмаїлзаде Ляман, докторантка Сумгаїтського державного університету (Азербайджан).

Кабальський Роман Олександрович, кандидат юридичних наук, доцент кафедри гуманітарних та соціально-економічних навчальних дисциплін Полтавського юридичного інституту Національного університету «Юридична академія імені Ярослава Мудрого».

Карпець Ю.В., здобувач кафедри соціальних теорій Національного університету «Одеська юридична академія».

Каримова Дінар, дисертантка Інституту мовознавства Національної академії наук Азербайджану.

Ковтун Тетяна Сергіївна, аспірантка кафедри культурології Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ).

Комленко Олена Вікторівна, аспірантка кафедри релігієзнавства філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Кулакова Оксана Миколаївна, кандидат культурології, доцент кафедри філософії та соціології Національного фармацевтичного університету (м. Харків).

Куліченко Віктор Володимирович, аспірант кафедри соціології та соціальних технологій Національного авіаційного університету.

Куций Андрій Миколайович, здобувач кафедри філософії випереджаючої освіти та управління інноваційною діяльністю Дніпропетровського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти.

Мамадов Тарийел Мамед огли, доцент, завідувач кафедри Сумгаїтського державного університету (Азербайджан).

Михайлишин Галина Йосипівна – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри соціальної педагогіки Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано–Франківськ).

Молодцов Борис Іванович, кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії та соціології Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Морозов Володимир Віталісвич, кандидат педагогічних наук, доцент Криворізького педагогічного університету.

Мосасє Ю.В., кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології та соціальної роботи Класичного приватного університету (м. Запоріжжя).

Намазова Флора Камран кизи, кандидат філологічних наук, доцент, старший науковий співробітник Інституту мовознавства імені Насімі Національної академії наук Азербайджану.

Нікулішин Наталія Вікторівна, аспірантка кафедри політології Національного університету «Львівська політехніка».

Олійник Андрій Романович, доктор богослов'я, старший викладач Українського католицького університету (м. Львів).

Павлишин Людмила Григорівна, кандидат філософських наук, докторант Центру гуманітарної освіти НАН України (м. Київ).

Пашаєва Саїда, докторантка Сумгаїтського державного університету (Азербайджан).

Полянська Вікторія Іванівна, доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософської думки та культурології Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського.

Попов Володимир Юрійович, доктор філософських наук, доцент, доцент кафедри філософії Донецького національного університету.

Ременець Оксана Володимирівна, кандидат філософських наук, доцент кафедри філософської антропології Інституту філософської освіти та науки Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ).

Сабадаш Юлія Сергіївна, доктор культурології, професор, професор кафедри культурології та інформаційної діяльності Маріупольського державного університету.

Савадіян Мехназ, кандидат філософських наук, співробітник Інституту східнознавства імені З.М. Бунятова (Азербайджан).

Сакун Аїта Валдурувна, кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри філософії Донецького національного університету економіки і торгівлі імені М.Туган–Барановського.

Семенюк Ігор Валентинович, кандидат філософських наук, доцент кафедри гуманітарних наук Запорізького класичного приватного університету. Священнослужитель Запорізької євангельської протестантської церкви «Благая Весть».

Сєрова Юлія Володимирівна, кандидат філософських наук, асистент кафедри філософії гуманітарних наук філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Скалацький Вячеслав Миколайович, кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії гуманітарних наук філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Скороварова Євгенія Вікторівна, кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії культури та культурології Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Смирнова Олена Олександрівна, викладач кафедри філософської думки та культурології Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського.

Содомора Павло Андрійович, кандидат філологічних наук, доцент кафедри латинської мови Львівського національного медичного університету імені Данила Галицького.

Тарасова Наталія Юріївна, кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії Національного гірничого університету (м. Дніпропетровськ).

Терещенко Тетяна Павлівна, аспірантка Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ).

Тімченко О.П., доктор філософських наук, доцент, завідувач кафедри філософії Львівської комерційної академії.

Федоров Ю.В., кандидат філософських наук, доцент Університету культури, мистецтв та туризму (м. Сімферополь).

Фомін Федір Валерійович, аспірант кафедри філософської антропології інституту філософської освіти і науки Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ).

Хамар Ульяна Вікторівна, кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри історії філософії філософського факультету Львівського національного університету імені Івана Франка.

Харлаш Людмила Михайлівна, старший викладач кафедри управління інформаційно–освітніми проектами Дніпропетровського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти.

Цзянь Чунсін, аспірант Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ).

Чекаль Людмила Анатолівна, кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії, політології та українознавства Київського національного університету технологій та дизайну.

Шамша Ігор Володимирович – кандидат філософських наук, докторант кафедри філософії Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ).

Шедяков Володимир Євгенович, доктор соціологічних наук, кандидат економічних наук, головний науковий співробітник Національного інституту стратегічних досліджень при Президентові України.

Яремак Анастасія Іванівна, аспірантка Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ).

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

Алієва Севіл, докторантка Інституту філософії Національної академії наук Азербайджану.

Вовк Юрій Богданович, аспірант кафедри теорії та історії політичної науки Львівського національного університету імені Івана Франка.

Гай–Нижник Павло Павлович, доктор історичних наук, академік Української академії наук.

Гамідов Габіль Аганемат, кандидат педагогічних наук, провідний науковий співробітник, докторант Інституту філософії, соціології та права Національної академії наук Азербайджану.

Гасанов Санан, науковий співробітник Інституту філософії, соціології та права Національної академії наук Азербайджану.

Дев'ятко Наталія Володимирівна, провідний фахівець Інформаційного прес–сектору Дніпропетровського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти.

Деттеренко Анастасія Миколаївна, кандидат політичних наук, доцент, доцент кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Маріупольського державного університету.

Дем'янюк Юрій Анатолійович, кандидат педагогічних наук, доцент кафедри прикордоннології Національної академії Державної прикордонної служби України імені Б. Хмельницького.

Демків Ульяна Ярославівна, аспірантка кафедри країнознавства і міжнародного туризму Львівського національного університету імені Івана Франка.

Дзюба Ростислав Миколайович, аспірант кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Донецького національного університету.

Євтюшкін Ігор Володимирович, викладач кафедри філософії та суспільних наук Кримського державного медичного університету імені С.І. Георгієвського (м. Сімферополь).

Жуковська Аліса Олександрівна, аспірантка кафедри політології та державного управління Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Кешаварз Аліреза Абдіпур, дисертант Інституту з прав Людини (Азербайджан).

Крисенко Дмитро Сергійович, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри міжнародних відносин Київського національного університету культури і мистецтв.

Кулієв Азай, дисертант Бакинського державного університету (Азербайджан).

Кухтін Михайло Михайлович, аспірант кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики історичного факультету Донецького національного університету.

Лікарчук Наталія Василівна, кандидат політичних наук, доцент кафедри державного управління Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Лукач Ульяна Романівна, кандидат політичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького.

Матвійчук Андрій Васильович, кандидат політичних наук, старший науковий співробітник Національної бібліотеки імені В.І. Вернадського.

Мірзаде Лілія, кандидат педагогічних наук, м. Баку (Азербайджан).

Нагієв Анар, докторант Інституту філософії Національної академії наук Азербайджану.

Панченко Антон Вікторович, магістр Запорізького національного університету.

Педжикам Аліаскер, дисертант Інституту східнознавства імені З.М. Бунятова (Азербайджан).

Полтавець Сергій Васильович, кандидат політичних наук, провідний науковий співробітник Національного музею «Меморіал пам'яті жертв голодоморів в Україні».

Потес Анна Володимирівна, магістр Маріупольського державного університету.

Румянцева Тетяна Ігорівна, аспірантка кафедри міжнародних відносин і зовнішньої політики Донецького національного університету.

Рябінін Євген Вадимович, кандидат політичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Маріупольського державного університету.

Седляр Юлія Олександрівна, кандидат політичних наук, доцент, докторант кафедри країнознавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Таран Євгеній Іванович, аспірант кафедри суспільно–політичних наук, глобалістики та соціальних комунікацій Університету «Україна».

Тихонюк Світлана Андріївна, аспірантка відділу політичних стратегій Національного інституту стратегічних досліджень, головний консультант Управління забезпечення зв'язків з Верховною Радою України Адміністрації Президента України.

Томенчук Христина Богданівна, фахівець Навчально-методичного центру політичних та євроінтеграційних досліджень Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ).

Требін Михайло Петрович, доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри соціології та політології Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого».

Турчин Ярина Богданівна, доктор політичних наук, доцент, завідувач кафедри політології Національного університету «Львівська політехніка».

Хорішко Лілія Сергіївна, кандидат політичних наук, доцент кафедри політології Запорізького національного університету.

Чарських Ігор Юрійович, кандидат історичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин і зовнішньої політики Донецького національного університету.

Шачковська Любов Сергіївна, кандидат політичних наук, доцент кафедри філософії та суспільствознавства Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.

Шеренговський Дмитро Володимирович, аспірант кафедри міжнародних відносин і дипломатичної служби Львівського національного університету імені Івана Франка.

ЗМІСТ

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Кушнір О.О. Гайдамацький рух у спогадах та мемуарах: особливості сприйняття й інтерпретації (кінець XVIII – початок XIX ст.)	5
Баковецька О.О. Римо-католицька церква України в політичних подіях 30–60-х років XIX століття: реакція влади	11
Кривопівшин О.М. Масштабні трансформації на залізничному транспорті в другій половині XIX ст.: причини, основні етапи, соціально-економічні наслідки	17
Макарець С.В. Сільськогосподарські виставки як форма реклами продукції аграрного сектору на рубежі XIX–XX ст.	25
Побережник О.О. Москва – третій Рим, Київ – другий Єрусалим: ідея Києва Андрія Муравйова	31
Семенчук О.О. Православний клір Уманського Свято-Миколаївського собору: маловідомі імена	37
Тараненко В.М. Кримінальне та адміністративне законодавство України з питань пожежної безпеки в кінці XIX на початку XX ст.	41
Федоренко М.О. Роздуми про єдність слов'ян: загально-етнічна пам'ять чи міф?	44
Тригуб О.П. «Почесні шпигуни» (розвідницька діяльність іноземних консулів на Півдні України на початку XX ст.)	48
Грищенко Л.В. Особливості повсякдення міського населення Катеринославської губернії наприкінці XIX – початку XX ст.	54
Воронін В.М. Державні відзнаки Директорії УНР: спроба створення повноцінної нагородної системи у часи Громадянської війни	59
Дєдков М.В., Васильчук Т.В. Радянська повсякденність 20–30-х рр. XX ст.: пошуки консенсусу	65
Іванцова Н.І., Воронянський О.В. Вечірні робітничі університети в УСРР у 1920–ті рр.	73
Островий В.М. В.О. Герінович: з матеріалів слідства ДПУ УСРР 1932–1933 рр.	79
Москальова Н.П. Жінки в історії ХІМЕСГ (1930–і рр. XX ст.)	85
Макарчук С.С. Діяльність німецької військової розвідки і контррозвідки на Миколаївщині в 1941–1944 рр.	90
Гула Р.В. Патріотична діяльність Руської Православної церкви в роки Великої Вітчизняної війни	95
Андрес Г.О. Пріоритетні напрями діяльності UNESCO в галузі охорони культурної спадщини на початку XXI ст.	98
Цимбал І.В. Мовний аспект у процесі самоідентифікації населення різних регіонів України	103
Антонюк Т.Д. Болонський процес та його адаптація до української системи освіти	110
Бінецька О.В. Зайнятість жінок на ринку праці в сучасному українському суспільстві	116
Бровар О.В. Реалізація державної політики щодо національних меншин упродовж 2005–2010 рр.	120
Хан С.В. Запровадження двоступеневої системи у вищій освіті (бакалавр–магістр) в рамках участі Російської Федерації в Болонському процесі	126
Вашченко О.Ф. Українська діаспора як вагомий чинник активізації двостороннього співробітництва США й України у 1991–2011 рр.	132
Журавльова Л.В. Виклики та проблеми космічної політики США в умовах трансформації системи міжнародних відносин (кінець 1980–х – початок 1990–х рр.)	141
Залєток Н.В. Суфражистська кампанія у Великій Британії 1918–1928 рр.	148
Пекарев І.М., Крапівін О.В. Військова складова зовнішньої політики Великобританії (1990–2010 рр.)	154
Ніколаєв М.І. Синхронізація епонімного календаря Ольвії ІosPE І² 201 – об'єктивна реальність	159
Фесенко В.Ю. Микола Валяшко: становлення науковця (кінець XIX – початок XX ст.)	168
Красікова О.Ю. З історії Київського інституту народної освіти – постать професора Володимира Крокоса	173

Яковенко Ю.Л. Історики різних часів про значення іноземної технічної допомоги в СРСР у 1920–х – на початку 1930–х років	177
Горбачик О.О. Редакційно-публіцистична діяльність Матвія Стахіва у міжвоєнний період XX ст.	182
Наумова І.Б. Друга світова війна в історичній та національній пам'яті: сучасна історіографія	187
Гарнагіна С.О. Джерела з історії міжнародної діяльності екзильного центру УНР (1948–1992 рр.): історіографія проблеми	195
Буряк Л.І. Урбаністичні дослідження в контексті українського історіографічного модерну (60–ті роки XX ст.)	203
Дмитрушко О.М. Проблема торгівельно-економічної співпраці України з Європейським Союзом: історіографія питання	208
Звонкова Г.Л. Праці Г.М. Доброва як теоретико-методологічна база розширення тематики історичних досліджень	213
Савченко А.В. Проблеми якості життя сільського населення УСРР періоду хрущовської «відлиги»: історіографія	217
Зульфугарлі М. Аналіз історії НКВД в радянській історіографії	222

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

Сєрова Ю.В., Скалацький В.М. Соціальна міфотворчість як невід'ємний механізм функціонування суспільства	226
Кулішова В.В. Інтелектуальна активність громадянського суспільства як чинник правової соціалізації особи	232
Грица Ю.І. Громадянське суспільство як засада сучасної демократії	237
Берегова Г.Д. Анімізм як рання форма гілозоїзму	242
Бєх Ю.В. Світоглядно-ідеологічне протистояння у сфері управління технічними, біологічними і соціальними системами	247
Висоцька О.Є. Феномен комунікації у суспільстві постмодерну: передумови становлення та основний зміст	253
Вашкевич В.М. Міфологізація історико-філософського знання	260
Ємельянова Ю.П. Єдність і різноманіття в історичному процесі: закономірності, узагальнення і проблема спрощення	270
Карпець Ю.В. Політичний вплив: сутність та вектори прояву	275
Нікулішин Н.В. Основні підходи до визначення змісту поняття «сила» в теорії політичного ідеалізму	282
Тарасова Н.Ю. Ідентичність як екзистенційна на визначеність присутнього «я»	287
Хамар У.В. Принцип детермінізму як складова стихійно сформованого світогляду	293
Тімченко О.П. Екзистенційно-антропологічний зміст творчості	298
Білицький О.О. Соціально-історичні аспекти містицизму	305
Іваненко Н.О. Повсякденний вимір феномена любові	310
Фомін Ф.В. Феномен любові як екзистенціальна та моральна основа сім'ї	316
Богород А.В. Танець як явище людського буття: філософський аналіз	322
Буковинський А.Й. Основні сфери душі	330
Алексєєнко Т.А. Модифікації тілесності в контексті естетичної теорії художнього стилю	334
Дупак В.Г. Віртуальна реальність як простір соціокультурних взаємодій	340
Вознюк Н.В. Рациональне в науці: феномен і проблема	345
Кабальський Р.О. Філософсько-правовий аналіз природи нормативності	353
Мамадов Т.М. Основні підходи у дослідженнях теорій особистості	359
Довга Л.М. «Зрада» як гріх та злочин у трактуванні Інокентія Гізеля та Йоанікія Галатівського	364
Ковтун Т.С. Специфіка антропокосмічної думки традиційного Сходу у контексті порівняння із західною моделлю суб'єкта	370
Семенюк І.В. Головні аспекти корейської глобалізації	376
Содомора П.А. Від греки до латини: причини і наслідки (на матеріалі творів Томи з Аквіну)	384
Молодцов Б.І. Ф. Ніцше: дух як сила, яка долає обмеженість реальності	388
Мосаєв Ю.В. Інтеграція філософського знання Піфагора та його послідовників в умови сучасності	395
Намазова Ф. Експресивний синтаксис в драматургії Ільєса Ефендієва	399

Павлишин Л.Г. Людина – борець за краще майбутнє у творчості В.Винниченка та І.Франка	403
Шамша І.В. Розуміння часу в «Сповіді» Августина Блаженного	408
Яремак А.І. Поняття естетичного ідеалу в українській філософській думці: ретроспективний погляд	413
Цзянь Чунсінь. Співвідношення формування особистості людини Заходу та Сходу	417
Пашаєва С., Ісмаїлзаде Л. Проблеми моральності і виховання у сатиричних творах Касум-бек Закира	423
Карімова Д. Стилістичні особливості антропонімів та етнонімів у поезії Мамеда Араза	428
Савадійан М. Дидактичні мотиви і система персонажів у творі Абдуррахмана Джами «Нафахат-уль-Унс»	433
Войтюк І.В. Гуманістичні та клерикальні цінності в системі української національної освіти	440
Зувс К.О. Еволюція міфо–релігійної свідомості та мислення	446
Комленко О.В. Соціальна доктрина ісламу в контексті глобалізаційних змін	453
Попов В.Ю. Халкідонські засади візантійської ідентифікаційної релігійно–культурної матриці	458
Олійник А.Р. Стратегія реалізації Царства Божого у проповіді як базової цілі православного літургійного проповідництва в богословських творах Ентоні Коньяріса	465
Чекаль Л.А. Поняття толерантності і любові до ближнього у врівненнях та історичній практиці релігійних систем	471
Сабашадаш Ю.С. Естетичне підґрунтя гуманістики Високого Відродження (друга половина XV–XVI ст.)	476
Бережна С.В. Антропологізація історико–порівняльного методу в культурі постмодерну	484
Дзівідзінський В.Є. Філософське осмислення моралі як невід’ємна складова дослідження предмету філософії права	488
Запорожченко П.Ю. Від античного атлетизму до християнського аскетизму: трансформації культурних практик у епоху пізньої античності	493
Бутурліна О.В. Портрет автора на тлі медіакультури	498
Джура О.Д. Основні чинники формування культури життєтворчості особистості	504
Полянська В.І., Смірнова О.О. Магічний ритуал як соціокультурний феномен	509
Скороварова Є.В. Тезаурус у системі художньо–естетичної комунікації	514
Федоров Ю.В. Сучасна вестернізація як прискорювач негативних соціокультурних трансформацій	518
Ременець О.В. Цінності культури у філософсько–антропологічному контексті (концептуальний аналіз)	523
Шедяков В.Є. Ренесанс міфу в соціокультурному середовищі розвитку	526
Михайлишин Г.Й. Соціалізація особистості у світоглядній парадигмі освіти	532
Гончаров В.І. Аксиологічна модель особи сучасного вчителя	539
Морозов В.В. Потреба та технології збільшення наукового потенціалу педагогічного процесу в період інформаційної революції	549
Харлаш Л.М. Філософсько–освітні засади процесу інформатизації як фактора еволюції системи освіти	554
Асасєва В.В. Розвиток мультилінгвізму як засобу налагодження міжкультурної взаємодії у посткласичному освітньому просторі	560
Сакун А.В. Діалог як умова формування «олюдненої» освіти: суб’єктивно–особистісний аспект	565
Терещенко Т.П. Деякі фактори ціннісного розколу: причини і передумови їх впливу на зміни в освіті	570
Кулакова О.М. Філософський аналіз підґрунтя інтеграції освіти й науки	575
Куций А.М. Феномен кооперації у просторі філософсько–освітніх дискурсів	581
Іванов Є.В. Освіта як засіб соціального управління і вдосконалення суспільства в традиційному Китаї	588

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

Полтавець С.В. Політична складова полемічних суперечок у середовищі вітчизняної духовної еліти середини XVII століття	592
Требін М.П. Громадянське суспільство як соціальний феномен: розвиток концепту в XX столітті	597
Тихонюк С.А. Реформування політичної системи в контексті її модернізації	604

Томенчук Х.Б. Українські політичні партії в Західно–Українській народній республіці: ідеологічне «перезавантаження» та організаційні трансформації (листопад 1918 – червень 1919 рр.)	610
Турчин Я.Б. Україна і Митний союз: особливості та перспективи взаємовідносин	618
Таран Є.І. Політика забезпечення енергетичної безпеки України у Європейському регіоні	623
Євтюшкін І.В. Україно–російські відносини у контексті розпаду СРСР (кримський аспект)	627
Матвійчук А.В. Дискусії щодо становлення громадянського суспільства в країнах пострадянського простору	633
Гай–Нижник П.П. ВО «Свобода» у виборчих перегонках: тактика боротьби та ідеологічні засади (березень–серпень 2012 р.)	638
Дегтеренко А.М. Гендерний аналіз як інструмент ефективної діяльності	651
Дем’янюк Ю.А. Прикордонна безпека: концептуальний підхід до дефініції поняття	656
Шачковська Л.С. Вплив виборчої реформи 2004 р. на процеси структуризації партійної системи в сучасній Україні	662
Вовк Ю.Б. Діалектичне в самосвідомості корпоративізму	667
Жуковська А.О. Концепція громадянського суспільства у теоріях представників лівої ідеології	673
Лікарчук Н.В. Маркетинг в системі політико–адміністративного управління	680
Хорішко Л.С., Панченко А.В. Інституалізація політичної еліти як умова стабільного розвитку політичної системи	688
Шеренговський Д. В. Стан наукової розробки проблеми конфліктогенності в сучасних міжнародних системах	693
Дев’ятко Н.В. Міф як система світоглядних уявлень працівників масмедіа	703
Демків У.Я. Місце інтервенції в системі засобів міжнародного впливу держави	709
Дзюба Р.М. Від бренду товару до бренду місцевості: розвиток і становлення концепції плейсбрендингу	716
Лукач У.Р. Національне та жіноче питання в ідейно–політичній спадщині Наталії Кобринської	720
Крисенко Д.С. Проблема ядерного роззброєння у взаєминах СРСР та США періоду другої адміністрації Р.Рейгана (1985–1989 рр.)	726
Кухтін М.М. Вплив ФРН на імідж ЄС в Європі і світі: досвід аналізу	730
Рум’янцева Т.І., Чарських І.Ю. Імідж гуманітарної інтервенції як інструменту зовнішньої політики США	736
Седляр Ю.О. Політика санкцій проти Сирії у дипломатії Туреччини як складова її регіонального лідерства?	741
Гасанов С. Статус Каспійського моря в форматі конструктивного обговорення	747
Рябінін Є.В., Потес А.В. Нейтралітет Швейцарії як визначальний чинник формування зовнішньополітичного вектору	753
Нагієв А. Про націоналізм і національно–державне будівництво в контексті пострадянської Центральної Азії	759
Кешаварз А. Цивільна відповідальність держав та опікунські права	765
Алієва С. Напрямки і реальності дитячої політики в Азербайджані	769
Гамідов Г., Мірзазаде Л. Ідеологія як чинник державного розвитку	773
Кулієв А. Порівняльний аналіз процесів формування громадських організацій	777
Педжікам А. Період нового руху	782

СОДЕРЖАНИЕ

ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ

Кушнер А.А. Гайдамацкое движение в воспоминаниях и мемуарах: особенности восприятия и интерпретации (конец XVIII – начало XIX вв.)	5
Баковецкая О.О. Римско-католическая церковь Украины в политических событиях 30–60-х годов XIX столетия: реакция власти	11
Кривописин А.М. Масштабные трансформации на железнодорожном транспорте во второй половине XIX в.: причины, основные этапы, социально-экономические последствия	17
Макарець С.В. Сельскохозяйственные выставки как форма рекламы продукции аграрного сектора на рубеже XIX–XX вв.	25
Побережник А.А. Москва – третий Рим, Киев – второй Иерусалим: идея Киева Андрея Муравьева	31
Семенчук О.А. Православный клир Уманского Свято–Николаевского собора: малоизвестные имена	37
Тараненко С.П. Криминальное и административное законодательство Украины по вопросам пожарной безопасности в конце XIX в начале XX ст.	41
Федоренко М.А. Размышления о единстве славян: обще-этническая память или миф?	44
Тригуб А.П. «Почетные шпионы» (разведывательная деятельность иностранных консулов на Юге Украины в начале XX в.)	48
Грищенко Л.В. Особенности повседневности городского населения Екатеринославской губернии в конце XIX – начале XX вв.	54
Воронин В.Н. Государственные отличия Директории УНР: попытка создания полноценной наградной системы во время Гражданской войны.	59
Дедков Н.В., Васильчук Т.В. Советская повседневность 20–30-х гг. XX ст.: поиски консенсуса	65
Иванцова Н.И., Воронянский А.В. Вечерние рабочие университеты в УССР в 1920-е гг.	73
Островой В.М. В.О. Гериневич: из материалов следствия ГПУ УССР 1932-1933 гг.	79
Москалева Н.П. Женщины в истории Харьковского института механизации и электрификации сельского хозяйства (1930-е гг. XX ст.)	85
Макаруч С.С. Деятельность немецкой военной разведки и контрразведки на Николаевщине в 1941-1944 гг.	90
Гула Р.В. Патриотическая деятельность Русской Православной церкви в годы Великой Отечественной войны	95
Андрес А.А. Приоритетные направления деятельности UNESCO в сфере охраны культурного наследия в начале XXI ст.	98
Цимбал И.В. Языковой аспект в процессе самоидентификации населения разных регионов Украины	103
Антонюк Т.Д. Болонский процесс и его адаптация к украинской системе образования	110
Бинецкая О.В. Занятость женщин на рынке труда в современном украинском обществе	116
Бровар А.В. Реализация государственной политики относительно национальных меньшинств на протяжении 2005–2010 гг.	120
Хан Е.В. Законодательная база перехода российских вузов на двухуровневую систему высшего образования (бакалавр–магистр) в рамках участия в Болонском процессе	126
Вашченко Е.Ф. Украинская диаспора как весомый фактор активизации двустороннего сотрудничества США и Украины у 1991–2011 гг.	132
Журавлева Л.В. Вызовы и проблемы космической политики США в условиях трансформации системы международных отношений (конец 1980-х – начало 1990-х гг.)	141
Залеток Н.В. Завершение суфразистской кампании в Великобритании 1918–1928 гг.	148
Пекарев И.М., Крапивин А.В. Военная составляющая внешней политики Великобритании (1990–2010 гг.)	154
Николаев Н.И. Синхронизация эпонимного календаря Ольвии IosPE I ² 201 – объективная реальность	159
Фесенко В.Ю. Николай Валяшко: становление ученого (1895–1908)	168

Красикова Е.Ю. Из истории Киевского института народного образования – личность профессора Владимира Крокоса	173
Яковенко Ю.Л. Историки о значении иностранной технической помощи в СССР в 1920-х – начале 1930-х годов	177
Горбачик О.А. Редакционно–публицистическая деятельность Матвея Стахова в межвоенный период XX ст.	182
Наумова И.Б. Вторая мировая война в исторической и национальной памяти: историография проблемы	187
Гарнагина С.А. Источники по истории международной деятельности экипильного центра УНР (1948–1992 гг.): историография проблемы	195
Буряк Л.И. Урбанистические исследования в контексте украинского историографического модерна (60-е годы XX в.)	203
Дмитрушко А.М. Проблема торгово–экономического сотрудничества Украины с Европейским Союзом: историография вопроса	208
Звонкова Г.Л. Труды Г.М. Доброва как теоретико–методологическая база расширения тематики исторических исследований	213
Савченко А.В. Проблемы качества жизни сельского населения УССР периода хрущевской «оттепели»: историография	217
Зульфугарлы М. Анализ истории НКАО в советской историографии	222
ФИЛОСОФСКИЕ НАУКИ	
Серова Ю.В., Скалацкий В.М. Социальное мифотворчество как неотъемлемый механизм функционирования общества	226
Куличенко В.В. Интеллектуальная активность гражданского общества как фактор правовой социализации личности	232
Грица Ю.И. Гражданское общество как принцип современной демократии	237
Береговая Г.Д. Анимизм как ранняя форма гилозоизма	242
Бех Ю.В. Мировоззренческо-идеологическое противостояние в сфере управления техническими, биологическими и социальными системами	247
Высоцкая О.Е. Феномен коммуникации в обществе Постмодерна: предпосылки становления и основное содержание	253
Вашкевич В.Н. Мифологизация историко-философского знания	260
Емельянова Ю.П. Единство и многообразие в историческом процессе: закономерности, обобщения и проблема упрощения	270
Карпец Ю.В. Политическое влияние: сущность и векторы проявления	275
Никулишин Н.В. Основные подходы к определению содержания понятия «сила» в теории политического идеализма	282
Тарасова Н.Ю. Идентичность как экзистенциальная определенность присутствующего «я»	287
Хамар У.В. Принцип детерминизма как составляющая стихийно образованного мировоззрения	293
Тимченко О.П. Экзистенциально–антропологическое содержание творчества	298
Билицкий А.А. Социально–исторические аспекты мистицизма	305
Иваненко Н.А. Повседневное измерение феномена любви	310
Фомин Ф.В. Феномен любви, как экзистенциальная и моральная основа семьи	316
Богород А.В. Танец как явление человеческого бытия: философский анализ	322
Буковинский А.И. Основные сферы души	330
Алексеев Т.А. Модификации телесности в контексте эстетической теории художественного стиля	334
Дупак В.Г. Виртуальная реальность как пространство социокультурных взаимодействий	340
Вознюк Н.В. Рациональное в науке: феномен и проблема	345
Кабацкий Р.А. Философско-правовой анализ природы нормативности	353
Мамадов Т.М. Основные подходы в исследованиях теорий личности	359
Довга Л.М. «Измена» как грех и преступление в трактовке Иннокентия Гизеля и Иоанникия Галатовского	364
Ковтун Т.С. Специфика антропокосмического мнения традиционного Востока в контексте сравнения с западной моделью субъекта	370
Семенюк И.В. Главные аспекты корейской глобализации	376
Содомора П.А. От греки к латине: причины и следствия (на материале произведений Тома Аквинского)	384

Молодцов Б.И. Ф.Ницше: дух как сила, преодолевающая ограниченность реальности	388
Мосаев Ю.В. Интеграция философского знания Пифагора и его последователей в условия современности	395
Намазова Ф. Экспрессивный синтаксис в драматургии Ильяс Эфендиева	399
Павлишин Л.Г. Человек – борец за лучшее будущее в творчестве В.Винниченко и И.Франко	403
Шамша И.В. Понимание времени в «Исповеди» Августина Блаженного	408
Яремак А.И. Понятие эстетического идеала в украинской философской мысли: ретроспективный взгляд	413
Цзянь Чунсин. Соотношение формирования личности человека Запада и Востока	417
Пашаева С., Исмаилзаде Л. Проблемы нравственности и воспитания в сатирических произведениях Касум-бек Закира	423
Каримова Д. Стилистические особенности антропонимов и этнонимов в поэзии Мамеда Араза	428
Савадийан М. Дидактические мотивы и система персонажей в произведении Абдуррахмана Джами «Нафахат-уль-Унс»	433
Войтюк И.В. Гуманистические и клерикальные ценности в системе украинского национального образования	440
Зуев К.А. Эволюция мифо–религиозного сознания и мышление	446
Комленко Е.В. Социальная доктрина ислама в контексте глобализационных изменений	453
Попов В.Ю. Халкидонские основы византийской идентификационной религиозно–культурной матрицы	458
Олийник А.Р. Стратегия реализации Царства Божьего в проповеди как основной цели православного литургического проповедничества в богословских трудах Энтони Коньяриса	465
Чекаль Л.А. Понятия толерантности и любви к ближнему в вероучениях и исторической практике религиозных систем	471
Сабадаш Ю.С. Эстетические основы гуманизма Высокого Возрождения (вторая половина XV–XVI в.)	476
Бережная С.В. Антропологизация историко–сравнительного метода в культуре постмодерна	484
Дзвидзинский В.Е. Философское осмысление морали как неотъемлемая составляющая исследования предмета философии права	488
Запороженченко П.Ю. От античного атлетизма к христианскому аскетизму: трансформации культурных практик в эпоху поздней античности	493
Бутурлина О.В. Портрет автора на фоне медиакультуры	498
Джура А.Д. Основные факторы формирования культуры жизнотворчества личности	504
Полянская В.И., Смирнова Е.А. Магический ритуал как социокультурный феномен	509
Скороварова Е.В. Тезаурус в системе художественно–эстетической коммуникации	514
Фёдоров Ю.В. Современная вестернизация как ускоритель негативных социокультурных трансформаций	518
Ременец О.В. Ценности культуры в философско–антропологическом контексте (концептуальный анализ)	523
Шедяков В.Е. Ренессанс мифа в социокультурной среде развития	526
Михайлишин Г.И. Социализация личности в мировоззренческой парадигме образования	532
Гончаров В.И. Аксиологическая модель личности современного учителя	539
Морозов В.В. Потребность и технологии увеличения научного потенциала педагогического процесса в период информационной революции	549
Харлаш Л.М. Философско–образовательные основы процесса информатизации как фактора эволюции системы образования	554
Асаева В.В. Развитие мультилингвизма как средства налаживания межкультурного взаимодействия в постклассическом образовательном пространстве	560
Сакун А.В. Диалог как условие формирования «очеловеченного» образования: субъектно–личностный аспект	565
Терещенко Т.П. Некоторые факторы ценностного раскола: причины и предусловия их влияния на изменения в образовательной сфере	570
Кулакова О.Н. Философский анализ основ интеграции образования и науки	575

Куцый А.Н. Феномен кооперации в пространстве философско–образовательных дискурсов	581
Иванов Е.В. Образование как средство социального управления и совершенствования общества в традиционном Китае	588
ПОЛИТИЧЕСКИЕ НАУКИ	
Полтавец С.В. Политическая составляющая полемических споров в среде отечественной духовной элиты середины XVII столетия	592
Требин М.П. Гражданское общество как социальный феномен: развитие концепта в XX веке	597
Тихонюк С.А. Реформирование политической системы в контексте ее модернизации	604
Томенчук К.Б. Украинские политические партии в Западно–Украинской Народной Республике: идеологическая «перезагрузка» и организационные трансформации (ноябрь 1918 – июнь 1919 гг.)	610
Турчин Я.Б. Украина и Таможенный союз: особенности и перспективы взаимоотношений	618
Таран Е.И. Политика обеспечения энергетической безопасности Украины в европейском регионе	623
Евтюшкин И.В. Украинско–российские отношения в контексте распада СССР (крымский аспект)	627
Матвийчук А.В. Дискуссии относительно становления гражданского общества в странах постсоветского пространства	633
Гай–Нишник П.П. ВО «Свобода» в избирательном процессе: тактика борьбы и идеологические принципы (март–август 2012 г.)	638
Дегтеренко А.Н. Гендерный анализ как инструмент эффективной деятельности	651
Демянюк Ю.А. Пограничная безопасность: концептуальный подход к дефиниции понятия	656
Шачковская Л.С. Влияние избирательной реформы 2004 г. на процессы структуризации партийной системы в современной Украине	662
Вовк Ю.Б. Диалектическое в самосознании корпоративизма	667
Жуковская А.А. Концепция гражданского общества в теориях представителей левой идеологии	673
Ликарчук Н.В. Маркетинг в системе политико–административного управления	680
Хоришко Л.С., Панченко А.В. Институализация политической элиты как условие стабильного развития политической системы	688
Шеренговский Д.В. Состояние научной разработки проблемы конфликтности в современных международных системах	693
Деятко Н.В. Миф как система мировоззренческих представлений работников масс–медиа	703
Демкив У.Я. Место интервенции в системе средств международного влияния государства	709
Дзюба Р.Н. От бренда товара к бренду местности: развитие и становление концепции плейсбрендинга	716
Лукач У.Р. Национальный и женский вопрос в идейно–политическом наследии Наталии Кобынской	720
Крысенко Д.С. Проблема ядерного разоружения в отношениях СССР и США периода второй администрации Р.Рейгана (1985–1989 гг.)	726
Кухтин М.М. Влияние ФРГ на имидж ЕС в Европе и мире: опыт анализа	730
Румянцева Т.И., Чарских И.Ю. Имидж гуманитарной интервенции как инструмента внешней политики США	736
Седляр Ю.А. Политика санкций против Сирии в дипломатии Турции как составляющая ее регионального лидерства?	741
Гасанов С. Статус Каспийского моря в формате конструктивного обсуждения	747
Рябинин Е.В., Потес А.В. Нейтралитет Швейцарии как определяющий фактор формирования внешнеполитического вектора	753
Нагиев А. О национализме и национально–государственного строительства в контексте постсоветской Центральной Азии	759
Кешаварз А. Гражданская ответственность государств и опекунические права	765
Алиева С. Направления и реальности детской политики в Азербайджане	769
Гамидов Г., Мирзазаде Л. Идеология как фактор государственного развития	773
Кулиев А. Сравнительный анализ процессов формирования общественных организаций	777
Педжикам А. Период нового движения	782

CONTENT

HISTORICAL STUDIENS

Kushnir, O.O. The Haidamak movement in remembrances and memoirs: features of the perception and interpretation (XVIII–XIX centuries)	5
Bakoveckaya, O.O. The Roman Catholic Church of Ukraine in political events 30–60-ies of the XIX century: the reaction of the authorities	11
Krivopishin, O.M. Large-scale transformation of the railways in the second half of the nineteenth century: causes, milestones, socio-economic impacts	17
Makarets, S.V. Agricultural exhibitions as form of advertisement of products agrarian to the sector on the border of XIX–XX of century	25
Poberezhnyk, O.O. Moscow as a «Third Rome», Kiev as a «Second Jerusalem»: idea of Kiev of Andrey Muraviev	31
Semenchuk, O.O. Orthodox clergymen of Uman Saint Mykolay cathedral: unknown personalities	37
Taranenko, S.P. Criminal and administrative legislation of Ukraine on questions of firesafety in the end XIX at the beginning XX of centuries	41
Fedorenko, M.O. Thinking about slav unity: nation-wide memory or myth?	44
Trygub, O.P. «Honorary spies» (secret service activities of foreign consuls in Southern Ukraine in the beginning twentieth century)	48
Grizhenko, L.V. Features of everyday life of urban population of Ekaterinoslav province at the end of the 19–th century and at the beginning of the 20–th century	54
Voronin, V.M. State awards Ukrainian People's Republic Directory: an attempt to form an award system in the Civil War	59
Dyedkov, M.V., Vasilchuk, T.V. The Soviet daily routine of 1920s–1930s: the search of consensus	65
Ivantsova, N.I., Voronyansky, O.V. Evening University working in the USSR in 1920	73
Ostrovyy, V.O. V.O. Gerynovych: from the Materials of Inquiry of State Political Administration of USSR 1932–1933	79
Moskaleva, N.P. Women in the history of Kharkiv institute of mechanization and electrification of agriculture (1930 years of XX century)	85
Makarchuk, S.S. German military investigation and counterintelligence «Abwehr» in Nikolaev's region	90
Gula, R.V. Patriotic stance of the Russian Orthodoxy Church in years Great Patriotic War	95
Andres, H.O. Priorities of UNESCO in the field of cultural heritage at the beginning of 21 century	98
Tsymbal, I.V. Language aspect in the self-identification process of population of different regions of Ukraine	103
Antonyuk, T.D. Bologna process and its adaptation to Ukrainian system of education	110
Binetskaya, O.V. Employment of women at the market of labour in modern Ukrainian society	116
Brovar, O.V. The implementation of the state policy on ethnic minorities during 2005–2010	120
Khan, E.V. Transition to the two-tier system of higher education (Bachelor, Master) in the framework of the Russian Federation in the Bologna Process	126
Vaschenko, H.F. Ukrainian diaspora as significant factor for activation of the USA and Ukraine's bilateral cooperation in 1991–2011	132
Zhuravlyova, L.V. Challenges and problems of U.S. space policy in transforming the system of international relations (end of the 1980s – beginning of the 1990s)	141
Zaletok, N.V. The completion of the suffrage campaign in Britain 1918–1928	148
Pekarev, I.M., Krapivin, A.V. The military component of the foreign policy of the United Kingdom (1990–2010 gg.)	154
Nikolaev, M.I. The synchronization of Olbian eponymous calendar IosPE I ² 201 is objective reality	159
Fesenko, V.Yu. Nicholas Valyashko: becoming a scientist (1895–1908)	168
Krasikova, O.Y. From the history of the Kiev Institute of Education – the person of professor Vladimir Krokos	173

Yakovenko, J.L. Historians about the value of foreign technical help in the USSR in the 1920th – the beginning of the 1930th years	177
Gorbachyk, O.O. Editorially–publicism activity of Matvij Stakhiv is in an intermilitary period of XX of century	182
Naumova, I.B. The World War II in historical and national memory: modern historiography	187
Garnagina, S.O. Sources on the history of international activity exile center of UNR (1948–1992 years): historiography of the problem	195
Buryak, L.I. Urban studies in the context of the Ukrainian historiographical modern (60–th years of the XX–th century)	203
Dmytrushko, O.M. Problem trade and economic cooperation Ukraine with the European Union: historiography of question	208
Zvonkova, G.L. Proceedings of the G.M. Dobrova as a theoretical base metodologicheskaya expansion of their scope of historical research	213
Savchenko, A.V. Quality problems living of rural population of the USSR during the Khrushchev «thaw»: historiography	217
Zulfugarli, M. Analysis of the history of Nagorno–Karabakh in soviet historiography	222
PHILOSOPHIC SCIENCES	
Serova, Y.V., Skalackiy, V.M. Social creation of myths as inalienable mechanism of functioning of society	226
Kulichenko, V.V. Intellectual activity of civil society as a factor of legal socialization of the individual	232
Hrytsa, U.I. Civil society as principle of modern democracy	237
Beregova, G.D. Animism as an early form of hylozoism	242
Bekh, Y.V. View-ideological opposition in the spheres of management by the technical, biological and social systems	247
Vysotska, O.E. Phenomenon of communication in society of postmodernity: preconditions of becoming and the main content	253
Vashkevych, V.M. Mythologizing of historical and philosophical knowledge	260
Yemelianova, Y.P. Unity and diversity in the historical process: consistent patterns, generalizations and problem of simplification	270
Karpet's, Yu.V. Political influence: essence and directions of manifestation	275
Nikulishyn, N.V. Basic approaches to the definition of the term «power» in the theory of political idealism	282
Tarasova, N.Y. Identify as existential definite of presenting «I»	287
Khamar, U.V. The principle of determinism as a component of spontaneously formed worldview	293
Timchenko, O.P. Anthropological for Екзистенційно maintenance of work	298
Bilytskyi, O.O. Social and historical aspects of mysticism	305
Ivanenko, N.A. Everyday measurement of the phenomenon of love	310
Fomin, F.V. The phenomenon of love is as an existential and moral basis of a family	316
Bogorod, A.V. Dance as phenomenon of human life: philosophical analysis	322
Bukovynsky, A.J. Main spheres of the soul	330
Alekseenko, T.A. Modifications of corporeality in the context of aesthetics theory of art style	334
Dupak, V.G. Virtual reality as a space of social and cultural interactions	340
Voznyuk, N.V. Rational in science: the phenomenon and problem	345
Kabalskyi, R.A. Legal and philosophical analysis of the nature of normativity	353
Mammadov, T. The main approaches in research theories of personality	359
Dovga, L.M. «Treason» as a sin and a crime in the interpretation of Innocent Gisel and Yoanykiya Halyatovskyi	364
Kovtun, T.S. Specificity antropokosmizm thought traditional East in the context of comparison with the West model of the subject	370
Semenyuk, I.V. Main aspects of Korean Globalization	376
Sodomora, P.A. From greek to latin: causes and effects (based on works of St. Thomas Aquinas)	384
Molodtsov, B.I. F. Nietzsche: the spirit as a force overcomes the limitations of reality	388
Mosaev, Y.V. Integration of philosophical knowledge of Pythagoras and his followers is in terms of contemporaneity	395
Namazova, F. Expressive syntax in Ilyas Efendiyeu's dramaturgy	399

Pavlyshyn, L.G. Man – a fighter for a better future in V.Vynnychenko's and I.Franko's works	403
Shamsha, I.V. Understanding of time in the «Confessions» of Saint Augustine.....	408
Yaremak, A.I. Notion of aesthetic ideal in Ukrainian philosophical thought: retrospect	413
Jian Chunxin. The ratio of the formation of the human personality of the West and the East	417
Pashayeva, S., Ismayilzade, L. Problems of morality and education in satires Gasim bey Zakir	423
Karimova, D. Stylistic Peculiarities of Anthroponomies and Ethnonyms in Mammed Araz's Poetry	428
Savadiyan, M. Didactic motives and system of characters in the work «Nafahat-ul-Uns» by Abdurrahman Jami	433
Voytiur, I.V. Humanistic values and clerical system of the Ukrainian national education	440
Zuev, C.O. Evolution myth and religion consciousness and thinking	446
Komlenko, E.V. Social Doctrine of Islam in the context of globalization changes	453
Popov, V.Yu. The Chalcedonian foundations of the Byzantine religious and cultural matrix of identity	458
Oliynyk, A.R. The strategy of the actualization of God's Kingdom in a homily as a basic goal of the Orthodox liturgical preaching in theological works of Anthony Coniaris	465
Chekal, L.A. The concept of tolerance and agape in doctrinal statement and historical practice of religious systems	471
Sabadash, J.S. Aesthetic basis of humanism of the High Renaissance (the second part of XV-XVI centuries)	476
Beregnaya, S.V. Antropologizaciya historic-comparative method in the culture of postmodern.....	484
Dzividzinskiy, V.Y. Philosophical understanding of morality as an integral part of the study the subject Philosophy of Law	488
Zaporozhchenko, P.Y. From Ancient athleticism to Christian asceticism: the transformations of cultural practices in the age of late Antiquity	493
Buturlina, O.V. Autor's portrait on the media background	498
Dzhura, O.D. Basic factors of forming of culture of zhyttetvorchesti of personality	504
Polyanska, V.I., Smirnova, O.O. The magical ritual as social and cultural phenomenon.....	509
Skorovarov, E.V. Thesaurus in system of art-aesthetic communication	514
Fedorov, Y.V. Modern Westernization as an accelerator of negative socio-cultural transformations	518
Remenets, O.V. Values Culture in philosophical and anthropological context (conceptual analysis)	523
Shedyakov, V.E. Renaissance of myth in the social and cultural environment of development.....	526
Mykhaylyshyn, G.I. The socialization in worldview paradigm of education	532
Goncharov, V.I. Model of axiology of face of modern teacher	539
Morozov, V.V. Necessity and technologies of increase scientific to potential of pedagogical process in the period of informative revolution	549
Kharlash, L.M. Philosophical and educational principles of process information as a factor in the evolution of the education system.....	554
Asaeva, V.V. Development of multilingualism as a mean of cross-cultural interaction in a post-classical educational area	560
Sakun, A.V. Dialod as a Condition of «Humanized» Education Forming: Subjective and Personal Aspects	565
Tereshchenko, T.P. Some factors of value split: reasons and preconditions of their influence on changes in the educational sphere	570
Kulakova, O.M. Philosophical analysis of bases of integration of science and education	575
Kutsyi, A.M. The phenomenon of cooperation from the view of philosophic and educational discours.....	581
Ivanov, E.V. Education as a means of social control and the improvement of society in traditional China.....	588

POLITICAL SCIENCES

Poltavets, S.V. Political component of polemical disputes among national clerical elite of the mid-seventeenth century.....	592
Trebin, M.P. Civil society as a social phenomenon: the development of the concept in the XX century.....	597
Tyhonyuk, S.A. Reform of the political system in the context of modernization.....	604

Tomenchuk, H.B. Ukrainian political parties in West-Ukrainian People's Republic: ideological «reset» and organizational transformation (November 1918 – June 1919)	610
Turchyn, Y.B. Ukraine and Customs Union: Peculiarities and prospects of Mutual Relations	618
Taran, Y.I. The policy of providing energy security of Ukraine in European region.....	623
Evtuyushkin, I.V. Ukrainian-Russian relations in the context of the collapse of the USSR (the Crimea aspect)	627
Matviychuk, A.V. Discussions on the development of civil society in post-Soviet countries	633
Hai-Nyzhnyk, P.P. All-Ukrainian Union «Svoboda» is in electoral races: tactic of fight and ideological principles (March is August in 2012).....	638
Degterenko, A.M. Gender analyze as an instrument of effective activity	651
Demianiuk, Y.A. Border security: conceptual approach to the definition of the concept	656
Shachkovska, L.S. Influence of 2004 elective reform the process of party system structuring in modern Ukraine structuring	662
Vovk, Y.B. Dialectical in the self-consciousness of corporatism	667
Zhukovska, A.O. The concept of civil society in the theory of representatives of the left ideology	673
Likarchuk, N.V. Marketing in the politico-administrative.....	680
Khorishko, L.S., Panchenko, A.V. The institutionalization of the political elite as a condition for the stable development of the political system.....	688
Sherengovsky, D.V. The state of scientific research of the the problem of conflictogenity in the modern international systems	693
Devjatko, N.V. Myth as a system of world outlook of the media workers	703
Demkiv, U.Y. The place of intervention in the system of facilities of the international influencing of the state.....	709
Dziuba, R.N. From the brand of product to the brand of place: development and formation of the place branding concept	716
Lukach, U.R. National and female questions in ideological and political inheritance of Natalia Kobrynska.....	720
Krysenko, D.S. The problem of nuclear disarmament between the USSR and the USA during R. Reagan's second administration period (1985–1989)	726
Kukhtin, M.M. The Influence of the Federal Republic of Germany on the Image of the European Union in Europe and the World: an Attempt at an Analysis.....	730
Rumiantseva, T.I., Charskykh, I.Y. Image of Humanitarian Intervention as an Instrument of the United States Foreign Policy	736
Sedlyar, Y.O. Policy of sanctions against Syria in the diplomacy of Turkey as the compound element of its regional leadership?	741
Gasanov, S. Caspian Sea status format constructive discussion.....	747
Ryabinin, Y.V., Potes, A.V. Neutrality of Switzerland as a defining factor in the formation of foreign policy priority.....	753
Naghiyev, A. Discoursing on Nationalism and Nation-state building in the context of post-soviet Central Asia	759
Keshavarz, A. Civil responsibility of the states and guardian's rights.....	765
Aliyeva, S. Child policy in Azerbaijan: directions and realities.....	769
Hamidov, H., Mirzazade, L. Ideology as factor of state development.....	773
Kuliev, A. Comparative view to the formalizing processes of social organizations.....	777
Pejikam, A. The new movement age.....	782

Вимоги до оформлення наукових статей для публікації в збірнику наукових праць «Гілея: науковий вісник»

1. Редакція приймає до друку статті виключно за умови їх відповідності вимогам ВАК України до структури наукової статті (див. Постанову Президії ВАК України № 7 – 05/1 від 15.01.2003 р.// «Гілея (науковий вісник)»: Збірник наукових праць – К., 2007. – Вип. 7;8).

Наукові статті повинні містити такі необхідні елементи:

- постановка проблеми у загальному вигляді та зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
- формулювання цілей статті (постановка завдання);
- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновок з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

2. Стаття подається українською або російською, англійською, німецькою, французькою мовами у електронному варіанті у вигляді файлу, який виконаний в текстовому редакторі MS Word for Windows, на дискеті, диску чи електронною поштою.
3. Статті, автори яких не мають наукового ступеня, супроводжуються рецензією доктора наук за фахом публікації або витягом із протоколу засідання кафедри (відділу) про рекомендацію статті до друку. Рецензія або витяг з протоколу подається у сканованому вигляді електронною поштою.
4. Текст статті має супроводжуватись **шифром УДК і трьома анотаціями** (українською, російською, англійською). Всі анотації повинні містити:
 - прізвище, ініціали автора;
 - назву статті;
 - текст анотації (до 50 слів);
 - перелік ключових слів.

Матеріал в анотації викладають стисло і точно з використанням синтаксичних конструкцій, притаманних мові ділових документів, уникаючи складних граматичних зворотів. Необхідно вживати стандартизовану термінологію, а не маловідомі терміни і символи. Без вживання слів «У статті ...» або «Стаття присвячена ...».

5. **Вимоги для оформлення тексту:** всі поля 20 мм; шрифт Times New Roman, кегель 14, інтервал – 1,5; абзацний відступ – 10 мм. Кількість сторінок для статті не повинна перевищувати 0,5 друкованого аркуша (12–15 сторінок комп'ютерного тексту). Рисунок й таблиці оформляються згідно з ДСТУ. Щодо символів. В тексті необхідно використовувати лапки лише такого зразку: « », тире – це коротке тире: «—». Не потрібно ставити зайві пробіли, особливо перед квадратними чи круглими скобками, а також в них. Для запобігання потрібно використовувати функцію «Недруковані знаки».

Розташування структурних елементів статті

УДК	Прізвище І.Б.
Назва статті	
Анотація українською з переліком ключових слів	
Текст статті	
Список використаних джерел	
ПІБ, назва статті, анотація російською з переліком ключових слів	
ПІБ, назва статті, анотація англійською з переліком ключових слів	

6. Перелік джерел розташовується за алфавітом або в порядку їх використання після тексту статті з підзаголовком **Список використаних джерел** і виконується мовою оригіналу. В переліку посилань зазначається загальна кількість сторінок (для книг) або номерів сторінок початку і кінця тексту джерела (для статей). Джерела в переліку посилань нумеруються вручну, без використання функції меню Word «Формат – Список – Нумерований».
7. Посилання на джерела в тексті подаються за таким зразком: [7,с.123], де 7 – номер джерела за списком літератури, 123 – сторінка. Посилання на декілька джерел одночасно подаються таким чином: [1;4;8] або [2,с.32;9,с.48;11,с.257]. Посилання на архівні джерела – [15,арк.258,231зв]. Згадані в тексті науковці, дослідники називаються за абеткою – М.Тард, Е.Фромм, К.Юнг, К.Ясперс та інші. На початку зазначається ім'я, а потім прізвище вченого. Необхідно виокремлювати зарубіжних та вітчизняних дослідників.
8. Стаття обов'язково супроводжується **авторською довідкою** із зазначенням прізвища, ім'я, по батькові (повністю); наукового ступеня, звання, посади, місця роботи; домашньої адреси і телефонів, адреси електронної пошти.
9. Відповідальність за зміст, точність поданих фактів, цитат, цифр і прізвищ несуть автори матеріалів. Редакція матеріали не рецензує і не повертає. У статтю можуть бути внесені зміни редакційного характеру без згоди автора. Редакційна колегія залишає за собою право відхилити неякісні матеріали без пояснення причин. Редколегія може не поділяти світоглядних переконань авторів.
10. У разі передруку посилання на «Гілея: науковий вісник» **обов'язкове**.
11. Збірник регулярно розсилається у бібліотеки за переліком, встановленим ВАК України.

Адреса редакції:03142, м. Київ, вул. Семашка, 13 оф. УАН

Телефони:(044) 424-51-81, (067) 509-33-99; (097) 364-06-65

Сайт:WWW.GILEYA.ORG.UA

E-mail:gileya@gileya.org.ua

Наукове видання
Збірник наукових праць «Гілея: науковий вісник»
Випуск 67

Научное издание
Сборник научных работ «Гилея: научный вестник»
Выпуск 67

Scientific edition
Collection of scientific papers «Gileya: scientific herald»
67 edition

Співзасновники:
Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова;
ВГО Українська академія наук

Шеф-редактор – Андрущенко В.П.
Головний редактор – Вашкевич В.М.
Відповідальний секретар – Халамендик В.Б.

Формат 60х90 1/16. Друк офсетний.
Ум. друк. арк.: 76.01
Наклад 300 прим.

Видавництво УАН ТОВ «НВП «ВІР».
03142, Київ, вул. Семашка, 13.
Друк ПП «Фенікс».
Зам. №

Підписано до друку 30.11.2012 р.

Ціна договірна